INTERNATIONAL AEGEAN CONFERENCES ON SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES-XIII

October 26-27, 2026 / Izmir, Türkiye

PROCEEDINGS BOOK

EDITORS

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Emin KALGI

Assist. Prof. Dr. Sinan ÖZYURT

Liberty Publishing House

INTERNATIONAL AEGEAN CONFERENCES

ON SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES-XIII

October 26-27, 2026 / Izmir, Türkiye

PROCEEDINGS BOOK

EDITORS

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Emin KALGI

Assist. Prof. Dr. Sinan ÖZYURT

Liberty Publishing House

Water Street Corridor New York, NY 10038

www.libertyacademicbooks.com

+1 (314) 597-0372

ALL RIGHTS RESERVED NO PART OF THIS BOOK MAY BE REPRODUCED IN ANY FORM, BY PHOTOCOPYING OR BY ANY ELECTRONIC OR MECHANICAL MEANS, INCLUDING INFORMATION STORAGE OR RETRIEVAL SYSTEMS, WITHOUT PERMISSION IN WRITING FROM BOTH THE COPYRIGHT OWNER AND THE PUBLISHER OF THIS BOOK.

© Liberty Academic Publishers 2026

The digital PDF version of this title is available Open Access and distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 license (http://creativecommons. org/licenses/by-nc/4.0/) which permits adaptation, alteration, reproduction and distribution for noncommercial use, without further permission provided the original work is attributed. The derivative works do not need to be licensed on the same terms.

adopted by Mariam Rasulan

Issued: 02.11.2026

ISBN: 979-8-89695-621-1

CONFERENCE ID

CONFERENCE TITLE

INTERNATIONAL AEGEAN CONFERENCES
on Social Sciences & Humanities

DATE and PLACE

October 26-27, 2026 / Izmir, Türkiye

ORGANIZATION

IKSAD- INSTITUTE OF ECONOMIC DEVLOPMENT AND SOCIAL RESEARCHES
ATLAS INTERNATIONAL JOURNAL ON SOCIAL SCIENCES ISSN - 2616 - 936X

ORGANIZING COMMITTEE

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Emin KALGI
Head of Conference
Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK
Head of Scientific Committee
Prof. Dr. Natalia LATIGINA
Member of Organizing Committee
Prof. Dr. Akbar VALADBIGI
Member of Organizing Committee
Prof. Dr. Gülzar IBRAGIMOVA
Member of Organizing Committee
Prof. Dr. Ökkeş KESİCİ
Member of Organizing Committee
Prof. Dr. Osman BAYRAKTUTAN
Member of Organizing Committee
Prof. Dr. Mustafa YILDIZ
Member of Organizing Committee
Prof. Dr. Abdullah MOHAMMADİ
Member of Organizing Committee
Assist. Prof. Dr. Sinan ÖZYURT
Member of Organizing Committee
Dr. Muhammad Shoaib KHAN PATHAN
Member of Organizing Committee
Dr. Elvan CAFEROV
Member of Organizing Committee
Lect. Ahmet ALINCA
Member of Organizing Committee
Samiksha JAIN
Member of Organizing Committee
Sandeep APPIKATLA
Member of Organizing Committee

NUMBER of ACCEPTED PAPERS- 158

NUMBER of REJECTED PAPERS- 59

PARTICIPANTS' COUNTRIES

Türkiye: 77, USA: 2, Iran: 3, Albania: 6, Romania: 2, Sri Lanka: 1, Morocco: 1, North Macedonia: 1, Malaysia: 4, India: 7, Nigeria: 22, Georgia: 1, Uzbekistan: 1, Portugal: 1, Azerbaijan: 5, Kazakhstan: 1, Hungary: 1, Ukraine: 4, Pakistan: 2, Lebanon: 1, Oman: 1, Russia: 1, United Kingdom: 1, Gabon: 2, Vietnam: 2, Thailand: 3, Brazil: 1, Saudi Arabia: 1, Philippines: 3

**Double blinded evaluation process*

SCIENTIFIC COMMITTEE BOARD

Dr. Mustafa YILDIZ - *Ardahan University*
Dr. Mehmet Emin KALGI - *Ardahan University*
Dr. Abdullah MOHAMMADİ - *Ardahan University*
Ahmad Sharif FAKHEER - *Beirut University*
Dr. Orhun Burak SOZEN - *Gaziantep University*
Dr. Ayse ERKMEN - *Gaziantep University*
Dr. Guray ALPAR - *Turkish Army*
Dr. Ökkeş KESİCİ - *Gaziantep University*
Dr. Ludmila MEDVEDEVANYA - *Russian Academy of Sciences*
Dr. Cholpon TOKTOSUNOVA - *Kyrgiz Economy University*
Dr. MUHAMMAD SHOAIB KHAN PATHAN - *Shah Abdul Latif University*
Dr. Həcər HÜSEYNOVA - *ASPU*
Dr. FASOGBON Beatrice Mofoluwaso - *Federal Institute of Industrial Research*
Dr. Aygun MEHERREMOVA - *Baku State University*
Dr. Gulshen MEHERREMOVA - *Azerbaijan University of Languages*
Dr. Ali Korkut ULUDAĞ - *Atatürk University*
Dr. Ömür MUNZUR - *Baskent University*
Dr. Nalan BÜKER - *Işık University*
Dr. D. Volkan KARABOĞA - *Süleyman Demirel University*
Dr. Faruk DÜNDAR - *University of Glasgow*
Dr. Fatih Volkan AYYILDIZ - *Ardahan University*
Dr. Tutku UNKARACALAR - *Kırklareli University*
Dr. Selahattin YAKUT - *Yozgat Bozok University*
Dr. Tamilla ALİYEVA - *Dokuz Eylül University*
Dr. Adnan AKALIN - *Gaziantep Islamic Science and Technology University*
Dr. Sinan ÖZYURT - *Gaziantep Islamic Science and Technology University*
Dr. Osman BAYRAKTUTAN - *Atatürk University*
Dr. Erhan TUNÇ - *Gaziantep University*
Dr. Leyla MANSUROVA – Bakü Slavic University

INTERNATIONAL AEGEAN CONFERENCES

Social Sciences & Humanities-XIII

October 26-27, 2026 | Izmir, Türkiye

CONFERENCES PROGRAM

Online (with ZOOM Conference)
Meeting ID: 833 1287 1999
Passcode: 123456
https://us02web.zoom.us/j/83312871999?pwd=VTgLScOvATDun9WkCmTiPsTMarWVzb.1

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- To be able to attend a meeting online, login via **https://zoom.us/join** site, enter ID "Meeting ID or Personal Link Name" and solidify the session.
- The Zoom application is free and no need to create an account.
- The Zoom application can be used without registration.
- The application works on tablets, phones and PCs.
- The participant must be connected to the session 5 minutes before the presentation time.
- All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- Make sure your computer has a microphone and is working.
- You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen

- Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildiriler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- Online sunum yapabilmek için **https://zoom.us/join** sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışıyor.
- Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 5 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

---

Before you login to Zoom please indicate your name_surname and HALL number:

exp. Hall-1, Name SURNAME

DATE
- 26.10.2026

TIME
- 09^{00}–11^{00}

SESSION
- HALL-4
- SESSION-1

HEAD OF SESSION: Assist. Prof. Dr. Sinan ÖZYURT		
Res. Assist. Berna TERZİ ESKİN	Fatih Sultan Mehmet Vakıf University (TÜRKİYE)	NOTCHES ON THE SAME TALLY: THE SHARED ACCOUNT OF WOMAN, ANIMAL AND LAND IN NABİZÂDE NÂZIM'S KARABİBİK
Serhan BULANIK	Ege University (TÜRKİYE)	BIOFICTION AND THE REIMAGINING OF THE ARTIST: ARTISTIC PERFORMANCE AND ARTISTIC IDENTITY IN COLUM MCCANN'S DANCER
Dr. Muhammad Farukh Arslan	TESOL Queen's Maryland University (USA)	ONOMASTICS AND EDUCATION: A CORPUS-BASED DIACHRONIC STUDY OF MORPHOSEMANTIC FEATURES OF UNIVERSITY NAMES IN PAKISTAN
Muhammet Ali KAYACIK Prof. Dr. Ayşe Banu KARADAĞ	Yıldız Technical University (TÜRKİYE) Yıldız Technical University (TÜRKİYE)	FROM NOVEL TO STAGE: THEMATIC REWRITING IN MOBY DICK
Ceren TURAN YALÇIN Prof. Dr. Aylin ATİLLA MAT	Ege University (TÜRKİYE) Ege University (TÜRKİYE)	"LIKE WATERMARKS ON A DOCUMENT": SPECTERS OF LAND
Assist. Prof. Dr. Sinan ÖZYURT Assoc. Prof. Dr. Mehmet Emin KALGI	Gaziantep Islam Science and Technology University (Türkiye) Ardahan University (Türkiye)	RELIGIOUS COMMUNITY PARTICIPATION, SOCIAL COMMUNICATION, AND BELONGING AMONG AUTISTIC INDIVIDUALS: A SYSTEMATIC REVIEW
Assist. Prof. Dr. Sinan ÖZYURT Assoc. Prof. Dr. Mehmet Emin KALGI	Gaziantep Islam Science and Technology University (Türkiye) Ardahan University (Türkiye)	FIGURATIVE RELIGIOUS LANGUAGE, PRAGMATIC INFERENCE, AND MEANING-MAKING IN AUTISM: A SCOPING REVIEW
Assist. Prof. Dr. Emel ARAS	Duzce University (Türkiye)	INTERDISCIPLINARITY AND PLURALISTIC DISCOURSE IN MODERN TURKISH LITERATURE: THE WORKS OF ŞULE GURBUZ

DATE
- 26.10.2026

TIME
- 09^{00}–11^{00}

SESSION
- HALL-5
- SESSION-1

HEAD OF SESSION: Dr. Lacramioara PETRE

Noorjan Mossawi	Ahlul Bayt International University (IRAN)	SOCIAL RESILIENCE TRAINING FOR ACTIVE WOMEN
Noorjan Mossawi	Ahlul Bayt International University (IRAN)	DEVELOPING DECISION-MAKING SKILLS IN WOMEN
Ananda Majumdar	Harvard University (UNITED STATES)	TECHNOLOGY IN SOCIETY THROUGH THE EARLY EDUCATION YEARS: BUILDING DIGITAL FOUNDATIONS FOR LIFELONG LEARNING
Dr. Nysjola Dhoga	University of Tirana (ALBANIA)	THE EVOLUTION OF ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL REFORM IN ALBANIA: FROM 1992 TO THE 2026 REFORM
ONWUBIKO Emmanuel Chidiadi	Michael Okpara University of Agriculture (NIGERIA)	EMPIRICAL EXAMINATION OF THE EXISTENCE OF ASSISTIVE TECHNOLOGIES AND PROVISION OF ASSISTIVE SERVICES TO STUDENTS WITH SPECIAL NEEDS BY SCHOOL LIBRARIES OF UNITY SECONDARY SCHOOLS IN NIGERIA
Dr. Nuradeen Usman Dingyadi	Federal University of Education (NIGERIA)	PUBLIC POLICY ANALYSIS: CONCEPTS, APPROACHES, CHALLENGES AND ITS ROLE IN EFFECTIVE GOVERNANCE
Dr. Lacramioara PETRE	"Francisc I. Rainer" Institute of Anthropology (ROMANIA)	STIGMA AS A CULTURAL PROCESS: NEGOTIATING EMBODIED DIFFERENCE, IDENTITY AND NORMALITY
Elena Denisa Mateevici Assoc. Prof. Dr. Ivona Răpan Felicia Micu	Romanian Academy (ROMANIA) Romanian Academy (ROMANIA) Elina Matei Basarab" Economic Technological High School (ROMANIA)	DIGITALIZATION OF SOCIAL ENTERPRISES: A DESCRIPTIVE STATISTICAL ANALYSIS OF THE ROLE OF SOCIAL MEDIA CHANNELS IN PROMOTING SERVICES FOR VULNERABLE GROUPS
Kristle Mae B. Colegado Shieva Mae More AG May A. Saavedra	St. Cecilia's College-Cebu, Inc. (PHILIPPINES)	INFLUENCE OF REMOTE WORK ON TEAM DYNAMICS AND COLLABORATION AMONG BUSINESS PROCESS OUTSOURCING (BPO) EMPLOYEES IN CEBU, PHILIPPINES
Dacalos, Norelyn S. Pasarda Cyriel Franz A. Trana Juana	St. Cecilia's College-Cebu, Inc. (PHILIPPINES)	FLEXIBLE WORK HOURS AND EMPLOYEE PRODUCTIVITY: DIRECT AND MODERATED EFFECTS OF INDUSTRY TYPE
Arianne Carmelle D. Abellana Josh Lourd S. Hiponia Apple Mae A. Neri	St. Cecilia's College-Cebu, Inc. (PHILIPPINES)	ARTIFICIAL INTELLIGENCE USE, EMPLOYEE WELL-BEING, AND WORK-LIFE BALANCE: A CROSS-SECTIONAL QUANTITATIVE STUDY OF BPO EMPLOYEES IN CEBU CITY

DATE

- 26.10.2026

TIME

- 11^{30}–13^{30}

SESSION

- HALL-4
- SESSION-2

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Osman BAYRAKTUTAN

Serhat AYBARS Assist. Prof. Dr. Abdullah ÖZÜÇALIŞIR	Iğdır Univertsity (Türkiye) Iğdır Univertsity (Türkiye)	THE INTERPRETATION OF VERSES RELATED TO EMBRYOLOGY IN THE SCIENTIFIC TAFSIR TRADITION: POSSIBILITIES, LIMITS, AND THE PROBLEM OF METHOD
Okan COŞKUN Assist. Prof. Dr. Nihat DEMIRKOL	Iğdır University (Türkiye) Iğdır University (Türkiye)	AL-ASMA AL-HUSNA IN THE QUR'AN
Prof. Dr. Osman BAYRAKTUTAN	Atatürk University (Türkiye)	NURULLAH NEHIR, WOMEN IN THE OTTOMAN EMPIRE THROUGH THE LIGHT OF ARCHIVE DOCUMENTS, IKSAD PUBLISHING, ANKARA: 2021, PP. 179.
Prof. Dr. Osman BAYRAKTUTAN	Atatürk University (Türkiye)	ÖZTOP HÜLYA, BIÇAKCI MÜDRIYE, SOYLU NUSRET, OĞURTAN GÜLER, NADIR URAL, TAŞOLUK EMINE, ŞEN RAHIME BEDER, ŞAHIN SERPIL PENEZ, GÖNCÜ AYNUR, ANNAK BINAY BILGE, HOŞTRIK EVREN, ÖMEROĞLU HAVA, ÖZÜDOĞRU HÜLYA YIĞIT AND TOK SEVINÇ, SINGLE PARENT FAMILIES-, REPUBLIC OF TURKEY MINISTRY OF FAMILY, LABOR AND SOCIAL SERVICES, GENERAL DIRECTORATE OF FAMILY AND COMMUNITY SERVICES, ANKARA 2018, PP. 153.
Zafer KOÇ	Ondokuz Mayıs University (Türkiye)	THE CONCEPT OF TAKFĪR İN THE CONTEXT OF SAYYİD SHARĪF AL-JURJĀNĪ'S WORK SHARḤ AL-MAWĀQİF
Assist. Prof. İsa HIZIROĞLU	Batman University (Türkiye)	THE QUR'ANIC INFLUENCE ON THE POETRY OF IBN DARRĀJ AL-QASṬALLĪ: THE ART OF IQTIBĀS AND ITS INTERTEXTUAL FUNCTION

DATE
- 26.10.2026

TIME
- 11^{30}–13^{30}

SESSION
- HALL-5
- SESSION-2

HEAD OF SESSION: Dr. Dhurata MILORI

MSc. Suela Agaj	University of Tirana (ALBANIA)	ASSESSING THE EARLY TRADE EFFECTS OF THE EU CARBON BORDER ADJUSTMENT MECHANISM ON ALBANIA'S EXPORTS
Dr. Dhurata MILORI	University of Tirana (ALBANIA)	EU ENLARGEMENT AND THE CHALLENGE OF DECISION-MAKING
Dr. Dhurata MILORI	University of Tirana (ALBANIA)	THE RISE OF THE FAR RIGHT AND ITS IMPACT ON THE EUROPEAN UNION
R.M.T.N. Senevirathne M.A. Fathima Jelsa	South Eastern University of Sri Lanka (SEUSL) (SRI LANKA)	THE RELATIONSHIP BETWEEN EDUCATION AND ECONOMIC DEVELOPMENT IN RURAL AREA (MONARAGALA DISTRICT)
Khawla ABA-TALIB Abdessamad Zouine	Chouaib Doukkali University (MOROCCO)	BLOCKCHAIN ADOPTION FOR SUPPLY CHAIN TRACEABILITY, TRANSPARENCY AND SECURITY: EVIDENCE FROM MOROCCO
Muratcan IŞILDAK	International Balkan University (NORTH MACEDONIA)	THE IMPACT OF ORAL HERITAGE ON TURKISH LANGUAGE PROFICIENCY IN NORTH MACEDONIA
Mohamad Johdi Salleh Nurul Adawiyah MJ Nurul Ain MJ	International Islamic University Malaysia (IIUM) (MALAYSIA)	BEHAVIOUR AND FACTORS OF SELF-HARM AMONG STUDENT OF SECONDARY SCHOOLS IN MALAYSIA: A STUDY OF SCHOOL COUNSELLORS' PERSPECTIVES
Ms. C. Ashmitha Chellam Dr. C. Vairavan	Academy of Maritime Education and Training Deemed to be University (INDIA)	THE FLOATING CITY: UTOPIA, TECHNOLOGY AND ECOLOGICAL FUTURES IN RICHARD POWERS'S PLAYGROUND

DATE

- 26.10.2026

TIME

- 14^{00}–16^{00}

SESSION

- HALL-4
- SESSION-3

HEAD OF SESSION: Res. Asst. Adem AYDIN

Yunus CEYLAN	Iğdır University (TÜRKİYE)	CAPITALISM AND THE MUSLIM INDIVIDUAL: THE CONTEMPORARY PLACE OF THE CAPITALIST ORDER AND THE CONSTRUCTION OF A BALANCED PERSPECTIVE BETWEEN PIETY (TAQWA) AND ASCETICISM (ZUHD)
Zübeyir KAYA	Iğdır University (TÜRKİYE)	THE CONTRIBUTIONS OF WOMEN COMPANIONS TO HADITH TRANSMISSION
Mustafa KOÇ	Ondokuz Mayıs University (Türkiye)	SOCIAL AND HUMAN MOBILITY IN KHURASAN DURING THE FIRST HALF OF THE EIGHTH CENTURY: THE MAWĀLĪ AND THE DEVELOPMENT OF MURJIʾITE IDENTITY
Res. Asst. Güzin AYDIN	Atatürk University (Türkiye)	THE ROLE OF THE QUALIFIED RECITATION INSTRUCTOR IN QIRA'AT EDUCATION: MUSHĀFAHA AND CORRECTION IN THE CONTEXT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE
Res. Asst. Adem AYDIN	Bilecik Şeyh Edebali University (Türkiye)	RURAL ENERGY RESILIENCE IN THE TRA1 REGION: SPATIAL POTENTIAL OF DECENTRALIZED RENEWABLE ENERGY SYSTEMS DURING DISASTERS
Assoc. Prof. Süleyman ÇAM	Osmaniye Korkut Ata University (TÜRKİYE)	AHMET HAMDİ AKSEKİ'S UNDERSTANDING OF RELIGION-STATE AND CALIPHATE-SULTANATE RELATIONS IN THE CONTEXT OF HIS WRITINGS IN SEBÎLÜRREŞAD: AN ASSESSMENT FROM THE PERSPECTIVE OF ISLAMIC UNITY
Assoc. Prof. Süleyman ÇAM	Osmaniye Korkut Ata University (TÜRKİYE)	RELIGIOUS, SOCIAL, AND POLITICAL UNITY FROM AN AHL AL-SUNNAH PERSPECTIVE IN MEHMED FAHREDDİN'S ARTICLE SERIES TITLED "TAWHID AND ITTIHAD"
Rumeysa BEDİROĞLU Prof. Dr. Mutlu ŞAHİN	Yıldız Technical University (TÜRKİYE) Yıldız Technical University (TÜRKİYE)	INDICATORS OF CRITICAL THINKING PROCESSES IN MIDDLE SCHOOL STUDENTS' VIEWS ON STEM AND AUTHENTIC STEM PRACTICES: A QUALITATIVE ANALYSIS

DATE

- 26.10.2026

TIME

- 14^{00}–16^{00}

SESSION

- HALL-5
- SESSION-3

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Givi Duchidze

Umar Baba Shaaba	Ahman Pategi University (NIGERIA)	EFFECT OF TAX ADMINISTRATION EFFICIENCY ON INTERNALLY GENERATED REVENUE: EVIDENCE FROM LOCAL GOVERNMENT AREAS IN KWARA STATE, NIGERIA
Poornima Ahlawat Dr. Sangita Rani Dr. Sangita Rani	Maharshi Dayanand University (INDIA)	GAMIFICATION AS A CUSTOMER ENGAGEMENT STRATEGY IN E-COMMERCE: A CASE STUDY OF FLIPKART'S GAMIFIED MARKETING ECOSYSTEM
Assoc. Prof. Dr. Givi Duchidze Eka Tabatadze	Ivane Javakhishvili Tbilisi State University (GEORGIA)	ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND BIG DATA IN MODERN ECONOMIC SECURITY: CRIME PREVENTION AND RISK ANALYTICS
Marlisa Abdul RAHIM Ariff Hamizi Abd RAZAK Waanessa May A/P WICHEAN Nur Alısa Fıtrıah Ahmad ZAID Nurul Athırah Mohd ZABIDI	Universiti Malaysia Kelantan (MALAYSIA)	THE INFLUENCE OF TOURIST SATISFACTION, EXPERIENCE, AND PERCEIVED VALUE ON REVISIT INTENTION AMONG TOURISTS IN LANGKAWI ISLAND
Simran Kajla Dr. Sangita Rani	M.D. University (INDIA)	EXPLORING THE CONVERGENCE OF NEUROMARKETING, ARTIFICIAL INTELLIGENCE, AND DIGITAL TRANSFORMATION
Udi Joshua Raufu Ayobami Rukayat	Federal University Lokoja (NIGERIA)	EDUCATION AS A CATALYST FOR SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT IN NIGERIA: EVIDENCE, CHALLENGES, AND POLICY IMPLICATIONS
Assoc. Prof. Dr. Mirziyo Sodikov	Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan (UZBEKISTAN)	DIGITAL ECONOMY AND CLIMATE EDUCATION IN UZBEKISTAN: INTEGRATING DIGITAL INNOVATION, CLIMATE LITERACY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT
Matheus BELUCIO António Bento CALEIRO Beatriz PERON	University of Évora, Évora (PORTUGAL)	ECONOMICS OF RELIGION: REFLECTIONS AND POSSIBILITIES

DATE
- 26.10.2026

TIME
- 16^{30}–18^{30}

SESSION
- HALL-4
- SESSION-4

HEAD OF SESSION: Dr. Seyfaddin Jafarov

Dr. Seyfaddin Jafarov	Nakhchivan State University (AZERBAIJAN)	EFFECT OF EARTH ELEMENTS ON THE ELECTRICAL AND PHOTOCOMDUCTTIVITY OF HOLMIUM–DOPED CADMIUM SELENIDE (CdSe;0.5%Ho) QUANTUM DOTS
Esra ODABAŞOĞLU Prof. Dr. Hüseyin ARTUN Prof. Dr. Hasan BAKIRCI	Van Yüzüncü Yıl University (TÜRKİYE) Van Yüzüncü Yıl University (TÜRKİYE) Van Yüzüncü Yıl University (TÜRKİYE)	THE POTENTIAL OF MEBİ TO SUPPORT SCIENCE EDUCATION: AN EXAMINATION FROM THE TEACHERS' PERSPECTIVE
Rabia ARVAS Prof. Dr. Hüseyin ARTUN Esra ODABOŞLU Prof Dr. Hasan BAKIRCI	Van Yüzüncü Yıl University (TÜRKİYE) Van Yüzüncü Yıl University (TÜRKİYE) Van Yüzüncü Yıl University (TÜRKİYE)	THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON THE TEACHING PROFESSION: PERSPECTIVES OF PROSPECTIVE SCIENCE TEACHERS
Teacher Hüsra ÖZDEMİR Asst. Prof. Dr. Furkan ÖZDEMİR	Siirt Atlasjet Vocational Training Center (Türkiye) Siirt University (Türkiye)	THE ROLE OF MATHEMATICS ANXIETY AND ATTITUDE IN THE RELATIONSHIP BETWEEN MATHEMATICS LITERACY AND PROBLEM-SOLVING SKILL PERCEPTIONS OF VOCATIONAL HIGH SCHOOL STUDENTS

DATE

- 26.10.2026

TIME

- 16^{30}–18^{30}

SESSION

- HALL-5
- SESSION-4

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Halyna ONYSHCHAK

Mr. Ramaraju Sabapathy Dr. Vairvan C	Academy of Maritime Education and Training (AMET) (INDIA)	MIGRATION, DISPLACEMENT, AND INDIGENOUS BELONGING IN LOUISE ERDRICH'S RECENT FICTION
Abubakar Aminu Ibrahim Mustapha Bala Ruma Shamsuddeen Bello	Al-Qalam University Katsina (NIGERIA) Umaru Musa Yar'adua University Katsina (NIGERIA)	THE CLOUD IS NOT WEIGHTLESS: MULTIMODAL FORM, DIGITAL MATERIALITY, AND ECOLOGICAL IMAGINATION IN J. R. CARPENTER'S THE GATHERING CLOUD
Omirzak Aruzhan Mirambekkyzy	L. N. Gumilyov Eurasian National University (KAZAKHSTAN)	TRANSLATION STRATEGIES FOR PRESERVING PRAGMATIC EFFECTS IN AUDIOVISUAL TRANSLATION
Florence Olajumoke EGBOWON Ayobami Oluwasegun ADIGUN	Adekunle Ajasin University (NIGERIA) Federal University Oye Ekiti (NIGERIA)	AFRICAN WOMAN AND AESTHETICS: PHILOSOPHIES OF PERSONHOOD AND COMMUNITY
Dr. Angéla IMRE Krisztina FÖLDINÉ SZŰCS Dr. Dóra SZANATI	Eötvös Loránd University (HUNGARY) Bajza Utca Primary School (HUNGARY) Eötvös Loránd University (HUNGARY)	CHALLENGES AND INNOVATIVE PATHS IN THE INTEGRATION OF BILINGUAL CHILDREN IN A PRIMARY SCHOOL IN BUDAPEST
Yevheniia DANKO Assoc. Prof. Dr. Halyna ONYSHCHAK	Uzhhorod University (UKRAINE)	THE ROLE OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH GENDER COMPONENTS IN THE FORMATION OF THE ENGLISH LINGUISTIC WORLDVIEW
Sofiia HETSMAN Assoc. Prof. Dr. Halyna ONYSHCHAK	Uzhhorod University (UKRAINE)	STRUCTURAL AND SEMANTIC FEATURES OF ENGLISH IDIOMS IN THE TELEVISION SERIES "EMILY IN PARIS"
Bello Ibrahim Ma'ruf Jamilu Muhammad	Al-Qalam University Katsina (NIGERIA) Federal College of Education (NIGERIA)	IDEOLOGICAL AND POLITICAL IMPLICATIONS OF POVERTY METAPHORS IN NORTHERN NIGERIAN NEWSPAPERS: A CORPUS-ASSISTED DISCOURSE ANALYSIS
Usman Ibrahim Suleiman Aliyu	Ministry of Basic and Secondary Education (NIGERIA) Federal University Dutsin-Ma (NIGERIA)	PROVERBIAL DISCOURSE AS A RESOURCE FOR PEACEBUILDING: A COMPARATIVE SOCIOLINGUISTIC ANALYSIS OF HAUSA, YORUBA, AND IGBO LITERARY TEXTS

DATE

- 27.10.2026

TIME

- 09^{00}–11^{00}

SESSION

- HALL-4
- SESSION-1

HEAD OF SESSION: Yegana AHMADOVA

Res. Assist. Ataberk ÇİNGİRT Prof. Dr. Çağhan Adar	Afyon Kocatepe University (Türkiye) Afyon Kocatepe University (Türkiye)	A CONTENT ANALYSIS OF ACADEMIC STUDIES ON THE NEY IN THE NATIONAL THESIS CENTER
Dr. Emre ÜSTGÜL	Aydın Adnan Menderes University (TÜRKİYE)	AN EXAMPLE OF EXTERNAL MOTIVATION IN MUSIC: MAKBULE TATLIYAY
Assist. Prof. Dr. Özlem ELİTAŞ	Afyon Kocatepe University (TÜRKİYE)	AN EXAMINATION OF ABDÜLHALÎM AĞA'S WORKS IN THE ŞİVENÜMA MAKAM FROM THE PERSPECTIVE OF MAKAM
Assoc. Prof. Dr. Yasemin ÖZKENT	Selcuk University (TÜRKİYE)	BEYOND THE BECHDEL TEST: FEMINIST REPRESENTATION IN ANIMATION FILMS
Assoc. Prof. Dr. Mutlu ERBAY	Boğaziçi Üniversity (Türkiye)	SMART MUSEUMS IN THE SMART CITY ECOSYSTEM: DIGITAL TRANSFORMATION AND SOCIAL INTEGRATION
Berkay GÖÇER Dr. Serenat İSTANBULLU	İzmir Democracy University (Türkiye) İzmir Democracy University (Türkiye)	PROBLEMS EXPERIENCED BY MUSIC TEACHERS WORKING IN PRIVATE ART CENTERS IN İZMİR IN THEIR RELATIONS WITH INSTITUTIONAL ADMINISTRATORS
Yegana AHMADOVA	Azerbaijan State Pedagogical University (AZERBAIJAN)	THE CONTRIBUTION OF OUTDOOR TOURISM AND THE ORGANIZATION OF SUSTAINABLE RELATIONS TO RURAL DEVELOPMENT
Yegana AHMADOVA	Azerbaijan State Pedagogical University (AZERBAIJAN)	THE DEVELOPMENT AND TOURISM POTENTIAL OF BIRDWATCHING WITHIN THE SCOPE OF OUTDOOR TOURISM
Assist. Prof. Dr. Ahmet Münir GÖKMEN	İstanbul Kent University (TÜRKİYE)	THE RELATIONSHIP BETWEEN FIRM SIZE AND MANAGEMENT PRACTICES IN MANUFACTURING FIRMS IN TÜRKİYE

DATE
- 27.10.2026

TIME
- 09^{00}–11^{00}

SESSION
- HALL-5
- SESSION-1

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Duryana binti Mohamed

Assoc. Prof. Dr. Duryana binti Mohamed	International Islamic University Malaysia (IIUM) (MALAYSIA)	LAWYERS' MISCONDUCT IN AN ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) DRIVEN ENVIROMENT: PROVING MISCONDUCT UNDER THE MALAYSIAN LAWS AND THE CHALLENGES
Mubashra Tariq Momina Javed Muhammad Safi Aslam	Government Graduate College Township (Boys) (PAKISTAN)	ALEXITHYMIA, SOCIAL SUPPORT AND MENSTRUAL ATTITUDE IN FEMALE TEACHERS OF PUBLIC SECTORS SCHOOLS
Cheah Chee Keong Kong Yin Mei Ong Hock Siong Dr Dinesh Kumar a/l Saundra Rajan Chim Weng Kong Foo Chuan Chew Tan Kock Lim	Universiti Tunku Abdul Rahman (MALAYSIA) UOW Malaysia KDU Penang University College (MALAYSIA)	ALGORITHMIC MODEL RISK AND THIRD-PARTY CYBER CONTAGION IN DIGITAL BANKING: GOVERNANCE CONTROLS UNDER SUPERVISORY TECHNOLOGY MANDATES
Vinesh Vijayan Rishma Thilakaraj Gokila V Yogeshvari V A	Rathinam Technical Campus (INDIA)	A MODE-RESOLVED THERMODYNAMIC BOUND ON NONEQUILIBRIUM CORRELATION DYNAMICS
Dr. Violla Makhzoum Dr. Lama Komayha	Islamic University of Lebanon (LEBANON)	INTEGRATING HUMAN COMMUNICATION SKILLS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS: TOWARD MORE EFFECTIVE AND RESPONSIVE LEADERSHIP
Jamila Al Siyabi	Sultan Qaboos University (OMAN)	DEVELOPING CRITICAL THINKING IN ACADEMIC WRITING THROUGH THE USE OF GENERATIVE AI: INSIGHTS FROM AN EFL WRITING CLASSROOM
Assist. Prof. Dr. Tahir Qureshi	Presidency University (INDIA)	STATE RESPONSIBILITY, REMEDIES, AND COUNTERMEASURES: A CRITICAL STUDY OF THE GABČÍKOVO–NAGYMAROS JUDGMENT
Dorcas Funmilola, Oke	Federal University of Technology (NIGERIA)	GENDER EQUALITY, WOMEN EMPOWERMENT AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN NIGERIA
ADAMOLEKUN, Iseoluwa Damilola	Federal University of Technology (NIGERIA)	DEPRESSION AND ACADEMIC ACHIEVEMENT AMONG ADOLESCENTS: THE ROLES OF AGE AND GENDER

DATE
- 27.10.2026

TIME
- 09^{00}–11^{00}

SESSION
- HALL-6
- SESSION-1

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Uğur UĞUR

Lect. Dr. Hande KAFADAR	Aydın Adnan Menderes University (TÜRKİYE)	REDESIGNING DECISION AUTHORITY IN AI-AUGMENTED LEADERSHIP: THE CHANGING ROLE OF THE LEADER IN HUMAN–AI COLLABORATION
Dr. Hasan Suat AKSU Assoc. Prof. Dr. Zührem YAMAN	Selçuk University (TÜRKİYE) Selçuk University (TÜRKİYE)	THE MEDIATING ROLE OF LEISURE BOREDOM AND THE MODERATING ROLE OF SELF-CONTROL ON THE PATH FROM DARK PERSONALITY TRAITS TO SELF-SUPPRESSION-ORIENTED ESCAPISM
Assoc. Prof. Dr. Zührem YAMAN Dr. Hasan Suat AKSU	Selçuk University (TÜRKİYE) Selçuk University (TÜRKİYE)	A HOMELAND ON A PLATE: A NETNOGRAPHIC STUDY OF THE NOSTALGIC FOOD EXPERIENCE OF THE TURKISH DIASPORA IN EUROPE
Assist. Prof. Dr. Gökçe TUĞDEMİR KÖK	Mersin University (TÜRKİYE)	WOMEN AND GENDER IN THE MARITIME INDUSTRY: A BIBLIOMETRIC AND THEMATIC REVIEW
Cihan KARA	Karabük University (TÜRKİYE)	THREAT AND OPPORTUNITY DIMENSIONSOFBUSINESS MANAGERS'PERCEPTION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE
Cihan KARA	Karabük University (TÜRKİYE)	THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE USE IN ORGANIZATIONS ON EMPLOYEES' PERCEPTIONS OF ORGANIZATIONAL COMMITMENT
Emre Baran İLDİZ Assist. Prof. Dr. Serap GÜRSEL	Kocaeli University (TÜRKİYE) Kocaeli University (TÜRKİYE)	THE ROLE OF LEADERSHIP IN DEVELOPING AN INNOVATION CULTURE IN THE DEFENSE INDUSTRY: A CONCEPTUAL ASSESSMENT
Assoc. Prof. Dr. Uğur UĞUR	Sivas Cumhuriyet University (TÜRKİYE)	CONSUMER SKEPTICISM TOWARDS AI ADVERTISEMENTS: A COMPARATIVE ANALYSIS
Assoc. Prof. Dr. Uğur UĞUR	Sivas Cumhuriyet University (TÜRKİYE)	A NEW ACTOR IN THE CONSUMER PURCHASE PROCESS: ARTIFICIAL INTELLIGENCE
Assist. Prof. Dr. Nazife ŞAHİN MACİT	Gümüşhane University (Türkiye)	TIME-SERIES CHANGES IN THE TRANSPORT SYSTEM IN TURKEY: AN ANALYSIS USING THE CARCACS METHOD
Lect. Dr. Alperen ÇIKIKCI	Kastamonu University (TÜRKİYE)	DID THE RED SEA CRISIS AFFECT TÜRKİYE'S SEABORNE TRADE? AN INTERRUPTED TIME SERIES ANALYSIS USING AIS-BASED DATA

DATE
- 27.10.2026

TIME
- 11^{30}–13^{30}

SESSION
- HALL-4
- SESSION-2

HEAD OF SESSION: İsmayil GARİBLİ

İsmayil GARİBLİ	Nahçıvan State University (AZERBAIJAN)	JUDICIAL DETERMINATION OF THE USE ARRANGEMENT IN SHARED OWNERSHIP: CRITERIA AND LIMITS IN TURKISH AND AZERBAIJANI LAW
Pelin ERKALE TANCAN KADİR TANCAN	Gaziantep University (TÜRKİYE) Gaziantep University (TÜRKİYE)	THE BATH OF HACOPULO MANSION ON BÜYÜKADA: ARCHITECTURAL CHARACTERISTICS OF A MANSION BATH AND A PROPOSAL FOR ARCHITECTURAL RESTITUTION
Asiye GÜÇYETER	Karabuk University (TÜRKİYE)	TWELVE-YEAR COMPULSORY EDUCATION AT THE INTERSECTION OF STATE, FAMILY AND THE INDIVIDUAL: AN EVALUATION IN LIGHT OF ROBERT NOZICK'S POLITICAL PHILOSOPHY
Zeynep Sudan	Deputy Chair of the DEVA Party and Chair of the Women's Branch (TÜRKİYE)	CRISIS OF POLITICAL TRUST AND THE PROBLEM OF REPRESENTATION: THE TRANSFORMATION OF CITIZEN–POLITICIAN RELATIONS IN TÜRKIYE
Assoc. Prof. Dr. Sevtap SARIOĞLU UĞUR	Sivas Cumhuriyet University (TÜRKİYE)	FEMALE AND MALE MANAGERS' PERSPECTIVES ON ORGANIZATIONAL SILENCE: A CONCEPTUAL EVALUATION
Assoc. Prof. Dr. Sevtap SARIOĞLU UĞUR	Sivas Cumhuriyet University (TÜRKİYE)	AN OLD BEHAVIOR IN ORGANIZATIONS - A NEW CONCEPT: THE OFFICE DUKE
Assoc. Prof. Dr. Nebahat KAYAER	Retired Faculty Member (Türkiye)	CRIMINAL LIABILITY OF LEGAL PERSONS UNDER THE TURKISH PENAL CODE
Prof. Dr. Emet Gürel Assist. Prof. Dr. İlkay Burak Taşkıran Ekin Karakuyu	Ege University (Türkiye) Istanbul Aydin University (Türkiye) Ege University (Türkiye)	SOCIAL SENSITIVITY, BRAND COMMUNICATION AND REAL TIME MARKETING: AN ANALYSIS OF WORLD ANIMAL DAY
Prof. Dr. Fethiye Erbay	Istanbul University (Türkiye)	AN INVESTIGATION INTO MUSEUM-THEMED CHILDREN'S BOOKS IN TÜRKiYE

DATE

- 27.10.2026

TIME

- 11^{30}–13^{30}

SESSION

- HALL-5
- SESSION-2

HEAD OF SESSION: Senior Lecturer Anatolii MYSHKO

Dr. MARCELA MELE Msc. HERMIS MELE	University Aleksandër Moisiu of Durrës (ALBANIA) Agricultural University of Tirana (ALBANIA)	MOBILITY TRANSITIONS, DIASPORA RETURN AND CIRCULATORY LIVING BETWEEN ALBANIA, GREECE AND NORTH MACEDONIA
Msc. HERMIS MELE Dr. MARCELA MELE	Agricultural University of Tirana (ALBANIA) University Aleksandër Moisiu of Durrës (ALBANIA)	SUSTAINABLE UNDERGROUND AGROTOURISM DEVELOPMENT THROUGH PERMACULTURE PRINCIPLES: A CASE STUDY KORÇA REGION, ALBANIA
Elizaveta VASILEVA Assoc. Prof. Dr. Mariyat ALİBEKOVA	The Kosygin State University of Russia (RUSSIA) Russian State University named after A.N. Kosygin (RUSSIA)	DIGITAL DEMATERIALIZATION AND UNIFICATION AS ENGINEERING TOOLS FOR SUSTAINABLE FASHION DESİGN
Senior Lecturer Anatolii MYSHKO	Uzhhorod University (UKRAINE)	CHARACTERISTICS OF U.S. EDUCATIONAL POLICY IN THE NINETEENTH CENTURY
Qinlei WANG	King’s College London (UNITED KINGDOM)	THE SCHOOL-TO-CARE CONVERSION GAP IN CHONGQING’S AGEING NEIGHBOURHOODS
Moses Dele AMOSUN Abiodun T. Adewunmi	University of Ibadan (NIGERIA)	RETHINKING INCLUSIVE LISTENING: WHY EARLY CHILDHOOD CLASSROOMS AND HOMES MUST ADDRESS THE COCKTAIL PARTY EFFECT IN NIGERIA
Segun Michael, OJETUNDE Moses Dele AMOSUN	University of Ibadan (NIGERIA)	DISCRIMINANT INFLUENCE OF CULTURAL VALUES ON FREQUENCY AND TIMING OF STUDENTS’ PARTICIPATION IN CHILD LABOUR ACTIVITIES IN SOUTH-WEST, NIGERIA
Ilochi Nwabunwanne Ogadinma	Federal University (NIGERIA)	PERCEPTION TOWARDS MENTAL HEALTH DEFICITS IN A TERTIARY INSTITUTION IN NIGERIA

DATE

- 27.10.2026

TIME

- 11^{30}–13^{30}

SESSION

- HALL-6
- SESSION-2

HEAD OF SESSION: Mustafa ANŞİN

Dr. Özkan KÜÇÜKBAŞ	Manisa Celal Bayar University (TÜRKİYE)	THE IZMIR REDIF BATTALION DURING THE PROCESS OF THE PROCLAMATION OF THE SECOND CONSTITUTIONAL ERA
Assoc. Prof. Dr. Aslı BALCI Mustafa ANŞİN	Atatürk University (TÜRKİYE) Atatürk University (TÜRKİYE)	PRESCHOOL TEACHERS' VIEWS ON THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THEIR PROFESSIONAL PRACTICES
Mustafa ANŞİN Assoc. Prof. Dr. Aslı BALCI	Atatürk University (TÜRKİYE) Atatürk University (TÜRKİYE)	AI-SUPPORTED LANGUAGE AND LITERACY PRACTICES IN PRESCHOOL AND PRIMARY EDUCATION: A SYSTEMATIC LITERATURE REVIEW
Divine CHAREKA	Altınbaş University (TÜRKİYE)	THE IMPACT OF SANCTIONS ON SOVEREIGNTY AND POLITICAL LEGITIMACY IN ZIMBABWE
Aysu KURT	Çanakkale Onsekiz Mart University (Türkiye)	LOCAL CERAMIC PRODUCTION IN THE TROAD DURING THE ARCHAIC PERIOD
Dr. Öznur CUMHUR DEĞİRMENCİ	Bilecik Şeyh Edebali University (Türkiye)	INNOVATIVE HYGIENE AND SANITATION TECHNOLOGIES IN TOURISM ENTERPRISES
Res. Assist. Dr. Y. Hasan SELEKOĞLU	Pamukkale University (Türkiye)	INVESTIGATION OF CURRENT FIRE AND ARSON RISKS OF IMMOVABLE CULTURAL HERITAGE IN IZMIR CITY CENTER VARYANT AND ITS SURROUNDINGS (2010–2026)
Dr. Eylem AKDEMİR	Independent Researcher (Türkiye)	THE SOCRATIC MAIEUTIC METHOD: QUESTIONING, DIALOGUE AND THE DISCOVERY OF KNOWLEDGE
Dr. Eylem AKDEMİR	Independent Researcher (Türkiye)	FROM THE SHADOW OF THE CAVE TO THE KNOWLEDGE OF TRUTH: AN INQUIRY INTO THE EPISTEMOLOGICAL LIBERATION OF THE CAVE-DWELLER FROM HIS CHAINS IN PLATO'S AND ARISTOTLE'S CONCEPTIONS OF KNOWLEDGE

DATE
- 27.10.2026

TIME
- 14^{00}–16^{00}

SESSION
- HALL-4
- SESSION-3

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Semra DOĞAN AK

Assoc. Prof. Dr. Firdevs SAĞLAM	Hakkari University (TÜRKİYE)	ECOLOGICAL ACTIVISM IN ENVIRONMENTAL SCULPTURE: JÉSSICA BURRINHA'S LIVING SCULPTURES
Assoc. Prof. Dr. Firdevs SAĞLAM	Hakkari University (TÜRKİYE)	THE HUMAN–NATURE RELATIONSHIP IN ROB MULHOLLAND'S MIRRORED SCULPTURES
Assoc. Prof. Dr. Semra DOĞAN AK	Yalova University (TÜRKİYE)	CONSIDER THE LOCAL PERSPECTIVE USING IMAGES
Assoc. Prof. Dr. Semra DOĞAN AK	Yalova University (TÜRKİYE)	CRITICISM OF VIOLENCE WITH "TWO LEGGED HORSE"
Emir Talha YARDIMCI Prof. Dr. Menekşe CÖMERT	Ankara Hacı Bayram Veli University (Türkiye) Ankara Hacı Bayram Veli University (Türkiye)	THE RELATIONSHIP BETWEEN FEAR OF MISSING OUT (FOMO) AND CONSPICUOUS CONSUMPTION TENDENCY IN THE CONSUMPTION OF GASTRONOMIC PRODUCTS POPULARIZED ON SOCIAL MEDIA

DATE
- 27.10.2026

TIME
- 14^{00}–16^{00}

SESSION
- HALL-5
- SESSION-3

HEAD OF SESSION: Dr. Olatunji Jamiu OTTAN

Giscard ASSOUMOU-ELLA Jacky OLLOMO EBANG Streley Paul N'NANG NDONG	Omar Bongo University (GABON)	THE PARADOX OF AID IN SUB-SAHARAN AFRICA: GOVERNANCE, DIMINISHING RETURNS, AND THRESHOLD EFFECTS
Vasylyna PODLIESNA	National Academy of Sciences of Ukraine (UKRAINE)	THE ESSENCE AND HISTORICAL FORMS OF MILITARY-ECONOMIC CYCLES
Oko-Isu, Mercy Chidinma Ozoibe, Chisom Sophia	Alex Ekwueme Federal University (NIGERIA)	POST-HARVEST MANAGEMENT, RICE QUALITY AND SMALLHOLDER FARMERS' INCOME: EVIDENCE FROM IKWO, EBONYI STATE, NIGERIA
Dr. Thi Dan Xuan HUYNH Assoc. Prof. Dr. Tien Dung Khong Thi Kim Uyen HUYNH	Can Tho University (VIETNAM)	ROLE OF COOPERATIVE PARTICIPATION IN IMPROVING FINANCIAL EFFICIENCY OF MANGO FARMING IN DONG THAP PROVINCE, VIETNAM
Dr. Olatunji Jamiu OTTAN	National Open University of Nigeria (NOUN) (NIGERIA)	MANAGING ETHICAL USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN RESEARCH STUDIES IN NIGERIAN UNIVERSITIES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT
Oke, Dorcas Funmilola Fagbiye, Fiyinfoluwa Oluwagbeminija	Federal University of Technology (NIGERIA)	BUSINESS MODEL INNOVATION AND FIRM RESILIENCE: EVIDENCE FROM TECHNOLOGY-ENABLED SMES IN SOUTHWEST NIGERIA
Adirek Vajrapatkul Pinmanee Vajrapatkul	Sukhothai Thammathirat Open University (THAILAND) Mahidol University (THAILAND)	STRATEGIC RANDOMIZATION IN SECURITY AND DEFENSE: MIXED-STRATEGY EQUILIBRIUM IN A TWO-PERSON ZERO-SUM GAME
Adirek Vajrapatkul Pinmanee Vajrapatkul	Sukhothai Thammathirat Open University (THAILAND) Mahidol University (THAILAND)	COMPUTATIONAL METHODS FOR SOLVING TWO-PERSON ZERO-SUM MATRIX GAMES: A COMPARISON OF GRAPHICAL, LINEAR PROGRAMMING, AND NUMERICAL APPROACHES
Adirek Vajrapatkul Pinmanee Vajrapatkul	Sukhothai Thammathirat Open University (THAILAND) Mahidol University (THAILAND)	EQUILIBRIUM TIMING OF COMPETING PRODUCT LAUNCHES UNDER A CONSTANT-SUM MARKET-SHARE GAME: A MINIMAX LINEAR PROGRAMMING APPROACH
Ghada Mohamed Hamouda Renad Fahad Al-Ahmadi	King Abdulaziz University (SAUDI ARABIA)	THE RELATIONSHIP BETWEEN NURSES' ATTITUDES TOWARD REPORTING OF CLINICAL ADVERSE EVENTS AND PATIENT SAFETY CULTURE
Oludare Ebenezer Ogunyombo IYERE Princess Onosedeba	Olabisi Onabanjo University (NIGERIA)	NOTICED OR NOT! AWARENESS AND ATTITUDE OF VIEWERS TOWARDS SUBLIMINAL ADVERTISING IN SELECTED NOLLYWOOD MOVIES

DATE

- 27.10.2026

TIME

- 14^{00}–16^{00}

SESSION

- HALL-6
- SESSION-3

HEAD OF SESSION: Assist. Prof. Dr. Cennet ARMAN

Büşra Nur AÇIKGÖZ AKTÜRK Assist. Prof. Dr. Veysel Mehmet ELGİN	Bolu Abant Izzet Baysal University (Türkiye) Bolu Abant Izzet Baysal University (Türkiye)	TURKISH ADAPTATION OF THE MASCULINE HONOR BELIEFS SCALE: A VALIDITY AND RELIABILITY STUDY
Ecem YILDIZ Prof. Dr. Hatice Zekavet KABASAKAL	Institute of Educational Sciences (TÜRKİYE) Buca Dokuz Eylül University (TÜRKİYE)	A REVIEW OF RESEARCH ON THE EFFECTS OF SUBSTANCE ADDICTION ON FAMILY INTERACTIONS
Ali GÜNEŞ	Altınbaş University (TÜRKİYE)	THE MODERATING ROLE OF SELF-COMPASSION IN THE EFFECT OF SOCIAL COMPARISON ON PSYCHOLOGICAL WELL-BEING IN YOUNG ADULTS
Şemsi YUMUŞAK Prof. Dr. İlknur MAYA	Çanakkale Onsekiz Mart University (Türkiye) Çanakkale Onsekiz Mart University (Türkiye)	EXAMINING THE APPLICABILITY OF MICHAEL E. PORTER'S DIAMOND MODEL APPROACH IN EDUCATION DIPLOMACY
Lect. Ayşenur ÖREN Assist. Prof. Dr. Cennet ARMAN	Aydın Adnan Menderes University (TÜRKİYE) Aydın Adnan Menderes University (TÜRKİYE)	DIGITAL CONTENT DENSITY AND DECISION FATIGUE: A CONCEPTUAL MODEL OF CONSUMER BEHAVIOUR
Lect. Ayşenur ÖREN Assist. Prof. Dr. Cennet ARMAN	Aydın Adnan Menderes University (TÜRKİYE) Aydın Adnan Menderes University (TÜRKİYE)	BIBLIOMETRIC MAPPING OF THE ANTI-CONSUMPTION LITERATURE AND THE CONCEPTUAL POSITION OF THE DE-INFLUENCING PHENOMENON
Buse SOYDAN	Yozgat Bozok University (Türkiye)	ANALYSIS OF THE ACCURACY OF FALSE NEWS AFTER THE EARTHQUAKE OF APRIL 23, 2025: A COMPARISON OF TEYIT.ORG, DOGRULA.ORG, AND DOGRULUKPAYI.COM

DATE

- 27.10.2026

TIME

- 16^{30}–18^{30}

SESSION

- HALL-4
- SESSION-4

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Özge ÖNKAN

Lect. Deniz ALKAN	Iğdır Univertsity (Türkiye)	THE STATUS OF UNPAID SOCIAL SECURITY CONTRIBUTIONS IN RELATION TO CORPORATE TAX
Sahil MURTUZAYEV	Nakhchivan State University (AZERBAIJAN)	PROTECTION MECHANISM FOR SYSTEMICALLY IMPORTANT BANKS IN AZERBAIJAN: LEGAL FRAMEWORK, CAPITAL REQUIREMENTS AND RESOLUTION PRACTICE
Sahil MURTUZAYEV	Nakhchivan State University (AZERBAIJAN)	NON-PERFORMING LOANS AND BANKING RESTRUCTURING IN AZERBAIJAN: FROM THE 2014–2016 OIL-PRICE AND CURRENCY SHOCK TO POST-CRISIS RESILIENCE
Dr. Ökkeş ÇELEN Dr. Aziz Can ŞENSAZLI	Manisa Celal Bayar University (Türkiye) Manisa Celal Bayar University (Türkiye)	CIRCULAR ECONOMY AND GREENHOUSE GAS EMISSIONS: EMPIRICAL EVIDENCE FROM THE EU-27 COUNTRIES
Ensar Cevher YALNIZ Assoc. Prof. Dr. Işıl Şirin SELÇUK	Bolu Abant İzzet Baysal University (TÜRKİYE) Bolu Abant İzzet Baysal University (TÜRKİYE)	CHOICE BETWEEN PUBLIC TRANSPORT AND PRIVATE CAR USE IN URBAN TRANSPORTATION: ECONOMIC, BEHAVIORAL, AND SPATIAL DETERMINANTS
Assist. Prof. Dr. Erkin Cihangir KARATAŞ	Atatürk University (TÜRKİYE)	THE WATER–ENERGY NEXUS IN CENTRAL ASIA AND THE EUROPEAN UNION: A CONDITIONAL INTERMEDIARY ROLE
Assist. Prof. Dr. Erkin Cihangir KARATAŞ	Atatürk University (TÜRKİYE)	EUROPEAN UNION–CENTRAL ASIA ENERGY RELATIONS: A CONDITIONAL TRANSFORMATION FROM THE PERSPECTIVE OF SUSTAINABLE RESOURCE ECONOMICS
Dr. Rıdvan ÖNER	Independent Researcher (TÜRKİYE)	FROM INVISIBLE LABOUR TO A HOUSEHOLD-BASED LABOUR REGIME: SOCIAL REPRODUCTION PRACTICES OF WOMEN AND CHILDREN IN SYRIAN AGRICULTURAL WORKER FAMILIES IN KUYUBAŞI SETTLEMENTS
Assoc. Prof. Dr. Özge ÖNKAN	Sinop University (TÜRKİYE)	AN ANALYSIS OF TAX INCENTIVES IN THE CULTURAL AND CREATIVE SECTORS: A COMPARISON BETWEEN TURKEY AND SELECTED OECD COUNTRIES

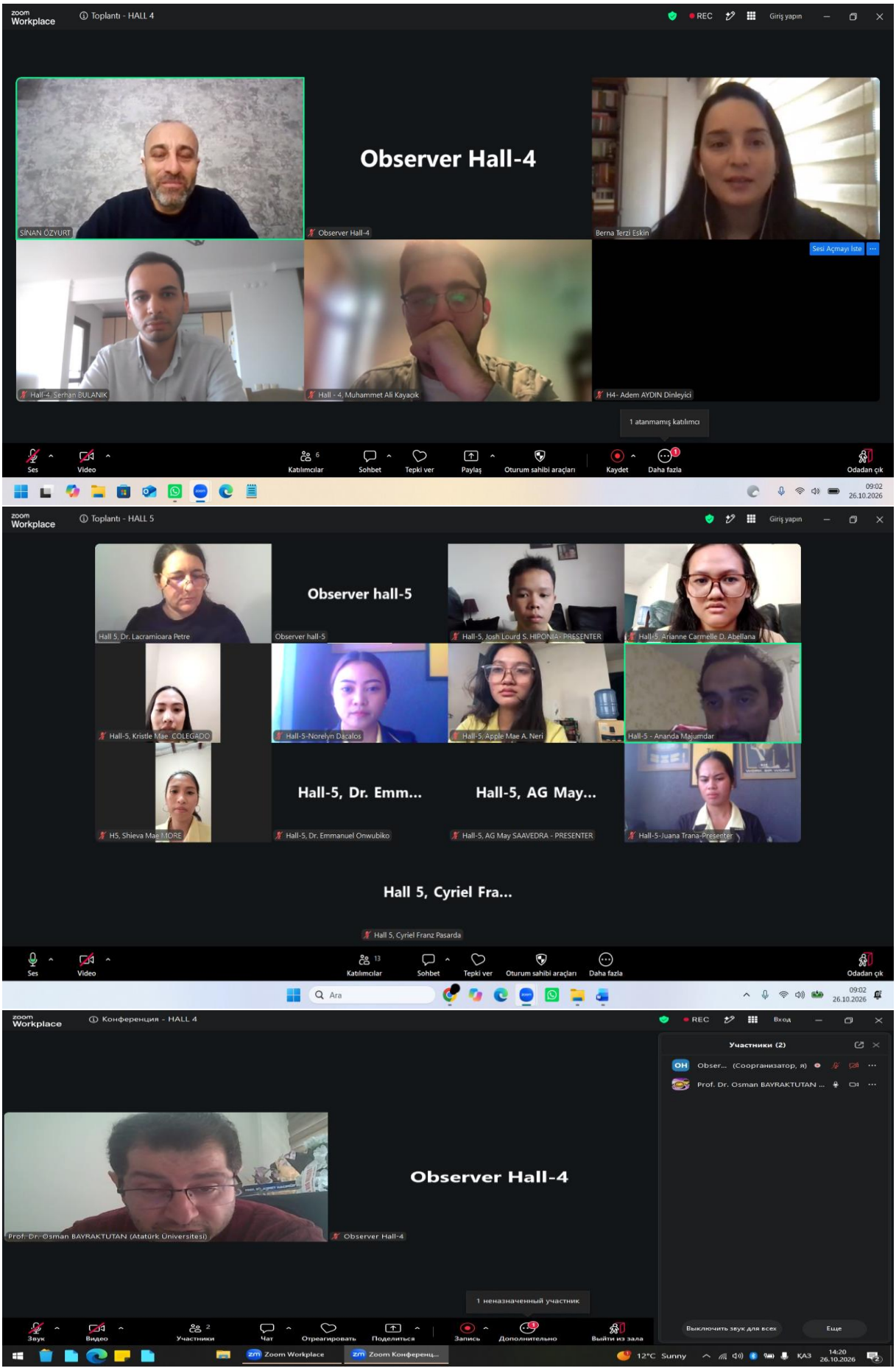
DATE
- 27.10.2026

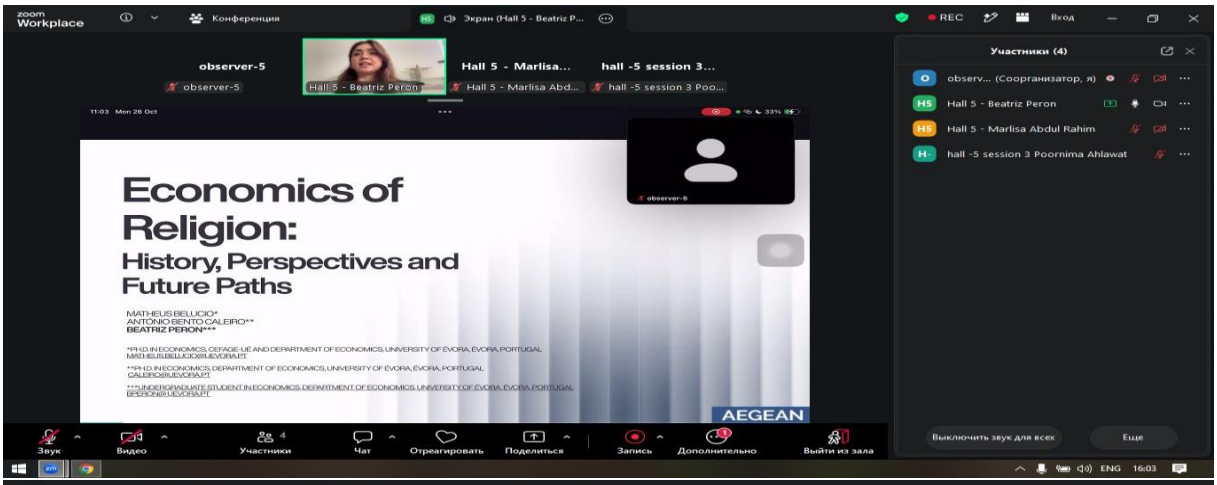
TIME
- 16^{30}–18^{30}

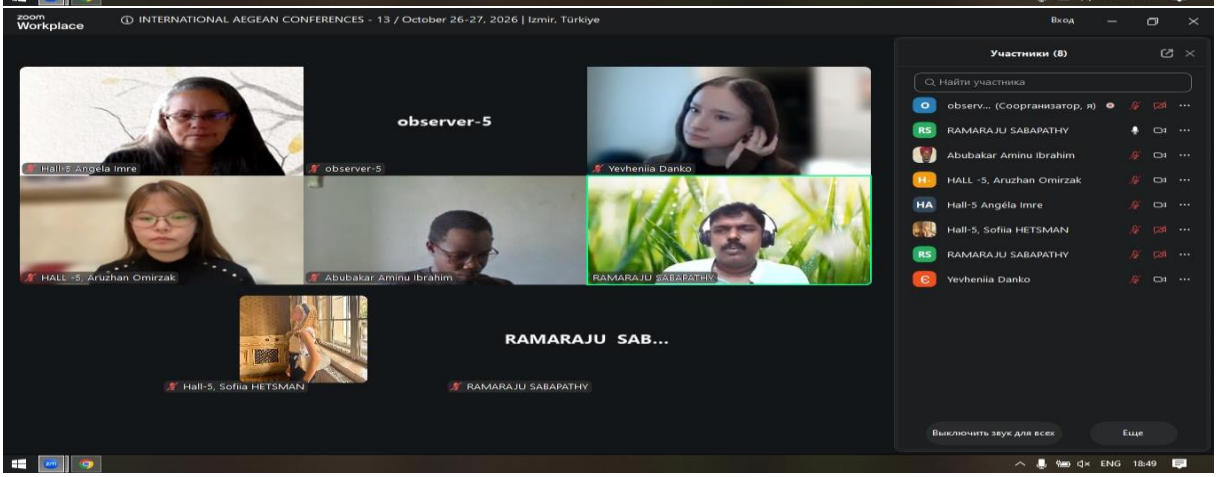
SESSION
- HALL-5
- SESSION-4

HEAD OF SESSION: Dr. Chukwuemeka G. Eme

Nguyen The Long Nguyen Thu Huong Pham Thi Lien Pham Van Kien Nguyen Van Hinh	Thai Nguyen University (VIETNAM) MIREA –Russian Technological University (RUSSIA) Sao Do University (VIETNAM)	NETWORK INTRUSION DETECTION FRAMEWORK BASED ON MACHINE LEARNING AND NETWORK TRAFFIC ANALYSIS: MULTI-MODEL COMPARISON AND ZERO-DAY ATTACK DETECTION
Fidelis Deborah Chindongnaan	Federal polytechnic Ilaro (NIGERIA)	ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND FRENCH LANGUAGE PEDAGOGY IN NIGERIA: PROSPECTS, CHALLENGES, AND IMPLICATIONS FOR DIGITAL TRANSFORMATION
Dr. Chukwuemeka G. Eme	National Open University of Nigeria (NOUN) (NIGERIA)	LEADERSHIP STYLES AND EMPLOYEE PERFORMANCE IN NIGERIAN BUSINESS ORGANIZATIONS: EMPIRICAL REVIEW OF SELECTED SMEs IN LAGOS STATE
Dr. Irfan Bashir Dr. Yasira Waqar Dr. Afshan Anseem	University of management and Technology (PAKISTAN)	PEER TUTORING AT HIGHER EDUCATION INSTITUTES: A QUALITATIVE PHENOMENOLOGICAL STUDY
Giscard ASSOUMOU-ELLA Maryse Chanice Precylia MABENDE Elfi Lionnel DIGOSSOU	Omar Bongo University (GABON) Omar Bongo University (GABON) Omar Bongo University (GABON)	THE ILLUSION OF SECTORAL ALLOCATION: PUBLIC DEBT, ABSORPTION CAPACITY, AND HUMAN DEVELOPMENT IN SUB-SAHARAN AFRICA
Ojo, Oluwakemi Tosin	Bamidele Olumilua University of Education (NIGERIA)	INFLUENCE OF SOCIO-CULTURAL FACTORS ON THE HEALTH STATUS OF MARRIED WOMEN IN EKITI STATE, NIGERIA
Ojo, Oluwakemi Tosin	Bamidele Olumilua University of Education (NIGERIA)	SOCIO-CULTURAL CORRELATES OF SELF-REPORTED HEALTH AMONG MARRIED WOMEN IN EKITI STATE, NIGERIA: A CROSS-SECTIONAL SURVEY
Assoc. Prof. Dr. Manijeh Firoozi Assist. Prof. Dr. Zahra Taherifar	University of Tehran (IRAN)	FROM ACUTE BURN PAIN TO CHRONIC PSYCHOSOCIAL DISABILITY: A BURN-SPECIFIC MODEL
Profa. Dra. Maria Emilia Camargo Profa. Dra. Mariane Camargo Priesnitz Profa. Dra. Rosecler Maschio Gilioli Prof. Dr. Beatriz Lucia Salvador Bizotto	Federal University of Santa Maria (BRAZIL) Veni Creator University (FRANCE) University of Caxias do Sul (BRAZIL) Global Edu Leaders Forum (BRAZIL)	RELATIONSHIP BETWEEN KNOWLEDGE CONVERSION, INNOVATION AND ORGANIZATIONAL PERFORMANCE
Olukolajo Michael Ayodele	Federal University of Technology (NIGERIA)	HOUSEHOLD ENERGY USE AND CARBON EMISSIONS IN RURAL SOUTHWESTERN NIGERIA
Dr. Abhishek Kumar Verma Dr. Snehil Misra Kamal Sharma	GLA University Mathura (INDIA)	BEYOND FORMAL EQUALITY: GENDERED SOCIAL NORMS AND WOMEN'S ACCESS TO JUSTICE IN INDIA

zoom Workplace
Toplantı - HALL 4
REC
Giriş yapın
Observer Hall-4
SİNAN ÖZYURT
Observer Hall-4
Berna Terzi Eskin
Sesi Açmayı İste
Half-4, Serhan BULANIK
Hall - 4, Muhammet Ali Kayacık
H4- Adem AYDIN Dinleyici
1 atanmamış katılımcı
Ses
Video
Katılımcılar
Sohbet
Tepki ver
Paylaş
Oturum sahibi araçları
Kaydet
Daha fazla
Odadan çık
09:02
26.10.2026
zoom Workplace
Toplantı - HALL 5
Giriş yapın
Observer hall-5
Hall 5, Dr. Lacramioara Petre
Observer hall-5
Hall-5, Josh Lourd S. HIPONIA- PRESENTER
Hall-5, Arianne Carmelle D. Abellana
Hall-5, Kristle Mae COLEGADO
Hall-5-Norelyn Dacalos
Hall-5, Apple Mae A. Neri
Hall-5 - Ananda Majumdar
H5, Shieva Mae MORE
Hall-5, Dr. Emm...
Hall-5, Dr. Emmanuel Onwubiko
Hall-5, AG May...
Hall-5, AG May SAAVEDRA - PRESENTER
Hall-5-Juana Trana-Presenter
Hall 5, Cyriel Fra...
Hall 5, Cyriel Franz Pasarda
Ses
Video
Katılımcılar
Sohbet
Tepki ver
Oturum sahibi araçları
Daha fazla
Odadan çık
Ara
09:02
26.10.2026
zoom Workplace
Конференция - HALL 4
REC
Вход
Участники (2)
Obser... (Соорганизатор, я)
Prof. Dr. Osman BAYRAKTUTAN ...
Prof. Dr. Osman BAYRAKTUTAN (Atatürk Üniversitesi)
Observer Hall-4
Observer Hall-4
1 неназначенный участник
Звук
Видео
Участники
Чат
Отреагировать
Поделиться
Запись
Дополнительно
Выйти из зала
Выключить звук для всех
Еще
Zoom Workplace
Zoom Конференц...
12°C Sunny
KAZ
14:20
26.10.2026

Workplace
Конференция
Экран (Hall 5 - Beatriz P...
REC
Вход
observer-5
Hall 5 - Beatriz Peron
Hall 5 - Marlisa...
hall -5 session 3...
Hall 5 - Marlisa Abd...
hall -5 session 3 Poo...
Economics of Religion:
History, Perspectives and Future Paths
MATHEUS BELUCIO*
ANTONIO BENTO CALEIRO**
BEATRIZ PERON***
AEGEAN
Участники (4)
observ... (Соорганизатор, я)
Hall 5 - Beatriz Peron
Hall 5 - Marlisa Abdul Rahim
hall -5 session 3 Poornima Ahlawat
Звук
Видео
Участники
Чат
Отреагировать
Поделиться
Запись
Дополнительно
Выйти из зала
Выключить звук для всех
Еще
ENG
16:03

Workplace
INTERNATIONAL AEGEAN CONFERENCES - 13 / October 26-27, 2026 | Izmir, Türkiye
Вход
Участники (8)
Найти участника
observ... (Соорганизатор, я)
RAMARAJU SABAPATHY
Abubakar Aminu Ibrahim
HALL -5, Aruzhan Omirzak
Hall-5 Angéla Imre
Hall-5, Sofiia HETSMAN
RAMARAJU SABAPATHY
Yevheniia Danko
Hall-5 Angéla Imre
observ-5
Yevheniia Danko
HALL -5, Aruzhan Omirzak
Abubakar Aminu Ibrahim
RAMARAJU SABAPATHY
Hall-5, Sofiia HETSMAN
RAMARAJU SAB...
Выключить звук для всех
Еще
ENG
18:49

CONTENT

CONFERENCES ID	**I**
PROGRAM	**II**
PHOTO GALLERY	**III**
CONTENT	**IV**

Author	Title	No
Berna TERZİ ESKİN	NOTCHES ON THE SAME TALLY: THE SHARED ACCOUNT OF WOMAN, ANIMAL AND LAND IN NABİZÂDE NÂZIM'S KARABİBİK	1
Serhan BULANIK	BIOFICTION AND THE REIMAGINING OF THE ARTIST: ARTISTIC PERFORMANCE AND ARTISTIC IDENTITY IN COLUM MCCANN'S DANCER	14
Muhammad Farukh Arslan	ONOMASTICS AND EDUCATION: A CORPUS-BASED DIACHRONIC STUDY OF MORPHOSEMANTIC FEATURES OF UNIVERSITY NAMES IN PAKISTAN	27
Muhammet Ali KAYACIK Ayşe Banu KARADAĞ	FROM NOVEL TO STAGE: THEMATIC REWRITING IN MOBY DICK	28
Ceren TURAN YALÇIN Aylin ATİLLA MAT	"LIKE WATERMARKS ON A DOCUMENT": SPECTERS OF LAND	31
Sinan ÖZYURT Mehmet Emin KALGI	RELIGIOUS COMMUNITY PARTICIPATION, SOCIAL COMMUNICATION, AND BELONGING AMONG AUTISTIC INDIVIDUALS: A SYSTEMATIC REVIEW	41
Sinan ÖZYURT Mehmet Emin KALGI	FIGURATIVE RELIGIOUS LANGUAGE, PRAGMATIC INFERENCE, AND MEANING-MAKING IN AUTISM: A SCOPING REVIEW	48
Emel ARAS	INTERDISCIPLINARITY AND PLURALISTIC DISCOURSE IN MODERN TURKISH LITERATURE: THE WORKS OF ŞULE GURBUZ	53
Noorjan Mossawi	SOCIAL RESILIENCE TRAINING FOR ACTIVE WOMEN	55
Noorjan Mossawi	DEVELOPING DECISION-MAKING SKILLS IN WOMEN	56
Ananda Majumdar	TECHNOLOGY IN SOCIETY THROUGH THE EARLY EDUCATION YEARS: BUILDING DIGITAL FOUNDATIONS FOR LIFELONG	57

	LEARNING	
Nysjola Dhoga	THE EVOLUTION OF ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL REFORM IN ALBANIA: FROM 1992 TO THE 2026 REFORM	69
ONWUBIKO Emmanuel Chidiadi	EMPIRICAL EXAMINATION OF THE EXISTENCE OF ASSISTIVE TECHNOLOGIES AND PROVISION OF ASSISTIVE SERVICES TO STUDENTS WITH SPECIAL NEEDS BY SCHOOL LIBRARIES OF UNITY SECONDARY SCHOOLS IN NIGERIA	82
Nuradeen Usman Dingyadi	PUBLIC POLICY ANALYSIS: CONCEPTS, APPROACHES, CHALLENGES AND ITS ROLE IN EFFECTIVE GOVERNANCE	83
Lacramioara PETRE	STIGMA AS A CULTURAL PROCESS: NEGOTIATING EMBODIED DIFFERENCE, IDENTITY AND NORMALITY	84
Elena Denisa Mateevici Ivona Răpan Felicia Micu	DIGITALIZATION OF SOCIAL ENTERPRISES: A DESCRIPTIVE STATISTICAL ANALYSIS OF THE ROLE OF SOCIAL MEDIA CHANNELS IN PROMOTING SERVICES FOR VULNERABLE GROUPS	99
Kristle Mae B. Colegado Shieva Mae More AG May A. Saavedra	INFLUENCE OF REMOTE WORK ON TEAM DYNAMICS AND COLLABORATION AMONG BUSINESS PROCESS OUTSOURCING (BPO) EMPLOYEES IN CEBU, PHILIPPINES	111
Dacalos, Norelyn S. Pasarda Cyriel Franz A. Trana Juana	FLEXIBLE WORK HOURS AND EMPLOYEE PRODUCTIVITY: DIRECT AND MODERATED EFFECTS OF INDUSTRY TYPE	112
Arianne Carmelle D. Abellana Josh Lourd S. Hiponia Apple Mae A. Neri	ARTIFICIAL INTELLIGENCE USE, EMPLOYEE WELL-BEING, AND WORK-LIFE BALANCE: A CROSS-SECTIONAL QUANTITATIVE STUDY OF BPO EMPLOYEES IN CEBU CITY	114
Serhat AYBARS Abdullah ÖZÜÇALIŞIR	THE INTERPRETATION OF VERSES RELATED TO EMBRYOLOGY IN THE SCIENTIFIC TAFSIR TRADITION: POSSIBILITIES, LIMITS, AND THE PROBLEM OF METHOD	115
Okan COŞKUN Nihat DEMIRKOL	AL-ASMA AL-HUSNA IN THE QUR'AN	135
Osman BAYRAKTUTAN	NURULLAH NEHIR, WOMEN IN THE OTTOMAN EMPIRE THROUGH THE LIGHT OF ARCHIVE DOCUMENTS, IKSAD PUBLISHING, ANKARA: 2021, PP. 179.	144

Osman BAYRAKTUTAN	ÖZTOP HÜLYA, BIÇAKCI MÜDRIYE, SOYLU NUSRET, OĞURTAN GÜLER, NADIR URAL, TAŞOLUK EMINE, ŞEN RAHIME BEDER, ŞAHIN SERPIL PENEZ, GÖNCÜ AYNUR, ANNAK BINAY BILGE, HOŞTRIK EVREN, ÖMEROĞLU HAVA, ÖZÜDOĞRU HÜLYA YIĞIT AND TOK SEVINÇ, SINGLE PARENT FAMILIES-, REPUBLIC OF TURKEY MINISTRY OF FAMILY, LABOR AND SOCIAL SERVICES, GENERAL DIRECTORATE OF FAMILY AND COMMUNITY SERVICES, ANKARA 2018, PP. 153.	149
Zafer KOÇ	THE CONCEPT OF TAKFĪR İN THE CONTEXT OF SAYYİD SHARĪF AL-JURJĀNĪ'S WORK SHARḤ AL-MAWĀQİF	155
İsa HIZIROĞLU	THE QUR'ANIC INFLUENCE ON THE POETRY OF IBN DARRĀJ AL-QASṬALLĪ: THE ART OF IQTIBĀS AND ITS INTERTEXTUAL FUNCTION	167
Suela Agaj	ASSESSING THE EARLY TRADE EFFECTS OF THE EU CARBON BORDER ADJUSTMENT MECHANISM ON ALBANIA'S EXPORTS	169
Dhurata MILORI	EU ENLARGEMENT AND THE CHALLENGE OF DECISION-MAKING	170
Dhurata MILORI	THE RISE OF THE FAR RIGHT AND ITS IMPACT ON THE EUROPEAN UNION	171
R.M.T.N. Senevirathne M.A. Fathima Jelsa	THE RELATIONSHIP BETWEEN EDUCATION AND ECONOMIC DEVELOPMENT IN RURAL AREA (MONARAGALA DISTRICT)	172
Khawla ABA-TALIB Abdessamad Zouine	BLOCKCHAIN ADOPTION FOR SUPPLY CHAIN TRACEABILITY, TRANSPARENCY AND SECURITY: EVIDENCE FROM MOROCCO	191
Muratcan IŞILDAK	THE IMPACT OF ORAL HERITAGE ON TURKISH LANGUAGE PROFICIENCY IN NORTH MACEDONIA	192
Mohamad Johdi Salleh Nurul Adawiyah MJ Nurul Ain MJ	BEHAVIOUR AND FACTORS OF SELF-HARM AMONG STUDENT OF SECONDARY SCHOOLS IN MALAYSIA: A STUDY OF SCHOOL COUNSELLORS' PERSPECTIVES	207
C. Ashmitha Chellam C. Vairavan	THE FLOATING CITY: UTOPIA, TECHNOLOGY AND ECOLOGICAL FUTURES IN RICHARD POWERS'S PLAYGROUND	208

Yunus CEYLAN	CAPITALISM AND THE MUSLIM INDIVIDUAL: THE CONTEMPORARY PLACE OF THE CAPITALIST ORDER AND THE CONSTRUCTION OF A BALANCED PERSPECTIVE BETWEEN PIETY (TAQWA) AND ASCETICISM (ZUHD)	209
Zübeyir KAYA	THE CONTRIBUTIONS OF WOMEN COMPANIONS TO HADITH TRANSMISSION	220
Mustafa KOÇ	SOCIAL AND HUMAN MOBILITY IN KHURASAN DURING THE FIRST HALF OF THE EIGHTH CENTURY: THE MAWĀLĪ AND THE DEVELOPMENT OF MURJIʾITE IDENTITY	230
Güzin AYDIN	THE ROLE OF THE QUALIFIED RECITATION INSTRUCTOR IN QIRA'AT EDUCATION: MUSHĀFAHA AND CORRECTION IN THE CONTEXT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE	241
Adem AYDIN	RURAL ENERGY RESILIENCE IN THE TRA1 REGION: SPATIAL POTENTIAL OF DECENTRALIZED RENEWABLE ENERGY SYSTEMS DURING DISASTERS	250
Süleyman ÇAM	AHMET HAMDİ AKSEKİ'S UNDERSTANDING OF RELIGION-STATE AND CALIPHATE-SULTANATE RELATIONS IN THE CONTEXT OF HIS WRITINGS IN SEBÎLÜRREŞAD: AN ASSESSMENT FROM THE PERSPECTIVE OF ISLAMIC UNITY	252
Süleyman ÇAM	RELIGIOUS, SOCIAL, AND POLITICAL UNITY FROM AN AHL AL-SUNNAH PERSPECTIVE IN MEHMED FAHREDDİN'S ARTICLE SERIES TITLED "TAWHID AND ITTIHAD"	264
Rumeysa BEDİROĞLU Mutlu ŞAHİN	INDICATORS OF CRITICAL THINKING PROCESSES IN MIDDLE SCHOOL STUDENTS' VIEWS ON STEM AND AUTHENTIC STEM PRACTICES: A QUALITATIVE ANALYSIS	279
Umar Baba Shaaba	EFFECT OF TAX ADMINISTRATION EFFICIENCY ON INTERNALLY GENERATED REVENUE: EVIDENCE FROM LOCAL GOVERNMENT AREAS IN KWARA STATE, NIGERIA	281
Poornima Ahlawat Sangita Rani Sangita Rani	GAMIFICATION AS A CUSTOMER ENGAGEMENT STRATEGY IN E-COMMERCE: A CASE STUDY OF FLIPKART'S GAMIFIED MARKETING ECOSYSTEM	282

Givi Duchidze Eka Tabatadze	ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND BIG DATA IN MODERN ECONOMIC SECURITY: CRIME PREVENTION AND RISK ANALYTICS	283
Marlisa Abdul RAHIM Ariff Hamizi Abd RAZAK Waanessa May A/P WICHEAN Nur Alısa Fıtrıah Ahmad ZAID Nurul Athırah Mohd ZABIDI	THE INFLUENCE OF TOURIST SATISFACTION, EXPERIENCE, AND PERCEIVED VALUE ON REVISIT INTENTION AMONG TOURISTS IN LANGKAWI ISLAND	293
Simran Kajla Sangita Rani	EXPLORING THE CONVERGENCE OF NEUROMARKETING, ARTIFICIAL INTELLIGENCE, AND DIGITAL TRANSFORMATION	298
Udi Joshua Raufu Ayobami Rukayat	EDUCATION AS A CATALYST FOR SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT IN NIGERIA: EVIDENCE, CHALLENGES, AND POLICY IMPLICATIONS	299
Mirziyo Sodikov	DIGITAL ECONOMY AND CLIMATE EDUCATION IN UZBEKISTAN: INTEGRATING DIGITAL INNOVATION, CLIMATE LITERACY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT	300
Matheus BELUCIO António Bento CALEIRO Beatriz PERON	ECONOMICS OF RELIGION: REFLECTIONS AND POSSIBILITIES	310
Seyfaddin Jafarov	EFFECT OF EARTH ELEMENTS ON THE ELECTRICAL AND PHOTOCOMDUCTTIVITY OF HOLMIUM–DOPED CADMIUM SELENIDE (CdSe;0.5%Ho) QUANTUM DOTS	311
Esra ODABAŞOĞLU Hüseyin ARTUN Hasan BAKIRCI	THE POTENTIAL OF MEBİ TO SUPPORT SCIENCE EDUCATION: AN EXAMINATION FROM THE TEACHERS' PERSPECTIVE	312
Rabia ARVAS Hüseyin ARTUN Esra ODABOŞLU Hasan BAKIRCI	THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON THE TEACHING PROFESSION: PERSPECTIVES OF PROSPECTIVE SCIENCE TEACHERS	327
Hüsra ÖZDEMİR Furkan ÖZDEMİR	THE ROLE OF MATHEMATICS ANXIETY AND ATTITUDE IN THE RELATIONSHIP BETWEEN MATHEMATICS LITERACY AND PROBLEM-SOLVING SKILL PERCEPTIONS OF VOCATIONAL HIGH SCHOOL STUDENTS	343
Ramaraju Sabapathy Vairvan C	MIGRATION, DISPLACEMENT, AND INDIGENOUS BELONGING IN LOUISE ERDRICH'S RECENT FICTION	344

Abubakar Aminu Ibrahim Mustapha Bala Ruma Shamsuddeen Bello	THE CLOUD IS NOT WEIGHTLESS: MULTIMODAL FORM, DIGITAL MATERIALITY, AND ECOLOGICAL IMAGINATION IN J. R. CARPENTER'S THE GATHERING CLOUD	345
Omirzak Aruzhan Mirambekkyzy	TRANSLATION STRATEGIES FOR PRESERVING PRAGMATIC EFFECTS IN AUDIOVISUAL TRANSLATION	346
Florence Olajumoke EGBOWON Ayobami Oluwasegun ADIGUN	AFRICAN WOMAN AND AESTHETICS: PHILOSOPHIES OF PERSONHOOD AND COMMUNITY	354
Angéla IMRE Krisztina FÖLDINÉ SZŰCS Dóra SZANATI	CHALLENGES AND INNOVATIVE PATHS IN THE INTEGRATION OF BILINGUAL CHILDREN IN A PRIMARY SCHOOL IN BUDAPEST	355
Yevheniia DANKO Halyna ONYSHCHAK	THE ROLE OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH GENDER COMPONENTS IN THE FORMATION OF THE ENGLISH LINGUISTIC WORLDVIEW	364
Sofiia HETSMAN Halyna ONYSHCHAK	STRUCTURAL AND SEMANTIC FEATURES OF ENGLISH IDIOMS IN THE TELEVISION SERIES "EMILY IN PARIS"	365
Bello Ibrahim Ma'ruf Jamilu Muhammad	IDEOLOGICAL AND POLITICAL IMPLICATIONS OF POVERTY METAPHORS IN NORTHERN NIGERIAN NEWSPAPERS: A CORPUS-ASSISTED DISCOURSE ANALYSIS	366
Usman Ibrahim Suleiman Aliyu	PROVERBIAL DISCOURSE AS A RESOURCE FOR PEACEBUILDING: A COMPARATIVE SOCIOLINGUISTIC ANALYSIS OF HAUSA, YORUBA, AND IGBO LITERARY TEXTS	367
Ataberk ÇİNGİRT Çağhan Adar	A CONTENT ANALYSIS OF ACADEMIC STUDIES ON THE NEY IN THE NATIONAL THESIS CENTER	368
Emre ÜSTGÜL	AN EXAMPLE OF EXTERNAL MOTIVATION IN MUSIC: MAKBULE TATLIYAY	381
Özlem ELİTAŞ	AN EXAMINATION OF ABDÜLHALÎM AĞA'S WORKS IN THE ŞİVENÜMA MAKAM FROM THE PERSPECTIVE OF MAKAM	387
Yasemin ÖZKENT	BEYOND THE BECHDEL TEST: FEMINIST REPRESENTATION IN ANIMATION FILMS	401
Mutlu ERBAY	SMART MUSEUMS IN THE SMART CITY ECOSYSTEM: DIGITAL TRANSFORMATION AND SOCIAL INTEGRATION	410

Berkay GÖÇER Serenat İSTANBULLU	PROBLEMS EXPERIENCED BY MUSIC TEACHERS WORKING IN PRIVATE ART CENTERS IN İZMİR IN THEIR RELATIONS WITH INSTITUTIONAL ADMINISTRATORS	428
Yegana AHMADOVA	THE CONTRIBUTION OF OUTDOOR TOURISM AND THE ORGANIZATION OF SUSTAINABLE RELATIONS TO RURAL DEVELOPMENT	444
Yegana AHMADOVA	THE DEVELOPMENT AND TOURISM POTENTIAL OF BIRDWATCHING WITHIN THE SCOPE OF OUTDOOR TOURISM	454
Ahmet Münir GÖKMEN	THE RELATIONSHIP BETWEEN FIRM SIZE AND MANAGEMENT PRACTICES IN MANUFACTURING FIRMS IN TÜRKİYE	463
Duryana binti Mohamed	LAWYERS' MISCONDUCT IN AN ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) DRIVEN ENVIROMENT: PROVING MISCONDUCT UNDER THE MALAYSIAN LAWS AND THE CHALLENGES	473
Mubashra Tariq Momina Javed Muhammad Safi Aslam	ALEXITHYMIA, SOCIAL SUPPORT AND MENSTRUAL ATTITUDE IN FEMALE TEACHERS OF PUBLIC SECTORS SCHOOLS	474
Cheah Chee Keong Kong Yin Mei Ong Hock Siong Dinesh Kumar a/l Saundra Rajan Chim Weng Kong Foo Chuan Chew Tan Kock Lim	ALGORITHMIC MODEL RISK AND THIRD-PARTY CYBER CONTAGION IN DIGITAL BANKING: GOVERNANCE CONTROLS UNDER SUPERVISORY TECHNOLOGY MANDATES	475
Vinesh Vijayan Rishma Thilakaraj Gokila V Yogeshvari V A	A MODE-RESOLVED THERMODYNAMIC BOUND ON NONEQUILIBRIUM CORRELATION DYNAMICS	477
Violla Makhzoum Lama Komayha	INTEGRATING HUMAN COMMUNICATION SKILLS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS: TOWARD MORE EFFECTIVE AND RESPONSIVE LEADERSHIP	478
Jamila Al Siyabi	DEVELOPING CRITICAL THINKING IN ACADEMIC WRITING THROUGH THE USE OF GENERATIVE AI: INSIGHTS FROM AN EFL WRITING CLASSROOM	479
Tahir Qureshi	STATE RESPONSIBILITY, REMEDIES, AND COUNTERMEASURES: A CRITICAL STUDY OF THE GABČÍKOVO–NAGYMAROS JUDGMENT	480

Dorcas Funmilola, Oke	GENDER EQUALITY, WOMEN EMPOWERMENT AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN NIGERIA	481
ADAMOLEKUN, Iseoluwa Damilola	DEPRESSION AND ACADEMIC ACHIEVEMENT AMONG ADOLESCENTS: THE ROLES OF AGE AND GENDER	482
Hande KAFADAR	REDESIGNING DECISION AUTHORITY IN AI-AUGMENTED LEADERSHIP: THE CHANGING ROLE OF THE LEADER IN HUMAN–AI COLLABORATION	483
Hasan Suat AKSU Zührem YAMAN	THE MEDIATING ROLE OF LEISURE BOREDOM AND THE MODERATING ROLE OF SELF-CONTROL ON THE PATH FROM DARK PERSONALITY TRAITS TO SELF-SUPPRESSION-ORIENTED ESCAPISM	485
Zührem YAMAN Hasan Suat AKSU	A HOMELAND ON A PLATE: A NETNOGRAPHIC STUDY OF THE NOSTALGIC FOOD EXPERIENCE OF THE TURKISH DIASPORA IN EUROPE	504
Gökçe TUĞDEMİR KÖK	WOMEN AND GENDER IN THE MARITIME INDUSTRY: A BIBLIOMETRIC AND THEMATIC REVIEW	522
Cihan KARA	THREAT AND OPPORTUNITY DIMENSIONSOFBUSINESS MANAGERS'PERCEPTION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE	529
Cihan KARA	THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE USE IN ORGANIZATIONS ON EMPLOYEES' PERCEPTIONS OF ORGANIZATIONAL COMMITMENT	539
Emre Baran İLDİZ Serap GÜRSEL	THE ROLE OF LEADERSHIP IN DEVELOPING AN INNOVATION CULTURE IN THE DEFENSE INDUSTRY: A CONCEPTUAL ASSESSMENT	549
Uğur UĞUR	CONSUMER SKEPTICISM TOWARDS AI ADVERTISEMENTS: A COMPARATIVE ANALYSIS	558
Uğur UĞUR	A NEW ACTOR IN THE CONSUMER PURCHASE PROCESS: ARTIFICIAL INTELLIGENCE	565
Nazife ŞAHİN MACİT	TIME-SERIES CHANGES IN THE TRANSPORT SYSTEM IN TURKEY: AN ANALYSIS USING THE CARCACS METHOD	578
Alperen ÇIKIKCI	DID THE RED SEA CRISIS AFFECT TÜRKİYE'S SEABORNE TRADE? AN INTERRUPTED TIME SERIES ANALYSIS	597

	USING AIS-BASED DATA	
İsmayil GARİBLİ	JUDICIAL DETERMINATION OF THE USE ARRANGEMENT IN SHARED OWNERSHIP: CRITERIA AND LIMITS IN TURKISH AND AZERBAIJANI LAW	608
Pelin ERKALE TANCAN KADİR TANCAN	THE BATH OF HACOPULO MANSION ON BÜYÜKADA: ARCHITECTURAL CHARACTERISTICS OF A MANSION BATH AND A PROPOSAL FOR ARCHITECTURAL RESTITUTION	622
Asiye GÜÇYETER	TWELVE-YEAR COMPULSORY EDUCATION AT THE INTERSECTION OF STATE, FAMILY AND THE INDIVIDUAL: AN EVALUATION IN LIGHT OF ROBERT NOZICK'S POLITICAL PHILOSOPHY	648
Zeynep Sudan	CRISIS OF POLITICAL TRUST AND THE PROBLEM OF REPRESENTATION: THE TRANSFORMATION OF CITIZEN–POLITICIAN RELATIONS IN TÜRKIYE	664
Sevtap SARIOĞLU UĞUR	FEMALE AND MALE MANAGERS' PERSPECTIVES ON ORGANIZATIONAL SILENCE: A CONCEPTUAL EVALUATION	676
Sevtap SARIOĞLU UĞUR	AN OLD BEHAVIOR IN ORGANIZATIONS - A NEW CONCEPT: THE OFFICE DUKE	687
Nebahat KAYAER	CRIMINAL LIABILITY OF LEGAL PERSONS UNDER THE TURKISH PENAL CODE	696
Emet Gürel İlkay Burak Taşkıran Ekin Karakuyu	SOCIAL SENSITIVITY, BRAND COMMUNICATION AND REAL TIME MARKETING: AN ANALYSIS OF WORLD ANIMAL DAY	699
Fethiye Erbay	AN INVESTIGATION INTO MUSEUM-THEMED CHILDREN'S BOOKS IN TÜRKiYE	714
MARCELA MELE HERMIS MELE	MOBILITY TRANSITIONS, DIASPORA RETURN AND CIRCULATORY LIVING BETWEEN ALBANIA, GREECE AND NORTH MACEDONIA	733
HERMIS MELE MARCELA MELE	SUSTAINABLE UNDERGROUND AGROTOURISM DEVELOPMENT THROUGH PERMACULTURE PRINCIPLES: A CASE STUDY KORÇA REGION, ALBANIA	734
Elizaveta VASILEVA Mariyat ALİBEKOVA	DIGITAL DEMATERIALIZATION AND UNIFICATION AS ENGINEERING TOOLS FOR SUSTAINABLE FASHION DESİGN	735
Anatolii MYSHKO	CHARACTERISTICS OF U.S. EDUCATIONAL POLICY IN THE NINETEENTH CENTURY	741

Qinlei WANG	THE SCHOOL-TO-CARE CONVERSION GAP IN CHONGQING'S AGEING NEIGHBOURHOODS	742
Moses Dele AMOSUN Abiodun T. Adewunmi	RETHINKING INCLUSIVE LISTENING: WHY EARLY CHILDHOOD CLASSROOMS AND HOMES MUST ADDRESS THE COCKTAIL PARTY EFFECT IN NIGERIA	743
Segun Michael, OJETUNDE Moses Dele AMOSUN	DISCRIMINANT INFLUENCE OF CULTURAL VALUES ON FREQUENCY AND TIMING OF STUDENTS' PARTICIPATION IN CHILD LABOUR ACTIVITIES IN SOUTH-WEST, NIGERIA	744
Ilochi Nwabunwanne Ogadinma	PERCEPTION TOWARDS MENTAL HEALTH DEFICITS IN A TERTIARY INSTITUTION IN NIGERIA	745
Özkan KÜÇÜKBAŞ	THE IZMIR REDIF BATTALION DURING THE PROCESS OF THE PROCLAMATION OF THE SECOND CONSTITUTIONAL ERA	746
Aslı BALCI Mustafa ANŞİN	PRESCHOOL TEACHERS' VIEWS ON THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THEIR PROFESSIONAL PRACTICES	754
Mustafa ANŞİN Aslı BALCI	AI-SUPPORTED LANGUAGE AND LITERACY PRACTICES IN PRESCHOOL AND PRIMARY EDUCATION: A SYSTEMATIC LITERATURE REVIEW	770
Divine CHAREKA	THE IMPACT OF SANCTIONS ON SOVEREIGNTY AND POLITICAL LEGITIMACY IN ZIMBABWE	787
Aysu KURT	LOCAL CERAMIC PRODUCTION IN THE TROAD DURING THE ARCHAIC PERIOD	788
Öznur CUMHUR DEĞİRMENCİ	INNOVATIVE HYGIENE AND SANITATION TECHNOLOGIES IN TOURISM ENTERPRISES	790
Y. Hasan SELEKOĞLU	INVESTIGATION OF CURRENT FIRE AND ARSON RISKS OF IMMOVABLE CULTURAL HERITAGE IN IZMIR CITY CENTER VARYANT AND ITS SURROUNDINGS (2010–2026)	792
Eylem AKDEMİR	THE SOCRATIC MAIEUTIC METHOD: QUESTIONING, DIALOGUE AND THE DISCOVERY OF KNOWLEDGE	811
Eylem AKDEMİR	FROM THE SHADOW OF THE CAVE TO THE KNOWLEDGE OF TRUTH: AN INQUIRY INTO THE EPISTEMOLOGICAL LIBERATION OF THE CAVE-DWELLER FROM HIS CHAINS IN PLATO'S AND	820

	ARISTOTLE'S CONCEPTIONS OF KNOWLEDGE	
Firdevs SAĞLAM	ECOLOGICAL ACTIVISM IN ENVIRONMENTAL SCULPTURE: JÉSSICA BURRINHA'S LIVING SCULPTURES	837
Firdevs SAĞLAM	THE HUMAN–NATURE RELATIONSHIP IN ROB MULHOLLAND'S MIRRORED SCULPTURES	849
Semra DOĞAN AK	CONSIDER THE LOCAL PERSPECTIVE USING IMAGES	862
Semra DOĞAN AK	CRITICISM OF VIOLENCE WITH "TWO LEGGED HORSE"	873
Emir Talha YARDIMCI Menekşe CÖMERT	THE RELATIONSHIP BETWEEN FEAR OF MISSING OUT (FOMO) AND CONSPICUOUS CONSUMPTION TENDENCY IN THE CONSUMPTION OF GASTRONOMIC PRODUCTS POPULARIZED ON SOCIAL MEDIA	885
Giscard ASSOUMOU-ELLA Jacky OLLOMO EBANG Streley Paul N'NANG NDONG	THE PARADOX OF AID IN SUB-SAHARAN AFRICA: GOVERNANCE, DIMINISHING RETURNS, AND THRESHOLD EFFECTS	887
Vasylyna PODLIESNA	THE ESSENCE AND HISTORICAL FORMS OF MILITARY-ECONOMIC CYCLES	888
Oko-Isu, Mercy Chidinma Ozoibe, Chisom Sophia	POST-HARVEST MANAGEMENT, RICE QUALITY AND SMALLHOLDER FARMERS' INCOME: EVIDENCE FROM IKWO, EBONYI STATE, NIGERIA	889
Thi Dan Xuan HUYNH Tien Dung Khong Thi Kim Uyen HUYNH	ROLE OF COOPERATIVE PARTICIPATION IN IMPROVING FINANCIAL EFFICIENCY OF MANGO FARMING IN DONG THAP PROVINCE, VIETNAM	890
Olatunji Jamiu OTTAN	MANAGING ETHICAL USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN RESEARCH STUDIES IN NIGERIAN UNIVERSITIES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT	905
Oke, Dorcas Funmilola Fagbiye, Fiyinfoluwa Oluwagbeminija	BUSINESS MODEL INNOVATION AND FIRM RESILIENCE: EVIDENCE FROM TECHNOLOGY-ENABLED SMES IN SOUTHWEST NIGERIA	906
Adirek Vajrapatkul Pinmanee Vajrapatkul	STRATEGIC RANDOMIZATION IN SECURITY AND DEFENSE: MIXED-STRATEGY EQUILIBRIUM IN A TWO-PERSON ZERO-SUM GAME	907
Adirek Vajrapatkul Pinmanee Vajrapatkul	COMPUTATIONAL METHODS FOR SOLVING TWO-PERSON ZERO-SUM	908

	MATRIX GAMES: A COMPARISON OF GRAPHICAL, LINEAR PROGRAMMING, AND NUMERICAL APPROACHES	
Adirek Vajrapatkul Pinmanee Vajrapatkul	EQUILIBRIUM TIMING OF COMPETING PRODUCT LAUNCHES UNDER A CONSTANT-SUM MARKET-SHARE GAME: A MINIMAX LINEAR PROGRAMMING APPROACH	909
Ghada Mohamed Hamouda Renad Fahad Al-Ahmadi	THE RELATIONSHIP BETWEEN NURSES' ATTITUDES TOWARD REPORTING OF CLINICAL ADVERSE EVENTS AND PATIENT SAFETY CULTURE	910
Oludare Ebenezer Ogunyombo IYERE Princess Onosedeba	NOTICED OR NOT! AWARENESS AND ATTITUDE OF VIEWERS TOWARDS SUBLIMINAL ADVERTISING IN SELECTED NOLLYWOOD MOVIES	912
Büşra Nur AÇIKGÖZ AKTÜRK Veysel Mehmet ELGİN	TURKISH ADAPTATION OF THE MASCULINE HONOR BELIEFS SCALE: A VALIDITY AND RELIABILITY STUDY	914
Ecem YILDIZ Hatice Zekavet KABASAKAL	A REVIEW OF RESEARCH ON THE EFFECTS OF SUBSTANCE ADDICTION ON FAMILY INTERACTIONS	916
Ali GÜNEŞ	THE MODERATING ROLE OF SELF-COMPASSION IN THE EFFECT OF SOCIAL COMPARISON ON PSYCHOLOGICAL WELL-BEING IN YOUNG ADULTS	945
Şemsi YUMUŞAK İlknur MAYA	EXAMINING THE APPLICABILITY OF MICHAEL E. PORTER'S DIAMOND MODEL APPROACH IN EDUCATION DIPLOMACY	947
Ayşenur ÖREN Cennet ARMAN	DIGITAL CONTENT DENSITY AND DECISION FATIGUE: A CONCEPTUAL MODEL OF CONSUMER BEHAVIOUR	957
Ayşenur ÖREN Cennet ARMAN	BIBLIOMETRIC MAPPING OF THE ANTI-CONSUMPTION LITERATURE AND THE CONCEPTUAL POSITION OF THE DE-INFLUENCING PHENOMENON	965
Buse SOYDAN	ANALYSIS OF THE ACCURACY OF FALSE NEWS AFTER THE EARTHQUAKE OF APRIL 23, 2025: A COMPARISON OF TEYIT.ORG, DOGRULA.ORG, AND DOGRULUKPAYI.COM	980
Deniz ALKAN	THE STATUS OF UNPAID SOCIAL SECURITY CONTRIBUTIONS IN RELATION TO CORPORATE TAX	989
Sahil MURTUZAYEV	PROTECTION MECHANISM FOR SYSTEMICALLY IMPORTANT BANKS IN AZERBAIJAN: LEGAL FRAMEWORK,	992

	CAPITAL REQUIREMENTS AND RESOLUTION PRACTICE	
Sahil MURTUZAYEV	NON-PERFORMING LOANS AND BANKING RESTRUCTURING IN AZERBAIJAN: FROM THE 2014–2016 OIL-PRICE AND CURRENCY SHOCK TO POST-CRISIS RESILIENCE	994
Ökkeş ÇELEN Aziz Can ŞENSAZLI	CIRCULAR ECONOMY AND GREENHOUSE GAS EMISSIONS: EMPIRICAL EVIDENCE FROM THE EU-27 COUNTRIES	1012
Ensar Cevher YALNIZ Işıl Şirin SELÇUK	CHOICE BETWEEN PUBLIC TRANSPORT AND PRIVATE CAR USE IN URBAN TRANSPORTATION: ECONOMIC, BEHAVIORAL, AND SPATIAL DETERMINANTS	1026
Erkin Cihangir KARATAŞ	THE WATER–ENERGY NEXUS IN CENTRAL ASIA AND THE EUROPEAN UNION: A CONDITIONAL INTERMEDIARY ROLE	1030
Erkin Cihangir KARATAŞ	EUROPEAN UNION–CENTRAL ASIA ENERGY RELATIONS: A CONDITIONAL TRANSFORMATION FROM THE PERSPECTIVE OF SUSTAINABLE RESOURCE ECONOMICS	1042
Rıdvan ÖNER	FROM INVISIBLE LABOUR TO A HOUSEHOLD-BASED LABOUR REGIME: SOCIAL REPRODUCTION PRACTICES OF WOMEN AND CHILDREN IN SYRIAN AGRICULTURAL WORKER FAMILIES IN KUYUBAŞI SETTLEMENTS	1051
Özge ÖNKAN	AN ANALYSIS OF TAX INCENTIVES IN THE CULTURAL AND CREATIVE SECTORS: A COMPARISON BETWEEN TURKEY AND SELECTED OECD COUNTRIES	1053
Nguyen The Long Nguyen Thu Huong Pham Thi Lien Pham Van Kien Nguyen Van Hinh	NETWORK INTRUSION DETECTION FRAMEWORK BASED ON MACHINE LEARNING AND NETWORK TRAFFIC ANALYSIS: MULTI-MODEL COMPARISON AND ZERO-DAY ATTACK DETECTION	1055
Fidelis Deborah Chindongnaan	ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND FRENCH LANGUAGE PEDAGOGY IN NIGERIA: PROSPECTS, CHALLENGES, AND IMPLICATIONS FOR DIGITAL TRANSFORMATION	1059
Chukwuemeka G. Eme	LEADERSHIP STYLES AND EMPLOYEE PERFORMANCE IN NIGERIAN BUSINESS ORGANIZATIONS: EMPIRICAL REVIEW OF SELECTED SMEs IN LAGOS STATE	1060
Irfan Bashir Yasira Waqar	PEER TUTORING AT HIGHER EDUCATION	1061

Afshan Anseem	INSTITUTES: A QUALITATIVE PHENOMENOLOGICAL STUDY	
Giscard ASSOUMOU-ELLA Maryse Chanice Precylia MABENDE Elfi Lionnel DIGOSSOU	THE ILLUSION OF SECTORAL ALLOCATION: PUBLIC DEBT, ABSORPTION CAPACITY, AND HUMAN DEVELOPMENT IN SUB-SAHARAN AFRICA	1062
Ojo, Oluwakemi Tosin	INFLUENCE OF SOCIO-CULTURAL FACTORS ON THE HEALTH STATUS OF MARRIED WOMEN IN EKITI STATE, NIGERIA	1063
Ojo, Oluwakemi Tosin	SOCIO-CULTURAL CORRELATES OF SELF-REPORTED HEALTH AMONG MARRIED WOMEN IN EKITI STATE, NIGERIA: A CROSS-SECTIONAL SURVEY	1065
Manijeh Firoozi Zahra Taherifar	FROM ACUTE BURN PAIN TO CHRONIC PSYCHOSOCIAL DISABILITY: A BURN-SPECIFIC MODEL	1066
Maria Emilia Camargo Mariane Camargo Priesnitz Rosecler Maschio Gilioli Salvador Bizotto	RELATIONSHIP BETWEEN KNOWLEDGE CONVERSION, INNOVATION AND ORGANIZATIONAL PERFORMANCE	1067
Olukolajo Michael Ayodele	HOUSEHOLD ENERGY USE AND CARBON EMISSIONS IN RURAL SOUTHWESTERN NIGERIA	1068
Abhishek Kumar Verma Snehil Misra Kamal Sharma	BEYOND FORMAL EQUALITY: GENDERED SOCIAL NORMS AND WOMEN'S ACCESS TO JUSTICE IN INDIA	1069

AYNI ÇETELENİN ÇENTİKLERİ: NABİZÂDE NÂZIM'IN *KARABİBİK*'İNDE KADIN, HAYVAN VE TOPRAĞIN ORTAK MUHASEBESİ

NOTCHES ON THE SAME TALLY: THE SHARED ACCOUNT OF WOMAN, ANIMAL AND LAND IN NABİZÂDE NÂZIM'S KARABİBİK

Berna TERZİ ESKİN
Arş. Gör. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
ORCID: 0000-0002-3169-9171

ÖZET

Nabizâde Nâzım'ın 1891 tarihli *Karabibik*'i, Türk edebiyatı tarihyazımında ağırlıklı olarak ilk realist ve natüralist köy anlatılarından biri olması dolayısıyla ele alınmıştır. Bu çalışma, anlatıyı ekofeminist kuram çerçevesinde yeniden okuyarak *Karabibik*'te kadının, hayvanın ve toprağın ayrı ayrı tahakküm altına alınan üç kategori değil, tek bir geçim ve borç muhasebesinin birlikte kaydettiği kalemler olduğu tezini ileri sürer. Karabibik, kızının evliliğini bir çift öküze erişimin akrabalık kanalı olarak planlar; öküzlerin sahibi Koca İmam'ın kayınbiraderi başkasıyla evlenince plan bozulur ve hayvanlar tüccardan alınan borçla edinilir. Bunun üzerine evlilik planı ortadan kalkmaz; Huri'nin değeri bu kez öküze erişim üzerinden değil, babasının toprak çekişmesi içinde olduğu komşu hanenin varlığı üzerinden işlerlik bulur ve Huri, o hanenin sahibinin yeğeni Hüseyin ile evlendirilir. Huri üzerinden işleyen muhasebe toprak üzerinden de kendini gösterir. Tarlayı çeviren harım ormandan kesilir, biriken borçlar odunla ödenir ve toprak çitlerle çevrilerek parçalanır. Çalışma bu değer rejimini Val Plumwood'un araçsallaştırma analizinden ve Gayle Rubin'in kadın mübadelesi kavramından da destek alarak ekofeminist eleştiri çerçevesinden inceler. Nabizâde Nâzım'ın bu yapıyı ekofeminist bir bilinçle tasarladığı elbette iddia edilmez. Yazarın, hissiyatını karıştırmama ilkesine dayanan envanterci üslubu, kadın ile hayvanı aynı muhasebe diliyle yazarken bir yorum üretmez; mevcut işleyişi kayda geçirir. Netice itibariyle 1891 tarihli bir Anadolu anlatısının, bir asır sonra kuramsallaşan materyalist ekofeminist çerçeveyle bu kadar verimli bir şekilde diyaloğa girebilmesi iki hususu birden ortaya koyar. Bunlardan biri Nabizâde Nâzım'ın realist tutumunun keskinliği, diğeri ise kapitalist-patriyarkal değer rejiminin uzun ömrüdür. *Karabibik*'in bugünkü önemi, köy gerçekliğini şairane bir nostaljiyle süslemeyi reddetmesinde; dönemine dair köy gerçekliklerini sunarken okuruna kadının, hayvanın ve toprağın aynı çeteleye işlendiği bir dünyanın kaydını bırakmasındadır.

Anahtar kelimeler: *Karabibik*, Nabizâde Nâzım, Ekofeminizm, Materyalist Ekofeminizm.

ABSTRACT

Nabizâde Nâzım's *Karabibik* (1891) has been addressed in Turkish literary historiography predominantly on account of its standing as one of the first realist and naturalist village

narratives. Rereading the narrative within the framework of ecofeminist theory, this study advances the thesis that in *Karabibik* woman, animal and land are not three separately subjugated categories but items that a single accounting of subsistence and debt records together. Karabibik plans his daughter's marriage as the kinship channel for access to a pair of oxen; when the brother-in-law of Koca İmam, the owner of the oxen, marries someone else, the plan falls through and the animals are acquired instead through a loan from a merchant. The marriage plan does not thereby disappear: Huri's value is now measured not through access to the oxen but through the wealth of the neighbouring household with which her father is locked in a dispute over land, and Huri is married to Hüseyin, the nephew of that household's head. The accounting that operates through Huri makes itself felt upon the land as well. The "harım" enclosing the field is cut from the forest, accumulated debts are paid in firewood, and the land is broken up as it is fenced off. The study examines this regime of value within a materialist ecofeminist framework, drawing additional support from Val Plumwood's analysis of instrumentalisation and Gayle Rubin's concept of the traffic in women. It cannot, of course, be claimed that Nabizâde Nâzım designed this structure with an ecofeminist consciousness. His inventorial style, grounded in the principle of keeping the author's own sentiment out of the text, produces no interpretation as it writes woman and animal in one and the same accounting idiom; it registers a grammar. In the final analysis, that an Anatolian narrative of 1891 can enter into so productive a dialogue with a materialist ecofeminist framework theorised a century later brings two matters to light at once: the acuity of Nabizâde Nâzım's realist stance, and the longevity of the patriarchal-capitalist regime of value. The significance of *Karabibik* today lies in its refusal to adorn village reality with a poetic nostalgia in its leaving the reader, as it presents the village realities of its own moment, the record of a world in which woman, animal and land are entered on the same tally.

Keywords: Karabibik, Nabizâde Nâzım, Ecofeminism, Materialist Ecofeminism.

GİRİŞ

Nabizâde Nâzım'ın 1891 tarihli *Karabibik*'i Türk edebiyatı tarihyazımında köy hayatını anlatan realist hikâyenin ilk örneklerinden biri olarak tarif edilmiş (Akyüz, 1995; Cevdet Kudret, 2009; Enginün, 2010; Kahraman, 2015; R. Kaplan, 1997; Kerman, 2009; Yıldız, 2006), eser üzerine üretilen literatür de büyük ölçüde realizm-natüralizm meselesi ile köy edebiyatının tarihsel gelişimi ekseninde şekillenmiştir. Yazar, *Karabibik*'in "Karime" başlıklı takdim kısmında Émile Zola ve Alphonse Daudet'nin realist tavrını takip ettiğini, "vukuata renkli gözlükle" değil "kendi asıl gözleriyle" bakmayı arzu ettiğini bizatihi vurgular (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 3). Anlatıcının kendi "hissiyat ve mütalaatını" hikâyeye dâhil etmeme, hükümleri "eşhas-ı vakanın kendi malları" olarak bırakma taahhüdü, anlatının kaydettiği toplumsal düzeni savunmayı ya da eleştirmeyi amaçlamadığını, onu yorum katmadan tutanağa geçirmeyi hedeflediğini ortaya koyar (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 4). Dolayısıyla bu çalışmada önerilen okuma, yazarın niyetine

değil, metnin sessizce doğallaştırdığı değer diline yönelmektedir. Anlatıcının bu taahhüdü tam olarak ne ölçüde koruyabildiği ise çalışmanın son bölümünde ele alınacaktır.

Karabibik üzerine mevcut çalışmalar gerçekçilik meselesi, köy hayatının temsili, dil ve yerel ağız kullanımı ile daha sınırlı ölçüde de olsa kadın temsili başlıkları etrafında toplanır (Alver, 2013; Dino, 1954; Erdoğan, 2023; Gökalp Alparslan, 2007; M. Kaplan, 2009). Anlatının kurucu katmanı olan, kadının ve doğanın aynı değer rejimi içinde, tek bir muhasebenin kalemleri olarak kaydedilmesi meselesi ise literatürde henüz merkezî bir inceleme konusu hâline gelmemiştir. Bu bağlamda çalışmanın literatüre önerdiği katkı, *Karabibik*'i salt bir köy gerçekçiliği örneği olarak değil, realist bir anlatı olarak kadın ile doğanın ortak metalaşma rejiminin dönemsel kaydı bağlamında okumaktır.

Karabibik'te kadın, hayvan ve toprak ayrı ayrı tahakküm altına alınan üç kategori değil, aynı geçim ve borç muhasebesinin birlikte kaydettiği kalemlerdir. Karabibik'in, anlatının olay örgüsünü taşıyan iki arzusu yani bir çift öküz edinmek ve kızı Huri'yi evlendirmek birbirinden bağımsız hedefler değildir. Karabibik, kızının evliliğini öküzlere erişmeye dair bir kanal olarak planlar. Bir süre sonra öküzleri evlilik değil borç yoluyla edindiğindeyse evlilik planı ortadan kalkmaz ve Huri, bu sefer toprak bağlamında yeniden işlerlik bulur. Dolayısıyla Huri'nin değeri, öküze ve toprağa erişim noktasında önem kazanır. Aynı tahakküm düzeni toprak üzerinde de işlerlik bulur ve tarlayı çeviren harım yine ormandan kesilir, çetelede biriken borçlar ormandan kesilen odunlarla ödenir, çitin dışında kalan çevrilmemiş alan daralır.

Makalede, kuramsal açıdan ekofeminizm literatüründen istifade edilecektir. Ekofeminizm, ilk defa 1974'te Françoise d'Eaubonne'un *Le Féminisme ou la Mort* (Feminizm ya da Ölüm) adlı çalışmasında ortaya atılan (Ferry, 2000, s. 161) ve ataerkinin kadın üzerindeki tahakkümü ile insanın doğa üzerindeki tahakkümünün aynı düşünce yapısının iki tezahürü olduğunu ileri süren eleştirel bir yaklaşımdır.[1] Carolyn Merchant, ekofeminizmi "liberal, kültürel, sosyal ve sosyalist" hatlar üzerinden tasnif eder (2005, s. 197). Kültürel ekofeminizm kadın ve doğa arasındaki bağı kadının fizyolojisi, toplumsal rolü ve psikolojisi dolayımıyla ortaya çıkan yakınlık olarak tanımlarken; materyalist hat yani sosyalist ekofeminizm bu bağı cinsiyete dayalı iş bölümünün ürettiği yapısal bir konum olarak ele alır ve her ikisinin kapitalist-patriyarkal üretim ilişkilerinde "bedava kaynak" olarak araçsallaştırılmasına odaklanır. Yani Merchant'a göre sosyal ve sosyalist ekofeminizm "daha kapsamlı bir tahakküm eleştirisi ve sosyal adalet potansiyeli" üzerinden hareket ederek kadınların ezilmesiyle doğanın sömürülmesini ortak bir maddi dinamiğin, yani kapitalist üretim biçiminin bir çıktısı olarak kabul eder (2005, s. 197-209).[2] *Karabibik*, bu bağı ortak araçsallaştırma ve üretim ekonomisi ekseninde taşıdığı için okumada ekofeminist eleştirinin materyalist hattından istifade edilecektir.

[1] Türkçe literatürde ekofeminizmin tanımı ve tarihsel çerçevesi için bkz. Topgül (2012); Özhan Dedeoğlu ve Karakurum (2025); Çetin (2005).
[2] Sosyalist ve kültürel ekofeminizm arasındaki farklılıklar ve ortaklaşmalar için ayrıca bkz.: Carlassare (2000).

Materyalist hattın çözümleme aracını en somut biçimde Maria Mies'ın geçimlik üretim analizi verir. Mies, kapitalist birikimin yalnızca ücretli emeğe değil, görünmez kılınmış bir yeniden üretim emeğine dayandığını, kadının "ev kadını" konumuna yerleştirilerek (*housewifization*) emeğinin üretim sayılmamasının bu birikimin koşulu olduğunu gösterir (2012, s. 151-211). Bu çerçeve *Karabibik* için doğrudan işlevselidir; zira Huri'nin hane içindeki emeği anlatıda bir üretim olarak değil, karşılığı ödenmeyen ve üstelik yetersiz bulunan bir yükümlülük olarak kaydedilir.

İnceleme sırasında, Val Plumwood'un ikili karşıtlıklar çözümlemesinden de yararlanılacaktır. Plumwood'a göre Batı düşüncesi "kültür/doğa, zihin/beden, erkek/kadın, insan/doğa (insandışı)" gibi bir dizi karşıtlık üzerine kuruludur ve bu karşıtlıkların her birinde ikinci terim, birincinin hem ötekisi hem de kaynağıdır; yani hem dışlanır hem de sömürüye açılır (2017, s. 65). Plumwood'un "araçsallaştırma" ve "arka plana itme" (2017, s. 37) olarak adlandırdığı işlemler doğa ve kadın üzerinden koşut bir şekilde ilerler ve ikinci terimin kendinde bir değer taşımaktan çıkıp başkası için taşıdığı fayda üzerinden değerlenmesini tarif eder (2017, s. 34-85). Karen Warren aynı yapıyı "tahakküm mantığı" (*logic of domination*) olarak adlandırır ve farklı ezme biçimlerinin birbirini beslediğini ortaya koyar (2000, s. 48-56). Bu kavramsal haritaya dair arka plan, çalışmada hem Huri hem öküzler hem de toprak için ortak biçimde işletilmiştir. *Karabibik*'in kaydettiği taşra düzeni yani çitlenen tarlalar, daralan meralar, parayla değil odunla ödenen borçlar ve Huri'nin doğa ile ortak araçsallaşması bu çerçevenin edebî bir örneğini sunar.

Huri'nin konumunu anlamlandırmak için son olarak Gayle Rubin'in "kadın mübadelesi" (*traffic in women*) çözümlemesi üzerinde durmak gerekir. Rubin'e göre kadınlar, akrabalık sistemleri içinde erkekler arasında dolaşan değer taşıyıcılarıdır ve evlilik, bu dolaşımın kurumsal biçimidir (1975, s. 157-210). *Karabibik*'te evliliğin bir öküz hesabına bağlanmasının ardından iki hasım hane arasındaki toprak ihtilafının akrabalıkla kapatılması, Rubin'in soyut şemasının köy ekonomisindeki örneğini ortaya koymaktadır.

Çalışma, tek metin üzerinde yürütülen bir yakın okumaya dayanır; analiz birimi, anlatının bir varlığı sayarken, fiyatlarken ya da sınırlarken kullandığı ifadeler ve tasarladığı sahnelerdir. Bu doğrultuda ilk bölüm Huri'nin envanterci bir üslupla tarif edilen bedenini ve emeğini, ikinci bölüm evlilik ile öküz edinimi arasındaki hesap ilişkisini, üçüncü bölüm harım çevirme ile odun-borç zincirini, dördüncü bölüm ise Huri, Eftalya ve anlatıcının sesi üzerinden envanterci rejimin çatlaklarını ele alacaktır.

1. BEDENİN ENVANTERİ: HURİ'NİN TARİFİ

Anlatıda Huri tasvirinin en dikkat çekici özelliği, onun bir bütün olarak değil, envanterci bir üslupla parçalar hâlinde okura sunulmasıdır: "Gayet esmer, gözleri patlak ve çipil, sağ bacağı topal, dudakları küçük, vücudu enine dolgun, ayakları hem iri hem nasırlı, elleri küçük ve nazik, saçları kara ve dizlerine kadar uzun idi." (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 16). Huri bu tasvirde bir uzuvlar toplamı olarak görünür hâle gelir, sıralananlar da büyük ölçüde kusurlardır. Bu tarif

biçimi, Karabibik'in kendisine uygun bir çift öküz ararken rast geldiği hayvanlara dair sıralanan cümlelerle benzerlik taşır. Durali'nin hayvanı; "[…] pek zayıf idi. Bir deri bir kemik; hem de on iki mecit istiyordu." (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 15) ve "Pek zayıf… İhtiyar, bir gözü kör…" (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 34) ifadeleriyle tanımlanırken Kadıkum köylü Sarı Ali kızı Ayşe'nin hayvanı ise "hasta" (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 15) olarak nitelendirilir. Her iki tasvir de kusurların envanterini çıkarır ve bu envanteri bir fiyata bağlar. Durali'nin hayvanı on iki mecittir, Ayşe'nin hayvanı ucuzdur ancak hastadır. Huri de benzer bir şekilde tarif edildikten sonra ederi para değil yaş ve evlilik üzerinden sorunsallaştırılır. "Huri'nin yaşı otuzu geçmiş olduğu hâlde henüz kendisine bir koca zuhur etmemişti" (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 16) ifadesi, bu envanterin iktisadi çerçevesini açığa vurur. Huri, elde bekleyen ve değeri her geçen gün düşen bir kalemdir. Anlatıcı, dönem romanslarına ait güzellik retoriğini anlatıda reddeder zira Huri'nin değeri estetik değil, işlevseldir. "Kibri epeyce ziyade, cahil, odun gibi kaba ve fakat çocuklara muhabbeti ziyade idi. Bu hâl ile bir dikkatli valide olmaya müstait ve kabil idi." (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 17) ifadelerinde de görüldüğü üzere bahsi geçen olumsuz taraflarına rağmen evlenip iyi bir anne olabileceği vurgulanır.

Bu işlevsellik, Huri'yi yalnızca bir varlık kalemi olarak değil, aynı zamanda bir gider kalemi olarak da defterde tutar. Karabibik'in kızına dair ilk düşünceleri, doğrudan bir maliyet şikâyetidir: "Yufkanın üçünü dördünü löp löp yutup durur da koca bubasına bir el yordamı bilem etmez. Daha ni vaktacak bu tembel kızı besleyip oturmalı?" (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 19). Huri evin işini yapar, yufka açar, aş pişirir, sacı toparlar ancak emeği yeterli görülmez. Dolayısıyla Huri hem beslenmesi gereken bir masraf hem verim alınan bir emek gücü hem de elden çıkarılması gereken bir varlık olarak üç konumu birden işgal eder. Bu üçlü konum, anlatıda öküz için kurulan konumun çizgisindedir; hayvan da beslenir, çalıştırılır ve sermaye olarak elde tutulur. Mies'ın terimleriyle söylenirse, Huri'nin emeği üretim sayılmadığı ölçüde "görünmez kılınır" (Mies, 2012, s. 84), bu nedenle değeri emeğinden değil, elden çıkarılmasından doğar.

Anlatıcının kişileri, eşyayı ve hayvanları aynı sayım mantığıyla sıralayan envanterci üslubu yalnızca Huri'ye özgü değildir. Karabibik'in evi eşya eşya tarif edilir, Anderya'nın kayıktan indirdiği mallar kalem kalem sıralanır. Huri'nin sütbabası Halil Hoca ise şöyle tanıtılır: "elli dönüm tarlası, bir çift öküzü, bir çift camısı, bir sıpası, birisi yaylada birisi burada iki kargir damı ve rivayete göre elbisesinin kim bilir neresinde saklı birkaç bin kuruşu vardır. Fakat evladı yoktur." (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 17). Halil Hoca, Huri'yi bir evlat, bir varis gibi sevmektedir. Umut edilen, ölmeden evvel bu malların bir kısmını Huri'nin üzerine geçirmesidir, dolayısıyla toprağa ve hayvana erişmenin kanalı Huri üzerinden açılır. Cümle, mülk kalemleriyle başlar ve bir eksikle biter, ardından gelen satırlarda bu eksiği dolduracak aday Huri'dir. Anlatıcı, mülkü ve insanı aynı listede, aynı sözdizimiyle sıralar.

Huri'nin gündelik konumunu tamamlayan bir başka katman, babasının ona yönelttiği dil ve bedensel muameledir. Harımdan eve ilk geldiğinde tıpkı tembel hayvanların dürtülmesi gibi

"ayaklarıyla [Huri'nin] dizlerini kakıştır[ır]." (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 19). Borç istemeye götürmek için onu uyandırırken de onu ayağıyla dürter ve hayvanlara kullandığı nidanın aynısıyla seslenir: "Hett! Huri! Zıbla görem… Gun çıkıyo be? Dihiyy…" (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 25). Aynı ifadeler anlatı boyunca hayvanlara seslenmek için kullanılmıştır. Anlatıda, kimi zaman değneklerle dürterek "Dihey!", "Hele bah, hele bah!", "Huut kafir!", "Hadi oğlum!" (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 14) gibi hem teşvik hem de azarlama ifade eden cümlelerle hayvanlara seslenilmiştir. Dolayısıyla diller arasındaki bu geçişkenlik, bir benzetmeden öte bir işlem ortaklığıdır. Hayvanlarını doğru yürütmek için onlara emirler verenler, kadını derleyip toplamak için de benzer bir hitap biçimi seçmişlerdir.

2. EVLİLİĞİN ENVANTERİ: ÖKÜZ VE TOPRAK *HESABI*

Anlatının bu çalışma açısından kilit sahnelerinden biri, Karabibik'in Deli Ali'den Sarı İsmail'in Köşkarlı Yusuf Ağa'nın beslemesiyle evleneceğini öğrendiği andır çünkü Karabibik'in bu evliliğe dair başka bir *hesabı* vardır: "Karabibik bu havadisten hiç hoşlanmadı. Çünkü onun başka bir *hesabı* vardı: Sarı Simayıl'a kızı Huri'yi vermek arzusunda idi. Bu tezevvüç sayesinde Koca İmam'ın öküzlerini bad-ı heva kullanabileceğini hesap etmekte idi. Sarı İsmail elden çıktıktan sonra bu öküzler de başkasının malı olacak; başkasının olmasa da yine her zamanki gibi para ile kullanmak lazım gelecek." (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 11). Karabibik'in tepkisi bir yatırımcının kaybı olarak yazılmış, bu memnuniyetsizliğin sebebi öküzlere bedava erişim planının suya düşmesi olarak kayda geçirilmiştir. Evlilik haberini aldığı andan itibaren Karabibik, etrafında akan hayattan soyutlanarak Koca İmam'ın öküzlerini düşünmeye başlar ve öküz hesabı gün boyunca bir türlü zihninden çıkmaz. Nihayetinde öküz edinebilmek için tüccar Anderya'dan borç almaya karar verir. Bu noktada aklına gelen çıkar yol, yine Huri'dir. Anderya eğer borç vermezse, "Bu kez Huri'yi goşarım." (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 21) diye düşünerek borcu Huri aracılığıyla istemeye karar verir. Yani Anderya borç vermeye ikna olmazsa kendisinin ardından Huri müracaat edecektir. Bu kısım, yani Huri'nin borç planına dahil oluşu, "İşe karar verildi." (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 22) ifadesiyle duyurulur. Huri'nin nikahına karar verilişi de birebir aynı ifadeyle duyurulacaktır.

Akşam yemeğinden sonra Karabibik, kimin öküzlerini almanın daha kârlı olacağını düşünmeye devam eder. Gece yatağına girince de öküzleri düşünür ve gözüne uyku girmez. Borç istemek için köye vardığında Anderya dükkânı henüz açmamıştır. Hekim Linardi'ye ve ardından diğer bir tüccar Barba Yani'nin dükkanına uğrar ve öküz alma niyetini Yani'ye açar. Nihayetinde Huri'nin ve öküzlerin paylaştığı değer rejimi, maddi zeminini köyün borç ekonomisinde bulur. Bu ekonominin kayıt aracı, tüccarın alacağını, uzunlamasına ikiye bölünmüş bir ağaç dalına açtığı çentiklerle tuttuğu bir *hesap* usulü olan *çetele*dir. Sistem, borcun miktarını borçlunun okuyamayacağı bir yere yazar. Karabibik okuma yazma bilmediği için Anderya'nın mağazasında gördüğü çentikleri sayamamış, kaç olduğunu ancak tahmin edebilmiştir: "bilmem ne kadar çentik saymıştı, kırk mı, elli mi bilemiyor gayrı kim" (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 15). Hemen ardından gelen hayıflanma, meselenin bir hesap sorunu değil bir tahakküm biçimi

olduğunu açığa vurur: “Ah hocalar gibi yazıp okuma bilmemek ne kadar fena. Mah işte ne kadar borç vardır insan bilmez ki” (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 15). Borcun ne kadar olduğunu yalnızca alacaklı bilir. Anderya bir gün “bir salkım çetele” (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 14) göstererek bu bilgiyi bir tehdide çevirir. Zincirin son halkası ise “Kaş’a çağrılmak”, yani merkez kazadaki mahkemeye davet edilmektir ve anlatıcı bunun köylü için “mezara çağrılmaktan beter” (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 35) sayıldığını kaydeder. Böylece köylünün toprağı ve damı, okuyamadığı bir defterin rehinine dönüşür. Huri’nin, öküzlerin ve tarlanın birlikte kaydedildiği muhasebe, mecazi bir muhasebe değildir ve karşılığı, tüccarın elindeki çeteledir.

Karabibik, Yani’ye borçlanır ve anlatıcı bu borcu rakamlarla kaydeder. Toplam borç “22 mecit ile 10 kuruş yani cem’an 527,5 kuruş” (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 32) diye kesinleşir. Buradaki ilişki bir takas değildir. Karabibik kızını öküzle değiştirmez; kızının evliliğini, öküze erişimin akrabalık kanalı olarak kurmuştur. Dolayısıyla Huri’nin bağımsız bir değeri yoktur; değeri öküz üzerinden ölçülür. Bunun kanıtı, öküzler başka bir kanaldan, Yani’den alınan borçla edinildiğinde denklemin nasıl yeniden kurulduğunda görünür olur: “Artık Karabibik Huri’yi Sarısimayil’e vermekten kat-i ümit etmiş idi… Fakat buna da artık lüzum kalmamıştı. Çünkü işte kendisi de çift sahibi, mal sahibi idi.” (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 37). Öküz edinilince evlilik planı ortadan kalkmaz; yalnızca değerleme biçimi değişir. Bu bağlamda ilk hesabı öküz üzerinden olan evliliğin ikinci hesabı toprak üzerindendir. Huri’nin evlendirildiği Hüseyin, Karabibik’in tarlasına göz koyan ve kendisiyle sürekli çekişme hâlinde olan Yosturoğlu’nun yeğenidir. Anlatıcı kararı şöyle özetler: “Yosturoğlu ile Karabibik arasında vakıa bir bürudet var idiyse de kızı da ihtiyarlamakta idi… Hem Yosturoğlu zengin idi, nasıl koyup atmalı?” (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 40). Bu evlilik aynı zamanda iki hasım hane arasındaki toprak ihtilafını akrabalıkla kapatan bir ittifak işlevi görür ve Rubin’in “kadın mübadelesi” çözümlemesinin dayandığı ittifak mantığı burada köy ölçeğinde işler. Rubin’in eleştirel bir biçimde devraldığı ittifak kuramında evlilik, iki erkek hane arasında kurulan bir bağdır; kadın bu bağın kurucusu değil, aracısıdır (Rubin, 1975, s. 174-175).

Huri ile öküz arasındaki koşutluk, anlatıcının mekânsal düzenlemesinde de sürdürülür. Karabibik’in yeni aldığı çiftle tarlayı sürdüğü sahnede Huri, evde canı sıkılmış olarak tarlaya gelir ve “öküzlere hayran hayran bakmaya başla[r].” (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 38). Tam bu sırada Hüseyin harımın arkasında belirir ve Karabibik içinden geçirir: “Yalvarsın da alsın!..” (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 38). Aynı sahnede, aynı bakış çerçevesi içinde babanın iki malı, yeni alınan öküzler ile alınmayı bekleyen kız, birlikte sergilenir ve ikisi için de aynı edinme fiili kullanılır. Huri’nin, kendi yerini almış hayvanlara hayranlıkla bakması ise sahnenin sessiz ironisidir. Eşdeğerliği kuran şey duygular değil, anlatıcının sahnede tasarladığı kompozisyondur.

Kur yapmanın anlatıdaki dili de bu edinme mantığını besler. Karabibik, Huri’nin annesi Sıdıka’yı “koğalıya koğalıya almıştı[r]” (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 37); hatırasında kadın, “çaylak gibi bağıra bağıra koşup kaç”an bir av imgesiyle belirir ve bu kaçış, “Karılar erlere

böyle naz iderler" (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 38) formülüyle doğallaştırılır. Hüseyin'in Huri'yi pusuda beklemesi de kadın erkek arasında anlatının kurduğu av imgesinden ileri gelir. Bu konumun en yoğun ifadesi, nikâh sahnesinin anlatım biçimindedir. Anlatıcı, Huri ile Hüseyin'in evliliğini tek bir paragrafta, neredeyse resmî bir kayıt diliyle özetler. Öküzleri satın alırken kullanılan "İşe karar verildi." (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 22) ifadesi, nikah sahnesinde olduğu gibi tekrarlanır: "İşe karar verildi… Hüseyin ile Huri nikâhlandılar. Bir salı gecesi Yosturoğlu'nun evi önüne birçok köylü delikanlıları ile kadınları toplandı. Hüseyin bir hayvan üstünde davul zurna ile civar köyleri akşama kadar dolaştı. Şerbetler içildi. Yemekler yenildi. Akşama gerdek yapıldı. Hüseyin ile Huri'nin muaşaka romanı bu suretle hıtam buldu. Zaten köylülerin muaşakası işte hep bu suretle neticepezir olur." (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 40). Pasajda Huri'nin iç dünyası yoktur. Karar verilir, toplanılır, dolaşılır, içilir, yenir. Huri ancak gerdek cümlesinde, edilgen bir nesne olarak belirir. Fiiller edilgen çatıdadır ve öznesizdir, yani kararı kimin verdiği dahi söylenmez. "Muaşaka romanı" ifadesindeki ironi ise anlatıcının realist tavrına dair kritik bir anı işaret eder. Romantik aşk anlatısının repertuvarını tanıyan yazar, köy gerçekliğinde muaşakanın bir pazarlık ve takvimden ibaret olduğunu ortaya koyar.

Nihayetinde Karabibik hayvan sahibi olduğu anda daha büyük bir zincirin halkası hâline gelir ve borcunu üç ayrı kaynaktan aynı anda öder. Emeğiyle yani Anderya'ya çekeceği odunla, toprağıyla yani ödeme yapamazsa tarlası ile evinin satılması tehdidiyle ve kızıyla yani onu evlendirerek hem bir masraftan kurtulup hem de akrabalık ağını güçlendirerek. Görüldüğü üzere anlatıda kadın bedeninin metalaşması, borç ekonomisinin hayvan ve toprak üzerindeki işleyişinden ayrı bir şekilde işlemez.

3. HARIMIN ENVANTERİ: ÇİT, TARLA VE ODUN

Anlatı, Karabibik'in tarlasının etrafına çit örme yani harım çevirme sahnesiyle açılmıştır. Karabibik, bir yandan harım çevirmeye giderken diğer yandan toprağına göz koyan ve daha sonra Huri ile evlendireceği komşusu Yosturoğlu'nu ve aralarında tarlaların sınırları münasebetiyle meydana gelen çekişmeyi düşünür. İzleyen sayfalarda anlatıcı, dalların sivriltilmesini, deliklere sokulmasını, baltanın tersiyle çakılmasını ve aralarının yapraklı dallarla örülerek harım çevrilmesini teknik bir titizlikle kaydeder. Anlatının bu kadar ayrıntılandırdığı ikinci bir el işi yoktur. Mülkiyet sınırının fiziksel olarak üretimi, metnin açılışında okura sunulmuştur. Harım çevrilirken, yine doğadan yararlanılarak Matırlı tepelerinden kesilip toplanan ve budanan meşe fidanları kullanılır. Öküz hesabı, Huri'nin evlilik planı ve borç pazarlığı harım çevirme sahnesi üzerine inşa edilmiştir.

Anlatının ilk çatışma sahnesi, harım çevirme esnasında eşek ve çiftçiler üzerinden ilerler. Kara Ömer'in eşeği, Hatip'in ekinine girince Ali Çavuş elindeki kalın boynuz dalıyla onu küfürler eşliğinde döver. Kara Ömer'in itirazı dikkat çekicidir: "Ekinini çok seven adam tarlasına harım etmeli. Hayvan bu! Aklı mı var?" (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 9). Ali Çavuş için kusur hayvanı başıboş bırakanda, Kara Ömer için tarlasını çevirmeyendedir; hiçbiri hayvanı sorumlu tutmaz, ama hoyrat olana hoyratlık düsturuyla şiddet gören hayvan olur. Mülkiyet sınırını tanıyamayan

canlı, tanımadığı bir kuralın yaptırımına maruz kalır. Warren'ın tahakküm mantığı dediği yapı burada kavramsal bir şema olarak değil, sopanın fiilî inişi olarak işler (Warren, 2000, s. 48-56). Harım, Matırlı tepelerinden kesilen dallardan yapılır ve mülkiyet sınırı, ormandan çıkarılan malzemeyle örülür. Aynı denklem Anderya'nın talebinde çıplak hâline kavuşur: Biriken altı borç çetelesini silmek için yüz deve yükü odun ister. Borç, parayla değil doğrudan kesilmiş ağaçla ödenecektir. Böylece üç işlem tek bir zincire dizilir: Köylü, harım çevirmek için ormandan ağaç keser, çevirdiği tarlayı sürmek için borçlanır, borcunu ödemek için yeniden ağaç keser. Ekolojik yıkım burada tüketim iştahının değil, ödeme mecburiyetinin sonucudur ve tüccarın çetele defterindeki çentikle ağacın gövdesindeki balta izi, aynı muhasebenin iki kaydıdır.

Harımın ürettiği şey yalnızca bir sınır değil, bir manzaradır. Anlatıcı, köy evlerinin çatılarını "satranç haneleri gibi birbirine merbut harımlardan teşekkül eden tarlaların gerisinde" (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 12) konumlandırır. Ova, bölünmüş kareler toplamı olarak görünür hâle gelir ve doğa, Plumwood'un araçsallaştırma olarak adlandırdığı işlemle kendinde bir bütün olmaktan çıkıp sahiplik birimlerine ayrılmıştır (2017, s. 41-68). Çevrilmemiş alan hâlâ mevcuttur; Karabibik Anderya'dan borç istemek için Temre Köyü'ne doğru yürürken dağ eteğiyle çit arasında uzanan bir yoldan yürür, harımlı ve harımsız tarlalar arasından ilerlerken bir meraya varır, tarlalar ve meralar arasından yolunu bulur fakat mera artık çevrelenmiş tarlaların arasında kalan bir ara alandır. Bahsedilen satranç hanelerinin bu iç düzeneği yazar tarafından Karabibik'in Temre köyü yolculuğunda uzun uzadıya anlatılır.

4. ENVANTERCİ REJİMİN ÇATLAKLARI: HURİ, EFTALYA VE ANLATICININ SESİ

Huri'nin bütünüyle sessiz ve iradesiz olmadığını gösteren pasajlar da bulunur. Hüseyin'in kendisini harımın köşesinde beklediğini bilen Huri için anlatıcı şunu kaydeder: "Gidip şu pusudan geçmeye gönlünde bir heves, bir arzu bulmakta idi" (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 39); kız, delikanlının önünden geçtikten sonra kendisinin onun tarafından fark edilmesine memnun olur. Karabibik, Huri'ye öküz almaya karar verdiğini söylediğinde Huri bu fikre anlam veremez, çünkü öküz alacak paraları olmadığını bilir. Buna karşın Huri'ye bir iç ses bahşedilir: "Huri bu fikre pek iştirak edemiyor idi. Fakat bir erkekten iyi düşünebilecek değil a! Belki babası daha akıllıdır." (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 22). Nihayet Huri'nin kendine ait bir gelecek umduğu bir hat da vardır: Sütbabası Halil Hoca'nın mirasının bir kısmının üstüne çevrilmesi ihtimali karşısında içinden geçen "Ah, sahih çıksa!" (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 17) diye temennide bulunur. Ayrıca Anderya'dan borç istemeye gidecekleri gün Karabibik Huri'yi dürterek uyandırır ancak Huri sabah uyanmaz, yatakta sağdan sola döner. Karabibik, onunla uğraşacak vakti olmadığını söyleyerek evden çıkar.

Bu anlar, önerilen okumanın istisnaları değil, rejimin içselleştirilme biçiminin kanıtlarıdır. Bourdieu'nün "sembolik şiddet" kavramı bu içselleştirmenin işleyişini adlandırır (2015, s. 49). Bourdieu'nün sembolik şiddet olarak adlandırdığı işlem, tahakküm ilişkisinin, bizzat o ilişkinin

ürettiği düşünce kategorileriyle algılanmasına ve böylece doğal görünmesine dayanır. Tahakküm altındaki, kendi konumunu değerlendirirken tahakkümün ürettiği algı kategorilerini kullanır ve düzeni bu yolla doğallaştırır zira "hükmedilenler, tahakküm ilişkilerine hükmedenlerin bakış açısıyla oluşturulmuş kategorilerle bakarlar." (Bourdieu, 2015, s. 50). Huri'nin metindeki en gelişmiş düşüncesi de budur; öznelliği, tam da hiyerarşiyi onayladığı anda görünür kılınır. Arzusu da benzer bir çerçeveye tabidir. Hüseyin'e duyduğu heves, babanın onay bakışı içinde, "Ateş alaflanmış… Ha görem ha!.." (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 40) ifadesiyle aynı anda anlatıya girer. Miras umudu ise mülkiyetin kadına akabileceği tek kanalın yine akrabalık ve evlatlık kurgusundan geçtiğini gösterir. Rejim, Huri'yi susturarak değil onu kendi diliyle konuşturarak, arzusunu kendi takvimine bağlayarak ve umudunu kendi mülkiyet düzenine havale ederek işler. Yani Huri'nin sınırlı öznellik anları, Hüseyin'in takibinden gizlice hoşlanması, babasına verdiği kısa yanıtlardaki sessizlik, bir yokluk değil, bir konumun belirtisidir.

Anlatının kadın kadrosunda, bu çerçeveyi hem sınayan hem tamamlayan bir figür daha vardır: Köy hekimi Linardi'nin karısı Eftalya. Eftalya da bu ekonomiye edinilerek girmiştir. Linardi "kendisini İzmir'de sokağın birisinde bulmuş, peşine takmış getirmiş"tir (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 30); o da bulunmuş, alınmış ve taşınmış bir değerdir. Ne var ki Eftalya denklemin öteki ucunda durur. Kocasını tahakkümü altına almış ve ondan izinsiz adım atamaz hâle getirmiştir. Anlatının son sahnesi bir cinsel saldırı girişimidir. Karabibik hekimin evinde Eftalya'ya saldırır, girişim Karabibik açısından başarısız olur ve anlatı, saldırıdan kurtulan kadının Karabibik'in ardından attığı uzun kahkahayla kapanır. Kadın failliği anlatıda ancak köylü değil kasabalı, hane emeğine bağlı değil görece serbest, Müslüman değil gayrimüslim bir kadın için mümkündür. Faillik, rejimin dışında durabilmekle mümkün olur.

Bu noktada dikkat çekici olan, anlatıcının Eftalya karşısındaki tutumudur. Nabizâde Nâzım önsözde hükümlere kendi hissiyat ve mütalaatını hikâyeye karıştırmayacağını ilan etmişti. Oysa Eftalya, hiçbir karaktere atfedilmeyen doğrudan bir yargıyla tanıtılır: "gayet dar karihalı, terbiyesizce, safderun, gördüğü erkeğe hemen meylediverecek derecede şedidü'ş-şehve bir kadın idi." (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 30). Anlatıcı, Karabibik'in Eftalya ile olan etkileşimi neticesinde şu yorumu getirir: "İşte ömrünün romanı bundan ibaret idi." (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 30). Anlatıcı, benzer bir genellemeyi Huri'nin evlilik pasajını kapatırken de sunar: "Zaten köylülerin muaşakası işte hep bu suretle neticepezir olur." (Nabizâde Nâzım, 2019, s. 40). Mehmet Kaplan, yazarın her ne kadar şahsi görüşünü saklamaya gayret etse de bu kısımlarda "acı bir alayla" (2009, s. 337) tespitlerini sunduğunu ifade eder. Görüldüğü üzere anlatıcının tarafsızlık taahhüdü, tam da rejimin çatladığı yerlerde bozulmuştur. Metin, kaydettiği düzeni yalnızca tutanağa geçirmekle kalmaz, o düzene direnen figürü adlandırırken kendi hükmünü de tutanağa düşürmüş olur.

SONUÇ

Karabibik anlatısı adını bir erkekten alır, olay örgüsünü bir erkeğin hesapları üzerine kurar ve bir erkeğin kendi açısından başarısız kalan saldırısıyla kapanır. Bu erkek merkezli çerçevenin içinde, kadının, hayvanın ve toprağın aynı değer rejimini paylaştığı bir anlatı katmanı akar. Huri'nin topal bacağı ile Durali'nin kör gözlü öküzü, nasırlı ayaklar ile nadasa bırakılmış tarlalar, çevrilen harım ile verilen kız aynı envanterin kalemleridir. Evlilik öküze giden yoldur, öküz edinilince evlilik ortadan kalkmaz, toprak ekseninde yeniden işlerlik bulur. Sunulan bu eşdeğerlik bir benzetme değil olay örgüsünün mekaniğidir.

Bu tespitin ekofeminist literatür açısından sonucu, akımın kendi iç ayrımında konum almayı gerektirir. Kültürel ekofeminizm, kadın ile doğa arasındaki bağı fizyoloji, toplumsal rol ve psikoloji dolayımıyla kurulmuş bir yakınlık olarak tanımlar (Merchant, 2005; Carlassare, 2000). *Karabibik* bu önermeyi tamamen desteklemez. Metinde toprağı süren, harımı ören, suyu taşıyan erkektir; Huri doğaya yakın, besleyici, toprakla özdeşleşmiş değil, damın içinde tarif edilen bir figürdür. Kadın ile hayvanı birbirine bağlayan bağ da sembolik değildir. Sahnedeki hayvanlar kesim nesnesi ya da dişi üreme hayvanları değil, iğdiş edilmiş erkek koşum hayvanlarıdır. Dolayısıyla metinde kurulan koşutluk, Carol J. Adams'ın (2018, 2024) kadın ile dişi hayvanın üreme sömürüsü arasında kurduğu eksende değil, kadın-emek aracı ekseninde işler. Adams'ta kadın ile hayvan arasındaki koşutluk kesim yoluyla ete dönüşen hayvan üzerinden kurulur; Adams sonraki çalışmalarında ise dişi hayvanın üreme sömürüsü üzerinden bir bağ kurar. *Karabibik*'in tanıklık ettiği şey ortak bir doğadan ziyade ortak bir muhasebedir; bu yönüyle anlatı, kültürel ekofeminizmin fizyolojik, psikolojik ve toplumsal yakınlık önermesinden ziyade, materyalist ekofeminizmin ortaya koyduğu kapitalist-patriyarkal hat üzerinden yorumlanır.

Rejimin cinsiyetle ilişkisi konusunda bir sınır da belirtilmelidir. *Karabibik*'te fiyatlanan şey yalnızca kadın bedeni değildir. Karabibik babasından kalan on iki dönüm tarlanın dördünü satarak askerlikten muafiyetini satın almış, yani kendi bedenini dört dönüm toprakla değiştirmiştir. Hüseyin gelecek yıl askere alınacaktır, Recep ise muayeneye çağrılmıştır. Dolayısıyla erkek bedeni de aynı defterde bir kalemdir. Farkı yaratan, değerlenmenin kendisi değil, pazarlıktaki konumdur. Erkek kendi fiyatını öder ve pazarlığa taraftır, kadın hakkında ise bir fiyat belirlenir ve pazarlığın tarafı olmaz. Metnin kaydettiği rejim, bu nedenle genel bir metalaşma değil, cinsiyetli bir metalaşmadır.

Nabizâde Nâzım'ın bu yapıyı ekofeminist bir bilinçle tasarladığı elbette iddia edilmez. Yazarın, anlatının takdim kısmında vurguladığı hissiyatını karıştırmama ilkesine dayanan envanterci üslubu, kadın ile hayvanı aynı muhasebe diliyle yazarken bir yorum üretmez; bir işleyişi kayda geçirir. Netice itibariyle 1891 tarihli bir Anadolu anlatısının, bir asır sonra kuramsallaşan materyalist ekofeminist çerçeveyle bu kadar verimli bir şekilde diyaloğa girebilmesi iki hususu birden ortaya koyar. Bunlardan biri Nabizâde Nâzım'ın realist tutumunun keskinliği, diğeri ise kapitalist-patriyarkal değer rejiminin uzun ömrüdür. *Karabibik*'in bugünkü önemi, köy

gerçekliğini şairane bir nostaljiyle süslemeyi reddetmesinde; dönemine dair köy gerçekliklerini sunarken okuruna kadının, hayvanın ve toprağın aynı çeteleye işlendiği bir dünyanın kaydını bırakmasındadır.

KAYNAKLAR

Adams, C. J. (2018). Provocations from the field: Female reproductive exploitation comes home. *Animal Studies Journal*, *7*(2), 1-8.

Adams, C. J. (2024). *Etin cinsel politikası: Feminist-vejetaryen eleştirel kuram* (G. Tezcan & M. E. Boyacıoğlu, Çev.). Ayrıntı Yayınları.

Akyüz, K. (1995). *Modern Türk edebiyatının ana çizgileri (1860-1923)*. İnkılâp Kitabevi.

Alver, A. (2013). Karabibik romanında gayrimüslim karakterler bağlamında aile ve cinsellik olgusu. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (28), 195-206.

Bourdieu, P. (2015). *Eril tahakküm* (B. Yılmaz, Çev.). Bağlam Yayıncılık.

Carlassare, E. (2000). Socialist and cultural ecofeminism: Allies in resistance. *Ethics and the Environment*, *5*(1), 89-106.

Çetin, O. (2005). Ekofeminizm: Kadın-doğa ilişkisi ve ataerkillik. *Sosyoekonomi*, (1), 61-76.

Dino, G. (1954). Nabizâde Nazım'ın (1865-1893) "Karabibik" isimli hikâyesi üzerine bir deneme. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, *12*(1-2), 153-158.

Enginün, İ. (2010). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e yeni Türk edebiyatı (1839-1923)*. Dergâh Yayınları.

Erdoğan, S. (2023). *Üç roman örneğinde köy romanı: Bahtiyarlık, Karabibik, Küçük Paşa* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Amasya Üniversitesi.

Ferry, L. (2000). *Ekolojik yeni düzen: Ağaç, hayvan ve insan* (T. Ilgaz, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.

Gökalp Alparslan, G. G. (2007). Coğrafyanın ve arkeolojinin ışığında Nabizade Nazım'ın Karabibik romanı. *Türkbilig*, (13), 18-50.

Kahraman, Â. (2015). *Modern Türk hikâyesi: Kavram, gelişim seyri, tematik ve karşılaştırmalı okumalar*. Büyüyenay Yayınları.

Kaplan, M. (2009). Karabibik. *Türk edebiyatı üzerinde araştırmalar I* içinde (s. 331-337). Dergâh Yayınları.

Kaplan, R. (1997). *Cumhuriyet dönemi Türk romanında köy*. Akçağ Yayınları.

Kerman, Z. (2009). *Yeni Türk edebiyatı incelemeleri*. Dergâh Yayınları.

Kudret, C. (2009). *Türk edebiyatında hikâye ve roman I*. İnkılâp Kitabevi.

Merchant, C. (2005). *Radical ecology: The search for a livable world* (2. bs.). Routledge.

Mies, M. (2012). *Ataerki ve birikim: Uluslararası işbölümünde kadınlar* (Y. Temurtürkan, Çev.). Dipnot Yayınları.

Nabizâde Nâzım. (2019). *Karabibik* (E. Aslan & G. Yüksel, Haz.). Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Özhan Dedeoğlu, A., & Karakurum, S. S. (2025). Ekofeminizm ve feminizmin tarihsel perspektifi: Kapitalizm ve ataerki bağlamında kadın ve doğa. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *25*(1), 165-182.

Plumwood, V. (2017). *Feminizm ve doğaya hükmetmek* (B. Ertür, Çev.). Metis Yayınları.

Rubin, G. (1975). The traffic in women: Notes on the "political economy" of sex. R. R. Reiter (Haz.), *Toward an anthropology of women* içinde (s. 157-210). Monthly Review Press.

Topgül, S. (2012). Kadın ve doğa ilişkisi: Ekofeminizm. *Sosyoloji Dergisi*, (27), 71-83.

Warren, K. J. (2000). *Ecofeminist philosophy: A western perspective on what it is and why it matters*. Rowman & Littlefield.

Yıldız, S. (2006). *Tanzimat dönemi edebiyatı*. Paradigma Akademi.

BIOFICTION AND THE REIMAGINING OF THE ARTIST: ARTISTIC PERFORMANCE AND ARTISTIC IDENTITY IN COLUM MCCANN'S *DANCER*[1][2]

Serhan BULANIK
Ph.D. Student, Ege University, Department of English Language and Literature
ORCID ID: 0000-0003-3713-5729

ABSTRACT

This paper examines how biofiction (biographical fiction) reimagines art and artistic identity through Colum McCann's *Dancer* (2003), a fictionalized representation of the life of twentieth-century Soviet dancer Rudolf Nureyev. While biography is generally shaped by documented facts and historical evidence, biofiction allows writers to move beyond the reconstruction of a subject's external life and imaginatively engage with the subject's perspective, experiences, and subjectivity. It therefore offers a distinctive means of representing not only what a historical individual did but also how that individual might have experienced and responded to the world. Drawing on Michael Lackey's conceptualization of biofiction, this paper argues that McCann's reconstruction of Nureyev's life transforms ballet from a primarily aesthetic practice into a politically, culturally, and socially embedded form of artistic expression. Central to this reconstruction is Nureyev's body, which functions both as the primary instrument of artistic performance and as a site where identity, power, and agency intersect. Through its biofictional reconstruction of Nureyev's subjective and embodied experience, the novel presents his body as both a site of surveillance, discipline, and commodification and a means through which he negotiates and resists political and social constraints. Agency thus emerges not as freedom from these structures but as Nureyev's capacity to construct and negotiate an artistic identity within and against them. Art consequently becomes paradoxical: it can discipline and consume the artist while simultaneously providing a means of embodied resistance. Finally, the paper argues that McCann's biofictional reimagining of Nureyev transforms historical experience into a contemporary reflection on authenticity, freedom, courage, and conformity, with broader implications for understanding individual agency within social and political constraints.

Keywords: Biofiction, *Dancer*, Rudolf Nureyev, Artistic identity

[1] This study is based on the doctoral dissertation entitled "Art and the 20th-Century Artists in the Contemporary Biographical Novel," written by Serhan BULANIK under the supervision of Prof. Dr. Aylin ATİLLA MAT in the Department of English Language and Literature, Graduate School of Social Sciences, Ege University.

[2] Bu çalışma Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda, Prof. Dr. Aylin ATİLLA MAT danışmanlığında, Serhan BULANIK tarafından hazırlanan "Art and the 20th-Century Artists in the Contemporary Biographical Novel" başlıklı doktora tezi esas alınarak oluşturulmuştur.

INTRODUCTION

Written by the Irish author Colum McCann, the biofictional novel Dancer reimagines the life of the twentieth-century ballet dancer Rudolf Nureyev. Rather than offering a factual account of Nureyev's life, McCann creatively presents his own perspective on the artist's life, bringing him to contemporary readers and portraying him in ways that factual biographies often cannot because of their non-fictional nature. By their very nature, however, biographical novels allow authors to use their imagination to explore different aspects of an artist's life that readers might not otherwise encounter. Accordingly, as a hybrid genre, biographical fiction brings together fictional elements, nonfictional information about the lives of its subjects, and the creative imagination of the writer. By intertwining fictional narratives with historical realities that provide a referential foundation, these novels enable readers to encounter dimensions of real individuals that may otherwise remain unknown or unexplored. The destabilization of the distinction between fact and fiction, a central concern of postmodern thought, has undoubtedly contributed to the growing prominence of this literary genre (Lackey, 2021b). Unlike conventional biography, which typically emphasizes the chronological and fact-based documentation of an individual's life, biographical fiction prioritizes imaginative interpretation and the exploration of possible meanings. Since these narratives take the form of novels, they do not necessarily claim the factual authority or documentary precision associated with conventional biography. Instead, their significance lies in the literary representation of real lives and their transformation into aesthetic objects through imaginative storytelling.

Biofiction, as a hybrid mode of life writing, encompasses the lives of celebrities, historical figures, artists, and ordinary individuals alike as it is the case for the novel *Dancer* that is based on the ballet dancer Rudolf Nureyev. From an artist identity perspective, Throughout history, artists have consistently attracted public attention and fascination. Their distinctiveness lies not merely in their creation of artworks but also in the central role art plays in their existence, functioning as a means through which they construct, negotiate, and express meaning. From this perspective, artistic existence can be understood through Jennifer Anna Gosetti-Ferencei's conceptualization of the existential imperative to approach "*life as a work of art*," according to which "*creativity may be required to become who we are … or who we may want to be*" (Gosetti-Ferencei, 2020, 278). This understanding corresponds with Friedrich Nietzsche's proposition that individuals should "'*give style' to one's character,*" organizing both their strengths and weaknesses into an "*artistic plan*" that transforms even imperfections into qualities that "*delight the eye*" (Nietzsche, 2001, 163). Artists, therefore, function not only as creators of aesthetic works but also as individuals who shape their own lives as artistic expressions. Their public visibility inevitably generates fascination, yet the subjective experiences underlying their public identities often remain inaccessible.

A comprehensive understanding of artistic identity consequently requires consideration of both individual experience and social relationships. David R. Inglis emphasizes that an artist's

position within "*complex social networks*" involves a combination of limitations and opportunities determined by their place within a "*division of cultural labour*" (Inglis, 2005, 18). This perspective challenges the assumption that biographical accounts can provide unmediated access to an artist's inner world, since individual identity develops in relation to social interactions, artistic conventions, and historical circumstances. Within this context, biographical novels emerge as a distinctive alternative to conventional life writing. Whereas factual biographies are constrained by available evidence and the requirement to substantiate historical claims, biographical fiction transforms historical individuals into imaginative narrative subjects, enabling readers to engage with their lives and experiences in alternative ways.

In a similar manner, biographical fiction reinterprets artists' lives to generate new perspectives on their experiences and identities. Instead of claiming to establish definitive truths about the past, these narratives emphasize alternative possibilities, reflecting the proposition that "*the value of art is not so much in the objects it produces ... but in maintaining our relationship to possibility*" (Gosetti-Ferencei, 2020, 284). In this respect, biographical novels also resonate with Zachary Simpson's understanding of "*life as art*" as a way of living and thinking that remains both "*resistant and affirmative*" in confronting contemporary crises (Simpson, 2012, 5). Simpson further describes this approach as a "*philosophical practice in which meaning can be realized and the world restored or reformed*" (Simpson, 2012, 8). Through their imaginative reconstructions of artists' lives, biographical novels thus do more than revisit historical experiences: they also address contemporary concerns and open up possibilities for the future, reflecting a mode of thought that is "loyal to the future and affirmative of the present" (Simpson, 2012, 12).

Building on these theoretical perspectives, this paper investigates the ways in which biofiction, or biographical fiction, reimagines art and artistic identity through Colum McCann's *Dancer* (2003). Drawing on Michael Lackey's conceptualization of biofiction, this paper argues that McCann's imaginative reconstruction of Nureyev's life positions ballet not simply as an aesthetic practice but as an artistic form deeply embedded in political, cultural, and social contexts. Nureyev's body occupies a central position in this representation, functioning simultaneously as the instrument of artistic expression and as a site where identity, power, and agency converge. Ultimately, this paper contends that McCann's biofictional reinterpretation of Nureyev's life transforms historical experience into a contemporary exploration of authenticity, freedom, courage, and conformity, offering broader insights into the ways individuals negotiate their agency within restrictive social and political environments.

THEORETICAL BACKGROUND

The relationship between factuality and fictionality has remained a central concern in discussions of life writing. Smith and Watson observe that biographical writing has been extensively debated in terms of its factual foundations and fictional dimensions throughout the

past century (Smith and Watson, 2024, 13). They point to experimental approaches, including the incorporation of the biographer's personal narration, which can render biography "*an indeterminate fictional form*" (Smith and Watson, 2024, 13). They further identify the growing prominence of biofiction, describing the genre as one that "*has been used to characterize boldly hybrid generic forms plying the porous terrain between the biographical and fictive*" (Smith and Watson, 2024, 13). Although the combination of biographical material and imaginative elements has been explored by other scholars, including Virginia Woolf, the term *biofiction* explicitly foregrounds the hybrid nature of this literary form. As an experimental mode of life writing, it "*proposes provisional versions of another's life to perform interpretations of authorial possibility*" (Smith and Watson, 2024, 14). Biofiction thus allows writers to reconstruct historical lives while simultaneously exploring their own interpretations of human experience and existence.

In the introduction to *Truthful Fictions: Conversations with American Biographical Novelists* (2014), Michael Lackey examines the historical conditions that contributed to the emergence of biographical fiction. He explains that nineteenth-century thought increasingly established history as a scientific discipline distinct from literature, emphasizing objectivity, factual evidence, and the pursuit of truth. Within this framework, fiction came to be understood as a domain separate from factual knowledge. However, thinkers such as Friedrich Nietzsche challenged this distinction by questioning the possibility of objectively established truth and emphasizing the influence of subjectivity and power relations on the construction of historical knowledge (Lackey, 2014, 11). Lackey consequently associates the development of the biographical novel with growing skepticism toward universal and timeless truths, arguing that "*The growing skepticism about and discontentment with the universal and the ahistorical certainly contributed to the rise of the biographical novel*" (Lackey, 2014, 17). As confidence in universally applicable explanations diminished, alternative interpretations of historical experience became increasingly significant. From this standpoint, biofiction writers challenge the assumption that historical narratives can convey timeless truths through neutral representation. Instead, they employ literature as a means of engaging with social and political questions, producing interpretations that remain contingent on particular historical and cultural contexts. The meanings generated through their fictional reconstructions of historical individuals are therefore provisional rather than universally applicable (Lackey, 2014, 20). In *Biofiction: An Introduction* (2021), Lackey further situates the emergence of biofiction in relation to historical fiction and the Enlightenment conception of history as a scientific discipline. The development of this literary form can consequently be understood as part of a broader response to established approaches to historical representation. To illustrate this point, Lackey discusses Nietzsche's *Thus Spoke Zarathustra*, in which Nietzsche "*unapologetically fictionalizes the life of Zarathustra, and he does this in order to create new ways of seeing and being in the present and for the future rather than to depict the life of a representative person*

from the past" (Lackey, 2021a, 11). Nietzsche's approach demonstrates how the imaginative reconstruction of a historical figure can serve contemporary and future-oriented purposes rather than simply reproduce the past.

Lackey develops this argument further in his article "Beyond Postmodern Blurring: Epistemic Precision in Writing about a Life" (2021), where he describes Nietzschean truth as a temporary illusion "*created and/or controlled by those with epistemic, cultural, and political power*" (Lackey, 2021b, 2). This understanding complicates the assumption that fictional reinterpretations of historical experience should be accepted as definitive accounts of reality. Rather than replacing one authoritative interpretation with another, biofiction can accommodate multiple perspectives and remain open to critical examination. As Lackey observes, "*because the post-Copernican lesson is that no truth system is safe from a deconstructive critique*" (Lackey, 2021a, 3), no single interpretation should be regarded as immune to questioning. Biofiction consequently becomes a literary space in which established historical narratives can be reconsidered and alternative understandings can emerge. This perspective is closely connected to Lackey's characterization of biofiction as "more performative than representational" (Lackey, 2021a, 7). Rather than attempting to reproduce a historical subject's life as faithfully as possible, biofiction writers actively reinterpret that life to communicate particular perspectives and ideas. Their narratives are therefore provisional constructions shaped by authorial choices, cultural contexts, and interpretive intentions. The resulting literary truth is neither definitive nor universally binding; instead, it remains subjective, symbolic, and open to reinterpretation. The distinction between fictional biography and biographical fiction further clarifies this approach. Whereas fictional biography employs literary techniques to present a biographical subject with an emphasis on accuracy, biographical fiction "*metaphorizes biographical facts to give readers the writer's vision of life*" (Boldrini et al., 2025, 219). From Lackey's perspective, the biofiction writer does not primarily seek to reproduce the subject's life accurately but instead uses "*the biographical subject in order to project their own vision of life and the world*" (Boldrini et al., 2025, 5). The historical individual thus becomes a means through which the author explores broader questions concerning existence, society, and human experience.

Bethany Layne offers a complementary perspective in *Biofiction and Writers' Afterlives* (2020). Although she acknowledges the difficulty of fully reconciling biography and biofiction, she situates the latter within the broader field of life writing and suggests that it "*has the potential to exist in a symbiotic relationship*" with other forms of biographical representation (Layne, 2020, 6). This approach suggests that biofiction need not be understood as the opposite of conventional biography. Instead, different forms of life writing can complement one another, providing distinct ways of interpreting and presenting individual lives. While biography may emphasize documentary evidence, biofiction can extend the interpretive possibilities of life writing through imaginative reconstruction and literary experimentation.

McCann's own reflections on writing biofiction further illuminate the ethical and artistic considerations underlying *Dancer*. In an interview conducted by Michael Lackey and published in *Conversations with Biographical Novelists: Truthful Fictions Across the Globe* (2018), McCann discusses the writer's responsibility to recover overlooked human experiences and represent individuals whose lives might otherwise remain marginal or anonymous (McCann, 2018, 137). At the same time, he recognizes the ethical implications of transforming a real person's life into fiction. Despite acknowledging the extensive imaginative dimensions of *Dancer*, McCann emphasizes the importance of retaining Nureyev's historical identity as a point of reference: "*Even though it was probably ninety percent imagined, I knew that it would not be valid if I invented his name*" (McCann, 2018, 137). His comment highlights the tension between imaginative freedom and historical responsibility that characterizes biofiction. The use of Nureyev's actual name establishes a connection to the historical individual while allowing McCann to explore experiences and perspectives that cannot necessarily be recovered through documentary evidence alone.

To understand the techniques involved in producing biofiction, it is useful to consider McCann's own explanations of how he drew on biographical sources to construct an imagined account of Rudolf Nureyev's life. In the acknowledgments section of *Dancer*, McCann clarifies that he altered certain biographical details to protect the privacy of individuals whose experiences contributed to the novel and to accommodate his fictional representations: "*In this novel many changes in names and locations have been made to protect the privacy of people living, and also to give a shape to various fictional creations*" (McCann, 2003, 335). This statement demonstrates McCann's awareness of the fictional nature of his narrative, even as it draws extensively on historical and biographical material. His approach involves combining documented information with imaginative reconstruction to develop a literary account grounded in Nureyev's life. McCann also acknowledges the extensive research that informed this process, identifying the sources that helped him integrate historical information with his creative vision.

In *Colum McCann and the Aesthetics of Redemption* (2011), Eóin Flannery similarly challenges the assumption that McCann's reconstruction of Nureyev's life simply reinforces the authority of conventional biography. Rather than merely reproducing an officially authorized account of the dancer's life, McCann seeks "*to imagine everything that could not be included in an official biographical narrative*" (Flannery, 2011, 140). Laura Cernat, in "Biofiction's Melancholic Agency: Deep Time and the Return of History in the Works of Amin Maalouf and Colum McCann" (2023), considers how biofiction reinterprets historical lives for contemporary audiences and connects particular national histories to broader, transnational concerns. Cernat illustrates this dynamic through McCann's *Dancer*, in which "*Rudi Nureyev as a burgeoning artistic talent is cast as a figure of hope emerging against the backdrop of the atrocious collective trauma of the Second World War's Eastern Front carnage*" (Cernat, 2023, 709).

Nureyev's artistic emergence is thus situated within a history of widespread devastation, creating a contrast between the possibility embodied by individual artistic development and the suffering that shapes the historical world around him. Lara Delage-Toriel's article "Physical Experience at the Limits in Colum McCann's *Dancer* and *Let the Great World Spin*" (2016) examines the relationship between bodily experience, narrative structure, and literary meaning in McCann's fiction. Delage-Toriel observes that although *Dancer* incorporates substantial biographical material, it departs from conventional life narratives by omitting the usual emphasis on birth and death as defining structural markers. Instead, Nureyev's life is organized around dance, such that "*Nureyev's first entrance and final exit are both dance steps*" (Delage-Toriel, 2016, 2).

RESULTS AND DISCUSSION

From the outset of the novel, McCann depicts Nureyev's body as a contested site, initially within the family and later under the scrutiny of state institutions and the wider world. Paternal authority over Nureyev's identity and physical development is established in a scene in which his father takes him into nature to teach him survival skills, including catching fish and gathering wood to build a fire. While his father prioritizes practical labor and the necessities of survival, Nureyev is captivated by performance and theatrical spectacle. His fascination becomes apparent through his response to the image of a boy rescuing a girl and the appearance of a "big red curtain." The contrast between father and son establishes a symbolic opposition between their respective perceptions of the world. For Nureyev, the act of rescue is compelling not only because of its physical movement but also because of the theatrical setting in which it occurs. His interest in art therefore extends beyond its abstract aesthetic qualities to encompass action, movement, and the stage itself (McCann, 2003, 33). This early encounter suggests a discrepancy between the conventional masculine ideals promoted by the state and Nureyev's emerging interests, which challenge established expectations. The interaction between father and son thus introduces an initial ideological conflict concerning masculinity, the significance of dance, and the regulation of the male body.

Beyond the patriarchal authority embodied by his father, Nureyev encounters another form of control through his experiences at school. Here, discipline shifts from the familial sphere to the institutional environment. Whereas his father represents patriarchal masculinity, his teacher embodies the regulatory power of the educational system. The relationship between the body, discipline, and movement emerges through a punishment in which Nureyev is required to repeatedly write the same sentences as a means of instilling patriotism and loyalty to his country:

"*He hides the punishment lines from his father, but there is some- thing about the crawl of the pen over the page that Rudik has grown to like. He connects the letters as if each word were a piece of string, never arranging the lines in columns, preferring their disorder, their bump up*

against each other. This is contrary to how the teacher wants it and sometimes the amount of punishment lines is doubled or tripled the following day." (McCann, 2003, 36)

Writing and dancing are connected through their shared spatial and kinesthetic dimensions, establishing a continuum between the two artistic practices. When Nureyev's teacher insists on order and expects him to write within the designated columns, Nureyev responds by resisting these constraints. Instead of maintaining an orderly arrangement, he embraces disorder as his lines "bump against each other," refusing to conform to the prescribed organization of the page. This moment can be read as an early act of defiance against authority, established conventions, and institutional discipline. The act of writing subjects his hand and body to a disciplinary process that anticipates the physical demands of ballet, a practice that requires persistent effort, repetition, and the endurance of pain. Significantly, however, Nureyev begins to derive pleasure from his punishment, despite the discomfort caused by repeatedly rewriting the same sentence. His response transforms discipline into an aesthetic experience, as the activity that causes him pain simultaneously becomes a source of satisfaction. This episode anticipates the ambivalent nature of his future ballet career, in which artistic achievement brings both pleasure and exhaustion. McCann thus reimagines Nureyev as an artist who gradually internalizes discipline and its physically demanding consequences, transforming them into a form of desire that will continue to shape his relationship with dance. The scene is particularly significant because it establishes a connection between bodily movement, the punishment of repetitive writing, and Nureyev's eventual profession, which depends on constant rehearsal, repeated movements, and physical endurance. Art consequently emerges as a practice that can resemble punishment, while the body becomes a site where ideological conflicts and human mortality intersect. The narrative further emphasizes the relationship between the body and the surface upon which artistic expression takes place, drawing parallels between the page and the stage and presenting writing as a form of dance enacted across a material surface.

As Nureyev matures, his body reveals an aptitude for dance that remains beyond his conscious understanding, suggesting an underlying physical strength and artistic potential that he has not yet fully recognized or developed:

"*He inhaled everything, became taller and gangly, with an impish smirk that could silence a room, but he wasn't aware of his body or its power. If anything, he was shy and afraid. Anna told him that his whole body must dance, all of it, not just his arms and legs. She tweaked him on the ear, saying even his lobe must believe in movement. Straighten your legs. Spot quicker on your turns. Work on your line. Absorb the dance like blotting paper. He stuck to it all diligently, never quitting until he had perfected a step, even if it meant another beating from his father.*" (McCann, 2003, 53)

In this scene, Nureyev's body is reimagined as possessing artistic possibilities that emerge before he becomes aware of them. This distinction between corporeal potential and conscious self-identification suggests that the foundations of his artistic identity precede his technical

mastery of dance. Art, therefore, is presented not simply as a practice through which an individual deliberately constructs the self, but as an embodied process that unfolds gradually through physical experience, training, and development.

Furthermore, the narrative emphasizes the necessity of engaging the entire body in the practice of dance, rejecting the idea that its different parts can function independently of one another. The body must operate as an integrated instrument, with all its components contributing to artistic expression. Consequently, Nureyev's understanding of dance is inscribed onto the body as a whole, establishing corporeal integration as a fundamental aspect of his artistic development.

As the narrative progresses, Nureyev's bodily development becomes increasingly intertwined with cultural and intellectual formation, particularly when he moves to Leningrad to refine his abilities and pursue professional training in ballet. In this biofictional reimagining, corporeal and cultural development constitute interconnected dimensions of artistic growth rather than distinct processes. The narrative gradually reveals how physical expression is informed by literary and cultural traditions, suggesting that technical proficiency in dance alone cannot ensure artistic accomplishment. Instead, mastery of the body must be accompanied by intellectual cultivation and cultural awareness. Dance, like other art forms, therefore requires the development of both physical capabilities and mental faculties. Just as continuous rehearsal is indispensable to a dancer's progress, reading becomes an equally important component of Nureyev's artistic education:

"*You see him taken under Aleksandr Pushkin's wing; you see him reading constantly because Pushkin has told him that to be a great dancer he must know the great stories and so, in the courtyard, he bends over Gogol, Joyce, Dostoyevsky; you see him curl into the pages and you think that he has somehow become part of the book, and you think that whenever you read that book in the future you will be reading him.*" (McCann, 2003, 81)

This passage shifts the discussion of corporeal movement in dance toward the cultural inscription of the body. Dancing is presented as an activity that extends beyond kinesthetic expression, as both the body and the mind are shaped and cultivated through engagement with literary narratives and cultural texts. The references to writers such as Gogol, Joyce, and Dostoyevsky are particularly significant, given their literary explorations of alienation, estrangement, exile, and psychological fragmentation. These themes also anticipate Nureyev's eventual defection from the Soviet Union and his relocation to France. Before experiencing displacement firsthand, he encounters its emotional and existential dimensions through literature. His immersion in these texts suggests that he approaches his interests with complete dedication, allowing himself to become absorbed in books, cultural memory, and intellectual ideas. His development as a dancer is thus reimagined as a process of cultural construction and mediation, one shaped not only by dance but also by literary works and other intellectual

traditions. From this perspective, artistic identity emerges through the intertextual relationships connecting different art forms and cultural practices.

McCann further represents Nureyev's disciplined existence through a series of tasks and instructions rather than through introspective characterization or explicit narrative commentary. His daily routine is organized around prescribed activities, suggesting that the construction of his identity depends on sustained labor, repetition, and structure. Artistic development consequently becomes associated with the systematic regulation and mechanization of the body, creating an almost mechanical image of the artist's existence (McCann, 2003, p. 94).

Nevertheless, the self-discipline that enables Nureyev to refine his artistic abilities cannot be separated from the political structures governing his life. Whereas his body has previously functioned as a site for negotiating physical hardship and conflicting expectations surrounding masculinity and artistic expression, it increasingly becomes an object of political suspicion and state surveillance. During his tour of France with the Kirov Theatre, Nureyev is expected to embody and represent the Soviet Union abroad. His body and artistic achievements therefore acquire a political significance that extends beyond his individual performances. However, his personal life and sexual orientation become grounds for state disapproval, exposing the tension between his individual identity and his function as a representative of Soviet culture. When he is ordered to return to the USSR, Nureyev refuses and seeks asylum in France, asserting his autonomy at the cost of exile (McCann, 2003, p. 138). The punishment associated with his defection is not a consequence of deficiencies in his technique, artistic performance, or professional abilities; rather, it arises from his perceived deviation from prevailing social and political expectations. His experience demonstrates that artistic identity is not entirely autonomous but remains vulnerable to ideological regulation and political condemnation. Art is therefore reimagined as a practice that encompasses more than discipline, rehearsal, and aesthetic pleasure. It also entails the risks of state-imposed punishment, personal vulnerability, and continuous surveillance. Because Nureyev's artistic achievements are appropriated as symbols of national identity, his body becomes a contested space in which individual artistic expression confronts the political demands of the Soviet state.

The narrative shifts from the externally observed and politically surveilled body to Nureyev's personal experience of corporeal expression, examining how he uses dance to communicate emotions that are difficult to articulate verbally. This dimension of embodiment becomes particularly apparent following his father's death, when Nureyev turns to dancing as a means of processing his grief. His sister, expressing shock and confusion in their correspondence, struggles to understand why he dances in the aftermath of their father's passing. Nureyev, however, explains that dancing constitutes his own way of expressing and confronting his sorrow:

"*It is true that I danced the following night—but dance to me, as you know, is every emotion, not just celebration but death, futility and loneliness, too. Even love must pass through*

loneliness. So I danced him alive. When I went onstage I took flight and was released. You may choose not to believe this, but it is the truth." (McCann, 2003, 158)

Through Nureyev's experience, dance is reimagined as an artistic practice that extends beyond public performance to encompass death, isolation, and existential futility. By embodying these emotions through movement, Nureyev transforms his body into a medium through which his father's memory is preserved and commemorated, making dance an act of mourning. It also functions as a means of emotional regulation, allowing him to confront, acknowledge, and gradually come to terms with his loss. Each movement thus becomes a repository of affective experience, inscribing grief, memory, and mortality onto the body.

The letters Nureyev exchanges with his sister offer further insight into McCann's biofictional reconstruction of the dancer's inner world. Through these imagined explanations and reflections, the narrative invites readers to consider the extent to which Nureyev prioritized his individual identity over political allegiance, the personal significance of abandoning his homeland and family, and the meaning he attached to his existence as an artist:

"*Why did I do it? It was never my intention to leave, I could have stayed, but if you tread water long enough it is possible you might never learn to swim. I meant nothing by it. Politics is for fat men with cigars. It is not for me, I am a dancer, I live to dance. That is all.*" (McCann, 2003, 159)

Nureyev's artistic identity is constructed through the expressive possibilities of his body rather than through ideological commitments or political affiliations. His body is consequently reimagined as a means of asserting autonomy against external attempts to regulate, surveil, and define him. Through movement, he seeks to express himself authentically and freely, shaping his identity according to his own artistic aspirations. The narrative thus challenges the assumption that an artist's identity is determined by their social environment or historical circumstances. Instead, Nureyev emerges as someone who actively defines himself through artistic expression, resisting the dominant expectations and ideological conventions of his time.

Following years of practice and the refinement of his technical abilities, Nureyev's disciplined movements gradually become instinctive. To audiences and interviewers, his exceptional dancing appears almost impossible to achieve, producing an impression of artistic magic or illusion. From the outside, his performances seem to transcend the limits of ordinary physical ability. Nureyev, however, understands that this apparent effortlessness is the outcome of years of rigorous training, repetition, physical hardship, and disciplined rehearsal. What appears extraordinary to spectators is, for the dancer himself, the result of sustained labor that has become internalized through practice. Dancing eventually becomes second nature to him, demonstrating how disciplined bodily training can transform deliberate, repeated actions into seemingly spontaneous artistic expression:

"*Mister Nureyev, your movements seem to defy possibility.*

Nothing is impossible.

For example, when following on from the sharp flourish of your ronde de jambe are you aware of your body?
No.
Why not?
Because I am far too busy dancing." (McCann, 2003, 187)

Nureyev is portrayed as an almost superhuman figure, with audiences perceiving his performances as abilities that seem "to defy possibility." His seemingly unremarkable response, however, suggests that this extraordinary image is a product of external perception rather than an indication of anything supernatural. Nureyev's exceptional artistry stems from his complete physical and mental immersion in dance. Through years of practice, he has internalized its techniques and movements to such an extent that dancing no longer requires constant conscious supervision. His body functions as a repository of embodied knowledge, retaining the movements and techniques he has mastered until they become instinctive. Rather than consciously monitoring each movement, he allows his body to perform with spontaneity and assurance. This transformation of disciplined practice into instinctive action demonstrates the extent of his technical mastery while illustrating how artistic expertise becomes embedded in the body itself.

CONCLUSION

This biofiction offers readers an opportunity to access Nureyev's inner world and explore how art and dance shape his identity and existence. His sense of self also develops through the interaction between performance and spectatorship, rendering his identity relational, subject to observation, and affirmed through the gaze of others. Dance thus becomes the fundamental space in which he establishes and experiences his existence. In accordance with Lackey's argument (Lackey, 2016b; Lackey, 2021a) that presenting historical figures as interpretive constructions rather than strictly factual representations encourages readers to question established narratives and reconsider their existing perceptions of these individuals (Lackey, 2016b, 10; Lackey, 2021a, 137), this reading presents Rudolf Nureyev as more than a figure shaped by his historical circumstances. Instead, he emerges as an authentic individual who develops and pursues his own artistic vision despite the obstacles he encounters. His body becomes an object of scrutiny and a central narrative element through which various external pressures intersect and are negotiated. Nevertheless, Nureyev ultimately establishes a world of his own through his devotion to ballet. Consequently, ballet acquires existential significance in his life, functioning as a fundamental force in the formation of his identity. Unlike conventional biography, which seeks to recount historical events as they occurred, biofiction enables a contemporary writer to reinterpret Nureyev through an imaginative narrative that expands readers' perceptions of the dancer and his life. The text further suggests that although political and social structures inevitably shape artistic expression, art can also function as a form of

embodied resistance through which individuals assert their distinctiveness within systems that seek to enforce conformity.

REFERENCES

Boldrini et al. 2025: L. Boldrini, L. Cernat, A. Gefen and M. Lackey (Eds.), *The Routledge Companion to Biofiction*, London: Routledge.

Cernat, L. (2023). Biofiction's Melancholic Agency: Deep Time and the Return of History in the Works of Amin Maalouf and Colum McCann. *A/B: Auto/Biography Studies*. 38(1): 691–716. https://doi.org/10.1353/bio.2023.a959017

Delage-Toriel, L. (2016). Physical Experience at the Limits in Colum McCann's *Dancer* and *Let the Great World Spin*, *Angles*. 3: 1–13. https://doi.org/10.4000/angles.1779

Flannery 2011: E. Flannery, *Colum McCann and the Aesthetics of Redemption*, Dublin: Irish Academic Press.

Gosetti-Ferencei 2020: J. A. Gosetti-Ferencei, *On Being and Becoming: An Existential Approach to Life*, New York: Oxford University Press.

Inglis 2005: D.R. Inglis, *The Sociology of Art: Ways of Seeing*, London: Palgrave.

Lackey 2014: M. Lackey, "Introduction", *Truthful Fictions: Conversations with American Biographical Novelists*, London.

Lackey 2016b: M. Lackey, *Biographical Fiction: A Reader*, London: Bloomsbury Academic.

Lackey 2021a: M. Lackey, *Biofiction: An Introduction*, London: Routledge.

Lackey, M. (2021b). Beyond Postmodern Blurring: Epistemic Precision in Writing about a Life, *A/B: Auto/Biography Studies*, 36(1): 1–8. https://doi.org/10.1080/08989575.2020.1786980

Layne 2020: B. Layne, *Biofiction and Writers' Afterlives*, London: Cambridge Scholars Publishing.

McCann 2003: C. McCann, *Dancer*, New York: Picador.

McCann, C. (2018). "Contested Realities in the Biographical Novel", M. Lackey (Ed.), *Conversations with Biographical Novelists: Truthful Fictions Across the Globe*, London. pp. 131-143

Nietzsche 2001: F. Nietzsche, *The Gay Science*, trans. J. Nauckhoff, (Ed.) B. Williams, Cambridge: Cambridge University Press.

Simpson 2012: Z. Simpson, *Art as Life: Aesthetics and the Creation of the Self*, Lanham: Lexington Books.

Smith and Watson 2024: S. Smith and J. Watson, *Reading Autobiography Now: An Updated Guide for Interpreting Life Narratives*, Minneapolis.

ONOMASTICS AND EDUCATION: A CORPUS-BASED DIACHRONIC STUDY OF MORPHOSEMANTIC FEATURES OF UNIVERSITY NAMES IN PAKISTAN

Muhammad Farukh Arslan
Dr., TESOL Queen's Maryland University (USA), Department Of Applied Linguistics, GCUF

ABSTRACT

University names are a distinctive, under-theorized object of institutional onomastics: unlike personal or toponymic names, they are deliberately coined acts of institutional branding, chosen by founders, boards, or governments to project legitimacy, prestige, and cultural affiliation. This study offers a corpus-based, diachronic account of morphosemantic patterning in university names in Pakistan — a single-country case study designed not to support direct cross-national statistical comparison, for which the necessary comparable corpora do not yet exist, but to establish a replicable classification and coding methodology, applicable to comparable institutional-naming corpora elsewhere, of the kind recently modelled for the Chinese and United States higher-education systems by Zhu and Li (2026). A corpus of 257 HEC-associated university names, all officially registered in English, was compiled and coded by naming strategy — detoponymic (derived from a place name), descriptive, deanthroponymic (derived from a person's name), ideological-connotative, and acronymic — by sector (public and private), and by founding era, with founding-era distributions reported as the share of institutions established within each period rather than as the share of the sector at any later point in time. Because a number of institutions in the corpus are known, or can be shown, to have been renamed after their founding — a documented feature of Pakistani higher-education naming that the study treats explicitly as a source of interpretive uncertainty rather than setting aside — diachronic claims are presented with corresponding caution throughout. Findings show that detoponymic naming dominates the public sector (46.3%) as a form of civic and territorial legitimation, while private universities rely more heavily on descriptive and ideological-connotative branding (29.8% and 20.2%, respectively) to differentiate themselves in a competitive market, a pattern that parallels Zhu and Li's (2026) finding that market-oriented, decentralized higher-education systems produce more diversified, brand-oriented institutional naming than centrally governed systems. Word-formation analysis shows that Pakistani university names, while uniformly registered in English as the administrative language of the sector, draw substantially on lexical material of Arabic, Persian, and Urdu origin embedded within that English syntactic frame. The study contributes a fully specified, reusable coding scheme for institutional-name corpora and a linguistically grounded account of naming as an instrument of institutional identity construction in a postcolonial, multilingual educational context, while explicitly flagging founding-cohort periodization and institutional renaming as methodological limitations requiring further, dedicated corpus work.

Keywords: Onomastics, Deonymy, Institutional Naming, Morphology, Word-formation, Diachronic Linguistics, Pakistan, University Naming.

ROMANDAN SAHNEYE: *MOBY DICK*'TE TEMATİK YENİDEN YAZIM

FROM NOVEL TO STAGE: THEMATIC REWRITING IN *MOBY DICK*

Muhammet Ali KAYACIK

Yüksek Lisans Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diller ve Kültürlerarası Çeviribilim (YL)

Master's Student, Yıldız Technical University, Institute of Social Sciences, Interlingual and Intercultural Translation Studies (MA)

Arş. Gör., İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İngilizce Mütercim ve Tercümanlık Bölümü

Res. Asst., Istanbul Gelisim University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of English Translation and Interpreting

ORCID ID: 0009-0004-4124-4703

Ayşe Banu KARADAĞ

Prof. Dr., Yıldız Teknik Ünviersitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Fransızca Mütercim ve Tercümanlık Anabilim Dalı

Prof. Dr., Yıldız Technical University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Western Languages and Literatures, Division of French Translation and Interpreting

ORCID ID: 0000-0002-0974-8053

ÖZET

Alanyazında romandan veya hikâyeden sahneye taşınan eserlerin yalnızca çeviri metinler olarak değil, ışık, ses, görüntü, oyunculuk, ritim, jest ve mimik gibi sözel olmayan göstergelerin de oynanabilirlik ve dolayısıyla çeviri açısından incelenmesi ve dikkate alınması gereken unsurlar olduğu yönünde tartışmalar yürütülmektedir. Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı, Herman Melville'nin *Moby Dick, Beyaz Balina* (1851) romanı ile Sebastian Fernandez Armesto tarafından sahneye taşınan *Moby Dick* (2013) adlı tiyatro oyununu türlerarası çeviri bağlamında karşılaştırarak, romanın sahneye aktarılması sürecinde tematik düzeyde ortaya çıkan farklılıkları ve bu farklılıkların dayanaklarını ortaya koymaktır. Bu doğrultuda çalışma, roman olarak yazılmış bir kaynak metnin sahnede oynanmak üzere bir tiyatro metnine dönüştürülmesi sürecinde temaların nasıl yeniden yazıldığını sorgulamaktadır.

Çalışmanın kuramsal çerçevesini Roman Jakobson'un üçlü sınıflandırmalarından biri olan göstergelerarası çeviri (1959) ile André Lefevere'in yeniden-yazım (1985) kavramları oluşturmaktadır. Tema analizinde yardımcı araç olarak Voyant Tools kullanılmıştır. Ön incelemelerde, Voyant Tools'un kelime bulutu, bağlam ve çağrışım araçlarından yararlanılarak romanda öne çıkan temalar belirlenmiş; tiyatro oyununun incelenmesinde de aynı süreç izlenmiştir. Bu incelemeler doğrultusunda, *Moby Dick* (2013) özelinde çevirmenin romandan tiyatroya eser taşıma anlayışının tematik düzeyde çevirisine nasıl yansıdığı değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra, çatısı altında söz konusu oyunu sahneleyen tiyatro kumpanyasının, romanın

temalarıyla örtüşen politikalarının da oyunun sahnelenme biçimi üzerinde etkili olduğu görülmüştür.

Sonuçlar, romanın sahnede oynanmak üzere bir tiyatro metnine çevrilmesi sürecinde kaynak metinde içkin olan temaların farklı biçimlerde yeniden yazılabildiğini göstermektedir. Bu yeniden yazım biçimlerinin yalnızca çevirmenin kararlarıyla değil, eserin sahneleme bağlamıyla ilişkili olarak da değerlendirilmesi gerektiği görülmektedir. Çalışma, türlerarası çeviri süreçlerinde tematik dönüşümlerin ve bunların dayanaklarının incelenmesinin, çevirmen kararlarını görünür kılmanın yanı sıra çeviribilim ile tiyatro çalışmaları arasındaki disiplinlerarası ilişkiye katkı sağlayabileceğini ortaya koymaktadır.[1]

Anahtar Kelimeler: Moby Dick, Voyant Tools, Türlerarası çeviri, Yeniden-yazım.

ABSTRACT

The adaptation of novels and short stories for the stage has been the subject of discussions in the literature, particularly regarding the need to examine not only the translated texts themselves but also non-verbal signs, such as lighting, sound, images, acting, rhythm, gestures, and facial expressions, as elements that need to be considered in terms of performability and, consequently, translation. In this context, this study aims to compare Herman Melville's novel *Moby Dick; or, The Whale* (1851) to the stage as *Moby Dick* (2013) adapted for the stage by Sebastian Fernandez Armesto, within the framework of intergenre translation, in order to identify the thematic differences that emerge in the process of transferring the novel to the stage and to explore the factors underlying these differences. Accordingly, the study investigates how themes are rewritten when a source text originally written as a novel is transformed into a theatrical text intended for stage performance.

Accordingly, the study investigates how themes are rewritten when a source text originally written as a novel is transformed into a theatrical text intended for stage performance. The theoretical framework of the study draws on Roman Jakobson's concept of intersemiotic translation (1959), one of the three categories in his typology, and André Lefevere's concept of rewriting (1985). Voyant Tools is used as an auxiliary tool for thematic analysis. In the preliminary analysis, the Cirrus, Contexts, and Collocates tools in Voyant Tools are used to identify prominent themes in the novel by examining word clouds, contexts, and associations; the same procedure is then applied to the play. Based on these analyses, the study evaluates how the adapter's approach to transferring the novel to the stage is reflected in the thematic

[1] Bu bildiri, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diller ve Kültürlerarası Çeviribilim (YL) Programı'nda Prof. Dr. Ayşe Banu KARADAĞ danışmanlığında yürütülen Muhammet Ali KAYACIK'ın yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

This conference abstract is derived from Muhammet Ali KAYACIK's master's thesis, conducted under the supervision of Prof. Dr. Ayşe BANU KARADAĞ within the Master's Program (MA) in Interlingual and Intercultural Translation Studies at Yıldız Technical University, Institute of Social Sciences.

treatment of *Moby Dick* (2013). In addition, the study finds that the policies of the theatre company under whose auspices the play is staged, which align with themes in the novel, also influence the way the play is staged.

The findings indicate that, in the process of adapting a novel into a theatrical text for stage performance, themes inherent in the source text can be rewritten in different ways. These forms of rewriting need to be considered not only in relation to the adapter's decisions but also in the context of the work's staging. The study demonstrates that examining thematic transformations and the factors underlying them in intergenre translation can help make the adapter's decisions more visible while also contributing to interdisciplinary dialogue between Translation Studies and Theatre Studies.

Keywords: Moby Dick, Voyant Tools, Intergenre translation, Rewriting

"LIKE WATERMARKS ON A DOCUMENT": SPECTERS OF *LAND*[1]

"BİR BELGEDEKİ FİLİGRANLAR GİBİ": *LAND* ROMANININ HAYALETLERİ

Ceren TURAN YALÇIN
PhD Candidate, Ege University, Faculty of Letters, Department of English Language and Literature
Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
ORCID ID: 0000-0002-3049-5310

Aylin ATİLLA MAT
Prof. Dr., Ege University, Faculty of Letters, Department of English Language and Literature
Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
ORCID ID: 0000-0002-0348-4763

ABSTRACT

Set on an Irish peninsula two decades after the onset of the Great Famine, a devastating period in Irish history, Maggie O'Farrell's most recent novel, *Land*, recounts the story of Tomás, a mapmaker who works for the British Ordnance Survey and endeavors to create a map that would preserve the traces the land bears despite the colonial power's drive to erase them. While the novel is ostensibly engaged with the story of Tomás and his family as they settle in a landscape where a copse remains uncharted, the narrative reaches back millennia into a mythic past, thereby dismantling the boundaries between myth and history. In doing so, the novel also turns the Irish landscape into a haunted archive in which Ireland's long history of conquest and colonial violence is witnessed, preserved, and remembered. Moreover, *Land* illustrates the ways historical trauma is transmitted across generations not only through familial and cultural narratives but also through the land's memory. Hence, this study attempts to examine the novel through a theoretical perspective shaped by the juxtaposition of two distinct approaches: Jacques Derrida's meditations on hauntology and the archive, and Marianne Hirsch's concept of postmemory. Drawing on these approaches, the present study argues that the land in the novel emerges both as a postmemorial site, through which the trauma of historical events is transmitted across generations, and as a haunted terrain,

[1] This study is derived from the author's PhD dissertation, entitled "Spectral Encounters in Literature: Hauntology and Postmemory in Contemporary Irish Novel," conducted at Ege University under the supervision of Prof. Dr. Aylin Atilla Mat.

in which this inheritance necessitates an ethical responsibility toward the specters of a past that the colonial archive silenced.
Keywords: Hauntology, Archive, Postmemory, Maggie O'Farrell, *Land*.

ÖZET

İrlanda tarihindeki Büyük Kıtlık'ın başlangıcından yirmi yıl sonra bir yarımadada geçen Maggie O'Farrell'in en yeni romanı *Land*, İngiliz Ordnance Survey kurumunda çalışan bir haritacı olan Tomás'ın, sömürgeci gücün tarihî kayıtlardan silme girişimlerine rağmen toprağın taşıdığı izleri koruyacak bir harita oluşturma çabasını anlatır. Roman görünürde, Tomás ve ailesinin henüz haritalandırılmamış bir koruluğun yer aldığı yarımadaya yerleşme öyküsüne odaklansa da anlatı, binlerce yıl öncesine uzanan mitsel bir geçmişe geri dönerek tarih ve mit arasındaki sınırları ortadan kaldırır. Bu doğrultuda roman, İrlanda coğrafyasını, ülkenin sömürgeci şiddet tarihinin izlerinin tanıklık edildiği, muhafaza edildiği ve hatırlandığı spektral bir arşive dönüştürür. Ayrıca roman, tarihsel travmanın kuşaklar arasında yalnızca ailevi ve kültürel anlatılar aracılığıyla değil, toprağın belleği üzerinden de aktarıldığını ortaya koyar. Bu bağlamda çalışma, romanı Jacques Derrida'nın hauntoloji ve arşiv üzerine düşünceleri ile Marianne Hirsch'ün post-bellek kavramını bir araya getiren kuramsal bir çerçeve üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Söz konusu yaklaşımlardan hareketle çalışma, romanda toprağın, hem tarihsel olayların travmasının kuşaklar arasında aktarıldığı bir post-bellek mekânı hem de bu mirasın sömürgeci gücün tuttuğu arşivlerde susturduğu hayaletlere yönelik etik bir sorumluluğu gerekli kıldığı spektral bir zemin olarak belirdiğini ileri sürmektedir.
Anahtar Kelimeler: Hauntoloji, Arşiv, Post-bellek, Maggie O'Farrell, *Land*.

INTRODUCTION

The Great Famine, which left an ineffaceable mark on Irish history, continues to occupy a significant place in both the collective and personal memory of the Irish people, even generations later. Triggered by a potato blight and resulting in starvation, mass mortality, and migration, the Great Famine, which began in the 1840s, remains one of the defining traumatic events in Irish history and collective memory. Until the 1990s, it was widely believed that post-Famine literature was characterized by silence concerning the devastating event. In *Heathcliff and the Great Hunger: Studies in Irish Culture*, Terry Eagleton, for instance, highlights the

silence surrounding the Famine fiction and historical writing, drawing attention to the fact that literary representations of the Famine in the Irish literary canon were limited to a handful of works (13). In *Relocated Memories*, Marguérite Corporaal overtly defies Eagleton's claim and provides extensive research on nineteenth- and early-twentieth-century Famine fiction. Corporaal observes that the earliest examples of Famine fiction "are far from reticent about the afflictions suffered during the Great Famine. Rather, they employ specific narrative and generic techniques to circumvent certain agonizing details" (9). As Corporaal notes, "Famine recollection was not restricted to those persons who lived through the event but was also performed by many successive generations, well into the present day" (5). Twenty-first-century Famine fiction, in particular, is preoccupied with the question of how the event is inherited rather than with the event itself. Maggie O'Farrell's most recent novel *Land* (2026) is set in the aftermath of the Famine, recounting the life of a mapmaker who works for the Ordnance Survey. However, the narrative reaches back millennia, thereby disclosing a much longer history of conquest and colonial intervention in the land.

Owing to its recent publication in June 2026, *Land* has not yet been the subject of literary criticism, with critical engagement thus far limited to reviews and interviews. David Nally, Professor of Historical Geography at the University of Cambridge, maintains, in his review of the novel, that "[*Land*] reveals the land itself as a living archive of rupture, survival, and belonging," and stresses its refusal to separate past from present or myth from fact. In "In Review: Maggie O'Farrell's Land," Eleanor Davies argues that the novel "resists beginnings and endings" in accordance with its persistent preoccupation with land and its agency in remembering: "Histories continue. The land will keep on collecting memories, bearing witness to lives that are at once fleeting and indelible." For Amy Walters, by contrast, the novel's way of merging fact and myth is "oversimplified." Although Walters interprets *Land* as a "cliché-ridden portrait of Irishness," the novel's engagement with the Irish landscape foregrounds the entangled relationship between land and memory. Furthermore, spectral encounters between myth and fact consolidate the position of Tomás's cartography as a counter-archive, challenging the borders of the colonial record.

The novel demonstrates the ways this legacy of conflicts in Irish history is transmitted to subsequent generations as postmemories. As Hirsch suggests in *Family Frames*, "[p]ostmemory characterizes the experience of those who grow up dominated by narratives that preceded their birth, whose own belated stories are evacuated by the stories of the previous generation shaped by traumatic events that can be neither understood nor recreated" (22). As Hirsch points out in *The Generation of Postmemory*, these events are remembered at second hand by succeeding generations by means of "haunting reminders" such as "stories, images, and behaviors among which they grew up" (239, 5). In *Land*, Tomás and Phina, who survived the Famine as children in the workhouse, never speak of their traumatic experiences, and their children inherit that past

as silence and unease. Rose, for instance, senses "a darkness, roiling cloud, in her parents, a sense of rupture, a lack of rootedness" that she cannot name (O'Farrell 311).

Land is preoccupied not only with what later generations inherit but also with the gaps in that inheritance. At this point, Derrida's idea of the archive provides a necessary counterpart. In *Archive Fever*, Derrida maintains that the tension between preserving and erasing is immanent in the archive. For Derrida, as the archive is controlled by political power, it selects and excludes, harbouring within itself a destructive, *archiviolithic* drive (*Archive Fever* 10). Due to this ambivalent mechanism of the archive, he attributes a spectral structure to the archive: it is "spectral *a priori:* neither present nor absent "in the flesh," neither visible nor invisible" (*Archive Fever* 84). Derrida's conception of the archive thus carries important resonances with his broader ethico-political thinking, which is intrinsic to his concept of hauntology. In *Land*, what the archive excludes does not disappear but continues to haunt the present and the future. If Hirsch's idea of postmemory accounts for how the trauma of the Famine and the colonial violence is transmitted through familial silence in the novel, unhinging each generation's present, Derrida's meditations on the archive and the specters account for the ethical necessity of "learn[ing] to live *with* ghosts," because "[i]t is necessary to speak *of the* ghost, indeed *to the* ghost and *with* it … for those others who are no longer or for those others who are not yet *there*, presently living, whether they are already dead or not yet born" (*Specters* xviii). While the novel traces how archival erasure leads to postmemorial silence, it also illustrates how land functions as a counter-archive that resists the historical record controlled by the colonial power. It is this transgenerational and enduring tenor of the Famine as a haunting historical trauma in Irish society that Maggie O'Farrell's very recent novel *Land* engages with. Bringing Hirsch's postmemory into dialogue with Derrida's hauntology and the notion of the archive, this study attempts to examine how the novel's focus on cartography exposes the inextricable link between mapmaking and colonial power, and how Tomás's purpose to create what he considers an accurate map of the land functions as a counter-archive. This study also aims to trace how the trauma of the Famine persists through silence and spectral encounters in the story of Tomás and his family. Drawing on these approaches, the present study examines how the land functions both as a site of postmemory, where the trauma of historical events is transmitted across generations, and as a haunted terrain that calls for an ethical engagement with the specters of a past excluded by the colonial archive.

TOMÁS'S CARTOGRAPHY AS COUNTER-ARCHIVE

Tomás, the father of the family, is a mapmaker who undertakes the task of mapping the traces of the Famine that endure in the landscape, thereby counteracting the colonial power's attempts to obliterate them. In this regard, the novel highlights the inextricable bond between cartography and colonialism. O'Farrell explains this bond in unequivocal terms: "it is impossible to disentangle the urge to map from the urge to possess, … from colonialism" (Briger). As a surveyor, Tomás is responsible for measuring and mapping the land as part of the British

mapping project in the wake of the Famine. Yet, he refuses to let the map become an instrument of forgetting and silencing:

> Tomás did not shy away from what he saw around him, never shirked in committing to the record what had occurred in these places in recent years. He set it all down: the ghost towns, the weed-lush fields, the mass graves, the workhouses, the Famine roads that led nowhere. He corrected the earlier surveyors' inept manglings of the language, their cavalier erasure of history. Maps can be read for many things – geography both natural and man-made – and Tomás made sure that the Great Hunger was inscribed on his drafts and in his name-books, that it was set down, in symbols and writing, that its effects and scars would be seen, its evidence and testimony unmissable, for all time. (O'Farrell 84)

The juridical vocabulary in this extract presents the map not simply as a description of land but as a deposition entered on behalf of victims who have been silenced or can no longer speak. In this regard, Tomás's cartography emerges as a hauntological gesture against the redcoat surveyors' propensity to erase the traces of the Famine. Against the historical archive that colonial power wishes to keep free of the ghosts it has silenced and disavowed, Tomás's map embodies the paradoxical tension inherent within the archive itself. As Derrida proposes, "[t]here is no political power without control of the archive, if not of memory" (*Archive Fever* 4n1). At this juncture, Tomás's cartographic project, driven by an ethical imperative, constitutes an act of mourning as he speaks to and for the specters of the land. One day, as he explores the land with his son Liam, he finds an uncharted copse, "from which flows a reasonable sized stream" (O'Farrell 5) When Tomás drinks from the stream, he is transformed almost in a magical way. Described as "a man of few words" at the very beginning of the novel, Tomás now "talks on and on. How he talks!" (O'Farrell 3, 44). Liam is unsettled by his father's transformation and dreamlike state, and likens him to a ghost: "the man is like a ghost: this is not my father, this cannot be him" (O'Farrell 70). Fascinated by the way the land bears witness to history, Tomás declaims: "You will never understand how the land remembers, how deep the roots grow" (O'Farrell 43). He thinks that "[i]t could be the only remaining slice of the country still free of [the redcoats]," requiring a sensitive approach (O'Farrell 60). Touched by the copse's deep past, Tomás returns as a figure of revenant and articulates his new conviction to Liam: "This is a country that has attracted wave upon wave of conquerors, those who seek to occupy and enslave, but now I alone see how we can resist. To map is to assume power. We can redraw the very land we walk upon, record it how it is, how it was, how it will be" (O'Farrell 32). However, Tomás's cartography is not exempt from the inherent paradox of preserving and erasing that Derrida associates with the archive. "We will not use their names, their estate-lines, their barracks," he declares and adds, "these shall be erased" (O'Farrell 32). Tomás's declaration carries significant implications about the mechanism of Derrida's concept of the

archive. Echoing Derrida's argument that "[t]here is no political power without control of the archive," this scene demonstrates that Tomás's counter-archive, too, is predicated on the tension between preserving and erasing (*Archive Fever* 4n1). Tomás's desire to go to the origin to redraw the land can be associated with what Derrida defines as *Ie mal d'archive*, "archive fever," which is closely related to "*en mal d'archive*: in need of archives" (*Archive Fever* 12, 91). As Derrida proposes:

> It is to burn with a passion. It is never to rest, interminably, from searching for the archive right where it slips away. It is to run after the archive, even if there's too much of it, right where something in it anarchives itself. It is to have a compulsive, repetitive, and nostalgic desire for the archive, an irrepressible desire to return to the most archaic place of absolute commencement. (*Archive Fever* 91)

While Tomás's cartographic project showcases this desire to archive, the novel suggests that no map can be free of exclusion and erasure. It is the land per se, rather than its cartographic representation, that retains every trace, "like watermarks on a document" (O'Farrell 276).

In the novel, land operates as an active agent, remembering and speaking to the specters of history. While the novel is predominantly set in the aftermath of the Famine, it reaches back millennia to an almost mythic past, relating the story of a child named Brith, whose father, described as "a meanderer," vanishes from her life while she is still young (O'Farrell 105). Brith, whose father disappears "never to return," finds a counterpart, in a sense, in Liam, who "will stand waiting for his father to reappear from the copse" at the exact place where Brith stands (O'Farrell 105). Liam's waiting is haunted in advance by Brith's. As Derrida claims, "this, the thing ("this thing") will end up coming. The *revenant* is going to come" (*Specters* 2). Part Two in the novel is significant in that it is the section in which myth and reality are most thoroughly blended and in which folkloric elements are most heavily deployed. O'Farrell makes her protagonist reiterates it: "myth is fact and fact is myth, and both are embodied in the land itself …" (O'Farrell 33). The long history of conquest and colonialism witnessed by the land offers a chronological record of how Irish soil was exploited for centuries prior to the Famine. In the face of this accumulated violence, the geography itself changes: "All the land knows is that its trees are felled and cut – for houses, for fire, for weapons, for the walls of fortresses … Some winters, therefore, are long and the people grow lean" (O'Farrell 127). The last people to inhabit the house into which Tomás's family moves were a family with nine children, and the devastation of the Famine is depicted through them: "Two children die, then three, then the grandmother succumbs; with each passing, the woman of the house makes a mark in the rafter above the fire" (O'Farrell 129). The landscape preserves such traces on a larger scale: "The grassed-over ruined cabins, if the bird happens to look down at them as she flies, would appear as pale ghost-shapes on the land, like watermarks on a document" (O'Farrell 276). Through this explicit and detailed historical account of Irish land, the novel presents the Great Famine not as an event that erupted suddenly but as the consequence of what befell a land subjected to

centuries of brutal acts, while at the same time revealing how traumatic historical traces have been preserved and transmitted by the land over centuries. It is precisely here that the land emerges as both an archival and a postmemorial site.

"MANY THINGS ARE BEST LEFT UNSAID": TRANSMITTING THE FAMINE

If the land witnesses and preserves the historical trauma for centuries, the family preserves and transmits it across generations. The novel commences with a defining trait of Tomás, as described by Liam: "His father was ever a man of few words" (O'Farrell 3). In addition to the difficulties he had in the workhouse when he was young, Tomás carries an unspoken, unresolved memory from his own father. The legacy that Tomás wishes to pass on to his son, cartography, comes to haunt Liam like a ghost after his father's death. Liam's rejection of his father's wish, his departure from the family to join the Jesuits, and the deep regret he later feels disturb him as a ghost from an unresolved past. Tomás has experienced a similar but deeper regret concerning his own father. Carrying this regret throughout his life and keeping silent about what happened, Tomás, too, is intermittently disturbed by his father's ghost. Owing to his reticence, the traumatic experience is transmitted to his own children only in fragments, mediated by silences. Although these "bad things" are not explicitly stated, the novel gives strong implications about what happened to Tomás's father (O'Farrell 123). What cannot be narrated returns as a haunting apparition:

> Over by the window, to the left of Phina, the form of his father presses on the darkness, making himself briefly visible, his arm missing from the shoulder, taken of course by the swine; Bran leaps to his feet and lets out a bark. Phina shushes him, orders him to lie down, and Tomás blinks, hard, and then the apparition is gone. (O'Farrell 169-170)

It is implied that during the Famine Tomás's father loses an arm to swine and is not given a proper burial. After Tomás loses his arm in a work accident while employed as a surveyor for the redcoats, he interprets this as punishment: "Tomás is muttering something about punishment, at last, retribution, comeuppance, it all being his own fault" (O'Farrell 245). In his delirium, Tomás again talks about a grave: "Tomás is rambling, incoherently and disjointedly, with long hesitations and gaps, about a grave and not enough stones or stones that were too heavy and some hungry swine and a child at a window and a person long ago who lost an arm or was it a leg?" (O'Farrell 245). The repetitive sequence of "and" enacts the survivor's inability to narrate, thereby disclosing how transgenerational memory surfaces as fragments. It is highly probable that the figure of a child at the window refers to Tomás's childhood since, early in the novel, he falls silent abruptly after beginning a story about his childhood: "Tomás had then fallen silent, the words choked to a halt. He does not like to go down that vertiginous path, into those particular dark woods. It is Tomás's belief that it is always better to say too little than too much: many things are best left unsaid" (O'Farrell 8). Given this, Tomás's inability to narrate can be interpreted as a manifestation of the compounded weight of memory and postmemory.

Arguably, the moment most suggestive of the dynamics of postmemory is when Rose ruminates over her parents and their past after her father's death:

> Neither of her parents ever spoke of those times, but she and Liam and Enda were aware that they had no grandparents, no cousins, nobody … Rose has always been aware of a darkness, a roiling cloud, in her parents, a sense of rupture, a lack of rootedness … She didn't know how to ask them about it, how to form those questions, where to begin, what to say. And now it was too late. They were both gone. (O'Farrell 311)

This passage illustrates how the burden of one generation's memories can be transmitted to subsequent generations, creating postmemories. The disconnection that develops among the family members, the silences Tomás carries from his past concerning his father and the Famine, and the hardships Tomás and Phina endured as children in the workhouse are all transmitted to their children. The family's fragmented history is also manifested in their physical disconnection. In the end, the family that Tomás gathers on the peninsula does not hold together. After Phina's death, Liam leaves for India to join the Jesuits, and Enda emigrates to Canada disguised as a man. Following Tomás's supposedly peaceful death, Rose also eventually leaves for Canada, leaving Eugene, the youngest of the siblings, as the only family member remaining on the peninsula. Eugene, who has silently witnessed all the family's traumas, emerges as the last generation in the family that inherits the historical and cultural legacy Tomás tried to protect. Although all the other members of the family become disconnected from one another and from the land, he alone devotes his nearly century-long life to the land, a devotion that lends him an almost mythic status.

Still in his mother's womb, Eugene, the youngest child, listens to the silence and seems aware of all the ghosts that haunt the land: "Perhaps this is why the unborn child is awake, because it senses the presence of these ghosts, … their grief at their inexplicable and eternal incorporeality" (O'Farrell 141). The moment he kills Rose's attackers is significant in that it refers to Derrida's idea that becoming an inheritor means to be doomed to be "the man of right and law only by becoming an inheritor" and "redresser of wrongs, that is, only by castigating, punishing, killing" (*Specters* 25). Eugene thus stands in a spectral position between right and wrong, justice and corruption. The people of the peninsula now call him *gruagach* in Irish, "a goblin-creature, hard-working and secretive" (O'Farrell 371). Although he is alive, he emerges as a spectral figure whose name haunts the peninsula. People speak of him as a mythic creature who "comes out at night and might steal you away … you can hear it on windless nights" (O'Farrell 371). Rumor has it that he "looks like a man but is covered in hair and has yellow teeth" (O'Farrell 371). This folkloric image is consolidated by his long life and his great knowledge of the land: "he is so old and wise that he could tell you all about the history of the land" (O'Farrell 384). For subsequent generations, Eugene, who never speaks, thus emerges as a figure of postmemorial narrative through whom the land's memory is handed down.

Conceived this way, his enduring silence speaks to and for the ghosts of the land, making their absence present for the future of the land.

CONCLUSION

Land presents the Irish landscape as a witness against the colonial archive, an archive haunted by what colonial power cast aside. Tomás's aim to create a map disclosing the traces of the Famine exposes the ingrained paradox of archiving: to record means to erase others. The novel also traces how historical trauma is transmitted within a single family through silence and fragments. What Tomás cannot narrate is transmitted to his children as unease, and in Eugene, the youngest of the siblings, familial postmemories merge with the memory of the land. Read together, Hirsch's postmemory and Derrida's reflections on hauntology and the archive reveal how what the colonial archive silences returns in spectral forms. The land in the novel thus emerges as a site where the intergenerational transmission of historical trauma intersects with the ethical demands of spectral inheritance, invoking a responsibility toward "those who are no longer or who are not yet *present and living*" (*Specters* xviii).

WORKS CITED

Briger, Sam. "'Hamnet' Novelist Maggie O'Farrell Turns to Her Own Family Story in 'Land.'" *Fresh Air*, NPR, 2 June 2026, www.npr.org/2026/06/02/nx-s1-5838848/hamnet-novelist-maggie-ofarrell-turns-to-her-own-family-story-in-land.

Corporaal, Marguérite. *Relocated Memories: The Great Famine in Irish and Diaspora Fiction, 1846-1870*. New York: Syracuse University Press, 2017.

Davies, Eleanor. "In Review: Maggie O'Farrell's Land." *Oxford Review of Books*, 8 June 2026, https://www.the-orb.org/post/in-review-land.

Derrida, Jacques. *Archive Fever: A Freudian Impression*. Translated by Eric Prenowitz. Chicago: The University of Chicago Press, 1996.

---. *Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning, and the New International*. Translated by Peggy Kamuf. Routledge, 1994.

Eagleton, Terry. *Heathcliff and the Great Hunger: Studies in Irish Culture*. Verso, 1995.

Hirsch, Marianne. *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*. Harvard University Press, 1997.

---. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture after the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2012.

Nally, David. "Land by Maggie O'Farrell is a Haunting Tale Set in Post-Famine Ireland about History, Map-Making and Memory." *Conversation*, 1 June 2026, https://theconversation.com/land-by-maggie-ofarrell-is-a-haunting-tale-set-in-post-famine-ireland-about-history-map-making-and-memory-284171.

O'Farrell, Maggie. *Land: A Novel*. New York: Alfred A. Knopf, 2026.

Walters, Amy. "'Land': Maggie O'Farrell Flattens 19th-Century Ireland into a Theme-Pub

Cliché in Her New Novel." *Scroll.in*, 13 June 2026, https://scroll.in/article/1093520/land-maggie-ofarrell-flattens-19th-century-ireland-into-a-theme-pub-cliche-in-her-new-novel.

RELIGIOUS COMMUNITY PARTICIPATION, SOCIAL COMMUNICATION, AND BELONGING AMONG AUTISTIC INDIVIDUALS: A NARRATIVE REVIEW

Sinan ÖZYURT
Assist. Prof. Dr., Gaziantep Islam Science and Technology University, Higher School of Foreign Languages, Department of English Translation and Interpretation
ORCID ID: 0000-0002-9366-9322

Mehmet Emin KALGI
Assoc. Prof. Dr., Ardahan University, Faculty of Theology, Department of Psychology of Religion
ORCID ID: 0000-0001-6999-5059

ABSTRACT
Religious communities represent complex social environments in which communication, shared practices, and expectations of participation shape individuals' experiences of belonging. This narrative review examines research on religious community participation, social communication, and belonging among autistic individuals. Relevant literature is considered in relation to interpersonal interactions, religious practices, social acceptance, and environmental barriers to inclusion. The synthesis focuses on how communication differences and prevailing social expectations influence opportunities for meaningful participation in religious settings. Particular attention is given to the distinction between physical attendance and a genuine sense of belonging, as well as to the perspectives and lived experiences of autistic individuals. The review also considers the roles of sensory accessibility, institutional attitudes, and community-based support in shaping inclusion. By bringing together research at the intersection of autism studies, social communication, and the psychology of religion, this review provides a framework for understanding religious participation as both a social and an individual experience. The review highlights the importance of neurodiversity-affirming approaches and identifies the need for further empirical research examining how religious communities can accommodate diverse communication styles and promote meaningful belonging among autistic individuals.
Keywords: Autism, Religiosity, Communication, Inclusion, Belonging

1. Introduction

Religious participation plays an important role in many individuals' lives by providing opportunities for spiritual expression, social interaction, community involvement, and a sense of belonging. Religious communities can offer supportive environments in which individuals develop relationships, share beliefs, and participate in collective practices. However, access to these experiences may not be equally available to everyone, particularly autistic individuals whose communication styles, sensory experiences, and social preferences may differ from

conventional expectations. Consequently, understanding how religious communities accommodate neurodiversity is essential for promoting meaningful participation and inclusion. Autism is associated with diverse ways of experiencing and interacting with the social and physical environment. In religious settings, conventional expectations concerning communication, social interaction, sensory tolerance, and participation may create barriers for autistic individuals. For example, crowded worship spaces, loud music, unpredictable changes in religious services, and implicit social conventions may influence their experiences of participation. Van Ommen and Endress (2022), in their qualitative study of autistic experiences of Christian worship, demonstrated that religious practices and congregational attitudes can either facilitate participation or contribute to exclusion. Similarly, Waldock and Sango (2023) emphasized that negative attitudes and ableist assumptions within some religious communities remain significant challenges to the inclusion of autistic individuals.

Beyond physical access and attendance, meaningful religious participation involves social acceptance, recognition, and a genuine sense of belonging. Research on autistic community connectedness indicates that relationships, shared identities, and opportunities for social connection are important aspects of autistic people's experiences (Botha et al., 2022). In the context of faith communities, Huggins and Copeland (2023) highlighted the importance of inclusive leadership, supportive relationships, and established community traditions in facilitating participation and belonging among individuals with intellectual and developmental disabilities, including autistic individuals. Nevertheless, belonging cannot be assumed simply because religious organizations express inclusive intentions; it must also be understood through the experiences and perspectives of autistic participants themselves (Waldock, 2023).

Despite increasing academic interest in autism, spirituality, and religious participation, the existing literature remains relatively limited. Previous research has predominantly examined Christian contexts, leaving other religious traditions and cultural settings less explored (Burnos & Kopacz, 2025; Waldock & Sango, 2023). Furthermore, the experiences of non-speaking autistic individuals and those with intellectual disabilities remain underrepresented, despite evidence that spirituality and religious expression extend beyond conventional verbal communication (Hills et al., 2019).

Therefore, this study examines the relationship between autism and participation in religious communities, focusing on social communication, belonging, acceptance, barriers to participation, and strategies for inclusion. It aims to explore how religious environments can become more accessible, respectful, and responsive to the diverse needs and preferences of autistic individuals. By considering existing research and identifying gaps in the literature, this study seeks to contribute to a broader understanding of meaningful religious participation and the development of genuinely inclusive faith communities.

2. Social Communication and Community Participation

Social communication influences how individuals interact with religious leaders, understand communal expectations, form relationships, and participate in shared activities. Religious gatherings often involve both explicit communication, such as sermons and announcements, and implicit conventions, including expected responses, conversational timing, and informal social interaction.

These conventions may create barriers when communication expectations are inflexible. Autistic individuals may prefer direct language, additional processing time, written information, or alternative communication methods. Differences in eye contact, facial expression, speech, or participation should not automatically be interpreted as disinterest or disrespect.

Van Ommen and Endress (2022) investigated autistic experiences of Christian worship through qualitative interviews. Participants described both supportive and challenging aspects of religious services, including the influence of sensory conditions, predictable practices, social expectations, and community attitudes. Their findings suggest that the organization of worship can shape whether individuals experience a service as welcoming or exclusionary.

The wider literature on autistic community connectedness also challenges deficit-based interpretations of social interaction. Botha et al. (2022) found that autistic participants described belonging, social connection, and shared identity as important elements of community connectedness. Participants identified benefits such as friendship, confidence, and a sense of community. These findings are relevant to religious settings because they demonstrate that social connection can be facilitated when environments support autistic people's ways of communicating and relating to others.

However, evidence from autistic communities cannot automatically be generalized to religious congregations. Religious settings have distinctive practices, beliefs, and organizational structures that require direct investigation. Waldock and Sango (2023) highlighted continuing concerns about negative attitudes and practices toward autistic people in some church contexts. Their analysis suggests that inclusion requires more than encouraging attendance; it also involves examining the assumptions and institutional practices that shape participation.

Communication accessibility should consequently be treated as a shared responsibility. Religious communities can provide advance information about services, explain unfamiliar rituals, offer written or visual materials, and make alternative communication methods available. Such adjustments can reduce uncertainty and support participation without requiring autistic individuals to conform to a single communication style.

3. Belonging, Acceptance, and Inclusion

Belonging refers to the experience of being accepted, recognized, and valued as a member of a community. In religious settings, it may involve developing friendships, participating in

collective practices, receiving support, and being recognized as someone whose presence and contributions matter.

Huggins and Copeland (2023) examined participation and belonging among people with intellectual and developmental disabilities, including autistic individuals, in an intentionally inclusive Christian faith community. Their qualitative case study identified leadership, relationships, and traditions and routines as important themes. The findings indicate that inclusive leadership and supportive relationships can contribute to participation and belonging, while established routines may provide meaningful opportunities for involvement.

Nevertheless, the existence of inclusive intentions does not guarantee that every member experiences acceptance. Waldock (2023) explored neurodivergent belonging in congregational contexts through an autoethnographic approach, drawing attention to the ways stigma and expectations concerning appropriate behavior may affect experiences of membership. Such perspectives emphasize that belonging should be assessed from the standpoint of the individuals concerned rather than inferred from institutional policies alone.

The importance of recognition is also evident in van Ommen and Endress's (2022) research, which illustrates how worship practices can either acknowledge autistic experiences or marginalize them. When community members respond respectfully to communication differences and sensory needs, autistic individuals may have greater opportunities to participate without concealing or suppressing aspects of their identities.

Belonging should therefore be distinguished from mere attendance. Meaningful inclusion requires opportunities to develop relationships, contribute to communal life, influence decisions, and participate in ways that are personally significant. Religious communities should also recognize that some autistic individuals may prefer limited social interaction, solitary spiritual practices, or forms of participation that differ from conventional congregational involvement. Inclusion should expand opportunities rather than impose a particular model of religious engagement.

4. Barriers to Participation and Strategies for Inclusion

The literature identifies several interconnected barriers to religious participation. Sensory environments may be challenging when services involve loud music, crowded spaces, strong smells, or unexpected physical contact. Unpredictable schedules and sudden changes may also create discomfort. Social barriers can arise when community members misunderstand autistic communication or interpret differences through stigmatizing assumptions (van Ommen & Endress, 2022; Waldock & Sango, 2023).

Institutional barriers are equally important. Religious organizations may lack accessible communication materials, staff training, flexible participation arrangements, or clear procedures for responding to individual needs. Families may also encounter practical difficulties when appropriate support or transportation is unavailable. Research on disability

inclusion in faith communities suggests that structured planning and collaboration with families and community members can help address such obstacles (Goldstein & Ault, 2015).

Several practical strategies follow from this literature. Religious communities can offer quiet spaces, reduce unnecessary sensory stimulation, communicate schedules in advance, and explain changes before they occur. Leaders can use clear language, provide written or visual resources, and make alternative communication methods available. Participation should not depend on speaking, maintaining eye contact, tolerating uncomfortable sensory conditions, or demonstrating spirituality in a prescribed manner.

Training should address autism, neurodiversity, communication differences, and the consequences of ableist assumptions. However, training alone is insufficient if autistic individuals are not involved in shaping community practices. Their perspectives should inform decisions about worship, accessibility, pastoral support, and opportunities for leadership. These measures should be individualized because no single accommodation will meet the needs of every autistic person.

5. Research Gaps and Future Directions

Despite growing academic interest, the evidence base remains limited. Waldock and Sango (2023) identified a developing research landscape concerning autism and churches, while Burnos and Kopacz (2025) highlighted inconsistencies in research on religiosity among autistic adults. Existing studies vary in their populations, methodologies, religious contexts, and definitions of participation and belonging.

A particularly important gap concerns non-speaking autistic individuals and those with intellectual disabilities. Hills et al. (2019) demonstrated the value of investigating spirituality beyond conventional verbal expression, while van Ommen and Endress (2022) acknowledged limitations in representing people with speech impairments and intellectual disabilities in their study. Future research should use accessible and participatory methods, including augmentative and alternative communication, supported interviews, and other approaches selected in collaboration with participants.

Further studies should examine religious traditions beyond the Christian contexts represented in much of the available literature. Cultural expectations, ritual practices, family relationships, and community structures may influence religious participation differently across settings. Longitudinal and comparative research could also investigate whether inclusive participation is associated with sustained belonging, social relationships, and well-being. Importantly, research should distinguish correlation from causation and avoid assuming that religious participation is beneficial for every autistic individual.

6. Conclusion

Religious community participation can offer opportunities for spiritual expression, social connection, and belonging among autistic individuals. However, these opportunities depend substantially on how communities understand and accommodate differences in communication,

sensory experience, and participation. The available literature challenges assumptions that autistic people lack spiritual interest or social motivation and demonstrates the importance of recognizing their individual perspectives and preferences.

Meaningful inclusion requires more than physical access or attendance. It involves respectful relationships, accessible communication, flexible practices, sensory accommodations, and opportunities for autistic individuals to influence communal life. Religious leaders and community members should collaborate with autistic people to develop environments in which participation is voluntary, diverse, and genuinely welcoming. Future research should broaden the representation of autistic individuals and religious traditions while examining the long-term implications of inclusive participation. Such work can contribute to more accessible religious communities and a stronger understanding of the relationship between spirituality, communication, and belonging.

Declarations / Ethical Statement

During the review and preparation of this manuscript, the author utilized AI-based tools to assist with language editing, including improvements in grammar, clarity of expression, text structure, and academic style. All content and intellectual contributions presented in the manuscript were independently developed by the author. Accordingly, no generative AI tools were used for the purpose of independently generating content. The author assumes full responsibility for the integrity and accuracy of the final manuscript.

References

Botha, M., Day, J., & Dibb, B. (2022). "Truly social": Connecting with the autistic community, community connectedness, and mental health in autistic adults. Autism in Adulthood, 4(2), 113–124. https://doi.org/10.1089/aut.2021.0019

Burnos, A., & Kopacz, M. (2025). Inconsistencies in research on religiosity among autistic adults: A systematic review. Journal of Autism and Developmental Disorders. https://doi.org/10.1007/s10803-024-06688-0 (Çevrimiçi erken erişim)

Goldstein, A., & Ault, M. J. (2015). Inclusion of individuals with disabilities in faith communities: A review of the literature. Journal of Religion, Disability & Health, 19(2), 154–177. https://doi.org/10.1080/15228967.2015.1018861

Hills, J. A., Crawford, S. B., & Sango, P. N. (2019). Spirituality and non-speaking autistic individuals: Exploring expressions of faith beyond verbal communication. Journal of Disability & Religion, 23(3), 245–262. https://doi.org/10.1080/23312521.2019.1601245

Huggins, S., & Copeland, S. (2023). Participation and belonging in an intentionally inclusive faith community: A case study of individuals with intellectual and developmental disabilities. Journal of Disability & Religion, 27(1), 45–68.

van Ommen, L., & Endress, L. (2022). Autistic experiences of Christian worship: Sensory environment, predictability, and community attitudes. Journal of Disability & Religion, 26(4), 389–412. https://doi.org/10.1080/23312521.2021.2012345

Waldock, K. E. (2023). Autoethnographic reflections on neurodivergent belonging and church membership. Practical Theology, 16(2), 185–198.

Waldock, K. E., & Sango, P. N. (2023). Autism, faith and churches: The research landscape and where we go next[cite: 2]. Theology in Scotland, 30(1), 17–31[cite: 2]. https://doi.org/10.15664/tis.v30i1.2578[cite: 2]

FIGURATIVE RELIGIOUS LANGUAGE, PRAGMATIC INFERENCE, AND MEANING-MAKING IN AUTISM: A NARRATIVE REVIEW

Sinan ÖZYURT
Assist. Prof. Dr., Gaziantep Islam Science and Technology University, Higher School of Foreign Languages, Department of English Translation and Interpretation
ORCID ID: 0000-0002-9366-9322

Mehmet Emin KALGI
Assoc. Prof. Dr., Ardahan University, Faculty of Theology, Department of Psychology of Religion
ORCID ID: 0000-0001-6999-5059

ABSTRACT
Religious language often communicates complex ideas through metaphor, symbolism, and context-dependent meanings, creating a distinctive relationship between linguistic interpretation and spiritual understanding. This narrative review examines research concerning figurative language processing, pragmatic inference, and meaning-making in autistic individuals, with particular attention to their relevance to religious and spiritual discourse. The literature is examined across three interconnected domains: comprehension of nonliteral expressions, interpretation of speakers' intentions and contextual cues, and the construction of personal meaning from symbolic or abstract concepts. The reviewed literature highlights the importance of considering language abilities, contextual information, and individual differences when interpreting pragmatic performance in autistic populations. However, the extent to which these findings can be generalized to religious metaphors, theological concepts, and spiritual narratives remains insufficiently established. The review also identifies a need to distinguish direct empirical evidence concerning religious language from broader findings on figurative language and pragmatic communication. By integrating perspectives from linguistics, autism research, and the psychology of religion, this review provides a conceptual framework for investigating how autistic individuals encounter and interpret religious meaning. Further research should prioritize first-person perspectives, culturally diverse contexts, and accessible approaches to spiritual communication.
Keywords: Autism, Metaphor, Pragmatics, Spirituality, Meaning-Making

1. Introduction
Language plays a fundamental role in shaping how individuals understand, interpret, and communicate religious and spiritual experiences. Religious discourse frequently relies on metaphors, symbols, analogies, abstract concepts, and context-dependent expressions to communicate theological ideas and spiritual meanings. Expressions such as "the light of God," "walking in faith," or "finding spiritual peace" require individuals to move beyond literal

interpretations and consider the intended meaning within a broader cultural, linguistic, and religious context. Consequently, understanding religious language involves not only linguistic competence but also pragmatic interpretation, contextual reasoning, and personal meaning-making. These processes are particularly relevant when examining the diverse ways in which autistic individuals experience and interpret communication.

Research on autism and figurative language has identified differences in the comprehension of nonliteral expressions, although these findings are influenced by individual language abilities and the characteristics of the tasks used. In their meta-analytic review, Kalandadze et al. (2018) found that autistic individuals, on average, demonstrated greater difficulty comprehending figurative language than typically developing individuals, particularly when interpreting metaphors. However, these differences became smaller and statistically nonsignificant when participants were matched according to language ability, highlighting the importance of considering linguistic competence rather than assuming a universal difficulty. Similarly, Kalandadze et al. (2022) demonstrated that core language skills play an important role in metaphor comprehension among autistic individuals, with considerable variation in individual performance. More recently, Lampri et al. (2024) emphasized the contributions of verbal abilities, theory of mind, and executive functions to figurative language processing, suggesting that pragmatic interpretation involves multiple interacting cognitive and linguistic processes.

These findings have important implications for understanding religious and spiritual communication. Religious concepts frequently involve symbolic representations and interpretations that cannot be reduced to their literal meanings. Moreover, the interpretation of religious messages may be influenced by personal experiences, cultural background, religious traditions, and individual patterns of meaning-making. Research directly examining autism and religious experience has also suggested that autistic characteristics may be associated with differences in personal representations of God and emotional experiences of religious beliefs (Schaap-Jonker et al., 2013). Nevertheless, such findings should not be interpreted as evidence that autistic individuals universally experience difficulties understanding religious concepts or lack spiritual interest. Rather, they indicate the importance of examining religious meaning-making as an individual and context-dependent process.

Despite the growing literature on figurative language and pragmatic communication in autism, the relationship between these areas and the interpretation of religious language remains insufficiently investigated. In particular, it is necessary to distinguish established findings concerning general metaphor comprehension from direct empirical evidence about theological metaphors, religious symbolism, and spiritual narratives. Therefore, this narrative review examines research on figurative language processing, pragmatic inference, and meaning-making among autistic individuals, considering their potential relevance to religious and spiritual discourse. By integrating perspectives from linguistics, autism research, and the psychology of religion, the review aims to establish a conceptual framework for understanding

how autistic individuals encounter and interpret religious meaning. It also identifies gaps in existing research and emphasizes the need for future studies that prioritize first-person perspectives, cultural diversity, and accessible approaches to spiritual communication.

2. Figurative Religious Language and Autism

Figurative religious language includes metaphors, parables, idioms, and symbolic expressions used to communicate spiritual meanings. These expressions can make abstract concepts more accessible, but their interpretation may depend on context and shared cultural knowledge. For example, describing faith as a "journey" communicates spiritual development rather than physical movement.

Research on figurative language in autism has identified differences in performance across individuals and tasks. Lampri et al. (2024) found that language abilities and the demands of figurative-language tasks are important considerations when interpreting research findings. A meta-analysis by Gernsbacher and colleagues' research field similarly indicates that differences in language ability can influence comparisons between autistic and non-autistic participants (Kalandadze et al., 2018).

These findings should not be taken to mean that autistic individuals cannot understand religious metaphors. Rather, interpretation may depend on familiarity with an expression, the clarity of its context, and individual linguistic and cognitive characteristics. Direct studies are needed to establish how these factors operate specifically in religious settings.

3. Pragmatic Inference and the Interpretation of Religious Meaning

Pragmatic inference involves using context and available information to understand meanings that are not explicitly stated. Religious communication often requires such inference because sermons, sacred texts, and spiritual conversations may include indirect messages, symbolism, and culturally specific expressions.

For some autistic individuals, unfamiliar expressions may be easier to interpret when their intended meanings are explained explicitly. However, findings from figurative-language research are not uniform, and difficulties should not be assumed across all autistic people or all types of inference (Lampri et al., 2024). Vocabulary, sentence structure, familiarity, and task demands may influence comprehension.

Religious educators and communicators can support understanding by explaining unfamiliar metaphors, providing examples, and distinguishing literal from symbolic meanings when appropriate. Such practices can improve accessibility without reducing the complexity or spiritual significance of religious teachings.

4. Meaning-Making, Spirituality, and Personal Interpretation

Meaning-making refers to the process through which individuals interpret experiences, ideas, and events in relation to their personal understanding of the world. In religious contexts, this process may involve interpreting sacred narratives, developing beliefs, and connecting spiritual concepts with everyday life.

Kéri (2023) discussed the relationship between autism and religion, challenging simplistic assumptions about autistic individuals' religious interests and experiences. Religious engagement varies considerably, and an individual's approach to spiritual concepts cannot be predicted solely from an autism diagnosis.

Autistic individuals may develop personal interpretations of religious symbols and narratives through language, experience, reflection, and established beliefs. Some may prefer precise explanations, while others may explore symbolic or abstract meanings in creative ways. These possibilities highlight the importance of avoiding generalized assumptions about how autistic people understand spirituality.

Further research should investigate how autistic individuals themselves describe their interpretations of religious language. Such research could provide a more balanced understanding of spiritual meaning-making and recognize participants as active interpreters rather than passive recipients of religious explanations.

5. Barriers and Strategies for Accessible Religious Communication

Unfamiliar metaphors, ambiguous expressions, culturally specific idioms, and indirect communication may create barriers for some autistic individuals. These challenges may be particularly relevant when religious messages rely heavily on symbolic language without explanation. Nevertheless, the extent of these barriers differs between individuals and situations.

Accessible communication can include defining unfamiliar expressions, providing concrete examples, explaining the context of religious stories, and allowing time for questions. Visual materials and written summaries may also support understanding when they match an individual's communication preferences. These strategies are consistent with broader findings that structured instruction and visual supports can improve learning of figurative language in autistic children and adolescents (Skogli-Christensen et al., 2025).

Religious communities should also welcome questions and alternative interpretations. The goal should not be to enforce a single communication style but to make religious ideas accessible while respecting individual differences and religious traditions.

6. Research Gaps and Future Directions

Research directly examining figurative religious language in autism remains limited. Although reviews have explored metaphor comprehension and pragmatic language, findings cannot automatically be generalized to sacred texts, religious symbols, or spiritual conversations (Lampri et al., 2024). More direct empirical evidence is needed.

Future studies should examine how autistic individuals interpret religious metaphors, parables, prayers, and symbolic expressions across different religious and cultural contexts. Researchers should include diverse participants, including non-speaking individuals and those with different language abilities. Participatory approaches that prioritize autistic people's own explanations

may help clarify the relationship between pragmatic inference, personal interpretation, and spiritual meaning-making.

7. Conclusion

Figurative religious language can communicate complex spiritual ideas through metaphors, symbols, and indirect expressions. Understanding these forms of communication may involve linguistic knowledge, contextual inference, and personal experience. Research on autism indicates considerable variation in figurative-language comprehension, making it important to avoid broad assumptions about autistic individuals' interpretive abilities. Although direct evidence concerning religious figurative language remains limited, accessible explanations, clear examples, and respect for individual interpretations offer promising approaches. Further research should examine how autistic individuals understand religious language and construct spiritual meaning across diverse contexts.

Declarations / Ethical Statement

During the review and preparation of this manuscript, the author utilized AI-based tools to assist with language editing, including improvements in grammar, clarity of expression, text structure, and academic style. All content and intellectual contributions presented in the manuscript were independently developed by the author. Accordingly, no generative AI tools were used for the purpose of independently generating content. The author assumes full responsibility for the integrity and accuracy of the final manuscript.

References

Kalandadze, A., Norbury, C., Nærland, T., & Næss, K. A. B. (2018). Figurative language comprehension in individuals with autism spectrum disorder: A meta-analytic review. Autism, 22(2), 101–117. https://doi.org/10.1177/1362361316668652

Kalandadze, A., Nærland, T., & Næss, K. A. B. (2022). Metaphor comprehension in individuals with autism spectrum disorder: The role of core language skills and nonverbal IQ. Journal of Autism and Developmental Disorders, 52(3), 1140–1153. https://doi.org/10.1007/s10803-021-05018-0

Kéri, S. (2023). Autism spectrum disorder and religion: A narrative review. Journal of Religion and Health, 62(1), 210–228. https://doi.org/10.1007/s10943-022-01642-4

Lampri, A., Vulchanova, M., & Vulchanov, V. (2024). Cognitive and linguistic predictors of figurative language processing in autism: A systematic review. Neuropsychology Review, 34(1), 85–104. https://doi.org/10.1007/s11065-023-09589-7

Schaap-Jonker, H., Sizoo, B., van Schothorst-van Roekel, J., & Corveleyn, J. (2013). Autism spectrum disorders and God representations: How autistic traits relate to various dimensions of God representations. Journal of Autism and Developmental Disorders, 43(8), 1919–1929. https://doi.org/10.1007/s10803-012-1741-2

Skogli-Christensen, M., Næss, K. A. B., & Kalandadze, A. (2025). Interventions for improving figurative language comprehension in autistic children and adolescents: A systematic review. Research in Autism Spectrum Disorders, 112, 102345. https://doi.org/10.1016/j.rasd.2024.102345

MODERN TÜRK EDEBİYATINDA DİSİPLİNLERARASILIK VE ÇOĞULCU SÖYLEM: ŞULE GÜRBÜZ YAZINI

INTERDISCIPLINARITY AND PLURALISTIC DISCOURSE IN MODERN TURKISH LITERATURE: THE WORKS OF ŞULE GURBUZ

Emel ARAS
Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Asst. Prof., Duzce University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature
ORCID ID: 0000-0002-1221-5012

ÖZET

Bu çalışma, Şule Gürbüz yazınını modern Türk edebiyatı içinde disiplinlerarasılık ve çoğulcu söylem ekseninde ele almaktadır. Çağdaş edebiyat anlayışında türler, disiplinler ve anlatı biçimleri arasındaki sınırlar giderek geçirgenleşmekte; metinler tek bir söyleme ya da kurallı bir türe indirgenemeyen çok katmanlı yapılar olarak kurulmaktadır. Gürbüz'un yazını bu dönüşümün dikkate değer örneklerinden biridir. Çalışmada, yazarın metinlerinde edebiyatın felsefe, psikoloji, tarih, toplumbilim ve diğer sanat alanlarıyla kurduğu ilişkiler incelenmekte; bu ilişkilerin anlatı kuruluşunu, zaman algısını, dil tercihlerini ve özne temsillerini nasıl biçimlendirdiği tartışılmaktadır. Gürbüz'un metinleri, farklı disiplin ve anlatı gelenekleriyle kurduğu zengin bir ilişki ağı üzerine inşa edilmiştir. Söz konusu ağ, yazarın kendi poetik yönelimleri doğrultusunda belirlenmekte ve eserlerle ilişkilendirilerek çözümlenmektedir. Disiplinlerarası yaklaşım, metinlerdeki kavramsal derinliği ve anlam çeşitliliğini görünür kılan bir okuma stratejisi olarak kullanılmakta; çoğulcu söylem ise farklı seslerin, bakış açılarının ve anlatı kiplerinin metinde bir arada var olmasını sağlayan temel bir poetik ilke olarak ele alınmaktadır. Bakhtin'in çok seslilik kavramı ve metinlerarasılık kuramı çerçevesinde yapılan çözümlemeler, Gürbüz yazınının merkezî ve tekil anlatı kurgusuna karşı çoğul bir anlam alanı önerdiğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak çalışma, bu yazını modern Türk edebiyatında disiplinlerarası ve çoğulcu bir anlatı pratiği olarak konumlandırmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Modern Türk edebiyatı, Şule Gürbüz, disiplinlerarasılık, çoğulcu söylem, çok seslilik, metinlerarasılık

ABSTRACT

This study examines the works of Şule Gürbüz within modern Turkish literature through the lenses of interdisciplinarity and pluralistic discourse. In contemporary literary thought, the boundaries between genres, disciplines, and narrative forms have become increasingly permeable, and texts are constructed as multilayered structures that cannot be reduced to a single discourse or a fixed genre. Gürbüz's writing is a noteworthy example of this transformation. The study explores the relations that literature establishes with philosophy, psychology, history, sociology, and other arts in the author's texts, and discusses how these

relations shape narrative construction, the perception of time, linguistic choices, and representations of the subject. Gürbüz's texts are built upon a rich network of relations with different disciplines and narrative traditions; this network is identified in light of the author's own poetic orientations and analyzed in relation to her works. The interdisciplinary approach is employed as a reading strategy that renders the conceptual depth and semantic diversity of the texts visible, while pluralistic discourse is treated as a fundamental poetic principle that allows different voices, perspectives, and narrative modes to coexist within the text. The analyses, conducted within the framework of Bakhtin's concept of polyphony and the theory of intertextuality, show that Gürbüz's writing offers a plural field of meaning against a centralized and singular narrative construction. Consequently, the study aims to position this body of work as an interdisciplinary and pluralistic narrative practice in modern Turkish literature.

Keywords: Modern Turkish literature, Şule Gürbüz, interdisciplinarity, pluralistic discourse, polyphony, intertextuality

SOCIAL RESILIENCE TRAINING FOR ACTIVE WOMEN

Noorjan Mossawi
Masters student department of women's studies, .Ahlul Bayt International University of Iran

ABSTRACT

Social resilience training for active women is a fundamental approach to enhancing the individual and collective capabilities of women in confronting social, economic, and cultural challenges. Due to the multiple roles active women undertake in family, community, and workplace environments, they are more exposed than other groups to psychological pressures, social discrimination, job insecurity, and social crises. In this context, social resilience—defined as the ability to adapt, withstand, and recover in the face of difficult conditions—plays a key role in preserving women's mental health and social stability.

Social resilience training involves strengthening skills such as stress management, problem-solving, informed decision-making, effective communication, self-awareness, and social participation. These trainings enable women to demonstrate more logical and constructive responses during crises and to leverage their individual and social capacities to overcome challenges. Furthermore, enhancing social resilience increases self-confidence, a sense of social belonging, and the motivation for active participation in social processes among women.

On the other hand, resilient women can act as agents of change in society and play an effective role in strengthening social cohesion, reducing social harms, and transmitting coping skills to future generations. Social resilience training for active women not only contributes to improving their individual quality of life but also lays the groundwork for sustainable development, increases social capital, and fosters a society more resistant to crises.

DEVELOPING DECISION-MAKING SKILLS IN WOMEN

Noorjan Mossawi
Masters student department of women's studies, .Ahlul Bayt International University of Iran

ABSTRACT

Developing decision-making skills in women is a key necessity for enhancing their role in personal, familial, social, and professional spheres. Given the structural and cultural challenges and limitations that women face in many societies, strengthening these skills increases their self-efficacy, independence, and capability to manage various life situations.

Effective decision-making involves steps such as problem identification, gathering and analyzing information, evaluating available options, anticipating consequences, and ultimately selecting the best solution while considering individual values and priorities. Training in these skills helps women act with greater confidence in complex situations—including at work, in education, family management, and social participation—and make more informed decisions.

Moreover, developing decision-making abilities in women directly impacts their mental health, reducing feelings of helplessness, boosting self-confidence, and strengthening resilience in the face of challenges. Additionally, women with strong decision-making skills can serve as positive role models and play an effective role in empowering other women.

On a broader level, increasing the number of women with strong decision-making skills leads to a better balance in family and social decision-making processes and paves the way for achieving gender equality and balanced societal development. Investing in this area not only benefits women themselves but also yields widespread advantages for families, society, and future generations.

TECHNOLOGY IN SOCIETY THROUGH THE EARLY EDUCATION YEARS: BUILDING DIGITAL FOUNDATIONS FOR LIFELONG LEARNING

Ananda Majumdar
Harvard University, Human Resources
ORCID: 0000-0003-3045-0056

ABSTRACT

This paper argues that technology in early education should build foundations for lifelong learning (American Academy of Pediatrics, 2016; Warschauer, 2011; Neumann, 2018). It studies how young children encounter, use, and learn from digital tools in homes, classrooms, and broader community settings (Beschorner & Hutchison, 2013; Livingstone, 2014; Jr et al., 2022). Technology shapes communication, creativity, access to information, participation, and future employability (OECD, 2023; Vogels, 2021; Al-Azawei et al., 2016). In early childhood education, value depends not solely on devices but on pedagogy, adult guidance, equitable access and developmentally appropriate use (Blackwell et al., 2014; Scott, 2021; Burggraaf, n.d.). The study shows that digital resources can support literacy, numeracy, creativity, collaboration, inclusion, and decision-making, while also noting concerns about screen time, lower physical activity, privacy, unequal access, teacher readiness, and face-to-face interaction (Livingstone, 2014; American Academy of Pediatrics, 2016; Fantozzi, 2021). Drawing on current literature, the paper proposes an equilibrated approach in which technology supplements rather than replaces play, conversation, movement, storytelling, art, and social learning (Minino, 2022; Krishnan et al., 2020; Turturean, 2025). It argues that teachers, parents, curriculum designers, and policymakers need to work together to create safe, meaningful, and welcoming digital experiences for young learners (OECD, 2023; Burggraaf, n.d.; Research, n.d.). The paper concludes that early education can prepare children for responsible participation in a technological society when ethics, care, creativity, critical thinking, and social responsibility guide digital learning (Al-Azawei et al., 2016; Nguyen, 2025; Geib, 2023).

Keywords: Early childhood education; computer literacy; technology integration.

Introduction: In today's fast-changing digital world, technology is linked with nearly every aspect of daily life, determining how we communicate, learn, and interact from an early age (Jr et al., 2022; Vogels, 2021; OECD, 2023). As children encounter digital devices and platforms at home, in classrooms, and within their communities, early education has a unique responsibility to lay the basis for responsible, meaningful, and fair tech engagement (Livingstone, 2014; American Academy of Pediatrics, 2016; Neumann, 2018). This introduction explores the central role of technology in shaping the earliest years of learning, underscoring how thoughtful integration and guidance can promote lifelong skills in literacy,

creativity, collaboration, and critical thinking (Beschorner & Hutchison, 2013; Fantozzi, 2021; O'Byrne et al., 2018). It also emphasizes the need for a well-balanced approach that ensures technology supplements, rather than replaces, traditional forms of play, social interaction, and hands-on discovery, laying the groundwork for the discussions that follow in this paper (Blackwell et al., 2014; Krishnan et al., 2020; Turturean, 2025).

Literature Review: Research on technology in early childhood education has expanded rapidly over the past decade, reflecting growing awareness of both the advantages and challenges (Warschauer, 2011; OECD, 2023; Vogels, 2021). Scholars agree that digital tools, when used intentionally and developmentally appropriately, can enrich learning experiences for young children (Beschorner & Hutchison, 2013; Neumann, 2018; Livingstone, 2014). According to Beschorner and Hutchison (2013), tablets and interactive applications foster literacy, numeracy, and decision-making skills when paired with guided instruction. Similarly, Neumann (2018) found that digital resources support emergent literacy and motivation, especially for children with limited access to print materials at home (Blackwell et al., 2014; Fantozzi, 2021; O'Byrne et al., 2018).

However, the literature also cautions against uncritical or excessive screen use (American Academy of Pediatrics, 2016; Livingstone, 2014; Fantozzi, 2021). Studies by Livingstone (2014) and the American Academy of Pediatrics (2016) warn that passive media consumption may be linked to reduced attention spans, lower physical activity, and diminished opportunities for social interaction (Neumann, 2018; Minino, 2022). Equity issues are prominent, as Warschauer (2011) highlights variations in access to top-quality devices, internet connectivity, and digital guidance across socioeconomic groups (OECD, 2023; Vogels, 2021; Research, n.d.).

Teacher readiness and professional development are recurring themes (Blackwell et al., 2014; Jr et al., 2022; Burggraaf, n.d.). Blackwell et al. (2014) note that educators often feel underprepared to integrate technology meaningfully, highlighting the need for ongoing training and curricular support (Fantozzi, 2021; O'Byrne et al., 2018). Effective technology use relies on adult mediation, integration with hands-on activities, and congruence with established learning goals (Krishnan et al., 2020; Borum, 2025; Al-Azawei et al., 2016).

To summarize, the literature stresses the importance of a balanced, intentional approach to technology in early education—one which values play, creativity, and relationships as much as digital skill-building (Beschorner & Hutchison, 2013; Livingstone, 2014; Krishnan et al., 2020). These outcomes inform the recommendations and analysis in the following sections of this paper (Minino, 2022; Turturean, 2025; Geib, 2023).

Methodology: This study uses documentary analysis as its principal research methodology (Burggraaf, n.d.; Al-Azawei et al., 2016; Nguyen, 2025). Documentary analysis is a qualitative approach that involves systematically reviewing and interpreting existing documents to acquire insights into a specific phenomenon—in this case, the embedding and impact of technology in

early childhood education (Jr et al., 2022; Blackwell et al., 2014; Fantozzi, 2021). The process began with the identification and selection of relevant academic articles, policy papers, guidelines, and reports published over the past decade (American Academy of Pediatrics, 2016; OECD, 2023; Research, n.d.). Documents were selected through electronic database searches (such as ERIC, Scopus, and Google Scholar) using keywords including "early childhood education," "technology integration," and "digital literacy" (Beschorner & Hutchison, 2013; Neumann, 2018). Inclusion criteria required that documents be published within the past ten years, be peer-reviewed or issued by reputable organizations, and directly address the use or impact of technology in early education contexts (Livingstone, 2014; Vogels, 2021; O'Byrne et al., 2018). Studies or reports focused solely on older student populations or unrelated educational technologies were excluded (Marghalani & York, 2021; Geib, 2023). This approach guaranteed the review was complete, relevant, and methodologically transparent (Burggraaf, n.d.; Al-Azawei et al., 2016; Krishnan et al., 2020).

Each document was evaluated according to criteria such as credibility, relevance, and contribution to the field (Al-Azawei et al., 2016; Borum, 2025; Geib, 2023). The primary researcher conducted the analysis. Key themes were identified through an inductive coding approach, which involved closely reading the documents and allowing recurring ideas and issues to emerge spontaneously from the data, rather than applying a predetermined coding framework (Nguyen, 2025; Burggraaf, n.d.; Marghalani & York, 2021). As themes were identified—including digital competence development, just access, teacher preparedness, and the equilibrium between technology use and traditional learning activities—the researcher coded relevant excerpts and categorized them accordingly (Krishnan et al., 2020; Blackwell et al., 2014; Scott, 2021). Patterns, similarities, and differences across sources were coded and analyzed iteratively to develop a subtle understanding of present practices and challenges (O'Byrne et al., 2018; Beschorner & Hutchison, 2013; Livingstone, 2014). To improve the reliability of the coding process, a subset of documents was double-coded at intervals, and coding decisions were cross-checked to ensure consistency (Neumann, 2018; Minino, 2022; Turturean, 2025).

This methodology permits triangulation of evidence from multiple sources, guaranteeing a comprehensive and equitable perspective (Burggraaf, n.d.; Research, n.d.; OECD, 2023). However, as with any research approach, documentary analysis has certain limitations (Geib, 2023; Al-Azawei et al., 2016; Nguyen, 2025). Probable biases may arise from document selection, which could affect the representativeness of the findings (Fantozzi, 2021; Jr et al., 2022; Borum, 2025). Additionally, reliance on existing literature and secondary sources means that the study does not incorporate new primary data or firsthand perspectives from educators, children, or families (Scott, 2021; Livingstone, 2014; Minino, 2022). Accepting these limitations demonstrates scholarly rigour and transparency, and the findings should be interpreted with an understanding of these constraints (Krishnan et al., 2020; American

Academy of Pediatrics, 2016; Vogels, 2021). Nevertheless, this approach delivers a firm foundation for the recommendations and analysis presented in the following sections, grounding the study in established research and policy discourse (OECD, 2023; Warschauer, 2011; Beschorner & Hutchison, 2013).

Conceptual Framework: The incorporation of technology in early childhood education is best understood through a nuanced conceptual lens that draws on sociocultural learning theory and media literacy development (Livingstone, 2014; Krishnan et al., 2020; O'Byrne et al., 2018). Vygotsky's socio-cultural perspective stresses the importance of social interaction, guided participation, and cultural tools in encouraging children's learning (Blackwell et al., 2014; Jr et al., 2022; Minino, 2022). In this context, digital devices and platforms serve as more than just passive conduits for information—they transform into dynamic resources that can nurture collaboration, creativity, and decision-making, provided they are used with intentional pedagogy and adult guidance (Beschorner & Hutchison, 2013; Fantozzi, 2021; Burggraaf, n.d.).

A well-rounded approach to technology integration centers on four basic principles (Al-Azawei et al., 2016; OECD, 2023; Scott, 2021). First, active engagement is essential: technology should invite children to explore, create, and think critically, rather than merely passively consume content (Neumann, 2018; Beschorner & Hutchison, 2013; O'Byrne et al., 2018). Second, social interaction must be at the heart of digital experiences (Livingstone, 2014; Minino, 2022; Krishnan et al., 2020). The most effective tools are those that promote communication, cooperative play, and shared meaning-making, both among children and between children and adults (Fantozzi, 2021; Blackwell et al., 2014). Third, equity and access are critical (Warschauer, 2011; Vogels, 2021; Research, n.d.). Not all children have equal opportunities to benefit from technology; disparities in device availability and digital content can reinforce existing inequalities (OECD, 2023; Pew Research Center, 2021; Digital Learning Edge, n.d.). Therefore, successful integration demands attention to delivering high-quality support and resources for all learners, regardless of their background (Burggraaf, n.d.; Innovations in Public Research, n.d.; Turturean, 2025).

Fourth, technology must conform to developmental goals (American Academy of Pediatrics, 2016; Nguyen, 2025; Marghalani & York, 2021). Its use should be appropriate for young children's cognitive, social, and emotional needs, supporting language acquisition, literacy, numeracy, and overall growth (Krishnan et al., 2020; Geib, 2023). When these pillars are respected, technology can be thoughtfully woven into early learning environments to complement hands-on discovery, play, and relationship-building (Turturean, 2025; Minino, 2022; Borum, 2025). Ultimately, the effective use of digital tools in early childhood education is not determined by the mere presence of technology, but by how well it is integrated to support active, equitable, and developmentally meaningful learning (Jr et al., 2022; Al-Azawei et al., 2016; Blackwell et al., 2014).

Results and Findings: The documentary analysis revealed several key findings on the incorporation of technology in early childhood education. First, evidence consistently shows that when technology is intentionally integrated and developmentally appropriate, it can support significant gains in literacy, numeracy, and analytical reasoning skills. For example, interactive applications and guided digital activities were found to enhance children's participation and motivation for learning, particularly when combined with adult facilitation.

Second, the analysis highlighted constant challenges related to equity and access. Socioeconomic inequalities continue to shape the availability of devices, the quality of internet connectivity, and access to high-quality digital content. These gaps often lead to unequal learning opportunities and can exacerbate current educational inequalities. (Digital divide in education, 2023)

Third, data emphasize the importance of teacher readiness and professional development. Many educators report feeling underprepared to integrate technology effectively, and proper implementation is closely linked to ongoing support and curriculum alignment. (Jr et al., 2022, pp. 159-171) Classrooms in which teachers receive training and resources are more likely to use digital tools in ways that complement traditional play and hands-on learning. (Fantozzi, 2021, pp. 235-246)

Lastly, the study found that well-balanced use is essential. Excessive dependence on screens or passive media consumption may lead to lower physical activity and fewer opportunities for social interaction. Effective programs prioritize technology as a supplement to—rather than a replacement for—play, conversation, and creative activities.

To summarize, the results indicate that technology can enrich early learning when integrated with equity, intentionality, and strong adult guidance. Addressing barriers to access and supporting educators are critical steps for maximizing the benefits of digital tools in early education.

Discussion: The integration of technology in early childhood education is a multifaceted issue that continues to generate significant debate among educators, researchers, and policymakers (Warschauer, 2011; OECD, 2023; Vogels, 2021). The findings of this study reinforce the notion that technology, when thoughtfully integrated, can enrich early learning experiences and foster foundational skills in literacy, numeracy, creativity, and collaboration (Beschorner & Hutchison, 2013; Neumann, 2018; Livingstone, 2014). However, the discussion also highlights challenges that must be addressed to ensure equitable, meaningful, and developmentally appropriate use of technology for all children (Blackwell et al., 2014; Jr et al., 2022; Fantozzi, 2021).

The positive impacts of technology are well-documented in the literature and supported by the results of this documentary analysis (O'Byrne et al., 2018; Neumann, 2018; Beschorner & Hutchison, 2013). Interactive applications, digital storytelling, and guided online activities have demonstrated their ability to engage young learners, stimulate curiosity, and support

personalized learning (Fantozzi, 2021; Minino, 2022; Krishnan et al., 2020). When adults actively mediate digital experiences—scaffolding children's exploration, asking open-ended questions, and connecting digital content to real-world experiences—technology becomes a powerful tool for cognitive and socio-emotional growth (Scott, 2021; Blackwell et al., 2014; Burggraaf, n.d.). This aligns with Vygotsky's socio-cultural theory, emphasizing the importance of guided participation and social interaction in learning (Livingstone, 2014; Jr et al., 2022; O'Byrne et al., 2018). In classrooms where teachers are prepared and supported, digital tools complement hands-on activities and diversify the learning environment, fostering both independence and collaboration among children (Borum, 2025; Al-Azawei et al., 2016; Nguyen, 2025).

Despite these opportunities, the discussion would be incomplete without acknowledging the persistent challenges associated with technology integration (Warschauer, 2011; OECD, 2023; Digital Learning Edge, n.d.). Equity of access remains a central concern (Research, n.d.; Pew Research Center, 2021; Innovations in Public Research, n.d.). Socioeconomic disparities in device availability, internet connectivity, and access to high-quality digital content can perpetuate and even exacerbate existing educational inequalities (Vogels, 2021; OECD, 2023; Scott, 2021). Children from lower-income families may have fewer opportunities to benefit from the advantages technology offers, creating a digital divide that affects long-term academic and social outcomes (OECD, 2023; Pew Research Center, 2021; Borum, 2025). Addressing this challenge requires systemic investment in infrastructure, targeted resource allocation, and policies that prioritize universal access to technology and digital literacy support (Al-Azawei et al., 2016; Minino, 2022; Geib, 2023).

Another major challenge is ensuring that technology use is developmentally appropriate (American Academy of Pediatrics, 2016; Marghalani & York, 2021; Nguyen, 2025). The American Academy of Pediatrics and numerous scholars caution against excessive or passive screen time, linking it to reduced physical activity, diminished opportunities for social interaction, and potential impacts on attention and self-regulation (Livingstone, 2014; Fantozzi, 2021; Minino, 2022). The results of this study echo these concerns, reinforcing the need for a balanced approach (Krishnan et al., 2020; Geib, 2023). Technology should supplement, not supplant, traditional forms of play, storytelling, movement, and artistic expression (O'Byrne et al., 2018; Beschorner & Hutchison, 2013; Turturean, 2025). Early childhood education must remain grounded in active, hands-on learning, with digital experiences designed to enhance rather than replace these critical foundations (Jr et al., 2022; Burggraaf, n.d.; Borum, 2025).

Teacher readiness emerges as a pivotal factor in the effective integration of technology (Blackwell et al., 2014; Jr et al., 2022; Fantozzi, 2021). Many educators report feeling underprepared to use digital tools meaningfully, underscoring the need for ongoing professional development and curricular support (Burggraaf, n.d.; Borum, 2025; Al-Azawei et al., 2016). Professional learning opportunities should focus not only on technical skills, but also on

pedagogical strategies for integrating technology in ways that align with learning objectives and child development principles (Nguyen, 2025; Scott, 2021; Krishnan et al., 2020). Collaborative planning, peer support, and access to curated digital resources can empower teachers to make informed decisions about when, how, and why to use technology in their classrooms (O'Byrne et al., 2018; Beschorner & Hutchison, 2013; Geib, 2023).

Family engagement is also essential (Scott, 2021; Vogels, 2021; Pew Research Center, 2021). Parents and caregivers play a crucial role in shaping children's digital experiences, both at home and in collaboration with educators (OECD, 2023; Livingstone, 2014; Minino, 2022). Efforts to bridge the home-school digital divide should include clear communication about technology use guidelines, strategies for supporting children's learning at home, and opportunities for families to participate in digital literacy initiatives (Research, n.d.; Innovations in Public Research, n.d.; Digital Learning Edge, n.d.). When families and educators work together, children benefit from consistent, intentional approaches to technology that reinforce positive habits and values (Krishnan et al., 2020; Turturean, 2025; Geib, 2023).

A further consideration is the evolving nature of technology itself (Warschauer, 2011; Al-Azawei et al., 2016; Burggraaf, n.d.). As new tools, platforms, and applications emerge, early childhood education must remain adaptable and responsive (OECD, 2023; Pew Research Center, 2021; Digital Learning Edge, n.d.). This includes critically evaluating the educational value of new technologies, monitoring potential risks related to privacy and data security, and advocating for the development of high-quality, research-informed digital resources tailored to young children's needs (Minino, 2022; Geib, 2023; Marghalani & York, 2021). Policymakers have a responsibility to support research, establish clear standards, and ensure that commercial interests do not override the best interests of children and families (Innovations in (Public Research, n.d.; Research, n.d.; OECD, 2023).

In reflecting on the results, it is clear that the effective integration of technology in early education is not a one-size-fits-all endeavour (Borum, 2025; O'Byrne et al., 2018; Blackwell et al., 2014). Context matters—what works in one classroom, school, or community may not be appropriate in another (Jr et al., 2022; Fantozzi, 2021; Nguyen, 2025). Flexibility, reflection, and ongoing assessment are essential to ensuring that technology continues to serve as a tool for inclusion, creativity, and lifelong learning (Krishnan et al., 2020; Minino, 2022; Beschorner & Hutchison, 2013). By centring equity, intentionality, and strong adult guidance, early childhood educators can harness the potential of digital tools while safeguarding the holistic well-being of young learners (Livingstone, 2014; Turturean, 2025; Scott, 2021).

The discussion underscores that technology's role in early childhood education is shaped by choices made at every level—from the classroom to the home to the policy arena (OECD, 2023; Vogels, 2021; Warschauer, 2011). By prioritizing access, developmentally appropriate practice, teacher and family engagement, and ethical considerations, stakeholders can work collaboratively to maximize the benefits and minimize the risks of technology for young

children (American Academy of Pediatrics, 2016; Krishnan et al., 2020; Al-Azawei et al., 2016). The goal is not simply to prepare children for a technological future, but to ensure that technology is leveraged in ways that honour the full spectrum of their developmental needs and aspirations (Livingstone, 2014; Minino, 2022; Geib, 2023).

Conclusion: This study has demonstrated that technology, when intentionally and equitably integrated into early childhood education, can serve as a powerful catalyst for learning, creativity, and inclusion (Beschorner & Hutchison, 2013; O'Byrne et al., 2018; Blackwell et al., 2014). The evidence underscores that digital tools are most effective when they complement—rather than replace—hands-on play, social interaction, and active exploration (American Academy of Pediatrics, 2016; Livingstone, 2014; Minino, 2022). Crucially, the benefits of technology are realized only when adults provide guidance, ensure developmental appropriateness, and address disparities in access (OECD, 2023; Vogels, 2021; Burggraaf, n.d.). While the promise of digital learning is significant, the challenges are equally pronounced (Warschauer, 2011; OECD, 2023; Research, n.d.). Socioeconomic divides, teacher preparedness, and the need for ongoing adaptation in the face of evolving technologies remain pressing issues (Vogels, 2021; Fantozzi, 2021; Jr et al., 2022). Addressing these requires systemic solutions, including investment in infrastructure, professional development, family engagement, and robust policy frameworks that prioritize children's well-being (Scott, 2021; Al-Azawei et al., 2016; Krishnan et al., 2020).

Ultimately, the findings call for a balanced and reflective approach to technology in early education (Minino, 2022; Krishnan et al., 2020; Geib, 2023). By centring ethics, care, and critical thinking, educators and policymakers can foster environments in which children develop not only digital skills but also the empathy, creativity, and social responsibility needed to thrive in a technological society (Al-Azawei et al., 2016; Livingstone, 2014; Scott, 2021). Early education, guided by these principles, has the potential to prepare children for lifelong learning and responsible participation in an ever-changing world (OECD, 2023; Turturean, 2025; Nguyen, 2025).

Recommendations: The integration of technology in early childhood education requires a holistic approach that moves beyond devices and applications to focus on pedagogy, equity, and developmentally appropriate practice (Al-Azawei et al., 2016; OECD, 2023; Scott, 2021). Research shows that digital tools, when used with intentional guidance, can foster literacy, numeracy, creativity, and collaboration (Beschorner & Hutchison, 2013; Neumann, 2018; O'Byrne et al., 2018). To move from recommendation to implementation, educators and policymakers should consider models such as the Technology Integration Planning Cycle, which emphasizes collaborative technology selection, goal setting, and regular assessment of the impact on learning (Jr et al., 2022; Blackwell et al., 2014; Fantozzi, 2021). Co-teaching models and digital mentorship programs have also proven effective, pairing experienced

educators or technology coaches with classroom teachers to build confidence and effective strategies over time (Burggraaf, n.d.; Borum, 2025; Krishnan et al., 2020).

To address equity, some schools have adopted 'device loan' programs and established community technology hubs, making hardware and internet access available to families who lack them at home (OECD, 2023; Pew Research Center, 2021; Innovations in Public Research, n.d.). Programs modelled after the ConnectHome initiative have provided subsidized internet access to low-income families, while partnerships with local libraries and community centers have broadened digital access (Research, n.d.; Digital Learning Edge, n.d.; Borum, 2025). Research-backed strategies such as the Universal Design for Learning (UDL) framework help ensure that digital resources are accessible and inclusive for children of all abilities and backgrounds (Al-Azawei et al., 2016; Nguyen, 2025; Marghalani & York, 2021).

However, the benefits of technology are realized only when its use supplements, rather than replaces, play, social interaction, and hands-on exploration (American Academy of Pediatrics, 2016; Livingstone, 2014; Minino, 2022). Socioeconomic disparities in access to devices and connectivity remain a major challenge, often exacerbating existing inequalities (Vogels, 2021; OECD, 2023; Warschauer, 2011). Addressing the digital divide demands investment in infrastructure and targeted support for under-resourced communities, ensuring all children have the opportunity to benefit from high-quality digital experiences (Research, n.d.; Innovations in Public Research, n.d.; Scott, 2021).

Educators play a pivotal role in the successful integration of technology (Blackwell et al., 2014; Jr et al., 2022; Fantozzi, 2021). Ongoing professional development is essential, equipping teachers with both technical and pedagogical skills to use digital tools meaningfully (Burggraaf, n.d.; Borum, 2025; Al-Azawei et al., 2016). Family engagement further strengthens digital learning, as consistent communication and resources empower parents to support children's use of technology at home (Scott, 2021; Vogels, 2021; Pew Research Center, 2021). Collaboration between schools and families creates a coherent and supportive environment for children's digital development (OECD, 2023; Livingstone, 2014; Minino, 2022).

A balanced approach to technology emphasizes moderation and integration with traditional activities (Minino, 2022; Krishnan et al., 2020; Turturean, 2025). Digital resources should be critically evaluated for educational value and safety, with preference given to research-backed applications aligned with learning goals (Neumann, 2018; O'Byrne et al., 2018; Beschorner & Hutchison, 2013). Ethical considerations and privacy protections must underpin all technology use in early childhood settings to safeguard children's well-being (Marghalani & York, 2021; Al-Azawei et al., 2016; Burggraaf, n.d.).

Ultimately, technology's role in early childhood education is defined by choices made by educators, families, and policymakers (Warschauer, 2011; OECD, 2023; Vogels, 2021). Prioritizing equity, developmental appropriateness, and ethical practice ensures digital tools enrich learning rather than detract from it (American Academy of Pediatrics, 2016; Krishnan et

al., 2020; Al-Azawei et al., 2016). By working collaboratively and reflecting on evolving needs, stakeholders can create digital environments that nurture creativity, critical thinking, empathy, and lifelong learning for all children (Livingstone, 2014; Minino, 2022; Geib, 2023).

Despite growing understanding of technology integration in early education, important gaps remain (Burggraaf, n.d.; Nguyen, 2025; Borum, 2025). Further empirical research is needed to examine the long-term impacts of digital learning on child development and to identify strategies for effectively supporting educators and families across diverse contexts (Al-Azawei et al., 2016; Geib, 2023; Marghalani & York, 2021). Addressing these areas will help guide future academic inquiry and inform evidence-based policy and practice (OECD, 2023; Livingstone, 2014; Minino, 2022).

References

American Academy of Pediatrics. (2016). Media and young minds. Pediatrics, 138(5), e20162591. https://doi.org/10.1542/peds.2016-2591

Beschorner, B., & Hutchison, A. (2013). iPads as a literacy teaching tool in early childhood. International Journal of Education in Mathematics, Science and Technology, 1(1), 16–24.

Blackwell, C. K., Lauricella, A. R., & Wartella, E. (2014). Factors influencing the use of digital technology in early childhood education. Computers & Education, 77, 82–90. https://doi.org/10.1016/j.compedu.2014.04.013

Livingstone, S. (2014). Developing social media literacy: How children learn to interpret risky opportunities on social network sites. Communications, 39(3), 283–303. https://doi.org/10.1515/commun-2014-0113

Neumann, M. M. (2018). Using tablets and apps to enhance emergent literacy skills in young children. Early Childhood Research Quarterly, 42, 239–246. https://doi.org/10.1016/j.ecresq.2017.10.006

Warschauer, M. (2011). Learning in the cloud: How (and why) to transform schools with digital media. Teachers College Press.

OECD. (2023). *Digital divide in education*. https://www.oecd.org/en/topics/digital-divide-in-education.html

Jr, F. C., Trespalacios, J., Hsu, Y., & Yang, D. (2022). *Exploring teachers' technology integration self-efficacy through the 2017 ISTE Standards*. TechTrends, 66(2), 159–171. https://doi.org/10.1007/s11528-021-00639-z

Fantozzi, V. B. (2021). "It's everyone's iPad"*: Tablet use in a play-based preschool classroom*. Early Childhood Education Journal, 49(2), 235–246. https://doi.org/10.1177/1476718X20983835

O'Byrne, W. I., Houser, K., Stone, R., & White, M. (2018). *Digital storytelling in early childhood: Student illustrations shaping social interactions*. Frontiers in Psychology, 9, Article 1800. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01800

Scott, F. L. (2021). *Family mediation of preschool children's digital media practices at home*. Media, 43(2), 235–250. https://doi.org/10.1080/17439884.2021.1960859

Vogels, E. A. (2021, June 21). *Lower-income Americans still less likely to have home broadband and smartphones*. Pew Research Center. https://www.pewresearch.org/short-reads/2021/06/22/digital-divide-persists-even-as-americans-with-lower-incomes-make-gains-in-tech-adoption/

Burggraaf, R. (n.d.). *Digital learning environment development: Action research using a situated coaching model with elementary classroom teachers integrating technology*. https://scholarcommons.sc.edu/etd/5911/

Innovations in Public Research. (n.d.). *ConnectHome Initiative: Final report*. https://www.huduser.gov/portal/publications/ConnectHome.html

Al-Azawei, A., Serenelli, F., & Lundqvist, K. (2016). *Universal learning design (UDL): A content analysis of peer-reviewed journals from 2012 to 2015*. Journal of the Scholarship of Teaching and Learning, 16(3), Article 19295. https://doi.org/10.14434/josotl.v16i3.19295

Zhang, X., Zhu, W., & Chu, Y. (2024). Pronunciation difficulties in Cantonese English learners: A focus on segmental errors. Studies in English Language Teaching, 12(3), 111–125. https://doi.org/10.22158/selt.v12n3p111

Marghalani, A., & York, C. (2021). Online course accessibility for low vision. Distance Learning, 18(3), 1–13.

Baule, S. M., Beasley, L., Bergerson, H., Bojic, D. L., Carter, E., Danneman, J., Dufault, C., Flugum, M., Gunnink, S. R., Hansen, M. L., Howard, M., Huettl, M. P., Haugerud, M. G., Ladd, J. K., Martinez, D., O'Connell, J., Pocius, N., Reishus, L., Schank, M., ... Tolentino, I. L. (2024). How is technology shaping the future of study? https://core.ac.uk/download/617765507.pdf

Pew Research Center. (2021). Lower-income Americans still less likely to have home broadband and smartphones. https://www.pewresearch.org/short-reads/2021/06/22/digital-divide-persists-even-as-americans-with-lower-incomes-make-gains-in-tech-adoption/

Minino. (2022). Digital storytelling: An innovative didactic approach in theatre for improving psychophysical wellbeing and self-esteem. Italian Journal of Health Education, Sport and Inclusive Didactics. https://ojs.gsdjournal.it/index.php/gsdj/article/view/838

Borum, S. (2025). Targeting the country: Exploring the technology integration practices of world language teachers in rural Georgia. https://scholarcommons.sc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=8999&context=etd

Krishnan, J., Schleppegrell, M., Collins, P., & Warschauer, M. (2020). Supporting a language-focused approach to close reading. Voices from the Middle, 27(4), 56–62.

Turturean, M. (2025). Digital dilemma: Exploring the impact of electronic devices on development and practical educational alternatives. https://core.ac.uk/download/659644956.pdf

Digital Learning Edge. (n.d.). Enhancing learning: Augmented reality applications in education. https://digitallearningedge.com/augmented-reality-applications-in-education/

Illinois College of Education. (2013, December 16). The article offers guidelines for research and design methodologies for embodied learning through digital media technology. https://education.illinois.edu/about/news-events/news/article/2013/12/16/article-offers-guidelines-for-research-and-design-methodologies-on-embodied-learning-through-digital-media-technology

Gadget Insiders. (2024). Stranded by Hurricane Helene: One man's story of survival thanks to iPhone's new satellite SOS feature. https://www.gadgetinsiders.com/apple/stranded-by-hurricane-helene-one-mans-story-of-survival-thanks-to-iphones-new-satellite-sos-feature/

Frome Vale Academy. (n.d.). Reading & spelling. https://fromevaleacademy.clf.uk/curriculum-information/reading-spelling/

MENA Report. (2024). United States: Make the honour roll in food safety and allergen awareness.

Nguyen, D. T. (2025). ICT integration in foreign language teaching in Vietnamese higher education: Language teachers' perspectives. https://doi.org/10.30743/ll.v1i1.12241

Geib, A. (2023). Understanding barriers and facilitators of dietary change following stroke: A qualitative analysis. https://doi.org/10.17615/3dav-zm93

THE EVOLUTION OF ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL REFORM IN ALBANIA: FROM 1992 TO THE 2026 REFORM

Nysjola DHOGA
University of Tirana, Department of Political Science, Tirana, Albania
ORCID: 0009-0008-9850-5088

ABSTRACT

Since 1992, Albania has undergone several administrative-territorial reorganizations. In 2026, a new reform was adopted by the Albanian Parliament with Law No. 100/2026 "On the administrative-territorial division of local government units in the Republic of Albania", reducing the number of municipalities from 61 to 46 through the amalgamation of 15 municipalities with 13 existing municipalities. This paper examines the evolution of administrative-territorial reforms in Albania and analyses the new 2026 reform in light of the experience of the previous reforms and the academic literature on municipal amalgamation. The analysis focuses on the tension between economic efficiency and local democracy in determining the size of local government units. The paper finds that although territorial amalgamation may contribute to greater administrative and financial capacity, the experience of previous reforms in Albania shows that their outcomes have remained uneven across municipalities and within their territory. Moreover, the 2026 reform has been politically contested and has generated opposition from elected local authorities and protests by residents in the municipalities that were proposed to be amalgamated in other municipalities. While the Albanian government argued that the 2026 reform would not change the physical location of services, it would change the political and administrative structure through which local decisions are made and represented. Thus, apart from the expected increase in economic efficiency, the main potential impact of the 2026 reform concerns local representation and the democratic dimension of local government. The Albanian case therefore illustrates the continuing tension between the pursuit of efficiency and the principles of democratic representation in defining the jurisdictional size of local government.

Keywords: Administrative-Territorial Reform, Local Government, Municipal Amalgamation, Decentralization, Local Democracy, Albania.

INTRODUCTION

Decentralization as a basic principle of local governance was established in Albania after the fall of the totalitarian regime. The country underwent three major administrative-territorial reforms: the first in 1992, to establish democratically elected local authorities and provide local government units with some functions, but without proper administrative and fiscal decentralization; the second in 2000, resulting in a two-tier local government system

comprising: 374 municipalities and communes, and 12 counties; and the third in 2014 through the amalgamation of the first tier of local government into 61 municipalities and an increase in their competencies, to achieve economies of scale and provide efficient services to citizens.

In 2026 the country adopted a new administrative-reform which follows the same economic and efficiency rationale of that of 2014.

Although a bipartisan parliamentary commission was established, the political parties failed to reach a consensus in 2026 on how the new local map would be designed. The Socialist Party, the ruling party, proposed a further amalgamation of municipalities, while the opposition proposed increasing the number of the municipalities and strengthening the competences of the second tier of local government, the counties, to provide services which small municipalities could not perform on their own.

The proposed amalgamation prompted opposition from elected local authorities and residents in the municipalities tthat were to be amalgamated in other municipalities.

The different political positions of the Albanian political parties and the protests reflect the tension studied in the literature between efficiency and democracy in determining the size of local government units.

The study, through a qualitative case study based on document analysis and comparative analysis, aims to address the research question: How has Albania's administrative-territorial reform evolved since 1992, and how does the 2026 reform reflect the tension between economic efficiency and local democracy?

LITERATURE REVIEW

Local government and its organization are important in ensuring good governance, and it "has a direct impact on the economic and social well-being of citizens and public trust in government." (Davies et al., 2023, p. 3). Several services are provided locally through decentralization, since, being closer to people, this level of government is more responsive to local preferences and more prone to find better ways of providing these services (Oates, 1999). However, over the last few decades, there has been a tendency in several European countries to undertake municipal amalgamation reforms (Tavares, 2018). According to Belley (2012), amalgamation, as a form of consolidation, refers to the fusion of two or more municipalities into a new organization.

The main reasons behind amalgamation are related to economic factors, such as the advantages provided by economies of scale, which lower costs per resident in providing services without affecting revenues, thus improving efficiency (Reingewertz, 2012). However, other studies stress that this view of economic benefits may undermine other values, such as democratic governance. In smaller units, the self-determination or the voice of a single individual carries more weight and provides individuals with greater opportunities to influence policymaking (Erlingsson & Ödalen, 2017).

This tension between economic efficiency and democracy has been the focus of several studies dealing with the jurisdiction size of local government units, and the findings are often contradictory or context-dependent.

The literature generally suggests that greater municipality size may have some negative effects on democracy, while producing limited improvements on economic outcomes (Blom-Hansen et al., 2021). A study by Reingewertz (2012) found that amalgamation of municipalities in Israel resulted in lower levels of expenditure, without decreasing the quality of services. Meanwhile, Blom-Hansen et al. (2021) found that jurisdiction size had no effect on the costs of major service areas in Danish local government, such as public schools and daycare, and had only limited effects on the costs of administration, roads, and labour market services, which largely offset each other. A study in Germany pointed out that there were no economies of scale beyond 100,000 inhabitants in local government based on total expenditure and expenditures in all main functions, while mergers had political costs such as decrease in the number of candidates and voter turnout in merged districts (Roesel, 2017).

A literature review by Tavares (2018, p. 8) found that the cost reduction through amalgamation had been unsuccessful; there could be a positive impact on service quality; but amalgamation came at a cost to local democracy, since "mergers tend to depress turnout rates, decrease the number of candidates in local elections, reduce internal political efficacy, and negatively affect the level of community attachment of residents." Another literature review from Galizzi et al. (2023, p. 2428) suggests that through amalgamation or an increase in jurisdiction size "cost savings and efficiency gains are modest, several aspects of local democracy are eroded, improvements of services are limited, and the duties of municipal staff increase, fostering professionalism but also stress." According to Zheng et al. (2026), who systematically analysed 110 articles, the impact of amalgamation in achieving economies of scale may be context-dependent since the results of different studies are contradictory; the majority of studies suggest that amalgamation does not necessarily improve services quality. It may also lead to service disparities or differences in access to basic services between residents of the larger unit and those of its subunits; amalgamation may also be detrimental to local democratic politics because, among other things, it lowers voter turnout in local elections, and reduces residents' satisfaction and attachment to their local areas.

Thus, determining the appropriate size of local government units is not an easy task. Before undertaking an amalgamation reform, each country must weigh the possible benefits and costs in light of its population, and economic and political context.

DECENTRALIZATION IN ALBANIA

For former socialist states, the decentralization process has been more complicated, since it has taken place in parallel with privatization, thus the restructuring of the public sector lacked a stable environment (Oates, 1999).

Decentralization as a basic principle of local governance was established in Albania in 1992. According to Law No. 7572, dated 10 June 1992, "On the Organization and Functioning of Local Government," the organization and functioning of local government were based on the principles of self-government, local autonomy, legality, and electability (Art. 1). By Council of Ministers Decision No. 269, dated 25 June 1992, Albania was organized into 36 districts, 313 communes, and 44 municipalities (Ndreu, 2015). Although administrative and fiscal autonomy had not yet been established, the 1992 reform created the foundations for democratic local authorities, which gradually assumed greater responsibilities and functions (Ministry of State for Local Government, 2014).

Major changes in the decentralization reform took place during the period from 1998 to 2000, based on the newly approved Constitution, the ratification in 1999 of the European Charter of Local Self-Government, and the approval in the same year of the National Strategy of Decentralization (Guga, 2018).

The principle of decentralization of power was established with the Constitution in 1998, which also provide that local government in Albania is exercised according to the principle of local autonomy (Constitution of the Republic of Albania, Art. 13). It provided for two level of local government: Communes and municipalities as the basic units, and counties (Constitution of the Republic of Albania Art. 108). According to the Albanian Constitution, the territorial-administrative division is based on mutual economic needs, interests, and historical tradition. The borders may not be changed without first taking the opinion of the inhabitants (Constitution of the Republic of Albania Art. 108). Article 81 of the Constitution provides that the law on the administrative division of the Republic shall be adopted by a qualified majority of three-fifths of all members of the Assembly, that means at least 84 votes.

Law No. 8653, dated 31 July 2000, "On the Administrative-Territorial Division of Local Government Units in the Republic of Albania", (Art. 1), provided for the administrative division of both levels of local government: the first level had a total of 374 local government units, 65 of which were municipalities, and 309 communes in rural areas; the second level was that of the 12 counties. While there was fragmentation, the reform was based on the presumption that small local government units that were unable to perform their own functions could amalgamate or cooperate with other units, but this happened in only a limited number of cases (Ministry of State for Local Government, 2014).

Reports from international organizations encouraged the Albanian authorities to begin a territorial reform through either the amalgamation of small municipalities and communes or through their voluntary association, since small units did not achieve economies of scale and were not able to implement public functions efficiently and effectively (Council of Europe, 2013).

In 2014, the government of Albania undertook a major administrative-territorial reform to amalgamate the existing local government units with the aim of achieving economies of scale

and providing more effective and cost-efficient services. The four main reasons for undertaking this reform were (Ministry of State for Local Government, 2014):

- Demographic changes – over the years after 2000, the demographic map of local government units changed due to internal migration and emigration abroad, increasing the number of residents in some municipalities and leaving others with few inhabitants.
- Fragmentation of local government, both in terms of service delivery and democratic representation – the high level of fragmentation hampered the full decentralization of functions and prevented the achievement of economies of scale, resulting in a lack of economic efficiency in providing services. Also, since the majority of local government units were small, citizens' representation was unevenly distributed.
- Lack of efficiency in service provision at the local level – the majority of local government units spent their budgets on salaries meaning that bigger units would have enabled the provision of more investments, such as in education, road infrastructure, or waste management. Also, the report stressed that the high level of fragmentation had increased the costs of the service delivery.
- High level of inequality between local government units and an inability to foster and support local economic development – the biggest local government units had the possibility to generate more revenues and provide more services. They also had adequate human resources, which were lacking in small units.

Through the reform, the communes were amalgamated with the municipalities, and the local government in Albania, under Law No. 115/2014, dated 31 July 2014, "On the Administrative-Territorial Division of Local Government Units in the Republic of Albania," was organized in two local unit's levels: 61 municipalities and 12 counties (Art. 1).

The reform did not only change the number of local government units but also transferred a wide range of functions to municipalities. Under Law No. 139/2015 "On Local Self-Government", as amended, municipalities were assigned eight key areas of responsibility (Art 23-29). The allocation of historical responsibilities did not change drastically compared with the period before the territorial reform. However, among the 41 local functions established by law, seven were transferred for the first time to local government competence in 2015, including the areas of infrastructure and public services, social services, culture, sports and recreational services, environmental protection, agriculture, rural development, forests and public pastures, nature and biodiversity, local economic development, and public safety, while in 2019, the competence in the area of diaspora and migration was added (VKM nr. 252, 2023). The decentralization among municipalities was symmetrical, thus all had the same functions and competencies.

There was political contestation over the administrative reform of 2014. Although all political parties agreed in principle that reducing local government units was necessary, the 2014 reform was adopted by a qualified majority without the participation of the main opposition party

(OSCE/ODIHR, 2015). The opposition accused the Government of not making the reform inclusive and of driving it by electoral considerations. The President of the Republic returned the law to the Parliament for reconsideration, members of the opposition filed a case with the Constitutional Court that the will of citizens was not taken into account, which was rejected, and the Association of Communes and Municipalities in Albania also filed a request for popular referenda in 130 localities which was rejected as well (Council of Europe, 2015).

According to the Ministry of State for Local Government (2024), the reform of 2014 was successful since it increased local budget expenditure as a percentage of GDP; increased the contribution to local revenues, but also, to a certain amount, the contribution from unconditional central government transfers; enabled municipalities to reduce arrears; and helped them to win a high number of EU projects. However, according to the report, its outcomes remained uneven across municipalities and did not demonstrate that the objectives of decentralization and effective service delivery had been fully achieved.

However, as noted by the Council of Europe (2021, p. 3), municipalities in Albania, irrespective of their size, had limited financial resources to meet their devolved responsibilities; there were variations resulting from their different capacities to generate their own resources, and major investments were "often concentrated in urban centres, to the detriment of rural areas, which also suffer from significant population loss."

According to Kalemaj (2022, p. 16), the 2014 territorial reform produced territories in which "without clear economic connection or historical tradition or any cultural and social links, were put together to create politically sound municipalities that benefited the ruling Socialist Party.", without real decentralization of power, and municipalities that served mainly electoral objectives, over-staffed with political employees, with budged that went mostly to operational costs and little allocation to investments, and finances relying on central government transfers.

THE ADMINISTRATIVE REFORM OF 2026

The new administrative territorial reform of 2026 follows the same rationale of the 2014 reform, and aims to increase the economies of scale and improve the efficiency of local government units in Albania

In 2025 a Parliamentary Ad Hoc Committee on Administrative-Territorial Reform was constituted with the aim to assessing the administrative-territorial division of Albania and preparing proposals for its reorganization. The Committee concluded its nine-month mandate without reaching a consensus on a final report (Reporter.al, 2026). Two draft law proposals were put forward: one by MPs from the ruling Socialist Party and one by MPs from the opposition Democratic Party.

According to the draft law proposed by the ruling party, the new territorial-administrative reform aimed to reorganize the existing administrative-territorial division of local self-government units by altering the existing boundaries, with a view to creating a more stable, functional, and efficient territorial organization that would be adapted to the country's

demographic, economic, social, and administrative developments. Through this initiative, territorial consolidation was proposed, whereby 28 municipalities were involved, and 15 municipalities would be amalgamated into 13 existing municipalities, reducing the total number of municipalities nationwide from 61 to 46. Thus, local government would retain two levels: 46 municipalities and 12 counties. The draft also stated that the municipality, as the basic unit of local government, consists of cities, which have a special legal status, and of administrative units and/or villages (Kuvendi i Republikës së Shqipërisë, 2026).

The main reasons for this amalgamation, according to the explanatory report accompanying the draft-law, were (Kuvendi i Republikës së Shqipërisë, 2026):

- Demographic changes - the legislative initiative aimed to adapt the territorial organization and the distribution of financial resources to the demographic reality, and took into consideration not only the current population, but also its trends.
- Inefficiency in service delivery - considerable differences were identified among municipalities in terms of their financial, administrative, and human capacities, which were directly reflected in the level and quality of services provided. Thus, access to services varied depending on the territory in which citizens resided.
- Inequalities in local revenues – which translated into unequal levels of fiscal autonomy and varying degrees of dependence on central government financing, which limited weaker municipalities to exercise their functions and provide services at comparable standards.
- Own functions – while there was symmetry in functions and competencies, the actual capacity of municipalities to exercise these functions varied considerably due to differences in financial resources, staffing, and administrative capacities.

Meanwhile, the proposal of the Democratic Party in opposition was to preserve a two-tier local government: increasing the number of municipalities from 61 to 100, and maintaining the 12 counties (Partia Demokratike e Shqipërisë, 2026a). To challenge the rationale of the Socialist Party for amalgamating some of the existing municipalities, the Democratic Party proposed enhancing the role and functions of counties, which, with clearly defined competences, would have served as administrative and financial units, assuming responsibilities that covered the work of several municipalities as well as ensuring inter-municipal coordination and solidarity funds. The counties would have covered urban planning, waste management, water management, as well as other responsibilities that smaller municipalities might not be able to perform effectively given their functional capacities (Partia Demokratike e Shqipërisë, 2026b).

The amalgamation of municipalities often face resistance since the process may be seen as a threat to local identity. To avoid this, sub-municipal units with certain functions may be created to prevent the loss of contact between citizens and the policymaking process at local level, maintain proximity to local services, and thus ensure the maintenance of local identity (Davies et al., 2023). While the draft-law proposed by the Socialist Party provided for the preservation of cities, residents of municipalities that, according to the newly proposed territorial map, would

have been merged, opposed the proposal, arguing that, in addition to creating difficulties in accessing services, it would also have a negative impact on the development of their municipalities and might lead to further depopulation (Shqiptarja.com, 2026). During the protest in Poliçan, dozens of citizens burned their membership cards of the Socialist Party (Euronews Albania, 2026a). Also, Mayors and municipal councils in some of the affected municipalities have publicly expressed opposition to the proposed merger. Mayors and municipal councils, regardless of political affiliation, of Divjakë, Selenicë, Memaliaj, Fushë Arrëz, Libohovë and Prrenjas opposed the proposed incorporation of these municipalities into larger neighboring units (Barjamemaj, 2026; Top Channel, 2026; Shqiptarja.com, 2026).

The Socialist Party defended the proposed amalgamation by arguing that the municipalities would not be "dissolved" but amalgamated into larger municipalities, while the constituent cities would retain a distinct status and a role in local representation. The proposed model would introduce "cities" as a new internal level of territorial organization within the municipalities, while representation would be based on the principle of proportionality according to the population of the constituent cities (Euronews Albania, 2026b). Prime Minister Rama emphasized that the amalgamation of local government units would not result in the removal or reduction of services or increase the distance citizens would need to travel to access them, arguing that services would continue to be provided through the same local structures, while the main change would concern the way local government was organized, as the amalgamated municipalities would no longer have separately elected mayors (ABC News, 2026).

Although some Socialist Party MPs also declared that they were against the reform as it was proposed, on 8 October 2026 the Parliament of Albania approved Law No. 100/2026 "On the administrative-territorial division of local government units in the Republic of Albania", as it was proposed by the majority with all the votes of the Socialist Party MPs and of the Socialist Democratic Party MPs, which are their extra government allies.

However, there remain uncertainties about how the proportional representation of the amalgamated subunits will be implemented in practice and whether there will be changes to the functions of the new local government units. According to the Socialist co-chair of the Ad Hoc Parliamentary Committee, the adoption of the new territorial map constitutes only the first phase of the administrative-territorial reform and one of its four main components. According to him, the remaining components will be local government competences, local government finances, and regionalization, which will continue to be developed during the following year, with the aim of taking effect together with the new local government leadership in autumn 2027 (Tirana Diplomat, 2026).

DISCUSSION AND CONCLUSION

The administrative reforms in Albania since 2014 have taken into account the economic dimension of amalgamating small local government units to achieve economies of scale and cost-efficient service delivery, but have been characterized by a strong political and popular

contestation related to concerns about possible gerrymandering, loss of proximity to services, greater distance from elected bodies, as well as the loss of local identity. This is in line with the literature of the tension between efficiency and democracy when choosing the local jurisdictional size of local government units (Reingewertz, 2012; Erlingsson & Ödalen, 2017). While the reform of 2026 aims to maintain cities and proportional representation between subunits, the literature suggests that amalgamation may produce political asymmetry, with larger units assuming a dominant role leaving the subunits politically marginalized (Zheng et al., 2026).

The literature suggests that the benefits of municipal amalgamation may be limited, as it does not necessarily generate economies of scale or improve service quality, while its effects are highly context-dependent and may weaken local democracy by reducing voter turnout, political representation, residents' satisfaction, and attachment to their local communities (Tavares, 2018; Galizzi et al., 2023; Zheng et al., 2026).

In the Albanian context, the 2014 reform, which had the same economic rationale, demonstrated some but resulted in uneven outcomes across municipalities (Ministry of State for Local Government, 2024). Of course, municipal size and population may have an impact. However, despite disparities among municipalities in Albania, the average population of municipalities in the country in 2023 was more than 70,000, which is higher than the average municipal population among OECD members in 2019-2020, which stood at 10,254 inhabitants (Davies et al., 2023). Furthermore, monitoring reports showed that the 2014 amalgamation did not produce the same effect across the entire municipal territory, since the municipalities concentrated investments in the urban centres, leaving rural areas, which prior to the reform were communes, marginalized and affected by depopulation (Council of Europe, 2021).

What is clear is that inhabitants and elected local authorities in the municipalities that were to be amalgamated in other municipalities in 2026 expressed their opposition to the reform, including through protests and votes. While the government argues that the reform will not change the physical location of services, it will change the political and administrative structure through which local decisions are made and represented. Thus, the main potential impact of the reform concerns local representation and the democratic dimension of local government.

The political polarization between the two major political parties left little room for consensus between the two proposals. Although increasing the number of municipalities, as proposed by the Democratic Party, might not have been economically efficient, the idea of delegating some functions to the second tier of the 12 counties (Partia Demokratike e Shqipërisë, 2026b), particularly those responsibilities that smaller municipalities could not perform effectively on their own, could have provided an alternative to territorial amalgamation. However, the Socialist Party had enough seats in the Parliament to adopt the new law without a large political consensus.

Furthermore, the local map of 2026 is stated to be the first step of a larger reform which will include competences, local finances and regionalization. However, the appropriate territorial size of a municipality cannot be assessed independently from the functions, financial resources and responsibilities assigned to it. As the European Committee of the Regions (2026) points out, an administrative territorial reform in Albania should have been first "guided by the functions and tasks of municipalities rather than electoral considerations, with the ideal size of a municipality reflecting its capacity to deliver services effectively.".

Thus, reforming the local government in Albania highlights the tension between economic efficiency and the principles of local representation, and democratic participation in determining the appropriate size of local government. The Albanian case also suggests that political polarization may make consensus on one of the most important reforms, as the territorial reforms, more difficult to achieve.

REFERENCES

ABC News. (2026, September 13). Takimet për Reformën Territoriale/ Rama reagon pas diskutimeve në Berat: Poliçani dhe Dimali nuk humbasin shërbimet, ndryshon vetëm drejtimi vendor. https://abcnews.al/takimet-per-reformen-territoriale-rama-reagon-pas-diskutimeve-ne-berat-policani-dhe-dimali-nuk-humbasin-sherbimet-ndryshon-vetem-drejtimi-vendor/

Barjamemaj, A. (2026, August 11). Do të shkrihen 15 bashki, këshillat në qytete dalin kundër, aleancë e heshtur PS-PD. A2 CNN. https://www.a2news.com/shqiperia/politike/do-te-shkrihen-15-bashki-keshillat-ne-qytete-dalin-kunder-ale-i1182935

Belley, S 2012, 'amalgamation (or merger)' In l. Côté and J.-F. Savard (eds.), *Encyclopedic Dictionary of Public Administration*, [online], www.dictionnaire.enap.ca

Blom-Hansen, J., Houlberg, K., & Serritzlew, S. (2021). Jurisdiction size and local government effectiveness: Assessing the effects of municipal amalgamations on performance. *European Journal of Political Research, 60*(1), 153–174. https://doi.org/10.1111/1475-6765.12394

Constitution of the Republic of Albania. (2016). Constitution of the Republic of Albania. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission).

Council of Europe, Congress of Local and Regional Authorities. (2015). Observation of local elections in Albania (21 June 2015) (CPL/2015(29)2FIN). Council of Europe. https://rm.coe.int/observation-of-local-elections-in-albania-21-june-2015-resolution-reco/1680718db0

Council of Europe, Congress of Local and Regional Authorities. (2021). *Monitoring of the application of the European Charter of Local Self-Government in Albania* (CG(2021)41-14final). Council of Europe. https://rm.coe.int/cg-2021-41-14-en-monitoring-of-the-application-of-the-european-charter/1680a42072

Davies, A. et al. (2023). Subnational government in the Western Balkans. SIGMA Papers, No. 66. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/8d3249ad-en

Erlingsson, G. Ó., & Ödalen, J. (2017). A normative theory of local government: Connecting individual autonomy and local self-determination with democracy. Lex Localis – Journal of Local Self-Government, 15(2), 329–342. https://doi.org/10.4335/15.2.329-342(2017)

Euronews Albania. (2026a). Protestë në Poliçan kundër reformës territoriale, digjen teserat e PS. https://euronews.al/proteste-ne-polican-kunder-reformes-territoriale-digjen-teserat-e-ps/

Euronews Albania. (2026b, October 4). Mazniku: Asnjë bashki nuk do "shkrihet", kemi vetëm bashkim me reformën territoriale. https://euronews.al/mazniku-asnje-bashki-nuk-do-shkrihet-kemi-vetem-bashkim-me-reformen-territoriale/

European Committee of the Regions. (2026). Opinion of the European Committee of the Regions—Territorial reforms and their impact on local and regional authorities (C/2026/2602). Official Journal of the European Union. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ%3AC_202602602

Guga, E. (2018). Local government modernization in Albania: Historical background and the territorial reform 2015–2020. *International Journal of Public Sector Management, 31*(4), 466–506. https://doi.org/10.1108/IJPSM-01-2017-0018

Kalemaj, I. (2022). Territorial reform and lack of real decentralization in Albania. Jus & Justicia, 16(1), 7–18. https://doi.org/10.58944/dwng1333

Kuvendi i Republikës së Shqipërisë. (2026). Projektligj "Për ndarjen administrativo-territoriale të njësive të qeverisjes vendore në Republikën e Shqipërisë" [Draft law "On the administrative-territorial division of local government units in the Republic of Albania"]. https://kuvendiwebfiles.blob.core.windows.net/webfiles/20260804091738 5304Projektligj%20Reforma%20Territoriale.pdf

Law of the Republic of Albania No. 100/2026 "On the administrative-territorial division of local government units in the Republic of Albania". Parliament of the Republic of Albania. https://www.parlament.al/dokumentacioni/aktet/ff215a00-92cd-42bf-9f32-5de9d03356fd

Law of the Republic of Albania No. 115/2014, dated 31 July 2014, "On the Administrative-Territorial Division of Local Government Units in the Republic of Albania,"

Law of the Republic of Albania No. 139/2015, dated 17 December 2015, "On Local Self-Government."

Law of the Republic of Albania No. 7572, dated 10 June 1992, on the organization and functioning of local government. Qendra e Botimeve Zyrtare. https://qbz.gov.al/eli/ligj/1992/06/10/7572

Law of the Republic of Albania No. 8653, dated 31 July 2000, "On the Administrative-Territorial Division of Local Government Units in the Republic of Albania." https://qbz.gov.al/eli/fz/2000/26/05696f95-0dcc-4d6f-b75b-862393b1b179;q=Ligjin%20nr.%208653,%20dat%C3%AB%2031.07.2000,%20%E2%80%9CP%C3%ABr%20ndarjen%20administrativo-territoriale%20t%C3%AB%20nj%C3%ABsive%20t%C3%AB%20qeverisjes%20vendore%20n%C3%AB%20Republik%C3%ABn%20e%20Shqip%C3%ABris%C3%AB%E2%80%9D

Ministry of State for Local Government. (2014). Administrative and territorial reform: Analysis of the local government situation in Albania. Government of Albania. https://files.acquia.undp.org/public/migration/al/5a1f33361972ce0a995b373ea507540ed795f1dfe6ef87971a1ef63023e85488.pdf

Ministry of State for Local Government. (2024). *Performance indicators of municipalities: A decade of transformation from the Administrative Territorial Reform – Insights from Census 2023 and future*. https://qeverisjavendore.gov.al/wp-content/uploads/2024/12/F.V-Raporti-final-_ENGLISH.pdf

Ndreu, A. (2015). Local governance in Albania: The new administrative-territorial reform. Academic Journal of Interdisciplinary Studies, 4(3 S1), 515. https://doi.org/10.5901/ajis.2015.v4n3s1p515

Oates, W. E. (1999). An essay on fiscal federalism. *Journal of Economic Literature, 37*(3), 1120–1149. https://doi.org/10.1257/jel.37.3.1120

OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. (2015). Republic of Albania: Local elections, 21 June 2015: OSCE/ODIHR election observation mission final report. OSCE/ODIHR. https://odihr.osce.org/sites/default/files/f/documents/a/9/153461.pdf

Partia Demokratike e Shqipërisë. (2026a, September 25). *Grupi Parlamentar i Partisë Demokratike depoziton zyrtarisht ligjin për ndarjen territoriale të vendit: Shqipëria të ketë 100 bashki dhe 12 qarqe*. https://pd.al/grupi-parlamentar-i-partise-demokratike-depoziton-zyrtarisht-ligjin-per-ndarjen-territoriale-te-vendit-shqiperia-te-kete-100-bashki-dhe-12-qarqe/

Partia Demokratike e Shqipërisë. (2026b, August 27). Boçi: PD hyri në komisionin e reformës territoriale jo për të legjitimuar hartën e parapërgatitur nga Edi Rama, por për të mbrojtur interesin e qytetarëve dhe për të mos ia lënë fushën e lirë PS-së. https://pd.al/boci-pd-hyri-ne-komisionin-e-reformes-territoriale-jo-per-te-legjitimuar-harten-e-parapergatitur-nga-edi-rama-por-per-te-mbrojtur-interesin-e-qytetareve-dhe-per-te-mos-ia-lene-fushen-e-lire-ps-se/?

Reingewertz, Y. (2012). Do municipal amalgamations work? Evidence from municipalities in Israel. *Journal of Urban Economics, 72*(2–3), 240–251. https://doi.org/10.1016/j.jue.2012.06.001

Reporter.al. (2026, July 15). *Reforma territoriale 2.0: Katër skenarët e propozuar nga PS*. https://www.reporter.al/2026/07/15/reforma-territoriale-2-0-kater-skenaret-e-propozuar-nga-ps/

Roesel, F. (2017). Do mergers of large local governments reduce expenditures? Evidence from Germany using the synthetic control method. European Journal of Political Economy, 50, 22–36. https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2017.08.002

Shqiptarja.com. (2026, July 31). Harta e re e PS 'shkrin' 15 bashki, protesta në Dimal, Prrenjas, Klos, Memaliaj dhe Divjakë! Banorët: Thellohet shpopullimi, na rrezikohen shërbimet. https://shqiptarja.com/lajm/reforma-territoriale-bashkimi-me-beratin-dhe-policanit-ne-nje-bashki-te-vetme-qytetaret-e-dimalit-dalin-ne-proteste-kunder-propozimit-te-ps?r=dtr&

Tavares, A. F. (2018). Municipal amalgamations and their effects: A literature review. *Miscellanea Geographica – Regional Studies on Development*, *22*(1), 5–15. https://doi.org/10.2478/mgrsd-2018-0005

Tirana Diplomat. (2026, July 31). *Mazniku: Mekanizmi i përfaqësimit proporcional do të përcaktohet në Kodin Zgjedhor*. https://www.tiranadiplomat.com/2026/07/31/mazniku-mekanizmi-i-perfaqesimit-proporcional-do-te-percaktohet-ne-kodin-zgjedhor/

Top Channel. (2026, August 14). Divjakë-Selenicë, kundër shkrirjes/ Këshilltarët e majtë dhe të djathtë kundërshtojnë projektin për bashkimin me Vlorën. https://top-channel.tv/2026/08/14/divjake-selenice-kunder-shkrirjes-keshilltaret-e-majte-dhe-te-djathte-kundershtojne-projektin-per-bashkimin-me-vloren/

VKM (Decision of the Council of Ministers of the Republic of Albania) Nr. 252 Dated 20.4.2023 "Për miratimin e Strategjisë Ndërsektoriale për Decentralizimin dhe Qeverisjen Vendore 2023–2030, të planit të saj të veprimit 2023–2025 e të pasaportës së indikatorëve." https://qeverisjavendore.gov.al/wp-content/uploads/2024/06/Vendim-i-KM-nr.-252-date-20.4.2023.pdf

Zheng, T., Sun, B., & De Witte, K. (2026). Do municipal amalgamations work? A systematic literature review. *Urban Affairs Review*, *62*(5), 1571–1603. https://doi.org/10.1177/10780874251410080

EMPIRICAL EXAMINATION OF THE EXISTENCE OF ASSISTIVE TECHNOLOGIES AND PROVISION OF ASSISTIVE SERVICES TO STUDENTS WITH SPECIAL NEEDS BY SCHOOL LIBRARIES OF UNITY SECONDARY SCHOOLS IN NIGERIA

ONWUBIKO Emmanuel Chidiadi
PhD., CLN, FCAI, FSASS, Michael Okpara University of Agriculture, Umudike, Nigeria
ORCID: 0000-0001-9386-4972

ABSTRACT

There is an ongoing revolution spearheaded by technology that is reshaping for the better the future of students with special needs. This technology, is believed places school libraries and teacher-librarians in a better position to come up with an environment that will suit and encourage every learner to achieve his or her desired goal. This study therefore, is an empirical examination of the existence of assistive technologies and the extent assistive services are being provided by school libraries of federal unity secondary schools in Nigeria to students with special needs. With a sampled population of 47 school librarians selected from the 47 federal unity secondary schools in Nigeria through census sampling technique, the study adopted a survey method while self-designed questionnaire was used to collect data. Prior to administrating the instrument to establish the internal consistency, it was subjected to a reliability test using Cronbach's Alpha Statistical technique and the result shows 0.79 as a reliability coefficient. With the aid of percentage, frequency and mean, the data were analyzed and displayed in charts and tables. The outcome of the study is that of a mixed feeling in that it was discovered that not much is done for students with special needs by the school libraries, and that they lack most assistive devices to facilitate assistive services to special needs students, with few assistive services being provided in high extent. The study identified inadequate funding; lack of infrastructural support, lack of or outdated assistive tools, inter-alia as major challenges militating against provision of full assistive services to special needs students by the libraries. The study suggested among other things need for government to adequately fund and equipped school libraries with contemporary assistive technologies.

Keywords: Assistive Service, Special Needs, Students, Disability, School Library, Assistive Technologies

PUBLIC POLICY ANALYSIS: CONCEPTS, APPROACHES, CHALLENGES AND ITS ROLE IN EFFECTIVE GOVERNANCE

Nuradeen Usman Dingyadi
Dr., Federal University of Education, Zaria

ABSTRACT

Public policy analysis is an important instrument for understanding public problems, assessing alternative courses of government action, and determining the likely consequences of policy decisions. In modern governance, governments are confronted with complex challenges such as poverty, unemployment, insecurity, corruption, inadequate infrastructure, environmental degradation, poor healthcare and educational deficiencies. Effective public policy analysis provides a systematic basis for identifying these problems, developing appropriate policy alternatives, selecting feasible options, and evaluating policy outcomes. This paper examines the concepts of public policy and public policy analysis, major approaches to policy analysis, the policy-making process, challenges confronting policy analysis, and its role in promoting effective governance. The paper adopts a qualitative approach based on a review of relevant scholarly literature. It argues that evidence-based policy analysis, stakeholder participation, institutional capacity, transparency, accountability, effective implementation and continuous monitoring and evaluation are essential for successful governance. The paper concludes that strengthening the capacity of governments and policy analysts to generate and utilize credible evidence will improve the quality of public decisions and contribute significantly to effective and sustainable governance.

Keywords: Public Policy, Policy Analysis, Governance, Policy Process, Decision-Making, Public Administration, Evidence-Based Policy.

STIGMA AS A CULTURAL PROCESS: NEGOTIATING EMBODIED DIFFERENCE, IDENTITY AND NORMALITY

Lacramioara PETRE
Dr., "Francisc I. Rainer" Institute of Anthropology, Bucharest, Romania
ORCID: 0009-0008-1571-669X

ABSTRACT

Stigma is frequently approached as a negative attitude towards a person or group. Although attitudes matter, this perspective cannot fully explain why particular bodies, behaviours and identities become socially discrediting, or why the meaning of the same difference changes across settings. This conceptual article examines stigma as a cultural process through which normality is defined, maintained and contested. Drawing on medical anthropology, cultural studies and disability scholarship, it compares five deliberately heterogeneous cases: alcohol and drug dependence, obesity, autism, Down syndrome and motor disability associated with wheelchair use. They are not treated as equivalent medical conditions, but as different sites at which social expectations concerning self-control, appearance, communication, competence and independence become visible. The discussion distinguishes the recognition of public stereotypes, the anticipation of rejection, internalised devaluation and experienced discrimination; it then examines how concealment, disclosure, collective action and alternative representations negotiate the social meanings of difference. The comparative argument identifies three overlapping cultural operations: the moralisation of conduct, the reading of bodies as evidence of personhood, and the institutional organisation of acceptable participation. It also shows that positive counter-images can establish new hierarchies by rewarding the exceptional, compliant or inspiring person. Stigma reduction consequently requires more than correcting inaccurate beliefs: it involves examining who defines normality, how institutions enforce it, and whether recognition can be secured without demanding conformity.

Keywords: stigma; cultural process; normality; medical anthropology; embodiment; identity; disability; representation.

Introduction

A bodily characteristic, a way of speaking, or a history of illness may be readily noticed in one social situation and pass without comment in another. The difference itself does not necessarily change; what changes is the cultural significance attributed to it and the consequences of being associated with it. An adult using a wheelchair may be approached as competent in one workplace and presumed incapable in another. A person describing a history of dependence may be understood as seeking treatment, but may also be judged as morally unreliable. Autistic ways of communicating can be accommodated in an interaction or construed as violations of

elementary politeness. These contrasting interpretations suggest that the social force of stigma cannot be established from the clinical description of a condition alone. It is produced in the encounter between human variation, culturally available categories and the power to define acceptable participation.

The study of stigma has long recognised the relationship between social identity and the interpretation of difference. In *Stigma*, Goffman (1963) examined the discrepancy between identities attributed through social expectations and the person encountered in everyday interaction. His account remains valuable because it situates discrediting within relations rather than treating an attribute as inherently shameful. Subsequent scholarship has made explicit what an interactional description may leave insufficiently developed: the capacity to classify a difference as discrediting is unevenly distributed. Link and Phelan (2001) therefore conceptualised stigma through the concurrence of labelling, stereotyping, separation, status loss and discrimination, under conditions in which power permits these processes to have consequences. Parker and Aggleton (2003), writing about HIV-related stigma, further situated stigmatisation in the reproduction of social hierarchies and inequality. In this perspective, stigma is sustained by arrangements of social authority as well as by judgements exchanged between individuals.

Nevertheless, accounts centred on attitudes, stereotypes or even discrimination do not entirely resolve a further question: why do some differences acquire moral significance in the first place? The question is particularly important when social responses are disproportionate to any actual practical difficulty associated with a condition. Assumptions about weak character, irresponsible parenthood, intellectual incapacity or dependence frequently express wider cultural expectations about what a respectable and fully participating person should be. Yang et al. (2007) proposed that stigma should be understood in relation to moral experience, including the valued activities and relationships that matter most within a local social world. Their contribution makes it possible to connect social discredit to the culturally organised stakes of everyday life: employment, family relations, social standing, autonomy and belonging.

This article develops that line of inquiry by analysing stigma as a process through which normality is culturally established, defended and negotiated. It brings together five deliberately heterogeneous sites of stigmatisation: alcohol and drug dependence, obesity, autism, Down syndrome and motor disability associated with wheelchair use. These are not interchangeable diagnoses, and some are more appropriately described as neurodevelopmental conditions, genetic conditions, impairments or forms of embodied variation. They differ in aetiology, visibility, support needs, life course and the possibilities of concealment. Their juxtaposition has a narrower analytic purpose: to examine how expectations of self-control, appearance, communication, competence and independence are used to evaluate persons and regulate their social participation.

The article is a conceptual and interpretive comparison grounded in established theoretical literature and selected empirical studies. It is neither a systematic review nor an original investigation of participants. The examples were chosen because they expose different forms of norm enforcement and different relationships between embodiment, identification and institutional practice. Empirical findings are interpreted within their reported populations and research designs; figures from separate countries or studies are not treated as measures of a common prevalence. The analysis proceeds through three overlapping cultural operations: the moralisation of conduct, the interpretation of bodies as indicators of personhood and the institutional organisation of participation. It then considers how people encounter, interpret and negotiate stigmatised identities, and why apparently positive forms of recognition may leave prevailing norms substantially unchanged.

The Cultural Production of Normality

Normality is often presented in ordinary discourse as if it simply described what most people are like. In social life, however, the normal is also normative: it expresses expectations about appearance, conduct, capability and the obligations attached to social membership. What counts as appropriate social behaviour is learned through family relations, schooling, workplaces, professional institutions and public representations. These settings do not necessarily apply identical standards. Nevertheless, they provide the interpretive resources through which individuals evaluate themselves and others, and through which certain differences become associated with incompetence, danger, moral failure or social inadequacy.

Mary Douglas's analysis of classification and pollution (1966) offers a useful, though necessarily indirect, conceptual point of departure. Douglas showed how ideas of disorder and impurity cannot be understood apart from the systems of classification within which they appear anomalous. The application to stigma is not that illness or disability should be understood as pollution, nor that contemporary reactions reproduce religious systems of taboo. Rather, the wider insight concerns the work performed by classification. A difference becomes socially disturbing when it appears to unsettle distinctions through which a group has organised its expectations. The category of the autonomous adult, for example, may become less stable when dependency is understood as a universal feature of human life rather than as an exceptional attribute of a minority. Similarly, behavioural variation may challenge the assumption that one culturally preferred way of communicating should define social competence.

Lamont and Molnár (2002) distinguish symbolic boundaries, through which people categorise persons, practices and groups, from social boundaries, which take the form of unequal access to resources and opportunities. Their distinction helps explain why stigma is not exhausted by negative language. A stereotype concerning competence may remain a symbolic classification in casual conversation, but it can become a social boundary when an employer rejects an application, a school restricts participation or a public service fails to offer an accessible form of communication. Cultural meanings and material inequalities are thus connected without

being identical. There can be exclusion without explicit animosity, just as there can be prejudicial beliefs without immediate institutional consequences.

A further consideration concerns the relationship between difference and perceived threat. Phelan, Link and Dovidio (2008), in comparing theories of stigma and prejudice, identified the functions of exploitation and domination, norm enforcement and disease avoidance. Their account cautions against the idea of a single psychological motive. Different forms of stigmatisation can be maintained by different interests and anxieties. In some circumstances, marking a group as deviant assists the enforcement of behavioural expectations; in others, discrimination reproduces an existing hierarchy, or distancing is rationalised through fears of contagion. These functions may coexist, but they should not be collapsed into a general fear of the unfamiliar.

The present comparison proposes a more specific cultural interpretation of norm enforcement. Acceptance of difference can be experienced, by some observers or institutions, as a challenge to a valued model of the self or to the collective identity organised around that model. A society that equates responsible adulthood with uninterrupted self-control may regard dependence as more than a medical or social problem. A workplace that equates competence with unassisted bodily performance may perceive accommodation as a departure from its habitual image of a productive employee. This proposed relationship between perceived identity threat and stigmatisation is a theoretical interpretation, not an independently demonstrated cause operating equally in all five cases. Its usefulness is to make visible the cultural investment that may exist behind apparently personal judgements.

Yang et al. (2007) allow this argument to be specified rather than reduced to an abstract defence of norms. Their concept of moral experience draws attention to what is concretely at stake for people in local worlds, including the possibility of fulfilling valued familial and social roles. Stigma threatens these possibilities when a label affects whether a person can be recognised as a trustworthy partner, capable worker, competent parent or legitimate participant in community life. What is at stake varies with historical and cultural circumstances; consequently, the same diagnosis or bodily characteristic may carry different implications across settings. This contextual variation is central to an anthropological understanding of stigma and prevents the analysis from portraying any of the examined populations as uniformly stigmatised in the same way.

Moralising Conduct and Interpreting the Body

The moralisation of conduct is especially visible in representations of alcohol and drug dependence. Public discussion can move readily from the recognition of a complex condition to judgements about willpower, trustworthiness, responsibility and deserved assistance. These judgements are supported by a cultural model in which individuals are expected to control their conduct through rational choice and personal discipline. Clinical knowledge about dependence does not eliminate the social significance attached to conduct, nor does it settle every question

of responsibility for actions that may harm others. The distinctively stigmatising move occurs when conduct, history or diagnosis is treated as sufficient evidence of the person's entire moral character, and when the resulting label limits possibilities for care, employment or reintegration. Language provides a revealing example. In a randomised vignette study, Kelly and Westerhoff (2010) compared responses to a person described as a 'substance abuser' with responses to someone described as 'having a substance use disorder'. The authors found that the 'substance abuser' label elicited greater attributions of personal culpability and support for punishment; differences on their measures of social threat and treatment orientation were not statistically significant. The practical importance of the finding lies in the way a linguistic category can activate different moral interpretations without altering the underlying circumstances of the person described. A systematic review by van Boekel et al. (2013) also documented negative attitudes among healthcare professionals towards patients with substance use disorders, while noting limitations in the available evidence concerning consequences for care. Professional knowledge, therefore, does not automatically place clinical interactions outside the cultural field in which stigma is produced.

The consequences become particularly visible where the fear of public judgement influences help-seeking. In the United States, the 2025 National Survey on Drug Use and Health found that 41.4% of adults aged 18 or over who had a past-year substance use disorder and perceived an unmet need for treatment reported being worried about what other people would think or say as a reason for not receiving treatment (Substance Abuse and Mental Health Services Administration [SAMHSA], 2026). This percentage applies to that specified subgroup, not to all people with substance use disorders; respondents could identify more than one reason. In the same subgroup, 82.5% reported feeling that they should have been able to handle their alcohol or drug use on their own. These findings should not be used to reduce the treatment gap to stigma alone. They do, however, illustrate the concurrence of two culturally significant pressures: fear of external judgement and an ideal of personal self-sufficiency that may make requesting assistance difficult to reconcile with a valued identity.

Obesity is situated within a related, though distinct, moral economy of bodily discipline. In many contemporary settings, body size is interpreted as a visible record of eating habits, exercise, restraint or individual responsibility. Such interpretations make the body appear to reveal the person's character and may obscure the diversity of biological, social, environmental and life-course influences on body weight. Tomiyama et al. (2018), reviewing evidence concerning weight stigma and health, argued that weight-based devaluation can itself damage well-being and healthcare relationships. The presence of medical risk does not justify the assumption that a person's body allows observers to infer their habits, motivation or worth. Equally, a social analysis of weight stigma need not deny the relevance of clinical care; its concern is with the moral hierarchy superimposed upon bodily variation.

A 2024 conference abstract drawing on the nationally representative 2023 Healthy Finland Survey reported that 27% of women with obesity, compared with 7% of women without obesity, had experienced unfair treatment because of their weight in the preceding twelve months (Sääksjärvi et al., 2024). The survey analysed 2,849 adults aged 20–64, using measured height and weight and a self-reported discrimination question. These figures document reported experiences in that population; they do not identify every setting in which the discrimination occurred or establish that identical patterns exist elsewhere. They are nonetheless informative about the social consequences of a norm that treats body size as a publicly evaluable feature of personhood. The result is not simply that certain bodies attract attention, but that bodily appearance may influence the treatment to which a person is considered entitled.

The interpretation of bodies becomes still more apparent when visible disability or genetic difference is taken as evidence of intellectual or practical capacity. For people with Down syndrome, social reactions may combine protective intentions with assumptions of permanent childhood, limited agency or inability to occupy adult roles. A study using two United States surveys conducted in 2008 found, among other results, that 18% of adult respondents agreed with the statement that employees with Down syndrome increased the chance of workplace accidents (Pace et al., 2010). This measured an attitude among survey respondents, not the actual occupational accident rate of people with Down syndrome. The distinction matters: a presumed danger can acquire institutional consequences in the absence of individual evaluation. The same study documented support for educational separation among a proportion of respondents, showing how generalisations about capacity can affect expectations of belonging. Such representations should be examined alongside accounts produced by people with Down syndrome themselves. Skotko, Levine and Goldstein (2011) investigated self-perceptions among respondents with Down syndrome aged twelve years and over, providing a different starting point from studies that ask only what members of the public think about them. The value of this perspective is methodological as well as ethical. When a population is repeatedly described through the judgements of others, its members' own interpretations of relationships, aspirations and everyday life risk being displaced by outsider classifications. Positive family attitudes or protective intentions are not necessarily equivalent to the recognition of adult personhood, choice and differentiated support needs.

Motor disability associated with wheelchair use makes another aspect of these judgements visible. A wheelchair can be read through a cultural imagery of dependence or incapacity, even though it may enable mobility, employment and social participation. This is a clear case in which the interpretation of a bodily aid can invert its practical function. It also shows why competence cannot be established simply by observing appearance: the relationship between a person's abilities and a particular task depends partly on the material and organisational conditions under which that task is performed. The symbolic meaning attributed to wheelchair

use may have consequences regardless of whether the work in question requires mobility, adaptation or neither.

Across these examples, a body or a history of conduct is transformed into an apparent statement about the person. The relevant cultural operations differ: moral blame in relation to dependence, body discipline in relation to obesity, paternalistic assumptions about competence in relation to Down syndrome, and presumed dependence in relation to wheelchair use. Their common feature is the movement from a particular difference to a generalised judgement concerning moral worth, social status or the capacity to occupy valued roles. This movement is neither inevitable nor culturally uniform; it depends on the categories available to observers and on the institutional authority given to their interpretation.

Institutions, Communication and Unequal Participation

Stigma acquires some of its most consequential forms when cultural expectations are translated into institutional routines. Schools, workplaces, healthcare services and public environments are organised through assumptions about how people will communicate, move, learn and fulfil responsibilities. Those assumptions are often practical and rarely presented as moral principles. Yet they can privilege one form of embodiment or interaction and render another unnecessarily difficult. An institution may deny equal participation without ever making an explicitly hostile statement about the excluded person.

The relation between bodies and environments is well captured by Garland-Thomson's (2011) concept of 'misfitting', which locates disability-related disadvantage in an encounter between particular bodies and particular material arrangements. A staircase cannot be understood as a property of the person who cannot use it. Its exclusionary effect arises from the fit, or lack of fit, between bodily variation and a built environment organised around a particular user. This perspective does not imply that every impairment disappears once an environment changes. It instead directs attention to the avoidable disadvantages created when one configuration of the body is treated as the design standard for everyone. The same reasoning applies, with appropriate differences, to communication protocols and organisational expectations.

Autism is especially revealing because social expectations may be embedded in interaction itself. Everyday judgements about whether someone appears friendly, interested, respectful or credible depend partly on conventions concerning eye contact, facial expression, tone, timing and conversational reciprocity. These conventions are not meaningless; they make social interaction possible. Problems arise when they are treated as universally reliable indicators of character or motivation. Sasson et al. (2017), across three studies, found that non-autistic observers formed less favourable first impressions of autistic individuals from brief samples of social behaviour, with consequences for reported willingness to interact. The findings direct attention to the perceiver's contribution to social difficulty rather than attributing every unsuccessful encounter to a deficit located solely in the autistic individual.

In organisational settings, expectations can become obligations to perform normality. Sherwood et al. (2026) examined workplace camouflaging in a mixed-methods study of 131 employed autistic adults; 86% of the participants reported camouflaging often or sometimes at work. The sample was not intended to estimate the prevalence of camouflaging among all autistic employees. Nevertheless, participants' accounts are relevant to a cultural analysis because camouflaging was described in relation to prejudice, silencing, additional labour and suppression of identity. Earlier qualitative research by Hull et al. (2017), involving 92 autistic adults, likewise examined motivations, practices and consequences of social camouflaging. Together, the studies show that adaptation can be socially functional while also involving costs that remain invisible to those for whom the dominant conventions are effortless.

Institutional consequences can also be studied through decisions made by others. In a Norwegian correspondence experiment, Bjørnshagen and Ugreninov (2021) submitted comparable applications which differed in the disclosure of wheelchair use. Across the occupations examined, applications without a disclosed disability received interview callbacks in 22.2% of cases, compared with 11.5% for those disclosing wheelchair use. The authors emphasised variation between occupations and the limits of interpreting some small subsamples. Even with that qualification, the overall finding provides evidence of unequal treatment at an early recruitment stage, before an employer could assess the individual applicant in person. It does not identify the precise thoughts of every employer, but it demonstrates that disability information can affect access to an opportunity under otherwise comparable conditions.

These studies concern different populations and types of evidence: first impressions, accounts of behavioural adaptation and experimental hiring decisions. They should not be reduced to a single statistic about 'autism stigma' or 'disability stigma'. Read together, however, they illustrate a process in which culturally preferred modes of communication, appearance and functioning are reproduced through choices and organisational procedures. Hatzenbuehler, Phelan and Link (2013) argue that stigma can operate through both psychological and structural pathways, helping to account for inequalities that cannot be explained adequately by individual attitudes alone. The cultural organisation of normality becomes materially significant when routine practices determine whose presence requires additional justification and whose competence is simply assumed.

Stigma, Self-Understanding and the Making of Identity

The effects of stigma cannot be inferred from discrimination alone, because people encounter social classifications in different ways. A person may be aware that a diagnosis is publicly devalued while rejecting the judgement; another may expect exclusion despite not having experienced it in a particular institution; a third may incorporate negative social descriptions into the understanding of personal worth. Public stereotypes, anticipated rejection, internalised devaluation and experienced discrimination describe distinguishable dimensions of stigma

rather than successive stages through which every individual necessarily passes. Major and O'Brien (2005) similarly emphasised the variable relationship between stigma, situational cues, identity threat and the resources available for responding to it. Recognising variability is essential if a cultural account is to avoid turning those exposed to stigma into a psychologically homogeneous category.

Identity is formed through more than individual reflection. It emerges across attributed social positions, interactions with others, personal narratives and forms of collective belonging. Goffman's (1963) distinction between expected and encountered social identity clarifies why a stigmatising judgement can disturb an interaction even when the person rejects it. Others may interact with a socially established category rather than with the particular individual. Repeated judgements can then affect which opportunities for action and self-description are available. A person who is continually addressed through a deficit may need to devote effort to correcting the definition of the situation before any other exchange can begin. This labour of explanation is itself a consequence of asymmetrical recognition.

The creation of classifications also changes the possibilities for self-understanding. Hacking's (2007) discussion of 'making up people' and looping effects draws attention to the reciprocal relationship between categories applied to human beings and the ways those categorised understand and act upon them. Classifications are not merely names attached to fixed populations: people may appropriate, reject, revise or organise around them, while institutions and forms of expertise respond to such changes. Applied to the present cases, this perspective helps distinguish diagnosis from identity. A diagnosis may be clinically useful for assessment, support or access to services, yet it may also become a public category through which personhood is interpreted. Whether that category is experienced as explanation, constraint, relief, stigma or belonging depends in part on the person's biography and social environment.

Autistic identity is an important example because clinical categories and community self-definitions do not always coincide. Some individuals understand autism primarily through support needs and disabling barriers, while others also regard it as a significant dimension of identity and social belonging. These positions need not be mutually exclusive. Social camouflaging makes the tension particularly apparent: a person may seek access to education, work or friendships by performing expected behaviours while feeling that such performance obscures an important part of the self (Hull et al., 2017; Sherwood et al., 2026). The central issue is therefore not simply whether someone 'accepts' a diagnosis, but how institutional demands and available cultural narratives influence the ways it can be incorporated into a viable social identity.

For people with Down syndrome, identity is likewise negotiated in contexts where other people may assume authority to speak on their behalf. The social category can attract affection and support, but also paternalism and low expectations. Studies of public attitudes are therefore analytically incomplete unless read alongside first-person accounts and opportunities for self-

representation (Pace et al., 2010; Skotko et al., 2011). In the case of wheelchair users, experiences of exclusion may contribute to identification with disability communities or to demands for accessibility, while some individuals may regard the mobility aid as an ordinary part of life rather than a defining identity. No single relationship between condition and self-definition can be imposed in advance.

Dependence and obesity involve other dynamics because the relevant categories frequently incorporate moral judgements about responsibility. A person may resist being identified permanently with a past period of dependence, conceal treatment in employment contexts, or reclaim a history of recovery as a source of social purpose. A person subjected to weight-based devaluation may challenge the premise that respect must be earned through bodily transformation. Such responses cannot be ranked on a simple scale of successful adaptation. Concealment may be necessary for safety, disclosure may be a deliberate political act, and declining to make a condition central to identity may itself be an assertion of agency. The circumstances under which a particular response becomes possible must remain part of the analysis.

Yang et al.'s (2007) moral-experience framework clarifies why the same stereotype may have unequal consequences. When employment sustains a person's place within a family and community, exclusion from work threatens more than income. Where independence is treated as an essential marker of adulthood, routine requests for assistance may be experienced as risks to social standing. Where forms of self-control are closely tied to respectability, seeking treatment may be interpreted as admitting a moral failure. Stigma acquires its personal force through these connections between classification and what matters in lived relationships. Equally, collective identities may provide alternative sources of recognition when dominant institutions refuse it.

Negotiating Difference and the Limits of Recognition

Goffman's account of managing a discredited or discreditable identity remains useful for understanding strategies of concealment and disclosure (1963). The distinction is not an absolute division between visible and invisible conditions; rather, visibility itself is situational and may change across encounters. A history of substance use treatment may be known within one setting and unknown in another. An autistic person's communication style may be immediately read as unusual, interpreted differently after disclosure, or not recognised at all. Wheelchair use is commonly visible, whereas the person's functional abilities and support needs cannot be inferred reliably from the visible aid. The options available for controlling information are therefore unevenly distributed across forms of difference.

Disclosure can make practical accommodations and collective support possible, but it may also expose a person to categorisation. Concealment can reduce immediate social risks while producing anxiety about discovery or restricting access to assistance. Camouflaging, especially where interactional norms are concerned, is another mode of negotiation: the individual

manages not only information but also performance, modifying aspects of visible conduct to meet dominant expectations. These strategies should be understood as responses to social environments, rather than as evidence that stigmatised individuals are unable to accept themselves. The costs and benefits of each strategy depend on who possesses the authority to judge and on the protections available when disclosure occurs.

Collective identification offers a further possibility. Shared experiences can turn a publicly discrediting category into a basis for mutual recognition, demands for accessibility and efforts to change language or policy. This does not require all members of a named group to share the same political priorities or understanding of their condition. The relevance of collective action lies in its capacity to challenge the location of the problem: from an individual's supposed inadequacy to the cultural expectations and institutional procedures that limit participation. Such processes illustrate Hacking's (2007) observation that classifications of people may be transformed through the responses of those who live with them.

Recognition, however, is not always unconditional. Disability-related publicity sometimes replaces negative images with narratives of exceptional achievement, perseverance or inspiration. Grue (2016), developing a critique associated with the disability activist Stella Young, examined the representational pattern often described as 'inspiration porn'. The problem is not admiration for genuine achievement, which can be entirely appropriate. It is the expectation that disabled people should overcome, compensate for or heroically transcend their difference in order to be recognised as valuable. Such images may leave the underlying ideal of bodily normality intact and offer visibility primarily to those whose lives can be made to fit the story of exceptional success.

Comparable tensions can be found in other sites of stigmatisation. People with obesity may receive public approval when demonstrating disciplined weight loss, while those who do not visibly conform remain subject to scrutiny. A person with a history of dependence may be recognised only through a narrative of complete moral redemption. Autistic people may be praised when their social presentation is indistinguishable from conventional expectations, while the additional work required to achieve that presentation receives little attention. These are conceptual parallels, not claims that the same discourse or institutional practices operate with equal strength in every context. They nevertheless show how apparently positive judgements can remain conditional upon standards that originally rendered difference unacceptable.

This tension becomes particularly important when the language of inclusion is detached from changes in everyday practice. A workplace may celebrate diversity while continuing to recruit through procedures that disadvantage people who communicate or move differently. A school may endorse acceptance while organising participation around narrow expectations of speed, sensory tolerance or behavioural conformity. Public approval of difference can coexist with demands that the individual minimise its visibility and costs to the institution. The question for

an anthropological analysis is therefore whether inclusion expands the range of legitimate ways of being a participant, or merely offers a more sympathetic route back towards an unchanged norm.

Discussion and Conclusions

The comparison developed here identifies three connected cultural operations through which stigma can be produced and reproduced. The first is the moralisation of conduct, by which histories of dependence, body size or particular behaviours are interpreted as evidence about responsibility and character. The second is the reading of bodies as evidence of personhood, by which a visible difference becomes a presumed indicator of intelligence, competence, autonomy or social worth. The third is the institutional organisation of normality, through which ordinary procedures and environments determine which forms of embodiment and interaction are readily accommodated and which become obstacles to participation. The empirical studies reviewed do not support a claim that these processes always occur together, but they demonstrate that stigmatisation can operate across attitudes, interpersonal encounters and measurable institutional decisions.

Understanding stigma as culturally determined should not be taken to mean that culture is a closed or singular system, or that biological and functional differences have no practical effects. Conditions and impairments are heterogeneous, and some involve substantial needs for care, accessibility or assistance. An anthropological account becomes reductive if it treats all such needs as products of interpretation. Its more defensible claim is that the meaning assigned to these needs, the social value accorded to the person and the organisation of the response cannot be deduced from the medical condition alone. Historical expectations, moral categories, economic arrangements and institutional practices mediate the consequences of embodied difference.

The hypothesis that fear of difference can be linked to the defence of collective identity offers one way of interpreting the persistence of stigma even where information about a condition is available. It does not replace other explanations, including material interests, unequal power and the perceived management of risk. Nor does it justify treating all discomfort with unfamiliar behaviour as stigma. The distinctive issue is the extension of a categorical judgement into a hierarchy of persons and a restriction of legitimate participation. Acceptance of difference may unsettle a group's preferred self-image, but this possibility is analytically meaningful only in relation to the specific norms and institutions that make it consequential.

The consequences for identity are equally variable. People may anticipate rejection, reject public stereotypes, internalise devaluation, conceal information, disclose a condition, modify conduct or develop alternative forms of identification. There is no necessary progression from shame to resistance, and no universally correct response to a discrediting social environment. Attention to lived moral experience requires asking what particular individuals have at stake, which strategies are realistically available to them and who bears the cost of adjustment. It also

requires recognising the place of first-person accounts alongside research on public attitudes or institutional decisions.

Efforts to reduce stigma must therefore address several levels of social life. More accurate information is necessary where prejudice relies on demonstrably false assumptions, but information alone may have limited effects when devaluation is anchored in moral expectations or unequal institutional practices. Healthcare professionals can reconsider language that assigns blame; employers can evaluate competence through relevant individual criteria; educational institutions can expand acceptable forms of communication and participation; and public representations can make room for ordinary, varied lives rather than rewarding only exceptional examples. These changes do not require the abandonment of standards for professional performance, safety or care. They require that such standards be justified by the demands of the situation rather than by unexamined assumptions about categories of people.

The principal contribution of this article is a comparative account of how normality itself becomes an object of social regulation. Stigma concerns the position of persons marked as different, but it also reveals the cultural values of the communities and institutions that mark them. The question of inclusion is consequently inseparable from the question of who may define normality, whose capacities are taken for granted and who is required to demonstrate worth through adaptation. Recognition becomes less conditional when the legitimacy of social participation is no longer made dependent on resemblance to an idealised body, behaviour or identity.

References

Bjørnshagen, V., & Ugreninov, E. (2021). Disability disadvantage: Experimental evidence of hiring discrimination against wheelchair users. *European Sociological Review, 37*(5), 818–833. https://doi.org/10.1093/esr/jcab004

Douglas, M. (1966). *Purity and danger: An analysis of concepts of pollution and taboo*. Routledge & Kegan Paul.

Garland-Thomson, R. (2011). Misfits: A feminist materialist disability concept. *Hypatia, 26*(3), 591–609. https://doi.org/10.1111/j.1527-2001.2011.01206.x

Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. Prentice-Hall.

Grue, J. (2016). The problem with inspiration porn: A tentative definition and a provisional critique. *Disability & Society, 31*(6), 838–849. https://doi.org/10.1080/09687599.2016.1205473

Hacking, I. (2007). Kinds of people: Moving targets. In P. J. Marshall (Ed.), *Proceedings of the British Academy* (Vol. 151, pp. 285–318). Oxford University Press. https://doi.org/10.5871/bacad/9780197264249.003.0010

Hatzenbuehler, M. L., Phelan, J. C., & Link, B. G. (2013). Stigma as a fundamental cause of population health inequalities. *American Journal of Public Health, 103*(5), 813–821. https://doi.org/10.2105/AJPH.2012.301069

Hull, L., Petrides, K. V., Allison, C., Smith, P., Baron-Cohen, S., Lai, M.-C., & Mandy, W. (2017). "Putting on my best normal": Social camouflaging in adults with autism spectrum conditions. *Journal of Autism and Developmental Disorders, 47*, 2519–2534. https://doi.org/10.1007/s10803-017-3166-5

Kelly, J. F., & Westerhoff, C. M. (2010). Does it matter how we refer to individuals with substance-related conditions? A randomized study of two commonly used terms. *International Journal of Drug Policy, 21*(3), 202–207. https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2009.10.010

Lamont, M., & Molnár, V. (2002). The study of boundaries in the social sciences. *Annual Review of Sociology, 28*, 167–195. https://doi.org/10.1146/annurev.soc.28.110601.141107

Link, B. G., & Phelan, J. C. (2001). Conceptualizing stigma. *Annual Review of Sociology, 27*, 363–385. https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.363

Major, B., & O'Brien, L. T. (2005). The social psychology of stigma. *Annual Review of Psychology, 56*, 393–421. https://doi.org/10.1146/annurev.psych.56.091103.070137

Pace, J. E., Shin, M., & Rasmussen, S. A. (2010). Understanding attitudes toward people with Down syndrome. *American Journal of Medical Genetics Part A, 152A*(9), 2185–2192. https://doi.org/10.1002/ajmg.a.33595

Parker, R., & Aggleton, P. (2003). HIV and AIDS-related stigma and discrimination: A conceptual framework and implications for action. *Social Science & Medicine, 57*(1), 13–24. https://doi.org/10.1016/S0277-9536(02)00304-0

Phelan, J. C., Link, B. G., & Dovidio, J. F. (2008). Stigma and prejudice: One animal or two? *Social Science & Medicine, 67*(3), 358–367. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2008.03.022

Sääksjärvi, K., Palosaari, T., Lundqvist, A., Männistö, S., Lehtoranta, L., Mäki, P., Kaartinen, N. E., & Jääskeläinen, T. (2024). Experiences of weight discrimination were common in Finnish women with obesity [Conference abstract]. *European Journal of Public Health, 34*(Supplement 3), ckae144.1761. https://doi.org/10.1093/eurpub/ckae144.1761

Sasson, N. J., Faso, D. J., Nugent, J., Lovell, S., Kennedy, D. P., & Grossman, R. B. (2017). Neurotypical peers are less willing to interact with those with autism based on thin slice judgments. *Scientific Reports, 7*, Article 40700. https://doi.org/10.1038/srep40700

Sherwood, K. L., Erickson, D., Burke-Miller, J., & Smith, M. J. (2026). "I try to act like a neurotypical so it makes customers more comfortable": A mixed methods analysis of autistic camouflaging at work. *Journal of Autism and Developmental Disorders*. Advance online publication. https://doi.org/10.1007/s10803-026-07476-0

Skotko, B. G., Levine, S. P., & Goldstein, R. (2011). Self-perceptions from people with Down syndrome. *American Journal of Medical Genetics Part A, 155A*(10), 2360–2369. https://doi.org/10.1002/ajmg.a.34235

Substance Abuse and Mental Health Services Administration. (2026). *Key substance use and mental health indicators in the United States: Results from the 2025 National Survey on Drug Use and Health* (HHS Publication No. PEP26-07-010, NSDUH Series H-61). https://www.samhsa.gov/data/data-we-collect/nsduh-national-survey-drug-use-and-health/national-releases/2025

Tomiyama, A. J., Carr, D., Granberg, E. M., Major, B., Robinson, E., Sutin, A. R., & Brewis, A. (2018). How and why weight stigma drives the obesity 'epidemic' and harms health. *BMC Medicine, 16*, Article 123. https://doi.org/10.1186/s12916-018-1116-5

van Boekel, L. C., Brouwers, E. P. M., van Weeghel, J., & Garretsen, H. F. L. (2013). Stigma among health professionals towards patients with substance use disorders and its consequences for healthcare delivery: Systematic review. *Drug and Alcohol Dependence, 131*(1–2), 23–35. https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2013.02.018

Yang, L. H., Kleinman, A., Link, B. G., Phelan, J. C., Lee, S., & Good, B. (2007). Culture and stigma: Adding moral experience to stigma theory. *Social Science & Medicine, 64*(7), 1524–1535. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2006.11.013

DIGITALIZATION OF SOCIAL ENTERPRISES: A DESCRIPTIVE STATISTICAL ANALYSIS OF THE ROLE OF SOCIAL MEDIA CHANNELS IN PROMOTING SERVICES FOR VULNERABLE GROUPS

Elena Denisa Mateevici
PhD Student, Romanian Academy, School of Advanced Studies of the Romanian Academy, Doctoral School of Economic Sciences, National Institute for Economic Research "Costin C. Kirițescu", Institute of National Economy, Bucharest, Romania

Ivona Răpan
Assoc. Prof. Dr., Romanian Academy, Institute of National Economy, Bucharest, Romania

Felicia Micu
"Elina Matei Basarab" Economic Technological High School, Rm. Sărat, Buzău, Romania

ABSTRACT
Digital transformation has reshaped the way organizations communicate, reach their audiences, and promote their services. For social enterprises, however, digitalization involves more than adopting new technologies. It also raises questions about accessibility, social responsibility, and the ability to reach individuals who are often excluded from mainstream economic and social opportunities. Social media platforms offer new possibilities for communicating with vulnerable groups, particularly those facing poverty and social exclusion. Yet, access to digital information remains uneven, and online visibility does not necessarily translate into meaningful engagement.

This paper examines the role of social media channels in promoting services provided by social enterprises, with particular attention to the digital barriers experienced by disadvantaged populations. The research adopts a descriptive-statistical approach, drawing on secondary data from European statistical databases, institutional reports, and relevant academic literature. The analysis focuses on indicators related to enterprise digitalization, social media adoption, internet access, digital skills, and the risk of poverty or social exclusion. By examining these dimensions together, the study seeks to identify patterns and disparities that may influence how social enterprises communicate with their intended beneficiaries.

Particular attention is given to the distinction between digital presence and actual accessibility. While social media can increase the visibility of social initiatives, its usefulness depends on the digital resources, skills, and circumstances of the people these initiatives aim to support. The paper contributes to the discussion on digital communication within the social economy by highlighting the importance of aligning promotional practices with the needs of vulnerable communities, while acknowledging the limitations of available statistical evidence.

Keywords: Social enterprises; Digitalization; Social media marketing; Vulnerable groups; Social exclusion; Digital accessibility; Descriptive statistical analysis.
JEL Classification: L31, M31, O33, I32.

INTRODUCTION

Digital transformation has increasingly influenced how organisations communicate with stakeholders, promote services, and engage their target audiences. Within the social economy, digital technologies offer opportunities to enhance organisational visibility and facilitate access to socially oriented services. However, the effectiveness of digital communication depends not only on technological adoption but also on the ability of intended beneficiaries to access, understand, and use digital information (Hargittai, 2002; van Dijk, 2020).

Social enterprises combine economic activities with explicit social objectives, operating through organisational models that vary across institutional environments (Defourny & Nyssens, 2017). This dual orientation creates specific communication challenges, as these organisations must ensure economic sustainability while addressing the needs of socially disadvantaged populations. Consequently, digital promotion should be considered not only in terms of organisational visibility but also in relation to accessibility and social inclusion.

Social media platforms provide opportunities for information dissemination, stakeholder interaction, and community engagement. Lovejoy and Saxton (2012) distinguish three communication functions in nonprofit organisations: information, community building, and action. Similarly, Nah and Saxton (2013) identify organisational and environmental factors influencing social media adoption. Although developed primarily within nonprofit research, these perspectives offer a relevant analytical foundation for examining digital communication in social enterprises, where promotional activities must support both economic and social objectives.

Nevertheless, organisational presence on social media does not necessarily ensure equitable access to promoted services. Digital inequality extends beyond internet connectivity to differences in skills, usage patterns, and outcomes. Hargittai (2002) emphasizes inequalities in online competencies, while van Deursen and van Dijk (2014, 2015) examine the multidimensional nature of digital access and use. Furthermore, Helsper (2012) links digital exclusion to broader social inequalities, whereas van Deursen and Helsper (2015) demonstrate that the benefits of internet use are unevenly distributed. These findings suggest that digital promotion may coexist with substantial barriers among vulnerable populations.

This distinction is particularly relevant in Romania, where digital competencies and socioeconomic vulnerability present important challenges relative to the European Union. Eurostat indicators provide a basis for examining enterprise social media adoption, individual digital skills, internet use, and the risk of poverty or social exclusion. However, these indicators describe distinct statistical populations and cannot directly measure the digital performance of social enterprises or the participation of their beneficiaries.

The study addresses the following research question: What disparities between Romania and the EU-27 characterize the structural conditions relevant to the accessibility of services

promoted digitally by social enterprises? The question concerns contextual disparities rather than observed promotion effectiveness or beneficiary outcomes.

Against this background, the study examines the structural conditions influencing the digital promotion of services for vulnerable groups in Romania. Using a descriptive-statistical approach based on Eurostat data for 2023, it compares Romania with the EU-27 regarding enterprise social media adoption, digital competencies, and socioeconomic vulnerability. The analysis identifies relevant disparities and discusses their implications for the accessibility of services promoted by social enterprises.

The study contributes to existing research by integrating organisational digital presence and individual digital accessibility within a common analytical framework. Rather than equating social media adoption with improved inclusion, it distinguishes digital visibility from meaningful opportunities for accessing socially oriented services. This perspective supports the development of inclusive communication strategies adapted to the digital capabilities and socioeconomic circumstances of vulnerable beneficiaries.

MATERIALS AND METHOD

The study employs a quantitative descriptive-statistical approach based on secondary data published by Eurostat. Its objective is to examine the structural conditions influencing the accessibility of services promoted through social media by social enterprises in Romania. The analysis compares Romania with the European Union (EU-27), considering enterprise social media adoption, individual internet use, digital competencies, and socioeconomic vulnerability. The selection of indicators is grounded in the multidimensional understanding of digital inequality. Hargittai (2002) identifies online skills as a significant dimension of digital exclusion, while van Deursen and van Dijk (2015) distinguish motivational, material, skills, and usage access. Furthermore, Helsper (2012) emphasizes the interconnections between digital and socioeconomic exclusion. These theoretical perspectives justify examining organisational digital adoption alongside individual conditions for digital participation.

Data sources and indicators

The empirical comparison uses three Eurostat indicators for 2023: the share of enterprises using social media, the share of individuals aged 16–74 with at least basic overall digital skills, and the share of the total population at risk of poverty or social exclusion (AROPE). Internet use is discussed conceptually but is not included as a fourth quantitative indicator because no corresponding country values are reported or analysed. This decision ensures consistency between the declared variables, Table 2 and Figure 1.

Table 1. Selected statistical indicators and their relevance to the research framework

Analytical dimension	**Statistical indicator**	**Eurostat dataset**
Enterprise digitalization	Enterprises using social media (%)	isoc_cismt (any social media; all enterprises, 10+

		persons employed)
Digital competencies	Individuals with at least basic overall digital skills (%)	isoc_sk_dskl_i21
Socioeconomic vulnerability	Persons at risk of poverty or social exclusion (%)	ilc_peps01n

***Reference: Authors' synthesis based on Eurostat statistical datasets.*

For reproducibility, the indicators are identified by their Eurostat dataset codes in Table 1. The enterprise series should be filtered to 2023, Romania and the EU-27 aggregate, enterprises with at least ten persons employed, and the category covering any social-media use in the included economic activities. The digital-skills series should use 2023, the population aged 16–74, and at least basic overall digital skills; the AROPE series should use 2023 and the total population. The published headline values are used as rounded contextual benchmarks; the precise dataset extraction date and detailed dimension codes should be documented when the underlying downloads are archived.

The enterprise indicator describes ICT use among enterprises covered by the Eurostat business survey, generally those with at least ten persons employed in the included economic activities; it is not a social-enterprise-specific statistic. The digital-skills indicator covers individuals aged 16–74, whereas AROPE concerns the total population. These indicators have different denominators and survey designs. They are used as separate contextual benchmarks, not as matched observations or a composite measure of service accessibility.

Temporal and geographical framework

The analysis focuses on Romania in comparison with the EU-27, using 2023 as the reference year. This framework enables the identification of disparities in digitalisation, digital competencies, and socioeconomic vulnerability. The EU-27 values represent Eurostat's published aggregates rather than unweighted averages of Member States.

The comparison uses published 2023 observations and the EU-27 aggregate reported by Eurostat. Figures are rounded to the nearest whole percentage point for enterprise social media use and basic digital skills, and to one decimal place for AROPE. The EU-27 aggregate is not the arithmetic mean of national rates. Differences are calculated from the displayed rounded values and should therefore be interpreted as approximate where underlying precision is greater.

Descriptive-statistical analysis

The research employs descriptive statistical procedures based on percentages and percentage-point differences. For each indicator, the difference between Romania and the EU-27 is calculated using the following formula:

$$\Delta_i = X^{RO}{}_{,i} - X^{EU27}{}_{,i}$$

where:

- Δ_i represents the percentage-point difference between Romania and the EU-27 for indicator i;
- $X^{RO}{}_{,i}$ represents the observed percentage for Romania;

- $X^{EU27}{}_{,i}$ represents the corresponding EU-27 aggregate percentage.

Negative values indicate lower percentages in Romania, whereas positive values indicate higher percentages. Their interpretation depends on the indicator: lower digital competencies suggest disadvantages in digital participation, while higher poverty or social exclusion rates indicate greater socioeconomic vulnerability.

The analytical framework distinguishes organisational digital presence from effective information accessibility. This distinction is supported by research demonstrating that digital inequality involves differences in technological access, competencies, usage patterns, and outcomes (van Deursen & van Dijk, 2015; van Dijk, 2020).

The analysis reports percentage-point gaps, not relative percentage changes. No regression, significance testing or causal identification is attempted: the three indicators refer to different statistical units, and the two-country-level comparison does not provide a linked sample. Differences across indicators cannot be interpreted as individual-level correlations, effects of social media adoption, or measured beneficiary outcomes.

Methodological limitations

First, the enterprise measure covers the general business population in the relevant Eurostat survey, not a representative sample of social enterprises. Its 2023 value indicates social-media use, not promotion quality, reach, conversion or platform-specific performance. The analysis therefore cannot establish the digital adoption rate of social enterprises.

Second, the three measures use different reference populations: enterprises, individuals aged 16–74, and all residents. Their juxtaposition does not establish that people at risk of poverty are the same individuals who lack digital skills, nor that either group follows the social-media accounts of social enterprises. Aggregate comparison cannot support an individual-level association (ecological inference).

Third, national aggregates may conceal regional, demographic, and urban–rural disparities. Furthermore, the study does not examine individual social enterprises, specific promotional campaigns, or actual beneficiary participation.

Accordingly, the findings should be interpreted as a descriptive assessment of structural conditions influencing digital communication, rather than evidence of causal relationships between digitalisation and social inclusion.

RESULTS AND DISCUSSION

The descriptive-statistical analysis examines Romania's position within the European Union regarding enterprise social media adoption, digital competencies, and socioeconomic vulnerability. These dimensions provide complementary perspectives on the conditions influencing the accessibility of services promoted by social enterprises. The results are interpreted in relation to existing research on digital inequality and organisational communication, without assuming direct causal relationships between the selected indicators.

Enterprise social media adoption in Romania and the European Union

Eurostat's Digitalisation in Europe – 2024 edition reports that 61% of EU enterprises used social media in 2023, compared with 34% in 2014. Romania's corresponding share was approximately 41%, a gap of −20 percentage points relative to the EU-27. Malta (87%) and Denmark (83%) illustrate the range across Member States. These figures concern enterprises generally, not social enterprises specifically; they are descriptive benchmarks for the surrounding business communication environment (Eurostat, 2024a).

The 20-point difference indicates a lower prevalence of organisational social-media use in Romania than in the EU aggregate. It does not show that Romanian social enterprises are less effective at communicating, nor does it reveal the type, frequency, accessibility or outcomes of posts. Lovejoy and Saxton's (2012) information–community–action framework provides a conceptual basis for distinguishing an account's existence from its communicative function.

For social enterprises, the distinction is particularly relevant because communication activities may pursue commercial objectives while simultaneously supporting social inclusion. Digital platforms can facilitate the promotion of products and services, but reaching disadvantaged beneficiaries requires communication strategies adapted to their circumstances. Consequently, the enterprise adoption rates reported by Eurostat provide contextual information rather than direct evidence of social enterprise communication performance.

Digital competencies and socioeconomic vulnerability

The Eurostat news release of 15 December 2023 reported that 28% of Romanian residents aged 16–74 had at least basic overall digital skills in 2023, compared with approximately 56% across the EU (Eurostat, 2023). These are the rounded values adopted consistently in Table 2 and Figure 1; subsequent database revisions may yield different published values, so replication should identify the data vintage. The resulting −28 percentage-point gap is larger in absolute magnitude than the enterprise social-media gap. Digital skills measure an individual capability, however, and are not a direct estimate of social-media reach or the ability to access a particular social-enterprise service.

The AROPE rate was 32.4% in Romania and 21.4% in the EU-27 in 2023, a +11.0 percentage-point difference (Eurostat, 2024b, 2024d). AROPE combines risk of income poverty, severe material and social deprivation, and very low work intensity. It is not a direct indicator of digital exclusion. The comparison identifies socioeconomic vulnerability alongside a digital-skills deficit but does not measure their overlap.

The comparative results are summarized in Table 2.

Table 2. Comparative indicators of enterprise digitalisation, digital competencies, and socioeconomic vulnerability, Romania and EU-27, 2023

Indicator	**Romania (%)**	**EU-27 (%)**	**Difference (pp)**
Enterprises using social media	41.0	61.0	−20.0
Individuals with at least basic digital skills	28.0	56.0	−28.0
Population at risk of poverty or social exclusion	32.4	21.4	+11.0

***Reference:** Authors' calculations based on Eurostat (2023, 2024a, 2024b, 2024d). Differences are expressed in percentage points and calculated as Romania minus EU-27. Indicators refer to different statistical populations.*

The three contrasts have distinct meanings: −20 points refers to enterprise adoption, −28 points to digital skills among people aged 16–74, and +11 points to AROPE among the total population. Their numerical magnitudes should not be interpreted as commensurable impacts or summed into an overall exclusion score. The largest absolute difference is in digital skills, which warrants attention as a potential communication constraint, not as proof of reduced service uptake.

These findings are consistent with the theoretical perspective developed by Helsper (2012), who emphasizes the relationship between digital exclusion and broader socioeconomic inequalities. Similarly, van Deursen and van Dijk (2014) demonstrate that digital inequalities extend beyond technological access to differences in internet usage and the opportunities associated with online participation.

However, the aggregate indicators do not establish that individuals experiencing poverty are necessarily those with limited digital competencies. Rather, they identify structural disparities that may coexist and influence the broader environment in which social enterprises communicate with potential beneficiaries.

Digital inequality and accessibility of social enterprise services

Figure 1 visualises the signed percentage-point differences in Table 2. The chart represents three separate benchmarks rather than a statistical relationship between variables.

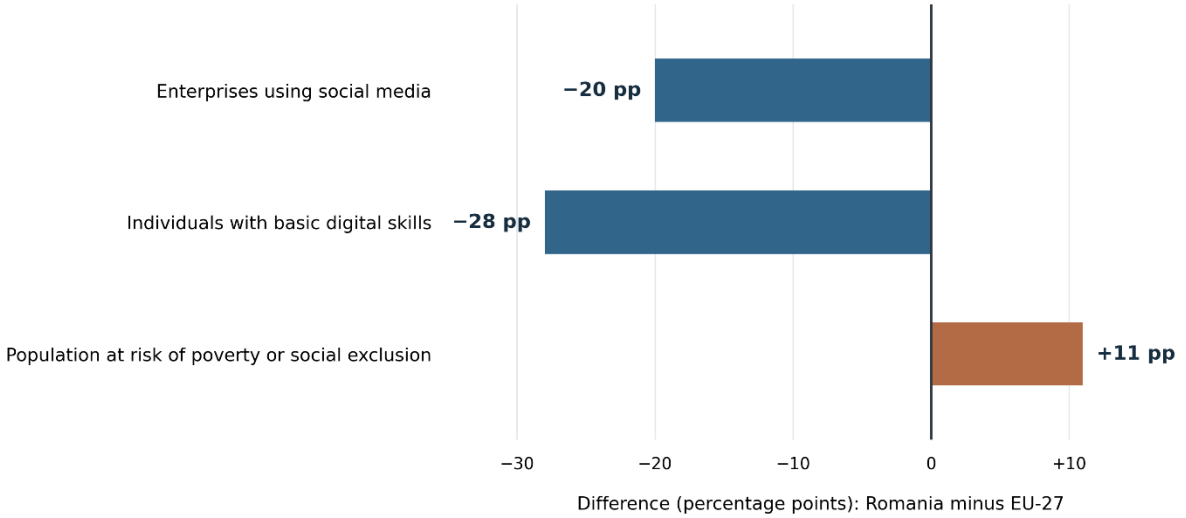

Figure 1. Romania–EU-27 differences in selected digitalisation and socioeconomic indicators, 2023.

Source: Authors' calculations based on Eurostat (2023, 2024a, 2024b, 2024d). Differences are expressed in percentage points (pp) and calculated as Romania minus EU-27. Negative values indicate lower percentages in Romania; the positive difference in the poverty or social exclusion indicator indicates greater socioeconomic vulnerability. Indicators refer to distinct statistical populations.

Figure 1 makes the direction and scale of each country–EU gap visible. The negative digital-skills difference is eight percentage points larger in absolute terms than the negative enterprise-adoption difference, but this arithmetic contrast does not establish that digital skills are the stronger determinant of service accessibility. Testing such a proposition would require linked data on beneficiaries, communication exposure and actual service use.

Van Dijk (2020) conceptualizes the digital divide as a multidimensional phenomenon involving access, skills, usage, and the outcomes of digital participation. From this perspective, the availability of online information does not automatically guarantee that individuals can understand it, complete digital procedures, or benefit from the services being promoted.

For social enterprises targeting vulnerable groups, these distinctions have practical implications. Individuals with limited digital skills may encounter difficulties identifying relevant opportunities, interpreting eligibility requirements, or completing online registration procedures. Such barriers may reduce the accessibility of services even when organisations maintain an active social media presence.

Territorial variation may further qualify national averages. Eurostat (2024c) documents regional differences in poverty and social exclusion, but the present study does not merge regional AROPE data with comparable regional digital-skills observations. It therefore cannot demonstrate a regional association between the two. Local needs assessments are recommended as a practical implication, not presented as an empirical finding of this study.

Implications for social media communication strategies

The findings suggest that social enterprises should approach digital communication as a means of facilitating beneficiary engagement rather than merely increasing organisational visibility. Social media platforms can support information dissemination and stakeholder interaction, but their effectiveness depends on the accessibility and relevance of communication to intended audiences.

Lovejoy and Saxton (2012) emphasize that organisational social media communication encompasses information, community building, and action. Applied to social enterprises, this framework highlights the importance of moving beyond the publication of promotional content towards communication that encourages meaningful interaction and participation.

Inclusive communication strategies may therefore combine digital platforms with alternative channels, including telephone assistance, face-to-face interaction, and partnerships with local authorities, employment agencies, and community organisations. Such approaches may be particularly relevant for individuals experiencing limited digital competencies or socioeconomic disadvantage.

Communication effectiveness should also be evaluated through indicators extending beyond conventional social media metrics. While followers, reactions, and shares provide information about online engagement, they do not directly measure access to socially oriented services. Additional indicators, such as beneficiary enquiries, completed registrations, and participation

in promoted activities, could provide a more meaningful assessment of communication outcomes.

These recommendations are consistent with the European Commission's Social Economy Action Plan, which emphasizes strengthening the capacities and development opportunities of social economy organisations (European Commission, 2021).

Discussion of the main findings

Taken together, the indicators depict three contextual features of Romania in 2023: comparatively less enterprise social-media use, a pronounced gap in basic digital skills, and a higher prevalence of poverty or social exclusion. The juxtaposition motivates a question about the accessibility of digitally promoted services; it does not itself answer whether social enterprises reach or serve vulnerable beneficiaries successfully.

The contribution is a bounded interpretative framework rather than a new estimate of social-enterprise performance. Drawing on research into digital inequality (Helsper, 2012; van Deursen & van Dijk, 2014; van Dijk, 2020), the study separates the supply of digital communication from the capabilities required to use it and from the eventual participation outcomes that remain unobserved.

The conceptual contribution of the analysis is a three-stage distinction between organisational presence, potential information accessibility, and realised participation. These stages are not estimated as a statistical pathway: the available indicators contextualise the first two, while the third requires beneficiary-level evidence. This distinction helps specify what a future evaluation of social-media promotion would need to measure.

Three analytically distinct stages follow: (1) organisational presence, approximated only indirectly by enterprise-wide adoption; (2) potential information accessibility, for which national digital skills and AROPE provide partial contextual indicators; and (3) realised participation, including enquiries, applications and service uptake, for which no observations are available. The empirical results cover neither individual exposure to messages nor conversion from exposure to participation.

Accordingly, the findings should not be interpreted as evidence that digitalisation directly improves or restricts social inclusion. Instead, they highlight the importance of aligning organisational communication practices with the digital capabilities and socioeconomic circumstances of intended beneficiaries.

For social enterprises, the central challenge is therefore not simply to expand their presence on social media, but to develop inclusive communication strategies capable of translating digital visibility into realistic opportunities for accessing socially oriented services.

CONCLUSION

The digital transformation of social enterprises creates opportunities to strengthen organisational visibility, improve stakeholder communication, and facilitate access to socially oriented services. However, the findings of this study indicate that the adoption of digital

communication channels does not necessarily ensure their accessibility to vulnerable populations. For social enterprises, the effectiveness of social media promotion must therefore be considered in relation to both organisational digital capacities and the socioeconomic circumstances of intended beneficiaries.

For 2023, the reported Romania–EU-27 differences were approximately −20 percentage points in enterprise social-media adoption, −28 percentage points in at least basic digital skills among individuals aged 16–74, and +11.0 percentage points in AROPE. These descriptive gaps are valid within their respective survey populations; they should not be combined or read as causal estimates.

The study's contribution is to distinguish organisational digital presence, the contextual conditions of information accessibility and realised beneficiary participation. Only the first is represented indirectly by an enterprise-wide benchmark; the second is discussed through partial population-level proxies; the third is not measured. Consequently, the evidence supports a rationale for inclusive communication design but cannot demonstrate the effectiveness of social-media promotion by social enterprises.

From a managerial perspective, the results suggest that social enterprises should adopt inclusive communication strategies adapted to the digital competencies and socioeconomic characteristics of their target populations. Combining social media promotion with telephone assistance, direct community outreach, and institutional partnerships may reduce communication barriers for disadvantaged individuals. Furthermore, evaluating promotional effectiveness should extend beyond conventional digital engagement indicators to include beneficiary enquiries, completed registrations, and actual participation in services.

The findings also have implications for public policies supporting the digital transformation of the social economy. Initiatives aimed at strengthening organisational digital capacities should be complemented by measures addressing digital skills, accessibility, and the specific needs of vulnerable communities. Such an integrated approach may contribute to ensuring that technological development supports broader social inclusion objectives.

The main limitations are the absence of social-enterprise-specific observations, unmatched statistical populations, rounded country-level figures, no direct measurement of internet use or social-media exposure among beneficiaries, and no service-level outcomes. Future studies should collect paired organisational and beneficiary data, disaggregate by region and demographic group, and track enquiries, completed registrations and participation across online and offline channels.

Overall, the study highlights that the digitalisation of social enterprises should not be evaluated solely through technological adoption or online visibility. Its social relevance depends on the extent to which digital communication contributes to accessible information and meaningful opportunities for participation among disadvantaged populations.

REFERENCES

Defourny, J., & Nyssens, M. (2017). Fundamentals for an international typology of social enterprise models. *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations, 28*(6), 2469–2497. https://doi.org/10.1007/s11266-017-9884-7

European Commission. (2021). *Building an economy that works for people: An action plan for the social economy* (COM(2021) 778 final). https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021DC0778

Eurostat. (2023, December 15). *56% of EU people have basic digital skills*. https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20231215-3

Eurostat. (2024a). *Digitalisation in Europe – 2024 edition*. https://ec.europa.eu/eurostat/web/interactive-publications/digitalisation-2024

Eurostat. (2024b, June 12). *People at risk of poverty or social exclusion in 2023*. https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20240612-1

Eurostat. (2024c, October 15). *Risk of poverty or social exclusion in regions*. https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20241015-1

Eurostat. (2024d). *Key figures on Europe – 2024 edition*. Publications Office of the European Union. https://ec.europa.eu/eurostat

Eurostat. (n.d.-a). *Individuals' level of digital skills (from 2021 onwards)* [Data set]. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/isoc_sk_dskl_i21/default/table?lang=en

Eurostat. (n.d.-b). *Persons at risk of poverty or social exclusion by age and sex* [Data set]. https://doi.org/10.2908/ilc_peps01n

Eurostat. (n.d.-c). Social media use by type, internet advertising and size class of enterprise [Data set]. https://doi.org/10.2908/isoc_cismt

Hargittai, E. (2002). Second-level digital divide: Differences in people's online skills. *First Monday, 7*(4). https://doi.org/10.5210/fm.v7i4.942

Helsper, E. J. (2012). A corresponding fields model for the links between social and digital exclusion. *Communication Theory, 22*(4), 403–426. https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2012.01416.x

Lovejoy, K., & Saxton, G. D. (2012). Information, community, and action: How nonprofit organizations use social media. *Journal of Computer-Mediated Communication, 17*(3), 337–353. https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2012.01576.x

Nah, S., & Saxton, G. D. (2013). Modeling the adoption and use of social media by nonprofit organizations. *New Media & Society, 15*(2), 294–313. https://doi.org/10.1177/1461444812452411

van Deursen, A. J. A. M., & Helsper, E. J. (2015). The third-level digital divide: Who benefits most from being online? In L. Robinson, S. R. Cotten, J. Schulz, T. M. Hale, & A. Williams (Eds.), *Communication and information technologies annual* (Studies in

Media and Communications, Vol. 10, pp. 29–53). Emerald Group Publishing. https://doi.org/10.1108/S2050-206020150000010002

van Deursen, A. J. A. M., & van Dijk, J. A. G. M. (2014). The digital divide shifts to differences in usage. *New Media & Society, 16*(3), 507–526. https://doi.org/10.1177/1461444813487959

van Deursen, A. J. A. M., & van Dijk, J. A. G. M. (2015). Toward a multifaceted model of internet access for understanding digital divides: An empirical investigation. *The Information Society, 31*(5), 379–391. https://doi.org/10.1080/01972243.2015.1069770

van Dijk, J. A. G. M. (2020). *The digital divide*. Polity Press.

INFLUENCE OF REMOTE WORK ON TEAM DYNAMICS AND COLLABORATION AMONG BUSINESS PROCESS OUTSOURCING (BPO) EMPLOYEES IN CEBU, PHILIPPINES

Kristle Mae B. Colegado
College Students, Department of Business Administration and Management Accounting, St. Cecilia's College-Cebu, Inc., Minglanilla, Cebu, Philippines

Shieva Mae More
College Students, Department of Business Administration and Management Accounting, St. Cecilia's College-Cebu, Inc., Minglanilla, Cebu, Philippines

AG May A. Saavedra
College Students, Department of Business Administration and Management Accounting, St. Cecilia's College-Cebu, Inc., Minglanilla, Cebu, Philippines

ABSTRACT

This study examined how remote work affects team dynamics and collaboration among Business Process Outsourcing (BPO) employees in Cebu, Philippines. It aimed to determine employees' perceptions of remote work arrangements, team dynamics, and team collaboration, as well as the significant relationships and predictive associations among them. The study employed a descriptive-correlational-predictive research design with a qualitative component. The study collected data from 94 BPO employees through a structured questionnaire and from five participants through semi-structured interviews. The study analyzed quantitative data using descriptive, correlation, and regression analyses, while examining qualitative responses through thematic analysis. Results showed positive perceptions of remote work arrangements (M = 3.63), team dynamics (M = 3.55), and team collaboration (M = 3.52). Remote work arrangements and employee tenure and experience were significantly related to and predictive of team dynamics and team collaboration. Qualitative findings highlighted flexibility and reduced commuting costs, while technical problems, miscommunication, and reduced face-to-face interaction remained challenges. The study recommends strengthening communication, technical support, coordination, and team-building practices in remote work settings.

Keywords: BPO Employees, Cebu, Team Collaboration, Team Dynamics

FLEXIBLE WORK HOURS AND EMPLOYEE PRODUCTIVITY: DIRECT AND MODERATED EFFECTS OF INDUSTRY TYPE

Dacalos, Norelyn S.
College Students, Department of Business Administration and Management Accounting, St. Cecilia's College-Cebu, Inc., Minglanilla, Cebu, Philippines

Pasarda
College Students, Department of Business Administration and Management Accounting, St. Cecilia's College-Cebu, Inc., Minglanilla, Cebu, Philippines

Cyriel Franz A.
College Students, Department of Business Administration and Management Accounting, St. Cecilia's College-Cebu, Inc., Minglanilla, Cebu, Philippines

Trana
College Students, Department of Business Administration and Management Accounting, St. Cecilia's College-Cebu, Inc., Minglanilla, Cebu, Philippines

Juana
College Students, Department of Business Administration and Management Accounting, St. Cecilia's College-Cebu, Inc., Minglanilla, Cebu, Philippines

ABSTRACT

This study examined the predictive effect of Flexible Work Hours on Employee Productivity and the moderating role of Industry Type among full-time employees. The study used a quantitative correlational-predictive research design and involved 94 employees from Healthcare, Information Technology, Manufacturing, Finance, Education, Retail, and Hospitality industries in Cebu. The researchers gathered data using a structured survey questionnaire and analyzed them using the mean, standard deviation, Spearman Rank-Order Correlation, simple linear regression, and hierarchical multiple regression. The results showed that respondents rated Flexible Work Hours very highly, with an overall mean of 3.82 and a standard deviation of 1.04. Employee Productivity was also rated very high, with an overall mean of 4.35 and a standard deviation of 0.73. A significant moderate positive relationship was found between Flexible Work Hours and Employee Productivity ($r = 0.466$, $p < .001$). Simple linear regression further showed that Flexible Work Hours significantly and positively predicted Employee Productivity ($B = 0.297$, $p < .001$), explaining 15.7% of its variation. The hierarchical regression showed that Flexible Work Hours remained a significant predictor of Employee Productivity, while Retail had a significantly lower productivity level compared with Healthcare in Model 1. In Model 2, the study observed some industry differences and

interaction effects, with significant moderation in the Finance sector. Overall, the results indicated that flexible work hours were associated with higher employee productivity, while industry type could influence how flexibility related to productivity. The study recommended that organizations consider flexible work arrangements based on their industry's specific operational needs and conditions.

Keywords: Industry type, flexible work hours, employee productivity, finance, information technology, and education

ARTIFICIAL INTELLIGENCE USE, EMPLOYEE WELL-BEING, AND WORK-LIFE BALANCE: A CROSS-SECTIONAL QUANTITATIVE STUDY OF BPO EMPLOYEES IN CEBU CITY

Arianne Carmelle D. Abellana
College Students, Department of Business Administration and Management Accounting, St. Cecilia's College-Cebu, Inc., Minglanilla, Cebu, Philippines

Josh Lourd S. Hiponia
College Students, Department of Business Administration and Management Accounting, St. Cecilia's College-Cebu, Inc., Minglanilla, Cebu, Philippines

Apple Mae A. Neri
College Students, Department of Business Administration and Management Accounting, St. Cecilia's College-Cebu, Inc., Minglanilla, Cebu, Philippines

ABSTRACT

This study examined BPO employees' use of Artificial Intelligence (AI) in Cebu City and its relationship to employee well-being and work-life balance. It aimed to determine the relationship between AI use and employee well-being and to assess whether AI can help employees manage their work and personal responsibilities. The study used a quantitative research design and collected data from BPO employees through a survey. The findings showed that AI tools generally improved work efficiency and effectiveness, particularly in completing tasks and solving work-related problems more quickly. AI utilization also showed a significant positive relationship with employee well-being ($\rho = 0.332$, $p = 0.003$). The findings further showed that AI can help manage workloads, reduce work-related stress, and support work-life balance. However, the results also suggest there is still room for employees to become more familiar with and consistently use AI tools at work. Based on these findings, the researchers recommend promoting responsible, effective AI use in the workplace through an AI Stress Support Program and a Work-Life Balance Awareness Program. Future researchers are also encouraged to conduct longitudinal studies to examine how AI utilization, employee well-being, and work-life balance may change over time.

Keywords: Artificial Intelligence, AI Utilization, BPO Employees, Employee Well-Being, Work-Life Balance, Workplace Productivity.

EMBRİYOLOJİ İLE İLGİLİ AYETLERİN BİLİMSEL TEFSİR GELENEĞİNDE YORUMU: İMKÂNLAR, SINIRLAR VE YÖNTEM SORUNU

THE INTERPRETATION OF VERSES RELATED TO EMBRYOLOGY IN THE SCIENTIFIC TAFSIR TRADITION: POSSIBILITIES, LIMITS, AND THE PROBLEM OF METHOD

Serhat AYBARS
Iğdır Üniversitesi LEE Yüksek Lisans Öğrencisi
Master's student at Iğdır University's LEE programme

Abdullah ÖZÜÇALIŞIR
Dr. Öğretim Üyesi, Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir ABD, Iğdır
Assist. Prof. Assist. Prof. Dr., *Faculty Member, Igdir University Faculty of Theology, Tafsir, Iğdır/Türkiye*
ORCID: 0000-0003-1776-6160

ÖZET

Bu çalışma, Kur'ân'da insanın anne rahmindeki oluşumuna temas eden ayetlerin bilimsel tefsir geleneğinde nasıl yorumlandığını incelemektedir. Araştırmanın odağını Mü'minûn 23/12-14, Hac 22/5, İnsan 76/2, Kıyâme 75/37-39 ve Zümer 39/6 ayetlerinde geçen nutfe, nutfe-i emşâc, alaka, mudğa, izâm, lahm ve halk-ı âhar kavramları oluşturmaktadır. Doküman incelemesine dayalı nitel araştırmada klasik tefsirler, modern bilimsel tefsir örnekleri ve güncel embriyoloji literatürü karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. İnceleme, klasik müfessirlerin ilgili lafızları çoğunlukla dil, rivayet, gözlem ve teolojik bağlam içinde açıkladıklarını; modern yorumcuların ise bu anlam alanlarını döllenme, implantasyon, somit oluşumu ve organogenez gibi kavramlarla ilişkilendirdiklerini göstermektedir. Bununla birlikte ayetlerdeki tasvirleri modern embriyolojinin teknik evreleriyle bire bir özdeşleştirmenin semantik daralma, anakronizm ve değişebilir bilimsel modelleri vahyin kesin anlamı hâline getirme riski taşıdığı tespit edilmiştir. Çalışmada, bilimsel veriyi ayetin tek anlamını belirleyen otorite değil, mümkün anlamlardan bazılarını sınayan yardımcı bağlam olarak kullanan ihtiyatlı bir yorum modeli önerilmektedir. Bu modele göre metnin Arapça kullanım alanı, siyak-sibak, tefsir tarihi ve bilimin açıklama düzeyi birlikte dikkate alınmalı; uygunluk, özdeşlik ve i'câz iddiaları birbirinden ayrılmalıdır.
Anahtar Kelimeler: Tefsir, Bilimsel Tefsir, Embriyoloji, Yaratılış, Nutfe, Alaka, Mudğa.

ABSTRACT

This study examines how Qur'anic verses referring to human development in the womb have been interpreted within the tradition of scientific tafsir. It focuses on the terms nuṭfa, nuṭfa amshāj, ʿalaqa, muḍgha, ʿiẓām, laḥm, and khalqan ākhar in Q 23:12-14, 22:5, 76:2, 75:37-39, and 39:6. Using qualitative document analysis, the study compares classical exegetical works, modern scientific commentaries, and contemporary embryology literature. Classical exegetes

generally explained these expressions through language, transmitted reports, ordinary observation, and theological context, whereas modern commentators associated them with fertilization, implantation, somite formation, and organogenesis. The analysis finds that some associations can illuminate the evocative and process-oriented character of the verses. Yet identifying Qur'anic descriptions one-to-one with technical stages of modern embryology risks semantic reduction, anachronism, and turning revisable scientific models into the definitive meaning of revelation. The article therefore proposes a cautious interpretive model in which scientific data function as an auxiliary context that tests possible meanings rather than as an authority fixing the verse's sole meaning. The Arabic semantic range, textual context, history of interpretation, and level of scientific explanation should be considered together, while compatibility, identity, and claims of scientific inimitability should be carefully distinguished.
Keywords: Tafsir, Scientific Tafsir, Embryology, Creation, Nuṭfa, ʿAlaqa, Muḍgha.

Giriş

Kur'ân'ın insanın yaratılışına ilişkin anlatımı, bir yandan Allah'ın kudretini ve yeniden diriltmenin mümkünlüğünü temellendirirken diğer yandan insanı kendi başlangıcı üzerinde düşünmeye çağırır. Anne rahmindeki gelişime temas eden ayetler bu çift yönlü hitabın belirgin örneklerindendir. Mü'minûn sûresinde nutfeden alakaya, mudğadan kemik ve ete uzanan bir süreç zikredilir; Hac sûresinde aynı dizi, öldükten sonra dirilme konusundaki şüpheyi giderecek bir delil içinde sunulur. İnsan ve Kıyâme sûrelerinde başlangıç maddesinin küçüklüğü ile nihai insan formu arasındaki karşıtlık öne çıkar. Bu ayetlerin temel maksadı bir tıp kitabının sınıflandırmasını vermek değildir; ancak biyolojik bir süreci konu edinmeleri, özellikle modern embriyolojinin gelişmesinden sonra, lafızların bilimsel verilerle ilişkilendirilmesini kaçınılmaz hâle getirmiştir.1

Bilimsel tefsir literatüründe embriyoloji, astronomi ve jeolojiyle birlikte en sık başvurulan alanlardan biridir. Mikroskobik gözlemler, hücre kuramı, döllenme mekanizmasının açıklanması, rahim içi görüntüleme ve gelişim evrelerinin ayrıntılı biçimde sınıflandırılması; nutfe, alaka ve mudğa kelimelerinin yeniden yorumlanmasına zemin hazırlamıştır. Bazı araştırmacılar ayetlerle modern bulgular arasında dikkat çekici uygunluk bulunduğunu savunmuş, bazıları ise bu yaklaşımın metne sonradan anlam yüklediğini ileri sürmüştür. Tartışma çoğu zaman "Kur'ân bilimi haber vermiş midir?" sorusuna sıkışmış; klasik yorumların hangi bilgi şartlarında üretildiği, modern karşılıkların lafzın anlam alanını ne ölçüde koruduğu ve değişebilir bilimsel açıklamaların tefsirde hangi statüde kullanılacağı yeterince ayrıştırılmamıştır.

Türkiye'de konuya ilişkin çalışmaların önemli bir kısmı insanın yaratılış merhalelerini ayet sırasına göre açıklamakta, klasik tefsirlerden nakillerle modern embriyoloji bilgilerini yan yana

getirmektedir. Mehmet Zeki Doğan'ın çalışması nutfe, alaka, mudğa ve kemik-et aşamalarını hadisler, tefsirler ve tıp literatürüyle ele almış; Musa Güler ise Mü'minûn 12-14 ekseninde daha geniş bir yaratılış anlatısı kurmuştur. M. Sait Kavşut, Te'vîlât merkezli incelemesinde kavramların tercüme sorunlarına dikkat çekmiştir. Bu birikim önemli olmakla birlikte, aynı malzemenin tekrarından kaçınmak için yeni araştırmaların yorumların tarihsel dönüşümünü ve yöntemsel sınırlarını merkeze alması gerekmektedir.2

Bu makalenin temel sorusu şudur: Embriyolojiyle ilgili ayetler klasik ve modern tefsirlerde hangi anlamlandırma stratejileriyle yorumlanmış ve modern embriyoloji verileri bu yorumlara hangi ölçüde dâhil edilmiştir? Bu ana soru üç alt problemle somutlaştırılmıştır: İlgili Kur'ân kelimelerinin dilsel ve bağlamsal anlam alanı nedir? Modern bilimsel karşılıklar klasik yorumlara göre nasıl bir genişleme veya daralma meydana getirmiştir? Bilimsel veriden yararlanırken metnin maksadı, dilsel çoğulluk ve bilimsel bilginin değişebilirliği nasıl korunabilir?

Araştırma, nitel doküman incelemesi ve karşılaştırmalı yorum çözümlemesi yöntemini kullanmaktadır. Önce ilgili ayetlerdeki anahtar kavramların sözlük ve Kur'ân içi kullanımları belirlenmiş; ardından Taberî, Mâtürîdî, Zemahşerî, Râzî, Kurtubî ve İbn Âşûr gibi müfessirlerin açıklamalarıyla modern dönemde Tantâvî Cevherî, Elmalılı, Seyyid Kutub, Süleyman Ateş, Muhammed Ali el-Bâr ve Zağlûl en-Neccâr çizgisindeki yorumlar karşılaştırılmıştır. Bilimsel değerlendirmede güncel embriyolojinin evreleri, özellikle döllenme, implantasyon, gastrulasyon, somit oluşumu, organogenez ve kemikleşme bakımından esas alınmıştır. Ayetlerin doğruluğunu bilimle "ispatlama" veya bilimsel kuram üretme amacı güdülmemiş; yorumların metinle ve bilimsel verinin açıklama düzeyiyle ilişkisi incelenmiştir.

Çalışmanın sınırlılığı, embriyolojiye temas eden bütün rivayetleri veya çağdaş popüler i'câz literatürünü tüketici biçimde ele almamasıdır. Tıbbi veriler normal insan gelişiminin genel şemasını göstermek amacıyla kullanılmakta; gelişimsel anomaliler ve yardımcı üreme teknikleri kapsam dışında bırakılmaktadır. Ayrıca ayetlerin ahlaki, kelâmî ve fıkhî sonuçları ancak yorum yöntemini aydınlattığı ölçüde ele alınmaktadır. Bu sınırlama, tefsir metniyle modern bilim arasında kurulabilecek ilişkinin türlerini daha açık seçik tartışmayı mümkün kılmaktadır.

1. Bilimsel Tefsirin Mahiyeti ve Yöntem Tartışması

Bilimsel tefsir, kevnî ayetlerin dönemsel bilimsel bilgi ve teorilerden yararlanılarak açıklanması şeklinde tanımlanabilir. Tanımın geniş tutulması hâlinde müfessirin tabiat hakkındaki her dönemsel bilgisini yorumda kullanması bu kapsama girer; dar anlamda ise modern bilimlerin kavram ve bulgularıyla yapılan sistematik yorumlar kastedilir. Bu ayrım önemlidir. Çünkü

2Mehmet Zeki Doğan, "Kur'ân Âyetleri Işığında Embriyo Aşamaları", Batman Akademi Dergisi 4/2 (2020), 1-15; Musa Güler, "Al-Mu'minun Suresi 12-14. Ayetlerin Tefsiri Bağlamında İnsanın Yaratılış Merhaleleri Üzerine Bir İnceleme", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 26/1 (2021), 167-200; M. Sait Kavşut, "Kur'ân'da İnsanın Yaratılış Aşamaları: Te'vîlât Ekseninde Bir Değerlendirme", e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi 7 (2012), 289-301.

Râzî'nin tıp ve tabiat bilgisini kullanmasıyla yirminci yüzyılda mikroskobik embriyoloji verilerinin ayetlere uygulanması aynı bilgi rejimine ait değildir. İlkinde felsefe, tıp ve kelâm iç içe geçmişken ikincisinde deneysel bilim, uzmanlaşmış disiplinler ve standartlaştırılmış terminoloji belirleyicidir.3

Bilimsel tefsirin meşruiyetini savunanlar, Kur'ân'ın kâinata bakmayı ve yaratılış üzerinde düşünmeyi emrettiğini, lafızların anlam kapasitesinin ilk muhatapların bilgisiyle tüketilemeyeceğini ve kesinleşmiş bilimsel bulguların bazı kapalı işaretleri görünür kılabileceğini belirtir. Bu görüşe göre vahiy bütün çağlara hitap ettiğinden, sonraki dönemlerde keşfedilen bazı gerçekliklerin ayetlerin delalet ufkunda bulunması mümkündür. Bilimsel bilginin kullanımı, doğru sınırlar içinde kaldığında, ayetin hidayet maksadını gölgelemek yerine insanın hayret ve sorumluluk bilincini artırabilir.

Eleştirenler ise üç temel itiraz ileri sürer. Birincisi dilsel itirazdır: Bir kelimenin modern teknik terime indirgenmesi, nüzul dönemindeki kullanım alanını aşabilir. İkincisi epistemolojik itirazdır: Bilimsel modeller gözleme dayansa da yeni kanıtlarla değişebilir; değişen teoriye bağlanan yorum, ayetin anlamını gereksiz biçimde kırılganlaştırır. Üçüncüsü maksat itirazıdır: Kur'ân'ın amacı ayrıntılı biyoloji öğretmek değil, yaratılış olgusundan teolojik ve ahlaki sonuç çıkarmaktır. Bu nedenle bilimsel ayrıntının metnin retorik akışını yönetmesine izin verilmemelidir.4

Bu itirazlar bilimsel verinin tefsirde bütünüyle dışlanmasını gerektirmez. Zira müfessir, ayetin temas ettiği olgu hakkında yanlış bir tabiat tasavvuruna dayanırsa lafzın mümkün işaretlerinden birini kaçırabilir. Örneğin implantasyonun bilinmesi, alaka kelimesindeki "tutunma" anlamının biyolojik bir süreçle ilişkilendirilebilirliğini gösterir. Fakat bu ilişki, alakanın sözlükte yalnızca implantasyon anlamına geldiğini kanıtlamaz. Bilim, lafzın anlamını icat etmemeli; dil ve bağlam içinde mümkün olan yorumun dış dünyadaki karşılığını açıklamalıdır.

Bu çalışmada üç düzey birbirinden ayrılmaktadır. "Uyumluluk", ayet tasviriyle bilimsel gözlem arasında açık bir çelişki bulunmamasını; "açıklayıcı ilişki", bilimsel bilginin lafzın bir yönünü daha anlaşılır kılmasını; "bilimsel i'câz" ise bilginin nüzul döneminde erişilemez olduğunu ve ayetin onu belirli biçimde haber verdiğini ileri süren daha güçlü iddiayı ifade eder. İlk iki düzey için gereken kanıt ile üçüncü düzey için gereken kanıt aynı değildir. İ'câz iddiası, lafzın alternatif anlamlarını, eski tıp bilgisinin imkânlarını ve modern karşılığın kesinliğini ayrıca göstermeyi gerektirir.

2. Embriyolojiyle İlgili Ayetlerin Kavramsal Çerçevesi

Kur'ân'daki rahim içi gelişim anlatıları tek bir sûrede toplanmamıştır. Mü'minûn 23/12-14 süreç tasvirinin en ayrıntılı örneğini sunarken Hac 22/5 aynı evreleri ba'sın imkânına delil getirir. İnsan 76/2 "nutfe-i emşâc" ifadesiyle başlangıcın karışık niteliğini, Kıyâme 75/37-39

3Celal Kırca, Kur'ân-ı Kerîm ve Modern İlimler (İstanbul: Marifet Yayınları, 1982), 51-74; Mehmet Kaya, "Bilimsel Tefsir ve Değişim", Mütefekkir 3/5 (2016), 195-223.
4Kaya, "Bilimsel Tefsir ve Değişim", 201-217.

atılan meniden seçilmiş bir parçayı ve cinsiyet farklılaşmasını, Zümer 39/6 ise "üç karanlık içinde yaratılış"ı vurgular. Alak 96/2'deki alaka kelimesi, insanın değersiz görünen başlangıcı ile ilim öğrenme kabiliyeti arasındaki dönüşümü hatırlatır. Ayetler birlikte okunduğunda kronolojik bir laboratuvar çizelgesinden çok; başlangıç, dönüşüm, takdir, koruma ve yeni bir yaratılış temalarının örüldüğü görülür.

2.1. Nutfe, Emşâc ve Karâr-ı Mekîn

Nutfe sözlükte az miktardaki saf su veya damla anlamına gelir. Kur'ân'da "meniden bir nutfe" terkibi, nutfenin meninin bütünü değil ondan ayrılan az bir miktar olduğunu düşündürür. Klasik tefsirlerde kelime çoğunlukla erkek veya kadın üreme sıvısıyla ilişkilendirilmiş; çocuğun iki ebeveynin katkısıyla meydana geldiğine dair rivayetler "emşâc"ın karışım anlamıyla birlikte değerlendirilmiştir. Bu kullanım, nutfenin yalnız sperm hücresiyle özdeşleştirilmesini zorunlu kılmaz; bağlama göre üreme sıvısının küçük bir kısmını veya döllenmeye yönelen başlangıç unsurunu anlatabilir.5

Modern yorumlarda nutfe bazen spermatozoon, bazen ovum, bazen de zigot karşılığı olarak kullanılmaktadır. Aynı kelimeye ardışık üç teknik karşılığın verilmesi ilk bakışta tutarsız görünse de bunun nedeni Kur'ân dilinin teknik sınıflandırma yerine görünen başlangıç unsurunu adlandırmasıdır. "Nutfe-i emşâc"ı doğrudan zigot diye çevirmek biyolojik birleşmeye işaret etmesi bakımından açıklayıcı olabilir; fakat emşâcın genetik materyalin kromozomal birleşmesini ayrıntısıyla bildirdiğini ileri sürmek lafzın taşıdığı "karışımlar" anlamından daha özel bir iddiadır. En ihtiyatlı karşılık, "karışık/katışık bir damla"yı koruyup biyolojik muhtemelleri açıklamada belirtmektir.

Karâr-ı mekîn ifadesi "sağlam, korunmuş yer" anlamındadır ve klasik yorumlarda rahimle açıklanır. Modern embriyoloji açısından rahim, embriyonun geliştiği anatomik ortamdır; bununla birlikte döllenme çoğunlukla uterin tüpte gerçekleşir ve oluşan blastosist daha sonra endometriuma yerleşir. Dolayısıyla ayetin "nutfenin rahme konulması" şeklindeki genel anlatımıyla döllenmenin anatomik yeri birbirine karıştırılmamalıdır. Ayet, gelişimin güvenli ortamını öne çıkarır; hücresel başlangıcın her aşamasının rahim boşluğunda gerçekleştiğini söylemez.6

2.2. Alaka ve Tutunma Olgusu

Alaka, '-l-k kökünün ilişme, yapışma ve asılı kalma anlamlarıyla bağlantılıdır. Sözlüklerde kan, pıhtı ve sülük gibi karşılıklar da bulunur. Klasik müfessirlerin "donmuş/pıhtılaşmış kan" açıklaması, kelimenin yerleşik kullanımına ve düşüğe ilişkin gözleme dayanır. Bu yorum, modern dolaşım fizyolojisindeki pıhtı kavramıyla özdeş değildir. Erken embriyo canlı ve organize bir yapıdır; pıhtılaşmış kan kütlesi olarak nitelenmesi teknik bakımdan doğru olmaz.

5Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1412), "nṭf" md.; İbn Manzûr, Lisânü'l-ʿArab (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), "nṭf" md.

6Yumna S. Khan - Farah Ackerman, "Embryology, Week 1", StatPearls (Treasure Island: StatPearls Publishing, güncelleme 2023); Mark G. Torchia - T. V. N. Persaud, The Developing Human: Clinically Oriented Embryology (Philadelphia: Elsevier, 12. Basım, 2024).

Buna karşılık kelimenin tutunma anlamı, blastosistin endometriuma bağlanması ve giderek doku içine gömülmesiyle anlamlı bir ilişki kurmaya elverişlidir.

İmplantasyon, döllenmeden sonraki ilk haftanın sonlarında başlayan ve ikinci haftada ilerleyen karmaşık bir süreçtir. Blastosistin dış hücre tabakası endometriuma temas eder; trofoblast farklılaşarak anne dokusuna invazyonu ve erken uteroplasental dolaşımın kurulmasını sağlar. Bu tablo "tutunan şey" tasvirini açıklayıcı kılabilir. Bununla birlikte alaka evresini yalnız implantasyon anına hapsetmek güçtür; Kur'ân'ın ardışık evreleri gün, hafta veya histolojik sınır vermediği için terim erken embriyonun tutunmuş durumunu daha geniş biçimde tasvir edebilir.7

Alakanın "sülük benzeri" anlamına yapılan vurgu da iki düzeyde değerlendirilmelidir. Kelimenin sözlük anlamlarından biri sülükle ilişkilidir ve erken embriyonun dış görünümüyle bazı benzerlikler kurulabilir. Fakat morfolojik benzetme, dokuların işlevsel veya taksonomik özdeşliği değildir. Sülüğün kan emmesiyle embriyonun plasental alışverişi aynı mekanizma sayılmaz. Bilimsel tefsir, benzetmenin görsel ve ilişkisel sınırlarını belirttiğinde açıklayıcı; benzerliği ayrıntılı bir bilimsel tanım gibi sunduğunda abartılı olur.

2.3. Mudğa, İskelet ve Etle Giydirme

Mudğa, çiğnenebilecek büyüklükte lokma veya çiğnenmiş et parçası anlam alanına sahiptir. Klasik tefsirlerde bu tasvir, alakanın daha hacimli ve etsi bir görünüme dönüşmesi şeklinde açıklanır. Modern yorumcular, dördüncü haftada embriyonun dış yüzeyinde belirginleşen somitlerin çiğneme izlerini andırabileceğini ileri sürmüştür. Somitler yaklaşık yirminci günden itibaren oluşan, eksen iskeleti ve iskelet kası dâhil çeşitli yapılara kaynaklık eden segmental mezoderm bloklarıdır. Bu benzerlik ilgi çekicidir; ancak mudğa kelimesinin sözlük anlamından 'somitli embriyo' teknik sonucunu zorunlu olarak çıkarmak mümkün değildir.8

Hac 22/5'te mudğanın "biçimlendirilmiş ve biçimlendirilmemiş" oluşu, klasik kaynaklarda yaratılışı tamamlanan-tamamlanmayan, organları belirginleşen-belirginleşmeyen veya düşükle sonuçlanan-devam eden gebelik gibi farklı şekillerde yorumlanmıştır. Modern literatürde ifade, hücre farklılaşmasının aynı anda tamamlanmaması yahut normal ve anormal gelişimle ilişkilendirilmektedir. Ayetin lafzı bu yorumlardan yalnız birini kesinleştirmez. Çoğul yorum imkânı, bilimsel karşılığı tek seçenek ilan etmenin sakıncasını açıkça gösterir.

Mü'minûn 23/14'te mudğadan kemiklerin yaratılması ve kemiklerin etle giydirilmesi, modern bilimsel tefsirin en tartışmalı noktasıdır. Popüler anlatım çoğu zaman önce çıplak iskeletin oluştuğunu, ardından kasların onu kapladığını söyler. Oysa iskelet ve kas dokuları ortak mezodermal kaynaklardan farklılaşır; gelişimleri zaman bakımından büyük ölçüde örtüşür. Kemiklerin önemli bölümü önce mezenkimal veya kıkırdak modeller hâlindedir; gerçek

7Bushra Rehman - Hira Muzio, "Embryology, Week 2-3", StatPearls (Treasure Island: StatPearls Publishing, güncelleme 2023).

8Miki Sanaki-Matsumiya vd., "Periodic Formation of Epithelial Somites from Human Pluripotent Stem Cells", Nature Communications 13 (2022), 2325; Torchia - Persaud, The Developing Human.

kemikleşme merkezleri altıncı-yedinci haftalarda belirginleşmeye başlar. İskelet kası öncüleri de somitlerden ayrılıp gövde ve uzuv bölgelerinde eş zamanlı gelişir. Bu nedenle ayetin "fa" bağlacından katı, birbirini dışlayan bir histolojik sıra çıkarmak bilimsel açıdan savunulamaz.9 Bununla birlikte ayetteki anlatım bütünüyle sorunlu sayılmaz. "İzâm" görünür iskelet taslağını, "lahm" ise kas ve yumuşak doku kitlesini fenomenolojik düzeyde anlatıyorsa, iki yapının ayırt edilir hâle gelmesi ve kas dokusunun iskelet çevresinde örgütlenmesi tasvir edilmiş olabilir. "Giydirme" fiili de günlük dilde anatomik sarma ve örtme ilişkisini güçlü biçimde ifade eder. Bilimsel tefsirin görevi burada ayeti modern ders kitabındaki ardışık haftalara zorlamak değil, tasvirin hangi anatomik ilişkiyi taşıyabildiğini ve nerede teknik ayrıntı vermediğini göstermektir.

2.4. Halk-ı Âhar ve Üç Karanlık

"Sonra onu başka bir yaratılışla inşa ettik" ifadesi klasik tefsirlerde ruhun üflenmesi, insan suretinin tamamlanması, hareket ve duyu yetilerinin ortaya çıkması yahut doğumla yeni bir hâle geçiş biçimlerinde yorumlanmıştır. Modern yorumlarda organogenez, sinir sisteminin gelişmesi veya fetüs dönemine geçişle ilişkilendirilir. Kavramın kasıtlı biçimde genel oluşu, onu tek bir biyolojik eşikle özdeşleştirmeyi güçleştirir. İfade, niceliksel büyümenin ötesinde niteliksel dönüşümü anlatan teolojik bir sonuç cümlesi olarak daha geniştir.

Zümer 39/6'daki "üç karanlık" klasik dönemde karın, rahim ve meşîme/zarlar şeklinde açıklanmıştır. Çağdaş yazarlar bunu karın duvarı, rahim duvarı ve fetal zarlar; bazen de amniyon, koryon ve desidua olarak yeniden adlandırır. Anatomik katmanların hangi üçlüyle sayılacağı seçime bağlıdır; insan bedeni üç katmandan ibaret değildir. Bu nedenle ayette kesin bir anatomi listesinden çok, embriyonun iç içe koruyucu ortamlarda ve doğrudan gözden uzak biçimde gelişmesine dikkat çekildiğini söylemek daha sağlamdır.10

3. Tefsir Geleneğinde Yorumun Dönüşümü

3.1. Klasik Tefsirlerde Dil, Rivayet ve Gözlem

Taberî, yaratılış evrelerini açıklarken sahâbe ve tâbiîn rivayetlerini derler; nutfeyi meni, alakayı kan ve mudğayı et parçası olarak aktarır. Onun amacı modern anlamda embriyolojik mekanizma kurmak değil, Arapça lafızları rivayet birikimi içinde belirlemek ve ayetin diriliş delilini açıklamaktır. Mâtürîdî de dönüşümün Allah'ın kudretine delaletini öne çıkarır. Maddi bir unsurun başka bir niteliğe geçmesi, insanın yeniden yaratılmasının aklen mümkün olduğunu gösterir. Bu teolojik çerçeve, evrelerin anlamını yalnız morfolojik tasvire indirgemediği için önemlidir.11

9Gina Breeland - Megan Sinkler - Maria Menezes, "Embryology, Bone Ossification", StatPearls (Treasure Island: StatPearls Publishing, güncelleme 2023); Margaret Buckingham vd., "The Formation of Skeletal Muscle: From Somite to Limb", Journal of Anatomy 202/1 (2003), 59-68.

10 Ebû Ca'fer et-Taberî, Câmiʿu'l-beyân ʿan teʾvîli âyi'l-Kurʾân, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 21/272-274.

11Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Teʾvîlâtü'l-Kurʾân, thk. Halil İbrahim Kaçar vd. (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2006), 10/12-13.

Zemahşerî'nin dil ve belagat merkezli yaklaşımı, bağlaçların ve fiillerin anlatıdaki rolüne dikkat çeker. Ancak "sümme" ve "fa" gibi edatların her durumda modern kronometrik aralık verdiğini söylemez. Râzî, ayetleri tıp ve tabiat bilgisiyle daha geniş tartışır; meninin oluşumu, rahimdeki dönüşümler ve organların düzeni üzerinde durur. Onun açıklamalarında döneminin Galenik tıp mirasının etkileri görülebilir. Bu durum, bilimsel bilgi kullanımının tefsir tarihinde yeni olmadığını; fakat her müfessirin kendi çağının bilgi sınırları içinde konuştuğunu gösterir.12

Kurtubî, yaratılış evrelerini hadisler ve fıkhî sonuçlarla birlikte ele alır. Özellikle anne rahmindeki süreler ve ruh üflenmesiyle ilgili rivayetler, biyolojik gözlemden farklı bir normatif tartışma üretir. İbn Âşûr ise kelimelerin belagat değerini, ayetlerin muhatabı ikna eden genel gözlem dilini ve yaratılıştaki tedriciliği vurgular. Bu çizgide ayetler, teknik ayrıntısı herkesçe bilinmeyen fakat sonucu gözlenen bir süreci, ortak dilin güçlü tasvirleriyle görünür kılar.

Klasik yorumların modern bilimle karşılaştırılmasında iki uçtan kaçınmak gerekir. Birinci uç, "kan pıhtısı" gibi açıklamaları bugünkü histoloji ölçütleriyle basitçe yanlışlayarak tefsir geleneğini değersizleştirmektir. Müfessirler sözlük, rivayet ve gözlenebilir düşük materyali üzerinden yorum yapmıştır. İkinci uç ise klasik ifadeleri zorlayarak modern terimlerle tamamen aynı göstermektir. Tarihsel bir yorumun değeri, bugünkü terminolojiyi önceden kullanmasında değil, metnin kendi dil ve maksat yapısını nasıl kavradığında aranmalıdır.

3.2. Modern Bilimsel Tefsirde Embriyolojik Karşılıklar

On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Müslüman toplumların bilim ve sömürgecilik karşısındaki konumu, Kur'ân-bilim ilişkisinin savunmacı bir boyut kazanmasına yol açmıştır. Tantâvî Cevherî kevnî ayetleri geniş tabiat bilgileriyle açıklayarak Müslümanları bilimsel araştırmaya yöneltmek istemiştir. Onun yaklaşımında bilimsel malumat yalnız tefsir aracı değil, ümmetin ilerlemesi için eğitim programıdır. Bu genişleme, bilimsel tefsirin popülerleşmesine katkıda bulunmuş; aynı zamanda ayetin bağlamından uzaklaşma eleştirisini doğurmuştur.13

Elmalılı Hamdi Yazır, modern bilgilere açık olmakla birlikte lafız ve tefsir geleneğiyle irtibatı korur. Yaratılış ayetlerinde tedrici oluşumu, ilâhî takdiri ve insanın maddi başlangıcından ahlaki sorumluluğa yükselişini birlikte işler. Seyyid Kutub'un yaklaşımı ise ayrıntılı bilimsel eşleştirmeden ziyade sahnenin ritmi ve insan ruhunda uyandırdığı etki üzerindedir. Kutub, bilimsel teorilerin değişebilirliğine karşı Kur'ân'ın kesin ifadelerini belirli teorilere bağlamada ihtiyat gösterir. Bu iki örnek, çağdaş tefsirin mutlaka bilimsel i'câz söylemine dönüşmediğini gösterir.

Süleyman Ateş ve benzeri çağdaş müfessirler, alaka kelimesindeki yapışma anlamını implantasyonla ilişkilendirerek klasik "kan pıhtısı" çevirisini yeniden değerlendirmiştir. Muhammed Ali el-Bâr, tıp uzmanlığını kullanarak ayetlerle embriyoloji arasında ayrıntılı karşılaştırmalar yapmış; yorumun disiplinler arası yürütülmesi gerektiğini savunmuştur. Zağlûl en-Neccâr çizgisinde ise bu uygunluklar çoğu zaman bilimsel i'câzın kanıtları olarak sunulur.

12Fahreddin er-Râzî, Mefâtîhu'l-gayb (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 23/272-274.
13Tantâvî Cevherî, el-Cevâhir fî tefsîri'l-Kurʾâni'l-Kerîm (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1350), 12/15-23.

Burada yorumun iddia gücü artmakta, dolayısıyla dilsel ve tarihsel kanıt yükü de ağırlaşmaktadır.14

Modern yaklaşımın önemli katkısı, ayetlerin işaret ettiği biyolojik olguyu daha doğru tanıtmaktır. Döllenme ile implantasyonun ayrılması, embriyonun kan pıhtısı olmadığı, gelişimin kesintisiz fakat morfolojik eşiklerle betimlenebildiği ve iskelet-kas gelişiminin iç içe ilerlediği artık göz ardı edilemez. Buna karşın popüler bilimsel tefsir bazen eski kaynaklardaki farklı görüşleri seçmeci biçimde aktarır, modern terimlerin ihtilaflı yönlerini gizler ve görsel benzerliği mekanizma eşitliği gibi sunar. Böylece bilimin sağladığı tashih imkânı, yeni bir kesinlik söylemine dönüşebilir.

3.3. Yorum Farklılığının Epistemik Sebepleri

Klasik ve modern yorumlar arasındaki fark yalnız bilgi miktarı değildir; gözlem ölçeği değişmiştir. Klasik insanın erişebildiği ölçek gebelik, düşük materyali ve hayvan gözlemleriyle sınırlıyken modern embriyoloji mikroskopi, histoloji, görüntüleme, moleküler işaretleyiciler ve deneysel modeller kullanır. “Alaka”nın kan görünümünden endometriuma tutunan blastosiste doğru yorumlanması, kelimenin sözlük anlamının değişmesinden değil, referans verilen olgunun daha ayrıntılı görülmesinden kaynaklanır.

Bilimsel sınıflandırmanın amacı da Kur’ân tasvirinden farklıdır. Carnegie evreleri embriyoları yalnız takvim gününe göre değil dış ve iç morfolojik özelliklere göre sınıflandırır; bireysel gelişim hızlarındaki farklılıkları hesaba katar. Kur’ân ise muhataba standart numune tanımlamak yerine dönüşümün şaşırtıcılığını gösterir. Bu nedenle “nutfe birinci hafta, alaka ikinci hafta, mudğa üçüncü hafta” gibi katı tablolar hem modern evrelemenin karmaşıklığını hem de ayetin retorik niteliğini basitleştirir.15

Yorum farklılığının üçüncü sebebi, çeviri tercihleridir. Meal “alaka”yı doğrudan “embriyo”, “asılı hücre kümesi” veya “kan pıhtısı” diye verdiğinde açıklamayı metnin yerine geçirir. Akademik çalışmada temel lafzı korumak, ardından sözlük anlamlarını ve biyolojik karşılık ihtimallerini tartışmak daha şeffaftır. Benzer biçimde nutfeyi yalnız “sperm” diye çevirmek kadın katkısını görünmez kılabilir; yalnız “zigot” diye çevirmek ise atılan sıvı bağlamını daraltabilir.

4. Güncel Embriyoloji Verileriyle Karşılaştırma

4.1. Döllenmeden İmplantasyona

İnsan gelişiminin ilk haftasında sperm ve oositin birleşmesiyle zigot oluşur. Zigot art arda mitoz bölünmeler geçirerek morulaya, daha sonra iç hücre kitlesi ve trofoblast tabakası bulunan blastosiste dönüşür. Bu süreç uterin tüpten rahme doğru ilerlerken meydana gelir. Blastosist zona pellucidadan çıktıktan sonra endometriuma temas eder ve implantasyon başlar.

14Muhammed Ali el-Bâr, Kur’ân-ı Kerîm ve Modern Tıbba Göre İnsanın Yaratılışı, çev. Abdülvehhâb Öztürk (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 83-118; Zağlûl en-Neccâr, Tefsîrü’l-âyâti’l-kevniyye fi’l-Kur’âni’l-Kerîm (Kahire: Mektebetü’ş-Şurûki’d-Devliyye, 2008), 2/183-212.

15Mark Hill, “Carnegie Stages”, UNSW Embryology (erişim 2 Eylül 2026).

Dolayısıyla tek bir "damla" içinde gelecekteki organizmanın bütün yapılarının minyatür hâlde bulunduğu preformasyoncu tasavvur modern embriyolojiyle uyumlu değildir; gelişim, hücre çoğalması, farklılaşma ve etkileşimle gerçekleşir.16

Nutfe tasvirinin bilimsel değeri, belirli bir hücre adını vermesinden çok büyük organizmanın çok küçük ve karışık bir başlangıçtan gelişmesini görünür kılmasında aranabilir. "Emşâc", anne ve babadan gelen genetik katkıların birleşmesiyle ilişkilendirilebilir; fakat gen, kromozom veya DNA kavramlarını lafzın doğrudan anlamı saymak doğru değildir. Bunlar modern bilimin açıklama düzeyidir. Ayetle ilişki, genel karışma ve başlangıç fikri üzerinden kurulur.

İmplantasyonun ayrıntıları alaka tartışmasını aydınlatır. Trofoblastın sitotrofoblast ve sinsityotrofoblast tabakalarına farklılaşması, embriyonun endometriuma yalnız yüzeysel olarak yapışmadığını, doku içine yerleştiğini gösterir. Anne kanıyla erken ilişki kurulsa da embriyo bir kan pıhtısı değildir. "Alaka"nın tutunma anlamı bu sürece uygun düşerken "kan" anlamı embriyonun kendisini değil, çevresindeki görünümü veya tarihsel gözlemi açıklayabilir. Böyle bir ayrım hem klasik yorumun nedenini anlar hem modern bilgiyi doğru konumlandırır.17

4.2. Gastrulasyon, Somitler ve Mudğa Tasviri

Üçüncü haftada gastrulasyonla ektoderm, mezoderm ve endodermden oluşan üç germ tabakası kurulur. Organogenez bu tabakaların etkileşimiyle üçüncü haftadan sekizinci haftanın sonuna kadar yoğunlaşır. Yaklaşık yirminci günden itibaren paraaksiyal mezoderm segmentler hâlinde somitleri oluşturur. Embriyonun kıvrılması ve somitlerin yüzeyde meydana getirdiği ardışık kabarıklıklar, çiğnenmiş bir maddede kalan izlere benzetilebilir. Ancak modern araştırma, somitleri yalnız dış görünüş değil, moleküler saatler ve hücre soyları üzerinden tanımlar.18

Mudğa kelimesi morfolojik bir benzetmedir; somit ise gelişim biyolojisinin nedensel ve sınıflayıcı terimidir. İki kavram arasındaki ilişki metafor ile teknik açıklama ilişkisidir. Bu ayrım korunduğunda bilimsel veri ayetin canlı tasvirini somutlaştırabilir. Ayrım ortadan kaldırıldığında, kelimenin "somit"i tam olarak haber verdiği iddia edilir ve benzerlikten özdeşlik sonucu çıkarılır. Üstelik çiğnenmiş görünüm yalnız somitlere bağlı değildir; embriyonun genel kıvrımı ve baş-kuyruk biçimi de bu algıya katkı sağlar.

Hac sûresindeki "muhallaka ve gayr-i muhallaka" ifadesi, farklılaşma sürecinin eşzamansızlığıyla ilişkilendirilebilir. Organ taslakları aynı anda olgunlaşmaz; bazı bölgeler belirginleşirken diğerleri henüz farklılaşmamış mezenkim hâlindedir. Buna rağmen ayetin düşüğe, tamamlanan-tamamlanmayan yaratılışa veya şekillenmiş-şekillenmemiş kısımlara ilişkin klasik yorumları da dilsel olarak mümkündür. Bilimsel açıklama bu seçeneklerden birini güçlendirebilir fakat diğerlerini sırf modern olmadığı için geçersiz kılamaz.

16Khan - Ackerman, "Embryology, Week 1"; Marta N. Shahbazi, "Mechanisms of Human Embryo Development: From Cell Fate to Tissue Shape and Back", Development 147/14 (2020), dev190629.
17Rehman - Muzio, "Embryology, Week 2-3".
18Michael F. Donovan - Cynthia Cascella, "Embryology, Weeks 6-8", StatPearls (Treasure Island: StatPearls Publishing, güncelleme 2022); Sanaki-Matsumiya vd., "Periodic Formation of Epithelial Somites", 2325.

4.3. İskelet ve Kas Gelişiminin Birlikteliği

İskelet sistemi üç ana hücresel kaynaktan gelişir: eksen iskeletinin önemli bölümü somitlerden, uzuv iskeleti lateral plak mezoderminden, kraniofasiyal yapıların önemli kısmı nöral krestten köken alır. Kemik oluşumu doğrudan mezenkimden intramembranöz veya kıkırdak model üzerinden endokondral yolla gerçekleşir. Kemikleşme altıncı-yedinci haftalarda başlasa da iskelet taslakları daha erken mevcuttur ve süreç doğumdan sonra da devam eder. Bu nedenle "kemik" sözcüğünün ayette hangi gelişim düzeyini anlattığı belirleyicidir.19

İskelet kaslarının büyük kısmı somitlerin miyotom bölgelerinden gelişir. Kas öncüleri göç eder, çoğalır ve miyotüpleri oluştururken iskelet taslakları da biçimlenmektedir. Anatomik olarak kasların kemikleri çevrelemesi ve onlara tutunması, "etle giydirme" benzetmesini anlaşılır kılar; ancak zaman çizelgesinde önce tamamlanmış kemik, sonra başlayan kas biçiminde keskin sıra yoktur. Ayetin gündelik gözlem düzeyindeki ardışıklığı ile histolojik olayların kısmi eşzamanlılığı çelişki olarak sunulmamalıdır. Dil, çoğu zaman iç içe süreçleri baskın görünür eşiklere göre sıralar.

"Fa" bağlacının her durumda gecikmesiz katı zaman sırası verdiği varsayımı da gözden geçirilmelidir. Arapçada bağlaç sıralama yanında anlatısal geçiş ve sonuç ilişkisi kurabilir. Tefsir açısından önce dilsel işlev belirlenmeli, sonra biyolojik süreçle ilişki kurulmalıdır. Bilimsel veriye uymak için bağlaca alışılmadık anlam vermek de, bağlacın tek bir mantıksal değerinden hareketle bilimi yanlışlamak da yöntemsel değildir.

4.4. Süreklilik İçinde Evreler

Embriyonik gelişim kesintisizdir; evreler araştırma ve iletişim amacıyla bu süreklilik üzerinde belirlenen sınırlardır. Kur'ân'ın "sonra" ve "ardından" ifadeleri de dönüşüm içindeki belirgin durumları seçer. Bu durum, ayetlerdeki her adın başlangıç ve bitiş günü kesin olan kapalı kutular gibi okunmaması gerektiğini gösterir. Nutfeden alakaya geçişte eski yapının bütünüyle kaybolup yenisinin bir anda başlaması değil, hücresel ilişkilerin aşamalı değişimi söz konusudur.

Carnegie sistemi ilk sekiz haftayı yirmi üç morfolojik evreye ayırır; yaş ve büyüklük tek başına belirleyici değildir. Kur'ân'daki daha az sayıdaki tasvir, bunun alternatifi olan bilimsel bir evreleme sistemi değildir. İki sınıflandırma farklı amaçlarla ve farklı çözünürlükte çalışır. Biri laboratuvar ve klinik iletişim için standardizasyon, diğeri yaratılışın tedriciliği üzerinden düşünme ve ibret üretme işlevi görür.20

Bu ayrım, "ayetlerde eksik evre vardır" veya "modern bilimin bütün evreleri ayetlerde aynen yer alır" şeklindeki iki zıt beklentiyi de geçersiz kılar. Kur'ân'ın seçtiği imgeler biyolojik sürecin her ayrıntısını saymak zorunda değildir. Bilimsel tefsir, farklı açıklama düzeylerini rakip listeler olarak değil, temas noktaları ve amaç farklılıkları bulunan söylemler olarak değerlendirmelidir.

19Breeland - Sinkler - Menezes, "Embryology, Bone Ossification".
20Hill, "Carnegie Stages".

5. Bilimsel Tefsir Açısından İmkânlar ve Sınırlar

5.1. Bilimsel Bilginin Sağladığı İmkânlar

Güncel embriyoloji, ayetlerdeki süreç dilini somutlaştırır. Rahimde gelişimin durağan değil aşamalı olduğu, başlangıç hücrelerinin çoğalıp farklılaştığı, embriyonun endometriuma tutunduğu ve dokuların karmaşık etkileşimlerle örgütlendiği bilgisi; yaratılıştaki takdir ve tedricilik vurgusunu daha bilinçli okumaya yardımcı olur. Bu katkı, ayeti bilime bağımlı kılmadan da mümkündür. Bilim burada metnin yerine geçmez, metnin işaret ettiği olguyu daha yakından görmemizi sağlar.

Bilimsel bilgi ayrıca tercüme yanlışlarını sınama imkânı verir. Alakayı hiçbir açıklama yapmadan "kan pıhtısı", nutfeyi yalnız "sperm", izâmı mutlaka mineralize yetişkin kemiği şeklinde çevirmek; biyolojik olguyu gereğinden fazla daraltır. Açıklamalı çeviri, temel lafzı ve anlam çoğulluğunu koruyarak "tutunan embriyonik oluşum" veya "iskelet taslağı" gibi karşılıkları gerekçelendirebilir. Bununla birlikte meal, tefsir ayrıntısını tek kelimelik kesin karşılık gibi sunmamalıdır.

Disiplinler arası çalışma üçüncü imkândır. Tefsir uzmanı Arap dili, bağlam, rivayet ve yorum tarihi konusunda; embriyolog ise hücresel süreçler, evreleme ve bilimsel kanıtın gücü konusunda yetkindir. Her iki uzmanlığın birlikte çalışması, popüler eserlerde görülen hataları azaltır. Bir müfessirin tıp literatüründeki benzetmeyi kesin veri sanması kadar, bir hekimin de sözlükteki her anlamı ayetin bağlamında eşdeğer kabul etmesi sorunludur.

5.2. Semantik Daralma ve Anakronizm Riski

Bir Kur'ân kelimesinin modern terimle karşılanması çoğu zaman açıklama kolaylığı sağlar; ancak kelimenin tarihsel ve retorik zenginliğini azaltabilir. Alaka yalnız implantasyon, mudğa yalnız somit, nutfe yalnız zigot kabul edildiğinde alternatif anlamlar görünmez olur. Teknik terim belirli ölçütlerle tanımlanır; Kur'ân tasviri ise birden çok algısal ve ilişkisel özelliği aynı anda taşıyabilir. Bilimsel tefsir, karşılık teklif ederken "budur" yerine "şu yönüyle ilişkilendirilebilir" dilini tercih etmelidir.

Anakronizm, modern kavramı geçmiş metinde aynı teorik içerikle mevcut saymaktır. Ayetin "karışık damla" demesi genetik katkıların birleşmesiyle uyumludur; fakat kromozom çiftleri, mayoz veya rekombinasyon bilgisinin lafızda teknik olarak kodlandığını söylemek için ek kanıt gerekir. Benzer şekilde "üç karanlık" ifadesini ultrasonografik katmanlara dönüştürmek, sayılabilecek çok sayıdaki anatomik yapı arasından sonuçla uyumlu üçlü seçme tehlikesi taşır. Seçmeci doğrulama da önemli bir risktir. Yorumcu önce mucize sonucunu benimseyip yalnız uygun görünen ayrıntıları seçerse, aykırı veya belirsiz verileri değerlendiremez. Örneğin kas ve iskelet gelişiminin örtüşmesi, popüler "önce kemik sonra kas" şemasını düzeltmeyi gerektirir. Metne saygı, bilimsel veriyi eğip bükmek değil; lafzın teknik kronoloji iddiasında bulunmadığını gösterecek daha dikkatli bir okuma geliştirmektir.

5.3. Bilimsel İ‘câz İddiasının Ölçütleri

Bilimsel i‘câz iddiası, genel uyumluluktan daha güçlüdür. Böyle bir iddia için en az dört ölçüt aranmalıdır: Lafız önerilen bilimsel anlamı dilsel olarak taşımalı; bağlam bu anlamı dışlamamalı; bilginin nüzul dönemi veya önceki kültürlerde erişilebilirliği tarihsel olarak araştırılmalı; modern bilimsel karşılık yerleşik ve açık olmalıdır. Ayrıca ayetin aynı derecede makul alternatif açıklamaları varsa, yalnız bir modern karşılığı mucize olarak ilan etmek ihtiyatla karşılanmalıdır.

Embriyoloji tarihinin Galen ve önceki tıp geleneklerini içermesi bu konuda özellikle önemlidir. Antik metinlerde üreme sıvıları ve fetüsün aşamalı gelişimi hakkında çeşitli tasvirler bulunmaktadır. Benzerlik tek başına doğrudan aktarımı veya bağımsızlığı kanıtlamaz. İ‘câz savunusu yapacak çalışma, slogan düzeyindeki karşılaştırma yerine metinlerin tarihini, tercüme hareketlerini, kavram farklılıklarını ve gözlem imkânlarını incelemelidir. Aksi hâlde tarihsel bir iddia teolojik ön kabulün tekrarı olarak kalır.

Bilimsel kesinlik de derecelidir. Döllenme ve implantasyonun temel şeması güçlü gözleme dayanır; fakat moleküler mekanizmaların ayrıntıları yeni araştırmalarla gelişmektedir. Tefsirde yerleşik olgu ile geçici hipotez ayrılmalıdır. Ayetin anlamı, sık değişen sayısal tarihlere veya tek bir araştırma grubunun modeline bağlanmamalıdır. Bilimsel bilginin güncellenmesi vahyin değişmesi değil, yorumcunun dış dünya bilgisinin değişmesidir.21

5.4. İhtiyatlı Bilimsel Tefsir İçin Önerilen Model

Bu çalışma beş basamaklı bir yorum modeli önermektedir. Birinci basamakta lafzın kök anlamları, klasik sözlüklerdeki kullanım alanı ve Kur’ân içi örnekleri belirlenir. İkinci basamakta siyak-sibak ve ayetin ana maksadı tespit edilir. Üçüncü basamakta erken dönemden modern döneme yorum çeşitliliği haritalanır; tek bir klasik görüş “geleneğin görüşü” diye sunulmaz. Dördüncü basamakta güncel bilimsel literatür, alanın standart kavramları ve kanıt düzeyiyle açıklanır. Beşinci basamakta ilişki, uyumluluk, açıklayıcı benzerlik veya güçlü i‘câz iddiası olarak derecelendirilir.

Modelin temel ilkesi çift yönlü denetimdir. Dil ve bağlam bilimsel eşleştirmenin mümkün olup olmadığını; bilimsel veri ise yorumun dış dünyaya ilişkin iddiasının doğru kurulup kurulmadığını denetler. Ne metin bilimin teknik terminolojisine zorlanır ne de bilim, önceden belirlenmiş teolojik sonucu doğrulayacak malzemeye indirgenir. Bu denge, tefsirin kendi disipliner kimliğini korurken modern bilgiden yararlanmasını sağlar.

Uygulamada her eşleştirme için üç soru sorulabilir: Lafız bu anlamı gerçekten taşıyor mu? Bilimsel olgu doğru ve hangi kesinlik düzeyinde? Bu ilişki ayetin ana mesajını açıklıyor mu, yoksa onu gölgeliyor mu? Alaka-implantasyon ilişkisi bu sınamadan açıklayıcı benzerlik olarak geçebilir. Mudğa-somit ilişkisi morfolojik bir benzetme olarak makuldür fakat özdeşlik

21Torchia - Persaud, The Developing Human; bilimsel tefsirde değişebilirlik tartışması için bk. Kaya, “Bilimsel Tefsir ve Değişim”, 212-220.

değildir. İzâm-lahm ifadesi anatomik örgütlenmeyle uyumludur; keskin histolojik sıra iddiası ise modern verilerle desteklenmez.

Akademik dil de modelin parçasıdır. "Kur'ân 1400 yıl önce kesin olarak şunu bildirmiştir" biçimindeki genelleyici cümleler yerine kanıt derecesini gösteren ifadeler kullanılmalıdır. "İlişkilendirilebilir", "lafzın anlam alanıyla uyumludur", "kesin bir teknik karşılık olarak görülmemelidir" gibi kayıtlar zayıflık değil, bilimsel dürüstlüktür. Tefsirin amacı inancı laboratuvar sonucuna indirgemek değil, vahyin anlamını sağlam delillerle açıklamaktır.

Bu yaklaşım eğitim bakımından da önemlidir. Öğrenciye ayetlerin modern bilimin bütün ayrıntılarını içerdiği öğretildiğinde, bilimsel model değişince gereksiz bir inanç krizi doğabilir. Buna karşılık ayetlerin tabiatı araştırmaya yönelten, insanın başlangıcını düşündüren ve her çağda yeni bilgiyle daha ayrıntılı görülebilen açık işaretler sunduğu anlatılırsa, din-bilim ilişkisi daha dayanıklı bir zemine oturur.

Son olarak, bilimsel tefsir çalışmalarında kaynak şeffaflığı sağlanmalıdır. Tefsir alıntıları güvenilir baskılardan, tıp bilgileri güncel ders kitapları ve hakemli kaynaklardan alınmalı; popüler internet görselleri bilimsel kanıt yerine kullanılmamalıdır. Bir şeklin veya fotoğrafın ayet kelimesine benzemesi, tek başına semantik ve tarihsel delil oluşturmaz. Görsel malzeme açıklayıcı olabilir, fakat argümanın yerini alamaz.

5.5. Kavramlar Üzerinden Uygulamalı Değerlendirme

Önerilen modelin nasıl işleyeceğini göstermek için ilk örnek olarak nutfe ele alınabilir. Dilsel aşamada kelimenin küçük miktardaki sıvı veya damla anlamı korunur; Kur'ân içi kullanımda meniden ayrılan bir parça, atılma ve karışım bağlamları kaydedilir. Tefsir tarihi aşamasında erkek menisi, kadın ve erkek sularının karışımı ve neslin başlangıç maddesi yorumları ayrıştırılır. Bilimsel aşamada sperm hücresi, oosit, üreme sıvıları ve zigot birbirinden farklı kavramlar olarak tanıtılır. Sonuçta nutfenin bunlardan yalnız biriyle her bağlamda özdeş olmadığı; fakat üremenin son derece küçük maddi başlangıcını anlatan üst düzey bir tasvir olduğu söylenebilir. Bu sonuç, ayeti belirsizleştirmez; tersine çeviride yapılan gereksiz teknik indirgemeyi önler.

İnsan 76/2'deki emşâc kaydı, nutfe yorumunu biraz daha özelleştirir. Klasik kaynakların ebeveyn katkılarının karışmasına ilişkin açıklaması modern genetik bilgiyle birlikte düşünüldüğünde yeni bir açıklık kazanır. Her iki ebeveynden gelen haploid genomların birleşmesi, başlangıcın gerçekten de tek kaynaklı olmadığını gösterir. Bununla birlikte ayetin çoğul "karışımlar" ifadesini genlerin rekombinasyonu, kromozomal çaprazlanma, sitoplazmik faktörler ve epigenetik düzenlemelerin tamamına ayrı ayrı karşılık gelecek şifre gibi okumak doğru değildir. Aynı lafız çok sayıda modern olguyla ilişkilendirilebildiği için, kapsam genişliği mucize iddiasının değil ihtiyatın gerekçesi olmalıdır.

İkinci örnek alaka kelimesidir. Sözlük aşamasında tutunma, asılma, kan ve sülük anlamları belirlenir. Siyakta nutfeden sonraki ve mudğadan önceki dönüşüm anlatılır. Klasik yorum haritası kan/pıhtı karşılığının baskın, tutunma unsurunun ise kök anlamda mevcut olduğunu

gösterir. Bilimsel karşılaştırmada implantasyon ve erken plasental ilişki öne çıkar. Bu durumda "tutunmuş embriyonik oluşum" karşılığı hem kök anlamı hem gözlenen olguyu korur; ancak belirli bir Carnegie evresini zorunlu kılmaz. "Kan pıhtısı" tarihsel yorum olarak açıklanabilir, güncel biyolojik tanım olarak kullanılmamalıdır.

Alaka örneği, tefsirde yanlışlama dilinin de dikkatle kullanılmasını gerektirir. Klasik müfessirin pıhtı demesi, onun canlı embriyoyu patolojik trombüsle aynı histolojik yapıda gördüğü anlamına gelmeyebilir. Tercümelerde kullanılan "donmuş kan" ifadesi, dönemin sözlük ve gözlem dünyasında biçim ve renk tasviridir. Modern bilgi bu tasvirin referansını düzeltir; fakat tarihsel yorumcuyu bilmediği mikroskobik ölçütlerle mahkûm etmez. Böylece gelenek ne dokunulmazlaştırılır ne de günümüz bilgisi adına kolayca küçümsenir.

Üçüncü örnek mudğadır. Klasik sözlük anlamı çiğnenmiş lokma imgesini, Hac sûresindeki niteleme ise şekillenme farklılıklarını öne çıkarır. Modern embriyoda dördüncü hafta çevresinde gövdenin kıvrılması ve somitlerin belirginleşmesi görsel benzerlik sağlar. Bu benzerlik "açıklayıcı ilişki" kategorisindedir: kelimenin neden etkili bir tasvir olduğunu anlamaya yardım eder, fakat mudğanın bilimsel tanımını vermez. Mudğayı yalnız somitlere indirgeyen bir yorum, baş kıvrımları, kalp çıkıntısı ve genel embriyonik biçim gibi aynı görüntüye katkıda bulunan unsurları dışarıda bırakır.

Dördüncü örnek izâm ve lahm ilişkisidir. Burada önce lafzın yetişkin anatomisindeki yaygın kullanımından hareketle kemik ve et karşılıkları belirlenir. Bilimsel aşamada ise "kemik" denebilecek yapının mezenkimal yoğunlaşma, kıkırdak taslak ve mineralize doku gibi farklı düzeyleri bulunduğu açıklanır. Ayet bu düzeylerden hangisini teknik olarak seçtiğini bildirmez. Eğer izâm iskelet düzeninin görünür taslağı, lahm da çevresindeki kas-yumuşak doku kitlesi olarak anlaşılırsa tasvir biyolojik süreçle bağdaşır. Mineralizasyon tamamlanmadan kas gelişiminin bulunmadığını savunmak ise hem metnin söylemediği ayrıntıyı ekler hem gelişim bilimiyle çatışır.

Bu örnekte "giydirme" metaforu ayrıca önemlidir. Kaslar yalnız kemiklerin üzerine serilen homojen bir örtü değildir; bağ dokusu, tendonlar, sinirler ve damarlarla birlikte karmaşık bir sistem oluşturur. Buna rağmen dış anatomide yumuşak dokunun iskeleti çevrelediği açıktır. Metaforun gücü, bütün mikroskobik mekanizmaları anlatmasında değil, yapısal ilişkiyi herkesin anlayabileceği bir imgeyle sunmasındadır. Bilimsel tefsir metaforu teknik şemaya çevirmek yerine onun gerçeklikle temas ettiği düzeyi belirlemelidir.

Beşinci örnek halk-ı âhardır. Klasik yorumlar ruh üflenmesi, suretin tamamlanması, duyu ve hareketin ortaya çıkması gibi nitel dönüşümleri kaydeder. Modern embriyoloji, sekizinci haftanın sonunda temel organ sistemlerinin kurulmuş, fetüs döneminde ise büyüme ve olgunlaşmanın öne çıkmış olduğunu belirtir. Bu eşik "başka yaratılış" ifadesiyle ilişkilendirilebilir; fakat ayetin ruh, bilinç veya ahlaki kişilik hakkında biyolojik ölçüt koyduğu söylenemez. Biyolojinin açıklayabildiği morfolojik dönüşüm ile teolojik antropolojinin insan anlayışı aynı düzlemde değildir.

Ruh üflenmesine dair hadislerde zikredilen süreler, ayrı bir yorum alanıdır. Bu rivayetler tarih boyunca ceninin statüsü ve fıkhî hükümler bakımından değerlendirilmiştir. Embriyolojik hücre farklılaşmasıyla ruh kavramını doğrudan özdeşleştirmek, deneysel bilimin yöntem alanını aşar. Bilim canlılık belirtilerini, sinir sistemi gelişimini veya fetal hareketi ölçebilir; metafizik bir ilkenin mahiyetini ve zamanını deneysel olarak doğrulayamaz. Bu nedenle makalenin biyolojik karşılaştırması, ruhun mahiyeti konusunda olumlu veya olumsuz bilimsel hüküm üretmemektedir. Biyolojinin açıklayabildiği morfolojik dönüşüm ile teolojik antropolojinin insan anlayışı aynı düzlemde değildir.

5.6. Literatürdeki Tekrar Sorunu ve Çalışmanın Katkısı

Embriyoloji ayetleri üzerine yazılan birçok metin benzer bir düzen izler: Ayetler sıralanır, kelimelerin sözlük anlamları verilir, klasik müfessirlerden nakiller yapılır ve güncel bir embriyoloji kitabındaki aşamalarla uygunluk kurulup i'câz sonucuna ulaşılır. Bu şema öğretici olsa da yeni makalelerde özgünlük sorunu doğurur. Salt yeni birkaç kaynak eklemek, araştırma sorusu ve yöntem değişmedikçe özgün katkı sağlamaz. Bu çalışma, aynı evre listesini yeniden üretmek yerine yorumun tarihsel dönüşümünü, kanıt derecelerini ve bilimsel eşleştirmenin sınırlarını çözümleme konusu yapmaktadır.

Çalışmanın ilk katkısı, klasik-bilimsel karşıtlığını yumuşatmasıdır. Klasik tefsir bütünüyle bilim dışı, modern tefsir de nihai doğru olarak görülmemiştir. Her iki dönem kendi gözlem araçları, soruları ve kavramsal imkanları içinde değerlendirilmiştir. İkinci katkı, "uyum", "açıklama" ve "i'câz" iddialarını ayıran dereceli bir ölçüt önermesidir. Üçüncü katkı, embriyolojik evrelerin kesintisizliğini vurgulayarak Kur'ân'daki isimleri kapalı zaman kutularına dönüştüren tabloları eleştirmesidir. Dördüncü katkı ise ayet çevirilerinde temel lafzı koruyan, teknik açıklamayı dipnot veya tefsire bırakan şeffaf bir dil önermesidir.

Bu katkının sınırı da açıktır. Yöntem, ayetlerin bilimsel mucize oluşturmadığı sonucunu önceden varsaymaz; yalnız güçlü iddianın güçlü kanıt gerektirdiğini belirtir. Bir eşleştirmenin dilsel, tarihsel ve bilimsel ölçütleri karşıladığı gösterilebilirse i'câz tartışmasına konu olabilir. Ancak araştırmacı, inanç bakımından değerli bulduğu sonucu akademik delilin yerine koyamaz. Akademik tefsir çalışmasının güvenilirliği, savunduğu sonucun büyüklüğünden değil, kullandığı yöntemin denetlenebilirliğinden doğar.

Dergi yayıncılığı açısından da bu yaklaşım önem taşır. Hakemli bir makale, popüler din-bilim anlatısından farklı olarak kavramlarını tanımlamalı, önceki çalışmalardan farkını göstermeli, karşı görüşleri temsil gücü yüksek kaynaklarla ele almalı ve sonuçlarını verinin izin verdiği sınırda kurmalıdır. Özellikle disiplinler arası konularda kaynakların güncelliği kadar kaynak türü de önemlidir. Hakemli biyoloji araştırması, standart embriyoloji kitabı, klasik tefsir ve çağdaş meal aynı işlevi görmez; her biri ait olduğu iddia için kullanılmalıdır.

Bu nedenle embriyoloji ayetleri üzerine hazırlanacak sonraki çalışmalarda, belirli bir kavramın tarih boyunca izini sürme, farklı dillerdeki meal tercihlerini karşılaştırma, i'câz görsellerinin bilimsel doğruluğunu sınama veya müfessir-hekim ortak yazarlığıyla ayrıntılı bir vaka

çözümlemesi yapma gibi dar ve test edilebilir sorular tercih edilmelidir. Alanın ilerlemesi, daha fazla benzerlik örneği toplamaktan çok, mevcut iddiaların hangi ölçütlerle kabul veya reddedileceğini açıklığa kavuşturmaya bağlıdır.

Tefsir araştırmacısının bilimsel kaynak seçerken yayın tarihine tek başına güvenmemesi de gerekir. Yeni tarihli bir popüler metin, eski fakat alanın temel başvuru kitabından daha güvenilir olmayabilir. Esas olan kaynağın uzmanlık alanı, hakemlik durumu, kullandığı kanıt ve iddianın türüdür. Normal gelişimin genel evreleri için güncel bir embriyoloji ders kitabı; tartışmalı moleküler mekanizmalar için hakemli araştırma veya sistematik derleme; kavram tarihi için klasik sözlük ve tefsirler kullanılmalıdır. Kaynaklar arasındaki bu görev dağılımı, tıp bilgisinin ikincil dinî literatürden kopyalanmasıyla oluşan hata zincirini keser.

Aynı titizlik, sonuçların sunumunda da korunmalıdır. Bilimsel tefsir metni okuyucuda hayret uyandırabilir; fakat retorik etki uğruna belirsizlikleri gizlememelidir. Bir yorumun güçlü yönleri kadar alternatifleri ve sınırlılıkları da açıkça yazıldığında ayetin değeri azalmaz. Aksine metin, savunmacı bir ispat yükünden kurtularak kendi teolojik ve ahlaki bütünlüğü içinde okunur. Embriyoloji de yalnız ayeti doğrulayan hazır malzeme olmaktan çıkar, yaratılış sürecini gerçekten araştıran bağımsız bir bilim olarak ciddiye alınır. Din ile bilim arasındaki sağlıklı ilişki, taraflardan birinin diğerine indirgenmesinden değil, soru ve yöntemlerinin doğru ayırt edilerek temas noktalarının dürüstçe kurulmasından doğar

Bilimsel tefsirde zaman hesabı yapılırken döllenme yaşı ile klinik gebelik yaşının ayrılması da zorunludur. Embriyoloji kaynakları çoğu kez günleri döllenmeden itibaren sayarken klinik uygulama son âdet tarihini başlangıç kabul eder ve yaklaşık iki haftalık fark doğar. Bu iki sistem karıştırıldığında, ayetlerdeki evrelerle haftaları eşleştiren tablolar görünürde çelişkili sonuçlar üretir. Üstelik normal gelişimde bireysel farklılık bulunduğundan yalnız gün sayısı değil morfolojik özellikler esas alınır. Akademik bir tefsir çalışması, kullandığı yaşlandırma sistemini açıkça belirtmeli; yaklaşık tarihleri ayetin kesin takvimi gibi göstermemelidir.

Benzer bir dikkat, embriyo ve fetüs terimleri için gereklidir. Modern tıpta embriyonik dönem döllenmeden sonraki sekizinci haftanın sonuna kadar, fetal dönem ise dokuzuncu haftadan doğuma kadar kabul edilir. Gündelik Türkçede “cenin” veya “anne karnındaki bebek” daha geniş bir süreyi kapsayabilir. Kur’ân’daki kelimeler de modern embryo-fetus ayrımının bire bir karşılığı değildir. Bu nedenle ‘alaka aşamasındaki embriyo’ gibi ifadeler açıklama amacıyla kullanılabilir; fakat Kur’ân’ın modern terminolojiyi aynen kurduğu izlenimi verilmemelidir. Kavramlar arası çeviri, eşitlik değil kontrollü karşılaştırmadır.

Yöntem bakımından olumsuz sonuçlar da akademik katkı sayılmalıdır. Bir araştırma, belirli bir ayet-terim eşleştirmesinin kanıtlanamadığını veya önceki literatürdeki bir görselin yanıltıcı olduğunu gösterebilir. Böyle bir bulgu vahye karşı tavır değil, beşerî yorumun denetlenmesidir. Tefsir tarihinde görüşlerin eleştirilmesi ve tercih edilmesi zaten yerleşik bir uygulamadır. Modern bilimsel iddiaların da aynı eleştiriye açık tutulması, bilimsel tefsiri savunulamaz kesinliklerden arındırarak daha güvenilir hâle getirir.

Ayetlerin belagat yapısı, bilimsel tartışmada çoğu kez geri planda kalmaktadır. Mü'minûn sûresindeki tekrar eden yaratma fiilleri, yalnız madde değişimini değil her dönüşümün ilâhî fiile bağlanmasını sağlar. Hac sûresinde yaratılış aşamalarının zikredilmesi, diriliş şüphesine cevap veren kıyasın parçasıdır. Kıyâme sûresinde nutfeden erkek ve dişinin meydana gelişi, yeniden yaratmaya gücü yeten fail sonucuna bağlanır. Bu retorik örgü göz ardı edilerek kelimeler bağımsız biyoloji etiketlerine çevrildiğinde, ayetin asıl delillendirme yönü kaybolur. Bilimsel açıklama metnin bu bütünlüğüne hizmet ettiği ölçüde tefsir değeri taşır.

Yaratılış fiillerinin art arda Allah'a nispet edilmesi, bilimsel nedenlerle teolojik faili rakip hâle getirmez. Embriyoloji hücrelerin hangi sinyallerle farklılaştığını, dokuların hangi etkileşimlerle biçimlendiğini araştırır; ayet ise varlığın niçin ibret ve sorumluluk konusu olduğunu bildirir. Mekanizma açıklaması ilâhî yaratmayı gereksizleştirdiği gibi bir sonuç bilimsel yöntemin zorunlu çıktısı değildir. Tersine, her biyolojik ayrıntıyı doğrudan olağanüstü müdahale diye sunmak da düzenli nedenleri araştırmayı anlamsızlaştırır. Tefsir, sebep düzeni ile yaratma nispetini farklı açıklama düzeylerinde ele almalıdır.

Bu ayrım, eğitim materyallerinde kullanılacak görseller için de yol göstericidir. Erken insan embriyosunun fotoğrafı veya şeması, alaka ve mudğa tasvirlerini anlamaya yardım edebilir; ancak görüntünün kaynağı, gelişim evresi, ölçeği ve yönü belirtilmelidir. Farklı türlere ait embriyoların insan embriyosu gibi sunulması, ölçekleri değiştirilmiş görsellerin benzerliği abartması veya şematik çizimin gerçek fotoğraf sanılması akademik güveni zedeler. Görsel benzerlik iddiası, doğrulanabilir örnekler ve tarafsız açıklamalarla desteklenmelidir.

Sonuç

Embriyolojiyle ilgili ayetler, Kur'ân'ın insanı kendi maddi başlangıcı ve aşamalı oluşumu üzerinde düşünmeye çağıran güçlü anlatılarındandır. Nutfeden alakaya, mudğadan iskelet ve ete uzanan tasvirler; küçüklükten bütünlüğe, görünmezlikten belirgin insan formuna ve güçsüz başlangıçtan sorumlu varlığa geçişi vurgular. Ayetlerin siyakı, bu süreci Allah'ın yaratma kudreti, dirilişin imkânı ve insanın şükür sorumluluğu bağlamına yerleştirir.

Klasik müfessirler ilgili kelimeleri dil, rivayet, dönemsel tıp bilgisi ve doğrudan gözlem çerçevesinde açıklamıştır. Alakanın kan veya pıhtı, mudğanın çiğnenmiş et parçası sayılması bu bilgi çevresinde anlaşılmalıdır. Modern embriyoloji, embriyonun pıhtı olmadığını, endometriuma tutunduğunu, hücrelerin farklılaşarak organ taslaklarını oluşturduğunu ve iskelet-kas gelişiminin örtüşen süreçler hâlinde ilerlediğini göstermiştir. Bu veriler bazı klasik karşılıkları tashih ederken, kelimelerin tutunma, şekillenme ve örtülme yönlerini daha görünür kılmaktadır.

İnceleme, ayetlerle embriyoloji arasında anlamlı temas noktaları bulunduğunu; fakat bu temasın bire bir teknik özdeşlik şeklinde kurulamayacağını göstermiştir. Nutfeyi yalnız zigot, alakayı yalnız implantasyon evresi, mudğayı yalnız somit, izâmı yalnız mineralize kemik olarak tanımlamak semantik daralmaya yol açar. Özellikle önce kemiklerin tamamlandığı, sonra

kasların başladığı yönündeki popüler şema güncel gelişim biyolojisiyle uyumlu değildir. Ayetin anatomik ve fenomenolojik anlatımı, katı histolojik takvime dönüştürülmemelidir.

Bilimsel tefsirin meşru ve verimli kullanımı; dilsel imkân, bağlam, yorum tarihi, bilimsel kanıt düzeyi ve ayetin maksadını birlikte gözetmeye bağlıdır. Bilimsel veri ayetin tek anlamını tayin eden üst otorite değil, mümkün yorumları sınayan ve işaret edilen olguyu açıklayan yardımcı bağlamdır. Uyumluluk, açıklayıcı ilişki ve bilimsel i'câz iddiaları birbirinden ayrıldığında hem vahyin anlam alanı hem bilimsel bilginin eleştirel niteliği korunabilir.

Bu çerçevede gelecekte yapılacak çalışmaların bir tefsir uzmanı ile embriyoloji veya histoloji uzmanının ortak çalışmasına dayanması; klasik metinlerin özgün dillerinden incelenmesi; Galenik miras ile İslâm tıp literatürünün tarihsel aktarım yollarının araştırılması ve popüler i'câz söylemindeki görsel iddiaların bağımsız olarak sınanması önerilebilir. Böyle bir yöntem, embriyoloji ayetlerini ne bilimden yalıtır ne de bilimin geçici açıklamalarına mahkûm eder; onları tefsir geleneğinin sürekliliği içinde, çağdaş bilgiyle eleştirel ve ölçülü bir diyaloğa açar.

Kaynakça

Ateş, Süleyman. Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988-1991.

Bâr, Muhammed Ali el-. Kur'ân-ı Kerîm ve Modern Tıbba Göre İnsanın Yaratılışı. çev. Abdülvehhâb Öztürk. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Breeland, Gina - Sinkler, Megan - Menezes, Maria. "Embryology, Bone Ossification". StatPearls. Treasure Island: StatPearls Publishing, güncelleme 2023. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK539718/

Buckingham, Margaret vd. "The Formation of Skeletal Muscle: From Somite to Limb". Journal of Anatomy 202/1 (2003), 59-68. https://doi.org/10.1046/j.1469-7580.2003.00139.x

Cevherî, Tantâvî. el-Cevâhir fî tefsîri'l-Kurʾâni'l-Kerîm. 25 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1350.

Doğan, Mehmet Zeki. "Kur'ân Âyetleri Işığında Embriyo Aşamaları". Batman Akademi Dergisi 4/2 (2020), 1-15. https://izlik.org/JA76HU68GC

Donovan, Michael F. - Cascella, Cynthia. "Embryology, Weeks 6-8". StatPearls. Treasure Island: StatPearls Publishing, güncelleme 2022. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK563181/

Güler, Musa. "Al-Mu'minun Suresi 12-14. Ayetlerin Tefsiri Bağlamında İnsanın Yaratılış Merhaleleri Üzerine Bir İnceleme". Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 26/1 (2021), 167-200. https://izlik.org/JA56SA83LR

Hill, Mark. "Carnegie Stages". UNSW Embryology. Erişim 2 Eylül 2026. https://embryology.med.unsw.edu.au/embryology/index.php/Carnegie_Stages

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. et-Tahrîr ve't-tenvîr. 30 Cilt. Tunus: ed-Dârü't-Tûnisiyye, 1984.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrem. Lisânü'l-ʿArab. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.

İsfahânî, Râgıb. el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1412.

Kavşut, M. Sait. "Kur'ân'da İnsanın Yaratılış Aşamaları: Te'vîlât Ekseninde Bir Değerlendirme". e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi 7 (2012), 289-301.

Kaya, Mehmet. "Bilimsel Tefsir ve Değişim". Mütefekkir 3/5 (2016), 195-223. https://doi.org/10.30523/mutefekkir.245570

Khan, Yumna S. - Ackerman, Farah. "Embryology, Week 1". StatPearls. Treasure Island: StatPearls Publishing, güncelleme 2023. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK554562/

Kırca, Celal. Kur'ân-ı Kerîm ve Modern İlimler. İstanbul: Marifet Yayınları, 1982.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kurʾân. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhim Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.

Kutub, Seyyid. Fî Zılâli'l-Kurʾân. 6 Cilt. Kahire: Dârü'ş-Şurûk, 17. Basım, 1992.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. Teʾvîlâtü'l-Kurʾân. thk. Halil İbrahim Kaçar vd. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010.

Neccâr, Zağlûl en-. Tefsîrü'l-âyâti'l-kevniyye fi'l-Kurʾâni'l-Kerîm. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'ş-Şurûki'd-Devliyye, 2008.

Râzî, Fahreddin. Mefâtîhu'l-gayb. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.

Rehman, Bushra - Muzio, Hira. "Embryology, Week 2-3". StatPearls. Treasure Island: StatPearls Publishing, güncelleme 2023. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK546679/

Sanaki-Matsumiya, Miki vd. "Periodic Formation of Epithelial Somites from Human Pluripotent Stem Cells". Nature Communications 13 (2022), 2325. https://doi.org/10.1038/s41467-022-29967-1

Shahbazi, Marta N. "Mechanisms of Human Embryo Development: From Cell Fate to Tissue Shape and Back". Development 147/14 (2020), dev190629. https://doi.org/10.1242/dev.190629

Taberî, Ebû Ca'fer. Câmiʿu'l-beyân ʿan teʾvîli âyi'l-Kurʾân. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

Torchia, Mark G. - Persaud, T. V. N. The Developing Human: Clinically Oriented Embryology. Philadelphia: Elsevier, 12. Basım, 2024.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. Hak Dini Kur'an Dili. 10 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, 2011.

Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. el-Keşşâf ʿan hakāʾıkı gavâmizi't-tenzîl. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, 1407.

KUR'ÂN'DA ESMAÜ'L-HÜSNÂ

AL-ASMA AL-HUSNA IN THE QUR'AN

Okan COŞKUN.
Master's Student, Iğdır University, Graduate School of Education
ORCID NO: 0009-0004-8002-0753

Nihat DEMİRKOL
Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı
Assit. Dr. Iğdır University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
ORCID NO: 0000-0001-5929-8161

ÖZET

Bu çalışma, Esmâü'l-Hüsnâ kavramını ve Allah'ın güzel isimlerinin Kur'an-ı Kerîm ve hadislerdeki yerini incelemektedir. Esmâü'l-Hüsnâ, Allah'ın isimlerini ifade etmesi bakımından İslam düşüncesinde önemli bir yere sahiptir. Bu isimlerin anlamlarının bilinmesi, Allah'ın isim ve sıfatlarının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Çalışmanın giriş bölümünde konunun genel çerçevesi ele alınmış, ardından araştırmanın amacı ve önemi açıklanmıştır. Esmâü'l-Hüsnâ kavramı, öncelikle sözlük ve terim anlamları bakımından incelenmiş, daha sonra Allah'ın güzel isimlerinin sayısı konusu üzerinde durulmuştur. Çalışmanın devamında Esmâü'l-Hüsnâ'nın Kur'an-ı Kerîm'deki yeri ele alınmış ve Allah'ın isimlerinin geçtiği ayetler değerlendirilmiştir. Ayrıca hadislerde Esmâü'l-Hüsnâ konusu incelenerek Allah'ın güzel isimlerinin hadislerdeki yeri üzerinde durulmuştur.

Çalışma sonucunda Esmâü'l-Hüsnâ'nın Allah'ın isim ve sıfatlarını tanıma açısından önemli bir kavram olduğu görülmektedir. Kur'an-ı Kerîm ve hadislerde yer alan Allah'ın güzel isimleri, O'nun farklı sıfatlarını ortaya koymakta ve bu isimlerin anlamlarının anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Esmâü'l-Hüsnâ'nın Kur'an ve hadisler çerçevesinde incelenmesi, Allah'ın isimlerinin anlamlarının ve dinî literatürdeki yerinin daha iyi anlaşılması bakımından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Esmâü'l-Hüsnâ, Kur'an-ı Kerîm, Hadis, Allah'ın İsimleri, Allah'ın Sıfatları

ABSTRACT

This study examines the concept of Al-Asma Al-Husna and the place of Allah's beautiful names in the Qur'an and Hadith. Al-Asma Al-Husna holds an important place in Islamic thought as it refers to the beautiful names of Allah. Understanding the meanings of these names contributes to a better understanding of Allah's names and attributes.

The introduction presents the general framework of the subject, followed by an explanation of the aim and significance of the study. The concept of Al-Asma Al-Husna is first examined in

terms of its lexical and terminological meanings. The number of Allah's beautiful names is then discussed. The study subsequently addresses the place of Al-Asma Al-Husna in the Qur'an and examines the verses in which these names occur. In addition, the subject is explored in the Hadith, focusing on the place of Allah's beautiful names in prophetic traditions.

The study concludes that Al-Asma Al-Husna is an important concept for understanding the names and attributes of Allah. The beautiful names mentioned in the Qur'an and Hadith reveal different aspects of Allah's attributes and contribute to a better understanding of their meanings. Examining Al-Asma Al-Husna in light of the Qur'an and Hadith is therefore significant for understanding the meanings of Allah's names and their place in Islamic religious literature.

Keywords: Al-Asma Al-Husna, the Qur'an, Hadith, Names of Allah, Attributes of Allah.

GİRİŞ

Allah Teâlâ insandaki akıl ve idrak sınırlarını aşan ve insan zihninde tasavvur edilebilecek her türlü tanımın ötesindedir. Allah'ın eşsiz, benzersiz[1] ve tek bir varlık olduğunun insanlar tarafından idrak edilebilmesi; varlığının ve niteliklerinin doğru bir şekilde tanıtılarak zihinlerde yerleşmesi amacıyla Kur'ân-ı Kerîm'de farklı üslup ve kalıplarda çeşitli isim ve sıfatlara yer verilmiştir. Hz. Muhammed (s.a.s.) de ilâhî hakikati açıklarken bu isimleri kullanmış, dualarında Allah Teâlâ'ya bu isimlerle yakarmıştır

Kur'ân-ı Kerîm'de, "*En güzel isimler Allah'ındır. O hâlde O'na bu isimlerle dua edin*"[2] buyurularak, isimlerinin dua ve kulluk bağlamındaki önemine açıkça dikkat çekilmiştir. Bu ayetle beraber hadislerde de el-Esmâü'l-Hüsnâ'nın faziletine vurgu yapılmış; Resûlullah (s.a.s.), "Allah'ın doksan dokuz, yani yüzden bir eksik ismi vardır. Kim bu isimleri ihsâ ederse cennete girer"[3] buyurarak, ilâhî isimlerle kurulan bilinçli ilişkinin kurtuluşa vesile olacağını ifade etmiştir. Bazı rivayetlerde ise bu isimlerle Allah'a yakaran kimsenin duasının kabul edileceği belirtilmiştir.[4]

İlâhî isimlerin, Allah Teâlâ'yı insan idrakine yaklaştıran bir işlev gördüğü; insanın iç dünyasında derin etkiler meydana getirdiği ve manevî kazanımlar sağladığı ifade edilmiştir.[5] Bu isimlerin, idraki aşkın olan Yüce Yaratıcı ile duyu ve akıl dünyasında yaşayan insan arasında

[1] eş-Şûrâ 42/11.
[2] el-A'râf 7/180.
[3] Ayrıca bkz. Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî (ö. 261/875), ***Sahîhu Müslim*** (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1412/1991, *Kitâbü'z-Zikr*, c. IV, s. 2062, hadis nr. 5.
[4] Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî (ö. 911/1505), ***el-Câmiʿu's-Sağîr fî Ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr***, Mısır, ts., Matbaatü'l-Halebî, c. I, s. 96. Ayrıca bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce (ö. 275/888), ***Sünenü İbn Mâce*** (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), ts., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, c. II, s. 1269–1270.
[5] Sadreddîn el-Konevî (ö. 673/1274), ***Şerhu Esmâʾillâhi'l-Hüsnâ*** (*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, çev. Ekrem Demirli), İstanbul: İz Yayıncılık, 2002, s. 10. Ayrıca bkz. Kâtip Çelebi (Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah, ö. 1068/1658), ***Keşfü'z-Zunûn ʿan Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*** (nşr. Şerefeddin Yaltkaya – Rıfat Bilge), İstanbul, 1941–1943, c. I, s. 86, 650, 651.

bir bağ niteliği taşıdığına[6] dikkat çekilmiş; Allah'ın bu isimler aracılığıyla tanınmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Bu bağlamda "Allah nedir, nasıldır?" şeklindeki sorular uygun görülmemiş; bu tür sorulara "O şudur, böyledir" tarzında verilecek cevapların teşbih (benzetme) ve tecsîm (cisimleştirme) sonucunu doğuracağına özellikle işaret edilmiştir.[7]

İnsanın maddî ihtiyaçları bulunduğu gibi, aynı zamanda karşılanması gereken önemli mânevî ihtiyaçları da vardır. Müminin mânevî sığınağı Allah Teâlâ'dır. Bu sebeple müminin yerine getirmekle yükümlü olduğu ibadetler, doğrudan Rabbine yönelme bilinciyle gerçekleştirilmelidir. Yüce Allah, yarattığı varlıkların ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için onlara konuşma ve dil kabiliyeti lütfetmiştir. Bu kabiliyetler içerisinde en kapsamlı ve en gerekli olanı ise insana verilmiştir. İnsanların kendi türleriyle olan ilişkilerinde en temel ihtiyaç iletişim olup, iletişim olmadan sağlıklı bir anlaşmanın gerçekleşmesi oldukça güçtür. Bu bağlamda müminin Allah ile sürekli bir iletişim hâlinde olması büyük bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iletişimin sağlıklı bir şekilde kurulması, mümine derin bir mânevî haz ve huzur kazandırmaktadır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de Allah Teâlâ'nın "en güzel isimlere" (el-Esmâü'l-Hüsnâ) sahip olduğu ve bu isimlerle O'na yönelinmesi, dua edilmesi ve yakarışta bulunulması gerektiği açıkça vurgulanmaktadır.[8]

Bu çalışmada Esmaü'l-Hüsnâ kavramının Kur'ân'daki yeri, anlamı ve işlevi ele alınacaktır. Öncelikle kavramın ortaya çıkışı ve literatürdeki yerini belirleyen çerçeve üzerinde durulacak, ardından ilgili ayetler bağlamında değerlendirmeler yapılacaktır. Böylece Esmaü'l-Hüsnâ'nın sadece teorik bir kavram değil, aynı zamanda günümüz Müslümanının inanç ve manevi dünyası açısından önemli bir anlam taşıdığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Konunun Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın amacı, Kur'an-ı Kerîm'de yer alan Esmâü'l-Hüsnâ'yı incelemek, Allah'ın güzel isimlerin geçtiği ayetlerdeki kullanımlarını değerlendirmektir. Bu doğrultuda isimlerin Kur'an'da hangi bağlamlarda yer aldığı ele alınarak taşıdıkları anlamların daha iyi anlaşılması hedeflenmektedir. Ayrıca Allah'ın isim ve sıfatlarını ifade eden kavramların Kur'an'daki kullanımlarının incelenmesi ve Esmâü'l-Hüsnâ'nın Kur'an bütünlüğü içerisindeki yerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Esmaü'l-Hüsnâ'nın yalnızca bilgi düzeyinde kalan teorik bir alan olmayıp doğrudan inanç, ibadet ve manevî hayatla ilişkili bir boyut taşımasından kaynaklanmaktadır. Kur'ân'da ilahî isimler, Allah'ın zat ve sıfatlarını tanıtan kavramlar olmanın ötesinde, tevhid bilincinin güçlenmesine ve kulluk şuurunun oluşmasına vesile olan bir anlam alanıdır. Günümüzde dinî kavramların anlamının yüzeyselleşmesi ve manevi yönelişlerin zayıflaması gibi hususlar

[6] Yıldırım Suat (Prof. Dr.), ***Kur'ân'da Ulûihiyyet***,, İst. 1987, Kayıhan Yayınlan, s. 16.
[7] Molla Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1606), ***Şerhu Kitâbi'l-Fıkhi'l-Ekber***, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984, s. 310.
[8] Araf, 180.

dikkate alındığında, Esmaü'l-Hüsnâ'nın Kur'ân temelli bir yaklaşımla yeniden ele alınmasının ayrıca önem taşıdığı söylenebilir.

2. El-Esmâü'l-Hüsnâ

İnsan, akıl ve idrak bakımından sınırlı bir varlık olarak yaratılmasına, Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça beyan edildiği üzere, her türlü benzetme ve tasvire kapalı, mutlak anlamda aşkın bir varlıktır.[9] Bu kapsamda Yüce Allah, zatının tanınmasını, sevilmesini, emirlerine itaat edilerek yasakladığı şeylerden kaçınılmasını emretmiştir. Tanımak sevmenin ön şartının olduğu dikkate alındığında, sınırlı bir varlık olan insanın sınırsız ve mutlak olan Allah Teâlâ'yı nasıl tanıyacağı meselesi ortaya çıkmaktadır. İşte bu noktada Kur'ân-ı Kerîmde , "*En güzel isimler Allah'ındır; bu güzel isimlerle O'na dua edin, O'nun isimleri hakkında doğru inançtan sapanları kendi hallerine bırakın*"[10] ayetiyle teşvik edilmiş ve hadîs-i şerîflerde ise Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından da "*Allah'ın doksan dokuz ismi vardır; bunları sayan cennete girer"*[11] meâlindeki hadîs-i şerîf ile desteklenmiştir. Böylece müslümanların Allah hakkında tecsim ve teşbih hatasına düşmeden Rabbi'ni tanıyabilmesi için yol gösterilmektedir.

3. Esmâü'l-Hüsnâ'nın Lugat ve Istılah Anlamı

Kur'an-ı Kerim'de isim tamlaması olarak yer alan "el-Esmâü'l-Hüsnâ" kavramı Allahü Teala'nın isim ve sıfatları için kullanılan özel bir terimdir. Tanımlamadaki "esma" lafzı dilimizde ad[12] yani işaret ettiği kişiyi hatırlatma anlamında kullanılırken "ism" çoğulu olan "esmâ" kelimesi, ism-i tafdîl olarak[13] "en güzel" anlamına gelen "hüsnâ" kelimelerinden oluşur.

"Esmâ" kelimesi Arapça kökenli olup Türkçede "isim" sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmaktadır. Ancak kelimenin etimolojik kökeni konusunda dil âlimleri arasında ihtilaf bulunmaktadır. Kûfelilere göre "esmâ", "nişan, alâmet, işaret" anlamına gelen "vesm" kökünden türemiş olup, bu ise kelimeye "belirleyici işaret" anlamını yüklemektedir. Buna karşılık Basralılar ise kelimenin "yücelik, yükseklik ve seçkinlik" anlamlarını ifade eden "sümüvv" kökünden geldiğini belirtirler ve bu bağlamda kelimeye "değer ve yücelik ifade eden isim" anlamını atfederler. Her iki görüş de dikkate alındığında "esmâ" kelimesinin, hem bir alâmeti hem de yüce bir nitelik ifade eden anlam katmanlarına sahip olduğu görülmektedir.[14]

İnsan, Allah'ın isimlerini tam anlamıyla idrak etme ve kavramada sınırlı bir kapasiteye sahiptir. O'nun isimlerini öğrenmek ve anlamlandırmak için çaba sarf etse de, ilahî hakikati bütünüyle kavrayabilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla bu kelimeler, insanın bilgi ve idrak açısından

[9] eş-Şûrâ 42/11
[10] el-A'râf 7/180.
[11] Tirmizî, ***Sünenü't-Tirmizî***, "Da'avât", 82.
[12] Âsim Efendi, ***Kâmus Tercümesi (Okyanus),*** İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1305/1887, III, 841.
[13] İbn Manzûr, ***Lisânü'l-Arab***, XIII, 116.
[14] Mehmet Dilek, ***"Hadislerde el- Esmâü'l-Hüsnâ***", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 12/12 2003, 77; Ahmet Özdemir, ***el-Esmâü'l Hüsna Bağlamında Kur'an Sûreleri***, Konya, Hüner Yayınevi, 2019, 44; Erkan Yar, "***Allah'ın İsimlerinin İnsanın Kişilik Gelişimine Etkisi***", Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016, 166.

sınırlı, Allah'ın ise mutlak kudret ve yücelik sahibi olduğunu ortaya koynaktadır.[15] Allah Teâlâ'nın zâtı, insan aklının idrakiyle kavrayamayacağı bir mahiyete sahiptir. Bu nedenle O, zihinde tasavvur edilebilecek her türlü tanımın, nitelemenin dışındadır. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan âyette Allah, kendisini tanıtırken eşsiz ve benzersiz bir varlık olduğunu vurgulamış; yaratılmış hiçbir varlığın O'na benzemediğini açıkça bildirmiştir. Bu beyan, Allah'ın zatının mutlak aşkınlığını ortaya koymakta ve O'na dair yapılacak her türlü teşbih veya tasavvurun yetersizliğini ifade etmektedir. [16]

4. Esmaü'l-Hüsnâ'nın Sayısı

Esmâü'l-Hüsnâ'nın sayısı konusunda İslam âlimleri arasında kesin bir ittifak bulunmamaktadır. Bu sebeple isimlerin sayısı ve kapsamı hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Konuyla ilgili başvurulması gereken temel kaynaklar ise Kur'an-ı Kerim ve hadislerdir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) bir hadisinde, "*Allah'ın doksan dokuz ismi vardır; kim onları ezberler ve gereğince yaşarsa cennete girer.*" buyurarak bu isimlerin önemine dikkat çekmiştir. Bu rivayet, sayının kesinliği konusunda tartışmalar devam etse de, Esmâü'l-Hüsnâ'nın Müslümanların inanç ve ibadet hayatında önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.[17]

Konunun başında da ifade edildiği üzere Allah'ın isimleri yalnızca doksan dokuz sayısıyla sınırlandırılmış değildir. Kur'an-ı Kerîm'de bu doksan dokuz isim dışında da Allah için kullanılan farklı isim ve sıfatların bulunduğu görülmektedir. Bu nedenle bazı âlimler Esmâü'l-Hüsnâ'nın sayısını daha geniş tutmuş, hatta kimi çalışmalar bu sayıyı 313'e kadar çıkarmıştır.[18] bin sayısına çıkaranlar ve bu sayıyı da az bulan alimlerde bulunmaktadır[19]. Hz. Peygamber (s.a.v.), Allah'a yönelik dua ve niyazlarında O'nun isimlerinin çokluğunu ve insanın bilgisiyle kuşatılamayacak yönlerini de vurgulamıştır. Nitekim bir duasında, "*Senin kimseye bildirmeyip kendi katında gizlediğin isimlerinle sana yalvarıyorum"* buyurmuştur. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Allah'ın isimleri yalnızca bilinenlerle sınırlı değildir; insan idrakiyle tamamen kavranamayan ve Allah'ın ilmi dahilinde olan daha pek çok ismin bulunduğu ifade edilmektedir.[20]

Bu kapsamda Allah'ın isimleri doksan dokuz ile sınırlanarak rivayet edilen hadislere dayanmaktadır. Bu rivayetler, Buharî[21] ve Müslim[22] gibi önemli hadis alimleri tarafından daha önceki konularda değinilen, esmâ-i hüsnâ hadisinin ilk kısmı rivayet edilmiştir. Bu hadis:

---

[15] Fatma Bayram, ***En Güzel İsimler 99 Esma Sonsuz Mana***, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020, s. 10.
[16] eş-Şûrâ 42/11.
[17] Buhârî, ***el-Câmiu's-Sahîh***, "Şurût", 18.
[18] Metin Yurdagür, ***Esmâ-i Hüsnâ'yı Anlama Kılavuzu***, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021, s. 29.
[19] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, ***el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc***, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1972, c. XVII, s. 5.
[20] Bayram, ***En Güzel İsimler 99 Esma Sonsuz Mana,*** 14-15**.**
[21] Buhârî, ***el-Câmiu's-Sahîh***, "Şurût", 18; "Da'avât", 68; "Tevhîd", 12.
[22] Müslim, ***Sahîhu Müslim***, "Zikir", 5, 6.

"*Allah'ın doksan dokuz -yüzden bir eksik- ismi vardır; kim bunları sayarsa cennete girer"*[23] yer almaktadır. Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) nakledilen ve hadis alimi Tirmizî (ö. 279/892) rivayetinde de [24] bu hadisi destekleyici nitelikte ortaya konulmaktadır.

5. Kur'an'da Esmaü'l-Hüsnâ Kavramının Geçtiği Ayetler

Esmaü'l-Hüsnâ ifadesi Kur'anda doğrudan dört ayette geçmektedir:

اللَّهُ لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ۖ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ

"Allah o (Allah'dır) ki kendisinden başka hiçbir tanrı yoktur. En güzel isimler O'nundur."[25] meâlindeki ayet, Allah'ın tek ve benzersiz olduğunu vurgulayarak İslâmın temelini oluşturan tevhid inancını ortaya koymaktadır. Ayette, ilahlığın yalnızca Allah'a mahsus olduğu ifade edilerek O'nun kemal sıfatlarını yansıtan Esmâü'l-Hüsnâ'nın yalnızca O'na ait olduğu belirtilmektedir

قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَٰنَ ۖ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ

"*De ki: İster Allah diye çağırın, ister Rahmân diye çağırın; hangisiyle çağırırsanız çağırın, en güzel isimler O'nundur*.[26] meâlindeki ayet, Allah'ın isimlerinin farklılık göstermesinin O'nun zâtında bir çokluk veya çelişki oluşturmadığını ifade etmektedir. Bu ayette, Rahmân isminin Allah'ın zâtını ifade eden ve kuşatıcı bir isim olarak kullanılabileceğine işaret edilmekte[27] dua ve niyazlarda Allah'a O'nun güzel isimlerinden biriyle de hitap edilebileceği belirtmektedir. Böylece ayet, Esmâü'l-Hüsnâ'nın çokluğu ile Allah'ın birliğinin çelişmediğini, aksine bu isimlerin Allah'ın kemal sıfatlarının başka yönlerinide ortaya koymaktadır.

وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا ۖ وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ ۚ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

"*En güzel isimler Allah'ındır. O hâlde O'na o güzel isimlerle dua edin. O'nun isimleri hakkında doğruluktan sapanları bırakın. Onlar yapmakta olduklarının cezasını göreceklerdir*." [28] meâlindeki ayet, Esmâü'l-Hüsnâ'nın yalnızca Allah'a ait olduğunu vurgulamakta ve müminlerin dua ve ibadetlerinde bu isimlerle Allah'a yönelmelerini tavsiye etmektedir. Ayrıca ayette Allah'ın isimleri konusunda yanlış inanç ve yorumlara saparak bu isimleri inkâr eden veya tahrif eden kimselerin uyarıldığı görülmektedir.

هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ ۖ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ ۚ يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ۖ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

"O, yaratan, yoktan var eden, şekil veren Allah'tır. En güzel isimler O'nundur. Göklerde ve yerde olanlar O'nu tesbih eder. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."[29]

Kur'an'da Allah'ın isimlerinin en toplu şekilde zikredildiği yer, Haşr sûresinin son ayetleridir. Bu ayetlerde sırasıyla şu isimler yer almaktadır: Allah, İlâh, Âlimü'l-gayb ve'ş-şehâde, Rahmân, Rahîm, Melik, Kuddûs, Selâm, Mü'min, Müheymin, Azîz, Cebbâr, Mütekebbir,

[23] Buhârî, ***el-Câmiu's-Sahîh***, "Şurût", 18.
[24] Tirmizî, ***Sünenü't-Tirmizî***, "Da'avât", 87.
[25] Taha, 20-8.
[26] İsra, 17-110.
[27] Bayram, ***En Güzel İsimler 99 Esma Sonsuz Mana,*** 12-13.
[28] Araf, 7-180.
[29] Haşr, 59-24.

Hâlık, Bârî, Musavvir, Azîz ve Hakîm. Cenâb-ı Hak, bu isimlerini "el-Esmâü'l-Hüsnâ", yani "en güzel isimler" tabiriyle nitelendirmektedir. Allah'ın yaratma kudretini ve kâinat üzerindeki mutlak hâkimiyetini ortaya koymakta olup, Allah'ın yaratma fiilinin farklı boyutları ele almaktadır. Ardından Esmâü'l-Hüsnâ'nın yalnızca O'na ait olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte göklerde ve yerde bulunan bütün varlıkların O'nu tesbih ettiğinin ifade edilmesi, kudretinin bütün âlemi kuşattığı göstermektedir. Ayetin sonunda yer alan nitelemeler ise Allah'ın kudretinin mutlak, tasarruflarının ise hikmet temelli olduğunu ortaya koymaktadır.

Ayetlerde Allah'ın birçok ismi zikredilmektedir. Müminlerin Allah'a O'nun güzel isimleriyle dua etmeleri gerektiği, bu isimler hakkında haktan sapılmaması vurgulanmaktadır. Ayrıca kulların, Allah'ı bu isimlerle anmalarının teşvik edildiği görülmektedir.

6. Hadis-i Şeriflerde el-Esmâü'l-Hüsnâ

Kur'ân-ı Kerîm'de el-Esmâü'l-Hüsnâ'nın sayısına dair açık ve kesin bir bilgi yer almamaktadır.[30] Bununla birlikte Allah Teâlâ'nın güzel isimlerinin sayısına işaret eden meşhur hadis-i şerifte şöyle buyrulmaktadır: "*Allah'ın doksan dokuz, yani yüzden bir eksik ismi vardır. Kim bu isimleri ihsâ eder (öğrenir, benimser ve gereğiyle amel ederse) cennete girer."*[31] Bu hadisin bazı rivayetlerinin sonunda "*Şüphesiz Allah tektir ve teki sever*" ifadesinin de yer aldığı görülmektedir.[32]

Hadis-i şerif başta Buhârî ve Müslim olmak üzere muteber hadis kaynaklarında, sahâbî Ebû Hüreyre (r.a.) tarafından rivayet edildiği belirtilmektedir.[33] Hadisin metni kaynaklarda ayrıntılı biçimde aktarılmış olup, Resûlullah (s.a.s.) Allah Teâlâ'nın doksan dokuz ismini tek tek zikretmiştir. [34]

Zira Kur'an'da zikir, yalnızca dil ile tekrar edilen bir eylem olmayıp; insanın kalbî, zihnî ve varoluşsal yönünü ortaya koyan bütüncül bir yapı hâlidir. Bu yönüyle isimler, zikrin farklı boyutlarında işlevler üstlenmektedir. Nitekim bazı isimler kulda ümit ve sevgi duygusunu beslerken, bazıları haşyet ve sorumluluk bilincini vermekte, bazıları ise sürekli ilâhî gözetim altında olma şuurunu pekiştirmektedir.

SONUÇ

Esmâü'l-Hüsnâ, Allah'ın en güzel isimlerini ifade eden ve Kur'an-ı Kerîm'de önemli bir yere sahip olan kavramlardan biridir. Bu isimler, Allah'ın sıfatlarını ve kullarıyla olan ilişkisini anlamaya yardımcı olmakta, O'nun rahmetini, kudretini, ilmini, bağışlamasını ve diğer kemal

[30] Ahmet Özdemir, ***el-Esmâü'l-Hüsnâ Bağlamında Kur'ân Sûreleri***, Konya: Hüner Yayınevi, 2019, s. 58.
[31] Ahmed b. Hanbel, ***el-Müsned***, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995, II, 258, 267; Buhârî, ***el-Câmiu's-Sahîh***, "Da'avât", 68; "Şurût", 18; "Tevhîd", 12; Müslim, ***Sahîhu Müslim***, "Zikir", 5–6; Tirmizî, ***Sünenü't-Tirmizî***, "Da'avât", 82; İbn Mâce, ***Sünenü İbn Mâce***, "Du'â", 10.
[32] Müslim, ***Sahîhu Müslim***, "Zikir", 5; İbn Mâce, ***Sünenü İbn Mâce***, "Ezkâr", 4.
[33] Kadir Paksoy, "***Allah'ın Doksan Dokuz İsmiyle İlgili Rivayetin Tahlili***", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, c. 11, sy. 3, 2011, s. 94; Topaloğlu, "***Esmâ-i Hüsnâ***", 404–418.; Suat Ünlü, ***"İlk Türkçe Kur'ân Tercümelerine Göre Esmâ-i Hüsnâ"***, Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, c. 16, sy. 2, 2007, s. 216.
[34] Müslim, ***Sahîhu Müslim***, "Zikir", 5–6; Buhârî, ***el-Câmiu's-Sahîh***, "Tevhîd", 12.

sıfatlarını ortaya koymaktadır. Kur'an'da Allah'ın güzel isimlerine farklı sure ve ayetlerde yer verilmesi, bu isimlerin Allah'ın tanınmasındaki önemini göstermektedir.

Bu çalışmada Kur'an'da yer alan Esmâü'l-Hüsnâ'nın geçtiği bazı ayetler incelenmiştir. İnceleme sırasında Allah'ın güzel isimlerinin farklı surelerde ve çeşitli konular içerisinde kullanıldığı görülmüştür. İsimlerin geçtiği ayetler, yalnızca Allah'ın hangi sıfatlarla anıldığını göstermekle kalmamakta, aynı zamanda bu isimlerin ayetin bütünü içerisindeki anlamını da ortaya koymaktadır.

Kur'an'da Allah'ın güzel isimlerinin kullanıldığı ayetler incelendiğinde, bu isimlerin çoğunlukla ayetin konusu ve verilmek istenen mesajla bağlantılı olduğu görülmektedir. Allah'ın rahmetinden söz edilen ayetlerde merhamet ve bağışlamayı ifade eden isimlerin, O'nun kudretinin ve hâkimiyetinin vurgulandığı ayetlerde ise bu anlamları yansıtan isimlerin kullanılması dikkat çekmektedir. Böylece Allah'ın isimleri, ayetlerin anlamının anlaşılmasına katkıda bulunmakta ve Kur'an'ın temel mesajlarının daha iyi kavranmasına yardımcı olmaktadır.

Sonuç itibarıyla Kur'an'da Esmâü'l-Hüsnâ, Allah'ın isim ve sıfatlarının anlaşılmasına katkı sağlayan önemli bir konudur. Bu isimlerin anlamları ve ayetlerdeki kullanım biçimleri üzerinde durulması, Kur'an'ın Allah tasavvurunun daha kapsamlı biçimde anlaşılmasına imkân vermektedir. Esmâü'l-Hüsnâ'nın Kur'an bütünlüğü içerisinde ele alınması, Allah'ın güzel isimlerinin taşıdığı anlamların doğru değerlendirilmesi açısından önemlidir.

KAYNAKÇA

Müslim, M. (1991). Sahîhu Müslim. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut.

Süyûtî, C. (ts.). el-Câmiʿu's-Sağîr fî Ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr. Matbaatü'l-Halebî, Mısır.

İbn Mâce, M. (ts.). Sünenü İbn Mâce. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.

Konevî, S. (2002). Şerhu Esmâʾillâhi'l-Hüsnâ (Esmâ-i Hüsnâ Şerhi, çev. Ekrem Demirli), İz Yayıncılık, İstanbul.

Kâtip Çelebi, K. (1941–1943). Keşfü'z-Zunûn ʿan Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn. Nşr. Şerefeddin Yaltkaya – Rıfat Bilge, İstanbul.

Yıldırım, S. (1987). Kur'ân'da Ulûhiyyet. Kayıhan Yayınları, İstanbul.

Âsım Efendi, A. (1887). Kâmus Tercümesi (Okyanus). Matbaa-i Osmaniye, İstanbul.

Dilek, M. (2003). "Hadislerde el-Esmâü'l-Hüsnâ." Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 12/12, 77.

Özdemir, A. (2019). el-Esmâü'l-Hüsnâ Bağlamında Kur'an Sûreleri. Hüner Yayınevi, Konya.

Yar, E. (2016). "Allah'ın İsimlerinin İnsanın Kişilik Gelişimine Etkisi." Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Bayram, F. (2020). En Güzel İsimler 99 Esma Sonsuz Mana. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Buhârî, M. (ts.). el-Câmiu's-Sahîh.

Yurdagür, M. (2021). Esmâ-i Hüsnâ'yı Anlama Kılavuzu. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.

Nevevî, E. Z. Y. b. Ş. (1972). el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut.

Ahmed b. Hanbel, A. (1995). el-Müsned. Thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut.

Aksoy, K. (2011). "Allah'ın Doksan Dokuz İsmiyle İlgili Rivayetin Tahlili." Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 11(3), 94.

Topaloğlu, B., (2002). "Kuddûs". DİA, XXVI, 315–316.

Ünlü, S. (2007). "İlk Türkçe Kur'ân Tercümelerine Göre Esmâ-i Hüsnâ." Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 16(2).

NURULLAH NEHİR, ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA OSMANLI'DA KADIN, İKSAD YAYINLARI, ANKARA: 2021, SS. 179

NURULLAH NEHIR, *WOMEN IN THE OTTOMAN EMPIRE THROUGH THE LIGHT OF ARCHIVE DOCUMENTS*, IKSAD PUBLISHING, ANKARA: 2021, PP. 179.

Osman BAYRAKTUTAN
Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'an'ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı
Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Theology, Department of Quranic Reading and Recitation Sciences
ORCID ID: 0000-0002-0802-2971

ÖZET

Bu çalışma, Nurullah Nehir'in *Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'da Kadın* adlı eserini inceleyerek Osmanlı toplumunda kadınların sosyal, ekonomik, hukuki, kültürel ve siyasi alanlardaki rollerini arşiv belgeleri ışığında değerlendirmektedir. Çalışmanın temel amacı, kadınların Osmanlı tarihindeki konumunu yalnızca geleneksel toplumsal roller üzerinden değil, birincil kaynaklarla ortaya konulan etkinlikleri ve toplumsal katkıları çerçevesinde ele almaktır. Eserde, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilen belgelerden seçilen örnekler aracılığıyla kadınların yaşam koşulları, toplumsal statüleri ve tarihsel süreç içerisindeki değişimleri incelenmektedir. Araştırmada kadınların hukuki hakları, miras ve evlilik ilişkileri, eğitim olanakları, çalışma hayatına katılımları ve ekonomik faaliyetleri üzerinde durulmaktadır. Bunun yanı sıra kadınların vakıflar, hayır kurumları, sivil toplum kuruluşları ve toplumsal hareketler aracılığıyla üstlendikleri roller ele alınmaktadır. Kız çocuklarının eğitimi, kadın girişimciliği, sosyal yardım faaliyetleri, kültürel üretim ve kadın hakları mücadelesi, eserin öne çıkan konuları arasındadır. Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti ve Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği gibi kuruluşlara ilişkin örnekler, kadınların toplumsal dayanışma, millî mücadele ve sosyal refah alanlarındaki faaliyetlerini görünür kılmaktadır. Ayrıca Darülaceze'de yürütülen mesleki eğitim ve halı dokuma faaliyetleri, kadınların ekonomik bağımsızlık kazanma çabalarını ve kültürel mirasın korunmasına katkılarını göstermektedir. Eserde kullanılan yazılı belgeler ve görsel materyaller, kadınların tarihsel deneyimlerinin somut veriler üzerinden değerlendirilmesine imkân sağlamaktadır. Sonuç olarak çalışma, Osmanlı kadınlarının toplumsal yaşamda edilgen aktörler olmadığını; eğitim, ekonomi, kültür, sosyal yardım ve siyasi faaliyetler aracılığıyla toplumun dönüşümüne katkıda bulunduklarını ortaya koymaktadır. Bu yönüyle eser, Osmanlı kadın tarihinin ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin arşiv kaynakları temelinde yeniden değerlendirilmesine katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı kadını, Osmanlı tarihi, arşiv belgeleri, toplumsal cinsiyet, kadın hakları.

ABSTRACT

This study examines Nurullah Nehir's work, *Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'da Kadın* (Women in the Ottoman Empire in Light of Archival Documents), focusing on women's social, economic, legal, cultural, and political roles in Ottoman society through archival evidence. Its primary objective is to explore the position of women in Ottoman history not merely through traditional gender roles but also through their activities and contributions documented in primary sources. The work analyzes selected materials preserved in the Ottoman Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye to investigate women's living conditions, social status, and changing roles throughout history. Particular attention is given to women's legal rights, inheritance and marriage, access to education, participation in working life, and economic activities. The study also explores women's involvement in charitable foundations, social welfare institutions, civil society organizations, and collective movements. Women's education, entrepreneurship, charitable activities, cultural production, and struggles for civil rights constitute the major themes of the work. Examples concerning organizations such as the Anatolian Women's Association for the Defense of the Homeland and the Ottoman Turkish Ladies' Welfare Association demonstrate women's contributions to social solidarity, national struggle, and social welfare. Furthermore, vocational training and carpet-weaving activities at Darülaceze illustrate women's efforts to achieve economic independence and preserve cultural heritage. Written documents and visual materials provide concrete evidence for examining women's historical experiences and their interactions with Ottoman social institutions. In conclusion, the study demonstrates that Ottoman women were not merely passive figures in society but active participants who contributed to social transformation through education, economic activity, cultural production, charitable work, and political engagement. Accordingly, the work contributes to the reassessment of Ottoman women's history and gender relations through the systematic examination of archival sources.

Keywords: Ottoman women, Ottoman history, archival documents, gender, women's rights.

Eser Hakkında

Nurullah Nehir, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesinde Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümünde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır ve sosyal, beşeri ve idari bilimler alanında, özellikle Yakınçağ Tarihi üzerine yoğunlaşmıştır. Lisans eğitimini Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde tamamlamış ve aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsünde tezli yüksek lisans programını Yakınçağ Tarihi alanında bitirmiştir. Bu çalışma, "Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'da Kadın" adlı eserin detaylı bir incelemesini içermektedir. Nurullah Nehir tarafından kaleme alınan bu eser, Osmanlı Devleti'nde kadınların sosyal, ekonomik ve siyasi hayattaki rollerini, çeşitli arşiv belgeleri üzerinden ele almaktadır. Eserde, kadınların eğitim, çalışma hayatı, sosyal statüleri ve yaşadıkları döneme özgü çeşitli sosyal dinamikler üzerine detaylı bilgiler sunulmaktadır. Kadınların hukuki hakları, miras ve

evlilik gibi konulardaki durumlarına dair örnek olaylar ve belgelerle desteklenen analizler yer almaktadır. Bu kapsamlı çalışma, Osmanlı toplumunda kadınların yaşam koşullarını ve toplumdaki yerlerini derinlemesine anlamak isteyenler için değerli bir kaynaktır.

Eser, kadınların Osmanlı toplumundaki değişen rollerini ve bu rollerin tarihsel süreç içerisinde nasıl evrildiğini gözler önüne seriyor. İçerik, 52 belge ve görseller bölümünden oluşmakta, Osmanlı kadınlarının idari yapılarla ilişkilerinden, çalışma hayatlarına, sivil toplum kuruluşlarındaki etkinliklerine kadar geniş bir yelpazede bilgi sunmaktadır. Eser, kadınların eğitim, iş hayatı, sosyal statü ve hukuki haklar gibi konulardaki durumlarını ele alıyor. Ayrıca, dönemin sosyal ve kültürel dinamiklerini, kadınların toplumdaki rollerini ve yaşadıkları zorlukları belgelerle destekleyerek ortaya koyuyor.

Yazar, bu çalışmayla tarihsel süreç içerisinde kadınların karşılaştıkları zorlukları, toplumsal cinsiyet rollerinin nasıl şekillendiğini ve bu rollerin sosyal yapı üzerindeki etkilerini gözler önüne seriyor. Nehir'in çalışması, kadınların Osmanlı toplumundaki yerini ve önemini, onların toplumsal hayattaki aktif rollerini belgelerle ispatlayarak akademik bir çerçevede sunuyor.

Eser, Osmanlı tarihinde kadınların rolünü ve önemini yeniden değerlendirmemize olanak tanıyan kapsamlı bir çalışma olarak dikkat çekiyor. Nehir, kadınların tarihte sadece pasif figürler olmadığını, aksine sosyal, ekonomik ve hatta politik alanda aktif roller üstlendiklerini belgelerle ortaya koyuyor. Bu çalışma, Osmanlı tarihinde kadınların konumunu daha iyi anlamamıza yardımcı olacak değerli bir kaynak olarak kabul edilebilir.

Eserde önemle durulan konular ve içeriklere bakıldığında:

1. **Kadınların Hukuki Statüsü:** Osmanlı'da kadınların hukuki hakları, miras, boşanma ve evlilik gibi konularda sahip oldukları statü ve haklar detaylı bir şekilde işlenir. Kadınların hukuki süreçlere katılımı, mahkeme kayıtları ve dönemin hukuki düzenlemeleri üzerinden incelenir.
2. **Eğitim ve Çalışma Hayatı:** Kadınların eğitime erişimi, eğitimdeki rolleri ve çalışma hayatındaki varlıkları ele alınır. Osmanlı döneminde kadınların eğitim olanakları, meslek edinmeleri ve ekonomik bağımsızlıkları üzerinde durulur.
3. **Sosyal ve Ekonomik Hayatta Kadınlar:** Kadınların ekonomik hayattaki rolleri, ticaret ve zanaatkarlık faaliyetlerine katılımları, aile ekonomisine katkıları ve sosyal hayattaki etkinlikleri incelenir.
4. **Kadınların Sosyal Statüsü:** Osmanlı toplumunda kadınların sosyal statüsü, aile içindeki rolleri ve toplumsal cinsiyet normlarına dair analizler yapılır. Kadınların sosyal hayatta karşılaştıkları zorluklar ve bu zorluklarla nasıl başa çıktıkları ele alınır.
5. **Kadın Hareketleri ve Sivil Toplum Kuruluşları:** Kadın hareketlerinin tarihçesi, kadınların sivil toplum kuruluşlarındaki rolleri ve bu kuruluşların toplumdaki değişim üzerindeki etkileri detaylandırılır. Kadınların sosyal ve politik alandaki aktivizmleri, kurdukları dernekler ve bu derneklerin faaliyetleri üzerinden incelenir.

6. **Görseller:** Eserde, döneme ait fotoğraflar, haritalar, dokümanlar ve sanatsal eserler yer alarak, yazılı anlatımlara görsel bir boyut kazandırılır. Bu görseller, Osmanlı kadınlarının yaşamından kesitler sunar ve konuların daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur.

Eser, Osmanlı döneminde kadınların yaşamını, toplumdaki yerlerini ve tarih sahnesindeki rollerini belgelerle destekleyerek anlatan kapsamlı bir çalışmadır. Nurullah Nehir, bu eseriyle, kadınların Osmanlı toplumundaki değişimini ve gelişimini detaylı bir şekilde okuyuculara sunmaktadır.

Önsöz bölümünde, Nurullah Nehir, tarih yazımının erkek egemen bir perspektiften savaşlar ve siyasi olaylar üzerinden şekillendiğini eleştirir. Nehir, bu çalışmayla, Osmanlı Devleti'nde kadınların siyasi, sosyal ve ekonomik hayattaki rollerinin, sadece söylencelere veya rivayetlere dayanmayan birincil belgeler ışığında incelenmesinin önemine vurgu yapar. Eser, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi fonlarında muhafaza edilen binlerce belge arasından seçilenlerle, kadınların idari yapılarla ilişkilerinden, çalışma hayatlarına ve sivil toplum kuruluşlarındaki faaliyetlerine kadar geniş bir spektrumda bilgi sunmayı amaçlar. İçerikte aşağıdaki başlıklar üzerinde önemle durulmuştur.

1- **Eğitimde Öncü Kadınlar:**
19. yüzyıl sonlarında İstanbul'da açılan ilk kız okullarından birinin kurucuları arasında yer alan bir grup kadının mektuplaşmaları. Bu belgeler, Osmanlı'da kız çocuklarının eğitimine verilen önemi ve bu alandaki reform çabalarını gösterir.

2- **Kadın Girişimciler ve İş Hayatı:**
18. yüzyılda Bursa'da ipek ticareti yapan ve bu alanda büyük başarılar elde eden bir kadın tüccarın ticari defterleri. Bu belgeler, Osmanlı kadınlarının ekonomik hayatta aktif roller üstlendiğini ve başarılı iş kadınları olabildiklerini kanıtlar.

3- **Sosyal Refah ve Hayır İşleri:**
17. yüzyılda Edirne'de bir hastane ve bir yetimhane kurarak kentteki sosyal hizmetlere öncülük eden bir kadının vakfiyesi. Bu belge, kadınların sosyal refah ve hayır işlerine yaptıkları katkıları ortaya koyar.

4- **Kültürel Etkinliklerde Kadın Liderler:**
19. yüzyılın başlarında Osmanlı sarayında düzenlenen edebi ve müzikal etkinlikleri organize eden saraylı kadınların günlükleri. Bu günlükler, kadınların kültürel hayatta etkin bir rol oynadığını ve sanata katkıda bulunduklarını gösterir.

5- **Kadınların Sivil Haklar Mücadelesi:**
20. yüzyıl başlarında kadın hakları için yapılan yürüyüş ve toplantılara dair gazete kupürleri. Bu belgeler, Osmanlı kadınlarının sivil haklar ve kadın hakları konularında nasıl aktif rol aldıklarını yansıtır.

6- **Kadın Sanatçılar ve Eserleri:**

18. yüzyılda yaşamış ve günümüze kadar ulaşan minyatür ve resim eserleriyle tanınan bir kadın sanatçının atölyesine ait kayıtlar. Bu kayıtlar, kadınların sanat alanındaki yeteneklerini ve bu alandaki katkılarını sergiler.

Kadınların idari yapılarla ilişkilerinden, çalışma hayatlarına ve sivil toplum kuruluşlarındaki faaliyetlerine dair arşivden örnekler vererek konuya belgelerle açıklık kazandırmıştır.

1. **Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti:**
   Sivas'ta kurulan bu cemiyet, kadınların milli mücadeledeki rollerini güçlendirme amacı gütmüştür. Cemiyet, şube açma ve üye kaydetme talebiyle ilgili yazışmalarında, kadınların sadece ev içi rollerle sınırlı kalmadığını, vatan savunması gibi milli meselelerde de aktif roller üstlenebileceklerini vurgulamıştır. Bu belgeler, kadınların toplumsal hareketlere katılımının yanı sıra, ulusal savunma çabalarına da ne kadar önem verdiklerini gösterir.

2. **Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği:**
   Bu dernek, Balkan Savaşları'nın yıkıcı etkilerinden en çok etkilenen gruplardan biri olan yetim kız çocuklarına ve dul kadınlara yönelik eğitim ve meslek kazandırma çalışmaları yapmıştır. Geleneksel el işlerini öğreterek, kadınları ekonomik olarak güçlendirmeye yönelik faaliyetleriyle tanınır. Derneğin çalışmaları, dönemin sosyal yardım ve kadın güçlendirme çabalarına öncülük eden önemli bir örnektir. Bu faaliyetler, kadınların ve kız çocuklarının toplumdaki yerlerini güçlendirirken, onlara yeni bir yaşam umudu ve bağımsızlık kazandırmıştır.
3. **Darülaceze'deki Kadın ve Kızların Halı Dokuma Sanatı:**
   Darülaceze, dönemin sosyal hizmet anlayışının bir parçası olarak, kimsesiz kadın ve kızlara sığınak sağlamıştır. Burada düzenlenen halı dokuma kursları, hem terapi hem de mesleki eğitim amaçlı kullanılmıştır. Kadınların ve kızların bu sanatı öğrenmeleri, onlara ekonomik anlamda kendine yetebilme becerisi kazandırmakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı kültürünün ve sanatının yaşatılmasına da katkıda bulunmuştur. Bu kurslar sayesinde, Darülaceze sakinleri hem boş vakitlerini değerlendirmiş hem de kendi gelirlerini sağlama şansı bulmuşlardır.

Bu örnekler ve detaylar, Osmanlı döneminde kadınların toplumsal cinsiyet rolleri ve sosyal statüsü üzerine yapılan tartışmalara ışık tutar. Nehir, kadınların tarihte sadece pasif figürler olmadığını, aksine sosyal, ekonomik ve hatta politik alanda aktif roller üstlendiklerini belgelerle ortaya koyuyor. Kadınların eğitim, ekonomi ve sivil toplum alanlarında üstlendikleri roller, dönemin sosyal ve kültürel dinamiklerini anlamamıza yardımcı olur. Nurullah Nehir'in eseri, bu anlamda Osmanlı kadınlarının toplumdaki yerini ve önemini arşiv belgeleriyle destekleyerek akademik bir çerçevede sunar.

ÖZTOP HÜLYA, BIÇAKCI MÜDRİYE, SOYLU NUSRET, OĞURTAN GÜLER, NADİR URAL, TAŞOLUK EMİNE, ŞEN RAHİME BEDER, ŞAHİN SERPİL PENEZ, GÖNCÜ AYNUR, ANNAK BİNAY BİLGE, HOŞTRİK EVREN, ÖMEROĞLU HAVA, ÖZÜDOĞRU HÜLYA YİĞİT AND TOK SEVİNÇ, *TEK EBEVEYNLİ AİLELER*-, T.C. AİLE, ÇALIŞMA VE SOSYAL HİZMETLER BAKANLIĞI AİLE VE TOPLUM HİZMETLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, ANKARA 2018, SS. 153.

ÖZTOP HÜLYA, BIÇAKCI MÜDRIYE, SOYLU NUSRET, OĞURTAN GÜLER, NADİR URAL, TAŞOLUK EMINE, ŞEN RAHIME BEDER, ŞAHİN SERPIL PENEZ, GÖNCÜ AYNUR, ANNAK BINAY BILGE, HOŞTRİK EVREN, ÖMEROĞLU HAVA, ÖZÜDOĞRU HÜLYA YIĞIT AND TOK SEVINÇ, SINGLE PARENT FAMILIES-, REPUBLIC OF TURKEY MINISTRY OF FAMILY, LABOR AND SOCIAL SERVICES, GENERAL DIRECTORATE OF FAMILY AND COMMUNITY SERVICES, ANKARA 2018, PP. 153.

Osman BAYRAKTUTAN

Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'an'ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı
Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Theology, Department of Quranic Reading and Recitation Sciences
ORCID ID: 0000-0002-0802-2971

ÖZET

Bu çalışma, T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı tarafından yayımlanan ve EDAM tarafından yürütülen "Tek Ebeveynli Aileler" adlı kitabın kapsamlı bir eleştirisini sunmaktadır. Kitap, aile yapısında meydana gelen değişikliklere odaklanmakta ve özellikle tek ebeveynli ailelerin karşılaştığı sosyo-ekonomik, psikolojik ve hukuki sorunları detaylı bir biçimde ele almaktadır. Ailenin tanımı ve tipleri ile başlayan kitap; boşanma, ölüm, ayrılık ve evlilik dışı birliktelik gibi nedenlerle oluşan tek ebeveynli aile türlerini analiz etmektedir. Kitabın akademik niteliği; alanında uzman akademisyenlerce kaleme alınmış olması, sosyal politika temelli çözüm önerileri sunması ve ampirik verilerle desteklenen öneriler geliştirmesiyle güçlendirilmiştir. Bununla birlikte, bazı bölümlerde literatüre yapılan atıfların sınırlı kalması ve uluslararası karşılaştırmaların yeterince derinleştirilmemesi eleştirilmektedir. Kitap, eğitim programları kapsamında kullanılabilirliği ve sade dil yapısı nedeniyle saha uygulayıcıları için oldukça faydalı bir kaynak niteliğindedir. Bu bağlamda eser, aile sosyolojisi, sosyal hizmet ve psikoloji disiplinleri için önemli bir başvuru kaynağıdır.

Anahtar Kelimeler: Tek Ebeveynli Aile, Sosyal Hizmet, Aile Eğitimi, Çocuk Gelişimi, Toplumsal Değişim.

ABSTRACT

This paper provides a comprehensive critique of the book "Single-Parent Families" published by the Ministry of Family and Social Policies of Turkey and coordinated by EDAM. The book

focuses on the structural changes within family institutions and examines in depth the social, economic, psychological, and legal challenges faced by single-parent families. It begins by defining family and various family types and moves on to analyze single-parent families formed through divorce, death, separation, or non-marital births. The academic merit of the work is underlined by its interdisciplinary approach, policy-based recommendations, and empirical support. However, the critique highlights a limited use of academic citations and an insufficient international comparative perspective in some sections. Thanks to its clarity and practical orientation, the book serves as a valuable resource for field practitioners and is especially suitable for educational programs. As such, the work stands out as a significant reference for the fields of family sociology, social work, and psychology.
Keywords: Single-Parent Family, Social Work, Family Education, Child Development, Social Change

Giriş

"Tek Ebeveynli Aileler" başlıklı bu eser, aile yapısındaki değişimleri hem kuramsal hem de saha verilerine dayalı biçimde ele alan önemli bir çalışmadır. T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın desteğiyle yayımlanan bu kitap, özellikle tek ebeveynli ailelerin Türkiye'deki güncel durumunu anlamaya ve çözüm önerileri geliştirmeye yönelik kapsamlı bir içerik sunmaktadır. Bu türden ailelerin artış göstermesi, yalnızca aile kurumunu değil, sosyal hizmet politikalarını, eğitim sistemini ve hukuk düzenlemelerini de doğrudan etkilemektedir. Kitap bu kapsamda, geleneksel aile yapısının dönüşümünü çok boyutlu olarak analiz ederken; ayrılık, boşanma, ölüm, terk edilme ya da evlilik dışı çocuk sahibi olma gibi nedenlerle ortaya çıkan tek ebeveynli yapıların, bireyler ve toplum üzerindeki etkilerini istatistiksel verilerle ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, bu ailelerde yetişen çocukların karşılaştığı psikososyal problemler, annelik ya da babalık rollerinin tek başına yerine getirilmesinin yol açtığı yükler ve toplumsal algı gibi unsurlar detaylı olarak ele alınmakta; sosyoekonomik yoksunlukların eğitim ve sağlık gibi temel alanlarda yarattığı eşitsizlikler vurgulanmaktadır. Kitap, hem akademik dünyaya hem de kamu politikası üreticilerine önemli veriler ve değerlendirmeler sunmakta; bu bağlamda hem sorun tanımlama hem de çözüm geliştirme bakımından yol gösterici bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Kitabın Yapısı ve Bölümler Üzerine Değerlendirme

Kitap sekiz ana bölümden oluşmaktadır. **İlk bölümde** kavramsal çerçeve çizilmiş; tek ebeveynli ailelerin tanımı, ortaya çıkış nedenleri ve tarihsel gelişimi sunulmuştur. Bu bölüm, okuyucuya kitabın ilerleyen sayfalarında yer alacak tartışmalar için teorik bir temel sağlamaktadır. Aile yapısındaki dönüşümün sosyolojik arka planı ile birlikte, tek ebeveynli aile kavramının farklı toplumlarda nasıl tanımlandığı ve algılandığı da karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele alınmıştır. Ayrıca bu bölümde, aile kavramının evrimsel süreci ve çekirdek aile modelinden farklılaşarak çoğul aile formlarının nasıl ortaya çıktığı açıklanmakta; özellikle tek ebeveynli

ailelerin son yarım yüzyılda artan bir hızla görünür hale gelmesine yol açan toplumsal, kültürel ve ekonomik dinamikler analiz edilmektedir.

İkinci bölümde, Türkiye'de tek ebeveynli ailelerin demografik dağılımı ve istatistiksel veriler ışığında genel görünümü yer alır. TÜİK ve çeşitli akademik kaynaklardan derlenen bu veriler, sorunun boyutunu ortaya koyarken, zaman içerisindeki artış oranlarını ve coğrafi bölgelere göre farklılaşan dağılımı göstermektedir. Özellikle büyükşehirlerde boşanma oranlarının yükselmesiyle birlikte tek ebeveynli ailelerin sayısında ciddi artışlar gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, kırsal ve geleneksel yapının güçlü olduğu bölgelerde, tek ebeveynli aile olgusunun daha az görünür olduğu fakat bazı durumlarda sosyal baskı nedeniyle resmi olarak tanınmadığı da vurgulanmaktadır. Bu bölümde ayrıca ebeveynin cinsiyetine göre ailelerin yapısı da incelenmiş; kadınların erkeklere kıyasla çok daha yüksek oranda çocukların bakımını üstlendiği, dolayısıyla "tek anneli aile" formunun "tek babalı aile" formuna göre çok daha yaygın olduğu tespit edilmiştir. Bölüm, demografik analizlerin ardından bu verilerin sosyal hizmet planlaması, eğitim ve sosyal politika yapımı açısından ne gibi anlamlar taşıdığını sorgulayan analitik bir değerlendirme ile son bulmaktadır.

Üçüncü bölüm, tek ebeveynli ailelerin psikososyal boyutuna odaklanmaktadır. Bu kısımda, hem ebeveynlerin hem de çocukların yaşadığı duygusal zorluklar, stres faktörleri ve sosyal uyum problemleri psikolojik kuramlar ışığında ele alınmıştır. Özellikle anne ya da baba rolünün tek başına yerine getirilmesinin ebeveyn üzerinde oluşturduğu yük ve tükenmişlik sendromuna dair bulgular önemlidir. Çocukların gelişim sürecinde tek ebeveynli ortamların yarattığı bağlanma sorunları, özgüven eksiklikleri, davranışsal uyumsuzluklar ve okul başarısı ile ilişkili problemler derinlemesine incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde, aile içi iletişimin niteliği, duygusal ihmal riski ve çocukların toplumsal dışlanmaya maruz kalma olasılıkları gibi konular da örnek vakalar ve literatür taraması üzerinden analiz edilmiştir. Psikososyal destek mekanizmalarının gerekliliği vurgulanarak, özellikle boşanma veya ölüm sonrası danışmanlık hizmetlerinin önemi üzerinde durulmuştur.

Dördüncü bölüm, tek ebeveynli ailelerin ekonomik durumu ve yoksullukla olan ilişkisini incelemektedir. Bu bölümde, tek ebeveynli ailelerin gelir düzeyleri, istihdam durumları, barınma koşulları ve sosyal yardım mekanizmalarına erişim olanakları ayrıntılı bir şekilde analiz edilmiştir. Kitapta yer alan bulgulara göre, özellikle tek anneli hanelerin büyük bir kısmı yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Kadınların işgücü piyasasına katılımındaki yapısal engeller, çocuk bakım sorumluluğunun tek başına üstlenilmesi ve bakım hizmetlerinin yetersizliği ekonomik kırılganlığı artıran başlıca faktörlerdendir. Ayrıca, kayıt dışı çalışma, sosyal güvenlik sisteminden yoksunluk ve sosyal yardımlara erişimde yaşanan bürokratik güçlükler de bu ailelerin yaşadığı sosyoekonomik dışlanmanın boyutlarını genişletmektedir. Bölüm, kamu politikalarında sosyal yardımların sürdürülebilirliği ve sosyal devletin sorumluluğu bağlamında önemli öneriler içermektedir.

Beşinci bölüm, tek ebeveynli ailelerin karşılaştığı hukuki sorunları konu edinmiştir. Nafaka düzenlemeleri, velayet davaları, mal paylaşımı ve çocuk teslimi gibi boşanma sonrası süreçlerde karşılaşılan yasal sorunlar; mevzuat eksiklikleri ve uygulama farklılıkları bağlamında ele alınmıştır. Türkiye'deki mevcut aile hukuku çerçevesinde, özellikle nafaka sisteminin sürdürülebilirliği, icra-i nafaka problemleri ve velayet konusunda yargı kararlarındaki keyfilik dikkat çekici bulgular arasındadır. Ayrıca, evlilik dışı çocuk sahibi olan bireylerin karşılaştığı sosyal ve hukuki ayrımcılık da bu bölümde analiz edilmiştir. Hukuki süreçlerin tek ebeveynli aile yapısını yeterince dikkate alacak şekilde yeniden yapılandırılması gerektiği vurgulanmakta, Avrupa'daki karşılaştırmalı örneklerle reform önerileri sunulmaktadır.

Altıncı bölüm, toplumsal algılar ve kültürel önyargılar ekseninde tek ebeveynli ailelere yönelik sosyal tutumları incelemektedir. Medyada yer alan temsiller, dinî söylemler, geleneksel aile normlarının bu ailelere bakış açısı gibi konular, hem saha verileri hem de nitel içerik analizleri yoluyla değerlendirilmiştir. Tek ebeveynli ailelerin toplum nezdinde "eksik aile" veya "problematik yapı" gibi etiketlenmelere maruz kalması, sosyal dışlanmaya ve damgalanmaya neden olmaktadır. Özellikle kadınların boşanmış veya bekar anne olarak karşılaştıkları ayrımcı tutumlar, sosyal sermayelerini zayıflatmakta ve çocukların da bu algıdan olumsuz etkilenmesine yol açmaktadır. Bu bölüm, toplumsal dönüşümün kültürel direniş alanlarını ve yeni aile formasyonlarının kabul görme süreçlerini inceleyerek sosyolojik bir perspektif sunmaktadır.

Yedinci bölüm, tek ebeveynli ailelere yönelik mevcut sosyal hizmet modellerini ve uygulamaları ele almaktadır. Aile danışma merkezleri, psikolojik destek programları, yerel yönetimlerin hizmetleri ve STK'ların katkıları bu çerçevede değerlendirilmiştir. Kitapta, sosyal hizmetlerin çoğu zaman geleneksel aile yapısına göre dizayn edildiği, bu nedenle tek ebeveynli ailelerin ihtiyaçlarına cevap veremediği tespiti yapılmaktadır. Bu durum, sosyal politikaların daha kapsayıcı ve çeşitliliğe duyarlı hale getirilmesini zorunlu kılmaktadır. Ayrıca bölümde, koruyucu ve önleyici hizmetlerin yaygınlaştırılması, aile içi dayanışmayı destekleyecek toplumsal ağların güçlendirilmesi ve çocuk refahı odaklı programların geliştirilmesine yönelik öneriler bulunmaktadır.

Sekizinci ve son bölüm, genel değerlendirme ve politika önerilerine ayrılmıştır. Bu bölümde, önceki yedi bölümde ortaya konan analizler sentezlenmiş; hem ulusal düzeyde hem de yerel yönetimler nezdinde alınması gereken önlemler sıralanmıştır. Eğitim, sağlık, adalet ve sosyal hizmet alanlarında çok sektörlü bir yaklaşım benimsenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca, veri temelli politika üretiminin önemi, çocuk odaklı bütüncül hizmet modelleri geliştirilmesi ve aile politikalarında çeşitliliği esas alan yeni bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Son olarak, toplumda tek ebeveynli ailelere yönelik farkındalık çalışmaları yapılması, ötekileştirici dil ve yaklaşımlardan uzak durulması ve medya temsilinin yeniden düzenlenmesi gibi konular da yer almaktadır.

Sonuç

"Tek Ebeveynli Aileler" adlı eser, çağdaş toplum yapısının giderek daha fazla karşı karşıya kaldığı tek ebeveynli aile formunun Türkiye özelindeki yansımalarını hem teorik hem de ampirik düzlemde kapsamlı bir biçimde ele alan öncü bir çalışmadır. Kitapta yer verilen her bölüm, tek ebeveynli aile olgusuna farklı açılardan yaklaşarak bu yapının çok boyutlu sorunlarını ve etkilerini ortaya koymaktadır. Aile yapısındaki dönüşümün sadece bireysel bir mesele değil, aynı zamanda yapısal, kültürel, ekonomik ve hukuki yansımaları olan toplumsal bir olgu olduğu gerçeği, bu eserde güçlü bir biçimde vurgulanmaktadır.

Kitabın en önemli katkılarından biri, disiplinlerarası yaklaşımı başarıyla kullanarak hem akademik birikimi zenginleştirmesi hem de uygulayıcılar için politika üretmeye uygun veri ve analizler sunmasıdır. Sosyoloji, psikoloji, hukuk ve sosyal hizmet alanlarındaki uzmanlıklar bir araya getirilerek oluşturulan bölümler, hem mikro (birey/aile) hem de makro (devlet/toplum) düzeyde sorunun anlaşılmasını sağlamaktadır.

Tek ebeveynli ailelerin sadece bireysel tercih veya kaderin bir sonucu olmadığı; toplumsal dönüşüm, ekonomik kırılganlıklar, göç, modernleşme, kadınların iş gücüne katılımı, artan boşanma oranları gibi birçok yapısal faktörün sonucu olduğu gerçeği eserde yer alan istatistiki verilerle açıkça gösterilmektedir. Özellikle kadınların maruz kaldığı sosyoekonomik eşitsizlikler ve bakım yükünün adaletsiz dağılımı, kitabın dikkat çektiği en temel problemlerden biridir.

Bununla birlikte kitap, bazı yönleriyle eleştiriyi de hak etmektedir. Özellikle yöntemsel bölümlerde araştırma tekniklerinin yeterince açıklanmaması, bazı okuyucular için güvenilirliği zayıflatabilir. Ayrıca, farklı kültürlerdeki örneklerle kıyaslama yapılmaması, kitabın evrensel düzeydeki katkısını sınırlandırmaktadır. Mevcut durum analizi güçlü olsa da, yer yer çözüm önerilerinin daha uygulamaya dönük, somut ve ölçülebilir biçimde sunulması beklenebilir.

Ancak tüm bu eksikliklere rağmen kitap, hem akademik literatüre hem de kamu politikalarına yön verme potansiyeline sahiptir. Özellikle sosyal hizmet uzmanları, aile danışmanları, psikologlar, hukukçular ve kamu yöneticileri için temel bir başvuru kaynağı niteliğindedir. Ayrıca üniversitelerde aile yapısı, kadın çalışmaları, sosyal politika gibi alanlarda yürütülecek lisansüstü tez çalışmalarına yol gösterici olacaktır.

Kitap, gelecekte yapılacak araştırmalara da önemli bir kapı aralamaktadır. Bu kapsamda önerilecek bazı başlıklar şunlar olabilir:

- Tek ebeveynli ailelerde çocukların akademik ve sosyal başarı düzeylerinin karşılaştırmalı analizi,
- Erkeklerin tek ebeveynlik deneyimlerinin görünür hale getirilmesi,
- Tek ebeveynli mülteci ailelerin çoklu dezavantajlı durumlarının analizi,
- Yerel yönetimlerin bu aile türlerine sunduğu hizmetlerin etkililiği üzerine vaka çalışmaları.

Sonuç olarak, **"*Tek Ebeveynli Aileler*" kitabı**, Türkiye'de henüz yeterince teorik derinlikle tartışılmayan bir konuyu ele alması bakımından literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Sosyal hizmet politikalarının yeniden şekillendirilmesinde, kültürel önyargıların sorgulanmasında ve aile kavramının yeniden tanımlanmasında yol gösterici olabilecek bu tür eserlerin yaygınlaştırılması ve güncellenerek devam ettirilmesi gerekmektedir. Kitap, yalnızca bir durum tespiti yapmakla kalmayıp, aynı zamanda sosyal dönüşümün yönünü tayin edebilecek akademik ve kamusal güce sahip nitelikli bir çalışmadır.

SEYYİD ŞERİF CÜRCÂNÎ'NİN ŞERHU'L-MEVÂKIF ESERİ BAĞLAMINDA TEKFİR KAVRAMI

THE CONCEPT OF TAKFĪR İN THE CONTEXT OF SAYYİD SHARĪF AL-JURJĀNĪ'S WORK SHARḤ AL-MAWĀQİF

Zafer KOÇ
Doktora Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı
PhD Student, Ondokuz Mayıs University, Institute of Graduate Studies, Department of Basic Islamic Sciences Division of History of Islamic Sects
ORCID ID: 0000-0003-0159-8078

ÖZET

Bir Mümin'in İslam dairesinden çıktığını iddia etmek olan tekfir meselesi, İslam'ın ilk asırlarından itibaren ümmet içerisinde değişik grup ve mezhepler tarafından hem uygulanmış hem de meşruiyeti ve sınırları tartışılagelmiştir. Hem dünyevi hem de uhrevi sonuçları itibariyle, tekfir eden ve edilen açısından ağır sonuçları olan bu mesele daha çok, Hz. Peygamberin ahirete irtihalinden kısa bir müddet sonra yaşanan hilafet tartışmaları ve Müslümanlar arasında meydana gelen savaşlarla gündeme gelmiştir. Yaşanan bu savaşlarda ölen de öldüren de Müslüman olunca, yine bu kişilerin çoğu Hz. Peygamber'in sahabîleri olunca doğal olarak bu kişilerin dînî durumları, ahiretteki konumlarının ne olacağı, büyük günah meselesi bağlamında bir problem olarak tartışılmıştır. Yine bazı itikâdî meseleler ve hilafet tartışmaları neticesinde İslam ümmeti içerisinde farklı gruplar ortaya çıkmış, bu gruplar da bazı meselelerde diğerlerini tekfir etmeye başlamıştır.

Tekfir meselesi İslam düşünce tarihinde Kelam ilminin konusu olduğu kadar Fıkıh ilminin de konusu olmuştur. Kelam ilmi; kişiyi imandan çıkararak onun Mü'min vasfını kaybetmesi sorununu, yani iman ile küfrün muhtevasının neler olduğunu ele alırken, Fıkıh ilmi ise; imandan çıkarak küfre düştüğü tespit edilen, yani tekfir edilen kişiye dünyada uygulanacak hükümlerle ilgilenmektedir.

Müslüman olan birisinin dinden çıktığına hükmetmek anlamına gelen tekfir meselesi, ilk dönem eserlerinden itibaren özellikle kelam kitaplarında kendine yer bulmuştur. Bu önemli eserlerden bir tanesi de hicri dokuzuncu yüzyılda yaşamış olan önemli âlim ve bilim adamı Seyyid Şerif Cürcânî'nin (ö. 816/1413) Şerhu'l-Mevakıf adlı eseridir. Eser Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 756/1355) Mevakıf adlı eserinin şerhidir. Seyyid Şerif bir Eş'arî kelamcısıdır. Dolayısıyla eserini bu çerçevede telif etmiştir. Eserde neredeyse hem felsefenin hem de kelamın o zamanki entelektüel ve dînî tüm konularını ele almıştır. Tekfir meselesini de eserin son bölümünde ele almıştır. Çalışmamızda Seyyid Şerif'in tekfir kavramının nasıl ele aldığı mezheplere göre tekfirin kavram olarak karşılığı, kapsamı, sınırları ele alıncaktır.

Anahtar Kelimeler: Küfür, Tekfir, Müsamaha, Mürtekib-i Kebire, Müsallîn.

ABSTRACT

The issue of takfīr, which refers to claiming that a believer has left the fold of Islam, has been both practiced by various groups and sects within the Muslim community since the early centuries of Islam and debated in terms of its legitimacy and limits. Given its serious worldly and otherworldly consequences for both the person who declares another to be an unbeliever and the person who is declared as such, this issue came to the fore primarily in the context of the debates over the caliphate that took place shortly after the death of the Prophet Muhammad (peace be upon him) and the wars that broke out among Muslims. Since both those who were killed and those who killed were Muslims in these wars, and since most of these individuals were Companions of the Prophet Muhammad (peace be upon him), their religious status and their position in the Hereafter naturally became subjects of debate within the context of the issue of major sins. Furthermore, as a result of certain theological issues and debates over the caliphate, different groups emerged within the Muslim community, and these groups began to declare one another unbelievers on certain matters.

Throughout the history of Islamic thought, the issue of takfīr has been a subject of both kalām (Islamic theology) and fiqh (Islamic jurisprudence). While kalām addresses the question of how a person loses the status of a believer by departing from faith, that is, the content and meaning of faith and disbelief, fiqh deals with the rulings to be applied in this world to a person who has been determined to have departed from faith and fallen into disbelief, in other words, a person who has been declared an unbeliever.

The issue of takfīr, which means ruling that a Muslim has left the religion, has been addressed in Islamic works since the early period, particularly in books on kalām. One of these important works is Sharḥ al-Mawāqif, written by Sayyid Sharīf al-Jurjānī (d. 816/1413), an eminent scholar and intellectual who lived in the ninth century AH. The work is a commentary on Mawāqif by ʿAḍud al-Dīn al-Ījī (d. 756/1355). Sayyid Sharīf was an Ashʿarī theologian and composed his work within this intellectual framework. The work addresses virtually all the major intellectual and religious issues of its time in both philosophy and kalām. The issue of takfīr is also discussed in the final section of the work. This study examines how Sayyid Sharīf approaches the concept of takfīr, as well as its conceptual meaning according to different theological schools, its scope, and its limits.

Keywords: Disbelief, Takfīr, Tolerance, Perpetrator of a Major Sin, Those Who Perform Prayer.

GİRİŞ

Tekfir konusu İslam düşüncesinde her zaman güncelliğini korumuş ve tartışılmış olan, en önemli itikâdî, kelâmî meselelerden biridir. Kimi zaman bir mezhep mensubunun diğerinin iman dairesinden çıktığını iddia etmesi suretiyle, kimi zaman da Mü'minin hangi şartlarda iman dairesinden çıktığının belirlenmesi amacıyla bu konu hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmış ve oldukça fazla eser telif edilmiştir. Bu bağlamda Kur'an ayetleri ve hadisler mezheplerin usulleri

çerçevesinde yorumlanmış veya tevile tabi tutulmuş, neredeyse her mezhebe göre tekfir kavramının kapsamı farklı çizilmeye çalışılmıştır. Bu konuda eser telif etmiş olan âlimlerden birisi de zamanının ilim merkezlerinden olan bugünkü İran topraklarında bulunan Cürcan'da doğmuş olan Seyyid Şerif Cürcânî'dir. Onun, Adudüddin el-Îcî'nin kelama dair olan Mevâkıf adlı eseri üzerine yazmış olduğu, Şerhu'l-Mevâkıf adlı eserinin bir bölümünde küfür bahsi ele alınmıştır. Cürcânî'nin eserinde zamanının derin felsefi meselelerine değinmesi, ilmi yönden birçok farklı alanda yetkin bir âlim olması, yazdığı eseri önemli kılmaktadır. Bu sebeple çalışmamızın konusunu oluşturan tekfir meselesini bu eserden ve çeşitli kaynaklardan inceleyerek, konunun nasıl anlaşıldığını anlamayı amaçladık. Yine bugüne dair bir söz söylemenin geçmişi iyi bilmekten geçtiğini düşünerek çalışmamızda bu eseri tercih ettik.

İslam Düşüncesinde Tekfir

Sözlükte "örtmek, gizlemek; nankörlük etmek" anlamındaki küfr (küfrân) kökünden türeyen tekfir kelimesi terim olarak, bir kişiye küfrü nisbet etmek, Mümin olarak bilinen bir kişi hakkında, Allah'tan vahiy yoluyla gelip Peygamber'in tebliğ ettiği kesinlikle bilinen dinî bir esası inkâr ettiğinde kâfirliğine hükmetmeyi ifade eder.[1] Tekfirin ıstılahî olarak farklı birkaç anlamı daha vardır. Bu farklı anlamları dikkate alındığında küfrü, büyük ve küçük küfür şeklinde iki kısma ayırmak doğru olacaktır. Yukarıda bahsettiğimiz, kişiyi iman dairesinden çıkarma anlamında olana büyük küfür; iman dairesinden çıkarma anlamında olmayıp yapılan hatanın ya da günahın büyüklüğünü göstermek için kullanılan küfre de küçük küfür denilebilir. Örneğin bazen kula verilen nimetin inkâr edilmesi yani nimetin şükrünü yerine getirmeme konusunda küfür lafzı kullanılır. Bahsi geçen anlamları içeren naslarda geçen küfürden maksadın kişiyi iman dairesinden çıkarmayacağı söylenmiştir. Buna delil olarak şunlar verilebilir; Kur'an'a göre birbiriyle savaşan iki topluluğun imanı geçerlidir. "Eğer Müminlerden iki grup kendi aralarında savaşırlarsa aralarını düzeltin. Şayet bir ötekine saldırırsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın.". [2] Bu ayetten anlaşıldığına göre Kur'an'a göre kendi aralarında savaşan iki topluluğun kardeşlik bağları devam etmekte ve İslam dairesinden çıkmadıkları anlaşılmaktadır. Şu hadisler de benzer manada yorumlanmıştır. "Her kim Allah'tan başkası adına yemin ederse kafir olur veya müşrik olur. Her kim arrafa yahut kâhine gider ve onun dediklerine inanırsa Muhammed'e gelen hakikatleri inkâr etmiş olur.".[3] İslam âlimlerinin kahir ekseriyeti hadislerde bahsedilen bu davranışları sergileyenleri İslam dairesinden çıkarmamış, riddetle suçlamamıştır. Bu durumda bu ve benzeri hadislerden maksadın şu olduğu ifade edilebilir; Bütün bu masıyetler küçük küfür türleridir ve hepsi şükrün zıddıdır. Şükür ise Allah'a itaat etmektir. Kişi ya şükreder ya nankörlük eder ya da ne şükreder ne de nankörlük eder.[4] Buradan hareketle diyebiliriz ki tekfir

[1] Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İsam Yayınları, İstanbul 2019, s. 334; Sa'düddîn Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, Neşr. M. Adnan Derviş, Beyrut, 1411/1991, s. 188-189.
[2] Hucûrât, 49/9.
[3] Ebû Dâvut, Tıp, 21.
[4] Yusuf el-Karadâvî, *Tekfirde Aşırılık*, Nida Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017, s. 54.

veya küfür, terim olarak farklı anlamlara gelmekle birlikte bizim konu edineceğimiz boyutu, kişiyi iman dairesinden çıkaran anlamındaki kullanımıdır.

Tekfir, İslam düşüncesi tarihinde itikâdî İslam mezheplerinin inanç konularına ilişkin tartışmalarda muhaliflerine galip gelmek amacıyla kimi zaman başvurduğu yöntemlerden birisi olmuştur. Muarızın farklı görüşleri nedeniyle, sahip olunan ortak inanç sisteminden ihracını amaçlayan tekfir ile hem psikolojik hem de sosyolojik olarak muhatabın susturulması ve merkezden ya da bağlı bulunulan topluluktan/fırkadan dışlanması amaçlanmış olmalıdır. Bu minvalde tekfirin dindar toplum içerisindeki somut ve etkin rolü, onun her mezhebin farklı gerekçelerle de olsa başvurduğu bir yöntem olması sonucunu doğurmuştur.[5] Bu itibarla İslam düşüncesinde özellikle fıkıh ilminde tekfir ameliyesi, ortaya çıkardığı sonuçlar açısından çok ciddi bir iş olarak kabul edilmiştir. Zira ne zamandan itibaren Müslüman olduğuna bakılmaksızın kişi Müslüman iken eğer tekfir edilmiş ise irtidad etmiş, yani mürted olmuş kabul edilir. İslam fıkıh hükümlerine göre ise mürted olan kişi, eğer tövbe edip dinine geri dönmez ise, artık Müslümanların yararlandığı haklardan mahrum hale gelir. Durumuna göre ölüm cezasını da içeren bir yargılama ve cezalandırma süreciyle karşı karşıya kalır. Bu açıdan klasik fıkıh literatüründe irtidatla ilişkilendirilen birtakım ağır hükümler ortaya konmuştur. Buna göre mürted olan kişi erkek ise karısından; kadın ise kocasından boş olur, şahitliği kabul edilmez, kestiği yenmez, miras haklarından mahrum bırakılır, irtidaddan önceki ibadet ve salih amellerinin sevapları iptal olur, yaptığı onca iyi işler boşa gider, öldüğünde cenaze namazı kılınmaz ve Müslüman kabristanlığına defnedilmez, ahirette ise ebediyen cehennemde kalacağına hükmolunur. Tekfirin bu derece ciddi oluşu nedeniyledir ki, selefi ve halefiyle İslam uleması, tekfirdeki ölçüyü bütün hatlarıyla ortaya koyan esasları tespit etmiş ve tekfircilikten Müslümanları sakındırmaya çalışmıştır.[6]

İslam düşüncesinde tekfir, sadece teolojik olarak tartışılan bir mesele olmanın ötesinde kimi zaman bu düzlemden kaydırılarak, politik amaçlara hizmet eden bir araç olarak da kullanılmıştır. Böylelikle tekfir söylemi, İslam tarihinde bazen iktidar muhalefet ilişkisinde muhalefeti yok edip onu ortadan kaldırmanın bir dayanağı olarak da kullanılmış iken bazen de iktidarda bulunan kişi ya da grupları oradan indirebilmek, alaşağı edebilmek için bir aparat görevi görmüştür.

Tekfire Götüren Sebepler

İslam tarihinin hemen başlarında, büyük günah tartışmasıyla beraber tekfir mekanizması işlemeye başlamış ve bu durum Müslümanlar arasında düşman grupların/fırkaların oluşmasına yol açmıştır. Sıffin savaşında önce Hz. Ali ile birlikte iken hakem olayı sonrası ondan ayrılan Haricîler, kendi görüşlerini kabul etmeyen diğer Müslümanları tekfir eden ilk grup olmuştur.

[5] Hilmi Karaağaç, "Ehl-i Sünnete Göre Tekfir Problematiği", *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı, 40, Erzurum, 2013, s. 165.
[6] Mehmet Ali Büyükkara, "Hariciliğin Modern Bir Görüntüsü Olarak Tekfircilik", *İslam Dünyasının Geleceği*, İstanbul, 2016, s. 14.

Bu minvalde küfür ve dalaletle itham etme, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren az veya çok her dönemde olduğu gibi günümüzde de devam etmektedir. Bu sebeple Müslümanların birbirine düşman olmalarına ve birbirlerini ötekileştirmelerine sebep olan bu durumun sebeplerini de kısaca ele almak gerekmektedir.

İlk dönemlerden itibaren tekfire götüren sebeplerin başında büyük günah "kebîre" için yapılan farklı yorumlar gelmektedir. Kimi gruplar kebîrenin, sahibini küfre götürdüğünü iddia ederken; başka bazı gruplar ise kebîrenin imana herhangi bir zarar vermediğini savunmuştur. Üçüncü bir görüş ya da grup ise kebîrenin kişiyi iman dairesinden çıkardığını ancak küfre de düşürmediğini; bu kişinin ancak fâsık olarak nitelendirilebileceğini söyler. Bir başka görüşe göre ise kebire işleyen küfre düşmez ancak tevbe etmesi gereken bir günahkâr olur.[7]

Kebire meselesinin tekfire götürüp götürmemesinin arka planında yatan başlıca sebepler iman için yapılan tanımlar ve iman-amel münasebeti yani amelin imandan bir cüz olup olmadığı meselesidir. Buna göre imanı kalbin tasdiki ve dilin ikrarı olarak tanımlayanlar ve ameli imanın bir cüzü saymayanlar, kebire işleyeni küfürle itham etmezken; imanı kalbin tasdiki ve dilin ikrarı ile birlikte amellerin de bütünü olarak kabul edenler yani ameli imanın bir cüzü kabul edenler kebîre işleyen müslümanları küfürle itham edebilmişlerdir. Bu konuya bağlı olarak Şiî olsun Sünnî olsun itikadi mezheplerin neredeyse hepsi bu meseleleri dikkate alarak kendi itikadi anlayışlarına göre bir iman tanımı yapmışlar, buna ilaveten iman-amel münasebeti konusunda görüşlerini ortaya koymuşlardır.

ARAŞTIRMA BULGULARI VE TARTIŞMA

Seyyid Şerif Cürcânî'ye göre küfür imanın zıddıdır ve Hz. Peygamberi, getirdiği zorunlu olarak bilinen şeylerin bir kısmında tasdik etmemektir. İman ise bunun zıddı olmakla beraber, inanılacak esasların tümüne birden, ayrım yapmadan inanmakla gerçekleşir. Kişi bunu hal ve hareketlerinde de göstermelidir. Örneğin bir kişi Hristiyanların giymiş oldukları zünnarı bağlasa ya da serpuş[8] gibi giysileri giyerse küfre düşmüş olur. Buna itiraz ederek o kişinin küfre düşmeyeceğini, çünkü belki de Allah'ı ve getirdikleriyle beraber peygamberi tasdik etmiş olabileceğini söyleyenlere Cürcânî, bahsi geçen kişiden kendi tercihi ile çıkan bu fiili, onun yalanlamasına ve inkarına alamet saydığını ve onun dinin hükümlerini tasdik etmeyen bir inkarcı olduğunu söyler. Yine ona göre müslümanın işi zahire bakmaktır, dolayısıyla kişinin bu meselede Allah ile arasındaki durumunu biz bilemeyiz diyerek bu kişinin küfre düşmüş olacağını söyler.

Cürcânî insanları inanç açısından öncelikle ikiye ayırır. Birincisi genel olarak peygamberlik kurumunu kabu edenler; ikincisi ise bu kurumu hiç kabul etmeyenlerdir. Peygamberliği kabul edenler de yine iki grupta ele alınabilir; birisi Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul edenler

[7] Ahmet Saim Klavuz, *İman Küfür Sınırı Tekfir Meselesi*, Marifet Yayıncılık, İstanbul, 1977, s. 30.

[8] Zünnar, İslam literatüründe Gayri Müslmlerin dini alametleri olarak takmakla yükümlü oldukları kuşak veya kemeri ifade eder. Serpuş ise başa giyilen şey, şapka veya başlık gibi anlamlara gelir. (TDK). Burada ayırt edici olan konu bu giysilerin, Müslüman olmayan grupların kendilerine has olan ve kendileriyle özdeşleşmiş giysiler olmasıdır.

ki bunlar İslamiyet mensuplarıdır. Diğerleri ise peygamöberliği kabul edenler ancak Hz. Muhammed'i inkar edenlerdir ki bunlar Hıristiyanlar, Yahudiler ve Mecûsîlerdir. Cürcânî bu gruplarla beraber burada zikretmediğimiz başka ayrımlar da yapmıştır. Ancak tüm bu ayrımları esasında onların küfre düştüklerini göstermek, tescil etmek adına zikretmiştir.

Cürcânî burada şu inanç açısından tahkiki iman ve taklidi iman konusuna da değinmiştir. Buna göre tahkik neticesinde elde edilen imanın kişiyi ahirette azaptan kurtaracağında icma olduğunu ancak herhangi bir kanıta ya da tahkike değil de sırf taklide dayanarak yapılan imanın ise kişiyi kurtarıp kurtarmayacağı ise ihtilaflıdır. Bir grup bu imanıın da geçerli olduğunu söyler. Delilleri ise ümmetin büyük çoğıunluğunun imanının bu şekilde olması ve eğer bu kabul edilmezse müslümanların büyük çoğunluğunu iman dairesi dışına çıkarma tehlikesi olmasıdır.[9]

Taklidi imanının kişiyi kurtaramayacağını iddia edenlerin delillerini ise şöyle anlatır: Peygamberliği tasdik demek, mucizenin delaletini bilmeyi içerir. Bu ise, yani mucizenin peygamberliğin doğruluğuna delalet ettiğini bilmek, Yüce Allah'ın zatı, sıfatları ve fiilleri hakkında inanılması gerekenleri bilmeyi içerir. Yani her kim iman ediyorsa, yani tasdik ediyorsa, bütün bunları da biliyor demektir. Bununla birlikte bu meselelerdeki delilleri ayıklama, aralarındaki farkları anlayabilme noktasında eksik kalabilir. Yine de bu meseleleri delilleriyle birlikte ayrıntılı yahut genel olarak bilmeyen saf bir taklitçi, Mevakıf şârihine göre gerçek anlamda tasdik etmemiştir. Gerçek anlamda tasdik olmayınca da bu kişi ahirette kurtuluşa eremeyecektir.[10]

Burada akla şu soru gelebilir: Hz. Peygamber, (s.a.v.) ümmetinin çoğunluğunun Müslüman olduğuna ve kurtulacaklarına hükmetmişti, burada çelişki yok mudur? Mevakıf Şârihi, Hz. Peygamber'in, kastettiği kurtulacağına hükmettiği çoğunluğun, daha önce bedevî kıssalarında anlatılan, onlar gibi icmali olarak bilen kimseler olduğunu söylemiş ve burada kastedilenin saf taklitçiler olmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla Cürcânî'ye göre taklit ehlinden (mukallit) muradın hiçbir bilgi sahibi olmadan, hiç aklını kullanmadan sırf taklit neticesinde imanı olduğu varsayılan kişiler olduğu anlaşılmaktadır.

Cürcânî eserinde tekfir bahsinde bu konuları anlattıktan sonra ilk olarak haklarında tekfire düşüp düşmediklari hususunda tartışma bulunan iki zümreden bahseder. Bu zümrelerin birincisi namaz kılıp da büyük günah işleyenler, ikincisi Ehl-i Kıble içinde olup hakka muhalif davranan kişilerin iman ve küfür durumlarıdır. İkinci olarak ise Mu'tezile, Mücessime, Râfızîler ve Hâricîler gibi grupların tekfir edilmesi konusundan bahseder.

Namaz kıldığı halde büyük günah işleyen kişilerin durumlarına gelince bu konu esasında İslam tarihinde en çok tartışılan, soruya verilen cevaplar neticesinde insanların farklı gruplara ayrıldığı önemli meselelerden biridir. Büyük günah kavramı adı altında ele alınmış, Kelam ve Mezhepler Tarihi literatüründe genelde kebîre olarak anılmıştır. Kebire meselesi, İslam tarihinde önemli siyasi olayların cereyan ettiği bir sırada ortaya çıkmıştır. O nedenle, başlangıcı

[9] Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkıf, s. 634.
[10] Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkıf, s. 634.

itibariyle politik bir karakter de taşıdığı ifade edilebilir. Ancak kısa bir süre sonra ona bir de dînî motifler eklenmiş ve sonucunda da hem siyasi hem de dînî niteliği olan iki boyutlu bir kavram haline gelmiştir. Bu sebeple meselenin tarihsel arka planını anlamadan konuyu kavramaya çalışmak, bu konu hakkında mezheplerin neden farklı görüşlere ayrıldığını tespit etmeyi zorlaştıracaktır. Bu minvalde ilk iki halife döneminde Müslümanlar arasında pef fazla ayrılık, tartışma görülmezken Hz. Osman dönemi ile birlikte, öncesinde tesis edilen huzur ortamını tümüyle korumak mümkün olmamıştır. Onun döneminin özellikle ikinci yarısından itibaren fitne olayları baş göstermiştir. Bu dönemde gerek Hz. Osman'ın kendi şahsından gerek çevresinde kümelenen yakınlarından gerekse İslam'dan ve Müslümanlardan öç alma duygusuna kapılan birtakım menfi kişilerin kötü niyetlerinden kaynaklanan bazı ihtilaflar olmuş ve o ihtilaflara bağlı olarak da çeşitli hoşnutsuzluklar ortaya çıkmıştır. Bu hoşnutsuzluklar zamanında giderilememiş ve sonunda Halife Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar giden bir isyan hareketine dönüşmüştür.[11]

Sözü edilen bu hoşnutsuzluk hali Hz. Ali dönemini de etkiledi ve bilinen o meşhur "Cemel" ve "Sıffîn" savaşlarına zemin hazırlamıştır. Kuşkusuz bu savaşlar İslam tarihi için çok önemlidir. Zira aynı savaşlarda Müslümanlar, ciddi anlamda ilk kez karşı karşıya gelmiş ve kıyasıya dövüşüp vuruşarak birbirlerinin kanını dökmüşlerdir. Doğal olarak da bu durum, Müslümanların bütünlüğünü önemli ölçüde bozmuş ve dolayısıyla İslam toplumunun büyük sarsıntılar geçirmesine sebep olmuştur. Nitekim İslam ümmetinin büyük bir kesimi, ilk defa sınırları kalın hatlarla çizili siyasi kamplara bölünüp hasım hale gelmiş ve bu kamplaşmaların sonunda, ilk önce, daha çok siyasi karakter taşıyan ve etkileri günümüze kadar uzanan Şia ve Havariç fırkaları doğmuştur.[12] Sözünü ettiğimiz ayrılık ve savaşlar neticesinde ölenler ve öldürülenler müslüman olunca doğal olarak bu kişilerin ahiretteki durumlarının ne olacağı, imanlarına zarar geldi mi gelmedi mi gibi sorular sorulmuş ve kebirenin iman açısından ele alınması ve tartışılması sonucunu ortaya çıkarmıştır.

İslam tarihinde kebire işleyenlerin durumları ile alakalı olarak genel olarak üç görüş beyan edilmiştir. Buna göre Namaz kılan yani ehli kıble olan birisinin İslam'da büyük sayılan bir günah işlediğinde Birincisi bu kişinin ebedi olarak cehennemde kalacağını iddia eden haricilere ait olan görüştür. İkincisi, bu kişinin Münafık olduğunu söyleyen Hasan Basri'ye (ö. 110/728) ait görüştür. Üçüncüsü ise bu kişinin ne mümin ne de kâfir olduğunu; ikisi arasında bir yerde olduğunu iddia eden Mu'tezilenin görüşüdür. Cürcânî, bu üç anlayışın delillerini ve müellifin onlara verdiği cevapları ayrıntılı olarak ele alır. Özet olarak söyleyecek olursak bu kişilerin kafir olduğunu iddia eden Haricilerin görüşlerini zayıf bulmaktadır.[13] Şerhu'l-Mevakıf'ta Haricilerin konu hakkında delil getirdikleri yirmiden fazla ayet ve hadisi nakletmiştir. Burada

[11] Muammer Esen, "Tekfir Söyleminin Dini ve İdeolojik Boyutları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 52, (2011), s. 97-110.
[12] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Çev.), Mustafa Öz, İstanbul, 2011, s. 97-105.
[13] Bu görüşlerin tüm Hâricî grupları kapsamadığını da burada ifade etmek gerekir. Muhtemelen Cürcânî'nin kastettiği ilk dönemde ortaya çıkmış olan ve büyük günah meselesindeki net tavrıyla tanınan topluluklardır.

Hâricîlerin bir delillerini ve Cürcânî'nin cevabını aktaracak olursak: Haricîlere göre, "Biz kâfirden başkasına ceza mı veririz"[14] ayeti, cezalandırılan herkesin kâfir olduğuna delalet eder. Büyük günah işleyen kimse ise, "Kim kasten birini öldürürse onun cezası ebedî cehennemdir"[15] ayeti gereğince cezalandırılacaktır. Dolayısıyla her iki ayet birlikte değerlendirilince büyük günah işleyen kimsenin küfre düştüğüne hükmedilir.

Hâricîlerin bu iddiasına mevakıf şarihi tarafından şöyle cevap verilmektedir: Hariciler burada ayete lafzî olarak yaklaşmışlar ancak ayetin zahirindeki hükmü yanlış vermişlerdir. Çünkü ayetin ne bağlamı ne de maksadı buna uygun değildir. Şarihe göre bu ayetin zahiri manası terk edilmiştir. Çünkü ayetin zahiri cezayı sadece kâfirlere hasreder. Oysa bu yanlıştır. Ceza denen kavram sadece azap anlamında değil aynı zamanda mükâfat anlamında da kullanılmaktadır. Yani kâfirlerin dışındakiler de ceza görmektedir, o ceza ise kimi zaman mükâfat olabilir. Örneğin "Bugün her nefis yaptıklarının cezasını/karşılığını görecektir"[16] ayetine bakıldığında cezanın yalnızca kafirlere has olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim ayetin siyakında "İşte biz onları küfürleri sebebiyle cezalandırdık"[17] ifadesi bahsi geçen ayetin özel olarak kafirlere hasredildiğini ortaya koymakta ve büyük günah işleyen kişileri kapsamamaktadır. Onların bir cezası olacaksa da bu küfür veya onun karşılığı olan ceza olmayacaktır.

Büyük günah işleyenlerin münafık olduğunu iddia eden Hasan Basrî ve onu takip edenlerin iddialarına gelince bu hususta onların biri naklî diğeri aklî olmak üzere iki delilleri vardır. Naklî delillerinden biri, "Münafığın alameti üçtür: Söz verdiğinde cayar, konuştuğunda yalan söyler, kendisine emanet bırakıldığında hıyanet eder."[18] Hadisidir. Hasan Basri bu hadise dayanarak şöyle der: Büyük günah işleyen kişi kâfir değildir, fakat kâmil bir mümin de sayılmaz. Zira büyük günah işleyen kimse, iman için gerekli olan ihlas ve samimiyetten yoksun demektir. Bu beraberinde mürailik ve münafıklığı getirir.[19]

Müellif bu iddiaya şöyle cevap verir: Bu nas, zahiri bırakılan (amel edilmeyen) bir nastır. Çünkü bir kimseye değerli bir elbise giydirme sözü veren, sonra sözünde durmayan kimse bu hareketinden ötürü icma ile sabittir ki, imandan çıkıp nifaka girmez. Hadisin anlamı şöyledir: Sayılan bu üç haslet hep birlikte şahsın melekesi olduğunda nifakın alameti olur. Ama meleke haline gelmediyse olmaz. Nitekim Hz. Yusuf'un kardeşleri onu koruma sözü vermişlerdi ama sözlerinde durmadılar. Babaları onlardan eman almıştı ama hıyanet ettiler ve 'onu kurt yedi' diyerek yalan söylediler. Bununla beraber onların münafık olmadığında görüş birliği vardır. Bununla birlikte bir şeye delalet eden alamet, bazen kati bir şekilde delalet etmez. Bu durumda delalet eden şeyin ondan ayrılması mümkündür. Yani bir kimsede bu alametlerden biri var diye

[14] Sebe, 34/17.
[15] Maide, 5/93.
[16] Mü'min, 40/17.
[17] Sebe', 34/17.
[18] Buhârî, İman, 24; Müslim, İman, 107.
[19] Ş Gölcük, S Toprak, *Kelam*, s. 40.

illa onun sonucunda o kişi münafıktır demek yanlıştır. Bu Durumda da bu hadise dayanarak bu hasletlerin kendisinde görüldüğü kişiyi münafık diyerek tekfir etmek yanlıştır.

Akli delilleri ise şudur: Bir delikte bir yılan bulunduğunda bir akıl sahibi, elini o deliğe sokmaz. Eğer bunu iddia eder, ardından da elini sokarsa inanmadan söylediği bilinir. Büyük günah işleyen için de aynı şey geçerlidir.

Müellif bu iddiaya şöyle cevap verir: Verilen misalde yılanın zararı hemen ve orada gerçekleşmiş ya da gerçekleşecek bir durumdur, gözler önündedir. Dolayısıyla kişinin böyle bir durumda elini oraya uzatmaması tabidir. Hatta normal olan her insandan bu beklenir. Ancak kişi günah işlediğinde o günahtan dolayı karşılaşacağı azap böyle değildir. Çünkü ilerde gelecek ve şimdi gerçekleşmemiş bir durumdur. İnsanda da doğal olarak ilerde olacak olana karşı (her ne kadar ağır da olsa) biraz daha rahat davranma eğilimi mevcuttur. Bu sebeple iki durum birbirinden farklıdır ve bu noktada kıyas yapmak yerinde değildir. Dahası, yapılacak hatadan tövbe ve affedilme de mümkündür. Bu da insanın bu noktada hata yapmasına sebep olabilir. Sonuçta bu şekilde bir çıkarımla bu kişinin münafık olacağını söylemek yanlış bir çıkarımdır.

Mutezile namaz kılıp da büyük günah işleyen kimsenin ne Mü'min ne de kâfir olduğunu, ikisi arasında bir yerde olduğunu iddia etmiştir. Konu hakkında da iki delil getirmiştir. Birincisi: Fâsık ne Mü'mindir ne de kâfirdir. Mü'min değildir, çünkü Sahabe ve onların ardından selef; zina, şarap içme ve iffetli kadına iftira atılması durumlarında fasığa had uyguluyor, onu öldürmüyor, dinden çıktığına hükmetmiyor ve Müslüman kabristanına defnediyordu. Oysa onlar fasığa böyle yapılmayacağında icma etmişlerdi. Yine fâsığın kâfir olması, koca karısını zina etmekle suçladığı takdirde liana ve hâkimin hükmüne gerek kalmadan sadece bu suçlamayla kadının kocasından ayrılmasını gerektirir. Çünkü koca doğru söylüyorsa kadın zina etmekle kâfir olmuş demektir. Şayet koca yalan söylüyorsa iffetli kadına iftira etmekle kâfir olmuş demektir. Dolayısıyla da her iki durumda da ayrılık gerçekleşir.

Müellif cevap olarak şöyle der: Daha önce imanın hakikati bölümünü açıklarken bu meselenin de ele alındığını söylemektedir. O cevap ise şudur: Buradaki temel mesele iman tanımıyla alakalıdır. Yani imanı tanımlarken kullandığınız yöntem buradaki sonucu belirler. Müellife (yani Eş'arilere) - Kadı Abdülcebbar ve Ebu İshak el-İsferâyînî de bu görüştedir- İman: Hz. Peygamber'in getirdiği zorunlu olarak bilinen hususlarda onu(sav) tasdik etmektir. Bu, ayrıntılı olarak bilinen hususlarda ayrıntılı olarak, genel olarak bilinen hususlarda da genel olarak tasdiktir. Dolayısıyla iman, dinde özel tasdikten ibarettir.[20] Bu tanımlarda iman ile birlikte amelin gerekli olduğu geçmemektedir. Yani kişi bu hususları kalpten tasdik ettiği takdirde, organlarla amel etmese bile Mü'min dairesinden çıkmış olmaz. Konu hakkında delil olabilecek ayetlerden birkaç ayet şunlardır: '*İman edenler ve salih amel işleyenler'*[21] Bu ayette iman ve salih amel farklı zikredilmiş. Aynı şeyler olsaydı beraber zikredilmezlerdi. Yine*: "Eğer iki*

[20] Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhul Mevakıf'*, c.3, s.614.
[21] Meryem, 19/96.

Mü'min grup birbiriyle savaşırlarsa…"[22] ayetidir. Bu ayette savaşan iki gruba da *"Ey iman edenler"* şeklinde hitap edilmiş. Burada da iman salih amelin zıddı olan amellerle bir arada zikredilmiştir. Yani müellife göre, amel imanın bir parçası değildir.

SONUÇ

Tekfir meselesi, İslâm düşüncesinde yalnızca iman ve küfür arasındaki sınırların belirlenmesine ilişkin teorik bir tartışma değil, aynı zamanda Müslümanlar arasındaki dinî ve toplumsal ilişkileri etkileyen önemli bir itikadî problemdir. İslâm tarihinin erken dönemlerinden itibaren büyük günah, iman-amel ilişkisi ve Müslümanların birbirlerine karşı tutumları çerçevesinde tartışılan bu mesele, farklı kelâm ekollerinin iman tanımları ve dinî nasları yorumlama biçimleri doğrultusunda farklı sonuçlara ulaşmıştır. Bu çalışmada Seyyid Şerîf Cürcânî'nin Şerhu'l-Mevâkıf adlı eserinin küfür bahsi incelenerek tekfir meselesinin klasik kelâm geleneğinde nasıl ele alındığı ve bu bağlamda hangi temel problemlerin öne çıktığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Müslümanların birbirlerine ve birbirlerini ötekileştirmeye götüren tekfir meselesini ortaya çıkaran birtakım unsurlar vardır. Bunların başında, ilk dönemlerde tartışılmaya başlanan büyük günahlar/kebire için yapılan farklı yorumlar gelmektedir. Kimi gruplar büyük günah işlemenin kişiyi küfre götürdüğünü söylerken, diğerleri bunun imana zarar vermediğini savunmuşlardır. Bir başka grup büyük günah fiilinin insanı imandan çıkardığını ancak küfre sokmadığını ve fâsık olduğunu iddia ederken diğer bir grup kebire işleyenin küfre düşmediğini ama tövbe etmesi gereken bir günahkâr olduğunu belirtmiştir.

Çalışmada ulaşılan temel sonuçlardan biri, tekfir meselesinin anlaşılmasında öncelikle küfür kavramının farklı kullanımlarının birbirinden ayrılması gerektiğidir. Küfür lafzının bazı naslarda nimeti inkâr etme veya dinî bir yükümlülüğe aykırı davranma anlamında kullanılması, her durumda kişinin iman dairesinden çıktığı sonucunu doğurmamaktadır. Dolayısıyla bir davranışın küfür olarak nitelendirilmesiyle o davranışı gerçekleştiren kişinin kâfir olduğuna hükmedilmesi aynı şey değildir. Bu ayrım, tekfir tartışmalarında kullanılan nasların bağlamlarının ve delâletlerinin dikkatle değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Nitekim çalışmanın giriş bölümünde de belirtildiği üzere, tekfirin doğurabileceği dinî, hukukî ve toplumsal sonuçlar, bu konuda aceleci hükümlere başvurulmamasını önemli hâle getirmektedir. Seyyid Şerîf Cürcânî'nin Şerhu'l-Mevâkıf'ta ortaya koyduğu değerlendirmeler, küfür ve imanın birbirine zıt iki kavram olarak ele alındığını göstermektedir. Cürcânî'nin yaklaşımında iman, Hz. Peygamber'in Allah tarafından getirdiği kesin olarak bilinen hususları tasdik etmekle ilişkilendirilirken küfür, bu tasdikin gerçekleşmemesi üzerinden açıklanmaktadır. Bununla birlikte kişinin inanç durumunun değerlendirilmesinde yalnızca kendi beyanlarının değil, dışarıdan gözlemlenebilen davranışlarının da dikkate alındığı görülmektedir. Örneğin Cürcânî, belirli dinî sembollerin kişinin kendi tercihiyle kullanılmasını, ilgili bağlamda inkârın bir

[22] Hucurat, 49/9.

göstergesi olarak değerlendirmektedir. Bu yaklaşım, onun tekfir tartışmalarında zahirî göstergelere önem verdiğini ortaya koymaktadır. Ancak bu tür değerlendirmelerin belirli davranışlardan hareketle hüküm vermeye ilişkin olması, Cürcânî'nin bütün tekfir meselelerinde aynı gerekçeyi kullandığı şeklinde genellenmemelidir.

Çalışmada öne çıkan bir diğer husus, iman ile bilgi arasındaki ilişkinin tekfir tartışmalarında önemli bir yere sahip olmasıdır. Cürcânî, tahkik yoluyla elde edilen iman ile taklide dayanan iman arasında ayrım yapmakta ve mukallidin imanının geçerliliği konusundaki ihtilafı aktarmaktadır. Bu tartışmanın merkezinde, imanın yalnızca bir inanç beyanından mı ibaret olduğu, yoksa tasdikin belirli bir bilgi ve istidlâl düzeyini de gerektirip gerektirmediği sorusu bulunmaktadır. Taklide dayanan imanın kurtuluş için yeterli olmadığını savunan yaklaşım, gerçek tasdikin inanılması gereken hususlara ilişkin bir bilgiye dayanması gerektiğini ileri sürmektedir. Buna karşılık mukallidin imanını geçerli kabul edenler, Müslümanların büyük çoğunluğunun imanının bu şekilde gerçekleştiğine dikkat çekmektedir. Böylece iman tanımı, yalnızca teorik bir mesele olarak kalmamakta; kimin mümin kabul edileceği ve kimin imanının geçerli sayılacağı sorularıyla doğrudan ilişkili hâle gelmektedir.

Tekfir tartışmasının tarihsel arka planını oluşturan büyük günah meselesi de çalışmanın önemli bir bölümünü meydana getirmektedir. Hâricîlerin büyük günah işleyen kişiyi küfürle nitelendiren yaklaşımı, Hasan Basrî'ye nispet edilen münafıklık değerlendirmesi ve Mu'tezile'nin büyük günah işleyeni iman ile küfür arasında bir konumda kabul eden görüşü, aynı problem karşısında farklı sonuçlara ulaşılabildiğini göstermektedir. Cürcânî, bu yaklaşımları aktarırken onların dayandığı naklî ve aklî delilleri ele almakta ve bu delillerin yorumlanış biçimlerini tartışmaktadır. Özellikle Hâricîlerin ayetlerden hareketle büyük günah işleyenin kâfir olduğu sonucuna ulaşmalarına karşı, ayetlerin bağlamına ve kullanılan kavramların anlamlarına dikkat çekilmesi önemlidir. Benzer biçimde, münafıklık alametleriyle ilgili hadislerin yorumlanmasında da bir davranışın alamet olarak kabul edilmesiyle o davranışın görüldüğü kişiye kesin bir dinî hüküm verilmesi arasında ayrım yapılmaktadır. Bu örnekler, Cürcânî'nin aktardığı tartışmalarda delillerin yalnızca nakledilmediğini, bunların anlam ve kapsamlarının da eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunu göstermektedir.

Büyük günah meselesine ilişkin tartışmaların arka planında ise iman-amel ilişkisi bulunmaktadır. İmanı Hz. Peygamber'in getirdiği esasları tasdik etmek şeklinde tanımlayan yaklaşımda amel, imanın tanımına doğrudan dâhil edilmemektedir. Bu anlayış, büyük günah işleyen kişinin günahı sebebiyle doğrudan iman dairesinden çıkarılmasına karşı önemli bir teorik dayanak oluşturmaktadır. Bununla birlikte iman tanımı, tek başına bütün tekfir meselelerini açıklamaya yeterli değildir; kişinin belirli bir inancı veya davranışı hangi anlamda benimsediği ve ilgili delillerin nasıl yorumlandığı da değerlendirmede belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla çalışmada incelenen örnekler, tekfir meselesinin tek bir ölçüte indirgenemeyeceğini, iman tanımı, amel, bilgi, delil ve dinî hükümlerin yorumlanması gibi birbiriyle ilişkili meseleler çerçevesinde ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Netice itibariyle Seyyid Şerîf Cürcânî'nin Şerhu'l-Mevâkıf'ta ele aldığı küfür bahsi, klasik kelâm geleneğinde tekfir meselesinin kavramsal ve istidlâlî boyutlarını incelemek açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Eserde farklı görüşlerin ve delillerin ayrıntılı biçimde ele alınması, tekfir tartışmalarının yalnızca karşıt görüşleri sınıflandırmaktan ibaret olmadığını; kavramların anlamlarının, nasların delâletlerinin ve çıkarılan hükümlerin tutarlılığının da tartışıldığını göstermektedir. Bu bakımdan Cürcânî'nin değerlendirmelerinin incelenmesi, tekfir meselesinin tarihsel gelişimini ve klasik kelâmcıların bu konudaki düşünme biçimlerini anlamaya katkı sağlamaktadır. Geçmişte yürütülen bu tartışmaların günümüzdeki tekfir söylemlerini doğrudan açıklamak için tek başına yeterli olduğu söylenemez. Bununla birlikte söz konusu birikimin incelenmesi, iman ve küfür kavramlarının hangi teorik temeller üzerinde ele alındığını ve tekfir hükmüne ulaşırken hangi yorum sorunlarının ortaya çıktığını göstermesi bakımından önemini korumaktadır.

KAYNAKLAR

Bilmen, Ö. N. (1999). *Hukuku İslamiye Ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu.* İstanbul: Sarmaşık Yayınevi.

Büyükkara, M. A. (2016). Hariciliğin Modern Bir Görüntüsü Olarak Tekfircilik. *İslam Dünyasının Geleceği* (s. 14). İstanbul: İnsamer.

Ebû'l-Feth Abdülkerîm eş-Şehristani. (2011). *el-Milel ve'n-Nihal.* (M. Öz, Çev.) İstanbul.

Cürcânî, S. Ş. (2015). *Şerhu'l-Mevâkıf.* (Ö. Türker , Çev.) İstanbul: Yazma Eserler Kurumu.

Esen, M. (2011). Tekfir Söyleminin Dinî ve İdeolojik Boyutları, . *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 97-100.

Gölcük, Şerafeddin. (1998). *Kelam Tarihi.* İstanbul.

Karaağaç, Hilmi. (2013). Ehlisünnete Göre Tekfir Problematiği. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 135.

Kaya, M. (2015). *İslam Araştırmaları Dergisi*, 147.

Kılavuz, A. S. (1977). *İman Küfür Sınırı Tekfir Meselesi.* İstanbul: Marifet Yayınları.

Kubat, M. (tarih yok). *İslam Mezhepleri Traihi.*

Kur'an-ı Kerim Meali, (Haz.), Karaman, H.; Çağrıcı M. vd., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2017.

Muhammed Ebu Zehra. (tarih yok). *İslam Hukuku Metodolojisi.*

Tunç, C. (22). Kelam ilminde Büyük Günah Meselesi. *AÜİFD*, 339.

İBN DERRÂC EL-KASTALLÎ'NİN ŞİİRLERİNDE KUR'ÂN ETKİSİ: İKTİBAS SANATI VE METİNLERARASI İŞLEVİ

THE QUR'ANIC INFLUENCE ON THE POETRY OF IBN DARRĀJ AL-QASṬALLĪ: THE ART OF *IQTIBĀS* AND ITS INTERTEXTUAL FUNCTION

İsa HIZIROĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, Batman / Türkiye

Asst. Prof. Dr, Batman University Faculty of Theology, Department of Quranic Recitation and Qira'at, Batman / Türkiye

ÖZET

Hicrî dördüncü yüzyıl, Endülüs Arap şiirinin zirveye ulaştığı bir dönemdir. Bu dönemde şiir, toplumun tüm kesimleri arasında yayılmış; Endülüslü şairler diğer bölgelerdeki sanatkârlarla yarışır hale gelmiştir. Bu dönemin önde gelen şairlerinden biri olan İbn Derrâc el-Kastallî, manzum eserlerinde kullandığı kelimelerdeki seçiciliği, edebî sanatlardaki başarısı ve akıcı üslûbu ile ön plana çıkmıştır. Şiirlerinde Ebû Temmâm ve Mütenebbî çizgisini sürdüren şair, Endülüs klasik kaside geleneğinin en güçlü temsilcilerinden biri kabul edilmektedir. İbn Derrâc, genel olarak Âmirî hanedanının seferlerini ve yaşadığı devrin tarihî hadiselerini şiirlerinde ele almıştır. Kaleme aldığı bu manzumeler, İspanya ve Endülüs tarihi açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Şiirlerinde ailesine ve çocuklarına duyduğu sevgiyi yoğun bir şekilde işleyen İbn Derrâc; medih, mersiye, gazâ ve fahr gibi temaları da güçlü bir üslupla dile getirmiştir. Bu zengin tematik yapıyı kurarken Kur'ân-ı Kerîm'den sıkça yararlanmış ve iktibas sanatına geniş yer vermiştir. Bu çalışma, İbn Derrâc el-Kastallî'nin Kur'ân iktibaslarını metinlerarasılık bağlamındaki işlevi açısından incelemektedir. Şair, şiirlerinde bu sanata yer verirken kimi zaman Kur'ân lafızlarından doğrudan alıntılar yapmış, kimi zaman da âyetin anlamına işaret etmekle yetinmiştir. Bunun yanı sıra Kur'ânî şahsiyetler ve kıssalar üzerinden metinlerarası bağlar tesis etmiştir. Metin analizi yöntemi kullanılarak yapılan araştırmada elde edilen bulgular, bu sanatın şiirde sadece şekilsel bir edebî tezyinat olmadığını; şairin hissî ve fikrî tecrübesini aktarmada başvurduğu yapısal bir vasıta olduğunu göstermektedir. Âyetlerle kurulan bu irtibat, şiir metnindeki anlamsal bağların güçlenmesinde ve zengin çağrışımlar oluşturulmasında önemli katkılar sunmaktadır. Sonuç olarak İbn Derrâc, önceki şiir geleneğinden yararlandığı gibi Kur'ân-ı Kerîm'den yaptığı iktibaslarla da şiirinin anlatım gücünü ve estetik dünyasını zenginleştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, Endülüs Şiiri, İbn Derrâc el-Kastallî, İktibas, Metinlerarasılık.

ABSTRACT

The fourth century of the Hijra marks a period in which Andalusian Arabic poetry reached its zenith. During this era, poetry gained widespread appeal across all strata of society, and Andalusian poets emerged as formidable rivals to their peers in other Islamic regions. Ibn Darrāj al-Qasṭallī, a prominent figure of this period, distinguished himself through his fastidious diction, mastery of rhetorical devices, and fluent poetic style. Upholding the stylistic tradition of Abū Tammām and al-Mutanabbī, he is widely regarded as one of the most prominent representatives of the classical Andalusian ode (*qaṣīdah*). Ibn Darrāj predominantly documented the military campaigns of the ʻĀmirid dynasty alongside the salient historical events of his epoch; thus, his verses provide invaluable historical insights into medieval Spain and al-Andalus. While extensively depicting his deep affection for his family and children, the poet also articulated conventional themes such as panegyric (*madīḥ*), elegy (*marthiyah*), military expeditions (*ghazw*), and self-glorification (*fakhr*) with a compelling tone. In constructing this multifaceted thematic fabric, he drew heavily upon the Noble Qur'an and made substantial use of the art of quotation (*iqtibās*).

This study examines the function of Qur'anic quotations in the poetry of Ibn Darrāj al-Qasṭallī from the perspective of intertextuality. In employing this device, the poet occasionally incorporated direct Qur'anic wording into his verse, while at other times he merely alluded to the underlying meaning of a given verse. Furthermore, he forged intertextual links through references to Qur'anic figures and prophetic narratives. Drawing upon textual analysis, the findings demonstrate that *iqtibās* in his poetry was far from a mere superficial rhetorical ornament; rather, it functioned as a structural instrument through which the poet communicated his emotional and intellectual experiences. This dialogue with the sacred text significantly reinforced the semantic coherence of the poems and enriched them with multi-layered evocations. Consequently, just as Ibn Darrāj benefited from the antecedent poetic heritage, he likewise enriched the expressive power and aesthetic horizon of his verse through his quotations from the Noble Qur'an.

Keywords: Arabic Literature, Andalusian Poetry, Ibn Darrāj al-Qasṭallī, *Iqtibās* (Quotation), Intertextuality.

ASSESSING THE EARLY TRADE EFFECTS OF THE EU CARBON BORDER ADJUSTMENT MECHANISM ON ALBANIA'S EXPORTS

Suela Agaj
MSc., University of Tirana, Faculty of Economics, Department of Finance

ABSTRACT

The European Union's Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM) introduced mandatory emissions reporting in October 2023, followed by the definitive regime in January 2026. Although the carbon cost applies to covered imports from 2026, EU importers will purchase and surrender the related certificates in 2027. This timing allows the study to examine how firms respond before the financial impact is fully felt.

This paper studies the early adjustment of Albanian exporters during the transitional phase, when firms faced new reporting and compliance requirements without yet paying the full carbon cost. Albania is a relevant case because the EU is its main export market, while its largely renewable electricity mix may offer some products a competitive advantage.

The analysis asks whether CBAM exposure affected the value, quantity, destination, and composition of Albanian exports, and whether these effects strengthened as the definitive regime approached.

The study uses monthly UN Comtrade data on Albania's HS6-level exports by destination from January 2019 to June 2026, checked against aggregate INSTAT publications. It compares CBAM-covered products with similar non-covered products, exports to EU and non-EU markets, and trade patterns before and after transitional reporting began. Changes following the start of the definitive regime in January 2026 are also examined. Additional tests assess whether the findings remain consistent across alternative comparison groups, time periods, and CBAM sectors.

The study aims to show how exporters in a small, open EU candidate economy adapt to green trade policy before its financial costs take full effect, and whether renewable electricity can support competitiveness during this transition.

Keywords: Albania, CBAM, exports, triple difference, green trade policy

EU ENLARGEMENT AND THE CHALLENGE OF DECISION-MAKING

Dhurata MILORI
Dr. University of Tirana, Faculty of Social Sciences, Albania

ABSTRACT

European Union enlargement has returned to the center of the European agenda, particularly in the context of recent geopolitical shifts. Enlargement policy has also highlighted issues regarding the EU's own functioning, at a time when the prospect of a union comprising 35 member states is being pursued. In this context, the paper analyzes recent discussions on the need for the EU's internal transformation prior to the accession of new countries, as well as various proposed models for enlargement.

The main research question in this paper is: To what extent does the current EU legal and institutional framework accommodate a new wave of enlargement?

The qualitative methodology of this paper is based on a doctrinal and documentary analysis of the EU's legal and institutional framework. The methodology also encompasses an analysis of accession steps, relevant literature, and recent developments in enlargement policy.

The current challenges facing the EU render the discussion on enlargement policy even more complex. The success of this process depends not only on the preparedness of candidate countries but also on the European Union's own institutional capacity to integrate new members and ensure effective decision-making within an enlarged Union.

Keywords: Enlargement Policy, Candidate Countries, Decision-Making, European Union, Reform, Unanimity, European Integration.

THE RISE OF THE FAR RIGHT AND ITS IMPACT ON THE EUROPEAN UNION

Dhurata MILORI
Dr. Dhurata Milori, Faculty of Social Sciences, University of Tirana, Albania

ABSTRACT

In recent years, far-right parties in Europe have expanded their electoral support and participation in government. Concurrently, these parties have increased their influence at the European Union level. This paper analyzes the factors contributing to the strengthening of these political parties in Europe and how this development is reflected in EU policies. The paper focuses on the primary reasons why these parties have gained ground, mentioning migration, the economy, and political representation. The paper analyzes the impact of far-right parties on key EU institutions and their influence in each of them, such as the European Council, the Council of the European Union, the European Parliament, and the European Commission. The methodology relies on a qualitative approach. In writing the paper, a review of the literature from academic, institutional, and media documents and sources is conducted.

The rise of right-wing parties, both at the national and EU levels, is contributing to shifts in political priorities and coalition dynamics. This debate also extends to the impact on the direction of European integration. Consequently, we consider the rise of the far-right to be part of a broader transformation of the European political landscape, with implications for the future development of the European Union.

Keywords: Far Right, European Union, Political Parties, Migration, Decision-Making, European Integration.

THE RELATIONSHIP BETWEEN EDUCATION AND ECONOMIC DEVELOPMENT IN RURAL AREA (MONARAGALA DISTRICT)

R.M.T.N. Senevirathne
M.A. Fathima Jelsa
Department of Accountancy and Finance, Faculty of Management & Commerce
South Eastern University of Sri Lanka (SEUSL)

ABSTRACT

This paper has examined the relationship between education and economic development in the rural regions particularly Monaragala District. It attempted to determine how education provides benefit into the economy in the farm villages and to the individuals, what the locals believe about school and how it influences employment and earnings of the people. It also examined the issue that people have with obtaining good school, and how social, cultural, and monetary problems impact the number of people completing school, and their economy. Lastly, it attempted to identify the policies that could strengthen the connection among education, economy and rural development. This research is a quantitative research design, as I posed questions that were structured to individual's selected rural communities in Monaragala. I noted the responses and examined the information to respond to questions and observe the correlation between school and economic indicators such as wage, work and community improvement. The findings revealed that education is quite crucial to the the economic development of individuals and the general society. Good school and training helped to find work and increased family earnings. People reported that school improved their financial situation however, they also pointed out bad buildings, lack of teachers and lack of money which prevent anyone to study. The economy was also influenced by the amount of people completing school depending on the social and cultural things. This research indicated that the connection between school and the rural level of economic development could be enhanced by enhancing the capacity to access school, making it superior, and establishing certain policies. These findings indicated that the government and individuals should assist in vocational and technical training, reduce barriers to school, and co-ordinate long-term development in Monaragala District and in the same kind of village.

Keywords: Education, Economic Development, Rural Communities, Monaragala District, Vocational Training, Employment, Income, Educational Access

INTRODUCTION

The human primarily depends on education as the basis of giving foundation to lives. This is used to ensure that people are able to live better lives as well as the development of a nation. In the case of the World Bank (2022), education increases productivity, leads to innovation,

and disseminates the application of the new technologies that are prerequisites to economic growth. Being a less industrialized country, the literacy program in Sri Lanka not only focused on enhancing human capacity among the citizens but placed much more emphasis on alleviating poverty and inequality through providing more people with an opportunity to contribute in the developmental effort.

Economic development can be defined as the process of enhancing the economic well-being of people. It implies such aspects as raising the income of people, creating jobs, and making it easier to access the required services. Education is also not irrelevant in this process since it increases the skills and achievements of people and these results in valuable work (Hanushek & Woessmann, 2020). Properly educated individuals will have greater chances of having permanent jobs and establishing businesses. They can also engage in the decision making process of how their community is to be organised in a meaningful way.

According to the (UNESCO, 2021) not all regions are equally benefiting out of education. The rural regions in most cases have been associated with inaccessibility to good schools, Shortage of trained teachers, and inequity of infrastructure. It is through these barriers that the learning opportunities of the rural students are provided which in its turn influences the capability of the rural students in engaging in economic activities. The long term impacts on the social and economic development are reflected in the education disparity between urban and rural areas.

Each of my reviews shows that Sri Lanka has gone so far in its education development since independence that it now has high literacy, and virtually every child has access to primary education (Department of Census and Statistics [DCS], 2023). The most recent survey of the Sri Lanka Labour force 2023 revealed that the national literacy rate was 98.1%, and the labour force participation was 50.1 %. Nevertheless, there are still some rural areas, like Monaragala, where the problem of poverty, unemployed youth, and a high reliance on agriculture and other informal activity persists (World Bank, 2021). It is financial hardship and lack of facilities that make many young people leave school early or not be able to pursue higher education in Monaragala.

These rural areas are not only important in education that enables better job opportunities of the people but also in building up the local economies. Educating rural people will enable them to embrace modern agricultural methods, efficient resource management and the diversification of their sources of income. These advancements enhance the output and level of income, which leads to the sustainable development of the community (Tilakaratna & Gunasekara, 2020).

The Sri Lankan government and non-governmental organizations have also come up with a number of educational development programs in the past years in an attempt to narrow down the regional disparities. However, the degree to which these efforts have favoured the development of the local economies is not apparent. Previous research has been done on the relationship between education and economic development on national level with little emphasis on the real life experiences of people in the rural regions.

As per my discussing the connection between education and economic development in rural communities based on the case of the Monaragala District. The study aims at knowing the impacts of education on the economic life of the rural population, the problems that such populations encounter in accessing education opportunities and how such experiences can lead to the development of rural people in Sri Lanka.

1.2 PROBLEM STATEMENT

Education is one of the basic pillars of personal and national development, and it provides people with knowledge, skills and self-efficacy necessary to improve their personal livelihoods and contribute to the welfare of society. However, in many rural areas of Sri Lanka, education has not fully been realised. Although the literacy level in the country is relatively high, some districts like Monaragala are still facing widespread challenges such as poverty, unemployment, suppressed level of income.

Among the salient issues, there is a sharp inequalities in the access to education between urban and peri -urban centres and the rural ones. The rural schools are often poorly equipped with bad facilities, lack of qualified teachers and insufficient teaching materials. This has forced a large number of students to cover a long distance to school with poor families dealing with the cost implications. Thus, a substantial percentage of rural students leave school and fail to obtain any form of post-basic education, therefore, limiting their chances to receive decent jobs or gain a steady income in the future.

Most of the population in the Monaragala District is involved in subsistence production or day wage workers with small and unreliable incomes. Even those who study there formally usually face a lack of appropriate working opportunities, which can be explained by the lack of industrial work and professional training courses in the region. This situation triggers the movement of a large number of young adults to cities to find better opportunities in the labour market thus abandoning the older family members and having a negative impact on local economy.

At the same time, families and students living in rural areas are faced with various social and economic pressures. Some parents do not appreciate the benefits of education in the long-term and, hence, persuade the youngsters to join the labour force at an early age as a supplement of income. Other people are limited by restrictive prices of secondary or higher education. This leads to poverty trapping rural youths because of the inability to achieve upward social economic mobility.

When review attempts by the government, with NGOs, to improve the education of rural communities and reduce disparities, the real-life experiences of rural residents are often inadequately understood. Issues like the exact impact of education on their economic lives, challenges that prevent access to learning opportunities and how education can be efficiently integrated with rural development remain questions.

Therefore, the current paper is focused on examining the interaction between education and economic development in rural settings and the Monaragala District in particular. The goals of the research include exploring the ways in which education level determines the life and economy of the rural areas, the obstacles that face people in accessing education and the ways in which improvement of the education can be used to help the community grow in general.

1.3 RESEARCH QUESTIONS

This paper seeks to understand the interconnection between education and economic development in rural settings based on experiences and visions of people that reside in the Monaragala District. The study aims at providing the answer to the following questions,

1. What is the role of education in the economic growth of rural community and individuals?
2. How do people in the rural areas feel and how do they view education as important in enhancing their economic status?
3. What is the impact that education access has on the level of employment and income among rural families?
4. What are the difficulties and obstacles that the rural population faces trying to access good education?
5. How does education play out in the development of the community and local economy in the Monaragala District?
6. What role do social, cultural and financial factor play in determining the level of educational attainment and the effect it has on economic development?
7. What can be done to improve or act as a policy measure to enhance the connection between education and economic growth among the rural communities?

1.4 OBJECTIVES OF THE STUDY

This study has the following objectives,

1. To test the education-economic development connection in rural communities and especially in the Monaragala District.
2. In order to examine how education affects the economic status of people, such as the level of income and the number of people able to work.
3. To determine the importance of education in community building as well as sustaining the local economy.
4. To find out the difficulties and obstacles those prevent rural population to receive quality education.
5. To examine the social, cultural, and financial determinants to education and the resultant impact on economic growth.
6. To suggest some possible improvements or policy interventions that would enhance the nexus between the education and economic development in rural environments.

2.0 LITERATURE REVIEW

Education is regarded as major driver to economic development particularly on rural settings such as Monaragala in Sri Lanka. The literacy level is high in the country and it has never failed to provide free education but disparities as to who can also acquire good education and the location of those schools is still apparent, particularly the remote parts of the country.

According to Sarma and others (2019), there are huge education gaps in Sri Lanka. Students residing in rural districts can hardly obtain good schools and supplies. Lack of buildings and teachers in lots of schools in Monaragala damages the quality of learning and future employment of students.

Big economic impacts have these gaps in education. Ganegodage and Rambaldi (2011) have discovered that expenditure on education contributes to the growth of Sri Lanka, though the returns are less than in other third world countries. It demonstrates that an increase in the quality and access to education in rural regions might result in significant economic gains.

This thought is supported by the Human Capital Theory, which states that an investment in education enhances the productivity and skills of people, which enhances the entire economy. In Monaragala, access to good schools would be more accessible and allow people to make more than farming, reducing poverty and stimulating sustainable development. This review will critically examine the existing research on the education disparity in rural Sri Lanka, and the impacts of education spending on the economy and the theory behind it.

3.0 RESEARCH DESIGN

In my research, this chapter repents the methodological approach to be used to examine the influence of education on income, job opportunities, and economic growth in the Monaragala District. The general aim of the investigation is to clarify the nexus between education level and economic opportunities in the rural areas. The aims of the research, thus, revolve around identifying the values of different levels of education attainment through their impact on earnings, access to employment, quality of life and the general social development. Through analysis of these dimensions, the research hypothesizes that improvement in education delivery can be a start to economic development and alleviation of poverty within rural areas.

The qualitative research paradigm was chosen based on its ability to offer a more delicate understanding of the lived experience and the opinion of the individuals. However, unlike quantitative approaches, in which the inquiry depends on a major part on numerical data and statistical inferences, the qualitative inquiry predominates with the stories, impressions, and experiences of the participants. This type has the added benefit of being especially helpful in the interrogation of complex phenomena such as the role of educational opportunities in economic performance since it includes social, cultural, and personal variables which may be ignored by only numerical data sets.

The chapter also outlines the study as regards procedure. It outlines the research environment, participant selection methods, and methods of data collection and analysis as well as the ethical measures put in place to guarantee the confidentiality of the participants. The methodological procedures followed in ensuring the robustness and meaningfulness of the findings is also discussed. Through a clear description of the research procedure, this chapter proves that the research was carried out with methodological rigor and that the data that came out was a true Reflection of the experiences of residents in Monaragala District.

Overall, the methodology chapter provides a detailed insight into the research methodology and study, and the approach will help the reader to gain a clear and accurate understanding on how the study was carefully designed to build credible and depth evidence on the role of education in improving the livelihoods as well as augmenting income and economic development in the rural communities.

3.1 RESEARCH DESIGN

The current research takes the qualitative research design, which is suitable to have an in-depth investigation of social phenomena as it does not focus on quantitative data but rather the subjective experience and perspectives of the participants. It is a design that allows complete capture of the insights of how education impacts income, employment, and economic opportunities in the Monaragala District.

The study uses the case study approach, where the Monaragala District is used as a unique case with which to be extensively explored. This structure is especially appropriate, since it allows exploring how educational interventions influence the income careers, access to employment, and poverty reduction, and integrate a continuum of views shared by teachers, students, recent school graduates, college students, farm workers, businesspeople, parents, and the leader of the local community (Grama Niladhari).

The use of a case study also contributes towards the fact that results are contextualized in their respective socio-environmental settings, where their access to financial resources, lack of facilities, and limited access to opportunities all have a direct impact on educational results. Following this methodology of qualitative case study, the research accomplishes a descriptive, context based comprehension of how the level of education restructures livelihoods, employment opportunities and general economic development in the Monaragala District.

3.2 RESEARCH SETTING AND CONTEXT

The study was carried out at the Monaragala District which is located in Uva Province, Sri Lanka. The area is largely rural with most of the people living in that area depending on agricultural productivity as the main source of livelihood. Rubber and paddy farming are the main forms of income of the local families and there is no other economic avenue therefore making the rural nature of Monaragala a suitable site through which exploring the role of education in income, employment and economic growth can be done.

The case study itself was on a region called Medagama in the educational zone of Bibile. The selection of this locality was due to the representativeness of the area of the typical rural conditions in the district such as shortage of access to educational factors, and shortage of infrastructures. Some of the issues that are commonly faced by schools in this zone include shortage of teachers, poor facilities and limited chances of vocational training or higher education. The research in this field provides a realistic representation of the learning situation in rural Monaragala.

It has been established that Monaragala District has a relatively low overall educational attainment compared to the rest of the regions in Sri Lanka. Many students face the challenges of furthering their education past the primary or secondary level, which is due to financial constraints or long distance to learning institutions, lack of guidance and support. These educational constraints are inherent to the research problem because, the lack of education can limit the opportunities in the workplace, limit the increase in income and hinder the ability of families to improve their living conditions.

The study can be used to explain the correlation between education and economic development among the rural communities by examining the Medagama area. This particular environment will allow focusing on how educational issues influence not only the individual achievements of a learner but the social and economic implications of the community in general. The experiences that were obtained in this study can be used to design strategies that can be used in boosting access to education and in ensuring the economic growth of such rural areas in Sri Lanka is sustainable.

3.3 SAMPLING STRATEGY

The study sample used in this research included the residents of Monaragala District who had the potential in giving substantive information with regards to the nexus between education and its implications on income, employment and overall economic growth. In particular, this group comprised those who had firsthand experience in the education sector, the labour market, entrepreneurial business, or agricultural production as their views are critical in explaining the physical effect of education on local livelihoods.

The purposive sampling method was used, as the research required the interviewees possessing specific expertise and life experiences. This approach allowed the systematic selection of the informants who could provide a detailed and practical data, unlike random, probabilistic approach. The purposive sampling is especially the best in qualitative inquiry since it places emphasis on depth and richness of information rather than breadth and representativeness.

The sample size was eight participants representing different occupational groups; a school teacher, a current secondary school student, a post-school student, an incoming university student, an unsuccessful entrepreneur, a farmer living in the countryside, a banking employee, and a government worker. This diverse conglomeration increased the ability to obtain different interpretations of the manner in which education can adjust economic opportunities. Every player gave different stories thus showing the challenges and benefits that come with education level in a rural setting.

The inclusion criteria required that the participants should be domiciled in Monaragala District and have significant knowledge or experience on the role that education plays in economic life. People who failed to qualify on the residency criterion or who were not likely to provide valuable information on the relevant topics were relegated out of the study.

This sampling method guaranteed the researcher obtained the right data with a contextual background of the local people. Through the incorporation of participants representing various occupational classes and perspectives, the study was placed to achieve a fine understanding of the contribution of education in creating income, employment and societal development in the Monaragala District.

3.4 DATA COLLECTION METHODS

The data used in this study were mainly collected using semi structured interviews, a medium, which enables the participants to share their experiences in a flexible way, in addition to enabling the researcher to enquire certain themes. Open-ended questions were used in order to acquire a detailed response about how education influences income, employment and economic progress of Monaragala District.

The interviews were face-to-face, which contributed to creating a favourable atmosphere of the interview and allowing the researcher to observe non-verbal communication elements, including facial expressions, body language, and tone. These non-verbal cues are supplementary cues, which might not be well conveyed through the spoken word, making the data richly interpreted.

The interviews took about thirty to forty five minutes, which is considered adequate and could give the participants enough time to express their opinions comprehensively. The meetings were conducted in locations of choice by the participants in such a way that they could walk to their homes, schools or offices to create a feel of comfort.

The purpose of the researcher was well stated before the start of the interview and the participants were presented with the assurance of confidentiality of their disclosures. This pre-briefing helped to strengthen concentration and promote the honest description of personal experiences.

This is because the semi-structured, face-to-face interviews were used and this helped to elicit in-depth and meaningful information about the effects of education on income, employment, and overall development of Monaragala District.

4.0 DATA ANALYSIS AND FINDINGS

The chapter illustrates the research and findings concerning the relationship that exists between education and economic growth in the Monaragala district. It comes out clearly on the influence of schooling in jobs and incomes in the rural areas using the stories and experiences of the people who participated. Those findings are based on the interviews with eight individuals, including a teacher, a student, a school leaver, a university student, a farmer, an entrepreneur, a parent, and the local Grama Niladhari. Their opinions provided are a combination of both expectations and issues in an attempt to connect education with domestic development.

It is analysed with a number of concepts of economics and social science. Endogenous Growth Theory indicates that the same is stimulated by knowledge and learning and so does the long-term growth. The Human Capital Theory illustrates that this expenditure on schooling increases

the work output and the income of people and that is beneficial to the entire economy. According to the Capability Approach, learning increases the freedom and options of people. According to Social Capital theory, friendly networks, trust and joint effort indicate that learning becomes development. The modernization Theory is the way through which schooling transforms traditional villages into more modernized and developed areas.

It is based on these ideas that the chapter identifies key themes of the data. They are: the access to schooling in rural sections by people; the role of education in generating economic opportunities; what hinders education enhancing local enterprises; and the local culture on the experiential and developmental acquisition of learning. Thematic approach to analysis ensures that findings are not only based on personal experience but also general social tendencies, and supported by direct quotations of the respondents.

4.1 DATA ANALYSIS

As per my analysed the information in the interviews that we have based on the common ideas. Conversations were transcribed, each piece was assigned a simple code and the codes resembling each other were grouped into great themes. In this way, I could observe trends that indicate the relationship between education and the growth of the economy in Monaragala rural community.

The interviews were transcribed verbatim in order to record all the details. The transcripts are then read with great number of time in order to identify key statements that were relevant in our study objectives. The statements were selected and numbered with primary codes.

Then I was coded and categorized similar codes using broad categories. This aided me to group the complicated data into clear clusters, which we narrowed down to great themes that aligned our ideas of the research.

Four main themes emerged:

1. Knowledge and Skills as Drivers of Growth - demonstrating that learning develops people and ideas of villages by means of learning.
2. Entrepreneurship and Innovation - demonstrating the aspects of education, which can be applied to start a business.
3. Agricultural Productivity this demonstrates that learning transforms farm practices resulting in increased production.
4. Community and Social Development - demonstrating that education changes values, attitudes and teamwork in the rural communities.

The variety of participants helped to strengthen the analysis. I was interviewed a teacher, a student, a school leaver, a student of a university, a farmer, an entrepreneur, a parent, and the village officer. This combination provided us with perspectives of several levels of education and community work, thus, gathered both individual and community experiences.

As an illustration, teachers and students reported that learning skills can make them develop and secure jobs in future. Parents and farmers discussed the benefits of education in farming

and their expectations with respect to their families. This was explained by business owners on how learning generates new ideas and businesses and the big picture vision of how education transforms the entire community by the village officer.

The themes were directed using a clear research framework founded on known theories of development. This ensured that our analysis is clear in explaining why and how education helps rural economic growth and not what people may think.

I wanted to transform the stories we listened to evidence that provides an answer on the research question. The analysis of themes helped to observe how education modifies the knowledge of people, their attitude, and the community working together.

The method of presenting the results as the themes prepares us to the following section where I will discuss each of the themes separately with the theories, and we will establish how people have explained what and related it to my research construct.

4.2 EDUCATION AS A DRIVER OF RURAL DEVELOPMENT: A THEORETICAL PERSPECTIVE

The study reveals that education is the most important in the economic development of rural areas such as Monaragala. It coincides with concepts of Endogenous Growth Theory and the Human Capital Theory. Both theories clarify that education imparts knowledge and skills in addition to motivating new ideas, increased work output and values change which contributes to the long-term growth.

Based on the Endogenous Growth Theory, education can be considered as an internal engine of development. What people learn is their knowledge, skills, and new ideas, which can assist them in identifying opportunities, utilizing the new technologies and completing a greater amount of work within their community? The research discovered that even a small amount of formal education does not make individuals see how beneficial their learning could be to agricultural affairs, business and community development. The acquired skills and new ideas in school are contagious, therefore, the development of one person can rub off on other people hence benefit the village economy widely. Education does not only add value to the individual but also it is a means of creating internal strength of the community in the journey of the growth of rural areas.

Human Capital Theory demonstrates that education is an investment that enhances the abilities of people, their output at work, and the earning power. According to the participants, learning provided them with improved opportunities, improved practical capabilities and modified their thoughts. Through education the rural folks are provided with means of enhancing agriculture, operating small businesses and securing alternative employment. It also develops such habits as discipline, planning and confidence, which contribute to long-term social and economic growth. Communities invest money and effort in human capital to increase their productivity and in addition, they generate new aspirations, interrupt the cycles of poverty, and generating a growth learning spirit.

When comparing both theories, it is satisfactory to note that education in Monaragala performs two tasks. It introduces new ideas and local problem solving (as well as Endogenous Growth Theory says) and it is also a paid investment in skills, knowledge and mind-sets that enhance work output and job opportunities (as Human Capital Theory says). The research reveals that knowledge and skills initiate business and a new idea, and at the same time, investing into people guarantees them the ability to apply their skills to both better their lives and community development.

In general, the combination of theories indicates that education is not only about receiving certificates. It is a strong transformer that brings change in the economic growth as well as social change. With providing a foundation in which one can learn more, building the skills and altering the way people think, education allows rural populations to change their status of getting someone to assist them into developing the solutions and the ability to develop themselves. This dual impact, which is evident in the narrations of the participants, justifies the applicability of these theories to the kind of explanation of the relationship between education and economic development in Monaragala.

It is this twofold influence as proved by the experience of the participants that makes the theories relevant to demonstrate how learning can develop village economies

4.3 KEY FINDINGS

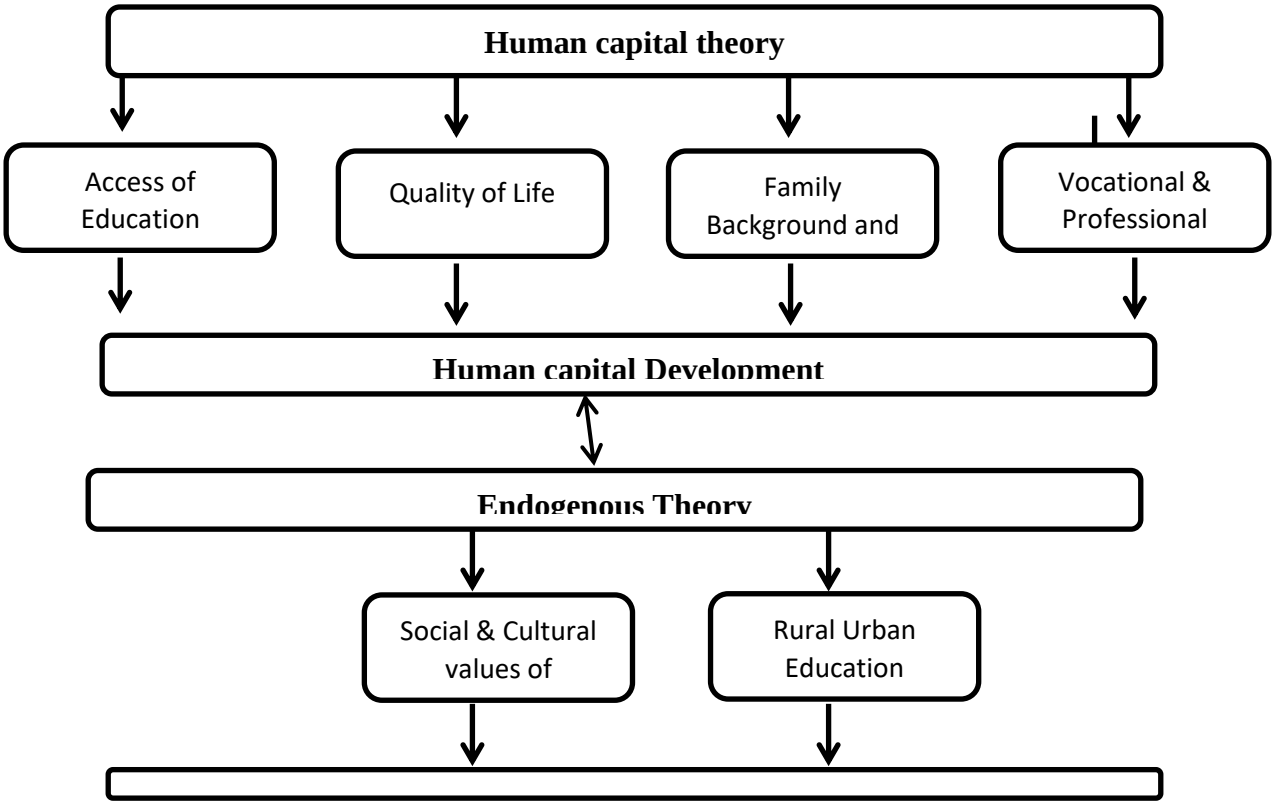

Figure 4.3 Key Findings

Figure 4.3 Key Findings on Education and Rural Economic Development

The figure indicates that there is a relationship between education and the rural economic development in Monaragala District. It begins with the availability of schooling and this determines the quality of education. This is also is influenced by family background and support. These are what determine the level of vocational and professional training that people receive and this forms human capital.

This is explained by the Human Capital Theory. According to it, education provides more knowledge to people, skills and assists them in working more efficiently. The human capital, at that time, combines with the social and cultural values of education, impacting the way the community thinks and what it desires.

Subsequently, the discrepancies between rural and urban schools are apparent. Rural students are hardly able to get higher opportunities. This aligns with the endogenous growth theory, which postulates local skills, knowledge and innovation are crucial in long-term growth.

A combination of all these influences the economic development in the rural areas. They also appear in the form of increased employment, increased business as well as increased revenues. This process becomes strong because of government assistance, policies, and resilience in the community.

5.0 CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

This chapter contains conclusions and recommendations of the study, which examined the association between the level of education and economic growth in the Monaragala District. When talk about primary intention of the chapter is to outline the major conclusions of the findings and give some practical recommendations on how the connection between education and the local economic development can be reinforced. My aim of the study was to examine the penetrations of the access to education, quality of learning, and vocational opportunities on the socio-economic progressions of the rural communities.

The study adopted a qualitative design, primarily based on the interviews and observations, to obtain the actual experiences, viewpoints, and perceptions of the rural residents, teachers, and other stakeholders in Monaragala. This method enabled the researcher to have an in-depth insight into the contribution of education in terms of enhancing employment chances, income generation and living standards in the rural areas. The narratives made by the participants revealed that education is one of the factors influencing the development of individuals and the community despite the fact that some challenges are still present.

The chapter starts by giving the overall findings of the study, the conclusions and then the recommendation to the policymakers, educational authorities and the rural communities. It goes on to state implications of the findings and what needs to be done in future research. The last section gives a short summary of the chapter highlighting the importance of the findings of the study towards ensuring education induced rural development.

5.1 CONCLUSION

The aim of the study was to examine the correlation between education and the rural economic development in the Monaragala District. The results were clear on the fact that education is an essential factor in enhancing economic and social welfare of the rural populations. Availability of education, formal as well as vocational, has assisted most of the people to acquire vital skills, secure better jobs and elevate their income levels. Respondents insisted that education does not only facilitate personal development, but it helps in the development of the family and the community.

It was also observed in the research that education facilities that are better and trained educators are positively affecting the learning performance of students. Most rural dwellers feel that education is the solution to curb poverty and also develop the area. In addition, the research discovered that vocational and technical training especially assists the youth to gain practical skills demanded in the job market that in turn boosts the rural economy.

Nevertheless, there are numerous challenges even after these positive impacts. Poor access to good education, insufficient resources, transportation and poor awareness about the importance of education are some of the issues affecting many rural areas. Such problems deny certain children and the youth the opportunity to finish their education or acquire job relevant skills. Therefore, the economic development potential of the Monaragala District through education in not yet achieved.

On the whole, it can be stated that the research points to the improvement of the education system through increased access, quality, and relevance as one of the possible ways to promote the economic growth of the rural regions. Education will continue to be one of the avenues of empowering people, diminishing inequality, and sustainable growth in the rural areas.

5.2 RECOMMENDATIONS

With the results of this study, it is possible to make a number of recommendations aimed at the improvement of the role of education in the rural economic development in the Monaragala District. The findings revealed that education positively influences employment and income generation, but there are numerous gaps which inhibit the optimal use of education. Thus, there should be effective measures that can enhance the quality and accessibility of education among the rural population.

To start with, access to education among children and the youth in remote areas should be enhanced. A significant number of the participants have emphasized that the distance to schools and poor transportation is the factor that discourages regular attendance. This problem would be overcome by setting up additional schools locally or offering good transport services. Further, the government and the community organizations must collaborate to modernize the school facilities in addition to making sure that the rural schools have adequate facilities like libraries, learning aids as well as technology-based tools.

Secondly, teaching quality should be enhanced so that the education would indeed lead to the development of skills and knowledge. It should be done by organizing continuous teacher training programs and professional development workshops to enable teachers to use modern and student-enterer teaching methods. Proper incentives and recognition should also be offered and encouraged to teachers in rural areas to minimize high turnover rates.

The other important recommendation is to facilitate vocational and technical education, which is directly in line with rural employment and entrepreneurship. The young people can be exposed to training programs on practical skills like agriculture, carpentry, tailoring or ICT to enable them to get job opportunities that suit the local economic needs. The schools, training centres and institutions in the private sector could also be partnered to establish job placements and internships.

Moreover, the community awareness programs ought to be held with an aim of bringing out the long-term gains of education. Most rural families still prefer to place more emphasis on immediate earnings instead of education. Sensitization can be used to motivate parents towards educating their children and to see it as the future of the family. This message can be actively disseminated by the local leaders and non-governmental organizations.

Lastly, it is advisable that the local government authorities, policymakers, and development agencies should consider the incorporation of education-based programs into a larger rural development plan. This involves a provision of more funds to rural education programs, school facilities, and provision of equal opportunities to girls and the underprivileged. The integration of education sector and economic development programs will aid in developing a sustainable growth in the Monaragala District, and other rural areas in Sri Lanka.

5.3 IMPLICATIONS OF FINDINGS

The results obtained in this study have significant policy, institutional, community development and scholarly research implications. In policy terms, the findings point to the fact that the national and local governments should focus more on rural education as an economic development engine. Enhancing school facilities, teacher training and making good learning materials available are critical in ensuring that the role of education is as far reaching as it can be in improving the lives in rural areas. Another policy to be proposed is that the policymakers need to incorporate learning programs with the growth and development programs of local economies, including vocational education and business development, to provide viable avenues between education and earnings.

In the case of educational institutions, the research applies the relevance of enhancing the quality of teaching and relevancy of education in relation to the economy of the rural community. This research can help the schools and teachers to implement student-focused pedagogies, to include vocational skills in the curriculum, and to engage the local organizations in offering the students the real-life learning experience. These steps can be used to make sure

that education provides students with not only knowledge, but also practical skills, the direct results of which can be observed on the local level.

Community development is also important to the study. The findings explain the importance of education in curbing poverty and encouraging sustainable development in rural communities by demonstrating the relationship between education and the probability of employment, income, and social awareness. This knowledge can be used by the community leaders and local organizations to conduct awareness campaigns and help families prioritize education and create conditions in which young people can be encouraged to continue learning as a long-term investment to economic and social good.

Theoretically, the results are supportive of the Human Capital Theory that posits that as an investment in the education increases, it improves skills and productivity that will eventually result in economic growth. This study is based on qualitative findings in a rural setting that shows how education can help in the development of an individual and a society. It also provides information that may be used in future academic research studies and that is the need to investigate the lived experiences of the rural people so as to determine the true effects of education on the economy.

The implications of this study in general imply that education is to be regarded as both individual and social property. Policymakers, teachers, and other stakeholders of communities can collaborate to establish a sustainable economic development initiative in rural areas by resolving the challenges revealed in the study and adopting the recommendations presented.

5.4 AREAS FOR FURTHER RESEARCH

Even though this research presents valuable information in the process of influencing education and rural economic development within the Monaragala District, there is room that requires further research. Further research may focus on multiple rural districts in Sri Lanka in order to compare the impact of education on economic development across regions. This would assist in getting a better insight into local differences and challenges.

It would also be beneficial to apply a mixed-method approach in the future research. Although this paper concentrated on interviews and observations to obtain more detailed information, it is possible to combine it with quantitative data, such as the rates of employment, income levels, or the level of skills, to derive a more complete picture of how education influences the local economy. Other areas that could be researched by the researchers include the small businesses, improving farming, entrepreneurship, and utilization of technology in rural development. An insight into how education can enable individuals to excel in such aspects can be of good advice to policy makers and society. Further research might also involve women, marginalized communities, and individuals in informal employment to determine how education would help more people grow economically.

Lastly, it would be good to have long-term studies that trace the progress of people or communities over time. This would reveal the influence of education on the career, income, and

a general development of the community in the long term. Investigating these domains would expand upon the results of this study and contribute to the development of improved approaches to enhance education and provide rural economic development with the sustainable growth.

REFERENCES

Ariyawansa, R. G. (2008). *Employability of graduates of Sri Lankan universities*. Sri Lankan Journal of Human Resource Management, 2(1). https://doi.org/10.4038/sljhrm.v2i1.511

Bandara, S., & Gunasekara, H. (2018). *Impact of primary education on agricultural productivity in rural Sri Lanka*. Journal of Rural Development Studies.

Becker, G. S. (1964). *Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education*. University of Chicago Press.

Becker, G. S. (1993). *Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education* (3rd Ed.). University of Chicago Press.

Central Bank of Sri Lanka. (2023). *Annual report 2022*. Central Bank of Sri Lanka.

De Silva, N., & Jayasuriya, S. (2017). *Higher education and rural development in Sri Lanka: Challenges and opportunities*. Sri Lanka Journal of Development Studies.

Department of Census and Statistics. (2023). *Sri Lanka Labour Force Survey: Annual report 2023*. Colombo: DCS.

Fernando, K. (2018). *Barriers to higher education in rural Sri Lanka: A case study of Monaragala District*. Journal of Education and Social Sciences.

Fernando, K., Perera, D., & Silva, M. (2017). *Teacher shortages and quality in rural Sri Lankan schools*. Education and Development Journal, 12(1), 25–39.

Fernando, R., & Herath, H. (2020). *The contribution of NGOs to rural skills development in Sri Lanka*. Journal of Development Practice, 8(1), 22–35.

Gunawardena, C., & Lekamge, G. D. (2019). *Education reforms in Sri Lanka: Towards a new skills-based economy*. International Journal of Education Development, 65, 102–110.

Gunawardena, C., et al. (2014). *Vocational education and employability in rural Sri Lanka*. University of Colombo.

Hanushek, E. A., & Woessmann, L. (2020). *The economic impacts of learning losses*. OECD.

Indigenous Navigator. (2023). Over 46% of state tribals face economic hardship: Survey. *The Times of India*.

Jayasinghe, R. (2016). *Barriers to higher education access in rural Sri Lanka*. Asian Journal of Education, 8(3), 120–135.

Jayawardena, P. (2014). *Education, employment and economic growth in Sri Lanka*. Institute of Policy Studies of Sri Lanka Working Paper Series.

Jayawardena, P. (2018). *Gender disparities in secondary education in rural Sri Lanka*. Journal of Gender and Development Studies, 15(2), 78–92.

Karunanayake, K., & Silva, R. (2021). *Vocational training and rural development: Lessons from Monaragala*. South Asia Education Review, 7(1), 43–59.

Karunaratne, I. (2019). *Teacher retention in rural Sri Lanka: Challenges and policy options*. International Journal of Educational Management, 33(4), 605–618.

Karunaratne, I., & Silva, T. (2017). *Adult literacy and economic participation in rural Sri Lanka*. Sri Lankan Journal of Adult Education, 14(1), 55–70.

Li, J., et al. (2022). *Digital development and rural financial inclusion: Evidence from China*. Science Direct. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0275531924004306

Ministry of Education, Sri Lanka. (2019). *Annual education statistics report*. Colombo, Sri Lanka.

Ministry of Education, Sri Lanka. (2022). *National education policy framework 2022–2032*. Ministry of Education.

Ministry of Higher Education, Sri Lanka. (2019). *Annual report on higher education*. Colombo, Sri Lanka.

Moyo, T., & Gasva, D. (2022). *Empowering rural communities: The role of financial literacy and management in sustainable development*. Frontiers in Human Dynamics. https://www.frontiersin.org/journals/human-dynamics/articles/10.3389/fhumd.2024.1424126/full

National Education Commission. (2021). *Report on technical and vocational education and training (TVET) sector reforms in Sri Lanka*. Colombo: NEC.

Nussbaum, M. C. (2010). *Not for profit: Why democracy needs the humanities*. Princeton University Press.

OECD. (2019). *Skills matter: Additional results from the Survey of Adult Skills*. OECD Publishing.

OECD. (2023). *OECD Regional Outlook 2023*. https://www.oecd.org

Perera, H., & Weerakkody, M. (2020). *Empowerment through non-formal education: A study of rural women in Uva Province*. Sri Lankan Journal of Adult Education, 18(2), 101–116.

Perera, N. (2015). *School attendance and economic challenges in rural areas of Sri Lanka*. Journal of Social Sciences, 22(1), 89–102.

Perera, N., & Fernando, S. (2016). *Secondary school dropouts in rural Sri Lanka: Causes and consequences*. Journal of Social Sciences, 24(3), 112–128.

Psacharopoulos, G., & Patrinos, H. A. (2018). *Returns to investment in education: A decennial review of the global literature*. Education Economics https://doi.org/10.1080/09645292.2018.1484426

Ratnayake, R. M. (2019). *The impact of community-based vocational training on rural self-employment*. Journal of Rural Development Studies

Romer, P. (1994). *The origins of endogenous growth*. Journal of Economic Perspectives,

Samarathunga, W. (2020). *Rural development policies and practices in Sri Lanka: An overview*. Sri Lanka Economic Journal

Schultz, T. W. (1961). *Investment in human capital*. The American Economic Review, 51(1), 1–17.

Senanayake, D., & Perera, S. (2018). *Literacy and rural economic development in Sri Lanka*. International Journal of Rural Studies, 25(2), 90–107.

Senanayake, S. M. P. (2016). *Technical and vocational education and training (TVET) in Sri Lanka: Issues and challenges*. Journal of Education and Practice, 7(30), 1–8.

Silva, R., & Fernando, S. (2019). *Rural graduates' employability and migration patterns in Sri Lanka*. Economic Development Quarterly, 33(1), 34–47.

Silva, R., & Jayawardena, P. (2019). *Secondary education and employability in Sri Lankan rural districts*. Economic Development Quarterly, 33(1), 34–47.

Tilak, J. B. G. (2015). *Higher education and economic development in Asia*. International Journal of Educational Development, 41, 99–109.

Tilakaratna, G., & Gunasekara, V. (2020). *Education and inequality in Sri Lanka: Achievements and challenges*. Institute of Policy Studies of Sri Lanka (IPS).

Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2020). *Economic development* (13th ed.). Pearson Education.

TVEC Sri Lanka. (2020). *National policy on TVET and adult learning*. Colombo: TVEC.

UNESCO. (2016). *Strategy for technical and vocational education and training (TVET) 2016–2021*. UNESCO Publishing.

UNESCO. (2017). *Global literacy trends and policies*. UNESCO Institute for Lifelong Learning.

UNESCO. (2021). *Global education monitoring report 2021/22: Non-state actors in education*. UNESCO Publishing.

United Nations Development Programme (UNDP). (2023). *Human development indicators Sri Lanka*. https://hdr.undp.org

Weerasinghe, D. (2019). *Community-driven vocational training in Sri Lanka: Challenges and success factors*. Sri Lanka Journal of Community Development, 6(2), 45–59.

Wijesinghe, L. (2017). *Digital literacy and youth employment in rural areas*. Sri Lanka Journal of Youth Studies, 10(4), 50–68.

World Bank. (2018a). *Education and rural development in South Asia: Policies and challenges*. Washington, DC: World Bank Publications.

World Bank. (2018b). *Skills development in Sri Lanka: Building a better workforce for growth*. Washington, DC: World Bank Group.

World Bank. (2021). *Sri Lanka development update: Economic transformation for a post-crisis future*. Washington, DC: World Bank.

World Bank. (2022). *the importance of education for economic growth*. Washington, DC: World Bank.

World Bank. (2023). *World development indicators 2023*. https://data.worldbank.org

BLOCKCHAIN ADOPTION FOR SUPPLY CHAIN TRACEABILITY, TRANSPARENCY AND SECURITY: EVIDENCE FROM MOROCCO

Khawla ABA-TALIB
ENCG El Jadida, Chouaib Doukkali University, Morocco

Abdessamad Zouine
ENCG El Jadida, Chouaib Doukkali University, Morocco

ABSTRACT

Blockchain technology is increasingly recognized as a promising tool for improving information visibility, traceability, transparency, security, and trust across supply chain networks. However, despite its potential, its adoption remains limited in many emerging economies, where organizations face technological, organizational, inter-organizational, and institutional challenges. This study explores the factors influencing blockchain adoption in supply chain management in the Moroccan context.

The research adopts a qualitative exploratory approach based on semi-structured interviews with professionals and stakeholders involved in supply chain and related business activities. Eighteen interviews were retained for the final analysis. The data were analyzed thematically to identify the main perceived benefits, adoption barriers, organizational readiness factors, and environmental influences associated with blockchain implementation.

The findings show that traceability, transparency, information security, data reliability, and inter-organizational trust are among the main perceived advantages of blockchain adoption. At the same time, several barriers were identified, including implementation costs, technological complexity, limited digital capabilities, difficulties in integrating blockchain with existing information systems, regulatory uncertainty, and the need for stronger collaboration between supply chain actors.

The study contributes to the understanding of blockchain-enabled supply chain transformation in an emerging-economy context. It also provides practical insights for organizations seeking to improve supply chain coordination, visibility, and security through digital technologies.

Keywords: Blockchain; Supply Chain Management; Traceability; Transparency; Security

THE IMPACT OF ORAL HERITAGE ON TURKISH LANGUAGE PROFICIENCY IN NORTH MACEDONIA

Muratcan IŞILDAK,
International Balkan University, Institute of Law, Department of Balkan Studies, Skopje
ORCID: 0000-0002-8156-4371

ABSTRACT

A theoretical and literature-based research paper on the role of oral heritage in the Turkish language competence of Turkish-speakers in North Macedonia has been presented. This includes oral heritage elements such as tales and legends, proverbs and idioms, riddles, lullabies and folk songs, mani and wedding songs, prayers and intergenerational family stories. The research findings suggest that oral heritage positively influences listening, pronunciation, vocabulary, fluency, storytelling, pragmatic knowledge and cultural literacy. These elements influence language competence differently according to intergenerational interaction, family language policy, availability of education in Turkish, contact with the Macedonian and Albanian languages, and exposure to standard Turkish. Oral transmission seems to be especially significant in acquiring communicative and sociocultural skills, while formal education is essential for literacy and academic registers. A mixed method research design along with a five-stage model of heritage-based instruction has been proposed. The research paper concludes with the suggestion that oral heritage and formal education in the Turkish language should be integrated in a way that respects local varieties and equips learners with competence in standard and academic registers of the Turkish language.

From the perspective of language proficiency, such an issue must be addressed from multiple dimensions. Listening, speaking, vocabulary, grammatical usage, narrative sequencing, writing, and appropriateness to the discourse situation do not develop at identical rates. Oral interaction may contribute directly to some of these and indirectly to others through the connections established by teacher prompts and exercises.

It is also important to take into account, in the context of North Macedonia, the notions of locality, generation, and multilingual linguistic repertoire. Turkish speakers use not only Turkish but also Macedonian, Albanian, and other languages of their communities, with each having a different distribution in the domain of the home, school, and public spheres. It is important, therefore, to consider understanding and explaining linguistic variability instead of viewing it as language deficiency.

The takeaway for investigation and training is to triangulate data with the participant's interpretation. Audio or video recordings, linguistic elicitation or proficiency tasks, unstructured interviews, and classroom observation can illuminate different aspects of this.

One's findings should be buttressed by evidence and deferent to the speakers' proprietorship of their cultural artifacts.

Keywords: Oral Heritage; Turkish; Heritage Language; North Macedonia; Language Proficiency; Multilingualism.

1. Introduction

Turkish is spoken alongside other languages in North Macedonia, where it has historical, communal, educational, and cultural significance. For most children, Turkish is initially and primarily experienced through the voice of family, familiar and beloved, in conversation, song, blessings, jokes, and memories, not textbooks. These practices provide valuable input and an intimate connection to language. This paper considers the potential impact of oral heritage on proficiency, the aspects that are most likely affected, and ways that community knowledge and experience can be integrated into language instruction without devolving into a display of folklore. Thematically, this document is intended for consideration and research proposal; it does not explore invented results from the field. The main argument is that oral heritage constitutes an authentic environment for language socialization, but that healthy proficiency and balanced language skills can only be achieved through an additive relationship between community language, standard Turkish, and formal literacy.

A language-proficiency perspective suggests that this issue be approached from multiple dimensions. Listening, speaking, vocabulary, grammatical control, narrative skills, writing abilities, and pragmatic functions may not all develop at the same rate. Oral participation may directly affect some dimensions and others only if the teacher makes an explicit transition between the performance, reflection, and writing stages.

In the context of North Macedonia, too, there is an added emphasis on locality, generation and multilingual linguistic repertoire. Here, the community also speaks Turkish, alongside Macedonian, Albanian and other community languages, and the distribution of these languages varies as a function of home, school and public space. Thus, linguistic variation needs to be recorded and explained, and not immediately pathologized.

This means that in research and teaching, linguistic data should be used in conjunction with the interpretations of participants. Relationships can be partially observed through recordings, proficiency data, interviews, and classroom observations. In drawing conclusions, we should be cautious and defer to the authority of the speakers on their own cultural creations.

2. Historical and Sociolinguistic Context

The Turkish language in Macedonia has been influenced by centuries of settlement and Ottoman rule as well as commerce, education, migration and contact. The language lost different establishments of use during the centuries after Ottoman rule, but the community also utilized their schools, periodicals, associations and other means to maintain its public usage. Ödemiş (2023) highlights the importance of Turkish language education and publication for the

community, depicting how education and printing allowed them to continue their culture and language. Shaini (2023) shows how the children's periodical Tomurcuk incorporated literature as well as customs and values. Turkish is certainly alive, although, at times, precariously so, depending on location, generation, or establishment. Haznedar (2022) cites informants who were happy and proud to maintain strong Turkish in the home while it was lost or not utilized in school or professional life. Individuals can be fully fluent but literate in one language only, be a receptive speaker, or, in the case of students of Turkish, know about standard Turkish while not being familiar with oral tradition in the local Turkish dialect.

Linguistic contact in Macedonia has been the result of centuries of settlement, administration, trade, education, migration, and other social activities. Schooling, periodicals, and associations supported public use of the language during the period following Ottoman rule which saw drastic changes in the domains of use of Turkish. Ödemiş (2023) discusses Turkish schools and publications within the community's effort to ensure cultural continuity. Shaini (2023) describes how the children's periodical Tomurcuk encouraged knowledge of literature, customs, and values. The use of Turkish varies in different parts of the city in addition to different generations and institutions. Haznedar (2022) notes that it is possible for Turkish to be an active language in the home, but marginalized in the school or professional environment. Some community members are fully proficient with high levels of literacy, some have receptive skills, and some students are familiar with standard Turkish but less so with the local oral forms.

3. Oral Heritage as Living Practice

According to UNESCO (2003), oral traditions and expressions fall under the category of intangible cultural heritage, with language being the means by which they are transmitted. This means that the heritage is being continuously recreated as people "tell, sing, remember or perform." In North Macedonian Turkish communities, oral traditions include, but are not limited to, tales and legends, lullabies, riddles, proverbs, mani, wedding songs, laments, prayers, food traditions, occupational terminology, and recollections of migration. Each of these genres has its own structure and serves its own function, such as proverbs being succinct vessels of judgment, stories providing more space for description and dialogue, and songs accompanying collective celebration. It is important that heritage not be seen as static, unchanging, or pure/isolated. Those who perform oral traditions will adapt the wording and uses, and the documented features of contact speak to the complex history of multilingualism in the Balkans. An analysis of oral traditions should therefore aim to contextualize and examine issues of ownership, situation, variation, and contemporary adaptation and use.

In terms of language proficiency, I believe this issue must be approached from multiple angles. Listening, speaking, vocabulary, grammar, narrative skills, writing, and pragmatics do not necessarily develop in lock step. Oral performance may enhance some of these directly and others only if teachers create explicit connections between the performances and the ensuing thinking and writing. In the context of North Macedonia, locality, generation and multilingual

linguistic repertoire become additional factors to consider. Here, Turkish exists alongside Macedonian, Albanian and other languages of the community, with each language being used to varying degrees in the home, at school and in the public domain. So, linguistic variation can be encountered, but it is necessary to account for distinction, rather than to assume deficiency.

4. Heritage Language Theory

A heritage language refers to a language that is learned through family or community ties but is encountered in a broader society where the dominant language has greater reach. Such speakers vary, with some being more fluent in speaking yet less adept in writing, while the opposite may be the case for others. Fishman (1991, p. 150) discusses intergenerational transmission as well as the existence of functioning and relatively stable domains of use in relation to the reversals of language shift. The current situation of Turkish in the Republic of North Macedonia may be characterized within such a description, yet it is important to note that Turkish here is not solely an immigrant language but also a language with a historical presence in the region, recognized by the state and in contact with other surrounding communities in the Balkans. Haznedar (2022) details such aspects of the Turkish heritage language community of Skopje. The presence of oral traditions facilitates the use of Turkish beyond just a classroom language that has to be learned and maintained. But, in order for the Turkish heritage language to thrive, the youth need to feel that they belong to the community, with the language being seen in the public sphere and having community support for continued use that connects that sense of belonging to the future. In other words, it must connect with education and/or professional domains.

From a language-proficiency standpoint, I think the issue is more complex. Listening, speaking, vocabulary usage, grammatical usage, narrative skills, writing skills, and appropriateness to audience do not all develop at the same rate. Some of these dimensions may be directly addressed by oral participation and some only to the extent that the teacher makes a connection between performance, thinking, and writing. Locality, generation, and multilingual repertoire are also crucial in the context of North Macedonia. Apart from Macedonian, there is Turkish, Albanian, and other languages used within the community. The use of these languages differs in the domain of home, school, and outside, thus variation needs to be taken into account and explained in this context rather than considered as a deficiency.

5. Sociocultural Learning and Language Socialization

In sociocultural theory, cognitive development is viewed as learning to participate in meaningful activity with others. An example of this process of storytelling demonstrates how the process of becoming a narrator includes predicting, questioning, and repeating formulas that eventually synthesize into meaningful participation as a teller of stories. The process of language socialization provides another example whereby linguistic structures and social norms are learned in tandem with one another. When a person learns to tell a story about a trip to the mall, in addition to gaining practice using past tenses and sequencing words, he or she learns

ways of evaluating experiences in front of one's grandparents or cousins. While mere documentation creates a record of oral heritage, the processes of interviewing, transcription, analysis, and retelling generate linguistic knowledge from cultural heritage. As an oral heritage pedagogy develops, it is important that it move beyond mere exposure to use, reflection, and production. Rather than merely imitating the messages received from our elders, a strong pedagogy should help critical analysis of these meanings. Educational uses of oral heritage require that learners use that knowledge to complete authentic, meaningful language uses.

From a sociocultural perspective, learning occurs through meaningful participation, i.e., through engaging in meaningful activities with others. The process of storytelling offers an example: children make predictions and ask questions and repeat certain formulas until they become able to tell stories themselves. Research in language socialization also demonstrates that linguistic structures and social norms are simultaneously acquired. Children learn to say "I went to the store" and "then I bought some candy" from listening to accounts of migration, but they also learn to evaluate their own experiences and to do so in the presence of a particular audience. Simply recording oral heritage is not sufficient for language learning. Interviewing, transcribing, interpreting, and retelling are necessary steps for connecting oral heritage to language instruction. A rigorous pedagogy is one that moves from encounter to participation to reflection to production. Learners should be allowed to engage in critical discussion about the meanings they inherit rather than asked to repeat them mindlessly. Oral heritage can be an effective tool for language instruction if learners put it to use to perform authentic communicative functions.

6. Listening and Phonological Awareness

Lullabies, songs, rhymes, and repeated stories provide a patterning that allows for easier discernment of speech and recognition of formulaic language. The feelings of familiarity that arise can aid in focus and retention. Performances of one's local dialect also help develop an ear for dialectal pronunciation. Works by Ahmed (1998) on dialects of Turkish in Macedonia, and Koç, Baki and Çitkuşev (2023), legitimize and explain local expressions as remnants of a linguistic history rather than incorrect local speech. Turkish language instruction should develop an appreciation for local and standard variations of dialects of Turkish. For example, students can listen to a recording in a local dialect and attempt to reconstruct the content. Afterwards, they can listen to the content read in the standard dialect and note the similarities. If used in testing, it should be made clear that an attempt should be made to understand the content when spoken in the dialect, but not to imitate its pronunciation. Pronunciation practice can be used to help a student's ability to speak with a larger cross-section of Turks, but not to delegitimize a student's home speech.

From the perspective of language proficiency, some of these issues need to be looked at in multiple dimensions. Listening, speaking, vocabulary, grammatical accuracy, narrative skills, literacy, and pragmatics do not necessarily develop at the same rate. Oral exchanges may help

some dimensions more directly than others unless teachers make explicit connections between performance, reflection, and writing. In North Macedonia, attention to locality, generation, and language repertoire is required. Turkish is spoken alongside Macedonian, Albanian, and other languages of the community. The use of these languages varies from home to school to public spaces.

7. Vocabulary and Phraseological Competence

Aspects of kinship, hospitality, agriculture, craft, food, ceremony, religion, loss, and migration are evident in the words preserved in oral traditions. Vocabulary is contextually embedded and learned with connotations and collocations. Proverbs and idioms invite readers to go beyond the literal meanings and therefore contribute to a figurative literacy. As Küçük (2022) notes, Balkan Turkish literature is replete with descriptions of customs, proverbs, idioms, set phrases, foods, clothing, and melodies that are part of the broader Turkish tradition. The teacher may develop a lexical map that includes the local form, standard form, meaning, locality, generation, and an example. As a performance task, students can be asked to choose a proverb that fits a situation, explain an idiom, or compare a proverb and idiom in Turkish, Macedonian, and Albanian.

From the perspective of language proficiency, this issue must be viewed from multiple angles. Listening, speaking, vocabulary, grammar, narrative abilities, reading and writing, and appropriateness do not develop in tandem. Oral discourse may impact some of these directly and others only if teachers provide direct links between performance, metacognition, and writing. As with North Macedonia, the context here also has to do with locality, generation, and language repertoire. Turkish is spoken alongside Macedonian, Albanian, and other languages of the community, and these various languages are used with varying frequency in the home, school, and public spheres. Therefore, differences should be noted and understood rather than stigmatized.

8. Narrative Competence and Grammar

These include tales and family stories; aspects of orientation, character, complication, evaluation, and resolution; models for temporal transitions, tracking references, reported speech, and shifts between description and action. Turkish storytelling is known for its use of tense and evidentiality, e.g. a retold story may use -miş a lot, and past tense of personal experience may be used. Activities might include listening, outlining the episodes, retelling orally, changing point of view, and adapting to writing. Differences between oral and written language, e.g. oral narratives using repetition, hesitation, audience check, etc. in contrast to explicit cohesion and punctuation in writing, may be explored as a way to understand both better, rather than trying to adapt oral narrative language to writing.

In this scale , from a linguistic skills perspective, multiple dimensions need to be considered. Listening, speaking, vocabulary, grammatical mastery, narrative skills, literacy, and language appropriateness do not mature simultaneously. Some of these would be influenced directly and

others only if there is an explicit effort on the part of the teacher to transgress from performance to reflection to writing in the realm of oral participation. Similarly, locality, generational, and multilingual linguistic repertoire are important in the context of North Macedonia. Besides Macedonian, Turkish is also spoken, along with Albanian and other languages of the community, with both languages varying in locality, at home, in school, or in public. Variation needs to be accounted for rather than pathologized.

9. Mani, Folk Songs and Performance

Uğurlu's (2021) research on mani from Aşağı Banisa and Dorfullu provides insight into a still vibrant Turkish oral-poetic tradition in North Macedonia. The brevity, rhyme, formulas, and linguistic play of mani lend themselves to memorization and linguistic analysis. The wedding songs and laments tie language to rites of passage and an intensely personal episodic memory. The pedagogical usage of these mani songs would focus not only on the lyrics, but on the social context of the performance of wedding songs and laments: who sings them, when, for whom, and for what purpose. Students can engage in recitation, dramatization, and even composing their own mani based on their personal contemporary experiences. The performance of original mani can serve as an expression of mastery and understanding of the task. Sensitivity and tact are needed in the performance of mani, as they may reveal intimate information about individuals, families, or communities, or perpetuate stereotypes. Therefore, those who contribute mani should be given agency in deciding whether their contributions are kept as a private collection within the classroom or are made more widely accessible.

This issue is critical from a language proficiency perspective. Listening, speaking, vocabulary, grammar, narrative skills, and literacy skills may not develop at the same rate. Speaking seems to directly impact some of these abilities and others only to the extent that teachers make direct connections between performance, metacognition, and writing. In North Macedonia, the language issue is also one of locality, generation, and linguistic repertoire. Turkish is understood and/or spoken along with Macedonian, Albanian, and other languages of the community, and the use of these varies dialectically across the home, school, and public spaces. Some variation is to be observed and understood, not necessarily viewed as a deficit.

10. Pragmatic Competence

Proficiency also means a sense of indirectness, politeness, humour, turn-taking, social distance, an awareness of one's audience. Blessings, expressions of condolences, invitations, use of names and titles show the social actions that the words can be used to create. The use of proverbs, for example, can prove the softening of criticism by leaving the judgement to a communal, and often older, authority. Besides this, in a multilingual environment, pragmatics also come into play with the choice of Turkish, Macedonian, or Albanian. Code-switching, for example, should not be hastily assumed to be a sign of deficiency but serves many grammars such as intimacy, quotation, topic change, or for accommodation. Students should get in the habit of wondering why, at this moment, the speaker is choosing to use Turkish, Macedonian,

or Albanian. Cultural literacy provides the necessary backdrop to make sense of the lyrics to a wedding song, the anecdote about a family member, or legend about a place. Looking at versions from multiple localities demonstrates that these communities are far from monolithic and one should not view one as representative of all North Macedonian Turks.

In this understanding , the perspective of language proficiency, the issue is multifaceted. Listening, speaking, vocabulary, grammar, narrative structure, literacy, and register do not develop in tandem. Some dimensions may be directly addressed by oral participation, while others may only be addressed if teachers make explicit connections between performance, metacognition, and writing. In North Macedonia, the issue is complicated by locality, generation, and linguistic repertoire. Turkish is spoken alongside Macedonian, Albanian, and other languages of the community, with varying presence at home, at school, and in the broader community. It is vital that linguistic variation be tolerated and understood, rather than pathologized.

11. Identity, Belonging and Motivation

The concept of oral heritage positions Turkish as an emotive link to family memory and sense of belonging. This may encourage individuals to use the language orally in contexts where minority-language use has diminished. But, heritage should not be viewed as a responsibility to carry forward the past. Young people are connected to many different worlds, and might reimagine the inherited in novel ways, such as translation, remix and digital media. Shaini (2023) provides an in-depth analysis of Tomurcuk, showing the power of children's literature to mediate culture and core values. Learner-driven initiatives such as podcasts, exhibits and archives allow the researcher to see young people utilizing Turkish as a means of interviewing, audio editing, captioning and elaborating. These projects situate Turkish learners as creative agents, and challenge a deficit model of heritage language loss by offering a more hopeful narrative of multilingual creativity. The question then arises as to how these learners can be supported by institutions to expand the scope of Turkish-mediated expression and communication to be able to do more with and through Turkish heritage language.

This is a multidimensional issue from a language proficiency perspective. Listening, speaking, vocabulary, syntax, narrative, writing, and appropriateness may be in various stages of development. Verbal participation may directly impact some more than others unless the teacher further connects performances to reflections and writing. In the context of North Macedonia, locality, age, and language repertoire are brought in. Turkish exists alongside Macedonian, Albanian, and other languages that are spoken in the community, each with different prevalence in the home, in school, and in other sectors. Variation is a phenomenon to be observed and accounted for, but certainly not pathologized.

12. Family Language Policy

On top of that, family language policy (the conscious decisions or unconscious practices around language in the home) should be examined. For example, perhaps grandparents have a broader

oral repertoire and use Turkish more consistently; only research can illuminate such assumptions. Heritage activities can provide a context for interaction; a student interviewing a family elder must devise questions and negotiate understanding of potentially lengthy responses and unknown vocabulary. Research must consider the quality as well as the quantity. Short directives may characterize daily use, while narrative interaction may provide elaborated input. Thus, questionnaires must explore the length, breadth, number of participants, and engagement in storytelling or singing as a form of interaction. Another thing, questions must probe language prestige, parental conceptions of multilingualism, and the extent to which the school legitimizes varieties used at home as these may mediate the effects of heritage engagement and proficiency. This issue, from the perspective of language proficiency, needs to be addressed along several dimensions. Listening, speaking, vocabulary, grammar, narrative, literacy, and pragmatics do not necessarily develop at the same rate. Some of these dimensions may be directly targeted by oral practice; others, only if explicit connections between performance, analysis, and writing are made by the teacher. In the context of North Macedonia, attention must also be paid to locality, generation, and multilingual competency. Turkish is used in conjunction with Macedonian, Albanian, and other languages of the community, and their use varies across home, school, and public space. Therefore, variation should be observed and accounted for, not immediately considered an error.

13. Balkan Language Contact

The Balkans have a long history of language contact. Studies of language contact in the Balkan region include Koç, Baki and Çitkuşev (2023), which focuses on Turkish influences in the Štip speech community and Ödemiş (2023), which focuses on Macedonian and Albanian influences on the Turkish language in that area. Language contact can take several forms, such as lexical borrowing, phonological adaptation, linguistic convergence and code-switching. Some of these phenomena can be more widespread in the speech community, while others are used by only some individuals at certain times. Proficiency tests should be mindful of an individual's proficiency not only in the standard language, but in the local version in addition to multiple languages. Exercises in comparison can shed light on cognate words and semantic drift or false friends. This is one way to investigate language contact while not hampering students ' understanding of the standard versions of Turkish utilized in formal educational settings in Turkey and in communication with other Turkish speakers outside the Balkans.

Multidimensional language proficiency is at play here. Listening, speaking, vocabulary, grammar, narrative, writing, and pragmatic aspects may not be equally strong in oral participation and may be strengthened directly along with others only to the extent that teachers bridge performance, reflection, and writing. In the context of North Macedonia, this entails attention to local, generational, and multilingual language competence. Turkish is used along with Macedonian, Albanian, and other languages of the community, and their use varies according to home, school, and public circumstances.

14. Turkish-Medium Education

Oral proficiency is important, but schooling is vital, particularly for literacy, academic vocabulary, and genres. Babacan (2026), in her semiotic analysis of listening, speaking, reading, and writing skills of Turkish coursebooks for heritage speakers used in the Republic of North Macedonia, prioritizes communication competence. Textbooks can provide a model of a spiral, dynamic approach. But, they might not capture every variant used at home. Exclusively treating features of the heritage language as errors can lead to reticence among students. An additive approach to linguistic competence takes into account the exposure to formal registers, equivalencies between dialects and standard language. Ideally, the activities in the book should be supplemented, not supplanted, by authentic oral data; a legend may be used in teaching past tense; a story about food can be an impetus to teaching the vocabulary of a procedure; a proverb may serve as a lead-in to the genre of argumentative writing. All activities in the book should have a clear purpose with correct transcriptions and explanations that are contextualized with heritage content that is additive but employed on Culture Days.

From a language-proficiency perspective, this issue requires a multidimensional approach. Listening, speaking, vocabulary, grammatical skills, storytelling abilities, literacy, and pragmatics do not develop at the same rate. Participation within an oral context may strengthen some of these dimensions more directly and others only to the extent that the teachers make specific connections between performance, reflection, and writing tasks. In a North Macedonian context, greater attention to the notions of locality, generation, and multilingualism is needed. In Turkey, in addition to Macedonian, Albanian, and other languages of the surrounding communities, Turkish is spoken, with differing uses in the home, school, and public spheres. It is important to understand and accommodate linguistic variation rather than pathologize it.

15. Oral Heritage and Literacy

The spoken word and writing are two separate domains. A heritage speaker may understand the narrative in detail, but lack the skills necessary to present a written account of that narrative. A novice learner is missing the training to transcribe her understanding into writing, i.e. spelling, organization, and other aspects of academic writing. Writing out transcriptions from the tape may give learners a tangible grasp of the connection between phonemes and graphemes, as well as provide an opportunity to practice punctuation, paragraphing, and editing. Presenting students with a copy of a narrative as transcribed from the tape, and then again in a fully edited version enables students to see the advantages and disadvantages of each. Reading texts that reflect the students ’own culture may also spark interest in the reading, utilizing familiar scenery, narrators, and habits. But, in utilizing dialect features, it is important not to alienate a speaker of standard Turkish. Drafting literary versions of the recordings may be a way to present the material in a manner true to the original recording, yet adaptable to the standard dialect of Turkish, providing notes on linguistic differences.

It is believed that the overly simplistic view needs to be challenged from a language-proficiency perspective. Listening, speaking, vocabulary, grammatical accuracy, narrative structure, and reading and writing proficiencies develop at different rates. Oral use may directly enrich some of these and other dimensions only if teachers make explicit connections between performing, reflecting, and writing. In the context of North Macedonia, educators must consider the importance of local, generational, and plurilingual understandings of proficiency. In addition to Macedonian, Turkish speakers use Albanian and other languages used in the community, and the use of these languages varies across the home, school, and other domains. So, linguistic variation must be valued and accounted for, rather than viewed as linguistic deficiency.

16. Digital Safeguarding and Youth Participation

This brief overview of a North Macedonian archive of Turkish oral traditions recorded reveals yet another stage in the life of oral traditions beyond the event of performance, as audio recordings and transcripts move on to translation, photographs, and metadata concerning the locality, genre, performers, and permissions. The recording of oral traditions using new technologies, but, does not necessarily lead to the preservation of oral traditions, as data that could be used for educational purposes and are permitted to exist in archives remain undescribed, unpermitted, and unused. Young generations play a vital role in this, such as students digitally recording interviews, editing podcasts, mapping locations, and preparing bilingual subtitles. In addition to language learning, these encourage science literacy. Some of these may be made accessible to general public, some to schools, and the sensitive ones to families and contributors who later feel differently and choose to withdraw their permission. In preserving oral tradition, understanding the agency of contributing communities is as important as the content itself.

From this perspective, we must approach the issue from a language-proficiency lens. Listening, speaking, vocabulary use, grammar, narrative, reading and writing skills, and register do not necessarily develop in unison. Some dimensions may be directly addressed in oral participation, while others may only be addressed if teachers purposefully make the leap from performance to reflection and writing. In the context of North Macedonia, factors such as locality, generation, and multilingualism must be considered. Turkish exists alongside Macedonian, Albanian, and other languages that may be used in the community, and each language is differentially used in the home, in school, or in society at large. It is important to understand and account for variation rather than attribute it to deficiency.

17. Research Questions and Hypotheses

The study clearly argues for the inclusion of the following in a proposed research design: the oral genres in which adolescents participate; the nature of participation's relationship to listening, speaking, vocabulary, narrative, reading, and writing; the role of schooling, family policy, locality, and media as mediators between participation and these outcomes; and the perceptions of students, elders, and teachers with regard to local Turkish. I hypothesize that

participation will be positively associated with oral comprehension or fluency. I further hypothesize that intergenerational narration will be more strongly associated with lexical diversity, cohesion, etc. than will brief routine exchanges; that familiarity with proverbs and ceremonial language will be a good predictor of pragmatic competence; and that oral participation so will be less strongly associated with writing unless accompanied by sustained Turkish schooling. I do not expect strategic competence in multiple languages to be indicative of lower proficiency in Turkish. These are hypotheses that can be tested and are not claims or conclusions based on data.

As it is clearly stated that, dealing in languages, this is a complex issue. Listening, speaking, vocabulary, grammar, discourse, literacy, and pragmatics do not evolve simultaneously. The act of oral instruction may contribute to some of these dimensions directly, and to others indirectly, if, for instance, teachers associate performance with reflections and writings. In the context of North Macedonia, this means familiarity with the local, generational, and multilingual space. Turkish is spoken alongside Macedonian, Albanian, and other languages spoken by the community; different languages are in use at home, at school, and in the streets. In this context, it is important to understand and tolerate variation, instead of hastening to judge it as incompetence.

18. Methodology

As it is a propose utilizing a sequential explanatory mixed methodology design. I would select a proportional sample of up to 300 Turkish-speaking students ranging in age from 12 to 18 from Skopje, Gostivar, Tetovo, Radoviš, and Centar Župa, as well as a few villages. I would stratify my sample according to locality, language of school (Turkish or Macedonian), gender, and family profile. This would use a participation scale to measure the extent of students 'Turkish language use that would be missing the elements of frequency, number of genres used and depth of use across the interactions.It does stated that it would use locally designed, as well as standard, listening comprehension passages, oral retellings, vocabulary, reading, and writing tasks to measure Turkish proficiency. That would measure language use in fluency, accuracy, vocabulary, connectedness, and appropriateness of language use separately. It is that it would use reliability testing and statistical correlations, along with a hierarchical regression analysis using years of education, age, home language, and amount of passive language use (i.e., media) as controls. Clearly it would use student interviews, classroom observations, and story retellings to illuminate the mechanisms and exceptions to the trends that emerge in the statistics. I would integrate and interpret the quantitative and qualitative data by comparing the statistical trends with qualitative vignettes.

An understanding of language proficiency requires thinking about this issue along multiple dimensions. Listening, speaking, vocabulary, grammatical structures, narrative skills, literacy and appropriateness do not develop uniformly. Oral participation may directly impact a few and others only to the degree that the teacher scaffolds the transition between performance, thinking,

and writing. In North Macedonia, variances of place, age and the multilingual repertoire must be taken into account. Turkish is utilized in conjunction with Macedonian, Albanian and other languages of the community. The use of these languages varies by home, school, and public space. Uncovered variation should be analyzed and explained, not assumed to be incorrect.

19. Ethics, Reliability and Validity

What results is a story of heritage that may reveal insights about migration, political conflict, religion, and relationships within families. Informed consent should address the recording, storage, use of direct quotations, and circulation of the materials, and for research participants who are minors, researchers should seek the child's assent as well as their guardian's consent. Obtaining consent to conduct interviews should not be assumed to grant permission to publicly upload the interview content. Validity injunctions will also require that we be mindful of linguistic variation that may be treated unfairly or unequally. Research instruments need to be carefully and thoughtfully piloted across locales, and the raters and judges involved need to be sensitively and adequately trained in the assessment of regional and community linguistic features. While the vitality of standard Turkish may be assessed, similar tests of intelligibility and narrative efficacy should be conducted with the community in mind. A linguistic research design that triangulates multiple tests, interviews, and audio recordings will serve to lessen the burden on self-reporting. The technique of member checking allows research participants to revise or correct their statements in our contextual evaluation. Reliability techniques might involve double scoring of tests and transparency in coding of results. In the end, research ethics in heritage language testing are inextricably tied to the respect and regard we pay to our linguistic subjects and their ownership of their heritage languages.

From a language skills perspective, this task ought to be viewed along multiple dimensions. Listening, speaking, word use, grammatical accuracy, narrative coherence, writing ability, and appropriateness may be used to various degrees, some perhaps directly improved by oral participation, others enhanced by teacher practices that lead from performance to reflection to writing. In North Macedonia, another dimension represents locality, generation and linguistic repertoire. Turkish is used alongside Macedonian, Albanian, and other languages in the community, while differently shifting in the home, school and public space. Here, too, it is to be mapped and explained, but not pathologized.

20. Discussion, Limitations and Conclusion

Despite the findings of the studies above not being generalizable due to the limitations of being cross-sectional studies, to be used with small, local geographical sample and tested in a standardized test that may not measure competence of dialectal variants, I feel the schools (and universities at large) should explore oral heritage archives with local communities 'permission and use it in training teachers and in seeking ways to effectively use local material as an explicit outcome. The oral heritage of a community does not replace formal education but serves to contextualualize formal education for that particular community. The additive use of

community language, standard Turkish, and multiple languages will serve to allow students to thrive in their education as well as in their heritage.

This issue must be viewed from multiple dimensions of language proficiency. Listening, speaking, vocabulary use, grammar, narrative skills, literacy, and language appropriateness do not necessarily develop in synchrony. Oral participation may directly affect some dimensions, but others only if teachers make the effort to transition performances to reflections and writing experiences. The North Macedonian context adds the dimension of locality, generational, and multilingual language skills. Turkish is spoken alongside Macedonian, Albanian, and other languages of the community, and different versions of these languages prevail in the home, school, and public spaces. Variation must be understood and accounted for, and not viewed a priori as language deficiency.

References

Ahmed, O. (2012). Makedonya Türk ağızlarında iki sesin durumu üzerine: "ö" ünlüsü ve "h" ünsüzü. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 1(2), 15–26.

Ahmed, O. (2014). Makedonya Türk ağızlarında şimdiki ve geniş zamanın bugünkü morfolojik durumu. İDİL, 3(14), 1–11.

Ahmed, O. (2018). Makedonya Türk ağızları: Geçmişi ve bugünkü durumu. Ulakbilge, 6(29), 1463–1482.

Babacan, G. (2026). Kuzey Makedonya'da kullanılan Türkçe ders kitaplarının dört temel dil becerisi bağlamında değerlendirilmesi. Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları, 8(2), 293–306.

Baker, C. (2011). Foundations of bilingual education and bilingualism (5th ed.). Multilingual Matters.

Cummins, J. (2000). Language, power and pedagogy. Multilingual Matters.

Fishman, J. A. (1991). Reversing language shift. Multilingual Matters.

Hoca, F., & Arizankovska, L. (2014). Makedonca-Türkçe arasındaki kültür etkileşmede dil unsurunun önemi. Hikmet, 12(24), 28–43.

Haznedar, B. (2022). Turkish as a heritage language in Skopje. Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları.

Koç, R., Baki, S., & Çitkuşev, D. (2023). Kuzey Makedonya İştip ağzında kullanılan Türkizmalar. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 12(2), 578–591. https://doi.org/10.7884/teke.1312763

Köstereliođlu, İ. (2025). Kuzey Makedonya'daki Türk soydaşların yaşadığı eğitim sorunlarına deneyimsel bağlamda çözüm önerileri. Journal of Interdisciplinary Education: Theory and Practice.

Küçük, S. (2022). Yabancılara Türkçe öğretiminde Balkanlardaki Türk dili ve edebiyatı unsurlarının kullanımı. Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları.

Ödemiş, Z. (2023). Kuzey Makedonya'da Türk varlığı ve günümüz varlık mücadelesine kısa bir bakış. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 12(1), 443–472.

Shaini, R. (2023). Turkish children's literature in Macedonia and values education in Tomurcuk journal. Knowledge–International Journal, 61(5), 871–878.

Uçkun, R., & Karakuş, E. (2014). Balkan Türkleri edebiyatı ve halk kültürünün Türkiye'deki üniversite eğitiminde yer almasının gerekliliği üzerine bazı tespitler. TÜRÜK, 2(3), 135–157.

Uğurlu, M. (2021). Kuzey Makedonya'nın Aşağı Banisa ve Dorfullu köylerinde tespit edilen mânilerin tematik ve yapısal analizi. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 14(33), 107–116. https://doi.org/10.12981/mahder.870576

UNESCO. (2003). Convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage. UNESCO.

Valdés, G. (2001). Heritage language students: Profiles and possibilities. In J. K. Peyton et al. (Eds.), Heritage languages in America (pp. 37–77). Delta Systems.

Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society. Harvard University Press.

Zdravkova-Djeparoska, S. (2020). Macedonian cultural plurality at the crossroads of cultural policy and cultural management. Arts, 9(3), 85. https://doi.org/10.3390/arts9030085

BEHAVIOUR AND FACTORS OF SELF-HARM AMONG STUDENT OF SECONDARY SCHOOLS IN MALAYSIA: A STUDY OF SCHOOL COUNSELLORS' PERSPECTIVES

Mohamad Johdi Salleh
International Islamic University Malaysia (IIUM)

Nurul Adawiyah MJ
International Islamic University Malaysia (IIUM)

Nurul Ain MJ
International Islamic University Malaysia (IIUM)

ABSTRACT

This study sought to evaluate the self-harm behaviour and contributing factors among Selangor secondary school students from the perspective of the counsellors. The research primarily referred to Haniza Rais (2021), Mohamad Johdi (2025) and Ministry of Education Malaysia (2026) regarding the behaviour and dimension of self-harm among teenagers, particularly school students. 142 counsellors in Selangor who represented a variety of genders, ethnicities, types of schools, and districts received the validated 6-Likert scale questionnaires via Telegram google-form. According to the study's findings, the statement "Client engages in self-harm to feel relieved from unpleasant feelings and thoughts" was associated with the first highest rate of self-harm activity among secondary school students. obtained a mean of 5.17 and a standard deviation of 0.81; second highest was the statement that "Clients who display self-harm may engage in cutting, burning, biting, and scratching skin" with a mean of 5.08 and a standard deviation of 0.71; and third was the statement that "Clients who self-harm is prone to suicidal attempt" with a mean of 4.94 and a standard deviation of 0.92. The results also showed that the statement "The student has a personal history of self-harm" obtained a mean of 5.10 and a standard deviation of 0.81; the second highest statement was "The student has low self-esteem and feels aimless," which had a mean of 5.07 and a standard deviation of 0.74; and the third highest statement was "The student has thoughts of harming oneself," which had a mean of 5.00 and a standard deviation of 0.73. It is hoped that the results of this study will help school counsellors improve their awareness, knowledge, interventions, and preventions of self-harm among students in nurturing first-class harmonious human capital in a safe, harmonious school and home environment who are outstanding nationally and internationally in realising the prosperous Malaysia Development Plan 2030, and innovative sustainable Education Blueprint Malaysia 2026-2035.

Keywords: Self-harm, Students, Behaviours & Factors, Counsellors perspectives

THE FLOATING CITY: UTOPIA, TECHNOLOGY AND ECOLOGICAL FUTURES IN RICHARD POWERS'S *PLAYGROUND*

C. Ashmitha Chellam
Mc. C., Research Scholar, Department of English, Academy of Maritime Education and Training Deemed to be University, Kanathur, Chennai.
ORCID ID: 0009-0006-2618-1569

C. Vairavan
Dr., Associate Professor and Head, Department of English, Academy of Maritime Education and Training Deemed to be University, Kanathur, Chennai.
ORCID ID: 0000-0002-6199-3320

ABSTRACT

Richard Powers's *Playground* (2024) brings together technological innovation, ecological precarity, and utopian aspiration through the speculative possibility of a floating city in the Pacific Ocean. Rather than presenting technological ingenuity as either an unequivocal solution to environmental crisis or an inherent threat to the natural world, the novel exposes the contradictions embedded in attempts to engineer alternative habitats for a damaged planet. Drawing on ecocriticism, critical posthumanism, and utopian studies, this paper examines the floating city as a contested site where technological ambition, ecological vulnerability, and human nonhuman relations converge. It argues that the floating city functions simultaneously as a utopian projection of technological mastery and a critique of the anthropocentric desire to separate human survival from planetary ecological processes. Powers' representation of oceanic space further destabilizes conventional distinctions between nature and technology, human and nonhuman, and refuge and exploitation. The article therefore proposes that *Playground* reconfigures utopian thought through an ecological and posthuman lens: the future cannot be secured through the domination or technological enclosure of nature but through forms of coexistence, interdependence, and ethical responsiveness to more-than-human life. By reading the floating city as both an imaginative technological solution and an ecological paradox, the study demonstrates how Powers challenges conventional narratives of technological progress and develops a more relational conception of planetary futures.

Keywords: Playground, floating city, utopia, technology, ecocriticism, ecological survival.

KAPİTALİZM VE MÜSLÜMAN BİREY: KAPİTALİST DÜZENİN GÜNÜMÜZDEKİ YERİ VE TAKVA-ZÜHD ARASINDA DENGELİ BİR TASAVVURUN İNŞASI

CAPITALISM AND THE MUSLIM INDIVIDUAL: THE CONTEMPORARY PLACE OF THE CAPITALIST ORDER AND THE CONSTRUCTION OF A BALANCED PERSPECTIVE BETWEEN PIETY (TAQWA) AND ASCETICISM (ZUHD)

YUNUS CEYLAN
Igdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Ana Bilim Dalı
Iğdır University, Faculty of Theology, Department of Sufism
ORCİD ID: 0009-0009-2463-9232

ÖZET

Kapitalizmin doğuşundan günümüz dünyasındaki yansımalarına uzanan bu çalışma, kapitalizmi yalnızca bir iktisat sistemi olarak değil, aynı zamanda insanın mal, mülkiyet, tüketim ve değer anlayışını şekillendiren bir hayat tasavvuru olarak ele almaktadır. Çalışmada kapitalizmin tarihsel gelişimi ve modern toplum üzerindeki etkileri incelenerek bireyin ekonomik ilişkiler karşısındaki konumu değerlendirilmektedir. Ardından bu düzenin İslâm ahlak geleneğinin iki temel kavramı olan takva ve zühd ile ilişkisi ele alınacaktır. Takva, bireyin kazancından, harcama ve paylaşmaya kadar ahlaki sorumluluk bilinciyle hareket etmesini ifade ederken; zühd, mal ve dünya nimetlerine sahip olmayı bütünüyle reddetmek yerine insanın gönül dünyası üzerindeki hâkimiyetine gem vurmasını sağlayan içsel özgürlük anlayışını ifade etmektedir. Yapılan bu çalışmada, kapitalist düzenin teşvik ettiği sınırsız tüketim arzusu, hazzın peşinden koşma, biriktirme eğilimi ve maddi zenginliği başarı odaklı yaşam anlayışını İslam ahlakının belirlediği ölçütler çerçevesinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Takva ve zühdün bireyin ekonomik tercihlerini nasıl yönlendirebileceği, yeme-içme anlayışından giyim kuşamına kadar malın ahlaki kullanımını nasıl destekleyebileceği ve insanın maddi imkanlarla kurduğu ilişkiyi nasıl dönüştürebileceği üzerinde durmayı amaçlamaktadır. Sonuç olarak kapitalizmi bütünüyle reddetmek veya sorgulamadan benimsemek yerine, bu düzen içerisinde ahlaki sınırları koruyan, tüketim alışkanlıklarını sorgulayan ve toplumsal dayanışmayı önemseyen bilinçli bir insan anlayışının imkânlarını ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Takva, Zühd, Tüketim Toplumu, İslam Ahlakı

ABSTRACT

Tracing the trajectory from the birth of capitalism to its manifestations in the contemporary world, this study examines capitalism not merely as an economic system, but as a vision of life that shapes human perceptions of goods, property, consumption, and value. It explores the historical development of capitalism and its impact on modern society, while assessing the

individual's position within economic relations. Furthermore, the study investigates the relationship between this order and two fundamental concepts within the Islamic ethical tradition: taqwa (God-consciousness/piety) and zuhd (asceticism/detachment). While taqwa denotes an individual's commitment to acting with a sense of moral responsibility—encompassing everything from how one earns to how one spends and shares—zuhd represents an inner freedom that allows a person to restrain the influence of worldly possessions and material comforts over their heart, rather than necessitating an absolute rejection of such things. This work aims to evaluate—through the lens of Islamic ethical criteria—the tendencies fostered by the capitalist order, such as the desire for limitless consumption, the pursuit of pleasure, the inclination toward accumulation, and the view that equates material wealth with success.

The study explores how taqwa and zuhd can guide an individual's economic choices, support the ethical use of material goods—ranging from consumption habits to attire—and transform the nature of one's relationship with material resources. Ultimately, rather than advocating for the total rejection or the uncritical acceptance of capitalism, this work seeks to articulate the possibilities for a conscious approach to life—one that upholds moral boundaries, critically examines consumption habits, and prioritizes social solidarity within the framework of this existing order.

Keywords: Capitalism, Taqwa, Zuhd, Consumer Society, Islamic Ethics

Giriş

Kapitalizm, modern dünyanın hem ekonomik hem de Ahlaki çerçevesini belirleyen en etkili düzenlerden biridir. Üretimden tüketime, çalışma hayatından boş zamana, [1] devletlerin politikalarından kişilerin kimlik arayışlarına[2] kadar geniş bir alanda belirleyici olan bu düzen, mal ve servetle kurulan ilişkiyi de yeniden tanımlamıştır. Müslüman birey açısından asıl soru, kapitalizmin bir iktisat modeli olarak değerlendirilmesinin ötesinde, insanın dünya ile kurduğu ilişkiyi nasıl biçimlendirdiğidir. İslâm ahlâk geleneğinde bu ilişkinin iki temel kavramı takva ve zühddür.

Modern zaman, insanlık tarihinin en hızlı maddi üretim kapasitesine ve teknolojik imkânlarına şahit olurken,[3] aynı zamanda manevi, ahlaki ve varoluşsal krizlerin en derinleştiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.[4] Sanayi devrimi sonrasında hız kazanan ekonomi beraberinde

[1] Ömer Aytaç, "Kapitalizm ve Hegemonya İlişkileri Bağlamında Boş Zaman", *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28/2 (Aralık 2004), 115.
[2] Songül Demirel – Ceren Yeğen, "Tüketim, Postmodernizm ve Kapitalizm Örgüsü", *Ankara Üniversitesi İlef Dergisi* 2/1 (Haziran 2015), 118.
[3] Nermin Kılıç, *Yeni Kapitalizm ve İnsan: Tüketim Toplumunda Yaşam Pratikleri* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 8-10.
[4] Mehmet Akbaş, "Dini İlgisizlik Çağımızın Önemli Bir İnanç Sorunu", *İlahiyat* 1 (2022), 210.

küreselleşen modern iktisat anlayışını[5]; sınırsız tüketim, bitmek bilmeyen arzular, meta kitleşmesi ve sınırsız büyüme ideolojisi üzerine kurulu bir yaşam modelini bireylere ve toplumlara dayatmaktadır.[6] Bu durum, Müslüman zihninde son derece derin ahlaki, ontolojik ve ideolojik bir krizin doğmasına yol açmaktadır. Bir yanda dünyada imar, adaleti tahsis etme ve üretimin gerekliliği gibi dine ve fıtrata dayalı sorumluluklar yer alırken, diğer yanda İslam'ın dünyevileşmeye (vahye ve ahlaki ilkelere yabancılaşmaya) karşı koyduğu kesin değerler bulunmaktadır.

Ortaya çıkan bu çetin krizin aşılmasında ve iktisadi eylemlerin yeniden ahlaki bir zemine oturtulmasında İslam düşünce geleneğinin iki anahtar kavramı öne çıkmaktadır: Takva ve Zühd. Ne var ki modern seküler-kapitalist ortamda bu iki kavram ya pasif bir inziva (asketik yaşam/dünyadan el çekme/Hrıstiyanlıktaki ruhbanlık anlayışı) şeklinde daraltılarak yanlış anlaşılmakta ya da bireysel dindarlık sınırlarına indirgenerek piyasanın karmaşık mekanizmalarının tamamen dışına itilmektedir. Bu çalışmanın temel amacı; iktisadi gerçekliğin fıtratı tahrip ettiği günümüz kapitalist dünyasında zühd ve takva kavramlarını özgün İslami kaynaklar ışığında yeniden okumak ve bu iki ilke arasında dengeli, dinamik ve uygulanabilir bir tasavvurun nasıl inşa edilebileceğini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Çalışmanın kapsamı kuramsaldır; belirli bir ülke veya sektör üzerinden değil, genel tanımlar üzerinden yapılmıştır. Ayrıca kapitalizm tek biçimli bir yapı olmayıp ülkelerin ve farklı dönemlerin anlayışından etkilenmiştir; bu nedenle burada yapılan değerlendirmeler genel eğilimler üzerinedir. Takva ve zühd de İslâm düşünce tarihinde kelam, fıkıh, tefsir ve tasavvuf gibi pek çok alanda ele alınan geniş kavramlardır; konumuz açısında kapitalist düzenle ilişkilendirilebilecek yönleri ele alınmıştır.

1. Kapitalizm: Kavram ve Tarihsel Gelişim

Kapitalizm, üretim araçlarının özel mülkiyetine, piyasanın değişim hacmine, ücretli emeğe ve sermayenin sürekli birikimine dayanan bir ekonomik düzen olarak tanımlanır.[7] "Kapitalist" kelimesi ise hem sermaye sahibini hem de bu sermayenin işleyiş mantığıyla oluşan düzeni nitelemek için kullanılır.[8] Bu iki anlam konumuzun için önemlidir; çünkü kapitalizm, yalnızca bireysel tercihlerle değil, bireyleri belirli davranış biçimlerine yönlendiren kollektif bir mantıkla da işler.

Adam Smith, menfaatini gözeten kişilerin davranışlarının piyasa sayesinde toplumsal refaha dönüşebileceğini savunarak bu düzenin klasik temellendirmesini yapmıştır.[9] Karl Marx ise kapitalizmi, emeğin metalaşması ve alın terinin sermaye tarafından kendine mal edilmesi

[5] Ersin Gümüşlü, *Genç Yetişkinlerde İşsizlik Kaygısı ile Dini Başa Çıkma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (Kars: Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2026),
[6] Zeki Duman, "Tüketimci Kapitalizmin ve Tüketim Kültürünün Eleştirisi", *Sosyoloji Dergisi* 33 (2016), 16-18.
[7] George Fulbert, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, çev. Sadık Usta (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2018), 17.
[8] Erkan Aydoğan, *Fabrikada Emek Denetimi* (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2011), 5.
[9] Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* London: W. Strahan and T. Cadell, 1776), 19-25.

üzerinden eleştirmiştir. Marx'ın "meta fetişizmi" kavramı, insanlar arasındaki ilişkilerin şeyler arasındaki ilişkiler gibi olmasıyla açıklar.[10] Max Weber ise kapitalist ruhun, kazanmayı ahlaki bir sorumluluk sayan dünya içi çilecilikten doğduğunu, zamanla dini dayanağını yitirip insanı "demir kafes" içinde bıraktığını ileri sürmüştür.[11] Karl Polanyi de piyasa ekonomisinin toplumsal ilişkilerden koparılmasını; emek, toprak ve paranın "hayali meta"ya dönüştürülmesini modern çağın temel kırılması olarak yorumlamıştır.[12]

Bu dört görüş, kapitalizmin farklı yönlerini öne çıkarsa da ortak bir payda buluşur: Kapitalizm insanı, mal ve piyasa ilişkileri içinde ele alan; değeri büyük ölçüde ekonomik kazanımlara bağlayan bir sistemdir. Takva ve zühd ise tam da bu noktada, insanın kıymetini ve malın üstünde değerlerle tanımlayan ahlaki kavramlar olarak devreye girer.

2. Kapitalizmin Günümüz Dünyasındaki Yeri

Günümüzde kapitalizm, yalnızca üretim ve ticaret düzeni olmaktan çıkmış; finansallaşma, borçlanma ve spekülasyon yoluyla hayatın bütün alanlarına nüfuz etmiştir. Faize dayalı borç ilişkileri bireyleri, hane halklarını ve devletleri sürekli bir geri ödeme baskısı altında tutan yapısal bir düzen haline gelmiştir.[13] Thomas Piketty'nin tarihsel verilere dayanan analizi, sermaye getirisinin ekonomik büyümeyi aştığı dönemlerde servet eşitsizliğinin arttığını ve bu eğilimin geçici bir arıza olmadığını göstermektedir.[14] Kapitalizmin ortaya çıkmasında bu yana farklı alanlarda kendini göstermekle beraber en çok tüketim kültüründe hissetmektedir. Bu konuda Thorstein Veblen, "gösterişçi tüketim" kavramıyla malın kullanım değerinden çok statü göstergesi olarak tüketildiğini ortaya koymuştur.[15] Jean Baudrillard ise tüketimin bir ihtiyaç karşılama durumu değil, anlam ve kimlik üreten bir değer yargı olduğunu savunur; burada ihtiyaç hiçbir zaman tam anlamıyla doyuma ulaşmaz.[16] Çünkü tüketim kimliğiyle var olan bireylerde, tüketimin eksik kalması kimliğin eksik kalması anlamına gelir. Zygmunt Bauman'ın "akışkan modernite" kavramı da bağlılıkların hafiflediği, her şeyin tüketilebilir ve değiştirilebilir hâle geldiği bir hayat biçimini anlatır.[17] Erich Fromm ise modern insanın değerini "sahip olma" üzerinden kurduğunu, bunun ise varoluşsal bir boşluk ürettiğini ileri sürer.[18]

Dijital çağda kapitalizm, kitle iletişim araçlarıyla birlikte dikkatin, zamanın ve verinin metalaştığı yeni bir form kazanmıştır. Shoshana Zuboff'un "gözetim kapitalizmi" olarak

[10]Karl Marx, *Das Kapital: ekonomi politiğin Eleştirisine katkı.* Berlin. 1859. 3.
[11]Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Mehmet Ökten. Ankara: Tutku Yayınevi, 2014.56-57.
[12]Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, 115.
[13] Pınar Bedirhanoğlu, "Finansallaşma, Yeni Sınıfsal Çelişkiler ve Devletin Dönüşümü". *Çalışma ve Toplum Dergisi*. 1/60 (1 Ocak 2019): 371-388.
[14]Thomas Piketty, *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*, çev. Hande Kocak. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014. 1413-1419.
[15]Thorstein Veblen, *Aylak Sınıfın Teorisi*, çev. Zeynep Gültekin & Cumhur Atay. Ankara: Babil Yayınları, 2005. 58.
[16]Jean Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, çev. Nilgün Tutal & Ferda Keskin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017. 52.
[17]Zygmunt Bauman, *Akışkan Modernite*, çev. Sinan Okan Çavuş. İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2018. 91.
[18]Erich Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, çev. Aydın Arıtan. İstanbul: Say Yayınevi, 2019. 209.

adlandırdığı bu yapıda insan davranışına dair veri, ham madde gibi işlenmekte ve kâr üretiminin aracı haline gelmektedir.[19] Byung-Chul Han ise çağdaş toplumu "performans toplumu" olarak tanımlar; bu toplumda birey dışarıdan bir baskıdan çok kendi kendini sömüren bir girişimciye dönüşür.[20] İşletme sahiplerinin parça başına satılan mal kadar ücret veya konulan hedefler sonucunda ikramiye gibi uygulamalarla bireyi daha fazla kazanma arzusuyla daha verimli çalışmasını sağlamaktadırlar. Bu kişi hem kendisinin efendisi hem de kölesi olur. Bunun sonucunda tükenmişlik hissi toplumda yaygınlaşabilir. Bu durumlar, kapitalizmin günümüzdeki baskısının yalnızca dışsal bir zorlama değil, bireyin kendi arzularına ve hedeflerine yerleşen ruhsal bir sorun olduğunu gösterebilir. Kapitalizm her devleti ve her toplumu etkilediği gibi Müslüman topluluklarda kendisini dindar kimlik adı altında gösterebilir. Örneğin son zamanlarda ortaya çıkan "umre kınası, gül kokulu tespih, besmele çeken bardak" gibi birçok dini sembolleri kullanarak kendisine toplumda yer bulmaktadır. Bunların yanı sıra farz olan Ramazan ayının bir tüketim sezonuna dönüşmesi, dini sembollerin ticari ürünlere indirgenmesi, gösteriş ve lüks hayatın yaygınlaşması ve borçlanma kültürünün artması bu durumun örnekleri olarak gösterilebilir. Aynı zamanda dindar girişimciler ve iş insanları, bir yandan ahlaki hassasiyet taşırken bir yandan rekabet baskısı altında çalışmakta; bu da takva ile piyasa gerçekliği arasında sürekli bir gerilim doğurmaktadır.

Bu durum, "Müslüman bir kapitalizm mümkün müdür?" gibi soyut bir sorudan çok, "kapitalist düzende ahlaki özne nasıl ayakta kalır?" sorusunu gündeme getirir. Bu soruya verilecek cevap, hem kişisel tercihlerin hem de kamusal düzenlemelerin birlikte ele alınmasını gerektirir. Faizsiz finans araçları, vakıf geleneğinin yeniden canlandırılması ve etik iş uygulamaları bu yöndeki uygulamalar kapitalizmin içerisinde ahlakı öznenin ayakta kalmasını sağlayabilir.

3. Kapitalizmin Toplumda Var Olma Alanı

Kapitalizm, birbirini besleyen üç temel yapıyla toplumlarda var olur. Bunlar: İktisadi ve hukuki alanda; (özel mülkiyet, sözleşme özgürlüğünde, rekabet ve sermaye birikimi). Toplumsal ve psikolojik alanda ise birey, tüketici ve girişimci kimliği etrafında şekillenir; başarı, mülk ve gösterge üzerinden ölçülür.[21] Kültürel ve dini bağlamda ise Weber'in tespit ettiği gibi, bir zamanlar dini anlam taşıyan çalışma ve kazanma etiği zamanla seküler bir birikim mantığına dönüşür.[22]

Müslüman toplumlar açısından bu süreç daha da karmaşıktır. Bu toplumlar bir yandan küresel piyasaların içinde yer alırken, diğer yandan da helal kazanç ve harcama konusunda ahlaki sınırları içerisinde yaşamaya çalışmaktadırlar. M. Umer Chapra, piyasa mekanizmasının ahlaki sınırları olmadan adalet ve refahı birlikte olamayacağını savunarak İslam iktisat düşüncesinin

[19]Zuboff, Shoshana. *Gözetim Kapitalizmi Çağı: Gücün Yeni Sınırında İnsani Bir Gelecek İçin Mücadele* . New York: PublicAffairs, 2019. 1-27.
[20]Byung-Chul Han, *Yorgunluk Toplumu*, çev. Samet Yalçın. İstanbul: Açılımkitap, 2015. 22.
[21]Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*. 209-212; Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, 52.
[22]Weber, *Protestan Ahlakı*, 49-52.

bu konudaki temel kaygısını dile getirir.[23] İbn Haldun da refah ve lüksün, ilk dönemde güç veren dayanışma ruhunu zamanla zayıflattığını ileri sürerek ekonomik gelişme ile ahlaki çözülme arasındaki ilişkiyi ele alır.[24] Dolayısıyla Müslüman zihniyetinde kapitalizm meselesi, ticaretin kendisinden çok, ticaretin ahlaki çerçevesi ve servetin insanı nasıllaştırdığı üzerinden tartışılır.

Bu alanlar birbirinden bağımsız değillerdir. Hukuki düzen mülkiyet ve rekabeti güvence altına alırken, tüketim kültürü bu düzenin sürekliliği için gerekli talebi üretir; dijital platformlar ise bu talebin üretildiği alanı hayatın her anına yayar. Böylece birey, çalışma, tüketim, boş zaman ve ilişkiler arasında net bir sınır çizemediği bir ortamda yaşar. Takva ve zühd kavramları, bu iç içe geçmişlik karşısında bireye sınır çizme ve mesafe koyma imkânı sunar. Bunlar sistemden kaçmak için değil, sistemin içinde kendi varlığını koruyabilmek için gereklidir.

4. Kapitalizm ve Takva

Takva, "korumak, sakınmak" anlamındaki *vikaye* kökünden türemiştir;[25] Râgıb el-İsfahani'ye göre asıl anlamı nefsi korkulan şeyden korumaktır.[26] Toshihiko Izutsu ise Kur'ân'daki takvayı, Allah'a karşı sorumluluk bilincine dayanan bir ahlaki çizgi olarak tanımlar.[27] Takva, bu yönüyle sadece korkuyu değil, hayatın her alanına yayılan bir dikkat ve sorumluluk halidir. Kur'ân, ise takvayı sakınılması gereken yasaklar olarak sunar.[28]

Takva; sınırlayıcı, yönlendirici ve toplumsal düzen olmak üzere üç temel işlevi vardır. Sınırlayıcı işlev Kazancın helâl olması, faiz ve aldatmadan uzak durulması takvanın doğrudan bir gereğidir. Kur'ân-i kerim, "Allah alışverişi helâl, faizi haram kılmıştır" buyurarak ticareti helal, faiz ve faizli işlemleri ise haram kılar;[29] ölçü ve tartıda hile yapanları da şiddetle uyarır.[30] Hz. Peygamber'in (sav) "Bizi aldatan bizden değildir" sözü,[31] rekabetin ve kârın gölgesinde ortaya çıkabilecek aldatıcı uygulamalara karşı kesin bir sınır çizmektedir. Yönlendirici işlev ise Hz. Peygamber (sav) "kulun malını nereden kazandığı ve nereye harcadığı sorulmadıkça kıyamette yerinden ayrılamayacağını bildirmiştir".[32] Şâtıbi'nin makâsıd anlayışında malın korunması beş zaruri değerden biri olarak sayılsa da,[33] mal diğer değerlerin üzerine çıkarılmaz.

---

[23] M. Umer Chapra, *İslam Ve Ekonomik Meydan Okuma (İslami Meydan Okuma).* Leicester: The Islamic Foundation, 2016, 153.
[24] İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2004. 10.
[25] Burhan İşleyen, *Dünyevileşme*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019. 179.
[26] Ebü'l-Kāsım er-Ragıb el-İsfahani, *el-Müfredat fî ġaribi'l-Ḳurʾan*, thk. Abdülbaki Güneş & Mehmet Yolcu İstanbul: Çıra Yayınları.2010. 1176.
[27] Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017, 299-305.
[28] Bakara 2/197.
[29] Bakara 2/275.
[30] Mutaffifin 83/1-3.
[31] Müslim b. el-Haccac, *el-Camiʿu'ş-ṣaḥiḥ* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "İman", 164.
[32] Tirmizi, *el-Camiʿu'ş-ṣaḥiḥ*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Mektebetü Mustafa el-Babi el-Halebi, 1975), "Ḳıyame", 1.
[33] Ebû İshak İbrahim b. Mûsa eş-Şatıbi, *el-Muvafaḳāt*, thk. Meşhûr b. Hasan Al Selman (Kahire: Daru İbn Affan, 1997), "Kitabü'l-Maḳāṣıd".

Takva bu bakımdan mal edinmeyi değil, malı amacına uygun konumlandırmayı hedefler. Çünkü İslâm, mala insan hayatını kolaylaştıran bir unsur olması itibariyle kıymet verir. Malın vasıta olmaktan çıkarılıp hayatın en önemli gayesi haline getirilmesini ise yasaklar.[34] Eleştirel ve toplumsal işlev ise Kur'ân'ın "Adaletli olun, o takvaya daha yakındır" emri,[35] takvayı bireysel dindarlığın üstesinden adalet ilkesiyle bağdaştırır. Servetin yalnızca zenginler arasında dolaşan bir araç olmasını yasaklayan âyet de,[36] kapitalist düzenin ürettiği sosyal eşitsizlik karşısında takvanın toplumsal boyutunu gösterir. İsrafın yasaklanması ise tüketim kültürüne yönelik sınırlayıcı bir alan çizmektedir.[37]

5. Kapitalizm ve Zühd

Zühd, sözlükte bir şeye rağbet etmemek anlamına gelir; ıstılahta ise dünyaya ait olan şeylerin gönülde yer etmemesidir.[38] Tirmizi'nin rivayet ettiği bir hadiste zühd, helâli haram kılmak veya malı telef etmek değil, kişinin Allah'ın elinde olana kendi elindekinden daha fazla güvenmesi olarak tanımlanır.[39] Gazzâli de zühdü "dünyadan daha hayırlısına rağbet ederek dünyayı bırakmak" olarak tarif eder.[40] Kuşeyri ise zühd konusunda ulemanın haramı terk, helâlin fazlasını terk ve gönülden tamamen kopması gibi farklı tanımlar yaptığını aktarır.[41]

Kapitalizm sistemiyle beraber sınırsız tüketim ve birikim arzusu karşısında dengeli bir hayatı esas alan zühd hayatı bilinçli bir tüketim ve birikimi hedefler. Hz Peygamber, âdemoğlunun iki vadi dolusu altını olsa üçüncüsünü isteyeceğini ve onun gözünü ancak toprağın dolduracağını bildirmiştir.[42] Yine O'nun "Zenginlik mal çokluğu değil, gönül tokluğudur" hadisi,[43] zenginliği maddi bir birikimden çok ruhsal bir durum olduğunu vurgular.

Zühdün psikolojik özünü ise Hadid sûresindeki ilke belirler: "Elinizden kaçana üzülmeyesiniz, size verdiğiyle de şımarmayasınız."[44] Bu ilke, kâr ve zarar döngüsünün sürekli değişebileceğini ekonomik ortamda insanı ruhsal dengeye kavuşturur. Han'ın performans toplumunda gördüğü tükenmişlik, kısmen insanın değerini sürekli başarı ve verimlilik üzerinden ölçmesinden kaynaklanıyorsa, zühd bu ölçütün gönül üzerindeki hâkimiyetini rahatlatan bir manevi özgürlük sağlar.

---

[34] Ali Pekcan, *İslam Hukukunda Gaye Problemi Zarûriyyat-Haciyyat-Tahsiniyyat* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003), 159-197.
[35]Maide 5/8.
[36]Haşr 59/7.
[37]A'raf 7/31; İsra 17/26-27.
[38] Kadir Özköse, Zühd Ve Sûfilerin Zühde Yükledikleri Anlam (Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım). *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2002 6/1. 175-182.
[39]Tirmizi, "Zühd", 29.
[40]Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzali, *İḥyâ' 'ulûmi'd-din* (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, ts.), 4/"Kitabü'l-fakr ve'z-zühd".
[41]Ebü'l-Kāsım Abdülkerim b. Hevazin el-Kuşeyri, *er-Risale* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), "Zühd" babı.
[42]Buhari, *el-Cami'u's-şaḥiḥ* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Rikāḳ", 10; Müslim, "Zekat", 116.
[43]Buhari, "Rikāḳ", 15; Müslim, "Zekat", 120.
[44]Hadid 57/23.

6. Takva ve Zühdün Birlikte Okunması

Takva ve zühd, kapitalist düzen karşısında birbirini tamamlayan iki ahlaki kavram olarak okunabilir. Takva dış çerçeveyi çizer: Neyin helal olduğu, hangi kazancın caiz olduğunu ve başkalarının hakkına nasıl riayet edileceği,[45] takvanın alanına girer. Zühd ise bu çerçevenin içinde, helal olanla ilişkini belirler:[46] Kişi mala sahip olabilir, fakat mal kişiye sahip olmamalıdır. Takvasız zühd, ahlaki sınırları belirsiz bir içe çekilmeye; zühdsüz takva ise kuralcı ama gönlü esir bir dindarlığa dönüşebilir.

Bu ilişki, kapitalist düzen içinde olan Müslüman birey için dört işlevsel ilkeye dönüştürülebilir. Birincisi, kazançta helal ve adalet ölçüsünün korunmasıdır. İkincisi, harcamada ihtiyaç ile arzu arasındaki ayrımın gözetilmesidir. Üçüncüsü, zekât, infak ve vakıf yoluyla servetin dolaşımına katkıdır. Dördüncüsü ise başarı ve kayıp karşısında gönül özgürlüğünün korunmasıdır. Bu dört ilke, kapitalist sistemi tümden reddetmeyi ya da tümden kabullenmeyi değil, ona ahlaki bir özne olarak bilinçle katılmayı mümkün kılabilir.

Klasik örnekler bu dengenin tarihi bir zemini olduğunu gösterir. Hz Peygamber, Hz Hatice'nin ticaret sermayesini işleten bir tüccar olarak çalışmış, buna rağmen sade bir hayat sürmüş; dünya ile ilişkisini, bir ağacın gölgesinde dinlenip yoluna devam eden yolcunun haline benzetmiştir.[47] Bu benzetme dünyayı reddetmez; yolcu gibi gölgeden istifade eder, fakat oraya temelli yerleşmez. Sahabeden Abdurrahman b. Avf, Medine'ye hicret ettiğinde "Bana çarşıyı gösterin" diyerek ticarete yönelmiş,[48] böylece üretkenliğin ve girişimciliğin dini bir engel taşımadığını göstermiştir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in "Sâlih kul için sâlih mal ne güzeldir" hadisi,[49] malın kendi başına kınanacak bir şey olmadığını; asıl olanın malı edinen kişinin ahlaki niteliği olduğunu ortaya koyar. Bu örnekler, takva ve zühdün kapitalist düzene karşı pasif bir geri çekilme değil, çalışma, kazanma ve paylaşma içinde gösterilen bir duruş olduğunu hatırlatır. Modern dünyanın şartları değişse bile, ilke aynı kalır: Mal elde tutulur, fakat gönle yerleştirilmez. Takva ve zühdün yalnızca bireysel dindarlığa hapsedilmemesi gerektiğidir. Takva, adalet ve toplumsal sorumluluk boyutuyla yapısal eleştiriye kapı açar; zühd ise bu eleştirinin öfke, haset ya da çaresizlikle değil, ruhsal denge ile yapılmasını sağlar. Bu kavramların kapitalist düzenin ürettiği sınırsız arzu mantığına karşı yalnızca "hayır" demekle kalmayıp alternatif bir hayat ölçüsü sunmasıdır.

Sonuç

Bu çalışmada kapitalizm, tarihsel gelişimi, günümüzdeki biçimleri ve bağlamları içinde ele alınmış, takva ve zühd kavramlarıyla ilişkilendirilmiştir. Kapitalizm, üretim ve ticaret düzeni

[45] Detaylı bilgi için bknz. Yusuf Açıkel, - Resul Korkmaz,. "Hz. Peygamber'in Hadisleri Işığında Takvâ ve Mahiyeti". *Burdur İlahiyat Dergisi 9* (Aralık 2024), 1-32.

[46] Ekrem Erdem, "İslam'da Helal Kazancın Zorunluluğu, Kutsallığı Ve Şüpheli İşlemlere Karşı Hassasiyet: İlgili Ayetler Ve Hadisler Üzerinden İktisadi Bir Değerlendirme". *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* 13/36 (01 Ağustos 2024): 230-264.

[47] Tirmizi, "Zühd", 44.

[48] Buhari, "Büyû'", 1.

[49] Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts.), 4/197.

olmanın ötesinde, insanın mal ve değer anlayışını şekillendiren bir hayat tasavvuru ortaya çıkarmış. Finansallaşma, tüketim kültürü, dijitalleşme ve performans baskısı, bu tasavvurun günümüzdeki başlıca var olma eğilimidir. İslâm ahlak geleneğinde ise ticareti ve kazancı meşru görürken, faiz, aldatma, israf ve adaletsiz dağılımı yasaklamıştır.

Takva, bu düzende kazanç, harcama ve paylaşımı helal ve adalet ilkeleriyle sınırı daraltan, yönlendiren ve eleştiren bir sorumluluk bilinci sunar. Zühd ise malın kalpteki ağırlığını hafifleten, sınırsız arzu ve performans baskısı karşısında insanı ruhsal özgürlüğe kavuşturan bir gönül disiplinidir. İkisi birlikte ele alındığında, dünyadan kaçan bir ruhbanlık ya da dünyaya gömülen bir tüketicilik yerine, dünyada sorumlu ve özgür bir varoluş biçimini ortaya çıkarır. Dünya, terk edilecek bir yer olmadığını, kulluğun gerçekleştiği bir imtihan sahası olduğunu dile getirir; takva bu sahada yolu, zühd ise yürüyüşün hafifliğini sağlar.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. 6 Cilt. Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts.

Açıkel, Yusuf- Korkmaz, Resul. "Hz. Peygamber'in Hadisleri Işığında Takvâ ve Mahiyeti". Burdur İlahiyat Dergisi 9 (Aralık 2024), 1-32. https://doi.org/10.59932/burdurilahiyat.1524780

Aydoğan, Erkan. *Fabrikada Emek Denetimi*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2011.

Aytaç, Ömer. "Kapitalizm ve Hegemonya İlişkileri Bağlamında Boş Zaman". *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28/2 (Aralık 2004), 115-138.

Baudrillard, Jean. *Tüketim Toplumu*. Çev. Nilgün Tutal & Ferda Keskin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.

Bauman, Zygmunt. *Akışkan Modernite*. Çev. Sinan Okan Çavuş. İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2018.

Bedirhanoğlu, Pınar. "Finansallaşma, Yeni Sınıfsal Çelişkiler Ve Devletin Dönüşümü". *Çalışma ve Toplum* 1/60 (1 Ocak 2019): 371-388. https://izlik.org/JA36HB44UX .

Buhâri, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiʿu'ş-ṣaḥiḥ*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Chapra, M. Umer. *İslam and the Economic Challenge*. Leicester: The Islamic Foundation, 1992.

Demirel, Songül & Ceren Yeğen. "Tüketim, Postmodernizm ve Kapitalizm Örgüsü". *Ankara Üniversitesi İlef Dergisi* 2/1 (Haziran 2015), 115-138. https://doi.org/10.24955/ilef.305275.

Duman, Zeki. "Tüketimci Kapitalizmin ve Tüketim Kültürünün Eleştirisi". *Sosyoloji Dergisi* 33 (2016), 15-36. https://izlik.org/JA63CK43EY.

Erdem, Ekrem. "İslam'da Helal Kazancın Zorunluluğu, Kutsallığı Ve Şüpheli İşlemlere Karşı Hassasiyet: İlgili Ayetler Ve Hadisler Üzerinden İktisadi Bir Değerlendirme". *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* 13/36 (01 Ağustos 2024): 230-264. https://doi.org/10.31199/hakisderg.1510492.

Fromm, Erich. *Sahip Olmak ya da Olmak*. Çev. Aydın Arıtan. İstanbul: Say Yayınevi, 2019.

Fulbert, George. *Kapitalizmin Kısa Tarihi*. Çeviren Sadık Usta. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2018.

Gazzâli, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İḥyâʾ ʿulûmi'd-din*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.

Gümüşlü, Ersin. *Genç Yetişkinlerde İşsizlik Kaygısı ile Dini Başa Çıkma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Kars: Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2026.

Han, Byung-Chul. *Yorgunluk Toplumu*. Çev. Samet Yalçın. İstanbul: Açılımkitap, 2015.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. Çev. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004.

İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalim. *Mecmûʿu'l-fetâvâ*. Thk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kāsım. 37 Cilt. Medine: Mücemmeʿu'l-Melik Fehd, 1995.

İşleyen Burhan, *Dünyevileşme*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.

Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. Çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.

Kılıç, Nermin. *Yeni Kapitalizm ve İnsan: Tüketim Toplumunda Yaşam Pratikleri*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Kuşeyri, Ebü'l-Kāsım Abdülkerim b. Hevâzin. *er-Risâle*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Marx, Karl. *Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie*. Bd. 1. Hamburg: Otto Meissner, 1867.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥiḥ*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Pekcan Ali, *İslâm Hukukunda Gâye Problemi Zarûriyyât-Hâciyyât-Tahsiniyyât*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.

Piketty, Thomas. *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*. Çev. Dilek Yılmaz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Polanyi, Karl. *Büyük Dönüşüm*. Çev. Ayşe Buğra. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Râgıb el-İsfahâni, Ebü'l-Kāsım el-Hüseyn b. Muhammed. *el-Müfredât fi ġaribi'l-Ḳurʾân*. Thk. Abdülbaki Güneş & Mehmet Yolcu İstanbul: Çıra Yayınları. 2010.

Şâtıbi, Ebû İshâk İbrâhim b. Mûsâ. *el-Muvâfaḳāt*. Thk. Meşhûr b. Hasan Âl Selmân. 7 Cilt. Kahire: Dâru İbn Affân, 1997.

Smith, Adam. London: W. Strahan and T. Cadell, 1776.

Özköse Kadir, Zühd Ve Sûfilerin Zühde Yükledikleri Anlam (Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım). *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2002. 6/1.

Tirmizi, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥiḥ*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâbi el-Halebi, 1975.

Veblen, Thorstein. *Aylak Sınıfın Teorisi*. Çev. Zeynep Gültekin & Cumhur Atay. Ankara: Babil Yayınları, 2005.

Weber, Max. *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu*. Çev. Mehmet Ökten. Ankara: TutkuYayınevi, 2014.

Zuboff, Shoshana. *Gözetim Kapitalizmi Çağı: Gücün Yeni Sınırında İnsani Bir Gelecek İçin Mücadele*. New York: PublicAffairs, 2019.

KADIN SAHABİLERİN HADİS RİVAYETİNE KATKILARI

THE CONTRIBUTIONS OF FEMALE COMPANIONS TO HADITH TRANSMISSION

Zübeyir KAYA
Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Hadis Ana Bilim Dalı
Iğdır University, Faculty of Theology, Department of hadith
ORCID ID: 0009-0000-1156-5849

ÖZET

Bu çalışmada kadın sahabilerin hadis rivayetindeki yeri, rivayet faaliyetlerinin boyutları ve hadis ilminin gelişimine etkileri incelenmiştir. Araştırmanın temel problemi, sayısal olarak sınırlı görünen kadın sahabi rivayetlerinin sünnetin korunması ve aktarılmasında ne ölçüde belirleyici olduğudur. Tarihi ve betimsel yöntemle yürütülen araştırmada İbn Sa'd, İbn Abdilber, İbn Hacer ve Zehebi'nin biyografik eserleri, Kütüb-i Sitte ile Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i, Zerkeşi'nin *el-İcabe*'si ve hadis usulünün temel metinleri taranmış, elde edilen bilgiler güncel akademik çalışmalarla karşılaştırılmıştır. Birinci bölümde hadis ilmi ve sahabe kavramı çerçevesinde kadın sahabilerin ilmi konumu, öğrenme yöntemleri ve dini rehberlik rolleri ele alınmıştır. İkinci bölümde Hz. Aişe, Ümmü Seleme, Hz. Hafsa, Esma bint Ebû Bekir ve Ümmü Atiyye'nin rivayet faaliyetleri, rivayetlerin konuları, erkek sahabilere ve tabiin nesline aktarım yolları incelenmiştir. Üçüncü bölümde kadın sahabilerin hadis tenkidine, rivayetlerin güvenilirliğine dair tartışmalara, eğitim, fetva ve fıkıh alanlarına etkileri ile kadın muhaddis geleneğinin oluşumundaki payları değerlendirilmiştir. Araştırma, kadın sahabilerin rivayetlerinin ev içi ibadetler, aile hayatı ve kadınlara özgü hükümlerde neredeyse tek kaynak olduğunu, Hz. Aişe'nin istidraklerinin metin tenkidinin erken örneklerini oluşturduğunu, kadın ravilerin güvenilirliğinin cinsiyete değil adalet ve zapt ölçütlerine göre değerlendirildiğini ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Hadis rivayeti, Hz. Aişe, kadın muhaddis, kadın sahabi, sahabiyye, Ümmü Seleme

ABSTRACT

This study examines the place of the female Companions in hadith transmission, the scope of their narrative activity and their influence on the development of hadith scholarship. The main problem of the research is to what extent the narrations of female Companions, which appear limited in number, were decisive in preserving and transmitting the Sunnah. Following a historical and descriptive method, the study surveys the biographical works of Ibn Sa'd, Ibn 'Abd al-Barr, Ibn Hajar and al-Dhahabi, the Six Books and Ahmad b. Hanbal's *al-Musnad*, al-Zarkashi's *al-Ijaba* and the principal texts of hadith methodology, and compares the findings with current academic studies. The first chapter discusses the scholarly position of the female Companions, their methods of learning and their roles of religious guidance within the

framework of hadith scholarship and the concept of the Companion. The second chapter analyses the narrative activity of ’A’isha, Umm Salama, Hafsa, Asma’ bint Abi Bakr and Umm ’Atiyya, the subjects of their narrations and the channels through which these reached male Companions and the Successors. The third chapter evaluates their influence on hadith criticism, on debates concerning the reliability of narrations, on education, legal opinion and jurisprudence, as well as their share in the formation of the tradition of women hadith scholars. The study shows that the narrations of female Companions are almost the only source on domestic worship, family life and rulings specific to women, that ’A’isha’s corrections (istidrak) constitute early examples of textual criticism, and that the reliability of female narrators was assessed according to the criteria of probity and accuracy rather than gender.
Key Words: A’isha, female Companion, hadith transmission, sahabiyya, Umm Salama, women hadith scholars

GİRİŞ

İslam’ın ilk müntesipleri dini bilgiyi nasıl elde ettiği,[1] koruduğu ve kendinden sonraki nesillere nasıl ulaştırmıştır sorusu, hadis ilminin hem tarihi hem de usûli zeminini doğrudan ortaya çıkmasına neden olmuştur.[2] Hz. Peygamber’in söz, fiil ve takrirlerinden oluşan sünnet, Kur’an’dan sonra dinin ikinci kaynağı olan ahkam-ı adliyenin temeli olan hadislerin öğrenimi, öğretimi ve aktarmasında,[3] sahabe neslinin çoğunluğu, bilginin ilk taşıyıcıları konumundadır.[4] Buna karşın hadis tarihine dair genel anlatılarda, rivayet faaliyeti çoğu zaman Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer, Enes b. Malik ya da Abdullah b. Abbas gibi erkek sahabilerin adları etrafında kurulmuş olmasına rağmen, İslam'ın erken döneminde kadınların dini ilimlerdeki yeri gölgede kalmış olsada Ümmü Seleme, Hz. Aişe, Ümmü Atiye isimler bu algıyı kırmıştır.[5] Ayrıca tabakat[6] ve rical[7] kitaplarının ayrı birer “kitabü’n-nisa” bölümü taşıması, kadın ravilerin klasik alimlerin kadınların dini öğretimde ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Kadınların çok yaygın olarak bilinememesinin bir çok nedeni olabilir. Bunlardan erkekler gibi dönemin ders halkalarına katılamamaları, bölgede yaygın olan örf ve adetler, çocuk bakımının üstlenmesi, gibi birçok faktör sıralanabilir.[8]

---

[1] Nureddin Itr, *Menhecu’n-nakd fi ulumi’l-hadis* (Dımaşk: Daru’l-Fikr, 1401), 30
[2] Ahmet Yücel, *Hadis Usulü* (İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2014), 47.
[3] Accac (Acac), Muhammed el-Hatib., *el-Muhtasaru’l-Veciz fi Ulûmi’l-Hadis*, Beyrut, 1987, s. 42; Güner, Osman, “*Haberin Kaynağına Ulaşmada İsnadın Rolü*”, O.M.Ü. İ.F.D., XI/55-77, Samsun, 1999.
[4] Engin Sezai, “*Hadis Rivayetinde Muksirûn Olgusu ve Ortaya Çıkış Sürecindeki Etkenler”, İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe II Sahabe ve Rivayet İlimler*i, ed. Hayati Yılmaz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 430-433.
[5] Sema Gürbüz, - Mustafa Özgür,. “İbadetler Fıkhında Kadınlara Ait Hükümlerin Şekillenmesinde Ümmü Seleme'nin Rolü”. *Amasya Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2/1 (1 Mart 2025): 94.
[6] Derya Korkmaz Çakmakçı, *İslam Tarih Yazıcılığında Biyografi: İbn Sa‘d Kadınlar Bölümü* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020). 83-117.
[7] Hidayet Aydar, (ed.). *İslam Te’lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.75-143
[8] Bu sahada bilinen en eski eser: Ebû Mansûr Abdülmuhsin b. Muhammed eş-Şihi el-Bağdadi’nin (ö. 489), içinde yirmi beş hadisin yer aldığı bildirilen *İstidrakü Ümmi'l-Mü’minin Aişe Ale’s-Sahabe* adlı risalesidir. Hz. Aişe'nin istidraklerine dair ikinci ve en geniş eser, Bedreddin ez-Zerkeşi'nin *el-İcabe liİradi Me'stedrekethü Aişe* adlı

Kadın sahabilerin rivayet faaliyeti yalnızca sayısal bir katkıdan ibaret görülmemelidir. Onların naklettiği hadislerin önemli bir kısmı, Hz. Peygamber'in ev içindeki hayatına, eşleriyle ilişkisine, gece ibadetine, temizlik ve özel hallere dair hükümlere ilişkindir.[9] Bu türden bilgilerin büyük bölümüne erkek sahabilerin doğrudan erişmesi mümkün değildi. Dolayısıyla sünnetin bütünlüğü, belirli alanlarda kadın ravilere bağlı kalmıştır. Hz. Aişe'nin diğer sahabilerin rivayet ve fetvalarını tashih eden itirazları,[10] Ümmü Seleme'nin Hudeybiye'deki isabetli görüşü ve İslam fıkhında kendisine danışılan fakihlerden oluşu, kur'an'ın nüzülüne şahitlik etmiş olması, birçok meselede diğer sahabilere ve Hz Peygamberin diğer eşlerine fetva vermesi alanda yetkiyiliğini göstermektedir.[11] Ümmü Atiyye'nin cenaze yıkama ve bayram namazına katılım konusunda fıkıh kitaplarına esas olan rivayetleri, bu katkının niteliğini somut biçimde gözler önüne serer.[12]

Bu çalışmada, kadın sahabilerin Hz. Peygamber ile doğrudan iletişim kurma imkânına sahip olmalarının hadis öğrenimi ve rivayeti açısından taşıdığı önem ortaya çıkarmak. Kadın sahabiler, Hz. Peygamber'e doğrudan soru sorarak, onun cevaplarını dinleyerek ve uygulamalarını gözlemleyerek dini bilgi edinmişlerdir. Bu yolla öğrendikleri hadisleri sonraki nesillere aktararak başta islam hukuku, ibadetler ve ilmihal konuları olmak üzere aile hukuku, mahremiyet, kadınların özel hayatı ve aile içerisinde yaşanan günlük meseleler hakkında önemli bir bilgi birikiminin oluşmasına katkı sağlamışlardır. Söz konusu rivayetler, hem kendi dönemlerindeki Müslümanların dini hayatlarını düzenlemelerine hem de kendilerinden sonraki nesillerin Hz. Peygamber'in sünnetini öğrenmelerine katkı sağlamıştır.

Araştırmanın bir diğer amacı, araştırmamıza konu olan kadın sahabilerin hayatlarından çok ilmi faaliyetlerini inceleyerek İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren kadınların dini bilginin öğrenilmesi, korunması ve aktarılmasında üstlendikleri rolü ortaya çıkarmak. Bu yönüyle kadınların yalnızca dini bilgiyi öğrenen bireyler olmadıkları, aynı zamanda bu bilginin sonraki kuşaklara ulaştırılmasında aktif bir sorumluluk üstlendikleri ortaya çıkarmaktır. Dolayısıyla kadın sahabilerin hadis rivayetindeki öneminin incelenmesi, İslam'ın ilk zamanından itibaren günümüze kadar kadınların bilgiyi öğrenmede ve aktarma süreçini yeniden ele almak. Böylece kadınların İslam ilim geleneğindeki yerinin, tarihi veriler ve hadis kaynakları temelinde daha detaylı bir biçimde anlaşılması amaçlanmaktadır.

---

kitabıdır. Ayrıca bknz; Ebrar Beşinci Şimşek,. "Hanım Sahabîler'in Hadis İlmine Katkıları". *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi* 2/1 (1 Haziran 2016): 123-126.

[9] Emin Uz, Hadiste Isnadın Doğuşu, Bursa Uludağ Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. Bursa. 2012. 82.

[10] Uz, *Hadiste Isnadın Doğuşu.* 82.

[11] Abdullah Kahraman, *İslam Hukukuna Giriş* (Ankara: Bilay,2019) 105; Ebü'l-Fida el-Hafız İbn Kesir İmadüddin İsmail b. Ömer b. Kesir el-Kureşi ed-Dımeşki (ö. 774/1373), *el-Bidaye ve'n-nihaye* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410), 8/67; Suzan Yıldırım, *Hz. Peygamber'in Hanımlarından Ümmü Seleme'nin Hayatı ve Kişiliği* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 9.

[12] Mahmut Yeşil,. "Kadınların cemaate iştiraki ile ilgili hadisler üzerine bir inceleme." *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17.17. 2004. 56.

Sahabi, Ravi ve Rivayet

Sözlükte "arkadaş, dost" anlamına gelmektedir. Hadis literatüründe ise sahabe, Hz Peygamber'i görmüş, iman etmiş ve iman üzerine vefat etmiş kişiler için kullanılan kavramdır. Şayet bu kişi kadın ise "sahabiyye" kavramı kullanıldığı kaynaklara rastlanmaktadır.[13] İslam'ın ilk gününden itibaren sahabelerin dini öğrenme konusundaki gayreti ve çabaları dillere pelesenk olmuş, Hz peygamberin ders halkalarına katılmış öğrendiklerini başkalarına aktarmaya çalışmışlardır. Nitekim Hz peygamberin "*Allah, bizden herhangi bir şeyi işiten ve işittiği gibi de tebliğ edip başkalarına aktaran kişinin yüzünü ak etsin. Çünkü tebliğ edilen kişi, benden işiterek tebliğ edenden daha anlayışlı ve kavrayışlı olabilir.*"[14] Bir diğer rivayet olan " *Burda bulunanlar, bu sözlerimi burda olmayanlara ulaştırsın.*" [15] hadisleri ilk zamandan itibaren rivayetleri aktarmada verilen önemi ortaya koymaktadır. Sahabe ve tabiin dini bilgilerin rivayetinde en önemli tabakadır. Çünkü onlar, ilmin kaynağına zamana ve mekana en yakın olan kuşaktır. Sahabe Kur'an-ı Kerim ayetlerinin indiği ve hadislerin söylendiği ortama tanıklık ettiği için onların mahiyetini en iyi anlayan tabakadır. Bunun için sahabe, hem sevaba nail olmak hem de dini birikimini sonraki kuşaklara lafzen ve manen aktarmaya önem vermişlerdir.[16]

Rivayet, sözlükte kuyudan su çekmek, birine su getirmek, ip bükmek anlamına gelen "*reva*" fiilinin masdarı olan rivayet bir sözü başkasına nakletmek demektir. Hadis terimi olarak ise; usulüne uygun bir şekilde ve ravilerini zikrederek hadisi nakletmek anlamına gelir.[17] Sahabe döneminde rivayet bugünkü gibi kitabi düzenden çok, canlı bir öğretim modeli olan soru cevap, ders halkaları, bir konuya binaen söylenen veya bir konuya açıklık getirmek amacıyla sözlü olarak yapılırdı. Yapılan bu faaliyetlerin merkezinde Hz Peygamber'in eşleri bulunmaktadır. Temizlik, aile hayatı, gece namazı gibi konularda ilk elden bilgi veren kaynaklardır. Hz Aişe'den rivayet edilen 2210 hadisin çokluğundan anlaşılacağı üzere rivayet aktarmada önemli bir konuma sahip olduğunu gösterir. Muksirun olarak bilinen sahabilerin içerisinde dördüncü sırada olması ve rivayet ettiği hadislerin çoğunun başka yerde bulunmaması kadınların ne kadar önemli olduğunu hatırlatmaktadır.

Hadis Mektebinin Merkezi: Hz. Aişe

Hz. Aişe, hayatı, ahlakı ve ilmi kişiliği bakımından Müslüman kadınlar için önemli bir örnektir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) eşlerinden biri olan Hz. Aişe, yalnızca aile hayatındaki konumuyla değil, dini bilgisi, hadis rivayetindeki yetkinliği ve fıkhi konuları anlama kabiliyetinin iyi olması onu özel kılan bir diğer nedendir. İslam ilim geleneğinden özel bir konuma sahiptir. Onun hayatı; gençlik, evlilik ve dul kalma gibi farklı dönemlerin yanı sıra sevinç, üzüntü, mutluluk ve sıkıntı gibi çeşitli tecrübeleri de içermektedir. Bu yönüyle Hz. Aişe'nin hayatı,

[13] İsmail Karagöz. Dini Kavramlar Sözlüğü. (DİB Yayınları.Ankara 2017). 570.
[14] Tirmizi, ilim, 5; İbni Mace, Mukaddime, 1,18.
[15] *Mecmau'z-Zevaid, 1/139.*
[16] Uğur Günerhan, İslam Eğitim Tarihinde Bir Metot Olarak Rıhle. (İstanbul. Dün Bugün Yarın Yayınları.) 2020. 32.
[17] Yücel, Hadis Usûlü

Müslüman kadınların ahlaki ve toplumsal hayatları açısından incelenmeye değer örnekler sunmaktadır.[18]

Hz. Aişe'nin kişiliği değerlendirilirken edebi yönünün ve ahlaki özelliklerinin yanında ilmi şahsiyetine de özel bir önem verilmelidir. Nitekim o, hadis rivayetindeki çokluğu, fıkhi meselelerdeki içtihat yeteneği ve dini hükümleri anlama ve yorumlama gücüyle sahabe arasında öne çıkmıştır. Hz. Aişe'nin ilmi katkısı, yalnızca Hz. Peygamber'den öğrendiği hadisleri nakletmekle sınırlı kalmamış; rivayetlerin anlaşılması, hükümlerinin açıklanması ve ilgili meselelerin değerlendirilmesini de kapsamıştır.[19]

Özellikle bazı rivayetlerin illetlerini ve sebeplerini açıklaması, hadislerin hangi şartlar ve maksatlar çerçevesinde değerlendirileceğine dikkat çekmesi, onun hadis ve fıkıh alanlarındaki yetkinliğini göstermektedir. Bu yaklaşım, Hz. Aişe'nin dini bilgiyi yalnızca aktaran değil, aynı zamanda yorumlayan ve açıklayan bir ilim insanı olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla onun hadis rivayetindeki yeri, rivayet ettiği hadislerin sayısıyla birlikte bu rivayetlerin anlaşılmasına ve fıkhi sonuçlarının belirlenmesine sağladığı katkılar üzerinden de değerlendirilmelidir. [20]

Sonuç olarak Hz. Aişe, kadın sahabilerin İslam ilim geleneğindeki konumunu anlamak bakımından temel bir örnektir. Onun hadis rivayetindeki etkinliği, ilmi tartışmalara katılımı ve dini meselelerdeki değerlendirmeleri, kadınların İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren bilginin korunması, aktarılması ve yorumlanması süreçlerinde etkin rol üstlendiklerini göstermektedir. Bu nedenle Hz. Aişe'nin ilmi şahsiyetinin incelenmesi, kadın sahabilerin hadis ilmine katkılarının anlaşılmasına önemli ölçüde yardımcı olmaktadır.[21]

Ümmü Seleme ve Diğer Eşleri:

Asıl adı Hind Bint Ebî Ümeyye b. Muğîre b. el-Mahzûmiyye [22] olan Ümmü Seleme Hz Aişe'den sonra en çok hadis (378 adet) rivayet eden hanım sahabilerdendir. [23]Ümmü seleme islamın erken döneminden müslüman olmuş, cesur ve bilge bir şahsiyettir. Dönemin özellikleri göz önünde aldığında okuma yazma oranın düşük olması göz önünde özellikle kadınların okuma yazma oranının daha düşük olduğunu ve böylesi bir dönemde okuma yazma bilen nadir kadın sahabiyyelerdendir.[24] Kur'an'ın nüzülüne şahit olan ve aynı zamanda Kur'anı ezberleyen az sahabelerden biridir. İmam Suyûti Ümmü Seleme'yi "kurra sahabe" olarak almış ve diğer

[18] Bkz. Zerkeşi, Bedruddin, *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, (Yayına hazırlayan: Bünyamin Erul) Ankara, 2007. 25.
[19] Bknz. Bünyamin Erul, "Eleştiren ve Eleştirilen Bir Sahabî Olarak Hz. Aişe", *[Islam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü Ve Ahlakı II.]*, ed. Teceli Karasu – Mahsun Aytepe (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 7-21.
[20] Uz. *Hadiste İsnadın Doğuşu*. 82.
[21] Aksu, Ayşe. "Aişe: Hz. Peygamber'in Zevcesi, Muhaddis, Müctehit, Fakih ve Müfessirlerinden". *Türk Maarif Ansiklopedisi*. 4.
[22] Gürbüz – Özgür, "*İbadetler Fıkhında Kadınlara Ait Hükümlerin Şekillenmesinde Ümmü Seleme'nin Rolü"* 95.
[23] M. Yaşar Kandemir, "*Ümmü Seleme*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/328.
[24] Amine Emizyan Hasanî, *Ümmü Seleme Ümmü'l-Mü'minîn* (Rabat: Vizaretü'l-Evkāf ve'ş-Şuûni'l-İslamiyye, 1998), 39-40.

kurralarla zikretmiştir.[25] Ümmü Seleme, şer'i hükümlere olan derin bilgisi sayesinde sadece hadis rivayet etmekle kalmamış, aynı zamanda fetva veren bir müçtehit olarak tanınmıştır.[26] Devrindeki sahabeler, karşılaştıkları fıkhi meselelerde Ümmü Seleme'ye başvurmuş ve onun ilminden istifade etmiştir.[27]Ayrıca Ümmü Selemenin Hz peygabere sorduğu sorular üzerine nazil olan bazı ayetlerin (Bakara, 186-187; Nisa, 32; Al-i imran, 195; Ahzap 35)[28] onun ne kadar derin bir düşünceye sahip olduğu, ortaya koymaktadır.[29]

Ümmü Seleme rivayetleri kadar yetiştirdiği talebelerde önemlidir. Kendi kızı olan Zeynep bint Ebî Seleme, Safiyye bint Şeybe ve tabiinden Hasan-ı Basri [30] gibi erkek öğrencisi bulunmaktadır. [31] Bu da gösteriyor ki ilk dönemden itibaren kadınların dini öğrenme ve öğretmedeki etkinliği yaygın olarak yapılmaktadır.

Hafsa, Meymûne, Ümmü Habîbe ve Diğerleri

Hz. Ömer'in kızı Hafsa, hadis rivayetinin yanında Kur'an'ın toplanma sürecinde kendisinde teslim edilen sayfalarla da anılır.[32] Ondan gelen hadisler, özellikle Hz. Peygamber'in kıldığı nafile namazları ve ibadet tertibine dair bilgi verir.[33] Meymûne ve Ümmü Habîbe ise ihram ve yasaklarını, hac ile ilgili rivayetler, banyo adabı ve aile içi hükümler konusunda rivayette bulundular. Cüveyriye, Safiyye ve Sevde'nin rivayetleri sayıca azdır, ancak her biri özel konularda bilgiyi ilk elden sunar. Bu hanım sahabelerin rivayet sayılarındaki fark, onların ilimdeki konumlarından çok, Hz. Peygamber'le birlikte yaşadıkları sürenin kısalığı ve sonraki yaşam süreçlerinin ortamıyla açıklanmalıdır.

Peygamber Eşleri Dışında Kalan Kadın Sahabeler

Hz. Peygamber'in söylediği veya yaptığı söz ve davranışların rivayetlerinde sadece ev halkıyla mahsus değildir, Medine ve Mekke toplumunda yaşayan birçok kadın sahabi de şahit oldukları olayları ve duydukları sözleri aktarmıştır. Bunların başında Fatıma Bint Kays gelmektedir.

Fatıma bint Kays,

---

[25] Celalüddin es-Süyûtî, *el-İtkān fī ʿUlûmi'l-Kurʾan*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme, 1431), 1/249.

[26] Ebû Abdillah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. 'Osman ez-Zehebî, Siyeru A'lami'n-Nubela', ed. Su'ayb el-Amavut (b.y.: Mu'essesetu'r-Risale, 1405), 1/82.

[27] Hasani, *Ümmü Seleme Ümmü'l-Mü'minin,* 41.

[28] Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahîm es-Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-Beyan,* ed. Ebû Muhammed b 'Aşûr (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-'Arabî, 1422), 8/45; Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, Tefsîru İbn Kesir (Beyrût: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419), 2/168

[29] Gürbüz – Özgür, "*İbadetler Fıkhında Kadınlara Ait Hükümlerin Şekillenmesinde Ümmü Seleme'nin Rolü*

[30] İbrahim Halil Üçer, *Hasan-ı Basri*. İslam Düşünce Atlası. https://islamdusunceatlasi.org/hasan-i-basri/405

[31] Suzan Yıldırım, *Hz. Peygamber'in Hanımlarından Ümmü Seleme'nin Hayatı ve Kişiliği.* 19.

[32] Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/922); Camiu'l-Beyan an Te'vîli Ayi'l-Kur'an, Daru İbn Hazm, Beyrut, 2013, I, 33. Ayrıca bk. Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit el-Bağdadî, el-Fasl li'l-Vasli'l-Müdrec fi'nNakl, Darü'l-Hicret, t.y, y.y, I, 397-399; İsmail Aydın,. "Kur'an'ın Çoğaltıldığı Nüsha". *Tafsir* 2/2 (November 1, 2022): 1-10

[33] Süleyman Gümrükçüoğlu, *Hz. Hafsa'nın Hayatı ve Rivayetleri* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004),34.

Boşanma sonrası nafaka ve iddet süresindeki nerede konaklayacağı meselesi hakkında temel rivayette bulunanlardandır.[34] Kocası Ebû Amr b. Hafs b. Muğîra tarafından Bain talak ile boşadıktan sonra Hz. Peygamber'in kendisi hakkında verdiği hükmü nakletmiştir.[35] Bu rivayet, aile hukukunda uzun tartışmalara konu olmakla beraber, tartışma yaşanyanların başında Hz. Ömer ve Hz. Aişe ve Usame b. Zeyd gibi sahabilerin olduğu bilinmektedir.[36] Ayrıca Müslim'in Sahihinde bulunan ve Deccal'in ortaya çıkışıyla ilgili Temim ed-Dari'nin anlattığı "Cessase" olayı da Fatıma bint Kays'a dayanır.[37]

Ümmü Atiyye el- Ensariyye, (Nüseybe bint Haris)

Rivayetleri, kadınların cemaat ibadetlerine katılımına dair hükümlerin temelini oluşturur. Hz. Peygamber'in kızı Zeynep'in cenazesinin yıkanması, bayram namazına kadınların da çıkarılması gibi konularda ana kaynaktır. [38] Ümmü Atiyye'den hadis rivayet edenler "Muhammed b. Sirin, Enes bin Malik, ibn Sirin, kız kardeşi Hafsa bint Sirin, Abdülmelik b. Umeyr, azatlısı Ümmü Şerahil, torunu İsmail b. Abdurrahman b. Atıyye ve Ali b. Akmer gibi dönemin önemli muhaddisleridir ."[39] Burada şuna dikkat edilmelidir, kadın bir sahabiden tabiin alimlerine uzanan bir rivayet zinciri görülmektedir.

Esma bint Ebî Bekr

Hz. Ebû Bekir'in kızı olan Esma, ana hatlarıyla hicret başta olmak üzere bazı olaylara ışık tutan haberlere; cömertlik, kıyafet, yeme-içme ve kadınlarla ilgili hükümlerle bir kısım ibadetlere dair olduğu görülür.[40]

Ümmü Süleym

Kadınların ihtilam olması halinde gusül gerekip gerekmediğini Hz. Peygamber'e sormuş, Allah'ın hak konusunda utanmadığını söyleyerek sorusunu sormuştur.[41] Bu rivayet, utanma duygusunun ilim öğrenmeyi engellememesi gerektiğini gösteren bir örnek olarak sıkça anılır.

Esma bint Yezid

Esma bint Yezid "Kadınların hatibi" diye bilinen, Hz. Peygamber'e giderek kadınların hayızdan ve cünüplükten nasıl temizleneceklerini sormuş, onun bu tavrını takdir eden Hz. Âişe, utanma duygusunun Ensar kadınlarının dinlerini öğrenmesine engel olmadığını belirtmiştir.[42]

---

[34] Firdevs Gögem, *Fatıma Bint Kays'ın Nafaka ve Sükna Rivayeti Üzerine* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2023),15-18.

[35] Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Nîsabûrî, *el-Camiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*, thk. Muhammed Fuad Abdülbakī (Kahire: Matbaatü Îsa el-Babî el-Halebî, 1955), "Talak", 37-38 (No. 1480), 2/1114-1115; Hakan Tahtacı, "Fatıma binti Kays ve Rivayetleri (Nafaka ve Sükna Meselesi)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 42 (1 Nisan 2022), 249-262.

[36] Tahtacı, "*Fatıma binti Kays ve Rivayetleri*", 255.

[37] Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Nîsabûrî, *el-Camiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*. Thk. Ahmet davutoğlu. Işık yayınları. Istanbul 2013.VI. 5158

[38] Zekeriya Güler. "Ümmü Atıyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 42/314. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

[39] Güler, Ümmü Atiyye.

[40] Ali Yardim, "Esmâ Bint Ebû Bekir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*.1995. İstanbul: TDV yayınları. Güncelleme Tarihi. 2025.

[41] M. Yaşar Kandemir, Ümmü Süleym. *Tdv İslâm Ansiklopedisi*. 2012

[42] Ali Osman Ateş, "Esmâ Bint Yezîd", *Tdv İslâm Ansiklopedisi*, 1995.

Bu tür olaylar, kadınların toplu biçimde ilim talep ettiğini gösterir. Benzer bir olay Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen rivayette de geçer: Kadınlar Hz. Peygamber'e "*erkekler senden bizim paylarımızı aldı, bize de bir gün ayır"* [43] demiş, o da onlar için ayrı bir gün tayin etmiştir. Bu rivayet, kadınların ilme ulaşma hakkının daha ilk dönemde kabul edildiğini ortaya koyar. [44]

SONUÇ

Sahabiyyelerin hadis rivayetine katkısını konu edinen bu araştırma, ilk neslin kadınlarının sünnetin korunması ve aktarılmasında tali değil, kurucu bir işlev üstlendiğini ortaya koymuştur. Klasik tabakat ve rical eserlerinin kadınlara ayırdığı müstakil bölümler, bu işlevin daha ilk asırlarda alimler tarafından fark edildiğine işaret eder. İbn Sa'd'ın *et-Tabakatü'l-kübra*'sından İbn Hacer'in *el-İsabe*'sine uzanan çizgide kadın raviler, ayrı bir grup olarak kayıt altına alınmış, hayatları ve rivayetleri ayrıntılı biçimde nakledilmiştir.

Günümüz hadis çalışmaları açısından kadın sahabilerin mirası, kadınlarla ilgili rivayetlerin bağlamı içinde anlaşılması, metin tenkidinin hadis usulündeki yerinin yeniden değerlendirilmesi ve kadının dini bilgi üretimindeki konumuna dair tartışmaların sağlam bir tarihi zemine oturtulması bakımından güncelliğini korumaktadır. Hz. Aişe'nin kadını olumsuz bir şekilde niteleyen rivayetlere yönelttiği itirazlar, bu tür rivayetlerin günümüzde nasıl ele alınması gerektiğine dair bir yöntem sunar.

Bu araştırmanın sınırları dahilinde ele alınamayan bazı konular, gelecekteki çalışmalar için verimli alanlar olarak görünmektedir. Hanım sahabilerin tefsir ve kıraat rivayetlerinin bütüncül bir şekilde incelenmesi, rivayet sayısı az olan kadın sahabilerin katkılarının tek tek tespit edilmesi, Kûfe, Basra, Dımaşk ve Mısır gibi merkezlerde kadın sahabilerin ilmi faaliyetlerinin bölgesel ölçekte araştırılması bu alanların başında gelir. Bunun yanında kadın sahabilerin rivayetlerinin Kütüb-i Sitte dışındaki *Müsned, Mu'cem* ve *Musannef* türü eserlerdeki dağılımının ayrıntılı olarak ortaya konması, bu mirasın daha eksiksiz bir tablosunun çizilmesine imkan verecektir. Hadis eğitiminin müfredatlarında kadın sahabilerin öğrenme ve öğretme yöntemlerine yer verilmesi de hem tarihi bilincin güçlenmesine hem de hadis öğretiminin zenginleşmesine katkı sağlayabilir.

KAYNAKÇA

Accac, Muhammed el-Hatib, *es-Sünne Kable't-Tedvin*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1981.

Aksu, Ayşe. "Aişe: Hz. Peygamber'in Zevcesi, Muhaddis, Müctehit, Fakih ve Müfessirlerinden". *Türk Maarif Ansiklopedisi*

Aydar, Hidayet (ed.). *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.

[43] Buhari, "İlim", 36; Müslim, "Birr", 152; Tirmizı, "Birr", 13; Ahmed b. Hanbel, III, 34, 72; LV, 154; VI,27,29. Akt. Mehmet Eren. "*Kadınların hadis ilmine katkıları*."

[44] Mehmet Eren. "Kadınların hadis ilmine katkıları." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44.1 (2003).85-86; detaylı bilgi için bakınız. Kadir Öztürk, *Esmâ bint Yezîd'in Hayatı ve Rivayetleri* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).2010.

Aydın, İsmail. "Kur'an'ın Çoğaltıldığı Nüsha". *Tafsir* 2/2 (November 1, 2022): 1-10

Ateş Ali Osman, "Esmâ Bint Yezîd", *Tdv İslâm Ansiklopedisi*. 1995.

Bağdadî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit. *el-Fasl li'l-vasli'l-müdrec fi'n-nakl*. y.y.: Darü'l-Hicret, t.y.

Beşinci Şimşek, Ebrar. "Hanım Sahabîler'in Hadis İlmine Katkıları". *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi* 2/1 (1 Haziran 2016): 123-126. https://izlik.org/JA66RL32PA

Buhari, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cu'fi el-Buhari. e*l-Camiu's-sahih.* İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Eren, Mehmet. "*Kadınların Hadis İlmine Katkıları*". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 44/1 (2003), 83-110.

Erul Bünyamin, "Eleştiren ve Eleştirilen Bir Sahabî Olarak Hz. Aişe", *[Islam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü Ve Ahlakı II.]*, ed. Teceli Karasu – Mahsun Aytepe. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.

Engin Sezai, "*Hadis Rivayetinde Muksirûn Olgusu ve Ortaya Çıkış Sürecindeki Etkenler"*, *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe II Sahabe ve Rivayet İlimleri*, ed. Hayati Yılmaz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.

Gögem, Firdevs. *Fatıma Bint Kays'ın Nafaka ve Sükna Rivayeti Üzerine*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2023.

Güler, Zekeriya. "Ümmü Atıyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 42/314. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Gümrükçüoğlu, Süleyman. *Hz. Hafsa'nın Hayatı ve Rivayetleri*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004.

Güner, Osman, "*Haberin Kaynağına Ulaşmada İsnadın Rolü*", O.M.Ü. İ.F.D., XI/55-77, Samsun, 1999.

Günerhan Uğur, *İslam Eğitim Tarihinde Bir Metot Olarak Rıhle*. (İstanbul. Dün Bugün Yarın Yayınları.) 2020.

Gürbüz, Sema - Özgür, Mustafa. "İbadetler Fıkhında Kadınlara Ait Hükümlerin Şekillenmesinde Ümmü Seleme'nin Rolü". *Amasya Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2/1 (1 Mart 2025): 92-109. https://doi.org/10.70869/asbad.1588929 .

Hasanî, Amine Emizyan. *Ümmü Seleme Ümmü'l-Mü'minîn*. Rabat: Vizaretü'l-Evkāf ve'ş-Şuûni'l-İslamiyye, 1998.

Itr Nureddin, *Menhecu'n-nakd fi ulumi'l-hadis*. Dımaşk: Daru'l-Fikr, 1401.

İbn Kesir, Ebü'l-Fida el-Hafız. *el-Bidaye ve'n-nihaye*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410.

İbn Kesir, Ebü'l-Fida İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azîm*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.

Üçer İbrahim Halil, *Hasan-ı Basri*. İslam Düşünce Atlası. 405. https://islamdusunceatlasi.org/hasan-i-basri/405

Kahraman, Abdullah. *İslam Hukukuna Giriş*. Ankara: Bilay, 2019.

Kandemir M. Yaşar, "Ümmü Seleme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Kandemir M. Yaşar, "Ümmü Süleym". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Karagöz İsmail. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. (DİB Yayınları.Ankara 2017).

Korkmaz Çakmakçı, Derya. *İslam Tarih Yazıcılığında Biyografi: İbn Sa'd Kadınlar Bölümü*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Nîsabûrî. *el-Camiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*. thk. Muhammed Fuad Abdülbakī. 5 Cilt. Kahire: Matbaatü Îsa el-Babî el-Halebî, 1955.

Öztürk, Kadir. *Esmâ bint Yezîd'in Hayatı ve Rivayetleri*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahîm. *el-Keşf ve'l-beyan*. thk. Ebû Muhammed b. Aşûr. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1422.

Süyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekir. *el-İtkān fî ʿUlûmi'l-Kurʾan*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme, 1431.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Camiʿu'l-beyan ʿan teʾvîli ayi'l-Kurʾan*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2013.

Tahtacı, Hakan. "Fatıma binti Kays ve Rivayetleri (Nafaka ve Sükna Meselesi)". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 42 (1 Nisan 2022), 249-262.

Yeşil, Mahmut. "Kadınların Cemaate İştiraki ile İlgili Hadisler Üzerine Bir İnceleme". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/17.2004.

Yardim Ali, "Esmâ Bint Ebû Bekir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*.1995. İstanbul: TDV yayınları. Güncelleme Tarihi. 2025.

Yıldırım, Suzan. *Hz. Peygamber'in Hanımlarından Ümmü Seleme'nin Hayatı ve Kişiliği*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Yücel Ahmet, *Hadis Usulü.* İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2014.

Zehebî Ebû Abdillah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. 'Osman ez-, *Siyeru A'lami'n-Nubela'*, ed. Su'ayb el-Amavut (b.y.: Mu'essesetu'r-Risale, 1405), 1/82.

VIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA HORASAN'DA SOSYAL ve BEŞERÎ HAREKETLİLİK: MEVÂLÎ ve MÜRCİÎ KİMLİĞİN GELİŞİMİ

SOCIAL and HUMAN MOBILITY IN KHURASAN DURING THE FIRST HALF OF THE EIGHTH CENTURY: THE MAWĀLĪ and THE DEVELOPMENT OF MURJIʾITE IDENTITY

Mustafa KOÇ
Doktora Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı
PhD Student, Ondokuz Mayıs University, Institute of Graduate Studies, Department of Basic Islamic Sciences Division of History of Islamic Sects
ORCID ID: 0000-0001-9038-4391

ÖZET

VIII. yüzyılın ilk yarısında Horasan, Arap kabilelerinin bölgeye yerleşmesi, yerel toplulukların İslam'a intisabı ve Emevî idaresinin siyasî, ekonomik ve toplumsal uygulamaları sonucunda önemli değişimlere sahne olmuştur. Bu süreçte farklı etnik ve toplumsal unsurlar arasındaki ilişkiler yeniden şekillenirken mevâlînin Müslüman toplum içerisindeki konumu önemli bir tartışma alanı haline gelmiştir. Özellikle Müslüman olan yerel halkın vergi yükümlülükleri ve toplumsal statüsüne ilişkin meseleler, dinî aidiyet ile siyasî ve toplumsal haklar arasındaki ilişkiyi gündeme getirmiştir. Mürcie'nin iman-amel ilişkisine yönelik yaklaşımı da bu tartışmaların itikadî boyutunun anlaşılması bakımından önem taşımaktadır.

Bu çalışma, VIII. yüzyılın ilk yarısında Horasan'daki sosyal ve beşerî hareketlilik ile mevâlînin toplumsal talepleri ve Mürciî kimliğin gelişimi arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda öncelikle bölgedeki Arap yerleşimleri, nüfus hareketleri ve mevâlînin toplumsal konumu ele alınacaktır. Ardından Mürcie'nin iman-amel anlayışı ile mevâlînin eşit statü talepleri arasındaki muhtemel bağlantılar değerlendirilecektir. Son olarak Hâris b. Süreyc hareketi (734–746) üzerinden Mürciî çevrelerin toplumsal talepler ve siyasî muhalefet karşısında benimsedikleri farklı tutumlar incelenecektir.

Araştırmada tarihsel ve karşılaştırmalı kaynak incelemesi yöntemi kullanılacaktır. Taberî başta olmak üzere erken dönem tarih kaynaklarında Horasan'ın toplumsal yapısı, mevâlînin konumu ve bölgedeki siyasî hareketlere ilişkin aktarılan bilgiler, mezhepler tarihi literatüründeki Mürcie'ye dair kayıtlarla karşılaştırılacaktır. Bu çerçevede tarihsel rivayetlerin bağlamı ve Mürciî kimliğe ilişkin nitelendirmeler dikkate alınarak itikadî görüşler ile siyasî tutumlar arasında doğrudan ve zorunlu bir ilişki bulunduğu varsayılmayacaktır.

Çalışmanın, Horasan'daki toplumsal değişimlerin Mürciî düşüncenin gelişimiyle ilişkisini ve aynı mezhebî çevre içerisinde farklı siyasî tutumların ortaya çıkabilmesini açıklığa kavuşturmaya katkı sağlaması beklenmektedir. Böylece mevâlînin toplumsal talepleri,

Mürcie'nin itikadî yaklaşımı ve dönemin siyasî gelişmeleri arasındaki ilişkiler, birbirine indirgenmeden değerlendirilecektir.
Anahtar kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Horasan, Mevâlî, Mürcie, Sosyal Hareketlilik.

ABSTRACT

During the first half of the eighth century, Khurasan underwent significant transformations as a result of the settlement of Arab tribes in the region, the conversion of local communities to Islam, and the political, economic, and social policies of the Umayyad administration. As relations among different ethnic and social groups were reshaped during this period, the position of the mawālī within Muslim society emerged as a significant issue. In particular, questions concerning the tax obligations and social status of local converts to Islam brought the relationship between religious affiliation and political and social rights to the forefront. The Murjiʾa's approach to the relationship between faith and deeds is also significant for understanding the theological dimension of these debates.

This study aims to examine the relationship between social mobility and population movements in Khurasan during the first half of the eighth century, the social demands of the mawālī, and the development of Murjiʾite identity. To this end, it will first address Arab settlements, population movements, and the social position of the mawālī in the region. It will then evaluate the possible connections between the Murjiʾa's conception of the relationship between faith and deeds and the demands of the mawālī for equal status. Finally, by examining the movement led by al-Ḥārith b. Surayj (734–746), it will investigate the differing attitudes adopted by Murjiʾite circles toward social demands and political opposition.

The study will employ a historical and comparative analysis of sources. Accounts concerning the social structure of Khurasan, the position of the mawālī, and political movements in the region, as recorded in early historical sources, particularly al-Ṭabarī, will be compared with accounts of the Murjiʾa in the literature on the history of Islamic sects. In this context, the historical contexts of these accounts and the ways in which Murjiʾite identity is represented will be taken into consideration, without presupposing a direct and necessary relationship between theological beliefs and political attitudes.

The study is expected to contribute to a clearer understanding of the relationship between social transformations in Khurasan and the development of Murjiʾite thought, as well as the emergence of differing political attitudes within the same sectarian milieu. Accordingly, the relationships among the social demands of the mawālī, the theological approach of the Murjiʾa, and the political developments of the period will be evaluated without reducing any one of these dimensions to another.
Keywords: History of Islamic Sects, Khurasan, Mawālī, Murjiʾa, Social Mobility.

GİRİŞ

Horasan, İslam fetihlerinin ardından Arap kabilelerinin yerleşimi, yerel toplulukların İslam'a intisabı ve Emevî idaresinin uygulamalarıyla önemli sosyal, beşerî ve siyasî değişimlere sahne olmuştur. Özellikle VIII. yüzyılın ilk yarısında bölgedeki farklı etnik ve toplumsal unsurlar arasındaki ilişkiler yeniden şekillenirken Arap olmayan Müslümanların (mevâlî) toplumsal konumu belirgin bir mesele hâline gelmiştir. Yeni Müslümanların vergilendirilmesi, askerî ve idarî imkânlardan yararlanması ve Müslüman toplum içerisindeki statüsü, dinî aidiyet ile toplumsal haklar arasındaki ilişkiye yönelik tartışmaları beraberinde getirmiştir.[1]

Bu tarihsel ortamda gelişen dinî düşünce akımlarından biri Mürcie'dir. İman ile amel arasındaki ilişkiye yönelik yaklaşımıyla erken dönem İslam düşüncesinde önemli bir yer edinen Mürcie'nin Horasan'daki gelişimi, bölgenin toplumsal şartlarıyla birlikte değerlendirilmelidir. Özellikle mevâlînin eşit statü talepleri ile Mürciî iman anlayışı arasındaki muhtemel bağlantılar, mezhebî düşüncenin toplumsal gelişmelerle ilişkisini anlamak bakımından önem taşımaktadır.[2] Bununla birlikte Mürcie'nin doğrudan mevâlînin taleplerinden kaynaklandığı veya Mürciî olarak nitelendirilen bütün şahısların ortak bir siyasî tutum benimsediği varsayılamaz.

Bu çalışmanın temel araştırma sorusu, VIII. yüzyılın ilk yarısında Horasan ve Mâverâünnehir'de yaşanan toplumsal dönüşümlerin Mürciî kimliğin gelişimiyle nasıl bir ilişki içerisinde olduğudur. Bu çerçevede mevâlînin dinî mensubiyetlerinin tanınmasına ve toplumsal statülerine ilişkin talepleri ile Mürcie'nin iman-amel anlayışı arasındaki bağlantılar, dönemin tarihsel şartları içerisinde değerlendirilmektedir. Ayrıca Ebü's-Saydâ Sâlih b. Tarîf ve Cehm b. Safvân örnekleri üzerinden Mürcie ile ilişkilendirilen şahısların toplumsal meseleler ve siyasî muhalefet karşısında benimsedikleri tutumlar karşılaştırılmaktadır.

Araştırmada tarihsel ve karşılaştırmalı kaynak incelemesi yöntemi esas alınmaktadır. Başta Taberî'nin *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk* adlı eseri olmak üzere erken dönem tarih kaynaklarında aktarılan bilgiler, mezhepler tarihi literatüründeki Mürcie'ye ilişkin kayıtlarla karşılaştırılmaktadır. Bu çerçevede tarihsel rivayetlerin bağlamı ve şahısların mezhebî kimliklerine ilişkin nitelendirmeler dikkate alınarak itikadî görüşler ile toplumsal talepler ve siyasî tutumlar arasında doğrudan bir nedensellik ilişkisi kurulmasından kaçınılmaktadır.

ARAŞTIRMA BULGULARI VE TARTIŞMA

1. HORASAN'IN SOSYAL VE BEŞERÎ YAPISI

1.1. Arap Yerleşimleri ve Mevâlînin Toplumsal Konumu

Horasan, İslam fetihleri öncesinde farklı etnik, dinî ve kültürel toplulukların bir arada yaşadığı geniş bir coğrafyayı kapsamaktaydı. Merv, Nîşâbur, Herat ve Belh gibi önemli şehirleri bünyesinde barındıran bölge, İran ile Orta Asya arasındaki siyasî ve ekonomik ilişkiler

[1] Osman Çetin, "Horasan", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/235–236.

[2] Wilferd Madelung, "The Early Murjiʾa in Khurāsān and Transoxania and the Spread of Ḥanafism", Der Islam 59/1 (1982), 33.

bakımından stratejik bir konuma sahipti. Müslüman Arapların bölgeyi fethetmesiyle başlayan siyasî değişim, Emevîler dönemindeki iskân faaliyetleriyle kalıcı bir toplumsal dönüşüme zemin hazırlamıştır. Özellikle Ziyâd b. Ebîh'in Irak valiliği sırasında, 51/671 yılında Basra ve Kûfe'den yaklaşık elli bin Arap ailenin Merv'e yerleştirildiğine ilişkin rivayet,[3] bölgedeki Arap nüfusunun artışını göstermesi bakımından dikkat çekmektedir. Arap kabilelerinin başta Merv olmak üzere çeşitli merkezlere yerleşmesi, Horasan'ın askerî ve idarî yapısının şekillenmesinde etkili olmuştur.[4]

Horasan'a yerleşen Temîm, Bekir ve Ezd gibi Arap kabileleri, kabile aidiyetlerini büyük ölçüde muhafaza etmişlerdir. Kabileler arasındaki rekabet, idarî görevlerin dağılımından askerî faaliyetlere kadar bölgedeki siyasî ilişkileri etkilemiştir. Bununla birlikte Arap yerleşimleri, yerel topluluklarla ekonomik, kültürel ve dinî ilişkilerin gelişmesini de beraberinde getirmiştir. Yerel halkın İslam'a intisabıyla birlikte Müslüman toplumun etnik bileşimi değişirken Arap kabileleriyle yeni Müslümanlar arasında kurulan ilişkiler, bölgenin toplumsal yapısının şekillenmesinde önemli bir unsur hâline gelmiştir.

Erken dönem İslam toplumunda mevâlî kavramı farklı hukukî ve toplumsal ilişkileri ifade etmekle birlikte fetihler sonrasında özellikle Arap olmayan Müslümanların Arap kabileleriyle kurdukları velâ bağları çerçevesinde yaygınlık kazanmıştır. Bu bağlar, yeni Müslümanların kabile esasına dayanan toplumsal düzene katılmalarını sağlamakla birlikte Arap Müslümanlarla aynı ekonomik ve siyasî imkânlara sahip oldukları anlamına gelmemekteydi. Özellikle askerî hizmetler karşılığında sağlanan haklar, idarî görevlere katılım ve vergilendirme uygulamalarında çeşitli farklılıklar ortaya çıkmıştır.[5] Bununla birlikte mevâlînin tamamını aynı toplumsal şartlara ve ortak siyasî hedeflere sahip bir topluluk olarak değerlendirmek mümkün değildir. Yerel ilişkiler, ekonomik imkânlar ve siyasî gelişmeler, farklı mevâlî gruplarının konumlarını belirleyen unsurlar arasında yer almıştır.

1.2. İslamlaşma, Vergilendirme ve Eşitlik Talepleri

Horasan ve Mâverâünnehir'deki İslamlaşma süreci, dinî mensubiyetin değişmesinin yanı sıra yeni Müslümanların ekonomik ve toplumsal konumlarına ilişkin tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Emevî idaresinin vergi gelirlerini korumaya yönelik uygulamaları ile İslam'ı kabul eden yerel halkın beklentileri arasında zaman zaman gerilimler yaşanmıştır. Özellikle Müslüman olan bazı topluluklardan önceki vergi yükümlülüklerinin alınmaya devam edilmesi, dinî aidiyet ile mali sorumluluklar arasındaki ilişkinin sorgulanmasına neden olmuştur. Bununla birlikte bu uygulamalar değerlendirilirken şahsî vergi niteliğindeki cizye ile araziye bağlı haraç yükümlülüğünün birbirinden ayrılması gerekmektedir. Zira İslam'a intisap, araziye ilişkin bütün mali yükümlülüklerin kendiliğinden ortadan kalkması anlamına gelmemekteydi.[6]

[3] İrfan Aycan, "Ziyâd b. Ebîh", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/482.
[4] Çetin, "Horasan", 236.
[5] İsmail Yiğit, "Mevâlî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/424-425.
[6] Cengiz Kallek, "Haraç", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/72.

Ömer b. Abdülazîz'in (99–101/717–720) Müslüman olan kimselerden cizye alınmaması yönündeki yaklaşımı, yeni Müslümanların mali statüsüne ilişkin tartışmalar bakımından önem taşımaktadır. Ancak merkezî yönetimin benimsediği ilkelerin bütün bölgelerde aynı şekilde uygulandığı söylenemez. Bu durumun dikkat çekici örneklerinden biri, Eşres b. Abdullah es-Sülemî'nin 109/727–728 yılında başlayan Horasan valiliği sırasında Mâverâünnehir'de yaşanan gelişmelerdir. Eşres döneminde İslam'a davet faaliyetleriyle bağlantılı olarak yeni Müslümanların vergilendirilmesi konusunda ortaya çıkan anlaşmazlıklar, dinî mensubiyet ile ekonomik yükümlülükler arasındaki gerilimi görünür hâle getirmiştir.[7] Özellikle Semerkant ve çevresindeki gelişmeler, yerel halkın İslam'a intisabıyla mali uygulamalar arasında ortaya çıkan sorunları yansıtmaktadır.[8]

Bu süreçte öne çıkan şahıslardan biri Ebü's-Saydâ Sâlih b. Tarîf'tir. Ebü's-Saydâ'nın Mâverâünnehir'deki İslam'a davet faaliyetleri ve yeni Müslümanların vergilendirilmesine ilişkin meselelerdeki konumu, toplumsal talepler ile dinî çevreler arasındaki ilişkinin incelenmesi bakımından önemlidir.[9] Onun Mürcie ile ilişkilendirilmesi, yeni Müslümanların karşılaştıkları ekonomik ve toplumsal sorunların Mürciî çevrelerle bağlantılı şahısların faaliyetlerinde de karşılık bulabildiğini düşündürmektedir.[10] Bu örnek, mezhebî kimliklerin tarihsel gelişiminin incelenmesinde itikadî görüşlerin yanı sıra söz konusu kimliklerle ilişkilendirilen şahısların toplumsal faaliyetlerinin de dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Bununla birlikte Ebü's-Saydâ'nın faaliyetleri, Mürcie'nin bütün mensuplarının ortak bir toplumsal veya siyasî program benimsediğini ortaya koymamaktadır.

Horasan'daki mevâlînin talepleri yalnızca vergilendirme meseleleriyle sınırlı değildi. Askerî faaliyetlere katılım, ekonomik haklardan yararlanma ve idarî görevlerde temsil edilme gibi hususlar da toplumsal statüye ilişkin beklentileri etkilemekteydi. Ancak bölgedeki huzursuzlukların yalnızca Araplarla mevâlî arasındaki karşıtlıktan kaynaklandığını ileri sürmek, Arap kabileleri arasındaki rekabeti ve yerel siyasî ilişkileri göz ardı etmek anlamına gelir. Bu nedenle mevâlînin toplumsal konumuna ilişkin meseleler, Emevî idaresinin mali uygulamaları, Arap kabileleri arasındaki rekabet ve bölgedeki farklı toplulukların siyasî beklentileriyle birlikte ele alınmalıdır.[11] Bu çok yönlü tarihsel ortam, Horasan'da gelişen dinî ve mezhebî düşüncelerin toplumsal şartlarla ilişkisini değerlendirmek bakımından önem taşımaktadır.

2. HORASAN'DA MÜRCİÎ KİMLİĞİN GELİŞİMİ

2.1. Mürcie'nin İman-Amel Anlayışı ve Mevâlî ile İlişkisi

[7] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire: Dârü'l-Meârif, 2. Basım, 7/54-56; Madelung, "The Early Murjiʾa in Khurāsān and Transoxania and the Spread of Ḥanafism", 33.

[8] Osman Aydınlı, "Semerkant", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/482.

[9] Taberî, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, 7/54–58.

[10] Madelung, "The Early Murjiʾa in Khurāsān and Transoxania and the Spread of Ḥanafism", 33.

[11] Çetin, "Horasan", 235–236; Yiğit, "Mevâlî", 424–426.

Mürcie, erken dönem İslam düşüncesinde özellikle iman-amel ilişkisi ve büyük günah işleyen Müslümanın dinî konumu etrafında gelişen tartışmalarla ilişkilendirilen mezhebî oluşumlardan biridir. Mürcie adının türediği ircâ kavramı, erteleme ve sonraya bırakma anlamlarını taşımaktadır. İlk dönemlerde Müslümanlar arasında meydana gelen siyasî ihtilaflarda belirli şahısların durumuna ilişkin hükmün ertelenmesiyle bağlantılı olarak kullanılan bu kavram, sonraki süreçte iman ile amel arasındaki ilişkinin değerlendirilmesinde de önem kazanmıştır. Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'ye nispet edilen ircâ anlayışı, kavramın erken siyasî kullanımına ilişkin önemli örneklerden biridir.[12] Bununla birlikte siyasî ihtilaflar karşısında hükmün ertelenmesini esas alan ilk yaklaşımlarla sonraki dönemde belirginleşen itikadî ircâ anlayışının bütünüyle özdeşleştirilmesi doğru değildir.

Mürciî düşüncenin itikadî boyutunda, amelin imanın mahiyetindeki konumu temel tartışma alanlarından birini oluşturmuştur. Özellikle büyük günah işleyen kimsenin dinî statüsü konusunda Hâricî çevrelerin yaklaşımlarından farklı olarak Mürciî düşüncede, günahın kişiyi doğrudan iman dairesinin dışına çıkarmayacağı yönündeki görüşler öne çıkmıştır. Ancak Mürcie içerisinde imanın tanımı, ikrarın konumu ve amelin imanla ilişkisi bakımından farklı yaklaşımlar bulunmaktaydı. Dolayısıyla Mürciî kimliği, bütün mensupları tarafından aynı şekilde benimsenen tek bir iman anlayışıyla açıklamak mümkün değildir.[13]

Horasan ve Mâverâünnehir'de Mürciî düşüncenin gelişimi, bölgedeki İslamlaşma süreci ve Arap olmayan Müslümanların toplumsal konumuyla birlikte değerlendirilmelidir. Mevâlînin Müslüman toplum içerisindeki statüsüne ilişkin tartışmalar, dinî mensubiyetin tanınması ile bu mensubiyetin toplumsal sonuçları arasındaki ilişkiyi gündeme getirmiştir. Mürcie'nin iman anlayışı ise Müslüman kimliğinin belirlenmesinde amelin konumuna yönelik farklı bir yaklaşım ortaya koymuştur.[14] Bu iki tartışma alanı arasında bağlantılar kurulabilmekle birlikte iman-amel meselesiyle yeni Müslümanların ekonomik ve hukukî haklarına ilişkin taleplerin aynı problem olmadığı dikkate alınmalıdır.

Bu ilişkinin tarihsel olarak incelenebileceği örneklerden biri, önceki bölümde faaliyetlerine değinilen Ebü's-Saydâ Sâlih b. Tarîf'tir. Onun Mürcie ile ilişkilendirilmesi, mezhebî düşünce ile toplumsal meselelerin belirli şahısların faaliyetlerinde kesişebildiğini göstermesi bakımından önemlidir.[15] Bununla birlikte bu örnekten hareketle Mürciî iman anlayışının mevâlînin ekonomik ve hukukî taleplerini doğrudan belirlediği sonucuna ulaşılamaz. Dolayısıyla Mürciî düşünce ile mevâlînin talepleri arasındaki ilişki, dinî görüşlerin toplumsal

[12] Sönmez Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi 1/1 (2002), 177–180.
[13] Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 190–192.
[14] Kutlu, "Mürcie", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/44; Madelung, "The Early Murjiʾa in Khurāsān and Transoxania and the Spread of Ḥanafism", 33.
[15] Kutlu, "Mürcie", 43; Madelung, "The Early Murjiʾa in Khurāsān and Transoxania and the Spread of Ḥanafism", 33.

şartlara zorunlu bir yansıması olarak değil, dönemin tarihsel gelişmeleri içerisinde şekillenen bir etkileşim olarak değerlendirilmelidir.

2.2. Horasan'da Mürciî Çevreler ve Farklılaşma

Horasan'da Mürciî kimliğin gelişimi, yalnızca iman-amel tartışmalarının bölgeye yayılmasıyla açıklanamayacak kadar çok yönlü bir süreçtir. Bölgedeki farklı ilmî çevreler arasındaki ilişkiler ve Emevî idaresine yönelik toplumsal tepkiler, dinî düşüncenin gelişimini etkileyen unsurlar arasında yer almıştır. Bununla birlikte Mürcie'nin Horasan'da ortak siyasî hedeflere sahip, sınırları belirgin ve tek merkezden yönetilen bir topluluk olarak faaliyet gösterdiğini ileri sürmek mümkün değildir.[16] Bu nedenle Mürciî çevrelerin oluşumunu belirli şahısların görüşleri, faaliyetleri ve siyasî gelişmeler karşısındaki tutumları üzerinden incelemek daha uygun görünmektedir.

Horasan'daki erken dönem dinî ve siyasî tartışmalarla ilişkilendirilen önemli şahıslardan biri Cehm b. Safvân'dır (ö. 128/745-746). Cehm, iman anlayışının yanı sıra ilahî sıfatlar ve insan fiilleri hakkındaki görüşleriyle sonraki mezhepler tarihi literatüründe önemli bir yer edinmiştir. Özellikle imanın mahiyetine ilişkin kendisine nispet edilen görüşler, bazı mezhepler tarihi kaynaklarında Mürcie kapsamında değerlendirilmesine neden olmuştur. Ancak Cehm'in görüşlerinin önemli bir kısmının sonraki dönemlerde kaleme alınan eserler aracılığıyla aktarılması, onun mezhebî konumunun belirlenmesinde kaynakların niteliğinin dikkate alınmasını gerektirmektedir. Ayrıca Cehm'in Mürcie ile ilişkilendirilmesi, onun bütün görüşlerinin Horasan'daki diğer Mürciî çevreler tarafından benimsendiği anlamına gelmemektedir.[17]

Cehm b. Safvân'ın Hâris b. Süreyc hareketi içerisinde yer alması, Horasan'daki mezhebî kimliklerle siyasî muhalefet arasındaki ilişkinin incelenmesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Bu örnek, Mürcie ile ilişkilendirilen bir şahsın Emevî idaresine karşı gelişen siyasî bir hareket içerisinde bulunabildiğini göstermektedir.[18] Buna karşılık Ebü's-Saydâ'nın faaliyetleri, yeni Müslümanların toplumsal ve ekonomik talepleriyle bağlantılı farklı bir mücadele alanına işaret etmektedir. Her iki şahsın faaliyetleri, Mürciî olarak nitelendirilen kimselerin toplumsal ve siyasî gelişmeler karşısında farklı tutumlar benimseyebildiklerini düşündürmektedir. Bununla birlikte bu örnekler, Horasan Mürciesi içerisinde sınırları kesin biçimde belirlenmiş siyasî grupların bulunduğunu ortaya koymak için yeterli değildir.

Horasan'daki Mürciî çevrelerin değerlendirilmesinde karşılaşılan temel sorunlardan biri, şahısların kendi dönemlerindeki görüşleri ile sonraki mezhepler tarihi literatüründe kendilerine nispet edilen kimliklerin birbirinden ayrılmasıdır. Sonraki dönemlerde belirginleşen mezhebî tasniflerin VIII. yüzyılın ilk yarısındaki şahıslara doğrudan uygulanması, tarihsel gelişimin

[16] Kutlu, "Mürcie", 43; Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 196–197.
[17] Kutlu, "Mürcie", 43-44; Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 199-200.
[18] Taberî, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, 7/330.

farklı aşamalarının birbirine karıştırılmasına yol açabilir. Bu husus, Horasan ve Mâverâünnehir'deki erken Mürciî çevrelerle sonraki Hanefî gelenek arasındaki ilişkinin değerlendirilmesinde özellikle önem taşımaktadır.[19] Dolayısıyla bölgedeki Mürciî kimliğin gelişimi, şahısların kendi tarihsel bağlamları ile sonraki kaynaklarda yapılan mezhebî nitelendirmeler birbirinden ayrılarak incelenmelidir.

3. HÂRİS b. SÜREYC HAREKETİ (734–746) VE SİYASÎ TUTUMLAR

3.1. Hareketin Ortaya Çıkışı ve Dinî Söylem

VIII. yüzyılın ilk yarısında Horasan'da Emevî idaresine karşı gelişen muhalefet hareketlerinden biri, Hâris b. Süreyc'in (ö. 128/746) öncülüğünde ortaya çıkmıştır. Bölgedeki kabile rekabeti, idarî ve mali uygulamalar, yerel toplulukların talepleri ve Mâverâünnehir'de yaşanan askerî mücadeleler, hareketin geliştiği tarihsel şartları oluşturmuştur. Özellikle yeni Müslümanların toplumsal konumuna ilişkin sorunlar, Horasan'daki siyasî huzursuzlukların önemli unsurları arasında yer almıştır. Bununla birlikte hareketin ortaya çıkışını yalnızca mevâlînin talepleriyle açıklamak mümkün değildir. Hâris'in muhalefeti, farklı toplumsal ve siyasî kesimlerin beklentilerinin kesiştiği bir ortamda şekillenmiştir.[20]

Hâris b. Süreyc'in Emevî idaresine karşı başlattığı isyan, 116/734 yılında Horasan'ın doğu kesimlerinde ortaya çıkmıştır.[21] Horasan valisi Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî'nin ölümünün ardından Âsım b. Abdullah el-Hilâlî'nin valiliğe getirilmesiyle bölgede yaşanan idarî gelişmeler, hareketin başlangıç döneminin siyasî şartları arasında yer almaktadır. Hâris'in muhalefeti kısa sürede silahlı mücadeleye dönüşmüş ve hareket farklı bölgelerde taraftar bulmuştur. Bununla birlikte isyanın gelişimi boyunca destekçilerin niteliği ve siyasî ittifaklar değişiklik göstermiştir. Bu durum, hareketin bütün aşamalarında aynı toplumsal kesimlere dayandığı veya değişmeyen bir siyasî programa sahip olduğu şeklindeki değerlendirmeleri güçleştirmektedir.

Hâris b. Süreyc hareketinin dikkat çekici özelliklerinden biri, Emevî idaresine yönelik muhalefetin dinî bir söylemle ifade edilmesidir. Taberî'nin aktardığı rivayetlerde Hâris'in Kur'an ve sünnete bağlılık çağrısında bulunduğu belirtilmektedir.[22] Bu çağrı, yönetimin uygulamalarına yönelik eleştirilerin dinî meşruiyet çerçevesinde dile getirildiğini göstermektedir.[23] Ancak Kur'an ve sünnete dönüş söylemi, erken dönem İslam tarihinde farklı siyasî hareketler tarafından da kullanılmıştır. Dolayısıyla Hâris'in bu söylemini doğrudan belirli bir mezhebin itikadî görüşlerinin siyasî alana aktarılması şeklinde değerlendirmek doğru

[19] Madelung, "The Early Murjiʾa in Khurāsān and Transoxania and the Spread of Ḥanafism", 34; Kutlu, "Mürcie", 42.
[20] Çetin, "Horasan", 235–236; Madelung, "The Early Murjiʾa in Khurāsān and Transoxania and the Spread of Ḥanafism", 34.
[21] Taberî, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, 7/94-95.
[22] Taberî, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, 7/95; Madelung, "The Early Murjiʾa in Khurāsān and Transoxania and the Spread of Ḥanafism", 34.
[23] Taberî, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, 7/95–97.

değildir. Hareketin dinî karakteri, dönemin adalet, yönetim ve toplumsal haklara ilişkin tartışmalarıyla birlikte ele alınmalıdır.

Hareketin gelişiminde Horasan ve Mâverâünnehir'deki askerî ve siyasî ilişkiler de belirleyici olmuştur. Emevî kuvvetleriyle yaşanan mücadelelerin ardından Hâris'in bölgedeki Türk güçleriyle, özellikle Türgişlerle ilişki kurması, hareketin yerel sınırları aşan bir siyasî boyut kazanmasına neden olmuştur. Bu ilişkiler ve sonraki süreçte değişen ittifaklar, Hâris'in muhalefetinin yalnızca Emevî idaresinin mali uygulamalarına yönelik bir tepki olarak değerlendirilemeyeceğini göstermektedir.[24]

Hâris b. Süreyc'in faaliyetleri, III. Yezîd'in 126/744 yılında halife olmasıyla yeni bir aşamaya girmiştir. Bu dönemde kendisine verilen eman ve yaşanan siyasî gelişmelerin ardından Hâris, 127/745 yılında Horasan'a dönmüştür. Ancak bölgedeki siyasî rekabet ve kabileler arasındaki mücadeleler devam etmiş, Hâris 128/746 yılında meydana gelen çatışmalar sırasında öldürülmüştür. Böylece yaklaşık on iki yıllık bir döneme yayılan hareket, farklı toplumsal taleplerin, siyasî ittifakların ve askerî mücadelelerin etkili olduğu bir süreç olarak sona ermiştir.[25]

3.2. Mürciî Çevrelerin Hareketle İlişkisi ve Siyasî Tutumları

Hâris b. Süreyc hareketinin İslam Mezhepleri Tarihi açısından dikkat çekici yönlerinden biri, hareket içerisinde Mürcie ile ilişkilendirilen şahısların bulunmasıdır. Bu bağlamda özellikle Cehm b. Safvân'ın konumu önem taşımaktadır. Cehm'in Hâris'in siyasî faaliyetlerine katılması, sonraki mezhepler tarihi literatüründe Mürcie kapsamında değerlendirilen bir şahsın Emevî idaresine karşı gelişen muhalefet hareketinde yer alabildiğini göstermektedir.[26] Bununla birlikte Cehm'in harekete katılımını doğrudan kendisine nispet edilen iman anlayışının sonucu olarak açıklamak mümkün değildir. Hareketin ortaya çıktığı dönemdeki idarî uygulamalar, kabileler arasındaki rekabet ve bölgesel güç ilişkileri de siyasî tercihlerin şekillenmesinde etkili olmuştur.

Hâris b. Süreyc'in bazı kaynaklarda Mürcie ile ilişkilendirilmesi de hareketin mezhebî niteliği açısından değerlendirilmesi gereken bir meseledir.[27] Ancak Hâris'in Kur'an ve sünnete bağlılık çağrısı ile Mürcie'nin iman-amel anlayışı arasında doğrudan bir özdeşlik kurulamaz. Benzer şekilde Cehm b. Safvân'ın hareket içerisinde bulunması, Hâris'in bütün taraftarlarının aynı itikadî görüşleri benimsediğini göstermemektedir. Bu nedenle hareketin dinî söylemi, katılımcıların şahsî mezhebî aidiyetleri ve siyasî hedefleri birbirinden ayrılarak incelenmelidir.

Mürcie'nin siyasî tutumuna ilişkin değerlendirmelerde karşılaşılan temel sorunlardan biri, ircâ anlayışının zorunlu olarak siyasî tarafsızlığı veya mevcut yönetimin desteklenmesini

[24] Muhammed Emir Güler, "Türk-İslâm Tarihinin İlk İttifakı: Hâris b. Süreyc ve Su-lu Kağan", Journal of International Eastern European Studies 8/1 (2026), 53-54.
[25] Taberî, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, 7/330-335.
[26] Taberî, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, 7/330; Madelung, "The Early Murjiʾa in Khurāsān and Transoxania and the Spread of Ḥanafism", 34.
[27] Kutlu, "Mürcie", 42.

gerektirdiği yönündeki genellemelerdir. İlk dönem siyasî ircâ anlayışında Müslümanlar arasındaki ihtilaflara katılan şahısların dinî konumları hakkında kesin hüküm vermekten kaçınmak önemli bir yer tutmaktadır.[28] Ancak bu yaklaşım, siyasî otoritenin uygulamalarını onaylamakla aynı anlama gelmemektedir. Ayrıca sonraki dönemde iman-amel ilişkisi etrafında gelişen itikadî ircâ anlayışının, mensuplarının siyasî tercihlerini zorunlu olarak belirlediği de söylenemez.

Ebü's-Saydâ Sâlih b. Tarîf ile Cehm b. Safvân'ın faaliyetleri, Mürcie ile ilişkilendirilen şahısların farklı toplumsal ve siyasî alanlarda etkinlik gösterebildiklerini ortaya koymaktadır. Ebü's-Saydâ'nın yeni Müslümanların ekonomik ve toplumsal talepleriyle bağlantılı faaliyetlerine karşılık Cehm'in silahlı muhalefet hareketinde yer alması, mezhebî aidiyet ile siyasî tutum arasında tek yönlü bir ilişki kurulamayacağını düşündürmektedir.[29] Bununla birlikte bu farklılık, Mürcie içerisinde birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış siyasî grupların bulunduğunu kanıtlamamaktadır.

Bu çerçevede Hâris b. Süreyc hareketi, Horasan'daki toplumsal talepler, mezhebî kimlikler ve siyasî muhalefet arasındaki ilişkilerin anlaşılması bakımından önemli bir tarihsel örnektir. Hareketin farklı toplumsal kesimlerin katılımıyla gelişmesi ve değişen siyasî şartlara bağlı olarak farklı ittifaklara yönelmesi, onu doğrudan Mürcie'nin siyasî temsilcisi olarak değerlendirmeyi güçleştirmektedir. Dolayısıyla Horasan'daki Mürciî kimliğin gelişimi, itikadî görüşler ile toplumsal ve siyasî faaliyetler arasındaki ilişkiler tarihsel bağlam içerisinde ele alınarak açıklanmalıdır.

SONUÇ

VIII. yüzyılın ilk yarısında Horasan ve Mâverâünnehir'de yaşanan sosyal ve beşerî dönüşümler, dinî ve mezhebî düşüncenin gelişimiyle ilişkili önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Arap kabilelerinin bölgeye yerleşmesi, yerel toplulukların İslam'a intisabı ve Emevî idaresinin uygulamaları, özellikle Arap olmayan Müslümanların (mevâlî) toplumsal konumuna ilişkin tartışmaları belirginleştirmiştir. Bu süreçte dinî mensubiyetin tanınması, ekonomik yükümlülükler ve toplumsal haklar arasındaki ilişkiler, bölgedeki dinî ve siyasî gelişmelerin anlaşılması bakımından önem kazanmıştır.

Horasan ve Mâverâünnehir'deki vergilendirme meseleleri, mevâlînin toplumsal konumuna ilişkin sorunların somut örneklerini oluşturmaktadır. Eşres b. Abdullah es-Sülemî döneminde yaşanan gelişmeler ve Ebü's-Saydâ Sâlih b. Tarîf'in faaliyetleri, yeni Müslümanların talepleri ile Mürciî çevrelerle ilişkilendirilen şahısların faaliyetlerinin belirli tarihsel şartlarda kesişebildiğini göstermektedir. Bununla birlikte Mürcie'nin iman-amel anlayışı ile mevâlînin ekonomik ve hukukî talepleri farklı tartışma alanlarına karşılık gelmektedir. Bu nedenle söz konusu gelişmeler, Mürciî düşüncenin doğrudan toplumsal eşitlik taleplerinden kaynaklandığı şeklinde yorumlanmamalıdır.

[28] Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 196–197.
[29] Madelung, "The Early Murjiʾa in Khurāsān and Transoxania and the Spread of Ḥanafism", 34.

Hâris b. Süreyc hareketi ise mezhebî kimliklerle siyasî muhalefet arasındaki ilişkinin değerlendirilmesine imkân sağlamaktadır. Hareketin farklı toplumsal kesimlerin katılımıyla gelişmesi ve değişen siyasî ittifaklara yönelmesi, onun tek bir mezhebî veya toplumsal gerekçeyle açıklanmasını güçleştirmektedir. Cehm b. Safvân'ın hareket içerisinde yer alması, Mürcie ile ilişkilendirilen şahısların siyasî muhalefete katılabildiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak bu durum, Hâris b. Süreyc hareketinin bütünüyle Mürciî bir karakter taşıdığını ortaya koymamaktadır.

Araştırmanın temel bulgusu, Horasan'da Mürciî kimliğin gelişiminin toplumsal şartlardan bağımsız olmadığı, ancak yalnızca bu şartların doğrudan bir sonucu olarak da açıklanamayacağıdır. Ebü's-Saydâ ile Cehm b. Safvân'ın farklı faaliyet alanlarında yer almaları, Mürcie ile ilişkilendirilen şahısların ortak ve değişmez bir siyasî tutum benimsemediklerini düşündürmektedir. Bu çerçevede erken dönem Mürcie'sinin siyasî tarafsızlık veya mevcut yönetime bağlılıkla özdeşleştirilmesi yeterli görünmemektedir. Çalışma, Horasan'daki Mürciî kimliğin tarihsel gelişiminin anlaşılmasında itikadî görüşler, toplumsal talepler ve siyasî tercihler arasındaki ilişkilerin birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

Aydınlı, Osman, "Semerkant", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36, ss. 481-484.

Aycan, İrfan, "Ziyâd b. Ebîh", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44, ss. 480-482.

Çetin, Osman, "Horasan", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18, ss. 234-241.

Güler, Muhammed Emir, "Türk-İslâm Tarihinin İlk İttifakı: Hâris b. Süreyc ve Su-lu Kağan", Journal of International Eastern European Studies 8/1 (2026), ss. 43-58.

Kallek, Cengiz, "Haraç", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16, ss. 71-88.

Kutlu, Sönmez, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi 1/1 (2002), ss. 168-210.

Kutlu, Sönmez, "Mürcie", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32, ss. 41-45.

Madelung, Wilferd, "The Early Murjiʾa in Khurāsān and Transoxania and the Spread of Ḥanafism", Der Islam 59/1 (1982), ss. 32-39.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, 11 Cilt, Kahire: Dârü'l-Meârif, 2. Basım, ts.

Yiğit, İsmail, "Mevâlî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29, ss. 424-426.

KIRAAT ÖĞRETİMİNDE FEM-İ MUHSİNİN ROLÜ: YAPAY ZEKÂ BAĞLAMINDA MÜŞÂFEHE VE TASHİH

THE ROLE OF THE QUALIFIED RECITATION INSTRUCTOR IN QIRA'AT EDUCATION: MUSHĀFAHA AND CORRECTION IN THE CONTEXT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Güzin AYDIN
Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, TÜRKİYE
Res. Asst., Atatürk University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, TÜRKİYE

ÖZET

Kıraat öğretiminde doğru telaffuzun kazanılması, harflerin mahreç ve sıfatlarına ilişkin teorik bilgilerin yanında ehil öğreticiden okuyuş alma, dinleme, tekrar ve tashih süreçlerini gerektirir. Yapay zekâ destekli ses tanıma sistemleri ise belirli telaffuz ve tecvid hatalarının otomatik olarak belirlenmesine imkân sağlamaktadır. Bu araştırma, müşâfeheye dayalı tashih ile otomatik telaffuz değerlendirmesinin işlevlerini karşılaştırmaktadır. Nitel doküman incelemesine dayanan çalışmada klasik kıraat ve tecvid literatürü, Kur'an öğretimine ilişkin araştırmalar ve yapay zekâ temelli telaffuz değerlendirme yayınları incelenmiştir. Karşılaştırma; hata tespiti, hatanın nedeninin belirlenmesi, düzeltici müdahale ve kazanımın izlenmesi aşamaları üzerinden gerçekleştirilmiştir. İnceleme, otomatik sistemlerin belirli hata türlerini tespit etmede kullanılabildiğini, ancak bu başarının müşâfeheye dayalı tashihin bütün işlevlerinin yerine getirildiği anlamına gelmediğini göstermektedir. Yapay zekâ araçlarının, kıraat ve rivayet farklılıkları dikkate alınarak doğrulanmış görevlerde öğretici gözetiminde kullanılması mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Kıraat İlmi, Kur'an Öğretimi, Müşâfehe, Fem-i Muhsin, Tashih, Yapay Zekâ, Telaffuz Değerlendirmesi.

ABSTRACT

Accurate pronunciation in Qur'anic recitation education requires not only theoretical knowledge of articulation points and phonetic characteristics but also oral transmission, listening, repetition, and corrective instruction under a qualified teacher. Artificial intelligence-based speech recognition systems enable the automated detection of selected pronunciation and tajwid errors. This study compares the functions of oral corrective instruction and automated pronunciation assessment. Using qualitative document analysis, it examines classical works on Qur'anic recitation, studies of Qur'anic education, and research on AI-assisted pronunciation assessment. The comparison focuses on error detection, diagnosis, corrective intervention, and monitoring of learning outcomes. The findings indicate that automated systems can identify specific pronunciation errors; however, successful error detection does not demonstrate equivalence with all functions of traditional oral instruction. AI-assisted tools may support

supervised practice when their validity has been established for clearly defined recitation rules and traditions.

Keywords: Qur'anic Recitation, Qur'anic Education, Oral Transmission, Qualified Recitation Teacher, Corrective Instruction, Artificial Intelligence, Pronunciation Assessment.

GİRİŞ

Kur'an-ı Kerîm'in öğrenilmesi ve öğretilmesi, İslam ilim geleneğinde metnin korunması kadar onun doğru biçimde seslendirilmesiyle de ilişkili bir faaliyet olarak gelişmiştir. Kur'an lafızlarının aktarımında yazılı mushafın yanında sözlü rivayetin sürdürülmesi, kıraat öğretiminin uygulamaya dayalı niteliğini belirleyen unsurlardan biridir. Bu çerçevede öğrencinin yalnızca harfleri ve tecvid kurallarını öğrenmesi değil, söz konusu kuralları doğru bir edâ ile gerçekleştirebilmesi de önem taşımaktadır.

Klasik kıraat ve tecvid literatüründe harflerin mahreç ve sıfatlarına ilişkin açıklamalar, doğru telaffuzun teorik esaslarını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte bu bilgilerin fiilî okuyuşa dönüşmesi, işitsel örneklerin takip edilmesini ve düzenli uygulamayı gerektirir. Kıraat öğretiminde müşâfehe, arz ve telakkî gibi uygulamalar bu öğrenme sürecinin farklı boyutlarını temsil etmektedir.

Günümüzde ses işleme teknolojileri ve yapay zekâ temelli sistemler, Kur'an tilavetinin otomatik olarak değerlendirilmesine yönelik yeni araştırma imkânları ortaya çıkarmıştır. Özellikle konuşma tanıma, ses birimi sınıflandırması ve yanlış telaffuz tespitine ilişkin çalışmalar, belirli okuyuş hatalarının bilgisayar sistemleri aracılığıyla belirlenebildiğini göstermektedir. Bununla birlikte bir sesin doğru veya yanlış olarak sınıflandırılması ile öğrencinin okuyuşunun öğretici tarafından tashih edilmesi aynı işlem değildir.

Bu ayrım, yapay zekâ destekli Kur'an öğretimi araştırmalarında önemli bir metodolojik soruna işaret etmektedir. Bir sistemin yüksek sınıflandırma doğruluğuna ulaşması, öğrencinin hatasının sebebini belirlediğini, uygun öğretim yöntemini seçtiğini veya düzeltmenin kalıcılığını sağladığını tek başına kanıtlamaz. Bu nedenle teknolojik sistemlerin kıraat öğretimindeki yerinin değerlendirilmesi, öncelikle geleneksel öğretim faaliyetinin hangi unsurlardan meydana geldiğinin belirlenmesini gerektirmektedir.

Türkiye'de Kur'an öğretiminde ölçme ve değerlendirmeye ilişkin çalışmalar, doğru okuyuşun kazanılması kadar bu kazanımın nasıl ölçüleceği üzerinde de durmaktadır.

Uluslararası teknik literatürde Tabbaa ve Soudan'ın (2015) araştırması, Kur'an tilavetindeki bazı yanlış telaffuzların bilgisayar destekli olarak belirlenebileceğini göstermiştir. Al Harere ve Al Jallad'ın (2023) çalışması ise belirli tecvid kurallarının yanlış uygulanmasını tespit etmek üzere derin öğrenme yöntemlerinden yararlanmıştır. Daha sonraki çalışmalar, ses birimlerinin ve tecvid özelliklerinin birlikte modellenmesine yönelmiştir.

Bununla beraber bir araştırmada, otomatik hata tespitinin uzman doğrulaması ve pedagojik geri bildirimle ilişkilendirilmesi önerilmiştir. Bu gelişme, yalnızca teknik hata tespiti ile öğretici

müdahalesi arasında ayrım yapmanın artık tek başına yeterli bir özgünlük iddiası oluşturmadığını göstermektedir.

Bu bağlamda araştırmanın temel sorusu şöyledir:

Klasik kıraat öğretiminde müşâfeheye dayalı tashihin işlevleri nelerdir ve yapay zekâ destekli telaffuz değerlendirme sistemleri bu işlevlerin hangilerini, hangi koşullarda yerine getirebilmektedir?

Araştırmanın amacı, yapay zekânın fem-i muhsinin yerini alabileceği veya alamayacağı yönünde peşin bir sonuca ulaşmak değildir. Bunun yerine klasik öğretim geleneğinin kaynaklarda belirlenebilen özellikleri ile güncel teknolojik araştırmalarda ölçülen başarı göstergeleri karşılaştırılmaktadır.

Bu yönüyle çalışma, kıraat öğretiminin tarihsel ve pedagojik unsurlarını güncel teknolojik gelişmelerle ilişkilendiren kaynak temelli bir değerlendirme sunmayı amaçlamaktadır.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

1. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMI VE KAPSAMI

Araştırma, nitel doküman incelemesine dayanmaktadır. Çalışmanın temel malzemesini klasik kıraat ve tecvid eserleri, Kur’an öğretimine ilişkin güncel akademik araştırmalar ve yapay zekâ destekli telaffuz değerlendirme sistemlerini ele alan teknik yayınlar oluşturmaktadır.

Klasik literatürde Mekkî b. Ebû Tâlib'in er-Riâye li-tecvîdi'l-kırâe ve tahkīki lafzi't-tilâve adlı eseri ile İbnü'l-Cezerî'nin en-Neşr fi'l-kırââti'l-aşr ve Müncidü'l-mukriîn ve mürşidü't-tâlibîn adlı eserleri temel kaynaklar arasında değerlendirilmektedir. Bu eserlerde doğru okuyuşun kazanılması, harflerin mahreç ve sıfatları, uygulamalı talim ve kıraat aktarımıyla ilişkili açıklamalar incelenmektedir.

Güncel literatürde ise Kur’an öğretiminin ölçme ve değerlendirme boyutunu konu edinen araştırmalarla otomatik ses tanıma ve telaffuz hatası tespitine odaklanan teknik yayınlar birlikte ele alınmaktadır.

Kaynaklar dört karşılaştırma ölçütü çerçevesinde incelenmektedir: Telaffuz hatasının belirlenmesi, hatanın nedeninin teşhis edilmesi, hatanın giderilmesine yönelik müdahale, kazanılan doğru okuyuşun farklı bağlamlarda sürdürülmesi.

Bu ölçütler, klasik kaynaklarda aynen yer alan bir öğretim tasnifi olarak değil, karşılaştırmayı mümkün kılmak amacıyla oluşturulmuş analitik kategoriler olarak kullanılmaktadır.

Araştırma, herhangi bir yapay zekâ uygulamasının deneysel başarısını ölçmemektedir. Ayrıca kıraat öğrencileri veya öğreticiler üzerinde uygulama yapılmamaktadır. Dolayısıyla çalışmanın sonuçları, incelenen yayınların sağladığı veriler ve klasik öğretim anlayışından hareketle yapılan karşılaştırmayla sınırlıdır.

2. KLASIK KIRAAT ÖĞRETIMINDE MÜŞÂFEHE VE TASHIH

2.1. Müşâfehenin Kıraat Öğretimindeki Yeri

Kıraat ilminin temel özelliklerinden biri, Kur'an lafızlarının seslendirilmesine ilişkin bilginin uygulamalı biçimde aktarılmasıdır. Bu durum, kıraat öğretiminde yazılı kaynaklar ile sözlü öğretimin birbirini tamamlayan işlevlere sahip olduğunu göstermektedir.[1]

Klasik kaynaklarda harflerin mahreçleri, sıfatları, medler, idgam ve izhar gibi tecvid meseleleri ayrıntılı biçimde açıklanmaktadır. Ancak bu açıklamalar, okuyuşun fiilen nasıl gerçekleştirileceğinin öğrenilmesinde tek başına yeterli bir öğretim faaliyeti oluşturmaz. Öğrencinin doğru sesi işitmesi, öğreticinin okuyuşunu takip etmesi ve kendi okuyuşunu bu örnek doğrultusunda geliştirmesi gerekir.

Müşâfehe, bu bağlamda kıraat öğretiminin sözlü ve uygulamalı yönüyle ilişkilidir. Bununla birlikte kavramın sadece öğreticiyi dinlemek şeklinde anlaşılması da eksik olacaktır. Öğretici ile öğrenci arasındaki uygulamalı ilişki, öğrencinin okuyuşunun dinlenmesini ve gerektiğinde düzeltilmesini de içerir.

İbnü'l-Cezerî, en-Neşr'de doğru okuyuşun kazanılmasını açıklarken dilin eğitilmesine ve yetkin okuyucudan alınan lafzın tekrarlanmasına vurgu yapmaktadır. Bu açıklama, kıraat öğretiminde tekrarın yalnızca ezberleme amacıyla gerçekleştirilen bir faaliyet olmadığını, doğru edânın kazanılmasıyla ilişkili olduğunu göstermektedir.[2]

Buradan hareketle müşâfehenin üç temel boyutundan söz edilebilir: Doğru okuyuşun örneklenmesi, öğrencinin okuyuşunun dinlenmesi ve hatalı okuyuşun düzeltilmesi.[3]

Bu üç boyut birbirine bağlı olsa da öğretim bakımından farklı işlevler yerine getirmektedir.

2.2. Fem-i Muhsinin Öğretimdeki İşlevi

Fem-i muhsin terimi, Türkçe Kur'an öğretimi literatüründe doğru okuyuşu gerçekleştirebilen ve öğrencinin okuyuşuna rehberlik eden yetkin öğreticiyi ifade etmek üzere kullanılmaktadır.

Bu terimin klasik eserlerde aynı lafızla ve günümüzdeki kullanımıyla sistemli biçimde yer aldığını varsaymak doğru değildir. Bunun yerine klasik kaynaklardaki ehil okuyucu, hocadan telakkî ve uygulamalı talim açıklamalarının ayrı ayrı incelenmesi gerekir.

Yetkin öğreticinin görevi yalnızca doğru sesi seslendirmek değildir. Öğrencinin okuyuşunu takip etmek, hatayı belirlemek, gerekli gördüğünde açıklama yapmak ve yeni bir tekrar istemek de öğretim faaliyetinin parçalarıdır.

Örneğin belirli bir harfin yanlış telaffuz edilmesi durumunda öğretici, öğrencinin ilgili harfin mahrecini bilip bilmediğini, harflerin birbirine karıştırılıp karıştırılmadığını veya hatanın yalnızca belirli kelimelerde meydana gelip gelmediğini değerlendirebilir.

---

[1] Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbn Cezerî, *Müncidü'l-Mukri'în ve Murşidü't-Tâlibîn* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420), 9.

[2] İbn Cezerî, *Müncidü'l-Mukri'în ve Murşidü't-Tâlibîn*, 13; Ebû Amr Osman b. Saîd Dânî - thk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed. ʿAmmân, *et-Tahdîd fî'l-itkān ve't-tecvîd* (Bağdat: Mektebetü Dâri'l-Enbâr, 1407), 70.

[3] İbnü'l-Cezerî, Ebu'l- Hayr Şemsüddin - thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, *et-Temhîd fî ilmi't-Tecvîd* (Riyad: Mektebet'ül-Me'ârif, 1985), 45.

Aynı hatanın farklı öğrencilerde farklı sebeplerle ortaya çıkabilmesi, tashihin yalnızca yanlış sesin işaretlenmesine indirgenemeyeceğini göstermektedir.

Bu nedenle fem-i muhsinin işlevi, doğru okuyuşun örneklenmesi ile öğrencinin bireysel okuyuşuna yönelik değerlendirme ve müdahaleyi birlikte içermektedir.

2.3. Hata Tespiti ile Tashih Arasındaki İlişki

Kıraat öğretiminde öğrencinin bir harfi yanlış seslendirdiğinin belirlenmesi, tashih sürecinin başlangıcı olabilir. Ancak hatanın tespiti ile hatanın giderilmesi arasında önemli bir fark bulunmaktadır.[4]

Hata tespitinde mevcut okuyuş ile hedeflenen okuyuş karşılaştırılır. Tashihte ise öğrencinin mevcut okuyuşunun doğru edâya yaklaştırılması amaçlanır.[5]

Bu farklılık, öğreticinin verdiği geri bildirimin niteliğinde ortaya çıkar.

Öğretici kimi zaman hatayı doğrudan söyleyebilir; kimi zaman doğru okuyuşu tekrar gösterebilir. Bazı durumlarda öğrencinin harfi tek başına seslendirmesini, başka durumlarda ise harfi kelime içinde tekrarlamasını isteyebilir.

Dolayısıyla tashih, belirli bir hatanın işaretlenmesinden daha geniş bir öğretim sürecini ifade etmektedir. "Okuyuşunu tashih etmek, bir rivayeti nakletmek veya benzeri bir amaç taşıyan kimseye gelince, mukrinin ona dilediği miktarda okutmasında bir sakınca yoktur." [6]

Bu ayrımın yapay zekâ sistemleri bakımından önemi, bir uygulamanın hata tespitinde başarılı olmasının, öğretim sürecinin diğer aşamalarında da aynı başarıyı gösterdiği anlamına gelmemesidir.

3. YAPAY ZEKÂ DESTEKLI TELAFFUZ DEĞERLENDIRMESI

Kur'an tilavetinde belirli tecvid kurallarının yanlış uygulanmasını otomatik olarak tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen bir araştırmada, derin öğrenme temelli bir sistem geliştirilmiştir. Araştırmada, ses kayıtlarından akustik özelliklerin çıkarılması için Mel Frekans Kepstrum Katsayıları (MFCC), bu özelliklerin zamansal ilişkilerinin değerlendirilmesi için ise Uzun Kısa Süreli Bellek (LSTM) modeli kullanılmıştır. Çalışma, 1.500'den fazla doğru ve hatalı okuyuş kaydını içeren QDAT veri kümesi üzerinde gerçekleştirilmiş; medd-i munfasıl, şeddeli nûn ve ihfâ kurallarının değerlendirilmesinde sırasıyla %96, %96 ve %95 doğruluk oranlarına ulaşılmıştır.[7]

Kur'an tilavetinin bilgisayar sistemleri aracılığıyla değerlendirilmesine yönelik araştırmalar, ses tanıma teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte çeşitlenmiştir. Bu çalışmalar, özellikle harflerin telaffuzunun değerlendirilmesi, tecvid kurallarının doğru uygulanıp uygulanmadığının belirlenmesi ve okuyuş hatalarının otomatik olarak tespit edilmesi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu kapsamda gerçekleştirilen bir araştırmada, sekiz temel tecvid kuralının doğru uygulanmasını

[4] Dânî - thk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed. ʿAmmân, *et-Tahdîd fi'l-itkān ve't-tecvîd*, 118.
[5] Dânî - thk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed. ʿAmmân, *et-Tahdîd fi'l-itkān ve't-tecvîd*, 70.
[6] İbn Cezerî, *Müncidü'l-Mukriʾîn ve Murşidü't-Tâlibîn*, 13.
[7] Ahmad Al Harere - Khloud Al Jallad, "Mispronunciation Detection of Basic Quranic Recitation Rules using Deep Learning", (2023), 11.

belirlemek amacıyla derin öğrenme yöntemlerinden yararlanılmıştır. Farklı okuyuculardan elde edilen ses kayıtlarının analiz edildiği çalışmada, belirli tecvid kurallarının otomatik olarak sınıflandırılabileceği ortaya konulmuştur. Bununla birlikte elde edilen sınıflandırma başarısı, öğrencilerin hatalarını düzeltme veya doğru okuyuşu kalıcı biçimde kazanma düzeylerini doğrudan göstermemektedir.[8]

Kur'an tilavetindeki telaffuz hatalarının otomatik değerlendirilmesine yönelik güncel araştırmalarda, hata tespitinin yanı sıra hatanın yerinin ve niteliğinin belirlenmesine de odaklanılmaktadır. Bu kapsamda geliştirilen Iqra'Eval adlı değerlendirme çerçevesinde, Kur'an tilavetindeki ses birimi düzeyindeki hataların tespiti ve teşhisi ayrı görevler olarak ele alınmıştır. Bu yaklaşım, yapay zekâ sistemlerinin yalnızca doğru ve yanlış okuyuşu ayırt etmekle sınırlı kalmadığını, belirli hataların türlerini de değerlendirebildiğini göstermektedir. Bununla birlikte söz konusu teknik değerlendirmeler, kıraat rivayetlerine özgü edâ farklılıklarının bütünüyle değerlendirilebildiği anlamına gelmemektedir.[9]

Kur'an tilavetindeki ses birimi hatalarını belirlemek amacıyla geliştirilen Hafs2Vec ve ShallowTransformer sistemleri de otomatik telaffuz değerlendirmesine yönelik önemli örneklerdir. Bu araştırmalarda, ses kayıtlarının akustik özelliklerinden yararlanılarak hatalı telaffuzların belirlenmesi amaçlanmıştır. Bununla birlikte ses birimi düzeyindeki hata tespitinin başarısı, öğrencinin hatasının giderildiğini veya doğru okuyuşun kalıcı biçimde kazanıldığını göstermemektedir.[10]

Kur'an öğretiminde dijital teknolojilerin kullanımı bu araçların erişilebilirlik ve bireysel tekrar bakımından çeşitli imkânlar sunduğu, ancak doğru okuyuşun kazanılmasında öğretici rehberliğinin önemini koruduğu belirtilmiştir. Bu çerçevede yapay zekâ destekli sistemlerin müşâfeheye dayalı öğretimin yerine geçen uygulamalar olarak değil, öğreticinin rehberliğinde kullanılabilecek yardımcı araçlar olarak değerlendirilmesi mümkündür.[11]

Bu araştırmalar, otomatik telaffuz değerlendirmesinin kıraat öğretiminde belirli işlevleri destekleyebileceğini göstermektedir. Ancak hata tespiti, hatanın nedeninin belirlenmesi, düzeltici müdahale ve kazanımın izlenmesi birbirinden ayrılmalıdır. Bu ayrım, müşâfeheye dayalı tashih ile yapay zekâ destekli değerlendirmenin karşılaştırılmasında temel ölçüt olarak kullanılabilir.

[8] Nour Alhuda Damer; Ismail Hmeidi Mahmoud Al-Ayyoub, "Using Deep Learning for Automatically Determining Correct Application of Basic Quranic Recitation Rules", *The International Arab Journal of Information Technology* 15 (2018), 620-625.
[9] "Yassine El Kheir vd." (Suzhou, Çin: Association for Computational Linguistics, 2025), 443-452.
[10] Ahmed Ibrahim, "Hafs2Vec: A System for the IqraEval Arabic and Qur'anic Phoneme-level Pronunciation Assessment", *Proceedings of the Third Arabic Natural Language Processing Conference: Shared Tasks* (Suzhou, Çin: Association for Computational Linguistics, 2025), 453-456.
[11] Hayati Genç - Ali Yılmaz, "Dijital Çağda Kuran Öğretimi: Teknoloji ve Sosyal Medyanın Kuran Eğitimindeki Yeri" 12/23 (2025), 239-267.

4. MÜŞÂFEHEYE DAYALI TASHIH ILE OTOMATIK TELAFFUZ DEĞERLENDIRMESININ KARŞILAŞTIRILMASI

İki yaklaşım arasındaki ilişkiyi değerlendirmek için öncelikle öğretim faaliyetinin hangi aşamasından söz edildiğinin belirlenmesi gerekir.

Hata tespiti aşamasında öğretici ile otomatik sistem arasında belirli bir işlevsel benzerlik bulunabilir. Her ikisi de öğrencinin okuyuşunun hedeflenen biçimden farklılaştığını belirleyebilir.Ancak bu benzerlik, iki değerlendirmenin aynı bilgiye veya aynı karar mekanizmasına dayandığı anlamına gelmez.

Öğretici, öğrencinin sesini işitmenin yanında önceki okuyuşlarını ve öğrenme sürecini dikkate alabilir. Otomatik sistem ise kendisine sağlanan veriler ve modelin öğrenmiş olduğu örnekler üzerinden değerlendirme yapar.Hatanın nedeninin belirlenmesi aşamasında bu farklılık daha belirgin hâle gelir.

Bir harfin yanlış telaffuz edilmesi, mahrecin yanlış öğrenilmesinden, harfin sıfatının eksik uygulanmasından veya öğrencinin dil alışkanlığından kaynaklanabilir. Bu farklı sebepler benzer işitsel sonuçlar meydana getirebilir.

Bu nedenle bir sistemin hatalı sesi belirlemesi, hatanın nedenini de doğru biçimde teşhis ettiği anlamına gelmez.

Müdahale aşamasında ise belirli öğretim yöntemlerinin seçilmesi söz konusudur.

Öğretici, öğrencinin durumuna göre doğru sesi yeniden gösterebilir, benzer harfleri karşılaştırabilir veya belirli bir sesin farklı kelimeler içinde tekrar edilmesini isteyebilir.[12]

Yapay zekâ sistemleri de benzer alıştırmaları sunabilecek şekilde geliştirilebilir. Bununla birlikte hangi müdahalenin hangi öğrenci için daha etkili olduğunu belirlemek, yalnızca ses tanıma başarısıyla ölçülemez.Dördüncü aşama, kazanımın izlenmesidir.

Öğrencinin belirli bir kelimedeki telaffuz hatasını düzeltmesi, aynı sesi başka kelimelerde ve kesintisiz tilavette de doğru biçimde uygulayabildiğini göstermeyebilir.

Bu nedenle öğretim başarısının belirlenmesinde yalnızca anlık hata sayısının değil, tekrar sonrasındaki performansın ve kazanımın farklı bağlamlara aktarılmasının da değerlendirilmesi gerekir.

4.1. Kıraat Rivayetinin Aktarımı Açısından Temel Farklılık

Kıraat öğretiminin diğer telaffuz öğretimi faaliyetlerinden ayrıldığı önemli noktalardan biri, doğru okuyuşun belirli bir rivayet ve edâ geleneği içinde aktarılmasıdır.[13]

Bu bağlamda öğreticiden okuyuş alma, yalnızca seslerin taklit edilmesiyle sınırlı bir faaliyet olarak değerlendirilemez.

[12] Şemsüddin Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (el-Matba'atü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1431), 2/1/213.
[13] İbn Cezerî, *Müncidü'l-Mukri'în ve Murşidü't-Tâlibîn*, 9.

Öğrencinin belirli bir kıraati hangi usulle aldığı, hangi okuyuş vecihlerini öğrendiği ve bu okuyuşun hangi öğretim ilişkisi içinde aktarıldığı kıraat tedrisatı bakımından ayrıca önem taşımaktadır.[14]

Dolayısıyla bir yapay zekâ sisteminin belirli telaffuz özelliklerini başarılı biçimde değerlendirmesi ile kıraat rivayetinin geleneksel öğretim usulleri çerçevesinde alınması birbirinden ayrı meselelerdir.

Bu ayrım, teknolojik sistemlerin yararsız olduğunu göstermemektedir. Aksine söz konusu sistemlerin hangi öğretim faaliyetlerinde kullanılabileceğinin daha açık belirlenmesini sağlamaktadır.

4.2. Öğretici Gözetiminde Teknoloji Kullanımına Yönelik Değerlendirme

İncelenen kaynaklar doğrultusunda yapay zekâ araçlarının kıraat öğretiminde özellikle tekrar ve ön değerlendirme aşamalarında kullanılabileceği düşünülebilir.

Öğrenci, öğreticiden aldığı doğru okuyuşu ders dışında tekrar ederken ses kaydını belirli kurallar bakımından değerlendiren bir uygulamadan yararlanabilir.

Ancak bu kullanımda sistemin hangi kıraat ve rivayete göre geliştirildiği, hangi hataları belirleyebildiği ve hangi durumlarda yanlış uyarı üretebildiği açık olmalıdır.

Öğreticinin ise uygulamanın sağladığı verileri öğrencinin genel okuyuşu ve öğrenme süreci içinde değerlendirmesi gerekir.

Bu yaklaşımın eğitim bakımından etkili olup olmadığını göstermek için karşılaştırmalı uygulama araştırmalarına ihtiyaç bulunmaktadır.

Örneğin yalnızca öğreticiyle çalışan öğrenciler ile öğretici gözetiminde doğrulanmış bir dijital uygulamayı da kullanan öğrencilerin kazanımları karşılaştırılabilir.

Böyle bir araştırmada yalnızca başlangıç ve bitişteki telaffuz hatalarının sayılması yeterli olmayacaktır. Öğrencinin öğrenilen kuralı farklı kelimelerde uygulayabilmesi, kazanımın zaman içinde korunması ve okuyuşun bağımsız öğreticiler tarafından değerlendirilmesi de dikkate alınmalıdır.

Bu ölçütler, yapay zekânın kıraat öğretimindeki gerçek katkısının daha güvenilir biçimde belirlenmesine imkân sağlayabilir.

SONUÇ

Klasik kıraat ve tecvid literatürü, Kur’an lafızlarının doğru biçimde seslendirilmesinde teorik bilgi ile uygulamalı öğretimin birbirini tamamlayan işlevlere sahip olduğunu göstermektedir. Harflerin mahreç ve sıfatlarına ilişkin açıklamalar, doğru okuyuşun kavramsal esaslarını ortaya koyarken müşâfehe ve telakkî uygulamaları bu bilgilerin fiilî edâya dönüşmesiyle ilişkilidir.

Yapay zekâ destekli telaffuz değerlendirme araştırmaları ise belirli ses ve tecvid hatalarının otomatik olarak tespit edilebildiğini ortaya koymaktadır. Ancak bu başarı, müşâfeheye dayalı tashihin bütün aşamalarının aynı ölçüde yerine getirilebildiğini göstermez.

[14] İbn Cezerî, *Müncidü’l-Mukri’în ve Murşidü’t-Tâlibîn*, 10; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-kırâ’âti’l-ʿaşr*, 2/1/58.

Araştırmada hata tespiti, hatanın nedeninin belirlenmesi, düzeltici müdahale ve kazanımın izlenmesi birbirinden ayrılmıştır. Bu ayrım, teknik sistemlerin sağladığı sonuçlar ile öğretici tarafından gerçekleştirilen tashihin farklı değerlendirme ölçütlerine ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

Kıraat öğretimi bakımından ayrıca önemli olan husus, doğru okuyuşun belirli bir kıraat ve rivayet geleneği içerisinde aktarılmasıdır. Bu aktarımın tarihsel ve öğretimsel niteliği, yalnızca otomatik telaffuz doğruluğu üzerinden açıklanamaz.

Bununla birlikte yapay zekâ araçlarının geleneksel öğretimle zorunlu bir karşıtlık içinde değerlendirilmesi de gerekli değildir. Belirli görevler için doğrulanmış sistemler, öğreticinin gözetiminde öğrencinin tekrar çalışmalarını destekleyebilir.

Sonuç olarak kıraat öğretiminde yapay zekânın kullanımına ilişkin temel mesele, teknolojinin fem-i muhsinin yerini bütünüyle alıp alamayacağına dair genel bir hüküm vermek değil, hangi öğretim işlevlerinin hangi koşullarda desteklenebildiğini belirlemektir. Bu yaklaşım, hem kıraat öğretiminin kendine özgü aktarım özelliklerini dikkate almakta hem de yeni teknolojilerin eğitim alanındaki katkılarının araştırılmasına imkân tanımaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmed Ibrahim. “Hafs2Vec: A System for the IqraEval Arabic and Qur’anic Phoneme-level Pronunciation Assessment”. *Proceedings of the Third Arabic Natural Language Processing Conference: Shared Tasks*. Suzhou, Çin: Association for Computational Linguistics, 2025.

Al Harere, Ahmad - Al Jallad, Khloud. “Mispronunciation Detection of Basic Quranic Recitation Rules using Deep Learning”. https://doi.org/https://doi.org/10.48550/arXiv.2305.06429

Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd - thk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed. ʿAmmân. *et-Tahdîd fi’l-itkān ve’t-tecvîd*. Bağdat: Mektebetü Dâri’l-Enbâr, 1407.

Genç, Hayati - Yılmaz, Ali. “Dijital Çağda Kuran Öğretimi: Teknoloji ve Sosyal Medyanın Kuran Eğitimindeki Yeri” 12/23 (2025).

İbn Cezerî, Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *Müncidü’l-Mukriʾîn ve Murşidü’t-Tâlibîn*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1420.

İbnü’l-Cezerî, Ebu’l- Hayr Şemsüddin - thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. *et-Temhîd fî ilmi’t-Tecvîd*. Riyad: Mektebet’ül-Me’ârif, 1985.

İbnü’l-Cezerî, Şemsüddin Ebü’l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi’l-kırâʾâti’l-ʿaşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ’. el-Matba’atü’t-Ticâriyyetü’l-Kübrâ, 1431.

Mahmoud Al-Ayyoub, Nour Alhuda Damer; Ismail Hmeidi. “Using Deep Learning for Automatically Determining Correct Application of Basic Quranic Recitation Rules”. *The International Arab Journal of Information Technology* 15 (2018).

“Yassine El Kheir vd.” Suzhou, Çin: Association for Computational Linguistics, 2025.

TRA1 BÖLGESİNDE KIRSAL ENERJİ DİRENÇLİLİĞİ: AFET DÖNEMLERİNDE MERKEZSİZ YENİLENEBİLİR ENERJİ SİSTEMLERİNİN MEKÂNSAL POTANSİYELİ

RURAL ENERGY RESILIENCE IN THE TRA1 REGION: SPATIAL POTENTIAL OF DECENTRALIZED RENEWABLE ENERGY SYSTEMS DURING DISASTERS

Adem AYDIN

Arş. Gör., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Coğrafya Bölümü, TÜRKİYE

Res. Asst., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Geography, TÜRKİYE

ÖZET

Afet dönemlerinde elektrik altyapısının zarar görmesi, özellikle dağınık yerleşme yapısına ve sınırlı ulaşım olanaklarına sahip kırsal alanlarda temel hizmetlerin sürekliliğini tehdit etmektedir. Su temini, haberleşme, sağlık hizmetleri ve tarımsal faaliyetlerin elektrik arzına bağımlılığı, kırsal enerji dirençliliğinin coğrafi koşullarla birlikte incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu araştırma, Erzurum, Erzincan ve Bayburt illerini kapsayan TRA1 Bölgesi'nde kırsal yerleşmelerin afet kaynaklı enerji kırılganlığını ve merkezsiz yenilenebilir enerji sistemlerinin mekânsal potansiyelini birlikte değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma, enerji dirençliliğini yalnızca üretim kapasitesine indirgemeden, yerleşme özellikleri, erişilebilirlik ve kritik hizmetlere ulaşım bağlamında ele almaktadır. Araştırma tasarımında kırsal nüfusun dağılışı, yerleşmelerin mekânsal örüntüsü, ulaşım ağına erişim, topoğrafik sınırlılıklar, afet tehlikelerine maruziyet ve temel hizmetlere erişim göstergeleri kullanılmaktadır. Bu göstergelerin güneş, rüzgâr ve biyokütle kaynaklarının yerel potansiyeliyle Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ortamında karşılaştırılması öngörülmektedir. Böylece enerji kesintileri bakımından görece kırılgan alanlar ile yerel enerji kaynaklarından yararlanma olanaklarının çakıştığı sahaların belirlenmesine yönelik bir mekânsal değerlendirme çerçevesi geliştirilmektedir. Çalışmanın çıkış noktası, enerji kırılganlığının bölge genelinde eşit dağılmadığı ve farklı coğrafi koşulların yerleşmelerin hizmet sürekliliği kapasitesini değiştirebildiği kabulüdür. Merkezsiz yenilenebilir enerji çözümleri, merkezi şebekenin tümüyle yerine geçecek sistemler olarak değil, afet anında kritik hizmetleri destekleyebilecek tamamlayıcı seçenekler olarak değerlendirilmektedir. Bu yaklaşım, yerel enerji kaynaklarının teknik olarak var olmasının tek başına uygulanabilirlik anlamına gelmediğini, erişim, yerleşme ölçeği ve afet koşullarının birlikte değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Araştırmanın, kırsal enerji dirençliliğine ilişkin mekânsal önceliklendirme çalışmalarına ve afet odaklı bölgesel enerji planlamasına kavramsal ve yöntemsel katkı sunması beklenmektedir. Özellikle yerleşmelerin birbirine uzaklığı ile enerji altyapısının afetlere maruziyeti arasındaki ilişki, kırsal

hizmetlerin sürekliliği açısından birlikte ele alınmaktadır. Değerlendirme, yerel koşullara duyarlı planlama gereksinimini görünür kılmayı amaçlamaktadır.
Anahtar Kelimeler: TRA1 Bölgesi, kırsal enerji dirençliliği, afet, merkezsiz yenilenebilir enerji, mekânsal analiz.

ABSTRACT

Damage to electricity infrastructure during disasters can threaten the continuity of essential services, particularly in rural areas characterized by dispersed settlements and limited transportation access. The dependence of water supply, communications, healthcare, and agricultural activities on electricity makes it necessary to examine rural energy resilience alongside geographical conditions. This study aims to jointly assess disaster-related energy vulnerability and the spatial potential of decentralized renewable energy systems in the TRA1 Region of northeastern Türkiye, comprising Erzurum, Erzincan, and Bayburt provinces. Rather than reducing energy resilience to generation capacity alone, the study considers settlement patterns, accessibility, and access to critical services. The proposed research design draws on indicators of rural population distribution, settlement configuration, transport accessibility, topographic constraints, exposure to disaster hazards, and access to essential services. These indicators are intended to be compared, using Geographic Information Systems (GIS), with the local potential of solar, wind, and biomass resources. The resulting framework seeks to identify locations where relatively high vulnerability to electricity disruptions overlaps with opportunities to utilize local renewable resources. The central premise is that energy vulnerability is not uniformly distributed across the region and that geographical differences may shape the capacity of rural settlements to maintain essential services. Decentralized renewable energy systems are therefore examined not as complete replacements for the central grid but as complementary options that could support critical services during emergencies. The approach also recognizes that the presence of renewable resources does not in itself establish practical feasibility: settlement scale, access conditions, and disaster exposure must be assessed together. The study is expected to provide a conceptual and methodological contribution to spatial prioritization for rural energy resilience and disaster-oriented regional energy planning. It presents a research framework rather than claiming completed empirical findings.
Keywords: TRA1 Region, rural energy resilience, disasters, decentralized renewable energy, spatial analysis.

SEBÎLÜRREŞÂD'DAKİ YAZILARI BAĞLAMINDA AHMET HAMDİ AKSEKİ'NİN DİN-DEVLET VE HİLÂFET-SALTANAT ANLAYIŞI: İSLÂM BİRLİĞİ PERSPEKTİFİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

AHMET HAMDİ AKSEKİ'S UNDERSTANDING OF RELIGION-STATE AND CALIPHATE-SULTANATE RELATIONS IN THE CONTEXT OF HIS WRITINGS IN *SEBÎLÜRREŞAD*: AN ASSESSMENT FROM THE PERSPECTIVE OF ISLAMIC UNITY

Süleyman ÇAM
Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Mezhepler Tarihi Ana Bilim Dalı
Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata University, Faculty of Theology, Department of History of Islamic Sects
ORCID ID: 0000-0002-4588-8491

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Ahmet Hamdi Akseki'nin *Sebîlürreşad* mecmuasında 1915-1916 yıllarında yayımlanan "Din, Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat", "Din ile Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat Tefrik Olunabilir mi?" ve "Din ve Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat: İngiliz Gazetelerine Cevap" başlıklı yazıları bağlamında din-devlet ve hilâfet-saltanat anlayışını İslâm birliği düşüncesiyle ilişkisi içerisinde ortaya koymaktır. Bu kapsamda Akseki'nin din, devlet, hilâfet ve saltanat kavramlarına yüklediği anlamlar ile bu kavramlar arasında kurduğu ilişkinin Müslümanların birlik ve dayanışmasına yönelik düşünceleriyle bağlantısı incelenmektedir. Çalışma, Akseki'nin söz konusu yazılarında ortaya koyduğu görüşlerle sınırlandırılmıştır. Araştırmada metin merkezli nitel araştırma yöntemi benimsenmiş, temel kaynakları Akseki'nin *Sebîlürreşâd*'da yayımlanan söz konusu üç yazısı oluşturmuştur. Bu metinler üzerinden Akseki'nin din-devlet ilişkisi, hilâfet ve saltanat anlayışı, İslâm birliği ile Müslümanların birlik ve dayanışmasına ilişkin görüşleri incelenmiştir. Bulgulara göre Akseki, İslâm dinini inanç ve ibadetle sınırlı görmeyip ahlâk, hukuk, siyaset ve toplumsal hayatı kapsayan bütüncül bir yapı olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle din ile devletin ayrılmasını İslâm'ın dinî ve siyasî bütünlüğü açısından olumsuz görmüş, hilâfeti, dinî ve dünyevî işleri yürütme ve Müslümanların birlik ve dayanışmasını sağlama işlevine sahip merkezî bir makam, saltanatı ise devlet ve hükümet yönetimi olarak değerlendirmiştir. Ayrıca Hilâfetin asli görevlerinden uzaklaşmasını İslâm dünyasındaki dinî ve siyasî çözülmeyle ilişkilendirmiştir. Sonuç olarak Akseki'nin, din-devlet ve hilâfet-saltanat ilişkisini İslâm birliği düşüncesiyle birlikte ele aldığı anlaşılmıştır. Ona göre Müslümanların hilâfet makamı etrafında birleşmeleri, siyasî birlikteliğin yanı sıra dinî, hukukî, ahlâkî ve ilmî alanlarda birlik ve dayanışmayı da kapsamaktadır. Türkler ile Arapların İslâm birliği çatısı altında birleşmesini gerekli gören Akseki, Müslümanlar arasındaki ayrışmaların giderilmesini de bu anlayışın unsurlarından biri olarak değerlendirmiştir. İngilizlerin ve diğer Batılı devletlerin din-devlet ve hilâfet-saltanat ayrılığı yönündeki görüşlerini, Müslümanların hilâfet makamıyla bağlarını zayıflatmaya yönelik bir yaklaşım olarak görmüştür. Bu çerçevede hilâfetin korunmasını ve güçlendirilmesini, İslâm birliğinin

devamı ve Müslümanların dinî, siyasî, ilmî ve medenî açıdan güçlenmesinin şartlarından biri olarak değerlendirdiği anlaşılmıştır.
Anahtar Kelimeler: Mezhepler Tarihi, Ahmed Hamdi Akseki, Hilâfet, Saltanat, İslâm Birliği.

ABSTRACT

The aim of this study is to examine Ahmed Hamdi Akseki's understanding of religion-state and caliphate-sultanate relations in connection with his conception of Islamic Unity, within the context of his articles published in the periodical *Sebîlürreşad* in 1915-1916, entitled "Religion, State, or the Caliphate and Sultanate," "Can Religion and State, or the Caliphate and Sultanate, Be Separated?" and "Religion and State, or the Caliphate and Sultanate: A Response to the British Newspapers". In this context, the study examines the meanings Akseki attributes to the concepts of religion, state, caliphate, and sultanate, as well as the relationship he establishes among these concepts in connection with his views on the unity and solidarity of Muslims. The study is limited to the views expressed by Akseki in these articles. A text-centered qualitative research method was adopted, with the three aforementioned articles published by Akseki in *Sebîlürreşad* serving as the primary sources. These texts were examined with regard to Akseki's views on religion-state relations, the caliphate and sultanate, Islamic Unity, and the unity and solidarity of Muslims. The findings indicate that Akseki did not regard Islam as limited to faith and worship, but rather understood it as an integrated system encompassing morality, law, politics, and social life. Accordingly, he viewed the separation of religion and state negatively in terms of the religious and political integrity of Islam. He regarded the caliphate as a central institution responsible for administering religious and worldly affairs and ensuring the unity and solidarity of Muslims, while he understood the sultanate as the administration of the state and government. He also associated the caliphate's departure from its essential functions with the religious and political disintegration of the Muslim world. In conclusion, it is understood that Akseki considered the relationship between religion and state and between the caliphate and sultanate together with the idea of Islamic Unity. In his view, the unification of Muslims around the institution of the caliphate encompassed not only political unity but also unity and solidarity in the religious, legal, moral, and intellectual spheres. Considering the unity of Turks and Arabs under the framework of Islamic Unity necessary, Akseki regarded the elimination of divisions among Muslims as one of the components of this understanding. He viewed the views of the British and other Western states advocating the separation of religion and state and of the caliphate and sultanate as an approach aimed at weakening Muslims' ties to the institution of the caliphate. In this context, it is understood that he regarded the preservation and strengthening of the caliphate as one of the conditions for the continuation of Islamic Unity and for the religious, political, intellectual, and civilizational advancement of Muslims.
Keywords: History of Islamic Sects, Ahmed Hamdi Akseki, the Caliphate, the Sultanate, Islamic Unit.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin son döneminde hilâfet, yalnızca padişahın dinî otoritesini ifade eden bir makam değil, aynı zamanda Osmanlı hâkimiyeti dışında yaşayan Müslümanlarla ilişkiler ve Müslümanların birlik ve dayanışması bakımından önem taşıyan bir kurum olarak öne çıkmıştır. Özellikle II. Abdülhamid döneminde devletin karşı karşıya bulunduğu siyasî şartlar, hilâfetin İslâm birliği düşüncesiyle birlikte daha belirgin bir konuma gelmesine yol açmıştır. II. Meşrutiyet sonrasında ise hilâfetin siyasî yetkileri sınırlandırılmış olmakla birlikte, Müslümanların birlik ve dayanışmasını temsil eden uluslararası niteliği korunmuştur. I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarında hilâfet yeniden önemli bir siyasî ve dinî mesele olarak gündeme gelmiş, 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla siyasî iktidardan ayrılan hilâfet, 3 Mart 1924'te tamamen kaldırılmıştır.[1]

Bu tarihî süreç içerisinde İslâm birliği düşüncesi de XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı siyasî ve dış baskılarla birlikte daha belirgin bir anlam kazanmıştır. Özellikle II. Abdülhamid döneminde **hilâfet, Müslümanlar arasındaki birlik ve dayanışmanın temel unsurlarından biri** olarak öne çıkarılmış ve İttihâd-ı İslâm siyasetiyle ilişkilendirilmiştir. II. Meşrutiyet sonrasında da bu düşünce Osmanlı basınında tartışılmaya devam etmiş, Trablusgarp ve Balkan savaşları ile I. Dünya Savaşı sırasında Müslümanların birlik ve dayanışmasını sağlamaya yönelik söylemlerde önemli bir yer tutmuştur.[2] Ancak bu çalışmada İslâm birliği kavramıyla sadece siyasî bir birliktelik değil, Müslümanların hilâfet makamı etrafında dinî, siyasî, hukukî, ahlâkî ve medenî bakımdan birlik ve dayanışma içerisinde bulunmaları kastedilmiştir.

Ahmet Hamdi Akseki'nin yaşadığı 1887-1951 yılları, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde din-siyaset, modernleşme ve laiklik tartışmalarının yoğunlaştığı bir dönemdir. Savaş yıllarında *Sebîlürreşâd* mecmuasının Bulgaristan muhabirliğini yürüten Akseki,[3] dönemin siyasî ve toplumsal gelişmelerine doğrudan tanıklık etmiş özellikle yeni devletin kuruluşuyla belirginleşen din-siyaset ilişkilerine dair tartışmaları yakından takip etmiştir. Bu bakımdan dönemin siyasî ve fikrî dönüşümleri, onun düşünce dünyasının ve siyasî tutumunun anlaşılması açısından önem taşımaktadır.[4] Dolayısıyla Akseki'nin Cumhuriyet öncesinde din-siyaset

[1] Geniş bilgi için bk. Azmi Özcan, "Hilâfet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/546-553.
[2] Azmi Özcan, "İttihâd-ı İslâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/470-475.
[3] Süleyman Hayri Bolay, "Akseki, Ahmet Hamdi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 2/293-295 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/294.
[4] Bahset Karslı, "Cumhuriyet Dönemi Din-Siyaset Tartışmaları: Ahmet Hamdi Akseki Örneği", *Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/5 (Bahar 2014), 1284-1285.

ilişkisi, hilâfet ve yönetim biçimi meselelerini İslâmcı düşünce çerçevesinde ele aldığı ve din ile siyasetin sınırları üzerinde durduğu anlaşılmaktadır.[5]

Bu çerçevede söz konusu tarihî ve siyasî ortam, Akseki'nin 1915-1916 yıllarında din-devlet ve hilâfet-saltanat ilişkisi üzerine kaleme aldığı yazıların arka planını oluşturmaktadır. 1908-1925 yılları arasında yayımlanan *Sebîlürreşâd* mecmuasında din-devlet ilişkisi, hilâfet ve İslâm birliği meseleleri yoğun biçimde ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde Müslümanların birlik ve dayanışmasını önemseyen dergi; müsâvat, uhuvvet ve İttihâd-ı İslâm düşüncelerini savunmuş, kavmiyetçiliğe karşı çıkmıştır. Ayrıca din-dünya ve din-devlet ilişkilerinden kaynaklanan sorunların çözümünü, hilâfet etrafında İslâm birliğinin kurulmasını ve Müslüman kalkınarak ilerlemesini sağlayacak usul ve esasları tartışmıştır.[6]

Sebîlürreşâd mecmuası yazarlarından Ahmed Hamdi Akseki de derginin yayın politikası doğrultusunda, Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde Müslümanların birlik ve dayanışmasının sağlanmasına önem vermiştir. Bu çerçevede müsâvat, uhuvvet ve İttihâd-ı İslâm düşüncesini vurgulayan Akseki, din-devlet ilişkisini temel meseleler arasında ele almış, hilâfet ve saltanata ilişkin görüşlerini ortaya koymuş ve Müslümanların birlik ve dayanışmasına yönelik düşüncelerini İslâm birliği çerçevesinde değerlendirmiştir.

Çalışmanın temel kaynaklarını Akseki'nin 1915-1916 yıllarında *Sebîlürreşad*'da yayımlanan "Din, Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat", "Din ile Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat Tefrik Olunabilir mi?" ve "Din ve Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat: İngiliz Gazetelerine Cevap" başlıklı yazıları oluşturmaktadır. Bu nedenle çalışma, Akseki'nin bütün siyasî ve fikrî görüşlerini ortaya koymayı değil, söz konusu metinlerde ortaya çıkan din-devlet ve hilâfet-saltanat anlayışını İslâm birliği düşüncesiyle ilişkisi içerisinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada metin merkezli bir yaklaşım benimsenmiş, Akseki'nin *Sebîlürreşâd*'da yayımlanan söz konusu yazıları doğrudan incelenerek onun din-devlet, hilâfet-saltanat ve İslâm birliği arasındaki ilişkiye dair değerlendirmeleri tespit edilmiştir.

1. AKSEKİ'NİN DİN-DEVLET VE İLÂM BİRLİĞİ ANLAYIŞI

Akseki'ye göre din, sözlükte itaat ve boyun eğme anlamına gelmekte, terim olarak ise insanları kendi özgür iradeleriyle dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştıran ilâhî kanunu ifade etmektedir. Dinin temel esasları inançların düzeltilmesi, ahlâkın ve davranışların güzelleştirilmesinden oluştuğunu belirten Akseki, davranışları da ibadetler ve muameleler şeklinde ikiye ayrılmakta, hukuk, siyaset ve savaş hukukuna ilişkin hükümleri de muameleler kapsamında değerlendirmektedir. Bu doğrultuda Akseki, dini dünya ve ahirete ilişkin bütün hükümleri

[5] Karslı, "Cumhuriyet Dönemi Din-Siyaset Tartışmaları", 1295. Ayrıca Ahmed Hamdi Akseki'nin düşünce yapısı hakkında geniş bilgi için bk. Güngör Göçer, "Münevver, Müderris ve Reis: Ahmet Hamdi Akseki'nin İlmî ve Siyasi Kişiliği", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 14/3 (2026), 1617-1624.

[6] Adem Efe, "Sebîlürreşâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/252-253.

kapsayan geniş bir kavram olarak ele almakta ve Avrupa terminolojisinde olduğu gibi din ile şeriat arasında anlam bakımından bir ayrım yapmamaktadır.[7]

Akseki, **Ansiklopedide belirtildiği üzere Hristiyanlara göre dinin**, "İnsanın Allah ile olan ilişkisini koruyan veya bu ilişkinin niteliklerini açıklayan kuralların bütünü" şeklinde tanımlandığını belirtmektedir. Bu tanımdan hareketle **Hristiyanlığın dünyevî işlerle ve siyasî hükümlerle doğrudan ilgili olmadığını** ifade etmektedir. Ona göre Hristiyanlık, mensuplarının herhangi bir hükümet ve yönetime tam bir itaatle boyun eğmesi esasına dayanmaktadır. Nitekim İncil'de kralların ve yöneticilerin hükümranlığının yalnızca **geçici bedenler**, dinin hükümranlığının ise yalnızca **ruhlar** üzerinde olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle Akseki, genel olarak Hristiyan anlayışında herhangi bir devlet ve yönetime boyun eğmenin ve kişileri yöneten her türlü kanuna uymanın bir görev kabul edildiğini ifade etmektedir.[8]

Akseki'ye göre **İslâm dini böyle değildir.** Ona göre İslâm, devlet ve güç esasına dayanan ve şeriatı aracılığıyla bütün insanlığa hükmetmeyi amaçlayan bir din anlayışına sahiptir. Bütün insanlığın bu dine mensup olmaması, onun bu esas üzerine kurulmuş olmasına engel değildir. Zira insanlığın kendiliğinden **tek bir ümmet hâline gelmesi mümkün değildir**. Bu amaca ancak **inanç birliği** ve bütün insanları eşit kılan **adil bir yönetim birliği** ile ulaşılabilir.[9]

Akseki'ye göre **devlet** kelimesi iki farklı anlamda kullanılmaktadır. Birinci anlamıyla devlet, bir ülkeyi yöneten **hanedanı** ifade etmektedir. Nitekim **Emevî Devleti, Abbâsî Devleti, Osmanlı Devleti, İran Devleti ve Roma Devleti** gibi kullanımlarda bu anlam kastedilmektedir. Devlet kelimesi ikinci olarak **hükümet ve saltanat** anlamında kullanılmaktadır. Örneğin "Fransa Devleti" ifadesiyle Fransız ülkesine hükmeden **mevcut hükümet** kastedilmektedir. Akseki ayrıca **"hükümet"** kelimesinin aslı itibarıyla **"h-k-m" (حكم)** kökünden türediğini ve sözlükte hükmetmek, karar vermek ve bir anlaşmazlığı sonuçlandırmak gibi anlamlara geldiğini belirtmektedir. Örf ve terim bakımından ise bu kelimenin **saltanat ve bu saltanata sahip olan yöneticiler** anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.[10]

Akseki, **İslâm birliğinin siyasî ve hukukî boyutunu** da ele almaktadır. Ona göre Müslümanların kendi dinî ve siyasî varlıklarını koruyabilmeleri için **Müslüman olmayan bir yönetimin, nüfuzun, devlet ve hükümet otoritesinin hâkimiyeti altına girmemeleri** gerekir.[11] Bu çerçevede yabancı bir devletin İslâm ülkelerine saldırması ve Müslümanların bağımsızlığını ortadan kaldırmaya yönelik girişimlerde bulunması hâlinde Akseki, Müslümanların buna karşı mücadele etmesini **dinî bir sorumluluk** olarak değerlendirmektedir.

---

[7] **Akseki, Ahmed Hamdi**, "Din, Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat", *Sebîlürreşad*/*Sıratımüstakîm* 14/350 (15 Teşrin-i Evvel 1331/28 Ekim 1915), 93.
[8] **Akseki,** "Din, Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat", 93.
[9] **Akseki,** "Din, Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat", 93.
[10] Ahmed Hamdi Akseki, "Din ile Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat Tefrik Olunabilir mi?, *Sebîlürreşad/Sıratımüstakîm* 14/351 (29 Teşrin-i Evvel 1331/11 Kasım 1915), 99.
[11] **Ahmet Hamdi Akseki**, "Din ve Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat: İngiliz Gazetelerine Cevap," *Sebîlürreşad/Sıratımüstakîm* 14/359 (6 Teşrin-i Evvel 1332/19 Eylül 1916), 177.

Diğer taraftan Akseki, mezhepleri **Müslümanların birlik ve dayanışması**, özellikle de **İslâm ümmetinin birliği** açısından değerlendirmiş ve Müslümanlar arasındaki ayrışmanın giderilmesini temel meselelerden biri olarak görmüştür. Akseki'ye göre İslâm dininin temel amaçlarından biri Müslümanlar arasında birliği tesis etmek olup Müslümanların tutum ve davranışlarını bu amaç doğrultusunda şekillendirmeleri gerekmektedir.[12]

Ayrıca dinî tevhidi Müslümanların birliğini hayatı boyunca önemsenmesi gereken temel bir ilke olarak gören Akseki, tevhid ilkesini yalnızca Allah'ın birliğini ifade eden dinî bir inanç esası olarak değil aynı zamanda toplumsal birlik ve beraberliğin temelini oluşturan bir ilke olarak değerlendirmiştir. Bu doğrultuda tevhid ile vahdet arasında ilişki kurarak İslâm'ın birlik esasına dayandığını vurgulamış, toplumsal ayrışmaya, tefrikaya ve bozgunculuğa yol açan söz ve eylemlerden kaçınılması gerektiğini savunmuştur.[13]

Akseki'ye göre yabancı bir devletin İslâm'ın bağımsızlığını ortadan kaldırmak amacıyla çeşitli faaliyetlere girişmesi ve İslâm ülkelerini ele geçirmeye yönelmesi hâlinde, **kadın ve erkek bütün Müslümanların bu düşmanı ülkelerinden uzaklaştırmaları veya son bir kişi kalıncaya kadar mücadele etmeleri farzdır.** Müslümanların sorumluluğu bununla sınırlı değildir. Yeryüzünden şirk ve fitne ortadan kalkarak insanların doğru bir inanç ve adaletli bir yönetim bağı etrafında **tek bir ümmet hâlinde birleşmesine** kadar dini yaymak ve İslâm'ın hâkimiyetini tesis etmek için çaba göstermek de bu anlayışın bir parçasıdır. Bununla birlikte Akseki, **"*Dinde zorlama yoktur.*"**[14] ve **"*Allah, din konusunda sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselere iyilik yapmanızı ve onlara adaletli davranmanızı yasaklamaz. Şüphesiz Allah adaletli davrananları sever*"** [15] mealindeki âyetleri delil göstererek, İslâm'ın bu mücadelesinin **saldırı ve haksız tecavüz** niteliğinde olmadığını ve İslâm dininde zorlama ve baskının yasak olduğunu vurgulamaktadır.[16]

Bu çerçevede Akseki'nin din ve devlet arasındaki ilişkiyi Müslümanların birlik ve dayanışması açısından ele aldığı görülmektedir. Din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması, onun yaklaşımında Müslümanları hilâfet makamı etrafında bir araya getiren bağın zayıflaması ve dolayısıyla İslâm dünyasının birlik ve bütünlüğünün zarar görmesiyle ilişkilendirilmektedir.

2. AKSEKİ'NİN HİLÂFET, SALTANAT VE İSLÂM BİRLİĞİ ANLAYIŞI

Hilâfet, sözlükte "birinin yerine geçmek, onun ardından gelmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek" gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise İslâm devletlerinde Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan devlet başkanlığı kurumunu ifade eder. Halife, Hz. Peygamber'in risâlet görevi dışında, onun dünyevî otoritesini temsil ederek Müslüman toplumun işlerini

[12] Bk. Yusuf Gökalp, "Mezheplerin Anlaşılmasında Ahmet Hamdi Akseki'nin Metodu: İslâm'da Birlik ve Ehl-i Sünnet", *Ahmet Hamdi Akseki Sempozyumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı 2017), 223-227.

[13] Emine Öğük, "Ahmet Hamdi Akseki'nin İtikadî Meseleleri Temellendirme Usûlü", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Haziran 2014), 109-110.

[14] Bakara 2/256.

[15] Mümtehine 60/8)

[16] **Akseki**, "Din ve Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat: İngiliz Gazetelerine Cevap", 177.

düzenleyen ve İslâm'ın hükümlerini uygulamakla sorumlu olan devlet başkanıdır. İslâm düşüncesinde hilâfet, yöneticinin yetkilerinin dinin genel ilkeleriyle sınırlandığı ve ümmete karşı sorumluluk taşıdığı bir yönetim makamı olarak değerlendirilmiştir.[17]

Akseki, **hilâfet** kelimesinin İslâm hukukunda Hz. Peygamber'in yerine geçerek onun **dinî işleri yürütme ve dünyevî siyaseti yönetip koruma görevini** üstlenmek anlamına geldiğini ifade etmiştir. Buna göre hilâfeti, **dinî ve dünyevî yönetimi** bir arada bulunduran bir makam olarak değerlendirmiştir. Toplumun genel işlerinin halifeye bırakılması gerektiğini belirten Akseki, dinî ve hukukî hükümlerin uygulanabilmesi için bunların ya **doğrudan halifeden** ya da onun **görevlendirdiği temsilcilerden** çıkması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca *Ahkâm-ı Sultâniyye* adlı eserlere atıfta bulunarak halifenin yerine getirmesi gereken **genel kamu işlerinin on tane olduğunu** belirtmiştir.[18]

Akseki, **İslâm birliği, hilâfet ve Müslümanları birlikteliği** konusundaki düşüncelerini de ortaya koymuştur. Dönemin Suriye İlmi ve Edebî Heyeti'nin İstanbul ve Çanakkale ziyaretini **İslâm birliğinin somut bir göstergesi** olarak değerlendirmiş, Suriye'den gelen heyetin Çanakkale'deki Müslüman askerleri ziyaret etmesini farklı Müslüman toplulukların **ortak bir amaç etrafında birleşmesinin somut bir tezahürü** olarak görmüştür.[19]

Akseki, **hilâfeti zayıflatmaya yönelik dış müdahalelere** de dikkat çekmiştir. Ona göre İngilizler, Fransızlar ve Ruslar, **İslâm birliği çatısı altında bulunan Müslüman toplulukları birbirinden ayırarak hilâfet makamını zayıflatmayı** amaçlamışlardır. Bu çerçevede Müslüman topluluklar arasına ayrılık ve fitne sokulduğunu, İslâm dünyasının bazı bölgelerinin hilâfet makamıyla olan maddî bağlarının koparıldığını belirtmiştir.[20] Bu bakımdan Akseki, Müslümanların parçalanması ile hilâfetin zayıflatılması arasında doğrudan bir ilişki kurmaktadır.

Bu bağlamda Türkler ile Arapların İslâm birliği çatısı altında birbirlerine bağlanmalarını gerekli gören Akseki, "Türkler Arapsız, Araplar da Türksüz kesinlikle yaşayamaz" ifadesiyle, Türkler ile Arapların birbirlerinden bağımsız düşünülemeyeceğini ve her iki topluluğun **İslâm birliği çatısı altında birbirlerine bağlanması gerektiğini** belirtmiştir. Ona göre bu birliktelik, **İslâm'ın varlığını sürdürmesi açısından gerekli** bir unsurdur.[21] Dolayısıyla Akseki, İslâm dünyasının siyasî ve dinî bütünlüğü bakımından Türklerin ve Arapların birbirlerini tamamlayan iki önemli unsur olduklarına dikkat çekmeye çalışmıştır.

Akseki, hilâfet makamını yalnızca Osmanlı tebaasıyla sınırlı olmayan ve bütün Müslümanların haklarını savunan bir kurum olarak değerlendirmiştir. Ona göre bütün dünya Müslümanlarının **hilâfet makamı** etrafında toplanmaları durumunda aralarındaki birlik ve dayanışma bağları

[17] Cesim Avcı, "Hilâfet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/539-540**.**
[18] Akseki, "Din ile Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat Tefrik Olunabilir mi?, 99.
[19] **Akseki,** "Din, Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat", 93.
[20] **Akseki,** "Din, Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat", 94.
[21] **Akseki,** "Din, Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat", 94.

güçlenecek ve İslâm dünyasının maddî ve manevî açıdan yeniden güç kazanmasına katkı sağlayacaktır.[22] Bu yaklaşımında Akseki, hilâfeti **Müslümanları ortak bir siyasî ve dinî çatı altında bir araya getiren merkezî bir kurum** olarak değerlendirmiştir.

Akseki, **İslâm dünyasının gerilemesi ve ilerlemesinde medreselerin önemli bir rolü bulunduğunu** belirtmiş ve medreselerde gerçekleştirilen değişiklikleri İslâm dünyasının **ilmî ve dinî gelişiminin göstergelerinden biri** olarak değerlendirmiştir. Bu çerçevede İslâm birliğinin yalnızca siyasî bir birlik olmadığını, aynı zamanda **ilmî, dinî ve manevî gelişmeyle desteklenmesi gereken bir birlik** olduğunu ortaya koymaktadır.[23] Böylece hilâfet etrafında gerçekleşecek birlikteliğin yalnızca siyasî bir bütünleşme değil aynı zamanda Müslümanların ilmî ve medenî açıdan ilerlemesini de kapsayan daha geniş bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.

Akseki, saltanat kavramının "sultan" kelimesinden türediğini ve devlet[24] veya hükümet anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Devletin en üst yöneticisine sultan denildiğini ifade eden Akseki, bu unvanın Emevî, Fâtımî ve Abbâsî halifeleri döneminde kullanılmadığını, Abbâsî Hilâfeti'nin zayıflamasıyla ortaya çıktığını kaydetmektedir. Ona göre hilâfetin siyasî gücünü kaybetmesiyle bağımsız hareket etmeye başlayan valiler ve yöneticiler, halifelere karşı bağımsızlıklarını göstermek amacıyla çeşitli unvanlar kullanmışlardır. Bu süreçte hilâfet, hutbelerde halifenin adının anılmasıyla sınırlı bir konuma gerilemiştir. Akseki, Abbâsîler döneminde bağımsız yöneticiler arasında "sultan" unvanını ilk kullanan kişinin Mahmûd b. Sebük Tegin el-Gaznevî olduğunu belirtmektedir. .[25]

Akseki'nin yaklaşımında hilâfet ile saltanat arasındaki temel farklılık, bu iki makamın İslâmî yönetim içerisindeki konumlarıyla ilişkilendirilmektedir. Ona göre **İslâm dini, insanların dünya ve ahiret hayatıyla ilgili bütün ihtiyaçlarını kapsamakta ve maddî ve manevî bir yönetim anlayışını birlikte barındırmaktadır**. İslâm'da halife, Müslümanların dinî ve dünyevî işlerini yöneten ve onların başında bulunan yöneticidir. Meşru itaati terk eden herhangi bir hükümet ise **İslâm'ın doğru yolundan sapmış** kabul edilmektedir.[26]

Akseki'nin yaklaşımında hilâfet ile saltanat arasındaki ilişkinin önemli boyutlarından biri de **din ile devletin birbirinden ayrılması meselesidir**. Akseki'ye göre hükümeti ve devleti dinden ayırmayı savunmak, **İslâm saltanatının yeryüzünden kaldırılmasına hükmetmek, İslâm şeriatını yürürlükten kaldırmak ve Müslümanların günahkâr, zalim veya kâfir olarak nitelendirdikleri kimselere boyun eğmelerini istemek** anlamına gelmektedir. Ona göre dinin temel kaynağı olan Kur'an, Allah'ın indirdiği hükümlerle hükmetmeyenlerin **kâfir, zalim ve fâsık** olduklarını bildirmektedir. Akseki, bu görüşünü Mâide sûresinin ***"Allah'ın***

[22] **Akseki,** "Din, Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat", 94.
[23] **Akseki,** "Din, Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat", 94.
[24] Devlet hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Davutoğlu, "Devlet", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/234-240.
[25] **Akseki**, "Din ve Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat: İngiliz Gazetelerine Cevap", 178.
[26] **Akseki**, "Din ve Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat: İngiliz Gazetelerine Cevap", 178.

indirdiği ile hükmetmeyenler, işte onlar kâfirlerin ta kendileridir." meâlindeki 44. âyetiyle desteklemiştir.[27]

Akseki, İslâm şeriatının Müslümanlarla diğer milletler arasındaki ilişkilerde **eşitlik ve adalet** esasını benimsediğini savunmuştur. Hz. Ömer'in Hz. Ali ile bir Yahudi'yi aynı seviyede muhakeme etmesi ve Hz. Ali'nin halifenin kendisine yönelik hitabını eşitlik ilkesine aykırı bulması, Akseki tarafından bu anlayışın tarihî örnekleri olarak aktarılmıştır.[28]

Akseki'ye göre İslâm birliğinin yeniden canlandırılmasının temel amaçlarından biri, Müslümanların **dinî ve medenî açıdan ilerlemesini** sağlamaktır. Bu ilerleme, ahlâkın geliştirilmesine ve insanların birlikte yaşadıkları kimselere karşı hak ve sorumluluklarını yerine getirmelerine bağlıdır. Akseki, din ile devletin birbirinden ayrılması hâlinde devlet tarafından belirlenen hukukî yükümlülüklerin Müslümanlar açısından dinî bir zorunluluk niteliğini kaybedeceğini ve bu yükümlülüklere uyulmasının yalnızca görünüşte gerçekleşen bir davranışa dönüşeceğini belirtmiştir. Ona göre insanları iyiliğe yönelten ve kötülüklerden uzaklaştıran gücün vicdan ve inançta kökleşmesi gerekmektedir. Bu sebeple Müslümanların şeriat ve devlet hükümleriyle yönetilmelerinin, Hristiyanların haklarının korunması bakımından da daha yararlı olduğunu savunmaktadır. Zira bu durumda Müslümanların Hristiyanlara karşı hak ve sorumluluklarını yerine getirmeleri yalnızca hukukî değil aynı zamanda **dinî bir yükümlülük** niteliği kazanmaktadır.[29]

Akseki, İslâm ümmetinin tarihî süreçte yaşadığı zayıflama ve bozulmayı, **hilâfet kurumunun asli görevlerinden uzaklaşmasıyla** ilişkilendirmektedir. Ona göre hilâfetin dinin korunması ve dünya siyasetinin düzenlenmesi şeklindeki görevlerinin ihmal edilmesi, siyasî yöneticilerin "melik ve sultan" konumuna dönüşmesine ve dinî birliğin zayıflamasına yol açmıştır. Bu süreçte İslâm birliğini ayakta tutan bağların parçalandığını belirten Akseki, Müslümanların yeniden güç ve itibar kazanmaları için **Hilâfet makamının önem ve kutsallığının korunmasını ve Müslümanların bu makam etrafında birlik hâlinde tutulmasını** gerekli görmüştür. Bu sebeple hilâfetin görevlerinin azaltılmasına değil, güçlendirilmesine ihtiyaç bulunduğunu savunmuştur. Ona göre din ile devletin birbirinden ayrılması demek hilâfetin Müslümanları bir araya getiren işlevini zayıflatması ve hilâfet hükümlerinin uygulanmasını sağlayan manevî gücü ortadan kaldırması demektir.[30]

Sonuç olarak Akseki'nin hilâfet ve saltanat anlayışında **hilâfet, Müslümanların dinî ve siyasî birliğini sağlayan merkezî bir makam, saltanat ise devlet ve hükümet yönetimini ifade eden bir kavram** olarak öne çıkmaktadır. Akseki, hilâfetin asli görevlerinden uzaklaşmasını İslâm dünyasındaki siyasî ve dinî çözülmeyle ilişkilendirmiş; din, devlet, hilâfet ve saltanat

[27] **Akseki**, "Din ve Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat: İngiliz Gazetelerine Cevap", 178.
[28] **Akseki**, "Din ve Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat: İngiliz Gazetelerine Cevap", 178-179.
[29] **Akseki**, "Din ve Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat: İngiliz Gazetelerine Cevap", 179.
[30] **Akseki**, "Din ve Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat: İngiliz Gazetelerine Cevap", 179.

arasındaki bağın korunmasını ise **İslâm birliğinin devamı ve Müslümanların maddî ve manevî açıdan yeniden güç kazanması açısından gerekli** görmüştür.

3.AKSEKİ'NİN İNGİLİZLERİN DİN-DEVLET VE HİLÂFET-SALTANAT AYRILIĞI GÖRÜŞÜNE YÖNELİK ELEŞTİRİSİ

Akseki'nin söz konusu yazılarında öne çıkan meselelerden biri, İngilizlerin İslâm dünyasına yönelik politikaları ve bu politikaların hilâfet üzerindeki etkileridir. Akseki, Mısır'da İngilizler tarafından yayımlanan bazı dergilerin İslâm dünyasının sorunlarıyla ilgileniyor görünmelerine rağmen, asıl amaçlarının Müslümanların hilâfet makamıyla olan bağlarını zayıflatmak olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre İngilizlerin bu amaçlarına ulaşabilmeleri için haklı ve doğru bir görüşü savunuyormuş gibi görünmeleri gerekmektedir. Nitekim İngilizlerden biri, "İslâm Birliği" hakkında kaleme aldığı bir makalede, İslâm birliğinin gerçekleşmesinin din ile devletin, hilâfet ile saltanatın birbirinden ayrılmasına bağlı olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre halifenin yalnızca manevî lider, sultanın ise siyasî lider olarak kabul edilmesi ve sultanın din ile herhangi bir bağının kalmaması gerekmektedir.[31] Akseki, hilâfetin siyasî işlevini ortadan kaldırarak Müslümanların dinî ve siyasî birliklerini zayıflatmayı amaçladığını düşündüğü bu yaklaşımı eleştirmiştir. İngiliz gazetesinde söz konusu görüşün yayımlanmasının ardından İslâmcı yazarların da konuya ilişkin düşüncelerini açıklamalarını istemiştir. Ona göre Avrupalılar tarafından bir zamanlar kasıtlı olarak ortaya atılan bu fikir, birçok kişinin zihninde yer etmiştir.[32]

İslâm birliğinin güçlendirilmesi için din ile devletin, hilâfet ile saltanatın birbirinden ayrılması gerektiği yönündeki İngiliz iddialarını reddeden Akseki, İslâm'ın Hristiyanlıkla karşılaştırılmasını, temel farklılıkları bulunan iki dinin karşılaştırılması olarak değerlendirmektedir. Manevî saltanatın maddî saltanattan ayrılması Hristiyanlığın temel esaslarından biri iken, Müslümanların bu anlayışı benimsemeleri hâlinde dinlerinin yarısını terk etmeleri söz konusu olacaktır. Üstelik terk edilecek olan bu yarı, dinin diğer yarısının koruyucusu ve savunucusudur. Bu sebeple Akseki, din ile devletin birbirinden ayrılmasını İslâm'ın bütünlüğünü tehdit eden bir gelişme olarak görmektedir.[33]

Akseki'ye göre İngilizlerin Müslümanları İslâm'ın hayatını ve varlığını sürdürmesi adına davet ettikleri yol, gerçekte İslâm birliğinin parçalanmasına götürmektedir. Bu nedenle din ile devletin ve hilâfet ile saltanatın birbirinden ayrılması yönündeki önerileri, Müslümanların içinde bulunduğu zayıflık ve bilgisizlikten yararlanarak onları parçalamaya yönelik bir girişim olarak değerlendirmektedir.[34]

Akseki, Hristiyanların din ile devletin ayrılması üzerinde ısrar etmelerinin arkasında, Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenmesi ve İslâm şeriatının

[31] **Akseki, Ahmed Hamdi**, "Din, Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat", 93.
[32] **Akseki,** "Din, Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat", 93.
[33] **Akseki**, "Din ve Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat: İngiliz Gazetelerine Cevap", 178.
[34] **Akseki**, "Din ve Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat: İngiliz Gazetelerine Cevap", 178.

hüküm ve hâkimiyetinin sona erdirilmesi düşüncesinin bulunduğunu belirtmektedir. Ona göre bu anlayışla her milletin kendi dinine yalnızca manevî anlamda hizmet etmesi ve dinin siyasî ve hukukî alan üzerindeki etkisinin sona erdirilmesi amaçlanmaktadır.[35]

Sonuç olarak Akseki, din-devlet ve hilâfet-saltanat ayrılığına yönelik İngiliz yaklaşımını, İslâm'ın bütünlüğünü ve Müslümanların birliğini tehdit eden bir girişim olarak değerlendirmiştir. Ona göre bu yaklaşım, İslâm şeriatının siyasî ve hukukî alandaki etkisini ortadan kaldırmayı ve hilâfetin Müslümanları birleştirici işlevini zayıflatmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle Akseki, İslâm birliğinin korunmasını din ile devletin bütünlüğünün sürdürülmesiyle ilişkilendirmiştir.

SONUÇ

Bu çalışmada Ahmet Hamdi Akseki'nin 1915-1916 yıllarında *Sebîlürreşâd* mecmuasında yayımlanan yazıları, din-devlet ve hilâfet-saltanat anlayışı ile İslâm birliği düşüncesi çerçevesinde incelenmiştir. İnceleme sonucunda Akseki'nin İslâm'ı inanç, ahlâk, hukuk ve yönetim alanlarını kapsayan bütüncül bir sistem olarak değerlendirdiği ve din ile devletin birbirinden ayrılmasına karşı çıktığı görülmüştür. Ona göre din-devlet ilişkisi, yalnızca bir yönetim meselesi değil Müslümanların dinî ve siyasî bütünlüğünün korunması açısından da önem taşımaktadır.

Akseki, hilâfeti Müslümanların dinî ve siyasî birliğini sağlayan merkezî bir makam, saltanatı ise devlet ve hükümet yönetimini ifade eden bir kavram olarak ele almıştır. Hilâfetin asli görevlerinden uzaklaşmasını İslâm dünyasındaki çözülmenin nedenlerinden biri olarak değerlendirmiş, bu makamın güçlendirilmesini Müslümanların birlik ve dayanışmasının devamı için gerekli görmüştür. Ayrıca İngiltere ve diğer Batılı devletlerin din-devlet ve hilâfet-saltanat ilişkilerini birbirinden ayırmaya yönelik yaklaşımlarını, İslâm birliğini zayıflatabilecek girişimler olarak yorumlamıştır.

Akseki'nin İslâm birliği anlayışı, yalnızca siyasî birlikteliği değil, dinî, hukukî, ahlâkî, ilmî ve medenî dayanışmayı da kapsamaktadır. Tevhid inancını toplumsal birliğin temeli olarak değerlendirmesi, mezhebî ayrışmalara karşı çıkması ve Türkler ile Araplar arasındaki dayanışmayı önemsemesi bu yaklaşımın temel unsurlarıdır. Sonuç olarak Akseki, din-devlet ve hilâfet-saltanat arasındaki ilişkinin korunmasını, Müslümanların birlik ve bütünlüğünün sürdürülmesi ve İslâm dünyasının maddî ve manevî açıdan güçlenmesi için gerekli görmüştür.

KAYNAKÇA

Akseki, Ahmed Hamdi. "Din ile Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat Tefrik Olunabilir mi?". *Sebîlürreşad (Sırât-ı Müstakîm)* 14/351 (29 Teşrin-i Evvel 1331/11 Kasım 1915), 99.

[35] **Akseki**, "Din ve Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat: İngiliz Gazetelerine Cevap", 178.

Akseki, Ahmed Hamdi. "Din ve Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat: İngiliz Gazetelerine Cevap". *Sebîlürreşad (Sırât-ı Müstakîm)* 14/359 (6 Teşrin-i Evvel 1332/19 Eylül 1916), 177-179.

Akseki, Ahmed Hamdi. "Din, Devlet Yahut Hilâfet ve Saltanat". *Sebîlürreşad (Sırât-ı Müstakîm)* 14/350 (15 Teşrin-i Evvel 1331/28 Ekim 1915), 93.

Avcı, Cesim. "Hilâfet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/539-546. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Bolay, Süleyman Hayri. "Ahmet Hamdi Akseki". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/293-295. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.

Davutoğlu, Ahmet. "Devlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/234-240. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Efe, Adem. "Sebîlürreşâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/251-253. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Göçer, Güngör. "Münevver, Müderris ve Reis: Ahmet Hamdi Akseki'nin İlmî ve Siyasi Kişiliği". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 14/3 (2026), 1611-1631.

Gökalp, Yusuf. "Mezheplerin Anlaşılmasında Ahmet Hamdi Akseki'nin Metodu: İslâm'da Birlik ve Ehl-i Sünnet". *Ahmet Hamdi Akseki Sempozyumu*. 211-227. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, 2017.

Karslı, Bahset. "Cumhuriyet Dönemi Din-Siyaset Tartışmaları: Ahmet Hamdi Akseki Örneği". *Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/5 (Bahar 2014), 1279-1298.

Öğük, Emine. "Ahmet Hamdi Akseki'nin İtikadî Meseleleri Temellendirme Usûlü". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Haziran 2014), 99-146.

Özcan, Azmi. "Hilâfet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/546-553. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Özcan, Azmi. "İttihâd-ı İslâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/470-475. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

MEHMED FAHREDDİN'İN 'TEVHÎD VE İTTİHÂD' ADLI YAZI DİZİSİNDE EHL-İ SÜNNET PERSPEKTİFİNDEN DİNÎ, TOPLUMSAL VE SİYASÎ BİRLİK

RELIGIOUS, SOCIAL, AND POLITICAL UNITY FROM AN AHL AL-SUNNAH PERSPECTIVE IN MEHMED FAHREDDİN'S ARTICLE SERIES TITLED "TAWHID AND ITTIHAD"

Süleyman ÇAM
Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Mezhepler Tarihi Ana Bilim Dalı
Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata University, Faculty of Theology, Department of History of Islamic Sects
ORCID ID: 0000-0002-4588-8491

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Mehmed Fahreddin Efendi'nin *Sırât-ı Müstakîm/Sebîlürreşâd*'da 1911-1912 yılları arasında yayımlanan on beş makaleden oluşan "Tevhîd ve İttihâd" başlıklı yazı dizisinde ortaya koyduğu tevhîd, ittihâd ve Müslümanların birlik anlayışını Ehl-i sünnet perspektifinden dinî, toplumsal ve siyasî boyutlarıyla incelemektir. Çalışmanın kapsamını, söz konusu yazı dizisinde tevhîd ile ittihâd arasındaki ilişki, dinî kardeşlik, uhuvvet, muhabbet, îsâr, fedakârlık, toplumsal dayanışma, İttihâd-ı İslâm, siyasî birlik, hilâfet, dinî mirasın korunması ve nesiller arası süreklilik konularında ortaya konulan görüşler oluşturmaktadır. Bu çerçevede öncelikle tevhîdin İslâm düşüncesindeki anlamı ve Ehl-i sünnet ve'l-cemâat anlayışının Müslümanların birlik düşüncesindeki yeri ele alınmakta; ardından Mehmed Fahreddin'in tevhîd ve ittihâd arasında kurduğu doğrudan ilişki incelenmektedir. Çalışmada ayrıca tevhîdin ortak iman, namaz, cemaat ve din kardeşliği yoluyla toplumsal birlik ve dayanışmaya dönüşmesi; Muhâcirîn-Ensâr muâhâtı, Evs-Hazrec ve Bedir örnekleri üzerinden açıklanmaktadır. Bunun yanında tevhîd ve ittihâd ilişkisinin Müslümanların siyasî ve toplumsal birlik anlayışına yansımaları, İttihâd-ı İslâm, hilâfet, siyasî bağımsızlık ve İslâm coğrafyasının korunması bağlamında değerlendirilmektedir. Endülüs tecrübesi ise birlik bağlarının zayıflamasının siyasî ve toplumsal çözülmeyle ilişkisini ortaya koyan tarihî bir örnek olarak ele alınmaktadır. Son olarak tevhîd inancının korunması, dinî ve kültürel mirasın sonraki nesillere aktarılması, faydalı ilim, sadaka-i câriye ve salih evlat konuları üzerinde durulmaktadır. Çalışma sonucunda Mehmed Fahreddin'in düşüncesinde tevhîdin yalnızca itikadî bir kabul olarak kalmadığı, ortak iman, din kardeşliği, ibadet, dayanışma ve siyasî birlik üzerinden toplumsal bir niteliğe kavuştuğu görülmektedir. İttihâd ise tevhîdin toplumsal görünümü olarak ele alınmakta; dinî mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılması da bu birlik anlayışının devamlılığıyla ilişkilendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mezhepler Tarihi, Mehmed Fahreddin, Ehl-i Sünnet, Tevhîd, İttihâd.

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the understanding of tawḥīd (divine oneness), ittiḥād (unity), and Muslim unity articulated by Mehmed Fahreddin Efendi in his series of fifteen articles entitled Tawḥīd wa-Ittiḥād, published in Ṣırāṭ-ı Müstakīm/Sebîlürreşâd between 1911 and 1912. The study analyzes these concepts from the perspective of Ahl al-Sunna, taking into account their religious, social, and political dimensions. The scope of the study encompasses the views expressed in this series of articles on the relationship between tawḥīd and ittiḥād, religious brotherhood, ukhuwwa (brotherhood), maḥabba (love), īthār (altruism), self-sacrifice, social solidarity, Ittiḥād-ı İslâm (Islamic Unity), political unity, the caliphate, the preservation of the religious heritage, and continuity between generations. Within this framework, the study first addresses the meaning of tawḥīd in Islamic thought and the role of the Ahl al-Sunna wa'l-Jamāʿa understanding in shaping the concept of Muslim unity. It then examines the direct relationship that Mehmed Fahreddin establishes between tawḥīd and ittiḥād. The study also explains how tawḥīd is translated into social unity and solidarity through shared faith, prayer, congregational worship, and religious brotherhood, drawing on the examples of the muʾākhāt (brotherhood pact) between the Muhājirūn and the Anṣār, the Aws and Khazraj tribes, and the Battle of Badr. Furthermore, it evaluates the implications of the relationship between tawḥīd and ittiḥād for Muslims' understanding of political and social unity in the context of Ittiḥād-ı İslâm (Islamic Unity), the caliphate, political independence, and the preservation of the Islamic world. The experience of al-Andalus is also examined as a historical example illustrating the relationship between the weakening of bonds of unity and political and social disintegration. Finally, the study addresses the preservation of the belief in tawḥīd, the transmission of religious and cultural heritage to subsequent generations, beneficial knowledge, ṣadaqa jāriya (ongoing charity), and righteous offspring. The findings indicate that, in Mehmed Fahreddin's thought, tawḥīd does not remain merely a matter of doctrinal belief but acquires a social dimension through shared faith, religious brotherhood, worship, solidarity, and political unity. Ittiḥād, in turn, is understood as the social manifestation of tawḥīd, while the preservation of religious heritage and its transmission to future generations are associated with the continuity of this conception of unity.

Keywords: History of Islamic Sects, Mehmed Fahreddin, Ahl al-Sunna, Tawḥīd, Ittiḥād.

GİRİŞ

Mehmed Fahreddin Efendi, 1879 yılında Bayburt'ta doğmuş, medrese eğitimi almış ve dinî ilimlerin yanı sıra Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenmiştir. 1895'te Erzurum'da Memiş Ağa Medresesi'nde tahsile başlamış, 1907'de Bayburt'a dönerek Asyalızâde İbrahim Hakkı Efendi ve Mustafa Fehmi Efendi'nin derslerine devam etmiş, 1913'te icazet almıştır. İlmî faaliyetlerinin yanı sıra idarî görevlerde de bulunan Mehmed Fahreddin, 1910'da Bayburt Eytam Müdürü olarak görevlendirilmiş ve çeşitli komisyonlarda görev yapmıştır. Millî

Mücadele döneminde Bayburt Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin faaliyetlerine katılan Mehmed Fahreddin, 2 Ocak 1915'ten 11 Mayıs 1926'ya kadar Bayburt müftülüğü görevini yürütmüş ve Ankara Fetvası'nı "Bayburt'tan Müftü Fahreddin Efendi" ibaresiyle imzalamıştır. Makalelerinde kullandığı "Alay Müftüsü" unvanı, askerî teşkilat bünyesinde dinî hizmetlerde de bulunduğuna işaret etmektedir. Soyadı Kanunu'nun ardından Kumbasar soyadını alan Mehmed Fahreddin Efendi, 1961 yılında vefat etmiştir.[1]

Mehmed **Fahreddin'in hayatına ve ilmî faaliyetlerine ilişkin bu bilgiler, onun dönemin dinî ve fikrî meseleleriyle ilgilenen bir müellif olarak da değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.** Mehmed Fahreddin'in ilmî ve fikrî çalışmalarını konu edinen müstakil bir araştırma henüz yapılmamıştır. Mevcut kaynaklar ve gerçekleştirilen kütüphane taramaları çerçevesinde, Mehmed Fahreddin'e ait müstakil bir kitap veya telif eser tespit edilememiştir. Buna karşılık, özellikle dönemin süreli yayınlarında yayımlanan toplam seksen dört makalesinin bulunduğu belirlenmiştir. [2] Alay Müftüsü Mehmed Fahreddin'in *Sırât-ı Müstakîm/Sebîlürreşâd*'da yayımlanan çok sayıdaki makalesinin, farklı konularda gerçekleştirilen araştırmalarda kaynak olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu makaleler arasında, 1911-1912 yıllarında *Sırât-ı Müstakîm/Sebîlürreşâd* mecmuasında seri hâlinde yayımlanan "Tevhîd ve İttihâd" başlıklı yazı dizisi ayrı bir yere sahiptir.[3] On beş makaleden oluşan bu seri, Mehmed Fahreddin'in tevhîd, ittihâd ve Müslümanların birlik anlayışına ilişkin görüşlerinin ortaya konulması bakımından önemli bir kaynak niteliğindedir.

Bu yazı dizisinin temel kavramlarından biri olan tevhidin, öncelikle İslâm düşüncesindeki anlam ve konumunun ortaya konulması gerekmektedir. İslâm düşüncesinde **tevhid**, Allah'ın birliği, eşsizliği ve yaratılmışlardan farklılığı esasına dayanan temel bir dinî ilkedir. Ebû Hanîfe'den itibaren akaid ve kelâm literatüründe sistemleştirilen bu anlayış, Allah'ın ortağının ve denginin bulunmadığını vurgular. Mâtürîdî, özellikle **burhân-ı temânu'** ve âlemdeki düzen üzerinden tevhidi aklî ve kozmolojik delillerle temellendirmiştir. Bu çerçevede tevhid, yalnızca Allah'ın birliğine ilişkin teorik bir inanç değil, **İslâm düşüncesinin birlik merkezli dinî dünya görüşünün temelini oluşturan bir ilke** olarak şekillenmiştir. Mu'tezile, Ehl-i sünnet, Şîa ve İslâm filozofları farklı yöntemlerle tevhidi açıklamış olsalar da Allah'ın birliği ve yaratılmışlardan farklılığı ortak esas olarak kabul edilmiştir.[4]

---

[1]Fatih Çınar, "İki Osmanlı İslâm Bilgininin 'İ'dâd-ı Kuvvet' Konusundaki Tartışmaları: Sivas Mebusu Mustafa Takî Efendi ve Alay Müftüsü Fahreddin Efendi'nin Kuvvet Hazırlama Konusundaki Karşılıklı Açıklamaları", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2016), 58; Ayrıca bk. https://www.eskieserler.net (21.09.2026)

[2] Bu makalelerin İsim listesi hakkında bk. Çınar, "İki Osmanlı İslam Bilgininin 'İ'dâd-ı Kuvvet' Konusundaki Tartışmaları", 59-61.

[3] Mehmed Fahreddin'in *Sırât-ı Müstakîm/Sebîlü'r-Reşâd*'da yayımlanan yazıları arasında "Tevhîd ve İttihâd" başlıklı seri, kapsamı ve İslâm dünyasında dinî ve toplumsal birlik meselesini ele alması bakımından dikkat çekmektedir. "Tevhîd ve İttihâd I" ile başlayan ve "Tevhîd ve İttihâd XV" ile tamamlanan seri, toplam on beş makaleden oluşmakta ve 1911-1912 yılları arasında yayımlanmıştır.

[4] Mevlüt Özler, "Tevhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 41/18-20. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41/18-19.

Tevhidin itikadî bir ilke olmanın ötesinde Müslümanların birlik düşüncesiyle ilişkilendirilmesi, tevhid-i İslâm kavramında daha belirgin hâle gelmektedir. Bu bağlamda Tevhid-i İslâm'ın İttihad-ı İslâm için kullanılan kavramlardan biri olduğunu söylemek mümkündür. **"Tevhid-i İslâm"** kavramı İslâmcılık düşüncesi içerisinde **İttihad-ı İslâm'ı ifade eden kavramlardan biri** olarak kullanılmıştır. Bu anlayışta tevhid, yalnızca Allah'ın birliğine ilişkin itikadî bir ilke olarak değil Müslümanların birlik ve bütünlüğünü ifade eden bir düşünce zemini olarak da ele alınmaktadır. Ahmed Hilmi'nin İttihad-ı İslâm tasavvurunda bu birlik, **kardeşlik, sevgi ve yardımlaşma** esasları üzerine kurulmaktadır. Müslümanların birbirlerini kardeş kabul etmeleri, birbirlerini sevmeleri ve karşılıklı yardımlaşmaları, **"ümmet-i vahide"** anlayışının toplumsal düzeyde gerçekleşmesinin temel şartları olarak görülmektedir. Böylece **tevhid-i İslâm düşüncesi, İslâm'ın inanç birliğinden hareketle Müslümanların toplumsal ve siyasal birlik fikrine uzanan bir çerçeve** içerisinde değerlendirilmektedir.[5]

Müslümanların birlik düşüncesinin dinî zemini bakımından tevhîd-i İslâm ile birlikte Ehl-i sünnet ve'l-cemâat kavramı da önem taşımaktadır. Hz. Peygamber'in ve sahâbenin dinî anlayış ve uygulamalarını esas alan bu kavram, Kur'an ve Sünnet'e bağlılık, sahâbenin görüşlerini dikkate alma ve aşırı yaklaşımlardan uzak durma ilkeleri etrafında şekillenmiştir. Tarihî süreçte Selefiyye, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye gibi farklı itikadî oluşumları bünyesinde barındıran Ehl-i sünnet ve'l-cemâat, Müslüman çoğunluğun dinî kimliğini temsil eden ve farklı itikadî yaklaşımları ortak bir dinî zemin etrafında buluşturan bir anlayış olarak öne çıkmıştır. Bu yönüyle Ehl-i sünnet ve'l-cemâat, farklı itikadî yaklaşımları ortak bir dinî zemin etrafında bir araya getiren ve birlik anlayışını öne çıkaran bir yapı olarak değerlendirilmiştir.[6]

Dinî birlik ve cemaat anlayışının tarihî süreç içerisinde siyasî ve toplumsal bir boyut kazanması ise İttihâd-ı İslâm düşüncesinin ortaya çıkışında belirginleşmektedir. Tarihî ve fikrî çerçevesi bakımından **İttihâd-ı İslâm** ise XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dinî birlik, kardeşlik ve yardımlaşma anlayışının siyasî ve fikrî bir mahiyet kazanmasıyla öne çıkmıştır. Avrupa devletlerinin İslâm coğrafyasındaki hâkimiyetinin genişlemesi ve Osmanlı Devleti'nin toprak kayıpları, özellikle II. Abdülhamid döneminde bu anlayışın devletin bekasını korumaya yönelik bir siyaset olarak benimsenmesine zemin hazırlamıştır. Bu süreçte **hilâfet**, Müslümanlar arasındaki birlik ve dayanışmanın temel unsuru olarak öne çıkarılmış ve farklı İslâm coğrafyalarındaki Müslümanlarla dinî, siyasî ve kültürel bağların güçlendirilmesine çalışılmıştır. II. Meşrutiyet döneminde ise İttihâd-ı İslâm düşüncesi, ***Sırât-ı Müstakîm*** **ve devamı niteliğindeki** ***Sebîlürreşâd*** başta olmak üzere basın ve yayın faaliyetleri aracılığıyla

[5] Mehmed Fatih Aslan, "Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'de Üç Tarz Siyaset: Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük", *SDE Akademi* 1/1 (2021), 153-155.
[6] Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), **10/525-530.**

daha yoğun biçimde ele alınmış, Müslümanların birlik, kardeşlik ve dayanışması üzerinde durulmuştur.[7]

Dönemin Müslüman toplumlarında birlik ve bütünlüğü güçlendirmeyi amaçlayan düşünce eğiliminin örneklerinden biri, *Sebîlürreşâd* yazarlarından ve İslâm birliği fikrinin savunucularından Ahmet Hamdi Akseki'dir. Akseki, İslâm birliği düşüncesi çerçevesinde klasik Sünnî kimlik ile modern dönemdeki Müslümanların birlik arayışı arasında ilişki kurmaktadır. Müslümanların parçalanmışlıktan kurtulabilmeleri için Kur'an ve Sünnet'in birlik mesajını esas almaları gerektiğini savunmaktadır. Bu doğrultuda Ehl-i Sünnet ve Şîa âlimleri arasında uzlaşma sağlanmasını, fıkıh mezheplerinin ise ihtiyaç, maslahat ve menfaat ilkeleri doğrultusunda "İslâm fıkhı" anlayışı çerçevesinde ele alınmasını önermektedir. Böylece Akseki, mezhep farklılıklarının aşılmasını ve Müslümanlar arasında birlik ve bütünlüğün sağlanmasını amaçlamaktadır.[8]

Bu tarihî ve fikrî ortam, Mehmed Fahreddin'in "Tevhîd ve İttihâd" yazı dizisinin dönemin birlik söylemi içerisindeki yerini belirlemek bakımından önem taşımaktadır. Dönemin yayın çevresinde **birlik, uhuvvet-i dîniyye ve tefrikanın terk edilmesi** önemli temalar arasında yer almıştır. İttihâd-ı İslâm, öncelikle Osmanlı Müslümanlarının birliği bağlamında ele alınırken, dünya Müslümanlarının birliği daha geniş bir çerçevede değerlendirilmiştir. Bu çerçevede Mehmed Fahreddin'in **"Tevhîd ve İttihâd"** başlıklı yazı dizisini, Osmanlı içindeki birlik ile ümmet çapındaki birlik arasındaki ilişki bakımından dört şekilde incelemek mümkündür. Birincisi, **itikadî birlik bağlamında tevhîd ve ittihad** anlayışıdır. İkincisi, **ahlâkî ve sosyal açıdan uhuvvet, muhabbet, îsâr, fedakârlık ve dayanışma** kavramları etrafında şekillenen birlik anlayışıdır. Üçüncüsü, **siyasî ve ümmet bilinci açısından cemaat, İttihâd-ı İslâm, hilâfet ve Müslümanların ortak hareket etmesi** düşüncesidir. Dördüncüsü ise dinî mirasın korunması ve nesiller arası süreklilik açısından tevhîd ve ittihad anlayışıdır. Bu doğrultuda aşağıda, Mehmed Fahreddin'in tevhîd ve ittihad anlayışının itikadî birlikten ahlâkî ve sosyal dayanışmaya, oradan ümmetin birlik ve ortak hareket bilincine ve dinî mirasın korunmasına uzanan boyutları ele alınmaktadır.

1. İTİKADÎ BİRLİK AÇIDAN TEVHİD VE İTTİHÂD

Mehmed Fahreddin'in yaklaşımında **tevhîd, ittihad, söz, inanç ve eylem birbirinden bağımsız kavramlar değildir.** Sözün gerçekliği kalpteki inançla, inancın samimiyeti ise eylemle ortaya konulur. Bu nedenle onun düşüncesinde söz-eylem uyumu, hem bireysel dinî samimiyetin hem de toplumsal birlik idealinin temel şartlarından biri olarak değerlendirilebilir. Mehmed Fahreddin, Kur'an ayetleri üzerinden geliştirdiği bu yaklaşım, **"sözün eylemle**

[7] Bk. Azmi Özcan, "İttihâd-ı İslâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/470-475.

[8] Bk. Yusuf Gökalp, "Mezheplerin Anlaşılmasında Ahmet Hamdi Akseki'nin Metodu: İslâm'da Birlik ve Ehl-i Sünnet", *Ahmet Hamdi Akseki Sempozyumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı 2017), 223-227.

doğrulanması" ilkesini, tevhîd ve ittihad düşüncesinin pratik ve ahlâkî boyutlarından biri hâline getirmektedir.[9]

Fahreddin, makalesinde Tevhîd ve ittihad ilişkisinden bahsetmektedir. Şer'î anlamıyla tevhîdi, Allah'ın birliğini kalben kabul etmek ve bunu dil ile tasdik ve ikrar etmek şeklinde Tevhîd ile ittihad kelimeleri aynı kökten yani "vahdet" kelimesinden türediğine dikkat çekmektedir. Bu nedenle Mehmed Fahreddin, iki kavram arasında doğrudan ve zorunlu bir ilişki bulunduğunu düşünmektedir. Ona göre tevhîd zikredildiğinde ittihad, ittihad zikredildiğinde ise tevhîd akla gelmelidir. Fahreddin, bu ilişkiyi "Tevhîd müessir, ittihad müteessirdir" şeklinde ifade etmektedir. Buna göre tevhîd, Müslümanlar arasında birlik meydana getiren temel inanç ve etkendir. İttihad ise bu inancın insanlar arasındaki somut sonucudur. Başka bir ifadeyle tevhîd sebep, ittihad ise onun ortaya çıkardığı sonuçtur. Tevhîdi benimseyen Müslümanlar, "Lâ ilâhe illallah, Muhammedün Resûlullah" inancı etrafında birleşerek ortak bir iman ve bilinç meydana getirirler. Bu birliktelik, onların "bir can ve bir vicdan" hâline gelmelerini, dolayısıyla toplumsal anlamda tek bir bütün oluşturmalarını sağlar. Mehmed Fahreddin açısından ittihadın gerçek anlamı da budur.

Fahreddin, tevhîd ile ittihad arasındaki ilişkiyi çeşitli benzetmelerle daha açık hâle getirerek şu ifadeleri kullanmıştır:

Tevhîd bir da'vâ, ittihâd onun delîli
Tevhîd bir misbâh, ittihâd onun mişkâti
Tevhîd bir rûh, ittihâd onun vücûdu
Tevhîd bir sultân, ittihâd onun kişveri
Hülâsa:
Tevhîd, ittihâd ile kāim
İttihâd, tevhîd ile dâim

Ona göre tevhîd soyut ve yalnızca teorik bir inanç olarak kalmamalı, toplumsal hayatta birlik ve dayanışma şeklinde görünür hâle gelmelidir. Bu sebeple Mehmed Fahreddin, "Tevhîd ittihad ile kaim, ittihad tevhîd ile daim" diyerek iki kavram arasındaki karşılıklı bağımlılığı vurgulamaktadır. Buna göre tevhîdin toplumsal karşılığı ittihad, ittihadın kalıcı temeli ise tevhîddir.[10]

2. TOPLUMSAL DAYANIŞMA VE AHLAKİ AÇIDAN TEVHÎD VE İTTİHÂD

Mehmed Fahreddin, Tevhîdin tarihî ve toplumsal tezahüründen de bahsetmektedir. Tevhîdin yalnızca teorik bir inanç olmadığını göstermek için İslâm tarihinin ilk dönemine dikkat çekmektedir. Ona göre İslâm'ın ilk dönemindeki büyük dönüşüm, tevhîd inancının insan ve toplum üzerindeki dönüştürücü gücünü açık biçimde göstermektedir. Mekke'de başlayan tevhîd çağrısı, başlangıçta yoğun bir muhalefetle karşılaşmış; Hz. Peygamber ve ilk Müslümanlar ağır

[9] Mehmed Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-I", *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/159 (8 Eylül 1327/21 Şevval 1329), 36.
[10] Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-I", 37-38.

baskı ve sıkıntılara maruz kalmıştır. Buna rağmen tevhîd inancı zamanla müminlerin ortak bir bilinç etrafında birleşmesini sağlamış ve Medine'de kurulan İslâm toplumunun temelini oluşturmuştur. Bu tarihsel süreç, Mehmed Fahreddin'in düşüncesinde tevhîd ile ittihad arasındaki ilişkinin somut bir örneğidir. Mekke döneminde tevhîd çağrısına karşı çıkan müşriklerin tavrı, tevhîd ile şirk arasındaki çatışmayı gösterirken, müminlerin aynı inanç etrafında birleşmeleri tevhîdin toplumsal bütünleştirici yönünü ortaya koymaktadır. Mehmed Fahreddin özellikle Hz. Peygamber'in Mekke'de tevhîd çağrısını sürdürmesini ve "Hayye ale'l-felâh" şeklindeki ezan çağrısını, insanları ortak bir inanç ve kurtuluş idealine davet eden semboller olarak değerlendirmektedir. Bu çağrıya ilk dönemde karşılık veren müminlerin sayısı az olsa da onların tevhîd etrafında oluşturduğu birlik, daha sonra İslâm toplumunun temelini meydana getirmiştir. Mehmed Fahreddin'in düşüncesinde tevhîdin yalnızca **Allah'ın birliğini kabul eden teorik bir inanç ilkesi olmadığını**, aynı zamanda müminleri ortak bir iman, bilinç ve amaç etrafında birleştiren toplumsal bir güç olduğunu göstermektedir. Bu nedenle tevhîdin doğal sonucu ittihad, ittihadın temel dayanağı ise tevhîddir.[11]

Mehmed Fahreddin'in düşüncesinde tevhîd, Allah'ın birliğine ilişkin itikadî bir esas olmanın yanı sıra bireysel ve toplumsal hayatı şekillendiren bir ilkedir. Mehmed Fahreddin, tevhîdin birleştirici işlevini İslâm'ın ilk dönemindeki tarihî gelişmeler üzerinden ele almaktadır. Mekke döneminde muhalefet ve baskılarla karşılaşan tevhîd çağrısı, zamanla müminlerin ortak bir inanç ve amaç etrafında birleşmesini sağlamış ve Medine'de kurulan İslâm toplumunun temelini oluşturmuştur. Bu çerçevede Mekke'den Medine'ye uzanan süreç, tevhîd ile ittihâd arasındaki ilişkinin tarihî bir tezahürü olarak değerlendirilmektedir.[12] Bu çerçevede Hz. Peygamber sevgisi de müminleri bir araya getiren mânevî bir bağ olarak öne çıkmaktadır. Hz. Peygamber etrafında oluşan ortak sevgi ve bağlılık, tevhidin sağladığı ortak iman zeminiyle birleşerek dinî ve toplumsal birlikteliği güçlendirmektedir. Böylece Fahrerddin'in düşüncesinde tevhid, dinî kardeşliğin; dinî kardeşlik ise toplumsal ittihadın temelini oluşturan bir ilke olarak ortaya çıkmaktadır.

Mehmed Fahreddin'in anlatımında tevhîd, insanın kalbinde ve zihninde gerçekleşen bir inançla sınırlı kalmamakta, söz ve davranışlarda da karşılığını bulmaktadır. Hz. Bilâl'in tutumu, ilk Müslümanların Mekke dönemindeki sebatı, Akabe biatları ve hicret süreci, tevhîd inancının bireysel düzeyden toplumsal birliğe doğru gelişimini gösteren örnekler olarak ele alınmaktadır. Bu çerçevede tevhîd, hakikatin ve Allah'ın birliğinin kabulünü, bu inancın söz ve davranışlarla doğrulanmasını ve aynı inancı paylaşan insanlar arasında birlik ve dayanışmanın meydana gelmesini kapsamaktadır. Bu nedenle Mehmed Fahreddin'in düşüncesinde tevhîd, sadece kelime-i tevhîdin dil ile ifade edilmesi olmayıp kalpte yerleşen, davranışlarda ortaya çıkan ve müminleri ortak bir amaç etrafında birleştiren kapsamlı bir iman anlayışıdır. Şuhûdî tevhîd ise

[11] Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-I", 37-38.
[12] Mehmed Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-V", *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/168 (10 Teşrinisâni 1327/23 Zilkade 1329), 182-184.

söz ile eylem arasındaki bütünlüğün en ileri biçimini ifade etmektedir. İttihad ise bu tevhîd anlayışının toplumsal düzeydeki görünümünü ifade etmektedir [13]

Mehmed Fahreddin'in düşüncesinde namaz ve mescid, tevhîd inancının toplumsal hayata aktarılmasında önemli bir yere sahiptir. Tevhîd ortak imanı, ortak iman ictimâı, ictimâ namazı ve cemaatle ibadeti, bu birliktelik ise toplumsal ittihâdı meydana getirmektedir. Bu bağlamda namaz, ferdî kulluk ile toplumsal birlik arasında bağ kurarken cemaat ve saf düzeni, ortak inancın toplumsal görünümünü oluşturmaktadır. Mescid ise Müslümanların ortak inanç ve ibadet etrafında bir araya geldikleri mekân olarak bu birlikteliği desteklemektedir. Dolayısıyla Mehmed Fahreddin'in düşüncesinde ittihâd, yalnızca birlik fikrinin zihinsel düzeyde benimsenmesiyle sınırlı olmayıp tevhîd inancının ortak ibadetler aracılığıyla toplumsal hayatta somutlaşmasını da ifade etmektedir. Böylece namaz ve cemaat, Müslümanlar arasındaki dayanışma ve bütünlüğü güçlendiren, tevhîd ile ittihâd arasındaki ilişkiyi görünür kılan temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır.[14] Mehmed Fahreddin'in düşüncesinde tevhîd ortak imanı, ortak iman ictimâyı, ictimâ namazı, namaz toplumsal birliği, toplumsal birlik ise ittihadı meydana getirmektedir. Bu çerçevede namaz, tevhîd inancını toplumsal pratiğe dönüştüren, Müslümanlar arasındaki birlik ve bütünlüğü güçlendiren ve ittihadı görünür kılan temel ibadetlerden biri olarak değerlendirilmektedir.

Mehmed Fahreddin'in tevhîd ve ittihâd anlayışında din kardeşliği de bu toplumsal birliktelik içerisinde şekillenmektedir. Tevhîd ortak inancı meydana getirirken ortak inanç, Müslümanlar arasında kardeşlik ve bağlılık duygusunu güçlendirmektedir. Kardeşlik ise ortak irade, fedakârlık ve dayanışmanın temelini oluşturmaktadır. Bu düşünce zincirinin tarihî örneklerinden biri Bedir hadisesi ve Muhâcirîn-Ensâr ilişkisi üzerinden ortaya konulmaktadır. Ensâr'ın Hz. Peygamber'e bağlılığı ve Muhâcirlerle gerçekleştirdikleri kardeşlik, ittihâdın yalnızca düşünsel bir birliktelik olmadığını; gerektiğinde mal, imkân ve hayatın paylaşılmasını gerektiren fiilî bir dayanışma biçimi olduğunu göstermektedir.[15]

Özellikle Muhâcirîn ile Ensâr arasındaki muâhât, nesep ve kabile bağlarının ötesinde dinî kardeşliğin tesis edilmesi bakımından önem taşımaktadır. Ensâr'ın imkânlarını Muhâcirlerle paylaşması, ortak iman temelinde şekillenen kardeşliğin îsâr, fedakârlık ve dayanışma boyutlarını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Mehmed Fahreddin'in düşüncesinde tevhîd dinî kardeşliği, dinî kardeşlik fedakârlığı, fedakârlık toplumsal dayanışmayı, toplumsal dayanışma ise ruhî ittihâdı beraberinde getirmektedir. Ensâr-Muhâcirîn muâhâtı, tevhîdin maddî ve mânevî sınırları aşan bir toplumsal birliktelik meydana getirmesinin tarihî örneğini oluşturmaktadır.[16]

[13] Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-I", 37-39.
[14] Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-II", *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/160 (17 Eylül 1327/30 Şevval 1329), 60-61; Ayrıca bk. Mehmed Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-III", *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/164 (29 Ekim 1911/3 Zilkade 1329), 119-120.
[15] Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-III", 121.
[16] Mehmed Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-IV: Muhâcirîn ve Ensâr", *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/165 (20 Teşrinievvel 1327/3 Zilkade 1329), 132-134.

Bu toplumsal birlik anlayışı Evs ve Hazrec örneğinde de görülmektedir. Câhiliye döneminde kabilevî aidiyet ve çatışmalar sebebiyle birbirinden ayrılan bu iki topluluk, İslâm'ın tesis ettiği ortak iman ve din kardeşliği sayesinde söz konusu ayrılıkları aşmıştır. Bununla birlikte Mehmed Fahreddin, geçmişten gelen ayrılıkların yeniden ortaya çıkma ihtimaline dikkat çekmekte ve ittihâdın devamı bakımından Hablullah'a sarılmanın gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda Hz. Peygamber sevgisi de müminleri bir araya getiren mânevî bir bağ olarak öne çıkmaktadır. Hz. Peygamber etrafında oluşan ortak sevgi ve bağlılık, ortak iman zeminiyle birleşerek dinî ve toplumsal birlikteliği güçlendirmektedir.[17] Mehmed Fahreddin'in câhiliye ve İslâm toplumuna ilişkin değerlendirmelerinde tevhîdin toplumsal dönüştürücü niteliği öne çıkmaktadır. Câhiliye toplumu kabilevî asabiyet, çatışma ve parçalanmayla ilişkilendirilirken İslâm toplumu din kardeşliği, dayanışma ve ortak iman temelinde şekillenen bir yapı olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda tevhîd, kabilevî ayrışmanın yerini din kardeşliği ve toplumsal dayanışmanın almasını sağlayan birleştirici bir ilke olarak değerlendirilmektedir.[18]

Bu bağlamda Bedir örneği de tevhîd, kardeşlik, fedakârlık ve ortak irade arasındaki ilişkinin tarihî görünümünü ortaya koymaktadır. Müslümanların ortak bir inanç etrafında birleşmeleri, kabile ve akrabalık bağlarının ötesinde bir kardeşlik geliştirmeleri ve bu birlik uğrunda fedakârlıkta bulunmaları, Mehmed Fahreddin'in İttihâd-ı İslâm anlayışının temel unsurlarını meydana getirmektedir. Bedir, bu yönüyle yalnızca askerî bir hadise olarak değil, ortak iman ve din kardeşliği temelinde şekillenen toplumsal birlikteliğin örneklerinden biri olarak ele alınmaktadır.[19]

Sonuç olarak Mehmed Fahreddin'in düşüncesinde tevhîd ile ittihâd birbirini tamamlayan iki temel kavramdır. Tevhîd ortak iman zeminini oluştururken din kardeşliği, îsâr, fedakârlık ve dayanışma aracılığıyla toplumsal ve ruhî ittihâda dönüşmektedir. Namaz ve cemaat, Muhâcirîn-Ensâr muâhâtı, Evs-Hazrec örneği ve Bedir, bu birlik anlayışının farklı tarihî ve toplumsal tezahürlerini temsil etmektedir. Mehmed Fahreddin'in "Tevhîd bir da'vâ, ittihâd onun delîli" ve "tevhîd bir rûh, ittihâd onun vücûdu" ifadeleri, tevhîd ile ittihâd arasındaki tamamlayıcı ilişkiyi özlü biçimde ortaya koymaktadır.[20]

Yukarıda ele alınan hususlar çerçevesinde Mehmed Fahreddin'in düşüncesinde tevhîd, ortak imanı; ortak iman, namaz ve cemaat olmayı; cemaat olmak, din kardeşliğini; din kardeşliği, îsâr ve fedakârlığı; îsâr ve fedakârlık, toplumsal dayanışmayı; toplumsal dayanışma ise ruhî ittihâdı meydana getirmektedir. Bu bağlamda tevhîd ile başlayan süreç, ortak iman ve ibadet üzerinden din kardeşliği, îsâr ve fedakârlık ile toplumsal dayanışmaya, oradan da ruhî ittihâda

[17] Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-III", 119-122.
[18] Mehmed Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-VI", *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/170 (25 Teşrinisâni 1327/16 Zilhicce 1329), 212-213.
[19] Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-III", 122.
[20] Mehmed Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-VII", *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/178 (19 Kânûnısânî 1327/1 Şubat 1912/12 Safer 1330), 343-346.

uzanmaktadır. Böylece tevhîd, bireysel inanç alanıyla sınırlı kalmayıp Müslümanlar arasındaki birlik ve dayanışmanın temelini oluşturmaktadır.

3. İSLÂM BİRLİĞİ AÇISINDAN TEVHÎD VE İTTİHÂD

Mehmed Fahreddin'in düşüncesinde tevhîd, Müslümanları ortak iman ve din kardeşliği temelinde birleştiren temel bir ilkedir. Irk, nesep, kavim, mezhep ve kültür farklılıklarına rağmen Müslümanlar arasındaki asıl bağ, İslâm'a mensubiyet ve ortak imandır. Farklı toplulukların aynı kıbleye yönelerek ibadet etmeleri, bu birliğin somut göstergesini oluşturmaktadır. Bu doğrultuda tevhîd, farklılıkların ortadan kaldırılmasını değil, ortak iman zemini etrafında bütünleşmesini ifade ederek Müslümanların dinî kimliğinin ve ümmet bilincinin temelini oluşturmaktadır.[21]

Mehmed Fahreddin, tevhîd ile ittihâd arasında doğrudan ve karşılıklı bir ilişki kurmaktadır. Bu ilişkiyi "**Tevhîd ittihâd ile kāim, ittihâd tevhîd ile dâim**" sözüyle ifade etmektedir. Buna göre tevhîd, Müslümanları ortak bir inanç temelinde birleştirirken ittihâd, bu inancın toplumsal hayattaki görünümünü meydana getirmektedir. Tevhîd ortak iman zeminini, ittihâd ise bu zeminin kardeşlik, dayanışma, fedakârlık ve karşılıklı yardımlaşma yoluyla fiilî bir birlikteliğe dönüşmesini ifade etmektedir. Bu nedenle ittihâd yalnızca sözle dile getirilen bir birlik ideali değil, uhuvvet, muhabbet, fedakârlık ve dayanışma ile ortaya konulması gereken bir birlikteliktir. Tevhîdin toplumsal bağlarının zayıflaması ihtilaf, şikak ve nifakın yaygınlaşmasına; ittihâdın zayıflaması ise toplumsal ve siyasî çözülmeye zemin hazırlamaktadır.[22]

Mehmed Fahreddin, tevhîd ve ittihâd arasındaki ilişkiyi İslâm tarihinin yükseliş ve gerileyiş tecrübeleri üzerinden açıklamaktadır. Ona göre İslâm'ın ilk dönemlerindeki askerî ve siyasî başarıların temelinde tevhîd inancı ve bu inancın oluşturduğu birlik ruhu bulunmaktadır. Zamanla Müslümanlar arasındaki "revâbıt-ı rûhiyye"nin zayıflaması, "bünyân-ı mersûs" niteliğindeki birlikteliğin çözülmesine ve ihtilaf, şikak ve nifakın yaygınlaşmasına yol açmıştır. Böylece siyasî parçalanmanın yanı sıra ahlâkî ve toplumsal çözülme de ortaya çıkmış, ortak amaç ve dayanışma duygusunun zayıflaması toplumsal bütünlüğü olumsuz etkilemiştir.[23]

Mehmed Fahreddin, tevhîd ve ittihâd arasındaki ilişkiyi Endülüs tecrübesi üzerinden de açıklamaktadır. III. Abdurrahman ve II. Hakem dönemlerinin ardından siyasî otoritenin zayıflaması ve Tavâif-i mülûk döneminde parçalanmanın belirginleşmesi, ittihâd ruhunun kaybıyla ilişkilendirilmektedir. İktidar mücadelelerinin ortak dinî ve toplumsal menfaatlerin önüne geçmesi, Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Mâlikî'nin Müslümanları "Habl-i metîn-i ittihâda" sarılmaya çağırmasına rağmen birliğin sağlanmasını güçleştirmiştir. Böylece Endülüs

[21] Mehmed Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-IX", *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/180 (2 Şubat 1327/15 Şubat 1912/26 Safer 1330), 376-378.
[22] Mehmed Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-VIII", *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/179 (26 Kânûnısânî 1327/8 Şubat 1912/19 Safer 1330), 357-358.
[23] Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-VIII", 355-356.

tecrübesi, ittihâdın zayıflamasının siyasî parçalanma ve toplumsal kayıplara yol açabileceğini gösteren tarihî bir örnek olarak sunulmaktadır.[24]

Diğer taraftan Mehmed Fahreddin'in Sırâtımüstakîm dergisinde yayımlanan "Aklı Başında Din Kardeşlerime" adlı makalesinde İttihâd-ı İslâm anlayışı, siyasî, askerî ve toplumsal sorumluluklarla ilişkilendirilmektedir. Müslümanların ortak dinî aidiyet ve menfaatler etrafında birleşmelerini savunan Mehmed Fahreddin, Girit ve Trablusgarb'da yaşanan hadiseleri bu ortak sorumluluğun örnekleri olarak ele almaktadır. Bu doğrultuda mezhep, bölge, ırk ve kavim farklılıklarının aşılmasını, Müslümanların birbirlerine yardım etmelerini ve İslâm toprakları ile dinî kurumların korunması için maddî ve askerî imkânlarını kullanmalarını gerekli görmektedir. Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığının korunmasını da İttihâd-ı İslâm'ın devamlılığıyla ilişkilendirmektedir.[25]

Bu anlayışta birlik, ortak inanç ve sorumluluk bilincinin siyasî, askerî ve toplumsal alanlarda somutlaşmasını ifade etmektedir. "Allah'dan korkar, ittihâd edersek bütün dünya bizden korkar" sözü, bu anlayışı yansıtmaktadır. Müslümanların maddî ve fiilî imkânlarını İslâm coğrafyasının korunması ve güçlendirilmesi için kullanmalarını savunan Mehmed Fahreddin, ulemâya ve özellikle fetva makamına da Müslümanları ortak sorumluluk bilinci etrafında yönlendirme görevi yüklemektedir.[26]

Mehmed Fahreddin'in yaklaşımında Kur'an, Müslüman birliğinin ortak referansını; hilâfet ise siyasî bütünlüğün merkezini oluşturmaktadır. Kur'an'a bağlılık ve hilâfet etrafında şekillenen bu anlayış, siyasî bağımsızlığın korunması, İslâm topraklarının savunulması, toplumsal dayanışmanın güçlendirilmesi ve dinî mirasın nesillere aktarılmasını kapsamaktadır. Bu doğrultuda Mehmed Fahreddin'in ittihâd anlayışı, dinî ve ahlâkî dayanışmanın yanı sıra Müslüman toplumun siyasî, askerî ve toplumsal varlığının korunmasını da esas almaktadır.[27]

Mehmed Fahreddin'in düşüncesinde Müslümanlar arasındaki temel bağ, ırk, nesep ve kavmiyet değil, ortak iman ve din kardeşliğidir. Bu anlayış, millî ve kültürel farklılıkların ortadan kaldırılmasını değil, ortak iman temelinde bir arada bulunmasını ifade etmektedir. Tevhîd ortak bir dinî kimlik oluştururken din kardeşliği, bu birlikteliğin toplumsal dayanışma ve ittihâd şeklinde tezahür etmesini sağlamaktadır. Bu doğrultuda kavmiyet, nesep ve diğer aidiyetler, Müslümanlar arasındaki ortak iman bağının önüne geçirilmemesi gereken unsurlar olarak değerlendirilmektedir.[28] Mehmed Fahreddin'e göre ittihad yalnızca sözle ifade edilen bir ideal değil; sevgi, din kardeşliği, fedakârlık ve karşılıklı dayanışma ile fiilen ortaya konulması

[24] Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-VIII", 356-358.
[25] Mehmed Fahreddin, "Aklı Başında Din Kardeşlerime", *Sebîlürreşad (Sırât-ı Müstakîm)* 7/170 (25 Teşrinisâni 1327/16 Zilhicce 1329), 225-226.
[26] Mehmed Fahreddin, "Sayhatü'n-Nedem", *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/163 (19 Ekim 1911/26 Şevval 1329), 102.
[27] **Mehmed Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-XIII",** *Sebîlürreşad (Sırât-ı Müstakîm)* **I-VIII/189 (5 Nisan 1328/1 Cemâziyelevvel 1330), 122-123.**
[28] Mehmed Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-XIV", *Sebîlürreşad (Sırât-ı Müstakîm)* 8/192 (26 Nisan 1328/9 Cemâziyelâhir 1330), 180-181.

gereken bir birlikteliktir. Bu nedenle tevhid, ortak inanç temelini; ittihad ise bu inancın toplumsal hayattaki fiilî görünümünü ifade etmektedir.[29]

Sonuç olarak Mehmed Fahreddin'in düşüncesinde **tevhîd, ittihâdın itikadî temelini; din kardeşliği, bu birliğin toplumsal bağını; uhuvvet, muhabbet ve fedakârlık, onun fiilî görünümünü; Kur'an, ortak referansını; hilafet ise siyasî birlik tasavvurunun merkezini oluşturmaktadır**. Endülüs tecrübesi ise bu unsurlar arasındaki bağın zayıflamasının siyasî parçalanma ve toplumsal çözülmeyle sonuçlanabileceğini gösteren tarihî bir örnek olarak kullanılmaktadır. Bu çerçevede Mehmed Fahreddin'in "tevhîd ve ittihâd" anlayışı, ortak iman temelinde şekillenen din kardeşliğinin toplumsal dayanışma, siyasî birlik ve İslâm toplumunun varlığının korunmasıyla bütünleştiği bir düşünce çerçevesi ortaya koymaktadır

4. DİNÎ MİRASIN KORUNMASI VE NESİLLER ARASI SÜREKLİLİK AÇISINDAN TEVHÎD VE İTTİHÂD

Mehmed Fahreddin'in düşüncesinde dinî sorumluluk, aile ve toplum aracılığıyla sonraki nesillere uzanan bir nitelik taşımaktadır. İslâmî kimliğin devamlılığı, dinî ve ahlâkî değerlerin çocuklara aktarılmasıyla ilişkilendirilirken salih evlat, sadaka-i câriye ve faydalı ilim, kişinin ölümünden sonra da dinî etkisinin sürmesini sağlayan unsurlar olarak ele alınmaktadır. Mehmed Fahreddin, Endülüs tecrübesi üzerinden de siyasî parçalanma ve ittihâdın zayıflamasının sonraki nesillerin dinî ve kültürel kimliklerini etkilediğini ortaya koymaktadır. Bu bakımdan Endülüs örneği, toplumsal birliğin korunması ile dinî ve kültürel devamlılık arasındaki ilişkiyi göstermektedir.[30]

Mehmed Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-XI" başlıklı yazısında tevhîd inancının korunmasını ve gelecek nesillere aktarılmasını dinî bir sorumluluk olarak ele almaktadır. Ona göre iman ve İslâm, önceki nesillerden devralınan ve fedakârlıklarla sürdürülen bir dinî mirastır. Bu mirasın devamlılığı, Müslümanlar arasındaki ittihâd ve dayanışmayla ilişkilendirilmektedir. Endülüs'te İslâm'ın gerilemesi, birlik bağlarının zayıflamasının tarihî bir örneği olarak sunulurken tevhîd bireysel imanın ve dinî mirasın korunmasını, ittihâd ise bunların sürekliliğini destekleyen toplumsal sorumluluğu ifade etmektedir.[31]

Sonuç itibarıyla Mehmed Fahreddin'in söz konusu yazısında tevhid, ittihad ve nesiller arası dinî sorumluluk birbirini tamamlayan unsurlar olarak ele alınmaktadır. Tevhid inancının korunması, Müslümanların birlik ve bütünlüğünün muhafaza edilmesi ve dinî mirasın gelecek nesillere aktarılması, İslâm'ın sürekliliğinin birbirine bağlı boyutları şeklinde sunulmaktadır. Bu bağlamda geçmiş nesillerin muhafaza ederek sonraki nesillere ulaştırdığı tevhid mirasının mevcut nesil tarafından da korunması ve gelecek nesillere aktarılması gerektiği vurgulanmaktadır. Böylece Mehmed Fahreddin, tevhid ile ittihad arasında doğrudan bir ilişki

[29] Mehmed Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-XV", *Sebîlürreşad (Sırât-ı Müstakîm)* 8/193 (3 Mayıs 1328/16 Cemâziyelâhir 1330), 197-199.
[30] Mehmed Fahreddin, "Tevhid ve İttihad-X", *Sırat-ı Müstakim* (*Sebilü'r-Reşad*) 7/182 (16 Şubat 1327), 406-407.
[31] Mehmed Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-XI", *Sebîlürreşad (Sırât-ı Müstakîm)* 8/186 (15 Mart 1328/28 Rebîülevvel 1330), 61-62.

kurarak Müslümanların dinî birliklerini korumalarını, İslâm'ın nesiller arası devamlılığının temel şartlarından biri olarak ele almaktadır.[32] **Ehl-i Sünnet düşüncesinin toplumsal birlik, ümmet bilinci, dinî mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılması boyutları** üzerinden değerlendirmeye de imkân verir.

Mehmed Fahreddin, sadaka-i câriye, faydalı ilim ve salih evlat kavramlarını, dinî ve toplumsal faaliyetlerin ölümden sonra da devam eden etkileri çerçevesinde ele almaktadır. Sadaka-i câriye kalıcı toplumsal hizmetleri, faydalı ilim dinî bilginin üretilmesi ve sonraki nesillere aktarılmasını, salih evlat ise dinî ve ahlâkî mirasın devamlılığını ifade etmektedir. Endülüs, Balkanlar ve Bosna örnekleri üzerinden dinî ve kültürel mirasın korunmasının yalnızca maddî eserlerin muhafazasıyla sınırlı olmadığı; bu mirası anlayacak ilmî ve kültürel ortamın sürdürülmesini de gerektirdiği ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda Mehmed Fahreddin, dinî ve kültürel devamlılığı toplumsal dayanışma ve ortak sorumlulukla ilişkilendirmektedir.[33]

Bu bağlamda Mehmed Fahreddin'in düşüncesinde tevhid ile ittihad arasında doğrudan bir ilişki kurulmaktadır. Tevhid inancı, Müslümanlar arasındaki birlik ve dayanışmanın temelini oluştururken; siyasî parçalanmışlık, ilmî ve dinî mirasın aktarımındaki zayıflık ve ortak hareket kabiliyetinin kaybedilmesi İslâm toplumlarının karşılaştığı sorunlarla birlikte ele alınmaktadır. Böylece tevhid, ittihad, dinî mirasın korunması ve nesiller arası aktarım, İslâmî ve kültürel sürekliliği açıklayan birbirini tamamlayan unsurlar olarak ortaya çıkmaktadır.[34] Mehmed Fahreddin'in bu yaklaşımı Ehl-i Sünnet düşüncesinin yalnızca itikadî boyutunu değil, aynı zamanda **ümmet, birlik, eğitim, nesil ve medeniyet sürekliliği** eksenindeki toplumsal boyutunu da yansıtan bir düşünce olarak değerlendirilebilir.

SONUÇ

Mehmed Fahreddin Efendi'nin *Sırât-ı Müstakîm/Sebîlürreşâd*'da yayımlanan "Tevhîd ve İttihâd" başlıklı yazı dizisi, tevhîd ile ittihâd arasındaki ilişkiyi dinî, toplumsal ve siyasî boyutlarıyla ortaya koymaktadır. Mehmed Fahreddin'in düşüncesinde tevhîd, yalnızca Allah'ın birliğine ilişkin itikadî bir esas değil, Müslümanları ortak iman ve bilinç etrafında birleştiren temel bir ilkedir. "Tevhîd müessir, ittihad müteessirdir" ve "Tevhîd bir da'vâ, ittihâd onun delîli" ifadeleri, bu ilişkinin temel çerçevesini oluşturmaktadır. Buna göre tevhîd birlik düşüncesinin temeli, ittihâd ise bu inancın toplumsal görünümüdür.

Tevhîdin toplumsal tezahürü ortak iman, namaz, cemaat ve din kardeşliği üzerinden şekillenmektedir. Muhâcirîn-Ensâr muâhâtı, Evs-Hazrec ve Bedir örnekleri ise din kardeşliği, îsâr, fedakârlık ve dayanışmanın tarihî görünümlerini ortaya koymaktadır. Böylece tevhîd, ortak iman ve din kardeşliği üzerinden toplumsal dayanışmaya ve ruhî ittihâda ulaşmaktadır.

[32] Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-XI", 61-62.
[33] Mehmed Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-XII", *Sebîlürreşad (Sırât-ı Müstakîm)* 8/187 (22 Mart 1328/4 Rebîülevvel 1330), 79-80
[34] Fahreddin, "Tevhîd ve İttihad-XII", 80-81.

Mehmed Fahreddin'in ittihâd anlayışı aynı zamanda Müslümanların siyasî ve toplumsal birliğini kapsamaktadır. Farklı ırk, nesep ve kavmiyetlere mensup Müslümanların ortak iman ve din kardeşliği temelinde birleşmeleri gerektiği vurgulanmaktadır. İttihâd-ı İslâm, bu birlik anlayışının siyasî ve toplumsal boyutunu oluştururken Kur'an ortak referans, hilâfet ise siyasî birlik tasavvurunun merkezi olarak ele alınmaktadır. Endülüs tecrübesi, birlik bağlarının zayıflamasının siyasî parçalanma ve toplumsal çözülmeyle sonuçlanabileceğini gösteren tarihî bir örnek olarak kullanılmaktadır.

Son olarak tevhîd ve ittihâd, dinî mirasın korunması ve nesiller arası aktarım ile ilişkilendirilmektedir. Tevhîd inancının geçmiş nesillerden devralınarak gelecek nesillere aktarılması, Müslümanların dinî sorumluluklarından biri olarak görülmektedir. Bu bağlamda salih evlat, sadaka-i câriye ve faydalı ilim, dinî ve kültürel mirasın devamlılığını sağlayan unsurlar olarak ele alınmaktadır. Sonuç olarak Mehmed Fahreddin'in düşüncesinde tevhîd, ittihâdın itikadî temelini; din kardeşliği ve dayanışma toplumsal boyutunu; İttihâd-ı İslâm ve hilâfet siyasî boyutunu; dinî mirasın aktarılması ise bu birlik anlayışının nesiller arası sürekliliğini oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

Aslan, Mehmed Fatih. "Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'de Üç Tarz Siyaset: Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük". *SDE Akademi* 1/1 (2021), 142-175.

Çınar, Fatih. "İki Osmanlı İslâm Bilgininin 'İ'dâd-ı Kuvvet' Konusundaki Tartışmaları: Sivas Mebusu Mustafa Takî Efendi ve Alay Müftüsü Fahreddin Efendi'nin Kuvvet Hazırlama Konusundaki Karşılıklı Açıklamaları". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2016), 53-74.

Eski Eserler. "Eski Eserler". Erişim 21 Eylül 2026. https://www.eskieserler.net

Fahreddin, Mehmed. "Aklı Başında Din Kardeşlerime". *Sebîlürreşad (Sırât-ı Müstakîm)* 7/170 (25 Teşrinisâni 1327/16 Zilhicce 1329), 225-226.

Fahreddin, Mehmed. "Sayhatü'n-Nedem". *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/163 (19 Ekim 1911/26 Şevval 1329), 99-102

Fahreddin, Mehmed. "Tevhîd ve İttihad-I". *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/159 (8 Eylül 1327/21 Şevval 1329), 36-39.

Fahreddin, Mehmed. "Tevhîd ve İttihad-II". *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/160 (17 Eylül 1327/30 Şevval 1329), 60-61.

Fahreddin, Mehmed. "Tevhîd ve İttihad-III". *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/164 (29 Ekim 1911/3 Zilkade 1329), 119-122.

Fahreddin, Mehmed. "Tevhîd ve İttihad-IV: Muhâcirîn ve Ensâr". *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/165 (20 Teşrinievvel 1327/3 Zilkade 1329), 132-134.

Fahreddin, Mehmed. "Tevhîd ve İttihad-IX". *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/180 (2 Şubat 1327/15 Şubat 1912/26 Safer 1330), 376-378.

Fahreddin, Mehmed. "Tevhîd ve İttihad-V". *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/168 (10 Teşrinisâni 1327/23 Zilkade 1329), 182-184.

Fahreddin, Mehmed. "Tevhîd ve İttihad-VI". *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/170 (25 Teşrinisâni 1327/16 Zilhicce 1329), 212-213.

Fahreddin, Mehmed. "Tevhîd ve İttihad-VII". *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/178 (19 Kânûnisânî 1327/1 Şubat 1912/12 Safer 1330), 343-346.

Fahreddin, Mehmed. "Tevhîd ve İttihad-VIII". *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/179 (26 Kânûnısânî 1327/8 Şubat 1912/19 Safer 1330), 355-358

Fahreddin, Mehmed. "Tevhîd ve İttihad-X". *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşad)* 7/182 (16 Şubat 1327), 406-407.

Fahreddin, Mehmed. "Tevhîd ve İttihad-XI". *Sebîlürreşad (Sırât-ı Müstakîm)* 8/186 (15 Mart 1328/28 Rebîülevvel 1330), 61-62.

Fahreddin, Mehmed. "Tevhîd ve İttihad-XII". *Sebîlürreşad (Sırât-ı Müstakîm)* 8/187 (22 Mart 1328/4 Rebîülevvel 1330), 79-81.

Fahreddin, Mehmed. "Tevhîd ve İttihad-XIII". *Sebîlürreşad (Sırât-ı Müstakîm)* 8/189 (5 Nisan 1328/1 Cemâziyelevvel 1330), 122-123.

Fahreddin, Mehmed. "Tevhîd ve İttihad-XIV". *Sebîlürreşad (Sırât-ı Müstakîm)* 8/192 (26 Nisan 1328/9 Cemâziyelâhir 1330), 180-181.

Fahreddin, Mehmed. "Tevhîd ve İttihad-XV". *Sebîlürreşad (Sırât-ı Müstakîm)* 8/193 (3 Mayıs 1328/16 Cemâziyelâhir 1330), 197-199.

Gökalp, Yusuf. "Mezheplerin Anlaşılmasında Ahmet Hamdi Akseki'nin Metodu: İslâm'da Birlik ve Ehl-i Sünnet". *Ahmet Hamdi Akseki Sempozyumu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, 2017, 211-229.

Özcan, Azmi. "İttihâd-ı İslâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/470-475. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Özler, Mevlüt. "Tevhid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/18-20. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Ehl-i Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/525-530. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN STEM VE OTANTİK STEM UYGULAMALARINA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİNDE ELEŞTİREL DÜŞÜNME SÜREÇLERİNE AİT GÖSTERGELER: NİTEL BİR ANALİZ

INDICATORS OF CRITICAL THINKING PROCESSES IN MIDDLE SCHOOL STUDENTS' VIEWS ON STEM AND AUTHENTIC STEM PRACTICES: A QUALITATIVE ANALYSIS

Rumeysa BEDİROĞLU
Arş.Gör., Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Fen Bilgisi Eğitimi Anabilim Dalı
RA., Yıldız Technical University, Education Fakulty, Department of Science Education
ORCID ID: 0000-0002-9995-8002

Mutlu ŞAHİN
Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Fen Bilgisi Eğitimi Anabilim Dalı
Prof. Dr., Yıldız Technical University, Education Fakulty, Department of Science Education
ORCID ID: 0000-0002-4430-1767

ÖZET

Bu çalışmada, sürdürülebilirlik modülü kapsamında gerçekleştirilen STEM ve Otantik STEM uygulamalarına katılan ortaokul öğrencilerinin görüşlerinde eleştirel düşünme süreçlerine ilişkin göstergelerin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmaya, bir devlet ortaokulunda öğrenim gören toplam 46 yedinci sınıf öğrencisi katılmıştır. Katılımcıların 23'ü STEM grubunda, diğer 23'ü ise Otantik STEM grubunda yer almıştır. Öğrencilerin atık yağlardan sabun üretimi, su filtresi tasarımı ve sera tasarımı etkinliklerine ilişkin görüşleri nitel olarak analiz edilmiştir. Analiz sürecinde oluşturulan kodlar; eleştirel düşünmenin tümevarım, tümdengelim, gözlem yapma, kaynağın güvenilirliğini sorgulama ve varsayım kurma boyutları çerçevesinde sınıflandırılmıştır. Öğrenci ifadeleri, bu boyutlarla ilişkili göstergeler doğrultusunda kodlanmış ve bu kodların frekansları STEM ve Otantik STEM grupları arasında karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Etkinlikler, öğrencilerin çevresel sorunlara yönelik tasarımlar geliştirmelerini ve tasarım süreçlerinde farklı malzemeleri deneyerek sonuçları değerlendirmelerini içermiştir. Ayrıca etkinlikler, öğrencilerin bilgilerini günlük yaşamla ilişkili problemlerin çözümünde kullanmalarını destekleyecek şekilde tasarlanmıştır. Bulgular, her iki gruptaki öğrenci ifadelerinde eleştirel düşünmenin incelenen boyutlarına ilişkin göstergelerin bulunduğunu göstermiştir. Öğrenci ifadelerinde, tasarım sürecinde malzemelerin işlevlerine ilişkin tahminlerde bulunma, deneysel değişimleri gözlemleme ve beklenen sonuçlar elde edilemediğinde tasarımı gözden geçirme örnekleri görülmüştür. Ayrıca öğrencilerin grup tartışmaları yoluyla çözüm önerileri geliştirdikleri ve denemelerden elde ettikleri sonuçlara göre tasarım kararlarını yeniden değerlendirdikleri belirlenmiştir. Kod frekanslarının STEM ve Otantik STEM gruplarında genel olarak benzer olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: STEM eğitimi, Otantik STEM, eleştirel düşünme, sürdürülebilirlik, nitel analiz

ABSTRACT

This study aimed to examine indicators of critical thinking processes in the views of middle school students who participated in STEM and Authentic STEM interventions within the scope of a sustainability module. A total of 46 seventh-grade students attending a public middle school participated in the study. Of the participants, 23 were in the STEM group and the remaining 23 were in the Authentic STEM group. Students' views on activities involving soap production from waste oil, water filter design, and greenhouse design were analyzed qualitatively. The codes generated during the analysis were classified within the framework of five dimensions of critical thinking: induction, deduction, observation, credibility of sources, and assumption. Student statements were coded according to indicators associated with these dimensions, and the frequencies of these codes were compared between the STEM and Authentic STEM groups. The activities involved developing designs to address environmental problems and evaluating outcomes by experimenting with different materials during the design process. They were also designed to support students in using their knowledge to solve problems related to everyday life. The findings indicated that student statements in both groups contained indicators related to the examined dimensions of critical thinking. Examples in students' statements included making predictions about the functions of materials during the design process, observing experimental changes, and revising designs when the expected results were not achieved. Furthermore, students were found to develop solution proposals through group discussions and reevaluate their design decisions based on the results obtained from their trials. The frequencies of the codes were generally similar across the STEM and Authentic STEM groups.

Keywords: STEM education, Authentic STEM, critical thinking, sustainability, qualitative analysis

EFFECT OF TAX ADMINISTRATION EFFICIENCY ON INTERNALLY GENERATED REVENUE: EVIDENCE FROM LOCAL GOVERNMENT AREAS IN KWARA STATE, NIGERIA

Umar Baba Shaaba
Department of Accounting, Ahman Pategi University, Kwara State, Nigeria.

ABSTRACT

Internally generated revenue (IGR) is an important source of funding for local government administration, infrastructure development, and the provision of essential public services in Nigeria. However, many local government areas continue to face revenue-generation challenges associated with inefficient tax administration, inadequate monitoring mechanisms, weak enforcement of tax regulations, poor record-keeping, and low taxpayer compliance. This study examines the effect of tax administration efficiency on internally generated revenue in local government areas of Kwara State, Nigeria. Specifically, the study seeks to assess the effects of tax collection efficiency, tax compliance, digital tax administration, and tax enforcement mechanisms on internally generated revenue.

The study will adopt a quantitative research design, using primary data obtained through structured questionnaires administered to relevant local government revenue officials and other stakeholders involved in tax administration. Where accessible, secondary data on internally generated revenue will also be examined to complement the questionnaire responses. Descriptive statistics and appropriate inferential statistical techniques, including multiple regression analysis, will be employed to analyse the data and test the research hypotheses.

The study is expected to establish whether improvements in tax administration efficiency are significantly associated with increased internally generated revenue. It will also identify administrative and institutional challenges that may limit effective revenue mobilisation at the local government level. The findings are expected to contribute to the literature on public-sector accounting, taxation, and fiscal administration in Nigeria. Furthermore, the study may provide useful evidence for policymakers and local government administrators seeking to strengthen revenue collection, improve accountability, reduce revenue leakages, and promote sustainable local development. The study will recommend practical strategies for improving tax administration through digitalisation, effective monitoring, taxpayer education, transparent revenue management, and stronger enforcement of applicable tax regulations. Ultimately, the research aims to support more efficient and accountable local government revenue systems in Kwara State, Nigeria.

Keywords: Tax administration efficiency, internally generated revenue, tax compliance, tax collection, local government, Kwara State, Nigeria.

GAMIFICATION AS A CUSTOMER ENGAGEMENT STRATEGY IN E-COMMERCE: A CASE STUDY OF FLIPKART'S GAMIFIED MARKETING ECOSYSTEM

Poornima Ahlawat
(Corresponding Author) Research Scholar, Department of Commerce, Maharshi Dayanand University, Rohtak

Sangita Rani
Dr., Assistant Professor, Department of Commerce, Maharshi Dayanand University, Rohtak

Simran Kajla
Research Scholar, Department of Commerce, Maharshi Dayanand University, Rohtak

ABSTRACT

Gamification has become an increasingly visible approach to designing digital customer experiences, particularly in e-commerce, where platforms compete for attention, repeat visits, and customer loyalty. This paper examines how Flipkart incorporates game-like mechanics and reward-based interactions into its broader marketing ecosystem. Rather than treating gamification as a single feature, the study considers a bounded set of publicly documented initiatives, including selected games and challenges, the SuperCoins rewards ecosystem, gamified sale campaigns, FireDrops brand challenges, and immersive virtual-world experiences. An exploratory qualitative case-study design is adopted, using documentary analysis of publicly available company communications and relevant scholarly literature. The analysis is organised around four themes: participation and play, reward-based value exchange, campaign-led urgency and discovery, and immersive brand interaction. The case suggests that these mechanisms can be interpreted as ways of extending the shopping journey beyond product search and transaction by creating additional reasons to interact with the platform. However, public communications do not establish that gamification independently causes higher purchase conversion, retention, or customer lifetime value. The paper therefore distinguishes documented platform practices from theoretical interpretations and outcomes that require empirical testing. It contributes a framework linking gamification affordances to psychological responses and engagement behaviours, while identifying the need for user-level and longitudinal evidence. Managerial implications concern goal alignment, transparent reward rules, accessibility, measurement, and responsible design. The paper concludes with propositions and future research directions for studying gamified marketing in Indian e-commerce.

Keywords: Gamification; customer engagement; e-commerce; Flipkart; digital marketing; loyalty rewards; case study

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND BIG DATA IN MODERN ECONOMIC SECURITY: CRIME PREVENTION AND RISK ANALYTICS

Givi Duchidze
Doctor of Business Administration; Associate Professor in the field of Defense Management at the David Agmashenebeli National Defence Academy of Georgia
ORCID: 0009-0002-0451-2436

Eka Tabatadze
Doctoral Candidate at the Faculty of Law, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

ABSTRACT

Amidst the rapid digital transformation of the global economy, economic crime is emerging as one of the most complex, dynamic, and transnational threats to socio-economic security. Traditional, rule-based monitoring and analytical mechanisms are increasingly incapable of effectively addressing sophisticated, high-tech schemes of financial fraud, anti-money laundering (AML), and systemic macroeconomic risks.

This paper examines the potential, practical applications, and operational challenges of integrating Artificial Intelligence (AI) and Big Data analytics within the modern architecture of economic security. The study thoroughly evaluates the deployment of machine learning algorithms, graph neural networks (GNN), and natural language processing (NLP) models in real-time fraud detection and compliance processes. The research highlights key technological advantages, such as precise anomaly detection, significant reduction of false positive rates, and enhanced capabilities of early warning systems (EWS) for macro and microeconomic forecasting.

Simultaneously, the study critically analyzes the inherent systemic risks and ethical limitations, including the "black box" effect and algorithmic opacity, data privacy concerns under GDPR regulations, algorithmic bias, and existing regulatory fragmentation.

Based on these research findings, actionable strategic recommendations are developed for both public and private sectors. These encompass the adoption of Explainable AI (XAI) frameworks, strengthening public-private partnerships (PPP) for secure data sharing, and establishing adaptive regulatory sandboxes. The paper concludes that AI and Big Data are indispensable imperatives for modern economic security, requiring a balanced integration of technological innovation and human oversight.

Keywords: Artificial Intelligence, Big Data analytics, economic security, crime prevention, risk analytics, machine learning, financial fraud.

Introduction: The large-scale digital transformation of the global economy, the shift of economic activity into the virtual realm, and the hyper-speed of financial transactions have

fundamentally altered the modern architecture. On one hand, the digital ecosystem has created unprecedented opportunities for optimizing business processes, allocating capital efficiently, and fostering cross-border economic cooperation. On the other hand, however, this same process has given rise to complex, dynamic, and transnational systemic threats that directly endanger national and international economic security. Modern economic crime is no longer confined to simple, localized fraudulent schemes; it has evolved into a high-tech, organized, and cross-border phenomenon, posing serious challenges to traditional supervisory and analytical models. For decades, traditional rule-based systems served as the primary instrument for preventing economic crime and conducting financial monitoring. These mechanisms operate based on predetermined, static criteria and threshold values (for example, triggering an alert when a transaction exceeds a specific monetary limit). While this methodology proved somewhat effective in less dynamic environments, its fundamental limitations have become apparent in the modern context (Arner et al., 2019). Rule-based models lack flexibility, fail to proactively identify new or unknown fraudulent schemes, and generate an extremely high rate of false positives—often, more than 90–95% of the alerts turn out to be false. This situation leads to the inefficient allocation of supervisory resources, the overloading of analysts, and—most importantly—the failure to detect actual, complex financial manipulations or large-scale money laundering networks (Weber et al., 2021).

Against the backdrop of these systemic shortcomings, the integration of Artificial Intelligence (AI) and Big Data analytics emerges as a pivotal factor in ensuring economic security. Big Data technologies enable the real-time processing of massive, diverse (structured and unstructured), and high-velocity data streams—ranging from banking transactions to social media, public registries, and corporate documentation. For their part, modern machine learning (ML) and deep learning algorithms are capable of uncovering hidden patterns, relationships, and anomalies within these massive datasets—things that would be practically impossible to identify using human resources or traditional statistical tools.

The synergy between AI and Big Data transforms the architecture of economic security from a passive, reactive mode into a proactive, predictive model. The use of Graph Neural Networks (GNNs) enables the visualization and analysis of complex networks of financial transactions—a capability particularly vital for detecting transnational money laundering and offshore schemes (Weber et al., 2021). Furthermore, Natural Language Processing (NLP) models automatically analyze legal and financial documentation, significantly accelerating compliance processes and mitigating operational risks.

Despite these technological advantages, the widespread adoption of artificial intelligence in the realm of economic security gives rise to new systemic, ethical, and legal challenges. A primary obstacle is the so-called "black box" effect and the issue of algorithmic opacity. Decoding and explaining decisions made by complex neural networks is often impossible, which creates a trust deficit and undermines the principles of legal accountability (Doshi-Velez & Kim, 2017).

Furthermore, the processing of big data is closely linked to issues of personal data protection and privacy—particularly within the context of the European Union's General Data Protection Regulation (GDPR), which recognizes a "right to an explanation" (Goodman & Flaxman, 2017). Compounding these issues are the risks of algorithmic bias and the fragmentation of international regulatory frameworks.

Accordingly, the primary objective of this study is to provide an in-depth assessment of the potential for integrating AI and big data analytics into the architecture of modern economic security, exploring areas of practical application as well as operational challenges. To achieve this, the article analyzes the role of machine learning, Graph Neural Networks (GNN), and Natural Language Processing (NLP) models in real-time fraud detection and the development of early warning systems (EWS). Furthermore, the paper provides a detailed examination of the ethical and legal risks arising from technological progress and develops strategic recommendations for the public and private sectors—including the implementation of Explainable AI (XAI) frameworks (Ribeiro et al., 2016; Lundberg & Lee, 2017) and adaptive regulatory environments, or "regulatory sandboxes" (Zetzsche et al., 2020).

Main Part: In the modern financial ecosystem, the unprecedented speed and volume of transactions necessitate monitoring tools capable of processing data streams within millisecond intervals. Traditional, rule-based systems rely on pre-defined, static logic, rendering them entirely ineffective against new, previously unknown fraudulent tactics (Arner et al., 2019). In response to this challenge, machine learning (ML) algorithms—which enable the proactive and highly accurate identification of anomalies—have become the core of modern economic security architecture.

Real-time fraud detection processes utilize supervised, unsupervised, and semi-supervised machine learning models. Supervised learning algorithms—such as ensemble methods based on decision trees (Random Forest, XGBoost, LightGBM)—effectively learn from historical data in which transactions are already labeled as either "legitimate" or "fraudulent." These models analyze multidimensional features, including the transaction's geographic location, device identifiers (IP/MAC addresses), the time of the transfer, the transaction amount, and the user's historical behavioral profile.

However, because economic crime is constantly evolving and fraudsters frequently adopt new tactics, relying solely on historical labels is insufficient. This is where unsupervised learning algorithms—such as Isolation Forests, One-Class SVM, and autoencoders—come to the fore. These models do not require pre-labeled data; instead, they learn a baseline profile of normal economic and financial behavior and automatically detect any deviations or anomalies that are statistically atypical. The real-time integration of machine learning algorithms allows for suspicious transactions to be blocked or redirected to an additional authorization stage at the very moment they are initiated. This proactive approach fundamentally reduces direct financial losses, protects the banking and financial sector from reputational damage, and ensures the

resilience of critical infrastructure. Money laundering (Anti-Money Laundering — AML) and organized economic crime are rarely carried out through isolated, one-off transactions. Typically, criminal groups employ multi-layered, transnational, and complex financial networks that involve nominee individuals (so-called "money mules"), offshore shell companies, and thousands of chains of interconnected transfers. Traditional tabular databases and standard machine learning (ML) algorithms treat each transaction as an independent entity, making it impossible to discern hidden structural connections.

To overcome this fundamental limitation, modern risk analytics actively utilizes Graph Neural Networks (GNNs). A GNN is a deep learning architecture specifically designed to analyze data structured as a graph. In financial monitoring, a graph is defined as follows: nodes represent financial entities (individuals, companies, bank accounts), while edges represent transactions between them, ownership ties, or shared attributes (such as a common phone number or IP address).

In their seminal study, Weber et al. (2021) demonstrate that the use of scalable Graph Neural Networks (specifically GraphSAGE and Relational Graph Convolutional Networks—RGCN) dramatically enhances the effectiveness of identifying complex money laundering schemes. GNNs are capable of performing "neighborhood aggregation," meaning that an entity's risk is assessed by considering not only its own individual transactions but also its entire financial environment and network topology. Consequently, GNNs successfully detect classic AML patterns, such as "smurfing" (or structuring)—the process of breaking down a large sum of money into smaller transactions and distributing them across multiple accounts. Circular Flow of Funds: The movement of funds through a chain of accounts, ultimately returning to the original source to conceal the trail; Identification of Central Hubs: Detecting companies that serve as transit points for the accumulation and laundering of illicit capital. Ensuring economic security requires the processing of not only digital financial data but also vast volumes of unstructured textual information. Natural Language Processing (NLP) and architectures based on modern Large Language Models (LLMs) are revolutionizing processes related to regulatory compliance, Know Your Customer (KYC), and Know Your Business (KYB).

NLP technologies automate the following: Adverse Media Screening: The continuous scanning of global news, the press, and public sources to identify reputational and legal risks associated with specific individuals or legal entities; Analysis of Sanctions and PEP (Politically Exposed Persons) Lists: Utilizing "fuzzy matching" models for names and transcriptions, which prevents attempts to circumvent sanctions through spelling errors or linguistic transliteration variations; Scanning of trade and economic documentation: automated analysis of transport documents, invoices, and customs declarations in international trade for the purpose of detecting trade-based money laundering (TBML) (e.g., the artificial inflation or deflation of the value of goods).

One of the most significant achievements resulting from the integration of artificial intelligence and big data is the transformation of Early Warning Systems (EWS). An EWS serves as a

predictive framework designed to forecast economic and financial destabilization, systemic risks, and the insolvency of entities at an early stage.

At the macroeconomic level, AI-driven EWS continuously aggregate thousands of indicators—including the balance of payments, foreign investment dynamics, inflation expectations, foreign exchange reserves, and fluctuations in global commodity markets. Advanced time-series forecasting models—such as Long Short-Term Memory (LSTM) neural networks and Transformer architectures—uncover non-linear and latent correlations, enabling state institutions and central banks to anticipate macroeconomic shocks, risks of capital outflows, and financial crises. At the microeconomic level, EWS assists financial institutions and corporations in assessing the creditworthiness and bankruptcy risk of counterparties. Beyond traditional financial statements, AI models analyze alternative data—such as payment regularity, digital footprints, and supply chain stability—enabling a much more precise segmentation of risks.

Furthermore, one of the most critical practical outcomes of implementing EWS is a dramatic reduction in false-positive signals. In traditional monitoring systems, more than 90–95% of generated alerts were false, which led to: Analyst fatigue, increasing the likelihood that actual illicit activity might go undetected; Significant operational and financial costs for compliance departments; Customer dissatisfaction due to the disruption of legitimate transactions. Thanks to multi-layered machine learning filtering and behavioral analytics, modern AI-EWS systems reduce the number of false positives by 50–70% (Arner et al., 2019). This enables security officers and analysts to focus their attention and supervisory resources on complex economic crimes that pose a genuinely high risk.

While the integration of artificial intelligence (AI) and big data analytics into the architecture of economic security creates unprecedented opportunities for preventing financial crime and forecasting risks, this process of technological transformation also brings with it acute systemic, ethical, and legal challenges. The rapid pace of digital innovation has outpaced existing regulatory and institutional frameworks, giving rise to new types of risks. A comprehensive understanding of these risks is critically important for both public sector regulators and private financial institutions, in order to prevent the socio-economic harm that can result from technological determinism.

Modern artificial intelligence models employed in the management of economic security—specifically deep learning architectures, multi-layered neural networks, and complex ensemble algorithms—are characterized by high degrees of non-linearity and internal structural complexity. These models process vast datasets using millions of parameters and weights, rendering the logic behind their internal operations inaccessible to external observers—and often even to the engineers who created them. This phenomenon is known as the "black box" effect.

In the context of financial crime and anti-money laundering (AML), the "black box" problem presents a significant legal and operational dilemma. When an automated system makes a critical decision—such as blocking a legitimate corporate transaction, flagging an individual as a high-risk entity, or freezing an account—the bank or regulatory authority must be able to justify and explain that decision. As Doshi-Velez and Kim (2017) point out in their seminal study, the predictive accuracy of machine learning models and their interpretability often represent mutually exclusive requirements: the more complex and deep a neural network is, the greater its predictive power, yet the more limited the ability to explain its internal logic becomes.

Algorithmic opacity undermines trust in the system. When financial institutions cannot explain precisely which factors led to a specific risk assessment, the principles of transparency and accountability are compromised. This creates operational risks, as companies and individuals are left unable to effectively challenge algorithmic errors, while legal entities face uncertainty regarding their legal liability.

Big Data analytics is based on the continuous, large-scale collection, aggregation, and processing of information. For the purposes of economic security and fraud prevention, AI systems require access to vast amounts of personal and commercial data belonging to citizens and business entities—including transaction histories, geolocation, social media activity, and behavioral patterns. However, this practice directly conflicts with strict legal standards for personal data protection, the most prominent of which is the European Union’s General Data Protection Regulation (GDPR).

Goodman and Flaxman (2017) provide a detailed analysis of the fundamental challenges that GDPR regulations pose to automated individual decision-making processes. Specifically, the provisions of the GDPR grant data subjects a "right to explanation." This means that any citizen has the legal right to demand a comprehensive, intelligible, and reasoned explanation regarding how—and based on what algorithmic criteria—an automated decision was reached that resulted in harm or imposed restrictions upon them.

Due to the nature of "black box" models, it is technically nearly impossible for financial institutions and technology companies to fully comply with this GDPR requirement. Deep learning algorithms do not store "cause-and-effect" rules that could be easily articulated or translated into text; instead, they operate based on statistical correlations. Consequently, a significant legal conflict arises: on one hand, the interests of economic security necessitate maximum automation and global data sharing, while on the other, legal standards strictly limit the processing of personal data and mandate absolute transparency.

Another critical issue in modern economic security and risk analytics is algorithmic bias. Machine learning models are trained on historical data. If this historical data contains human errors, social stereotypes, discriminatory practices, or systemic inequalities, an AI algorithm

will not only replicate these patterns but also mathematically amplify them—all while cloaking them in a veneer of "objectivity."

For instance, if a model designed for credit risk assessment or fraud detection is trained on historical data in which individuals from certain regions, social strata, or ethnic groups were incorrectly labeled as "high-risk," the algorithm will continue to systematically deny or restrict financial services to members of those same groups. This leads to economic inequality and social marginalization, while violating fundamental principles of fairness.

These challenges are further exacerbated by the fragmentation of global regulatory frameworks. Economic crime and digital transactions are transnational in nature, whereas legislation and regulatory standards remain highly fragmented and localized. Different jurisdictions—such as the European Union, the United States, and the Asia-Pacific region—impose varying requirements regarding cross-border data transfers, AI security, and financial monitoring. This fragmentation gives rise to "regulatory arbitrage," where perpetrators exploit gaps between legal frameworks by routing data through jurisdictions with the weakest supervisory oversight. Consequently, addressing systemic risks and ethical-legal constraints has become a primary priority for modern economic security. Resolving these challenges does not require restricting technological innovation; rather, it necessitates the development of new, adaptive regulatory mechanisms that remain subject to human oversight.

In response to the systemic risks, the "black box" effect, and regulatory fragmentation facing modern economic security, it is essential to develop a proactive and multidimensional strategy. Simply banning or excessively restricting technological innovations would hinder the development of the financial sector and grant an advantage to organized crime groups, which utilize the latest digital tools without any such impediments. Consequently, the primary objective is to foster an environment where technological progress, legal safeguards, and human oversight are harmoniously integrated. To achieve this, three key strategic directions have been identified: the implementation of Explainable AI (XAI), the strengthening of public-private partnerships (PPP), and the creation of adaptive regulatory environments (regulatory sandboxes).

The paradigm of Explainable AI (XAI) serves as a key technological safeguard for ensuring the reliability and legal compliance of artificial intelligence models. The goal of XAI is to uncover the internal logic of complex "black box" algorithms and render their predictions interpretable in human-understandable terms, all without compromising the model's accuracy or efficiency.

In processes such as financial fraud detection, credit risk assessment, and AML (Anti-Money Laundering) monitoring, the practical implementation of XAI is supported by two fundamental methodological frameworks:

1. LIME (Local Interpretable Model-agnostic Explanations): Developed by Ribeiro et al. (2016), this approach creates a local approximation of a complex, non-linear algorithm. Rather than attempting to make the entire global model interpretable, LIME focuses on a specific

transaction—flagged as suspicious—and constructs a simple, interpretable model (such as a linear regression) within its immediate vicinity. As a result, LIME provides the analyst with a precise explanation of which specific variables (e.g., transaction time, a change in IP address, or the transaction amount) had a decisive influence on labeling a particular operation as "fraudulent."

2. SHAP (SHapley Additive exPlanations): Developed by Lundberg & Lee (2017), SHAP is based on the coalitional principles of game theory (Shapley values). SHAP calculates the fair contribution of each feature to the final prediction. For a financial security officer, SHAP provides a mathematically grounded and globally consistent explanation. It demonstrates the extent to which each indicator increased or decreased an entity's risk score.

The integration of XAI tools enables financial institutions to fully comply with the GDPR requirement regarding the "Right to Explanation" (Goodman & Flaxman, 2017). Furthermore, XAI assists internal auditors and regulators in detecting algorithmic bias at an early stage, thereby preventing the making of socially discriminatory decisions.

The transnational and networked nature of economic crime clearly demonstrates that no single financial institution or state supervisory body, acting alone, has the capacity to fully identify and prevent large-scale fraudulent schemes. Perpetrators skillfully exploit information asymmetry by distributing illicit transactions across various commercial banks and jurisdictions; consequently, each individual bank perceives only a small, seemingly "legitimate" fragment of the overall picture.

To address this challenge, it is critical to advance public-private partnerships (PPP) to a new level. The PPP framework must entail the establishment of secure mechanisms for the real-time exchange of data among financial intelligence units (FIUs), law enforcement agencies, and private financial institutions. To mitigate the risks of privacy breaches and the leakage of commercial secrets during data sharing, a strategic recommendation involves the implementation of advanced cryptographic technologies: Federated Learning: This approach enables machine learning models to be trained on datasets from multiple banks without the raw personal data ever leaving the secure server of an individual bank. Only the updated model parameters (weights) are transmitted to a central server; Homomorphic Encryption: A technology that allows mathematical computations to be performed directly on encrypted data, without the need for prior decryption.

The development of such innovative platforms within the framework of a Public-Private Partnership (PPP) fosters "collective intelligence," which significantly enhances the resilience of the entire financial system against transnational threats.

Traditional, rigid, and protracted legislative processes cannot keep pace with the rapid evolution of AI technologies. Excessive regulatory pressure may stifle innovation, while an absence of regulation could lead to chaos and systemic risks. An optimal solution to this dilemma lies in the implementation of an adaptive regulatory environment—so-called "regulatory sandboxes."

In their in-depth study, Zetzsche et al. (2020) explain that a regulatory "sandbox" serves as a controlled, safe experimental space. Within this environment, fintech companies and banks are permitted to test innovative AI-based products and risk-analytics models using real clients and transactions—all under the direct supervision of the regulator and subject to temporary, flexible supervisory concessions. The "sandbox" mechanism offers a threefold strategic advantage:

1. Safe testing of innovations: Regulators and developers observe the behavior of AI models in real time, identifying potential algorithmic errors or "black box" side effects before the technology is launched on the mass market;
2. Evidence-based regulation: Legislative bodies obtain empirical data on how AI actually functions, enabling them to develop flexible, proportionate, and effective regulations;
3. Increased reliability and investment: Innovative AI tools receive official validation from regulators, which boosts confidence among the public and investors.

Thus, the technological integration of XAI tools, the secure sharing of data within the framework of public-private partnerships (PPP), and the development of adaptive regulatory "sandboxes" form a strategic triangle that ensures high efficiency, transparency, and long-term sustainability for a modern economic security system.

Conclusion: The digital transformation of the global economy has fundamentally altered the scale, speed, and transnational nature of economic crime. This study demonstrates that traditional, rule-based monitoring systems can no longer ensure an adequate level of economic security; they lack flexibility, fail to proactively identify new patterns of fraud, and generate an extremely high rate of false positives (Arner et al., 2019).

Against this backdrop, the integration of artificial intelligence (AI) and big data analytics into the architecture of modern economic security is no longer merely a technological choice—it is a critical imperative. The research highlighted the following key findings:

1. Real-time analytics and anomaly detection: Machine learning (ML) algorithms—such as XGBoost, Isolation Forests, and autoencoders—enable the analysis of multidimensional financial data within millisecond intervals, allowing for the proactive blocking of suspicious transactions;
2. Network and textual analysis: Graph Neural Networks (GNNs) significantly enhance the identification of complex, multi-layered, and transnational money laundering (AML) schemes by analyzing the topology of financial networks (Weber et al., 2021). Concurrently, Natural Language Processing (NLP) models automate compliance and KYC/KYB processes;
3. Forecasting accuracy and EWS: AI-driven Early Warning Systems (EWS) improve the forecasting of macro- and microeconomic risks and reduce the number of false alarms by 50–70%, thereby enabling the optimal allocation of supervisory resources.

Furthermore, the research indicates that technological progress is accompanied by significant systemic, ethical, and legal challenges. The "black box" effect and algorithmic opacity create a

deficit of trust (Doshi-Velez & Kim, 2017), while requirements for personal data protection (GDPR) and the risks of algorithmic bias necessitate rigorous oversight (Goodman & Flaxman, 2017).

In response to these challenges, the strategic framework outlined in this article is based on three pillars:

- The implementation of Explainable Artificial Intelligence (XAI) using tools such as LIME and SHAP (Ribeiro et al., 2016; Lundberg & Lee, 2017);
- Public-Private Partnerships (PPP) utilizing federated learning and cryptographic mechanisms;
- The development of adaptive regulatory "sandboxes" (Zetzsche et al., 2020).

Ultimately, the paper concludes that artificial intelligence and big data cannot replace human intelligence. The most effective model for ensuring economic security is a hybrid architecture, in which AI performs large-scale, rapid, and in-depth data processing, while final critical decisions and strategic oversight remain in human hands (Human-in-the-Loop / Human Oversight). Only such a balance between technological innovation and human responsibility can ensure the transparency, fairness, and long-term sustainability of the modern economic ecosystem.

References

- Arner, D. W., Buckley, R. P., & Zetzsche, D. A. (2019). FinTech, RegTech, and Systemic Risk: The Transformation of Banking and Financial Services. Journal of Financial Transformation, 48, 14–25.
- Doshi-Velez, F., & Kim, B. (2017). Towards A Rigorous Science of Interpretable Machine Learning. arXiv preprint arXiv:1702.08608.
- Goodman, B., & Flaxman, S. (2017). European Union Regulations on Algorithmic Decision-Making and a "Right to Explanation". AI Magazine, 38(3), 50–57.
- Lundberg, S. M., & Lee, S. I. (2017). A Unified Approach to Interpreting Model Predictions. Advances in Neural Information Processing Systems (NeurIPS), 30, 4765–4774.
- Ribeiro, M. T., Singh, S., & Guestrin, C. (2016). "Why Should I Trust You?": Explaining the Predictions of Any Classifier. ACM SIGKDD International Conference on Knowledge Discovery and Data Mining, 1135–1144.
- Weber, M., Chen, J., Xu, B., & Parekh, A. (2021). Scalable Graph Neural Networks for Anti-Money Laundering in Financial Networks. IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering, 34(11), 5200–5212.
- Zetzsche, D. A., Arner, D. W., Buckley, R. P., & Weber, R. H. (2020). The Regulatory Sandbox: A New Regulatory Approach to Fintech. Empirical Research in Law and Economics, 51(1), 31–72

THE INFLUENCE OF TOURIST SATISFACTION, EXPERIENCE, AND PERCEIVED VALUE ON REVISIT INTENTION AMONG TOURISTS IN LANGKAWI ISLAND

Marlisa Abdul RAHIM
Universiti Malaysia Kelantan, Faculty of Hospitality, Tourism and Wellness, MALAYSIA

Ariff Hamizi Abd RAZAK
Universiti Malaysia Kelantan, Faculty of Hospitality, Tourism and Wellness, MALAYSIA

Waanessa May A/P WICHEAN
Universiti Malaysia Kelantan, Faculty of Hospitality, Tourism and Wellness, MALAYSIA

Nur Alısa Fıtrıah Ahmad ZAID
Universiti Malaysia Kelantan, Faculty of Hospitality, Tourism and Wellness, MALAYSIA

Nurul Athırah Mohd ZABIDI
Universiti Malaysia Kelantan, Faculty of Hospitality, Tourism and Wellness, MALAYSIA

ABSTRACT

This study aims to examine the key predictors of tourists' revisit intentions to Langkawi Island with a special focus on tourist satisfaction, tourist experience, and perceived value. The setting of the study, Langkawi Island, is chosen due to its significant contribution to the economy through tourism and recent developments, rendering it a notable destination for travel. The study takes a quantitative method through survey distribution to tourists who have already visited Langkawi. Data was analyzed to verify interrelationships between the three independent variables and revisit intention, with statistical tests to validate the hypotheses. It is evident from the findings that tourist satisfaction, tourist experiences, and perceived value positively influence the tourists' revisiting the island. The contribution of this research is to provide empirical results that will assist tourism planners, marketers, and policymakers in enhancing the quality of services, facilitating authentic tourist experiences, and creating value-based products to induce repeat visits. Furthermore, results can be used as a foundation for initiatives that promote sustainable tourism development and long-term economic benefits for the host community. By increasing satisfaction, experience, and perceived value, Langkawi can strengthen its position as a preferred island destination in Malaysia and the Southeast Asian market.

Keywords: Revisit İntention, Tourist Satisfaction, Tourist Experience, Perceived Value.

INTRODUCTION

Repeat visitation is an important indicator of destination performance because tourists who intend to return may contribute to continuing visitor expenditure, positive recommendations, and destination loyalty. Revisit intention refers to a tourist's stated likelihood or willingness to return to a destination that they have visited previously. The Theory of Planned Behavior provides a broad explanation of behavioral intention as a proximal predictor of behavior (Ajzen, 1991), while tourism research has long considered service quality, satisfaction, and behavioral intentions together when explaining post-visit responses (Baker & Crompton, 2000). Understanding the factors associated with revisit intention is therefore relevant to destinations seeking to remain competitive.

Langkawi Island is a well-known Malaysian island destination with natural scenery, attractions, recreational opportunities, and cultural and historical sites. A tourist's post-visit evaluation may be shaped by satisfaction with destination services and attractions, the experience formed through activities and interactions, and the value perceived in relation to travel costs and effort. Tourist experience includes the feelings and memories developed before, during, and after a trip, and memorable experiences can influence subsequent travel intentions (Tung & Ritchie, 2011; Godovykh & Tasci, 2020). Satisfaction reflects an evaluation of whether the destination experience meets expectations, whereas perceived value concerns the benefits received in relation to the costs or sacrifices made by the tourist (Chen & Tsai, 2007; Damanik & Yusuf, 2021).

Although these constructs are well established in tourism research, destination managers need context-specific evidence to understand how they relate to the intention to return to Langkawi. Tourist satisfaction may be affected by the quality and accessibility of attractions and services (Biswas et al., 2020), while experience and perceived value may capture additional aspects of a visit that shape future intentions. The present study therefore examines the relationships between tourist satisfaction, tourist experience, perceived value, and revisit intention among tourists who have visited Langkawi Island. Three hypotheses guide the analysis: H1, tourist satisfaction is positively related to revisit intention; H2, tourist experience is positively related to revisit intention; and H3, perceived value is positively related to revisit intention.

MATERIALS AND METHOD

The study adopted a quantitative, survey-based design. The target population comprised Malaysian tourists who had visited Langkawi Island. An online structured questionnaire was distributed, and 270 usable responses were retained for analysis from 384 questionnaires distributed. The respondent group consisted of Malaysian tourists. A pilot test involving 30 respondents was conducted before the main survey.

The questionnaire measured four constructs: tourist satisfaction, tourist experience, perceived value, and revisit intention. Each construct contained five items, producing 20 items

in total. Responses were recorded on a 10-point Likert scale ranging from 1 (strongly disagree) to 10 (strongly agree). The measures were adapted from prior work: tourist satisfaction from Biswas et al. (2020), tourist experience from Godovykh and Tasci (2020), perceived value from Damanik and Yusuf (2021), and revisit intention from Sriyalatha and Kumarasinghe (2021).

Data were analysed using IBM SPSS Statistics version 26. Descriptive statistics were used to summarise construct scores and item responses. Cronbach's alpha was calculated to assess the internal consistency of each measure. Pearson's correlation coefficient was then used to examine the direction and strength of the relationships between each independent variable and revisit intention. Statistical significance was assessed at the 0.01 level (two-tailed).

RESULTS AND DISCUSSION

A total of 270 responses were included in the analysis. Table 1 summarises the reliability coefficients and descriptive statistics reported for the four study constructs. Tourist experience had the highest composite mean (38.54), followed by perceived value (38.16) and tourist satisfaction (38.14). Revisit intention had a composite mean of 37.85. The constructs were each measured through five items on a 10-point scale, so the reported composite means represent the summed item scores.

Table 1. Reliability and descriptive statistics of the study constructs (n = 270).

Construct	Items	Cronbach's alpha	Mean	Standard deviation
Tourist satisfaction	5	0.950	38.14	9.171
Tourist experience	5	0.952	38.54	9.167
Perceived value	5	0.954	38.16	9.351
Revisit intention	5	0.939	37.85	9.214
Overall scale	20	0.960	-	-

All four construct-level Cronbach's alpha coefficients exceeded 0.90, ranging from 0.939 for revisit intention to 0.954 for perceived value. The overall coefficient was 0.960. These values indicate high internal consistency in the responses and support retaining the measures for the analyses reported in the study.

Item-level descriptive results provide additional insight into visitors' evaluations. Satisfaction with Langkawi's attractions had the highest mean within the tourist satisfaction measure (M = 7.82), while overall experience satisfaction had a mean of 7.54. For tourist experience, scenic beauty recorded the highest mean (M = 7.83), followed by exploring cultural and historical sites (M = 7.76) and experiencing welcoming local hospitality (M = 7.73). For perceived value, the belief that the visit was worth the time and effort recorded the highest reported item mean (M = 7.76). Revisit intention was highest for the statement that tourists would return because they enjoyed Langkawi's natural beauty and relaxing atmosphere (M =

7.65). Together, these descriptive patterns point to the importance of the island's scenery, attractions, and experiential qualities in visitors' evaluations.

Table 2. Pearson correlations between the independent variables and revisit intention.

Relationship	Pearson r	p-value	Interpretation	Hypothesis
Tourist satisfaction - revisit intention	1.000**	< 0.001	Very high positive	H1 supported
Tourist experience - revisit intention	0.851**	< 0.001	High positive	H2 supported
Perceived value - revisit intention	0.871**	< 0.001	High positive	H3 supported

*Note: ** Correlation is significant at the 0.01 level (two-tailed).*

Pearson correlation analysis indicated that all three independent variables were positively and significantly associated with revisit intention. Tourist experience had a high positive correlation with revisit intention ($r = 0.851$, $p < 0.001$), consistent with the view that enjoyable activities, scenic environments, cultural discovery, and interactions with local people can contribute to memories that encourage future visits (Tung & Ritchie, 2011; Godovykh & Tasci, 2020). The positive association for perceived value ($r = 0.871$, $p < 0.001$) also suggests that visitors who judge the benefits of their visit favourably relative to time, effort, and cost are more likely to express an intention to return. This is consistent with a value-based view of tourist evaluation (Chen & Tsai, 2007; Damanik & Yusuf, 2021).

The reported coefficient for the relationship between tourist satisfaction and revisit intention was 1.000 ($p < 0.001$), which indicates a perfect linear association. Satisfaction with attractions and service performance is substantively relevant to destination loyalty and future behavioral intentions (Baker & Crompton, 2000; Biswas et al., 2020). However, a coefficient of exactly 1.000 represents a perfect linear association between two constructs and is unusually high for distinct measures. The value should therefore be checked against the original statistical output before it is treated as substantive evidence or submitted for publication.

Taken together, the results reported in this study support the proposed positive relationships. For destination management, the descriptive findings suggest that maintaining the quality of attractions, protecting natural scenery, supporting cultural and historical experiences, ensuring welcoming service, and providing value for money and time are relevant priorities. The associations should be interpreted in light of the study design: Pearson's correlation establishes association, not causation.

CONCLUSION

This study examined the relationships between tourist satisfaction, tourist experience, perceived value, and revisit intention among 270 Malaysian tourists who had visited Langkawi

Island. The survey measures demonstrated high internal consistency, with Cronbach's alpha coefficients ranging from 0.939 to 0.954 and an overall coefficient of 0.960. The reported Pearson correlations were positive and statistically significant for tourist satisfaction, tourist experience, and perceived value. Descriptive results highlighted satisfaction with attractions and scenic beauty, while natural beauty and a relaxing atmosphere were prominent in tourists' stated intention to return.

Tourism stakeholders in Langkawi should continue to protect the island's natural appeal, maintain attractions and service standards, support authentic cultural and recreational experiences, and ensure that visitors perceive the overall trip to be worth its cost and effort. The study is limited by its reliance on Malaysian respondents, an online survey, and three explanatory variables. Future research could include international tourists, apply probability or stratified sampling, combine online and on-site data collection, and test additional factors such as destination image, accessibility, price fairness, social influence, and environmental concerns.

REFERENCES

Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. Organizational Behavior and Human Decision Processes, 50(2), 179-211.

Baker, D. A., & Crompton, J. L. (2000). Quality, satisfaction and behavioral intentions. Annals of Tourism Research, 27(3), 785-804.

Biswas, C., Omar, H., & Rashid-Radha, J. Z. R. R. (2020). The impact of tourist attractions and accessibility on tourists satisfaction: The moderating role of tourist age. GeoJournal of Tourism and Geosites, 32(4), 1202-1208.

Chen, C. F., & Tsai, D. (2007). How destination image and evaluative factors affect behavioral intentions? Tourism Management, 28(4), 1115-1122.

Damanik, J., & Yusuf, M. (2021). Effects of perceived value, expectation, visitor management, and visitor satisfaction on revisit intention to Borobudur Temple, Indonesia. Journal of Heritage Tourism, 17(2), 174-189.

Godovykh, M., & Tasci, A. D. A. (2020). Customer experience in tourism: A review of definitions, components, and measurements. Tourism Management Perspectives, 35, 1-10.

Sriyalatha, M. A. K., & Kumarasinghe, P. J. (2021). Customer satisfaction and revisit intention towards fast food restaurants in Sri Lanka. https://doi.org/10.31033/ijemr.11.5.12

Tung, V. W. S., & Ritchie, J. B. (2011). Exploring the essence of memorable tourism experiences. Annals of Tourism Research, 38(4), 1367-1386.

EXPLORING THE CONVERGENCE OF NEUROMARKETING, ARTIFICIAL INTELLIGENCE, AND DIGITAL TRANSFORMATION

Simran Kajla
Research Scholar, Department of Commerce, M.D. University, Rohtak

Sangita Rani
Dr., Assistant Professor, Department of Commerce, M.D. University, Rohtak

ABSTRACT

Neuromarketing leverages neuroscience techniques-EEG for brainwave patterns, fMRI for regional activation, eye-tracking for attention allocation, and biometrics for arousal—to uncover subconscious drivers of 95% of consumer decisions, transcending self-report limitations. This paper proposes an integrated theoretical framework merging neuromarketing with AI-driven analytics and digital transformation, grounded in SOR paradigm, Kahneman's dual-process theory, and triune brain model. The framework operationalizes four consumer journey stages (awareness, consideration, purchase, loyalty), mapping neural responses (e.g., amygdala emotion, vmPFC valuation) to AI pipelines (CNNs, LSTMs) within digital ecosystems like VR/AR platforms and social algorithms. Empirical cases demonstrate 25-40% ROI uplifts; AI achieves 90%+ predictive accuracy vs. 65% surveys. Digital synergies enable real-time personalization at scale. Challenges include neuroprivacy (mitigated by federated learning) and costs (falling 70% via cloud tools). Implications span hyper-targeted campaigns, ethical guidelines, and testable hypotheses for scholars. Future includes quantum processing and metaverse testing, projecting market growth to $8B by 2032.

Keywords: Neuromarketing, AI, Digital Transformation, Theoretical Framework, Consumer Neuroscience, Predictive AI, Ethical Neurodata

EDUCATION AS A CATALYST FOR SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT IN NIGERIA: EVIDENCE, CHALLENGES, AND POLICY IMPLICATIONS

Udi Joshua
Department of economics, Federal University Lokoja, Nigeira

Raufu Ayobami Rukayat
Department of economics, Federal University Lokoja, Nigeira

ABSTRACT

This study investigates the relationship between education and economic development in Nigeria from 1981 to 2022, focusing on the impact of budget allocation for education (BAE) and primary education enrollment (PEE) on Gross Domestic Product per Capita (GDPPC). Employing the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model, the study analyzes both short-run and long-run dynamics to assess the magnitude and significance of these relationships. Findings indicate that only BAE and PEE exhibit significant positive impacts on GDPPC in the long run, with BAE showing a 47.64% increase and PEE a 4.21% increase per 1% change. These results underscore the critical role of educational investments in fostering economic growth and development. Recommendations include enhancing budget allocations towards education to sustain long-term economic development initiatives in Nigeria.

Keywords: Education, Economic Growth, ARDL, Educational Investment, Economic Development.

JEL Codes: I25, O40, C32, I22, O1

DIGITAL ECONOMY AND CLIMATE EDUCATION IN UZBEKISTAN: INTEGRATING DIGITAL INNOVATION, CLIMATE LITERACY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Mirziyo Sodikov
PhD, Acting Associate Professor at Graduate School of Business & Entrepreneurship (GSBE) under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan

SUMMARY

The digital economy is transforming production, employment, public services, and education, while climate change is increasing demand for environmental knowledge, resource efficiency, and economic resilience. This article examines how digital technologies can support climate education in Uzbekistan and how climate literacy can become part of digital human-capital development. The study uses qualitative document analysis and a comparative case-study approach, drawing on official national statistics, policy documents, and international guidance. Recent indicators show that internet use in Uzbekistan reached 94.2% in January–August 2025. The share of information and communication technology (ICT) services in gross domestic product reached 2.9% in January–June 2026, while communication and informatization services totalled UZS 51.9 trillion during the same period, a reported year-on-year increase of 22.1%. Separately, practical ICT-skills indicators suggest that access does not automatically imply the ability to use analytical tools. Uzbekistan's climate-education initiatives, including the distribution of 4,060 Climate Box toolkits in May 2026, provide an opportunity to connect digital learning with climate literacy. The article proposes a framework based on digital infrastructure, interdisciplinary curricula, teacher development, applied environmental projects, institutional partnerships, and outcome evaluation. It concludes that digital transformation should be assessed not only through connectivity and economic output, but also through educational outcomes, inclusion, and environmental responsibility.

Keywords: digital economy; climate education; digital literacy; climate literacy; Uzbekistan; green skills; sustainable development; digital transformation.

INTRODUCTION

The digital economy has become a major driver of economic transformation. Digital platforms, cloud computing, data analytics, artificial intelligence, and online services change how organisations produce goods, deliver services, communicate with customers, and develop new skills. Digitalisation can increase productivity and improve access to information, but it does not automatically produce sustainable development. Its social and environmental value depends on workforce competencies, institutional capacity, equitable access, and the objectives that guide technology adoption.

Climate change creates a parallel challenge for education and economic policy. Learners need to understand climate science, evaluate evidence, recognise environmental risks, and apply knowledge to decisions involving energy, water, agriculture, transport, tourism, and consumption. Climate education is therefore not only a natural-science topic; it also has economic, technological, managerial, and civic dimensions. UNESCO's Greening Curriculum Guidance promotes scientifically grounded and action-oriented learning connected to climate action (UNESCO, 2024a).

For Uzbekistan, the intersection of these agendas is especially relevant. The Digital Uzbekistan–2030 strategy, approved by Presidential Decree No. PF-6079 on 5 October 2020, provides a national policy foundation for expanding digital technologies across public administration and economic sectors (Republic of Uzbekistan, 2020). Climate commitments under the Paris Agreement and national initiatives to expand climate education create an opportunity to connect digital competencies with environmental knowledge.

Recent statistics make this connection practical. The National Statistics Committee reported that internet use reached 94.2% in January–August 2025. ICT services accounted for 2.9% of GDP in January–June 2026, and communication and informatization services reached UZS 51.9 trillion in the first half of 2026, 22.1% higher than the same period of 2025. In parallel, UNDP reported the distribution of 4,060 Climate Box educational toolkits to schools in May 2026. These indicators describe separate digital-economy and climate-education developments; their combination creates an opportunity for coordinated policy, but does not itself prove an educational effect.

The article addresses three questions: (1) How can digital economy development support climate education in Uzbekistan? (2) What lessons can Uzbekistan adapt from international approaches to digital learning and climate education? (3) What institutional measures and indicators could help integrate digital innovation with climate literacy? The contribution is a document-based synthesis, an international comparison, an analysis of recent official statistics, and a practical framework for future evaluation.

RESEARCH AND FINDINGS

The study applies qualitative document analysis and a comparative case-study approach. Sources were selected for institutional credibility, relevance, traceable publication details, and direct connection to digital transformation, climate education, or sustainable development. The review prioritises publications and statistics from 2020–2026. Sources include Uzbekistan's Digital Uzbekistan–2030 strategy, national statistics, ITU and World Bank indicators, UNESCO guidance, UNDP Uzbekistan programme updates, and material describing Estonia's digital-learning experience.

Documents were examined thematically across five categories: (1) digital infrastructure and access; (2) practical digital competencies; (3) climate curricula and learning resources; (4) teacher development and applied learning; and (5) inclusion, governance, and evaluation.

Published numerical indicators were extracted and displayed in tables and figures. Where statistics refer to different periods or definitions, they are presented separately rather than combined into a single continuous series. No missing annual observations were interpolated.

Digital access and the growth of ICT activity

Internet use has expanded substantially in Uzbekistan. The National Statistics Committee reported that 94.2% of the population used the internet in January–August 2025. Its published series gives 76.6% for 2021, 83.9% for 2022, 89.0% for 2023, and 93.3% for 2024. These figures provide a recent national picture of access and suggest that online educational resources can reach a large share of the population. Nevertheless, access is not equivalent to practical digital competence or to the ability to assess environmental information.

Period	Internet use	Interpretation
2021	76.6%	National series
2022	83.9%	National series
2023	89.0%	National series
2024	93.3%	National series
January–August 2025	94.2%	Latest period in cited release

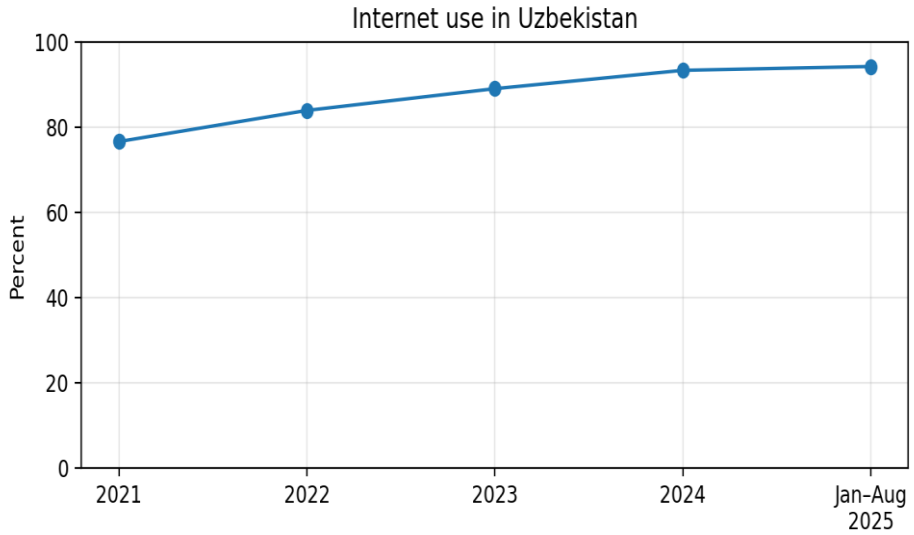

Figure 1. Internet use in Uzbekistan, 2021–2025.

Source: National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan (2025). Values refer to the cited national series and should not be merged uncritically with international series using different definitions.

The share of ICT services in GDP rose from 2.4% in January–June 2024 to 2.8% in the same period of 2025 and 2.9% in January–June 2026. Official statistics also reported UZS 30.3 trillion in gross value added generated by ICT services in the first half of 2026. Within that value added, computer programming, consultancy, and related activities accounted for 53.6%;

telecommunications 28.9%; data processing, hosting and web portals 10.5%; software 4.4%; and repair of computers and communication equipment 2.6%.

Indicator	**Jan–Jun 2024**	**Jan–Jun 2025**	**Jan–Jun 2026**
ICT services share of GDP	2.4%	2.8%	2.9%
ICT services gross value added	Not stated here	Not stated here	UZS 30.3 trillion

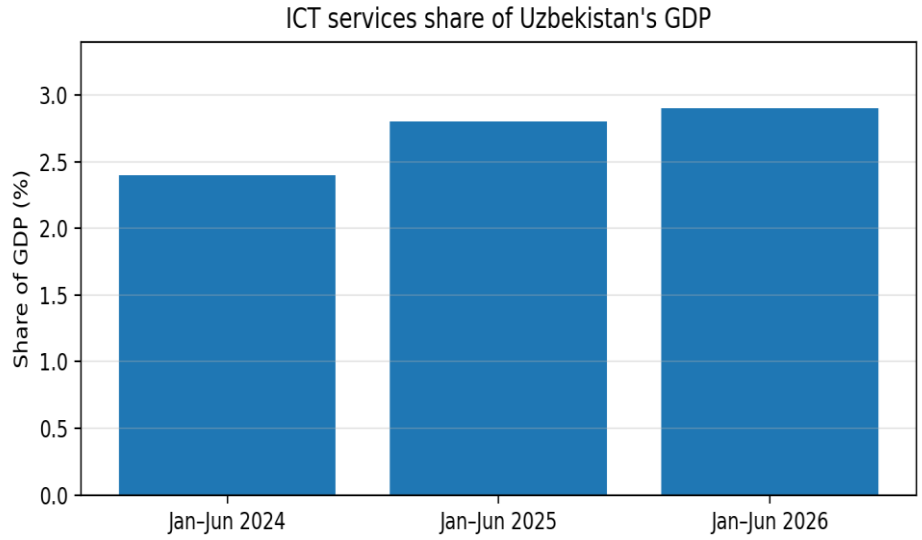

Figure 2. ICT services share of Uzbekistan's GDP, January–June.

Source: National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan (2026).

Communication and informatization services totalled UZS 51.9 trillion in January–June 2026, a reported increase of 22.1% year-on-year. The 2026 release identified UZS 25.1 trillion in computer programming services, UZS 14.0 trillion in telecommunications, UZS 8.6 trillion in information services, and UZS 4.3 trillion in other services. The implied value for January–June 2025 is approximately UZS 42.5 trillion, calculated as 51.9 divided by 1.221; it is a derived comparison, not a separately quoted official figure.

Indicator	**Jan–Jun 2025**	**Jan–Jun 2026**	**Status**
Communication and informatization services	Approx. UZS 42.5 trillion*	UZS 51.9 trillion	2026 reported; 2025 derived
Computer programming services	—	UZS 25.1 trillion	Reported 2026 component
Telecommunications	—	UZS 14.0 trillion	Reported 2026 component
Information services	—	UZS 8.6 trillion	Reported 2026 component
Other services	—	UZS 4.3 trillion	Reported 2026 component

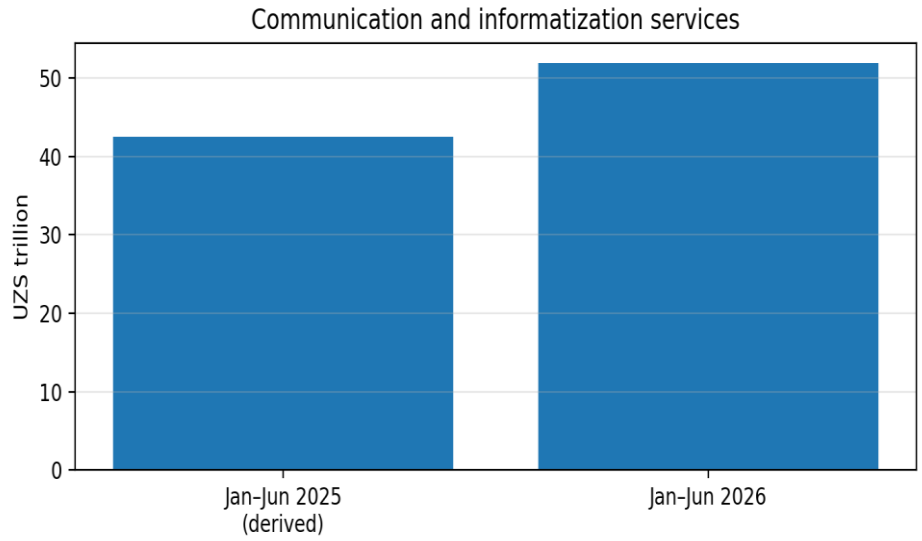

Figure 3. Communication and informatization services, January–June 2025–2026.
Source: National Statistics Committee (2026). *The 2025 value is derived from the reported year-on-year growth rate.

Internet access should not be treated as a proxy for digital literacy. ITU indicators report that 45.1% of individuals in Uzbekistan used copy-and-paste tools in a document in 2023, while 16.2% used a basic arithmetic formula in a spreadsheet in 2023. These indicators measure different practical activities and do not represent all digital skills, but they illustrate the need to assess what learners can do with technology, not simply whether they can connect to the internet.

Indicator	**Value**	**Year**	**Educational implication**
Individuals using the internet	94.2%	Jan–Aug 2025	Broad potential reach
Copy-and-paste tools in a document	45.1%	2023	Basic content manipulation
Basic arithmetic formula in a spreadsheet	16.2%	2023	Need to strengthen data skills

For climate education, practical digital competencies enable learners to calculate electricity consumption, compare water-use patterns, map local risks, analyse waste volumes, and communicate findings. Programmes should therefore combine climate knowledge with spreadsheet use, data visualisation, source evaluation, and safe digital collaboration.

Uzbekistan has been developing climate education through cooperation between national institutions and international partners. UNDP reported a national workshop on Climate Box in May 2024, focused on teacher development and interactive learning. In May 2026, UNDP and

the Ministry of Preschool and School Education reported the handover of 4,060 Climate Box toolkits to schools, with priority given to remote rural areas. The materials combine printed resources with a digital platform and include games, quizzes, experiments, and problem-solving activities.

Programme measure	**Published figure**	**Evidence status**
Climate Box toolkits handed over to schools	4,060	Reported distribution, May 2026
Climate education project for students aged 15–18	1.3 million	Published project target
Teachers to receive climate pedagogy training	50,000	Published project target
Young Green Ambassadors	800	Published project target
Youth-led community climate actions	48	Published project target

The targets above belong to an ongoing project scheduled for 2025–2027 and should not be reported as completed outcomes. The distribution of 4,060 toolkits is a reported output, but distribution alone does not establish how frequently the materials are used or whether students' climate knowledge has improved. Evaluation should measure exposure, teacher support, student learning, and applied project outcomes.

Estonia offers a relevant comparison because of its experience with digital learning. Education Estonia's account of the Digiefekt research, conducted during 2020–2023, emphasises that digital technologies are most useful when they support active learning and build on students' existing knowledge; replacing traditional materials with digital versions is not enough by itself (Education Estonia, 2024). A separate pilot involving Estonia and Germany explored storytelling and gamification for sustainability education, connecting climate themes with learners' everyday experiences (Deutsche Bundesstiftung Umwelt, 2024).

Dimension	**International lesson**	**Potential application in Uzbekistan**
Pedagogy	Technology should support active learning.	Use data tasks and collaborative investigations.
Climate learning	Connect concepts with everyday choices.	Create local simulations and Uzbek-language cases.
Teacher capacity	Teacher preparation is essential.	Train teachers in digital pedagogy and climate literacy.
Evaluation	Measure learning, not only platform use.	Use pre/post tests and project rubrics.

The Estonian experience should not be copied without adaptation. Differences in infrastructure, language, curriculum, and teacher preparation require local testing. The transferable principles are pedagogical purpose, teacher support, accessibility, and evaluation.

Proposed framework for integrating digital economy and climate education

Component	Proposed actions	Possible indicators
Digital infrastructure	Accessible online materials, low-bandwidth and offline options	Availability, access, completion
Interdisciplinary curricula	Embed climate topics in economics, IT, agriculture, tourism, hospitality and management	Modules offered; assessment scores
Teacher development	Training in climate science, digital pedagogy and data analysis	Completion and competency scores
Applied projects	Campus energy audits, water-use analysis, waste mapping, dashboards	Project quality; measured resource change
Partnerships	Cooperation among schools, universities, public agencies and businesses	Projects, internships, partnerships
Monitoring	Baseline and follow-up assessment; equity monitoring	Learning gains, participation, inclusion

The proposed framework connects digital skills with climate knowledge and practical action. Universities can contribute by embedding climate-related cases in economics, information technology, tourism, marketing, and management courses. For example, tourism students could analyse hotel water consumption; IT students could build environmental dashboards; economics students could compare the cost of resource inefficiency; and marketing students could evaluate environmental claims in digital advertising.

The article's framework can be tested through a survey or pilot programme involving students and teachers in selected Uzbek institutions. A possible model is: $CL_i = \beta_0 + \beta_1 DL_i + \beta_2 DC_i + \beta_3 TP_i + \beta_4 EA_i + \beta_5 IA_i + \varepsilon_i$, where CL is climate literacy, DL is digital-learning frequency, DC is digital competency, TP is teacher preparedness, EA is environmental engagement, and IA is internet-access quality. These variables are proposed for future research; no regression coefficients or significance values are claimed because no original dataset was collected for this article.

Indicator	Baseline	Follow-up	Method
Climate literacy	Pre-course knowledge test	Post-course knowledge test	Validated assessment
Practical digital skills	Task before training	Task after training	Spreadsheet / mapping task
Teacher preparedness	Initial competency score	Post-training score	Rubric or questionnaire
Student engagement	Existing project participation	Participation after pilot	Project and attendance records
Resource efficiency	Metered electricity/water baseline	Comparable follow-up period	Bills or meters, adjusted where feasible

A cross-sectional survey can estimate associations but cannot establish causality. A stronger design would measure participants before and after an intervention and, where feasible, compare them with a similar group not receiving the intervention. Analysis should account for age, educational level, location, socioeconomic conditions, prior climate education, and device access.

CONCLUSION

This article examined how digital economy development can support climate education in Uzbekistan using document analysis, official statistical indicators, and an international case study. National statistics show that internet use reached 94.2% in January–August 2025. ICT services accounted for 2.9% of GDP in January–June 2026, and communication and informatization services reached UZS 51.9 trillion during the same period, up 22.1% year-on-year. The distribution of 4,060 Climate Box toolkits in May 2026 represents a concrete implementation output, while wider student and teacher figures remain programme targets.

The evidence does not establish that digitalisation has already improved climate literacy. Instead, it identifies an opportunity to connect digital infrastructure and practical skills with climate education through interdisciplinary curricula, teacher training, applied environmental projects, inclusive resources, institutional partnerships, and outcome evaluation. Estonia's digital-learning experience reinforces the importance of pedagogically meaningful technology use, while UNESCO's guidance supports a system-wide approach to climate and sustainability education.

The main contribution is a framework and research agenda for evaluating this integration. Future work should collect baseline and follow-up data from students and teachers and measure changes in climate knowledge, digital competency, participation, and environmental behaviour. A sustainable digital economy requires not only connected learners and competitive technology sectors, but also people able to apply digital capabilities responsibly to environmental and social challenges.

REFERENCES

1. Deutsche Bundesstiftung Umwelt. (2024). Storytelling and gamification in sustainable development education: A pilot study (Estonia). https://www.dbu.de/en/projektbeispiele/storytelling-and-gamification-in-sustainable-development-education-a-pilot-study-estonia/
2. Education Estonia. (2024, May 29). Enhancing learning through digital integration. https://www.educationestonia.org/digital-learning-study/
3. International Telecommunication Union. (2024). Facts and Figures 2024: ICT skills. https://www.itu.int/itu-d/reports/statistics/2024/11/10/ff24-ict-skills/
4. International Telecommunication Union. (n.d.). ITU DataHub: Uzbekistan ICT indicators. Retrieved October 16, 2026. https://datahub.itu.int/data/?e=UZB
5. Republic of Uzbekistan. (2020). Presidential Decree No. PF-6079 of 5 October 2020: On approval of the Digital Uzbekistan–2030 strategy and measures for its effective implementation. https://lex.uz/en/acts/5031048
6. Republic of Uzbekistan. (2021). Updated nationally determined contribution of the Republic of Uzbekistan under the Paris Agreement. https://www.unfccc.int/sites/default/files/NDC/2022-06/Uzbekistan_Updated%20NDC_2021_EN.pdf
7. United Nations Development Programme Uzbekistan. (2024, May 3). Climate Box: Thinking out-of-the-box for climate education. https://www.undp.org/uzbekistan/press-releases/climate-box-thinking-out-box-climate-education
8. United Nations Development Programme Uzbekistan. (2025). Empowering and nurturing leadership skills of youth through climate action education in Uzbekistan project. https://www.undp.org/uzbekistan/projects/empowering-and-nurturing-leadership-skills-youth-through-climate-action-education-uzbekistan-project
9. United Nations Development Programme Uzbekistan. (2025, December 19). Uzbekistan approves recommendations for integrating climate change education into secondary school curricula. https://www.undp.org/uzbekistan/press-releases/uzbekistan-approves-recommendations-integrating-climate-change-education-secondary-school-curricula
10. United Nations Development Programme Uzbekistan. (2026, May 6). Uzbekistan expands climate education with 4,060 “Climate Box” toolkits for schools. https://www.undp.org/uzbekistan/press-releases/uzbekistan-expands-climate-education-4060-climate-box-toolkits-schools
11. UNESCO. (2024a, June 3). Greening curriculum guidance: Teaching and learning for climate action. https://www.unesco.org/en/articles/greening-curriculum-guidance-teaching-and-learning-climate-action

12. UNESCO. (2024b). Greening Education Partnership: Getting every learner climate-ready. https://www.unesco.org/en/articles/greening-education-partnership-getting-every-learner-climate-ready

13. National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan. (2025, September 29). 94.2% of Uzbekistan's population uses the Internet. https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/64213-zbekiston-a-olisining-94-2-foizi

14. National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan. (2026, August 25). The share of ICT services in Uzbekistan's gross domestic product increased. https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/69910-zbekiston-yalpi-ichki-ma-sulotida-akt-khizmatlari-ulushi-oshdi-4

15. National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan. (2026, August 3). The volume of communication and informatization services reached 51.9 trillion soums in six months. https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/69598-alo-a-va-akhborotlashtirish-khizmatlari-azhmi-6-ojda-51-9-trln-s-mga-etdi-4

16. World Bank. (2023a, November 30). World Bank to support Uzbekistan in developing the digital economy and creating new jobs in the information technology sector. https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2023/11/30/world-bank-to-support-uzbekistan-in-developing-the-digital-economy-and-creating-new-jobs-in-the-it-sector

17. World Bank. (2023b). Digital progress and trends report 2023. https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/099031924192524293

ECONOMICS OF RELIGION: REFLECTIONS AND POSSIBILITIES

Matheus BELUCIO
Ph.D. in Economics, CEFAGE-UÉ and Department of Economics, University of Évora, Évora, PORTUGAL

António Bento CALEIRO
Ph.D. in Economics, Department of Economics, University of Évora, Évora, PORTUGAL

Beatriz PERON
Undergraduate Student in Economics, Department of Economics, University of Évora, Évora, PORTUGAL

ABSTRACT

This study explores the relationship between Economics and Religion, examining how these two fields intersect and influence human behavior, institutions, and social development. The objective is to reflect on the theoretical and practical implications of integrating economic analysis with religious studies and to discuss potential future research directions. The research is based on a conceptual and interdisciplinary review of the literature, drawing from economic theory, sociology of religion, and contemporary empirical studies. Building on the work of Iannaccone, published at the end of the 20th century, the study discusses how religious beliefs may affect individual decision-making and economic behaviour, while economic conditions can also influence religious phenomena. Recent empirical evidence demonstrates that spirituality and religion may shape economic choices, whereas economic determinants can affect patterns of religious participation and pilgrimage activities. The study further reflects on contemporary demographic trends and the potential consequences of changes in religious affiliation worldwide. Questions are raised regarding how secularization, religious conversion, or the absence of religious affiliation may influence markets, institutions, and economic outcomes. Rather than offering definitive predictions, the paper presents possible scenarios and encourages further investigation into the long-term social and economic implications of these transformations. The findings suggest that combining economic methods with the study of religion offers innovative perspectives for understanding social dynamics and future challenges. The paper concludes that this interdisciplinary approach can contribute to a broader understanding of social responsibility, sustainable development, and ethical decision-making. It also highlights the potential value of religious principles in promoting cooperation, social cohesion, and the protection of the common good, while encouraging more critical and socially engaged training for future generations of economists.

Keywords: Economics of Religion; Economic Behavior; Religious Beliefs; Social Responsibility; Reflections.

Acknowledgements: This work is funded by national funds through FCT—Fundação para a Ciência e a Tecnologia, I.P., within UIDB/04007—CEFAGE (https://doi.org/10.54499/UIDB/04007/2020).

EFFECT OF EARTH ELEMENTS ON THE ELECTRICAL AND PHOTOCOMDUCTTIVITY OF HOLMIUM–DOPED CADMIUM SELENIDE (CdSe;0.5%Ho) QUANTUM DOTS

Seyfaddin Jafarov
Dr., Nakhchivan State University, Faculty of Physics and Mathematics, Nakhchivan City, Azerbaijan
ORCID: 0009-0000-1609-0387

ABSTRACT

The effect of holmium (Ho)-doped cadmium selenide (CdSe;0.5%Ho) quantum dots on the electrical and photoelectric properties of indium oxide nanocrystals (with sizes ranging from 12 to 55 nm) has been investigated. Impedance spectroscopy methods demonstrated that the incorporation of these quantum dots significantly influences the resistance at the grain boundaries of the nanocrystals. A change in the nature of the spectral photoconductivity was observed upon the addition of CdSe;0.5%Ho quantum dots, and the dependence of this change on the size of the nanocrystals was determined. An energy band diagram is proposed to explain the observed changes in the spectral dependence of photoconductivity upon the incorporation of Ho into CdSe quantum dots (CdSe:0.5%Ho). The electrical and photoelectric properties of the nanocrystals were investigated, and the changes in these properties resulting from the incorporation of Ho into CdSe quantum dots were studied.

Keywords: holmium, quantum dots, electrical, photoelectric, nanocrystal

MEBİ'NİN FEN BİLİMLERİ ÖĞRETİMİNİ DESTEKLEME POTANSİYELİ: ÖĞRETMEN PERSPEKTİFİNDEN BİR İNCELEME

THE POTENTIAL OF MEBİ TO SUPPORT SCIENCE EDUCATION: AN EXAMINATION FROM TEACHERS' PERSPECTIVES

Esra ODABAŞOĞLU
Yüksek Lisans Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü
ORCID: 0009-0000-5942-974X.

Hüseyin ARTUN
Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Mat. Fen Bil. Eğitimi Bölümü
ORCID: 0000-0002-8496-918X.

Hasan BAKIRCI
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Van/Türkiye
ORCID: 0000-0002-7142-5271.

ÖZET

Yapay zekâ destekli dijital öğrenme platformlarının eğitim süreçlerine entegrasyonu hızla artmasına rağmen, bu platformların belirli ders alanlarında öğretmenlerin deneyimleri ve pedagojik değerlendirmeleri açısından nasıl işlev gördüğüne ilişkin ampirik kanıtlar sınırlı olduğu söylenebilir. Özellikle Millî Eğitim Bakanlığı tarafından geliştirilen Millî Eğitim Bakanlığı Bireysel Öğrenme Platformu (MEBİ) uygulamasının fen bilimleri öğretimindeki kullanımına ilişkin öğretmen perspektiflerinin yeterince incelenmemiş olması önemli bir araştırma boşluğuna işaret etmektedir. Bu araştırmanın amacı, fen bilimleri öğretmenlerinin MEBİ uygulamasına ilişkin görüş ve deneyimlerinden hareketle, uygulamanın fen bilimleri öğretim sürecini destekleme potansiyelini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda araştırmada, öğretmenlerin MEBİ'nin fen bilimleri öğretiminde kullanımına ilişkin değerlendirmeleri, uygulamanın sağladığı pedagojik katkılar, kullanım sürecinde karşılaşılan sınırlılıklar ve uygulamanın geliştirilmesine yönelik önerileri incelenmiştir. Araştırma, nitel araştırma yaklaşımlarından fenomenolojik desen kullanılarak yürütülmüştür. Çalışmanın katılımcıları, Van ilinde görev yapan yedi fen bilimleri öğretmeni oluşturmaktadır. Veriler, yarı yapılandırılmış görüşmeler aracılığıyla toplanmış ve içerik analiziyle çözümlenmiştir. Bulgular, öğretmenlerin MEBİ'yi genel olarak öğretim sürecini destekleyen, erişilebilir ve işlevsel bir dijital öğrenme platformu olarak değerlendirdiklerini göstermiştir. Uygulamanın özellikle öğrencilerin evde konu tekrarı yapmaları ve öğrenilen bilgileri pekiştirmeleri açısından yararlı olduğu belirlenmiştir. Öğretmenler, MEBİ içeriklerinin fen bilimleri öğretim programıyla büyük ölçüde uyumlu ve anlaşılır olduğunu belirtirken, deney, simülasyon ve uygulamaya dayalı öğrenme etkinliklerinin sınırlı olmasını önemli bir eksiklik olarak

değerlendirmiştir. Bunun yanı sıra, teknik aksaklıkların kullanım deneyimini olumsuz etkilediği ifade edilmiştir. Sonuçlar, MEBİ'nin fen bilimleri öğretimini destekleme açısından önemli bir potansiyele sahip olduğunu; ancak pedagojik içerik çeşitliliği, etkileşimli öğrenme olanakları ve teknik altyapı bakımından geliştirilmesinin gerekli olduğunu ortaya koymaktadır.
Anahtar Kelimeler: MEBİ, Dijital Öğrenme Platformları, Fen Bilimleri Öğretmenleri, Öğretmen Deneyimleri.

ABSTRACT

Although the integration of AI-powered digital learning platforms into educational processes is rapidly increasing, it can be said that empirical evidence regarding how these platforms function in specific subject areas from the perspective of teachers' experiences and pedagogical evaluations is limited. In particular, the fact that teachers' perspectives on the use of the Ministry of National Education's Individual Learning Platform (MNEILP) application—developed by the Ministry of National Education—in science education have not been sufficiently examined points to a significant research gap. The purpose of this study is to identify the potential of the MNEILP application to support the science teaching process, based on the views and experiences of middle school science teachers regarding its use. Accordingly, this study examined teachers' evaluations of the use of MNEILP in science education, the pedagogical contributions provided by the application, the limitations encountered during its use, and their suggestions for improving the application. The study was conducted using the phenomenological design, one of the qualitative research approaches. The participants in the study consisted of seven science teachers working in Van Province. Data were collected through semi-structured interviews and analyzed using content analysis. The findings indicate that teachers generally view MNEILP as an accessible and functional digital learning platform that supports the teaching process. It was determined that the application is particularly useful for students to review topics at home and reinforce what they have learned. While teachers noted that MNEILP content is largely aligned with the science curriculum and is easy to understand, they identified the limited number of experiment-, simulation-, and hands-on learning activities as a significant shortcoming. In addition, they stated that technical glitches negatively impacted the user experience. The results indicate that MNEILP has significant potential to support science education; however, it requires further development in terms of pedagogical content diversity, interactive learning opportunities, and technical infrastructure.
Keywords: MNEILP, Digital Learning Platforms, Science Teachers, Teacher Experiences.

GİRİŞ

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, eğitim ortamlarının dönüşümünü hızlandırarak dijital öğrenme platformlarının öğretim süreçlerindeki önemini artırmıştır. Bununla birlikte teknolojinin eğitimde yaygınlaşması, tek başına öğrenme süreçlerinin niteliğinin artacağı

anlamına gelmemektedir. OECD (2023), dijital teknolojilerin eğitimsel değerinin yalnızca erişilebilir araçlar sunulmasına değil, bu araçların öğretim amaçlarıyla bütünleştirilmesine ve öğretmenlerin pedagojik gereksinimlerini karşılamasına bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Benzer biçimde UNESCO (2023), eğitim teknolojilerinin kullanımında öğrenme ihtiyaçlarının, erişilebilirliğin ve bilimsel kanıtların esas alınması gerektiğini belirtmektedir. Bu çerçevede dijital öğrenme platformlarının eğitimdeki işlevini değerlendirmek, teknolojik olanakların yanı sıra bu olanakların belirli derslerin öğretim süreçlerine nasıl yansıdığını da incelemeyi gerektirmektedir.

Teknolojinin öğretim süreçlerindeki işlevi, özellikle fen bilimleri dersi açısından önem taşımaktadır. Fen bilimleri öğretimi; öğrencilerin bilimsel kavramları anlamalarının yanı sıra gözlem yapmalarını, araştırma soruları oluşturmalarını, bilimsel araştırmalar yürütmelerini, elde ettikleri verileri analiz ederek kanıta dayalı açıklamalar geliştirmelerini gerektirmektedir (Millî Eğitim Bakanlığı [MEB], 2024; National Research Council [NRC], 2012). Nitekim Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli'nde bilimsel gözlem, deney yapma, kanıt kullanma ve bilimsel sorgulama fen bilimleri alan becerileri arasında tanımlanırken uluslararası fen eğitimi çerçevelerinde de araştırma yürütme, verileri yorumlama ve kanıta dayalı argüman oluşturma temel bilimsel uygulamalar arasında değerlendirilmektedir (MEB, 2024; NGSS Lead States, 2013). Bu nedenle dijital teknolojilerin fen bilimleri öğretiminde kullanılması, yalnızca bilgi sunumunu desteklemesi bakımından değil, öğrencilerin bilimsel araştırma ve akıl yürütme süreçlerine katılımını nasıl desteklediği bakımından da önemlidir.

Fen eğitiminde teknolojinin öğrenme ortamlarında kullanımına ilişkin güncel araştırmalar da bu gerekliliği desteklemektedir. Örneğin Almasri (2024), yapay zekânın fen bilimleri öğretimindeki kullanımına ilişkin deneysel araştırmaları sistematik olarak incelemiş; yapay zekâ araçlarının öğrenme ortamlarının geliştirilmesi, değerlendirme süreçlerinin desteklenmesi ve öğrenci performansının izlenmesi gibi farklı amaçlarla kullanılabildiğini ortaya koymuştur. Bununla birlikte yapay zekâ uygulamalarının eğitimsel katkılarının kullanım bağlamı ve uygulama biçimi dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir (Miao & Holmes, 2023). Fen bilimleri öğretmenlerinin teknoloji entegrasyonuna ilişkin yeterlik ve gereksinimlerini inceleyen Dinçer (2024) de altyapı yetersizliklerinin, mesleki gelişim gereksinimlerinin ve alana özgü dijital materyal eksikliğinin etkili teknoloji kullanımını sınırlandırabildiğini göstermiştir. Başka bir çalışmada Ersan ve Demir (2025), farklı branşlardan 12 lise öğretmeniyle gerçekleştirdikleri nitel araştırmada, MEBİ platformunun öğretmenlerin pedagojik yaklaşımlarına bağlı olarak farklı biçimlerde kullanıldığını ve öğretim sürecini desteklediğini belirlemiştir. Araştırmada ayrıca platformun öğrencilerin bireysel öğrenmelerini ve eksiklerini kendi hızlarında gidermelerini desteklediği, ancak kullanım verimliliğinin artırılması için teknik altyapı ve içerik bakımından geliştirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgular, fen bilimleri öğretiminde dijital platformların yalnızca teknik özellikleri bakımından değil, içeriklerinin niteliği, öğretim programıyla uyumu, uygulamaya

dayalı öğrenme olanakları ve öğretmenlerin kullanım deneyimleri açısından da incelenmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Türkiye'de eğitimde dijitalleşme çalışmaları kapsamında Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) tarafından geliştirilen Millî Eğitim Bakanlığı Bireysel Öğrenme Platformu (MEBİ), öğrencilerin öğrenme süreçlerini desteklemeye yönelik dijital olanaklar sunmaktadır. Bakanlığın resmî açıklamasına göre platform; konu anlatım videoları, video çözümlü sorular, deneme sınavları, konu özetleri, etkileşimli içerikler ve yapay zekâ destekli çalışma planları gibi özellikler içermektedir (MEB, 2026). Bu özellikler, öğrencilerin ders içeriklerine yeniden erişmeleri, öğrenme eksiklerini fark etmeleri ve çalışmalarını bireysel ihtiyaçlarına göre düzenlemeleri açısından çeşitli olanaklar sunmaktadır. Ancak MEBİ'nin genel amaçları ve sunduğu özellikler, platformun fen bilimleri öğretimindeki işlevinin doğrudan kanıtı olarak değerlendirilmemelidir. Platformun bu derse katkısını anlayabilmek için içeriklerin fen bilimleri öğretim programıyla uyumu, deney ve simülasyon gibi uygulamaya dayalı etkinlikleri destekleme düzeyi ve öğretmenlerin öğretim süreçlerinde karşılaştıkları olanak ve sınırlılıkların ayrıca incelenmesi gerekmektedir.

Bu noktada öğretmen görüşleri, dijital platformların eğitimsel işlevini anlamak açısından önemli bir başvuru kaynağıdır. Çünkü öğretmenler, dijital içerikleri öğretim amaçları doğrultusunda seçen, öğrenme etkinlikleriyle ilişkilendiren ve öğrencilerin ihtiyaçlarına göre kullanan temel aktörlerdir. OECD (2023), öğretmenlerin dijital eğitim ekosisteminin merkezinde yer aldığını ve teknolojinin öğrenmeyi geliştirebilmesinin öğretmenlerin bu araçları anlamlı biçimde kullanabilmeleriyle ilişkili olduğunu belirtmektedir. Fen bilimleri öğretmenlerinin görüşlerinin incelenmesi, bu nedenle yalnızca uygulamanın kullanım kolaylığına ilişkin değerlendirmeler sunmakla kalmayıp platformun dersin pedagojik gereksinimlerini karşılama düzeyinin anlaşılmasına da katkı sağlayabilir.

Yapay zekâ ve dijital öğrenme platformlarına ilişkin uluslararası literatür giderek genişlemektedir (Wang vd., 2024). Bununla birlikte, eğitim teknolojilerinin etkililiğine ilişkin bulguların bağlama ve öğrenme hedeflerine göre değişebildiği, bu nedenle teknolojilerin eğitimdeki katkısının bağlama özgü kanıtlarla değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Miao & Holmes, 2023). Türkiye'de dijital öğrenme platformları üzerine yapılan araştırmalar da platformların içerik yeterliliği, müfredata uygunluğu ve kullanılabilirliği gibi özelliklerinin belirli ders alanları bağlamında incelenmesinin önemini ortaya koymaktadır (Saklan & Ünal, 2019). Bu çerçevede, MEBİ'nin Fen Bilimleri öğretimindeki kullanımını öğretmen deneyimleri doğrultusunda ele alan; uygulamanın algılanan pedagojik katkılarını, içeriklerine ilişkin değerlendirmeleri, kullanım sürecinde karşılaşılan sınırlılıkları ve geliştirilmesine yönelik önerileri bütüncül biçimde inceleyen araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu araştırmanın amacı, fen bilimleri öğretmenlerinin görüş ve deneyimlerinden hareketle MEBİ'nin Fen Bilimleri öğretim sürecini destekleme potansiyelini ortaya koymaktır. Araştırmanın, MEBİ'nin Fen Bilimleri öğretimindeki işlevinin öğretmen perspektifinden anlaşılmasına ve dijital

öğrenme platformlarının ders alanlarının gereksinimleri doğrultusunda geliştirilmesine katkı sağlaması beklenmektedir.

YÖNTEM

Araştırma Deseni

Bu araştırma, fen bilimleri öğretmenlerinin MEBİ uygulamasına ilişkin deneyimlerini ve bu deneyimlere yükledikleri anlamları derinlemesine incelemeyi amaçlayan nitel bir çalışmadır. Araştırmada, bireylerin belirli bir olguya ilişkin yaşantılarını ve bu yaşantılara yükledikleri anlamları ortaya koymayı amaçlayan fenomenolojik (olgubilim) desen kullanılmıştır (Yıldırım & Şimşek, 2021). Fenomenolojik desen, bireylerin deneyimledikleri bir olguyu nasıl algıladıklarını ve anlamlandırdıklarını incelemeye odaklanmaktadır. Bu doğrultuda araştırmada, fen bilimleri öğretmenlerinin MEBİ kullanımına ilişkin deneyimlerinin, uygulamanın öğretim sürecine sağladığı katkıların ve kullanım sırasında karşılaştıkları sınırlılıkların öğretmenlerin görüşleri temelinde ortaya konulması amaçlanmıştır.

Katılımcılar

Araştırmanın katılımcılarını, 2025–2026 eğitim-öğretim yılında Van ilindeki farklı ortaokullarda görev yapan yedi fen bilimleri öğretmeni oluşturmaktadır. Katılımcılar, MEBİ uygulamasını daha önce deneyimlemiş olma ölçütü dikkate alınarak amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme ile belirlenmiştir (Baltacı, 2019; Çepni, 2021). Araştırmaya dört kadın ve üç erkek öğretmen katılmış olup katılımcıların mesleki kıdemleri 3–7 yıl arasında değişmektedir. Araştırmaya katılım gönüllülük esasına dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar araştırmanın amacı, veri toplama süreci ve gizlilik ilkeleri hakkında bilgilendirilmiş; kimliklerinin korunması amacıyla T1–T7 şeklinde kodlanmıştır. Katılımcıların demografik özellikleri Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Katılımcı Öğretmenlere Ait Demografik Özellikleri

Katılımcılar	Kıdem Yılı	Cinsiyet
T1	3	Kadın
T2	3	Kadın
T3	5	Erkek
T4	3	Kadın
T5	7	Kadın
T6	5	Erkek
T7	4	Erkek

Çalışmanın Geçerlik ve Güvenirliği

Araştırmanın geçerlik ve güvenirliğini sağlamak amacıyla çeşitli stratejilerden yararlanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formu, fen bilimleri eğitimi ve eğitim bilimleri alanlarında uzman üç kişinin görüşüne sunulmuş ve öneriler doğrultusunda gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Araştırmanın inandırıcılığını desteklemek amacıyla katılımcı teyidi gerçekleştirilmiş, bulgular doğrudan alıntılarla desteklenmiştir (Arastaman vd., 2018). Verilerin analizinde kodlayıcılar

arasındaki görüş birliği Miles ve Huberman'ın (1994) formülü kullanılarak hesaplanmış ve uyum oranı %90 olarak belirlenmiştir. Bu oran, kodlayıcılar arasında yüksek düzeyde bir uyum bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca kodlar ve temalar katılımcı ifadeleriyle tutarlılık açısından yeniden incelenmiştir. Bu uygulamalarla araştırma bulgularının inandırıcılığının ve analiz sürecinin tutarlılığının desteklenmesi amaçlanmıştır.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Bu teknik, katılımcıların belirli bir olguya ilişkin deneyim, algı ve düşüncelerinin ayrıntılı biçimde incelenmesine olanak sağlamaktadır (Sart, 2017; Yalçın, 2022). Görüşme formu, araştırmanın amacı ve problemi doğrultusunda ilgili alan yazın incelenerek hazırlanmıştır. Başlangıçta yedi açık uçlu sorudan oluşan form, fen bilimleri öğretmenlerinin MEBİ uygulamasına ilişkin kullanım deneyimlerini, içeriklere yönelik değerlendirmelerini ve uygulamanın fen bilimleri öğretimini destekleme potansiyeline ilişkin görüşlerini belirlemek amacıyla oluşturulmuştur.

Görüşme formunun kapsam ve içerik açısından uygunluğunu değerlendirmek amacıyla, fen eğitimi alanında doktora derecesine sahip ve nitel araştırma yöntemleri konusunda çalışmaları bulunan üç uzmanın görüşüne başvurulmuştur (Çepni, 2021). Uzman değerlendirmeleri sonucunda, araştırmanın amacıyla doğrudan ilişkili olmadığı belirlenen bir soru ile diğer soruların kapsamıyla örtüşen bir soru formdan çıkarılmıştır. Bu düzenlemelerin ardından görüşme formu beş açık uçlu sorudan oluşacak şekilde son hâline getirilmiştir. Sorular; öğretmenlerin MEBİ uygulamasına ilişkin genel görüşleri ve kullanım deneyimleri, uygulamadaki içeriklerin Fen Bilimleri öğretimi açısından değerlendirilmesi, uygulamanın sınırlılıkları, yapay zekâ kullanımına ilişkin değerlendirmeler ve uygulamanın geliştirilmesine yönelik öneriler olmak üzere beş temel alanı kapsayacak biçimde yapılandırılmıştır.

1. MEBİ uygulaması hakkında ne düşünüyorsunuz? MEBİ'yi daha önce kullandınız mı? Hangi amaçlarla kullandınız? Açıklayınız.
2.MEBİ'deki içerikleri Fen Bilimleri branşı kapsamında nasıl değerlendirirsiniz? Açıklayınız.
3. MEBİ'de yetersiz gördüğünüz yönler var mı? Varsa bunlar nelerdir? Açıklayınız.
4. MEBİ uygulamasında yapay zekânın rolü sizce yeterince etkili mi? Neden? Açıklayınız.
5. MEBİ'nin gelecekte geliştirilmesini istediğiniz yönleri nelerdir? Açıklayınız.

Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında elde edilen veriler, içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Analiz sürecinde öncelikle görüşme verileri incelenmiş, katılımcı ifadelerindeki anlamlı birimler belirlenerek kodlanmış ve benzer anlamlar taşıyan kodlar bir araya getirilerek kategoriler ve temalar oluşturulmuştur (Metin & Ünal, 2022). Kodlama işlemi üç araştırmacı tarafından bağımsız olarak gerçekleştirilmiştir. Daha sonra araştırmacıların kodlamaları karşılaştırılmış, kodlar arasındaki farklılıklar değerlendirilmiş ve görüş ayrılıkları üzerinde uzlaşmaya varılmıştır. Kodlayıcılar arasındaki görüş birliği, Miles ve Huberman'ın (1994) görüş birliği / (görüş birliği + görüş ayrılığı) × 100 formülü kullanılarak hesaplanmış ve %90 olarak

belirlenmiştir. Analiz sonucunda elde edilen bulgular, tema ve kategoriler altında tablolar hâlinde sunulmuş; katılımcıların görüşlerini ve deneyimlerini yansıtmak amacıyla doğrudan alıntılarla desteklenmiştir.

BULGULAR

Çalışmaya katılan fen bilimleri öğretmenlerine; *MEBİ uygulaması hakkında ne düşünüyorsunuz? MEBİ'yi daha önce kullandınız mı? Hangi amaçlarla kullandınız? Açıklayınız.* Sorusu yöneltilmiş, katılımcı öğretmenlerin görüşleri doğrultusunda tema ve kodlar oluşturulmuş elde edilen bulgular Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Fen Bilimleri Öğretmenlerinin MEBİ Uygulamasına İlişkin Görüşleri

Tema	**Kodlar**	**Katılımcılar**	**F**
Olumlu Görüşler	Kullanışlı olması	T1, T2, T4, T5, T7	5
	Öğrencilerin öğrenmesini desteklemesi	T1, T2, T4, T6, T7	5
	Öğretim sürecini desteklemesi	T1, T3, T4, T6	4
	Erişilebilir olması	T1, T3, T5, T7	4
	Öğrenmeyi pekiştirmesi	T2, T4, T5, T7	4
Olumsuz Görüşler	İçeriklerin yetersiz olması	T1, T3, T4, T5, T7	5
	Teknik sorunların bulunması	T2, T5, T7	3
	Etkileşimli içeriklerin sınırlı olması	T3, T4, T6	3

Tablo 2 incelendiğinde, fen bilimleri öğretmenlerinin MEBİ uygulamasına yönelik görüşlerinin hem olumlu hem de olumsuz boyutlarda şekillendiği görülmektedir. Öğretmen görüşlerinde olumlu görüşler kategorisinde en fazla vurgulanan kodlar sırasıyla; kullanışlı olması (f=5), öğrencilerin öğrenmesini desteklemesi (f=5), öğretim sürecini desteklemesi (f=4), erişilebilir olması (f=4) ve öğrenmeyi pekiştirmesi (f=4) şeklindedir. Olumsuz görüşler kategorisinde ise öğretmenlerin en fazla içeriklerin yetersiz olması (f=5) üzerinde durdukları, bunu teknik sorunların bulunması (f=3) ve etkileşimli içeriklerin sınırlı olması (f=3) kodlarının izlediği görülmektedir. Bu konuda katılımcı öğretmen görüşlerinden elde edilen bazı doğrudan alıntılara aşağıda yer verilmiştir:

"MEBİ'yi özellikle öğrencilerin konuları tekrar etmesi açısından yararlı buluyorum. Derste işlediğimiz konudan sonra öğrenciler platformdaki içeriklerden tekrar yapabiliyorlar. Bu anlamda öğrenmeyi pekiştirdiğini düşünüyorum. Ancak alt yapı sorunlarında eksiklikler var. Onlar da düzeltilirse gayet iyi." **(T2)**

"İçeriklerin her konu için aynı düzeyde yeterli olduğunu söyleyemem. Bazı ünitelerde daha fazla etkinlik ve özellikle etkileşimli materyal olmasını isterdim. Ama eğitim öğretimi desteklemesi açısından olumlu değerlendiriyorum" **(T3)**

"Öğrenciler açısından faydalı bir uygulama olduğunu düşünüyorum. Özellikle anlamakta zorlandıkları konuları tekrar izleyebilmeleri güzel. Öğrencinin kendi hızında çalışmasına imkân vermesi de avantaj. İçerikler çeşitlendirilir ve etkileşimli içerikler arttırılırsa daha verimli olabilir" **(T4)**

Fen bilimleri öğretmenlerinin; *MEBİ'deki içerikleri Fen Bilimleri branşı kapsamında nasıl değerlendirirsiniz? Açıklayınız.* Sorusuna verdikleri yanıtlar incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda elde bulgular Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. MEBİ İçeriklerinin Fen Bilimleri Dersi Açısından Değerlendirilmesine İlişkin Öğretmen Görüşleri

Tema	**Kodlar**	**Katılımcılar**	**F**
İçeriklerin Olumlu Yönleri	Fen bilimleri konularıyla uyumlu olması	T1, T2, T3, T4, T6, T7	6
	Konu anlatımlarının anlaşılır olması	T1, T2, T4, T5, T7	5
	Müfredatı desteklemesi	T2, T3, T5, T6, T7	5
	Görsel materyal kullanımının yeterli olması	T1, T3, T4, T6	4
İçeriklerin Geliştirilmesi Gereken Yönleri	İçerik çeşitliliğinin artırılması	T1, T3, T4, T5, T7	5
	Deney ve uygulama içeriklerinin artırılması	T2, T3, T4, T6	4
	Etkileşimli içeriklerin artırılması	T1, T3, T5, T6	4

Tablo 3 incelendiğinde, öğretmen görüşlerinde içeriklerin olumlu yönleri kapsamında en fazla vurgulanan kodlar sırasıyla; fen bilimleri konularıyla uyumlu olması (f=6), konu anlatımlarının anlaşılır olması (f=5), müfredatı desteklemesi (f=5) ve görsel materyal kullanımının yeterli olması (f=4) şeklindedir. İçeriklerin geliştirilmesi gereken yönleri kapsamında ise içerik çeşitliliğinin artırılması (f=5), deney ve uygulama içeriklerinin artırılması (f=4) ve etkileşimli içeriklerin artırılması (f=4) kodlarının öne çıktığı görülmektedir. Bu temaya ilişkin öğretmen görüşlerinden elde edilen bazı doğrudan alıntılara aşağıda yer verilmiştir:

"Fen bilimleri açısından baktığımda MEBİ'deki içeriklerin genel olarak konularla uyumlu olduğunu düşünüyorum. Konu anlatımlarının anlaşılır olması özellikle öğrenciler açısından avantajlı. Görsel içeriklerin de bazı konuları anlatırken faydalı olduğunu düşünüyorum. Ancak içerik ve simülasyonlar arttırılmalı. Öğrenciyi aktif kılmalıyız." **(T1)**

"İçeriklerin büyük ölçüde Fen Bilimleri öğretim programına uygun hazırlandığını düşünüyorum. Konuların anlatımı anlaşılır ve derslerde işlediğimiz konuları destekliyor. Fakat bazı konularda sadece anlatım şeklinde içerikler bulunuyor. Deney veya uygulama örnekleri daha fazla olursa öğrencilerin konuyu anlaması açısından daha yararlı olacağını düşünüyorum." **(T2)**

"Fen bilimleri konularına yönelik içeriklerin programla uyumlu olması güzel. Özellikle görsel anlatımlar bazı konuların anlaşılmasını kolaylaştırıyor. Fakat içeriklerin biraz daha uygulamaya dönük olması gerektiğini düşünüyorum. Deney videolarının yanında öğrencinin kendisinin işlem yapabileceği interaktif etkinlikler de artırılabilir." **(T6)**

Araştırmaya katılan fen bilimleri öğretmenlerinin *MEBİ'de yetersiz gördüğünüz yönler var mı? Varsa bunlar nelerdir? Açıklayınız.* Sorusuna verilen cevaplardan elde edilen bulgular Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. MEBİ'ye İlişkin Öğretmenlerin Belirlediği Yetersizlikler

Tema	**Kodlar**	**Katılımcılar**	**F**
İçerik Kaynaklı Yetersizlikler	İçerik çeşitliliğinin yetersiz olması	T1, T2, T4, T5, T7	5
	Deney ve uygulama içeriklerinin sınırlı olması	T2, T3, T4, T6	4
	Etkileşimli içeriklerin yetersiz olması	T1, T3, T5, T6	4
Teknik ve Kullanıma Yönelik Yetersizlikler	Teknik sorunların yaşanması	T2, T5, T7	3
	İçeriklere erişimde zaman zaman sorun yaşanması	T1, T4	2
Öğrenciye Yönelik Yetersizlikler	Öğrenci seviyelerine göre içeriklerin sınırlı olması	T3, T5, T7	3
	Öğrencinin aktif katılımını sağlayan etkinliklerin az olması	T1, T3, T6	3

Tablo 4 incelendiğinde, öğretmenlerin MEBİ'de yetersiz gördükleri yönlere ilişkin görüşlerinin içerik kaynaklı yetersizlikler, teknik ve kullanıma yönelik yetersizlikler ve öğrenciye yönelik yetersizlikler olmak üzere üç tema altında toplandığı görülmektedir. Öğretmen görüşlerinde en fazla vurgulanan kodlar; içerik çeşitliliğinin yetersiz olması (f=5), deney ve uygulama içeriklerinin sınırlı olması (f=4) ve etkileşimli içeriklerin yetersiz olması (f=4**)** şeklindedir. Bunun yanında teknik sorunların yaşanması (f=3), öğrenci seviyelerine göre içeriklerin sınırlı olması (f=3) ve öğrencinin aktif katılımını sağlayan etkinliklerin az olması (f=3) kodlarının da öne çıktığı görülmektedir. Diğer taraftan öğretmen görüşlerinde içeriklere erişimde zaman zaman sorun yaşanması (f=2) kodunun da yer aldığı görülmektedir. Bu temaya ilişkin öğretmen görüşlerinden elde edilen bazı doğrudan alıntılara aşağıda yer verilmiştir.

"MEBİ'de içerik çeşitliliğinin artırılması gerektiğini düşünüyorum. Özellikle fen bilimleri derslerinde deney ve uygulama içerikleri daha fazla olursa öğrencilerin konuları daha iyi anlamalarına katkı sağlayabilir. Etkileşimli etkinliklerin de artırılması öğrencilerin derse daha aktif katılmasını sağlayacaktır." **(T1)**

"MEBİ'de bazı konular için içeriklerin yeterli olmadığını düşünüyorum. Özellikle öğrencilerin farklı seviyelerine uygun içeriklerin artırılması gerektiğini düşünüyorum. Her öğrencinin aynı içerikten aynı düzeyde yararlanması mümkün olmayabilir." **(T5)**

"Uygulamayı kullanırken zaman zaman teknik sorunlarla karşılaşabiliyoruz. Bunun yanında öğrencilerin aktif olarak katılabileceği etkinliklerin artırılması gerektiğini düşünüyorum. İçeriklere erişimin daha kolay ve sorunsuz olması MEBİ'nin kullanımını daha verimli hâle getirebilir." **(T7)**

Çalışmaya katılan öğretmenlerin "*MEBİ uygulamasında yapay zekânın rolü sizce yeterince etkili mi? Neden? Açıklayınız.*" sorusuna verdikleri yanıtların analizi sonucunda elde edilen bulgular Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. MEBİ Uygulamasında Yapay Zekânın Rolüne İlişkin Öğretmen Görüşleri

Tema	**Kodlar**	**Katılımcılar**	F
Yeterli Görülen Alanlar	Bireyselleştirilmiş öğrenmeyi destekleme	T1, T2, T3, T4, T5, T6, T7	7
	Öğrencinin eksiklerini belirleme	T1, T2, T3, T4, T5, T6	6
	Konu tekrarı ve pekiştirme	T1, T2, T3, T4, T5	5
	Hızlı geri bildirim sağlama	T2, T3, T4, T6	4
	Öğrenci motivasyonunu artırma	T1, T3, T5, T7	4
Yetersiz Görülen Alanlar	İçeriklerin yetersiz olması	T2, T3, T4, T6	4
	Öğrenci seviyelerine göre yeterince uyarlanmaması	T1, T3, T5	3
	Etkileşimli kullanımın sınırlı olması	T2, T4, T7	3
	Öğretmen kontrolüne ihtiyaç duyulması	T1, T5, T6	3

Tablo 5 incelendiğinde, öğretmenlerin MEBİ uygulamasında yapay zekânın rolüne ilişkin görüşlerinin yeterli ve yetersiz görülen alanlar olmak üzere iki tema altında toplandığı görülmektedir. Öğretmen görüşlerinde en fazla vurgulanan kodlar; bireyselleştirilmiş öğrenmeyi destekleme (f=7), öğrencinin eksiklerini belirleme (f=6), konu tekrarı ve pekiştirme (f=5), hızlı geri bildirim sağlama (f=4) ve öğrenci motivasyonunu artırma (f=4) şeklindedir. Diğer taraftan yetersiz görülen alanlarda içeriklerin yetersiz olması (f=4), öğrenci seviyelerine göre yeterince uyarlanmaması (f=3), etkileşimli kullanımın sınırlı olması (f=3) ve öğretmen kontrolüne ihtiyaç duyulması (f=3) kodlarının yer aldığı görülmektedir. Bu konuya ilişkin öğretmen görüşlerinden elde edilen bazı doğrudan alıntılara aşağıda yer verilmiştir.

"MEBİ'de yapay zekânın öğrencilerin bireysel öğrenme ihtiyaçlarına göre destek sunmasını önemli buluyorum. Öğrencinin eksik olduğu konuları fark etmesine ve bu konuları tekrar ederek pekiştirmesine yardımcı olduğunu düşünüyorum." **(T1)**

"Yapay zekânın öğrencilere hızlı geri bildirim vermesi ve öğrenme sürecini desteklemesi MEBİ açısından önemli bir avantaj. Ancak içeriklerin her öğrenci seviyesine yeterince uyarlanmadığını ve bu konuda daha fazla geliştirme yapılması gerektiğini düşünüyorum." **(T3)**

"MEBİ'de yapay zekânın öğrencilerin motivasyonunu artırabileceğini düşünüyorum. Fakat etkileşimli kullanımının henüz yeterli olmadığını ve verilen bilgilerin öğretmen tarafından kontrol edilmesi gerektiğini düşünüyorum." **(T6)**

Çalışmaya katılan öğretmenlerin "*MEBİ'nin gelecekte geliştirilmesini istediğiniz yönleri nelerdir? Açıklayınız.*" sorusuna verdikleri yanıtların analizi sonucunda elde edilen bulgular Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. MEBİ Uygulamasının Geliştirilmesine Yönelik Öğretmen Önerileri

Tema	**Kodlar**	**Katılımcılar**	F
İçerik ve Öğrenme Sürecine Yönelik Geliştirmeler	İçerik çeşitliliğinin artırılması	T1, T2, T3, T4, T5, T6, T7	7
	Deney ve uygulama içeriklerinin artırılması	T1, T2, T3, T4, T5, T6	6
	Etkileşimli içeriklerin artırılması	T1, T3, T4, T5, T7	5
	Öğrenci seviyelerine uygun içeriklerin geliştirilmesi	T2, T3, T4, T6	4

	Güncel ve günlük yaşamla ilişkili içeriklerin artırılması	T1, T3, T5, T7	4
Teknolojik ve Teknik Geliştirmeler	Yapay zekâ özelliklerinin geliştirilmesi	T1, T2, T3, T4, T6, T7	6
	Teknik sorunların azaltılması	T2, T3, T4, T5, T6	5
	Mobil kullanımın geliştirilmesi	T1, T3, T5, T6	4
	Daha hızlı ve kolay erişim sağlanması	T2, T4, T5	3
Ölçme ve Değerlendirme ye Yönelik Geliştirmeler	Soru ve test çeşitliliğinin artırılması	T1, T2, T3, T4, T5	5
	Öğrenci gelişiminin daha ayrıntılı takip edilmesi	T2, T3, T6, T7	4
	Bireysel geri bildirimlerin geliştirilmesi	T1, T4, T5	3

Tablo 6 incelendiğinde, öğretmenlerin MEBİ'nin gelecekte geliştirilmesine ilişkin görüşlerinin içerik ve öğrenme sürecine yönelik geliştirmeler, teknolojik ve teknik geliştirmeler ve ölçme ve değerlendirmeye yönelik geliştirmeler olmak üzere üç tema altında toplandığı görülmektedir. Öğretmen görüşlerinde en fazla vurgulanan kodlar; içerik çeşitliliğinin artırılması (f=7), deney ve uygulama içeriklerinin artırılması (f=6), yapay zekâ özelliklerinin geliştirilmesi (f=6), etkileşimli içeriklerin artırılması (f=5), teknik sorunların azaltılması (f=5) ve soru ve test çeşitliliğinin artırılması (f=5) şeklindedir. Bunun yanında öğrenci seviyelerine uygun içeriklerin geliştirilmesi (f=4), güncel ve günlük yaşamla ilişkili içeriklerin artırılması (f=4), mobil kullanımın geliştirilmesi (f=4) ve öğrenci gelişiminin daha ayrıntılı takip edilmesi (f=4) kodlarının da öne çıktığı görülmektedir. Daha az sıklıkla ise daha hızlı ve kolay erişim sağlanması (f=3) ve bireysel geri bildirimlerin geliştirilmesi (f=3**)** kodları ifade edilmiştir. Bu konuda öğretmen görüşlerinden elde edilen bazı doğrudan alıntılara aşağıda yer verilmiştir.

"MEBİ'nin gelecekte daha fazla içerik çeşitliliğine sahip olması gerektiğini düşünüyorum. Özellikle fen bilimleri derslerinde deney ve uygulama içeriklerinin artırılması, öğrencilerin konuları daha iyi anlamalarına katkı sağlayacaktır. Etkileşimli etkinliklerin de artırılması MEBİ'yi daha kullanışlı hâle getirebilir." **(T1)**

"MEBİ'de yapay zekâ özelliklerinin daha fazla geliştirilmesini isterim. Öğrencilerin seviyelerine göre içeriklerin otomatik olarak uyarlanması ve öğrencinin gelişiminin daha ayrıntılı takip edilebilmesi önemli. Ayrıca teknik sorunların azaltılması ve uygulamanın daha hızlı çalışması gerektiğini düşünüyorum." **(T4)**

"MEBİ'nin ölçme ve değerlendirme yönünün geliştirilmesi gerektiğini düşünüyorum. Daha fazla soru ve test çeşidi sunulabilir, öğrencilerin eksik olduğu konulara yönelik bireysel geri bildirimler verilebilir. Böylece öğrenciler kendi gelişimlerini daha kolay takip edebilirler." **(T6)**

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu bölümde, fen bilimleri öğretmenlerinin MEBİ uygulamasının kullanımına, içeriklerinin niteliğine, Fen Bilimleri öğretimini desteklemedeki potansiyeline, yapay zekâ destekli özelliklerine ve uygulamanın geliştirilmesine yönelik görüşlerinden elde edilen bulgular ilgili literatür çerçevesinde tartışılmıştır. Ayrıca araştırmanın sonuçları bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilerek MEBİ'nin geliştirilmesine ve gelecekte yürütülecek araştırmalara yönelik öneriler sunulmuştur.

Bu araştırmada, fen bilimleri öğretmenlerinin MEBİ uygulamasını genel olarak kullanışlı buldukları ve uygulamanın öğrencilerin öğrenmelerini destekleme, öğrenilen bilgileri pekiştirme ve öğretim sürecine katkı sağlama potansiyeline sahip olduğunu düşündükleri belirlenmiştir. Bu bulgular, dijital öğrenme platformlarının öğretim sürecini destekleyici rolüne ilişkin Polat ve Koç (2024) ile Saklan ve Ünal'ın (2019) araştırmalarıyla benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte öğretmenlerin içerik yetersizliği, teknik sorunlar ve etkileşimli materyallerin sınırlılığına ilişkin değerlendirmeleri, uygulamanın mevcut özelliklerinin geliştirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Saklan ve Ünal'ın (2019) EBA içeriklerinin yeterliliği ve öğretim programıyla uyumuna ilişkin bulguları da dijital öğrenme platformlarının içerik özelliklerinin eğitimsel işlevleri açısından önemini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede MEBİ'nin Fen Bilimleri öğretimini destekleme potansiyelinden daha etkili yararlanılabilmesi için içeriklerin öğretim programıyla uyumlu biçimde çeşitlendirilmesi, etkileşimli materyallerin artırılması ve teknik sorunların giderilmesi önem taşımaktadır.

MEBİ içeriklerinin öğretim programıyla uyumlu ve anlaşılır bulunmasına karşın deney, gözlem ve bilimsel araştırma süreçlerine yönelik uygulamaların sınırlı görülmesi, dijital öğrenme ortamlarının niteliğinin yalnızca bilgi sunumuyla açıklanamayacağını göstermektedir. Fen eğitimi, öğrencilerin bilimsel kavramları öğrenmelerinin yanı sıra gözlem yapmalarını, kanıtlara dayalı çıkarımlarda bulunmalarını ve bilimsel süreçlere etkin biçimde katılmalarını da gerektirmektedir. Chen ve Chen (2025), teknoloji destekli sorgulamaya dayalı öğrenme ortamlarının içerik bilgisi ve bilimsel becerilerin gelişimini destekleyebildiğini; Sun vd. (2022) ise simülasyon temelli sorgulama süreçlerinde teknolojik özelliklerin yanında öğrenci özellikleri ve pedagojik desteğin de dikkate alınması gerektiğini vurgulamıştır. Bu çalışmalarla birlikte değerlendirildiğinde, MEBİ içeriklerinin yalnızca programla uyumlu ve anlaşılır materyaller sunmakla sınırlı kalmaması; öğrencilerin değişkenleri incelemelerine, deneysel süreçleri gözlemlemelerine, veri yorumlamalarına ve bilimsel çıkarımlarda bulunmalarına olanak sağlayacak etkinliklerle zenginleştirilmesi gerektiği söylenebilir. Bununla birlikte mevcut araştırma öğrenci performansını veya bilimsel süreç becerilerini doğrudan ölçmediğinden, söz konusu etkinliklerin bu alanlardaki etkisinin ayrıca incelenmesi gerekmektedir.

Öğretmenlerin MEBİ'ye ilişkin değerlendirmelerinde içerik çeşitliliği, deney ve uygulama olanakları, etkileşimli etkinlikler ve öğrenci düzeyine uygunlukla ilgili sınırlılıkların öne çıkması, platformun pedagojik tasarımının farklı boyutlarıyla geliştirilmesi gerektiğini göstermektedir. Özellikle etkileşimli içeriklerin sınırlılığı, öğrencilerin öğrenme sürecine etkin katılımını ve bilimsel süreç becerilerini destekleme bakımından geliştirilmesi gereken bir alan olarak değerlendirilebilir. Teknik sorunlar ve içeriklere erişimde yaşanan güçlükler de dijital öğrenme ortamlarının işlevselliğinin yalnızca pedagojik özelliklere değil, erişilebilirlik ve kullanım sürekliliğine de bağlı olduğunu düşündürmektedir (Pınar & Dönel-Akgül, 2024). Benzer biçimde Becit İşçitürk ve Coşkunserçe'nin (2022) araştırması, öğretmenlerin teknoloji

kullanımına ilişkin değerlendirmelerinde öğrenci katılımı ve etkileşimin önemine işaret etmektedir. Bu doğrultuda MEBİ'de etkileşimli deney ve simülasyonların artırılması, farklı öğrenci düzeylerine uygun içeriklerin geliştirilmesi ve teknik erişim sorunlarının azaltılması önerilebilir. Bu geliştirmelerin öğrencilerin derse katılımı ve bilimsel süreç becerileri üzerindeki olası katkıları ise uygulamalı araştırmalarla değerlendirilmelidir.

Araştırmanın bir diğer önemli bulgusu, öğretmenlerin yapay zekâ destekli özellikleri bireyselleştirilmiş öğrenme, öğrenme eksiklerinin belirlenmesi, konu tekrarı ve pekiştirme ile hızlı geri bildirim sağlama bakımından işlevsel değerlendirmeleridir. Bu bulgu, Wang vd. (2024) tarafından gerçekleştirilen ve yapay zekânın eğitimdeki kullanım alanlarını inceleyen sistematik derlemenin ortaya koyduğu kişiselleştirme ve öğretim desteği potansiyeliyle örtüşmektedir. Bununla birlikte öğretmenlerin içerik yetersizliği, sınırlı uyarlama ve etkileşim olanaklarına ilişkin görüşleri, yapay zekâ destekli özelliklerin varlığının tek başına nitelikli bir öğrenme deneyimini güvence altına almadığını göstermektedir. Miao ve Holmes (2023), eğitimde yapay zekâ kullanımının pedagojik uygunluk, insan merkezli yaklaşım ve öğretmen rehberliği çerçevesinde ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda MEBİ'de öğrenci performansına duyarlı uyarlama mekanizmalarının geliştirilmesi, yapay zekâ destekli geri bildirimlerin çeşitlendirilmesi ve öğretmenlerin öğrenme sürecini izleme ve yönlendirme rollerinin korunması önem taşımaktadır. Bununla birlikte yapay zekâ destekli özelliklerin öğrenme eksiklerini belirleme, öğrenmeyi kişiselleştirme ve akademik başarıyı destekleme bakımından ne ölçüde etkili olduğunun ortaya konulabilmesi için öğretmen görüşlerinin yanı sıra öğrenci deneyimlerinden ve öğrenme çıktılarından elde edilen verilerin de incelenmesi gerekmektedir.

Öğretmenlerin MEBİ'nin gelecekteki gelişimine ilişkin önerileri, içerik çeşitliliğinin artırılması, deneysel ve etkileşimli öğrenme olanaklarının geliştirilmesi, yapay zekâ özelliklerinin iyileştirilmesi ve ölçme-değerlendirme süreçlerinin zenginleştirilmesi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu beklentiler, dijital teknolojilerin fen eğitiminde sorgulamaya dayalı öğrenme, gözlem ve veri yorumlama süreçlerini destekleme potansiyeline ilişkin sistematik derleme bulgularıyla benzerlik göstermektedir (Liu vd., 2021; Yun & Crippen, 2024). Bununla birlikte dijital teknolojilerin eğitimsel katkısının, araçların teknik özelliklerinden çok pedagojik amaçlarla nasıl bütünleştirildikleriyle ilişkili olduğu göz önünde bulundurulmalıdır (UNESCO, 2023).

Sonuç olarak bu araştırma, fen bilimleri öğretmenlerinin görüşleri doğrultusunda MEBİ'nin Fen Bilimleri öğretim sürecini destekleme potansiyeline sahip olduğunu; ancak bu potansiyelin içerik niteliği, deneysel uygulamalar, etkileşim, öğrenci düzeyine uygunluk ve teknik işlevsellik bakımından yapılacak geliştirmelerle güçlendirilebileceğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte araştırma öğretmenlerin görüş ve deneyimleriyle sınırlı olduğundan, MEBİ'nin öğrenci başarısı, bilimsel süreç becerileri ve derse katılım üzerindeki etkisi hakkında doğrudan bir sonuca ulaşmak mümkün değildir. Bu nedenle gelecekte farklı okul ve öğrenci gruplarıyla

yürütülecek araştırmalarda MEBİ'nin kullanım süreçlerinin gözlemlenmesi, öğrenci deneyimlerinin incelenmesi ve uygun ölçme araçlarıyla öğrenme çıktılarının değerlendirilmesi önerilmektedir. Ayrıca platformda yapılacak içerik ve işlev geliştirmelerinin etkisinin uygulama öncesi ve sonrası ölçümlerle veya karşılaştırmalı araştırma desenleriyle incelenmesi, MEBİ'nin Fen Bilimleri öğretimindeki işlevinin ve sınırlılıklarının daha kapsamlı biçimde anlaşılmasına katkı sağlayabilir.

KAYNAKÇA

Almasri, F. (2024). Exploring the impact of artificial intelligence in teaching and learning of science: A systematic review of empirical research. *Research in Science Education*, 54, 977–997. https://doi.org/10.1007/s11165-024-10176-3

Arastaman, G., Fidan, İ. Ö., & Fidan, T. (2018). Nitel araştırmada geçerlik ve güvenirlik: Kuramsal bir inceleme. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 15*(1), 37–75.

Baltacı, A. (2018). Nitel araştırmalarda örnekleme yöntemleri ve örnek hacmi sorunsalı üzerine kavramsal bir inceleme. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7*(1), 231-274. https://izlik.org/JA98FN96XR

Becit İşçitürk, G., & Coşkunserçe, O. (2022). Fen bilimleri öğretmenlerinin öğretim sürecinde teknoloji kabul ve kullanımlarına ilişkin görüşleri. *Anadolu Öğretmen Dergisi, 6*(1), 1-17. https://doi.org/10.35346/aod.1098259

Chen, F., & Chen, G. (2025). Technology-enhanced collaborative inquiry in K–12 classrooms: A systematic review of empirical studies. *Science & Education*, *34*, 1731–1773. https://doi.org/10.1007/s11191-024-00538-8

Çepni, S. (2021). *Araştırma ve proje çalışmalarına giriş (7. baskı).* Celepler Matbaacılık.

Dinçer, S. (2024). Bridging the gap in technology integration in education: An examination of science teachers' competencies and needs. *Journal of Turkish Science Education*, 21(4), 620–634. https://doi.org/10.36681/tused.2024.033

Ersan, H., & Demir, B. (2025). MEBİ uygulamasına ilişkin lise öğretmenlerinin görüşleri. *International Journal of Original Educational Research*, *3*(4), 19–36. https://ijoedu.com/index.php/pub/article/view/138

Liu, C., Zowghi, D., Kearney, M., & Bano, M. (2021). Inquiry-based mobile learning in secondary school science education: A systematic review. *Journal of Computer Assisted Learning*, *37*(1), 1–23. https://doi.org/10.1111/jcal.12505

Metin, O., & Ünal, Ş. (2022). İçerik analizi tekniği: İletişim bilimlerinde ve sosyolojide doktora tezlerinde kullanımı. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 22 (Özel Sayı 2), 273-294. https://doi.org/10.18037/ausbd.1227356

Miao, F., & Holmes, W. (2023). *Guidance for generative AI in education and research.* UNESCO. https://doi.org/10.54675/EWZM9535

Millî Eğitim Bakanlığı. (2024). *Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli: Fen bilimleri dersi öğretim programı*. https://tymm.meb.gov.tr/ogretim-programlari/ders/fen-bilimleri

Millî Eğitim Bakanlığı. (2026). MEBİ, 2025-2026 eğitim öğretim yılında 6 milyona yakın kullanıcıya ulaştı. https://www.meb.gov.tr/mebi-2025-2026-egitim-ogretim-yilinda-6-milyona-yakin-kullaniciya-ulasti//haber/41439/tr. Erişim tarihi: 12.10.2026

Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook* (2nd ed.). SAGE Publications.

National Research Council. (2012). *A framework for K–12 science education: Practices, crosscutting concepts, and core ideas.* The National Academies Press. https://doi.org/10.17226/13165

NGSS Lead States. (2013). Next Generation Science Standards: For states, by states. The National Academies Press. https://doi.org/10.17226/18290

OECD. (2023). *OECD digital education outlook 2023: Towards an effective digital education ecosystem*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/c74f03de-en

Pınar, M. A., & Dönel-Akgül, G. (2024). Fen bilimleri öğretmenlerinin eğitsel dijital içerik geliştirme sürecine yönelik görüşleri. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, 13(*37), 167–183.

Polat, M., & Koç, M. (2024). Dijital ortamlarda fen eğitimi: Dijital öğrenme platformları üzerine fen bilgisi öğretmen görüşleri. *Hakkari Review, 8*(1), 32–55. https://doi.org/10.31457/hr.1457663

Saklan, H., & Ünal, C. (2019). Dijital eğitim platformları arasında EBA'nın yeri ile ilgili fen bilimleri öğretmenlerinin görüşleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 38*(1), 19-34. https://doi.org/10.7822/omuefd.431247

Sart, G. (2017). *Fenomenoloji ve yorumlayıcı fenomenolojik analiz*. İçinde E. N. Seggie & Y. Bayyurt (Ed.), Nitel araştırma: Yöntem, teknik, analiz ve yaklaşımları. Anı Yayıncılık.

Sun, Y., Yan, Z., & Wu, B. (2022). How differently designed guidance influences simulation-based inquiry learning in science education: A systematic review. *Journal of Computer Assisted Learning, 38*(4), 960–976. https://doi.org/10.1111/jcal.12667

UNESCO. (2023). Global education monitoring report 2023: Technology in education—A tool on whose terms? UNESCO. https://doi.org/10.54676/UZQV8501

Wang, S., Wang, F., Zhu, Z., Wang, J., Tran, T., & Du, Z. (2024). Artificial intelligence in education: A systematic literature review. *Expert Systems with Applications,* 252, 124167. https://doi.org/10.1016/j.eswa.2024.124167

Yalçın, H. (2022). Bir araştırma deseni olarak fenomenoloji. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (Özel Sayı 2), 213–232. https://doi.org/10.18037/ausbd.1227345

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (12. baskı). Seçkin Yayıncılık.

Yun, M., & Crippen, K. J. (2024). The use of educational technology in inquiry-based elementary science education: A systematic review. *International Journal of Science Education, 46*(12), 1256–1279. https://doi.org/10.1080/09500693.2023.2284689

YAPAY ZEKÂNIN ÖĞRETMENLIK MESLEĞINE OLASI YANSIMALARI: FEN BILIMLERI ÖĞRETMENLERININ GÖRÜŞLERI

THE POTENTIAL IMPLICATIONS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE FOR THE TEACHING PROFESSION: SCIENCE TEACHERS' PERSPECTIVES

Rabia ARVAS
Yüksek Lisans Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü
ORCID ID: 0009-0005-2395-5306

Hüseyin ARTUN
Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi Bölümü
ORCID ID: 0000-0002-8496-918X

Esra ODABAŞOĞLU
Yüksek Lisans Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü,
ORCID ID: 0009-0000-5942-974X.

Hasan BAKIRCI
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Van/Türkiye
ORCID ID: 0000-0002-7142-5271.

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, fen bilimleri öğretmenlerinin yapay zekânın öğretmenlik mesleğine, mesleki kimliğe ve öğretim süreçlerine olası etkilerine ilişkin görüşlerini incelemektir. Nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde fenomenolojik desenle yürütülen araştırmanın katılımcılarını, yapay zekâ deneyimi bulunan yedi fen bilimleri öğretmeni oluşturmaktadır. Katılımcılar ölçüt örnekleme yöntemiyle belirlenmiştir. Veriler, yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla toplanmış ve içerik analiziyle çözümlenmiştir. Bulgular, yapay zekânın öğretmenlik mesleğini öğretmenin rehberlik rolü, mesleki sorumlulukları, pedagojik uygulamaları ve öğretmen-öğrenci etkileşimi bakımından yeniden şekillendirme potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. Öğretmenler, yapay zekânın bilgiye erişimi kolaylaştırma, öğretimi bireyselleştirme, ders planlama ve öğretim materyallerini çeşitlendirme açısından fırsatlar sunduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, hazır içeriklere aşırı bağımlılık, özgün düşünmenin sınırlanması, öğretmen uzmanlığının geri planda kalması ve yüz yüze etkileşimin zayıflaması olası riskler olarak öne çıkmıştır. Katılımcılar, geleceğin öğretmenlik mesleğinde yapay zekâ okuryazarlığı, dijital yeterlikler ve üretilen bilgileri eleştirel değerlendirme becerilerinin yanı sıra rehberlik, empati ve etkili iletişimin de önemini koruyacağını vurgulamıştır. Sonuç olarak yapay zekânın öğretmenin yerini alan bir unsurdan ziyade pedagojik uzmanlığı destekleyen bir araç olarak değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda öğretmen yetiştirme

programlarında etik ve eleştirel yapay zekâ kullanımı ile yapay zekâ destekli öğretim tasarımına yönelik uygulamalara yer verilmesi önerilmektedir.
Anahtar Kelimeler: Yapay zekâ, fen bilimleri öğretmenleri, mesleki kimlik, öğretmenlik rolleri.

ABSTRACT

This study aims to examine science teachers' views on the potential effects of Artificial Intelligence (AI) on the teaching profession, professional identity, and instructional processes. The study employed a qualitative research approach using a phenomenological design. The participants were seven science teachers with experience using AI, selected through criterion sampling. Data were collected through a semi-structured interview form and analyzed using content analysis. The findings indicate that AI has the potential to reshape the teaching profession in terms of teachers' guidance roles, professional responsibilities, pedagogical practices, and teacher–student interactions. The teachers reported that AI offers opportunities to facilitate access to information, personalize instruction, support lesson planning, and diversify instructional materials. However, excessive dependence on ready-made content, limitations on original thinking, the marginalization of teachers' professional expertise, and the weakening of face-to-face interaction emerged as potential risks. The participants emphasized that, in the future, AI literacy, digital competencies, and the critical evaluation of AI-generated information will be important, alongside guidance, empathy, and effective communication skills. Overall, the findings suggest that AI should be regarded not as a replacement for teachers but as a tool that supports their pedagogical expertise. Accordingly, teacher education programs should incorporate practical activities focusing on ethical and critical AI use and AI-supported instructional design.
Keywords: Artificial Intelligence, Science Teachers, Professional Identity, Teaching Roles.

GİRİŞ

Yapay zekâ (YZ) teknolojilerindeki gelişmeler, bilgiye erişme, bilgiyi düzenleme, öğretim materyali hazırlama ve öğrenme süreçlerini destekleme biçimlerini değiştirmektedir. Eğitim ortamlarında ders içeriği oluşturma, soru hazırlama, öğrenci düzeyine uygun etkinlikler geliştirme ve öğretim süreçlerini planlama gibi amaçlarla kullanılan YZ uygulamaları, öğretmenlerin mesleki uygulamalarına çeşitli olanaklar sunmaktadır (Ahmad vd., 2021). Bununla birlikte, YZ'nin eğitimdeki yerini yalnızca teknolojik kolaylıklar ve öğretim süreçlerine sağladığı katkılar üzerinden değerlendirmek yeterli değildir. Bu teknolojilerin yaygınlaşması, öğretmenin bilgi sunma, öğrenmeyi yönlendirme, pedagojik kararlar alma ve öğrencilerle etkileşim kurma biçimlerinin de yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla YZ'nin eğitimdeki etkilerinin anlaşılabilmesi, teknolojinin sunduğu olanakların

yanı sıra öğretmenlik mesleğinin rol, sorumluluk ve yeterlikler bakımından nasıl dönüşebileceğinin incelenmesini de gerektirmektedir.

Yapay zekânın öğretim süreçlerinde kullanılması; ders planlama, materyal geliştirme, öğrenme etkinliklerini çeşitlendirme ve öğrencilerin öğrenmelerini destekleme gibi alanlarda öğretmenlere yardımcı olabilmektedir. Bununla birlikte, YZ kullanımına ilişkin etik sorumluluklar, teknik sınırlılıklar ve öğretim süreçlerinin niteliğine yönelik kaygılar da bulunmaktadır (Kurtdede-Fidan & Kayar, 2025; Sontay vd., 2024). Bu durum, öğretmenlerin YZ uygulamalarını kullanmalarının yanı sıra bu uygulamaların pedagojik amaçlara uygunluğunu değerlendirmelerini, üretilen bilgilerin doğruluğunu sorgulamalarını ve öğretim sürecine ilişkin mesleki sorumluluklarını sürdürmelerini önemli hâle getirmektedir. Özellikle YZ'nin öğretmenin rehberlik rolünü, pedagojik kararlarını, mesleki uzmanlığını ve öğretmen-öğrenci etkileşimini nasıl etkileyebileceği, öğretmenlik mesleğinin geleceği açısından üzerinde durulması gereken konular arasındadır. Bu dönüşümün anlaşılmasında, YZ araçlarını kullanma deneyimi bulunan öğretmenlerin görüşlerinin incelenmesi önem taşımaktadır.

Mesleğinin ilk yıllarında bulunan öğretmenler, öğretim süreçlerini yürütme, sınıf yönetimini sağlama, öğrenci farklılıklarına uygun öğretim etkinlikleri geliştirme ve mesleki yeterliklerini uygulamaya aktarma gibi çeşitli sorumluluklarla karşı karşıya kalmaktadır. Bu dönemde öğretmenler, mesleki deneyimlerini geliştirirken öğretim süreçlerinde karşılaştıkları sorunlara çözüm üretmekte ve farklı teknolojik araçların öğretim amaçlarına uygunluğunu değerlendirmektedir. YZ uygulamalarının ders planlama, materyal hazırlama ve öğrenme etkinliklerini düzenleme amacıyla kullanılabilmesi, mesleğinin ilk yıllarındaki öğretmenler açısından yeni olanakların yanı sıra değerlendirilmesi gereken güçlükler de ortaya çıkarabilir. Öğretmenlerin YZ'ye yönelik algılarının olumlu ve olumsuz yönler içerebildiği ve önceki YZ kullanım deneyimlerinin bu algılarla ilişkili olabildiği belirtilmektedir (Ağmaz & Ergüleç, 2024; Lee & Shea, 2020). Bu çerçevede, mesleki deneyimi 1–3 yıl arasında değişen fen bilimleri öğretmenlerinin YZ'nin öğretmenlik mesleğine olası yansımalarına ilişkin görüşlerinin incelenmesi, teknolojik dönüşümün mesleğe yeni başlayan öğretmenler tarafından nasıl anlamlandırıldığının anlaşılmasına katkı sağlayabilir.

Yapay zekânın eğitimde kullanımına ilişkin araştırmalar, öğretmenlerin ve öğretmen adaylarının teknolojiye yönelik tutumlarını, algılarını ve okuryazarlık düzeylerini farklı boyutlarıyla ele almaktadır. Türkçe öğretmeni adaylarıyla yürütülen bir araştırmada, bir devlet üniversitesinde öğrenim gören 270 öğretmen adayının YZ'ye yönelik tutumları incelenmiştir (Sarıkaya & Kavan, 2024). Sınıf öğretmeni adaylarıyla gerçekleştirilen başka bir araştırmada ise katılımcıların YZ'ye yönelik genel tutumlarının olumlu olduğu ve bu tutumların cinsiyet ile yaş değişkenlerine göre anlamlı farklılık göstermediği belirlenmiştir (Karayiğit vd., 2025). Fen bilimleri öğretmenleri ve öğretmen adaylarıyla yürütülen bir araştırmada, YZ'ye yönelik tutum ile YZ okuryazarlığı arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki saptanmıştır (Karaman & Köse, 2025). Fen bilgisi öğretmen adaylarının YZ okuryazarlığını inceleyen başka bir araştırmada ise

katılımcıların okuryazarlık düzeylerinin yüksek olduğu ve sınıf düzeyine göre anlamlı farklılık gösterdiği rapor edilmiştir (Dağdelen vd., 2025). Ayrıca Türkiye'de YZ'nin eğitimde kullanımına ilişkin öğretmen görüşlerini ve farklı algı boyutlarını ele alan araştırmalar da bulunmaktadır (Ağmaz & Ergüleç, 2024; Aksekili & Kan, 2024; Sontay vd., 2024).

Yukarıda özetlenen araştırmaların, YZ'nin eğitim ortamlarındaki kullanımını ve öğretmenlerin teknolojiye ilişkin değerlendirmelerini anlamak açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Bununla birlikte, YZ'ye yönelik tutumların ve okuryazarlık düzeylerinin incelenmesi, bu teknolojilerin öğretmenlik mesleğinin rol ve sorumluluklarını nasıl etkileyebileceğine ilişkin görüşlerin bütüncül biçimde anlaşılması için tek başına yeterli olmayabilir. Öğretmenlerin YZ'nin mesleki kimlikleri, pedagojik uygulamaları, mesleki uzmanlıkları ve öğrencilerle kurdukları ilişkiler üzerindeki olası etkilerini nasıl değerlendirdiklerinin de incelenmesi gerekmektedir. Özellikle mesleğinin ilk yıllarında bulunan öğretmenlerin YZ destekli öğretim süreçlerine ilişkin görüşleri, mesleki sorumluluklarını nasıl anlamlandırdıklarını ve öğretmenlik rollerinin geleceğine ilişkin beklentilerini ortaya koyabilir. Bu nedenle YZ'nin öğretmenlik mesleğine olası yansımalarının, öğretmenlerin doğrudan görüş ve deneyimlerinden hareketle nitel bir yaklaşımla incelenmesi önem taşımaktadır.

Bu konunun fen bilimleri öğretmenleri bağlamında ele alınması, fen eğitiminin kendine özgü öğrenme ve öğretme süreçleri açısından ayrıca önemlidir. Fen bilimleri öğretimi; gözlem yapma, soru sorma, deney tasarlama, bilimsel kanıtlara dayalı açıklamalar geliştirme ve verileri yorumlama gibi süreçleri içermektedir (MEB, 2024; NRC, 2012). YZ uygulamaları, bu süreçlerde bilgiye erişme, öğretim materyali geliştirme ve öğrenme etkinliklerini planlama bakımından öğretmenlere destek sağlayabilir. Bununla birlikte, bilimsel bilgilerin doğruluğunu değerlendirme, öğrencilerin sorgulama süreçlerini yönlendirme, deneysel çalışmaları pedagojik amaçlarla ilişkilendirme ve bilimsel akıl yürütmeyi destekleme gibi görevler öğretmenin mesleki uzmanlığını ve pedagojik değerlendirmesini gerektirmektedir. Dolayısıyla YZ'nin fen bilimleri öğretimindeki kullanımının yalnızca teknik yeterlikler açısından değil, öğretmenin bilimsel sorgulamayı destekleme, öğrenme süreçlerine rehberlik etme ve öğrencilerle etkileşim kurma sorumlulukları bakımından da değerlendirilmesi gerekir. Mesleğinin ilk yıllarındaki fen bilimleri öğretmenlerinin bu konudaki görüşlerinin incelenmesi, YZ'nin öğretmenlik mesleğinde oluşturabileceği fırsatların ve olası risklerin anlaşılmasına katkıda bulunabilir.

Literatürdeki araştırmalar, YZ'nin eğitimdeki kullanımının öğretmen görüşleri, öğretmen adaylarının tutumları, YZ algıları ve okuryazarlık düzeyleri gibi farklı boyutlardan incelendiğini göstermektedir (Ağmaz & Ergüleç, 2024; Aksekili & Kan, 2024; Dağdelen vd., 2025; Karaman & Köse, 2025; Sarıkaya & Kavan, 2024; Sontay vd., 2024). Bununla birlikte, bu çalışmada ele alınan mesleki kimlik, öğretmenin rolü ve uzmanlığı, öğretmen-öğrenci iletişimi ve etkileşimi, pedagojik uygulamalar ve gelecekte önem kazanacağı düşünülen mesleki yeterliklerin bir arada incelenmesi, konunun farklı boyutlarının anlaşılmasına katkı sağlayabilir. Özellikle 1–3 yıllık mesleki deneyime sahip fen bilimleri öğretmenlerinin

görüşlerine odaklanılması, YZ'nin öğretmenlik mesleğine olası yansımalarının mesleğe yeni başlayan öğretmenlerin bakış açısından değerlendirilmesine olanak tanımaktadır. Bu doğrultuda araştırmanın amacı, fen bilimleri öğretmenlerinin yapay zekânın öğretmenlik mesleğine, mesleki kimliklerine ve öğretim süreçlerine olası etkilerine ilişkin görüşlerini incelemektir.

YÖNTEM

Araştırmanın Deseni

Bu araştırma, nitel araştırma yaklaşımı kapsamında fenomenolojik (olgubilim) desen kullanılarak yürütülmüştür. Fenomenolojik desen, bireylerin belirli bir olguya ilişkin deneyimlerini ve bu deneyimlere yükledikleri anlamları derinlemesine incelemeyi amaçlamaktadır (Baltacı, 2019). Bu araştırmada, fen bilimleri öğretmenlerinin yapay zekânın öğretmenlik mesleğine, öğretmenin mesleki kimliğine ve öğretim süreçlerine olası etkilerine ilişkin görüşlerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın katılımcılarını ücretli öğretmenlik yapan ve özel eğitim kurumlarında görev alan fen bilimleri öğretmenleri oluşturmaktadır. Öğretmenlerin mesleki deneyimleri ve eğitim ortamlarına ilişkin gözlemleri doğrultusunda yapay zekânın öğretmenlik rolü, öğretmen-öğrenci etkileşimi ve mesleki yeterlikler üzerindeki olası etkilerini nasıl değerlendirdiklerinin anlaşılması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda fenomenolojik desen, öğretmenlerin yapay zekâ olgusuna ilişkin algılarını, değerlendirmelerini ve bu olguya yükledikleri anlamları ortaya koymak amacıyla tercih edilmiştir.

Katılımcılar

Araştırmanın katılımcılarını, ücretli öğretmenlik yapan veya özel eğitim kurumlarında görev alan yedi fen bilimleri öğretmeni oluşturmaktadır. Katılımcıların belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme kullanılmıştır. Bu kapsamda katılımcıların lisans öğrenimleri sırasında yapay zekâ dersi almış olmaları ve görev yaptıkları kurumlarda yapay zekâya ilişkin deneyimlerinin bulunması temel ölçütler olarak belirlenmiştir. Bu ölçütler doğrultusunda, öğretmenlerin yapay zekânın öğretmenlik mesleğine, mesleki kimliğe ve öğretim süreçlerine olası etkilerine ilişkin görüşlerini mesleki deneyimleri çerçevesinde ortaya koymaları amaçlanmıştır. Katılımcıların dördü kadın, üçü erkektir. Mesleki deneyimleri yeni mezuniyet döneminden iki-üç yıllık öğretmenlik deneyimine kadar değişmektedir. Katılımcıların kimliklerinin gizliliğini korumak amacıyla her bir öğretmene K1, K2, K3, K4, K5, K6 ve K7 şeklinde kodlar verilmiştir. Araştırmanın bulguları sunulurken katılımcı görüşleri bu kodlar aracılığıyla aktarılmıştır.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada veriler, araştırmacı tarafından hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla toplanmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmeler, araştırmacıya önceden belirlenen sorular çerçevesinde veri toplama olanağı sunarken katılımcıların düşüncelerini ve deneyimlerini kendi ifadeleriyle ayrıntılı biçimde açıklamalarına da imkân tanımaktadır (Baltacı, 2019; Polat, 2022). Bu doğrultuda görüşme formu, fen bilimleri öğretmenlerinin yapay

zekânın öğretmenlik mesleğine ve mesleki kimliğe olası etkilerine ilişkin görüşlerini ortaya çıkarmak amacıyla hazırlanmıştır.

Görüşme formunda; yapay zekânın öğretmenlerin mesleki kimlikleri, mesleki rolleri, sınıf içindeki otoriteleri, öğretmen-öğrenci iletişimi ve etkileşimi, pedagojik yaklaşımları ve gelecekte öğretmenlik mesleğinde önem kazanması beklenen beceriler üzerindeki olası etkilerini ele alan açık uçlu sorulara yer verilmiştir. Soruların, araştırmanın amacıyla ilişkili konuları kapsayacak ve katılımcıların görüşlerini kendi ifadeleriyle ortaya koyabilecek biçimde düzenlenmesi esas alınmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmelerde soruların açık, anlaşılır ve belirli bir konuya odaklı olması, katılımcıların görüşlerini ayrıntılı biçimde ifade edebilmeleri açısından önem taşımaktadır (Polat, 2022). Araştırmada veri toplama aracı olarak kullanılan yarı yapılandırılmış görüşme formunda yer alan sorular aşağıda sunulmuştur.

1. Yapay zekânın fen bilimleri öğretmenlerinin mesleki kimliği üzerindeki olası etkileri hakkında ne düşünüyorsunuz?
2. Yapay zekânın fen bilimleri öğretmenlerinin mesleki rollerini nasıl etkileyebileceğini düşünüyorsunuz?
3. Yapay zekânın öğretmen-öğrenci iletişimi ve etkileşimi üzerindeki olası etkileri nelerdir?
4. Yapay zekânın fen bilimleri öğretiminde kullanılan pedagojik yaklaşımları ve öğretme biçimlerini nasıl etkileyebileceğini düşünüyorsunuz?
5. Yapay zekânın yaygınlaştığı bir gelecekte öğretmenlik mesleğinde hangi becerilerin önem kazanacağını düşünüyorsunuz?

Verilerin Analizi

Araştırmadan elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. İçerik analizinin temel amacı, verilerde yer alan anlamları belirlemek, benzer anlamlar içeren ifadeleri kodlar altında bir araya getirmek ve bu kodlardan hareketle daha kapsamlı kategorilere ve temalara ulaşmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Bu doğrultuda öncelikle görüşme kayıtları incelenmiş ve araştırmanın amacıyla ilişkili katılımcı ifadeleri belirlenmiştir. Ardından bu ifadelerden hareketle kodlar oluşturulmuş, anlam bakımından benzerlik gösteren kodlar bir araya getirilerek temalar altında sınıflandırılmıştır. Kod ve temaların oluşturulmasında tümevarımsal bir yaklaşım benimsenmiş ve analiz sürecinde katılımcı ifadelerinin anlam bütünlüğünün korunmasına dikkat edilmiştir.

Verilerin kodlanması ve analiz edilmesi süreci araştırmacı ve başka bir araştırmacı tarafından birlikte yürütülmüştür. Kodlayıcılar arasındaki uyumun belirlenmesinde Miles ve Huberman (1994) tarafından önerilen güvenirlik formülü kullanılmıştır. Yapılan hesaplama sonucunda kodlayıcılar arasındaki uyum oranı %92 olarak belirlenmiştir. Bu değer, analiz sürecinde kodlayıcılar arasında yüksek düzeyde görüş birliği bulunduğunu göstermektedir.

Analiz sonucunda elde edilen bulgular, oluşturulan temalar ve bu temalar altında yer alan kodlar doğrultusunda tablolar hâlinde düzenlenmiştir. Katılımcı görüşlerinin dağılımını betimlemek amacıyla kodlara ilişkin frekans değerleri hesaplanmıştır. Ayrıca bulguların katılımcı

ifadeleriyle desteklenmesi ve yorumların veri temelli biçimde sunulması amacıyla doğrudan alıntılara yer verilmiştir. Katılımcıların kimliklerinin gizliliğini korumak için alıntılar K1, K2, K3, K4, K5, K6 ve K7 biçimindeki kodlarla sunulmuştur.

BULGULAR

Katılımcı fen bilimleri öğretmenlerinin *"Yapay zekânın fen bilimleri öğretmenlerinin mesleki kimliği üzerindeki olası etkileri hakkında ne düşünüyorsunuz?"* sorusuna ilişkin görüşlerinin içerik analizi sonucunda elde edilen bulgular aşağıda sunulmuştur.

Tablo 1. Yapay zekânın öğretmenlerin mesleki kimliği üzerindeki olası etkilerine ilişkin bulgular

Tema	Kodlar	Katılımcılar	f
Öğretmen rolünün dönüşümü	Rehberlik rolünün öne çıkması	K1, K2, K4, K5, K6, K7	6
	Öğrenciyi yönlendirme ve öğrenmeyi destekleme	K2, K3, K4, K5, K6	5
	Öğrenciyi motive etme	K1, K4, K6, K7	4
	Öğrenmeye liderlik etme	K2, K3, K5	3
Mesleki gelişim ve uyum	Teknolojik gelişmelere uyum sağlama	K1, K2, K3, K6, K7	5
	Sürekli mesleki gelişim	K2, K4, K5, K7	4
	Öğretim süreçlerini planlama ve izleme	K1, K3, K6	3
Mesleki uzmanlık ve mesleğin değeri	Öğretmen uzmanlığının geri planda kalması	K2, K3, K4, K5, K6	5
	Yapay zekâyı bilinçli kullanma	K1, K4, K6, K7	4
	Öğretmenlik mesleğinin değer kaybetmesi kaygısı	K3, K5, K7	3
	Mesleki bilgi ve deneyimi koruma	K1, K4	2

Tablo 1 incelendiğinde, fen bilimleri öğretmenlerinin yapay zekânın mesleki kimlik üzerindeki olası etkilerine ilişkin görüşlerinin öğretmen rolünün dönüşümü, mesleki gelişim ve uyum, mesleki uzmanlık ve mesleğin değeri olmak üzere üç tema altında toplandığı görülmektedir. Öğretmen rolünün dönüşümü alt temasında rehberlik rolünün öne çıkması (f=6) ilk sırada yer alırken öğrenciyi yönlendirme ve öğrenmeyi destekleme (f=5), öğrenciyi motive etme (f=4) ve öğrenmeye liderlik etme (f=3) kodları da dikkat çekmektedir. Mesleki gelişim ve uyum alt temasında teknolojik gelişmelere uyum sağlama (f=5) en sık belirtilen kod olup bunu sürekli mesleki gelişim (f=4) ve öğretim süreçlerini planlama ve izleme (f=3) kodları izlemektedir. Mesleki uzmanlık ve mesleğin değeri alt temasında ise öğretmen uzmanlığının geri planda kalması (f=5) öne çıkmakta; yapay zekâyı bilinçli kullanma (f=4), öğretmenlik mesleğinin değer kaybetmesi kaygısı (f=3) ve mesleki bilgi ve deneyimi koruma (f=2) kodları bunu takip etmektedir. Bu konuda fen bilimleri öğretmenlerinin görüşlerini yansıtan doğrudan alıntılara aşağıda yer verilmiştir.

"Bence yapay zekâ öğretmenin rolünü değiştirebilir. Öğretmen artık sadece bilgi veren kişi olmaktan çıkarak öğrencilere rehberlik eden, onları yönlendiren ve öğrenmelerini destekleyen bir konuma gelir. Aynı zamanda öğrencileri motive etmesi ve sınıf içindeki öğrenme sürecine liderlik edebilir." **(K1)**

"Yapay zekâ derslerin planlanmasını ve öğrencilerin öğrenme süreçlerinin takip edilmesini kolaylaştırabilir. Ancak öğretmenlerin bu teknolojilere uyum sağlaması ve kendilerini sürekli geliştirmesi gerekir. Öğretmenlik mesleğinin zamanla değişeceğini ve öğretmenlerin bu değişime ayak uydurmasının önemli olduğunu düşünüyorum." **(K5)**

"Yapay zekâ birçok konuda hızlı bilgi sunabildiği için öğretmenin uzmanlığının geri planda kalabileceğini düşünüyorum. İnsanlar yapay zekânın öğretmenin yaptığı her şeyi yapabileceğine inanırsa öğretmenlik mesleğinin değeri azalabilir. Bu nedenle öğretmenin kendi bilgi ve deneyimini koruması, teknolojiyi bilinçli kullanması önemli bence." **(K6)**

Katılımcı fen bilimleri öğretmenlerinin "*Yapay zekânın fen bilimleri öğretmenlerinin mesleki rollerini nasıl etkileyebileceğini düşünüyorsunuz?"* sorusuna ilişkin görüşlerinin içerik analiz elde edilen bulgular Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Yapay Zekânın Fen Bilimleri Öğretmenlerinin Mesleki Rollerine Etkisine İlişkin Olası Görüşler

Tema	Kodlar	Katılımcılar	f
Destekleyici rol	Öğrenmeye rehberlik etme	K1, K2, K3, K5, K6, K7	6
	Bilgiye erişimi kolaylaştırma	K1, K3, K4, K5, K6	5
	Öğretimi bireyselleştirme	K2, K4, K5, K7	4
	Yapay zekâ kullanım yeterliğini geliştirme	K1, K3, K6	3
Yönetici rol	Yapay zekâ tarafından sunulan bilgilerin doğruluğunu denetleme	K1, K2, K4, K5, K6	5
	Öğrenme sürecini izleme	K1, K3, K5, K7	4
	Öğretim sürecini planlama ve düzenleme	K4, K5, K6	3
	Öğrenci düzeyine uygun öğretim planlama	K1, K5	2

Tablo 2 incelendiğinde, fen bilimleri öğretmenlerinin yapay zekânın mesleki rollerine etkisine ilişkin olası görüşlerinin destekleyici rol ve yönetici rol olmak üzere iki tema altında toplandığı görülmektedir. Destekleyici rol temasında öğrenmeye rehberlik etme (f=6) ve bilgiye erişimi kolaylaştırma (f=5) kodları öne çıkmaktadır. Yönetici rol temasında ise yapay zekâ tarafından sunulan bilgilerin doğruluğunu denetleme (f=5) ve öğrenme sürecini izleme (f=4) kodları dikkat çekmektedir. Bu görüşler, yapay zekâ kullanımının öğretmenin rehberlik, denetim ve öğrenme sürecini yönetme sorumluluklarını yeniden şekillendirebileceğine işaret etmektedir. Bu konuda fen bilimleri öğretmenlerinin görüşlerini yansıtan doğrudan alıntılara aşağıda yer verilmiştir.

Yapay zekâ öğrencilerin bilgiye daha hızlı ulaşmasını sağlayabilir. Ancak öğrencilerin bilgiyi anlamlandırmaları ve doğru kullanmaları için öğretmenin rehberliğine ihtiyaç vardır." **(K1)**

"Yapay zekânın verdiği bilgileri mutlaka kontrol etmek gerekir. Çünkü her bilgi doğru olmayabilir. Öğretmen olarak hem bilgilerin doğruluğunu denetlemeli hem de öğrencilerin öğrenme sürecini takip etmeliyiz." **(K2)**

"Yapay zekâ, öğrencilerin farklı öğrenme ihtiyaçlarına uygun etkinlikler hazırlamamıza yardımcı olabilir. Böylece öğretimi öğrencilerin düzeylerine göre planlamak kolaylaşabilir." **(K5)**

Katılımcı fen bilimleri öğretmenlerinin "*Yapay zekânın öğretmen-öğrenci iletişimi ve etkileşimi üzerindeki olası etkileri nelerdir?"* sorusuna ilişkin görüşlerinin içerik analiz elde edilen bulgular Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Yapay Zekânın Öğretmen-Öğrenci İletişimi ve Etkileşimi Üzerindeki Olası Etkileri

Tema	Kodlar	Katılımcılar	f
Olumlu Etki	Nitelikli soruların geliştirilmesi	K1, K2, K4, K5, K6	5
	Öğrencilerin derse aktif katılımı	K3, K4, K6, K7	4
	Bireysel iletişim fırsatlarının artması	K1, K3, K5, K7	4
	Anında geri bildirim sağlama	K1, K2, K4, K6	4
Olumsuz Etki	Öğretmen-öğrenci iletişiminin zayıflaması	K1, K2, K5, K6	4
	Öğretmene duyulan güvenin azalması	K2, K4, K6	3
	Teknolojiye aşırı bağımlılık	K1, K3, K7	3
	Yüz yüze etkileşimin azalması	K2, K5	2
İnsani ve Pedagojik Boyut	Empati ve duygusal destek ihtiyacı	K1, K2, K5, K6, K7	5
	Öğrenciyi bireysel olarak tanıma	K1, K3, K5, K7	4
	Öğretmenin sosyal ve duygusal rehberliği	K2, K5, K6, K7	3

Tablo 3 incelendiğinde, yapay zekânın öğretmen-öğrenci iletişimi ve etkileşimi üzerindeki olası etkilerine ilişkin görüşlerin olumlu etki, olumsuz etki ve insani ve pedagojik boyut olmak üzere üç tema altında toplandığı görülmektedir. Olumlu etki temasında nitelikli soruların geliştirilmesi (f=5), olumsuz etki temasında ise öğretmen-öğrenci iletişiminin zayıflaması (f=4) öne çıkmaktadır. İnsani ve pedagojik boyutta empati ve duygusal destek ihtiyacı (f=5) ve öğrenciyi bireysel olarak tanıma (f=4) dikkat çekmektedir. Bu bulgular, yapay zekânın sınıf içi etkileşimi destekleme potansiyelinin yanı sıra öğretmenin iletişimsel ve duyuşsal sorumluluklarının önemini de ortaya koymaktadır. Fen Bilimleri öğretmenlerinin görüşlerini yansıtan örnek doğrudan alıntılara aşağıda yer verilmiştir.

"Yapay zekâ sayesinde öğrenciler derse daha fazla katılabilir ve merak ettikleri konular hakkında daha nitelikli sorular sorabilirler. Öğretmen de bu sorulardan hareketle öğrencilerle daha verimli bir iletişim kurabilir. Böylece sınıf içindeki etkileşimin artacağını düşünüyorum." **(K1)**

"Yapay zekânın sınıfta daha fazla kullanılması, öğretmen ve öğrenci arasındaki iletişimin zamanla soğumasına neden olabilir. Öğrenciler bazı konularda öğretmenle konuşmak yerine doğrudan yapay zekâya yönelirse öğretmene duydukları güven de etkilenebilir." **(K2)**

"Bence yapay zekâ ne kadar gelişirse gelişsin öğretmenin öğrenciyi anlaması ve onun duygularını fark etmesi çok önemli. Öğrenciler yalnızca bilgiye değil, anlaşılmaya ve desteklenmeye de ihtiyaç duyar. Bu yüzden öğretmenin empati kurması ve öğrencilerle insani bağını koruması gerekiyor." **(K7)**

Katılımcı fen bilimleri öğretmenlerinin *"Yapay zekânın fen bilimleri öğretiminde kullanılan pedagojik yaklaşımları ve öğretme biçimlerini nasıl etkileyebileceğini düşünüyorsunuz?"*

sorusuna ilişkin görüşlerinin içerik analizi sonucunda elde edilen bulgular Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Yapay Zekânın Pedagojik Yaklaşımlar ve Öğretme Biçimleri Üzerindeki Olası Etkileri

Tema	Kodlar	Katılımcılar	f
Riskler	Hazır içeriklere aşırı bağımlılık	K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7	7
	Düşünme ve araştırma çabasının azalması	K1, K2, K3, K4, K6	5
	Özgün fikir üretiminin sınırlanması	K2, K4, K5, K7	4
	Öğretmenin yapay zekâ çıktılarına aşırı güvenmesi	K3, K4, K5	3
Verimlilik	Ders planlama sürecinin hızlanması	K1, K3, K4, K5, K6	5
	Öğretim materyali tasarımının kolaylaşması	K2, K3, K4, K5, K7	5
	Farklı öğretim yöntemlerinin geliştirilmesi	K1, K4, K6, K7	4
	Öğrenci düzeyine uygun etkinlik hazırlama	K1, K2, K3, K5	4
Öğretim Sürecinin Çeşitlendirilmesi	Alternatif etkinliklerin geliştirilmesi	K1, K3, K4, K5, K6, K7	6
	Öğretim materyallerinin çeşitlendirilmesi	K1, K2, K3, K4, K6	5
	Farklı öğretim yaklaşımlarından yararlanılması	K4, K6, K7	3

Tablo 4 incelendiğinde, fen bilimleri öğretmenlerinin yapay zekânın pedagojik yaklaşımlar ve öğretme biçimleri üzerindeki olası etkilerine ilişkin görüşlerinin riskler, verimlilik ve öğretim sürecinin çeşitlendirilmesi olmak üzere üç tema altında toplandığı görülmektedir. Riskler temasında hazır içeriklere aşırı bağımlılık (f=7) en sık ifade edilen kod olurken bunu düşünme ve araştırma çabasının azalması (f=5) ve özgün fikir üretiminin sınırlanması (f=4) izlemektedir. Verimlilik temasında ders planlama sürecinin hızlanması (f=5) ile öğretim materyali tasarımının kolaylaşması (f=5) öne çıkmaktadır. Öğretim sürecinin çeşitlendirilmesi temasında ise alternatif etkinliklerin geliştirilmesi (f=6) ve öğretim materyallerinin çeşitlendirilmesi (f=5) en sık vurgulanan kodlardır. Bu bulgular, öğretmenlerin yapay zekâyı öğretim süreçlerini kolaylaştırma ve zenginleştirme potansiyeli taşıyan bir araç olarak değerlendirdiklerini; bununla birlikte hazır içeriklere aşırı bağımlılığın düşünme ve özgün fikir üretme süreçleri açısından risk oluşturabileceğini düşündüklerini ortaya koymaktadır. Katılımcı fen bilimleri öğretmenlerin görüşlerinden bazı alıntılar aşağıda verilmiştir.

"Yapay zekâ ders planı hazırlama ve materyal oluşturma konusunda öğretmene zaman kazandırabilir. Öğretmen, bu sayede derslerini daha hızlı planlayabilir ve öğrencilerin seviyelerine uygun etkinlikler hazırlayabilir. Ancak yapay zekânın sunduğu içerikleri doğrudan kullanmak yerine öğretmenin kendi sınıfına göre düzenlemesi gerektiğini düşünüyorum." **(K1)**

"Öğretmenler her şeyi yapay zekâya hazırlatırsa zamanla kendileri düşünmeden hazır bilgileri kullanmaya başlayabilir. Bu durum hem öğretmenin hem de öğrencilerin kendi fikirlerini üretme becerisini olumsuz etkileyebilir. Bu nedenle yapay zekâdan yararlanırken her şeyi hazır beklememek gerektiğini düşünüyorum." **(K4)**

"Yapay zekâ farklı öğretim yöntemleri önerebilir ve derslerde kullanılabilecek çeşitli materyaller hazırlayabilir. Bu, öğretmenin işini kolaylaştırır. Fakat sürekli yapay zekânın sunduğu hazır cevaplara güvenmek, kişinin araştırma ve düşünme çabasını azaltabilir. Bu yüzden yapay zekâyı öğretmenin yerini alan değil, öğretmene destek olan bir araç olarak görmek gerekir." **(K6)**

Katılımcı fen bilimleri öğretmenlerinin *"Yapay zekânın yaygınlaştığı bir gelecekte öğretmenlik mesleğinde hangi becerilerin önem kazanacağını düşünüyorsunuz?"* sorusuna ilişkin görüşlerinden elde edilen bulgular Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Yapay Zekâ Çağında Öne Çıkan Öğretmenlik Becerilerine İlişkin Öğretmen Görüşleri

Tema	**Kodlar**	**Katılımcılar**	**f**
Dijital ve teknolojik yeterlikler	Yapay zekâ araçlarını etkili kullanma	K1, K2, K3, K5, K6	5
	Dijital teknolojilere uyum sağlama	K1, K3, K4, K7	4
	Yapay zekâ tarafından üretilen bilgileri doğrulama	K2, K3, K5, K7	4
	Yapay zekâyı etik ve güvenli kullanma	K1, K4, K5, K7	4
Mesleki Beceriler	Öğrenciye rehberlik etme	K1, K2, K4, K5, K6, K7	6
	Etkili iletişim kurma	K1, K2, K3, K4, K6	5
	Öğrenci düzeyine uygun öğretim tasarlama	K2, K3, K4, K5, K7	5
	Eleştirel düşünme ve problem çözmeyi geliştirme	K1, K2, K5, K7	4
	Empati kurma ve öğrenci ihtiyaçlarını anlama	K1, K2, K5, K6	4
	Mesleki gelişime ve yeniliklere açık olma	K3, K6, K7	3

Tablo 5 incelendiğinde, fen bilimleri öğretmenlerinin yapay zekânın yaygınlaştığı gelecekte önem kazanacağını düşündükleri becerilerin dijital ve teknolojik yeterlikler ile mesleki beceriler olmak üzere iki tema altında toplandığı görülmektedir. Dijital ve teknolojik yeterlikler temasında yapay zekâ araçlarını etkili kullanma (f=5), dijital teknolojilere uyum sağlama (f=4) ve yapay zekâ tarafından üretilen bilgileri doğrulama (f=4) kodları öne çıkmaktadır. Mesleki beceriler temasında ise öğrenciye rehberlik etme (f=6), etkili iletişim kurma (f=5) ve öğrenci

düzeyine uygun öğretim tasarlama (f=5) becerilerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu bulgular, geleceğin öğretmenlik mesleğinde teknolojik yeterliklerin yanı sıra öğrencilerin öğrenme süreçlerine rehberlik etme, bireysel ihtiyaçlarını gözetme ve etkili iletişim kurma becerilerinin de önemini koruyacağına işaret etmektedir. Bu konuda öğretmen görüşlerinde bazı alıntılar aşağıda verilmiştir.

"Yapay zekânın yaygınlaşmasıyla öğretmenlerin dijital araçları kullanmayı ve bu araçlardan doğru şekilde yararlanmayı bilmesi daha önemli hâle gelecek bence. Öğretmen, teknolojik gelişmeleri takip etmeli ve dijital kaynakları derslerine uygun biçimde kullanabilmeli diye düşünüyorum. Bunun yanında öğrencilerle empati kurabilmesi de çok önemli" **(K2)**

"Yapay zekâ birçok bilgiyi hızlı bir şekilde sunabilir ama bu bilgilerin doğru olup olmadığını değerlendirmek öğretmene düşer. Bu nedenle öğretmenlerin eleştirel düşünme, bilgileri analiz etme ve farklı bilgiler arasında bağlantı kurma becerilerinin gelişmiş olması gerektiğini düşünüyorum." **(K5)**

"Gelecekte öğretmenlikte teknoloji bilgisi kadar insanlarla iletişim kurabilmek de önemli olacak. Öğretmenlerin öğrencilerin duygularını anlaması, onlara empatiyle yaklaşması ve diğer öğretmenlerle iş birliği yapması gerekiyor. Çünkü yapay zekâ bilgi sunabilse de insanlar arasındaki iletişimin yerini tamamen alamaz." **(K6)**

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırma bulguları, fen bilimleri öğretmenlerinin yapay zekânın öğretmenlik mesleğindeki rolleri ve mesleki kimliği dönüştürebilecek bir unsur olduğunu düşündüklerini ortaya koymaktadır. Öğretmenin bilgi aktarıcılığından rehberlik, yönlendirme ve öğrenmeyi destekleme rollerine yönelmesi, yapay zekâ destekli eğitim ortamlarında pedagojik sorumlulukların önemini koruduğuna işaret etmektedir. Bu sonuç, Miao ve Çukurova'nın (2024) öğretmenlerin yapay zekâ okuryazarlığı, insan odaklı yaklaşım ve pedagojik uygulamalar bakımından desteklenmesi gerektiğine ilişkin çerçevesiyle örtüşmektedir. Benzer şekilde OECD (2023), dijital teknolojilerin eğitimde etkili kullanımının yalnızca teknolojik erişime değil, öğretmenlerin mesleki yeterliklerine ve pedagojik yaklaşımlarına da bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Sayın ve Orbay'ın (2026) araştırması da yapay zekânın öğretim süreçlerini desteklemenin yanı sıra öğretmenlerin rollerini ve yeterliklerini dönüştürebileceğine işaret etmektedir. Bununla birlikte, öğretmen uzmanlığının geri planda kalabileceğine yönelik kaygılar, yapay zekânın mesleki kimlik ve öğretmenlik mesleğinin toplumsal değeri açısından bazı belirsizlikler doğurabileceğini göstermektedir. Bu bağlamda yapay zekânın öğretmenin yerini alan bir unsur olarak değil, öğretmenin pedagojik rehberliğini destekleyen ve mesleki uzmanlığını tamamlayan bir araç olarak ele alınması önem taşımaktadır. Bu doğrultuda öğretmen yetiştirme programlarında yapay zekâ okuryazarlığı, yapay zekâ tarafından üretilen bilgileri eleştirel değerlendirme ve teknolojiyi pedagojik amaçlarla etkili kullanma becerilerine daha fazla yer verilmesi önerilmektedir.

Yapay zekâ, fen bilimleri öğretmenlerinin rehberlik etme, bilgiye erişimi kolaylaştırma, bilgilerin doğruluğunu denetleme ve öğrenme sürecini izleme rollerini destekleme potansiyeline sahiptir. Bu bulgular, fen bilimleri öğretmenlerinin yapay zekâyı öğretmenin

yerini alan bir teknoloji yerine öğretim sürecini destekleyen bir araç olarak değerlendirdiklerini ortaya koyan Saraçoğlu ve Yağmur (2026)'un araştırmasıyla örtüşmektedir. Diğer taraftan literatürde UNESCO (2023), yapay zekânın eğitimde insan merkezli bir yaklaşımla kullanılmasını ve öğretmenlerin pedagojik kararlarının korunmasını vurgulamaktadır. Sonuç olarak yapay zekâ, öğretmenlerin mesleki rollerini ortadan kaldırmaktan çok bu rollerin yeniden biçimlenmesine katkı sağlayabilir. Bu doğrultuda öğretmenlere yönelik yapay zekâ okuryazarlığı eğitimlerinin yaygınlaştırılması ve yapay zekâ tarafından üretilen bilgileri eleştirel değerlendirme becerilerinin geliştirilmesi önerilmektedir.

Yapay zekânın öğretmen-öğrenci iletişimini nitelikli sorular, aktif katılım ve geri bildirim yoluyla destekleme potansiyeli bulunmakla birlikte, yüz yüze etkileşimin zayıflaması ve güvene ilişkin sorunların ortaya çıkması gibi riskler de söz konusudur. Öğretmenlerin bu değerlendirmeleri, yapay zekâ destekli öğretim uygulamalarına ilişkin deneyimlerinin ve bu uygulamaların öğrenme ortamlarındaki yansımalarına yönelik gözlemlerinin bir sonucu olarak yorumlanabilir. Bu sonuçlar, sınıf öğretmenlerinin yapay zekânın eğitimde sunduğu olanaklara ve beraberinde getirdiği sınırlılıklara ilişkin görüşlerini inceleyen Kurtdede-Fidan ve Kayar'ın (2025) çalışmasıyla birlikte değerlendirilebilir. Benzer biçimde UNESCO (2023), yapay zekâ teknolojilerinin insan merkezli bir yaklaşımla kullanılmasının ve öğretmen-öğrenci ilişkilerinin korunmasının önemini vurgulamaktadır. Ayrıca Dağdelen vd. (2025) tarafından fen bilgisi öğretmen adaylarıyla yürütülen araştırmanın bulguları da bu çalışmanın sonuçlarıyla belirli ölçüde örtüşmektedir. Bu çerçevede yapay zekânın, öğretmenle doğrudan iletişimin yerini alan bir unsur olarak değil, öğretim sürecini ve kişiler arası etkileşimi destekleyen bir araç olarak değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Bu doğrultuda öğretmenlerin yapay zekâyı pedagojik amaçlarla etkili ve eleştirel biçimde kullanma yeterliklerini geliştirmeye yönelik mesleki gelişim etkinliklerinin düzenlenmesi; aynı zamanda sınıf içi uygulamalarda empatiyi, karşılıklı güveni ve yüz yüze iletişimi koruyan yaklaşımların benimsenmesi önerilmektedir.

Araştırma bulguları, yapay zekânın ders planlama, materyal geliştirme ve öğretim etkinliklerini çeşitlendirme potansiyeline sahip olduğunu; bununla birlikte, hazır içeriklere bağımlılık ve özgün düşünmenin sınırlanması gibi riskler barındırdığını göstermektedir. Bu bulgular, öğretmenlerin yapay zekâyı öğretim süreçlerini kolaylaştıran bir araç olarak değerlendirdiklerini, ancak kullanımına ilişkin çeşitli kaygılar da taşıdıklarını ortaya koyan ulusal çalışmalarla örtüşmektedir (Özer vd., 2023; Kurtdede-Fidan ve Kayar, 2025). Powell ve Courchesne (2024) de yapay zekânın fen bilimleri ders planlarının hazırlanmasını kolaylaştırabildiğini, ancak hatalı veya eksik içerikler üretebildiğini belirtmektedir. Benzer şekilde UNESCO (2023), yapay zekânın eğitimde insan merkezli ve eleştirel bir yaklaşımla kullanılmasının önemini vurgulamaktadır. Bununla birlikte, mevcut bulgular hazır içerik kullanımının düşünme becerilerini doğrudan azalttığı sonucuna varmak için yeterli değildir. Bu doğrultuda öğretmenlerin yapay zekâ tarafından üretilen içerikleri doğrulamaları, pedagojik

açıdan uyarlamaları ve özgün düşünmeyi destekleyen etkinliklerle bütünleştirmeleri önerilmektedir.

Bulgular, fen bilimleri öğretmenlerinin yapay zekânın yaygınlaşmasıyla birlikte dijital yeterliklerin yanı sıra pedagojik ve kişilerarası becerilerin de önem kazanacağını öngördüklerini ortaya koymaktadır. Yapay zekâ araçlarını etkili kullanma ve üretilen bilgileri doğrulama gereksinimi, öğretmenlerin dijital okuryazarlıklarının yanında eleştirel değerlendirme becerilerini geliştirmelerinin önemini ortaya koymaktadır. Bu sonuç, öğretmenlerin yapay zekâ yeterliklerini teknik kullanımın ötesinde etik, pedagojik ve eleştirel boyutlarıyla ele alan uluslararası yaklaşımlarla örtüşmektedir. Miao ve Çukurova'nın (2024), öğretmenler için geliştirdiği yapay zekâ yeterlik çerçevesi de insan merkezli yaklaşımı, etik ilkeleri ve yapay zekâ uygulamalarına ilişkin bilgi ve becerileri vurgulamaktadır. Benzer biçimde, Karaman ve Köse'nin (2025) fen bilimleri öğretmenleri ve öğretmen adaylarıyla yürüttükleri araştırmada yapay zekâ okuryazarlığı; farkındalık, kullanım, değerlendirme ve etik boyutlarıyla ele alınmıştır. Öğretmenlerin öğrenciye rehberlik etme ve etkili iletişim kurma becerilerini vurgulamaları, teknolojik gelişmelere rağmen insan merkezli öğretimin önemini koruduğunu düşündürmektedir. Sonuç olarak öğretmen yetiştirme programlarında yapay zekâ okuryazarlığı, etik kullanım, eleştirel değerlendirme ve yapay zekâ destekli öğretim tasarımı konularına yönelik uygulamalara yer verilmesi önerilmektedir. Ayrıca hizmet içi eğitimlerle öğretmenlerin bu alanlardaki yeterlikleri desteklenmelidir.

KAYNAKLAR

Ağmaz, R. F., & Ergulec, F. (2024). Öğretmen adaylarının eğitimde yapay zeka algıları: Bir Metafor analizi. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Ereğli Eğitim Fakültesi Dergisi*, *6*(2), 589-605. https://izlik.org/JA52MJ25DZ

Ahmad, A. S., Alomaier, A. T., Elmahal, D. M., Abdlfatah, R. F., & Ibrahim, D. M. (2021). EduGram: Education development based on hologram technology. *International Journal of Online and Biomedical Engineering, 17*(14), 32–49. https://doi.org/10.3991/ijoe.v17i14.27371

Aksekili, E., & Kan, A. (2024). Öğretmenlerin eğitimde yapay zekâ kullanımına yönelik tutum ölçeği geliştirme: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum, 13*(39), 525-542. https://izlik.org/JA59HR58RF

Baltacı, A. (2019). Nitel *araştırma süreci:* Nitel bir araştırma nasıl yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5*(2), 368-388. https://doi.org/10.31592/aeusbed.598299

Dağdelen, E., Güngör, H., & Ünal, İ. (2025). Fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ okuryazarlığı: Farklı değişkenler açısından bir inceleme. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *26*(3), 2211–2244. https://doi.org/10.17679/inuefd.1650862

Karaman, K., & Köse, M. (2025). Fen bilimleri öğretmen ve öğretmen adaylarının yapay zekaya yönelik tutumları ile yapay zeka okuryazarlık düzeyleri: İlişkisel bir inceleme. *Eğitimde Yeni Yaklaşımlar Dergisi, 8*(2), 177-197. https://doi.org/10.70325/eyyad.1782927

Karayiğit, M. G., Çilingir Altıner, E. & Ayanoğlu, K. (2025). Sınıf öğretmeni adaylarının yapay zekâya yönelik tutumlarının belirlenmesi. *International Primary Education Research Journal, 9*(2), 289–300. https://izlik.org/JA54HG64DU

Kurtdede-Fidan, N., & Kayar, İ. (2025). Sınıf öğretmenlerinin yapay zekâya bakışı: Uygulamaları, gelecek planları ve endişeleri. *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi, 16*(1), 1745-1773. https://doi.org/10.51460/baebd.1583635

Lee, C. K., & Shea, M. (2020). Exploring the use of virtual reality by pre-service elementary teachers for teaching science. *Journal of Research on Technology in Education, 52*(2), 163–177. https://doi.org/10.1080/15391523.2020.1726234

Miao, F., & Cukurova, M. (2024). AI competency framework for teachers. UNESCO. https://doi.org/10.54675/ZJTE2084

Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook* (2nd ed.). SAGE Publications.

Millî Eğitim Bakanlığı. (2024). *Türkiye yüzyılı maarif modeli: Fen bilimleri dersi öğretim programı.* https://tymm.meb.gov.tr/beceriler/fen-bilimleri-alan-becerileri

National Research Council. (2012). *A framework for K–12 science education: Practices, crosscutting concepts, and core ideas.* The National Academies Press. https://doi.org/10.17226/13165

OECD. (2023). *OECD digital education outlook 2023: Towards an effective digital education ecosystem.* OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/c74f03de-en

Özer, S., Sancar Yazıcı, A., Akgül, S., & Yıldırım, A. (2023). Okullarda yapay zekâ kullanımına ilişkin öğretmen görüşleri. *Ulusal Eğitim Dergisi, 3*(10), 1776–1794. https://doi.org/10.5281/zenodo.10085759

Polat, A. (2022). Nitel Araştırmalarda yarı-yapılandırılmış görüşme soruları: Soru form ve türleri, nitelikler ve sıralama. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (Özel Sayı 2), 161-182. https://doi.org/10.18037/ausbd.1227335

Powell, W., & Courchesne, S. (2024). Opportunities and risks involved in using ChatGPT to create first grade science lesson plans. PLOS ONE, 19(6), e0305337. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0305337

Saraçoğlu, G. K., & Yağmur, R. (2026). Eğitimde yapay zekâya dair öğretmen algıları. *Gazi Eğitim Bilimleri Dergisi, 12*(2), 152-172. https://izlik.org/JA55JE75JP

Sarıkaya, B. & Kavan, N. (2024). Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâya yönelik tutumlarının incelenmesi. *Elektronik Eğitim Bilimleri Dergisi, 13*(26), 191–203. https://doi.org/10.55605/ejedus.1550010

Sayın, V., & Orbay, K. (2026). Sınıf öğretmenlerinin yapay zekâ farkındalıkları ve yapay zekânın eğitimdeki rolüne ilişkin görüşleri. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 14*(1), 156-177. https://doi.org/10.52826/mcbuefd.1800802

Sontay, G., Kazancı, Y., & Karamustafaoğlu, O. (2024). Öğretimde yapay zekâ uygulamaları hakkında sınıf öğretmenleri ne düşünüyor? *İstanbul Eğitim Dergisi, 1*(1), 98–120. https://doi.org/10.71270/istanbulegitim.istj.1586392

UNESCO. (2023). *Guidance for generative AI in education and research*. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000386693

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri (10. Baskı).* Seçkin Yayıncılık.

THE ROLE OF MATHEMATICS ANXIETY AND ATTITUDE IN THE RELATIONSHIP BETWEEN MATHEMATICS LITERACY AND PROBLEM-SOLVING SKILL PERCEPTIONS OF VOCATIONAL HIGH SCHOOL STUDENTS

Teacher Hüsra ÖZDEMİR
Siirt Atlasjet Vocational Training Center, Siirt-Türkiye,
ORCID ID: 0009-0003-9118-8060

Asst. Prof. Dr. Furkan ÖZDEMİR
Siirt University Faculty of Education Department of Mathematics Science Education
ORCID ID: 0000-0001-9116-1480

ABSTRACT

In the rapidly changing dynamics of the twenty-first century, mathematical literacy and effective problem-solving skills have become indispensable competencies, particularly for vocational high school students who are expected to integrate theoretical knowledge with practical applications in their professional lives.The primary purpose of this research is to examine the mediating role of mathematics anxiety and mathematics attitudes in the relationship between vocational high school students' mathematics literacy and their problem-solving skill perceptions. The sample of this study, which employs a correlational survey model among quantitative research methods, consists of students studying at vocational high schools. The Mathematics Literacy Scale, Problem-Solving Skill Perception Inventory, Mathematics Anxiety Scale, and Mathematics Attitude Scale were utilized as data collection tools. In the analysis of the collected data, a mediation analysis was performed using Hayes' PROCESS macro (Model 4) to test the direct and indirect effects among the variables. The findings indicate that mathematics literacy positively and significantly predicts problem-solving skill perceptions. Furthermore, it was determined that mathematics anxiety and mathematics attitude are significant mediating variables in this relationship. Consequently, it is emphasized that in order to enhance the problem-solving capacities of vocational high school students, not only cognitive skills but also affective characteristics should be taken into consideration. Based on the findings, various recommendations are presented for mathematics educators and researchers.

Keywords : Vocational High School, Mathematics Literacy, Mathematics Anxiety, Problem-Solving Skills, Mediation Model.

MIGRATION, DISPLACEMENT, AND INDIGENOUS BELONGING IN LOUISE ERDRICH'S RECENT FICTION

Ramaraju Sabapathy
Mr., Academy of Maritime Education and Training (AMET) Deemed to be University, Faculty of Science & Humanities, Department of English, Chennai, TamilNadu, INDİA

Vairvan C
Dr., Academy of Maritime Education and Training (AMET) Deemed to be University, Faculty of Science & Humanities, Department of English, Chennai, TamilNadu, INDİA

ABSTRACT

This paper examines migration, displacement, and belonging in Louise Erdrich's recent fiction, with particular attention to *The Night Watchman* (2020), *The Sentence* (2021), and *The Mighty Red* (2024). Rather than treating migration exclusively as voluntary movement across national borders, the paper argues that Erdrich's fiction expands the concept to include forced displacement, Indigenous relocation, urban movement, cultural dislocation, and the continuing negotiation of attachment to land and community. Through a close reading of selected characters, spaces, and narrative movements, the study investigates how colonial policies, racialized institutions, economic pressures, and changing environments shape Indigenous experiences of mobility and belonging. The paper particularly considers *The Sentence*, in which Tookie's movement from incarceration into urban Minneapolis becomes inseparable from histories of Indigenous dispossession, cultural memory, and contested belonging. It then reads *The Mighty Red* in relation to mobility, economic precarity, environmental transformation, and the changing relationship between people and the land in the Red River Valley. *The Night Watchman* provides a historical framework for understanding these contemporary forms of displacement through its engagement with the termination policy and Indigenous resistance. The paper contends that Erdrich challenges conventional migration narratives by showing that Indigenous mobility cannot be separated from histories of settler colonialism, territorial dispossession, and cultural survival. Her recent fiction consequently reframes migration not simply as movement from one place to another, but as an ongoing struggle over land, memory, identity, community, and the right to belong.

Keywords: Louise Erdrich; Migration Studies; Indigenous Literature; Displacement; Settler Colonialism; Belonging; Cultural Memory.

THE CLOUD IS NOT WEIGHTLESS: MULTIMODAL FORM, DIGITAL MATERIALITY, AND ECOLOGICAL IMAGINATION IN J. R. CARPENTER'S *THE GATHERING CLOUD*

Abubakar Aminu Ibrahim
Department of English and Literary Studies, Al-Qalam University Katsina, Nigeria
Umaru Musa Yar'adua University Katsina, Nigeria

Mustapha Bala Ruma
Department of English and Literary Studies, Umaru Musa Yar'adua University Katsina, Nigeria

Shamsuddeen Bello
Department of English and French, Umaru Musa Yar'adua University Katsina, Nigeria

ABSTRACT

Cloud computing is commonly associated with weightlessness, instant access and the apparent dematerialisation of information, yet the infrastructures supporting digital storage depend on physical resources, energy and material networks. J. R. Carpenter's *The Gathering Cloud* (2016–17), an experimental digital poem-essay, challenges this perceived immateriality by juxtaposing atmospheric cloud formations with the technological systems sustaining digital information. Building on existing scholarship on the work's environmental politics and digital materiality, this paper examines how the interaction of hypertextual verse, animated digital collages and interactive textual layers organises the representation of ecological and technological interdependence. Drawing on material ecocriticism and media archaeology, the study combines qualitative multimodal textual analysis with historical and technological contextualisation. It examines how hypertextual verse, animated digital collages and interactive features connect the metaphor of the digital cloud to the physical infrastructures and environmental consequences of digital storage. The analysis distinguishes the work's literary representations from independently verifiable claims about digital infrastructure and focuses on the web-based version of the work. It argues that Carpenter's ecological critique emerges not only through the content of the poem-essay but also through the formal relationship between historical materials, digital mediation and the reader's navigation of the work. By foregrounding this relationship, the paper develops an account of digital ecopoetics in which multimodal form shapes how technological infrastructures become available for ecological interpretation. It contributes to discussions of digital literature and environmental criticism by examining how the formal organisation of an electronic literary work can make otherwise obscured technological infrastructures available for ecological interpretation.

Keywords: Digital Ecopoetics; Multimodal Form; Digital Materiality; Ecological Imagination; Cloud Computing; Media Archaeology; Material Ecocriticism; J. R. Carpenter.

TRANSLATION STRATEGIES FOR PRESERVING PRAGMATIC EFFECTS IN AUDIOVISUAL TRANSLATION

Omirzak A. M.
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
ORCID: 0009-0004-9453-2055

Evidence from the english-kazakh dialogue of how to train your dragon in the context of the 2025 remake

ABSTRACT

Preserving pragmatic effects in audiovisual translation involves transferring not only the information expressed by dialogue but also its humour, emotional force, and contribution to characterisation. This article examines these dimensions through selected English utterances and their Kazakh counterparts in a researcher-compiled dialogue collection for How to Train Your Dragon. The empirical material comes from the 2025 animated film and its Kazakh dubbed dialogue, while the 2025 live-action remake provides the broader research context. A qualitative comparative approach identifies functional substitution, explicitation, generalisation, reformulation, and changes in interpersonal meaning. The analysis indicates that idiomatic Kazakh expressions can maintain comic and emotional functions despite substantial lexical differences. However, some reformulations alter the mechanisms of irony, weaken connections between speech and gesture, or change how characters express authority and vulnerability. Pragmatic preservation is therefore understood as a contextual relationship between translated wording, narrative function, and audiovisual cues rather than as straightforward lexical correspondence.

Keywords: audiovisual translation; pragmatic effect; English-Kazakh translation; dubbing; humour; emotional expression; characterisation; How to Train Your Dragon.

Introduction

Audiovisual dialogue performs several functions simultaneously. It advances the narrative, establishes relationships, communicates emotion, and encourages viewers to interpret characters in particular ways. An utterance may convey relatively simple information while also expressing embarrassment, resistance, affection, or sarcasm. Translating its propositional meaning alone can consequently leave essential aspects of its dramatic function unrepresented. This problem is particularly relevant to How to Train Your Dragon, whose dialogue combines adventure with self-deprecating humour and conflict between individual identity and collective expectations. Hiccup's verbal wit contrasts with the physical strength celebrated by his community. His exchanges with his father, Stoick, move between comic misunderstanding and

emotionally significant disagreement. Translational choices therefore affect both individual scenes and the viewer's developing understanding of the characters.

The research context requires clarification. The 2025 production is a liveaction reimagining of the animated film, as confirmed by Universal Pictures' official description (Universal Pictures Home Entertainment, 2025). It should consequently not be described as a 2025 animated film [1].

The study asks three questions: Which strategies preserve humorous functions? How does translated dialogue maintain or modify emotional force? How do these choices influence characterisation? Its central argument is that successful pragmatic transfer depends on preserving the relationship between an utterance and its communicative context. Changes in wording may support this relationship, but they may also introduce a different emotional or comic perspective.

Theoretical framework. For this study, pragmatic effect means the interpretive response that an utterance invites within its context. Relevant responses include recognising irony, understanding a threat, sympathising with a character, or identifying disagreement beneath apparently neutral wording. These effects are analytically inferred from dialogue; they are not treated as experimentally measured audience reactions.

Audiovisual meaning extends beyond language. Chaume (2004) explains the relevance of non-linguistic film codes to translation analysis. This perspective supports examining speech alongside the visual and narrative information that frames it. A translated sentence may remain understandable while losing a connection with a gesture or other visible action [2, 12-24].

Humour introduces a related difficulty. Zabalbeascoa (2005) questions the assumption that similarity between source and target formulations necessarily produces equivalent funniness. For translation analysis, this means that preserving a joke's wording and preserving its comic mechanism are separate questions. A

different expression may recreate a recognisable humorous function, whereas a close translation may fail to signal the intended incongruity [3, 185-207].

Characterisation also depends on register and tone. Pettit (2005) examines how audiovisual translators negotiate verbal, non-verbal, aural, and visual meanings. This approach is useful for distinguishing what characters say from how their language positions them socially and emotionally [4, 49-65].

The present analysis distinguishes three levels: propositional content, immediate communicative function, and contribution to characterisation. These levels may be preserved unevenly. A translation can retain an instruction but intensify its authoritarian tone, or maintain humour while replacing the original form of selfdeprecation. Evaluation must therefore identify both continuity and change.

Materials and method. The empirical material consists of readable extracts from the supplied English-Kazakh dialogue collection. The researcher describes the Kazakh text as a script of

voiced translation. Later explanatory pages discuss subtitling, but these planning notes are not treated as evidence that the dialogue examined here originated as independently produced subtitles.

The analysis is qualitative and purposive. It focuses on passages that display humour, emotional expression, or characterisation, rather than attempting to classify the complete film.

The unit of analysis is an utterance or short exchange. English and Kazakh passages are aligned through semantic correspondence and conversational sequence. This is necessary because their numbering and segmentation diverge.

Each example is examined by identifying its contextual function, describing the linguistic change, and assessing which pragmatic features remain available. English glosses of Kazakh wording are explanatory back-translations produced for this article. They should not be confused with alternative official translations.

Several limitations apply. The soundtracks were not directly examined, so conclusions concern the transcribed verbal component of the dub. Intonation, acting, duration, and lip synchronisation are not measured. References to visual context concern the interpretation required by the dialogue, rather than a frame-by-frame comparison of the films. Finally, the study makes no claims about actual audience responses or the translators' documented intentions. It describes observable choices and their plausible interpretive consequences.

Preserving humour

Recasting self-deprecating irony. Hiccup introduces his name and comments: "Great name, I know." [5].

"Бұл не ат дейсіздер ғой."

The Kazakh wording can be glossed as "You must be wondering what kind of name that is." The English formulation presents apparent praise whose ironic interpretation depends on the preceding introduction. The Kazakh version anticipates the audience's negative evaluation and makes that response more explicit.

The strategy is a pragmatic reformulation rather than literal translation. Both versions present Hiccup as aware that his name may sound unusual and willing to joke about himself. Nevertheless, they achieve this through different mechanisms: ironic praise in English and imagined audience commentary in Kazakh.

The translation preserves the broad self-deprecating function while altering the speaker's relationship with the listener. Hiccup becomes more openly conversational. This is a strong example of functional continuity without identical rhetorical form, although the original contrast between positive wording and negative implication is reduced.

Maintaining a narrative punchline. The opening narration describes the village's problem as "pests," introduces familiar examples, and concludes with dragons.

English: "You see, most places have mice or mosquitoes. We have… dragons."

Kazakh: “Әдетте зиянкестер деп егеуқұйрықтар немесе шегірткені айтамыз ғой. Ал, бізде… Айдаһарлар.”

The target text substitutes rats and locusts for mice and mosquitoes. These substitutions change the specific comparison but preserve its structure: ordinary troublesome creatures establish an expectation, and dragons introduce an exaggerated alternative.

The important feature is the delayed contrast. The Kazakh “Ал, бізде…” retains a transition that prepares the final revelation. The pragmatic function remains accessible because the translation preserves the disproportion between the category of household or agricultural pests and the danger associated with dragons.

This example demonstrates that lexical substitution need not remove humour. The comic mechanism depends primarily on narrative escalation. The target version retains that mechanism even though the examples used to establish it differ.

Replacing wordplay with motivational content. A less complete transfer appears in the exchange:

“I need to make my mark.” [5].

“Қыстақты қорғау менің де міндетім ғой.”

The Kazakh version means approximately “Protecting the village is my duty too.” The English idiom concerns making an impression or establishing a reputation. Its comic potential develops when another speaker replies that Hiccup has already made numerous marks “in all the wrong places,” connecting figurative achievement with physical damage.

The translation replaces the idiom with an explicit statement of responsibility. Hiccup’s desire to participate remains clear, but the linguistic foundation for the following joke changes. The Kazakh response can still recall his previous mistakes, yet it no longer develops the same double meaning.

Pragmatic preservation is therefore partial. The exchange maintains conflict between Hiccup’s ambition and others’ scepticism, but loses a distinctive verbal mechanism. The example shows why evaluation should extend beyond isolated sentences to the responses they enable.

Strengthening a comic reversal. Stoick recounts obeying his father’s instruction to strike his head against a rock. The exchange includes:

“And you know what happened?” — “You got a headache.” — “That rock split in two.” [5].

“Содан не болғанын білесің бе?” — “Басың жарылды ма?” — “Тас жарылды.”

The Kazakh response asks whether Stoick’s head split, after which Stoick explains that the rock split. The repeated verb “жарылды” establishes a direct contrast between two possible outcomes.

The English joke opposes an ordinary bodily consequence to an extraordinary demonstration of strength. The Kazakh version maintains this reversal and gives it a more conspicuous lexical pattern. It also intensifies the imagined bodily consequence.

This is a locally successful functional substitution. The target exchange preserves the interruption of Stoick's heroic account and its exaggerated conclusion. At the same time, it makes the joke somewhat harsher by replacing a headache with potential injury.

Weakening gesture-dependent humour. Hiccup objects:

"But you just pointed to all of me." [5]. The corresponding Kazakh passage includes:

"Шамам келмейді ғой дейсің бе?!"

This can be glossed as "Are you saying I cannot manage it?" The English wording draws attention to the scope of another character's gesture. Its humour depends on Hiccup interpreting criticism as a rejection of his entire person.

The Kazakh reformulation makes the inferred criticism explicit but does not directly mention the gesture. It preserves the interpersonal disagreement while weakening the verbal reference that connects the response to visible action.

The translation may still be understandable when performed alongside the scene. However, understanding the dispute does not guarantee preservation of the same joke. This passage illustrates a specific risk in audiovisual translation: explicating an implication can remove the playful process through which the character arrives at it.

Preserving emotional force

The opening description places Berk close to "freezing to death." "Ауа-райы сай сүйектен өтер суық."

The target expression describes cold penetrating to the bones. Rather than reproduce the English formulation directly, it uses a bodily image that communicates severe discomfort.

The translation preserves hyperbole through idiomatic substitution. The emotional function lies in presenting the setting as overwhelmingly unpleasant, and the Kazakh image supports that judgement.

A related example concerns "the meridian of misery," rendered as:

"Адам паналайтын жер емес." Approximately, this means "It is no place for human habitation." The negative evaluation remains, but the mock-geographical metaphor disappears. Emotional force is maintained more clearly than rhetorical individuality: the translation conveys hostility towards the setting while reducing the narrator's elaborate verbal wit.

During his disagreement with Stoick, Hiccup states:

"It's who I am, Dad." [5].

"Мен сондай адаммын ғой, түсінесіз бе?!"

The target wording means approximately "That is the kind of person I am, do you understand?" Both versions explain behaviour through identity. The Kazakh sentence, however, adds an explicit appeal for understanding.

This expansion increases interpersonal pressure. Hiccup is not simply describing himself; he challenges the listener to acknowledge that description. The particle "ғой" also contributes an emphatic conversational quality in this context.

The source address “Dad” is not directly reproduced in this sentence, while the polite verb form marks the addressee relationship differently. Consequently, the translation preserves frustrated self-assertion but redistributes its emotional signals.

The result appears more argumentative at the level of wording, although its performed intensity would require examination of the soundtrack.

Another significant statement is:

“Dad, I can’t kill dragons.” [5].

The corresponding Kazakh passage reads:

“Қайталап айтам, айдаһарды өлтіру қолымнан келмейді.”

The formulation means approximately “I repeat, I cannot bring myself to, or cannot manage to, kill dragons.” The phrase “қолымнан келмейді” provides an idiomatic expression of inability, while “Қайталап айтам” explicitly marks repetition.

The emotional continuity concerns Hiccup’s insistence that killing dragons is incompatible with his position. However, the Kazakh idiom does not by itself determine whether the difficulty is practical, psychological, or moral. That interpretation depends on the surrounding dialogue and narrative.

The added repetition marker makes his frustration explicit. The translation therefore preserves resistance and may strengthen its insistence, but a careful analysis should avoid treating lexical intensity alone as proof of equivalent emotional experience.

Translation and characterisation

The translation of “Hiccup” as “Ықылық” preserves the lexical meaning of the name. This matters because the name participates in the opening self-deprecating commentary. A purely sound-based rendering could retain recognisability while making its ordinary meaning less accessible to Kazakh-speaking viewers.

Here, naming supports pragmatic continuity. The target audience receives a semantically unusual name before encountering Hiccup’s comment about it. The translation thus helps maintain the relationship between naming and his awareness of social awkwardness.

Not all references receive the same treatment. In the opening explanation, “gnomes and trolls” becomes the broader “Құбыжықтар,” meaning monsters. Later, the dialogue retains trolls as “тролль.” Generalisation is therefore local rather than uniform. It simplifies one passage but does not establish a consistent strategy for every mythical reference.

Hiccup imagines the benefits of killing a dragon:

“My life will get infinitely better. I might even get a date.” [5].

“Батыр атанып, қайтып келем(ін). Әйтпесе, қыздар да қарамай қойды ғой.”

The Kazakh passage can be glossed as “I will return as a hero. Otherwise, even the girls have stopped paying attention to me.” The target wording makes heroic recognition more explicit and presents romantic neglect as an existing problem.

Both versions associate achievement with social acceptance. Nevertheless, the English line imagines a possible future reward, while the Kazakh version adds a complaint about the present. This changes Hiccup's self-presentation. He remains insecure and eager for recognition, but the translated wording places greater emphasis on social frustration. The broad character function survives, while the balance between hopeful fantasy and grievance shifts.

Stoick's speech connects carrying an axe with representing the community: "When you carry this axe, you carry all of us with you." [5].

The Kazakh passage states:

"Мына балтаны алдың ба, біздің заңмен келісуіңе тура келеді." Approximately, this means "Once you take this axe, you will have to accept our law." The English formulation presents belonging through a symbolic burden.

The target version presents obligation through compliance with a collective rule.

The following sequence preserves parallel demands:

"Біз секілді жүресің. Біз секілді сөйлейсің. Ойың да біздікіндей болады."

These sentences correspond to walking, speaking, and thinking like the group. Repetition maintains the pressure towards conformity. However, the preceding reference to law makes Stoick's position more explicitly regulatory.

The translation therefore retains the conflict between father and son while modifying the representation of authority. Stoick's collective expectations become less metaphorical and more directly compulsory.

Discussion. The examples demonstrate that pragmatic preservation is selective. Humour, emotional force, and characterisation are interconnected, but they do not necessarily survive a translation choice to the same degree. The cold-weather description retains expressive force while losing a metaphor. The self-introduction retains self-deprecation while changing irony into explicit audience commentary. The axe speech retains collective pressure while reframing its justification.

Functional substitution is most effective where the target wording preserves the relation that generates an effect. The pest sequence retains escalation; the rock exchange retains reversal. By comparison, the "make my mark" exchange changes the verbal relationship between an initiating statement and its reply.

Explicitation also produces mixed results. It can clarify motivation or frustration, yet reduce interpretive play. Describing what a gesture implies is not equivalent to allowing a character to joke about the gesture itself.

These findings have relevance to the 2025 remake without establishing the quality of its translation. Even an identical verbal line would require reassessment within a different performance. Gesture, delivery, editing, and conversational timing can change the conditions under which wording becomes humorous or emotional.

Conclusion. The examined English–Kazakh extracts suggest that preserving pragmatic effects depends on maintaining communicative relationships rather than reproducing individual words. Idiomatic substitution, reformulation, and explicitation can support humour and emotional expression when they retain the contrast, stance, or interaction that gives an utterance its function.

At the same time, changes may weaken wordplay, reduce connections with gestures, or alter characterisation. Successful transfer at one level does not establish complete equivalence across all dimensions.

The principal contribution of this analysis is therefore a differentiated account of preservation: what remains recognisable, what changes, and how those changes affect interpretation. Further research should examine the relevant soundtracks, and include audience evidence before making claims about realised pragmatic effects.

References

1. Universal Pictures Home Entertainment. (2025, July 14). How to Train Your Dragon (2025): Press release. Official publication

2. Chaume, F. (2004). Film studies and translation studies: Two disciplines at stake in audiovisual translation. Meta, 49(1), 12-24.

3. Zabalbeascoa, P. (2005). Humor and translation—an interdiscipline. HUMOR, 18(2), 185-207.

4. Pettit, Z. (2005). Translating register, style and tone in dubbing and subtitling. The Journal of Specialised Translation, 4, 49-65.

AFRICAN WOMAN AND AESTHETICS: PHILOSOPHIES OF PERSONHOOD AND COMMUNITY

Florence Olajumoke EGBOWON
Adekunle Ajasin University, Akungba Akoko

Ayobami Oluwasegun ADIGUN
Federal University Oye Ekiti, Ekiti State

ABSTRACT

This article examines African womanhood through the interconnected concepts of aesthetics, personhood, and community. It argues that the African woman should not be treated merely as a cultural symbol or social category but as a philosophical subject whose dignity, agency, creativity, identity, and communal relationships require critical examination. The study places African feminist thought in conversation with African communitarian philosophies of personhood and with aesthetic theories concerning beauty, embodiment, art, identity, and social meaning. It engages the views of John Mbiti, Ifeanyi Menkiti, Kwame Gyekye, Kwasi Wiredu, Nkiru Nzegwu, Ifi Amadiume, Oyèrónkẹ́ Oyěwùmí, Sophie Oluwole, Polycarp Ikuenobe, and contemporary Ubuntu scholars. The paper argues that personhood in many African philosophical traditions is relational and ethically cultivated, but communal accounts can become problematic when community is interpreted as requiring conformity or when gendered power structures are presented as timeless cultural truths. Nzegwu's work is particularly important because it challenges assumptions that African women were historically positioned only as subordinate subjects. The article further argues that aesthetics is not reducible to physical beauty: it includes character, expressive practices, artistic production, dress, embodiment, public presence, ritual, domestic creativity, and the organization of communal life. A philosophical account of African womanhood must integrate individual dignity with relational responsibility while remaining alert to gender inequality, colonial distortions, globalization, commercialization, and contemporary struggles over identity. The article concludes that an adequate African philosophy of womanhood should recognize women as autonomous moral agents and creative participants in community rather than treating them solely as bearers of tradition.

Keywords: African Woman, Aesthetics, Personhood, Community, African Feminism, Ubuntu, Gender, Identity, African Philosophy

CHALLENGES AND INNOVATIVE PATHS IN THE INTEGRATION OF BILINGUAL CHILDREN IN A PRIMARY SCHOOL IN BUDAPEST

Angéla IMRE
Dr., Eötvös Loránd University, Bárczi Gusztáv Faculty of Special Needs Education, Department of Speech and Language Therapy, HUNGARY

Krisztina FÖLDINÉ SZŰCS
Bajza Utca Primary School, HUNGARY

Dóra SZANATI
Dr., Eötvös Loránd University, Bárczi Gusztáv Faculty of Special Needs Education, Department of Speech and Language Therapy, HUNGARY

ABSTRACT

In majority, monolingual public primary schools, the effective integration of non-native Hungarian-speaking students poses a significant professional challenge. Successful participation in institutional education requires a high level of proficiency in the language of instruction, encompassing not only everyday communication skills but also the mastery of subject-specific academic vocabulary and abstract grammatical structures.

In this presentation, we outline the experiences of a primary school in Budapest with a substantial proportion of bilingual students. As a baseline, we recall the findings of our previous diagnostic assessment (spontaneous speech, speech processing, and articulation) and demonstrate how our institutional practice has evolved based on the resulting developmental framework and stakeholder feedback.

Sustainable innovation in our institution is significantly supported by a partnership with the local municipality, which provides a dedicated allowance of teaching hours specifically allocated for targeted instruction of international students. Under the new structure introduced in the 2026/2027 academic year, traditional class division was replaced by grade-level grouping: fifth-grade bilingual students cover the core curriculum mandated by the National Core Curriculum during native language arts classes within a dedicated group tailored to their needs. These lessons are conducted by an educator qualified in subject-matter teaching, Hungarian as a foreign language, and English language pedagogy, thereby bridging language barriers and conceptual difficulties.

This model is supplemented by a unique, interdisciplinary subject-specific tutoring system: students receive targeted support for one additional hour per week to master the terminology of history and natural science. Through visual aids and contextualized explanations, the learning pace and vocabulary development of foreign students match those of native-speaking groups.

Our results highlight how an initiative rooted in diagnostic assessment can transform into a comprehensive institutional program that ensures seamless transition to further education.

Keywords: Bilingualism, Language integration, Differentiated instruction, Academic vocabulary acquisition, Institutional innovation

INTRODUCTION

In the 21st century, bilingualism is no longer an unfamiliar concept. It is a well-established fact that this phenomenon affects the majority of the world's population. Both historical and linguistic data demonstrate that most major state entities were multilingual. At the same time, the fact that a country is considered multilingual does not automatically imply that its inhabitants are bilingual. When examining the academic literature on individual bilingualism, one encounters a rich array of terminology: typologies can be established in various ways based on the degree, manner, and timing of language acquisition (Imre, 2006). In the present study, our operational definition of bilingualism is primarily grounded in the work of Bartha, who posits that "an individual is considered bilingual if they regularly use two or more languages in their daily interactions in accordance with their communicative and sociocultural needs (orally, in writing, or in signed form)" (Bartha, 1999, p. 40).

The development of bilingualism can primarily be attributed to various economic and social factors. As a consequence of globalization and migratory flows, non-native Hungarian and bilingual children are appearing in an increasing proportion in national public education institutions (including the *Bajza Street Primary School* in Budapest, where non-Hungarian citizens constitute more than one-fifth of the 537 enrolled students). In their new home country, families face numerous challenges rooted in differing degrees of socialization, diverging values and norms, as well as linguistic barriers. There is no unified practice for addressing these issues; failure to find solutions may lead to the isolation of specific ethnic groups, which can negatively affect the majority society in the long term. Since this phenomenon affects entire families, it inevitably impacts the operation of educational institutions as well.

When families arrive only for a short period—for instance, due to parental employment—they primarily seek dual-language schools for their children and do not consider the acquisition of the majority language necessary. However, when a family plans a long-term stay or has settled permanently, ensuring that children integrate linguistically and gain a thorough understanding of the country's culture becomes a priority; hence, they prefer state educational institutions with Hungarian as the language of instruction (a decision in which financial considerations may also play a crucial role). While this linguistic diversity is a familiar aspect of education in other parts of the world, Hungary has only faced a growing presence of children with native languages other than Hungarian in state institutions in recent decades, necessitating targeted institutional preparation.

The school integration of children from migrant or minority backgrounds is a complex sociocultural process. John Ogbu's cultural-ecological theory highlights that in pluralistic societies, the academic performance of minority or migrant groups is significantly influenced by the degree of structural support and inclusive environment provided by the majority education system. Modern bilingual pedagogical approaches—as Jim Cummins emphasizes in his latest theoretical synthesis—underscore that the multilingual classrooms of post-migrant societies serve as critical arenas for educational equity and social integration (Cummins, 2021). To achieve this, it is essential that educators treat students' home-brought linguistic and cultural backgrounds not as deficits, but as valuable capital (Hattan et al., in press), creating inclusive interpersonal spaces that expand students' opportunities for identity development and learning. Ogbu's theory is effectively applicable not only in the context of American migrants or African Americans, but also for analyzing the school integration and motivational structures of regional/European minority and migrant groups (such as transborder or international students). At the same time, serious challenges arise in practical implementation: integration into the majority education system is hindered by initial uncertainties stemming from cultural and linguistic differences (lack of confidence, language barriers), the overcoming of which requires targeted institutional programs and bridge-like support structures (Pallay, 2019). An American study by Pasquarella and colleagues (2025) highlights that teachers in majority schools frequently report low confidence and insufficient methodological preparedness regarding the education of bilingual learners, as their initial teacher training does not adequately prepare them for the application of language standards and content-area integration. The authors emphasize that teacher self-efficacy depends not on length of service, but on targeted, continuous professional development.

Regarding theoretical foundations, Jim Cummins' (2000) distinction between *BICS* (*Basic Interpersonal Communicative Skills* – everyday conversational language) and *CALP* (*Cognitive Academic Language Proficiency* – cognitive academic/subject-specific language) is indispensable. Empirical evidence indicates that foreign students acquire everyday conversational language (*BICS*) relatively quickly, yet this alone is insufficient for academic success in subjects such as history or natural sciences. Modern reading research approaches demonstrate that text comprehension and knowledge building constitute an inseparable, recursive process in which students' cultural, experiential, and linguistic repertoires represent a key intellectual resource within majority-language educational environments. Consequently, the comprehension of subject-specific vocabulary and abstract concepts (*CALP*) requires targeted, structural pedagogical support—known as *scaffolding* (Gibbons, 2015; Echevarria et al., 2016)—wherein the knowledge students bring from their homes and communities provides an organic foundation for constructing new knowledge.

Diagnostic Foundations and Speech Therapy Protocols

Successful participation in institutional education fundamentally requires a proficient level of the language of instruction. In the Hungarian educational system, specific criteria determine whether a child is deemed ready for school, which include linguistic aspects (vocabulary, knowledge of grammatical structures, appropriate pronunciation, etc.). It is essential to verify the fulfillment of these criteria through both formal and informal methods, as any delay, lag, or deficit provides a basis for planning professional development and support.

Since 2013, speech therapy services have mandated the screening of speech and language development for children who have reached their third and fifth years of life (see Government Decree 15/2013 [II. 26.] EMMI, Section 25). The screening at age three focuses on language development (receptive and expressive language), while the screening at age five primarily targets speech articulation and written language (reading and writing) readiness. Based on the screening results, children concerned participate in further examinations and may receive speech therapy.

An established speech therapy protocol already exists for screening native Hungarian-speaking children. The professional procedural guidelines for speech therapy screening in Hungary are detailed in *A logopédiai ellátás szakszolgálati protokollja* (Torda, 2015). The screening tool for three-year-olds is the *MacArthur-Bates Communicative Development Inventories III* (*KOFA-3*), which parents complete either on paper or online, meaning speech therapists do not meet the children directly at this stage. For five-year-olds, the *SZÓL-E?* screening procedure is applied, which is administered directly to the children by the speech therapist. However, there is no subsequent language screening immediately upon school entry.

What is the situation regarding bilingual children, however? How do we assess their speech and language levels? The question arises: can we apply the same screening tools as in the case of monolingual children? In general practice, the language proficiency of bilingual individuals is measured language by language, and the results are compared with the standard results of monolinguals, a practice that faces considerable criticism. Navracsics (2010) frequently cites François Grosjean’s analogy in this regard: using a sports example, comparing a hurdler's results to those of a runner and a high jumper means they must understand both, but individually they might not be the best in either (Grosjean, 1992). The same phenomenon occurs in the linguistic domain.

Based on research, we encounter the finding that bilingual children initially perform seemingly weaker than their monolingual peers at the onset of language acquisition; however, by the third grade examined, they overcome this disadvantage and, in certain areas, outperform others (Bialystok et al., 2004; Byrd, 2012; Imre, 2005; Imre et al., 2025). Testing has an extensive literature; bilingual tests already exist, such as the *Bilingual Verbal Ability Test* (*BVAT*) or *Cross-linguistic Lexical Tasks*, which primarily focus on vocabulary (Ehret & Marton, 2014). Certain tasks from tests developed for monolingual children may be suitable for language

assessment, but researchers warn against relying on standard scores. Beyond tests, it is advisable to observe and examine the child's language use habits and spontaneous speech to obtain a more comprehensive linguistic profile. Based on Mária Gósy's (2005) psycholinguistic research, the development of the mental lexicon and the efficiency of speech processing are crucial for bilingual children. The ultimate goal of diagnostic measurements is to map when students' linguistic development reaches the threshold where differentiated support can be gradually phased out, allowing the student to be seamlessly integrated into the native-speaking community.

RESEARCH AND FINDINGS

In our current research, we seek to answer what level of language proficiency our non-Hungarian speaking students participating in education possess, and how we can support potential underachievers through targeted assistance so that they can successfully follow school instruction (Imre et al., 2025).

Institutional Background and Initial Challenges

We conducted our study at the *Bajza Street Primary School*, operating in the heart of the 6th district of Budapest, which is attended by over 500 students, with an exceptionally high proportion of foreign students (more than one-fifth of the student body are non-native Hungarian speakers) (Imre et al., 2025). The students speak nearly thirty different languages in total, representing not only a serious pedagogical challenge but also an enriching opportunity for the community. In addition to its English dual-language, German minority, and advanced mathematics classes, the institution has operated groups supported by a Hungarian as a Foreign Language (*MID*) program since 2017, the financial background of which is ensured by the partnership and support of the Municipality of Terézváros.

Language is the key to integration and learning; however, during the initial period, the lack of a common language, minimal vocabulary, and the resulting vulnerability caused severe difficulties. Since the vast majority of teachers do not speak foreign languages, and parents do not speak Hungarian, an effective protocol was implemented to bridge communication: all official notifications are issued exclusively in writing in Hungarian, which families resolve using translation tools or assistance, while personal consultations are attended with an interpreter.

Sample and Focus Points of the Previous Investigation

During our previous empirical investigation, we recorded spontaneous speech samples from 17 third-grade students (9 boys and 8 girls), assessed their speech processing, and examined their articulation from a speech therapy perspective (Imre et al., 2025). This age group was brought into focus because they have been in institutional contact with the Hungarian language for at least three years, possess the basic elements of written language, and must increasingly rely on knowledge acquired through reading during their studies. A diverse linguistic background appeared within the examined population: 5 Chinese, 3 Russian, 2 Turkish, 2 English, and 1

Hindi, 1 Swedish, 1 Portuguese, 1 Spanish, and 1 Ukrainian native-speaking student participated in the assessment.

The diagnostic examinations included the following tasks: spontaneous speech, nonword repetition, sentence repetition, sound identification within words, providing initial sounds in words, retelling a read story, word definition, and picture-based storytelling (Imre et al., 2025). In the nonword repetition test, out of the 17 children, 4 (Chinese, Turkish, Swedish, Portuguese) demonstrated completely flawless repetition conforming to the standard pronunciation rules of Hungarian sounds. Typical deviations among vowels included closer articulation (Russian, Spanish), the retraction of front rounded vowels, and the shortening of the "é" sound. Among consonants, variations were caused by the articulation of the "r" sound (trilled, or substitution with j/l), the devoicing of fricatives (e.g., z > sz, zs > s), and changes in the mode of articulation for the sounds "gy" and "c".

Among the subtests examining phonological awareness, students achieved 100% accuracy in providing initial word sounds, while Chinese students showed variations in sound identification due to phonological differences. In the sentence repetition test, alongside morphosyntactic and lexico-semantic analyses, characteristic vernacular/environmental influences were recorded, such as omitting the ending of the expression *maradjon csendben* (remain silent), using the form *csönd*, or pronouncing *oroszlány* instead of *oroszlán* (lion), which may also be semantically motivated.

Structural Innovation and the 2026/2027 Academic Year Model Shift

Experience showed that a few hours of *MID* development per week were insufficient on their own to fulfill upper-grade subject-matter requirements (history, natural sciences). Therefore, the institution implemented a comprehensive structural model shift in the 2026/2027 academic year:

- **Grade-level banded group division:** In all three 5th-grade classes, Hungarian language and literature lessons take place at the exact same time slot. Through the simultaneous work of three subject teachers, all foreign students of the grade level are pulled out of their core classes simultaneously into a special group. At the beginning of the school year, this new organizational form generated some surprise, and initial reluctance was observable among more capable, talented foreign students and their parents. The school placed special emphasis on convincing them that group streaming does not mean simplifying the curriculum or a traditional Hungarian as a foreign language class, but rather a specialized Hungarian lesson where, alongside the flawless acquisition of the native curriculum, children receive targeted linguistic reinforcement and extra methodological support.
- **Complex teacher profile and ELTE partnership:** This task is performed by a professional who holds qualifications as a Hungarian language and literature teacher, an English language teacher, and a *MID* specialist. The sustainability of the program from the teacher's side is ensured, on the one hand, by the practice-school status of *ELTE*: *MID* specialization

students arrive at the school for professional practice, allowing mentor teachers to directly involve the most dedicated talents. On the other hand, among the English-Hungarian dual-major colleagues already teaching at the school, some are currently completing the Hungarian as a foreign language specialization at the university. This ensures that in the future, this unique teaching system can be operated at the upper-grade level with a higher number of highly trained educators on solid professional foundations.

- **Interdisciplinary subject-specific tutoring ("bridge role"):** The development of subject-specific vocabulary for history and natural sciences takes place in an additional 1-1 lessons per week. These specialized subject-specific developmental lessons are scheduled in the afternoon time slot connected to mandatory morning classes—specifically during the seventh lesson. The sessions are taught entirely by the subject teachers who teach history and natural sciences in the given grade level. It was a conscious pedagogical decision not to pull foreign students out of other morning classes under any circumstances: this avoids them falling behind in other subjects, while in the afternoon time slot they receive targeted subject-specific language development under calm conditions, thus receiving structured support via student-developed PPT presentations, custom glossaries, and visual networks (*scaffolding*).
- **Sustainable resource management and capacity reallocation:** One of the primary practical innovations of the model lies in the efficient reorganization of existing teaching capacities. In previous years, available frameworks were allocated by the school toward expanding separate *MID* classes, resulting in an expensive and difficult-to-maintain system due to the high number of foreign students. By organically integrating language development into the curricular core material (banded Hungarian lessons) in the 5th grade, significant teaching capacity was freed up. This liberated internal educational capacity—complemented by local municipal support—could be fully reallocated to the subject-specific language support of history and natural sciences subjects without additional human resource requirements.
- **Dynamic diagnostics and phased-out differentiation:** To monitor the efficiency of vocabulary development and the deepening of subject knowledge, teachers conduct continuous measurements. During assessments, tests, and quizzes in history and natural sciences, differentiated task sheets are applied without exception for foreign students at the beginning of the school year. The results of the measurements are systematically analyzed: as soon as a student's linguistic and subject-matter preparedness reaches the level where they are fully capable of solving task sheets prepared for native-speaking students, differentiation is gradually phased out for them or restricted only to specific, highly complex task types. This dynamic evaluation system, which tracks the students' individual developmental pace, ensures the transition from individual support to full subject-matter integration.

CONCLUSION

For the most effective acquisition of the knowledge material imparted in the school, a high level of proficiency in the language of instruction is indispensable. Knowing the results of previous

systematic measurements, we defined the targeted directions of language development. To ensure successful language integration, we set the expansion of speech therapy support as a goal on the one hand, since the lack of articulation clarity and speech intelligibility directly threatens learning success and hinders the acquisition of written language as well. For lower-grade students, we intend to support articulatory dexterity and phonological awareness through the application of the *Mesezene* program (Szűcs, 2022; Szűcs & Ványi, 2022), where sound formation tied to fairy-tale characters effectively establishes reading acquisition and vocabulary expansion. For upper-grade students, after acquiring linguistic foundations, we place emphasis on speech-technical assistance (based on the recommendations of Imre Montágh, Eszter Balás, and Mrs. Miklósné Thoroczkay), with special attention to the fine-differentiation of vowels, the purity of consonants, and the development of speech rhythm.

On the other hand, language development cannot stop at the level of pronunciation and speech technique: systematic intervention is also required in other domains of the linguistic system—prominently in the areas of subject-specific vocabulary, morphology, and syntax. Compared to traditional Hungarian classroom activities, a very prominent methodological difference and extra assistance in the foreign group is that teachers work with custom glossaries. This targeted tool ensures the systematic replenishment of potentially unknown words and technical terms, while also providing an exact foundation for practicing spelling and evaluation. Vocabulary expansion, the conscious awareness of grammatical structures, and contextualized meaning-making are essential conditions for students to progress from everyday communication (*BICS*) to academic language proficiency (*CALP*), which determines academic performance.

REFERENCES

Bartha, Cs. (1999). A kétnyelvűség alapkérdései. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Bialystok, E., Craik, F. I. M., Klein, R. M., & Viswanathan, M. (2004). Bilingualism, Aging, and Cognitive Control: Evidence From the Simon Task. *Psychology and Aging,* 19(2). pp. 290-303.

Byrd, D. (2012). Cognitive Benefits of Being Bilingual. *Journal of the Washington Academy of Sciences,* 98(3). pp. 19-30. https://www.jstor.org/stable/24536482 (Retrieved February 10, 2025)

Cummins, J. (2000). *Language, Power and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire.* Clevedon: Multilingual Matters.

Cummins, J. (2021). *Rethinking the education of multilingual learners.* Multilingual Matters.

Echevarria, J. – Vogt, M. E. – Short, D. J. (2016). *Making Content Comprehensible for English Learners: The SIOP Model.* (5th ed.). New York: Pearson.

Ehret, I.-A., & Marton, K. (2014). *Cross-linguistic Lexical Tasks: Hungarian version (CLT-HU).* A part of LITMUS COST ISO804 Battery. Unpublished material.

Gibbons, P. (2015). *Scaffolding Language, Scaffolding Learning: Teaching English Language Learners in the Mainstream Classroom.* (2nd ed.). Portsmouth, NH: Heinemann.

Gósy, M. (2005). *Pszicholingvisztika.* Budapest: Osiris Kiadó.

Grosjean, F. (1992). Another view of bilingualism. In Harris, R. J. (ed.): Cognitive Processing in Bilinguals. Amsterdam: North-Holland, 51-62.

Hattan, C., Relyea, J. E., & Gao, Y. (in press). The knowledge-comprehension connection: Activating, building, and revising knowledge during reading. In S. Israel (Ed.), *Handbook of research on reading comprehension* (3rd ed.). Guilford Press.

Imre, A. (2005). Kétnyelvű gyermekek beszédpercepciós teljesítménye. Beszédkutatás 2005. 123-133.

Imre, A. (2006). Beszédészlelési és beszédmegértési vizsgálatok német anyanyelvű gyermekek körében. PhD-értekezés, Budapest.

Imre, A., Szanati, D., Földiné Szűcs, K., & Szűcs, A. M. (2025). Kétnyelvű gyermekek nyelvi integrálása magyar oktatási intézménybe. In F. Mező (Ed.): *Tanulás és társadalom (2025): válogatott tanulmányok (pp. 41-46).* Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger.

Navracsics, J. (2010). Egyéni kétnyelvűség. Szeged: JATEPress.

Ogbu, J. U. (1992). Understanding cultural diversity and learning. *Educational Researcher*, 21(8), 5–14.

Pallay, K. (2019). Nemzeti kisebbségi hallgatók tanulmányi eredményessége. *Educatio*, *28*(4), 810–818. https://doi.org/10.1556/2063.28.2019.4.11

Pasquarella, A., Caplan, N., & Moradi, B. (2025). Understanding the baseline: Mainstream educators' preparation to teach multilingual learners. *TESOL Journal*, *16*(1), e915. https://doi.org/10.1002/tesj.915

Szűcs, A. M. (2022). Mesezene: Introducing a new Hungarian approach in fostering language skills to prepare reading in kindergarten. Gyermeknevelés Tudományos Folyóirat, 10(2), 148–165.

Szűcs, A. M. & Ványi, Á. (2022). A Mesezene módszer mint emocionális híd az óvoda és iskola között. Gyermeknevelés Tudományos Folyóirat, 10(1), 168–178.

Torda, Á. (ed.). (2015). A logopédia ellátás szakszolgálati protokollja. Budapest: Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft.

THE ROLE OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH GENDER COMPONENTS IN THE FORMATION OF THE ENGLISH LINGUISTIC WORLDVIEW

Yevheniia DANKO
The Holder of the First (Bachelor's) Level of Higher Education, Uzhhorod University, Faculty of Foreign Philology, Department of English Philology, UKRAINE

Halyna ONYSHCHAK
PhD, Associate Professor, Uzhhorod University, Faculty of Foreign Philology, Department of English Philology, UKRAINE

ABSTRACT
The paper examines how phraseological units with gender components contribute to shaping the English linguistic worldview. Phraseological units are not merely regarded as stable word combinations but as conceptual formations representing linguistic worldview. This is due to their figurative and evaluative nature, and their function of condensing cultural experience and memory, social stereotypes and behavioural models. In this respect, gender is viewed as a linguocultural and socio-cognitive category, since it operates at cognitive, sociolinguistic, and cultural levels. The aim of the proposed research is to establish how English phraseological units with gender components construct the English linguistic worldview and transmit ideas about the roles, qualities and expected behaviour of men and women. The material comprises 34 idioms drawn from three English dictionaries of idioms and 30 gender-marked phraseological units extracted from J. D. Salinger's "The Catcher in the Rye". The corpus is collected by continuous sampling and thoroughly analyzed with lexicographical, contextual, comparative and descriptive methods. The results show that the phraseological units in question form the English linguistic worldview in four main ways. First, they fix culturally shared images of femininity and masculinity as imprints of expected human qualities and social roles. Second, they evaluate these images through metaphoric meanings and connotations, thereby establishing norms of acceptable and unacceptable behaviour. Third, they preserve both traditional and historical layers of social consciousness. Fourth, they present gender relations from the speaker's subjective perspective in the analyzed literary discourse. In conclusion, gender-marked phraseological units both reflect and reinforce stereotypes. Nevertheless, their dynamic character allows the English linguistic worldview to be constantly updated as social and cultural conditions change.

Keywords: Phraseological Unit, Linguistic Worldview, Gender, Stereotype.

STRUCTURAL AND SEMANTIC FEATURES OF ENGLISH IDIOMS IN THE TELEVISION SERIES "EMILY IN PARIS"

Sofiia HETSMAN
The Holder of the First (Bachelor's) Level of Higher Education, Uzhhorod University, Faculty of Foreign Philology, Department of English Philology, UKRAINE

Halyna ONYSHCHAK
PhD, Associate Professor, Uzhhorod University, Faculty of Foreign Philology, Department of English Philology, UKRAINE

ABSTRACT

The study focuses on the structural and semantic features of idioms in the popular television series "Emily in Paris". Idioms are generally defined as fixed expressions with the stable syntactic structure and a figurative meaning actualized in the communicative context. The aim of the research is to identify the prevailing structural and semantic patterns of idioms in contemporary media discourse, in particular TV series "Emily in Paris". The material comprises 200 idioms extracted from the series' dialogues by continuous sampling. Furthermore, the comparative and descriptive methods as well as the method of immediate constituents were applied. The analysis combined two approaches. The structural approach classified the idioms by grammatical pattern (verb + object, adjective + noun, prepositional expressions), whereas the semantic approach classified them according to their meanings and grouped them thematically according to the areas of human activity they refer to. The results show that verb + object is the most frequent structural type, while the prepositional pattern is the least represented. Semantically, idioms expressing success and change predominate (18 %), and the largest thematic groups also relate to effort and action (12 %). The frequent use of idioms in the series heightens the expressiveness of the characters' speech and reflects authentic patterns of spoken English. It is concluded that even the idioms expessing bodily, health and fashion concepts, function as a means of characterisation and of imitating natural communication in contemporary media discourse. They serve as a systematic resource for conveying everyday human life and practical activity, above all action, effort and social interaction, and contribute to the informal, lively style of the dialogue.

Keywords: Idioms, Media Discourse, Structural Characteristics, Semantics.

IDEOLOGICAL AND POLITICAL IMPLICATIONS OF POVERTY METAPHORS IN NORTHERN NIGERIAN NEWSPAPERS: A CORPUS-ASSISTED DISCOURSE ANALYSIS

Bello Ibrahim
Department of English, College of Humanities, Al-Qalam University Katsina

Ma'ruf Jamilu Muhammad
Department of English, Federal College of Education, Katsina

ABSTRACT

This study investigates the ideological and political ramifications of poverty metaphors in several Northern Nigerian newspapers. Drawing on Lakoff and Johnson's (1980) Conceptual Metaphor Theory, it examines thirty (30) metaphorical phrases from Daily Trust, Leadership, and Desert Herald publications between 2020 and 2025. AntConc (Version 4.3.1) was used to discover reoccurring metaphorical patterns via concordances, which were then analysed using qualitative discourse. According to the data, poverty is mostly conceptualised as war, enemy, sickness, trap, burden, cycle, and container, with war and enemy metaphors being more prevalent. These metaphors portray poverty as a threat that requires immediate intervention, with governments serving as the major agents in alleviating it. Ideologically, they emphasise governmental accountability while frequently ignoring structural concerns such as inequality, unemployment, resource distribution, and institutional inadequacies. Politically, -metaphors influence ideas of duty, accountability, and proper solutions to poverty. The study indicates that poverty metaphors are ideological resources that shape socioeconomic realities and political discourse in Northern Nigerian media.

Keywords: Conceptual Metaphor Theory; poverty metaphors; ideological implications; political implications; corpus-assisted discourse analysis; Northern Nigerian newspapers.

PROVERBIAL DISCOURSE AS A RESOURCE FOR PEACEBUILDING: A COMPARATIVE SOCIOLINGUISTIC ANALYSIS OF HAUSA, YORUBA, AND IGBO LITERARY TEXTS

Usman Ibrahim
Ministry of Basic and Secondary Education, Katsina State, Nigeria

Suleiman Aliyu
Depertment of Enlish, Federal University Dutsin-Ma, Katsina State, Nigeria

ABSTRACT

In Nigeria's multicultural and ethnolinguistically varied environment, proverbs serve as more than mere decorative speech; they are active sociolinguistic instruments that encode, preserve, and govern societal unity. This paper examines the significance of proverbial discourse as a fundamental asset for fostering peace, togetherness, collaboration, and conflict resolution in three prominent Nigerian languages: Hausa, Yoruba, and Igbo. Grounded in a dual theoretical framework of Interactional Sociolinguistics and Cultural Linguistics, the research employs a qualitative literary-analytical approach. Data were purposively sampled from six canonical literary texts representing the three linguistic traditions: Aliyu Kamal's Hausaland and Hausa Boy (Hausa), Chinua Achebe's Things Fall Apart and Zulu Sofola's Wedlock of the Gods (Igbo), and Wole Soyinka's The Lion and the Jewel and Ola Rotimi's The Gods Are Not to Blame (Yoruba). The analysis shows that, although indirectness, metaphor and face-saving strategies are used in all three traditions to mediate social tensions, their grammatical architectures and cultural logics are quite different. Hausa proverbs emphasise reciprocal ethics and hierarchical harmony underpinned by Islamic-infused moral self-control; Igbo proverbs highlight organic interdependence, kinship solidarity, and restorative justice; Yoruba proverbs articulate unity as a cosmological and performative imperative linked to ancestral balance. The paper concludes that proverbs are still important, adaptive tools for indigenous peacebuilding and intercultural dialogue in contemporary Nigeria, provided that their use is guided by intercultural competence.

Keywords: Proverbial Discourse, Peacebuilding, Sociolinguistics, Cultural Linguistics, Interactional Sociolinguistics, Hausa, Yoruba, Igbo, Conflict Resolution.

ULUSAL TEZ MERKEZİNDE BULUNAN NEY ENSTRÜMANI ÜZERİNE YAPILMIŞ AKADEMİK ÇALIŞMALARIN İÇERİK ANALİZİ

A CONTENT ANALYSIS OF ACADEMIC STUDIES ON THE NEY IN THE NATIONAL THESIS CENTER

Ataberk ÇİNGİRT
Res. Asst., Afyon Kocatepe University, State Conservatory, Turkish Classical Musıc
ORCID NO: 0000-0002-3619-106X

Çağhan ADAR
Prof., Afyon Kocatepe University, State Conservatory, Turkish Classical Musıc
ORCID NO: 0000-0002-6096-9054

ÖZET

Bu çalışma, Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi'nde Ney enstrümanı üzerine gerçekleştirilmiş olan yüksek lisans, sanatta yeterlik ve doktora tezlerinin içerik analizi yöntemi kullanılarak incelenmesiyle oluşturulmuştur. Araştırma, Türk müziğinin önemli ve kadim çalgılarından biri olan Ney'in, akademik çalışmalarda nasıl ele alındığını; araştırmacıların hangi konu ve yaklaşımlara yöneldiklerini, hangi alanların ise görece daha az çalışıldığını ve araştırmalarda tercih edilen yöntemleri ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır. Araştırma kapsamında, geçmişten günümüze kadar Ney enstrümanı üzerine gerçekleştirilmiş ve Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi üzerinden erişim sağlanabilen tezlerin tamamı incelenmiştir. Elde edilen veriler doğrultusunda, Ney icrası üzerine gerçekleştirilen akademik çalışmaların önemli bir bölümünün, ünlü neyzenlerin icra tavırları ve üslupları üzerine yoğunlaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Buna karşılık Ney eğitiminin pedagojik açıdan ele alınması, Ney icrasının insan psikolojisi üzerindeki etkileri, Ney enstrümanının transpoze icrası, Ney enstrümanında ses oluşumu ve icra teknikleri gibi konuların çok daha sınırlı düzeyde ele alındığı görülmüştür. Ayrıca incelenen tezlerde nitel araştırma yöntemlerinin nicel ve karma yöntemlere kıyasla daha fazla tercih edildiği belirlenmiştir. Bununla birlikte, incelenen tezlerin illere, üniversitelere, enstitülere, yayın türlerine, yıllara ve araştırmacıların cinsiyetlerine göre dağılımlarının yanı sıra araştırma yöntemi, araştırma deseni, veri toplama aracı, veri analiz yöntemi ve araştırma konusu bakımından sınıflandırılması, Ney icrası alanındaki akademik çalışmaların genel yapısının ve eğilimlerinin çok boyutlu biçimde ortaya konulmasına olanak sağlamıştır. Elde edilen bulgular incelendiğinde, Ney enstrümanı üzerine yapılmış olan akademik çalışmaların konu çeşitliliğinin artırılmasına ve farklı araştırma yöntemlerinin kullanılmasına ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkmaktadır. Ney enstrümanı ile ilgili mevcut akademik eğilimleri ortaya çıkararak gelecekte gerçekleştirilecek araştırmalara konu, yöntem ve kapsam bakımından yardımcı olmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Müziği, Ney, İçerik Analizi.

ABSTRACT

This study was conducted by analyzing, using the content analysis method, master's, proficiency in art, and doctoral theses on Ney available in the Council of Higher Education Thesis Center. The research is significant in that it reveals how Ney, one of the important and ancient instruments of Turkish music, has been addressed in academic studies; identifies the topics and approaches on which researchers have focused; highlights the areas that have received relatively less attention; and examines the research methods preferred in these studies. Within the scope of the research, all theses on Ney performance conducted to date and accessible through the Council of Higher Education Thesis Center were examined. Based on the data obtained, it was concluded that a significant proportion of academic studies on Ney performance have focused on the performance styles and stylistic characteristics of renowned Ney players. In contrast, topics such as the pedagogical aspects of ney education, the effects of Ney performance on human psychology, transposition in Ney performance, and sound production and performance techniques on the instrument have been addressed to a much more limited extent. Furthermore, the analysis revealed that qualitative research methods were preferred over quantitative and mixed methods. In addition, classifying the examined theses according to their distribution across provinces, universities, institutes, publication types, years, and the gender of the researchers, as well as according to research methods, research designs, data collection instruments, data analysis methods, and research topics, enabled a multidimensional examination of the general structure and trends of academic studies in the field of Ney performance. The findings indicate a need to diversify the topics addressed in academic studies on Ney performance and to employ a wider range of research methods. By identifying current academic trends concerning Ney, this study aims to contribute to future research in terms of topic, methodology, and scope.

Keywords: Turkish Music, Ney, Content Analaysis.

GİRİŞ

Geleneksel Türk müziği, tarihi kapsamında birçok enstrümanı içerisinde barındırmıştır.Bu enstrümanlar arasında Ney, etkileyici sesiyle ve mistik özelliklere yakıştırılmasıyla çoğu enstrümandan farklı bir yere sahiptir. Kadim bir enstrüman olan Ney, günümüzde hem dini hem de din dışı formlarında oldukça geniş bir yelpazede kullanılmaktadır. Türk müziği formları üzerinden örnek verecek olursak Mevlevi Ayinlerinden Klasik Türk müziği eserlerine ve günümüzde bestelenen modern müzik türlerine kadar geniş bir alanda kullanılmaktadır. Ney'in bu sevilen yapısı, günümüzde de popülerliğini korumasına ve yaygın olarak kullanılmasına katkı sağlamaktadır.

Ülkemizde popüler bir enstrüman olan Ney ile ilgili aynı zamanda birçok akademik çalışma yapılmaktadır. Ney enstrümanı ile ilgili yapılan akademik çalışmaların nasıl bir içeriğe sahip oldukları, ne açılardan ele alındıkları, hangi konuların ön plana çıktığı ve hangi yöntemlerin

kullanıldığı vb. soruları Türk müziği araştırmacıları ve eğitimcileri açısından önemli bir araştırma alanı teşkil etmektedir. Ülkemizde müzik üzerine yapılan akademik seviyedeki çalışmaların önemli bir kısmı yüksek lisans, sanatta yeterlik ve doktora programları vasıtası ile yürütülmektedir. Yapılan bu çalışmalar alanın gelişimini sağlamakla birlikte araştırmacıların yöneldiği alanları ve yöntem kullanma biçimlerini de gözlenebilir hale getirmektedir. Dolayısıyla,yapılan bu akademik çalışmaların içerik analizlerinin yapılması; araştırma konularının dağılımlarını, araştırma yöntemlerinin kullanımlarını ve gelecekte yapılacak olan araştırmalara yön göstermesi açısından alana katkı sağlayacaktır.

Çalışma Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Tez Merkezi'nde yer alan ve Ney enstrümanı üzerine yapılmış yüksek lisans, sanatta yeterlik ve doktora tezlerinin içerik analizi yöntemiyle incelenmesi sonucu oluşturulmuştur. Çalışmanın amacı; Ney enstrümanı icrası üzerine yapılmış olan akademik çalışmaların konu, yöntem, içerik vb. gibi bir çok farklı açıdan nasıl bir dağılım gösterdiklerini ortaya koymaktır. Araştırmada Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Tez Merkezi üzerinden ulaşılabilen tüm yüksek lisans, sanatta yeterlik ve doktora tezleri taranmış ve analiz edilmiştir.

Çalışma sonucu elde edilen verilere göre Ney icrası ile ilgili yapılan tez çalışmalarının çoğunluğunun ünlü neyzenlerin icra tavırları üzerine olduklarını söyleyebiliriz. Dolayısıyla, bireysel tavır incelemelerinin ve geleneksel aktarımların daha yoğun olarak tercih edildiğini göstermektedir. Aynı zamanda Ney icrası üzerine yapılan eğitim çalışmalarının, transpoze tekniklerinin, Ney'in ses tonunu etkileyen faktörlerin ve Ney icralarının insan psikolojisi üzerine etkileri gibi konularda çok daha az çalışma yapıldığı dikkat çekmektedir. Ortaya çıkan bu veriler, ilgili konuların akademik çalışmalarla yeterince ele alınmadığını ve bu alanlarda yeni çalışmalar yapılmasına ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Araştırma sonucu ortaya çıkan bir başka bulgu ise, yapılan tezlerin büyük bir bölümünde nitel araştırma yöntemlerinin kullanılmış olmasıdır. Bu akademik çalışmalarda nitel araştırma yöntemlerinin büyük oranda kullanılmış olması aynı şekilde nicel araştırma yöntemlerinin çok az kullanıldığını ve Ney enstrümanı üzerine yapılacak olan çalışmalarda nicel araştırmalara olan ihtiyacı gözler önüne sermektedir.

Sonuç olarak bu içerik analizi çalışması, Ney enstrümanı üzerine yapılmış akademik çalışmaların mevcut durumunu ortaya çıkararak, hem alanına katkıda bulunmayı hem de gelecekte bu alanda çalışmalar yapacak araştırmacılar için destekleyici, yön belirleyici bir çalışma olmayı amaçlamaktadır.

1. YÖNTEM

1.1. Araştırmanın Modeli

"Araştırma modeli, "Araştırmanın amacına uygun ve ekonomik olarak verilerin toplanması ve çözümlenebilmesi için gerekli koşulların düzenlenmesi" olarak da tarif edilir. Koşullar ya peşine düşülen bilgiye ulaşma yolları ve imkanlarıdır, ya da ilişkili değişkenlerin birbirini nasıl etkilediklerini tespite yönelik tedbirler bütünüdür." (Cebeci, 2018: 27)

Bu araştırma, Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Tez Merkezi'nde yer alan Ney enstrümanı üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin mevcut durumunu ve eğilimlerini incelemeyi amaçladığı için içerik analizi modeliyle tasarlanmıştır.

Sosyal bilimlerde sıkça kullanılan içerik analizi, "Birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır" (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 242).

Bu doğrultuda çalışmada, YÖK Tez Merkezi'nden elde edilen tez verileri; konuları, kullanılan araştırma yöntemleri ve odaklandıkları alt alanlar bakımından kategorize edilmiş; elde edilen bulgular içerik analizinin doğasına uygun olarak betimlenerek yorumlanmıştır.

1.2. Evren Örneklem

Araştırmanın evrenini Ulusal Tez Merkezinde bulunan Türk Sanat Müziği enstrümanları üzerine yapılan tüm çalışmalar oluştururken, araştırmanın örneklemini ise Ney enstrümanı üzerine yapılan akademik çalışmalar oluşturmaktadır.

1.3 Veri Toplama Yöntemi ve Analizi

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak doküman analizi kullanılmıştır. Çalışma sonucu elde ettiğimiz veriler içerik analizi tekniği ile değerlendirilmiştir.

Araştırma kapsamında bulunan sorular:

1- Lisansüstü tezlerin illere göre dağılımı nedir?
2- Lisansüstü tezlerin üniversitelere göre dağılımı nedir?
3- Lisansüstü tezlerin enstitülere göre dağılımı nedir?
4- Lisansüstü tezlerin yayın türüne göre dağılımı nedir?
5- Lisansüstü tezlerin yayınlanma yıllarına göre dağılımı nedir?
6- Lisansüstü tezlerin araştırmacının cinsiyetine göre dağılımı nedir?
7- Lisansüstü tezlerin araştırma yöntemine göre dağılımı?
8- Lisansüstü tezlerin araştırma desenine göre dağılımı nasıldır?
9- Lisansüstü tezlerin veri toplama aracına göre dağılımı?
10- Lisansüstü tezlerin veri analiz yöntemlerine göre dağılımı nasıldır?
11- Lisansüstü tezlerin araştırma konusuna göre dağılımı nasıldır?

1.4. Kapsam ve Sınırlılıklar

Araştırma Ulusal Tez Merkezinde bulunan, Ney enstrümanı ile ilgili yayınlanmış yüksek lisans, sanatta yeterlik ve doktora tezlerinin tümünü kapsamaktadır. Araştırmada elde edilen tüm veriler, araştırmaya ayrılan süre ile sınırlıdır. Araştırma; ilgili veri tabanında [Eylül 2026] tarihine kadar taranarak erişime açılmış olan ve "Ney" anahtar kelimesiyle ulaşılan lisansüstü tezler ile sınırlıdır.

1.5. Araştırmanın Amacı

Ulusal Tez Merkezinde Ney enstrümanı üzerine yapılan tüm akademik çalışmaların içeriklerini analiz etmek ve analiz sonucunda durum tespitinin yapılarak yorumlanması.

1.6. Araştırmanın Önemi

Araştırma Ney enstrümanı üzerine çalışma yapabilecek olan araştırmacılara yol göstermesi açısından önemlidir.

1.7. Araştırmanın Sayıltıları

Araştırmada elde edilen tüm verilerin güvenilir olduğu ve kullanılan yöntemin araştırmanın konusuyla uyumlu olduğu varsayılmıştır.

2. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nde bulunan Ney enstrümanı üzerine yapılmış yüksek lisans, ve doktora tez çalışmaları yapıldıkları illere, Üniversitelere, enstitülere, yayın türlerine, yayın yıllarına, araştırmacıların cinsiyetlerine, araştırma yöntemlerine, araştırma desenlerine, veri toplama araçlarına, veri analiz yöntemlerine ve araştırma konularına göre tablolar yardımıyla sunulmuş ve yorumlanmıştır.

2.1. Lisansüstü Tezlerin İllere Göre Dağılımı

Tablo 1. Lisansüstü Tezlerin İllere Göre Dağılımı

İller	**f**	**%**
İstanbul	15	62,5
Samsun	2	8,3
Erzurum	1	4,1
Ankara	1	4,1
Van	1	4,1
İzmir	1	4,1
Kayseri	1	4,1
Bursa	1	4,1
Konya	1	4,1

Yapılan lisansüstü tezlerin illere göre dağılımları incelendiğinde İstanbul'da yapılan tezler 15 tez ile %62,5'lik bir orana sahip olduğu görülmektedir. İstanbul bu oran ile oldukça büyük bir bölümü kapsamaktadır. Diğer illerin oranları ise; Samsun (%8,3), Erzurum (%4,1), Ankara (%4,1), Van (%4,1), İzmir (%4,1), Kayseri (%4,1), Bursa (%4,1), Konya (%4,1), Erzurum (%4,1) olarak görülmektedir. Bu durumun oluşmasına İstanbul'da diğer illere göre daha fazla Yükseköğretim Kurumunun bulunması sebep olarak gösterilebilir. Aynı zamanda İstanbul'da diğer illere göre daha yüksek bir öğrenci nüfusunun bulunması da bu yüzdeliği artıran diğer etmenlerden biri olarak görülebilir.

2.2. Lisansüstü Tezlerin Üniversitelere Göre Dağılımı

Tablo 2. Lisansüstü Tezlerin Üniversitelere Göre Dağılımı

Üniversiteler	**f**	**%**
Marmara Üniversitesi	5	20,8
İstanbul Teknik Üniversitesi	3	12,5

Yıldız Teknik Üniversitesi	3	12,5
Ondokuz Mayıs Üniversitesi	2	8,3
Haliç Üniversitesi	2	8,3
Ege Üniversitesi	1	4,1
Üsküdar Üniversitesi	1	4,1
Erciyes Üniversitesi	1	4,1
Uludağ Üniversitesi	1	4,1
Atatürk Üniversitesi	1	4,1
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	1	4,1
Necmettin Erbakan Üniversitesi	1	4,1
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	1	4,1
İstanbul Üniversitesi	1	4,1

Yapılan lisansüstü tezlerin Üniversiteler göre dağılımı incelendiğinde Marmara Üniversitesi 5 tez ile (%20,8), İstanbul Teknik Üniversitesi 3 tez ile (%12,5), Yıldız Teknik Üniversitesi 3 tez ile (%12,5), Ondokuz Mayıs Üniversitesi 2 tez ile (%8,3) Haliç Üniversitesi 2 tez ile (%8,3), Ege Üniversitesi 1 tez ile (%4,1),Üsküdar Üniversitesi 1 tez ile (%4,1), Erciyes Üniversitesi 1 tez ile (%4,1), Uludağ Üniversitesi 1 tez ile (%4,1), Atatürk Üniversitesi 1 tez ile (%4,1), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi 1 tez ile (%4,1), Necmettin Erbakan Üniversitesi 1 tez ile (%4,1), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi 1 tez ile (%4,1), İstanbul Üniversitesi 1 tez ile (%4,1) oranlarına sahiptir. Bu durumda İstanbul'da bulunan üniversitelerin alana çok büyük katkı sağladıkları görülmektedir. İlk Türk Müziği Devlet Konservatuvarının İstanbul'da kurulmuş olması, bu duruma etki eden etmenlerden birisi olarak görülebilir.

2.3. Lisansüstü Tezlerin Enstitülere Göre Dağılımı

Tablo 3. Lisansüstü Tezlerin Enstitülere Göre Dağılımı

Enstitüler	**f**	**%**
Sosyal Bilimler Enstitüsü	18	75
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	4	16,6
Güzel Sanatlar Enstitüsü	1	4,1
Eğitim Bilimleri Enstitüsü	1	4,1

Yapılan lisansüstü tezler enstitülere göre incelendiğinde Sosyal Bilimler Enstitüsü 18 tez ile (%75), Lisansüstü Eğitim Enstitüsü 4 tez ile (%16,6), Güzel Sanatlar Enstitüsü 1 tez ile (%4,1), Eğitim Bilimleri Enstitüsü 1 tez ile (%4,1) oranına sahiptir. Konservatuvarların lisanüstü eğitim programları, genel olarak sosyal bilimler enstitülerine bağlıdır. Bu yüzden sosyal bilimler enstitülerinin oranının yüksek çıkması beklenen bir sonuçtur.

2.4. Lisansüstü Tezlerin Yayın Türüne Göre Dağılımı

Tablo 4. Lisansüstü Tezlerin Yayın Türüne Göre Dağılımı

Yayın Türü	**f**	**%**
Yüksek Lisans	17	70,8
Doktora Programı	6	25
Sanatta Yeterlik	1	4,1

Yapılan lisansüstü tezler yayın türlerine göre incelendiğinde yüksek lisans tezi 17 adet ile (%70,8), doktora tezi 6 adet ile (%25), saantta yeterlik tezi 1 adet ile (4,1) oranlarına sahiptir. Yüksek lisans tezleri oldukça büyük bir orana sahiptir. Bunun sebeplerinden biri yüksek lisans programı açmanın daha kolay olması olarak görülebilir. Yüksek lisans çalışmaları doktora ve sanatta yeterlik çalışmaşarına göre daha önce açıldığı ve daha uzun süre aktif olarak devam ettikleri için daha çok çalışma yapılması beklenen bir sonuçtur.

2.5. Lisansüstü Tezlerin Yayınlanma Yıllarına Göre Dağılımı

Tablo 5. Lisansüstü Tezlerin Yayınlanma Yıllarına Göre Dağılımı

Yayın Yılları	**f**	**%**
2025	3	12,5
2024	2	8,3
2023	1	4,1
2022	3	12,5
2021	4	16,6
2019	4	16,6
2015	1	4,1
2014	1	4,1
2011	2	8,3
2010	1	4,1
2008	2	8,3

Yapılan lisansüstü tezler yayınlanma yıllarına göre incelendiğinde 2025 yılında 3 tez (%12,5), 2024 yılında 2 tez (%8,3), 2023 yılında 1 tez (%4,1), 2022 yılında 3 tez (%12,5), 2021 yılında 4 tez (%16,6), 2019 yılında 4 tez (%16,6), 2015 yılında 1 tez (%4,1), 2014 yılında 1 tez (%4,1), 2011 yılında 2 tez (%8,3), 2010 yılında 1 tez (%4,1), 2008 yılında 2 tez (8,3) yayınlandığı görülmüştür. Elde edilen verilere göre 2021 yılı sonrasında çalışmalarda ufak bir dalgalanma olsa da genel olarak artış olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumun oluşmasında zamanla açılan konservatuvarların da şüphesiz katkısı bulunmaktadır.

2.6. Lisansüstü Tezlerin Araştırmacının Cinsiyetine Göre Dağılımı

Tablo 6. Lisansüstü Tezlerin Araştırmacının Cinsiyetine Göre Dağılımı

Cinsiyet		**f**	**%**
	YL	12	50
Erkek	SY	1	4,1
	DR	6	25
	YL	5	20,8
Kadın	SY	0	0
	DR	0	0

Tablo 7. Lisansüstü Tezlerin Araştırmacının Cinsiyetine Göre Dağılımı

Cinsiyet	**f**	**%**
Erkek	19	79,1
Kadın	5	20,8

Yapılan lisansüstü tezler araştırmacının cinsiyetlere göre dağılımları incelendiğinde; 12 yüksek lisans (%50), 1 sanatta yerelik (%4,1) ve 6 doktora tezi (%25) erkekler tarafından yapılmıştır. 5 yüksek lisans tezi (%20,8) ise kadınlar tarafından yapılmıştır. Erkekler 19 lisansüstü tez çalışması (%79,1), kadınlar ise 5 lisansüstü tez çalışması (%20,8) yapmıştır. Bu durumda erkeklerin Ney icrası ile ilgili konulara, kadınlara göre daha ilgili olduklarını çıkarabiliriz.

2.7. Lisansüstü Tezlerin Araştırma Yöntemine Göre Dağılımı

Tablo 8. Lisansüstü Tezlerin Araştırma Yöntemine Göre Dağılımı

Araştırma Yöntemine Göre	**f**	**%**
Nitel Yöntemler	21	87,5
Nicel Yöntemler	3	12,5

Yapılan lisansüstü tezler araştırma yöntemlerine göre incelendiğinde 21 tezde (%87,5) nitel araştırma yöntemleri, 3 tezde (%12,5) nicel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Araştırmacılar tezlerinde büyük oranda nitel araştırma yöntemlerini tercih etmiştir. Ney icrası üzerine yapılan tezlerin çoğunluğu tavır ile ilgilidır. Ney icrası tavrı üzerine analiz yapmak, olan bir durumu açığa çıkartmak, tarif etmek, açıklamak olarak düşünülebilir. Böylece nitel araştırma yöntemlerinin bu kadar yüksek oranda kullanılması beklenen bir durumdur.

2.8. Lisansüstü Tezlerin Araştırma Desenine Göre Dağılımı

Tablo 9. Lisansüstü Tezlerin Araştırma Desenine Göre Dağılımı

Araştırma Deseni	**f**	**%**
Betimsel Araştırma	21	87,5
Deneysel Araştırma	2	8,3
Literatür Tarama	1	4,1

Yapılan lisansüstü tezler araştırma desenlerine göre incelendiğinde 21 tezde (%87,5) betimsel araştırma yöntemi, 2 tezde (%8,3) deneysel araştırma yöntemi, 1 tezde (%4,1) literatür tarama yöntemi kullanılmıştır. Bu durumda Ney enstrümanı üzerine yapılan lisanüstü tezlerde büyük oranda betimsel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı sonucu ortaya çıkmıştır.

2.9. Lisansüstü Tezlerin Veri Toplama Aracına Göre Dağılımı

Tablo 10. Lisansüstü Tezlerin Veri Toplama Aracına Göre Dağılımı

Veri Toplama Aracı	**f**	**%**
Doküman Analizi	11	45,8
Görüşme Formu ve Doküman Analizi	6	25
Görüşme Formu	2	8,3
Gözlem Formu ve Görüşme Formu	1	4,1
Görüşme Formu ve Test	1	4,1
Gözlem Formu, Görüşme Formu ,Doküman Analizi	1	4,1
Ölçek	1	4,1
Ölçek, Test	1	4,1

Lisansüstü tezlerin veri toplama aracına göre sınıflandırmasını ayrıntılı bir şekilde görebilmemiz için, birlkte kullanılan araçları ayrıca guruplandırdık. Yapılan lisansüstü tezler veri toplama araçlarına göre incelendiğinde 11 tezde (%45,8) doküman analizi, 6 tezde (%25) görüşme Formu ve doküman analizi, 2 tezde (%8,3) görüşme formu, 1 tezde (%4,1) gözlem formu ve görüşme formu, 1 tezde (%4,1) görüşme formu ve test, 1 tezde (%4,1) gözlem formu, görüşme formu ve doküman analizi, 1 tezde (%4,1) ölçek ve 1 tezde (%4,1) ölçek ve test yöntemlerinin kullanıldığı görülmüştür. Bu duruma göre doküman analizi %45,8 oran ile en çok kullanılan veri toplama aracı olmuştur. Görüşme formu yöntemi ise en çok kullanılan ikinci veri toplaama aracı olmuştur. Ney enstrümanı üzerine yapılan çalışmalar daha çok kişiler özelinde Ney icra tavırları üzerine olduğu için görüşme formu yönteminin yüksek çıkması beklenilen bir sonuçtur.

2.10. Lisansüstü Tezlerin Veri Analiz Yöntemlerine Göre Dağılımı

Tablo 11. Lisansüstü Tezlerin Veri Analiz Yöntemlerine Göre Dağılımı

Veri analiz yöntemine göre	**f**	**%**
Betimsel Analiz	20	83,3
Karma	3	12,5
Betimleyici İstatistik Yöntemleri	1	4,1

Yapılan lisansüstü tezler veri analiz yöntemlerine göre incelendiğinde 20 tez (%83,3) betimsel analiz yöntemiyle, 3 tez (%12,5) karma yöntemlerle, 1 tez (%4,1) ise betimleyici istatistik yöntemleriyle oluşturulmuştur. Bu durumda büyük oranda betimsel analiz yöntemi kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

2.11. Lisansüstü Tezlerin Araştırma Konusuna Göre Dağılımı

Tablo 12. Lisansüstü Tezlerin Araştırma Konusuna Göre Dağılımı

Araştırma Konularına göre	**f**	**%**
Ney icra tavırları	15	62,5
Ney icrasında ton	2	8,3
Ney icrasında transpoze ve pozisyonlar	2	8,3
Ney icrası ve müzik türleri	2	8,3
Ney icrasının insan psikolojisine etkileri	2	8,3
Ney eğitiminde metotlar ve eğitim yöntemleri	1	4,1

Yapılan lisansüstü tezler araştırma konularına göre incelendiğinde 15 tez (%62,5) Ney icrası tavırları, 2 tez (%8,3) Ney icrasında tonun oluşumu, 2 tez (%8,3) Ney enstrümanında transpoze icrası ve pozisyonlar, 2 tez (%8,3) Ney icrası ve müzik türleri, 2 tez (%8,3) Ney icrasının insan psikolojisine etkileri ve 1 tez (%4,1) de Ney icrasında metotlar ve eğitim yöntemleri üzerine yapılmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırma Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nde bulunan yüksek lisans, sanatta yeterlik ve doktora tezlerini çeşitli etmenlere göre inceleyerek alandaki eğilimleri ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Araştırmada elde edilen veriler doğrultusunda aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Ney enstrümanı ile ilgili yapılan lisansüstü tezlerin çok büyük bir bölümü İstanbul'da bulunan üniversitelerde yapılmıştır. Bu durumun görülmesinin sebeplerine; İstanbul'da diğer illere göre daha çok sayıda yükseköğretim kurumu bulunması, öğrenci nüfusu yoğunluğunun fazla olması ve Türk müziği alanıdaki tarihsel önemini örnek gösterebiliriz. En çok tez yapılan üniversite Marmara Üniversitesi olurken, tezlerin çoğunluğu Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde gerçekleştirilmiştir.

Araştırmada elde edilen tezlerin büyük bir bölümü yüksek lisans tezlerinden oluşmaktadır. Doktora ve sanatta yeterlik tezlerinin oranı görece düşüktür. Tezlerin yayın yıllarına göre elde ettiğimiz veriler incelendiğinde, 2019 yılı sonrasında tez sayılarında artış görülmektedir. Bu artışa, konservatuvar sayılarındaki artış ve Ney enstrümanına yönelik akademik ilginin artmasını sebep olarak gösterebiliriz.

Elde edilen tezlerin cinsiyetlere göre dağılımları incelenediğinde, erkek araştırmacıların oranları kadın araştırmacılara göre oldukça yüksek çıkmıştır. Bu durumun oluşmasına sebep olarak, Ney enstrümanına tarihi boyunca çoğunlukla erkeklerin ilgi duymasını gösterebiliriz.

Tezler yöntem açsından incelendiğinde, büyük bir bölümünün nitel araştırma yöntemlerini kullandıkları sonucuna ulaşılmıştır. Aynı zamanda özellikle betimsel desen ve betimsel analiz yöntemlerinin tercih edildikleri görülmüştür. Tezlerde kullanılan veri toplama araçlarını inceleyecek olursak, doküman analizi ve görüşme formu yöntemlerinin çok kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Ney enstrümanı ile ilgili yapılan tezlerin çoğu Ney icra tavırları üzerine oldukları için görüşme formunun sık kullanılması, Ney icra tavırlarının incelenmesi ve özelliklerinin ortaya çıkarılması açısından oldukça kullanışlı olmuştur.

Araştırmada elde edilen lisansüstü tezler içerik açısından incelendiğinde çoğunluğunun Ney icra tavırları üzerine oldukları görülmüştür. Ney tavırları dışındaki konular ise Ney'in transpoze icrası, diğer müzik türlerindeki kullanımı, insan psikolojisine etkileri ve eğitim yöntemleri olmak üzere temel olarak 4 konuya ayrılmıştır. Bu durum, Ney icrası üzerine yapılan lisansüstü tezlerin özellikle kişi özelinde yapılan tavır çalışmalarına odaklandığını göstermektedir.

Çalışmamızın sonucunda Ney enstrümanı üzerine yapılan lisansüstü tezlerin son yıllarda arttığını, nitelik belirten çalışmaların çoğunlukta olduğunu, çoğu çalışmanın icra tavrı, yorumlama üzerine yapıldığını söyleyebiliriz. Bu çalışmalar alana elbette önemli katkılar sağlamaktadır. Bununla birlikte gelecekte yapılacak olan çalışmalarda nicel yöntemlerin kullanıldığı, deneysel araştırmaların yapıldığı çalışmaların yapılması alanyazını diğer yönlerden besleyip zenginleştirecektir.

KAYNAKÇA

Arın, A. (2021). Ney Çalgısının Çağdaş Müzikte Kullanım Olanakları, [Yüksek Lisans Tezi] Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Ünstitüsü, Samsun. 698068

Atlan, C. (2022). Neyzen Ulvi Erguner'in Musiki Çalışmaları ve Ney Taksimlerinin Değerlendirilmesi, [Snatta Yeterlik Tezi] Haliç Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul. 775879

Aydın, M. C. (2019) Neyzen Halil Dikmen'in Ney Tavrı ve Ses Kayıtlarının Müzikal Analizi, [Yüksek Lisans Tezi] Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 552445

Barç, O. T. (2018). Farklı Materyallerden Üretilen Başparenin Ney İcrasına Etkisi, [Yüksek Lisans Tezi] Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van. 527631

Boz, F. (2021). Yayımlanmış Ney Metotlarındaki Alıştırmaların Ney Sazına Yeni Başlayan Öğrencilerin Teknik Gelişimi Açsından Karşılaştırmalı İncelenmesi, [Yüksek Lisans Tezi] Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Ünstitüsü, Samsun. 696902

Bozkurt, H. K. (2022). Niyazi Sayın, Sadrettin Özçimi, Ahmed Şahin ve Yavuz Akalın Özelinde Ney Sazında Tavır ve Ekol İlişkisi, [Yüksek Lisans Tezi] Haliç Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul. 764225

Cebeci, S. (2018). Bilimsel Araştırma ve Yazma Teknikleri, İstanbul: Alfa Yayınları.

Çolak, V. (2011). Geleneksel Türk Sanat Müziğinde Ney Sazı ve Neyzen Niyazi Sayın'ın Müzikal Yaşantısındaki Ney Tavrı Üzerine İncelemeler, [Yüksek Lisans Tezi] Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum. 304192

Çolakoğlu, E. A. (2025) Farklı Akortlardaki Ney'ler İle İcra Edilen Makamsal Müzik Öğelerinin Beyinde Meydana Getirdiği Etkiler: Bir fNIRS Çalışması, [Doktora Tezi] Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 950887

Göçen, F. (2019). Aka Gündüz Kutbay'ın Ney Taksimlerinin Çözümlenmesi (Makam, Form ve Seyir Özellikleri), [Yüksek Lisans Tezi] Erciyes Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Kayseri. 590033

Gökkaya, E. (2010). Neyzen Ahmet Yakupoğlu'nun Ney'deki Tavrı Üzerine Bir Çalışma, [Yüksek Lisans Tezi] Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 291585

Hondoroğlu, S. (2024). Ney Çalgısının Orkestra Partisyonları İçerisinde Transpoze Çalımının İncelenmesi, [Yüksek Lisans Tezi] Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 852456

İzci, H. (2025). Ney İcrasında Tonun Oluşumu: Müzikal, Biyomekanik ve Estetik Dinamikler Üzerine Bir İnceleme ve Uygulamaya Yönelik Öneriler, [Yüksek Lisans Tezi] Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 954053

Kandemir, A. (2019). Popüler Müzikte Ney'in Kullanımı ve Postmodern Yaklaşımlar, [Yüksek Lisans Tezi] Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. 555517

Korkmaz, T. E. (2023). Niyazi Sayın'ın Ney Taksimlerinin Makam Çeşnisi Yönünden İncelenmesi, [Yüksek Lisans Tezi] Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. 814198

Köroğlu, N. O. (2015). Niyazi Sayın'ın Toplulukla Saz Eseri İcralarındaki Tavrının İncelenmesi ve Bu Çerçevede Oluşturulan Etütlerin Ney Eğitiminde Kullanılabilirliği, [Doktora Tezi] Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya. 407529

Malçok, B. (2024) Türkiye'deki Ney İcrasının Dünya Müziğine Yansımaları ve 20. Yüzyıldan Günümüze İcra Örnekleri, Analizleri, [Doktora Tezi] İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 878485

Öztürk, L. (2021). Niyazı Sayın Ney Tavrındaki Perde Baskı Karakterlerinin Meşk Silsilesi Özelinde İncelenmesi, [Doktora Tezi] Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 703043

Tan, A. (2008). Niyazı Sayın'ın Ney Tavrında Perde Pozisyonları, [Yüksek Lisans Tezi] İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 227604

Toz, A. İ. (2025). 21. Yüzyıl Ney İcrasının 2 Farklı Ekol Üzerinden Karşılaştırmalı Teknik İncelemesi (Analizi), [Doktora Tezi] Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 922757

Tüfekçi, A. (2011). Coğrafi Yayılım, Kültür-Medeniyet Etkileşimleri Çerçevesinde: "Ney" Tarih, Teknik ve İcrasına İlişkin Karşılaştırmalı Bir Analiz, [Doktora Tezi] İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 306682

Uludoğan, B. R. (2019). Müzikle Terapide Ney Enstrümanıyla Uşşak Makamının Depresyon Hastalarındaki İyileştirici Etkisi, [Yüksek Lisans Tezi] Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 585968

Ünaldı, T. (2008). 2000'li Yıllarda Türkiye'de Ney Sazı, Tavırları ve Bu Tavırların Belli Başlı İcracıları, [Yüksek Lisans Tezi] Yıldız Teknik Üniersitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 226147

Üstünkaya, O. (2021). Neyzen Yavuz Akalın Özelinde Ney İcra Tavrı, [Yüksek Lisans Tezi] Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa. 685102

Yedek, B. (2014). Ney Meşkinde Sözlü Gelenek ve Nesiller Arası Değişimi: Niyazi Sayın, Salih Bilgin ve Hüseyin Özkılıç Özelinde, [Yüksek Lisans Tezi] İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 381922

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, (10. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

MÜZİKTE DIŞSAL MOTİVASYON KAYNAĞINA BİR ÖRNEK: MAKBULE TATLIYAY

AN EXAMPLE OF EXTRINSIC MOTIVATION IN MUSIC: MAKBULE TATLIYAY

Emre ÜSTGÜL
Assist. Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes University, State Conservatory, Department of Traditional Turkish Music, 09400 Kuşadası, Aydın
ORCID ID: 0000-0002-0453-2755

ÖZET

Sanayi devrimi sonrası giderek büyüyen işçi sınıfından yüksek verim elde edebilmek amacıyla bir ekonomi kavramı olarak ortaya çıkan ve çoğunlukla hareket boyutuyla açıklanan motivasyon kavramı, kişinin yeteneklerinin ve gelişmeye açık yönlerinin kişisel, toplumsal ve ekonomik parametreler çerçevesinde teşvik edilmesi olarak tanımlanabilir. Son yıllarda kişisel gelişim ve yönetim alanları başta olmak üzere sosyal bilimlerin pek çok alanında akademik çalışmaların merak konusu olan motivasyon kavramı kaynağına göre içsel ve dışsal olmak üzere ikiye ayrılır. İçsel motivasyonda tatmin, bireyin duyduğu hazdan kaynaklanırken, dışsal motivasyonda maddi ve/veya sözlü ödüller gibi dışarıdan bir aracıyla gerçekleşir. Araştırmaya konu olan Makbule Tatlıyay şair kimliğinin yanı sıra Cumhuriyet Dönemi geleneksel Türk sanat müziğinde gerek keman icracılığı gerek besteci kimliğiyle öne çıkan isimlerden olan Haydar Tatlıyay'ın eşidir. Profesyonel sahne çalışmalarının ve müzik kimliğinin şekillenmesi sürecinde dışsal bir motivasyon kaynağı olarak Haydar Tatlıyay'ı önemli ölçüde etkilediği bilinen Makbule Tatlıyay'ın izlerini pek çok müzik projesinde görmek mümkündür. Metin merkezli ve tarihsel olarak düzenlenen bu çalışma, nitel araştırma desenlerinden olan ve aynı zamanda farklı araştırma desenleri içerisinde verilerin toplanması için kullanılabilen biyografi yöntemini kullanarak Makbule Tatlıyay'ın Haydar Tatlıyay üzerindeki dışsal motivasyon etkilerini doküman analizi tekniğiyle araştırmaya odaklanır. Yaratıcı pozisyonundaki Haydar Tatlıyay'ın eser yaratma süreçlerindeki gizemli sebepler kümesini farklı bir açıdan ele alan bu çalışma, Makbule Tatlıyay'ın dışsal motivasyon kaynağı olarak Haydar Tatlıyay'a her koşulda destek olduğunun altını çizer.

Anahtar kelimeler: Makbule Tatlıyay, Haydar Tatlıyay, Dışsal Motivasyon, Bestecilik, Müzikal Yaratıcılık

ABSTRACT

Emerging as an economic concept to maximize productivity from the growing working class after the Industrial Revolution, and often explained in terms of movement, motivation can be defined as the encouragement of an individual's abilities and areas for development within the framework of personal, social, and economic parameters. In recent years, motivation, a subject of interest in academic studies across many fields of social sciences, particularly in personal

development and management, is divided into two categories based on its source: intrinsic and extrinsic. In intrinsic motivation, satisfaction stems from the pleasure the individual experiences, while in extrinsic motivation, it occurs through an external means such as material and/or verbal rewards. Makbule Tatlıyay, the subject of this research, is a poet and the wife of Haydar Tatlıyay, a prominent figure in traditional Turkish classical music of the Republican era, known for both his violin playing and his composing. It is known that Makbule Tatlıyay significantly influenced Haydar Tatlıyay as an extrinsic source of motivation in the shaping of his professional performing career and musical identity, and her influence can be seen in many of his musical projects. This text-centered and historically organized study focuses on investigating the extrinsic motivational effects of Makbule Tatlıyay on Haydar Tatlıyay using document analysis techniques, employing the biography method, a qualitative research design that can also be used to collect data within various research designs. Approaching the mysterious reasons behind Haydar Tatlıyay's creative process from a different perspective, this study emphasizes Makbule Tatlıyay's unwavering support for him as an external source of motivation.

Keywords: Makbule Tatlıyay, Haydar Tatlıyay, Extrinsic Motivation, Composition, Musical Creativity

1. GİRİŞ

Latince kökenli “movere” kelimesinden türetilmiş olan motivasyon kavramı, Türkçe’de güdülenme, isteklendirme anlamlarına gelir. İnsan davranışlarının yönlendirilmesi, kişisel ihtiyaçların karşılanması ve bireyin kendini gerçekleştirmesi boyutlarında karşılaşılan motivasyon kavramı, kaynağına göre içsel ve dışsal olmak üzere ikiye ayrılır (Durak, 1998). Kişinin dışarıdaki herhangi bir etkiden bağımsız olarak içsel güdülerle ve tamamen kendi isteğiyle yeni meraklar edinmesi içsel motivasyon olarak tanımlanır (Ryan & Deci, 2000). Dışsal olarak tanımlanan motivasyon türündeyse güdünün kaynağı herhangi bir iç etkiden bağımsız olarak kişinin çevresinden kaynaklanır. Diğer bir deyişle, kişinin gerçekleştirmekte olduğu iş ve bu işten aldığı tatmin arasında bir aracı söz konusuysa, bu motivasyon dışsal motivasyondur (Gagne & Deci, 2005). Dışsal motivasyonda bahsi geçen aracı bir grup olabileceği gibi, araştırma konusundaki gibi tek bir kişi de olabilir.

Cumhuriyet Dönemi geleneksel Türk sanat müziğinde gerek keman icracılığı gerek besteci kimliğiyle öne çıkan ve yaşadığı dönemde çeşitli kesimlerden büyük kitlelerin beğenisini kazanan Haydar Tatlıyay(1890-1963), müzik kariyerinde ve eser üretim süreçlerinde içsel ve dışsal olmak üzere birçok motivasyon kaynağından etkilenmiştir (Tatlıyay, 1996). Haydar Tatlıyay’ın profesyonel sahne çalışmalarının ve müzik kimliğinin şekillenmesi sürecindeki pek

çok projede Makbule Tatlıyay'ın yönlendirmelerini ve izlerini görmek mümkündür[1]. Haydar Tatlıyay, aynı zamanda şair olan Makbule Tatlıyay ile evlendikleri 1946 yılı sonrasında bambaşka bir müzisyen profiline dönüşür ve sahne çalışmalarında bireyselliğe önem vermeye başlar. Sözlü eserlerinde kullandığı güftelerdeyse Makbule Tatlıyay ile kurduğu baskın besteci-gütteci ilişkisi dikkat çekicidir. Bu bağlamda, Haydar Tatlıyay'ın müzik kariyerinin şekillenmesinde Makbule Tatlıyay'ın yalnızca bir eş olarak değil, aynı zamanda sanatçının dışsal motivasyon kaynaklarının başında değerlendirilmesi ve bu ilişkinin Haydar Tatlıyay'a etkilerinin incelenmesi önemli görülür.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE BULGULAR

Sosyal bilimlerin temel araştırma türlerinden olan nitel araştırmalar, verileri sayısal değerler olmayan deneyimlerin ve bağlamsal ilişkilerin öznel biçimde yorumlanmasına odaklanan araştırma türüdür (Sığrı, 2023). İnsanların hayat tarzlarını, hikayelerini, davranışlarını anlamaya dönük bilgi üretme süreçlerini de kapsayan bu tür, kişi ile bağlam arasındaki ilişkiyi nitel araştırmalardan farklı olarak öznel olarak anlamlandırmaya yarar (Braun & Clarke, 2013). "Bir dışsal motivasyon kaynağı olarak Makbule Tatlıyay, eşi Haydar Tatlıyay'ı nasıl etkilemiştir?" sorusu bu araştırmanın problem cümlesidir. Bu bağlamda veri elde edebilmek amacıyla, giriş bölümünde bahsi geçen röportaj birincil kaynak olarak kullanılmış ve röportajın transkripsiyonu yapılarak metin merkezli bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Diğer bir deyişle, bu röportajdan yola çıkarak Makbule Tatlıyay'ın, Haydar Tatlıyay'ın müzik kariyeri üzerindeki etkilerinin anlaşılması ve çözümlenmesi, araştırmanın temel amacıdır. Literatürde açıkça görüldüğü üzere, Makbule Tatlıyay bağımsız bir sanatçı profilinden ziyade, Haydar Tatlıyay'ın eşi, eserlerinin güfte sahibi ve sanatçının hayatını ve eserlerini belgeleyen kişi olarak öne çıkar. Bu yönüyle Makbule Tatlıyay'ın arşivsel değeri ve tanıklığa dayalı biyografi yazarlığı önemlidir. Ayrıca Makbule Tatlıyay hakkında bugüne kadar herhangi bir akademik çalışma yapılmadığı düşünüldüğünde, bu araştırma ilk olması bakımından dikkat çeker.

Makbule Tatlıyay'ın doğum ve ölüm tarihleri tam olarak bilinmemektedir. Kendisiyle yapılan röportajda Haydar Tatlıyay'dan otuz bir yaş küçük olduğunu ifade eden Makbule Tatlıyay'ın basit bir hesapla 1921 yılında doğduğu söylenebilir. Yozgat doğumlu ve Yozgat'ın yerel sanatçılarından[2] olan udi Sami Bey[3]'in kızı olduğu bilinen Makbule Tatlıyay, şiir yazmaya küçük yaşta annesinin vefatı üzerine başlamıştır (Tatlıyay, 1974). Edebi kimliğinin yanı sıra bankacı olarak çalışan ve son olarak Ziraat Bankası İstanbul Karaköy şubesi ticari krediler

[1] Engin Karadağ tarafından 1996 yılında hazırlanan "Haydar Tatlıyay hayatı, eserleri, besteciliği" isimli yüksek lisans çalışmasına kaynak oluşturabilmek amacıyla Makbule Tatlıyay ile bir görüşme yapılmış ve bu görüşme araştırmaya veri sağlayan birincil kaynak olarak kullanılmıştır.
[2] (Kapusuzoğlu, 2025)
[3] Makbule Tatlıyay'ın babası Yozgatlı udi besteci Sami Bey ile 1874 yılında İstanbul Aksaray'da doğan ve Mûsikî-i Osmanî Cemiyeti'ni kurarak İstanbul mûsikî ortamlarında tanınan bir besteci olarak hayatını sürdürmüş udi Sami Bey farklı kişilerdir.

biriminden emekliye ayrılan Makbule Tatlıyay'ın hayatıyla ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır[4]. Ömrü boyunca dört adet şiir kitabı[5] yazan sanatçının ölüm tarihi bilinmemektedir.

Sanat yaratımlarında dikkat çeken ilk nokta, yaratıcı pozisyonundaki sanatçının bir "şey" ya da "kişi" ile karşılaşarak yaratma eylemine geçmesidir (May, 2003). Bu görüşün Haydar Tatlıyay'ın sanat yaşamındaki yansıması, Makbule Tatlıyay ile tanışmaları diğer bir deyişle karşılaşmalarıdır. Bestecinin çalgısal ve sözlü olmak üzere bestelediği toplam 144 eserin 42 tanesinin bestelenme tarihi bilinir (Üstgül, 2023). Bu eserlerden 40 tanesinin 1946 yılı sonrasında tarihlendirildiği düşünüldüğünde, Makbule Tatlıyay ile tanışmasının, bestecinin eserlerini tarihlendirme bilincinde olumlu değişikliğe yol açtığını gösterir.

Makbule Tatlıyay'ın dışsal bir motivasyon kaynağı olarak Haydar Tatlıyay üzerindeki bir diğer öne çıkan etkisi, sanatçıyı çalgısal eser besteleme noktasında yönlendirmesidir. Makbule Tatlıyay bu konudaki baskın rolünü şöyle anlatır:

"sen artık şarkı yapmayacaksın, yeter dedim… Senin saz eseri yapman devren gelmiştir, oturacaksın, saz eseri yapacaksın dedim. Çok doğru söyledin dedi ve ilk defa Şehnaz saz semâî'sini yaptı…" (Tatlıyay, 1996)

Haydar Tatlıyay'ın önemli özelliklerinden biri de sahne çalışmalarında keman çalgısı ile öne çıkmasıdır. 1950-1960 yılları arasında "Haydar Tatlıyay ve arkadaşları" adında bir radyo programı da düzenleyen sanatçı, "maestro" çalgı icracılığını geleneksel Türk sanat müziği icra ortamlarında uygulayan öncü isimlerden biridir. Sanatçının bu özelliği kazanmasındaki önemli rolünü Makbule Tatlıyay şöyle açıklar:

"…Suriye'ye gitme işi çıktı. Baktım bir gün okuyucu bir hanım arıyor… sen niçin okuyucu arıyorsun dedim… bak sen saz eseri yapıyorsun… kimsenin arkasında keman çalmayacaksın, kendi eserlerini çalacaksın…" (Tatlıyay, 1996)

Bu söylemiyle soliste eşlik etmenin Haydar Tatlıyay için bir kariyer hedefi olmaması gerektiğinin altını çizen Makbule Tatlıyay, bu konuda sert bir tutum sergileyerek sanatçıyı bireysel icracı olması noktasında etkilemiştir.

Haydar Tatlıyay'a her koşulda destek verdiğini belirten Makbule Tatlıyay, Şam konservatuvarından aldığı iş teklifini reddeden Haydar Tatlıyay'ın aldığı kararı şöyle desteklemiştir:

"…sanatçılar daima hür yaşamalıdır… Nereden ilham alacaklarsa bırakın oraya gitsin…" (Tatlıyay, 1996).

Öte yandan Haydar Tatlıyay'ın sözlü eserleri incelendiğinde, Makbule Tatlıyay ile kurduğu besteci-güfteci ilişkisi baskın biçimde görülür. Haydar Tatlıyay'ın bir ezgi besteledikten sonra "buna bir söz bul bakalım" tarzı söylemleri olduğunu belirten Makbule Tatlıyay, sanatçının 56 sözlü eserinin 21 tanesinin güfte yazarıdır (Üstgül, 2023). Yaklaşık %38 gibi yüksek bir oranda

[4] Hakkında bilgi bulunan tek kaynak olarak tespit edilen Yozgatlı Şair ve Yazarlar Ansiklopedisi'ndeki (Doğan, 2005) bilgiler, şairin Şiirle Duygularım isimli kitabının arka kapağındaki bilgilerle birebir aynıdır.
[5] Ömür Boyunca (1958), Tatlıyay'dan Sesler (1963), Şiirler Duygularım (1974) ve Harman (1983).

gerçekleşen bu ilişki dışında başka bir güfteciyle benzer bir yoğunlaşma yaşamayan Haydar Tatlıyay'ın kalan eserlerinde dengeli bir besteci-güfteci ilişkisi dağılım gözlemlenir.

3. SONUÇ

Bu araştırma, Haydar Tatlıyay'ın profesyonel müzik yaşamının şekillenmesi sürecinde eşi Makbule Tatlıyay'ın etkisini dışsal motivasyon kavramı çerçevesinde ele alır. Araştırmada birincil veri kaynağı olarak kullanılan röportajın transkripsiyonu gerçekleştirilerek yapılan metin merkezli incelemede, eş rolündeki Makbule Tatlıyay'ın, araştırmaya konu olan Haydar Tatlıyay'ı müzikal yaratım ve icra süreçlerinde teşvik ettiği, yönlendirdiği ve sanatsal kararlarını desteklediği görülür. Araştırmanın bulguları, Makbule Tatlıyay'ın özellikle Haydar Tatlıyay'ın bestecilik ve yaratım süreçlerinde belirgin olarak rol üstlendiğini gösterir. Diğer bir deyişle, Haydar Tatlıyay'ın eser üretim tercihlerinde, özellikle çalgısal eser bestelemeye yönlenmesinde, Makbule Tatlıyay'ın dışsal motivasyon kaynağı olarak somutlaştığı görülür. Öte yandan bu durum dışsal motivasyon kaynağının sanatçıların yaratım süreçleri üzerinde etkili olabileceği fikrini desteklemesi bakımından önemlidir.

Makbule Tatlıyay'ın benzer bir etkisini Haydar Tatlıyay'ın icracı kimliğinin oluşması sürecinde gözlemlemek mümkündür. Haydar Tatlıyay'ın solistlere refakat eden bir keman icracısı olmak yerine kendi bestelerini üreten ve icra eden, diğer bir deyişle, daha bağımsız bir sanatçı profiline dönüşmesi noktasında Makbule Tatlıyay'ın yönlendirmeleri dikkat çekicidir.

Araştırmanın bir diğer öne çıkan sonucu, Makbule Tatlıyay'ın Şam konservatuvarından gelen iş teklifini geri çeviren Haydar Tatlıyay'ın bireysel kararını destekleyen bir dışsal motivasyon kaynağı pozisyonunda konumlanmasıdır. Sanatçının özgür olması ve ilham aldığı yere yönelmesi fikrinin altını çizen Makbule Tatlıyay, Haydar Tatlıyay'ın müzik kariyeriyle ilgili aldığı kararları desteklemiştir.

İkili arasındaki besteci-güfteci ilişkisi incelendiğinde, sanatçının sözlü eser üretiminde Makbule Tatlıyay'ın yeri oldukça belirgindir. Yaklaşık %38 olan bu besteci güfteci ilişkisi, ikilinin yalnız özel yaşamla sınırlı bir ilişki içinde olmadıklarını, müzikal üretim noktasında da doğrudan paylaşım içerisinde olduklarını gösterir. Bu bulgu, Makbule Tatlıyay'ın bir dışsal motivasyon kaynağı olmasının yanı sıra, Haydar Tatlıyay'ın üretim sürecinin bir paydaşı olarak konumladığını göstermesi bakımından önemlidir. Sonuç olarak bu araştırma, Makbule Tatlıyay'ın Haydar Tatlıyay'ın yaşamında eş kimliğinin ötesine geçerek, sanatçının eser üretim süreçlerine doğrudan katkı veren ve çeşitli yönlendirmelerde bulunan bir paydaş olduğunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Braun, V., & Clarke, V. (2013). *Successful Qualitative Research a Practical Guide for Beginners.* London: Sage Publishing.

Doğan, D. (2005). *Yozgatlı Şair ve Yazarlar Ansiklopedisi.* Yozgat: Sılam Yayınları.

Durak, İ. (1998). İşletmelerde Çalışan İnsanlardan Daha Fazla Yararlanma Aracı Olarak Motivasyon Süreci ve Bir Uygulama. *Yüksek Lisans Tezi* . Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı.

Gagne, M., & Deci, E. L. (2005). Self-determination Theory and Work Motivation. *Journal of Organizational Behavior* , 331-362.

Işık, İ. (2006). *Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi* (Vol. 8). Ankara: Elvan Yayınları.

Kapusuzoğlu, B. (2025, 10 05). *Yozgat Mûsikî Geleneği Beyanındadır*. Retrieved 08 25, 2026, from Maarifin Sesi: https://www.maarifinsesi.com/yozgat-musiki-gelenegi-beyanindadir/

May, R. (2003). *Yaratma Cesareti.* (A. Oysal, Trans.) İstanbul: Metis Yayıncılık.

Öztuna, Y. (1990). *Büyük Türk Mûsikîsi Ansiklopedisi* (Vol. II). Ankara: Kültür Bakanlığı.

Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development and Well-being. *American Psychologist , 1* (55), 68-78.

Sığrı, Ü. (2023). Nitel Araştırma Yöntemleri. In *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: Yeni Perspektifler* (pp. 471-516). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Tatlıyay, M. (1996, Temmuz 2). (M. H. Cevher, & E. Karadağ, Interviewers) Ankara.

Tatlıyay, M. (1974). *Şiirle Duygularım.* İstanbul: Baha Matbaası.

Üstgül, E. (2023). Haydar Tatlıyay ve Besteleme Davranışları. *Türk Müziği Anabilim Dalı Doktora Tezi* . İzmir: T.C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ABDÜLHALÎM AĞA'NIN ŞÎVENÜMÂ ESERLERİNİN MAKÂM YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

AN EXAMINATION OF ABDÜLHALÎM AĞA'S WORKS IN THE ŞİVENÜMA MAKAM FROM THE PERSPECTIVE OF MAKAM

Özlem ELİTAŞ
Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı
Assistant Professor Dr., Afyon Kocatepe University, State Conservatory
ORCID ID: 0000-0001-5262-6396

ÖZET

Tarihsel süreç içerisinde zamanla kullanım sıklığı azalan ve unutulan makâmların teorik ve pratik boyutlarıyla incelenmesi müzikal hafızanın korunması açısından büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmanın temel amacı, 18. yüzyıl klâsik Türk mûsikîsinin önemli bestekârlarından Abdülhalîm Ağa'nın Şîvenümâ makâmındaki eserlerini incelemek ve makâmsal özelliklerini irdelemektir.

Çalışmada, bestekârın günümüze ulaşan Şîvenümâ klâsik takımının makâmsal özellikleri somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Araştırmanın yöntemsel zeminini oluşturmak amacıyla öncelikle nitel araştırma tekniklerinden literatür taraması yöntemine başvurulmuş, tarihsel süreçte günümüze intikal eden nazarî kaynaklardaki Şîvenümâ makâmı tarifleri kronolojik olarak analiz edilmiştir. Elde edilen teorik veriler ışığında, Abdülhalîm Ağa'nın eserleri üzerinde makâmsal analiz yöntemi uygulanarak bestekârın Şîvenümâ anlayışı ortaya konmuştur. Çalışmada klâsik takımda yer alan Nakış Beste, Nakış Aksaksemâî ve Nakış Yürüksemâî formlarındaki 3 eser üzerinde makâmsal analiz gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmanın, Şîvenümâ gibi günümüzde az bilinen makâmlardaki klâsik repertuarın literatüre kazandırılmasına, bu makâmların beste ve icrâ pratiklerinde yeniden hayat bulmasına yönelik akademik araştırmaların artmasına katkı sunacağı öngörülmektedir. Ayrıca elde edilen verilerin, müzik eğitimi verilen kurumlarda teorik ve pratik birer eğitim materyali olarak kullanılmasına imkân sağlayacağı ve gelecek kuşakların bu zengin mirası daha yakından tanımasına zemin hazırlayacağı ümit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Abdülhalîm Ağa, Şîvenümâ Makâmı, Klâsik Takım, Klâsik Türk Mûsikîsi.

ABSTRACT

Examining the makams, whose frequency of use has decreased over time and which have been forgotten throughout history, with their theoretical and practical dimensions is of great importance in terms of preserving musical memory. The main purpose of this study is to examine the works of Abdülhalîm Ağa, one of the important composers of 18th-century

classical Turkish music, in the Şivenûmâ makam and to analyze their makam characteristics in depth.

In the study, an attempt has been made to concretize the makam characteristics of the composer's Şivenûmâ classical *takım* (*fasıl*) that have survived to the present day. In order to establish the methodological basis of the research, literature review, one of the qualitative research techniques, was primarily employed, and the descriptions of the Şivenûmâ makam in theoretical sources transmitted from historical processes to the present day were analyzed chronologically. In light of the theoretical data obtained, a makam analysis method was applied to the works of Abdülhalîm Ağa, thereby revealing the composer's understanding of Şivenûmâ. In the study, makam analysis was conducted on 3 works in the forms of Nakış Beste, Nakış Aksaksemâî, and Nakış Yürüksemâî included in the classical *takım*.

It is anticipated that this study will contribute to increasing academic research aimed at introducing classical repertoire in lesser-known makams such as Şivenûmâ into the literature and reviving these makams in composition and performance practices. Furthermore, it is hoped that the data obtained will provide opportunities for them to be used as theoretical and practical educational materials in institutions providing music education, and will pave the way for future generations to get to know this rich heritage more closely.

Keywords: Abdülhalîm Ağa, Şivenüma Makam, Classical *Takım*, Turkish Classical Music.

GİRİŞ

Tarihsel süreç içerisinde kültürel ve toplumsal değişimler mûsikî hayatımızda da yankı bulmuş, geçmişte icrâ edilen pek çok makâm zamanla unutulmuş veya kullanım sıklığını yitirmiştir. Bu tür makâmların hem teorik hem de pratik boyutlarıyla ele alınması, yalnızca geçmişin izlerini sürmek değil aynı zamanda köklü bir müzikal hafızanın korunması ve geleceğe aktarılması açısından önem arz etmektedir. Klâsik Türk mûsikîsinin zenginliğini omuzlayan nadide makâmların ve bu makâmlarda eser veren bestekârların gün yüzüne çıkarılması mûsikî tarihimizin bütünlüğü için elzemdir.

Bu düşünceden hareketle şekillenen bu çalışmanın temel amacı, 18. yüzyıl klâsik Türk mûsikîsinin önemli bestekârlarından Abdülhalîm Ağa'nın Şîvenümâ makâmındaki eserlerini incelemek ve bu eserler üzerinden dönemin makâmsal yapısını ortaya koymaktır. Şîvenümâ makâmı, makâm nazariyatında ve icrâ geleneklerinde kendine has yapısıyla dikkat çeken, ancak günümüzde az bilinen ve icrâ edilmeyen makâmlar arasında yer almaktadır. Bu bağlamda araştırma, bestekârın günümüze ulaşan Şîvenümâ klâsik takımının makâmsal özelliklerini somutlaştırmayı hedeflemektedir.

Çalışmanın yöntemsel zeminini oluşturmak amacıyla öncelikle nitel araştırma tekniklerinden literatür taramasına başvurulmuş; tarihsel süreçte günümüze intikal eden nazarî kaynaklardaki Şîvenümâ makâmı tarifleri kronolojik olarak analiz edilmiştir. Elde edilen teorik veriler ışığında, klâsik takımda yer alan Nakış Beste, Nakış Aksaksemâî ve Nakış Yürüksemâî

formlarındaki 3 eser üzerinde makâmsal analiz yöntemi uygulanarak bu eserler detaylı bir şekilde incelenmiş ve bestekârın Şîvenümâ anlayışı ortaya konmuştur.

Araştırma sonucunda elde edilen verilerin Şîvenümâ gibi günümüzde az bilinen makâmlardaki klâsik repertuarın literatüre kazandırılmasına, bu makâmların beste ve icrâ pratiklerinde yeniden hayat bulmasına yönelik akademik çalışmaların artmasına katkı sunacağı öngörülmektedir. Ayrıca bu çalışmanın, müzik eğitimi verilen kurumlarda teorik ve pratik birer eğitim materyali olarak kullanılmasına imkân tanıyacağı ümit edilmektedir.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Çalışmada 18. yüzyıl klâsik Türk mûsikîsi bestekârlarından Abdülhalîm Ağa'nın günümüzde az kullanılan Şîvenümâ makâmındaki klâsik takımın incelenmesi ve makâmsal analizinin yapılması amaçlanmıştır. Araştırmanın, az kullanılan makâmlardaki klâsik eserlerin gün yüzüne çıkarılarak icrâ edilmesinin ve gelecek kuşaklara aktarılmasının önemli olduğu düşünülmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmanın yöntemsel zeminini oluşturmak amacıyla nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiş ve tarihsel analiz yöntemi ile makâmsal analiz yöntemi birlikte kullanılmıştır. Araştırma sürecinin ilk aşamasında Şîvenümâ makâmının tarihsel gelişim çizgisini ve seyrini ortaya koymak amacıyla literatür taraması yöntemine başvurulmuş; bu doğrultuda tarihsel süreçte günümüze intikal eden nazarî kaynaklardaki Şîvenümâ makâmı tarifleri kronolojik bir bakış açısıyla incelenmiştir. İkinci aşamada ise elde edilen bu teorik veriler ışığında, Abdülhalîm Ağa'nın eserleri üzerinde makâmsal analiz yöntemi uygulanarak bestekârın Şîvenümâ makâmı anlayışı ortaya konmuştur. Bu kapsamda, bestekârın günümüze ulaşan klâsik takımını oluşturan ve Nakış Beste, Nakış Aksaksemâî ve Nakış Yürüksemâî formlarında kaleme alınan üç eserin notaları üzerinden makâmsal özellikleri tahlil edilmiştir.

Abdülhalîm Ağa

Abdülhalîm Ağa ile ilgili literatürde çok fazla bilgi yer almamaktadır. Bestekârın 1708 yılında dönemin ilim, kültür ve sanat merkezi olan İstanbul'da doğup yetiştiği bilinmektedir. Edinilen bilgiye göre, Lâle Devri'nin estetik ve sanat anlayışının egemen olduğu yıllarda genç yaşta Enderûn'a kabul edilen Abdülhalîm Ağa, başarılı bir eğitim sürecinin ardından çavuşluk rütbesine kadar yükselmiş ve Sultan III. Selim'e musâhip olmuştur. Abdülhalîm Ağa'nın 1789 yılında vefat ettiği ve mezarının bilinmediği belirtilmektedir (Özalp, 1986: 186). Suphi Ezgi'den edinilen bilgiye göre, Musahîb-i Şehriyârî Abdülhalîm Ağa H. 1204 (Milâdî 1790) tarihinde vefat etmiştir (Aksüt, 1993: 72).

Günümüze 17 eserinin ulaştığı belirtilen Abdülhalîm Ağa'nın eserlerinin çoğunlukla büyük formlarda bestelendiği görülmektedir. Özellikle Şîvenümâ makâmındaki takımı, bu makâmın seyir ve karakterini yansıtması bakımından önemli bir örnektir. Sultanî Irâk faslını Küçük Mehmed Ağa ile birlikte besteleyen Abdülhalîm Ağa'nın, Sûzidil ve Sûznâk makâmlarını da terkîb ettiği belirtilmektedir. Yapılan incelemelerde, eserlerinde sağlam bir beste tekniği, klasik

geleneklere bağlılık, ritim ve melodi uyumu ile ustalıklı bir dengenin hâkim olduğu vurgulanmaktadır (Özalp, 1986: 186; Öztuna, 1990: 15).

Tablo 1. TRT Repertuarındaki Abdülhalîm Ağa Tarafından Bestelenmiş Eserler

ESER ADI	GÜFTE ŞAİRİ	MAKÂM	FORM	USÛL
Bir görüştê düştü gönlüm sen gibî mehpâreyê	-	Şîvenümâ	Nakış Beste	Devrirevân
Ayâ, ne olâ ol hilâl ebrû	-	Şîvenümâ	Nakış Aksaksemâî	Aksaksemâî
Bir dil ki senin kâkülünê beste değildir	Mustafa Fennî	Şîvenümâ	Nakış Yürüksemâî	Yürüksemâî
Bu hüsn-ü behçet ile sana nâz lâzımdır	-	Sultânî-Irâk	Beste	Zincir
Gerdâna nakş-ı bûse-i gülgûn yapıştırır	Nâfiz	Sultânî-Irâk	Aksaksemâî	Aksaksemâî
Üzme Allâh âşkına yeter[1]		Sultânî-Irâk	Şarkı	Devrihindî
Gönül ey mah-ru aşkınla aram etmeden kaldı	Münir (18. yy)	Müstear	Beste	Çenber
Mânend-i hâle kol dolasam âftâbıma[2]		Müsteâr	Beste	Hafîf
Hırâmân ol çemenlerde, gül ey serv-î revânım gel[3]		Sûzidil	Beste	Darbeyn
Ne ol perî gibi bir dil-rübâ görülmüştür	-	Sûzidil	Nakış Yürüksemâî	Yürüksemâî
Olmadâ diller rubûde gamze-î câdûsuna	Fitnat Hanım	Hicâz (Hümâyûn)	Beste	Hafif
Âşıka rahm_etmeyî ol serv kaamet bilmedi[4]		Hüzzâm-ı Cedîd	Beste	Muhammes
Yüz vech ile yâr etse tecellî, haberim yok[5]		Hüzzâm-ı Cedîd	Yürüksemâî	Yürüksemâî
Zülfüne pâ-bend olan üftâdenin vay hâline[6]	Hıfzî	Arazbâr	Aksaksemâî	Aksaksemâî
-		Sûznâk[7]	Nakış Aksaksemâî	Aksaksemâî
Saz Eseri	-	Sûzidil	Peşrev	Düyek
Saz Eseri	-	Sûzidilârâ	Peşrev	Ağır Düyek
Saz Eseri	-	Sûzidil	Sazsemâîsi	Aksaksemâî
Saz Eseri	-	Sûzidilârâ	Sazsemâîsi	Aksaksemâî

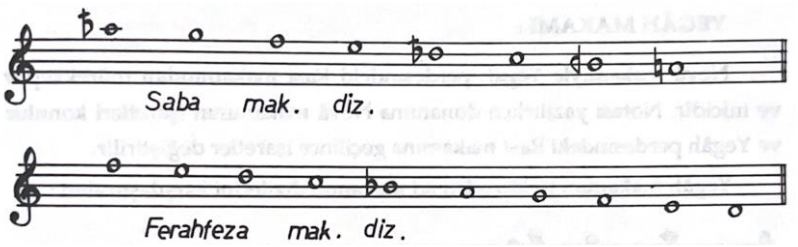
Tabloda, Abdülhalîm Ağa'ya ait olan 3 Şîvenümâ, 4 Sûzidil, 3 Sultânî-Irâk, 2 Sûzidilârâ, 2 Müstear, 2 Hüzzâm-ı Cedîd, 1 Hicâz Hümâyûn, 1 Sûznâk, 1 Arazbâr ve 1 adet makâmı

[1] Yılmaz Öztuna, *Büyük Türk Mûsıkîsi Ansiklopedisi*, C. 1 (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 15.
[2] Öztuna (1990: 15).
[3] Öztuna (1990: 15).
[4] Öztuna (1990: 15).
[5] Öztuna (1990: 15).
[6] Öztuna (1990: 15).
[7] Öztuna (1990: 15).

kaydedilmeyen toplam 19 eser yer almaktadır. Bu eserlerin 4'ü saz eseridir. Sözlü eserlerin ise büyük formda bestelenmiş eserler olduğu görülmektedir. Tablodaki 7 eser Yılmaz Öztuna'nın Büyük Türk Mûsıkîsi Ansiklopedisi'nden alınmıştır.

Şîvenümâ Makâmı

Sözlük anlamı "işve ve naz gösteren" olan ve Lâle Devri'nde ya da daha önceki dönemlerde terkîb edildiği belirtilen Şîvenümâ makâmı, melodik yapısı itibarıyla ruhnevaz (ruhu okşayan) bir makâm olarak ifade edilmektedir (Öztuna, 1990: 362). Makâmın, melodik yapısının güzel ve rûhnevaz olmasına rağmen günümüzde icrâ edilmediği belirtilmektedir (Kutluğ, 2000: 218). Arel'in tarifine göre; Şîvenümâ makâmı, Sabâ ve Ferahfezâ makâmlarının birleşiminden oluşmaktadır. "Sabâ makâmı dizisiyle başlandıktan sonra durağı olan Dügâh perdesine gelinir ve Ferahfezâ dizisine geçilip Yegâh perdesinde karar verilir." Bu tariften sonra Neyzen Emin Dede'nin Şîvenümâ Sazsemâîsi'nin notası verilerek makâm örneklendirilmiştir (Akdoğu, 1991: 148-149).

Şekil 1. Arel'in Tarifine Göre Şîvenümâ Makâmı (Akdoğu, 1991: 149).

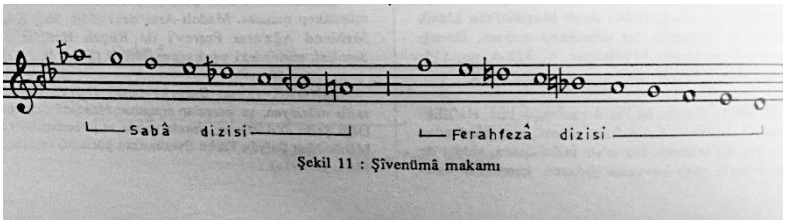
Karadeniz (2013: 117), Şîvenümâ makâmının Sabâ ve Sultânîyegâh makâmlarının birleşmesinden meydana geldiğini aktarmaktadır. Buna göre makâm, başlangıçta Sabâ makâmı gibi seyredip Dügâh perdesine indikten sonra Sultânîyegâh makâmına geçmekte ve onun çeşnisi ile Yegâh perdesine inerek karar vermektedir.

Diğer taraftan Kutluğ'un Şîvenümâ tarifi incelendiğinde, makâmın Sabâ makâmı ile Ferahfezâ'nın karara doğru giden melodilerinin birleşmesinden oluştuğunu aktarmaktadır. Ancak Ferahfezâ makâmının o devirde henüz bilinmediği için Yegâh üzerinde Bûselik dizisinin birleşmesinden oluştuğunu belirtmenin daha doğru olacağı kanısındadır. Sabâ makâmının seyrini izleyen, güçlü perdesi Çargâh olan, tiz bölgede Muhayyer perdesinden sonra Kürdî dizisiyle genişleme gösteren ve Yegâh perdesinde karar kılan bu unutulmuş makâm, Abdülhalim Ağa tarafından da işlenmiştir. Makâmın donanımında Sabâ makâmında olduğu gibi si koma bemol ve re bakiye bemol işaretleri yer almaktadır (Kutluğ, 2000: 218).

Şekil 2. Kutluğ'un Tarifine Göre Şîvenüma Makâmı (2000: 218).

Öztuna'nın ifadesine göre Şîvenümâ makâmı, Sabâ ve Ferahfezâ makâmlarının birleşiminden oluşmaktadır. Ferahfezâ makâmı, Acemaşîrân + Sultânîyegâh terkîbinde bir makâm olup sonradan Vardakosta Ahmet Ağa tarafından Şîvenümâ'dan ilhamla, bu makâmın Sabâ bölümünün çıkarılmasıyla terkîb edilen bir makâmdır. Sultânîyegâh ise Ahmet Ağa'nın Ferahfezâ makâmından esinlenilerek ve Ferahfezâ'dan Acemaşîrân'ın çıkarılmasıyla Hammâmîzâde İsmail Dede Efendi tarafından adlandırılmıştır. Söz konusu tanıma göre Şîvenümâ; Sultânîyegâh ile Yegâh perdesinde karar kılmaktadır. Güçlü perdeleri ise birinci derecede Sabâ'nın durağı ve Sultânîyegâh'ın güçlüsü olan Dügâh, ikinci derecede Sabâ ile Acemaşîrân'ın güçlüleri olan Çargâh, üçüncü derecede ise Acemaşîrân'ın durağı olan Acemaşîrân perdesidir. Makâmın donanımı Sabâ makâmında olduğu gibi Segâh (si koma bemolü) ve Hicâz (re bakiyye bemolü) perdelerinden oluşmaktadır (Öztuna, 1990: 362-363).

Şekil 3. Öztuna'nın Tarifine Göre Şîvenüma Makâmı (1990: 363).

Özkan'ın Şîvenümâ makâmı tarifi ise, Sabâ makâmı ve Ferahfezâ makâmının birleşiminden oluşmakta, yerinde Sabâ makâmı dizisine Ferâhfezâ makâmı dizilerinin (Acemaşîrân dizisi+Tegâh'ta Bûselik dizisi) eklenmesinden meydana gelmektedir. Seyri şöyledir: Yerindeki Sabâ makâmı ile güçlü Çârgâh perdesi civarından seyre başlanır, Sabâ makâmı dizisinde asma kararlar da gösterilerek karışık gezinilir ve güçlü Çârgâh perdesinde Zirgüle'li Hicâz'lı geçici karar verilir. Daha sonra Dügâh perdesine inilir ve Sabâ makâmı sona erer. Yerindeki Ferahfezâ makâmı dizisine geçildikten sonra Yegâh perdesindeki Bûselik dizisiyle Yegâh perdesinde yedenli karar verilir (Özkan, 2006: 582-583).

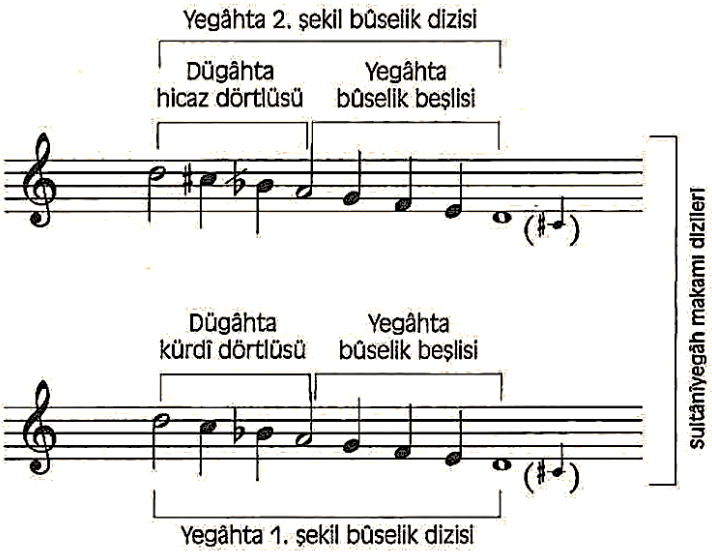
Şekil 4. Özkan'nın Tarifine Göre Şîvenüma Makâmı (2006: 582).

Şîvenümâ tariflerinde adı geçen Ferahfezâ makâmı ise Acemaşîrân dizisine Yegâh'ta Bûselik dizisinin eklenmesiyle oluşmaktadır. Vardakosta Ahmet Ağa tarafından terkîb edilen Ferahfezâ makâmı günümüzde ikiye ayrılmaktadır. Birinci şekli, Acem makâmı dizilerine Acemaşîrân perdesindeki Çârgâh dizisinin ve Yegâh perdesindeki Bûselik dizisinin eklenmesiyle elde edilir. İkinci şekli ise yerindeki Acemaşîrân makâmı dizisine Yegâh perdesindeki Bûselik dizisinin eklenmesinden meydana gelmektedir (Kutluğ, 2000: 218; Özkan, 2006: 560).

Şekil 5. Kutluğ'un Tarifine Göre Ferahfezâ Makâmı (2000: 218).

Şîvenümâ tariflerinde adı geçen Sultânîyegâh makâmını Hammâmîzâde İsmâîl Dede Efendi terkîb etmiştir. Özkan'ın tarifine göre, Bûselik makâmı dizisinin Yegâh perdesindeki inici şeddidir. Yegâh perdesinde bir Bûselik beşlisine Dügâh perdesinde hem Kürdî hem de Hicâz dörtlülerinin eklenmesinden meydana gelmiştir. Özkan, Sultânîyegâh makâmını iki şekilde göstermektedir (2006: 240).

Şekil 6. Özkan'ın Tarifine Göre Sultânîyegâh Makâmı (2006: 240).

Tablo 2. TRT Repertuarındaki Şîvenümâ Eserler

BESTEKÂR	GÜFTE ŞAİRİ	ESER ADI	FORM	USÛL
Abdülhalîm Ağa		Bir görüştê düştü gönlüm sen gibî mehpâreyê	Nakış Beste	Devrirevân
		Ayâ, ne olâ ol hilâl ebrû	Nakış Aksaksemâî	Aksaksemâî
		Bir dil ki senin kâkülünê beste seğildir	Nakış Yürüksemâî	Yürüksemâî
Muallim İsmâîl Hakkı Bey		Saz Eseri	Sazsemâîsi	Aksaksemâî
Neyzen Emin Dede		Saz Eseri	Peşrev	Çenber
		Saz Eseri	Sazsemâîsi	Aksaksemâî
Cevdet Çağla	Mustafa Nafiz Irmak	Dilberlerin en şûhu yine zevk u safâda	Şarkı	Aksak
Sadettin Arel	Aziz Mahmud Hüdâyî Hz.	Hüdâ'ya cümle âlem sana âşık seni özeler Resûlullah	Durak	Durak Evferi
	-	Ey gönül can-ı fenafillaha	İlâhi	Yürüksemâî
	-	Katra-i aşk-ı Hüdâ bir bahr-i bî-pâyandır	İlâhî	Yürüksemâî
Tahir Karagöz	Şeyh Ahmet Kuddûsi	Âşık-ı yezdân der Allâh Allâh	İlâhî	Sofyân
Bekir Sıdkı Sezgin	-	Saz Eseri	Peşrev	Sofyân

Cüneyt Kosal	Şeyh Ahmet Kuddûsi	Mest ü hayrânım zâr ü giryânım	İlâhî	Düyek
Cinuçen Tanrıkorur	-	Saz Eseri	Sazsemâîsi	Aksaksemâî
Akın Özkan	Tekin Para	Yine sensiz sabah bu akşam dalıyor ufka gözüm	Şarkı	Yürüksemâî
Suat Yıldırım	Mehmet Turan Yarar	Mürşidi benim sancıların gam beni izler	Yürüksemâî	Yürüksemâî
Cavit Ersoy	Hanife Uzun	Yar gönlünü vermiş ele kalbinde yerim yok	Yürüksemâî	Yürüksemâî
S.M. Doğan	-	Saz Eseri	Peşrev	Devrirevân
Şentürk Deveci	Ahmet Dede (Köse,Nevi)	Ben bilmez idim gizli âyan hep sen imişsin	Beste	Darb-ı fetih
Rüştü Eriç	Vahit Özaydın	Geçdik bu diyardan yine yaz güz demeden	Şarkı	Aksak
Gündoğdu Doğan	Engin Çır	Gül bûseni güle kondur sevdiğim	Şarkı	Düyek
Erdoğan Köroğlu (Neyzen)	Muhdi	Saçınla oynadı kâfir sabâyı kıskandım	Şarkı	Firenkçin
Aydın Oran		Saz Eseri	Sazsemâîsi	Aksaksemâî
Abdullah Uysal	-	Hamdülillâh keşfedip alemleri ser-tâ-be-pâ	İlâhî	Düyek
Danyal Mantı	Pir Sultan Abdal	Yürü bre yalan dünya	Nefes	Raksan
Ahmet Çalışır (Hafız)	-	Pâdişâha ulaşanlar elbet pâdişâh olur	Tevşih	Evsat
Rıfat Kayakök		Saz Eseri	Sazsemâîsi	Aksaksemâî
Kağan Ulaş	Musa Kazım Tığlıoğlu	O şûh-i şîvenümânın aceb sadâsı gelir	Beste	Zincir
Bora Uymaz		Saz Eseri	Sazsemâîsi	Aksaksemâî
Emin Akan	-	Öyle berbâdım ki tarif eylemek mümkün değil	Şarkı	Ağır Aksak
Korkut Samancı	-	Saz Eseri	Sazsemâîsi	Aksaksemâî
-	-	Çün taze rûhun bezm-i çemende güle düşdü	Beste	Fer
-	-	Şeha şemim-i visâlin deruna verdi sefâ	Beste	Zincir

Yukarıdaki tabloda, 23'ü sözlü ve 10'u saz eseri olmak üzere toplamda 33 eser yer almaktadır. TRT Repertuarında kayıtlı olan bu eserlerden 2'sinin bestekârı bilinmemektedir.

Tabloda, Şeyh Ahmet Kuddûsî ve Aziz Mahmud Hüdayî Hz. gibi mutasavvıf şairlerin güftelerine yer verilen dînî mûsikî formlarının yanı sıra yakın dönem şairlerin (Mustafa Nafiz Irmak, Vahit Özaydın vb.) şiirlerinin bestelendiği şarkı formundaki eserler de bulunmaktadır.

Tabloda, Muallim İsmâîl Hakkı Bey, Neyzen Emin Dede, Hüseyin Sadettin Arel, Cevdet Çağla, Cüneyt Kosal, Bekir Sıtkı Sezgin ve Cinuçen Tanrıkorur gibi Türk mûsikîsi tarihinde eserleri ve nazariyat çalışmalarıyla öne çıkan çok sayıda önemli bestekârın imzası yer almaktadır.

Bu tabloda, Türk müziği repertuarında Şîvenümâ makâmı gibi az kullanılan/unutulmuş makâmların canlandırılması veya icrâ edilmesi iki temel dönemi ön plana çıkarmaktadır. Tabloda yer alan isimlerin büyük bir kısmı (Muallim İsmâîl Hakkı Bey, Neyzen Emin Dede, Hüseyin Sadettin Arel, Cevdet Çağla, Cüneyt Kosal, Bekir Sıtkı Sezgin ve Cinuçen Tanrıkorur vb.) 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılda yaşamış mûsikîşinaslardır. Türk mûsikîsinde nâdir rastlanan bu tür makâmların yeniden canlandırılması amacıyla 20. yüzyıldaki mûsikîşinaslar ve bestekârlar yeni eserler bestelemiş ya da geçmişten gelen eserleri notaya alarak kayıt altına almışlardır. Dolayısıyla tabloda adı geçen sanatkârların yoğunlukla 20. yüzyıl ve yakın döneme ait olması, Şîvenümâ makâmındaki eser yoğunluğunun en fazla bu dönemde görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Abdülhalîm Ağa'nın Şîvenümâ Klâsik Takımının Makâmsal Açıdan İncelenmesi

Aşağıdaki tabloda Abdülhalîm Ağa'nın Şîvenümâ klâsik takımında 3 eseri bulunmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde tabloda yer alan 3 eser makâmsal olarak incelenecektir. Çalışmada eserlerin notalarının tamamına yer verilmemiştir. Yalnızca Şîvenümâ makâmının tüm detaylarıyla gösterileceği bölümler yer almaktadır.

Tablo 3. Abdülhalîm Ağa'nın Şîvenümâ Klâsik Takımındaki Eserler

ESER ADI	FORM	USÛL
Bir görüştê düştü gönlüm sen gibî mehpâreyê	Nakış Beste[8]	Devrirevân
Ayâ, ne olâ ol hilâl ebrû	Nakış Aksaksemâî	Aksaksemâî
Bir dil ki senin kâkülünê beste seğildir	Nakış Yürüksemâî	Yürüksemâî

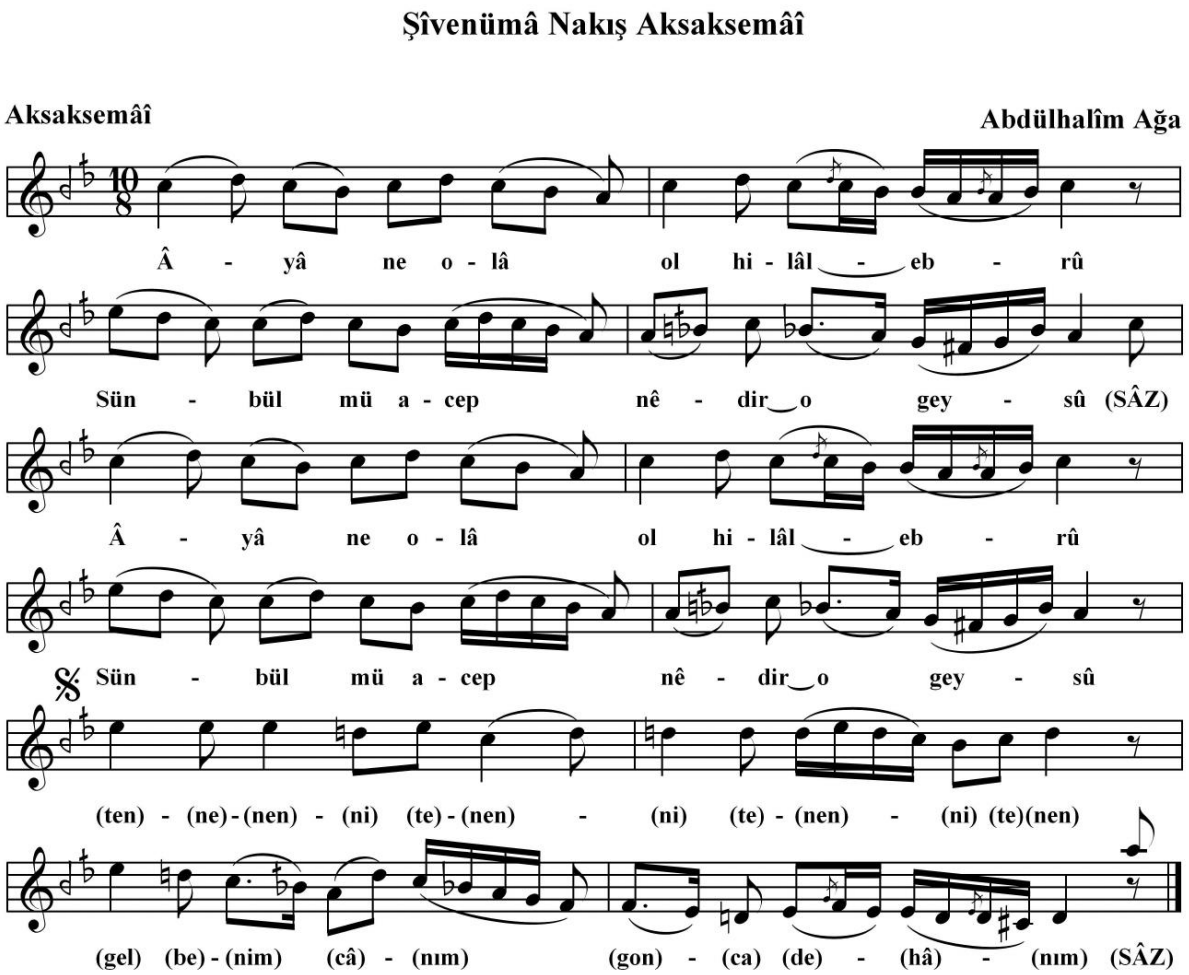
[8] Beste ve semâî formlarının ikişer mısrâ okunduktan sonra ardından terennüm gelen iki hâneli şekilleri için bkz. *Kubbealtı Lugatı*, "Nakış" maddesi, https://lugatim.com/s/nakış (Erişim tarihi: 24 Ekim 2026).

Şekil 7. Şîvenümâ Nakış Eserinin Makâmsal Analizi[9]

Şîvenümâ Nakış Beste makâmsal açıdan incelendiğinde, esere Çârgâh perdesiyle başlanarak Sabâ makâmının gösterildiği ve Dügâh perdesinde yapılan kısa bir kalışın ardından Sabâ seyrinin devam ettiği, akabinde Acem perdesinde kalış yapıldığı görülmektedir. Eserin ikinci portesinde ise Hicâz (Sabâ) perdesi yerine Nevâ perdesi kullanılmış ve Nevâ üzerinde Bûselikli bir kalış gerçekleştirilmiştir. Üçüncü portede Sabâzemzeme makâmının karar seyri ile geçici karar perdesi olan Dügâh perdesinde kalış yapılmıştır. Eserin dördüncü portesinde ise Acemaşîran perdesinde Çârgâhlı kalışın ardından Yegâh perdesi üzerinde Bûselik yapısı gösterilmiş ve yine Yegâh perdesinde tam karar yapılarak makâm sonlandırılmıştır.

[9] Eserlerin notaları Dr. Timuçin Çevikoğlu'nun yazdığı nüshadan alınmıştır.

Şekil 8. Şîvenümâ Nakış Aksaksemâî'nin Makâmsal Analizi

Şîvenümâ Nakış Aksaksemâî makâmsal açıdan incelendiğinde, esere Çârgâh perdesiyle başlanmış, Sabâ makâmının seyriyle Çârgâh perdesinde kalış yapılmıştır. İkinci portede Sabâ seyri devam etmiş, Sabâzemzeme makâmının karar seyri ile Dügâh perdesinde kısa bir kalış yapılmıştır. Üçüncü portede, tıpkı birinci ve ikinci portedeki gibi Sabâ seyriyle Çârgâh perdesinde kalış yapılmış, dördüncü portede Sabâzemzeme makâmının karar seyri ile geçici karar perdesi olan Dügâh perdesinde kalınmıştır. Beşinci portede Hicâz (Sabâ) perdesinin yerini Nevâ perdesi almış ve Kürdî makâmının karar seyri ile Dügâh perdesinde kalış yapılmıştır. Son portede ise Acemaşîran perdesinde Çârgâhlı kalışın ardından Yegâh perdesi üzerinde Bûselik yapısı gösterilerek tam karar perdesi olan Yegâh perdesinde makâm sonlandırılmıştır.

Şekil 9. Şîvenümâ Nakış Yürüksemâî'nin Makâmsal Analizi

Şîvenümâ Nakış Yürüksemâî makâmsal açıdan incelendiğinde, esere Çârgâh perdesiyle başlandığı, Sabâ makâmının seyriyle Dügâh perdesinde kalış yapıldığı görülmektedir. Ardından Sabâ seyri ikinci portede de devam etmiş ve geçici karar perdesi olan Çârgâh perdesinde kalış yapılmıştır. Üçüncü portede Hicâz (Sabâ) perdesinin yerini Nevâ perdesinin aldığı, Acemaşîran perdesinde Çârgâhlı kalışın ardından Yegâh perdesi üzerinde Bûselik yapısının gösterildiği ve yine tam karar perdesi olan Yegâh perdesinde makâmın sonlandırıldığı görülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, 18. yüzyıl klâsik Türk mûsikîsinin önemli bestekârlarından Abdülhalîm Ağa'nın günümüze ulaşan Şîvenümâ makâmındaki klâsik takımı; Nakış Beste, Nakış Aksaksemâî ve Nakış Yürüksemâî formlarındaki üç eser makâmsal açıdan detaylı bir şekilde incelenmiştir. Yapılan analizler neticesinde şu bulgulara ulaşılmıştır;

Üç esere de Çârgâh perdesiyle başlandığı ve ilk olarak Sabâ makâmı seyrinin icrâ edildiği görülmektedir. İncelenen iki eserde Sabâ makâmı seyri esnasında karar perdesine giderken Sabâzemzeme şeklinde karar ettiği tespit edilmiştir. İlerleyen bölümlerde Hicâz (Sabâ) perdesinin yerini Nevâ perdesi almış, Acemaşîran perdesinde Çârgâhlı kalışlar yapılmıştır. Eserin sonunda Yegâh perdesi üzerinde Bûselik yapısı gösterilmiş ve yine Yegâh perdesinde makâm sonlandırılmıştır.

Bulgular bütün olarak değerlendirildiğinde, Sabâ ve Ferahfezâ makâmlarının birleşimi şeklinde tanımlanan Şîvenümâ tarifleriyle uyumlu bir melodik yapı sunulmaktadır. Bunun yanı sıra Yegâh'ta Bûselik dizisini içeren Sultânîyegâh makâmının melodik husûsiyetleri de gözlemlenmektedir. Dolayısıyla literatürdeki Şîvenümâ tanımlarının yansımalarını, Abdülhalîm Ağa'nın klasik takımında da tespit etmek mümkündür.

Bu çalışmayla müzik dinlemenin ve icrâ etmenin aslında bir alışkanlık olduğunun da vurgulanması hedeflenmektedir. Şivenümâ'dan çokça kullanılan Sabâ ve Ferahfezâ (ya da Sultânîyegâh) makâmlarının, bu makâmların bileşiminden oluşan Şîvenümâ'dan daha zengin ya da daha kısıtlı olmadığı, bu doğrultuda Şîvenümâ gibi az kullanılan makâmlardaki eserler üzerine yapılacak araştırmaların bu eserlerin seslendirilmesini ve yeni bestelerin yapılmasını teşvik edeceği, böylece dinleyicinin Nihâvend makâmını benimsediği ölçüde Tarz-ı Cihân makâmını da içselleştirebileceği öngörülmektedir.

Türk kültürünün sahip olduğu köklü geçmiş ve nitelikli birikimin betimlenerek gelecek nesillere aktarılması, alan genelinde daha fazla bilimsel çalışmanın yapılmasını gerekli kılmaktadır. Özellikle az işlenmiş veya örneği günümüze ulaşamamış makâmları odağına alan araştırmalar; gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen şaheserleri ilgilileriyle buluşturma ve Türk mûsikîsinin makâm çeşitliliğini belgeleme noktasında kritik bir öneme sahiptir.

KAYNAKÇA

Akdoğu, O. (1991). *Türk mûsikîsi nazariyat dersleri*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Aksüt, S. (1993). *Türk musikisinin 100 bestekârı*. İnkılâp Kitabevi.

Ayverdi, İ. (t.y.). Nakış. İçinde *Kubbealtı lugatı*. 24 Ekim 2026 tarihinde https://lugatim.com/s/nakış adresinden erişildi.

Kanık, N., & Doğrusöz Dişiaçık, N. (2023). Türk musikisinde "Sabâ" perdesinin nazariye ve icra analizi: Tanburi Cemil Bey örneği. *Yegah Müzikoloji Dergisi, 6*(3), 481–510. https://doi.org/10.51576/ymd.1377063

Karadeniz, M. E. (2013). *Türk mûsıkîsinin nazariye ve esasları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kutluğ, Y. F. (2000). *Türk musikisinde makamlar*. Yapı Kredi Yayınları.

Özalp, M. N. (1986). *Türk mûsıkîsi tarihi*. TRT Müzik Dairesi Başkanlığı Yayınları.

Özkan, İ. H. (2006). *Türk mûsıkîsi nazariyatı ve usûlleri* (18. baskı). Ötüken Neşriyat.

Öztuna, Y. (1990). *Büyük Türk mûsıkîsi ansiklopedisi*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

BEYOND THE BECHDEL TEST: FEMINIST REPRESENTATION IN ANIMATION FILMS

Yasemin ÖZKENT
Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo Televizyon ve Sinema, Türkiye
Assoc. Prof. Dr., Selçuk University, Faculty of Communication, Department of Radio Television and Cinema, Türkiye
ORCID ID: 0000-0002-8617-8429

ABSTRACT
This study examines the films *Brave* (2012, Brenda Chapman, Mark Elliott Andrews) and *Frozen* (2013, Jennifer Michelle Lee, Christopher James Buck) within the framework of feminist media analysis. Using the Bechdel Test (Bechdel, 1985), a minimal heuristic for assessing whether women appear and interact on screen. The study analyzes how far each film moves beyond the test's basic condition through its representations of female protagonists and mother-daughter and sibling relationships. The findings suggest that while both films appear to offer new representations of female autonomy, much of this novelty operates within familiar princess conventions: relationships between women move to the center of the narrative, yet marriage, romance and male characters continue to shape the conflicts these women face. Close readings of key scenes, character development and dialogues between women show how the films rework traditional gender stereotypes without fully moving beyond them.
Keywords: Animation Films, Feminist Media Analysis, Bechdel Test, *Brave*, *Frozen*

Introduction
Feminist media studies have long been interested in how media, especially animation films for children, depict gender. In the last twenty years, animation films have begun to move away from familiar portrayals of women as passive figures, challenging long-standing gender assumptions that associate masculinity with action and femininity with passivity. These changes raise the question of how gender equality is constructed in film. The Bechdel Test is among the most widely used tools for assessing women's presence on screen. Originating as a joke in a 1985 comic strip, the test has since been applied not only to films but also to various media formats, including video games, television series, and comic books (Keating & Murphy, 2015, p. 4). Researchers, however, advise against depending on the test alone. Because the test is minimal, a film can pass on the basis of a brief, inconsequential exchange between two women. On the other hand, films such as Gravity (2013, Alfonso Cuarón), which center on a female protagonist, may still fail the test (Lakhotia et al., 2019). Such cases show why the test needs to be complemented by other measures.
Recent methodological developments have tried to overcome these limitations by attending to the structural dimensions of representation. Researchers have used subtitle-based character

networks and centrality metrics to design automated classifiers, enabling systematic tracking of women's visibility across thousands of films. For example, Kagan et al. (2020, pp. 1-5) recommend evaluating the Bechdel Test in conjunction with complementary criteria such as dialogue content, screen time, and network centrality.

This study examines *Brave* (2012) and *Frozen* (2013) through the perspective of feminist media criticism, using the Bechdel Test (Bechdel, 1985) as the starting point. The aim is not only to determine whether the films pass the test but also to evaluate how far they move beyond the test's minimum criteria, particularly through the examination of mother-daughter and sibling relationships, character development, and the depth of woman-to-woman dialogue.

Animation films play a significant role in children's and adolescents' media culture and can bring family relationships, particularly mother-daughter and sibling bonds, to the forefront. In this way, *Frozen* and *Brave* add to narratives about women's independence and self-sufficiency by portraying these relationships as strong, conflictual and evolving, especially in sisterhood (*Frozen:* Anna-Elsa) and mother-daughter relationships (*Brave:* Merida-Queen Elinor). Quantitative content analyses indicate that the prevalence of women-to-women interactions in *Frozen* is higher than in numerous male-centered films.

This study makes two contributions. First, it shows feminist representations in animation films that go beyond the Bechdel Test, such as solidarity between mothers, daughters and sisters, women's self-reliance, and conversations between women that do not fit stereotypes. Second, it addresses the distinction between the quantity and quality of representation, an important issue in feminist film studies. It does this by keeping the Bechdel Test's scanning function and adding content-based and scene-level analysis (Kapoor et al., 2017; Mičić, 2015). It argues that while *Brave* and *Frozen* pass the test and bring relationships between women to the foreground, their departure from earlier princess narratives remains partial.

Literature Review

Research on gender in media has consistently revealed systematic disparities in the portrayal of women and men. Studies show that women are mainly situated within family or romantic contexts and are often objectified, whereas men are usually depicted as competent professionals in public settings (Lauzen & Dozier, 2005; Lauzen et al., 2008). Media representations often show boys and men as active, adventurous, strong, and sexually assertive, whereas girls and women are frequently portrayed as passive, dependent, and restricted by limited beauty standards (Wood & Fixmer-Oraiz, 2019). These enduring representational patterns have raised the question of how women's roles in media narratives should be evaluated and measured.

Within this conversation, the Bechdel Test has become a widely known, if deliberately minimal, diagnostic. Put simply, the test asks whether a work features at least two named women who talk to each other about something other than a man. It offers a quick screen of whether women are present and interacting in mainstream stories (Keating & Murphy, 2015, p. 4). The test's portability has allowed it to move from movies to TV shows, comics, computer games, social

media, and even literature. This has made it easier for more people to talk about gender equity in narrative media (Keating & Murphy, 2015; Fogel & Criscione, 2020). Its institutional adoption is notable: Eurimages, the Council of Europe's film fund, invites producers to indicate, where applicable, whether their project has completed the Bechdel-Wallace test (Eurimages, 2024), suggesting that what began as a satirical heuristic now informs European film-funding policy.

At the same time, large-scale empirical work complicates any linear reading of Bechdel "passes" as synonymous with feminist progress. For example, computational social-network approaches that integrate subtitle data and character lists have opened the door to structural analyses of representation across very large corpora. Using the Subs2Network framework on 15,540 films, Kagan et al. (2020) show that centrality metrics systematically favor men; only 3.57% of triadic interactions involve three women, and women occupy less central positions in character networks on average (p. 2). These findings are consistent with Mičić's (2015) qualitative observation that conversations between women often focus on male characters and are largely confined to family contexts (pp. 17-18). Consequently, passing the test does not by itself indicate strong feminist representation.

The economic stakes of gender representation have been examined with mixed results. Ochsner (2021), analyzing 1,186 films from 1995-2018 via OLS models, finds that passing the Bechdel Test and featuring female protagonists are associated with higher domestic box-office revenue and profit; on average, Bechdel-passing titles are linked to roughly $23.2M higher revenue and $26M higher profit. In contrast, Lindner et al. (2015), using multivariate regressions on 974 films from the 2000s, find that films passing the test earn less at the domestic box office. A broader historical sample further nuances the picture. Drawing on an analysis of 3,283 films released between 1894 and 2020, Pranian (2022) identifies a weak yet positive association between gender ratio and box office performance once genre is taken into account. This result is consistent with Yang et al. (2020), who show that genre significantly affects gender balance: while action and crime tend to have mostly male characters, romance and horror tend to have more female characters. These findings suggest that genre should be taken into account when examining the relationship between representation and economic outcomes.

According to Viswanathan (2021) indicates, approximately 40% of films fail the Bechdel Test; 10% fail to meet even the most basic condition of the test. The problem is not limited to the representations seen on screen. Structural obstacles exist behind the camera: women are underrepresented in essential roles such as writing and directing, which are crucial leverage points for transforming on-screen representations (Prommer & Loist, 2020). Kagan et al. (2020) similarly stress that the scarcity of female filmmakers -especially screenwriters- constrains progress in representation, even as some indicators (e.g., the share of Bechdel-passing films) show gradual improvement.

Taken together, the literature suggests two conclusions. Although the Bechdel Test offers a fast screening tool, it is not enough by itself and should be combined with structural measures such as network centrality and scene context (Kagan et al., 2020; Mičić, 2015). Economic consequences are context-dependent: conflicting results emerge across periods and samples, and genre effects appear to moderate the relationship (Ochsner, 2021; Lindner et al., 2015; Pranian, 2022; Yang et al., 2020). Consequently, further research should augment basic metrics with assessments of production-side gender composition and network dynamics to establish a more comprehensive framework. This study addresses a different gap: the qualitative depth of women's interactions in animation film.

Method

The Bechdel Test was conceived by American cartoonist Alison Bechdel in "The Rule" (1985), a strip from her comic series *Dykes to Watch Out For*. It has become a widely used heuristic for assessing the presence of women in media. The test asks three questions:

Q1: Are there at least two named women in the film?

Q2: Do those women talk to each other?

Q3: Do they talk about something other than a man?

Its simple design has made it a popular tool in gender-focused film studies (Lindner et al., 2015). Although the test was not designed as a scientific instrument, scholars note that passing it does not necessarily indicate scholars note that passing it does not necessarily indicate strong feminist narratives or complex female characterization (Benshoff & Griffin, 2011; Mičić, 2015). Therefore, in addition to applying the test, this study analyzes the narrative context and significance of female characters' dialogues to assess their depth and agency.

This study therefore combines a scene-level application of the Bechdel Test with a qualitative close reading informed by feminist media analysis. Pixar's *Brave* (2012) and Disney's *Frozen* (2013) offer particularly significant cases for examining female representation through the Bechdel Test. The two films were selected because both are mainstream princess narratives from the same studio family, released consecutive years, whose central conflicts are built around relationships between women rather than a romantic quest. Each scene was coded for the three Bechdel criteria (pass/fail), the main topic of the women's conversation, whether that topic concerned a male character, marriage or romance, and the scene's function in the narrative. Coding was carried out by the author; to check consistency, all scenes were recoded later, and the few discrepancies were resolved by re-viewing the scenes. The coded scenes were then read qualitatively, with attention to agency, the framing of motherhood and sisterhood, and departures from romantic resolution.

Findings

This analysis also explores how patriarchal plot devices reframe or curtail women's family relationships. The findings from *Brave* and *Frozen* will be compared to identify patterns in female representation, agency, and independence. This study argues that although both films

are women-centered, their apparent novelty largely unfolds within the conventions of the princess narrative rather than outside them.

Table 1. Bechdel Test results for *Brave* and *Frozen*

Films	**Bechdel Q#1 (At least two named women?)**	**Bechdel Q#2 (Do they talk to each other?)**	**Bechdel Q#3 (Do they talk about something other than a man?)**	**Pass/Fail**
Brave (2012)	Yes (Merida, Queen Elinor)	Yes (Merida and Elinor have multiple dialogues)	Yes (discussions about tradition, freedom, mother-daughter conflict beyond men)	Pass
Frozen (2013)	Yes (Elsa, Anna)	Yes (Elsa and Anna converse throughout the film)	Yes (they talk about family bonds, powers, and responsibilities, not only about men)	Pass

Both *Brave* (2012) and *Frozen* (2013) pass all three criteria of the test at the film level. However, this success should not be considered merely a matter of technical compliance. It reflects broader representational trends in terms of gender and media studies. Applying the Bechdel Test to these films raises questions about the content of the women's dialogue, the narrative weight of their relationship, and its role in resolving the central conflict.

In *Brave*, Merida and Queen Elinor's conversations centre on the tension between a mother's expectations and her daughter's desire for independence. They discuss obligation, tradition, and individual preference, but marriage remains an important part of their exchanges. As Mičić (2015) notes, female-centered narratives can still be shaped by male interests. This tension is evident when Merida and Elinor discuss suitors and marital alliances: although the conversations take place between two women, the choices they debate are largely shaped by expectations surrounding men and marriage. Approximately 80% of the analyzed significant scenes successfully pass the test; the scenes that fail all involve discussions of suitors, indicating that although the film emphasizes female perspectives, elements of patriarchal narrative norms persist.

In *Frozen*, the narrative is gradually organized around the sisters' relationship. Elsa and Anna's conversations revolve around family obligations, personal choices, and Elsa's magical powers, allowing the sisters' relationship to develop independently of male characters. This becomes particularly clear in the finale, when Anna saves Elsa through an act of love. By making the bond between sisters, rather than romantic attachment, central to the resolution, the film departs from the conventional narrative pattern in which romantic love provides the ultimate solution to conflict. Nevertheless, the film includes scenes that fail the test, particularly when Hans

becomes the subject of the sisters' disputes. Approximately 70% of significant scenes pass, indicating that despite its innovative redefinition of "true love," the film does not fully escape male-centered narrative intrusions.

Read together, the two cases show what the Bechdel Test can and cannot capture: both films pass at the film level, yet the scenes in which they fail, conversations about suitors in *Brave* and about Hans in *Frozen*, are precisely the points at which marriage and romance re-enter the narrative.

Discussion

Women remain underrepresented in animation films: of the 120 top animated features released between 2007 and 2018, only 20 (17%) had a female lead or co-lead (Smith et al., 2019). This structural imbalance is also reflected in the roles assigned to women, who are often portrayed through stereotypes or relegated to secondary positions (Collins, 2011). Applying the Bechdel Test to *Brave* (2012) and *Frozen* (2013) is important for evaluating the representation of women in animation films, but the analysis of selected scenes shows that patriarchal patterns are observable in both narratives, particularly in the dialogues about marriage in *Brave* and the romantic conflicts involving Hans in *Frozen*. Both films show that animation films can partly redefine gender roles, yet their narratives retain some of the expectations associated with patriarchal storytelling.

At the same time, *Brave* and *Frozen* place female relationships and personal autonomy at the centred of their narratives. These findings align with quantitative research on Disney's post-2009 princess films, which shows that princesses in films such as *Brave* and *Frozen* display an almost equal balance of masculine and feminine traits and are more likely than their predecessors to remain single at the end of the narrative (Hine et al., 2018). Yet, as Streiff and Dundes (2017) argue in their reading of *Frozen*, such apparent independence can still rest on gender-stereotypical resolutions: Elsa's power replaces romance rather than coexisting with it, and she earns acceptance as queen through selfless love. Within these limits, both films place female relationships and personal autonomy at the center of their narratives. In *Brave*, the struggle between Merida and Elinor highlights an intergenerational conflict between mother and daughter over femininity and leadership, rather than a competition for male attention. The repair of the tapestry and the lifting of the curse bring this conflict to a resolution through mutual understanding and care. These events also complicate the relationship between authority and obedience, as neither character can resolve the conflict without recognizing the other's perspective. In *Frozen*, the relationship between Anna and Elsa becomes decisive in the resolution of the main conflict. By making Anna's act of love the means of Elsa's rescue, the film challenges the idea that romantic love is the only form of love capable of resolving a princess narrative's central conflict. Elsa's struggle to reconcile her powers with her relationships and Anna's willingness to risk her life for her sister give female solidarity a central role in the story. Unlike *Brave*, which focuses on a daughter's resistance to an imposed

marriage, *Frozen* retains a romantic storyline for Anna while leaving Elsa outside a romantic arc.

The films also tie female agency to specific narrative settings. In *Brave,* Merida rides into the forest after tearing the family tapestry, and it is there that she meets the witch whose spell sets the plot in motion; later, the forest becomes the space in which mother and daughter, removed from the court, begin to understand each other. In *Frozen*, ice is closely associated with Elsa's powers and her difficulty in controlling them: her distress at the coronation plunges Arendelle into winter, her flight to the North Mountain ends with the ice palace she builds in isolation, and the kingdom thaws only when she recognizes love as the key to her power. These settings suggest that the films revise familiar princess narratives in distinct ways rather than offering a single alternative to the genre.

The analysis of *Brave* and *Frozen* indicates that female characters' presence in conversations is only one aspect of representation. Their agency, relationships, and roles in resolving the narrative conflict also matter. The Bechdel Test is therefore best understood as a starting point for analysis rather than a definitive measure of gender equality. Reading the films beyond the test's basic conditions makes it possible to identify both the ways they challenge conventional gender expectations and the patriarchal patterns that remain within their narratives.

The findings suggest that *Brave* and *Frozen* offer meaningful alternatives to some established representations of female protagonists in animation cinema. Neither film, however, departs fully from the patterns identified in previous research (Lauzen, 2008; Collins, 2011). Their significance lies instead in the attention they give to women's voices, relationships, and capacity for action, while also revealing the limits of narrative change within mainstream animation films.

Limitations

This study has several limitations. First, the analysis relies on the Bechdel Test supplemented by a qualitative reading of selected scenes from two films; it does not employ other measures such as network centrality or screen time. Second, the analysis gives limited attention to how cinematic techniques, such as camera angles, lighting, and music, shape meaning and influence the portrayal of female characters. These aesthetic dimensions are important parts of how gender is conveyed, but they are not examined in depth here. Finally, there are inherent limitations of the Bechdel Test: while it emphasizes the presence of women's speech, it does not assess its depth, narrative significance, or ideological framework. Consequently, the findings should be understood as partial indicators rather than comprehensive measures of feminist representation in film.

Author's Note: AI-assisted language tools were used solely for language and style editing; all scientific content was produced by the author.

References

Andrews, M. E., & Chapman, B. (Directors). (2012). Brave [Film]. Pixar Animation Studios.

Bechdel, A. (1985). The rule [Comic strip]. In Dykes to watch out for (1986). Firebrand Books.

Benshoff, H. M., & Griffin, S. (2011). America on Film: Representing Race, Class, Gender, and Sexuality at the Movies. Wiley-Blackwell.

Collins, R. L. (2011). Content analysis of gender roles in media: Where are we now and where should we go? Sex Roles, 64(3-4), 290-298. https://doi.org/10.1007/s11199-010-9929-5

Cuarón, A. (Director). (2013). Gravity [Film]. Warner Bros. Pictures.

Eurimages. (2024). Eurimages gender equality, diversity and inclusion strategy (2025–2027) (DGII/EUR(2024)61). Council of Europe. https://rm.coe.int/eurimages-1st-gedi-strategy-en-web/1680b33a60

Fogel, J., & Criscione, K. (2020). Passing the Bechdel Test and the influence of internet and social media advertising on seeing a new movie release. International Journal of Arts Management, 22(3), 67-77.

Hine, B., England, D., Lopreore, K., Skora Horgan, E., & Hartwell, L. (2018). The rise of the androgynous princess: Examining representations of gender in prince and princess characters of Disney movies released 2009–2016. Social Sciences, 7(12), 245. https://doi.org/10.3390/socsci7120245

Kagan, D., Chesney, T., & Fire, M. (2020). Using data science to understand the film industry's gender gap. Palgrave Communications, 6(1), 1-16. https://doi.org/10.1057/s41599-020-0436-1

Kapoor, H., Bhuptani, P. H., & Agneswaran, A. (2017). The Bechdel in India: gendered depictions in contemporary Hindi cinema. Journal of Gender Studies, 26(2), 212-226. https://doi.org/10.1080/09589236.2015.1102128

Keating, A., & Murphy, J. (2015). Women and Media in the Twenty-First Century. Alphaville: Journal of Film and Screen Media, 10.

Lakhotia, R., Nagesh, C. K., & Madgula, K. (2019). Identifying Missing Component in the Bechdel Test Using Principal Component Analysis Method. arXiv:1907.03702.

Lauzen, M. M. (2008). Women@ the box office: A study of the top 100 worldwide grossing films. Center for the Study of Women in Television and Film, San Diego State University.

Lauzen, M. M., & Dozier, D. M. (2005). Maintaining the double standard: Portrayals of age and gender in popular films. Sex Roles, 52, 437-446. https://doi.org/10.1007/s11199-005-3710-1

Lauzen, M. M., Dozier, D. M., & Horan, N. (2008). Constructing gender stereotypes through social roles in prime-time television. Journal of Broadcasting & Electronic Media, 52, 200-214. https://doi.org/10.1080/08838150801991971

Lee, J. M., & Buck, C. J. (Directors). (2013). Frozen [Film]. Walt Disney Animation Studios.

Lindner, A. M., Lindquist, M., & Arnold, J. (2015). Million dollar maybe? The effect of female presence in movies on box office returns. Sociological Inquiry, 85(3), 407-428.

Mičić, Z. (2015). Female Interactions on Film: Beyond the Bechdel Test. Master's thesis, Stockholm University.

Ochsner, C. (2021). The Effect of Female Protagonists and Non-Sexist Dialogue on Domestic Box Office Revenue for Films Released Between 1995 to 2018 [Honors project, Illinois Wesleyan University]. https://digitalcommons.iwu.edu/econ_honproj/143/ [Accessed 21 September 2025]

Pranian, R. (2022). The Effect of Female Representation on Revenue: A Study of Gender Within the Film Industry, Honors thesis, Pace University, https://digitalcommons.pace.edu/honorscollege_theses/353/ [Accessed 11 September 2025]

Prommer, E., & Loist, S. (2020). Where are the female creatives? The status quo of the German screen industry. In S. Liddy (Ed.), Women in the international film industry (pp. 43-60). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-39070-9_3

Smith, S. L., Choueiti, M., Pieper, K., & Clark, H. (2019). Increasing inclusion in animation: Investigating opportunities, challenges, and the classroom to the C-suite pipeline. USC Annenberg Inclusion Initiative, Los Angeles. Women in Animation.

Streiff, M., & Dundes, L. (2017). Frozen in time: How Disney gender-stereotypes its most powerful princess. Social Sciences, 6(2), 38. https://doi.org/10.3390/socsci6020038

Viswanathan, G. (2021, July 14). What is the Bechdel test and what is its relevance to today's film industry?, Nightingale. Retrieved May 12, 2022, from https://nightingaledvs.com/what-is-the-bechdel-test-and-what-is-its-relevance-to-todays-film-industry/

Wood, J. T., & Fixmer-Oraiz, N. (2019). Gendered lives: Communication, gender, and culture. Cengage.

Yang, L., Xu, Z., & Luo, J. (2020). Measuring Female Representation and Impact in Films over Time. ACM/IMS Transactions on Data Science, 1(4), Article 30, https://doi.org/10.1145/3411213

SMART MUSEUMS IN THE SMART CITY ECOSYSTEM: DIGITAL TRANSFORMATION AND SOCIAL INTEGRATION

Mutlu ERBAY
Assoc. Prof., Boğaziçi Üniversity, Fine Arts Department
ORCID ID: 0000-0003-3307-0200

ABSTRACT

This study examines the relationship between smart cities—a key component of the modern landscape—and smart museums, which represent the digitalization of cultural transformation. Smart cities leverage technologies such as the Internet of Things (IoT), artificial intelligence, big data, and cloud computing to enhance quality of life and foster sustainable environments. As cultural institutions, museums have also integrated into this digital ecosystem, evolving into "smart museums." The study adopts an analytical perspective to explore how smart museums can become more accessible, convenient, and sustainable hubs by connecting to the smart city data networks in which they operate, rather than remaining confined within their own walls.

The aim of this article is to investigate the concepts and examples of smart cities and smart museums, and to examine how digital museology is implemented in Europe. It explores the use of new and advanced technologies in cities and museums, analyzing innovative practices and the concept of experimental museology. The methodology involved researching international projects conducted in Amsterdam, the Netherlands, in 2019. The results of these projects demonstrate the feasibility of quantitatively analyzing and managing crowds within urban environments. Data utilized in smart cities enables museums to manage and curate their collections from a fresh perspective. Smart city and museum projects in the Netherlands were studied with the view that these innovative methods could serve as inspiration for Turkey. Furthermore, these projects have subsequently been implemented in various other European capitals. These projects—which measure the behaviors, movements, and tendencies of city residents and museum visitors—are frequently employed today to improve cities and museums and enhance their livability. It is anticipated that the use of these technologies will become increasingly widespread over time. These projects have also brought the issue of personal data privacy to the forefront.

Keywords: Smart City, Smart Museum, Cultural Heritage, Data Analysis, Innovative Technologies

INTRODUCTION

In the 21st century, cities are the preferred choice for large populations. The concentration of people in major cities—driven by diverse employment opportunities—has heightened the demand for public services such as education, healthcare, food, and water. Factors such as cultural offerings (concerts, exhibitions, and museums), the urban landscape, rising

performance standards, and new job prospects have further fueled migration. Consequently, demographic shifts over time have placed the responsibility on local governments (municipalities) to manage resources efficiently, economically, and equitably (Köseoğlu & Demirci, 2018: 40–57).The projects included in this study encompass initiatives and activities aimed at the more economical and equitable use of cities.Projects involving smart cities—which aim to enhance city management, economic development, environmental sustainability, and the quality of social life through information and communication technology (ICT) infrastructures—are being implemented worldwide. In these cities, processes for data collection, analysis, and sharing are employed to make living environments more efficient and sustainable. Key characteristics of smart cities include the collection of data regarding the city and its museums, the analysis of this data to determine appropriate areas for its application, and a focus on sustainability, the improvement of municipal services, innovative approaches, and citizen participation.

Data Usage: Collecting and analyzing data in city management accelerates and improves decision-making processes. Sustainability: An eco-friendly living environment is created by focusing on environmental issues such as energy efficiency, waste management, and the reduction of water consumption. Improvement of Municipal Services: Services such as transportation, healthcare, and security are delivered more effectively and rapidly. Innovation: Technological innovations support the development of cities across various sectors. Citizen Participation (Democracy): Smart cities encourage citizen involvement in city governance, thereby increasing civic engagement. Overall, smart cities are integrated systems designed to enhance urban livability and utilize resources more efficiently. (Search conducted using the *"smart cities"* prompt on ChatGPT, July 13, 2025)

The concept of the "Internet of Things" (IoT)—first used in 1990—has become widely prevalent today in both daily life and the business world, thanks to smart devices, mobile phones, and thousands of internet-connected devices. Virtually all technological or electronic devices (objects) produced today can now be assigned an address and utilized within a network environment (Çavdar & Öztürk, 2018: 40). This capability has enabled the measurement of human behaviors in daily life—specifically, for instance, the behavior of visitors within museums in 2019. However, such projects cannot be realized without smart devices, mobile phones, and internet connectivity (Erbay.M:2024:89).

Smart city applications offer significant advantages regarding the effective and efficient use of public resources. Regardless of whether they are managed by the state, foundations, universities, or the private sector, museums should facilitate smart applications and support them for the benefit of visitors (Erbay F.2009). In this context, local government bodies in various countries

are moving beyond traditional e-municipality practices; they are exploring how to more effectively utilize big data—collected via diverse sensors and tools—to solve urban problems, deliver services, and foster stakeholder participation through the use of smart technologies (Köseoğlu & Demirci, 2018: 40-57). The smart city concept is defined by a range of technological innovations integrated into traditional urban planning. It enables the collection of extensive datasets across various domains—from traffic flow and energy consumption to waste management and air quality. These datasets are processed using big data analytics, providing city administrators with vital, real-time information regarding resources. Consequently, it becomes possible to make rapid decisions and manage allocated urban resources more effectively (Koçar, 2024: 938-960). Efficiency is enhanced through the use of significant datasets in city management—data derived from the integrated operation of smart devices, mobile phones, and thousands of internet-connected devices that capture behavioral patterns in algorithmic form. The smart city concept is a key aspect of urban sustainability; it entails the rational planning, development, and management of the city, utilizing all manner of technological innovations for the benefit of its residents (Koçar, 2024: 938-960). The discourse on urban sustainability has increasingly shifted toward the establishment of smart cities (Marsal-Llacuna et al., 2015: 612).Smart cities are managed based on people's inclinations, interests, and desires, as well as available resources. The use of information and communication technologies for various urban activities and services enhances the efficiency of city operations. These cities have been referred to and defined by terms such as virtual city, digital city, electronic city, information city, wired city, sustainable city, intelligent city, and smart city (Mohanty et al., 2016: 1). The elements required for a city to be considered "smart" can be listed as follows (Caragliu et al., 2011: 70): it must support sustainable economic growth and a high quality of life through investments in human and social capital, traditional transportation and modern communication infrastructure, and the intelligent management of natural resources. It is only when this combination is integrated with the concept of governance that one can speak of a smart city (Koçar, 2024: 938-960). Starting with the concept of smart cities, this study discusses innovative projects undertaken for cities and museums.

PURPOSE OF THE STUDY

Rapid urbanization in the current century has made the management of cities and the sustainable use of resources a necessity. The "smart city" vision that has emerged in this context aims to provide an optimized living environment by integrating information and communication technologies (ICT) into urban services (Caragliu, 2011: 65-82). The success of smart cities depends not only on infrastructural elements such as transportation, energy, or waste management but also on the extent to which the city's cultural and social capital is incorporated into the digital ecosystem (Giffinger, 2007). As repositories of societal cultural

memory, museums have historically fulfilled the functions of preservation, exhibition, and education. However, the digital revolution has fundamentally disrupted the traditional, passive relationship between museums and visitors. Today, the "smart museum" is defined as a living entity that personalizes and renders the visitor experience interactive through the use of technologies such as the Internet of Things (IoT), augmented reality (AR), experimental museology, artificial intelligence (AI), and big data analytics (Simon, 2010). This study aims to discuss smart museums as integral components of smart cities and to examine the societal benefits of their integration into urban data networks.

RESEARCH METHODOLOGY

First, a detailed literature review was conducted, and the sources were classified. It was observed that the subject is quite comprehensive and relates to urban planning. Our research focuses on applications involving new technologies in museums. To this end, nine different projects implemented in Amsterdam were examined. It was found that certain projects aimed at making cities more livable—originally conceived within the context of smart cities—also addressed museum-related themes; consequently, the study first outlines the urban planning projects and then analyzes those specific projects that, while related to museums, were designed to alleviate urban pressures. Smart cities seek to determine how to manage human populations through the use of new technologies. By translating the current state of cities into numerical data, new avenues—such as roads, channels, public institutions, and various alternatives—are explored based on the insights derived from this information. This study examines the projects launched in 2019 involving the city of Amsterdam, the Rijksmuseum, and the Van Gogh Museum. These projects are fundamentally based on measuring and interpreting human behavior within the city and the museums. Such behavioral data is gathered from smart devices, mobile phones, and thousands of internet-connected devices. The city projects discussed in this study aim to transform human behavior into meaningful data by processing it through algorithms. Nine smart city and museum projects are described in the study. These projects are, respectively: The App Academy (Art Vıspers Project) (2019), Revitalizing Amsterdam's Old City Project (2019, Project Data Analysis: Map Showıng The Locations Of Photos Taken, The Cıty Smellmap Project (2019), The City's Literary Map Project (2019), Source City Archive Map Project (2019), City Activity Monitoring Project (2019), Smart Museum Projects: Van Gogh Museum Project (2019), A Museum Project Involving Museum Visitors (2019) All the aforementioned projects were developed with the understanding that the city of Amsterdam is visited by students from all

over the world. These students utilize digital social media. The projects require network connectivity. Individuals must consent to and authorize access to this information about themselves. Consequently, data regarding how people navigate the city and how they behave has been obtained. Below, nine distinct projects initiated by companies and municipalities in Amsterdam will be examined individually. These projects aim to facilitate the lives of city residents in order to ensure better utilization of the city.

INNOVATIVE APPROACHES IN AMSTERDAM: SMART CITY AND MUSEUM PROJECTS

The following section is based on the documentary "Smart Cities: Amsterdam, Netherlands" (available at https://www.youtube.com/watch?v=mh1bR_usDjs). This documentary outlines various projects and highlights their connections to the city and its museums. Rapidly evolving technologies and shifting societal expectations are driving innovation not only in the physical infrastructure of cities but also in dynamics such as quality of life, environmental sustainability, transportation, and safety. Smart cities aim to become sustainable, efficient, and livable environments by leveraging advanced technological infrastructure, big data analytics, and digitized services. The projects implemented for the residents of Amsterdam are outlined below.

1-THE APP ACADEMY- ART VISPERS PROJECT

The "Sound Shower" application operates via smartphones. It is based on the concept of allowing a person positioned at a specific location to listen to audio content. Project leader Axel Roest realized this initiative through the "Art Vispers" program. The project provides information about artworks located nearby; when you approach a site-specific installation in the city and stand at a designated spot, the information is transmitted to you via a loudspeaker.

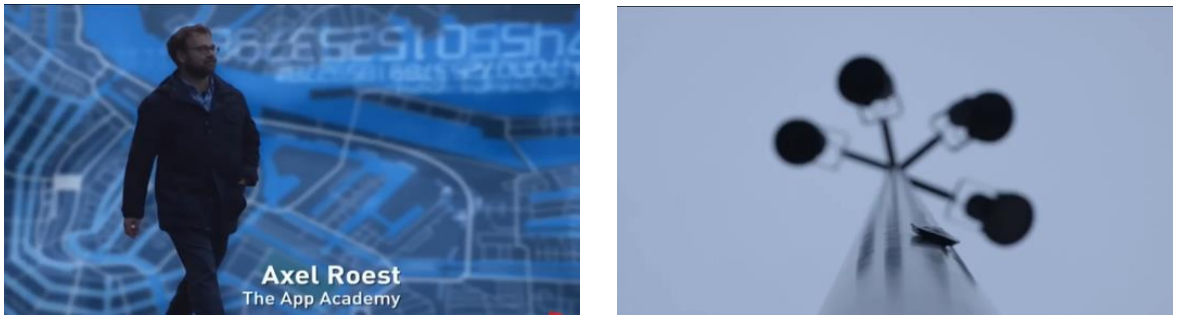

Image 1 – Expert Axel Roest – Sound Shower Project (Source: National Geographic documentary available at https://www.youtube.com/watch?v=mh1bR_usDjs/29.10.2026)

This project was showcased at the annual Amsterdam Light Festival, which takes place between November and January. The project was actively utilized during the 2019 edition of the festival. Tourists and students studying in Amsterdam actively participated in the project as volunteers.

Image 2 – Amsterdam Light Festival (Source: National Geographic docume ntary available at https://www.youtube.com/watch?v=mh1bR_usDjs/29.10.2026)

The target audience consists of tourists exploring Amsterdam at night, as well as high school and university students. Forty artworks were featured in the 2019 Light Festival. Smartphone applications were utilized; by detecting the user's location within the city, the app activates a "sound shower" feature to provide information about the specific light artwork. Visitors are guided through the exhibition route to view the displayed pieces. The project is titled "Art Whispers Project." Through the sound shower, the artworks are described to visitors touring the city. Participants engage with the project via applications installed on their smartphones. These apps guide visitors to view the light installations—such as the "Northern Lights" piece—located along the canal.Works such as *Run Beyond*, Angelo Bonello 2015(Image 2), *Big Bang*, Ingrid Marsman (Image 2) attracted the most interest from visitors. Light installations placed along the Amstel Canal enhanced the city's beauty. The festival aims to showcase artworks created using light. The project's goal is to enable viewers to tour the city at night using their smartphones and learn about the exhibited light-themed artworks. The project provided data on whether participants completed the route and how much of the information they listened to. This initiative was developed with the aim of being implemented across Europe. The project treated the entire city as a museum space and sought to guide visitors through this exhibition area. It aims to provide guidance to both visitors and students.

2- REVITALIZING AMSTERDAM'S OLD CITY PROJECT

The project is led by archaeologist Boudewijn Goudswaard. It aims to show young enthusiasts what the city looked like in the past, focusing on locations in Amsterdam where significant events took place. The setting is the Netherlands' Golden Age, 400 years ago. The project invites people to travel back in time to the era when the city was founded, effectively taking the user back to the year 1603. It requires the use of a smartphone or tablet and an internet connection. Users must first download the application and enable location services.

Image 3 – Project Consultant Boudewijn Goudswaard (Source: National Geographic documentary available at https://www.youtube.com/watch?v=mh1bR_usDjs/29.10.2026)

Using the tablet application, it is possible to view the real-time location as it appeared 400 years ago. Visitors can see what the city looked like from their current position in Amsterdam four centuries ago. Maps of Amsterdam were collected, scanned, and digitized. The project began by scaling the historical maps to a uniform size. The current locations of buildings and streets were identified, and these modern-day sites and structures were aligned with their positions on the contemporary map. All this data was loaded into computer software to perform the matching process. Maps and images of Amsterdam were scaled to align with the most up-to-date map. 360-degree, 3D-modeled versions of Dam Square as it appeared in the 17th century are presented to city visitors via mobile phones or tablets.

Image 4– Revitalizing Amsterdam's Old City Project (Source: National Geographic documentary available at https://www.youtube.com/watch?v=mh1bR_usDjs/29.10.2026)

This project reveals that the Amstel River once flowed along a different path. It draws attention to the city's historical state and fosters awareness among students. Numerous paintings, maps, and historical records regarding Amsterdam—sourced from Dutch museums—were digitized and superimposed onto a map reflecting the city's current layout. The project requires the installation of an application on a device such as a smartphone or tablet. It enables users to visualize the dramatic transformation of Amsterdam over the past 400 years as the city

expanded. Plans are in place to implement similar projects at 50 other international sites, including the Palatine Hill in Rome and the Acropolis of Athens.

3- PROJECT DATA ANALYSIS: MAP SHOWING THE LOCATIONS OF PHOTOS TAKEN

The locations of photos taken by tourists visiting Amsterdam have been identified. This process requires downloading specific software to mobile phones. It enables the determination of travel itineraries based on the spots visitors frequent and photograph the most. Known as "Flicker Photo," this program stores images to identify meaningful travel routes, directions, and the most popular photography locations. The Flicker application also features a timeline, allowing for the calculation of exactly when the data (photos) were captured. Based on this, the Central Train Station is identified as one of the first locations where visitors to the city take photos.

Image 5 – Project Data Analysis: Map Showing the Locations of Photos Taken (Source: National Geographic documentary available at https://www.youtube.com/watch?v=mh1bR_usDjs/29.10.2026)

Photos of Amsterdam taken and shared by visitors are classified using software. The application requires visitors to enable location services on their phones. The project aims to identify the locations and routes frequented within the city.

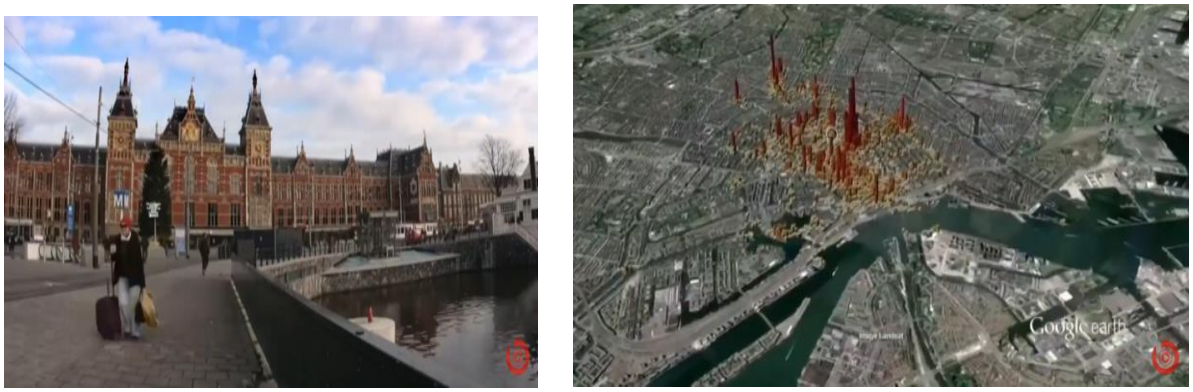

Image 6 – Rijks Museum and Amsterdam Central Station the most popular areas (Source: National Geographic documentary available at https://www.youtube.com/watch?v=mh1bR_usDjs/29.10.2026)

It provides valuable data regarding visitor behavior for municipalities, travel guides, and researchers, making it a useful resource for urban planners. It collects real-time data on the behavior of crowds within the city. City visitors need to install the application on their phones. The project analyzes and classifies the photos taken, thereby determining the users' locations. Through an electronic guidance service, the project seeks to foster a meaningful connection between people and the city. It reveals the places visited in Amsterdam and provides insights into visitors' preferences and the specific locations where they pause. Efforts are underway to implement this project in numerous cities worldwide, with plans to launch it in Rome, Bangkok, and San Francisco.

4- THE CITY SMELLMAP PROJECT

Kate McLean is a smell expert. She aims to create a "Smellmap" of the city by literally smelling it, intending to produce a sensory olfactory map. She makes observations of fleeting scents; recording and interpreting these smells is a challenging task. She describes herself as someone who transforms human sensory mapping into data. Through this project, the locations of various scents—such as those from leather bag shops, coffee, flowers, pastry shops, canals, greengrocers, and perfume shops—have been identified.

Image 7 – Project: Amsterdam Smell Analysis Data (Source: National Geographic documentary available at https://www.youtube.com/watch?v=mh1bR_usDjs/29.10.2026)

Smell map projects have also been created for cities such as Milan, Edinburgh, Paris, and Singapore. Since the phenomenon is not static, the result is considered a probability map. Scents disperse with the wind. It is a project that challenges mapping conventions and boundaries.

5 – THE CITY'S LITERARY MAP PROJECT

Graphic designer Yolanda Huntelaar is working on a literary and cultural heritage project. Two hundred and fifty books from Dutch libraries were scanned—specifically those concerning the city of Amsterdam—to extract words, songs, letters, quotes, paragraphs, verses, and recipes. Commentary on the city by renowned historians was also compiled. The project was scheduled to last six months. All the identified insights and opinions were plotted onto a map; squares are depicted in gray, canals in blue, and landmasses in red, with these colors also serving as the color scheme for the lettering on the map.

Image 8– Yolanda Huntelaar (the Literary Map) (Source: National Geographic documentary available at https://www.youtube.com/watch?v=mh1bR_usDjs/29.10.2026)

An event described in a letter Van Gogh wrote to his nephew Theo in 1877 has been marked on the map. He lived with Theo in Amsterdam for a year. In his recollections, Theo recounts an incident where, while walking along the canal with his uncle a few days prior, two children fell into the water; his uncle jumped onto a boat and managed to save one of them. In 1960, anarchists staged social protests; during the uprising, a crowd became crushed in a stampede at the station square. This past event is described on the map at the specific location where it occurred. Yolanda's map narrates the literary history of the Netherlands, and this anecdote is included. This novel mapping approach has been considered highly creative by tourists and students visiting the city. The map is sold at tourist sites in Amsterdam. Plans are also in place to create literary maps for San Francisco and St. Petersburg, Russia.

6 – SOURCE CITY ARCHIVE MAP PROJECT

This project was created by map specialist Sander IJzerman and Klaas-Bindert de Haan. For the Source City archive map, maps dating from 1560 to 1774 were examined. The project was conducted in collaboration with Google Earth. Religious sites, public spaces, production areas and factories, and military maps were combined and overlaid with the city's current layout for analysis. The city's history was reinterpreted from a fresh perspective.

Image 9 – Source City Archive Map Project (2019) (Source: National Geographic documentary available at https://www.youtube.com/watch?v=mh1bR_usDjs/29.10.2026)

It was revealed that the city's oldest structure—the first church, built in 1250—belonged to fishermen. This ancient structure was identified as the St. Nicholas Church (the fishermen's church). The locations of gates indicating the presence of old city walls were determined through maps. It was understood that, following the conflict between Catholics and Protestants, the walls surrounding cathedrals were demolished, thereby incorporating the cathedral gardens into the city. The city's history was reinterpreted, and significant new data was obtained. A decision was made to implement the project in London and New York.

7 – CITY ACTIVITY MONITORING PROJECT

To encourage physical activity, the project utilizes smartphone sensors—such as motion sensors and compasses—to track movement. It measures and displays the speed of the phone, as well as the speed of bicycles and cars. The application has been downloaded and used by 1,800 people. The goal is to create a real-time map of human activity, as well as to analyze, monitor, and manage traffic flow within the city, including measuring congestion related to cycling and walking.

Image 10 – Activity Tracking Project (2019) https://www.broadcastnow.co.uk/worlds-smart-cities-amsterdam/5104664.article

This project reveals human mobility—specifically, the locations of people traveling by bicycle, car, or bus—within Amsterdam. The application requires mobile devices to track location and speed, making it possible to monitor public movement in real time. The locations of bicycles, cars, and buses can be easily identified, and these programs allow for the monitoring of human behavior. Speed maps of individuals in motion can be generated. For these processes to function, the mobile application must be active while the user is moving; this enables the real-time detection of crowd clustering. Individuals' movement speeds and locations can be determined and visualized on a map of Amsterdam. The project identifies areas where crowds gather in the city, such as markets and shopping districts. Tracking systems have been implemented for walking parks and tourist areas, utilizing mobile phones and armbands.

This project aims to prevent urban congestion and gridlock. The municipal governments of Paris, New York, and Tokyo have implemented this initiative. As part of these "smart city" projects, we can now track where people run, walk, and gather in Amsterdam, thereby gaining insight into the behavior of its residents. It is anticipated that the success of these projects will transform future approaches to marketing, law, healthcare, and criminal justice. Governments seek to monitor various aspects of citizen behavior through camera surveillance, citing the goal of improved urban management. The primary criticism leveled against these projects is that they involve the monitoring of collective activities at the expense of individual freedoms; the initiatives are frequently compared to George Orwell’s *1984* and Aldous Huxley’s *Brave New World*. The Amsterdam municipality maintains that these projects serve to regulate human behavior, ensure public safety, and foster long-term urban prosperity. A common criticism is that the projects involve researching individuals who download the application and gathering data via their personal information. However, the municipality emphasizes that participation in these projects is entirely voluntary.

8-SMART MUSEUM PROJECTS: VAN GOGH MUSEUM PROJECT

This project was led by Laurine van de Wiel, a museum marketing consultant. The Van Gogh Museum, located in the north of the city, breaks annual visitation records with 2 million visitors each year. Targeted at the museum's visitors, this initiative is known as the "museum experience traffic flow monitoring project." Its objective is to display the artworks in the most effective manner possible. A study involving 900 visitors examined whether they read the accompanying texts, engaged in conversation with one another, and how they navigated the museum.

Even the duration of their stops in front of the artworks was recorded. In a sense, this project—paralleling the previously mentioned initiatives regarding urban usage—provides us with valuable insights into how the museum space is utilized by its visitors. The Van Gogh Museum underwent a reorganization of visitor circulation paths. The project revealed that visitors were bumping into one another in the gallery housing the famous painting *Sunflowers*. Consequently, the painting was relocated to a different gallery within the visitor route. The

spaces in front of well-known Van Gogh works were expanded to accommodate visitors. New floor plans were created for the museum, and the locations of the artworks were rearranged.

Image 11 – Camera and Body-Heat Sensitive Sensor in Van Gogh Museum (2019)
(Source: National Geographic documentary available at
https://www.youtube.com/watch?v=mh1bR_usDjs/29.10.2026)

Ceiling-mounted cameras display people in color. Areas with high crowd density are rendered in red, while areas with fewer people appear in blue on the color scale. This allows us to visualize the density within the museum. It seeks to answer questions such as which routes can be taken to travel between points A and B, and what the most ideal tour plan for the museum would be. Referred to as a "visitor tracking program"—specifically the Van Gogh Museum visitor tracking program—this project was first implemented in 2019 to optimize the arrangement of the museum's collections for visitors. Heat-sensitive sensors integrated with cameras were installed on the museum ceiling to facilitate security operations. It was determined that the *Sunflowers* painting was situated in the wrong location, so it was moved. In the spacious new section added to the museum, the museum shops and the entrance area were expanded.

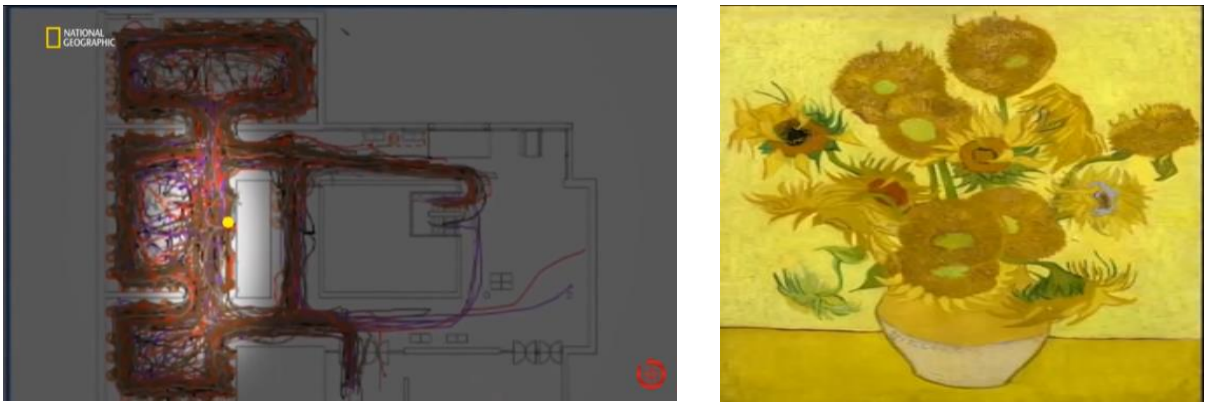

Image 12 – Relocation of the Van Gogh Sunflowers Painting (2019) (Source: National Geographic documentary available at https://www.youtube.com/watch?v=mh1bR_usDjs/29.10.2026)

The locations of restrooms and security support areas were identified, and crowd patterns were mapped. It was determined where large groups of visitors tended to congregate within the museum. This project does not require visitors to download any applications to their phones. Visitor density in common areas was measured. There is no threat to individuals' personal privacy rights. The popularity of specific paintings among visitors was assessed. This implementation project could be expanded to all museums in the Netherlands.

9- A MUSEUM PROJECT INVOLVING MUSEUM VISITORS

The Rijksmuseum is the quintessential Dutch museum and the most visited museum in the Netherlands by tourists. Since 1855, it has expanded and enriched its holdings with significant collections. Among the works housed there, Rembrandt's **The Night Watch** and a few other key pieces are the primary attractions for visitors. The museum is renowned for its vast size and extensive collection; however, as many of its highly valuable works remain unfamiliar to the public, this project was organized to draw attention to these lesser-known masterpieces. Since tourists have limited time in the country and wish to view as many works as possible during their stay, they rarely have the opportunity to explore the entire collection in detail. In this project, museum visitors can compile photos they have taken based on specific themes. They can upload images of the museum's silver items, red-themed objects, fabrics, and porcelain pieces to Rijks Studio. Rijks Studio is an interface accessible via the Rijksmuseum's website, allowing users to upload photos taken within the museum. These shared photos are then distributed globally, with the photographer's name displayed on the uploaded files. It is a visitor-centric project designed to boost engagement with the website and draw attention to significant yet lesser-known pieces in the collection. Utilizing an open-data approach, the museum created a platform for uploading thematic photos taken on-site. Visitors are permitted to upload these images, which are then exhibited and displayed on the museum's website. This process results in the creation of galleries featuring themes such as porcelain, women looking through glass, silver objects, and women in red. Examples—such as a collection of blue objects—reorganize the museum's holdings into new, curated selections. The platform enables the creation of personal galleries reflecting diverse perspectives and styles, with each one crediting its creator. Varied angles and compositions offer the opportunity to view the artworks from fresh perspectives. The museum promotes Rijks Studio with slogans inviting users to create their own studios and exhibitions using the museum's images and to share them online with the world. https://www.instagram.com/popular/rijks-studio/

For instance, the painting titled *The Swan* (Image 15) was the first artwork acquired by the museum. This Baroque swan was noted by a visitor from Tokyo while touring the museum. Upon returning home, the visitor—a master kimono designer—created a kimono featuring the swan and uploaded the design to the Rijks Studio online gallery.

The museum takes pride in this example, as it demonstrates how its artworks inspire designers worldwide. In this way, the digital museum collection is shared globally via the internet as open

data, serving as a source of inspiration for other art enthusiasts visiting the website. The museum facilitates the aforementioned initiatives to engage visitors and spark their interest in lesser-known porcelain and silver dinnerware sets.

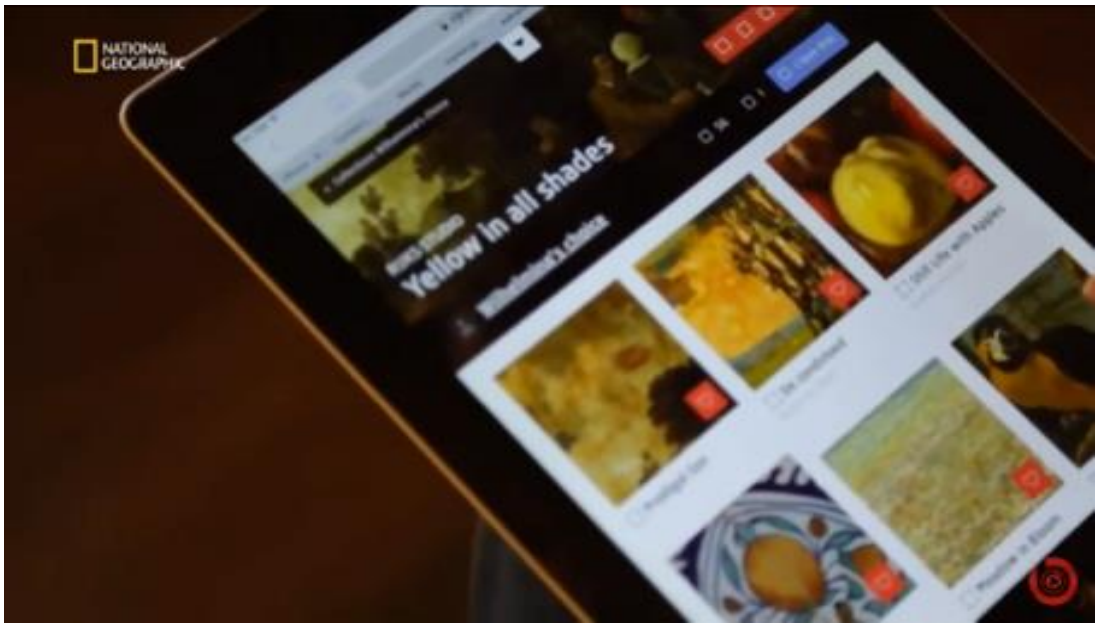

Image 13 – Rijks Studio instagram: A Museum Project Involving Visitors in Rijks Museum (Source: National Geographic documentary available at https://www.youtube.com/watch?v=mh1bR_usDjs/29.10.2026)

By enabling visitors to personalize artworks from various angles and curate their own exhibitions via smartphone and social media applications, the project transforms them from passive observers into active participants. This initiative aligns with UNESCO's definition of an accessible and democratic museum. Museum visitors can draw inspiration from these images and utilize them in a wide variety of ways. One example is a kimono design inspired by *The Threatened Swan*—the first artwork ever acquired by the Rijksmuseum. Showcasing this creation on the museum's website reinforces the idea that the museum serves as a source of inspiration.Smart city governance refers to organizational structures that bring together multiple stakeholders to address common challenges arising from the provision of municipal services. It encompasses the sharing of a vision, goals, strategies, and methods among the city and its residents, as well as reaching an agreement on the scope of governance and the policy decision-making process. Governance plans for smart cities are known to foster the digital transformation of cities globally. Smart city management systems are categorized based on strategy, leadership, and organization. Effective smart city governance involves engaging with people early and often, making decisions in open public spaces, establishing smart governance frameworks, identifying human behavioral patterns, documenting public privacy and impact assessments, and developing robust open data practices (https://smartcitiesindex.org/smartcitygovernance).

FINDINGS

The nine projects mentioned above are thought-provoking and inspiring. They present new themes that encourage us to rethink our cities and museums. A significant challenge today lies in determining how to utilize the data being collected; the answer to how this data—and the lessons learned from it—can be effectively leveraged lies in these innovative, reimagined projects. Insights from these projects reveal that smart city initiatives have been realized through collaborations between the private sector and government bodies. These projects were developed based on new regulations and algorithms aimed at making cities safer and more livable. However, certain aspects—specifically the creation of new routes and itineraries based on personal data, as well as new research into human behavior—have caused unease among individuals. In the current century, efforts are underway to design new, livable cities by harnessing the capabilities offered by information networks and advanced mobile technology. These projects offer valuable insights into how information can be stored and categorized in today's information age. The fact that these projects—originally conceived for the Dutch city of Amstel—are also being explored in other cities around the world lends significant global relevance to these nine initiatives. These ideas serve as a source of inspiration and demonstrate diverse ways of thinking. Each project could be implemented individually in Turkey, a country defined by its tourism cities, allowing the stories of these cities to be told. Furthermore, by leveraging data from their databases, museums can adopt a modern approach to design contemporary spaces that better serve visitors, staff, and the institutions themselves.

CONCLUSION

Technology is transforming the way we live our lives. The cities we inhabit are increasingly generating data based on our behaviors. This data can be utilized to create more peaceful environments; however, it also allows for the monitoring of our personal space, movements, and actions. Data can be collected on various aspects—such as where visitors and locals dine, the city's "scent map," its sociological evolution, the most popular gathering spots, and the routes and frequency of visitors' movements. Projects aiming to perceive cities through all our senses have been described above. To enable us to experience the city through its stories, historical maps have been leveraged; maps from libraries were digitized and integrated using artificial intelligence. Projects have been developed to revisit and re-evaluate the past, effectively tracing the city's history back to its founding. Smart cities and smart museums are two key elements in building the information society of the future. Museums are not merely static components of smart urban networks; they are dynamic hubs that generate data, culturally enrich the city, and foster citizen engagement. Collaboration between city administrations and museum authorities to develop open data policies will both enhance the quality of urban life and ensure the transmission of cultural heritage to future generations in a more sustainable and democratic manner. These projects demonstrate how countries utilize the data they collect. Data obtained from smart museums and smart cities can be leveraged for the mutual benefit of both the museums and the cities. It can facilitate a more efficient museum visiting experience and

enable cities to become healthier while ensuring a smarter distribution of population density. We hope this study proves beneficial to the field of museology.

REFERENCES

Angelidou, M. (2015). Smart cities: A conjuncture of science, technology and society. *Cities, 44*, 105–112.

Caragliu, A., Del Bo, C., & Nijkamp, P. (2011). Smart cities in Europe. *Journal of Urban Technology, 18*(2), 65–82. https://doi.org/10.1080/10630732.2011.601117

Chianese, A., & Piccialli, F. (2014). Designing a smart museum: When cultural heritage joins IoT. In *2014 International Conference on Next Generation Mobile Applications, Services and Technologies* (pp. 300–306). IEEE. https://doi.org/10.1109/NGMAST.2014.21

Çavdar, T., & Öztürk, E. (2018). A novel architecture design for internet of things. Sakarya University Journal of Science, 22(1), 39-48. https://doi.org/10.16984/saufenbilder.285444

Erbay, F. (2009). *Müze yönetimini kurumsallaştırma çabası (1984–2009).* Mimarlık Vakfı Enstitüsü.

Erbay, M. (2024). Museology and exhibition examples. *Sanat ve Yorum, 44*, 89–97. https://doi.org/10.47571/sanatyorum.1465923

Giffinger, R., Fertner, C., Kramar, H., Kalasek, R., Pichler-Milanović, N., & Meijers, E. (2007). *Smart cities: Ranking of European medium-sized cities.* Centre of Regional Science, Vienna University of Technology.

Koçar Uzan, H. (2024). Akıllı Şehir Ve Yönetişim Temalı Makaleler Üzerine Bibliyometrik Analiz. Yönetim Bilimleri Dergisi, 22(53), 938-960. https://doi.org/10.35408/comuybd.1398105

Köseoğlu, Ö., & Demirci, Y. (2018). Akıllı şehirler ve yerel sorunların çözümünde yenilikçi teknolojilerin kullanımı. *International Journal of Political Studies, 4*(2), 40–57.

Marsal-Llacuna, M.-L., Colomer-Llinàs, J., & Meléndez-Frigola, J. (2015). Lessons in urban monitoring taken from sustainable and livable cities to better address the Smart Cities initiative. *Technological Forecasting and Social Change, 90*, 611–622.

Mohanty, S. P., Choppali, U., & Kougianos, E. (2016). Everything you wanted to know about smart cities: The Internet of Things is the backbone. *IEEE Consumer Electronics Magazine, 5*(3), 60–70. https://doi.org/10.1109/MCE.2016.2556879

Neirotti, P., De Marco, A., Cagliano, A. C., Mangano, G., & Scorrano, F. (2014). Current trends in Smart City initiatives: Some stylised facts. *Cities, 38*, 25–36. https://doi.org/10.1016/j.cities.2013.12.010

Norris, P. (2001). *Digital divide: Civic engagement, information poverty, and the Internet worldwide.* Cambridge University Press.

Simon, N. (2010). *The participatory museum.* Museum 2.0.

Townsend, A. M. (2013). *Smart cities: Big data, civic hackers, and the quest for a new utopia.* W. W. Norton & Company.

Onlıne Resources

International Telecommunication Union. (t.y.). *ITU smart sustainable cities.* https://www.itu.int/

World Economic Forum. (t.y.). *Smart cities.* https://www.weforum.org/

Smart Cities Index. (t.y.). *Smart city governance.* https://smartcitiesindex.org/smartcitygovernance

https://nos.nl/artikel/2065416-dwalen-door-amsterdam-met-de-citatenkaart

Video source

National Geographic. (t.y.). *World's smartest cities: Amsterdam* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=mh1bR_usDjs

İZMİR İLİ ÖZEL SANAT MERKEZLERİNDE GÖREV YAPAN MÜZİK ÖĞRETMENLERİNİN KURUM YÖNETİCİLERİYLE YAŞADIKLARI SORUNLAR

PROBLEMS EXPERIENCED BY MUSIC TEACHERS WORKING IN PRIVATE ART CENTERS IN İZMİR IN THEIR RELATIONS WITH INSTITUTIONAL ADMINISTRATORS

Berkay GÖÇER
İzmir Demokrasi Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müzik Bilimleri
İzmir Democracy University Graduate School of Education – Music Sciences

Serenat İSTANBULLU
Prof. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Müzik Bölümü
Prof., İzmir Democracy University Faculty of Fine Arts Department of Music
ORCID ID: 0000-0002-6833-8396

ÖZET

Sanat merkezlerinin yaygınlaşması sanata olan ilgiyi artırmakta; ancak bu kurumlarda belirli standartların bulunmaması, öğretmenlerin çalışma koşullarını ve mesleki verimliliğini doğrudan etkilemektedir. Bu araştırmanın amacı, İzmir ilinde faaliyet gösteren özel sanat merkezlerinde görev yapan müzik öğretmenlerinin kurum yöneticileriyle olan ilişkilerini ve yaşadıkları sorunları çok boyutlu olarak ele almaktır. Çalışmada yönetim disiplini, izin günleri ve çalışma saatleri, konser ve etkinlik süreçleri, ödeme koşulları ile sınıf yeterlilikleri ve fiziki koşullar başlıkları altında öğretmenlerin sorunları ve önerileri belirlenmeye çalışılmıştır.

Araştırma nitel araştırma yaklaşımıyla desenlenmiş, veriler yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla toplanmıştır. Çalışmanın evrenini İzmir'de özel sanat merkezlerinde yarı zamanlı ve tam zamanlı görev yapan müzik öğretmenleri oluşturmakta; araştırma, gönüllü katılımcılarla ve beş kurumla sınırlandırılmıştır. Bulgular, ücretlendirme, derslik yetersizlikleri ve düzensizliği, iletişim sorunları, çalışma saatleri, sene sonu etkinlikleri, ders programları ve öğretmen motivasyonu başlıklarında yoğunlaşan sorunlara işaret etmektedir.

Araştırma, özel sanat merkezlerinde çalışan müzik öğretmenlerinin mesleki durumlarını kendi görüşleri doğrultusunda ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, kurum yöneticilerine ve eğitim politikası geliştiricilerine daha verimli ve destekleyici bir eğitim ortamı oluşturma konusunda yol gösterici olması bakımından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sanat merkezleri, müzik öğretmeni, kurum yöneticileri, eğitim kalitesi.

ABSTRACT

The proliferation of art centers has increased public interest in the arts; however, the absence of established standards in these institutions directly affects teachers' working conditions and professional productivity. This study aims to examine, from a multidimensional perspective,

the relationships between music teachers working in private art centers in İzmir and institutional administrators, as well as the problems they experience. Within the study, teachers' problems and suggestions were investigated under the following headings: administrative discipline, leave days and working hours, concert and event processes, payment conditions, and classroom adequacy and physical conditions.

The study was designed within a qualitative research approach, and data were collected through a semi-structured interview form. The study population consists of music teachers working part-time and full-time in private art centers in İzmir; the research was limited to voluntary participants and five institutions. The findings indicate that the problems concentrate on the themes of remuneration, inadequate and disorganized classrooms, communication problems, working hours, end-of-year events, course schedules, and teacher motivation.

The study presents the professional circumstances of music teachers working in private art centers from their own perspectives. The findings are significant in that they may serve as a guide for institutional administrators and education policymakers in creating a more efficient and supportive educational environment.

Keywords: Art centers, music teacher, institutional administrators, administrative procedures, education quality

1. Giriş

Sanat eğitimi, bireyin estetik duyarlılığını geliştirmesinin yanı sıra bilişsel, duyuşsal ve psikomotor becerilerinin bütüncül biçimde desteklenmesine olanak tanıyan bir eğitim alanıdır (Uçan, 2002; Uysal, 2005). Müzik eğitimi ise bireyin yaratıcılığını, ifade gücünü, kültürel birikimini ve devinim becerilerini geliştirmesinin yanında müzik kültürünün kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayan temel sanat eğitimi alanlarından biridir (Uçan, 1997; Gürgen, 2006). Müzik eğitimi yalnızca örgün eğitim kurumlarıyla sınırlı değildir; halk eğitim merkezleri, özel müzik kursları ve özel sanat merkezleri gibi yaygın eğitim kurumlarında her yaş grubundan bireye yönelik olarak sürdürülmektedir (Bozdemir, 2009; Uslu, 2012).

Özel sanat merkezleri; piyano, gitar, bağlama, şan, bateri gibi çalgı ve ses eğitiminin yanı sıra güzel sanatlar liselerine ve konservatuvarlara hazırlık gibi alanlarda eğitim sunarak yaygın müzik eğitiminin önemli bir bölümünü üstlenmektedir. Bu merkezlerin yaygınlaştığı, araştırmaya katılan öğretmenler tarafından da dile getirilmiştir. Yaygınlaşmayla birlikte bu kurumların hem eğitim hem de ticari işletme olarak çift yönlü bir yapıya sahip olması, eğitim niteliği ile kazanç beklentisi arasında gerilim doğurabilmektedir. Kurumun sahibi ya da yöneticisi çoğu zaman işletmenin ekonomik sürekliliğinden de sorumlu olduğundan, öğretmenlerle yönetici arasındaki ilişkiler; ücretlendirme, ders programı, çalışma saatleri, yıl sonu etkinlikleri ve fiziki koşullar gibi alanlarda belirginleşmektedir.

Eğitim kurumlarında yönetim; planlama, örgütleme, yönlendirme ve denetleme süreçlerini kapsar ve eğitimin niteliğini doğrudan etkiler (Özmen ve Kömürlü, 2010). Örgütsel iletişimin

ve örgüt kültürünün güçlü olması, çalışanların iş doyumunu, örgütsel bağlılığını ve verimliliğini olumlu etkilemektedir (Durna ve Eren, 2005; Aykanat ve Karcıoğlu, 2012). Özel sanat merkezlerinde ise kuramsal yapının, yönetim anlayışının ve çalışma koşullarının belirli standartlara bağlanmamış olması, müzik öğretmenlerinin mesleki yaşamını ve motivasyonunu etkileyebilecek bir risk alanı oluşturmaktadır. Araştırmacının eriştiği alanyazında, özel sanat merkezlerindeki müzik öğretmenlerinin yöneticilerle ilişkilerini çok boyutlu biçimde ele alan çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu çalışma, söz konusu boşluğu İzmir örneği üzerinden doldurmayı amaçlamaktadır.

1.1. Amaç, Problem ve Alt Problemler

Araştırmanın amacı, İzmir ilinde özel sanat merkezlerinde görev yapmış ya da görev yapmakta olan müzik öğretmenlerinin kurum yöneticileriyle ilişkilerini ve yaşadıkları sorunları, bu sorunların öğretmenlerin mesleki yaşamına ve eğitim sürecine etkileri ile birlikte belirlemektir. Bu doğrultuda araştırmanın problem cümlesi şu şekilde belirlenmiştir: İzmir ilindeki özel sanat merkezlerinde çalışan müzik öğretmenlerinin kurum yöneticileriyle ilişkileri nasıldır ve bu ilişkilerde ne tür sorunlar yaşanmaktadır? Problem cümlesi doğrultusunda aşağıdaki alt problemlere yanıt aranmıştır:

1. Müzik öğretmenlerinin kurum yöneticileriyle ilişkileri nasıldır?
2. Müzik öğretmenleri, kurumlardaki yönetim ve disiplin anlayışına (müfredat, öğretmen seçimi, denetim, mesleki özerklik) ilişkin hangi sorunları yaşamaktadır?
3. Müzik öğretmenleri, çalışma saatleri ve ders programına ilişkin hangi sorunları yaşamaktadır?
4. Müzik öğretmenleri, konser ve yıl sonu etkinlik süreçlerine ilişkin ne tür deneyimlere ve görüşlere sahiptir?
5. Müzik öğretmenleri, ücretlendirme ve ödeme koşullarına ilişkin hangi sorunları yaşamaktadır?
6. Müzik öğretmenleri, derslik yeterlilikleri ve fiziki koşullara ilişkin hangi sorunları yaşamaktadır?
7. Yaşanan sorunların öğretmen motivasyonuna ve eğitim sürecine etkileri nelerdir; öğretmenlerin çözüm önerileri nelerdir?

1.2. Araştırmanın Önemi

Özel sanat merkezlerinde çalışan müzik öğretmenlerinin deneyimleri, yaygın müzik eğitiminin niteliğini anlamak açısından önemlidir. Bu araştırma, öğretmenlerin yöneticilerle yaşadığı sorunların belirlenmesi ve kurum yöneticilerine kendi uygulamalarını gözden geçirme olanağı sağlayan veriler oluşturması bakımından önemlidir. Ayrıca çalışma, öğretmen–yönetici ilişkisinin öğretmen motivasyonu ve öğrenci deneyimiyle bağlantısını öğretmen bakış açısıyla ortaya koyarak alanyazına katkı sağlayan bir çalışma olması bakımından önem arz etmektedir.

1.3. Sayıltılar ve Sınırlılıklar

Araştırmada katılımcıların görüşme sorularını içtenlikle ve kendi deneyimlerine uygun biçimde yanıtladıkları, görüşme formunun araştırma amacına uygun veri sağlayacak nitelikte olduğu ve araştırmacının veri toplama ve analiz sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uygun davrandığı varsayılmıştır. Araştırma; İzmir ilindeki özel sanat merkezlerinde görev yapmış ya da yapmakta olan, çalışma grubuna dâhil edilen beş müzik öğretmeninin görüşleriyle, öğretmenlerin kendi beyanlarıyla sınırlıdır. Bu araştırmada kurum yöneticilerinin bakış açısı dışarıda bırakılarak sınırlandırılmıştır.

2. Kuramsal Çerçeve

2.1. Müzik Eğitimi ve Türleri

Müzik eğitimi, bireylere müziksel bilgi, beceri ve estetik duyarlılık kazandırmayı amaçlayan planlı ve sistemli bir süreçtir; bireyin müziği algılama, anlama, yorumlama ve üretme becerilerini geliştirmeyi hedefler (Uçan, 2005). Uçan (1997) müzik eğitimini amaçlarına göre genel, özengen (amatör) ve mesleki (profesyonel) müzik eğitimi olmak üzere üç başlıkta sınıflandırmaktadır. Genel müzik eğitimi, örgün eğitim kapsamında herkese müzik kültürü kazandırmayı; özengen müzik eğitimi, örgün eğitim dışında bireyin kendi isteğiyle aldığı eğitimi; mesleki müzik eğitimi ise müziği meslek olarak seçen bireylerin yetiştirilmesini kapsar. Özel sanat merkezleri ve halk eğitim merkezleri, bu sınıflamada özengen müzik eğitiminin başlıca uygulama alanları arasında yer almaktadır.

Müzik eğitimi yalnızca teknik beceri kazandırmakla kalmaz; bireyin yaratıcılığına, kendine güvenine, disiplinli çalışma alışkanlığına ve sosyal gelişimine de katkı sağlar (Gürgen, 2006; Uçan, 1997). Aynı zamanda toplumun müzik kültürünün korunması ve aktarılması açısından işlevseldir; müziğin toplumsal işlevleri bireysel, toplumsal, kültürel, ekonomik ve eğitimsel olmak üzere beş kümede toplanmaktadır (Uçan, 1997). Bu geniş işlevler, müzik eğitiminin hangi kurumda ve kimler tarafından verildiğinin neden önemli olduğunu göstermektedir.

2.2. Yaygın Müzik Eğitimi ve Özel Sanat Merkezleri

Yaygın müzik eğitimi, örgün eğitim dışında; halk eğitim merkezleri, belediyelerin sanat kurumları, özel müzik kursları ve özel sanat merkezleri gibi kurumlarda verilen müzik eğitimidir. Yaygın eğitimin genel amacı, örgün eğitime hiç girmemiş ya da örgün eğitimin herhangi bir kademesinde bulunan veya bu kademeden ayrılmış bireylere gerekli bilgi ve becerileri kazandırmak, yeni ve gerekli davranışlar edindirmektir (Bozdemir, 2009). Cumhuriyet döneminde halkın müzik zevkinin yükseltilmesi ve amatör müzik çalışmalarının desteklenmesine yönelik çalışmalar da bu çerçevede ele alınabilir. Günümüzde ise halk eğitim kurumları ve özel kurumlarla bağlantılı merkezler de bu amaca hizmet etmektedir.

Özel sanat merkezlerindeki derslere katılım zorunlu değildir; bireyler eğitimlerini kendi istekleriyle sürdürür. Dersler küçük yaş gruplarından yetişkinlere kadar geniş bir yaş aralığına hitap eder ve bireysel ya da grup biçiminde yürütülür. Çalgı, şan ve teori eğitiminin yanı sıra güzel sanatlar liselerine ve fakültelerine hazırlık dersleri de bu kurumlarda verilmektedir (Uslu,

2012). Bu merkezlerde öğretmen–öğrenci ilişkisi, eğitimin niteliğini belirleyen temel unsurlardan biridir. Bununla birlikte, bu kurumlar eğitim hizmeti sunan yapılar olmalarının yanı sıra ticari işletmelerdir; dolayısıyla öğretmenlerin ücretleri, çalışma saatleri ve ders programları işletmenin ekonomik koşullarıyla yakından ilişkilidir.

2.3. Eğitim Kurumlarında Yönetim ve Yönetici Sorumlulukları

Eğitim kurumlarında yönetim; planlama, örgütleme, yönlendirme ve denetleme işlevlerinden oluşur. Planlama dersin işleyişini belirleyerek süreci kolaylaştırır; yönlendirme, öğretmene ve öğrenciye rehberlik etmeyi; denetleme ise eğitim sürecinin amaçlara uygunluğunun izlenmesini içerir. Eğitim yöneticisi, önceden belirlenen amaç ve hedeflere ulaşılması için tüm paydaşlarla ortak hareket etmeli ve kurumun sürdürülebilirliğini sağlamalıdır (Özmen ve Kömürlü, 2010). Başarılı yönetici özellikleri arasında verilere dayalı karar alma, uygun mesleki bilgi, olaylara duyarlılık ve analitik problem çözme becerisi sayılmaktadır (Akdemir, 2014).

Yöneticinin sorumlulukları yalnızca eğitim alan bireylerle sınırlı değildir. Kurumda çalışan öğretmenlerin izinleri, ücretleri ve diğer özlük hakları da yöneticinin hukuki ve idari sorumluluk alanına girer (Cereci, 2019). Bu çerçevede özel sanat merkezlerindeki yöneticiler hem eğitimin niteliğinden hem de öğretmenlerin çalışma koşullarından sorumlu aktörler olarak değerlendirilmelidir.

2.4. Yönetici–Öğretmen İlişkileri ve Örgütsel İletişim

Örgütsel iletişim, bir örgütte bireyler ve birimler arasında bilgi, duygu ve düşüncelerin aktarılması sürecidir ve yalnızca yönetici–çalışan ilişkisini değil, çalışanlar arası ve kurum içi koordinasyonu da kapsar. Alanyazın, örgütsel iletişimin ve örgüt ikliminin çalışanların iş yapış biçimlerini, verimliliğini ve işe karşı duygularını etkileyebildiğini göstermektedir (Aykanat ve Karcıoğlu, 2012). Örgütsel iletişimin, kararların alınması için gerekli bilgilerin toplanmasında ve alınan kararların etkili biçimde uygulanmasında önemli bir etkisi olduğu belirtilmektedir (Güçlü, 2017). Örgütsel bağlılık ile iş doyumu arasında doğrusal bir ilişki bulunduğu, mutlu çalışanların örgütlerine daha bağlı olduğu bildirilmiştir (Durna ve Eren, 2005).

Karar alma süreçlerinde son sözün yöneticide olduğu bilinmekle birlikte, öğretmenlerin olumlu ve olumsuz görüşlerinin dikkate alınması eğitim kalitesini artırmada önemli bir rol oynar. Öğretmenin sınıf yönetimi becerileri; öğrenmeye elverişli bir ortam oluşturma, zamanı yönetme, sınıf içi ilişkileri belirlenen kurallarla düzenleme ve öğrenciyi motive etme gibi yeterlikleri kapsar (Celep, 2002). Öğretmenin bu yeterlikleri gösterebilmesi, kurumun sağladığı fiziki ve yönetsel koşullarla da ilişkilidir.

Özetle alanyazın, güçlü örgütsel iletişimin, adil çalışma koşullarının ve öğretmen görüşlerine açık bir yönetim anlayışının çalışan bağlılığı ve eğitim kalitesi açısından belirleyici etkenler olduğunu göstermektedir. Bu çalışma, söz konusu kavramları belirli bir çalışma grubu kapsamında özel sanat merkezlerindeki müzik öğretmenlerinin deneyimleri üzerinden ele almaktadır.

3. Yöntem

3.1. Araştırmanın Deseni

Bu araştırma, öğretmenlerin yaşantılarını, algılarını ve görüşlerini kendi ifadeleriyle derinlemesine anlamayı amaçladığı için nitel araştırma yaklaşımıyla planlanmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2021). Nitel araştırmalar, bireylerin belirli bir olguyu nasıl yorumladıklarını ve ona nasıl anlam yükledikleri öğrenmeye odaklanır. Nitel yaklaşımın tercih edilmesinin temel nedeni, müzik öğretmenlerinin yöneticilerle yaşadıkları sorunların kendi deneyimleri, algıları ve görüşleri doğrultusunda ayrıntılı bir biçimde ortaya konmak istenmesidir.

3.2. Çalışma Grubu

Çalışma grubu, amaçlı örneklemenin ölçüt örnekleme yöntemiyle belirlenmiştir. Katılımcılar için ölçüt, İzmir ilinde özel sanat merkezlerinde müzik öğretmeni olarak halen çalışıyor ya da daha önce çalışmış olmaktır. Çalışma grubu beş müzik öğretmeninden oluşmaktadır. Nitel araştırmalarda örneklem büyüklüğünden çok verinin derinliği ve araştırma sorusuna yanıt verme kapasitesi önemlidir; ancak beş kişilik grup bulguların kapsamını sınırlamaktadır. Katılımcıların kimliği gizli tutulmuş, kendilerine K1–K5 kodları verilmiş; kurum ve semt adları görüşme alıntılarından çıkarılmıştır. Katılımcılara ilişkin bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Katılımcılara İlişkin Bilgiler

Kod	Mesleki kıdem	Ders verilen alanlar	Ders verilen kurum türü
K1	Yaklaşık 12 yıl	Piyano, gitar, bağlama, ses eğitimi; üniversite ve konservatuvar hazırlık	Belediye (halen); önceden özel okullar ve özel sanat merkezleri
K2	8 yıl	Piyano, şan; güzel sanatlar lisesi, fakültesi ve ortaokul konservatuvarı hazırlık	Özel müzik kursu
K3	6 yıl	Piyano, işitme hazırlık	Özel sanat merkezi
K4	Yaklaşık 15 yıl	Klasik gitar, elektro gitar, piyano, bateri	Millî Eğitim'e bağlı özel müzik kursu
K5	5 yıl	Piyano, şan	Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı özel kurum

Tablo 1'de görüldüğü gibi katılımcıların mesleki kıdemleri 5 ile 15 yıl arasında değişmekte, çoğu birden fazla çalgı veya ses alanında ders vermektedir. K1, görüşme sırasında belediyede çalışmakta olup özel sanat merkezlerindeki geçmiş deneyimlerini aktarmıştır; bu nedenle bu katılımcının görüşleri özel sanat merkezlerinde geçmişte yaşadıklarına dayanmaktadır.

3.3. Veri Toplama Aracı

Veriler, araştırmacı tarafından alanyazın ve araştırmanın alt problemleri çerçevesinde geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formuyla toplanmıştır. Form, katılımcıları tanımaya yönelik üç soru (mesleki kıdem, ders verilen alan, kurum türü) ile araştırmanın alt problemlerine yönelik on yedi ana sorudan oluşmaktadır. Sorular; yaygın müzik eğitimine ve kurumun eğitim

anlayışına, yöneticiyle iletişime, çalışma saatlerine ve ders programına, yıl sonu konserlerine, ücretlendirmeye, mesleki özgürlüğe, sorunların eğitim sürecine, öğrencilere ve motivasyona etkisine, çözüm önerilerine, olumlu deneyimlere, sorunların nedenlerine ve yöneticilerin alan uzmanlığına ilişkindir. Yarı yapılandırılmış görüşme sayesinde katılımcılara ek ve açıklayıcı sorular yöneltilebilmiştir.

3.4. Veri Toplama Süreci

Görüşmeler, katılımcılarla yüz yüze yapılmıştır. Görüşmeden önce katılımcılara çalışmanın amacı ve akademik amaçla yürütüldüğü açıklanmış, ses kaydı alınacağı bildirilmiş ve gönüllü katılım onayı alınmıştır. Görüşmeler yaklaşık 15–20 dakika sürmüştür.

3.5. Verilerin Analizi

Transkript edilen veriler, Braun ve Clarke (2006) tarafından önerilen altı aşamalı tematik analiz yaklaşımıyla çözümlenmiştir. Bu aşamalar; (1) verilerin okunarak tanışılması, (2) ilk kodların üretilmesi, (3) kodlardan tema adaylarının oluşturulması, (4) temaların gözden geçirilmesi, (5) temaların adlandırılması ve (6) raporlaştırılmasıdır. Analiz aşaması araştırmanın alt problemleri temel alınarak yürütülmüş; her alt problem için temalar, kodlar ve bu kodları dile getiren katılımcılar tablolaştırılmıştır. Bir temaya katkı sunan katılımcı sayısı (f), görüşlerin dağılımını göstermek amacıyla verilmiş olup nicel bir genelleme amaçlanmamıştır. Doğrudan alıntılar katılımcı kodlarıyla sunulmuştur.

4. Bulgular

Bu bölümde bulgular, araştırmanın alt problemlerine göre sıralanmış; her alt problem için tema tablosu ve doğrudan alıntılarla desteklenen betimlemeler sunulmuştur.

4.1. Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular: Yöneticilerle İlişkiler

Tablo 2. Yöneticilerle İlişkilere İlişkin Temalar

Tema	Kodlar	Katılımcılar	f
Olumlu kişilerarası iletişim	Sorunsuz iletişim, destek görme, öğretmenin savunulması	K1, K2, K3, K4, K5	5
Kurumsal sorumlulukların yerine getirilmemesi	Telafi derslerinde tutarsız ödeme, öğretmene karşı sorumluluğun sınırlı kalması	K1	1
Yönetici beklentilerine uyum	Beklentiler doğrultusunda hareket etme	K3	1
Olumlu deneyim kaynakları	Konser süreçlerinde işbirliği, zamanında ödeme, uygun çalışma saatleri, öğretmenin korunması	K1, K2, K3, K4, K5	5

Katılımcıların tamamı yöneticileriyle iletişimlerini genel olarak olumlu değerlendirmiştir. Ancak bu olumlu algının yanında kurumun öğretmene karşı sorumluluklarını yerine getirmesine ilişkin eleştirilerin de var olduğu görülmektedir.

K5, yöneticisiyle iletişiminin "oldukça sağlıklı" olduğunu belirtmiş ve yöneticilerin öğrenci ve veli şikayetleri karşısında öğretmeni savunduğunu, bir öğrencinin yöntemini sorguladığı olayda müdürün öğretmenin deneyimi ve tekniğine sahip çıktığını aktarmıştır. K3 ise "Yöneticiler kendilerini öğretmenlerden üstün görmedi" diyerek konser prova süreçlerindeki işbirliğini olumlu bir deneyim olarak tanımlamıştır. K2 en olumlu yön olarak çalışma saatlerinin uygunluğunu ve ödemelerin zamanında yapılmasını belirtmiştir.

Buna karşın K1, iletişimin genel olarak iyi olduğunu söylemekle birlikte öğretmenlerin bir mağduriyet yaşadığını vurgulamış ve şu ifadeyi kullanmıştır: "Öğretmen, eğitim vermek adına kurumdaki sorumluluğunu yerine getiriyor; ancak kurumun da öğretmene karşı sorumlulukları olduğunu düşünüyorum." K1'e göre İzmir'deki kurumlar bu sorumlulukları tam olarak yerine getirmemekte, telafi dersleri üzerinden yapılan ödemeler tutarsız olmakta ve bu durum öğretmen motivasyonunda kırılmaya yol açmaktadır. K1 ayrıca olumlu deneyimlerin ancak yıl sonunda bir konser ya da etkinlik gerçekleştiğinde ortaya çıktığını, yıl içinde daha çok öğretmen haklarına ilişkin olumsuz deneyimlerin öne çıktığını ifade etmiştir. K3'ün "Genellikle onların beklentileri doğrultusunda hareket ediyorum; bu nedenle herhangi bir sıkıntı yaşanmıyor" şeklindeki açıklaması, iletişimin olumlu algılanmasının kısmen öğretmenin yönetici beklentilerine uyum sağlamasıyla ilişkili olabileceğini düşündürmektedir.

Sonuç olarak katılımcıların yöneticilerle iletişimleri kişilerarası düzeyde olumlu görülmekte; sorunlar ise iletişimden çok ücret, telafi ve fiziki koşullar gibi kurumsal uygulamalarda yoğunlaşmaktadır. Bu nedenle "öğretmenlerin yöneticilerle sorun yaşamadığı" biçimindeki genel bir yargıya varmak yerine, sorunların iletişim dışı alanlarda ortaya çıktığını söylemek daha doğrudur.

4.2. İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular: Yönetim ve Disiplin Anlayışı

Bu alt problem kapsamında kurumun eğitim anlayışı, müfredat ve denetim, öğretmen seçimi, mesleki özerklik ve yöneticilerin alan uzmanlığına ilişkin görüşler incelenmiştir

Tablo 3. Yönetim ve Disiplin Anlayışına İlişkin Temalar

Tema	Kodlar	Katılımcılar	f
Kazanç odaklı yönetim anlayışı	Öğrenci kaybetme kaygısı, eğitim yerine ekonomik öncelik	K1, K2, K3, K4, K5	5
Standart müfredat ve denetim eksikliği	Ortak müfredat olmaması, içeriğin öğretmene bırakılması, MEB programının yetersizliği	K2, K4 (K1, K3 dolaylı)	2–4
Öğretmen seçiminde yetersizlik	CV'ye dayalı seçim, nitelikli olmayan öğretmen istihdamı	K1, K3	2
Mesleki özerklik	Tam özgürlük (K1, K2, K4); kısmi özgürlük (K3); veli ve öğrenci baskısı (K5)	K1, K2, K3, K4, K5	5

Tema	Kodlar	Katılımcılar	f
Yöneticinin alan uzmanı olması gerektiği	Müzik eğitimi almış ya da alana hâkim yönetici	K1, K2, K3, K4, K5	5

Kazanç odaklı yönetim anlayışı temasında; katılımcıların tamamı kurumların ekonomik kaygılarından söz etmiştir; ancak bu kaygının eğitimin önüne geçip geçmediği konusunda görüşler kurumdan kuruma ve öğretmenden öğretmene farklılaşmaktadır. K3 ve K4, mevcut kurumlarını eğitim öncelikli ve öğrenci odaklı olarak tanımlamış; önceki kurumlarında ise tamamen kazanç odaklı bir anlayışla karşılaştıklarını belirtmiştir. K3, bu tür kurumların "öğrenciyi kaybetmemeye" odaklandığını; K4 ise yeteneği olmayan öğrencileri dahi yetenek sınavlarına hazırlamak üzere kabul eden kurumlara şahit olduğunu dile getirmiştir. K2, kurum sahibinin bakış açısında öğrencinin devamlılığının önemli olduğunu, yeteneği yetersiz bir öğrenciyle ilgili uyarılarında "Sen onunla biraz oyun oynarsın, idare edersin" gibi yaklaşımlarla karşılaşabildiğini aktarmıştır. K5 ise kurumunun öğrenci ve velilere karşı aşırı hassasiyetini, "maddi kayıp korkusu"yla ilişkilendirmiştir. K1'e göre sorunların temel nedeni, ses yalıtımı ve materyal gibi eğitimin kalitesini doğrudan etkileyen unsurlara yatırım yapılmayıp bunların maliyet olarak görülmesidir.

Standart müfredat ve denetim eksikliği temasında; K2, çalıştığı kurumda her öğretmenin kendi müfredatını uyguladığını, ancak kurumun belirlediği ortak bir müfredatın bulunmadığını belirtmiş; bu nedenle eğitimin içeriğinin ve kalitesinin öğretmene kaldığını ve izlenmediğini ifade etmiştir. K2 ayrıca sorunların temel nedenini denetim eksikliği olarak görmüş ve kurumların müfredattan ödeme sistemine kadar düzenli bir denetimden geçmesi gerektiğini belirtmiştir. K4, Millî Eğitim'in uyguladığı programın yetersiz olduğunu ve yeni mezun öğretmenlerin yeterli eğitim almadığını belirtmektedir. K1 ve K3 de standart ve değerlendirme konusuna öğretmen seçimi üzerinden değinmiştir.

Öğretmen seçimi temasında; K1, kurumların öğretmen seçerken çoğu zaman özgeçmişe bile bakmadığını, oysa öğretmenin ders verirken gösterdiği özveri ve kullandığı yöntemin daha önemli olduğunu belirtmiş; kendilerinin yetenek sınavlarıyla okula seçildiklerini hatırlatarak kurumlarda da benzer bir değerlendirme aşamasının oluşturulabileceğini önermiştir. K3, bazı kurumların öğretmenin yeterliliğini ölçmeden, alanı dışında ders veren niteliksiz öğretmenlerle çalışabildiğini dile getirmiştir.

Mesleki özerklik temasında: K1, K2 ve K4 kendilerini mesleki açıdan yeterince özgür hissettiklerini belirtmiştir. K2, kurumunda öğretmenin kendi müfredatını uygulama özgürlüğüne sahip olduğunu ve öğrencinin durumuna göre ilerlediklerini ifade etmiştir. K3 "belli bir noktaya kadar" özgür hissettiğini; kurumların tüm öğretmenlerin öğrenciye tek bir yaklaşımla yönelmesini istediğini ve kurumun belirlediği çerçevenin dışına çıkılmamasının beklendiğini aktarmıştır. K5, kendini olması gerektiği kadar özgür hissetmediğini, günümüz sisteminde "öğretmenlerin üzerinde öğrenciler, öğrencilerin de üzerinde veliler" olduğunu

belirtmiş ve öğretmenin statüsünün özel bir kurumda bile daha yüksek olması gerektiğini savunmuştur. Bu bulgu, mesleki özerklik sınırının yalnızca yöneticiden değil, veli ve öğrenci beklentilerinden de etkilendiğini göstermektedir.

Yöneticinin alan uzmanı olması temasında; Katılımcıların tamamı, kurum yöneticilerinin müzik eğitimi almış ya da en azından alana hâkim kişiler olması gerektiğini belirtmiştir. K1, "her işin o işin ehli kişiler tarafından yapılması gerektiğini" savunmuş; diğer alanlardan gelen yöneticilerin aynı bakış açısı ve empatiye sahip olamayacağını ifade etmiştir. K2, alanın içinden gelmeyen yöneticilerin öğrencinin devamı konusunda öğretmenler üzerinde baskı oluşturabildiğini; K3 ve K4 ise çalışan ve öğretmenlik deneyimi yaşamış yöneticinin öğretmenle aynı dili konuşabileceğini belirtmiştir. K5, kendi kurumundaki yöneticilerin nitelikli okullardan mezun ve kendileri de ders veren kişiler olmasının sürecin sağlıklı işlemesine katkı sağladığını aktarmıştır.

4.3. Üçüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular: Çalışma Saatleri ve Ders Programı

Tablo 4. Çalışma Saatleri ve Ders Programına İlişkin Temalar

Tema	Kodlar	Katılımcılar	f
Esnek ve uygun program	Öğretmenin müsaitliğine göre planlama, sabit maaş, kesinti olmaması	K2, K4, K5	3
Dağınık ve verimsiz program	Güne yayılmış az sayıda ders, yol masrafı ve zaman kaybı	K1	1
Yoğun tempo	Derslerin peş peşe işlenmesi, kısa aralar, hafta sonu ve tatil günlerinde çalışma	K3	1

Tablo incelendiğinde K2, K4 ve K5 çalışma saatlerinden memnun olduklarını belirtmiştir. K5, "haftada üç, beş ya da altı gün çalışması fark etmeksizin sabit bir maaş sistemiyle çalıştığını", öğrenciler derse gelmese de maaşından kesinti yapılmadığını ve günde en fazla sekiz saat çalıştıklarını aktarmıştır. K2 ve K4 ise çalışma saatlerini kendi müsaitliklerine göre ayarlayabildiklerini belirtmiştir.

K1 ve K3'ün görüşleri ise daha farklı olarak; K1, kurum sahiplerinin programı öncelikle kurumun ihtiyaçlarına göre yaptığını; bir günün çok az, bazı günlerin ise çok yoğun planlandığını ve yalnızca iki ders için uzak bir ilçeye gitmenin kendisi için "büyük bir zaman kaybı ve ekstra masraf" anlamına geldiğini belirtmiş; bu durumun çalıştığı hemen hemen bütün kurumlarda yaşadığı sürekli bir sorun olduğunu ifade etmiştir. K1, derslerin dağınık değil toplu bir biçimde düzenlenmesi gerektiğini savunmuştur. K3 ise öğretmenlerin "iki üç dakikalık kısa aralarla peş peşe derslere girdiğini", özel kurumlarda öğretmenlerin yaz aylarında, hafta sonlarında ve zaman zaman resmî tatillerde bile çalışabildiğini belirterek çalışma temposunun yoğunluğuna dikkat çekmiştir.

Bu bulgular, çalışma saatlerinin "bütün kurumlarda öğretmenin inisiyatifine bırakıldığı" şeklinde genellenemeyeceğini göstermektedir. Esneklik, özellikle çalışma düzeni (sabit maaş ya da öğretmenin müsaitliğine göre program) kurumun yapısıyla ilişkili görünmektedir. Ayrıca

izin günlerine ilişkin katılımcıların doğrudan görüş belirtmediği, bu konuda veri sağlayan yalnızca K3'ün hafta sonu ve tatil çalışmasına ilişkin açıklamaları olduğu belirtilmelidir.

4.4. Dördüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular: Konser ve Yıl Sonu Etkinlikleri

Tablo 5. Konser ve Yıl Sonu Etkinliklerine İlişkin Temalar

Tema	Kodlar	Katılımcılar	f
Etkinliğin düzenlendiği kurumlar	Yıl sonu konseri, konser hazırlığı, prova süreçlerinde işbirliği	K3, K4 (K1 bazı kurumlar)	2–3
Etkinliğin düzenlenmediği kurumlar	Konser yapılmaması	K2, K5 (K1 bazı kurumlar)	2–3
Etkinliğin gerekliliği	Öğrenci motivasyonu ve devamlılığı, eğitimin çıktısı, sahne deneyimi	K1, K2	2
Konserin ticari fırsat olarak görülmesi	Konserin daha fazla kazanç aracı olarak değerlendirilmesi	K4	1

Katılımcılardan K3 ve K4 çalıştıkları kurumlarda yıl sonu konserlerinin düzenlendiğini; K2 ve K5 ise düzenlenmediğini belirtmiştir. K1 de bu durumun kurumdan kuruma değiştiklerini aktarmıştır.

K1, yıl sonu gösterisi yapılan kurumlarda öğrencilerin derse devamlılığının ve motivasyonunun daha yüksek olduğunu gözlemlediğini ve bu tür etkinliklerin düzenlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. K2, konserin olmadığı kurumunda "bu eğitimin bir çıktısının olması gerektiğini" vurgulamış; öğrencinin sahneye çıkıp alkış almasının hem öğrenciye hem çevresine eğitimin sonucunu kanıtlama fırsatı sunduğunu, aksi durumda ise öğrencinin "bunu ne için yapıyorum" diye sorgulamaya başlayabileceğini anlatmıştır. K2'nin "o alkış bence her şeye değer" ifadesi, konserin eğitim sürecindeki önemini yansıtmaktadır. K3 ve K4 konser hazırlıklarını yöneticilerle en olumlu işbirliği alanı olarak tanımlamış; K4 ise bazı kurumların konseri dahi daha fazla para kazanmaya yönelik bir fırsat olarak değerlendirdiğini belirtmiştir.

Bulgular, yıl sonu etkinliklerinin öğrencilere sahne deneyimi ve özgüven kazandırdığı ve devamlılığı desteklediği yönündeki öğretmen görüşlerini ortaya koymaktadır.

4.5. Beşinci Alt Probleme İlişkin Bulgular: Ücretlendirme ve Ödeme Koşulları

Tablo 6. Ücretlendirme ve Ödeme Koşullarına İlişkin Temalar

Tema	Kodlar	Katılımcılar	f
Ücretin adil bulunmaması	Emek karşılığının düşük olması, ücretin yetersizliği	K1, K2, K3, K4, K5	5
Yüzdelik paylaşım oranları	Kurum %60 / öğretmen %40; %55–%45; %35 teklifleri	K1, K2	2

Tema	Kodlar	Katılımcılar	f
Ders iptali ve telafi uygulamaları	Telafi derslerinin sonraki aya sarkması, gelir belirsizliği, iptal bedelinin öğretmene yüklenmesi	K1, K2, K3	3
Sigorta yükümlülüğünden kaçınma	Mezun olmamış öğrencilerin düşük saatlik ücretle çalıştırılması	K3	1
Kazancın önceliği	Konserin dahi kazanç fırsatı olarak görülmesi	K4	1
Ödeme düzeni	Zamanında ödeme (K2); önceki kurumda gecikmeli ve düşük ödeme (K3)	K2, K3	2

Ücretlendirme konusu katılımcıların tamamının eleştirel görüş bildirdiği bir konudur. K1 ve K2, yüzdelik esaslı ödeme modelini eleştirmiştir. K1, kurum sahiplerinin öğrenciden alınan ücretin %60'ını kendilerinin, %40'ını öğretmenin alacağı şeklinde teklif sunduğunu, bazı kurumların ise %35 gibi oranlar verdiğini belirtmiş; kurum sahibinin geliri birden fazla öğretmene dayanırken öğretmenin gelirinin tek kaynağa bağlı olduğunu belirterek "öğretmenin en az %50 kazanması gerektiğini" vurgulamıştır. K2, %60–%40'lık paylaşımın "bir ölçüde emek sömürüsüne girdiğini" düşündüğünü, çünkü emeği ve zamanı harcayanın öğretmen, kurumun ise yalnızca aracılık işlevi gördüğünü ifade etmiştir. K4, ücretlendirmeyi "adilin bile altında" bulmuş; K5, sabit aylık ücret aldığını, ancak bunu yetersiz bulduğunu ve sorunun yalnızca kendi kurumuyla sınırlı olmadığını belirtmiştir.

Ders iptali ve telafi uygulamaları üç katılımcının ortak belirttiği bir sorundur. K1'e göre öğrencinin telafi hakkının aynı ay içinde kullanılması şeklindeki uygulama öğretmeni mağdur etmektedir. Ücretini ödemiş öğrencinin derse gelmemesinin sorumluluğu öğretmene yüklenmemelidir. K1, bu durumun, kurum sahiplerinin bu koşulu veliye baştan açıkça bildirmemesinden kaynaklandığını düşünmektedir. K2, saatlik çalıştığı için iptal edilen derslerin telafi sürecinde sonraki aya sarkmasıyla aylık kazancının değiştiğini ve bunun motivasyonunu düşürdüğünü belirtmiştir. K3 ise ders iptali söz konusu olduğunda öğretmen kurumda bulunduğu sürece ücretin öğretmenden kesilmemesi gerektiğini söylemiştir. K3 ayrıca bazı kurumların sigorta yükümlülüğünden ve daha yüksek ücret ödemekten kaçınmak için henüz mezun olmamış öğrencileri saatlik ve çok düşük ücretlerle çalıştırdığını, bu uygulamaların yeterince denetlenmediğini düşündüğünü belirtmiştir. Bu ifade katılımcının gözlemidir; uygulamanın doğruluğu ve yaygınlığı bu çalışmayla test edilmemiştir.

4.6. Altıncı Alt Probleme İlişkin Bulgular: Derslik Yeterlilikleri ve Fiziki Koşullar

Fiziki koşullara ilişkin sorunları doğrudan dile getiren katılımcı K1'dir; diğer katılımcılar bu konuda belirgin bir sorun bildirmemiştir. Bu nedenle bu alt probleme ilişkin bulgular sınırlıdır ve genellenmemelidir.

Tablo 7. Fiziki Koşullara İlişkin Temalar

Tema	Kodlar	Katılımcılar	f
Ses yalıtımı yetersizliği	Yan yana sınıflarda seslerin karışması, öğrencinin odaklanamaması	K1	1
Materyal ve donanım eksikliği	Cihazın çalışmaması, eserin fotokopisinin verilememesi	K1	1

K1, yan yana sınıflarda gitar ve piyano derslerinin eş zamanlı yapıldığını, "iki sınıf arasında neredeyse duvar yokmuş gibi seslerin birbirine karıştığını" ve piyano gibi yüksek sesli bir çalgının gitar öğrencisinin odaklanmasını zorlaştırdığını belirtmiştir. K1 ayrıca materyal eksikliği nedeniyle planındaki yeni eseri çalıştıramayıp öğrenciyi tekrara düşürmek zorunda kaldığını, bunun öğrencide sıkılma ve yakınmaya yol açtığını aktarmıştır. K1'e göre bazı kurumlar bateri sınıfının yalıtımına özen gösterirken aynı özen diğer sınıflarda gösterilmemektedir.

4.7. Yedinci Alt Probleme İlişkin Bulgular: Sorunların Etkileri, Nedenleri ve Çözüm Önerileri

Katılımcıların sorunların motivasyon ve eğitim sürecine etkilerine ilişkin görüşleri aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 8. Sorunların Etkilerine İlişkin Temalar

Tema	Kodlar	Katılımcılar	f
Öğretmen motivasyonunun olumsuz etkilenmesi	Ücret belirsizliği, materyal eksikliği, otorite kaybı, tükenmişlik	K1, K2, K3, K5	4
Motivasyonun etkilenmemesi	Sorun yaşamama	K4	1
Etkinin öğrenciye yansıması	Öğrencinin sıkılması, derse isteksiz girilmesi, öğretmen otoritesinin azalması	K1, K3, K5	3
Etkinin öğrenciye yansıtılmaması	Eğitim ile iş ilişkisinin birbirinden ayrılması, ortak akılla çözüm	K2, K4	2

K1, materyal gibi imkansızlıkların hem kendi motivasyonunu hem de öğrencinin istekliliğini düşürdüğünü; öğretmen ve öğrenci motivasyonunun birbirine bağlı olduğunu belirtmiştir. K2, ücret ve eğitimi birbirinden bağımsız tutmaya çalıştığını ve karşısındaki kişinin "müşterisi değil öğrencisi" olduğunu bildiğinden dolayı sorunları derse yansıtmadığını; yine de ücret belirsizliğinin kendi motivasyonunu düşürdüğünü ifade etmiştir. K3, yöneticiyle sorun yaşayan öğretmenin derse isteksiz girmesinin öğrencinin eğitimine "çok net bir şekilde" yansıyacağını belirtmiştir. K5 ise öğretmenin otorite kaybetmesinin öğrencilerin fazla rahat davranmasına yol açtığını, bazı öğrencilerin ücret ödedikleri gerekçesiyle derste zorlanmak istemediğini, bu durumun mesleki tükenmişlik hissi yarattığını aktarmıştır. K4, büyük bir sorun yaşamadığı için demotivasyon durumunun olmadığını belirtmiştir.

Sorunların temel nedenlerine ilişkin görüşler Tablo 9'da, çözüm önerileri Tablo 10'da özetlenmiştir.

Tablo 9. Sorunların Temel Nedenlerine İlişkin Temalar

Tema	Kodlar	Katılımcılar	f
Kazanç odaklı yönetim anlayışı	Maliyet olarak görülen yatırımlar, düşük ücret politikası, her öğrenciyi kabul etme eğilimi	K1, K3, K4	3
Denetim eksikliği	Müfredat, ödeme sistemi, fiziki koşullar ve öğretmen seçiminin denetlenmemesi	K2	1
Yöneticilerin alan dışından gelmesi	Eğitim sürecini deneyimlememiş yönetici	K3	1
Sorumsuzluk ve maddi kayıp korkusu	Öğrenciyi kaybetme endişesi, aşırı veli hassasiyeti	K5	1

Tablo 10. Öğretmenlerin Çözüm Önerileri

Öneri	Katılımcılar
Adil ve şeffaf ücretlendirme (öğretmen paynın en az %50 olması, telafi koşullarının veliye baştan bildirilmesi, ücretlerin yükseltilmesi)	K1, K5
Kurumların müfredat, ödeme ve fiziki koşullar açısından düzenli denetlenmesi	K2
Öğretmen seçiminde değerlendirme aşaması oluşturulması ve nitelikli öğretmen istihdamı	K1, K3
Öğretmen odaklı yönetim ve öğretmenin dinlenmesi	K2, K3
Materyal ve sınıf yalıtımı eksikliklerinin giderilmesi, yıl sonu konserlerinin düzenlenmesi	K1
Yöneticilerin eğitim kurumu anlayışıyla hareket etmesi, vizyon belirlemesi	K3, K4
Veli hassasiyetinin azaltılması, öğretmenin statüsünün korunması	K5

K1, ücretlendirme, telafi koşullarının veliye açık biçimde iletilmesi, ders programlarının toplu düzenlenmesi, materyal ve donanım eksikliklerinin giderilmesi ile yıl sonu konserlerinin düzenlenmesi gibi öneriler sunmuştur. K5 ise yönetimin veliye yönelik aşırı hassasiyetinin azaltılmasını ve ücretlerin yükseltilmesini önermiştir. K4, yeni mezun öğretmenlerin yeterli eğitim almadığını ve Millî Eğitim programlarının yetersiz olduğunu belirterek kurum dışı yapısal sorunlara işaret etmiş; kendi kurumunda ise yapısal bir sorun bulunmadığını ifade etmiştir.

6. Sonuç ve Öneriler

6.1. Sonuçlar

Araştırmanın alt problemlerine göre ulaşılan sonuçlar aşağıda sunulmuştur.

Yöneticilerle ilişkiler: Katılımcıların tamamı yöneticileriyle iletişimlerini genel olarak olumlu değerlendirmiştir. Buna karşın bir katılımcı, kurumların öğretmene karşı sorumluluklarını

yeterince yerine getirmediğini belirtmiştir. Sorunlar iletişimden çok kurumsal uygulamalarda yoğunlaşmaktadır.

Yönetim ve disiplin anlayışı: Katılımcılar kurumlarda kazanç kaygısının, eğitim kaygısının önüne geçmemesi gerektiğini, standart müfredat, öğretmen seçimi ve denetim mekanizmalarının yetersiz olduğunu belirtmiştir. Mesleki özerklik büyük oranda olumlu görülmüş, ancak bir katılımcı için veli ve öğrenci baskısı hususu belirtilmiştir. Tüm katılımcılar yöneticilerin müzik alanıyla ilgili eğitim alması gerektiğini düşünmektedir.

Çalışma saatleri: Üç katılımcı esnek ve uygun programlardan memnunken, iki katılımcı dağınık program ve yoğun tempo nedeniyle sorun yaşadığını belirtmiştir.

Konser ve etkinlikler: Yıl sonu etkinlikleri öğrencinin motivasyonu, özgüveni ve devamlılığı açısından değerli görülmüş; konser yapılmayan kurumlarda öğrencinin almış olduğu eğitimin çıktısını göremediği belirtilmiştir.

Ücretlendirme: Katılımcıların tamamı ücretlendirmeyi adil bulmamıştır. Yüzdelik paylaşım, ders iptali ve telafi uygulamaları konusundaki gelir belirsizlini vurgulamıştır.

Fiziki koşullar: Ses yalıtımı ve materyal eksiklikleri eğitim verimini düşüren sorunlar olarak bildirilmiş olmakla birlikte bu bulgu sınırlıdır.

Etkiler ve öneriler: öğretmenler ağırlıklı olarak bu tür sorunların motivasyonlarını olumsuz etkilendiğini; bazı katılımcılar ise bu durumun öğrenciye yansıdığını belirtmiştir. Öğretmenlerin bu sorunlara yönelik olarak önerileri adil ücret, denetim, öğretmen seçimi, öğretmen odaklı yönetim ve veli hassasiyetinin dengelenmesi etrafında toplanmaktadır.

6.2. Öneriler

Araştırma sonuçları doğrultusunda şu öneriler sunulmaktadır:

Özel sanat merkezlerinde yönetici–öğretmen iletişimini güçlendirmek amacıyla düzenli toplantılar ve geri bildirim mekanizmaları oluşturulmalıdır. Ücret, yüzdelik oranı, ders iptali ve telafi koşulları, öğretmenle yapılan yazılı sözleşmede açıkça belirtilmeli; benzer koşullar velilere de baştan bildirilmelidir. Kurumlarda disiplin ve işleyiş süreçlerini düzenleyen yazılı kurallar oluşturulmalı ve tüm çalışanlarla paylaşılmalıdır. Ders programları hazırlanırken öğretmenlerin görüşleri alınmalı; dersler mümkün olduğunca toplu günlere yayılmalı, dersler arasında yeterli dinlenme ve hazırlık aralıkları bulunmalıdır. Öğretmen seçiminde yalnızca özgeçmişe değil, uygulama ve değerlendirme aşamalarına dayalı yapılar oluşturulmalıdır. Kurumlarda standart bir müfredat çerçevesi geliştirilmeli ve öğretmen özerklikle uyumlu biçimde izlenmelidir. Yıl sonu konser ve etkinlikleri düzenli olarak yapılmalı; bu etkinlikler ticari kazançtan çok eğitimsel hedefle planlanmalıdır. Derslikler ses yalıtımı ve materyal açısından müzik eğitiminin gerekliliklerileyle uyumlu hale getirilmelidir. Yöneticilerin veli ve öğrenci talepleri karşısında öğretmenin mesleki otoritesini koruyacak politikalar geliştirmesi önerilmektedir.

Özel eğitim kurumlarının müfredat, ödeme, sigorta ve fiziki koşullar açısından denetimine ilişkin mevzuatla uygulama arasındaki uyum gözden geçirilmeli ve denetim mekanizmaları güçlendirilmelidir.

Farklı illerdeki özel sanat merkezlerinde çalışan müzik öğretmenleriyle karşılaştırmalı çalışmalar yapılması, sorunların çok boyutlu olarak ortaya konulması açısından yönetici, öğrenci ve veli görüşleri de dâhil edilerek farklı araştırmalar yapılması önerilmektedir.

Kaynakça

Akdemir, A. (2014). *Yönetim ve Organizasyon*, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık.

Aykanat, Z., ve Karcıoğlu, F. (2012). Örgütsel iletişim ve çalışan performansı arasındaki ilişki. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 26*(3–4), 433–450.

Bozdemir, M. (2009). *Yaygın eğitim ve toplumsal gelişim*. Anı Yayıncılık.

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology, 3*(2), 77–101.

Celep, C. (2002). *Sınıf Yönetimi ve Disiplin*, Ankara, Anı Yayıncılık.

Cereci, C. (2019). Yönetim ve sorumluluk, Nobel Akademik Yayıncılık.

Durna, U., ve Eren, V. (2005). Örgütsel bağlılık ve iş tatmini arasındaki ilişki. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*(25), 207–219.

Güçlü, N. (2017). Örgütsel iletişim ve eğitim yönetimi. *Eğitim Yönetimi Araştırmaları Dergisi, 1*(1), 1–12.

Gürgen, E. T. (2006). Müzik eğitimi ve yaratıcılık. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 7(12), 81-90.

Özmen, F., ve Kömürlü, N. (2010). Eğitim yöneticilerinin görev ve sorumlulukları. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20*(2), 25–30.

Uçan, A. (1997). *Müzik eğitimi: Temel kavramlar, ilkeler, yaklaşımlar*. Müzik Ansiklopedisi Yayınları.

Uçan, A. (2002). *İnsan ve müzik, insan ve sanat eğitimi*. Müzik Ansiklopedisi Yayınları.

Uçan, A. (2005). *Müzik eğitimi: Temel kavramlar, ilkeler, yaklaşımlar*. Evrensel Müzikevi.

Uslu, M. (2012). Yaygın müzik eğitimi ve toplumsal işlevleri. *Turkish Studies, 7*(3), 575–586.

Uysal, A. (2005). *Sanat eğitimi ve yaratıcılık ilişkisi*. Pegem Akademi Yayıncılık.

Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (12. baskı). Seçkin Yayıncılık.

KIRSAL ALANLARIN GELİŞİMİNE KATKIDA AÇIK HAVA TURİZMİ VE SÜRDÜRÜLEBİLİR İLİŞKİLERİN ORGANİZASYONU

THE CONTRIBUTION OF OUTDOOR TOURISM AND THE ORGANIZATION OF SUSTAINABLE RELATIONS TO RURAL DEVELOPMENT

Yegana AHMADOVA
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Bakü
Azerbaijan State Pedagogical University, Faculty of History and Geography, Baku
ORCID NO: 0000-0002-5570-7041

ÖZET

Kırsal alanların sürdürülebilir gelişiminde turizm faaliyetleri, doğal ve kültürel kaynakların değerlendirilmesi, yerel ekonomik faaliyetlerin desteklenmesi ve kırsal toplulukların turizm süreçlerine katılımının sağlanması bakımından önemli bir işleve sahiptir. Kırsal turizm, yerleşim alanlarının doğal peyzaj özelliklerini, geleneksel yaşam biçimlerini, kültürel mirasını, el sanatlarını ve yöresel mutfak değerlerini bir turizm ürünü çerçevesinde bir araya getirmektedir. Bu çalışmada, kırsal turizmin gelişiminde açık hava etkinliklerinin rolü, turizm faaliyetlerinin çeşitlendirilmesi ve yerel kaynakların sürdürülebilir kullanım olanakları ele alınmaktadır. Bu kapsamda tarım turizmi, topluluk temelli turizm, karma kırsal turizm, macera turizmi, doğa yürüyüşleri, bisiklet turları, dağcılık, rafting ve yön bulma etkinlikleri değerlendirilmektedir. Özellikle turistlerin tarımsal üretim, hasat ve ürün işleme süreçlerine katılması, kırsal yaşamı doğrudan deneyimlemelerine olanak tanımaktadır. Bunun yanı sıra festivaller, ulusal bayramlar, panayırlar ve geleneksel el sanatları etkinlikleri, yerel kültürün tanıtılmasına ve yöresel ürünlerin pazarlanmasına katkı sağlamaktadır. Açık hava faaliyetlerinin planlanmasında doğal çevrenin özelliklerinin, peyzaj değerlerinin, yerel geleneklerin ve güvenlik koşullarının dikkate alınması gerekmektedir. Faaliyetlerin günlük, haftalık veya mevsimlik programlar çerçevesinde düzenlenmesi, turistlerin boş zamanlarının verimli değerlendirilmesine ve farklı turizm deneyimlerinin oluşturulmasına imkân vermektedir. Ayrıca tur operatörleri, yerel yönetimler ve topluluklar arasındaki iş birliği, turizm hizmetlerinin yerel ihtiyaçlarla uyumlu biçimde geliştirilmesi açısından önem taşımaktadır. Sonuç olarak açık hava turizmi, kırsal alanların doğal ve kültürel potansiyelinin turizm faaliyetlerine kazandırılmasını sağlayan önemli bir araçtır. Yerel katılımın güçlendirilmesi, geleneksel değerlerin korunması ve çevresel hassasiyetin gözetilmesi, kırsal turizmin uzun vadeli gelişimini destekleyen temel unsurlar olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kırsal turizm, açık hava turizmi, sürdürülebilir gelişme, yerel topluluklar, kültürel miras.

ABSTRACT

Tourism activities play an important role in the sustainable development of rural areas by supporting the use of natural and cultural resources, strengthening local economic activities, and encouraging the participation of rural communities in tourism development. Rural tourism brings together natural landscapes, traditional lifestyles, cultural heritage, handicrafts, and local culinary traditions within a diversified tourism product. This study addresses the role of outdoor activities in rural tourism development, the diversification of tourism experiences, and the opportunities for sustainable use of local resources. Particular attention is given to agritourism, community-based tourism, mixed rural tourism, adventure tourism, hiking, cycling, mountaineering, rafting, and orienteering activities. Participation in agricultural production, harvesting, and food processing enables visitors to experience rural life directly and gain a closer understanding of local economic practices. Furthermore, festivals, national celebrations, fairs, and traditional handicraft events contribute to the promotion of local culture and the marketing of regional products. The organization of outdoor tourism activities requires consideration of environmental conditions, landscape characteristics, local traditions, and visitor safety. Planning activities on a daily, weekly, or seasonal basis can facilitate the effective use of visitors' leisure time and provide diverse tourism experiences. Cooperation among tour operators, local authorities, and community representatives is also essential for developing tourism services that correspond to local needs and the characteristics of rural destinations. Excursions to natural and cultural landscapes, visits to historical monuments and craft centres, and participation in local markets can further enrich the rural tourism experience. In addition, interconnected agritourism routes linking several farms and settlements can expand the range of available activities and increase the attractiveness of rural destinations. Overall, outdoor tourism represents an important means of integrating the natural and cultural potential of rural areas into tourism development. Strengthening community participation, preserving traditional values, supporting local production, and considering environmental sensitivity are essential factors in promoting the long-term development of rural tourism.

Keywords: Rural tourism, outdoor tourism, sustainable development, local communities, cultural heritage.

GİRİŞ

Kırsal alanlar, doğal peyzajları, tarımsal üretim faaliyetleri, geleneksel yaşam biçimleri, tarihî yapıları ve kültürel değerleriyle turizm açısından önemli bir kaynak potansiyeline sahiptir. Bu alanların turizm faaliyetlerine kazandırılması, yalnızca ziyaretçilere farklı deneyimler sunulması anlamına gelmemekte; aynı zamanda kırsal ekonominin çeşitlendirilmesi, yerel istihdam olanaklarının artırılması ve kültürel mirasın korunması bakımından da önem taşımaktadır. Dünya Turizm Örgütü tarafından hazırlanan Tourism and Rural Development: A Policy Perspective başlıklı raporda turizmin kırsal ekonomilere katkı sağlama, yerel ürünlerin

değer zincirlerini destekleme ve doğal ve kültürel mirasın korunmasını teşvik etme potansiyeli vurgulanmaktadır (World Tourism Organization [UNWTO], 2023).

Kırsal turizmin gelişmesi, doğal ve kültürel kaynakların yalnızca ziyaretçilere gösterilmesiyle sınırlı değildir. Bu kaynakların yerel halkın ekonomik ve sosyal yaşamıyla bütünleştirilmesi, turizm faaliyetlerinin planlı biçimde yürütülmesi ve elde edilen faydaların yerel topluluklara ulaşması da gerekmektedir. Bu bakımdan topluluk temelli turizm yaklaşımı, kırsal nüfusun turizm ürünlerinin hazırlanmasına, sunulmasına ve yönetilmesine katılımını öne çıkarmaktadır. Azerbaycan'da kırsal turizmin sosyoekonomik etkilerini inceleyen Hüseyin (2021), bu turizm türünün istihdamın artırılması ve kırsal alanların gelişiminin desteklenmesi bakımından taşıdığı öneme dikkat çekmektedir.

Kırsal turizmin gelişiminde açık hava etkinlikleri, doğal çevrenin turistik deneyimin bir parçası hâline getirilmesini sağlayan başlıca unsurlardan biridir. Doğa yürüyüşleri, bisiklet turları, atlı geziler, dağcılık, su sporları, kuş gözlemciliği ve yön bulma faaliyetleri, kırsal alanların turizm ürünlerini çeşitlendirebilir. Bunun yanı sıra tarımsal üretime katılım, yöresel yemeklerin hazırlanması, geleneksel el sanatlarının tanıtılması ve yerel festivallere katılım gibi etkinlikler, ziyaretçilerin kırsal yaşamı daha yakından tanımalarına imkân verir.

Ancak bu faaliyetlerin sürdürülebilirliği, doğal kaynakların korunması, yerel kültürün özgünlüğünün sürdürülmesi ve turizm faaliyetlerinin çevresel etkilerinin yönetilmesiyle yakından ilişkilidir. UN Tourism'e göre sürdürülebilir turizm, ekonomik, sosyal ve çevresel etkilerin birlikte değerlendirilmesini ve ziyaretçilerin, sektörün, çevrenin ve ev sahibi toplulukların ihtiyaçları arasında uygun bir dengenin kurulmasını gerektirir.

Bu çalışmanın amacı, kırsal alanların sürdürülebilir gelişiminde açık hava turizminin işlevini incelemek; kırsal turizm türlerini, açık hava etkinliklerinin planlanma biçimlerini ve yerel topluluklarla kurulabilecek iş birliği mekanizmalarını değerlendirmektir. Çalışma ayrıca doğal ve kültürel kaynakların turizm faaliyetlerinde kullanılmasına ilişkin temel ilkeleri ortaya koyarak kırsal turizmin geliştirilmesine yönelik değerlendirmeler sunmaktadır.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Bu çalışma, kırsal turizm, açık hava etkinlikleri ve sürdürülebilir kırsal gelişme arasındaki ilişkiyi inceleyen betimsel ve nitel bir araştırma niteliğindedir. Araştırmada doküman incelemesi yaklaşımından yararlanılmış; uluslararası kuruluşların yayınları, kırsal turizm ve tarım turizmi üzerine hazırlanmış akademik çalışmalar ve turizm politikalarına ilişkin resmî belgeler değerlendirilmiştir.

Kırsal turizm, kırsal yerleşimlerin doğal, ekonomik ve kültürel özelliklerinden yararlanılarak geliştirilen çeşitli turizm faaliyetlerini kapsamaktadır. Bu turizm türünün ayırt edici özellikleri arasında geleneksel yaşam biçimleriyle etkileşim, tarımsal faaliyetlerin tanınması, yöresel mutfak kültürünün deneyimlenmesi, doğal peyzajların keşfedilmesi ve yerel kültürel mirasla temas kurulması bulunmaktadır.

Kırsal turizm ürününün oluşturulmasında konaklama ve yeme-içme hizmetlerinin yanı sıra rehberlik, gezi programları, tarımsal deneyimler, el sanatları atölyeleri ve yerel etkinlikler de kullanılabilir. Böylece turizm ürünü, tek bir hizmetten oluşan bir yapı yerine birbirini tamamlayan faaliyetler bütünü olarak geliştirilebilir. UNWTO'nun (2023) değerlendirmeleri, turizmin kırsal ekonomilerde yerel ürünlerin değerini artırma ve ekonomik faaliyetleri çeşitlendirme potansiyeline işaret etmektedir.

Kırsal turizmin gelişmesi, yerel üreticiler ve küçük işletmeler açısından da yeni fırsatlar yaratabilir. Tarım ürünlerinin doğrudan ziyaretçilere sunulması, yöresel yemeklerin tanıtılması, el yapımı ürünlerin satılması ve yerel rehberlik hizmetlerinin geliştirilmesi, turizm harcamalarının kırsal ekonomide kalmasına katkı sağlayabilir. Bununla birlikte bu sonuçlar kendiliğinden ortaya çıkmaz. Turizm hizmetlerinin kalitesi, ulaşım ve altyapı olanakları, tanıtım faaliyetleri, yerel girişimcilerin kapasitesi ve doğal kaynakların korunmasına yönelik önlemler gelişimin başarısını etkiler.

Kırsal Turizmin Başlıca Türleri

Tarım turizmi veya agro-turizm, ziyaretçilerin tarımsal üretim faaliyetleriyle tanışmasını ve uygun koşullarda bu faaliyetlere katılmasını esas alan bir turizm türüdür. Meyve ve sebze hasadı, bağcılık faaliyetlerinin tanıtılması, süt ve süt ürünlerinin üretim süreçlerinin gözlemlenmesi, geleneksel gıda işleme yöntemlerinin öğrenilmesi ve çiftlik yaşamının deneyimlenmesi bu kapsamda değerlendirilebilir.

Tarım turizminin önemli özelliklerinden biri, tarımsal üretim ile turizm hizmetleri arasında doğrudan ilişki kurmasıdır. Çiftlik ziyaretleri, tadım etkinlikleri, üretim atölyeleri ve yöresel ürünlerin satışı, çiftliklerin gelir kaynaklarını çeşitlendirmeye yardımcı olabilir. Ağazadə (2025), Azerbaycan'da tarım ve turizm arasındaki bağlantıların geliştirilmesini; yerel işletmelerin turizme katılımı, ürünlerin pazarlanması ve çevresel sürdürülebilirlik çerçevesinde ele almaktadır.

Bununla birlikte tarım turizmi faaliyetlerinin tarımsal üretimin gerçek koşullarıyla uyumlu biçimde planlanması gerekir. Ziyaretçilerin üretim alanlarına erişimi, hijyen koşulları, iş güvenliği ve faaliyetlerin mevsimselliği dikkate alınmalıdır. Turistlerin üretime katılımı da işletmenin ihtiyaçlarına ve ziyaretçilerin güvenliğine uygun sınırlar içinde düzenlenmelidir.

Topluluk temelli turizm, yerel halkın turizm ürünlerinin planlanması, uygulanması ve yönetilmesi süreçlerinde aktif rol üstlenmesini öngören bir yaklaşımdır. Bu modelde yerel yaşam biçimi, geleneksel el sanatları, yöresel mutfak, folklor, tarihî yapılar ve doğal çevre temel turizm kaynakları arasında yer alır.

Yerel toplulukların katılımı, ziyaretçilere sunulan deneyimlerin bölgenin özgün özelliklerine dayanmasını sağlayabilir. Yerel rehberlik, aile işletmelerinde konaklama, geleneksel yemek atölyeleri, el sanatları gösterileri ve kültürel geziler bu yaklaşımın uygulama alanlarıdır. Böylece turizm faaliyetleri, dışarıdan getirilen standart hizmetlerle sınırlı kalmadan yerel bilgi ve becerilerden yararlanabilir.

Topluluk temelli turizmin etkili biçimde yürütülebilmesi için karar alma süreçlerinde yerel halkın görüşlerinin alınması, gelir paylaşımının adil olması ve kültürel değerlerin ticari baskı altında zarar görmesinin önlenmesi önemlidir. Yerel toplulukların yalnızca turistik gösterilerin sunucusu olarak değil, turizm faaliyetlerinin gelişiminde söz sahibi aktörler olarak değerlendirilmesi gerekir.

Karma kırsal turizm, tarım turizmi ile topluluk temelli turizmin özelliklerini bir araya getiren bir model olarak ele alınabilir. Bu modelde ziyaretçiler hem kırsal yaşamı ve yerel kültürü tanıma hem de tarımsal üretim süreçlerini gözlemleme veya uygun faaliyetlere katılma olanağı bulur.

Örneğin bir turizm programı; çiftlik ziyareti, meyve hasadı, yöresel yemeklerin hazırlanması, köy içi yürüyüş, el sanatları atölyesi ve yerel bir festivalin ziyaret edilmesini kapsayabilir. Bu tür bütünleşik programlar, farklı ilgi alanlarına sahip ziyaretçilere hitap eden turizm ürünlerinin oluşturulmasına yardımcı olabilir.

Karma modelin başarılı olabilmesi için faaliyetler arasında işlevsel bir bağlantı kurulmalıdır. Tarımsal üretim, kültürel etkinlikler ve açık hava gezileri birbirinden bağımsız hizmetler olarak sunulmak yerine, bölgenin doğal ve kültürel özelliklerini tanıtan bütünlüklü bir program çerçevesinde planlanabilir.

Macera turizmi, doğal çevrede fiziksel etkinlik, hareket ve belirli ölçüde güçlük içeren deneyimleri kapsar. Kırsal alanlarda dağcılık, doğa yürüyüşleri, bisiklet turları, atlı geziler, rafting, mağara gezileri ve uygun alanlarda yamaç paraşütü gibi faaliyetler düzenlenebilir.

Bu etkinliklerin seçimi, yerleşimin coğrafi konumu, topoğrafik özellikleri, iklim koşulları, su kaynakları ve doğal alanların korunma statüsü dikkate alınarak yapılmalıdır. Dağlık alanlarda yürüyüş ve tırmanış, uygun akarsu koşullarına sahip bölgelerde su sporları, kırsal yolların elverişli olduğu yerlerde ise bisiklet turları geliştirilebilir.

Macera turizmi faaliyetlerinde risk yönetimi temel bir gerekliliktir. Güzergâhların önceden belirlenmesi, katılımcıların fiziksel yeterliliklerinin dikkate alınması, gerekli ekipmanın sağlanması, hava koşullarının izlenmesi ve acil durum planlarının hazırlanması gerekir. Bu nedenle macera etkinliklerinin yalnızca turistik çekicilik temelinde değil, güvenlik ve çevresel uygunluk ölçütleri çerçevesinde de değerlendirilmesi önem taşır.

Açık Hava Etkinliklerinin Kırsal Turizmdeki Rolü

Açık hava etkinlikleri, kırsal turizmin çeşitlendirilmesine ve ziyaretçilerin doğal çevreyle doğrudan ilişki kurmasına olanak verir. Bu etkinlikler yalnızca fiziksel hareket içeren faaliyetlerle sınırlı değildir; tarımsal deneyimler, doğa gözlemleri, kültürel geziler ve açık alanlarda gerçekleştirilen yerel etkinlikler de bu kapsamda değerlendirilebilir.

Yön Bulma ve Doğa Yürüyüşleri

Yön bulma etkinlikleri, harita ve pusula gibi araçlardan yararlanılarak belirli kontrol noktalarının bulunmasına dayanan faaliyetlerdir. Kırsal alanlarda bu etkinlikler, katılımcıların

araziyi tanımalarını, yön tayini becerilerini geliştirmelerini ve açık havada aktif zaman geçirmelerini sağlayabilir.

Doğa yürüyüşleri ise kırsal yerleşimlerin çevresindeki patikalar, ormanlık alanlar, vadiler ve manzara noktalarının tanıtılmasında kullanılabilir. Yürüyüş rotalarının hazırlanmasında arazi yapısı, mesafe, eğim, mevsimsel koşullar ve katılımcıların deneyim düzeyi göz önünde bulundurulmalıdır. İşaretlenmiş güzergâhlar, bilgilendirme panoları ve harita desteği, ziyaretçilerin alanı daha güvenli biçimde keşfetmesine yardımcı olur.

Bu faaliyetler sırasında hassas ekosistemlerin korunması, atıkların doğada bırakılmaması ve yerel halkın günlük yaşamının olumsuz etkilenmemesi temel ilkeler arasında bulunmalıdır.

Bisiklet Turları ve Atlı Geziler

Bisiklet turları, kırsal yerleşimleri ve çevredeki doğal alanları belirli güzergâhlar üzerinden keşfetmeye imkân verir. Bu faaliyetler, kısa süreli gezilerden birden fazla yerleşimi kapsayan daha uzun rotalara kadar farklı biçimlerde düzenlenebilir. Rotaların trafik yoğunluğu, yol yüzeyi, eğim ve güvenlik koşulları bakımından değerlendirilmesi gereklidir.

Atlı geziler ve diğer geleneksel ulaşım deneyimleri de bazı kırsal bölgelerde turizm ürünlerinin çeşitlendirilmesine katkı sağlayabilir. Ancak bu faaliyetlerde hayvan refahı, uygun ekipman, eğitimli personel ve katılımcıların güvenliği öncelikli olmalıdır.

Dağcılık, Rafting ve Diğer Macera Etkinlikleri

Dağcılık, rafting ve mağara gezileri gibi etkinlikler, doğal özellikleri bu faaliyetlere uygun kırsal bölgelerin turizm potansiyelini değerlendirmeye yardımcı olabilir. Bu faaliyetler yüksek düzeyde uzmanlık, uygun ekipman ve etkin risk yönetimi gerektirebilir. Dolayısıyla her kırsal alanın aynı tür macera turizmine uygun olduğu varsayılmamalıdır.

Faaliyetlerin düzenlenmesinde yetkili rehberlerden yararlanılması, hava ve arazi koşullarının takip edilmesi, katılımcılara gerekli bilgilendirmenin yapılması ve acil durumlara yönelik önlemlerin alınması gerekir. Ayrıca doğal alanların aşırı kullanıma maruz kalmasını önlemek amacıyla ziyaretçi yoğunluğu ve güzergâh seçimi de değerlendirilmelidir.

Kuş Gözlemciliği ve Doğa Temelli Etkinlikler

Kuş gözlemciliği, kırsal alanların biyolojik çeşitliliğini tanıtmaya yönelik doğa temelli turizm faaliyetlerinden biridir. Kuş türlerinin gözlemlenebildiği sulak alanlar, ormanlar ve diğer doğal yaşam alanları, uygun koşullarda özel ilgi gruplarına yönelik turizm ürünlerine dönüştürülebilir. Bu faaliyetlerde kuşların üreme ve beslenme alanlarının rahatsız edilmemesi, gözlem mesafesinin korunması ve ziyaretçilerin çevresel duyarlılık konusunda bilgilendirilmesi önemlidir. Benzer biçimde doğa fotoğrafçılığı ve bitki gözlemi gibi faaliyetler de doğal kaynakların tanıtılmasına katkı sağlayabilir.

Yerel Kültürel Miras, Gastronomi ve Geleneksel El Sanatları

Kırsal turizmin gelişmesinde kültürel miras, doğal kaynakları tamamlayan önemli bir turizm unsurudur. Geleneksel mimari, tarihî yapılar, folklor, sözlü kültür, yerel bayramlar, el sanatları ve yöresel yemekler, kırsal yerleşimlerin özgün kimliğini yansıtır. Bu değerlerin turizm

faaliyetlerine dâhil edilmesi, ziyaretçilerin bölgenin tarihini ve yaşam biçimini tanımasına yardımcı olur.

Kültürel mirasın turizmde kullanımı, yalnızca tarihî yapıların ziyaret edilmesiyle sınırlı değildir. Geleneksel üretim yöntemlerinin tanıtılması, yerel ustalarla buluşmalar, el sanatları atölyeleri ve kültürel temalı yürüyüşler de bu kapsamda değerlendirilebilir. Ancak kültürel değerlerin sunumunda yerel toplulukların görüşleri alınmalı ve geleneklerin özgünlüğü korunmalıdır.

Gastronomi turizmi, yöresel ürünlerin ve yemek kültürünün ziyaretçilere tanıtılmasını sağlayan bir diğer önemli alandır. Yerel ürünlerin tadımı, geleneksel yemeklerin hazırlanmasına katılım ve üreticilerle buluşmalar, tarım ile turizm arasındaki bağlantıyı güçlendirebilir. Bu faaliyetler yerel üreticilere yeni pazarlama olanakları sunarken bölgesel mutfak kültürünün tanınmasına da katkı sağlayabilir.

Festivaller, ulusal bayramlar, panayırlar ve mevsimlik şenlikler, kırsal turizm ürünlerinin çeşitlendirilmesinde kullanılabilir. Bu etkinlikler, yerel ürünlerin tanıtılması ve satılması için bir ortam oluştururken ziyaretçilere toplumsal yaşamı yakından tanıma fırsatı da verir. Etkinliklerin yerel takvimle uyumlu biçimde planlanması ve gelir getirici faaliyetlerin küçük işletmelere de fırsat sunması önemlidir.

Geleneksel el sanatları ise kültürel mirasın ekonomik değer kazanmasına katkı sağlayabilecek alanlardan biridir. Dokumacılık, seramik, ahşap işçiliği, geleneksel süsleme ve diğer yerel üretim biçimleri, atölye ziyaretleri ve uygulamalı etkinlikler yoluyla turizm programlarına dâhil edilebilir. Bu yaklaşım, zanaatkârların bilgi ve becerilerinin aktarılmasını desteklerken ziyaretçilerin yerel kültürle daha doğrudan ilişki kurmasına imkân verebilir.

Açık Hava Faaliyetlerinin Planlanması ve Organizasyonu

Açık hava faaliyetlerinin etkili biçimde düzenlenmesi, turizm ürününün niteliği ve ziyaretçilerin deneyimi açısından önemlidir. Planlama sürecinde doğal çevre, yerel yaşam, ulaşım olanakları, güvenlik koşulları ve hedef kitlenin beklentileri birlikte değerlendirilmelidir. Kırsal turizmde faaliyetlerin planlanması süre bakımından günlük, haftalık ve mevsimlik programlar şeklinde ele alınabilir.

Günlük programlar, doğa yürüyüşleri, köy gezileri, çiftlik ziyaretleri, piknikler ve kısa süreli kültürel etkinlikler gibi faaliyetleri kapsayabilir. Bu tür programlar, özellikle kısa süreli ziyaretler için uygun bir yapı sunar.

Haftalık programlar, birden fazla etkinliği bir araya getirerek ziyaretçilere daha kapsamlı deneyimler sağlayabilir. Örneğin bir programda tarımsal üretim faaliyetleri, yöresel yemek atölyeleri, doğa yürüyüşleri ve yerel pazar ziyaretleri birlikte planlanabilir.

Mevsimlik programlar ise hasat dönemleri, yerel festivaller, doğa gözlemi için uygun dönemler ve belirli açık hava faaliyetlerinin gerçekleştirilebildiği zaman aralıkları dikkate alınarak hazırlanabilir. Bu yaklaşım, kırsal turizm ürünlerinin yıl içindeki farklı dönemlere göre çeşitlendirilmesine yardımcı olabilir.

Planlama sürecinde yerel yönetimler, tur operatörleri, turizm işletmeleri, çiftçiler, zanaatkârlar ve diğer topluluk temsilcileri arasında koordinasyon kurulmalıdır. Yerel halkın görüşlerinin alınması, faaliyetlerin bölgenin ihtiyaçlarına uygun biçimde geliştirilmesini destekler. Ayrıca turistlerin yoğunlaştığı alanlarda çevresel baskının artmasını önlemek için güzergâhların, ziyaret saatlerinin ve katılımcı sayılarının gerektiğinde sınırlandırılması değerlendirilmelidir.

Sürdürülebilirlik, Çevresel Koruma ve Yerel Katılım

Kırsal turizmin uzun vadeli başarısı, turizm faaliyetlerinden elde edilen ekonomik faydalar ile doğal ve kültürel kaynakların korunması arasında denge kurulmasına bağlıdır. Sürdürülebilir turizm yaklaşımı, çevresel kaynakların korunmasını, ev sahibi toplulukların kültürel kimliğine saygı gösterilmesini ve ekonomik faydaların devamlılığını birlikte ele alır (UN Tourism, t.y.). Açık hava faaliyetleri, doğru yönetildiğinde doğal alanların tanınmasına ve çevre bilincinin gelişmesine katkıda bulunabilir. Bununla birlikte kontrolsüz ziyaretçi yoğunluğu, atık oluşumu, patikaların aşınması, yaban hayatının rahatsız edilmesi ve su kaynakları üzerindeki baskı gibi olumsuz etkiler ortaya çıkabilir. Bu nedenle çevresel değerlendirme, atık yönetimi, ziyaretçi bilgilendirmesi ve doğal alanların kullanımına ilişkin kurallar faaliyetlerin planlanmasına dâhil edilmelidir.

Yerel katılım, sürdürülebilirliğin ekonomik ve toplumsal boyutlarını güçlendiren temel unsurlardan biridir. Turizm gelirlerinin yerel işletmeler, çiftçiler, rehberler ve zanaatkârlar arasında dağılımı, kırsal ekonomide turizmin oluşturduğu katma değerin korunmasına yardımcı olabilir. Bu doğrultuda yerel ürünlerin tedarik edilmesi, aile işletmelerinin desteklenmesi ve yerel girişimcilerin turizm ağlarına katılması önemlidir.

Azerbaycan'da kırsal turizmin geliştirilmesine yönelik akademik çalışmalar da tarım ve turizm faaliyetlerinin ilişkilendirilmesi, bölgesel ekonomik fırsatların artırılması ve çevresel sürdürülebilirliğin gözetilmesi gibi konulara dikkat çekmektedir (Ağazadə, 2025; Hüseyn, 2021; Melikov, 2025). Bununla birlikte bu çalışmaların ortaya koyduğu genel yaklaşımların farklı bölgelerde uygulanabilmesi için her yerleşimin doğal, ekonomik ve kültürel özelliklerinin ayrıca değerlendirilmesi gerekir.

Tarım ve turizm sektörleri arasında bir değer zincirinin oluşturulması, her iki sektörün sürdürülebilir gelişiminin sağlanmasına olanak tanımaktadır.

Tarım ve turizm arasında değer zincirinin oluşturulmasına yönelik uluslararası modeller doğrultusunda aşağıdaki başlıca alanlar öne çıkmaktadır:

- Turizm ve tarım arasında bir tedarik zincirinin oluşturulması.
- Turistlerin ürün hasadı süreçlerine katılımının sağlanması.
- Turizm ve tarım sektörlerine yönelik ortak yatırımların gerçekleştirilmesi.
- Agro-turizm kapsamında ek hizmetlerin sunulması.
- Deneyim ve bilgi paylaşımının teşvik edilmesi.
- Tanıtım ve pazarlama faaliyetlerinin uygulanması.
- Turizm ve tarım sektörleri arasındaki entegrasyonun sağlanması (Ağazadə, 2025).

Araştırmanın Genel Bulguları ve Değerlendirme

Literatür incelemesi sonucunda kırsal turizm ile açık hava faaliyetlerinin birbirini tamamlayan iki alan olduğu görülmektedir. Kırsal turizm, doğal ve kültürel kaynakları bir turizm ürünü çerçevesinde birleştirirken açık hava etkinlikleri bu kaynakların ziyaretçiler tarafından doğrudan deneyimlenmesini sağlar.

İncelemenin öne çıkan değerlendirmeleri aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

1. Turizm ürünlerinin çeşitlendirilmesi: Tarım turizmi, topluluk temelli turizm, doğa yürüyüşleri, bisiklet turları, gastronomi ve kültürel etkinliklerin birlikte planlanması, kırsal alanların farklı ziyaretçi gruplarına hitap etmesine yardımcı olabilir.
2. Yerel ekonomik faaliyetlerin desteklenmesi: Yöresel ürünlerin satışı, aile işletmelerinin hizmet sunması, rehberlik ve el sanatları faaliyetleri, turizm harcamalarının yerel ekonomiye yönelmesini destekleyebilir.
3. Kültürel mirasın korunması ve tanıtılması: Geleneksel yemekler, festivaller, el sanatları ve tarihî değerler, yerel toplulukların katılımıyla turizm ürünlerine dâhil edildiğinde kültürel aktarım için fırsatlar oluşturabilir.
4. Çevresel yönetimin önemi: Açık hava faaliyetlerinin sürdürülebilirliği, doğal alanların kullanım kapasitesinin değerlendirilmesine, güvenli güzergâhların belirlenmesine ve çevresel etkilerin azaltılmasına bağlıdır.
5. Kurumsal iş birliği gereksinimi: Yerel yönetimler, tur operatörleri, üreticiler ve topluluk temsilcileri arasında kurulacak koordinasyon, turizm faaliyetlerinin yerel ihtiyaçlara uygun biçimde geliştirilmesine katkı sağlayabilir.
6. Planlama ve mevsimsellik: Günlük, haftalık ve mevsimlik programlar, kırsal turizm ürünlerinin çeşitlendirilmesine ve farklı dönemlerdeki faaliyetlerin daha düzenli biçimde sunulmasına yardımcı olabilir.

Bu değerlendirmeler, kırsal turizmin gelişiminin yalnızca doğal çekiciliklerin varlığına bağlı olmadığını göstermektedir. Yerel katılım, hizmet kalitesi, güvenlik, çevresel yönetim ve pazarlama gibi unsurların birlikte ele alınması gerekmektedir. Bununla birlikte bu sonuçlar, çalışmada incelenen kaynakların nitel değerlendirmesine dayanmaktadır; kırsal turizmin ekonomik etkilerinin büyüklüğünü veya belirli faaliyetlerin başarı oranını ölçen özgün bir saha araştırmasının sonuçları olarak yorumlanmamalıdır.

SONUÇ

Kırsal alanların sürdürülebilir gelişiminde açık hava turizmi, doğal ve kültürel kaynakların değerlendirilmesi ve yerel ekonomik faaliyetlerin çeşitlendirilmesi bakımından önemli fırsatlar sunmaktadır. Doğa yürüyüşleri, bisiklet turları, dağcılık, kuş gözlemciliği, tarımsal deneyimler ve kültürel geziler, kırsal yerleşimlerin turizm ürünlerini zenginleştirebilecek faaliyetler arasındadır. Bu etkinliklerin yöresel gastronomi, geleneksel el sanatları ve yerel festivallerle birleştirilmesi, ziyaretçilere daha kapsamlı deneyimler sunulmasına olanak sağlayabilir.

Araştırma kapsamında değerlendirilen kaynaklar, kırsal turizmin yerel üretimle ve toplulukların katılımıyla ilişkilendirilmesinin önemini ortaya koymaktadır. Tarım turizmi, topluluk temelli turizm ve karma kırsal turizm modelleri, yerel ürünlerin tanıtılması ve küçük işletmelerin turizm faaliyetlerine katılması açısından değerlendirilebilir. Ancak bu modellerin etkili olabilmesi için yerel halkın karar alma süreçlerine katılması, gelir getirici faaliyetlerden yararlanabilmesi ve kültürel değerlerin korunması gerekmektedir.

Açık hava faaliyetlerinin planlanmasında çevresel hassasiyet ve güvenlik koşulları da temel öncelikler arasında bulunmalıdır. Doğal alanların taşıma kapasitesinin dikkate alınması, güzergâhların uygun biçimde belirlenmesi, ziyaretçilerin bilgilendirilmesi ve çevresel etkilerin azaltılması, turizm faaliyetlerinin uzun vadeli sürdürülebilirliğini destekleyebilir. Ayrıca faaliyetlerin günlük, haftalık ve mevsimlik programlar çerçevesinde düzenlenmesi, bölgesel özelliklere uygun turizm ürünlerinin geliştirilmesine katkı sağlayabilir.

Azerbaycan'da kırsal turizmin geliştirilmesi açısından doğal peyzajların, tarımsal üretim faaliyetlerinin, yerel mutfak kültürünün ve geleneksel el sanatlarının bütünleşik biçimde değerlendirilmesi önemlidir. Bu süreçte yerel yönetimler, turizm işletmeleri, çiftçiler ve topluluk temsilcileri arasındaki iş birliğinin güçlendirilmesi, turizm hizmetlerinin yerel ihtiyaçlarla uyumlu hâle getirilmesine yardımcı olabilir. Sonuç olarak açık hava turizmi, kırsal alanların ekonomik ve kültürel potansiyelini değerlendirmek için kullanılabilecek bir araçtır; ancak bu potansiyelin sürdürülebilir faydaya dönüşmesi, planlı yönetim, yerel katılım ve doğal ve kültürel mirasın korunmasına bağlıdır.

KAYNAKÇA

1. Ağazadə, R. R. (2025). Azərbaycanda kənd təsərrüfatının turizm sənayesinin təsirinin qiymətləndirilməsi. *Research Reviews*, (9).
2. Azerbaijan Tourism Board. (t.y.). *Tourism strategy 2023–2026*.
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2026, 20 avqust). *Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafına dair 2026–2030-cu illər üçün Dövlət Proqramı*.
4. Hüseyn, A. (2021). Assessment of the impact of rural tourism on the socio-economic development of the country. *Agricultural Economics*, 2(36), 93.
5. Melikov, A. B. (2025). The emergence and development directions of agrotourism in the Republic of Azerbaijan. *Audit*, (2).
6. UN Tourism. (t.y.). *Sustainable development*.
7. World Tourism Organization. (2023). *Tourism and rural development: A policy perspective*. UNWTO.

AÇIK HAVA TURİZMİ KAPSAMINDA KUŞ GÖZLEMCİLİĞİNİN GELİŞİMİ VE TURİZM POTANSİYELİ

THE DEVELOPMENT AND TOURISM POTENTIAL OF BIRDWATCHING WITHIN THE SCOPE OF OUTDOOR TOURISM

Yegana AHMADOVA
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Bakü
Azerbaijan State Pedagogical University, Faculty of History and Geography, Baku
ORCID NO: 0000-0002-5570-7041

ÖZET

Kuş gözlemciliği, doğal ortamlarında yaşayan kuş türlerinin gözlemlenmesi ve tanımlanmasına dayanan, ekoturizmin ve açık hava turizminin gelişiminde önemli bir yere sahip olan faaliyetlerden biridir. Bu araştırmanın amacı, kuş gözlemciliğinin turizm pazarındaki konumunu, gelişim özelliklerini, tüketici profilini ve başlıca pazar segmentlerini incelemek, ayrıca Önemli Kuş Alanlarının korunmasının bu faaliyetin sürdürülebilirliği açısından önemini ortaya koymaktır. Araştırma kapsamında uluslararası deneyimler, farklı ülkelerde kuş gözlemciliğine duyulan ilgi, pazarın genişlemesini etkileyen faktörler ve doğa korumayla ilişkili girişimler ele alınmaktadır. Önemli Kuş Alanlarının belirlenmesinde tehdit altındaki türlerin varlığı, endemizm, belirli biyomlarla sınırlı kuş türleri ve göç yollarının önemi temel ölçütler olarak değerlendirilmektedir. BirdLife International kuruluşunun bu alandaki faaliyetleri ve koruma önlemlerinin uygulanma aşamaları da incelenmektedir. İncelenen bilgiler, kuş gözlemciliğinin doğa turizmi ürünlerinin çeşitlendirilmesine, mevsimsel talep farklılıklarının azaltılmasına ve turist akışının farklı bölgelere dağıtılmasına olanak sağladığını göstermektedir. Bunun yanı sıra dürbün ve fotoğraf ekipmanlarının erişilebilirliği, bilgilendirici yayınlar, belgeseller ve tematik festivaller bu faaliyete yönelik ilginin artmasını destekleyen unsurlardır. Pazar katılımcıları uzmanlaşma düzeylerine ve seyahat motivasyonlarına göre farklılaşmaktadır. Deneyimli gözlemciler nadir türlerin belirlenmesine öncelik verirken, meraklı katılımcılar sosyal deneyime, ara sıra kuş gözlemciliği yapanlar ise rahat gözlem olanaklarına daha fazla önem vermektedir. Sonuç olarak, kuş gözlemciliğinin turizm potansiyelinden etkin biçimde yararlanılabilmesi için ekolojik koruma, uygun altyapı, hedef kitleye yönelik pazarlama ve yerel turizm ürünlerinin geliştirilmesi birbiriyle bağlantılı biçimde yürütülmelidir.

Anahtar Kelimeler: kuş gözlemciliği, ornitolojik turizm, ekoturizm, açık hava turizmi, Önemli Kuş Alanları.

ABSTRACT

Birdwatching is an outdoor tourism activity based on observing and identifying bird species in their natural habitats, with an important role in the development of ecotourism and nature-based

travel. This study aims to examine the position of birdwatching in the tourism market, its development characteristics, consumer profiles, and major market segments, while highlighting the importance of conserving Important Bird Areas for the long-term sustainability of this activity. The research considers international experience, interest in bird observation across different countries, factors contributing to market expansion, and initiatives associated with nature conservation. The identification of Important Bird Areas is examined through key criteria, including the presence of globally threatened species, endemism, species restricted to particular biomes, and the significance of bird migration routes. The activities of BirdLife International and the principal stages involved in obtaining protected-area status are also considered. The information reviewed indicates that birdwatching can diversify nature-based tourism products, help reduce the effects of seasonality, and distribute visitor flows across a wider range of destinations. Furthermore, the availability of binoculars and photographic equipment, educational publications, wildlife documentaries, and themed festivals contributes to growing interest in bird observation. Market participants differ according to their levels of specialization and travel motivations. Highly dedicated birdwatchers prioritize identifying rare species, enthusiastic participants value both observation and social interaction, while casual birdwatchers prefer accessible destinations and comfortable viewing conditions. These differences have important implications for tour design, infrastructure development, and destination marketing. The study concludes that realizing the tourism potential of birdwatching requires an integrated approach combining biodiversity conservation, appropriate visitor facilities, targeted marketing strategies, and the development of locally adapted tourism products. Such an approach can strengthen the contribution of birdwatching to sustainable tourism while supporting the protection of bird habitats and natural ecosystems.

Keywords: birdwatching, ornithological tourism, ecotourism, outdoor tourism, Important Bird Areas.

GİRİŞ

Turizm sektörü, değişen seyahat tercihleri doğrultusunda çeşitlenmekte ve doğal çevreye dayanan faaliyetler giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Bu kapsamda kuş gözlemciliği, hem rekreasyonel hem de eğitsel yönü bulunan, doğal alanların turizm amacıyla değerlendirilmesine olanak sağlayan özel ilgi turizmi türlerinden biridir. Ornitolojik turizm veya aviturizm olarak da adlandırılan bu faaliyet, temel olarak kuşların doğal yaşam alanlarında gözlemlenmesini ve tanımlanmasını amaçlayan seyahatleri kapsamaktadır. Katılımcılar yalnızca kuşları izlemekle kalmamakta; türlerin yaşam alanları, göç hareketleri ve ekolojik özellikleri hakkında da bilgi edinmektedir.

Kuş gözlemciliği, doğa turizmi ve macera turizmiyle yakından ilişkilidir. Bu nedenle kuş gözlemciliği programları çoğu zaman yürüyüş, doğa fotoğrafçılığı, sulak alan ziyaretleri ve diğer yaban hayatı gözlem etkinlikleriyle birleştirilmektedir. Connell (2009), kuş

gözlemciliğinin rekreasyonel bir etkinlik olmanın ötesinde, belirli destinasyonlara seyahat edilmesini teşvik eden bir turizm faaliyeti olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu bakımdan kuş türlerinin çeşitliliği, gözlem alanlarının erişilebilirliği ve destinasyonun doğal özellikleri seyahat kararlarını etkileyen unsurlar arasında yer almaktadır.

Kuş gözlemciliğinin turizm açısından önemi, doğal kaynakların korunmasıyla ekonomik faaliyetlerin bir arada yürütülebilme olanağından kaynaklanmaktadır. Kuş gözlemciliği amacıyla gerçekleştirilen seyahatler; ulaşım, konaklama, rehberlik ve yeme-içme hizmetlerine talep oluşturabilir. Özellikle kırsal alanlarda bu etkinliklerin geliştirilmesi, turizmin daha az ziyaret edilen bölgelere yönelmesine katkıda bulunabilir. Bununla birlikte turizm faaliyetlerinin doğal çevre üzerindeki olası etkileri de göz önünde bulundurulmalıdır. Kontrolsüz ziyaretçi hareketleri, gürültü ve kuşların hassas dönemlerde rahatsız edilmesi, doğal yaşam alanları üzerinde baskı oluşturabilir.

Bu araştırmanın amacı, kuş gözlemciliğinin açık hava turizmi kapsamındaki gelişimini, uluslararası pazardaki konumunu, tüketici özelliklerini ve sürdürülebilir turizmle ilişkisini değerlendirmektir. Bu doğrultuda kuş gözlemciliğinin gelişimini etkileyen faktörler, pazarın temel segmentleri, Önemli Kuş Alanlarının korunması ve destinasyonların turizm potansiyelinden yararlanma olanakları ele alınmaktadır.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Kuş Gözlemciliğinin Gelişimi ve Uluslararası Turizm Pazarındaki Yeri

Kuş gözlemciliğinin gelişimi, insanların kuşlara ve doğal çevreye yönelik ilgisinin zaman içerisinde değişmesiyle yakından ilişkilidir. Kuşların gözlemlenmesi geçmişte daha çok bilimsel araştırmalar ve doğa incelemeleriyle bağlantılıyken, zamanla geniş katılımcı gruplarının gerçekleştirdiği rekreasyonel bir faaliyete dönüşmüştür. Kuş türlerini tanımaya yönelik kitaplar, saha rehberleri, süreli yayınlar ve doğa koruma kuruluşlarının çalışmaları bu ilginin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur.

Connell (2009), kuş gözlemciliğinin özellikle Amerika Birleşik Devletleri ve Birleşik Krallık gibi ülkelerde güçlü bir geçmişe sahip olduğunu belirtmektedir. Bu ülkelerde kuş gözlemciliği toplulukları, doğa koruma kuruluşları ve uzmanlaşmış yayınlar, faaliyetin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Daha sonraki dönemlerde İskandinav ülkeleri, Hollanda, Almanya ve İsviçre gibi Avrupa ülkelerinde de kuş gözlemciliğine yönelik ilgi gelişmiştir.

Günümüzde dürbün, teleskop, fotoğraf makinesi ve dijital tür tanımlama uygulamaları kuş gözlemciliğini daha erişilebilir hâle getirmektedir. Bu araçlar, katılımcıların gözlemledikleri türleri tanımlamalarına, kayıt tutmalarına ve deneyimlerini diğer gözlemcilerle paylaşmalarına yardımcı olmaktadır. Televizyon belgeselleri, internet platformları ve tematik etkinlikler de kuş gözlemciliğinin daha geniş kitleler tarafından tanınmasını destekleyen unsurlardır.

Kuş gözlemciliğinin uluslararası turizm pazarındaki gelişimi, Avrupa tur operatörlerinin faaliyetlerinde de görülmektedir. CBI tarafından yayımlanan pazar araştırmasına göre, Avrupa'da tur operatörlerinin yaklaşık %37,3'ü kuş gözlemciliği alanında faaliyet göstermekte

veya bu etkinliği farklı tur programları içerisinde sunmaktadır (CBI, 2024). Bu oran, kuş gözlemciliğinin yalnızca sınırlı sayıdaki uzman turistin ilgilendiği bir faaliyet olmadığını, daha geniş bir doğa turizmi pazarının parçası hâline geldiğini göstermektedir.

Bununla birlikte kuş gözlemciliği, birçok tur operatörü tarafından bağımsız bir seyahat ürünü olarak değil, yaban hayatı turizmi veya ekoturizm programlarının bir bileşeni olarak sunulmaktadır. Bu durum, faaliyetin turizm pazarındaki konumunun hem uzmanlaşmış seyahatlere hem de daha geniş kapsamlı doğa gezilerine dayandığını göstermektedir.

Kuş Gözlemciliği Pazarının Büyüklüğü ve Ekonomik Önemi

Kuş gözlemciliğinin ekonomik önemini değerlendirirken yalnızca uluslararası seyahatleri dikkate almak yeterli değildir. Yerleşim alanlarının yakınında gerçekleştirilen gözlemler, ulusal ölçekteki geziler ve kuş gözlemciliği amacıyla yapılan uzun mesafeli seyahatler de bu faaliyetin kapsamına girmektedir. Bu nedenle farklı ülkelerdeki katılımcı sayıları değerlendirilirken araştırmaların kullandığı tanımların ve ölçüm yöntemlerinin dikkate alınması gerekir.

Amerika Birleşik Devletleri Balık ve Yaban Hayatı Servisinin 2011 yılı Ulusal Balıkçılık, Avcılık ve Yaban Hayatıyla İlişkili Rekreasyon Araştırması, ülkede 46,7 milyon kişinin yabani kuşları gözlemlediğini ortaya koymuştur. Bu kişilerin %88'i, yaklaşık 41,3 milyon kişi, kuşları yaşadıkları çevrenin yakınında gözlemlemiş; %38'i, yaklaşık 17,8 milyon kişi ise evlerinden en az bir mil uzaklıktaki alanlara kuş gözlemlemek amacıyla seyahat etmiştir. Araştırmada katılımcıların 2011 yılında kuş gözlemciliğiyle ortalama 110 gün ilgilendikleri de belirtilmektedir (U.S. Fish and Wildlife Service, 2014).

Bu veriler, kuş gözlemciliğinin hem günlük yaşamla bütünleşen hem de seyahat talebi oluşturan bir faaliyet olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte söz konusu rakamlar 2011 yılına aittir ve günümüzdeki katılımcı sayısını doğrudan ifade etmemektedir. Güncel pazar büyüklüğünü belirlemek için daha yeni ve aynı ölçüm yöntemlerini kullanan araştırmalara ihtiyaç vardır.

Kuş gözlemciliğinin ekonomik etkileri, katılımcıların seyahat sırasında gerçekleştirdikleri harcamalarla da ilişkilidir. Konaklama, ulaşım, rehberlik, yiyecek ve içecek hizmetleri ile gözlem ekipmanları bu harcamaların farklı bileşenlerini oluşturabilir. Özellikle kuş çeşitliliği bakımından zengin alanlara düzenlenen uzmanlaşmış geziler, yerel hizmet sağlayıcılar için ekonomik fırsatlar yaratabilir.

Karayip Turizm Örgütü tarafından kuş gözlemciliği turizmine ilişkin ele alınan değerlendirmelerde de bu faaliyetin turizm ürünlerinin çeşitlendirilmesi bakımından taşıdığı önem vurgulanmaktadır. Kuş gözlemciliği, ziyaretçilerin yoğun biçimde tercih ettiği destinasyonların dışındaki alanlara yönelmelerini sağlayabilecek özel ilgi turizmi ürünlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Böylece uygun planlama koşullarında turizm talebinin farklı bölgelere dağıtılması mümkün olabilir.

Kuş Gözlemciliğinin Niş Pazar Niteliği ve Gelişimini Etkileyen Faktörler

Kuş gözlemciliği, doğa temelli turizmin özel bir pazar segmenti olarak değerlendirilmektedir. Niş pazar niteliği, belirli ilgi alanlarına ve seyahat motivasyonlarına sahip katılımcılara yönelik

turizm ürünlerinin geliştirilmesini ifade etmektedir. Bu tür ürünler, destinasyonların yalnızca genel turizm talebine bağlı kalmadan farklı ziyaretçi gruplarına ulaşmasına yardımcı olabilir.

Kuş gözlemciliğine yönelik ilginin artmasında çeşitli faktörler etkili olmaktadır. İlk olarak, dürbün ve benzeri gözlem araçlarının daha geniş kesimler tarafından kullanılabilmesi faaliyete katılımı kolaylaştırmaktadır. İkinci olarak, doğa belgeselleri ve kuş fotoğrafçılığındaki gelişmeler kuş türlerine yönelik farkındalığı artırmaktadır. Üçüncü olarak, saha rehberleri ve dijital tür tanımlama uygulamaları gözlem sürecini desteklemektedir.

Kuşlarla ilişkili festivaller, eğitim programları ve tematik etkinlikler de bu faaliyetin yaygınlaşmasına katkıda bulunmaktadır. Bu etkinlikler, katılımcıların bilgi edinmelerini, deneyimlerini paylaşmalarını ve doğal alanlarla daha güçlü bir ilişki kurmalarını sağlayabilir. Bunun yanı sıra kuş gözlemciliği, doğa fotoğrafçılığı ve yürüyüş gibi diğer açık hava etkinlikleriyle birleştirilebildiği için farklı turist profillerine hitap edebilmektedir.

Kuş gözlemciliğinin turizm ürünlerini çeşitlendirme açısından üç temel katkısı bulunmaktadır. Birincisi, doğal kaynaklar bakımından zengin fakat kitle turizmi açısından daha az tanınan alanlara ziyaretçi çekebilmesidir. İkincisi, kuşların göç ve gözlem dönemlerine bağlı olarak yılın farklı zamanlarında turizm faaliyeti oluşturabilmesidir. Üçüncüsü ise yerel rehberlik, konaklama ve diğer hizmetlerin geliştirilmesine olanak sağlamasıdır.

Bununla birlikte bu katkılar her destinasyonda aynı düzeyde ortaya çıkmayabilir. Kuş türlerinin mevsimsel hareketleri, ulaşım olanakları, ziyaretçi hizmetlerinin niteliği ve doğal alanların korunma durumu, turizm ürünlerinin başarısını etkileyen unsurlardır.

Kuş Gözlemcilerinin Tüketici Profili ve Pazar Segmentleri

Kuş gözlemciliği pazarında yer alan katılımcılar, deneyim düzeyleri ve seyahat motivasyonları açısından farklı özellikler taşımaktadır. Bu farklılıkların belirlenmesi, tur operatörlerinin ziyaretçilere uygun programlar hazırlaması ve destinasyon yönetiminin hizmetleri çeşitlendirmesi bakımından önemlidir.

Literatürde kuş gözlemcileri genel olarak üç temel grupta değerlendirilmektedir:

Yoğun ve uzmanlaşmış kuş gözlemcileri: Bu gruptaki katılımcılar kuş türlerini tanıma konusunda ileri düzeyde bilgiye sahip olabilir. Nadir türleri gözlemlemek, daha önce görmedikleri türleri kayıtlarına eklemek ve belirli alanlarda gözlem yapmak temel motivasyonları arasında yer almaktadır. Bu nedenle tür çeşitliliği yüksek alanlara, uzman rehberlere ve küçük gruplar hâlinde düzenlenen programlara önem verebilirler.

Kuş gözlemciliğine yoğun ilgi duyan katılımcılar: Bu grup, kuş gözlemciliğini önemli bir doğa etkinliği olarak değerlendirmekle birlikte sosyal deneyimlere de önem verebilir. Farklı türleri gözlemlemek, diğer katılımcılarla deneyim paylaşmak ve doğa temelli etkinliklere katılmak bu grubun seyahat motivasyonları arasında yer almaktadır.

Ara sıra kuş gözlemleyenler ve doğa turistleri: Bu katılımcılar için kuş gözlemciliği çoğunlukla doğada zaman geçirmek, fotoğraf çekmek ve doğal çevreyi tanımak gibi amaçlarla

ilişkilidir. Kolay ulaşılabilen gözlem alanları, kısa yürüyüş rotaları ve bilgilendirici rehberlik hizmetleri bu grubun deneyimini olumlu yönde etkileyebilir.

Bu sınıflandırma, katılımcıların kesin sınırlarla birbirinden ayrıldığı anlamına gelmemektedir. Aynı kişi farklı seyahatlerde farklı motivasyonlarla hareket edebilir. Ancak pazar segmentlerinin belirlenmesi, turizm ürünlerinin katılımcıların beklentilerine uygun biçimde hazırlanmasına yardımcı olmaktadır.

Kuş gözlemciliği pazarında kullanılan bir diğer ayrım, yoğun gözlemcilik (hard birding) ve daha rahat gözlemcilik (soft birding) yaklaşımıdır. Yoğun gözlemcilik, türlerin ayrıntılı biçimde tanımlanmasına ve mümkün olduğunca çok türün kaydedilmesine odaklanırken daha rahat gözlemcilik, doğayla etkileşim kurmayı ve gözlem deneyiminden genel anlamda keyif almayı ön plana çıkarmaktadır.

Bu farklılıklar tur programlarının süresini, grup büyüklüğünü, rehberlik biçimini ve sunulan hizmetleri etkileyebilir. Uzmanlaşmış katılımcılar için hazırlanan programlarda tür kayıtları ve gözlem olanakları ön plandayken, daha geniş ziyaretçi grupları için doğa yürüyüşleri ve diğer rekreasyonel etkinlikler de programa dâhil edilebilir.

Uluslararası Kuş Gözlemciliği Destinasyonları ve Turizm Potansiyeli

Uluslararası kuş gözlemciliği turizminde bir destinasyonun tercih edilmesi, yalnızca kuş türlerinin sayısına bağlı değildir. Güvenlik, ulaşım, doğal alanların korunması, gözlem noktalarının erişilebilirliği ve rehberlik hizmetlerinin niteliği de destinasyon seçiminde etkili olmaktadır.

Kuş göç yolları üzerinde bulunan ülkeler ve biyolojik çeşitlilik bakımından zengin doğal alanlar, kuş gözlemciliği açısından önemli fırsatlar sunmaktadır. Avrupa'daki bazı katılımcılar, kendi ülkelerinde kolaylıkla gözlemleyemedikleri türleri görmek amacıyla daha uzak destinasyonlara seyahat edebilmektedir. Bu durum, kuş gözlemciliğinin uluslararası seyahat talebi oluşturabilen bir özel ilgi turizmi ürünü olduğunu göstermektedir.

Kuzey Amerika'da bulunan Algonquin, Point Pelee ve Bruce Peninsula gibi doğal alanlar, farklı habitatları ve göç hareketleriyle ilişkili gözlem olanakları bakımından kuş gözlemciliği literatüründe anılmaktadır. Bununla birlikte bir alanın turistler tarafından tercih edilmesi, gözlem koşullarına ve ziyaret dönemine göre değişebilir. Bu nedenle destinasyonların tanıtımında tür kayıtlarının, gözlem dönemlerinin ve erişim koşullarının güvenilir kaynaklarla desteklenmesi önemlidir.

Uluslararası kuş gözlemciliği turizmi açısından yeni destinasyonların geliştirilmesi, özellikle doğal kaynakları zengin olan bölgelerde ekonomik çeşitlendirme fırsatı yaratabilir. Ancak bu fırsatın değerlendirilebilmesi için destinasyonun temel hizmetleri, koruma önlemleri ve hedef ziyaretçi grupları birlikte planlanmalıdır.

Önemli Kuş Alanları ve BirdLife International'ın Koruma Çalışmaları

Kuş gözlemciliğinin sürdürülebilir biçimde yürütülmesi, kuş türlerinin ve yaşam alanlarının korunmasıyla doğrudan ilişkilidir. Bu kapsamda Önemli Kuş Alanları (ÖKA), kuşların

korunması açısından uluslararası önem taşıyan alanların belirlenmesine yardımcı olan bir yaklaşımdır. BirdLife International, kuşların ve doğal yaşam alanlarının korunması amacıyla uluslararası düzeyde çalışmalar yürüten bir kuruluştur.

Önemli Kuş Alanlarının belirlenmesinde küresel ölçekte tehdit altındaki türlerin varlığı, dar yayılışlı türler, belirli biyomlarla sınırlı kuş toplulukları ve belirli dönemlerde yoğunlaşan kuş toplulukları gibi ölçütler kullanılmaktadır. BirdLife International'ın küresel ölçekte kullandığı A kategorisindeki kriterler aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

- **A1:** Küresel ölçekte tehdit altında bulunan türler bakımından önem taşıyan alanlar.
- **A2:** Dar yayılışlı tür topluluklarının korunması açısından önem taşıyan alanlar.
- **A3:** Belirli biyomlarla sınırlı kuş türlerinin önemli topluluklarını barındıran alanlar.
- **A4:** Belirli dönemlerde önemli sayıda kuşun bir araya geldiği alanlar.

Bu ölçütler, doğal alanların kuşların korunması açısından taşıdığı önemin değerlendirilmesine yardımcı olmaktadır (BirdLife International, t.y.). Bununla birlikte bir alanın Önemli Kuş Alanı olarak belirlenmesi, tek başına o alanın hukuki açıdan koruma statüsüne sahip olduğu anlamına gelmemektedir. Alanın korunmasına yönelik uygulamalar, ilgili ülkenin mevzuatı ve koruma yönetimi süreçleri çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Önemli Kuş Alanları yaklaşımının temel amaçlarından biri, korunma ihtiyacı bulunan alanların belirlenmesi ve bu alanların korunmasına yönelik çalışmaları desteklemektir. Bu çerçevede mevcut koruma alanlarının kapsamının incelenmesi, koruma statüsü bulunmayan öncelikli alanların belirlenmesi, hedeflerin oluşturulması, eylem planlarının hazırlanması ve uygulamaların izlenmesi önem taşımaktadır.

Kuş gözlemciliği turizmi açısından bu yaklaşım, ziyaretçi faaliyetlerinin ekolojik hassasiyetlere göre düzenlenmesine yardımcı olabilir. Gözlem rotalarının belirlenmesinde bilimsel kayıtların kullanılması, üreme dönemlerinde rahatsızlığın azaltılması ve hassas habitatlara erişimin kontrol edilmesi sürdürülebilirlik açısından temel uygulamalardır.

Kuş Gözlemciliği ve Sürdürülebilir Turizm İlişkisi

Kuş gözlemciliği, doğru planlandığında doğal alanların korunmasına ekonomik ve toplumsal açıdan katkı sağlayabilecek düşük etkili turizm faaliyetlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Ziyaretçiler tarafından gerçekleştirilen harcamalar yerel işletmeleri destekleyebilir; rehberlik hizmetleri ve doğa eğitimi faaliyetleri ise yerel halkın turizme katılımını kolaylaştırabilir.

Özellikle daha az ziyaret edilen kırsal bölgelerde kuş gözlemciliği rotalarının geliştirilmesi, turizm gelirlerinin farklı alanlara yayılmasına katkıda bulunabilir. Yerel rehberlerin eğitilmesi, küçük ölçekli konaklama işletmelerinin desteklenmesi ve yerel ürünlerin turizm programlarına dâhil edilmesi, ekonomik faydanın yerel ölçekte oluşmasına yardımcı olabilir.

Bununla birlikte kuş gözlemciliğinin doğa korumaya katkısı otomatik değildir. Ziyaretçi sayısının kontrolsüz biçimde artması, kuşların beslenme ve üreme davranışlarını olumsuz

etkileyebilir. Bu nedenle ziyaretçi sayıları, grup büyüklükleri ve gözlem noktaları alanın ekolojik özelliklerine göre düzenlenmelidir.

Sürdürülebilir kuş gözlemciliği turizminin geliştirilmesinde aşağıdaki uygulamalar önem taşımaktadır:

1. Kuş türlerinin ve yaşam alanlarının bilimsel verilerle izlenmesi.
2. Hassas dönemlerde ziyaretçi hareketlerinin düzenlenmesi.
3. Yerel rehberlerin eğitilmesi ve çevre bilincinin geliştirilmesi.
4. Gözlem rotalarının doğal habitatlara zarar vermeyecek biçimde planlanması.
5. Yerel işletmelerin turizm faaliyetlerine katılımının desteklenmesi.
6. Turizm gelirleri ile doğal alanların korunması arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi.

Bu yaklaşım, kuş gözlemciliğinin yalnızca ekonomik bir faaliyet olarak değil, doğal mirasın korunmasıyla ilişkili bir turizm ürünü olarak geliştirilmesini sağlayabilir.

SONUÇ

Kuş gözlemciliği, açık hava turizmi kapsamında gelişen ve doğa temelli turizm ürünlerinin çeşitlendirilmesine katkıda bulunabilecek bir özel ilgi faaliyetidir. Kuşların doğal ortamlarında gözlemlenmesi, farklı yaş ve deneyim gruplarından katılımcılara hitap edebilmekte; aynı zamanda belirli destinasyonlara yönelik seyahat talebi oluşturabilmektedir. Uluslararası örnekler, kuş gözlemciliğinin özellikle Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve çeşitli Avrupa ülkelerinde önemli bir rekreasyon ve turizm faaliyeti hâline geldiğini göstermektedir.

Araştırmada incelenen kaynaklar, kuş gözlemciliği pazarının farklı motivasyonlara sahip katılımcılardan oluştuğunu ortaya koymaktadır. Deneyimli gözlemciler nadir türleri görmeye ve gözlem kayıtlarını geliştirmeye öncelik verirken, diğer katılımcılar doğayla etkileşim kurmayı, fotoğraf çekmeyi ve sosyal deneyimler edinmeyi tercih edebilmektedir. Bu nedenle destinasyonların tek tip turizm ürünü yerine farklı katılımcı gruplarının ihtiyaçlarına uygun programlar geliştirmesi önem taşımaktadır.

Kuş gözlemciliği turizmi, doğal alanların turizm amacıyla değerlendirilmesine ve yerel hizmetlere talep oluşturulmasına olanak sağlayabilir. Ancak ekonomik katkıların düzeyi, destinasyonun özelliklerine, ziyaretçi talebine, ulaşım koşullarına ve hizmet altyapısına bağlıdır. Bu nedenle turizm planlaması sırasında yalnızca ziyaretçi sayılarının artırılması değil, yerel halkın ekonomik faydalara katılımı ve doğal çevrenin korunması da dikkate alınmalıdır.

Önemli Kuş Alanlarının belirlenmesi ve korunması, kuş gözlemciliğinin uzun vadeli sürdürülebilirliği bakımından temel bir konudur. BirdLife International tarafından geliştirilen kriterler, küresel ölçekte tehdit altındaki türlerin ve önemli kuş topluluklarının bulunduğu alanların belirlenmesine yardımcı olmaktadır. Bununla birlikte alanların belirlenmesi, etkili koruma uygulamalarıyla desteklenmediği sürece tek başına yeterli değildir. Ziyaretçi faaliyetleri, habitatların hassasiyeti ve kuşların biyolojik gereksinimleri birlikte değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak kuş gözlemciliğinin turizm potansiyelinden yararlanılabilmesi için doğal kaynakların korunması, uygun gözlem altyapısının geliştirilmesi, nitelikli rehberlik hizmetlerinin sunulması ve hedef kitleye yönelik tanıtım faaliyetlerinin yürütülmesi gerekmektedir. Ayrıca pazar büyüklüğü, ziyaretçi profili ve ekonomik katkılar hakkında güncel araştırmalar yapılması, destinasyonların daha doğru kararlar almasına yardımcı olacaktır. Bu koşulların birlikte değerlendirilmesi, kuş gözlemciliğinin hem açık hava turizminin çeşitlendirilmesine hem de biyolojik çeşitliliğin korunmasına katkı sağlayabilecek biçimde geliştirilmesini mümkün kılacaktır.

KAYNAKÇA

1. BirdLife International. (t.y.). *Important Bird and Biodiversity Areas (IBAs): Criteria*.
2. CBI. (2024). *The European market potential for birdwatching tourism*. Centre for the Promotion of Imports from developing countries.
3. Connell, J. (2009). Birdwatching, twitching and tourism: Towards an Australian perspective. *Australian Geographer, 40*(2), 203–217.
4. U.S. Fish and Wildlife Service. (2014). *2011 National Survey of Fishing, Hunting, and Wildlife-Associated Recreation.*
5. U.S. Census Bureau. (2012). *Hunting, fishing and watching wildlife up 3 percent from 2006 to 2011*.
6. Ornithological Society of the Middle East, the Caucasus and Central Asia. (t.y.). *Türkiye: Country profile*.
7. Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism. (t.y.). *Categories and criteria*.
8. Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism, Karaman Provincial Directorate. (t.y.). *Kuş gözlemciliği (ornitoloji)*.

TÜRKİYE'DE İMALAT İŞLETMELERİNDE İŞLETME BÜYÜKLÜĞÜ İLE YÖNETİM UYGULAMALARI ARASINDAKİ İLİŞKİ

THE RELATIONSHIP BETWEEN FIRM SIZE AND MANAGEMENT PRACTICES IN MANUFACTURING FIRMS IN TÜRKİYE

Ahmet Münir GÖKMEN
Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Kent Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, E-Ticaret ve Pazarlama Programı
ORCID: 0000-0003-3659-2741

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, Türkiye'de imalat işletmelerinin büyüklüğü ile yönetim uygulamalarının niteliği arasındaki ilişkiyi incelemektir. Çalışmanın kuramsal çerçevesini, örgütsel yapının işletmenin koşullarıyla birlikte değerlendirilmesini öngören durumsallık yaklaşımı oluşturmaktadır. Araştırmada, World Management Survey projesinin 2004–2015 dönemini kapsayan kamuya açık imalat veri arşivindeki Türkiye kesiti kullanılmıştır. Analizler, çalışan sayısına göre beş büyüklük grubuna ayrılan 332 işletme üzerinden yürütülmüştür. Yönetim uygulamaları; genel yönetim puanı, operasyon yönetimi, performans izleme, hedef belirleme ve insan yönetimi boyutlarıyla değerlendirilmiştir. Verilerin analizinde betimsel istatistikler, Spearman sıra korelasyonu ve Kruskal–Wallis testi kullanılmıştır. Bulgular, işletmelerin genel yönetim puanı ortalamasının 2,706 olduğunu göstermektedir. Alt boyutlar arasında en yüksek ortalama performans izlemede (2,869), en düşük ortalama ise hedef belirlemede (2,534) hesaplanmıştır. Çalışan sayısı 50–100 arasında olan işletmelerin genel yönetim puanı ortalaması 2,594 iken, veri setinde "1000+" olarak tanımlanan grupta bu değer 2,874'tür. İşletme büyüklüğü ile genel yönetim puanı arasında zayıf düzeyde, pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur (ρ=0,195; p<0,001). Ayrıca büyüklük gruplarının yönetim puanı dağılımları arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık saptanmıştır (H=13,692; sd=4; p=0,008). Bununla birlikte, grup ortalamaları her büyüklük basamağında düzenli artmamaktadır. Sonuçlar, işletme büyüklüğü ile sistematik yönetim uygulamaları arasında sınırlı bir ilişkiye işaret etmektedir. Çalışma, özellikle örneklemin küçük büyüklük gruplarında hedef belirleme ve yönetsel süreçlerin geliştirilmesine yönelik değerlendirmelere veri temelli katkı sunmaktadır. Araştırmanın gözlemsel yapısı nedensel yorum yapılmasına izin vermemektedir. Bulgular, incelenen tarihsel örneklemle sınırlıdır ve Türkiye imalat sektörünün güncel durumunu doğrudan temsil etmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Yönetim uygulamaları, işletme büyüklüğü, durumsallık yaklaşımı, imalat işletmeleri, World Management Survey.

ABSTRACT

This study examines the relationship between firm size and the quality of management practices in manufacturing firms in Türkiye. Contingency theory provides the theoretical framework by considering organizational arrangements in relation to the conditions under which firms operate. The analysis uses the Türkiye cross-section of the publicly available World Management Survey manufacturing archive covering 2004–2015. The sample comprises 332 firms classified into five employment-size bands. Management practices are examined through the overall management score and four dimensions: operations, performance monitoring, target setting, and people management. The analysis employs descriptive statistics, Spearman's rank correlation, and the Kruskal–Wallis test. The mean overall management score is 2.706. Performance monitoring has the highest dimension mean (2.869), whereas target setting has the lowest (2.534). The average overall score is 2.594 among firms employing 50–100 people and 2.874 in the archive's "1000+" category. Firm size is weakly, positively, and statistically significantly associated with the overall management score ($\rho=0.195$; $p<0.001$). Management-score distributions also differ significantly across size groups ($H=13.692$; $df=4$; $p=0.008$). However, group means do not increase at every successive size band. The findings indicate a limited association between firm size and systematic management practices. They provide an empirical basis for discussing improvements in target setting and managerial processes, particularly among firms in the smaller size bands of the sample. The observational design does not support causal conclusions. The results describe a historical sample and should not be interpreted as a direct assessment of the current manufacturing sector in Türkiye.

Keywords: Management practices, firm size, contingency theory, manufacturing firms, World Management Survey.

GİRİŞ

İşletmelerin faaliyetlerini nasıl izlediği, hedeflerini nasıl belirlediği ve çalışanlarını nasıl yönettiği, yönetim ve organizasyon araştırmalarının temel soruları arasındadır. Bu soruların işletmeler arasında karşılaştırılabilmesi, yönetim uygulamalarının açık biçimde tanımlanmasını ve ölçülmesini gerektirir. Bloom ve Van Reenen (2007), yapılandırılmış görüşmelere dayanan ölçümleriyle yönetim uygulamalarını işletme düzeyinde karşılaştırmış ve bu uygulamaların işletme performansıyla ilişkili olduğunu göstermiştir. Bu yaklaşım, yönetimin yalnızca yöneticilerin kişisel özellikleri üzerinden değil, günlük işleyişte kullanılan sistemler üzerinden de incelenmesine olanak vermektedir.

İşletme büyüklüğü, yönetsel süreçlerdeki farklılıkları anlamak için kullanılabilecek örgütsel özelliklerden biridir. Çalışan sayısının artması, işlerin ve sorumlulukların daha fazla kişi arasında paylaşılmasını gerektirir. Bu durumda faaliyetlerin izlenmesi, birimler arasında bilgi aktarılması ve hedeflerin çalışanlara açıklanması daha karmaşık hâle gelebilir. Büyük işletmelerin uzmanlaşmış yönetici istihdam etme ve izleme sistemlerine kaynak ayırma

olanakları bulunabilir. Bununla birlikte, büyüklük tek başına sistematik yönetimin göstergesi değildir; örgüt içinde bilgi kaybı, yavaş karar alma veya koordinasyon güçlükleri de ortaya çıkabilir.

Türkiye'de işletmelerin yönetim uygulamalarına ilişkin değerlendirmeler, WMS verilerinden yararlanan önceki çalışmalarda da ele alınmıştır. Del Carpio ve Taskin (2016), Türkiye'nin araştırmaya 2014 yılında katıldığını belirtmekte; yönetim uygulamalarını operasyonlar, performans izleme, hedef belirleme ve insan kaynakları bakımından değerlendirmektedir. Bu birikim, Türkiye örneklemini açık verilerle yeniden incelemek için bir başlangıç noktası sağlamaktadır. Mevcut çalışma, Türkiye'de bu konunun ilk kez araştırıldığı iddiasını taşımamakta; belirli bir kamuya açık veri sürümünden hareketle, işletme büyüklüğüne odaklanan ve yeniden üretilebilen bir analiz sunmaktadır.

Araştırmanın temel sorusu, Türkiye imalat örnekleminde daha yüksek çalışan sayısı grubunda bulunan işletmelerin daha yüksek yönetim uygulamaları puanlarına sahip olup olmadığıdır. Bu soruyu yanıtlamak üzere genel yönetim puanı ile sıralı büyüklük kategorileri arasındaki ilişki incelenmekte ve beş grubun puan dağılımları karşılaştırılmaktadır. Alt boyutlar, örneklemin yönetsel profilini göstermek amacıyla betimsel olarak raporlanmaktadır. Analiz, satış, kârlılık veya verimlilik gibi sonuç değişkenlerini içermediğinden, yönetim uygulamalarının ekonomik performans üzerindeki etkisini test etmemektedir.

Çalışmanın katkısı, örgütsel büyüklük tartışmasını Türkiye'ye ait işletme gözlemleriyle somutlaştırması ve basit analizlerle istatistiksel anlamlılık ile ilişkinin gücü arasındaki farkı göstermesidir. Metnin devamında kuramsal çerçeve açıklanmakta, kullanılan veri ve yöntem tanıtılmakta, bulgular sunulmakta ve sonuçların yönetsel anlamı araştırmanın sınırları içinde tartışılmaktadır.

KURAMSAL ÇERÇEVE

İşletme büyüklüğü ve örgütsel düzenlemeler

Durumsallık yaklaşımı, örgütsel yapının işletmenin içinde bulunduğu koşullarla birlikte değerlendirilmesine dayanır. Donaldson (2001), bu yaklaşımda örgütsel düzenlemeler ile bağlamsal koşullar arasındaki uyumun önemini ele almaktadır. Buradan hareketle, farklı büyüklüklerdeki işletmelerin aynı koordinasyon biçimleriyle yönetilmesinin uygunluğu sorgulanabilir. Çalışan sayısı arttığında görevlerin dağıtılması, kararların iletilmesi ve faaliyetlerin denetlenmesi için farklı düzenlemelere ihtiyaç duyulması beklenebilir. Bu beklenti, büyüklük ile belirli yönetim uygulamaları arasında ilişki araştırılmasına kuramsal gerekçe sağlar; tek başına bir nedensellik varsayımı oluşturmaz.

Pugh ve arkadaşları (1969), büyüklüğü teknoloji, bağımlılık ve diğer bağlamsal özelliklerle birlikte örgüt yapısının açıklanmasında ele almıştır. Bu yaklaşımın mevcut araştırma açısından anlamı, çalışan sayısının örgütsel düzenlemeleri değerlendirmede kullanılabilecek bir bağlam değişkeni olmasıdır. Ancak WMS yönetim puanı, biçimselleşmenin veya örgütsel uyumun doğrudan ölçümü değildir. Dolayısıyla büyüklük ile yönetim puanı arasında bulunacak ilişki,

durumsallık yaklaşımıyla tutarlı bir gözlem olarak tartışılabilir; yaklaşımın bütününü doğrulayan bir sınama olarak yorumlanamaz.

Yönetim uygulamalarının ölçülmesi

WMS yaklaşımı, yönetim uygulamalarını ortak değerlendirme ölçütleriyle puanlamayı amaçlar. Bloom ve Van Reenen (2010), sistematik performans izleme, uygun hedefler belirleme ve çalışan performansına ilişkin teşvikler gibi uygulamaların ölçülebilir yönlerini açıklamaktadır. Bu ölçümler, işletmelerin yönetsel süreçlerini aynı çerçeve içinde incelemeyi sağlar. Burada yüksek puan, WMS'nin tanımladığı uygulamalara daha fazla uyumu ifade eder. Puanın işletmenin bütün yönetim özelliklerini, etik niteliğini veya çalışanların deneyimlerini tek başına temsil ettiği varsayılmamalıdır.

Bloom ve arkadaşları (2014), yönetim uygulamalarındaki farklılıkların anlaşılmasında rekabet, yönetişim, insan sermayesi ve bilgiye ilişkin sınırlamaların önemini tartışmaktadır. Scur ve arkadaşları (2021) ise WMS birikimini, yönetsel uygulamalar ile örgütsel sonuçlar arasındaki ilişkilerin sistematik ölçümü açısından değerlendirmektedir. Bu çalışmalar, büyüklük dışındaki etkenlerin de dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Bu bildirinin kapsamı daha dardır: işletme büyüklüğü ile genel yönetim puanı arasındaki kontrol değişkeni içermeyen ilişkiyi betimlemek ve örneklemdeki grup farklılıklarını araştırmak.

Bu çerçevede iki araştırma hipotezi kurulmuştur. H1: İşletme büyüklüğü ile genel yönetim puanı arasında pozitif bir ilişki vardır. H2: Genel yönetim puanının dağılımı, çalışan sayısına göre oluşturulan beş büyüklük grubunun en az birinde farklıdır. İkinci hipotez, belirli iki grubun karşılaştırılmasına ilişkin değildir; grupların birlikte değerlendirildiği genel bir farklılık sınamasıdır.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Veri kaynağı ve örneklem

Araştırmada Bloom ve arkadaşları (2021) tarafından Harvard Dataverse üzerinde yayımlanan World Management Survey – Manufacturing veri setinin 1.0 sürümü kullanılmıştır. Arşiv, CC0 1.0 lisansı altında kamuya açıktır. Veri dosyasının adı wmsdata_2004_2015 olup analizde arşivdeki 4490105 numaralı dosyanın sekmeyle ayrılmış sürümünden yararlanılmıştır. Erişim tarihi 22 Ekim 2026'dır. Dosyaya eşlik eden açıklama belgesi, genel yönetim puanını, alt boyutları, çalışan sayısı gruplarını ve işletme başına gözlem sayısını tanımlamaktadır.

Arşivde toplam 11.702 işletme düzeyinde kayıt bulunmaktadır. "country" değişkeni "Turkey" olan kayıtlar seçildiğinde 332 işletme elde edilmektedir. Türkiye kesitinde "N" değişkeni bütün kayıtlarda 1'dir. Bu nedenle analiz, aynı işletmenin farklı dönemlerini içeren bir panel yerine, işletme düzeyinde tek gözlem içeren kesitsel bir karşılaştırmadır. Kullanılan dosyada işletme kimliği ve görüşme yılı bulunmadığından, ek kimlik eşleştirmesi veya yıllara göre ayrıştırma yapılamamaktadır.

2004–2015 ifadesi arşivin genel tarih kapsamıdır; Türkiye'deki her işletmenin bu dönemin tamamında gözlendiği anlamına gelmemektedir. Türkiye'nin WMS'ye 2014 yılında katıldığına

ilişkin kurumsal açıklama bulunmaktadır (Del Carpio ve Taskin, 2016). Bununla birlikte, bu araştırmanın hesaplamalarında dosyada bulunmayan bir yıl değişkeni oluşturulmamıştır. Bulgular, tarihsel Türkiye kesitinin özellikleri olarak sunulmaktadır.

Genel yönetim puanı, dört alt boyut ve büyüklük kategorisi bakımından eksik değer saptanmamıştır. Bu nedenle temel analizlerde gözlem kaybı olmamış ve 332 kaydın tamamı kullanılmıştır. Dosyada örneklem ağırlığı bulunmadığından hesaplamalar ağırlıksızdır. Çalışma, Türkiye imalat sektörünün bütün işletmelerini kapsayan bir sayım değildir; araştırma sonuçları örneklemdeki işletmelerle sınırlı değerlendirilmelidir. Yeni bir anket uygulanmamış ve katılımcılardan kişisel veri toplanmamıştır.

Değişkenlerin tanımlanması

İşletme büyüklüğü, çalışan sayısına ilişkin beş sıralı kategoriden oluşmaktadır. Korelasyon analizi için kategoriler küçükten büyüğe 1–5 olarak kodlanmıştır. Bu kodlar gerçek çalışan sayılarını veya gruplar arasındaki eşit uzaklıkları temsil etmez. Özellikle üst grubun açık uçlu olması nedeniyle kategori orta noktaları kullanılarak yapay çalışan sayıları üretilmemiştir. Veri etiketlerinde dördüncü kategori “501 to 1000”, beşinci kategori “1000+” biçimindedir. Sınırdaki etiket belirsizliğini değiştirmemek için beşinci grup tablolarda özgün biçimiyle korunmuştur.

Tablo 1. Araştırmada kullanılan değişkenler

Değişken	Dosya adı	Tanım
İşletme büyüklüğü	employment	50–100; 101–250; 251–500; 501–1000; 1000+ çalışan
Genel yönetim	management	18 yönetim maddesinin ortalaması
Operasyon yönetimi	operations	Yalın üretime ilişkin 2 maddenin ortalaması
Performans izleme	monitor	Süreç ve performans izlemeye ilişkin 5 maddenin ortalaması
Hedef belirleme	target	Hedeflerin niteliğine ilişkin 5 maddenin ortalaması
İnsan yönetimi	people	Yetenek ve insan yönetimine ilişkin 6 maddenin ortalaması

Kaynak: WMS arşivinin açıklama belgesi (Bloom ve ark., 2021). Puanlar 1–5 ölçeğindedir. Büyüklük analizde sıralı kategoridir.

Yönetim puanları 1–5 ölçeğindedir. Genel yönetim puanı 18 maddenin ortalamasıdır; dört alt boyutun eşit ağırlıklı ortalaması değildir. Operasyon yönetimi iki, performans izleme beş, hedef belirleme beş ve insan yönetimi altı maddeden oluşmaktadır. Dolayısıyla genel puan, bu alt boyutların sırasıyla 2, 5, 5 ve 6 maddeyle ağırlıklandırılmasıyla elde edilen ortalamaya karşılık gelmektedir. Mevcut dosyadaki alt boyutlar, yeni bir ölçek veya yeni bir faktör yapısı oluşturulmadan kullanılmıştır.

Analiz yöntemi

İlk aşamada genel puan ve alt boyutlar için ortalama, standart sapma, medyan ve gözlenen sınırlar hesaplanmıştır. Daha sonra büyüklük gruplarının işletme sayıları, örneklem içindeki

payları ve genel yönetim puanları raporlanmıştır. Bu betimsel aşama, dağılımların ve gruplar arasındaki örneklem dengesizliğinin görülmesini sağlamaktadır.

H1, büyüklük değişkeninin sıralı yapısına uygun olarak Spearman sıra korelasyonuyla sınanmıştır. İki yönlü test kullanılmış ve bağlar ortalama sıralarla işlenmiştir. Ek kontrol olarak, 99.999 rastgele yeniden sıralamaya dayanan iki yönlü permütasyon hesabı yapılmıştır. Bu hesapta rastgelelik tohumu 20261022 olarak sabitlenmiş ve uç sonuç sayısına bir ekleyen düzeltme kullanılmıştır. Böylece korelasyonun anlamlılığının yalnızca asimptotik hesaplamaya bağlı olup olmadığı kontrol edilmiştir.

H2 için beş bağımsız grubun puan dağılımlarını karşılaştıran Kruskal–Wallis testi uygulanmıştır (Kruskal ve Wallis, 1952). Test istatistiğinde bağ düzeltmesi yapılmıştır. Kruskal–Wallis sonucu, en az bir grubun sıra dağılımının farklılığına ilişkindir; tek başına hangi grupların farklı olduğunu veya yalnızca medyanların farklılaştığını göstermez. İkili karşılaştırma yapılmadığından belirli grup çiftleri için istatistiksel anlamlılık iddiasında bulunulmamıştır. Anlamlılık düzeyi 0,05 olarak belirlenmiş; analizler Python, pandas, NumPy ve SciPy ile yürütülmüştür.

Yönetim uygulamalarının betimsel görünümü

Tablo 2. Yönetim puanlarına ilişkin betimsel istatistikler

Değişken	Ort.	SS	Medyan	En az	En çok
Genel yönetim	2,706	0,400	2,667	1,722	4,056
Operasyon yönetimi	2,777	0,632	2,500	1,000	5,000
Performans izleme	2,869	0,548	2,800	1,600	4,600
Hedef belirleme	2,534	0,512	2,400	1,200	4,000
İnsan yönetimi	2,689	0,394	2,667	1,333	4,167

Not: Bütün değişkenler için n=332. SS: örneklem standart sapması. Hesaplamalar ağırlıksızdır. Kaynak: WMS Türkiye kesitinden yazarın hesaplamaları.

Tablo 2'ye göre genel yönetim puanının ortalaması 2,706, standart sapması 0,400 ve medyanı 2,667'dir. Gözlenen puanlar 1,722 ile 4,056 arasında değişmektedir. Bu dağılım, aynı ülke ve sektör kapsamı içinde işletmelerin yönetim uygulamalarının birbirinden ayrıştığını göstermektedir. Genel puanın ortalaması, örneklemdeki uygulamaların tek bir düzeyde toplanmadığını ortaya koysa da bu değeri evrensel bir başarı eşiğiyle karşılaştırmak için ayrıca tanımlanmış bir ölçüt bulunmamaktadır.

Alt boyutlarda en yüksek ortalama performans izlemede 2,869, en düşük ortalama hedef belirlemede 2,534 olarak hesaplanmıştır. Operasyon yönetimi ortalaması 2,777, insan yönetimi ortalaması 2,689'dur. Performans izleme ile hedef belirleme arasındaki betimsel ortalama farkı yaklaşık 0,336 puandır. Bu görünüm, mevcut performansı takip etme ile hedefleri tasarlama arasında yönetsel uygulamalar bakımından farklılaşma olabileceğini düşündürmektedir. Alt

boyutlar arasında eşleştirilmiş bir anlamlılık testi yapılmadığından, bu karşılaştırma yalnızca betimsel bir bulgudur.

Büyüklük gruplarına göre karşılaştırma

Tablo 3. Çalışan sayısı gruplarına göre genel yönetim puanı

Çalışan sayısı	n	Pay (%)	Ort.	SS	Medyan
50–100	81	24,4	2,594	0,350	2,611
101–250	145	43,7	2,677	0,356	2,667
251–500	62	18,7	2,833	0,449	2,750
501–1000	29	8,7	2,803	0,435	2,778
1000+	15	4,5	2,874	0,562	2,667

Not: Toplam n=332. Yüzdeler yuvarlama nedeniyle 100'den farklı toplanabilir. "1000+" özgün kategori etiketidir.
Kaynak: WMS Türkiye kesitinden yazarın hesaplamaları.

Örneklemin en büyük grubunu 145 işletmeyle 101–250 çalışan kategorisi oluşturmaktadır (%43,7). Bunu 81 işletmeyle 50–100 çalışan grubu (%24,4) izlemektedir. Bu iki grup birlikte örneklemin %68,1'ini kapsamaktadır. Üst büyüklük kategorilerindeki gözlem sayıları daha düşüktür; özellikle "1000+" grubunda yalnızca 15 işletme vardır. Bu dengesizlik, en büyük grubun ortalamasının daha az sayıda işletmeye dayandığı dikkate alınarak yorumlanmalıdır.

Genel yönetim puanı ortalaması 50–100 çalışan grubunda 2,594; 101–250 grubunda 2,677; 251–500 grubunda 2,833; 501–1000 grubunda 2,803 ve "1000+" grubunda 2,874'tür. İlk ve son grubun ortalamaları arasındaki fark yaklaşık 0,280 puandır. Bununla birlikte, 501–1000 grubunun ortalaması 251–500 grubunun altında kaldığından ortalamalar kesintisiz biçimde artmamaktadır. En üst grubun medyanının 2,667 olması da yalnızca ortalamalara bakılarak bütün büyük işletmelerin daha yüksek puan aldığı sonucuna varılamayacağını göstermektedir.

Hipotezlere ilişkin bulgular

Spearman korelasyon katsayısı $\rho=0,195$ olarak hesaplanmıştır. İki yönlü asimptotik p değeri 0,000346'dır; üç ondalık basamakla sıfır olarak gösterilmek yerine $p<0,001$ biçiminde raporlanmıştır. Permütasyon kontrolünde $p=0,00047$ bulunmuş ve aynı anlamlılık sonucu elde edilmiştir. H1, örneklemde pozitif ilişki bakımından desteklenmektedir. Ancak katsayının büyüklüğü, ilişkinin zayıf olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, büyüklüğün yönetim uygulamalarını güçlü biçimde açıkladığı veya belirlediği biçiminde yorumlanamaz.

Kruskal–Wallis testi $H=13,692$, serbestlik derecesi 4 ve $p=0,008346$ sonucunu vermiştir. Buna göre 0,05 anlamlılık düzeyinde grupların aynı puan dağılımından geldiğine ilişkin sıfır hipotezi reddedilmiştir. H2, gruplar arasında genel bir dağılım farklılığı bulunması bakımından desteklenmektedir. Bu sonuç, beş grubun tamamının birbirinden farklı olduğunu göstermez. Ayrıca Tablo 3'teki ortalama farkları tek başına ikili anlamlılık kanıtı olarak kullanılamaz.

Korelasyon ve grup karşılaştırması birlikte değerlendirildiğinde sonuçlar birbirini tamamlamaktadır. Sıralı büyüklük ile puan arasında pozitif bir eğilim vardır ve büyüklük gruplarının puan dağılımları bütünüyle aynı görünmemektedir. Bununla birlikte, medyanlar, grup içi yayılım ve düzenli artmayan ortalamalar işletme büyüklüğünün tek başına yeterli bir ayrım ölçütü olmadığını göstermektedir. Bu nedenle istatistiksel anlamlılık, yönetsel bakımdan güçlü veya bütün işletmelere uygulanabilir bir ilişki olarak sunulmamaktadır.

TARTIŞMA

Bulgular, büyüklükle birlikte artabilecek koordinasyon gereksinimlerinin sistematik yönetim uygulamalarıyla ilişkili olabileceği yönündeki açıklamayla uyumludur. Ancak araştırma koordinasyon ihtiyacını, biçimselleşmeyi veya yönetici uzmanlaşmasını doğrudan ölçmemektedir. Bu mekanizmalar sonucun olası açıklamalarıdır. Durumsallık yaklaşımının sunduğu bağlamsal bakış, büyüklüğü tek açıklama olarak görmemek açısından yararlıdır. Sektör, teknoloji veya işletmenin faaliyet biçimi farklılaştığında aynı çalışan sayısı farklı yönetsel gereksinimlere karşılık gelebilir.

Zayıf korelasyon, büyüklük grupları içinde de yönetim uygulamalarının farklılaştığını düşündürmektedir. Örneğin 50–100 çalışan grubunun gözlenen en yüksek puanı 3,444 iken, “1000+” grubunun en düşük puanı 2,167’dir. Bu betimsel örtüşme, daha küçük gruptaki bazı işletmelerin daha büyük gruptaki bazı işletmelerden daha yüksek puan alabildiğini göstermektedir. Dolayısıyla yönetsel geliştirme programlarında çalışan sayısı tek seçim ölçütü olmamalı; işletmenin belirli uygulamalardaki ihtiyacı ayrıca değerlendirilmelidir.

Hedef belirlemenin örneklemde en düşük ortalamaya sahip boyut olması, yönetim geliştirme çalışmalarında incelenebilecek bir alanı göstermektedir. Uygulama bakımından hedeflerin açık tanımlanması, sorumluların belirlenmesi ve gözden geçirme zamanlarının oluşturulması önerilebilir. Örneğin teslimat süresini iyileştirmek isteyen bir işletme, mevcut durumu izlemeye ek olarak ulaşılacak düzeyi, sorumlu birimi ve değerlendirme tarihini belirleyebilir. Bu örnek bir yönetim önerisidir; önerilen düzenlemenin verimliliği artırdığı mevcut analizle test edilmemiştir.

Del Carpio ve Taskin’in (2016) ülke karşılaştırmaları ile bu çalışmanın örneklem içi karşılaştırmaları farklı sorulara yanıt vermektedir. Türkiye’nin kendi alt boyutları arasında performans izlemenin görece yüksek olması, uluslararası karşılaştırmada aynı boyutta güçlü olduğu anlamına gelmez. Benzer şekilde, bir büyüklük grubunun daha yüksek ortalama alması, o grubun bütün işletmelerinin belirli bir yeterlilik düzeyine ulaştığını göstermez. Karşılaştırmanın referansının açık tutulması, yönetsel sonuçların doğru okunması açısından gereklidir.

Araştırmanın sınırlılıkları

Araştırma, tarihsel ve kesitsel bir veri sürümüne dayanmaktadır. Bulguların 2026 yılındaki Türkiye imalat işletmelerine doğrudan genellenmesi uygun değildir. Türkiye kesitinde 50 çalışanın altındaki işletmeler yer almamaktadır. Bu nedenle “küçük grup” ifadesi örneklemin

kendi büyüklük sıralamasını belirtir; yasal küçük veya orta büyüklükteki işletme sınıflandırması yerine kullanılamaz. Özellikle mali ölçütler bulunmadığından KOBİ statüsü belirlenmemiştir. Çalışma tasarımı, işletme büyüklüğünün yönetim uygulamalarını geliştirdiğini ya da daha iyi yönetimin işletmeleri büyüttüğünü ayırt etmemektedir. Alt sektör, mülkiyet yapısı, dış pazar faaliyetleri ve çalışanların eğitim düzeyi gibi olası etkenler kontrol edilmemiştir. Dosyada iki basamaklı sektör kodu bulunsa da kapsamı basit tutmak amacıyla sektörlere göre düzeltilmiş bir model kurulmamıştır. Dolayısıyla bulgular, diğer özelliklerden arındırılmış bağımsız bir büyüklük ilişkisi olarak sunulmamaktadır. Gelecek çalışmalar daha güncel verilerle ve bu değişkenleri içeren modellerle aynı soruyu yeniden inceleyebilir.

SONUÇ

Bu araştırmada, WMS açık imalat arşivindeki 332 Türkiye işletmesinin büyüklüğü ile yönetim uygulamaları arasındaki ilişki incelenmiştir. Betimsel istatistikler, sıralı korelasyon ve parametrik olmayan grup karşılaştırması kullanılarak, sınırlı sayıda değişkenle açık ve yeniden üretilebilir bir değerlendirme yapılmıştır. Örneklemde genel yönetim puanı ortalaması 2,706'dır. Performans izleme en yüksek, hedef belirleme en düşük alt boyut ortalamasını vermektedir.

Çalışan sayısına göre sıralanan büyüklük grupları ile genel yönetim puanı arasında zayıf, pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Beş grubun puan dağılımları da birlikte değerlendirildiğinde anlamlı biçimde farklılaşmaktadır. Bununla birlikte, ortalamaların her büyüklük basamağında artmaması ve grupların puan aralıklarının örtüşmesi, büyüklüğün yönetsel niteliği tek başına temsil etmediğini göstermektedir. Sonucun yönetim ve organizasyon bakımından temel anlamı, ölçek artışı ile yönetim uygulamalarının birlikte ele alınması gerektiği, ancak işletme büyüklüğünden hareketle otomatik bir yönetim niteliği değerlendirmesi yapılamayacağıdır.

Uygulama açısından hedeflerin açıklaştırılması, düzenli değerlendirme takvimlerinin kurulması ve çalışanlara geri bildirim verilmesi, işletme bazında gözden geçirilebilecek alanlardır. Bu alanlara ilişkin desteklerin büyüklük kategorisine göre tek tip tasarlanması yerine, işletmenin mevcut uygulamalarına ilişkin değerlendirmeyle şekillendirilmesi önerilmektedir. Araştırma, bu önerilerin etkisini ölçmemekte; geliştirme çalışmalarında hangi soruların sorulabileceğine ilişkin bir başlangıç sağlamaktadır.

Sonuç olarak çalışma, Türkiye'deki tarihsel imalat örnekleminde işletme büyüklüğü ile yönetim uygulamaları arasında sınırlı bir ilişki ortaya koymaktadır. Bu ilişki nedensel bir sonuç veya güncel sektör değerlendirmesi değildir. Daha güncel ve ayrıntılı işletme verilerine dayalı araştırmalar, büyüklük, yönetsel uygulamalar ve örgütsel sonuçlar arasındaki bağlantıların hangi koşullarda güçlendiğini inceleyebilir.

KAYNAKÇA

Bloom, N., Lemos, R., Sadun, R., Scur, D., & Van Reenen, J. (2014). JEEA-FBBVA lecture 2013: The new empirical economics of management. *Journal of the European Economic Association, 12*(4), 835–876. https://doi.org/10.1111/jeea.12094

Bloom, N., Lemos, R., Sadun, R., Scur, D., & Van Reenen, J. (2021). *World Management Survey – Manufacturing* (Version 1.0) [Data set]. Harvard Dataverse. https://doi.org/10.7910/DVN/OY6CBK

Bloom, N., & Van Reenen, J. (2007). Measuring and explaining management practices across firms and countries. *The Quarterly Journal of Economics, 122*(4), 1351–1408. https://doi.org/10.1162/qjec.2007.122.4.1351

Bloom, N., & Van Reenen, J. (2010). Why do management practices differ across firms and countries? *Journal of Economic Perspectives, 24*(1), 203–224. https://doi.org/10.1257/jep.24.1.203

Del Carpio, X., & Taskin, T. (2016, November 14). *Management quality matters: Measuring and benchmarking the quality of firms' management in Turkey*. World Bank Blogs. https://blogs.worldbank.org/en/psd/management-quality-matters-measuring-and-benchmarking-quality-firms-management-turkey

Donaldson, L. (2001). *The contingency theory of organizations*. SAGE Publications.

Kruskal, W. H., & Wallis, W. A. (1952). Use of ranks in one-criterion variance analysis. *Journal of the American Statistical Association, 47*(260), 583–621. https://doi.org/10.1080/01621459.1952.10483441

Pugh, D. S., Hickson, D. J., Hinings, C. R., & Turner, C. (1969). The context of organization structures. *Administrative Science Quarterly, 14*(1), 91–114. https://doi.org/10.2307/2391366

Scur, D., Sadun, R., Van Reenen, J., Lemos, R., & Bloom, N. (2021). The World Management Survey at 18: Lessons and the way forward. *Oxford Review of Economic Policy, 37*(2), 231–258. https://doi.org/10.1093/oxrep/grab009

LAWYERS' MISCONDUCT IN AN ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) DRIVEN ENVIROMENT: PROVING MISCONDUCT UNDER THE MALAYSIAN LAWS AND THE CHALLENGES

Duryana binti Mohamed
Assoc Prof Dr., Ahmad Ibrahim Kuliyyah of Laws, International Islamic University Malaysia

ABSTRACT

Lawyers in Malaysia are governed by the Legal Profession Act 1976, relevant Rules and Rulings of the Bar Council including specific ethical Rules and other relevant laws. With the advance of technology in AI driven environment, lawyers are becoming more creative, and some incompetent or dishonest lawyers or even legal firms have misused the Artificial Intelligence (AI) by manipulating certain data in order to gain more benefits in their legal practices. Other misconducts include submitting fake judicial precedents or fabricated filings and delaying the trial process by claiming authentic evidence as an 'AI deepfake' evidence. These happened among legal practitioners around the world including in Malaysia. In Malaysia, action can be taken by lodging a complaint to the Bar Council. But proving misconduct requires a very high standard of proof. This study aims to analyse lawyer's misconduct relating to misused of AI based evidence such as Deepfakes, examining the admissibility of AI based evidence in proving their misconduct and analysing whether the existing Malaysian laws are adequate in tackling issues on deepfakes and misconduct. This study applies a qualitative method where analysis will be conducted on primary and secondary sources including analysis of the relevant laws, decided cases, online and offline references. Results of this study show that although Malaysia does not yet have a dedicated "deepfake law," several existing statutes can be used to prosecute perpetrators. Amongst others, the Penal Code (Act 574), the Computer Crimes Act 1997 (Act 563) and the Communications and Multimedia Act 1998 (CMA). The Bar Council has also issued Circulars in 2023 on the "Risks and Precautions in using Generative Artificial Intelligence in the Legal Profession, Specifically ChatGPT" and further update in 2025. And to proof cases of misconduct requires proof beyond reasonable doubt particularly if the cases involve misappropriation of clients' money.

Keywords: lawyers, misconduct, AI driven environment, challenges, evidence

ALEXITHYMIA, SOCIAL SUPPORT AND MENSTRUAL ATTITUDE IN FEMALE TEACHERS OF PUBLIC SECTORS SCHOOLS

Mubashra Tariq
Government Graduate College Township (Boys), Lahore, Pakistan

Momina Javed
Government Graduate College Township (Boys), Lahore, Pakistan

Muhammad Safi Aslam
Government Graduate College Township (Boys), Lahore, Pakistan
ORCID: 0009-0003-9697-3340

ABSTRACT

The current research aimed to assess the relationship between Alexithymia, Perceived Social Support, and Menstrual Attitude among female teachers in public sector schools. For this purpose, the research used correlational cross-sectional research design, Toronto Alexithymia Scale, Multidimensional Scale of Perceived Social Support, and Menstrual Attitude Questionnaire were used to measure responses of the participants. This research included 130 participants using purposive sampling technique. Statistical analysis revealed significant positive correlations between Alexithymia and Menstrual Attitude, as well as between Perceived Social Support and Menstrual Attitude. Furthermore, Alexithymia and Perceived Social Support were found to be significantly prediction of Menstrual Attitude. The results of independent sample t-tests indicated that Menstrual Attitude significantly differ on the basis of qualification, marital status and menstrual regularity of participants. The study can be used to promote the health of females and menstrual hygiene in public sector schools and to raise emotional awareness and strengthen support systems among female teachers.

Keywords: Menstrual Attitude, Social Support, Alexithymia.

ALGORITHMIC MODEL RISK AND THIRD-PARTY CYBER CONTAGION IN DIGITAL BANKING: GOVERNANCE CONTROLS UNDER SUPERVISORY TECHNOLOGY MANDATES

Cheah Chee Keong
Teh Hong Piow Faculty of Business and Finance, Universiti Tunku Abdul Rahman, Jalan Universiti, Bandar Barat, 31900 Kampar, Perak, Malaysia

Kong Yin Mei
Teh Hong Piow Faculty of Business and Finance, Universiti Tunku Abdul Rahman, Jalan Universiti, Bandar Barat, 31900 Kampar, Perak, Malaysia

Ong Hock Siong
Teh Hong Piow Faculty of Business and Finance, Universiti Tunku Abdul Rahman, Jalan Universiti, Bandar Barat, 31900 Kampar, Perak, Malaysia

Dinesh Kumar a/l Saundra Rajan
Dr., Teh Hong Piow Faculty of Business and Finance, Universiti Tunku Abdul Rahman, Jalan Universiti, Bandar Barat, 31900 Kampar, Perak, Malaysia

Chim Weng Kong
Teh Hong Piow Faculty of Business and Finance, Universiti Tunku Abdul Rahman, Jalan Universiti, Bandar Barat, 31900 Kampar, Perak, Malaysia

Foo Chuan Chew
Teh Hong Piow Faculty of Business and Finance, Universiti Tunku Abdul Rahman, Jalan Universiti, Bandar Barat, 31900 Kampar, Perak, Malaysia

Tan Kock Lim
UOW Malaysia KDU Penang University College, Penang

ABSTRACT

Commercial banks have automated credit underwriting and machine learning fraud detection while moving electronic Know-Your-Customer (e-KYC) onboarding to the cloud. This shift cuts origination costs via artificial intelligence (AI) and third-party application programming interfaces (APIs), but it also widens the bank's attack surface and creates model risk, data drift, and vendor concentration exposure. This study examines how AI model risk management connects with cyber-operational resilience in Malaysian banking under Bank Negara Malaysia's Risk Management in Technology (RMiT) standards. Using a threat-mapping taxonomy and case-based vulnerability analysis, we trace how attackers exploit the gap between fast front-end

digitization and slower back-end controls. The cases cover mobile banking overlay trojans and business email compromise, as well as distributed denial-of-service (DDoS) smokescreens and third-party cloud API breaches. We also show how unmonitored machine learning credit and anti-fraud models compound operational losses when distribution shifts or data poisoning occur during a breach. In response, we set out a three-lines-of-defense governance structure that pairs independent model validation with runtime application self-protection (RASP), network micro-segmentation, and time-bound third-party API access controls. Tying algorithmic audits directly to cyber incident response shortens attacker dwell times and protects regulatory capital when technology failures stack up across digital banking systems.

Keywords: Operational Risk Management, Bank Cyber Resilience, AI Model Risk, Third-Party Risk Management, Supervisory Technology Governance

A MODE-RESOLVED THERMODYNAMIC BOUND ON NONEQUILIBRIUM CORRELATION DYNAMICS

Vinesh Vijayan
Department of Science and Humanities, Rathinam Technical Campus, Coimbatore, India -641021

Rishma Thilakaraj
Department of Science and Humanities, Rathinam Technical Campus, Coimbatore, India -641021

Gokila V
Department of Science and Humanities, Rathinam Technical Campus, Coimbatore, India -641021

Yogeshvari V A
Department of Science and Humanities, Rathinam Technical Campus, Coimbatore, India -641021

ABSTRACT

Long-range correlations in nonequilibrium steady states encode the spatially nonlocal effects of driving, but their dynamical response to time-dependent perturbations is constrained by irreversible dissipation. Here, we establish a mode-resolved connection between correlation dynamics and excess entropy production in the boundary-driven symmetric simple exclusion process (SSEP). Using the Derrida–Lebowitz–Speer large-deviation functional and fluctuating hydrodynamics, we derive the frequency-dependent response of the long-range correlation modes to weak harmonic modulation of the boundary density difference. We show that the slowest hydrodynamic mode satisfies an upper bound on its correlation lag in terms of the excess entropy production rate at every driving frequency. The bound becomes asymptotically saturated in the quasistatic limit, revealing a sharp relation between slow correlation relaxation and the thermodynamic cost of finite-rate driving. In contrast, higher spatial modes can violate the corresponding mode-rescaled inequality over intermediate-frequency regimes, demonstrating that the bound is not universal across the entire hydrodynamic spectrum. These results identify the longest-wavelength correlation mode as a distinguished probe of finite-time thermodynamic irreversibility and establish a quantitative link between large-deviation geometry, hydrodynamic correlations, and excess dissipation.

INTEGRATING HUMAN COMMUNICATION SKILLS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS: TOWARD MORE EFFECTIVE AND RESPONSIVE LEADERSHIP

Violla Makhzoum
Dr., Islamic University of Lebanon

Lama Komayha
Dr., Islamic University of Lebanon

ABSTRACT

The rapid advancement of artificial intelligence (AI) is transforming educational institutions and reshaping leadership practices, professional relationships, and organizational communication. In this evolving context, effective leadership requires more than technological competence; it also depends on human communication skills, including active listening, empathy, emotional intelligence, conflict resolution, and interpersonal collaboration. This study aims to explore how integrating human communication skills with AI-based technologies can contribute to more effective, responsive, and sustainable educational leadership. It examines the potential of AI to facilitate information exchange, support data-informed decision-making, enhance administrative coordination, and improve communication efficiency, while emphasizing the essential role of human judgment, ethical responsibility, and interpersonal understanding in educational environments. Furthermore, the study addresses key challenges associated with AI integration, including overreliance on automated communication, algorithmic bias, data privacy, and the potential weakening of meaningful human interaction. It argues that AI should be regarded as a supportive instrument rather than a substitute for human communication and leadership capabilities. Accordingly, the study advances an integrated conceptual perspective in which technological innovation complements human-centered leadership to strengthen trust, collaboration, organizational responsiveness, and institutional effectiveness. The proposed perspective highlights the importance of developing both digital competencies and interpersonal communication skills among educational leaders to ensure that AI adoption remains pedagogically meaningful, ethically responsible, and aligned with the human and organizational needs of educational institutions.

Keywords: Artificial Intelligence; Human Communication Skills; Educational Leadership; Educational Institutions; Digital Transformation; Human-Centered Leadership; Organizational Communication; Emotional Intelligence; Institutional Effectiveness; Ethical AI.

DEVELOPING CRITICAL THINKING IN ACADEMIC WRITING THROUGH THE USE OF GENERATIVE AI: INSIGHTS FROM AN EFL WRITING CLASSROOM

Jamila Al Siyabi
Dr., Sultan Qaboos University, OMAN

ABSTRACT

Critical thinking is an essential component of academic writing, yet many EFL university students struggle to move beyond description and summary to engage in analysis, evaluation, and argumentation. This session explores how GenAI can support the development of critical thinking in academic writing. Drawing on a case study from an academic writing course at Sultan Qaboos University, the presentation examines students' experiences of using GenAI throughout the essay-writing process. Students reported using AI tools to analyze essay prompts, identify key issues, construct arguments and counterarguments, understand concepts, and evaluate evidence. GenAI also helped learners expand their background knowledge, explore multiple perspectives, and synthesize information from different sources. In addition, students used AI-generated feedback to improve the structure, coherence, and clarity of their writing. The session concludes by discussing the pedagogical and ethical implications of integrating GenAI into writing instruction, feedback, assessment, and the development of critical thinking skills.

Keywords: Critical Thinking Skills, EFL Academic Writing, EFL Higher Education, EFL Learners, Feedback, GenAI

STATE RESPONSIBILITY, REMEDIES, AND COUNTERMEASURES: A CRITICAL STUDY OF THE GABČÍKOVO–NAGYMAROS JUDGMENT

Tahir Qureshi
Dr., Assistant Professor of Law (Senior Grade) School of Law, Presidency University, Bengaluru, Karnataka, India.
ORCID ID: 0000-0001-9269-991X

SUMMARY

The Gabčíkovo–Nagymaros Project case (Hungary/Slovakia), decided by the International Court of Justice (ICJ) in 1997, remains a landmark in the interplay between the law of treaties, the law of State responsibility and international environmental law. This paper offers a critical legal study of how the Court dealt with necessity, countermeasures and remedies. The dispute arose from a 1977 treaty between Hungary and Czechoslovakia to build a system of barrages on the Danube. Hungary suspended and later abandoned its share of the works, invoking ecological necessity, while Czechoslovakia unilaterally implemented "Variant C", diverting the Danube onto its own territory. The paper argues, first, that the Court rightly rejected Hungary's plea of necessity: environmental concerns, however serious, must satisfy the narrow test of a grave and imminent peril, failing which the conduct remains wrongful. Second, it argues that the Court was justified in treating Variant C as a response to Hungary's wrongful conduct rather than as an application of the treaty, yet held it to be a disproportionate countermeasure because it unilaterally appropriated a shared resource, thereby redefining the limits of lawful self-help. Third, by separating the law of treaties from the law of State responsibility, the judgment shows that a breach does not automatically terminate a treaty, nor does it license excessive reprisals. The paper concludes that the decision is an important precedent for transboundary resource disputes: remedies and countermeasures cannot be used to alter permanently the equitable rights of another State.

Keywords: State responsibility; countermeasures; proportionality; state of necessity; shared watercourses; Gabčíkovo–Nagymaros

GENDER EQUALITY, WOMEN EMPOWERMENT AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN NIGERIA

Dorcas Funmilola, Oke
Department of Entrepreneurship, School of Logistics and Innovation Technology,
Federal University of Technology, Akure, Nigeria
ORCID: 0000-0002-5362-4218

ABSTRACT

This paper examines the joint effect of gender equality and women empowerment on sustainable development in Nigeria between 2000 and 2025 using ARDL bound test. The sustainable development was captured with three variables; economics (proxy as GDP per capita growth); social (proxy as poverty); and environment (proxy as CO_2 emissions) The key independent variables including gender inequality index which was used to captured gender equality, women empowerment was divided into three dimensions (women economic empowerment, women education empowerment and women political and decision making empowerment), inflation, FDI, and unemployment were used as control variables in the study. The long-run results reveal that women's economic empowerment significantly enhances GDP growth, while unemployment exerts a negative but insignificant effect. Poverty dynamics show that gender inequality worsens poverty, whereas women's economic and political empowerment reduce it, highlighting the importance of inclusive policies. FDI's effect on poverty is negative but insignificant, suggesting its benefits are concentrated among certain people and skilled workers rather than the poor. Environmental sustainability analysis indicates that gender inequality, inflation, and unemployment significantly increase CO_2 emissions, while FDI reduces emissions through technology transfer and cleaner production practices. Short-run estimates confirm that women's economic empowerment strongly boosts GDP growth, unemployment shocks sharply depress output, gender inequality reduction lowers poverty, and FDI reduces emissions. The error correction terms across all models are negative and highly significant, confirming cointegration and rapid adjustment to long-run equilibrium. Overall, the findings indicate that empowering women economically and politically is central to sustainable development in Nigeria. Moreover, redirecting FDI into inclusive and green sectors is vital for environmental sustainability. The study concludes that Nigeria's sustainable development path depends on integrating gender equality, empowering women, and climate action into policy agendas.

Keywords: Gender equality, women empowerment, sustainable development, ARDL, Nigeria

DEPRESSION AND ACADEMIC ACHIEVEMENT AMONG ADOLESCENTS: THE ROLES OF AGE AND GENDER

ADAMOLEKUN, Iseoluwa Damilola
Department of Educational Technology, School of Science and Technology Education, Federal University of Technology, Akure, Ondo State, Nigeria

ABSTRACT

Depression is an important mental health concern that may be associated with adolescents' academic performance. This study examined the relationships among depression, age, gender and academic achievement among adolescents. A total of 400 students, comprising 200 males and 200 females aged 15–19 years, participated in the study. Data on depressive symptoms were collected using the 21-item Beck Depression Inventory (BDI), while Pearson's correlation coefficient and the t-test were employed for statistical analysis. The findings indicated that 27.5% of male students and 31.5% of female students were classified as depressed. A significant negative correlation was found between depression and academic achievement ($r = -0.22$, $p < .001$), suggesting that higher levels of depressive symptoms were associated with lower academic achievement. Conversely, age demonstrated a significant positive correlation with academic achievement ($r = 0.23$, $p < .001$). The results also revealed a statistically significant gender difference in academic achievement ($t = -5.47$, $p < .001$), although the direction of this difference was not specified in the reported findings. The study highlights the importance of integrating mental health support into educational environments. It recommends strengthening school-based guidance and counselling services, implementing life-skills education, and improving access to appropriate psychological interventions to support adolescents' mental well-being and academic development.

Keywords: Depression, academic achievement, adolescents, age, gender, mental health.

ARTIRILMIŞ LİDERLİKTE KARAR YETKİSİNİN YENİDEN TASARIMI: İNSAN–YAPAY ZEKÂ İŞ BİRLİĞİNDE LİDERİN DEĞİŞEN ROLÜ

REDESIGNING DECISION AUTHORITY IN AI-AUGMENTED LEADERSHIP: THE CHANGING ROLE OF THE LEADER IN HUMAN–AI COLLABORATION

Hande KAFADAR

Öğr. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, İşletme Yönetimi Programı, Aydın / Türkiye

Lect. Dr., Aydın Adnan Menderes University, Aydın Vocational School, Department of Management and Organization, Business Management Program, Aydın / Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-4179-8982

ÖZET

Yapay zekâ sistemlerinin örgütsel karar süreçlerinde giderek daha etkin hâle gelmesi, liderliğin yalnızca teknoloji kullanımına ilişkin yetkinlikler açısından değil, karar yetkisinin insan ve yapay zekâ arasında nasıl dağıtılacağı açısından da yeniden ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Özellikle üretken ve ajan tabanlı yapay zekâ sistemlerinin analiz, alternatif üretme ve karar desteği gibi işlevleri üstlenebilmesi, örgütsel karar süreçlerinde insan ve yapay zekânın hangi görevlerde ve hangi düzeyde rol alacağı sorusunu gündeme getirmektedir. Bu çalışma, söz konusu dönüşümü artırılmış liderlik perspektifinden inceleyerek insan–yapay zekâ iş birliğinde karar yetkisinin nasıl yapılandırılabileceğini ve bu süreçte liderin değişen rolünü kavramsal olarak açıklamayı amaçlamaktadır.

Çalışma, artırılmış liderlik, insan–yapay zekâ iş birliği, insan–yapay zekâ tamamlayıcılığı ve yapay zekâ destekli karar verme literatürüne ilişkin kavramsal incelemeye dayanmaktadır. Bu doğrultuda artırılmış liderlik, yapay zekânın liderin yerini aldığı bir yaklaşım olarak değil, insan ve yapay zekânın farklı yetkinliklerinin tamamlayıcı biçimde karar süreçlerine dâhil edildiği bir liderlik anlayışı olarak ele alınmaktadır. Çalışmada, karar yetkisinin yapılandırılmasını etkileyen beş temel belirleyici önerilmektedir: görev niteliği, karar karmaşıklığı ve belirsizliği, karar riski, insan–yapay zekâ yetkinlik farklılıkları ve insan–yapay zekâ tamamlayıcılık potansiyeli. Bu belirleyiciler doğrultusunda liderin rolünün yalnızca karar veren aktör olmaktan çıkarak, insan ve yapay zekânın karar sürecinin farklı aşamalarındaki rollerini ve karar yetkisinin dağılımını tasarlayan bir "karar mimarı" rolüne doğru genişlediği ileri sürülmektedir. Önerilen kavramsal çerçevenin artırılmış liderliği karar yetkisinin tasarımı perspektifinden ele alarak liderlik literatürüne katkı sağlaması ve yapay zekâ destekli örgütlerde insan–yapay zekâ karar rollerinin yapılandırılmasına yönelik gelecek araştırmalara kuramsal bir zemin sunması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Artırılmış Liderlik, Karar Yetkisi, Karar Mimarisi, İnsan–Yapay Zekâ İş Birliği, İnsan–Yapay Zekâ Tamamlayıcılığı

ABSTRACT

The growing role of artificial intelligence (AI) in organizational decision-making requires rethinking leadership not only in terms of technological competencies but also in how decision authority is distributed between humans and AI. In particular, the ability of generative and agentic AI systems to perform functions such as analysis, alternative generation, and decision support raises important questions about which tasks and at what levels humans and AI should participate in organizational decision-making. This study aims to examine this transformation from an AI-augmented leadership perspective by explaining how decision authority can be structured in human–AI collaboration and how the leader's role changes within this process.

The study is based on a conceptual review of the literature on AI-augmented leadership, human–AI collaboration, human–AI complementarity, and AI-supported decision-making. From this perspective, AI-augmented leadership is conceptualized not as an approach in which AI replaces the leader, but as a leadership approach in which the distinct capabilities of humans and AI are incorporated into decision-making processes in a complementary manner. The study proposes five key determinants shaping the allocation of decision authority: task characteristics, decision complexity and uncertainty, decision risk, human–AI capability differences, and the potential for human–AI complementarity. Based on these determinants, the leader's role is argued to expand beyond that of a sole decision-maker toward that of a "decision architect" who designs the respective roles of humans and AI across different stages of the decision-making process and structures the distribution of decision authority. The proposed conceptual framework is expected to contribute to the leadership literature by examining AI-augmented leadership from a decision-authority design perspective and to provide a theoretical foundation for future research on structuring human–AI decision roles in AI-enabled organizations.

Keywords: AI-Augmented Leadership, Decision Authority, Decision Architecture, Human–AI Collaboration, Human–AI Complementarity

KARANLIK KİŞİLİK ÖZELLİKLERİNDEN ÖZ-BASKILAMA YÖNELİMLİ KAÇIŞA GİDEN YOLDA SERBEST ZAMANDA SIKILMANIN ARACI VE ÖZ-KONTROLÜN DÜZENLEYİCİ ROLÜ

THE MEDIATING ROLE OF LEISURE BOREDOM AND THE MODERATING ROLE OF SELF-CONTROL ON THE PATH FROM DARK PERSONALITY TRAITS TO SELF-SUPPRESSION-ORIENTED ESCAPISM

Hasan Suat AKSU
Dr., Selçuk University, Faculty of Tourism, Department of Recreation Management
ORCID NO: 0000-0001-8196-129X

Zührem YAMAN
Assoc. Prof. Dr., Selçuk University, Faculty of Tourism, Department of Gastronomy and Culinary Arts
ORCID NO: 0000-0001-9796-7063

ÖZET

Bu çalışma, karanlık kişilik özelliklerinin öz-baskılama yönelimli gerçeklikten kaçış motivasyonunu serbest zamanda sıkılma algısı üzerinden yordayıp yordamadığını ve bu aracılığın öz-kontrol tarafından düzenlenip düzenlenmediğini incelemektedir. Model PROCESS Model 14 çerçevesinde formüle edilmiş; kesitsel ilişkisel desende madde kullanım geçmişi bakımından heterojen bir örneklemde (N = 281; AMATEM = 81, ara sıra = 93, hiç kullanmamış = 107) test edilmiştir. Veriler SD3, LBS, KÖKÖ ve GKMÖ ölçekleriyle toplanmış; düzenlenmiş aracılık modeli yanlılık düzeltmeli hızlandırılmış bootstrap (5000 örneklem) ile sınanmıştır. Karanlık Üçlü sıkılmayı, sıkılma da öz-baskılama yönelimli kaçış motivasyonunu pozitif yönde yordamış; sıkılmanın aracı işlev üstlendiği bulunmuştur. Öz-kontrol bu aracılığı ikinci aşamada anlamlı biçimde düzenlemiş; öz-kontrol düzeyi yükseldikçe dolaylı etkinin gücü azalmakla birlikte üç düzeyde de sıfırdan farklı kalmıştır. Bulgular, öz-kontrolün kişilik-temelli riski kesen bir kalkan değil, ivmesini yavaşlatan bir direnç unsuru olarak konumlanması gerektiğine işaret etmektedir.

Anahtar kelimeler: Gerçeklikten kaçış motivasyonu, Karanlık Üçlü, Öz-baskılama, Öz-kontrol, Serbest zamanda sıkılma.

ABSTRACT

This study examines whether dark personality traits predict self-suppression-oriented escapism motivation through perceived leisure boredom, and whether this mediation is moderated by self-control. The model was formulated within the framework of PROCESS Model 14 and tested using a cross-sectional correlational design in a sample that was heterogeneous in terms of substance use history (N = 281; AMATEM [Alcohol and Substance Addiction Treatment Centre] = 81, occasional users = 93, never users = 107). Data were collected with the Short

Dark Triad (SD3), the Leisure Boredom Scale (LBS), the Brief Self-Control Scale and the Escapism Motivation Scale; the moderated mediation model was tested with bias-corrected and accelerated bootstrapping (5000 resamples). The Dark Triad positively predicted boredom, and boredom positively predicted self-suppression-oriented escapism motivation; boredom was found to serve a mediating function. Self-control significantly moderated this mediation at the second stage; as the level of self-control increased, the strength of the indirect effect decreased, although it remained different from zero at all three levels. The findings indicate that self-control should be positioned not as a shield that cuts off personality-based risk, but as a resistance factor that slows its momentum.
Keywords: Dark Triad, Escapism motivation, Leisure boredom, Self-control, Self-suppression.

GİRİŞ

İnsanların boş zamanlarında yöneldikleri etkinlikler çoğu zaman yalnızca dinlenme ya da eğlenme işlevi görmez; bu etkinlikler aynı zamanda içsel bir sürecin, yani gündelik yaşamın psikolojik yüklerinden geçici olarak uzaklaşma çabasının somut ifadesidir. Rekreasyonel meşguliyet üzerine son yıllarda gelişen kuramsal çerçevelerden biri, bu uzaklaşma çabasının tek biçimli olmadığını göstermektedir. Stenseng ve arkadaşlarının (2012, 2021) önerdiği ikili kaçış motivasyonu modeli, boş zaman etkinliklerinin kişiye ya kendini genişletme fırsatı sunduğunu ya da olumsuz benlik içerikleriyle temas etmekten kaçınmayı hedefleyen bir öz-baskılama örüntüsüne dönüştüğünü ileri sürer. Bu ayrım kuramsal olarak önemlidir; çünkü görece aynı davranış, taşıdığı motivasyona göre birey için oldukça farklı psikolojik sonuçlar üretebilir.

Bu iki motivasyondan hangisinin öne çıkacağı bireyden bireye önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Kişilik farklılıklarına ilişkin literatür, hangi bireylerin rekreasyonel meşguliyeti bir zenginleşme aracı olarak, hangilerinin ise bir kaçış aracı olarak deneyimlediğine dair sistematik ipuçları sunmaktadır. Bu farklılıkları açıklamada kullanılan çerçevelerden biri, sömürücü, düşmanca ve dürtüsel eğilimleri tek bir örüntüde birleştiren Karanlık Üçlü yaklaşımıdır (Paulhus & Williams, 2002). Makyavelizm, narsisizm ve psikopatinin ortak bir çekirdek etrafında toplandığı ve bu çekirdeğin duygusal-sosyal maliyetlerinin ölçülebilir olduğu geniş bir görgül literatür tarafından desteklenmektedir (Jones & Paulhus, 2014; Muris ve ark., 2017).

Karanlık örüntünün yüksek olduğu bireylerin sosyal ilişkilerden işlevsel doyum devşirmekte güçlük çektikleri ve karşılıklılık gerektiren bağlarda erken yıprandıkları görgül olarak gösterilmiştir (Jonason & Krause, 2013; Muris ve ark., 2017). Bu özellikler, bireyin gündelik doyum kaynaklarının hem çeşit hem de derinlik olarak daralmasına katkı sağlayabilir. Bu daralmanın en belirgin biçimde görünür hale gelebileceği alanlardan biri serbest zaman alanıdır; çünkü serbest zaman, dış yapılandırmanın azaldığı ve bireyin kendisiyle baş başa kaldığı bir alandır. Böyle bir alanda karşılıklılık ve empati temelli doyum kaynaklarına erişimi sınırlı olan bireyin, sürdürülebilir bir doyum bulmakta zorlanması olasıdır.

Bu doyum bulamama hali literatürde çoğu zaman serbest zamanda sıkılma algısı olarak kavramsallaştırılmaktadır. Iso-Ahola ve Weissinger (1990), sıkılmayı yalnızca boş bir zamanın öznel yaşantısı olarak değil, bireyin serbest zamanını anlamlı biçimde yapılandırma becerisindeki bir eksiklik olarak tanımlamıştır. Bu bakış, Elpidorou'nun (2018) sıkılmanın uyaran açlığı yaratarak yeni davranış arayışını tetiklediğine ilişkin düzenleyici kuramıyla ve Bench ile Lench'in (2013) sıkılmanın öz-düzenleyici işlevine ilişkin çalışmalarıyla birleştiğinde, sıkılmanın yalnızca olumsuz bir duygu değil, harekete geçirici bir baskı olduğu görünür hale gelir. Bu baskı yönlendirici olduğunda birey yeni ve anlamlı deneyimlere yönelebilir; ancak bireyin başvurabildiği öz-düzenleyici kaynaklar sınırlıysa aynı baskı, düşünmeksizin soğrulunan ya da bilişsel darlaştırma sunan etkinliklere geçici bir sığınak arama yönelimine dönüşebilir. Karanlık kişilik örüntüsü ile sıkılmaya yatkınlık arasında pozitif bir ilişki beklenmesi bu nedenle kuramsal olarak tutarlıdır.

Sıkılmanın soğurucu bir kaçışa dönüşmesi, kaçış motivasyonu literatüründe uzun süredir tartışılan bir mekanizmayla örtüşmektedir. Baumeister'ın (1990, 1991) benlikten kaçma çerçevesi, kişinin olumsuz benlik-farkındalığından geçici olarak uzaklaşmak için bilişsel darlaştırma sağlayan etkinliklere yöneldiğini öne sürer. Stenseng ve arkadaşlarının (2012, 2021) öz-baskılama boyutu bu klasik çerçeveyi doğrudan rekreasyonel bağlama taşımıştır: birey favori aktivitesini problemleri düşünmekten kaçınmak, olumsuz düşünceleri bastırmak ve gerçeklikten uzaklaşmak için kullandığında etkinliğin motivasyonel yönelimi öz-baskılamaya kayar. Bu yönelim öznel iyi oluşla olumsuz, kaçınmacı başa çıkma örüntüleriyle ise olumlu ilişkiler göstermektedir (Stenseng ve ark., 2012, 2021). Dolayısıyla sıkılmanın, karanlık kişilik ile öz-baskılama yönelimli kaçış arasında kuramsal ve görgül olarak makul bir köprü işlevi görebileceği düşünülebilir.

Bu köprünün her koşulda aynı güçle işleyip işlemediği ise ayrı bir sorudur. Öz-kontrol literatürü, dürtüsel istekleri uzun vadeli amaçlar doğrultusunda düzenleyebilen bireylerin kısa vadeli rahatlama arayışlarına daha az teslim olduklarını tutarlı biçimde göstermektedir (De Ridder ve ark., 2012; Tangney ve ark., 2004). Bu bulgular öz-kontrolün sıkılma deneyimini ortadan kaldıracağı anlamına gelmez. Ancak sıkılmayı deneyimleyen bireyin bu deneyimi kaçınmacı bir davranışa çevirme oranını azaltabileceğini akla getirir. Bu bakış, kaçış motivasyonunun rekreasyonel bağlamda ortaya çıkmasının, sıkılmanın yaşanıp yaşanmamasından çok bireyin sıkılmayı nasıl düzenlediğine bağlı olabileceği fikrine dayanır ve öz-kontrolün mevcut modelin ikinci aşamasında (sıkılma → kaçış) düzenleyici bir işlev üstlenebileceğini önermektedir. Yüksek öz-kontrol düzeyinde sıkılmanın öz-baskılama yönelimli kaçışa taşınma gücünün zayıflaması bu doğrultuda beklenmektedir.

Karanlık kişilik, serbest zamanda sıkılma algısı, kaçış motivasyonu ve öz-kontrol; her biri kendi literatüründe kapsamlı biçimde incelenmiş yapılardır. Ne var ki bu dört yapıyı tek bir düzenlenmiş aracılık modelinde birleştiren ve öz-kontrolün ikinci aşamada üstlendiği düzenleyici rolü test eden çalışmalar oldukça sınırlıdır. Karanlık kişilik ile problemli

davranışlar arasındaki ilişkileri konu alan araştırmaların önemli bir bölümünde mekanizma sorusu ya hiç sorulmamış ya da yalnızca tek bir aracı değişkenle sınırlı tutulmuştur. Rekreasyonel bağlamda öz-kontrolün düzenleyici işlevini incelemek, hem kişilik-temelli riskin nasıl işlediğini anlamak hem de bu riskin görece dönüştürülebilir bir noktasına dokunmak açısından kuramsal olarak anlamlıdır.

Mevcut araştırma bağlamsal olarak da ek bir katmana sahiptir. Örneklem, madde kullanım geçmişi bakımından heterojendir ve AMATEM tedavisi almış, ara sıra kullanan ve hiç kullanmamış bireyleri kapsamaktadır. Bu heterojenlik, karanlık kişilik-sıkılma-kaçış zincirinin nasıl işlediğine ilişkin çıkarımların, öz-medikasyon ve kaçış-temelli başa çıkma yaklaşımlarının önerdiği türden bağlamsal çeşitliliği içermesini kısmen sağlamaktadır (Khantzian, 1997). Ancak çalışmanın odağı gruplar arası yapısal karşılaştırmalar değil, örneklemin bütünü üzerinden test edilen mekanizmadır; grup düzeyi bulgular ancak betimsel değerde yorumlanacaktır.

Bu doğrultuda mevcut çalışma, karanlık kişilik özelliklerinin öz-baskılama yönelimli gerçeklikten kaçış motivasyonunu serbest zamanda sıkılma algısı üzerinden yordayıp yordamadığını ve bu aracılı süreçte öz-kontrolün ikinci aşamada düzenleyici bir işlev üstlenip üstlenmediğini incelemektedir. Test edilen model PROCESS Model 14 çerçevesinde düzenlenmiş aracılık olarak formüle edilmiştir. Bu doğrultuda aşağıdaki hipotezler sınanacaktır:

H1. Karanlık Üçlü özellikleri, serbest zamanda sıkılma algısını pozitif yönde yordamaktadır.

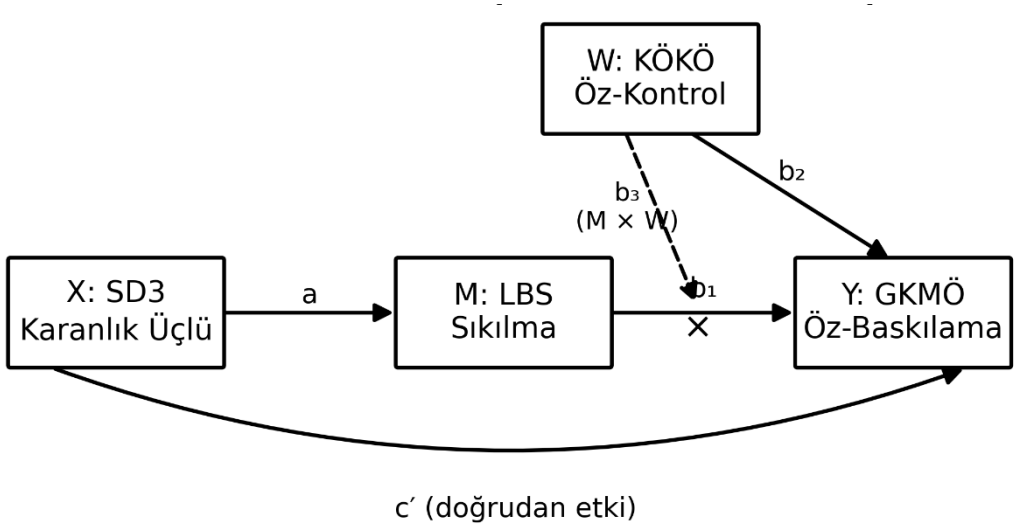
H2. Serbest zamanda sıkılma algısı, öz-baskılama yönelimli gerçeklikten kaçış motivasyonunu pozitif yönde yordamaktadır.

H3. Karanlık Üçlü ile öz-baskılama yönelimli kaçış motivasyonu arasındaki ilişkide serbest zamanda sıkılma algısı aracı rol üstlenmektedir.

H4. Öz-kontrol, serbest zamanda sıkılma algısı ile öz-baskılama yönelimli kaçış motivasyonu arasındaki ilişkiyi düzenlemekte; ilişki yüksek öz-kontrol düzeyinde zayıflamaktadır.

H5. Öz-kontrolün düzenleyici işlevi sonucunda oluşan koşullu dolaylı etki istatistiksel olarak anlamlıdır (düzenlenmiş aracılık indeksi).

Kavramsal olarak önerilen düzenlenmiş aracılık modeli Şekil 1'de gösterilmiştir.

Not. X = Bağımsız değişken; M = Aracı değişken; W = Düzenleyici değişken; Y = Bağımlı değişken.

Şekil 1. Kavramsal Model (PROCESS Model 14).

YÖNTEM

Araştırma Deseni

Araştırma kesitsel ilişkisel desende kurgulanmıştır. Karanlık Üçlü toplam puanı yordayıcı (X), serbest zamanda sıkılma algısı aracı (M), öz-kontrol düzenleyici (W) ve öz-baskılama yönelimli gerçeklikten kaçış motivasyonu sonuç değişkeni (Y) olarak ele alınmıştır. Model, düzenleyici etkinin ikinci aşamada (M → Y) test edildiği PROCESS Model 14 mantığına dayalı düzenlenmiş bir aracılık modeli biçiminde formüle edilmiştir. Değişkenler arasındaki ilişkiler kesitsel veriye dayandığından bulguların yordama düzeyinde yorumlanacağı önceden belirlenmiştir.

Katılımcılar

Araştırmanın hedef evrenini madde kullanım geçmişi bakımından farklılaşan üç grup oluşturmuştur: (a) son altı ay ya da daha kısa süre önce AMATEM'de tedavi görmüş bireyler, (b) yaşamı boyunca ara sıra madde kullanmış bireyler ve (c) hiç madde kullanmamış bireyler. Bu üç gruplu yapı, öz-medikasyon ve kaçış temelli başa çıkma yaklaşımlarının önerdiği bağlamsal çeşitliliği örneklem düzeyinde temsil etmeyi amaçlamıştır. Katılımcı adaylarına önce demografik bilgi formu uygulanmış, madde kullanım geçmişi bu üç gruptan hiçbirine uymayan bireyler ölçek uygulamalarına dahil edilmemiştir. Bu sistematik eleme, örneklemin analitik bakımdan homojen ve grup düzeyinde karşılaştırılabilir kalmasını sağlamayı amaçlamıştır. AMATEM tedavi geçmişi olan katılımcılara amaçlı örnekleme yaklaşımıyla, ara sıra kullanan ve hiç kullanmamış katılımcılara ise uygun örnekleme yaklaşımıyla ulaşılmıştır.

Nihai analitik örneklem 281 katılımcıdan oluşmaktadır (AMATEM = 81, ara sıra = 93, hiç kullanmamış = 107). Katılımcıların ayrıntılı sosyodemografik özellikleri Tablo 1'de sunulmuştur.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada dört ölçek ve araştırmacılar tarafından oluşturulan bir demografik bilgi formu kullanılmıştır. Demografik form yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim düzeyi, çalışma durumu, algılanan gelir düzeyi ve madde kullanım geçmişine ilişkin kategorik sorulardan oluşmuştur. Çalışma durumu ve algılanan gelir kategorik biçimde toplanmış ve bu biçimde raporlanmıştır.

Kısaltılmış Karanlık Üçlü Ölçeği (SD3): Jones ve Paulhus (2014) tarafından geliştirilen ölçek makyavelizm, narsisizm ve psikopati alt boyutlarının her birini dokuz maddeyle ölçen 27 maddelik bir araçtır. Yanıtlar beşli Likert biçiminde (1 = Kesinlikle Katılmıyorum, 5 = Kesinlikle Katılıyorum) alınmaktadır. Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışması Özsoy, Rauthmann, Jonason ve Ardıç (2017) tarafından yürütülmüştür. Mevcut çalışmada karanlık kişilik örüntüsü genel bir yordayıcı olarak modellendiği için üç alt boyutun maddelerinin ortalaması üzerinden tek bir toplam puan hesaplanmıştır.

Serbest Zamanda Sıkılma Algısı Ölçeği (LBS): Iso-Ahola ve Weissinger (1990) tarafından geliştirilen ölçek, bireyin serbest zamanını sıkıcı, uyaransız ve anlamlandırılamayan bir alan olarak deneyimleme derecesini beşli Likert tipi on maddeyle değerlendirmektedir. Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışması Kara, Gürbüz ve Öncü (2014) tarafından yapılmış ve Türkçe uyarlamada iki boyutlu bir yapı raporlanmıştır. Mevcut araştırmada hipotez edilen modelde serbest zamanda sıkılma tek bir aracı değişken olarak ele alındığından, 10 maddelik bütüncül puan kullanılmış ve tek faktörlü ölçüm modeli ayrıca doğrulayıcı faktör analiziyle sınanmıştır. Olumlu ifadeli maddeler analiz öncesinde ters kodlanmıştır.

Kısa Öz-Kontrol Ölçeği (KÖKÖ): Tangney, Baumeister ve Boone (2004) tarafından geliştirilen özgün ölçeğin 13 maddelik kısa formunun Türkçe uyarlaması Nebioğlu, Konuk, Akbaba ve Eroğlu (2012) tarafından gerçekleştirilmiştir. Yanıtlar beşli Likert biçiminde (1 = Tamamen Aykırı, 5 = Tamamen Uygun) alınmaktadır. Olumsuz ifadeli maddeler ters kodlandıktan sonra tek faktörlü toplam öz-kontrol puanı hesaplanmıştır.

Gerçeklikten Kaçış Motivasyonu Ölçeği (GKMÖ): Stenseng ve arkadaşlarının (2012, 2021) iki boyutlu kaçış yaklaşımı çerçevesinde geliştirilen ölçek, bireyin favori rekreasyonel etkinliğine yönelik iki motivasyonel yönelimi ölçmektedir: öz-genişletme (beş madde) ve öz-baskılama (altı madde). Yanıtlar yedili Likert biçiminde (1 = Kesinlikle Katılmıyorum, 7 = Kesinlikle Katılıyorum) alınmaktadır. Türkçe uyarlama Kaya, Şahin, Baran, Stenseng ve Yalçınkaya Alkar (2024) tarafından yapılmıştır. Bu araştırmanın hipotezleri öz-baskılama yönelimli kaçışla ilgili olduğundan modelde bağımlı değişken olarak yalnızca öz-baskılama alt boyutu kullanılmıştır; öz-genişletme alt boyutu ise ayırt edici geçerlik bilgisi sunmak amacıyla korelasyon matrisinde raporlanmıştır.

Veri Toplama Süreci ve Etik Hususlar

Veriler Haziran 2026 ile Ağustos 2026 tarihleri arasında toplanmıştır. AMATEM tedavi geçmişi olan katılımcılara ilgili klinik koordinasyonu sağlanarak uygun bulunan ortamlarda ulaşılmış; diğer katılımcılara ise farklı sosyal ortamlarda erişilmiştir. Katılım öncesinde tüm katılımcılara araştırmanın amacı, katılımın gönüllülüğe dayandığı, istedikleri an gerekçe göstermeksizin çalışmadan ayrılabilecekleri, kimliklerini ortaya çıkarabilecek hiçbir bilginin kaydedilmeyeceği ve verilerin yalnızca toplu düzeyde raporlanacağına ilişkin yazılı bilgi sunulmuş ve yazılı bilgilendirilmiş onam alınmıştır. Konunun hassasiyeti göz önünde bulundurularak formlar bireysel ve bağımsız olarak doldurulmuş; kimlik bilgisi kaydedilmemiştir. Bu prosedür, katılımcı mahremiyetini korumanın yanı sıra sosyal beğenirlik ve gizleme yanlılıklarını azaltmaya yönelik bir yöntemsel önlem olarak uygulanmıştır. Araştırma Helsinki Bildirgesi'nin ilgili etik ilkeleri gözetilerek yürütülmüştür. Bu çalışma için ayrıca bir etik kurul karar/izin numarası bulunmamaktadır.

Veri Analizi

Tüm analizler R istatistiksel yazılımında yürütülmüş ve beş aşamalı bir sırayla ilerlemiştir. İlk aşamada veriler eksik değer, uç değer ve dağılım özellikleri açısından incelenmiş, ters puanlı maddeler kodlanmış ve değişkenlerin ortalama puanları hesaplanmıştır. İkinci aşamada her ölçeğin ölçüm modeli doğrulayıcı faktör analiziyle sınanmıştır. Standart hataların sağlam biçimde tahmin edilmesi için *robust* maksimum olabilirlik (MLR) tahmincisi tercih edilmiş; model uyumu CFI, TLI, RMSEA ve SRMR indeksleri birlikte değerlendirilmiştir. Yorumlamada CFI ve TLI için .90 ve üzeri, RMSEA ve SRMR için .08 ve altı değerler kabul edilebilir uyuma ilişkin pratik göstergeler olarak dikkate alınmış; sonuçlar tek bir kesme değerine mekanik biçimde dayandırılmadan indekslerin bütünü üzerinden değerlendirilmiştir (Hu & Bentler, 1999; Hair ve ark., 2019).

Üçüncü aşamada iç tutarlılık Cronbach alfa ve McDonald omega katsayılarıyla, yakınsak geçerlilik ise bileşik güvenirlik (CR ≥ .70) ve açıklanan ortalama varyans (AVE ≥ .50) ölçütleriyle değerlendirilmiştir (Fornell & Larcker, 1981; Hair ve ark., 2019). Kesitsel öz-bildirim verisinden kaynaklanabilecek ortak yöntem yanlılığı iki yönlü sınanmıştır. İlk olarak, tüm 61 madde üzerinden Harman tek faktör testi uygulanmıştır. İkinci olarak, tek faktörlü doğrulayıcı model, hipotez edilen çok faktörlü ölçüm modeliyle karşılaştırılmıştır (Podsakoff ve ark., 2003). Karşılaştırmada $|\Delta CFI| > .02$ ölçütü esas alınmıştır.

Dördüncü aşamada betimsel istatistikler ve Pearson korelasyonları hesaplanmıştır. Örneklemin heterojen yapısı göz önünde bulundurularak üç grubun temel değişkenler bakımından farklılaşıp farklılaşmadığı çok değişkenli varyans analizi (MANOVA) ve tek yönlü ANOVA ile incelenmiş, anlamlı farklılıkların kaynağı Tukey HSD post-hoc testiyle belirlenmiştir. Bu grup karşılaştırmaları hipotezlerin yapısal olarak test edilmesi amacıyla değil, örneklemin heterojenliğini betimlemek amacıyla raporlanmıştır.

Son aşamada hipotez edilen düzenlenmiş aracılık modeli, PROCESS Model 14 çerçevesinde sınanmıştır. Yordayıcı, aracı ve düzenleyici değişkenler ortalamadan merkezlenmiştir. Koşullu doğrudan etki, koşullu dolaylı etki ve düzenlenmiş aracılık indeksinin standart hataları ile %95 güven aralıkları, yanlılık düzeltmeli hızlandırılmış (BCa) bootstrap yöntemiyle 5000 yeniden örnekleme üzerinden hesaplanmıştır (Hayes, 2022). Bootstrap güven aralığının sıfırı kapsamaması, ilgili etkinin istatistiksel olarak anlamlı kabul edilmesinin ölçütü olarak alınmıştır. Öz-kontrolün düzenleyici işlevinin anlamlı çıktığı durumlarda koşullu dolaylı etkiler, öz-kontrolün ortalaması ile ortalamadan bir standart sapma altındaki ve üstündeki değerlerde raporlanmış; düzenlenmiş aracılık indeksi de bootstrap güven aralığıyla birlikte sunulmuştur (Hayes, 2015).

BULGULAR

Ölçüm Modeli, Güvenirlik ve Ortak Yöntem Yanlılığı

Katılımcıların sosyodemografik özellikleri Tablo 1'de sunulmuştur. Dört ölçek için MLR tahmincisiyle yürütülen doğrulayıcı faktör analizleri önceden belirlenen uyum ölçütlerini karşılamıştır (Tablo 2, Panel B). Ölçüm modellerinin CFI değerleri .974 ile 1.000, RMSEA değerleri .000 ile .037 ve SRMR değerleri .016 ile .063 aralığındadır. İç tutarlılık ölçekler için .84 ile .94 aralığında bulunmuş; yakınsak geçerlilik için CR ve AVE değerleri ilan edilen eşikleri karşılamıştır (alt boyut düzeyinde CR .85-.94; AVE .53-.65).

Ortak yöntem yanlılığı iki yolla değerlendirilmiştir. Harman tek faktör testinde ilk faktörün toplam varyansın %28,91'ini açıkladığı görülmüştür (%50 eşiğinin altında). Yedi faktörlü ölçüm modeli (χ^2 = 1978,60, df = 1748, CFI = ,978, RMSEA = ,022) tek faktörlü modele (χ^2 = 7735,03, df = 1769, CFI = ,444, RMSEA = ,11) göre anlamlı biçimde daha iyi uyum göstermiş; |ΔCFI| = ,534 değeri ilan edilen ,02 eşiğini aşmıştır. İki bulgu birlikte değerlendirildiğinde, baskın tek-faktörlü bir ortak yöntem etkisine ilişkin belirgin kanıt elde edilmemiştir; bununla birlikte öz-bildirim verisine özgü ortak yöntem yanlılığı olasılığı bütünüyle dışlanmamıştır.

Tablo 1. Katılımcıların Sosyodemografik Özellikleri (N = 281).

Değişken	Kategori	*n*	%
Yaş	Ort = 29,21; SS = 7,63 (Min = 18, Maks = 57)	281	100,0
Tedavi sonrası ay (AMATEM)	Ort = 3,1; SS = 1,43 (Min = 0, Maks = 6)	81	28,8
Grup	AMATEM	81	28,8
	Ara sıra	93	33,1
	Hiç kullanmamış	107	38,1
Cinsiyet	Kadın	89	31,7
	Erkek	192	68,3
Medeni durum	Evli	76	27,0
	Bekâr	188	66,9
	Diğer	17	6,0
Eğitim durumu	İlkokul	16	5,7

Değişken	Kategori	*n*	%
	Ortaokul	34	12,1
	Lise	96	34,2
	Ön lisans/Lisans	104	37,0
	Lisansüstü	31	11,0
Çalışma durumu	Çalışıyor	139	49,5
	Çalışmıyor	62	22,1
	Öğrenci	71	25,3
	Emekli	9	3,2
Algılanan gelir	Düşük	88	31,3
	Orta	142	50,5
	Yüksek	51	18,1
Son 12 ay kullanım	Hiç	120	42,7
	Yılda birkaç	57	20,3
	Ayda birkaç	42	14,9
	Haftada birkaç	39	13,9
	Neredeyse her gün	23	8,2

Not. $N = 281$. Yaş ve tedavi sonrası ay süresi sürekli değişken olarak raporlanmıştır (Ort = ortalama; SS = standart sapma). Tedavi sonrası ay süresi yalnızca AMATEM grubu için raporlanmıştır. Hiç kullanmamış grup için son 12 ay kullanım tanım gereği "Hiç" olarak kodlanmıştır.

Betimsel İstatistikler ve Korelasyonlar

Ana değişkenlere ilişkin ortalama, standart sapma, güvenirlik katsayıları ve ikili korelasyonlar Tablo 2 Panel A'da sunulmuştur. Karanlık Üçlü toplam puanı ile serbest zamanda sıkılma algısı arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmuştur ($r = ,50$, $p < ,001$). Öz-kontrol hem karanlık kişilikle ($r = -,33$, $p < ,001$) hem de sıkılmayla ($r = -,48$, $p < ,001$) negatif yönde ilişkilenmiştir. Öz-baskılama yönelimli kaçış motivasyonu karanlık kişilikle ($r = ,39$, $p < ,001$), sıkılmayla ($r = ,50$, $p < ,001$) ve öz-kontrolle ($r = -,50$, $p < ,001$) beklenen yönde ilişki göstermiştir. Modelde bağımlı değişken olarak kullanılmayan öz-genişletme boyutu diğer değişkenlerle daha zayıf korelasyonlar sergilemiştir (r değerleri ,09 ile ,19 arasında).

Tablo 2. Ölçek Puanlarına İlişkin Betimsel İstatistikler, Güvenirlikler, Korelasyonlar ve Doğrulayıcı Faktör Analizi Uyum İndeksleri.

Panel A. Betimsel İstatistikler, Güvenirlikler ve Korelasyonlar

Değişken	*M*	SS	α	ω	1	2	3	4	5	6	7	8
1. SD3 Karanlık Üçlü (Top.)	2,94	0,77	,94	,94	—							
2. SD3 Makyavelizm	2,84	1,03	,94	,94	,83***	—						
3. SD3 Narsisizm	3,06	0,93	,91	,91	,69***	,31***	—					
4. SD3 Psikopati	2,92	0,95	,92	,92	,85***	,65***	,38***	—				
5. LBS Sıkılma Algısı	3,18	1,02	,94	,94	,50***	,38***	,35***	,45***	—			
6. KÖKÖ Öz-Kontrol	3,04	0,99	,94	,94	-,33***	-,29***	-,25***	-,26***	-,48***	—		
7. GKMÖ Öz-Baskılama (Ana Y)	4,25	1,58	,92	,92	,39***	,37***	,20***	,37***	,50***	-,50***	—	
8. GKMÖ Öz-Genişletme	4,17	1,34	,85	,85	,15*	,13*	,09	,13*	,18**	-,19**	,14*	—

Panel B. Doğrulayıcı Faktör Analizi Uyum İndeksleri

Ölçek	*k*	χ^2	*df*	*p*	CFI	TLI	RMSEA	SRMR
SD3 Karanlık Üçlü	27	439,58	321	<,001	,974	,972	,037	,063
LBS Sıkılma	10	23,61	35	,928	1,000	1,009	,000	,016
KÖKÖ Öz-Kontrol	13	57,36	65	,739	1,000	1,004	,000	,021
GKMÖ Kaçış Motivasyonu	11	35,02	43	,802	1,000	1,007	,000	,027

Not. N = 281. Panel A: Alt üçgen Pearson korelasyon katsayılarını gösterir; M = ortalama; SS = standart sapma; α = Cronbach alfa; ω = McDonald omega. GKMÖ puanları yedili, diğer ölçekler beşli Likert üzerindendir. Panel B: MLR tahmincisi kullanılmıştır; k = madde sayısı. Alt boyut düzeyinde bileşik güvenirlik (CR) .85 ile .94, açıklanan ortalama varyans (AVE) .53 ile .65 aralığındadır. *p < ,05. **p < ,01. ***p < ,001. TLI'nin 1,00'ın üzerinde hesaplandığı modellerde yazılım çıktısı aynen raporlanmıştır.

Grup Karşılaştırmaları

Örneklemin madde kullanım geçmişi bakımından üç grubunun ana değişkenler açısından farklılaşıp farklılaşmadığı MANOVA ile incelenmiştir. Çok değişkenli test anlamlıdır (Pillai's Trace = 0,526, $F(8, 552) = 24,61$, $p < ,001$). İzleyen tek yönlü ANOVA sonuçları tüm ana değişkenler için grup temelli anlamlı farklılıklar ortaya koymuştur (Tablo 3). Öz-baskılama yönelimli kaçış motivasyonu için gözlenen fark en belirgin olanıdır ($F(2, 278) = 75,13$, $p < ,001$, $\eta^2 = ,351$) ve Tukey HSD post-hoc karşılaştırmaları AMATEM > ara sıra > hiç kullanmamış örüntüsünü göstermiştir (tüm ikili karşılaştırmalar $p < ,001$). Benzer örüntü Karanlık Üçlü toplam puanı ($\eta^2 = ,245$), serbest zamanda sıkılma algısı ($\eta^2 = ,335$) ve öz-kontrol için de gözlenmiş; öz-kontrolde yön tersine dönmüş ve hiç kullanmamış > ara sıra > AMATEM örüntüsü elde edilmiştir. Bu karşılaştırmalar hipotezlerin yapısal testi için değil, örneklemin heterojenliğinin betimlenmesi amacıyla raporlanmıştır.

Tablo 3. Üç Grubun Ana Değişkenler Bakımından Karşılaştırılması (MANOVA ve Tek Yönlü ANOVA Sonuçları).

Değişken	AMATEM M (SS)	Ara sıra M (SS)	Hiç kul. M (SS)	*F*	*p*	η²	Post-hoc
SD3 Karanlık Üçlü	3,47 (0,70)	2,95 (0,67)	2,53 (0,65)	45,16	<,001	,245	A > R > H
SD3 Makyavelizm	3,48 (0,98)	2,83 (0,96)	2,37 (0,85)	32,68	<,001	,190	A > R > H
SD3 Narsisizm	3,38 (0,97)	3,13 (0,81)	2,76 (0,90)	11,48	<,001	,076	H < A; H < R
SD3 Psikopati	3,57 (0,90)	2,89 (0,92)	2,47 (0,72)	39,04	<,001	,219	A > R > H
LBS Sıkılma	3,88 (0,77)	3,39 (0,90)	2,47 (0,83)	70,16	<,001	,335	A > R > H
KÖKÖ Öz-Kontrol	2,39 (0,80)	3,06 (0,95)	3,52 (0,88)	38,02	<,001	,215	H > R > A
GKMÖ Öz-Baskılama (Ana Y)	5,59 (1,17)	4,20 (1,42)	3,29 (1,22)	75,13	<,001	,351	A > R > H
GKMÖ Öz-Genişletme	4,53 (1,21)	4,31 (1,37)	3,77 (1,32)	8,51	<,001	,058	H < A; H < R

Not. $N = 281$ (AMATEM = 81, Ara sıra = 93, Hiç kullanmamış = 107). Hücre değerleri ortalama ve parantez içinde standart sapmadır. MANOVA: Pillai's Trace = 0,526, $F(8, 552) = 24,61$, $p < ,001$. Post-hoc karşılaştırmalar Tukey HSD yöntemiyle yapılmıştır (A = AMATEM, R = Ara sıra, H = Hiç kullanmamış); "A > R > H" tüm ikili karşılaştırmaların $p < ,05$ düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Düzenlenmiş Aracılık Analizi

Hipotez edilen düzenlenmiş aracılık modeli PROCESS Model 14 çerçevesinde sınanmış; ana yol katsayıları, koşullu dolaylı etkiler ve düzenlenmiş aracılık indeksi Tablo 4'te sunulmuştur. Karanlık Üçlü toplam puanı serbest zamanda sıkılma algısını pozitif yönde yordamıştır (a = 0,659, %95 GA [0,533; 0,775], p < ,001); bu bulgu H1'i desteklemektedir. Serbest zamanda sıkılma algısı da öz-baskılama yönelimli gerçeklikten kaçış motivasyonunu pozitif yönde yordamıştır (b1 = 0,430, %95 GA [0,244; 0,612], p < ,001); bu bulgu H2'yi desteklemektedir. Öz-kontrolün bağımlı değişken üzerindeki ana etkisi negatif yönde anlamlı bulunmuş (b2 = -0,506, %95 GA [-0,685; -0,330], p < ,001); doğrudan etki ise küçük fakat anlamlı düzeydedir (c' = 0,298, %95 GA [0,068; 0,538], p = ,013).

Aracı etkinin öz-kontrolün üç düzeyinde koşullu tahminleri incelendiğinde, koşullu dolaylı etki her üç düzeyde de sıfırdan farklıdır ve öz-kontrol düzeyi yükseldikçe azalmaktadır: düşük öz-kontrol düzeyinde dolaylı etki = 0,406 (%95 GA [0,240; 0,588]); orta düzeyde 0,283 (%95 GA [0,161; 0,421]); yüksek düzeyde 0,161 (%95 GA [0,016; 0,322]). Bootstrap güven aralıklarının hiçbirinin sıfırı kapsamaması aracılığın öz-kontrolün üç düzeyinde de sürdüğünü göstermekte ve H3'ü desteklemektedir.

Öz-kontrolün ikinci aşamadaki düzenleyici işlevini gösteren etkileşim katsayısı anlamlı bulunmuştur (b3 = -0,188, %95 GA [-0,336; -0,035], p = ,014). Etkileşimin biçimini açıklamak üzere öz-kontrolün ortalaması ile ortalamadan ±1 standart sapma düzeylerinde basit eğimler hesaplanmıştır: sıkılma → öz-baskılama eğimi düşük öz-kontrol düzeyinde en dik (B = 0,62), orta düzeyde daha yatık (B = 0,43) ve yüksek öz-kontrol düzeyinde en yatık (B = 0,24) biçimde ortaya çıkmıştır. Bu örüntü H4'ü desteklemektedir.

Düzenlenmiş aracılık indeksi de anlamlıdır (indeks = -0,124, %95 GA [-0,227; -0,025], p = ,015); bootstrap güven aralığının sıfırı kapsamaması, karanlık kişilik → sıkılma → öz-baskılama zincirinin gücünün öz-kontrol düzeyine göre anlamlı biçimde farklılaştığını göstermektedir. Bu sonuç H5'i desteklemektedir. Öz-kontrolün ortalama düzeyindeki koşullu toplam etki de anlamlıdır (B = 0,582, %95 GA [0,363; 0,807], p < ,001).

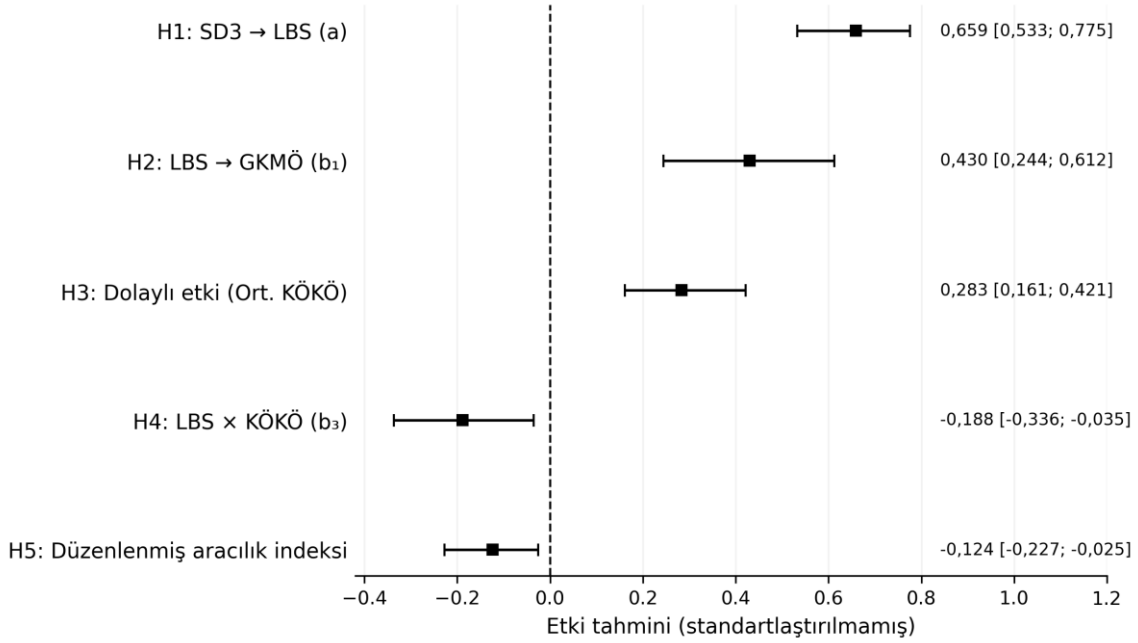
Tablo 4. PROCESS Model 14: Düzenlenmiş Aracılık Analizi Sonuçları.

Yol / Etki	*B*	*SE*	%95 GA	*p*
A yolu (X → M)				
a: SD3 → LBS	0,659	0,061	[0,533; 0,775]	<,001
Y modeli				
c': SD3 → GKMÖ Öz-Baskılama (doğrudan)	0,298	0,120	[0,068; 0,538]	,013
b1: LBS → GKMÖ Öz-Baskılama (ort. KÖKÖ)	0,430	0,095	[0,244; 0,612]	<,001
b2: KÖKÖ → GKMÖ Öz-Baskılama	-0,506	0,090	[-0,685; -0,330]	<,001
b3: LBS × KÖKÖ (etkileşim)	-0,188	0,077	[-0,336; -0,035]	,014
Koşullu dolaylı etkiler (X → M → Y | W)				
Düşük KÖKÖ (-1 SS)	0,406	0,089	[0,240; 0,588]	<,001
Orta KÖKÖ (M)	0,283	0,066	[0,161; 0,421]	<,001
Yüksek KÖKÖ (+1 SS)	0,161	0,078	[0,016; 0,322]	,039
Düzenlenmiş aracılık ve koşullu toplam etki				
İndeks (a × b3)	-0,124	0,051	[-0,227; -0,025]	,015
Koşullu toplam etki (KÖKÖ = ort.)	0,582	0,114	[0,363; 0,807]	<,001

Not. N = 281. X = SD3 Karanlık Üçlü; M = LBS Sıkılma; W = KÖKÖ Öz-Kontrol; Y = GKMÖ Öz-Baskılama. X, M ve W ortalamadan merkezlenmiştir. %95 GA = yanlılık düzeltmeli hızlandırılmış (BCa) bootstrap güven aralığı (5000 örneklem). Koşullu dolaylı etkiler ve düzenlenmiş aracılık indeksi için temel istatistiksel çıkarım bootstrap güven aralıklarına dayanmaktadır; p değerleri tamamlayıcı olarak raporlanmıştır. Koşullu toplam etki, W = 0 değerini, yani merkezleme sonrasında ortalama öz-kontrol düzeyini ifade etmektedir (Hayes, 2018, 2022).

Hipotez Sonuçlarının Özeti

H1 ile H5 arasındaki tüm hipotezler destekleyici kanıt bulmuştur. Beş hipoteze ilişkin standartlaştırılmamış katsayılar ve %95 güven aralıkları toplu olarak Şekil 2'de sunulmuştur.

Şekil 2. Hipotez Testi Sonuçlarının Toplu Görünümü (Forest Plot).

TARTIŞMA

Bu çalışma karanlık kişilik özelliklerinin öz-baskılama yönelimli gerçeklikten kaçış motivasyonunu serbest zamanda sıkılma algısı üzerinden yordadığını ve bu aracılı sürecin öz-kontrol düzeyine göre koşullandığını göstermiştir. Ana bulgular üç noktada yoğunlaşmaktadır: karanlık kişilik ile öz-baskılama yönelimli kaçış arasındaki ilişki dolaysız bir kişilik-davranış eşleşmesi değil, sıkılma tarafından taşınan bir süreçtir; öz-kontrol bu sürecin ikinci aşamasında bir direnç unsuru olarak görünür hale gelmektedir; ve bu direnç aracılığı ortadan kaldırmaz, gücünü zayıflatır. Aşağıdaki paragraflar bulguları sırasıyla ele almakta ve her birini ilgili literatür, olası mekanizma ve kuramsal çerçeveyle konumlandırmaktadır.

Karanlık Üçlü toplam puanı serbest zamanda sıkılma algısını pozitif yönde yordamıştır. Bu bulgu, karanlık örüntünün yalnızca kişilerarası ilişkilerde değil, bireyin kendi gündelik zamanını anlamlandırma alanında da bir daralma ürettiğine ilişkin görgül bir dayanak sunmaktadır. Karanlık kişilik profilinin duygusal ve sosyal doyum kaynaklarına erişimde nasıl daraldığı önceki çalışmalarda gösterilmiştir (Jonason & Krause, 2013; Muris ve ark., 2017); mevcut bulgu bu daralmanın rekreasyonel alana da uzandığını ortaya koymaktadır. Olası mekanizma şudur: karanlık örüntüde belirgin olan sömürücü, düşmanca ve dürtüsel eğilimler karşılıklılık, empati ve içsel süreklilik gerektiren doyum biçimlerini işletmeyi güçleştirmekte; bu güçlük, bireyin kendi psikolojik kaynaklarını devreye sokması gereken serbest zaman alanında sıkılma olarak deneyimlenmektedir. Iso-Ahola ve Weissinger'ın (1990) tanımı burada işlevsel bir çerçeve sunar: sıkılma yalnızca boş zamanın öznel yaşantısı değil, o zamanı anlamlı biçimde yapılandırma becerisindeki bir eksikliktir. Karanlık kişiliğin bu becerinin işlemesini

zorlaştırıyor olabileceği düşüncesi, kişilik-boş zaman literatürünü karanlık örüntü yönünde genişletmekte ve boş zamanı bir kişilik-farkındalığı alanı olarak görünür kılmaktadır.

Zincirin ikinci halkasında, serbest zamanda sıkılma algısı öz-baskılama yönelimli gerçeklikten kaçış motivasyonunu pozitif yönde yordamıştır. Bu ilişki, sıkılmanın motive edici bir baskı olduğuna ilişkin son dönem kuramsal çerçeveyle uyumludur; Elpidorou (2018) ile Bench ve Lench'in (2013) çalışmaları sıkılmanın uyaran açlığı yaratarak yeni davranış arayışını tetiklediğini ileri sürmüştür. Bulgunun ayırt edici tarafı, bu arayışın açık uçlu bir sonuç değil, kaçış kutbuna kaymış bir sonuç üretmesidir. Mekanizmayı açıklayan olası bir hat şudur: sıkılma bilişsel yükü düşük ve tanıdık bir uyaran arayışına yol açtığında, öz-baskılama yönelimli etkinlikler bu arayışa hem hızlı hem düşük eforlu bir çözüm sunmaktadır. Bu tür etkinlikler bireyin bilişsel alanını daraltarak sıkılmayı geçici olarak bastırır; aynı anda olumsuz benlik içerikleriyle temas etmeyi de engeller. Baumeister'ın (1990, 1991) benlikten kaçma çerçevesi bu ikili işlevi tam olarak açıklar: birey olumsuz benlik-farkındalığından uzaklaşmak için bilişsel darlaştırma sağlayan etkinliklere yönelir; sıkılma bu ihtiyacı tetikleyen bir öncül olarak konumlanmaktadır. Stenseng ve arkadaşlarının (2012, 2021) öz-baskılama boyutu bu klasik çerçeveyi rekreasyonel bağlama taşımıştır; mevcut bulgu ise sıkılmanın bu bağlamda hangi noktadan devreye girdiğini görgül olarak sabitlemektedir.

İki uçlu ilişkilerin birleşmesi, karanlık kişilik ile öz-baskılama yönelimli kaçış arasındaki ilişkide sıkılmanın aracı işlev üstlendiği bulgusuna yol açmıştır. Bu bulgu, kişilik-davranış ilişkisinin yalnızca doğrudan bir hatla açıklanmadığını ve sıkılma yaşantısının bu ilişkide istatistiksel bir taşıyıcı olarak konumlandığını göstermektedir. Modelde karanlık örüntü daha yüksek sıkılma düzeyiyle, sıkılma da daha yüksek öz-baskılama yönelimli kaçışla ilişkilenmiştir. Doğrudan etkinin de anlamlı kalması (c' = 0,298) sıkılmanın tek aracı olmadığını, karanlık kişilik ile öz-baskılama arasındaki ilişkinin başka güzergâhlar üzerinden de açıklanabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte dolaylı yolun büyüklüğü, sıkılmanın literatürde çoğunlukla sonuç değişkeni olarak ele alındığı yerde, kişilik ile motivasyonel yönelim arasında taşıyıcı bir konumda incelenebileceğini göstermektedir. Bu yeniden konumlandırma, karanlık kişilik literatüründeki mekanizma sorusuna ve rekreasyonel kaçış motivasyonu literatüründeki öncül sorusuna aynı model içinde katkı sunmaktadır.

Bu aracılığın her koşulda aynı güçle işlemediği ise çalışmanın en özgün katkısını oluşturmaktadır. Öz-kontrolün ikinci aşamadaki düzenleyici işlevi ve buna bağlı düzenlenmiş aracılık indeksi anlamlı bulunmuş; sıkılma öz-baskılama yönelimli kaçışa taşınmakta, ancak bu taşınmanın gücü öz-kontrolün düzeyine göre anlamlı biçimde değişmektedir. Basit eğim örüntüsü, sıkılma-kaçış ilişkisinin düşük öz-kontrol düzeyinde belirgin biçimde güçlü, yüksek düzeyde ise oldukça yatık bir hal aldığını göstermektedir. Kavramsal anlamı doğrudandır: sıkılmayı deneyimlemek öz-baskılama yönelimli kaçışa otomatik bir eşleşme oluşturmamakta; sıkılmanın bu yönelime ne ölçüde çevrileceğini bireyin öz-düzenleyici kaynakları kısmen koşullandırmaktadır. Tangney ve arkadaşlarının (2004) trait öz-kontrol çerçevesi ile De Ridder

ve arkadaşlarının (2012) meta-analiz bulguları, öz-kontrolün kısa vadeli rahatlama arayışlarına karşı sürdürülebilir bir tampon işlevi gördüğünü ortaya koymuştur. Mevcut bulgu bu tamponun rekreasyonel bağlamda da işlediğini ve özellikle sıkılmayı kaçış davranışına çevirme aşamasında görünür hale geldiğini göstermektedir.

Bu düzenleyici işleve ilişkin bir ayrıntı özellikle önemlidir. Koşullu dolaylı etki yüksek öz-kontrol düzeyinde bile sıfırdan anlamlı biçimde farklı kalmıştır (0,161, %95 GA [0,016; 0,322]). Bu bulgu, öz-kontrolün aracılığı ortadan kaldıran bir kaynak olmadığını, gücünü zayıflatan bir kaynak olduğunu ortaya koymaktadır. Kuramsal olarak bu, öz-kontrolün karanlık kişilik-sıkılma-kaçış zincirini kesen bir kalkan olarak değil, o zincirin akışını yavaşlatan bir direnç unsuru olarak yeniden düşünülmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu ayrım pratik anlamda da önem taşımaktadır: öz-kontrolün güçlenmesi karanlık kişilik yatkınlığının rekreasyonel bağlamdaki sonuçlarını tamamen ortadan kaldırma değil, bu sonuçların şiddetini azaltma potansiyeli taşımaktadır. Aracılığın tamamen kaybolmaması, kişilik-temelli riskin öz-kontrol dışında başka müdahale noktaları da gerektirdiği yönünde ek bir okuma sunmaktadır.

Örneklemin madde kullanım geçmişi bakımından üç grubu arasında gözlenen betimsel farklılıklar, test edilen mekanizmanın bağlamsal olarak nereye oturduğuna ilişkin bir çerçeve sunmaktadır. AMATEM tedavi geçmişi olan bireylerin karanlık kişilik, sıkılma ve öz-baskılama yönelimli kaçış puanları grup düzeyinde en yüksek, öz-kontrol puanları ise en düşük düzeydedir. Bu örüntü, öz-medikasyon ve kaçış-temelli başa çıkma yaklaşımlarının önerdiği kuramsal beklentiyle uyumludur (Khantzian, 1997). Bununla birlikte grup karşılaştırmaları kesitsel ve grup-düzeyinde olduğundan nedensel bir okumaya izin vermemektedir. Bulgu, karanlık kişilik-sıkılma-kaçış zincirinin özellikle bağımlılık yatkınlığı yüksek popülasyonlarda daha belirgin bir işleyişe sahip olabileceği yönünde bir soru açmakta; bu soru boylamsal desenle ve klinik izlem verisiyle sınanmayı gerektirmektedir.

SONUÇ, SINIRLILIKLAR VE ÖNERİLER

Mevcut çalışma karanlık kişilik literatürünün kişilik-davranış hattına aracı ve düzenleyici bir katman ekleyerek bu literatürün mekanizma sorusuna görgül bir cevap sunmaktadır. Karanlık kişilik ile öz-baskılama yönelimli kaçış motivasyonu arasındaki ilişkinin dolaysız değil, serbest zamanda sıkılma algısı tarafından taşınan bir süreç olarak ortaya konması, kişilik yatkınlığının davranışsal sonuçlarla nasıl ilişkilenebileceği sorusuna dair rekreasyonel bir mekanizma önerisi sunmaktadır. Aynı çalışma, öz-kontrolün ikinci aşamada üstlendiği düzenleyici işlev aracılığıyla öz-kontrol literatürünün rekreasyonel bağlamdaki yerini genişletmektedir. Öz-kontrolün aracılığı ortadan kaldırmayıp gücünü zayıflatan bir direnç unsuru olarak konumlanması, öz-kontrolün mutlak bir tampon değil, kişilik-temelli riskin ivmesini yavaşlatan bir kaynak olarak yeniden okunması gerektiğine işaret etmektedir. Bu üçlü katkı, karanlık kişilik, serbest zaman ve öz-düzenleme literatürlerini aynı model içinde birbirine bağlayarak alanlar arası bir kavramsal köprü kurmaktadır.

Bulgulardan doğan pratik çıkarımlar özellikle bağımlılık sonrası izlem ve rekreasyonel psikoloji uygulama alanlarında somut karşılıklar bulmaktadır. AMATEM sonrası izlem programları söz konusu olduğunda, sıkılma yalnızca boş zamanın nasıl doldurulacağı sorusunun ötesinde bir risk göstergesi olarak ele alınmalıdır. Programın yalnızca etkinlik önerisi sunmakla sınırlı kalması, sıkılmanın öz-baskılama yönelimli kaçışa çevrilme sürecini yavaşlatmak için yeterli olmayabilir. Aksine, sıkılmayı anlamlı biçimde yapılandırma becerisini artıran, öz-farkındalık ve öz-düzenleme bileşenlerini içeren yapılandırılmış rekreasyonel müdahaleler bu süreci hafifletme potansiyeli taşımaktadır. Rekreasyonel programlar ise kişilik yatkınlıklarına duyarsız kalmamalı; karanlık örüntünün belirgin olduğu bireylerde etkinliğin yalnızca sunulmuş olması değil, katılımcının bilişsel yükünü uygun biçimde meşgul edecek ve öz-baskılama yönelimli seçeneklere alternatif oluşturacak biçimde tasarlanması önem kazanmaktadır. Öz-kontrol geliştirme temelli eğitim ve psikoterapi bileşenleri bu bağlamda tamamlayıcı bir katman olarak düşünülebilir; ancak öz-kontrolün aracılığı tamamen ortadan kaldırmadığı bulgusu, tek başına öz-kontrol müdahalelerinin yeterli olmayacağını ve çoklu müdahale hattının gerektiğini akla getirmektedir.

Bulguların yorumlanmasında birkaç sınırlılığın gözetilmesi gerekmektedir. İlk olarak, araştırma kesitsel bir desende yürütüldüğünden değişkenler arasındaki ilişkilerin zamansal yönü belirlenememektedir; bulgular yordama düzeyinde yorumlanmalı, nedensel bir okumadan kaçınılmalıdır. Karanlık kişilik-sıkılma-öz-baskılama zinciri kuramsal olarak makul bir sıralamayı temsil etmekle birlikte görgül olarak kanıtlanmış nedensel bir güzergâh değildir. İkinci sınırlılık ölçüm biçimine ilişkindir: tüm değişkenler öz-bildirim ölçekleri aracılığıyla toplanmış; bu durum ortak yöntem yanlılığı riskini tümüyle ortadan kaldırmamış, ancak yapılan iki yönlü CMB analizi baskın tek-faktörlü bir ortak yöntem etkisine ilişkin belirgin kanıt ortaya koymamıştır. Üçüncüsü, Karanlık Üçlü modelde tek bir toplam puan üzerinden yordayıcı olarak kullanılmış; makyavelizm, narsisizm ve psikopati alt boyutlarının kaçış zinciri içindeki potansiyel olarak farklılaşan işlevleri sistematik biçimde test edilmemiştir. Dördüncüsü, örneklem madde kullanım geçmişi bakımından heterojen olmakla birlikte AMATEM grubu görece küçüktür (n = 81) ve tek merkezliden erişilmiştir; bulguların farklı klinik profiller ve farklı kültürel bağlamlar için genellenebilirliği bu nedenle sınırlıdır. Ayrıca üç grup temel değişkenlerde anlamlı düzeyde farklılaştığından, bütün örneklem üzerinde kurulan düzenlenmiş aracılık modelindeki bazı katsayıların gruplar arası düzey farklılıklarından etkilenmiş olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır; grup üyeliği ana modelde kovaryat olarak modellenmemiştir. Son olarak, konunun hassasiyeti göz önünde bulundurularak alınan anonimlik önlemleri gizleme yanlılığını tümüyle ortadan kaldırmamış olabilir; özellikle madde kullanımı ve karanlık kişilik ölçeklerinde sosyal beğenirlik baskısının tümden dışlanması mümkün değildir.

Bu sınırlılıklar doğrudan gelecek araştırma önerilerini şekillendirmektedir. İlk olarak, karanlık kişilik-sıkılma-öz-baskılama zincirinin zamansal işleyişini ortaya koyabilmek için boylamsal

desenlere gereksinim vardır; özellikle AMATEM sonrası izlem sürecinde yürütülecek çok zamanlı ölçümler zincirin klinik seyirle etkileşimini görünür hale getirebilir. İkinci olarak, üç karanlık alt boyutun kaçış zinciri içindeki farklılaşan katkılarının test edilmesi kavramsal olarak anlamlı bir sonraki adımdır: psikopatinin dürtüsel bileşeni ile makyavelizmin stratejik bileşeninin sıkılma ve öz-baskılama süreçlerine farklı biçimlerde eşlik edip etmediği sorusu bağımsız bir çalışma konusudur. Üçüncüsü, öz-kontrolün trait düzeyinde ölçülmesi yerine deneysel manipülasyonla veya durumsal ego-tükenme paradigmalarıyla incelenmesi, öz-kontrolün ikinci aşamadaki düzenleyici işlevine ilişkin daha güçlü bir nedensel kanıt üretebilir. Dördüncüsü, kültürel karşılaştırmalı bir desen aracılığıyla mevcut modelin gözlenen örüntüsünün bireyci ya da toplulukçu kültürel bağlamlarda nasıl farklılaştığı incelenebilir; rekreasyonel kaçış motivasyonu ölçütlerinin kültürel geçerliğinin daha ayrıntılı sınanması alanın gelişimine katkı sunacaktır. Son olarak, öz-bildirim sınırlarını aşmak için davranışsal göstergeler (örneğin favori aktivitede geçirilen zaman kaydı, dijital iz verisi) ile ölçek verisini birleştiren karma yaklaşımlar denenebilir. Buna ek olarak, mekanizmanın grup-içi kararlılığını sınamak amacıyla gelecek çalışmalarda grup üyeliğinin kovaryat olarak kontrol edildiği modellerin veya yeterli örneklem büyüklüğü sağlandığında çok-gruplu analizlerin kullanılması yararlı olacaktır.

Bu çalışma, karanlık kişilik özelliklerinin rekreasyonel bağlamda öz-baskılama yönelimli gerçeklikten kaçışa nasıl bağlandığı sorusuna, serbest zamanda sıkılma algısının taşıyıcı ve öz-kontrolün ikinci aşamadaki düzenleyici işlevini açıklığa kavuşturarak cevap sunmaktadır. Bulgular, kişilik yatkınlığı ile davranışsal sonuçlar arasındaki ilişkinin gündelik zamanı anlamlandırma becerisiyle bağlantılı dolaylı bir örüntü üzerinden açıklanabileceğini; öz-kontrolün ise bu örüntünün gücünü belirgin biçimde zayıflatan bir direnç unsuru olarak konumlandığını göstermektedir. Çıkarımların kesitsel bir desenin sınırları içinde okunması gerekmekle birlikte, karanlık kişilik-sıkılma-kaçış zincirinin özellikle bağımlılık yatkınlığı yüksek popülasyonlarda daha belirgin biçimde işleyebileceği yönündeki soru, hem kuramsal olarak izlenmeyi hem de klinik uygulamada dikkate alınmayı hak eden bir başlık olarak durmaktadır.

KAYNAKLAR

Baumeister, R. F. (1990). Suicide as escape from self. *Psychological Review, 97*(1), 90-113. https://doi.org/10.1037/0033-295X.97.1.90

Baumeister, R. F. (1991). *Escaping the self: Alcoholism, spirituality, masochism, and other flights from the burden of selfhood*. Basic Books.

Bench, S. W., & Lench, H. C. (2013). On the function of boredom. *Behavioral Sciences, 3*(3), 459-472. https://doi.org/10.3390/bs3030459

De Ridder, D. T. D., Lensvelt-Mulders, G., Finkenauer, C., Stok, F. M., & Baumeister, R. F. (2012). Taking stock of self-control: A meta-analysis of how trait self-control relates to

a wide range of behaviors. *Personality and Social Psychology Review, 16*(1), 76-99. https://doi.org/10.1177/1088868311418749

Elpidorou, A. (2018). The bored mind is a guiding mind: Toward a regulatory theory of boredom. *Phenomenology and the Cognitive Sciences, 17*(3), 455-484. https://doi.org/10.1007/s11097-017-9515-1

Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research, 18*(1), 39-50. https://doi.org/10.2307/3151312

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2019). *Multivariate data analysis* (8th ed.). Cengage Learning.

Hayes, A. F. (2015). An index and test of linear moderated mediation. *Multivariate Behavioral Research, 50*(1), 1-22. https://doi.org/10.1080/00273171.2014.962683

Hayes, A. F. (2018). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach* (2nd ed.). Guilford Press.

Hayes, A. F. (2022). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach* (3rd ed.). Guilford Press.

Hu, L., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling, 6*(1), 1-55. https://doi.org/10.1080/10705519909540118

Iso-Ahola, S. E., & Weissinger, E. (1990). Perceptions of boredom in leisure: Conceptualization, reliability and validity of the Leisure Boredom Scale. *Journal of Leisure Research, 22*(1), 1-17. https://doi.org/10.1080/00222216.1990.11969811

Jonason, P. K., & Krause, L. (2013). The emotional deficits associated with the Dark Triad traits: Cognitive empathy, affective empathy, and alexithymia. *Personality and Individual Differences, 55*(5), 532-537. https://doi.org/10.1016/j.paid.2013.04.027

Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2014). Introducing the Short Dark Triad (SD3): A brief measure of dark personality traits. *Assessment, 21*(1), 28-41. https://doi.org/10.1177/1073191113514105

Kara, F. M., Gürbüz, B., & Öncü, E. (2014). Leisure Boredom Scale: The factor structure and the demographic differences. *Turkish Journal of Sport and Exercise, 16*(2), 28-35. https://doi.org/10.15314/TJSE.201428102

Kaya, M. Z., Şahin, Ö. S., Baran, H. D., Stenseng, F., & Yalçınkaya Alkar, Ö. (2024). Turkish version of the Escapism Motivation Scale: A validation and adaptation study. *Journal of Cognitive Behavioral Psychotherapies and Research, 13*(3), 247-256. https://doi.org/10.14744/JCBPR.2024.53074

Khantzian, E. J. (1997). The self-medication hypothesis of substance use disorders: A reconsideration and recent applications. *Harvard Review of Psychiatry, 4*(5), 231-244. https://doi.org/10.3109/10673229709030550

Muris, P., Merckelbach, H., Otgaar, H., & Meijer, E. (2017). The malevolent side of human nature: A meta-analysis and critical review of the literature on the Dark Triad (narcissism, Machiavellianism, and psychopathy). *Perspectives on Psychological Science, 12*(2), 183-204. https://doi.org/10.1177/1745691616666070

Nebioğlu, M., Konuk, N., Akbaba, S., & Eroğlu, Y. (2012). The investigation of validity and reliability of the Turkish version of the Brief Self-Control Scale. *Klinik Psikofarmakoloji Bülteni / Bulletin of Clinical Psychopharmacology, 22*(4), 340-351. https://doi.org/10.5455/bcp.20120911042732

Özsoy, E., Rauthmann, J. F., Jonason, P. K., & Ardıç, K. (2017). Reliability and validity of the Turkish versions of Dark Triad Dirty Dozen (DTDD-T), Short Dark Triad (SD3-T), and Single Item Narcissism Scale (SINS-T). *Personality and Individual Differences, 117*, 11-14. https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.05.019

Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002). The Dark Triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of Research in Personality, 36*(6), 556-563. https://doi.org/10.1016/S0092-6566(02)00505-6

Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Lee, J.-Y., & Podsakoff, N. P. (2003). Common method biases in behavioral research: A critical review of the literature and recommended remedies. *Journal of Applied Psychology, 88*(5), 879-903. https://doi.org/10.1037/0021-9010.88.5.879

Stenseng, F., Falch-Madsen, J., & Hygen, B. W. (2021). Are there two types of escapism? Exploring a dualistic model of escapism in digital gaming and online streaming. *Psychology of Popular Media, 10*(3), 319-329. https://doi.org/10.1037/ppm0000339

Stenseng, F., Rise, J., & Kraft, P. (2012). Activity engagement as escape from self: The role of self-suppression and self-expansion. *Leisure Sciences, 34*(1), 19-38. https://doi.org/10.1080/01490400.2012.633849

Tangney, J. P., Baumeister, R. F., & Boone, A. L. (2004). High self-control predicts good adjustment, less pathology, better grades, and interpersonal success. *Journal of Personality*, *72*(2), 271-324. https://doi.org/10.1111/j.0022-3506.2004.00263.x

A HOMELAND ON A PLATE: A NETNOGRAPHIC STUDY OF THE NOSTALGIC FOOD EXPERIENCE OF THE TURKISH DIASPORA IN EUROPE

Zührem YAMAN
Assoc. Prof. Dr., Selçuk University, Faculty of Tourism, Department of Gastronomy and Culinary Arts
ORCID NO: 0000-0001-9796-7063

Hasan Suat AKSU
Dr., Selçuk University, Faculty of Tourism, Department of Recreation Management
ORCID NO: 0000-0001-8196-129X

ABSTRACT
This study examines the longing of the Turkish diaspora in Europe for homeland food and the psychological and cultural meanings this longing carries. Observational netnography was adopted in order to analyse online narratives in which the longing for food is expressed spontaneously and publicly, without the expectation created by an interview setting. The data were obtained from the thread "the Turkish dishes most missed while abroad" on the Ekşi Sözlük platform; approximately 130 entries were analysed inductively through Braun and Clarke's thematic analysis. The analysis produced three overarching themes, aligned with the three axes of the study's theoretical framework, together with six sub-themes: memory and continuity; authenticity and irreplaceability; and belonging and the management of longing. The findings show that homeland food functions for the diaspora individual less as an object of consumption than as a vehicle opening onto the past, the family, and the place of belonging. The study contributes theoretically by bringing together nostalgic consumption, autobiographical memory, and existential authenticity within a single gastronomic diaspora experience, and it offers implications for diaspora-oriented gastronomy tourism and marketing communication.

Keywords: Belonging, Diaspora, Existential authenticity, Food longing, Netnography, Nostalgic gastronomy.

INTRODUCTION
Food is one of the most tangible means through which a society carries its cultural memory, and it reproduces the individual's emotional bond with the past within an everyday act. In recent years the gastronomy tourism literature has begun to treat food not merely as nourishment or a source of pleasure but as an experience that produces identity, belonging, and memory. This view moves the touristic value of food beyond taste and positions it as a cultural practice that generates meaning. In a world where international migration has become permanent, this burden of meaning takes on a distinct intensity for communities living away from their origins.

For migrant communities, homeland food is often the carrier not of a geographical distance but of a past time and an abandoned way of life. In a plate of food the diaspora individual seeks not only a familiar taste but also childhood, family, and the place to which they belong. This search represents a strong case of the process conceptualised in the consumer behaviour literature as nostalgic consumption, in which the individual tries to meet a present emotional need through a stimulus that belongs to the past. Communities of Turkish origin, with a migration history exceeding half a century in Europe and an everyday life strongly attached to food culture, offer a priority context for examining this experience (Ehrkamp, 2005; Durukan, 2022).

The literature has produced an important body of work on the relationship of food with memory and identity. Different studies have shown that nostalgic consumption is shaped by the individual's longing for early experiences (Holbrook & Schindler, 1991), that food tastes are powerful cues that revive autobiographical memory (Belk, 1990), and that migrant cuisines play a central role in sustaining belonging and identity (D'Sylva & Beagan, 2011). In parallel, the tourism literature has developed a framework that ties the experience of authenticity less to the object's genuineness than to the individual's subjective and existential state (Wang, 1999). These two lines of evidence indicate that the food longing of the diaspora individual carries both memory and authenticity dimensions. The diaspora tourism literature likewise shows that nostalgia is a strong motivation in travel to the homeland and that food plays a central role in re-establishing a sense of "home" (Etemaddar et al., 2016; Zeng & Xu, 2021).

Nevertheless, a considerable part of this accumulated work rests on interview-based or non-clinical small samples and largely leaves out how individuals express longing spontaneously, publicly, and in an everyday setting. Although the narratives that diaspora individuals produce on online platforms by addressing one another offer a rich field in which this experience can be observed without researcher intervention, they have been used only to a limited extent in the gastronomy literature. Especially in the context of the Turkish diaspora, studies that analyse food longing through digital narratives and with concepts drawn from consumer psychology are quite scarce. This constitutes both a contextual and a methodological gap.

Accordingly, the present study examines the longing of the Turkish diaspora in Europe for homeland food through online narratives and aims to understand with which psychological and cultural meanings this longing is constructed. The research addresses three questions: (1) Around which meanings do diaspora individuals express their longing for homeland food? (2) How is the relationship established between the food itself and the memory, relationship, and ritual that surround it? (3) How do individuals cope with this longing and how do they make sense of it? Netnography, which allows user-generated content to be examined in its natural setting, provides a suitable methodological ground for these questions.

THEORETICAL FRAMEWORK

Nostalgic Consumption and Autobiographical Memory

The starting point for understanding the diaspora individual's longing for homeland food is how nostalgia operates as a consumption motive. According to the nostalgic consumption approach, the individual develops preferences for particular objects, tastes, and experiences largely through the impressions acquired in the early periods of life (Holbrook & Schindler, 1991). Recent studies show that food-evoked nostalgia carries a more positive emotional profile than other cues and can increase both purchase intention and actual consumption (Zhou et al., 2019; Reid et al., 2022). Within this frame a food is not merely a sensory stimulus but a sign that carries the emotional signature of a past period. In the diaspora context this principle gains a particular meaning, because the individual can return to a past that is geographically out of reach only through the palate. The desire for homeland food thus becomes the expression not of a present hunger but of a wish to re-establish a bond that belongs to the past.

Autobiographical memory plays a decisive role in establishing this bond. Food functions as a powerful reminder that revives personal memories and the sense of self-continuity (Belk, 1990). Taste and smell, in particular, are strong triggers that often carry the individual back to childhood and set off earlier and more emotional memories than other sensory cues (Willander & Larsson, 2006; Green et al., 2023). For this reason, what is missed is often not the food itself but the lived experience it evokes. Studies on the psychological functions of nostalgia likewise show that this experience is not only a mournful look back but can also be a regulatory resource that strengthens the sense of belonging and continuity (Wildschut et al., 2006; Sedikides et al., 2016). This function also emerges through the strengthening of social connectedness in food-evoked nostalgia (Reid et al., 2025). For this reason, in the diaspora context food longing can hold at once a bittersweet yearning for the past and a source of comfort meeting a present need for belonging; this dual nature of the nostalgic experience helps explain why it is lived as both painful and satisfying.

Existential Authenticity and the Problem of Substitution

A pattern frequently encountered in diaspora narratives is the judgement that the sought-after food can be found but is not "the same." To explain this experience, an understanding of authenticity based on the genuineness of the object falls short. Wang (1999) proposes a distinction that removes authenticity from being a quality sought in the object itself and ties it to the individual's subjective and existential state. According to this distinction, whether an experience feels authentic depends less on the objective properties of the product than on the state of self and the relational context in which the individual finds themselves at that moment. The diaspora individual's judgement that "the taste is not right" therefore points not only to a difference in ingredients but to the absence of the memories, people, and place in which the food is embedded. Recent work in the tourism literature likewise shows that, in the local food experience, existential authenticity is constructed through the individual's emotional

engagement and context rather than through the properties of the object (Sims, 2009; Morris et al., 2020; Prayag et al., 2022). The concept of existential authenticity provides the basic mechanism that explains why substitution often remains insufficient.

Diaspora, Belonging, and Commensality

The function of food in diaspora life is not limited to individual memory; it is also a social bond and an identity practice. Migrant cuisines function as a central means in sustaining cultural identity and in intergenerational transmission (D'Sylva & Beagan, 2011; Srinivas, 2006). Recent research in the diaspora context shows that food is a practice that re-establishes the sense of "home" and carries belonging (Etemaddar et al., 2016; Bailey, 2017). This function emerges most visibly through commensality, that is, the practice of eating together; eating together is a fundamental mechanism that reinforces social bonds and group belonging (Dunbar, 2017; Giacoman, 2016). For the diaspora individual, homeland food is often remembered together with a person, a family, and a table setting. In this respect the migrant kitchen is also a vehicle of intergenerational transmission and of a homeland carried along; for many migrants the foods carried in a suitcase form the concrete shape of this transmission (Bailey, 2017). Longing must therefore be read through the inseparable bond between the taste of the food and the social ritual surrounding it.

The Function of Nostalgia in Marketing and Tourism Behaviour

Nostalgia is not only an individual emotion but also a factor that shapes consumer behaviour and touristic preferences. The marketing literature shows that nostalgic associations increase purchase intention and actual consumption of products, although this effect often depends on the product being nostalgic in itself (Zhou et al., 2019). In the tourism context, nostalgic emotions strengthen destination image and increase revisit and recommendation intentions (Akgün et al., 2020; Su et al., 2023). In the specific case of diaspora tourism, nostalgia stands out as one of the main motivations for travel to the homeland and is interwoven with the individual's search for identity and belonging (Zeng & Xu, 2021). This body of work shows that the longing for homeland food is a consumer behaviour meaningful not only psychologically but also from a marketing and tourism standpoint.

These three theoretical axes take on complementary explanatory roles. Nostalgic consumption and autobiographical memory explain why the longing arises, existential authenticity explains why substitution remains insufficient, and the diaspora and commensality literature explains the social and identity function that longing carries. Taken together, they make it possible to conceptualise the diaspora individual's food experience as a field of meaning where memory, authenticity, and belonging intersect.

Conceptual Framework

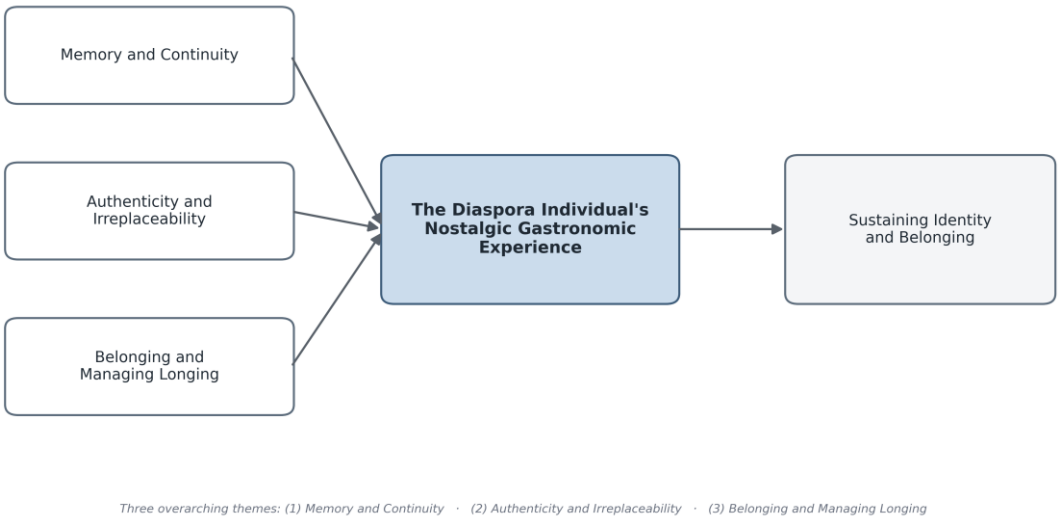

Figure 1. Conceptual Framework of the Diaspora Nostalgic Gastronomic Experience

The conceptual framework presented in Figure 1 locates the diaspora individual's nostalgic food experience at the intersection of three interrelated axes. The framework is used not as an a priori predictive model but as a sensitising ground guiding the interpretation of the findings.

METHOD

Research Approach and Design

This study adopted netnography, an interpretive approach that allows the cultural narratives produced by online communities to be examined in their own natural setting. Netnography carries the principles of ethnographic observation into digital settings and aims to analyse content produced by participants without being directed by the researcher (Kozinets, 2002, 2015). The approach is increasingly used in tourism and gastronomy research to examine, with minimal intervention, the narratives that tourists produce spontaneously (Mkono & Markwell, 2014; Atsız et al., 2021; Kodaş, 2023). The reason for choosing this approach for the present study is that diaspora individuals express their food longing spontaneously, by addressing one another, without the expectation created by an interview setting. The study was conducted as observational netnography without intervention in the community; the researcher did not produce content, post comments, or engage in interaction.

Data Source and Context

Ekşi Sözlük was selected as the data source. Ekşi Sözlük is one of the largest user-generated content platforms in Turkey, where Turkish-speaking users share their everyday experiences freely, and it offers a dense space in which Turks living abroad recount their own experiences. The examination was carried out on the thread "the Turkish dishes most missed while abroad," which directly overlaps with the research topic. The thread consists of entries posted between 19 February 2019 and 9 September 2026 across 26 pages; the contributing users live in various

countries, chiefly European ones such as Germany, Austria, the Netherlands, Belgium, Switzerland, the United Kingdom, and Ukraine. The analysis placed the European context at its centre, and the transnational nature of the platform was taken into account as a limitation. The decision to concentrate on a single platform and a single thread reflects the netnographic principle of deep and sustained immersion in a bounded online community, an approach that favours interpretive depth over breadth of coverage (Kozinets, 2015). The main features of the data source are summarised in Table 1.

Table 1. Summary of the Netnographic Data Source

Feature	**Information**
Platform	Ekşi Sözlük (user-generated content)
Analysed thread	"the Turkish dishes most missed while abroad"
Date range	19 February 2019 – 9 September 2026
Number of pages	26
Entries examined	Approximately 130
Contributors' countries of residence	Germany, Austria, the Netherlands, Belgium, Switzerland, the United Kingdom, Ukraine, etc.
Type of observation	Non-participant (observational) netnography
Analytic approach	Thematic analysis (Braun & Clarke, 2006)

Data Selection and Sufficiency

The entries in the thread were read systematically and selected purposively. Entries that expressed, in a meaningful narrative, longing for homeland food while living abroad, the reason for this longing, or the way of coping with it were included in the analysis. Entries that merely listed food names, were off-topic, or were unintelligible were excluded. Approximately 130 entries were examined; across the later pages no new patterns of meaning emerged and the existing themes were repeated. Accordingly, the examination was ended once the data reached the informational richness needed to address the research questions. Each entry was recorded as username, date, and text to form a data set for analysis.

Data Analysis

The data were analysed inductively through Braun and Clarke's (2006) six-phase thematic analysis. In the first phase all entries were read repeatedly and familiarity with the data was established. In the second phase initial codes were generated for meaningful expressions. In the third phase conceptually related codes were brought together and candidate themes were identified. In the fourth and fifth phases the themes were reviewed against the data set, named, and their boundaries clarified. In the final phase the themes were reported with direct quotations representing each one. The analysis produced three overarching themes, aligned with the three axes in the study's theoretical framework, together with six sub-themes. The quotations were originally in Turkish and were translated into English for reporting, with the participants' meaning and natural voice preserved.

Trustworthiness

The trustworthiness of the study was addressed within the criteria of Lincoln and Guba (1985). For credibility, prolonged and repeated engagement with the data set was ensured, and each theme was supported by the participants' own expressions. For transferability, the context and data source were described in detail. For dependability and confirmability, an audit trail was created in which each examined entry was recorded together with its username and date, making the path from coding to theme traceable. Interpretive notes kept throughout the analysis helped to review continually the link between the themes and the data. Aware that they approached the data from their own cultural position, the researcher took care to keep interpretations tied to participants' expressions.

Ethics

The study was conducted on content that is publicly accessible without any membership or permission. The data collected contain no sensitive personal information, and no data on users' real identities were collected. The usernames appearing in the entries are public pseudonyms chosen by the users themselves. In line with netnographic research ethics (Kozinets, 2015), there was no intervention in the community. To further protect user privacy, real usernames were not used in the quotations; each participant was assigned a sequential code in the form P1, P2, P3. The quotations were conveyed with their meaning preserved and without any matching that could reveal participants' identities.

FINDINGS

The analysis produced three overarching themes and six sub-themes attached to them: (1) memory and continuity; (2) authenticity and irreplaceability; (3) belonging and the management of longing. These three overarching themes overlap directly with the three axes that make up the study's theoretical framework (nostalgic memory, existential authenticity, belonging); each overarching theme shows how the relevant theoretical lens becomes visible in the diaspora narratives. The themes are presented below, supported by the participants' own expressions. The quotations were conveyed with their meaning preserved and the participant voice intact. A summary of the overarching themes, sub-themes, content, and representative quotations is presented in Table 2.

Table 2. Thematic Framework: Overarching Themes, Sub-themes and Representative Quotations

Overarching theme (theoretical basis)	**Sub-theme**	**Content**	**Representative quotations**
1. Memory and Continuity (nostalgic consumption; autobiographical memory)	1.1. Childhood tastes and autobiographical memory	Longing directed at a past time bound to childhood and a specific place	P1, P2, P3, P20
	1.2. The mother's hand, family and "the taste of her hand"	The person who cooks and the family bond at the centre of longing	P4, P5, P6, P21, P22
2. Authenticity and Irreplaceability (existential/constructive authenticity)	2.1. Authenticity bound to taste, ingredient and place	Authenticity attributed to the products and place of a particular geography	P7, P8, P9, P23, P24
	2.2. Ritual, commensality and existential authenticity	The embedded social and sensory ritual completing the experience	P10, P11, P12, P13, P25, P28
3. Belonging and Managing Longing (diaspora belonging; regulatory function of nostalgia)	3.1. Compensatory practices and material transport	Coping actions and the material carrying of the homeland	P14, P15, P16
	3.2. Ambivalent nostalgia and the limits of longing	Longing questioned, fading over time, and unsettled upon return	P17, P18, P19, P26, P27, P29

Memory and Continuity

This overarching theme covers the way the object of longing is directed at a past self, at childhood, and at family relationships. Grounded in the nostalgic consumption and autobiographical memory approaches (Holbrook & Schindler, 1991; Belk, 1990; Sedikides et al., 2016), the theme shows through two sub-themes how food functions as a reminder that revives the past and the sense of self-continuity.

Childhood Tastes and Autobiographical Memory

Participants' longing is often the longing not for a particular food but for the past time and place to which that food is tied. In the narratives the missed taste is frequently fixed to childhood and to a specific place. One participant establishes this bond directly: "I really miss Ankara simit. This longing did not actually start when I lived abroad; I could not find this taste in another city in Turkey either" (P1). Here the longing precedes geographical distance and is tied to a taste belonging to a particular place. Similarly, another participant equates the object of longing with past tastes: "I am not even sure I could find the simit, pide and Ramadan pide of my childhood in Turkey" (P2). This expression shows that what is sought is not a present product but an experience left in the past.

The link between longing and memory becomes most visible in one participant's extended narrative. Describing another food put in place of the su böreği missed abroad, the conclusion reached shows that food turns into a means of remembering: "Whenever I missed something

badly, if I shut my eyes tightly for a few seconds, the breath I took would turn into that thing" (P3). This narrative shows that longing is an effort to revive the past through a sensory stimulus. This recurring pattern in the data set indicates that homeland food functions as a sign that activates autobiographical memory. For some participants, longing is tied to the memory of a consumption ritual that recurred at particular intervals in the past. One participant recalls having eaten the same food not constantly but at particular moments even while in Turkey: "Even when I lived in Turkey I would crave it once every six months and go and eat it; it has been years since I could" (P20). This expression suggests that what is missed is not merely a taste but a past ordering of time bound to that taste.

The Mother's Hand, Family and "the Taste of Her Hand"

For a considerable share of participants, at the centre of longing lies not the food itself but the person who cooks it and the family bond it represents. This theme is one of the most frequently recurring patterns in the data set. One participant, although able to make the same food, underlines the difference in the mother's hand: "Everything my mother makes. I normally cook everything myself, but when I go home, if my mother has made zucchini I eat a whole pot of it too; hers just tastes different" (P4). Here the "taste of the hand" is less a measurable difference in flavour than the reflection onto the food of the relationship established with the person.

When this bond combines with loss, longing exceeds the boundaries of food entirely. One participant writes: "It was the food my late mother prepared. More than the food, I used to miss the taste of her hand, her little reluctance before cooking and that lovely conversation, and I still do. All my loved ones are now in the realm of memories" (P5). This narrative clearly shows that homeland food is the carrier of the bond established with loved ones and with a past family life. The re-establishment of the family bond through food also becomes clear at moments of return: "When I returned, my mother and aunt had gathered and mounted a whole mantı operation for me" (P6). The bond of the family with return also appears in narratives built on anticipation: "I used to tell my mother, I am coming, make kuru fasulye and rice" (P21). For another participant the object of longing is directly the mother's particular dishes: "My mother's ezogelin soup and böreks" (P22). In these accounts food becomes a concrete carrier of the bond established with the mother and with the moment of return.

Authenticity and Irreplaceability

This overarching theme covers the judgements that explain why the missed food is not "the same" elsewhere. Grounded in the approach that ties authenticity less to the property of the object than to the individual's subjective and existential state (Wang, 1999; Morris et al., 2020; Prayag et al., 2022), the theme addresses the problem of substitution through two sub-themes: the objective authenticity bound to ingredient and place, and the existential authenticity bound to the whole of the experience.

Authenticity Bound to Taste, Ingredient and Place

Participants frequently state that the missed foods can be found abroad but are not "the same." This assessment shows that authenticity is tied to context and ingredient rather than to the object itself. One participant expresses this difference sharply: "It is real İskender. You can find it, but it has nothing to do with the real thing" (P7). The lack of authenticity is often tied to the local root of the ingredient, to a kind of sense of terroir: "Whatever you do, you cannot find the taste of a Mersin tomato" (P8). Here taste is regarded as belonging to a particular soil and place and is therefore held to be unreproducible elsewhere. The tying of authenticity to ingredient becomes most apparent in assessments of the local quality of animal products and milk. One participant ties the taste of the kebab directly to the local property of the meat: "The lamb in Europe is lean; there is no fat, especially around the tail, and this leaves out the essential element of a good kebab" (P23). Yoghurt is a frequently repeated example of these assessments: "The yoghurts you can get abroad are not yoghurt but cream" (P24). These narratives show that the perception of authenticity is intertwined with the properties attributed to the products of a particular geography.

However, some narratives sense that authenticity is not in fact a matter of objective taste but arises from longing itself. One participant writes: "Even when there were similar things there, because there was so much I missed, they gave no pleasure" (P9). This expression shows that the sense of "not being the same" arises from the individual's emotional state rather than from the properties of the product. Authenticity thus emerges in participant narratives in a two-layered way, as both an objective quality bound to ingredient and place and an experience bound to the individual's subjective state of longing.

Ritual, Commensality and Existential Authenticity

For some participants, what is missed is not the food itself but the social and sensory ritual in which it is embedded. This sub-theme reveals the commensal and experiential dimension of longing. One participant recounts in detail, in the İskender example, that flavour cannot be separated from the table: "The real secret of İskender's flavour lies in that warm chat with the waiter that begins with 'where are you from, sister?' The real point is all the senses dancing in harmony; if they do not come together, something is left missing" (P10). Here the food cannot be thought of apart from the whole of place, relationship, and atmosphere.

This view appears directly in expressions that openly state that longing exceeds the food: "I miss sitting at a table with loved ones and eating well. I have no fixation on this dish or that" (P11). Similarly, one participant states that what is missed is a whole evening ritual: "Meze with rakı, and kelle paça at the end of the night; you simply cannot live this gastronomic night here" (P12). Longing for the social frame of food extends even to everyday drinks: "The lack of tea hits hard in foreign lands" (P13). The morning table is recalled with the same social intensity: "A nice, conversation-filled spread breakfast" (P28). In some narratives the social context of food expands to encompass a whole order of life: "It is not only about food and drink;

there is a whole order of life, how can you leave it and come" (P25). These narratives show that homeland food is missed not as a product but as a shared lived experience.

Belonging and the Management of Longing

This overarching theme covers the relationship the individual establishes with longing and how they sustain and negotiate it. Grounded in diaspora belonging and in the regulatory and coping function of nostalgia (D'Sylva & Beagan, 2011; Bailey, 2017; Reid et al., 2025), the theme shows through two sub-themes that longing is an experience both acted upon and questioned.

Compensatory Practices and Material Transport

Participants cope with longing through various practices; longing is not a passive emotion but a state managed through action. One of the most frequent practices is the material transport of the homeland: "Vine leaves into the suitcase, jars of menemen sauce into the suitcase; my mother fills it every time" (P14). Some participants carry this effort to extremes: "I have even had someone coming from Turkey bring me a çiğ köfte wrap for 100 dollars" (P15). Longing also turns into planning oriented to the moment of return: "Every time I return to Turkey, the first thing I do is go and eat beyti" (P16). These practices show that longing is an experience not only lived but also acted upon.

Ambivalent Nostalgia and the Limits of Longing

At the same time, the data set does not display a uniform attitude towards longing. Some participants openly belittle this longing: "Cook the food you miss in your own kitchen; this longing is provincialism" (P17). For some, longing wears off over time: "Once you pass five years, these longings fade" (P18). Another participant realises upon return that the missed taste may have changed: "I was recently in Turkey; unfortunately nothing has kept its old quality" (P19). The rejection of longing is grounded by some participants in ease of access or in the individual's own competence. Pointing to the prevalence of Turkish restaurants abroad, one participant finds longing meaningless: "You cannot even miss it; there are Turkish restaurants everywhere" (P26). Another explains the absence of longing through cultural competence: "None of them; because I am Turkish I can cook Turkish food myself" (P27). Some narratives directly express how longing transforms the individual; describing how they began to seek out even products they had never cared for abroad, one participant sums up this change with the words "O exile, what things you are capable of" (P29). These contrasting voices show that longing is not a fixed emotion but an experience renegotiated between individuals and over time. Longing thus emerges as both a strong bond and a changing state that is questioned, eased, or disappointed.

DISCUSSION

This study examined the longing of the Turkish diaspora in Europe for homeland food through online narratives and showed that this longing, beyond taste, is a multi-layered experience constructed along the axes of memory, belonging, and authenticity. As a whole, the findings

show that homeland food is, for the diaspora individual, less a consumption object than a vehicle opening onto the past, the family, and the place of belonging.

Participants' longing is directed mostly not at a particular food but at the childhood and place it evokes. This pattern is consistent with the approach that holds nostalgic preferences to be shaped in the individual's early life experiences (Holbrook & Schindler, 1991). Participants' equation of the missed taste directly with childhood supports the view that food functions as a sign reviving autobiographical memory (Belk, 1990); recent studies likewise show that food-evoked nostalgia is associated most with childhood, family, and the homeland (Reid et al., 2022; Green et al., 2023). A plausible explanation of this observed bond is the capacity of taste and smell to carry the individual back to a particular time and set of relationships, so that what is missed becomes not the food itself but the lived experience it represents. This interpretation shows that, in the diaspora context, nostalgia operates not merely as a yearning for the past but as an effort to return, through the palate, to a past that is geographically out of reach.

That the person who cooks stands at the centre of longing is one of the distinctive aspects of the finding. Participants' setting apart of the taste "in the mother's hand," although able to make the same food themselves, is consistent with studies on the role of migrant cuisines in sustaining belonging and identity (D'Sylva & Beagan, 2011; Bailey, 2017; Durukan, 2022). This distinction suggests that the difference called the "taste of the hand" is less a measurable sensory quality than the reflection onto the food of the bond established with the person and the family. Especially in narratives associated with a lost family member, longing exceeds the boundaries of food and turns into an experience of mourning and continuity. This is consistent with the view that nostalgia can be not only a pleasurable look back but also a resource that feeds self-continuity and belonging (Wildschut et al., 2006; Sedikides et al., 2016).

These patterns are also consistent with the literature on the Turkish diaspora. In Turkish communities in Europe, food functions as a field in which both the bond with the homeland and belonging in the host society are negotiated; the traditional dishes sustained within the home become carriers of identity and of intergenerational transmission (Ehrkamp, 2005; Durukan, 2022). The present findings show that this function is reproduced not only in everyday life but also in online narratives. Participants' remembering of homeland food together with family, childhood, and place supports assessments that in the migration experience food serves as an anchor keeping identity in place. In this context online platforms stand out as a new field in which the diaspora individual shares this bond publicly and reproduces it together with others.

Participants' inability to find the missed food "the same" elsewhere ties directly to the discussion of authenticity. The narratives show that part of authenticity is attributed to ingredient and place and part arises from the individual's subjective state. This dual structure takes on meaning through the approach that ties authenticity less to the property of the object than to the individual's existential state (Wang, 1999; Morris et al., 2020; Li et al., 2021). One participant's statement that similar foods "gave no pleasure because there was so much I missed" indicates

that the sense of authenticity may arise from the individual's longing-laden mood rather than from the objective quality of the product. From this it follows that the diaspora individual's dissatisfaction with substitution can be explained as much by the absence of the context in which the experience is embedded as by a difference in ingredients. At this point the present study, by carrying the concept of existential authenticity into the gastronomic diaspora experience, makes visible why the problem of substitution is not merely a matter of a recipe or an ingredient.

The longing for the social and sensory ritual of food constitutes one of the strongest patterns in the findings. Participants' statements that they miss "sitting at a table with loved ones" or a whole evening order reveal the commensal nature of longing. This pattern is consistent with the view that food is less an individual consumption act than a space of sharing in which belonging is reproduced (Srinivas, 2006; Bailey, 2017; Dunbar, 2017). A plausible explanation of the observed experience is that homeland food is often coded together with particular people, places, and a table setting, so that when the food is torn from this context the longing cannot be met. This finding shows that the touristic value of the gastronomic experience should be sought not in the product alone but in the relational and atmospheric whole surrounding it.

Finally, the contrasting attitudes towards longing and the compensatory practices reveal that nostalgia is not a uniform emotion. While some participants cope with longing by carrying the homeland materially or by planning the moments of return (Bailey, 2017; Troisi & Wright, 2017), others belittle longing or state that it fades over time. Narratives that notice the taste has changed upon return show that nostalgia rests on an idealised past and can be shaken when it meets reality. This variability adds a boundary condition to approaches that treat the nostalgic experience as a fixed longing: the diaspora individual's food longing is an experience renegotiated between individuals and across the lifespan. This finding is consistent with studies in the diaspora tourism literature showing that the intensity of nostalgia differs between individuals and shapes the experience in different ways (Zeng & Xu, 2021).

Taken together, the three overarching themes and six sub-themes reveal a recurring pattern: the object of longing often expands from the food to people, from people to ritual, and finally to a whole order of life. This expansion explains why longing cannot be met by the right recipe or ingredient alone. Because food is a point of condensation carrying memory, relationship, and belonging at once, when any one of these components is missing the experience is judged incomplete. Compensatory practices, in this frame, can be read as regulatory strategies that do not remove longing but make it bearable; findings that food-evoked nostalgia provides comfort through social connectedness support this interpretation (Reid et al., 2025; Troisi & Wright, 2017). This view shows that gastronomic nostalgia should be treated not as a single emotion but as the resultant of several interrelated layers of meaning.

Considered as a whole, the study offers a contribution at two levels. At the theoretical level, by bringing together the concepts of nostalgic consumption, autobiographical memory, and

existential authenticity within a single gastronomic diaspora experience, it explains why food longing carries memory, belonging, and authenticity dimensions at once. This bringing-together makes visible how these concepts, often addressed in separate literatures, intersect in the diaspora food experience, and it carries the concept of existential authenticity from the tourism context into everyday diaspora consumption. The study also proposes a boundary condition: that gastronomic nostalgia should be treated not as a fixed longing but as an experience that differs between individuals and over time. At the level of application, the findings produce direct implications for diaspora-oriented gastronomy tourism and marketing communication. That longing is directed beyond the food to a ritual and a context shows that homeland-based tourism and food-and-beverage businesses should focus not only on the "right recipe" but on the social and spatial whole of the experience (Stone et al., 2018; Sthapit et al., 2019). For example, restaurants and festivals oriented to the diaspora can respond to the commensal dimension of longing when they design, beyond serving individual dishes, the shared table, the welcome, and the atmosphere of the place as an experience. Similarly, that longing is established through childhood and family bonds indicates that communication oriented to the diaspora market may find a stronger response when built on themes of memory and belonging rather than on product features (Akgün et al., 2020; Su et al., 2023).

CONCLUSION, LIMITATIONS AND RECOMMENDATIONS

By examining the longing of the Turkish diaspora in Europe for homeland food through online narratives, this study showed that, beyond taste, this longing is a multi-layered experience constructed along the axes of memory, belonging, and authenticity. The findings show that homeland food is, for the diaspora individual, a vehicle opening onto the past, the family, and the place of belonging, and that longing is directed most often not at the food itself but at the memory, the person, and the ritual surrounding it. At the same time, longing was seen not to be uniform but to be a variable experience managed through compensatory practices and questioned over time.

Theoretically, by bringing together the concepts of nostalgic consumption, autobiographical memory, and existential authenticity within a single gastronomic diaspora experience, the study relates in a common framework insights that are often addressed separately in these fields. In terms of application, the findings indicate that diaspora-oriented gastronomy tourism and marketing communication may find a stronger response when they foreground the social, spatial, and emotional whole of the experience rather than the technical properties of the product. These implications should be interpreted within the limits of an observational design.

The limitations of the study indicate the respects in which the findings should be evaluated with care. The data were obtained from a single thread on a single platform; although this provides narrative richness, it does not encompass the variety that different platforms (video, visual, or forum) might offer. The examined content is text-based and does not include participant interaction or visual sharing. Moreover, since the platform's users show a transnational

distribution, the emphasis on Europe is a focus at the analytic rather than the sampling level. A further consideration concerns the demographic profile of the platform: like user-generated participatory communities in Türkiye more broadly (Furman & Süngü, 2021), Ekşi Sözlük tends to attract a comparatively young, urban, and digitally literate user base, a pattern consistent with evidence that digital literacy and online participation in Türkiye are strongly associated with younger age and higher education (Cicikler et al., 2025). The narratives analysed here therefore represent a specific segment of the Turkish diaspora rather than its full range, and the voices of older, labour-migration-origin, and less digitally engaged groups may be under-represented. In addition, the platform does not allow the posters' current country of residence to be verified, so the analysis rests on self-reported accounts. Accordingly, the study does not aim at statistical representativeness but at an interpretive understanding of meaning, and its findings should be read as insights whose transferability to other diaspora settings is for the reader to judge. The narratives are retrospective and spontaneous expressions and were not deepened through a specific interview protocol. Finally, the analysis rests on the interpretation of a single researcher, and member checking or independent second coding was not applied.

These limitations point directly to future research. Examining platforms dominated by video diaries and visual sharing may make visible the sensory and performative dimensions of longing. Studies comparing the first and subsequent generations may reveal how nostalgia transforms across generations. Triangulating netnographic findings with in-depth interviews may enrich the individual experience behind the online narratives.

In conclusion, this study shows that in a plate of homeland food the diaspora individual in fact seeks their past, their family, and the place to which they belong. The findings reveal that this experience is not fixed or uniform but is reconstructed by each individual at the intersection of memory, authenticity, and belonging. Homeland food is a vehicle not by which distance is compensated but by which the past is relived sensorially. For this reason, in the diaspora context gastronomy should be understood not only as a field of consumption but as a cultural practice through which identity and belonging are sustained.

REFERENCES

Akgün, A. E., Şenturk, H. A., Keskin, H., & Onal, İ. (2020). The relationships among nostalgic emotion, destination images and tourist behaviors: An empirical study of Istanbul. *Journal of Destination Marketing & Management, 16,* 100355. https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2019.03.009

Atsız, O., Cifci, I., & Rasoolimanesh, S. M. (2021). Exploring the components of meal-sharing experiences with local foods: A netnography approach. *Current Issues in Tourism, 25*(6), 919–936. https://doi.org/10.1080/13683500.2021.1905619

Bailey, A. (2017). The migrant suitcase: Food, belonging and commensality among Indian migrants in the Netherlands. *Appetite, 110*, 51–60. https://doi.org/10.1016/j.appet.2016.12.013

Belk, R. W. (1990). The role of possessions in constructing and maintaining a sense of past. *Advances in Consumer Research, 17*, 669–676.

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology, 3*(2), 77–101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

Cicikler, B., Öztürk, H. T., & Tutar, P. (2025). What makes adults digitally literate in Türkiye: An evaluation by demographics. European Journal of Education, 60(4), Article e70340. https://doi.org/10.1111/ejed.70340

D'Sylva, A., & Beagan, B. L. (2011). "Food is culture, but it's also power": The role of food in ethnic and gender identity construction. *Gender, Place & Culture, 18*(3), 279–295. https://doi.org/10.1080/0966369X.2011.565309

Dunbar, R. I. M. (2017). Breaking bread: The functions of social eating. *Adaptive Human Behavior and Physiology, 3*(3), 198–211. https://doi.org/10.1007/s40750-017-0061-4

Durukan, A. (2022). Food memory and food identity of educated people migrating from Turkey for work or higher education. *Journal of Advanced Research in Social Sciences, 5*(3), 44–57. https://doi.org/10.33422/jarss.v5i3.786

Ehrkamp, P. (2005). Placing identities: Transnational practices and local attachments of Turkish immigrants in Germany. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 31*(2), 345–364. https://doi.org/10.1080/1369183042000339963

Etemaddar, M., Duncan, T., & Tucker, H. (2016). Experiencing 'moments of home' through diaspora tourism and travel. *Tourism Geographies, 18*(5), 503–519. https://doi.org/10.1080/14616688.2016.1220973

Furman, I., & Süngü, E. (2021). Kolaboratif faaliyet modelinin çelişkileri: Ekşi Sözlük sanal topluluğunda cinsiyetçi söylem ve pratiklere dair bir inceleme. Reflektif Sosyal Bilimler Dergisi, 2(1), 119–139. https://doi.org/10.47613/reflektif.2021.18

Giacoman, C. (2016). The dimensions and role of commensality: A theoretical model drawn from the significance of communal eating among adults in Santiago, Chile. *Appetite, 107*, 460–470. https://doi.org/10.1016/j.appet.2016.08.116

Green, J. D., Reid, C. A., Kneuer, M. A., & Hedgebeth, M. H. (2023). The Proust effect: Scents, food, and nostalgia. *Current Opinion in Psychology, 50*, 101562. https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2023.101562

Holbrook, M. B., & Schindler, R. M. (1991). Echoes of the dear departed past: Some work in progress on nostalgia. *Advances in Consumer Research, 18*, 330–333.

Kodaş, D. (2023). Exploring the dimensions of traditional breakfast experience: A netnography study. *European Journal of Tourism Research, 36*, 3136. https://doi.org/10.54055/ejtr.v36i.3136

Kozinets, R. V. (2002). The field behind the screen: Using netnography for marketing research in online communities. *Journal of Marketing Research, 39*(1), 61–72. https://doi.org/10.1509/jmkr.39.1.61.18935

Kozinets, R. V. (2015). *Netnography: Redefined* (2nd ed.). Sage.

Li, X., Kong, W. H., & Yang, F. X. (2021). Authentic food experiences bring us back to the past: An investigation of a local food night market. *Journal of Travel & Tourism Marketing, 38*(3), 233–246. https://doi.org/10.1080/10548408.2021.1902910

Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Sage.

Mkono, M., & Markwell, K. (2014). The application of netnography in tourism studies. *Annals of Tourism Research, 48*, 289–291. https://doi.org/10.1016/j.annals.2014.07.005

Morris, S., Dwyer, T., & Mulligan, J. (2020). Destination management: The influence of local food. *The Irish Journal of Management, 39*(2), 99–112. https://doi.org/10.2478/ijm-2020-0005

Prayag, G., Le, T. H., Pourfakhimi, S., & Nadim, Z. (2022). Antecedents and consequences of perceived food authenticity: A cognitive appraisal perspective. *Journal of Hospitality Marketing & Management, 31*(8), 937–961. https://doi.org/10.1080/19368623.2022.2100857

Reid, C. A., Green, J. D., Buchmaier, S., McSween, D. K., Wildschut, T., & Sedikides, C. (2022). Food-evoked nostalgia. *Cognition and Emotion, 37*(1), 34–48. https://doi.org/10.1080/02699931.2022.2142525

Reid, C. A., Green, J. D., Wildschut, T., Sedikides, C., McSween, D., & Buchmaier, S. (2025). Food nostalgia and food comfort: The role of social connectedness. *Cognition and Emotion, 40*(1), 217–225. https://doi.org/10.1080/02699931.2025.2479170

Sedikides, C., Wildschut, T., Cheung, W.-Y., Routledge, C., Hepper, E. G., Arndt, J., Vail, K. E., Zhou, X., Brackstone, K., & Vingerhoets, A. J. J. M. (2016). Nostalgia fosters self-continuity: Uncovering the mechanism (social connectedness) and consequence (eudaimonic well-being). *Emotion, 16*(4), 524–539. https://doi.org/10.1037/emo0000136

Sims, R. (2009). Food, place and authenticity: Local food and the sustainable tourism experience. *Journal of Sustainable Tourism, 17*(3), 321–336. https://doi.org/10.1080/09669580802359293

Srinivas, T. (2006). "As mother made it": The cosmopolitan Indian family, "authentic" food and the construction of cultural utopia. *International Journal of Sociology of the Family, 32*(2), 191–221.

Sthapit, E., Coudounaris, D. N., & Björk, P. (2019). Extending the memorable tourism experience construct: An investigation of memories of local food experiences. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism, 19*(3), 333–353. https://doi.org/10.1080/15022250.2019.1689530

Stone, M. J., Soulard, J., Migacz, S., & Wolf, E. (2018). Elements of memorable food, drink, and culinary tourism experiences. *Journal of Travel Research*, *57*(8), 1121–1132. https://doi.org/10.1177/0047287517729758

Su, L., Ye, C., & Huang, Y. (2023). Does destination nostalgic advertising enhance tourists' intentions to visit? The moderating role of destination type. *Tourism Management*, *99*, 104810. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2023.104810

Troisi, J. D., & Wright, J. W. C. (2017). Comfort food. *Teaching of Psychology*, *44*(1), 78–84. https://doi.org/10.1177/0098628316679972

Wang, N. (1999). Rethinking authenticity in tourism experience. *Annals of Tourism Research*, *26*(2), 349–370. https://doi.org/10.1016/S0160-7383(98)00103-0

Wildschut, T., Sedikides, C., Arndt, J., & Routledge, C. (2006). Nostalgia: Content, triggers, functions. *Journal of Personality and Social Psychology*, *91*(5), 975–993. https://doi.org/10.1037/0022-3514.91.5.975

Willander, J., & Larsson, M. (2006). Smell your way back to childhood: Autobiographical odor memory. *Psychonomic Bulletin & Review*, *13*(2), 240–244. https://doi.org/10.3758/BF03193837

Zeng, Y., & Xu, R. (2021). An exploration of the relationships between nostalgia, involvement, and behavioral intention in diaspora tourism. *Sustainability*, *13*(21), 12273. https://doi.org/10.3390/su132112273

Zhou, X., Van Tilburg, W. A. P., Mei, D., Wildschut, T., & Sedikides, C. (2019). Hungering for the past: Nostalgic food labels increase purchase intentions and actual consumption. *Appetite*, *140*, 151–158. https://doi.org/10.1016/j.appet.2019.05.007

WOMEN AND GENDER IN THE MARITIME INDUSTRY: A BIBLIOMETRIC AND THEMATIC REVIEW

Gökçe TUĞDEMİR KÖK
Mersin University, Maritime Faculty, Department of Maritime Business Administration, Mersin, TÜRKİYE

ABSTRACT
This analysis investigates the growth and research areas related to gender in the maritime field by analyzing a bibliometric profile of a single database and a structured thematic review. The initial search of Web of Science Core Collection using title words resulted in 140 records. A further refinement of the results to only those written in English language produced 81 records out of which 45 records were kept following relevance screening performed by researchers. Year of publication and journal distribution are based on the retained records. An initial exclusive theme code was produced from the titles and then crosschecked with the available abstracts. The 45 publications range from 1998-2026, with 36 publications coming after 2017. The highest number per year is 11 in 2026 (still ongoing year when this search was performed). Marine Policy and WMU Journal of Maritime Affairs have six papers each. The initial coding produced employment, careers and retention (13 records), gender equality and organizational policies (11), historical and sociocultural perspectives (8), maritime education and training (6), health, safety and wellbeing (6), and leadership and representation (1). These classifications are analytical groups based on descriptions, rather than computer-derived clusters of co-words. The review serves to demonstrate the wide range of research conducted regarding gender in the maritime field and the importance of making connections between recruitment, representation, and working conditions and career continuity. The implications for international trade are considered in relation to maritime transportation work force sustainability.
Keywords: Women in Maritime; Gender Equality; Maritime Employment; International Trade; Bibliometric Analysis

INTRODUCTION
Maritime industry is a sector that covers maritime occupations, maritime transport, ports, maritime education among others. It is a very important organizational element of international logistics and can thus be used to examine how labor composition and work processes relate to the broader systems through which international trade takes place. However, the study of gender in maritime occupation does not directly provide estimates of trade impact.

The literature retained raises a number of related issues: access to maritime careers; discrimination and inclusivity in the workplace; health and safety; education; and the presence of women within maritime professions historically. The diversity of themes implies the

necessity of both quantifying the publishing activities and explaining the qualitative nature of research focus areas.

The current paper raises the following questions: (1) How has the pattern of publications evolved over time; (2) What are the leading journals of the selected corpus; (3) What research directions can be identified; and (4) What research gaps can be derived from the interrelations between these directions?

METHODOLOGY

A search was conducted in the Web of Science Core Collection by the Title field (TI), where the following query was used: TI=("women seafarer*" OR "female seafarer*" OR "women in maritime" OR "women in shipping" OR "gender in maritime" OR "gender in shipping"). As a result, 140 papers were found. Research articles and review articles written in English were selected (n = 81). Then, the titles and abstracts of these papers were analyzed for relevance to the topic of women/ gender in maritime professions/ organizations /education /ship /shipping / port. As a result, 36 papers were discarded and 45 papers were retained (Table 1). The search is quite specific to the topic; however, it cannot be regarded as comprehensive.

Table 1. Study Selection Process

Selection stage	**Number of Publication**
Initial WoS title search	140
After language/document-type filters	81
Excluded at relevance screening	36
Final analytical corpus	45

Year of publication and journal of publication were analyzed at the document level. Each selected publication was coded for one provisional dominant theme, based on the title and context provided in the abstract. This exclusive coding system is intended to provide a concise overview of themes; it should not be construed as implying that a particular study discusses only one topic. Fourteen of the 45 selected documents lack abstracts in the exported list; full text must be consulted for these documents before a definitive thematic code can be established. The exported list does not contain author keywords, citations or affiliations, and therefore no claims are made regarding those aspects

RESULTS

The chosen corpus includes 45 articles from 16 different years of publication between 1998 and 2026. Thirty-six articles (80.0%) have been published starting from 2017. The highest number belongs to 2026 (11 articles), then 2020 (5 articles), and 2017, 2019, and 2025 (4 articles each) (Table 2). The rising number of published articles is merely descriptive. Differences in databases used and incompleteness of 2026 need to be taken into account.

Table 2. Annual Distribution of Publications (1998–2026)

Year	Number of Publication	Year	Number of Publication
1998	1	2018	2
2008	1	2019	4
2010	1	2020	5
2012	2	2021	1
2013	1	2023	2
2015	2	2024	3
2016	1	2025	4
2017	4	2026	11

Both Marine Policy and WMU Journal of Maritime Affairs retain six papers. There are three papers from each of TransNav and Maritime Policy & Management (Table 3). This shows that there is an interdisciplinary aspect to this research area because of the inclusion of journals in maritime policy, management and history fields.

Table 3. Distribution of Publications by Source Journal

Source journal	Number of Publication
Marine Policy	6
Wmu Journal of Maritime Affairs	6
Transnav-International Journal on Marine Navigation And Safety of Sea Transportation	3
Maritime Policy & Management	3
International Journal of Maritime History	2
Journal Of Eta Maritime Science	2
Womens Studies International Forum	2
Journal of Navigation	1

Thematic structure

Classification of research topics based on thematic analysis of 45 chosen articles yielded six major topics, which reflect the primary directions in which academic researchers focus on women and gender issues in the shipping industry. All chosen articles were tentatively divided by their research topic. The number of articles by each topic is shown in Table 4.

Table 4. Thematic Distribution of the Reviewed Publications

Primary Thematic Category	**Number of Publication**	**Share**
Employment, careers and retention	13	28.9%
Gender equality, inclusion and organisational policy	11	24.4%
Historical and socio-cultural perspectives	8	17.8%
Maritime education and training	6	13.3%
Health, safety and well-being	6	13.3%
Leadership and representation	1	2.2%

Employment, careers and retention: This biggest provisional category (13 papers) encompasses studies focusing directly on women's access to and career prospects in the maritime industry, as well as the obstacles to their employment and professional development. Such titles include research on Turkish seafarer registers, difficulties in career development among women in Taiwan, and issues with work-family balance and retention. This group of works treats the inclusion of women in the workforce as something broader than just entering a job, which is related to organisational factors that allow for a successful career development. The categorisation does not introduce any common causal factor or effect size. For instance, Guo and Liang (2012) use the perspective of attraction-selection-attrition and organisational socialization for analysis of career obstacles faced by Taiwanese women seafarers. Yildirim et al. (2024) explore the interviews with 40 Turkish women officers and identify various aspects of inequality, barriers and work-family conflict. Vo et al. (2023) explore issues faced by women port managers in relation to work-family balance from the perspective of retention.

Gender equality, inclusion and organisational policy: Eleven studies deal mainly with topics of discrimination, inclusivity, policy or organisational approaches. These include such titles as "gender equality in the Chilean maritime and ports industry," corporate social responsibility, automation and gender equality, and resisting inclusivity in maritime organisations. Altogether, these papers make it necessary to take into consideration both formal and informal approaches to policy and its implementation without presupposing that all of the papers present the same findings. In the study of García-Echalar et al. (2024), there is an exploration of the gender gap in the port industry using an explorative survey and statistics from Chile, including pay and conditions of employment. In the study of Rath et al. (2026), interviews of Indian seafarers are conducted in order to show the institutional and socio-cultural resistance to inclusivity in order to show that formal inclusion does not necessarily mean real changes in the workplace.

Historical and socio-cultural perspectives: There are eight papers, which mainly analyze women's engagement in the maritime industry from the perspective of history, identity, or socio-cultural factors. These documents include the interwar period women at sea, women in maritime communities, maritime labor history and exhibits on women pioneers. These

documents are important because they help demonstrate that women in maritime cannot be equated with recruitment for modern officers.

Maritime education and training: Six sources fall within the education and training category. The titles cover topics such as women cadets, gender perspectives in maritime education, students' perceptions of discrimination, and institutional representation. However, the education path is analytically separate from job outcomes. Education may have an impact on the labor force pool available in the future, yet the current literature review does not prove that the existence of education programs automatically ensures employment at sea. In their article, Zhao et al. (2017) describe how motivation and education for women cadets affect their future job opportunities and barriers in China. In the work by Kitada et al. (2025), masculinities in maritime education and training institutions are analyzed.

Health, safety and well-being: The six papers focus on occupational health, harassment, well-being, personal protective equipment or work-family tension. These topics are significant because of the nature of inclusion which goes beyond counting people. Safety and welfare research indicates that it is important to ask questions whether shipboard life, safety systems and reporting procedures take into account the differences of various workers. Piñeiro and Kitada (2020) call for a special socio-legal approach to sexual harassment aboard ships due to the peculiarities of shipboard labor and legal fragmentation. di Filippo et al. (2026) investigate inclusion and well-being among Colombian women seafarers using mixed methods. Lee et al. (2026) concentrate on work-family identity conflicts among Taiwanese women seafarers, while Milin et al. (2026) analyze gender differences in terms of personal protective equipment and occupational safety systems.

Leadership and representation: Only one of the publications has been categorized as representing leadership as the dominant theme, highlighting the leadership qualities of women in the context of serving as an example for women seafarers. This does not imply that there is no presence of leadership in any other part of the corpus; it just means that one particular article was coded as such.

DISCUSSION

Based on the literature review, gender integration in the maritime workforce not only involves recruitment but also covers career advancement and retention. Research conducted on women mariners in Taiwan, China, and Türkiye has focused on challenges faced at various career points (Guo & Liang, 2012; Zhao et al., 2017; Yildirim et al., 2024). Out of the 45 articles reviewed, the two most recurring themes of employment and careers, and gender equality and organizational policies contribute 24 pieces (53.3%) of the literature reviewed.

Contexts of organisation and occupation, however, have their differences. Studies regarding the Chilean maritime and ports sector, the British shipping sector, and resistance to inclusion in India have shown that the inclusion of policies and experiences in the workplace is also crucial in addition to equality (García-Echalar et al., 2024; Pike et al., 2021; Rath et al., 2026). In the

related studies, the areas of maritime education, harassment, safety, and work-life balance are seen to be significant aspects of sustainability (Kitada et al., 2025; Piñeiro & Kitada, 2020; Vo et al., 2023).

The practicality of this literature in relation to international trade is in the employees who make up the manpower in shipping and ports. However, it should be noted that the relationship between gender inclusion and either of the two does not appear in the studies reviewed. There is scope for future investigation on the linkages between gender inclusivity and retention and occupational safety among other aspects of operations. It should be noted that the conclusions drawn in this case are constrained by the use of the WoS title search based in English language.

CONCLUSION

In this study, there are 45 WoS papers published in the English language that have been identified using a replicable keyword search and relevance selection by researchers. The publications are mostly focused on recent years and belong to six provisional themes. “Employment/Career” and “Gender Equality/Organisational Policy” are the two most popular themes while “Historical”, “Educational”, “Safety” and “Leadership” are other notable themes. The contribution is a structured map of a defined research corpus rather than an exhaustive review of all scholarship on women in maritime work. Before submission, the three records without abstracts should be checked in full text, the theme assignments verified against available abstracts, and all bibliographic details reconciled. The results support a cautious discussion of maritime workforce sustainability within international trade, not a direct causal claim about trade performance.

REFERENCES

di Filippo, A. B., Rojas, D. S., Bartuseviciene, I., Calderon-Rivera, N. (2026). Workplace Environment, Gender Inclusion, and Perceived Well-Being Among Women Seafarers: An Ecological Mixed-Method Study. Inquiry-The Journal Of Health Care Organization Provision And Financing.

García-Echalar, A., Gonzáez-Ramírez, R. G., de Luca, D. (2024). Gender equity analysis in the maritime and port industry in Chile. Marine Policy. https://doi.org/10.1016/j.marpol.2024.106411

Guo, J. L., Liang, G. S. (2012). Sailing into rough seas: Taiwan's women seafarers' career development struggle. Womens Studies International Forum. https://doi.org/10.1016/j.wsif.2012.03.016

Kitada, M., Barahona-Fuentes, C., Castells-Sanabra, M. (2025). Masculinities in maritime education and training: an opportunity to advance towards gender equality. Maritime Studies. https://doi.org/10.1007/s40152-025-00432-1

Lee, K. H. C., Chang, W. J., Guo, J. L. (2026). Navigating the 'lost at sea, lost at home' dilemma: work-family self-divergence and ambiguous loss among Taiwanese women seafarers. Community Work & Family. https://doi.org/10.1080/13668803.2026.2673999

Milin, V., Varela, Z. S., Medic, D., Ivancic, P. (2026). Safety at Sea Is Not Gender-Neutral: A Study on Human-Factors, Protective-Equipment-Anthropometry, Occupational-Safety and Well-Being Gaps for Women Seafarers. Applied Sciences-Basel. https://doi.org/10.3390/app16157816

Pike, K., Wadsworth, E., Honebon, S., Broadhurst, E., Zhao, M. H., Zhang, P. F. (2021). Gender in the maritime space: how can the experiences of women seafarers working in the UK shipping industry be improved?. Journal Of Navigation. https://doi.org/10.1017/S0373463321000473

Piñeiro, L. C., Kitada, M. (2020). Sexual harassment and women seafarers: The role of laws and policies to ensure occupational safety & health. Marine Policy. https://doi.org/10.1016/j.marpol.2020.103938

Rath, A., Panda, A., Jena, L. K. (2026). Beyond Symbolic Inclusion: Exploring resistance to the inclusion of women in the Indian maritime industry. Marine Policy. https://doi.org/10.1016/j.marpol.2025.106929

Vo, L. C., Lavissière, M. C., Lavissière, A. (2023). Retaining talent in the maritime sector by creating a work-family balance logic: implications from women managers navigating work and family. International Journal Of Physical Distribution & Logistics Management.

Yildirim, U., Nart, S., Akar, S., Sarialioglu, S., Toygar, A., Vardar, B., Kaya, S. Ç., Sari, M. (2024). In-depth exploration of challenges faced by women in the Turkish maritime industry: A qualitative study. Work-A Journal Of Prevention Assessment & Rehabilitation.

Zhao, M. H., Zhao, L. J., Zhang, P. F., Wu, J. J., Pike, K., Broadhurst, E. (2017). Chinese women seafarers: A case study of the women cadets in Shanghai. Marine Policy. https://doi.org/10.1016/j.marpol.2017.05.027

İŞLETME YÖNETİCİLERİNİN YAPAY ZEKA ALGISININ TEHDİT VE FIRSAT BOYUTLARI

THREAT AND OPPORTUNITY DIMENSIONSOFBUSINESS MANAGERS'PERCEPTION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Cihan KARA
Dr., Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
ORCID ID: 0000-0002-8230-810X

ÖZET

Son yüzyılda Teknolojik dönüşünün en radikal unsurlarından biri olan yapay zekâ (YZ), günümüz organizasyonlarında stratejik karar alma mekanizmalarını ve liderlik rollerini yeniden şekillendirmektedir. Yapay zekâ (YZ), işletmelerin ölçek kazanması, operasyonel verimliliğin artırılması ve müşteri ile kullanıcı deneyimlerinin iyileştirilmesi amacıyla günden güne daha fazla kullanılmaktadır. Bunun yanında YZ, rekabet avantajı sağlayan bir unsur haline gelmekte ve yakın gelecekte pazar payı için yarışan işletmeler açısından asgari bir gereklilik olarak görülmektedir. YZ nin idari görevleri otomatikleştirme, müşteri yolculuğundaki engelleri ortadan kaldırma ve çalışanların yetkinlikleri ile deneyimlerini geliştirme potansiyeline rağmen, hem tüketiciler hem de organizasyon liderleri bu teknolojinin kullanımına karşı temkinli yaklaşmaktadırlar. Bu çalışmanın amacı işletme yöneticilerinin yapay zekâya (YZ) yönelik algılarını çok boyutlu bütüncül bir yaklaşımla incelemeye yönelik literatür tarama yöntemiyle yapılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, yöneticilerin YZ yı hem fırsat hem de tehdit olarak değerlendirdiğini göstermektedir. YZ nın yönetsel karar alma süreçlerinde insan faktörüyle birlikte önemli bir rol oynadığı, ancak veri kalitesi, etik sorunlar, yasal düzenlemeler ve entegrasyon zorluklarının tehdit algısını artırdığı belirlenmiştir. Buna karşılık, dijital dönüşüm, yenilikçilik potansiyeli, organizasyonel vizyon ve rekabet avantajı gibi unsurlar YZ nın fırsat olarak algılanmasını desteklemektedir. Araştırmalarda yöneticilerin YZ algısını etkileyen faktörler arasında kültürel, sosyo-demografik farklılıklar ile eğitim ve bilimsel iletişimin önemi vurgulanmıştır. Ayrıca sektörel, bölgesel ve kültürel farklılıklar da YZ ya yönelik tutumlarda belirleyici olmaktadır. İnceleme sonucunda, yöneticilerin yapay zekâya yönelik tutumlarının paradoksal bir doğaya sahip olduğu, teknolojinin bir fırsat veya tehdit olarak konumlandırılmasının örgütsel iklim ve şeffaflık yönetimiyle şekillendiği görülmüştür. Çalışma, yöneticilerin dijital çağa uyum süreçlerine pratik öneriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ, Örgütsel Davranış, Yapay Zekâ Algısı, Teknolojik Dönüşüm.

ABSTRACT

Artificial intelligence (AI), one of the most radical elements of the technological transformation of the last century, is reshaping strategic decision-making mechanisms and leadership roles in

modern organizations. AI is increasingly being utilized by businesses to achieve scale, enhance operational efficiency, and improve customer and user experiences. Furthermore, AI is emerging as a source of competitive advantage and is viewed as a baseline requirement for businesses vying for market share in the near future. Despite AI's potential to automate administrative tasks, eliminate barriers in the customer journey, and enhance employee competencies and experiences, both consumers and organizational leaders remain cautious regarding its adoption. This study employs a literature review methodology to examine business managers' perceptions of AI through a multidimensional, holistic approach. The findings indicate that managers view AI as both an opportunity and a threat. It has been determined that while AI plays a significant role alongside the human element in managerial decision-making processes, factors such as data quality, ethical concerns, legal regulations, and integration challenges heighten the perception of threat. Conversely, elements such as digital transformation, innovation potential, organizational vision, and competitive advantage reinforce the perception of AI as an opportunity. The research highlights the importance of cultural and socio-demographic differences, as well as education and scientific communication, as factors influencing managers' perceptions of AI. Furthermore, sectoral, regional, and cultural differences play a decisive role in attitudes toward AI. The study reveals that managers' attitudes toward artificial intelligence are paradoxical in nature, and that whether the technology is perceived as an opportunity or a threat is shaped by organizational climate and transparency management. The study offers practical recommendations for managers as they adapt to the digital age.

Keywords: Artificial Intelligence, Organizational Behavior, Perception of Artificial Intelligence, Technological Transformation.

GİRİŞ

Son yüzyılın en radikal teknolojik dönüşümlerinden biri olan yapay zekâ (YZ), iş dünyasının organizasyonel süreçlerini ve stratejik karar alma mekanizmalarını tümden değiştirmektedir. Büyük veri analitiği, makine öğrenmesi, süreç otomasyonu gibi bileşenleriyle yapay zekâ; artık yalnızca teknik bir araç olmasından ziyade işletmelerin varlıklarını koruyabilmeleri adına stratejik boyut kazanmıştır. Bu dönüşüm sürecinde, teknolojinin kurumsal yapılara entegrasyonunu yönetecek, yönlendirecek ve bu süreçten katma değer üretecek olan asıl aktörler ise işletme yöneticileridir. Yöneticilerin stratejik vizyonları, bakış açıları ve en önemlisi yapay zekâ teknolojisine yönelik geliştirdikleri yaklaşımlar, işletmelerin teknolojik dönüşüm performansını temelden etkilemektedir. İşletme yöneticilerinin yapay zekâ algısı çift yönlü ve karmaşık bir zihinsel yapıya sahiptir. Bunun ilk ayağını fırsat boyutu oluşturmaktadır. Yöneticiler; yapay zekâyı verimlilik artışı, maliyetlerin minimize edilmesi, insan hatalarının azaltılması, öngörüsel analizler yoluyla doğru stratejik kararların alınması ve pazarda sürdürülebilir rekabet avantajı elde edilmesi noktasında benzersiz bir araç olarak

algılamaktadır. Yapay zekanın sunduğu bu fırsatlar, yenilikçi kültürü beslemekte ve yönetsel süreçlerin optimizasyonuna olanak tanımaktadır. Buna karşın, yapay zekânın iş dünyasındaki hız kesmeyen yükselişi, işletme yöneticilerine ciddi manada endişeye kapılmalarına da neden olmakta, algının tehdit boyutunu tetiklemektedir. Yapay zekâ; veri güvenliği ve siber saldırı riskleri, etik ve yasal sorumluluk belirsizlikleri, yüksek kurulum maliyetleri ve çalışan direnci gibi operasyonel tehdit unsurlarını barındırmaktadır. Daha da önemlisi, yapay zekânın gelecekte karmaşık yönetsel kararları da otonom şekilde karar alabilme potansiyeli, yöneticiler arasında işini kaybetme korkusunu ve rol belirsizliğini doğurmaktadır. Dolayısıyla yapay zekâ, işletme yöneticileri için hem kurumsal büyümeyi vadeden stratejik bir fırsat hem de geleneksel yönetsel gücü ve kurumsal güvenliği sarsabilecek yapısal bir tehdit olarak çift tarafı keskin bir bıçak gibi durmaktadır. Literatürde yapay zekânın teknik boyutunu, algoritmik yapısını veya belirli sektörlerdeki operasyonel çıktılarını inceleyen çok sayıda bulunmasına rağmen; bu teknolojiyi yönetim kademesinin zihinsel süreçleri, algı boyutları ve bu algının yarattığı tehdit-fırsat ikilemi üzerinden bütüncül bir yaklaşımla ele alan kavramsal çalışmaların görece sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Bir işletmenin teknolojik adaptasyon başarısı, yöneticinin o teknolojiye atfettiği anlam ve korkularla doğrudan ilişkili olduğundan, bu konunun derinlemesine incelenmesi büyük önem arz etmektedir. Bu gerekçelerden hareketle hazırlanan bu literatür taraması makalesi, işletme yöneticilerinin yapay zekâ algısını tehdit ve fırsat boyutlarıyla kavramsal bir çerçevede incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın, yöneticilerin teknolojiye karşı duruşlarını anlamlandırmaya çalışan yönetim literatürüne katkı sunması ve gelecekte yapılacak saha araştırmalarına yön verecek kavramsal önermeler geliştirmesi hedeflenmektedir.

AMAÇ VE YÖNTEM

Bu çalışmanın amacı işletme yöneticilerinin yapay zekâya (YZ) yönelik algılarının tehdit-fırsat boyutlarını çok katmanlı bütüncül bir yaklaşımla incelemeye yönelik yapılmıştır. Çalışma örgütsel davranış ulusal ve uluslararası yazını derinlemesine araştırılarak, literatür tarama yöntemiyle yapılmıştır. Çalışmanın literatüre katkı vermesi ve işletme yöneticilerine ve profesyonellere de rehber olması hedeflenmektedir.

ARAŞTIRMA

1.Yapay Zekâ ve İşletme Yönetimi İlişkisi

Yapay zekâ, bir bilgisayarın veya bilgisayar tarafından yönetilen bir makinenin belirli bir düzeyde zekâ kullanımını gerektiren iş ve işlemleri, akıl yürütme, anlamlandırma, genelleme yapma ve deneyimlerden öğrenme gibi insana ait özellikleri kullanarak yapabilme yeteneği olarak tanımlanabilir (Erol, 2024). Artut (2019) çalışmasında genel olarak yapay zekâ, mevcut verileri kullanarak kendi kendine öğrenebilen ve gelişebilen bir sistemi ifade etmektedir. Jones vd. (2018) Yapay zekâyı genel olarak insan duygusunu, düşüncesini ve aklını taklit eden makineler olarak tanımlamaktadır.

Yapay zekâ (YZ), bir zamanlar yalnızca bilim kurgu alanında yer alırken, günümüzde toplumu ve iş dünyasını derinden etkileyen bir teknoloji haline gelmiştir. YZ, akıllı telefonlardan ofis uygulamalarına, üretim tesislerinden iş hizmetlerinin dijitalleşmesine kadar geniş bir yelpazede kullanılmaktadır. Bu yaygınlık, iş dünyası ve toplumun dijital dönüşümü ile veri bilimi, makine öğrenmesi ve doğal dil işleme alanlarındaki son gelişmeler sayesinde mümkün olmuştur. Bu teknolojik ilerlemeler, desen tanıma ve verinin daha akıllı biçimde otomatikleştirilmesi gibi olanaklar sunmaktadır (Butler vd., 2023).

Yapay zekânın (YZ) işletmelerdeki rolüne ilişkin akademik tartışma, tehdit ve fırsat ikiliğini ilk kez güvenlik perspektifinden ele alan Brundage ve arkadaşlarının raporu ile ivme kazanmıştır (Brundage vd., 2018). Söz konusu çalışma, otonom sistemlerin kötüye kullanım risklerini vurgulayarak yöneticilerin algısında beliren "tehdit" boyutunu kavramsallaştırmıştır. Paralel dönemde Floridi ve Cowls'un öncülük ettiği "AI for Social Good" akımı, YZ'nin toplumsal ve ekonomik değer yaratma potansiyeline dikkat çekerek fırsat boyutunu kuramsal zemine oturtmuştur (Magesh vd., 2018). Daha sonra, Aghion vd. YZ'nin uzun vadeli büyüme dinamiklerine etkisini makro-iktisadi bakış açısıyla çözümleyerek verimlilik artışını yöneticiler için stratejik bir fırsat olarak tanımlamıştır (Xu vd., 2017).

Sonraki çalışmalar bu ikili çerçeveyi yönetişim, güven ve insan merkezlilik eksenlerinde dahada derinleştirmiştir. Trustworthy AI derlemesi, etik ilkeler ile kurumsal risk yönetimini bütünleştirerek yöneticilerin YZ'ye yönelik güven inşasını nasıl tasarlayabileceğini kapsamlı biçimde incelemiştir (Min vd, 2021). Büyük ölçekli temel modellerin yükselişi, imkân ve risk dengesini yeniden gündeme taşımış; Bommasani ve arkadaşları, modeli ölçeklendirmenin hem rekabet avantajı hem de öngörülemeyen operasyonel tehditler ürettiğini göstermiştir (Bommasani vd., 2021). Son olarak insan-merkezli YZ anketi, karar vericilerin sistem tasarımına katılımının algılanan fayda-tehdit dengesini olumlu yönde etkilediğini rapor ederek literatürdeki kurumsal kabul tartışmasına katkı sunmuştur (Suresh ve Guttag., 2019). Bu doğrultuda, yönetici algısına dair mevcut yazın, YZ'nin stratejik fırsatlarını en üst düzeye çıkarırken güvenlik, etik ve yönetişim risklerini asgariye indirmeye odaklanan bütüncül bir yaklaşımın önemini vurgulamaktadır.

1.1. Yönetsel Karar Alma Süreçlerinde Yapay Zekâ'nın Rolü ve İnsan Faktörü

Yapay zekânın işletme yönetimine entegrasyonu, yöneticilerin karar alma süreçlerinde önemli değişiklikler yaratmaktadır. YZ, organizasyonel ödül sistemlerinin ve çalışan tepkilerinin şekillendirilmesinde yöneticilere yeni olanaklar sunarken, bu teknolojinin yeteneklerinin dikkatlice değerlendirilmesi gerekmektedir. Yöneticilerin, yapay zekânın kararlarını sürekli olarak gözden geçirmesi ve gerektiğinde bu kararları geçersiz kılması, organizasyonun değerleriyle uyumun korunmasında kritik bir rol oynamaktadır (Kantos, 2011).

1.2. Gizlilik, Performans ve Şeffaflık Dengesi

İşletmelerde YZ'nın kullanımı, verimlilik artışı ile kişisel ve profesyonel verilerin korunması arasındaki hassas dengeyi gündeme getirmektedir. Yöneticiler, YZ'dan maksimum fayda

sağlarken çalışanların bilgilerinin gizliliğini koruyacak şeffaf ve açık politikalar geliştirmek zorundadır. Çalışanların, hangi yapay zekâ teknolojilerinin kullanıldığı, bu teknolojilerin hangi verileri topladığı ve bu verilerin nasıl korunduğu konusunda bilgilendirilmesi gerekmektedir. Bu tür bir şeffaflık, çalışanlar arasında güvenin tesis edilmesine ve yapay zeka teknolojileriyle sorumlu ve etkin bir şekilde etkileşim kurulmasına olanak tanımaktadır (Vaishnav., 2024).

2. Yöneticilerin Yapay Zekâ Algısını Etkileyen Faktörler

2.1. Kültürel ve Sosyo-Demografik Farklılıklar

Yapay zekâ (YZ) teknolojilerinin işletme yönetiminde artan kullanımı, yöneticilerin bu teknolojilere yönelik algılarını şekillendiren çeşitli kültürel ve sosyo-demografik faktörlerin önemini ortaya koymaktadır. Yapılan çapraz-kültürel ampirik çalışmalar, farklı ülkelerden ve toplumsal arka planlardan gelen bireylerin YZ'ya dair risk ve fırsat algılarında belirgin farklılıklar olduğunu göstermektedir. Özellikle, YZ tarafından yönetilme olasılığı, uluslararası düzeyde geleceğin iş gücü adayları tarafından en büyük YZ riski olarak algılanmaktadır. Bu durum, yöneticilerin YZ'ya yönelik tehdit algısının, bulundukları kültürel çevre ve toplumsal normlardan önemli ölçüde etkilendiğini göstermektedir. Ayrıca, bölgesel ve dini faktörlerin de YZ algısında anlamlı farklılıklar yarattığı, Bayesian çok seviyeli modelleme ile yapılan analizlerde ortaya konmuştur (Mantello vd.,2021).

Bu bulgular, yöneticilerin YZ'ya yönelik tutumlarının yalnızca bireysel deneyim ve bilgi düzeyleriyle değil, aynı zamanda içinde bulundukları toplumsal ve kültürel bağlamla da yakından ilişkili olduğunu göstermektedir.

2.2. Eğitim ve Bilimsel İletişimin Rolü

Yöneticilerin YZ algısını etkileyen bir diğer önemli faktör ise eğitim düzeyi ve bilimsel iletişim kalitesidir. Araştırmalar, YZ'nın iş yerindeki riskleri konusunda bilgi eksikliği ve yanlış anlamaların yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, YZ'ye yönelik korku ve tehdit algısının artmasına neden olabilmektedir. Özellikle, YZ'nın yönetim süreçlerinde kullanımıyla ilgili bilgi ve farkındalık düzeyinin düşük olduğu ortamlarda, yöneticiler YZ'yı daha çok bir tehdit olarak algılayabilmektedir. Bu nedenle, YZ'nın potansiyel riskleri ve fırsatları hakkında daha iyi eğitim ve etkili bilimsel iletişim stratejilerinin geliştirilmesi gerekmektedir (Mantello vd.,2021).

Böylece, yöneticilerin YZ'ya yönelik algılarında ortaya çıkan bilgi eksikliği ve kaygıların azaltılması, daha dengeli ve gerçekçi bir değerlendirme yapılmasına olanak sağlayacaktır.

3. Yapay Zekânın Tehdit Olarak Algılanma Nedenleri

3.1. Veri Kalitesi ve Güvenilirliği Endişeleri

Yapay zekânın işletme süreçlerinde tehdit olarak algılanmasının temel nedenlerinden biri, veri kalitesi ve güvenilirliğiyle ilgili endişelerdir. YZ sistemlerinin etkin ve doğru çalışabilmesi için yüksek kaliteli, doğru ve güncel verilere ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak, verilerin eksik, hatalı veya önyargılı olması, YZ'nın yanlış kararlar vermesine ve işletme süreçlerinde beklenmeyen olumsuz sonuçlara yol açmasına neden olabilir. Bu durum, yöneticiler açısından YZ'nın

güvenilirliğini sorgulamalarına ve teknolojiyi bir tehdit olarak görmelerine yol açmaktadır. Veri kalitesine ilişkin bu endişeler, YZ'nın işletme süreçlerine entegrasyonunda önemli bir engel olarak öne çıkmaktadır.

3.2. Etik Sorunlar ve Yasal Düzenlemeler

Yapay zekânın tehdit olarak algılanmasının bir diğer önemli nedeni, etik sorunlar ve yasal düzenlemelerle ilgili belirsizliklerdir. YZ'nın uygulamalarının karar alma süreçlerinde şeffaflık eksikliği, önyargılı algoritmaların kullanımı ve kişisel verilerin gizliliği gibi etik kaygılar, yöneticilerin bu teknolojilere temkinli yaklaşmasına neden olmaktadır. Ayrıca, yapay zeka nın kullanımına ilişkin yasal düzenlemelerin henüz tam olarak oturmamış olması, işletmelerin hukuki risklerle karşı karşıya kalma olasılığını artırmaktadır (Zuboff, 2023).

Bu tür etik ve yasal belirsizlikler, yöneticilerin YZ'ı bir fırsattan ziyade potansiyel bir tehdit olarak değerlendirmelerine yol açmaktadır.

3.3. Uygulama ve Entegrasyon Zorlukları

Yapay zekânın işletme süreçlerine entegrasyonu sırasında karşılaşılan uygulama zorlukları da, yöneticilerin bu teknolojiyi tehdit olarak algılamasında etkili olmaktadır. Yapay zeka nın kurulumu ve işletilmesi, önemli ölçüde teknik bilgi, altyapı yatırımı ve organizasyonel değişim gerektirmektedir. Bu süreçte yaşanabilecek aksaklıklar, maliyet artışları ve iş süreçlerinde ortaya çıkabilecek uyumsuzluklar, yöneticilerin yapay zekayâ karşı çekinceli yaklaşmasına neden olmaktadır. Ayrıca, YZ'nın mevcut iş süreçlerine entegrasyonunda yaşanabilecek başarısızlıklar, işletmelerin rekabet gücünü olumsuz etkileyebileceği için, yöneticiler bu teknolojiyi bir risk unsuru olarak değerlendirebilmektedir (Dias ve Lauretta, 2024).

4. Yapay Zekânın Fırsat Olarak Algılanma Nedenleri

4.1. Dijital Dönüşüm ve Yenilikçilik Potansiyeli

Yapay zeka'nın işletmelerde fırsat olarak algılanmasının temel nedenlerinden biri, dijital dönüşüm süreçlerine sağladığı katkı ve yenilikçilik potansiyelidir (Kayacı, 2025). YZ, veri bilimi, makine öğrenmesi ve doğal dil işleme gibi alanlardaki son gelişmeler sayesinde, işletmelerin veri kullanımını daha akıllı ve desen tanıma odaklı biçimde otomatikleştirmesine olanak tanımaktadır. Bu teknolojik ilerlemeler, işletmelerin üretimden hizmet sunumuna kadar birçok alanda süreçlerini dijitalleştirerek verimlilik artışı ve maliyet avantajı elde etmelerini mümkün. YZ'nın bu şekilde yaygınlaşması, işletmelerin rekabet avantajı elde etme ve pazarda farklılaşma fırsatlarını artırmaktadır (Hajiyev, 2022). Ayrıca YZ'nın sunduğu otomasyon ve veri analitiği imkanları, işletmelerin yenilikçi ürün ve hizmetler geliştirmesine, müşteri deneyimini iyileştirmesine ve yeni iş modelleri oluşturmasına olanak sağlamaktadır (Agarwal, 2018).

Bu bağlamda, yapay zekânın fırsat olarak algılanmasında, teknolojinin sunduğu yenilikçilik kapasitesi ve dijital dönüşüm süreçlerine entegrasyonunun önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

4.2. Organizasyonel Vizyon ve Stratejik Uyum

Yapay zekânın fırsat olarak değerlendirilmesinde üst düzey yöneticilerin geliştirdiği organizasyonel vizyonun ve stratejik uyumun önemi büyüktür. Swanson ve Ramillier'in vurguladığı gibi, üst yönetimin teknolojiye ilişkin bir "organizing vision" geliştirmesi, YZ'nın işletme süreçlerine entegrasyonunda kritik bir rol oynamaktadır (Şafaklı, 2005). Bu vizyon, üç temel işlevi yerine getirir: Birincisi, teknolojinin yeteneklerinin doğru şekilde yorumlanması ve işletme için nasıl yenilikçi bir şekilde kullanılabileceğinin anlaşılmasıdır. İkincisi, yapay zekânın benimsenmesi gerekliliğinin ve işletme süreçleri ile karar alma mekanizmalarını desteklemedeki rolünün meşrulaştırılmasıdır. Üçüncüsü ise, yapay zekânın benimsenmesi, uygulanması ve etkin kullanımı için gerekli olan finansal, teknik ve insan kaynaklarının harekete geçirilmesidir. Bu süreçler, işletmelerin yapay zekadan maksimum fayda sağlamasını ve teknolojinin sunduğu fırsatları stratejik olarak değerlendirmesini mümkün kılmaktadır (Butler vd., 2023).

4.3. Bilgi ve Yetenek Gelişimi ile Rekabet Avantajı

Yapay zekanın fırsat olarak algılanmasının bir diğer nedeni, işletmelerin rekabet avantajı elde etme arayışında bilgi ve yetenek gelişiminin kritik rol oynamasıdır. Yöneticiler için temel zorluklar arasında, yapay zekanın özellik ve işlevlerini anlamak, uygun iş kullanım alanlarını belirlemek ve yapay zeka tabanlı rekabetçi stratejiler geliştirmek yer almaktadır (Thierer vd., 2017). Bu bağlamda, işletmelerin çalışanlarını YZ konusunda yetkinleştirmesi, dışarıdan uzman istihdam etmesi veya projeleri dış kaynaklara devretmesi gibi stratejik kararlar gündeme gelmektedir. Doğru bilgi ve yetenek altyapısının oluşturulması, YZ'nın işletme hedefleriyle uyumlu şekilde kullanılmasını ve yatırım getirisinin maksimize edilmesini sağlamaktadır (Butler vd., 2023).

Bu nedenle, bilgi ve yetenek gelişimi, yapay zekanın fırsat olarak algılanmasında belirleyici bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

5. Bölgesel, Kültürel ve Sektörel Farklılıkların Yapay Zekâ Algısına Etkisi

Yapay zekâya yönelik algılar, bireylerin bulundukları bölgesel ve ekonomik koşullara göre önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Ekonomik olarak daha az gelişmiş bölgelerde (Afrika, Okyanusya, Orta Asya gibi) YZ yöneticilerine karşı endişe düzeyinin daha düşük olduğu gözlemlenmiştir. Buna karşılık, ekonomik olarak daha gelişmiş bölgelerde (Avrupa, Kuzey Amerika) ise yapay zekâya karşı daha temkinli ve çekingen bir yaklaşım sergilenmektedir. Japonya'da %64, Güney Kore'de %56 ve Çin'de %42 oranında katılımcı, yapay zekâ yöneticilerine karşı kabul edici bir tutum sergilemiştir (Mantello vd.,2021).

Bu bulgular, bölgesel ve ekonomik farklılıkların YZ'a yönelik algı ve tutumlarda belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir. Kültürel ve dini faktörler de yapay zekâya yönelik algıların şekillenmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu durum, kültürel ve dini farklılıkların yapay zekâya yönelik algı ve tutumlarda belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır.

Sektörel düzeyde ise, işyerinde gözetim teknolojilerinin varlığına dair farkındalık, çalışanların örgütsel bağlılık düzeyini olumsuz etkileyebilmektedir. Akıllı gözetim teknolojilerinin kullanıldığı sektörlerde çalışanlar, bu teknolojilerin varlığından haberdar olduklarında, örgütsel bağlılıklarında azalma gözlemlenmiştir. Ayrıca, YZ'nın yanlış anlaşılması ve çalışanlar arasında bilgi eksikliği, teknolojinin potansiyelinden tam anlamıyla yararlanılmasının önünde önemli bir engel oluşturmaktadır. Bu nedenle, sektörel farklılıklar ve çalışanların teknolojiye yönelik bilgi düzeyi, yapay zekâya ilişkin tehdit ve fırsat algılarının şekillenmesinde kritik bir rol oynamaktadır (Ubellacker, 2025).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, işletme yöneticilerinin yapay zekâya yönelik algılarını çok boyutlu bir perspektiften incelemiş ve literatürdeki temel eğilimleri ortaya koymuştur. Araştırmalar sonucunda elde edilen bulgulara göre; yöneticilerin YZ'yi hem fırsat hem de tehdit olarak değerlendirdiğini göstermektedir. YZ'nın yönetsel karar alma süreçlerinde insan faktörüyle birlikte önemli bir rol oynadığı, ancak veri kalitesi, etik sorunlar, yasal düzenlemeler ve entegrasyon zorluklarının tehdit algısını artırdığı belirlenmiştir. Buna karşılık, dijital dönüşüm, yenilikçilik potansiyeli, organizasyonel vizyon ve rekabet avantajı gibi unsurlar YZ'nın fırsat olarak algılanmasını desteklemektedir.

Yöneticilerin YZ algısını etkileyen faktörler arasında kültürel, sosyo-demografik farklılıklar ile eğitim ve bilimsel iletişimin önemi vurgulanmıştır. Sektörel, bölgesel ve kültürel farklılıklar da YZ'ya yönelik tutumlarda belirleyici olmaktadır. Literatürde, YZ yetkinlikleri ve bilgi eksikliğinin karar verme süreçlerine etkisi öne çıkarken, uygulamalı deneyim ve eş düzey öğrenmenin teşviki, sistematik yönetişim ve politika geliştirme ile güven ortamlarının oluşturulması geleceğe yönelik temel öneriler arasında yer almaktadır.

YZ'nın fırsat ve tehdit boyutlarının yöneticiler tarafından nasıl algılandığını etkileyen mikro ve makro düzey faktörleri birlikte incelemesi, literatürdeki önemli bir boşluğu dolduracaktır. Bunun yanı sıra, YZ'nin sürdürülebilir ve değer artırıcı bir kaynak olarak konumlandırılmasına yönelik stratejilerin geliştirilmesi ve test edilmesi de gelecek araştırmalar için önemli bir alan olarak öne çıkmaktadır

Sonuç olarak, işletme yöneticilerinin YZ'ya ilişkin algıları dinamik ve çok katmanlı bir yapıdır. Bu alanda daha fazla uygulamalı araştırmaya, kültürel ve sektörel farklılıkların derinlemesine incelenmesine ve yöneticilerin YZ ile ilgili bilgi ve yetkinliklerinin artırılmasına ihtiyaç vardır. Gelecekteki çalışmaların, YZ'nın işletme yönetimindeki rolünü daha iyi anlamak ve yöneticilerin bu teknolojiyi etkin biçimde benimsemelerini sağlamak için bütüncül ve disiplinlerarası yaklaşımlar geliştirmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Butler, T, Espinoza-Limón A. ve Seppälä, S. (2023). Towards a Capability Assessment Model for the Comprehension and Adoption of AI in Organisations, arXiv:2305.15922 [cs.CY cs.AI cs.SE], https://arxiv.org/abs/2305.15922

Brundage, M., Avin, S., Clark, J., Toner, H., Eckersley, P. vd., (2018). The Malicious Use of Artificial Intelligence: Forecasting, Prevention, and Mitigation, arXiv:1802.07228 [cs.AI cs.CR cs.CY], https://arxiv.org/abs/1802.07228

Magesh, V., Balaji, K. ve Abirami, C. 2018). Certain classes of bi-univalent functions related to Shell-like curves connected with Fibonacci numbers, arXiv:1810.06216 [math.CV], https://arxiv.org/abs/1810.06216

Xu, X, Zeng, Y., Guan, Y. L. ve Zhang, R. (2017). Overcoming Endurance Issue: UAV-Enabled Communications with Proactive Caching, arXiv:1712.03542 [cs.IT math.IT], https://arxiv.org/abs/1712.03542

Min, S. W., Wu, K., Huang, S., Hidayetoğlu, M., Xiong, J. vd., (2021). PyTorch-Direct: Enabling GPU Centric Data Access for Very Large Graph Neural Network Training with Irregular Accesses, arXiv:2101.07956 [cs.LG cs.PF], https://arxiv.org/abs/2101.07956

Bommasani, R., D., Hudson, A., Adeli, E., Altman, R., Arora, S. Vd., (2021). On the Opportunities and Risks of Foundation Models, arXiv:2108.07258 [cs.LG cs.AI cs.CY], https://arxiv.org/abs/2108.07258

Suresh, H. ve Guttag, J. V. (2019). A Framework for Understanding Sources of Harm throughout the Machine Learning Life Cycle, arXiv:1901.10002 [cs.LG stat.ML], https://arxiv.org/abs/1901.10002

Vaishnav, L., Singh, S. ve Cornell, K. A. (2024). Transparency, Security, and Workplace Training & Awareness in the Age of Generative AI, arXiv:2501.10389 [cs.CY], https://arxiv.org/abs/2501.10389

Mantello, P., Ho, M. T., Nguyen, M. H.ve Vuong, Q. H. (2021). My Boss the Computer: A Bayesian analysis of socio-demographic and cross-cultural determinants of attitude toward the Non-Human Resource Management, arXiv:2102.04213 [cs.CY], https://arxiv.org/abs/2102.04213

Dias, F. S. ve Lauretta, G. A. (2024). The Transformative Impact of AI and Deep Learning in Business: A Literature Review, arXiv:2410.23443 [cs.CY], https://arxiv.org/abs/2410.23443

Ubellacker, T. (2025). Making Sense of AI Limitations: How Individual Perceptions Shape Organizational Readiness for AI Adoption," arXiv:2502.15870 [cs.CY cs.AI cs.HC], https://arxiv.org/abs/2502.15870

Agarwal, P. K. (2018). Public administration challenges in the world of AI and bots. *Public Administration Review*, 78(6), 917-921.

Artut, S. (2019). Yapay Zeka Olgusunun Güncel Sanat Çalışmalarındaki Açılımları. *İnsan ve İnsan Dergisi*, 6(22), 767- 783. https://doi.org/10.29224/insanveinsan.478162

Erol, V. (2024). Yapay Zekânın Kamu Yönetimine Etkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (82), 11- 25. https://doi.org/10.51290/dpusbe.1476745

Jones LD, Golan D, Hanna SA, Ramachandran M.(2018). Artificial intelligence, machine learning and the evolution of healthcare: A bright future or cause for concern? Bone Joint Res. May 5;7(3):223-225. doi: 10.1302/2046- 3758.73.BJR-2017-0147.R1. PMID: 29922439; PMCID: PMC5987686. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC5987686/pdf/bonejointres-07-223.pdf. Erişim Tarihi: 07/05/2025

Kayacı, M. (2025). Yapay Zekâ Teknolojisinin Kamu Yönetimine Etkileri: Fırsatlar Açısından Bir Değerlendirme. *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi*, 9(1), 408-426.

Zuboff, S. (2023). The age of surveillance capitalism. In Social theory re-wired (pp. 203-213). Routledge.

Thierer, A., O'Sullivan, A., & Russell, R. (2017). Artificial intelligence and public policy. *Arlington, VA: Mercatus Center,* George Mason University

Kantos, Z. E. (2011). Örgüt metaforlarında liderlik: Kavramsal bir çözümleme. *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* 1(1), 135-158

Hajiyev, K. (2022). İşletme yönetiminde yapay zeka kullanımı ve yönetici yetkinlikleri: Sanayi işletmeleri araştırması [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şafaklı, O. V. (2005). KKTC'deki kamu bankalarında liderlik stilleri üzerine bir çalışma. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 6(1), 132–143.

ÖRGÜTLERDE YAPAY ZEKA KULLANIMININ ÇALIŞANLARIN ÖRGÜTSEL BAĞLILIK ALGILARINA ETKİSİ

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE USE IN ORGANIZATIONS ON EMPLOYEES' PERCEPTIONS OF ORGANIZATIONAL COMMITMENT

Cihan KARA
Dr., Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
ORCID ID: 0000-0002-8230-810X

ÖZET

Günümüzde dijital dönüşümün en dinamik unsurlarından biri olan yapay zekâ (YZ) teknolojileri, modern organizasyonlarda iş tasarımlarını ve stratejik süreçleri yeniden şekillendirirken, insan kaynağının önemli unsuru olan psikolojik dinamikleri de kökünden değiştirmektedir. Örgütsel davranış yazınında kurumsal aidiyetin ve performansın en temel belirleyicilerinden biri olarak kabul edilen örgütsel bağlılık algısı; duygusal, devam ve normatif bağlılık şeklindeki üç boyutuyla günümüzün dijitalleşen iş ortamlarında algoritmik etkileşimlerden doğrudan etkilenmektedir. İş süreçlerine dahil edilen bu ileri teknolojiler, çalışanların iş rollerini, kurumsal algılarını ve örgütleriyle kurdukları bağın doğasını yeniden şekillendirmektedir. Teknolojik dönüşümün bu yeni evresi, iş yerindeki etkileşimleri insan-insan boyutundan insan-makine boyutuna taşımakta ve örgütsel davranış yazınına yeni tartışma alanları kazandırmaktadır. Bu çalışmanın amacı, örgütlerde yapay zekâ kullanımının çalışanların örgütsel bağlılık algıları üzerindeki etkilerini mevcut örgütsel davranış yazını çerçevesinde kapsamlı bir şekilde incelemektir. Nitel bir yaklaşımla, literatür taraması yöntemi kullanılarak yürütülen bu çalışmada elde edilen bulgulara göre, yapay zekanın insan kaynakları, üretim, operasyonel verimlilik ve karar destek sistemleri gibi çeşitli alanlarda örgütlere önemli fırsatlar sunduğunu göstermektedir. Ancak, yapay zekânın çalışan deneyiminde hem olumlu hem de olumsuz sonuçlar doğurabileceği ortaya konmuştur. Çalışanların yapay zekâya yönelik algıları, onların örgütsel bağlılık düzeylerini doğrudan etkilemektedir. Fırsat boyutları arasında iş süreçlerinin kolaylaşması, verimlilik artışı ve çalışanların stratejik kararlara daha fazla odaklanabilmesi yer alırken tehdit boyutları arasında ise iş güvencesi kaygısı, yabancılaşma ve adalet algısında bozulma olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca, sektörel, bölgesel, kültürel ve dini farklılıkların, çalışanların yapay zekaya ve örgütsel bağlılığa yönelik tutumlarında belirleyici olduğu saptanmıştır. Geleceğe yönelik olarak, yapay zekanın örgütsel bağlılık dinamiklerini dönüştürmeye devam edeceği öngörülmektedir. Bu nedenle, örgütlerin yapay zekâ uygulamalarında şeffaflık, adalet ve katılımı ön planda tutmaları, çalışanların teknolojiye adaptasyonunu desteklemeleri ve sektörel-kültürel farklılıkları göz önünde bulundurmaları önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zeka Kullanımı, Örgütsel Bağlılık, Örgütsel Davranış, Algoritmik etkileşim.

ABSTRACT

Artificial intelligence (AI) technologies one of the most dynamic elements of today's digital transformation are reshaping job designs and strategic processes in modern organizations while fundamentally altering the psychological dynamics that constitute a crucial aspect of human resources. The perception of organizational commitment recognized in organizational behavior literature as a fundamental determinant of organizational belonging and performance is directly influenced by algorithmic interactions within today's increasingly digital work environments across its three dimensions: affective, continuance, and normative commitment. Integrated into business processes, these advanced technologies reshape employees' job roles, their perceptions of the organization, and the nature of the bond they form with their organization. This new phase of technological transformation shifts workplace interactions from the human-human dimension to the human-machine dimension, introducing new areas of discourse to the organizational behavior literature. This study aims to comprehensively examine the impact of AI usage in organizations on employees' perceptions of organizational commitment within the framework of existing organizational behavior literature. Findings from this study conducted using a qualitative approach and a literature review methodology indicate that AI offers significant opportunities to organizations in various areas such as human resources, production, operational efficiency, and decision support systems. However, it has been revealed that AI can yield both positive and negative outcomes regarding the employee experience. Employees' perceptions of AI directly influence their levels of organizational commitment. While the opportunity dimensions include the streamlining of business processes, increased productivity, and the ability of employees to focus more on strategic decisions, the threat dimensions are characterized by concerns regarding job security, alienation, and a diminished sense of fairness. Furthermore, it has been determined that sectoral, regional, cultural, and religious differences play a decisive role in shaping employees' attitudes toward artificial intelligence and organizational commitment. Looking ahead, it is anticipated that artificial intelligence will continue to transform the dynamics of organizational commitment. Therefore, it is recommended that organizations prioritize transparency, fairness, and participation in their artificial intelligence implementations, support employee adaptation to the technology, and take sectoral and cultural differences into account.

Keywords: Artificial Intelligence Usage, Organizational Commitment, Organizational Behavior, Algorithmic Interaction.

GİRİŞ

21. yüzyılda dijital dönüşüm süreçleriyle birlikte, iş dünyası köklü bir yapısal değişimle karşı karşıya kalmıştır. Bu değişimin en dinamik ve dönüştürücü unsurlarından biri şüphesiz yapay zekâ (YZ) teknolojileridir. Günümüz örgütlerinde yapay zekâ yalnızca rutin operasyonların otomasyonunu sağlayan teknik bir araç olmaktan çıkmış, stratejik karar alma mekanizmalarına

katılan, iş süreçlerini optimize eden ve insan kaynakları uygulamalarını yeniden şekillendiren önem bir aktör konumuna gelmiştir. Yapay zekânın iş yaşamına bu denli hızlı entegre olması, örgütlerin operasyonel verimlilik ve çeviklik kazanmasına katkı sağlarken, aynı zamanda işin insani boyutunu ve çalışan psikolojisini de derinden etkilemektedir. Teknolojinin sunduğu bu yeni iş ekosistemi, çalışanların örgüte yönelik tutum, davranış ve algılarını kaçınılmaz olarak dönüştürmektedir. Örgütsel psikoloji ve insan kaynakları yönetimi yazınında, işletmelerin sürdürülebilir başarı elde etmelerindeki en kritik unsurlardan birinin çalışanların örgütsel bağlılığı olduğu kabul edilmektedir. Örgütsel bağlılık; çalışanın örgütün amaç ve değerlerini benimsemesi, bu amaçlar doğrultusunda çaba gösterme isteği ve örgüt üyeliğini devam ettirme arzusu olarak tanımlanmaktadır. Güçlü bir örgütsel bağlılık algısı; yüksek iş performansı, düşük iş gücü devri ve artan iş tatmini gibi olumlu yönetsel çıktılarla doğrudan ilişkilidir. Ancak yapay zekâ uygulamalarının iş süreçlerine dahil edilmesiyle birlikte, çalışanların bu bağlılık algısında kırılmalar veya yeni boyutlar meydana gelmektedir. YZ entegrasyonu; bir yandan çalışanların iş yükünü hafifleterek ve karar alma süreçlerini destekleyerek örgütsel bağlılığı olumlu etkileyebilirken, diğer yandan işini kaybetme korkusu (yapay zekâ kaygısı), yabancılaşma ya da algılanan örgütsel adalet duygusunun zedelenmesi gibi nedenlerle bağlılık algısına zarar verebilmektedir. Bu çalışmanın temel amacı, örgütlerde yapay zekâ kullanımının çalışanların örgütsel bağlılık algısı üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik yapılmıştır. Araştırma kapsamında, YZ teknolojilerinin işe entegrasyon düzeyinin örgütsel bağlılığın boyutları üzerindeki rolü incelenecektir. Ayrıca yapay zekânın çalışan deneyiminde hem olumlu hem de olumsuz katkıları derinlemesine incelenip bütüncül bir yaklaşımla ortaya konacaktır.

AMAÇ VE YÖNTEM

Bu çalışmanın amacı, örgütlerde yapay zekâ kullanımının çalışanların örgütsel bağlılık algıları üzerindeki etkilerini mevcut ulusal ve uluslararası örgütsel davranış yazını çerçevesinde kapsamlı bir şekilde incelemektir. Nitel bir yaklaşımla, literatür taraması yöntemi kullanılarak yürütülen çalışmanın hem yapay zekâ çağında insan kaynakları stratejileri geliştiren uygulayıcılara rehberlik etmesi hem de örgütsel davranış yazınında YZ ve çalışan tutumları arasındaki ilişkiyi açıklayan teorik modellere katkı sağlaması hedeflenmektedir.

ARAŞTIRMA

Yapay Zekâ Teknolojilerinin Örgütlerde Kullanım Alanları

Yapay zekâ, karmaşık ve değişken bir ortamda öğrenen, karar veren, bilgisini ve seçimlerini insanlarla paylaşan yapay bir varlık, bir başka ifadeyle düşünen bir varlık olarak tanımlanmaktadır (Gezici, 2023). Bir başka tanıma göre yapay zeka, normalde insan zekasını gerektiren işleri yapabilecek sistemler geliştirmeyi içeren bilgisayar programları yapma mühendisliği veya bilimidir (Pirim, 2006). Makinelerin yargıya varabilme, önceki bilgilerden yararlanma, planlama, depolama, iletişim kurma, kavrama yeteneğine sahip olabilmesini hedefleyen bir bilimdir (Demirhan, Kılıç ve Güler, 2010). Yapay zekânın büyük veri tabanlarında arama yaptığı, sınırlı makine öğrenimi ile belirli sorunları çözdüğü ve belirli bir

çerçeve içinde karar verdiği bilinmektedir (Oosthuizen, 2022). Makine öğrenmesi, derin öğrenme, veri madenciliği, doğal dil işleme, görüntü işleme olarak farklı yapay zekâ teknikleri bulunmaktadır (Özgür, 2021).Yapay zeka teknolojilerinin örgütlerdeki en yaygın kullanım alanlarından biri insan kaynakları süreçlerinin otomasyonudur. Günümüzde, küresel ölçekte farklı büyüklükteki işletmelerin yaklaşık %40'ı insan kaynakları fonksiyonlarında yapay zeka destekli uygulamaları entegre etmektedir. Bu uygulamalar, işe alım, çalışan performansının izlenmesi, eğitim ve gelişim gibi temel insan kaynakları süreçlerinde otomasyon sağlayarak verimliliği artırmaktadır. Ayrıca, yapay zekâ destekli otomasyonun, çalışanların iş süreçlerine adaptasyonunu hızlandırdığı ve iş gücü planlamasında daha esnek çözümler sunduğu görülmektedir (Vaishnav vd., 2024).

Yapay zekâ teknolojilerinin bir diğer önemli kullanım alanı ise üretim ve operasyonel süreçlerin iyileştirilmesidir. Yapay zekâ tabanlı sistemler, iş akışlarını optimize ederek kaynak kullanımını en üst düzeye çıkarmakta ve üretim süreçlerinde esneklik sağlamaktadır. Ayrıca, bu teknolojiler sayesinde çalışanların karmaşık yapay zekâ sistemlerini anlaması ve bu sistemlerle etkili bir şekilde etkileşim kurması, örgütlerin genel verimliliğini ve rekabet gücünü artırmaktadır (Ubellacker, 2025).

Yapay zekâ teknolojileri, örgütlerde karar alma süreçlerinde de önemli bir rol oynamaktadır. Yapay zekâ destekli veri analizleri, pazar eğilimleri ve müşteri davranışları hakkında değerli öngörüler sunarak stratejik iş kararlarının alınmasını desteklemektedir. Bu tür karar destek sistemleri, yöneticilerin daha hızlı ve isabetli kararlar almasına olanak tanırken, örgütlerin değişen piyasa koşullarına daha etkin bir şekilde uyum sağlamasını mümkün kılmaktadır. Ayrıca, çalışanların ve yöneticilerin yapay zekâ farkındalığı, bu teknolojilerin örgüt içinde etkin ve verimli bir şekilde kullanılmasını sağlayarak, örgütsel öğrenme ve yenilikçilik kapasitesini artırmaktadır (Vaishnav vd., 2024).

Örgütsel Bağlılık Kavramı ve Boyutları

Örgütsel bağlılık işgörenin çalıştığı örgüt ile özdeşleşerek, örgütün değerlerini benimseyerek örgütün amaç ve hedeflerine ulaşması için çaba göstermesinin ve örgütte çalışmayı sürdürme isteğinin ölçüsü olarak tanımlanmaktadır (Çöl, 2004). Celep (2000) çalışmasında örgütsel bağlılığı, "bir örgütün bireyden beklediği formal ve normatif beklentilerin ötesinde, bireyin bu amaç ve değerlere yönelik davranışlarıdır" şeklinde tanımlamaktadır. Ayrıca Özsoy (2004) çalışmasında örgütsel bağlılığı, bireyin örgüt menfaatlerini kendi menfaatlerinin önünde tutması olarak tanımlamaktadır. Örgütsel bağlılık, örgütlerin varlıklarını koruma etkinlik ve hedeflerinin temel unsurudur. Bunun nedeni ise örgütsel bağlılığı olan bireyler daha uyumlu, daha üretken, daha sadık ve sorumlu çalışmakta ve böylece örgüte maliyet avantajı ve performans kazandırmaktadır (Balcı, 2003). Örgütsel bağlılığı yüksek olan bireyler, örgütün amaç ve değerlerine güçlü bir biçimde inanır ve beklentilerine karşılık verirler (Balay, 2000). Örgütsel bağlılığı; demegrafik faktörlerin daha az, örgütsel ödüller ve iş değerlerinin ise daha çok etkilediği belirtilmektedir (Oliver,1990).

Örgütsel bağlılık, çağdaş iş dünyasında insan kaynaklarının rekabet avantajı sağlamadaki merkezi rolüyle birlikte, hem akademik hem de uygulamalı yönetim literatürün de önemli bir araştırma konusu haline gelmiştir. Örgütlerin çalışanlarını elde tutma ve işe alma süreçlerine gösterdikleri özen, kapsamlı refah programları sunmaları ve çalışanlar için elverişli bir çalışma ortamı yaratma çabaları, örgütsel bağlılığın önemini vurgulamaktadır (Hessari vd., 2023).

Örgütsel bağlılık kavramı, bireyin belirli bir örgütte kalma isteği, örgüt için önemli çaba harcamaya gönüllü olması ve örgütün değer ve hedeflerini benimsemesi şeklinde tanımlanmıştır. Bu kavram, zaman içinde farklı dönemlerde çeşitli şekillerde ele alınmış ve çok boyutlu bir olgu olarak kavramsallaştırılmıştır. Başlangıçta Howard Becker'in yan faydalar (side-bets) yaklaşımıyla, bireylerin örgütte biriktirdikleri ve ayrıldıklarında kaybedecekleri değerli yatırımlar ön plana çıkmıştır. Sonrasında ise, örgütsel bağlılık daha çok psikolojik bir bağ olarak ele alınmış ve duygusal bağlılık tek boyutlu bir yapı olarak tanımlanmıştır. Ancak, Allen ve Meyer'in öncü çalışmalarıyla birlikte, örgütsel bağlılık üç boyutlu bir modelle açıklanmıştır: duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık (Wasti, 2000).

Duygusal bağlılık, bireyin örgüte olan duygusal bağı, örgütle özdeşleşmesi ve örgütte çalışmaya devam etme eğilimini içerir. Bu boyut, bireyin örgütle olan aidiyet hissini ve örgütün amaçlarını içselleştirmesini yansıtır. Devam bağlılığı ise, Becker'in yatırım teorisine dayanmaktadır ve bireyin örgütte geçirdiği süre boyunca biriktirdiği sermayenin kaybedilmesinin maliyetli olacağı düşüncesine dayanır. Yani, çalışanlar örgütten ayrılmanın getireceği olumsuz sonuçların farkında oldukları için örgütte kalmaya devam ederler. Son olarak, normatif bağlılık, bireyin örgüte karşı hissettiği ahlaki zorunluluk ve sorumluluk duygusundan kaynaklanır; çalışanlar, örgütte kalmayı bir görev olarak görürler (Hessari vd., 2023).

Bu çok boyutlu yaklaşım, örgütsel bağlılığın yalnızca tek bir psikolojik süreçten ibaret olmadığını, aksine duygusal, rasyonel ve normatif unsurların birleşiminden oluşan karmaşık bir yapı olduğunu göstermektedir. Allen ve Meyer'in modelinin yönetim uygulamalarında ve örgütsel araştırmalarda yaygın olarak benimsenmesi, örgütsel bağlılığın ölçülmesi ve geliştirilmesi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Yapay Zekâ Uygulamalarının Çalışanların Bağlılık Algısına Etkisi

Çalışanların örgütsel bağlılık algılarının teknoloji değişimlerinden nasıl etkilendiğine yönelik literatür, öncelikle yapay zekânın istihdam yapısını dönüştürücü potansiyelini vurgulayan makalelerle başlamıştır. Frey ve Osborne'un öncü görev tabanlı bir analizle milyonlarca işin otomasyon riskini ortaya koyarak örgütlerde belirsizlik ve yeniden yapılandırma tartışmalarını tetiklemiştir (Liu vd., 2013). Ardından Grace ve arkadaşları, yapay zekânın insan yetkinliklerini ne zaman aşacağına dair uzman öngörülerini derleyerek teknolojiye ilişkin zaman ufkunu netleştirmiştir (Grace vd., 2017). Bu iki temel çalışma, çalışanların kariyer güvencesi algısının ve dolaylı olarak örgütsel bağlılığın nasıl şekillenebileceğine dair kavramsal zemini hazırlamıştır.

Güvenlik boyutuna odaklanan Brundage ve arkadaşları, yapay zekânın olası kötüye kullanım senaryolarını tartışarak çalışanların teknolojiye yönelik endişelerini örgütsel risk yönetimi çerçevesine taşımıştır (Brundage vd., 2018). Kurumların bu endişeleri azaltmak için şeffaf ve doğrulanabilir beyan mekanizmalarına ihtiyaç duyduğunu savunan Mitchell ve arkadaşları ise "güvenilir AI" ilkelerini sistematize etmiştir (Brundage vd., 2020). Örgüt içi güven inşasının önemli bir ayağı olan açıklanabilirlik, Arrieta ve arkadaşları tarafından kapsamlı biçimde sınıflandırılmış ve çeşitli Yapay Zeka yöntemlerinin çalışan algıları üzerindeki olumlu etkileri vurgulanmıştır (Mobini vd., 2019). Son olarak, ampirik çalışmaların bütüncül bir sentezini sunan Bekir ve arkadaşları, yapay zekâ sistemlerinin kabulü ile çalışan bağlılığı arasındaki ilişkinin, algılanan açıklık, etik uyum ve performans desteği üzerinden kuvvetlendiğini raporlamıştır (Ibata vd., 2020). Böylece literatür, makro düzeyde istihdam belirsizliğinden mikro düzeyde güven, etik ve açıklanabilirliğe uzanan çok katmanlı bir çerçeve geliştirmiştir.

Günümüz iş dünyasında, insan kaynaklarının örgütler için rekabet avantajı sağlamadaki kritik rolü giderek daha fazla kabul görmektedir. Bu bağlamda, çalışanların örgütsel bağlılık düzeylerinin artırılması, örgütlerin sürdürülebilir başarısı açısından stratejik bir öneme sahiptir. Yapay zekâ uygulamalarının iş süreçlerine entegrasyonu, çalışanların örgütsel bağlılık algılarını doğrudan ve dolaylı olarak etkileyebilmektedir. Özellikle, çalışanların refahını artırmaya yönelik kapsamlı programlar ve insan kaynakları yönetiminde gösterilen özen, çalışanların örgüte olan duygusal ve psikolojik bağlarını güçlendirmektedir (Ubellacker, 2025). Fortune dergisinin en iyi 100 şirket sıralamasında da vurgulandığı üzere, çalışanlar için olumlu bir çalışma ortamı oluşturmak, örgütsel bağlılığın temel belirleyicilerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Yapay zekâ destekli uygulamalar, çalışanların iş yükünü azaltma, daha verimli ve kişiselleştirilmiş çalışma deneyimleri sunma gibi avantajlar sağlayarak, çalışanların örgüte olan duygusal bağlılıklarını artırma kabiliyetine sahiptir (Sadeghi, 2024). Bununla birlikte, yapay zekânın iş süreçlerine entegrasyonu, çalışanların iş güvencesi ve rol belirsizliği gibi konularda kaygı yaşamalarına da neden olmaktadır. Bu tür kaygılar, özellikle devamlılık bağlılığı boyutunda, çalışanların örgütte kalma motivasyonlarını olumsuz etkileyebilmektedir. Dolayısıyla, yapay zekâ uygulamalarının örgütsel bağlılık üzerindeki etkisi, hem olumlu hem de olumsuz dinamikleri içeren çok boyutlu bir etkileşim olarak değerlendirilmelidir (Hessari vd., 2023).

Olumlu Etki Mekanizmaları

Örgütlerde yapay zeka kullanımının çalışanların örgütsel bağlılık algılarına olumlu etkileri, öncelikle bağlılığın iş davranışları üzerindeki olumlu sonuçları üzerinden değerlendirilebilir. Literatürde, örgütsel bağlılık ile iş performansı ve örgütsel vatandaşlık davranışları arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu vurgulanmaktadır. Yapay zekâ uygulamalarının iş süreçlerini kolaylaştırması, çalışanların iş yükünü azaltması ve daha verimli çalışmalarına olanak tanıması, çalışanların örgüte olan bağlılıklarını artırıcı bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Bu tür teknolojik

gelişmeler, çalışanların kendilerini örgütün bir parçası olarak görmelerini ve örgüte katkı sağlama motivasyonlarını güçlendirmektedir (Bai ve Vahedian, 2023).

Sonuç olarak, yapay zekânın etkin ve destekleyici biçimde kullanılması, çalışanların örgütsel bağlılık düzeylerini yükselterek, performans artışı ve örgütsel vatandaşlık davranışlarının teşvik edilmesi gibi olumlu sonuçlara neden olmaktadır.

Olumsuz Etki Mekanizmaları

Yapay zeka uygulamalarının örgütlerde yaygınlaşması, çalışanların örgütsel bağlılık algılarını olumsuz yönde de etkileyebilmektedir. Literatürde, örgütsel bağlılık ile işten ayrılma ve işten ayrılma niyeti, devamsızlık ve geç kalma ile karşıt üretkenlik davranışları arasında negatif bir ilişki olduğu belirtilmektedir. Yapay zekânın iş süreçlerine entegrasyonu, bazı çalışanlarda iş güvencesi kaygısı, rol belirsizliği veya işin anlamının azalması gibi olumsuz duygulara yol açabilir (Sadeghi, 2024). Bu tür olumsuz algılar, çalışanların örgüte olan bağlılıklarını zayıflatabilir ve işten ayrılma niyeti, devamsızlık ya da karşıt üretkenlik davranışlarının artmasına neden olabilir. Dolayısıyla, yapay zekânın örgütlerdeki uygulama biçimi ve çalışanların bu sürece adaptasyonu, bağlılık algılarında ortaya çıkabilecek olumsuz etkilerin önlenmesinde kritik bir rol oynamaktadır (Bai ve Vahedian, 2023).

Kültürel ve Sektörel Farklılıklardaki Etkileri

Kültürel ve sektörel farklılıklar da yapay zekâ teknolojilerinin örgütlerdeki etkisinin çalışanlar tarafından nasıl algılandığını belirlemede önemli bir faktördür. Araştırmalar, kültürel önyargılar ve daha önce akıllı gözetim teknolojilerinin kullanıldığı sektörlerde, çalışanların bu teknolojilerin varlığından haberdar olmaları, örgütsel bağlılık ile negatif yönde ilişkilendirilmektedir. Bu durum, çalışanların yapay zekâ tabanlı uygulamaları bir tehdit veya kontrol aracı olarak algılamalarına yol açabilmektedir. Ayrıca, çalışanların teknolojiye olan aşinalık düzeyleri de tutumlarını belirlemektedir; duygusal yapay zekâya aşina olmayan çalışanlar, bu teknolojilere karşı daha fazla kaygı ve direnç gösterebilmektedir (Mantello vd., 2021).

Sektörel ve bireysel düzeyde teknolojiye aşinalık, yapay zekâ uygulamalarının örgütsel bağlılık üzerindeki etkisini azaltıcı veya artırıcı bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle, sektörler ve kültürler arası farklılıklar ve çalışanların teknolojiye olan yaklaşımı, yapay zekâ uygulamalarının başarılı bir şekilde entegrasyonunda ve çalışan bağlılığının korunmasında dikkate edilmesi gereken unsurlardır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma kapsamında, yapay zekâ teknolojilerinin örgütlerdeki kullanım alanlarını ve bu teknolojilerin çalışanların örgütsel bağlılık algısı üzerindeki etkilerini kapsamlı bir şekilde incelemiştir. Çalışma sonucunda elde edilen bulgulara göre, yapay zekânın insan kaynakları, üretim, operasyonel verimlilik ve karar destek sistemleri gibi çeşitli alanlarda örgütlere önemli fırsatlar sunduğunu göstermektedir. Ancak, yapay zekânın çalışan deneyiminde hem olumlu hem de olumsuz sonuçlar doğurabileceği ortaya konmuştur. Özellikle şeffaflık, adalet ve

çalışan katılımı gibi unsurların, yapay zekâ uygulamalarının örgütsel bağlılık üzerindeki etkisini belirlemede kritik rol oynadığı vurgulanmıştır.

Çalışanların yapay zekâya yönelik algıları, onların örgütsel bağlılık düzeylerini doğrudan etkilemektedir. Olumlu etki mekanizmaları arasında iş süreçlerinin kolaylaşması, verimlilik artışı ve çalışanların stratejik kararlara daha fazla odaklanabilmesi yer alırken; olumsuz etki mekanizmaları ise iş güvencesi kaygısı, yabancılaşma ve adalet algısında bozulma olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca, sektörel, bölgesel, kültürel ve dini farklılıkların, çalışanların yapay zekâya ve örgütsel bağlılığa yönelik tutumlarında belirleyici olduğu saptanmıştır.

Geleceğe yönelik olarak, yapay zekânın örgütsel bağlılık dinamiklerini dönüştürmeye devam edeceği öngörülmektedir. Bu nedenle, örgütlerin yapay zekâ uygulamalarında şeffaflık, adalet ve katılımı ön planda tutmaları, çalışanların teknolojiye adaptasyonunu desteklemeleri ve sektörel-kültürel farklılıkları göz önünde bulundurmaları önerilmektedir. Sonuç olarak, yapay zekânın örgütlerde etkin ve etik bir şekilde kullanılması, çalışan bağlılığının sürdürülebilirliği açısından stratejik bir öneme sahiptir.

Önümüzdeki dönemde, örgütlerde yapay zekâ kullanımının çalışanların örgütsel bağlılık algılarına etkisini daha derinlemesine inceleyen ampirik araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle etki mekanizmalarının kültürel, sektörel ve kuşaklararası farklılıklardaki boyutlarını belirlemeye yönelik araştırmaların yapılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Ubellacker, T. (2025). Making Sense of AI Limitations: How Individual Perceptions Shape Organizational Readiness for AI Adoption, arXiv preprint arXiv:2502.15870, https://arxiv.org/abs/2502.15870

Liu, S., Perra, N., Karsai, M. ve Vespignani, A. (2013). Controlling Contagion Processes in Time-Varying Networks," arXiv preprint arXiv:1309.7031, https://arxiv.org/abs/1309.7031

Grace, K., Salvatier, J., Dafoe, A., Zhang, B. ve Evans, O. (2017). When Will AI Exceed Human Performance? Evidence from AI Experts, arXiv preprint arXiv:1705.08807, https://arxiv.org/abs/1705.08807

Brundage, M., Avin, S., Clark, J., Toner, H., Eckersley, P. vd., (2018). The Malicious Use of Artificial Intelligence: Forecasting, Prevention, and Mitigation, arXiv preprint arXiv:1802.07228, https://arxiv.org/abs/1802.07228

Brundage, M., Avin, S., Wang, J., Belfield, H., Krueger, G. vd., (2020). Toward Trustworthy AI Development: Mechanisms for Supporting Verifiable Claims, arXiv preprint arXiv:2004.07213, https://arxiv.org/abs/2004.07213

Mobiny, A., Nguyen, H. V., Moulik, S., Garg N. ve Wu, C.C. (2019). DropConnect Is Effective in Modeling Uncertainty of Bayesian Deep Networks, arXiv preprint arXiv:1906.04569, https://arxiv.org/abs/1906.04569

Ibata, R., Malhan, K., Martin, N., Aubert, D., Famaey, B. vd., (2020). Charting the Galactic acceleration field I. A search for stellar streams with Gaia DR2 and EDR3 with follow-up from ESPaDOnS and UVES, arXiv preprint arXiv:2012.05245, https://arxiv.org/abs/2012.05245

Vaishnav, L., Singh, S. ve Cornell, K. A. (2024). Transparency, Security, and Workplace Training & Awareness in the Age of Generative AI, arXiv preprint arXiv:2501.10389 Erişim: https://arxiv.org/abs/2501.10389

Hessari, H., Daneshmandi, F. ve Nategh,, T. (2023). Investigating the Effect of Technostress on the Perceived Organizational Commitment by Mediating Role of Individual Innovation, arXiv preprint arXiv:2310.07806, Erişim: https://arxiv.org/abs/2310.07806

Sadeghi, S. (2024). Employee Well-being in the Age of AI: Perceptions, Concerns, Behaviors, and Outcomes, arXiv preprint arXiv:2412.04796 https://arxiv.org/abs/2412.04796

Bai A. ve Vahedian, M. (2023). Beyond the Screen: Safeguarding Mental Health in the Digital Workplace Through Organizational Commitment and Ethical Environment, arXiv preprint arXiv:2311.02422, https://arxiv.org/abs/2311.02422

Mantello, P., Ho, M. T., Nguyen, M. H. ve Vuong, Q. H. (2021). My Boss the Computer: A Bayesian analysis of socio-demographic and cross-cultural determinants of attitude toward the Non-Human Resource Management, arXiv preprint arXiv:2102.04213, https://arxiv.org/abs/2102.04213

Demirhan, A., Kılıç, Y. A., & Güler, İ. (2010). Tıpta yapay zeka uygulamaları. *Yoğun Bakım Dergisi*, 9(1), 31-41.

Gezici, H. S. (2023). Kamu yönetiminde yapay zeka: Avrupa Birliği. *Uluslararası Akademik Birikim Dergisi*, 6(2), 111-128.

Oosthuizen R. M. (2022). *The Fourth Industrial Revolution: Smart Technology, Artificial Intelligence, Robotics and Algorithms (Stara) Industrial Psychologists in Future Workplaces*, Presented at the American Psychological Association in Minneapolis, Minnesota, USA, 4-6 August 2022, Poster.

Pirim, H. (2006). Yapay zeka. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 1(1), 81-93.

Özgür, S. B. (2021). Algoritmalar, Yapay Zeka, Makine Öğrenmesi, Derin Öğrenme ve Uygulamaları: Beşeri Fayda Üretiminin Yazılımlar Tarafından Karşılanması. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 10(1).

Balay, R. (2000). *Yönetici ve Öğretmenlerde Örgütsel Bağlılık*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Balcı, A. (2003). *Örgütsel Sosyalleşme Kuram Strateji ve Taktikler*, Ankara: Pegem A Yayıncılık.

Celep, C. (2000). *Eğitimde Örgütsel Adanma ve Öğretmenler*, Ankara: Anı Yayıncılık.

Çetin, M.Ö. (2004). *Örgüt Kültürü ve Örgütsel Bağlılık*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Çöl, G. (2004). *İnsan Kaynakları Örgütsel Bağlılık Kavramı ve Benzer Kavramlarla İlişkisi*, Cilt. 6. Sayı:2. S. 4–11.

Oliver, N. (1990). Work Rewards, Work Values and Organizational Commitment in An Employee-owned Firm: Evidence From the U.K., *Human Relations*, vol:43, 6: 513-526.

Özsoy, A.S. (2004). *Bir Yüksekokul Çalışanlarının Kuruma Bağlılık Durumlarının İncelenmesi*, Cilt. 6. Sayı:2. S. 13-19.

Wasti, A.S. (2000). Liderlik ve İnsan Kaynakları Uygulamaları, Ankara: *Türk Psikologlar Derneği Yayınları*.

SAVUNMA SANAYİNDE İNOVASYON KÜLTÜRÜNÜN GELİŞTİRİLMESİNDE LİDERLİĞİN ROLÜ: KAVRAMSAL BİR DEĞERLENDİRME

THE ROLE OF LEADERSHIP IN DEVELOPING AN INNOVATION CULTURE IN THE DEFENSE INDUSTRY: A CONCEPTUAL ASSESSMENT

Emre Baran İLDİZ
Kocaeli University, Institute of Social Sciences, Department of Aviation Management
ORCID NO: 0009-0003-1045-7143

Serap GÜRSEL
Assistant Professor, Kocaeli University, Faculty of Aviation and Space Sciences, Aviation Management
ORCID NO: 0000-0002-7759-5351

ÖZET

Savunma sanayinde teknolojik yeniliklerin geliştirilmesi, araştırma ve geliştirme faaliyetleri ve teknik yetkinliklerin yanı sıra çalışanların yeni fikirler üretebildiği ve bu fikirleri paylaşabildiği bir örgütsel ortamı gerektirmektedir. Sektörün güvenlik, gizlilik ve yüksek güvenilirlik esaslarına dayanan yapısı, inovasyon kültürünün gelişiminde liderliğin rolünü ayrıca önemli kılmaktadır. Bu çalışmanın amacı, savunma sanayinde inovasyon kültürünün geliştirilmesinde liderliğin rolünü örgüt kültürü ve inovasyon literatürü çerçevesinde kavramsal olarak incelemektir. Çalışmada, ulusal ve uluslararası alanda yayımlanmış araştırmalar tematik ve karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. İnceleme liderlik ve yönetici davranışları, lidere güven, psikolojik güvenlik, bilgi paylaşımı, çalışma ortamı ve yenilikçi çalışan davranışları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ele alınan araştırmalar, liderliğin yenilikçi faaliyetlerdeki rolünün çalışanları yeni fikirler üretmeye yönlendirmekten ibaret olmadığını düşündürmektedir. Çalışanların görüşlerini ifade edebilmesi, farklı uzmanlık alanlarından gelen bilgilerin paylaşılması ve önerilerin uygulamaya aktarılması, liderlik ile inovasyon kültürü arasındaki ilişkinin örgütsel yönlerini oluşturmaktadır. Lidere güven ve psikolojik güvenlik, çalışanların fikirlerini dile getirebilmeleri açısından değerlendirilirken bilgi paylaşımı ve iş birliği, yenilikçi davranışların gelişmesiyle ilişkilendirilmektedir. Bununla birlikte savunma sanayinde söz konusu faaliyetlerin güvenlik kuralları, gizlilik yükümlülükleri ve kurumsal yetkilendirme süreçleri içerisinde yürütülmesi gerekmektedir. Literatürden hareketle liderlik ve yönetici davranışlarını lidere güven, psikolojik güvenlik, bilgi paylaşımı ve destekleyici çalışma ortamı üzerinden yenilikçi çalışan davranışları ve inovasyon kültürünün gelişimiyle ilişkilendiren bir kavramsal çerçeve önerilmektedir. Çalışmanın, bu ilişkilerin savunma sanayi kuruluşlarında incelenmesine yönelik gelecekteki araştırmalara kuramsal bir dayanak sağlaması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Savunma sanayi, inovasyon kültürü, liderlik, örgüt kültürü.

ABSTRACT

Technological innovation in the defense industry requires not only research and development activities and technical expertise but also an organizational environment in which employees can generate and share new ideas. The sector's security, confidentiality, and high reliability requirements make the role of leadership particularly relevant to the development of an innovation culture. This study aims to examine leadership's role in developing an innovation culture in the defense industry through a conceptual assessment of the literature on organizational culture and innovation. Published national and international studies are reviewed thematically and comparatively, focusing on leadership and managerial behaviors, trust in leaders, psychological safety, knowledge sharing, the work environment, and innovative employee behaviors. The literature suggests that leadership's contribution to innovation extends beyond encouraging employees to generate ideas. Employees' opportunities to express their views, exchange knowledge across areas of expertise, and translate suggestions into practice represent important organizational dimensions of this relationship. Trust in leaders and psychological safety are considered relevant to employees' willingness to voice their ideas, while knowledge sharing and collaboration are associated with innovative behavior. In the defense industry, however, such activities must take place within established security rules, confidentiality obligations, and organizational authorization procedures. Drawing on these considerations, the study proposes a conceptual framework connecting leadership and managerial behaviors with innovative employee behaviors and the development of an innovation culture through trust in leaders, psychological safety, knowledge sharing, and a supportive work environment. The proposed relationships are not presented as empirically verified causal findings. Instead, the study offers a theoretical basis for future research examining these relationships within defense industry organizations.

Keywords: Defense industry, innovation culture, leadership, organizational culture

GİRİŞ

Savunma sanayi askeri ve ekonomik açılardan stratejik öneme sahip endüstrilerdir. Ar-Ge (Araştırma ve Geliştirme) faaliyetlerinin yoğun ve masraflı olduğu bilinmektedir (Sezgin & Sezgin, 2018). Küresel rekabet ortamının getirmiş olduğu düşük kar marjlı, kısalan ürün yaşam döngüsü ve büyük ölçekli yenilikler savunma sanayi sektörü üzerinde de etkili olmaktadır. Bu sebeple kurumlar kar sağlamak ve rekabet ortamında kalabilmek adına yeni ürün, süreç ve yöntemler geliştirmek zorundadır. Aynı zamanda bu yenilikçi yapıyı destekleyecek inovasyon temelli organizasyona sahip olunmalıdır. İnovasyon kültürünün oluşturulması içinse önemli miktarda kaynak ayrılması gerekmektedir. Savunma sanayi ulusal ve uluslararası politikalarda ülkenin güvenliği ile ilişkilendirilmektedir. Bu ilişki ülkelerin savunma sanayi alanında bağımsız olarak yeni ürün ve teknolojiler geliştirmeye yöneltmiştir. Gelişmiş ülkeler bu alanda

büyük rekabet içerisindedir. Yeniliği gerçekleştirebilmek ise bağımsız politikalar sürdürebilmede ve uygulamada önem arz etmektedir. (Eren & Kılıç, 2013).

Yeniliğin bir kültür haline gelebilmesi liderlerin ve çalışanların sergiledikleri tarz, davranış ve içlerinde barındırdıkları değerlerle ilgilidir. Bu kültür aynı zamanda organizasyonun politikası, süreçleri ve sistemleriyle ilgiliyken dış çevre olarak belirtilebilecek müşteriler ve tedarikçilerle de ilgilidir (Beswick, Bishop & Geraghty, 2018) Yenilik kültürünü etkileyen çeşitli faktörlerin bulunduğu bilinmekle beraber savunma sanayi sektöründe liderin inovasyona olumlu veya olumsuz etkiye sahip olduğu yapılan araştırmalarda belirtilmektedir.

Savunma sanayi sürekli değişen ihtiyaçların karşılanması için en teknolojik çözümleri sunmayı hedefler. Bu durum da sağlanan ürün ve hizmetlerin sıklıkla yenilenmesi ve geliştirilmesi anlamına gelir. Ortaya çıkan bu yenilikçi rekabet ortamında ise savunma sanayi sektörü çalışanlarının kuruma katkı sağlayabilmesi kişilerin mutlu olmaları ve üretken kalmalarıyla birlikte mümkün olabileceği değerlendirilmektedir. Mevcut çalışmalarda ise psikolojik güvenlik, lidere güven ve bilgi paylaşımı esaslarının liderin yaklaşımı ile şekillenebilmektedir (Karataş & Yalçın, 2026).

Bu çalışmanın amacı, savunma sanayinde inovasyon kültürünün geliştirilmesinde liderliğin rolünü, örgüt ve inovasyon kültürü literatürünü bütünleştirerek kavramsal olarak incelemektir. Temel araştırma sorusu, liderliğin inovasyon kültürünün gelişimini hangi örgütsel mekanizmalar aracılığıyla destekleyebileceğidir.

YÖNTEM

Bu çalışma, yayımlanmış ulusal ve uluslararası araştırmaların tematik ve karşılaştırmalı değerlendirilmesine dayanan kavramsal bir incelemedir. Herhangi bir anket, görüşme veya saha verisi kullanılmamıştır. Çalışma sistematik derleme ya da meta-analiz olarak nitelendirilmemektedir.

İnceleme eksenleri, onaylı bildiri özetine uygun biçimde liderlik, yönetici davranışları, lidere güven, psikolojik güvenlik, bilgi paylaşımı, çalışma ortamı ve çalışan davranışları olarak belirlenmiştir. Bu eksenler savunma sanayinin güvenlik, gizlilik ve yüksek güvenilirlik koşullarıyla birlikte değerlendirilmiştir.

Kaynaklar tematik olarak karşılaştırılmış önce liderlik ve örgütsel ortam, ardından güven ve psikolojik güvenlik, bilgi paylaşımı ve yenilikçi davranışlar, son olarak da güvenlik ve kontrol gereklilikleri tartışılmıştır. Veri tabanları, arama terimleri ve seçim ölçütleri konusunda doğrulanmış tarama kaydı bulunmadığından bunlara ilişkin sayısal veya kapsam iddiasında bulunulmamıştır.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Savunma Sanayinde İnovasyon Kültürü ve Örgütsel Koşullar

İnovasyon, ekonominin ve gelişmenin itici gücü olarak görülmektedir. Bölgesel ve küresel düzeydeki rekabette oldukça önemli bir etkisi bulunmaktadır. Örgütlerin bulunduğu rekabet ortamında dinamik ve karmaşık süreçler incelendiğinde inovasyonun önemi ve uygun örgütsel

koşulların daha önemli hale geldiği görülmektedir. İnovasyon kültürü ve örgütsel koşullar birlikte incelendiğinde, kültürün örgütü bir arada tuttuğu, inovasyonun ise değişim sürecinin odak noktası olduğu görülmektedir (Altan & Özpehlivan, 2019,).

İnovasyon kültürü, yenilikçi fikirlerin üretilmesini, paylaşılmasını ve uygulanmasını destekleyen örgütsel değerler, normlar ve uygulamalarla ilişkilidir. Örgütsel kültürün ise inovasyon başarısının anahtarı olduğu genel kabul gören bir gerçektir. Bu gerçekliğe Büschgens ve arkadaşlarının (2013) meta-analizi, örgüt kültürü ve inovasyon arasındaki ilişkiye ilişkin bir temel sunmaktadır. Ancak savunma sanayinin özel koşulları nedeniyle genel işletme literatüründeki ilişkiler doğrudan sektöre genellenmemelidir. Heeren ve arkadaşları (2024), askeri bürokrasilerde inovasyon kültürünün bağlamsal önemine işaret etmiştir ve örgütlerin inovasyon performanslarını artırmak için açık inovasyonu stratejik bir yöntem olarak kullanabileceklerini belirtmiştir. Bu yöntemin genel olarak firmaların inovasyon performansını iyileştirdiği gözlemlenmiştir. Son dönemde yapılan çalışmalarda ise askeri ve devlet yapılarındaki katı bürokrasiye sahip kuruluşlar açık inovasyona geçişte zorlandıkları ortaya konmuştur. Örgütsel yapı açık inovasyona uyum sağlayacak şekilde düzenlenmezse veya inovasyonu destekleyecek mekanizmalar kurulmazsa, inovasyon performansını artırmak isteyen yöneticilerin yürüttüğü dış kaynaklı arayışlar etkisiz kalabilir, hatta zarar verici sonuçlar doğurabilir. Ayrıca, inovasyona daha açık olmanın askeri bürokrasilerin en belirgin özelliklerinden biri olan gizlilik ve güvenlik konularında ciddi zorluklar yaratabileceği belirtilmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda askeri bürokrasi bağlamında açık inovasyonun, inovasyon kültürü ve performansı üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Fakat açık inovasyon uygulamalarını benimseyen birimlerde yenilikçi bir kültür mevcut olduğunda, olumlu bir inovasyon performansı elde edilebilmektedir.

Hogan ve Coote (2014), örgüt kültürü, inovasyon ve örgütsel performans arasındaki ilişkiyi Schein'ın örgüt kültürü modeli çerçevesinde incelemiştir. Araştırma bulguları, inovasyonu destekleyen değerler ile örgütsel performans arasındaki ilişkide örgütsel normların, gözlemlenebilir kültürel unsurların ve inovatif davranışların kısmi aracılık rolü üstlendiğini göstermektedir. Bu sonuçlar, inovasyon kültürünün yalnızca yenilikçiliği destekleyen değerlerin benimsenmesiyle sınırlı olmadığını, bu değerlerin örgütsel normlara ve davranışlara yansımasının da önem taşıdığını ortaya koymaktadır. Çalışma, savunma sanayinde inovasyon kültürünün geliştirilmesinde liderliğin rolünü değerlendirmek açısından kuramsal bir temel sunmaktadır. Liderlerin inovasyonu destekleyen değerleri örgütsel uygulamalarla bütünleştirmesi ve yenilikçi davranışları teşvik eden bir çalışma ortamı oluşturması, savunma sanayinde inovasyon kültürünün geliştirilmesi kapsamında değerlendirilebilir.

Liderlik ve Yönetici Davranışları

Rosing, Frese ve Bausch (2011), liderlik ve inovasyon ilişkisindeki farklılıkları açıklamak için çift yönlü liderlik yaklaşımını önermiştir. Liderlik anlayışına göre, belirli liderlik davranışlarına duyulan ihtiyaç ve inovasyon süreçlerine uyum sağlama gereksiniminden bahsetmektedir. Bu

yaklaşım, yeni fikirlerin araştırılmasını destekleyen davranışlarla uygulama aşamasında düzen ve koordinasyonu sağlayan davranışların birlikte önem taşıyabileceğini ortaya koymaktadır. Wang ve Rode (2010), dönüşümcü liderliğin bireysel yaratıcılıkla en güçlü ilişkisinin, liderle yüksek düzeyde özdeşleşme ve yüksek yenilikçi iklimin mevcut olduğu durumlarda ortaya çıktığını tespit etmişlerdir.

Teorisyenler, dönüşümcü liderliğin organizasyonlar içindeki yenilikçi davranış için çok önemli olduğunu savunmuşlardır. Ampirik çalışmalarda liderlerin yenilikçi davranışlar üzerindeki etkileri konusunda karışık bulgular elde edilmiştir. Fakat Bednall ve arkadaşları (2018), dönüşümcü liderlik ve yenilikçi davranış ilişkisini incelemiş ve bilgi paylaşımının önemine dikkat çekmiştir. Bu bulgular, liderliğin yalnızca hedef koyma değil, çalışanların fikirlerini geliştirebileceği örgütsel koşulları şekillendirme işleviyle de ele alınabileceğini düşündürmektedir.

Lidere Güven ve Psikolojik Güvenlik

Psikolojik güvenlik, bireylerin kişiler arası riskler karşısında kendilerini güvende hissetmeleriyle ilgilidir. Liderin destekleyici tavrı ve savunmacı olmayan tepkileri ekip üyeleri için güvenli bir ortam hissi oluşturmaktadır. Aksi bir durum ise liderin otoriter ve cezalandırıcı yaklaşım sergilemesidir. Hataları tartışmanın ekip üyelerinin risk almaktan kaçınmalarını sağlayabilmektedir. Edmondson (1999), çalışma takımlarında psikolojik güvenlik ve öğrenme davranışı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Yeni fikir önermek veya mevcut süreçleri sorgulamak, bazı örgütsel ortamlarda kişiler arası risk olarak algılanabileceğini belirtmiştir.

Carmeli, Reiter-Palmon ve Ziv (2010), kapsayıcı liderlik ve yaratıcı görevlere katılım ilişkisinde psikolojik güvenliğin aracılık rolünü incelemiştir. Bu çalışmalar, liderliğin yenilikçi davranışlarla ilişkisinin güven ve psikolojik güvenlik üzerinden de açıklanabileceğini destekler. Ancak bulguların savunma sanayi çalışanlarında doğrudan doğrulandığı ileri sürülmemektedir. Köksal, Eroğluer ve Yapar (2018), yaptıkları çalışmada ise savunma sanayi sektöründe psikolojik sözleşme ihlalinin çalışanları olumsuz etkilediğini ve örgütsel sessizlik aracılığıyla yenilikçi iş davranışlarını olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Bu bulgular, çalışanların yenilikçi davranışlarının desteklenmesinde örgütsel koşulların ve çalışanların sorunlarını, fikirlerini ve önerilerini dile getirebilmelerinin önemine işaret etmektedir. Bu bağlamda çalışma, savunma sanayinde inovasyon kültürünün geliştirilmesinde liderlerin çalışanların görüşlerini ifade edebildiği ve yenilikçi fikirlerin paylaşımını destekleyen bir örgütsel ortam oluşturmasının önemini tartışmak açısından anlamlı bir dayanak sunmaktadır.

Bilgi Paylaşımı, Çalışma Ortamı ve Çalışan Davranışları

Savunma sanayi sektöründe bilgi paylaşımı sektörün yapısı gereği sivil sektörden farklı olarak hızlı gelişimi ve gizliliği zorunlu kılmaktadır. Eren, Kılıç ve Balcı (2015), savunma sanayinde bilgi paylaşımının çalışma yapılan alanlara göre farklılık gösterebildiğini, AR-GE işbirlikleri, lisans ve know-how anlaşmaları ile birlikte teknoloji transferi yapılabildiğini göstermektedir. Yenilikçi fikirlerin kurumsal süreçlere taşınması, farklı uzmanlıkların etkileşimini ve bilgi

paylaşımını gerektirebilir. Anderson ve arkadaşları (2014), inovasyonun çok düzeyli yapısına dikkat çekmektedir. Yapılan araştırmada fikir üretimi ve fikrin hayata geçirilmesine odaklanıldığı, yaratıcılık ve inovasyonun ayrılmaz birer parça olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bazı analizler ise ekip düzeyine ağırlık verirken bazıları ise bireysel düzeydeki faaliyetlere odaklanmıştır. Bednall ve arkadaşlarının (2018) bulguları da bilgi paylaşımının liderlik ve yenilikçi davranış ilişkisinde önemli bir mekanizma olabileceğini göstermektedir. Bilgi paylaşımı sektör içerisinde çeşitli yöntemler ile sağlanırken şirket içerisinde bu mekanizma, uygun yetkilendirme, güvenli iletişim kanalları ve ekip içi koordinasyonla birlikte ele alınmalıdır. Dolayısıyla bilgi paylaşımını desteklemek, kurumsal güvenlik kurallarını ortadan kaldırmak anlamına gelmez.

Çekmecelioğlu (2014), liderlik tarzlarının örgütsel bağlılığa, iş performansına ve işten ayrılma niyeti üzerinde araştırma gerçekleştirmiştir. Liderlik tarzının çalışanlar ve örgüt üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Şenol (2022) çalışan davranışları ve örgüt kültürünün ilişkili olduğunu bu ilişkiyi doğru yönlendirmenin ise liderin sorumluluğunda olduğunu belirtmiştir. Liderin öngörü sahibi olması, örnek davranışlar sergilemesi gerektiği vurgulanmakla beraber örgüt kültürünün lider için bir araç olabileceği ifade edilmiştir. Ayrıca çalışan davranışı, örgüt kültürü ve yenilikçi iş davranışları arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu tespit etmiştir. Bu sonuç aynı zamanda Dahie ve arkadaşları (2016) tarafından yapılan çalışmanın sonuçları ile örtüşmektedir.

Woszczyna (2014), değerler, davranışlar ve kurumsal iklimi ölçülmesi zor olan fakat inovasyon odaklı bir kültürü şekillendirmede ve sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmede en büyük güce sahip olduğunu belirtmiştir. Araştırma sonuçlarına göre inovasyonu destekleyen temel unsurlar arasında görev ve ilişkilere önem veren yönetim tarzı yer almaktadır. Yöneticilerin inovasyonu teşvik etmeleri ve çalışanların yenilikçi yönlerini harekete geçirme konusunda önemli rolleri oldukları belirtilmiştir. Çalışanların yaratıcılık yönünde motive edilmeleri gerektiği, yaşanan değişimlerin çalışanlarda tehlike veya tehdit algısı oluşturma düzeyinin düşük olması, çalışanların fikirlerini rahatlıkla ifade edebilmeleri ve bu önerileri geliştirecek aynı zamanda farklı birim çalışanları arasında işbirliği sağlanabilecek olması vurgulanan özellikler arasındadır.

Tematik Sentez ve Kavramsal Çerçeve

Literatürün birlikte değerlendirilmesi sonucunda dört temel çıkarım öne çıkmaktadır. İlk olarak, liderlik davranışları çalışanların içinde bulunduğu çalışma ortamının şekillenmesinde etkili olabilir. İkinci olarak, lidere duyulan güven ve psikolojik güvenlik, çalışanların fikirlerini ve önerilerini ifade etmeleriyle ilişkili olabilir. Üçüncü olarak, bilgi paylaşımı yenilikçi çalışan davranışlarının gelişmesine katkı sağlayabilir. Son olarak, savunma sanayinde geçerli olan güvenlik ve gizlilik gereklilikleri, söz konusu ilişkilerin nasıl işlediğini etkileyebilir.

Bu çıkarımlar doğrultusunda, liderlik ve yönetici davranışlarının lidere güven, psikolojik güvenlik, bilgi paylaşımı ve destekleyici çalışma ortamıyla ilişkili olduğu, bu unsurların da

yenilikçi çalışan davranışlarının gelişimini destekleyebileceği değerlendirilmektedir. Yenilikçi çalışan davranışlarının yaygınlaşması ise inovasyon kültürünün gelişimine katkı sağlayabilecek bir unsur olarak ele alınabilir. Bununla birlikte, güvenlik, gizlilik ve yüksek güvenilirlik gereklilikleri, savunma sanayinde bu ilişkilerin değerlendirilmesinde dikkate alınması gereken sektörel koşullardır. Burada ortaya konulan çerçeve, ampirik olarak doğrulanmış bir nedensellik modeli olmayıp gelecekte yürütülecek araştırmalara temel oluşturabilecek kavramsal bir öneridir.

SONUÇ

Bu çalışmada, savunma sanayinde inovasyon kültürünün geliştirilmesinde liderliğin rolü, örgüt kültürü ve inovasyon kültürü literatürü üzerinden kavramsal olarak incelenmiştir. Araştırmaların değerlendirilmesi, inovasyon kültürünün yalnızca teknolojik yatırımlar ve araştırma-geliştirme faaliyetleriyle sınırlı olmadığını belirtmektedir. Liderlik yaklaşımları, örgütsel koşullar ve çalışan davranışlarıyla da ilişkili olduğunu göstermektedir. Liderliğin bu süreçteki önemi, yenilikçi faaliyetleri yönlendirmenin yanında çalışanların fikirlerini ifade edebildiği ve bilgi paylaşımında bulunabildiği bir ortamın oluşmasına katkı sağlamasıyla açıklanabilir.

İncelenen literatür doğrultusunda lidere güven, psikolojik güvenlik ve bilgi paylaşımı, yenilikçi çalışan davranışlarıyla ilişkili unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte savunma sanayinin güvenlik, gizlilik ve yüksek güvenilirlik gereklilikleri, söz konusu ilişkilerin belirli kurumsal sınırlar içerisinde değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu nedenle yenilikçi faaliyetlerin desteklenmesi ile kurumsal güvenlik koşullarının korunması, liderlik açısından birlikte ele alınması gereken konulardır.

Çalışmanın temel katkısı, liderlik ve yönetici davranışları ile inovasyon kültürü arasındaki ilişkiyi lidere güven, psikolojik güvenlik, bilgi paylaşımı ve destekleyici çalışma ortamı gibi unsurları bir arada ele alarak savunma sanayinin kendine özgü koşulları çerçevesinde değerlendirmesidir. Bu doğrultuda önerilen kavramsal çerçeve, söz konusu ilişkilerin anlaşılmasına yönelik kuramsal bir temel sunmaktadır. Bununla birlikte çalışma, literatür incelemesine dayandığından önerilen ilişkiler ampirik olarak doğrulanmış bulgular niteliğinde değildir. Gelecekte yapılacak saha araştırmalarında bu ilişkilerin farklı savunma sanayi kuruluşlarında incelenmesi, kavramsal çerçevenin değerlendirilmesine katkı sağlayabilir.

KAYNAKÇA

Altan, S., & Özpehlivan, M. (2019). *Örgüt kültürü ve inovasyon*. Akademisyen Kitabevi.

Anderson, N., Potočnik, K., & Zhou, J. (2014). Innovation and creativity in organizations: A state-of-the-science review, prospective commentary, and guiding framework. *Journal of Management, 40*(5), 1297–1333. https://doi.org/10.1177/0149206314527128

Bednall, T. C., Rafferty, A. E., Shipton, H., Sanders, K., & Jackson, C. J. (2018). Innovative behaviour: How much transformational leadership do you need? *British Journal of Management, 29*(4), 796–816. https://doi.org/10.1111/1467-8551.12275

Beswick, C., Bishop, D., & Geraghty, J. (2018). *Bir inovasyon kültürü inşa etmek*. Optimist Yayın Grubu, Pasifik Ofset.

Büschgens, T., Bausch, A., & Balkin, D. B. (2013). Organizational culture and innovation: A meta-analytic review. *Journal of Product Innovation Management, 30*(4), 763–781. https://doi.org/10.1111/jpim.12021

Çekmecelioğlu, H. G. (2014). Göreve ve insana yönelik liderlik tarzlarının örgütsel bağlılık, iş performansı ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkileri. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 28*, 21–34. https://izlik.org/JA69TG44LP

Dahie, A. M., Takow, M. A., Nur, A. H., & Osman, M. M. (2016). Organizational culture and employee performance at telecommunication firms in Mogadishu-Somalia. *International Journal in Commerce, 3*(1), 30–42.

Edmondson, A. (1999). Psychological safety and learning behavior in work teams. *Administrative Science Quarterly, 44*(2), 350–383. https://doi.org/10.2307/2666999

Eren, H., & Kılıç, A. (2013). Örgütlerde yenilikçilik ortamı: Özellikli bir sektör olarak savunma sanayiinde durum. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 27*(3), 221–244. https://izlik.org/JA85UX98YN

Eren, H., Kılıç, A., & Balcı, H. (2015). Savunma sanayii için teknoloji transfer yöntemi seçimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(4), 305–326. https://izlik.org/JA64BG86TC

Heeren, J., van de Vrande, V., Volberda, H., & de Waard, E. (2024). Closing the innovation performance gap: Open innovation in military bureaucracies. *California Management Review, 66*(4), 116–136. https://doi.org/10.1177/00081256241242166

Hogan, S. J., & Coote, L. V. (2014). Organizational culture, innovation, and performance: A test of Schein's model. *Journal of Business Research, 67*(8), 1609–1621. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2013.09.007

Karataş, R., & Can Yalçın, R. (2026). Türk savunma sanayisinde kapsayıcı liderin çalışanların yenilikçi iş davranışı ve işe tutkunluk üzerindeki etkisinde öz yeterliliğin rolü. İşletme Araştırmaları Dergisi, 18(2), 1239–1256. https://doi.org/10.20491/isarder.2026.2232

Köksal, K., Eroğluer, K., & Yapar, H. (2018). Psikolojik sözleşme ihlalinin yenilikçi davranışa etkisi: Örgütsel sessizliğin rolü: Savunma sanayiinde bir uygulama. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 687–696. https://doi.org/10.18092/ulikidince.434389

Rosing, K., Frese, M., & Bausch, A. (2011). Explaining the heterogeneity of the leadership-innovation relationship: Ambidextrous leadership. *The Leadership Quarterly, 22*(5), 956–974. https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2011.07.014

Sezgin, Ş., & Sezgin, S. (2018). Dünya'da ve Türkiye'de savunma sanayi: Genel bir bakış. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 5*(12), 1–19. https://izlik.org/JA75ZU84PK

Şenol, L. (2022). Örgüt kültürü, çalışan davranışı ve yenilikçi iş davranışı ilişkisi üzerine bir araştırma. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy, 7*(1), 149–159. https://izlik.org/JA72CC87GY

Szczepańska-Woszczyna, K. (2014). The importance of organizational culture for innovation in the company. *Forum Scientiae Oeconomia*, *2*(3), 27-39. https://ojs.wsb.edu.pl/index.php/fso/article/view/121

Wang, P., & Rode, J. C. (2010). Transformational leadership and follower creativity: The moderating effects of identification with leader and organizational climate. *Human Relations, 63*(8), 1105–1128. https://doi.org/10.1177/0018726709354132

YAPAY ZEKÂ REKLAMLARINA YÖNELİK TÜKETİCİ ŞÜPHECİLİĞİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

CONSUMER SKEPTICISM TOWARDS AI ADVERTISEMENTS: A COMPARATIVE ANALYSIS

Uğur UĞUR

Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Cumhuriyet Sosyal Bilimler MYO, Otel Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü

Assoc. Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet University, Cumhuriyet Social Sciences Vocational School, Hotel, Restaurant and Catering Services Department

ORCID ID: 0000-0001-6009-6356

ÖZET

Yapay zekâ uygulamalarının yaygınlaşması reklamcılık sektörüne de yansımış, günümüzde geleneksel reklamcılıktan yapay zekâ reklamcılığına hızlı bir geçiş yaşanmıştır. Hedef kitlelerin belirlenmesi, reklam içeriklerinin oluşturulması, medya planlaması ve reklam performansının ölçülmesi gibi konularda oldukça kullanışlı ve faydalı olan yapay zekâ uygulamaları, bu avantajların yanı sıra kişisel verilerin korunması, algoritmik önyargılar, içeriklerin doğruluğu, şeffaflık ve tüketici güveni gibi konuları da gündeme getirmektedir. Dolayısıyla tüketiciler açısından yapay zekâ reklamlarına yönelik tüketici şüpheciliği, tüketici tercihi ve satın alma konularında belirleyici bir değişken olabilmektedir. Bu çalışmada yapay zekâ reklamlarına yönelik tüketici şüpheciliği incelenmiştir. Araştırmada, ana kütle olarak Sivas Cumhuriyet Üniversitesi öğrencileri seçilmiştir. Hazır tüketim konusunda önde gelmeleri ve özellikle sosyal medya reklamlarına yoğun şekilde maruz kalmaları, bu grubun hedef kitle olarak seçilmesini sağlamıştır. Araştırmada anket tekniğiyle veri toplanmış, veriler SPSS istatistik programında analiz edilmiştir. Araştırmada deney grubuna gerçek fotoğraf ile hazırlanmış bir laptop markası reklamı; kontrol grubuna ise aynı reklamın yapay zekâ ile hazırlanmış şekli uygulanmıştır. Katılımcıların söz konusu reklama yönelik şüphecilik düzeyini ölçmek üzere Obermiller ve Spangenberg (1998) tarafından geliştirilen, 9 maddeden oluşan reklama yönelik şüphecilik ölçeği uygulanmıştır. Yapılan faktör analizi sonucunda, şüphecilik ölçeğinin, reklama yönelik güven ve ürüne yönelik güven olarak iki boyuttan oluştuğu belirlenmiştir. Her iki boyutta da katılımcıların şüphecilik eğilim arasında bir farklılık bulunamamıştır. Bunula birlikte ***yapay zekâ reklamında***, reklama yönelik güven boyutunda muhasebe bölümünün şüphecilik boyutu turizm bölümünden anlamlı şekilde yüksektir. Cinsiyet, yaş ve sınıf değişkenlerine göre anlamlı farklılar bulunmamaktadır. ***Geleneksel reklamda*** ise reklama yönelik güven boyutunda kadınların şüphecilik boyutu erkeklere göre anlamlı şekilde yüksek çıkmıştır. Bölüm, yaş ve sınıf değişkenlerine göre anlamlı farklılık bulunamamıştır. Geleneksel reklam ile yapay zekâ reklamı arasında şüphecilik boyutunda genel olarak bir farklılık bulunmamasının; *gençlerin yapay zekâ reklamlarını benimsediği, normal reklamdan ayırmadığı ve teknolojik yeniliklere*

hızlı bir şekilde uyum sağladığı yönünde önemli bir araştırma bulgusu olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar kelimeler: Reklamcılık, Yapay Zekâ, Tüketici Şüpheciliği, Tüketici Davranışları.

ABSTRACT

The widespread adoption of artificial intelligence applications has also impacted the advertising industry, resulting in a rapid shift from traditional advertising to AI-powered advertising. Artificial intelligence applications, which are highly useful and beneficial in areas such as target audience identification, advertising content creation, media planning, and measuring advertising performance, also raise issues such as personal data protection, algorithmic bias, content accuracy, transparency, and consumer trust. Therefore, consumer skepticism towards AI advertising can be a decisive variable in consumer preference and purchasing decisions. This study examines consumer skepticism towards AI advertising. The main population for this research consisted of students from Sivas Cumhuriyet University. Their leading position in ready-to-eat consumer goods and their intense exposure to social media advertising, in particular, led to their selection as the target audience. Data was collected using a survey technique and analyzed using the SPSS statistical program. In the study, the experimental group was shown an advertisement for a laptop brand prepared with a real photograph; the control group was shown an AI-generated version of the same advertisement. To measure the participants' level of skepticism towards the advertisement, the nine-item skepticism scale developed by Obermiller and Spangenberg (1998) was administered. Factor analysis revealed that the skepticism scale consists of two dimensions: trust in the advertisement and trust in the product. No significant difference was found in the participants' skeptical tendencies across either dimension. However, ***in AI-related advertising***, the skepticism dimension regarding trust in the advertisement was significantly higher in the accounting department than in the tourism department. No significant differences were found according to gender, age, and class variables. In ***traditional advertising***, however, women showed significantly higher skepticism than men in the dimension of trust in the advertisement. No significant differences were found according to department, age, and class variables. The fact that there is generally no difference in skepticism between traditional and AI-related advertising is considered an important research finding indicating that young people embrace AI-related advertisements, do not distinguish them from traditional advertising, and adapt quickly to technological innovations.

Keywords: Advertising, Artificial Intelligence, Consumer Skepticism, Consumer Behavior.

GİRİŞ

Yapay zekâ (YZ), en basit tanımıyla, insan düşünce ve eylemlerini taklit eden ve gelişime açık olan bir bilgisayar yazılımıdır (Eyice Başev, 2024). Bu disiplin; makinelerin öğrenme, akıl yürütme, problem çözme, dil anlama ve hatta yaratıcı düşünme gibi karmaşık insani bilişsel

yetenekleri taklit etmesini sağlamayı amaçlar (Gölgeli, 2025). Hayatımızı hızlı bir giriş yapan YZ, sadece birkaç yılda hemen her alanda kullanılmaya başlanmış ve gelişimi büyük bir ivme kazanmıştır. Bu durum reklamcılık sektörü için de geçerlidir. Günümüzde reklamcılıkta YZ kullanımı giderek vazgeçilmez bir noktaya gelmiştir.

Yapay zekâ (YZ) reklamcılığı veya kısaca akıllı reklamcılık, YZ teknolojileriyle desteklenen çeşitli marka iletişim biçimleri için kullanılan genel bir terimdir. 1990'lardan bu yana etkileşimli reklamcılıktan programatik reklamcılığa ve akıllı reklamcılığa evrilen dijital reklamcılığın en son gelişmesini temsil eder. Günümüzde reklamcılık, ürünler, hizmetler ve fikirler hakkında hem ücretli hem de ücretsiz hem marka tarafından başlatılan hem de tüketici tarafından başlatılan iletişimi kapsayan geniş bir marka iletişimi olarak görülmektedir. YZ, insan zekâsını simüle etmek, genişletmek ve geliştirmek için teori, metodoloji, teknoloji ve uygulama sistemlerini inceleyen ve geliştiren bir bilimdir. Son zamanlarda marka iletişiminde giderek daha fazla kullanılmakta ve akıllı reklamcılık adı verilen yeni bir disiplinin ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Li, 2023). Reklamcılıkta yapay zekâ, insan zihninin ulaşamayacağı bir hız ve ölçekte işlemler gerçekleştirerek zaman, hız ve verimlilik açısından önemli kazanımlar sağlamaktadır. Veri analizi ve matematiksel işlemlerde insandan daha hızlı hareket eden yapay zekâ, sunduğu yeni verilerle reklamcılığa yeni bir boyut kazandırmaktadır. Günümüzde yapay zekâ ve insan yapımı reklam kampanyalarının üretimine bakıldığında, yapay zekânın veri analizi ve işleme süreçlerinde etkili bir rol oynadığı açıkça görülmektedir (Eyice Başev, 2024). Türksoy'a (2022) göre YZ uygulamalarının reklamcılık mesleğini dört temel tema dönüştürebileceğini vurgulamıştır. Bunlar:

- Tüketici içgörüsünü keşfetmek,
- Reklamların etkisini değerlendirmek,
- Medya planlaması ve satın alması,
- Reklam oluşturma.

YZ; reklam optimizasyonu, otomatik reklam oluşturma ve kişiselleştirme gibi çeşitli reklam işlevlerinde reklamverenlere yardımcı olur. Ek olarak; Doğal Dil İşleme (NLP), Görüntü Tanıma (IR), Konuşma Tanıma (SR), Makine Öğrenimi (ML), Doğal Dil Üretimi (NLG) ile görüntü ve konuşma üretimi teknolojilerinden yararlanır (Ford vd., 2023 akt. Gölgeli, 2025). YZ, reklamcılık iş akışlarında ve tüketici deneyimlerinin geliştirilmesinde bir katalizör (hızlandırıcı) olmaya devam etmektedir. YZ, reklam harcamalarını optimize edip rutin görevleri otomatikleştirirken, diğer yandan stratejik ve yaratıcı çabaları da güçlendirmektedir. Bu durum, özellikle kaynak kısıtlaması olan sektörler için oldukça caziptir. Uzmanlar, verimli iş akışları ve kişiselleştirilmiş deneyimler konusunda iyimser olmakla birlikte, yapay zekâ altyapılarının sorumlu bir şekilde benimsenmesini önermektedir. Yeni yapay zekâ teknolojisi; kişiselleştirilmiş multimedya kampanyaları ve sürükleyici deneyimler aracılığıyla reklamcılığı şüphesiz dönüştürmektedir (www.ascionline.in, 23.10.2026). Reklamcılık alanında YZ; gerçekliğin son derece inandırıcı bir versiyonunu tasvir eden içerikleri otomatik olarak

oluşturmak için kullanılabilmektedir. Nitekim güncel çalışmalar, önümüzdeki on yıllarda reklam mesajlarının YZ tarafından domine edilen bir çağa geçiş yapacağını öne sürmektedir (Sicilia vd., 2025). Günümüzde yenilikçi şirketler YZ'yi şu amaçlarla kullanmaktadır (Kaput, 2022):

- Reklam fonlarını çeşitli platformlar ve hedef pazarlar arasında dağıtmak,
- Temel Performans Göstergelerine ulaşmak için reklam harcamalarını otomatik olarak ayarlamak,
- Reklamlarınız için potansiyel müşterileri ve taze dönüşüm fırsatlarını bulmak,
- Detaylı hedef kitle profilleri oluşturmak,
- Pazarlama hedeflerini belirlemek ve bunlara ulaşmak,
- Rakiplerinizin reklam harcamaları, fikirleri ve taktikleri hakkında bilgi edinmek,
- Reklam metinleri yayınlamak,
- Benzersiz grafik reklamlar oluşturmak,
- Belirli tüketiciler için reklamlardaki içerikleri ve görselleri hiper-kişiselleştirmek,
- Reklamları aşırı bir kişiselleştirmeyle hedeflemek,
- Kampanyaları başlatmadan önce reklam performansı trendlerini belirlemek ve çok daha fazlası.

İnsana giderek daha çok benzeyen ve sürekli kendini geliştiren YZ'nin sunduğu faydalara karşılık bazı tedirginlikleri de beraberinde getirdiği görülmektedir. Özellikle kişisel verilerin korunması, algoritmik önyargılar, içeriklerin doğruluğu, şeffaflık ve tüketici güveni gibi konularda tüketicilerin şüpheci yaklaşımları söz konusudur. Söz konusu gelişmeler, reklamcılık sektöründe de geleneksel reklam ve YZ reklam arasında güven açısından bir farklılık olup olmadığını akla getirmektedir. Bu araştırmada, genç tüketicilerin geleneksel reklam ve YZ reklama yönelik şüphecilik eğilimleri ve bu anlamda iki reklam türü arasındaki farklılıklar incelenmiştir. Araştırma, Yöntem, Bulgular ve Sonuç olarak üç temel bölümden oluşmaktadır.

YÖNTEM

Bu çalışmada yapay zekâ reklamlarına yönelik tüketici şüpheciliği incelenmiştir. Araştırmada, ana kütle olarak Sivas Cumhuriyet Üniversitesi öğrencileri seçilmiştir. Hazır tüketim konusunda önde gelmeleri ve özellikle sosyal medya reklamlarına yoğun şekilde maruz kalmaları, bu grubun hedef kitle olarak seçilmesini sağlamıştır.

Araştırmada anket tekniğiyle veri toplanmış, veriler SPSS istatistik programında analiz edilmiştir. Araştırmada deney grubuna gerçek fotoğraf ile hazırlanmış bir laptop markası reklamı; kontrol grubuna ise aynı reklamın yapay zekâ ile hazırlanmış şekli uygulanmıştır. Katılımcıların söz konusu reklama yönelik şüphecilik düzeyini ölçmek üzere Obermiller ve Spangenberg (1998) tarafından geliştirilen, 9 maddeden oluşan reklama yönelik şüphecilik ölçeği uygulanmıştır.

ARAŞTIRMA BULGULARI VE TARTIŞMA

Araştırmanın katılımcılarına yönelik tanımlayıcı istatistikler Tablo 1'deki sunulmuştur. Buna göre, Katılımcıların yarıdan fazlasının kadın olduğu ve birinci sınıf öğrencilerinden oluştuğu söylenebilmektedir. Katılımcıların yaklaşık üçte biri 18 yaşında olup ikinci sırada %28 ile 20 yaşındaki katılımcılar gelmektedir. Araştırma Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Cumhuriyet Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu öğrencilerine uygulanmış olup Turizm ve Otel İşletmeciliği, Dış Ticaret, Aşçılık ve Muhasebe bölümlerinden 18'er öğrencinin katılımı sağlanmıştır.

Tablo 1. Katılımcılara İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	n	%		n	%
CİNSİYET			**SINIF**		
Kadın	42	58	1	45	62
Erkek	30	42	2	27	38
YAŞ			**BÖLÜM**		
18	25	34	Turizm ve Otel İşletme.	18	25
19	19	26	Dış Ticaret	18	25
20	18	28	Aşçılık	18	25
21 ve üzeri	10	12	Muhasebe	18	25

Araştırmada kullanılan şüphecilik ölçeği KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) değeri 0,850 ve anlamlılık değeri $p<0,05$ olup ölçeğin faktör analizi için uygun olduğu görülmüştür. Uygulanan faktör analizi sonuçlarına göre (Tablo 2), şüphecilik ölçeğinin, *reklama yönelik güven* ve *ürüne yönelik güven* olarak iki boyuttan oluştuğu belirlenmiştir. Reklama yönelik güven boyutu 5 madde ile, ürüne yönelik güven ise 3 madde ile temsil edilmektedir. Boyutlara ilişki güvenilirlik değerleri (Cronbach Alfa) reklama yönelik güven için 0,812 ve ürüne yönelik güven için 0,872 olup ölçeğin güvenilir olduğu söylenebilmektedir.

Tablo 2. Şüphecilik Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları

Maddeler	Faktör Yükleri	Özdeğer	Açıklanan Varyans	Cronbach Alpha (α)
1.Faktör: Reklama Yönelik Güven		4,776	53,062	0,812
M6	0,843			
M8	0,785			
M5	0,783			
M9	0,775			
M7	0,646			
2.Faktör: Ürüne Yöenlik Güven		1,230	13,666	0,872
M3	0,861			
M4	0,786			
M1	0,711			

Geleneksel reklam ve yapay zekâ reklam arasında gruplar arası farklılıkları incelemek üzere yapıla Bağımsız Örneklem T-Testi ve One Way Anova testleri sonuçlarına göre;

- Her iki boyutta da yapay zekâ ve geleneksel reklama yönelik katılımcıların şüphecilik eğilimleri arasında bir farklılık bulunamamıştır (p>0,05).
- Bununla birlikte ***yapay zekâ reklamında***, reklama yönelik güven boyutunda muhasebe bölümünün şüphecilik düzeyi (3,05) turizm bölümünden (2,44) anlamlı şekilde yüksektir.
- ***Yapay zekâ reklamında***, cinsiyet, yaş ve sınıf değişkenlerine göre anlamlı farklılar bulunmamaktadır (p>0,05).
- ***Geleneksel reklamda*** ise reklama yönelik güven boyutunda kadınların şüphecilik düzeyi (2,78) erkeklere (2,25) göre anlamlı şekilde yüksek çıkmıştır.
- ***Geleneksel reklamda,*** bölüm, yaş ve sınıf değişkenlerine göre anlamlı farklılık bulunamamıştır (p>0,05).

SONUÇ

Geleneksel reklam ile yapay zekâ reklamı arasında şüphecilik boyutunda genel olarak bir farklılık bulunmamasının; *gençlerin yapay zekâ reklamlarını benimsediği, normal reklamdan ayırmadığı ve teknolojik yeniliklere hızlı bir şekilde uyum sağladığı* yönünde önemli bir araştırma bulgusu olarak değerlendirilmektedir.

Yapay zekâ reklamına yönelik şüphecilik düzeyi açısından muhasebe bölümünün anlamlı şekilde farklılaştığı ve daha şüpheci olduğu bulgusu, bu bölüm öğrencilerinin sayısal veya eşit ağırlık puanından bölüme kayıt yaptırmasından dolayı daha analitik düşündükleri dolayısıyla reklamın yapılış şekline yani yapay zekâ destekli olması ayrıntısına daha dikkat ettikleri şeklinde yorumlanmaktadır.

Geleneksel reklamda, kadınların reklama yönelik şüphecilik düzeyinin erkeklerden anlamlı bir şekilde farklılaşması ve daha yüksek olması, kadınların daha detaycı düşündükleri için reklam üzerinde daha ayrıntılı düşündükleri ve kadınlarda marka bağlılığı nispeten daha yüksek olduğundan farklı bir markaya özellikle de elektronik sektöründe daha şüpheci yaklaşmalarına neden olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Ayrıca tarihsel olarak özellikle ev içi tüketim kararları (gıda, temizlik, ev eşyaları vb.) ve kişisel bakım sektörü gibi konularda birincil hedef kitle olmaları ve bu nedenle yoğun reklama maruz kalmaları kadınların daha şüpheci yaklaşmasına neden olabilmektedir. Tüketim kararlarında etkin rol oynamalarının kadınların sorumluluk ve risk algısını tetiklediği dolayısıyla daha detaylı ve şüpheci davrandıkları tahmin edilmektedir.

KAYNAKLAR

Eyice Başev, S. (2024). The role of artificial intelligence (AI) in the future of the advertising industry: Applications and examples of AI in advertising, *International Journal of Education Technology and Scientific Researches*, 9(26), 167-183.

Gölgeli, K. (2025). Advertising Production with Artificial Intelligence: A Semiotic Analysis, *Erciyes İletişim Dergisi*, 12(2), 507-527.

Kaput, M., 2022. AI in Advertising: Everything You Need to Know Available at: AI in Advertising: Everything You Need to Know, https://www.marketingaiinstitute.com/blog/ai-in-advertising, Erişim Tarihi: 25.10.2026.

Li, H. (2023). Artificial Intelligence (AI) Advertising, *Oxford Bibliographies*, DOI: 10.1093/OBO/9780199756841-0291

Sicilia, M., Palazón, M., & Acosta-López, M. J. (2025). The Use of AI in Advertising Creativity: Impact on the Receiver, In AI Impacts on Branded Entertainment and Advertising (pp. 21-44), IGI Global Scientific Publishing.

Türksoy, N. (2022). The Future of Public Relations, Advertising and Journalism: How Artificial Intelligence May Transform the Communication Profession and Why Society Should Care?. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, (40), 394-410.

www.ascionline.in (2026). ADNEXT The AI Edition, https://www.ascionline.in/academy/wp-content/uploads/2025/03/ADNext-Report-digital.pdf, Erişim Tarihi: 23.10.2026.

TÜKETİCİ SATIN ALMA SÜRECİNDE YENİ AKTÖR: YAPAY ZEKA

A NEW ACTOR IN THE CONSUMER PURCHASE PROCESS: ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Uğur UĞUR

Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Cumhuriyet Sosyal Bilimler MYO, Otel Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü

Assoc. Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet University, Cumhuriyet Social Sciences Vocational School, Hotel, Restaurant and Catering Services Department

ORCID ID: 0000-0001-6009-6356

ÖZET

Yapay Zekâ (YZ), insanın öğrenme, analiz etme, problem çözme, tahmin yürütme ve karar verme gibi bilişsel yeteneklerini taklit edebilen teknolojilerin genelini ifade etmekte ve günümüzde pazarlama faaliyetlerinin önemli bir bileşeni hâline gelmektedir. Pazarlama alanında YZ; büyük miktardaki tüketici verilerinin analiz edilmesi, tüketici davranışlarının tahmin edilmesi, pazar bölümlendirme, kişiselleştirilmiş reklam ve içerik oluşturma, ürün önerileri, fiyatlandırma, müşteri hizmetleri ve müşteri ilişkileri yönetimi gibi çok çeşitli süreçlerde kullanılmaktadır. Tüketiciler açısından da YZ, satın alma karar süreçlerini önemli ölçüde dönüştürmektedir. Geleneksel tüketici satın alma karar süreci; *ihtiyacın farkına varılması, bilgi arama, alternatiflerin değerlendirilmesi, satın alma kararı ve satın alma sonrası değerlendirme* aşamalarından oluşmaktadır. YZ, bu aşamalarda tüketicilere çeşitli fırsat ve kolaylıklar sunmaktadır. *İhtiyacın farkına varılmasında* YZ, tüketici verilerini ve geçmiş davranışları analiz ederek henüz ortaya çıkmamış ya da ifade edilmemiş ihtiyaçların ve olası satın alma fikirlerinin belirlenmesine katkı sağlayabilmektedir. *Bilgi edinme* aşamasında, YZ destekli sistemler, tüketicinin ihtiyaçlarına uygun ürün ve hizmet bilgilerini hızlı ve kişiselleştirilmiş biçimde sunabilmektedir. *Alternatiflerin değerlendirilmesi* aşamasında YZ tabanlı öneri sistemleri; ürünlerin özelliklerini, fiyatlarını, kullanıcı yorumlarını ve tüketicinin önceki tercihlerini analiz ederek karar verme sürecinde karşılaştırmayı kolaylaştırmakta, tüketicinin zihinsel yükünü azaltabilmektedir. *Satın alma* aşamasında YZ, kişiselleştirilme olanakları, fiyat karşılaştırması, kampanya araştırmaları ve otomatik satın alma gibi uygulamalarla karar sürecini destekleyebilmektedir. *Satın alma sonrasında* ise YZ destekli müşteri hizmetleri, kişiselleştirilmiş öneriler ve geri bildirim analizleri aracılığıyla müşteri memnuniyetini üst seviyelere çıkarabilecek katkı sağlayabilmektedir. Bu doğrultuda çalışmada, yapay zekânın tüketici satın alma karar süreci aşamalarındaki kullanım alanları incelenmiş, konu ile ilgili literatürde yer alan araştırmalardan ve uygulama örneklerinden çıkarımlar yapılarak bilgi derleme yoluna gidilmiştir. Tanımlayıcı özellikteki araştırmanın sonuç kısmında, YZ destekli karar verme sürecinin tüketici davranışı üzerindeki şimdiki ve gelecekteki olası etkileri tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ, Tüketici Davranışı, Satın Alma Karar Süreci.

ABSTRACT

Artificial intelligence (AI) refers to a general category of technologies that can mimic human cognitive abilities such as learning, analyzing, problem-solving, predicting, and decision-making, and is becoming an important component of marketing activities today. In marketing, AI is used in a wide variety of processes such as analyzing large amounts of consumer data, predicting consumer behavior, market segmentation, creating personalized advertising and content, product recommendations, pricing, customer service, and customer relationship management. From a consumer perspective, AI is also significantly transforming purchasing decision processes. The traditional consumer purchasing decision process consists of the following stages: *recognizing a need, searching for information, evaluating alternatives, making a purchase decision, and post-purchase evaluation*. AI offers consumers various opportunities and conveniences at these stages. In *recognizing needs*, AI can contribute to identifying needs and potential purchasing ideas that have not yet emerged or been expressed by analyzing consumer data and past behavior. In the *information gathering stage*, AI-supported systems can provide consumers with product and service information tailored to their needs quickly and in a personalized manner. During the *evaluation of alternatives*, AI-based recommendation systems facilitate comparison in the decision-making process by analyzing product features, prices, user reviews, and consumer previous preferences, thereby reducing the mental burden on the consumer. During the *purchasing process*, AI can support the decision-making process with applications such as personalization options, price comparison, campaign research, and automated purchasing. *After the purchase*, AI-powered customer service can contribute to maximizing customer satisfaction through personalized recommendations and feedback analysis. In this study, the application areas of artificial intelligence in the stages of the consumer purchasing decision process were examined, and information was gathered by drawing conclusions from research in the relevant literature and application examples. In the conclusion section of the descriptive research, the current and potential future effects of AI-assisted decision-making processes on consumer behavior were discussed.

Keywords: Artificial Intelligence, Consumer Behavior, Purchase Decision Process.

GİRİŞ

Tüketici karar verme süreci uzun zamandır araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Yaklaşık 300 yıl önce, Nicholas Bernoulli, John von Neumann ve Oskar Morgenstern önderliğindeki ilk ekonomistler, tüketici karar verme sürecinin temelini incelemeye başlamışlardır. Bu erken dönem çalışmaları, konuya ekonomik bir bakış açısıyla yaklaşmış ve yalnızca satın alma eylemine odaklanmıştır. Bu bakış açısından en yaygın model, tüketicilerin kararlarının beklenen sonuçlarına göre seçim yaptığını öne süren "Fayda Teorisi"dir. Tüketiciler, yalnızca kendi çıkarlarıyla ilgilenen rasyonel karar vericiler olarak görülmektedir. Fayda teorisi tüketiciyi "rasyonel bir ekonomik insan" olarak görürken, Tüketici Davranışı üzerine çağdaş

araştırmalar, tüketiciyi etkileyen çok çeşitli faktörleri ele almakta ve satın almanın ötesinde geniş bir yelpazede tüketim faaliyetini kabul etmektedir. Bu faaliyetler genellikle, ihtiyaç tanıma, bilgi arama, alternatiflerin değerlendirilmesi, satın alma niyetinin oluşturulması, satın alma eylemi, tüketim ve nihayetinde elden çıkarma aşamalarını içermektedir (Bray, 2008).

Önceleri yoğun emek ve zaman maliyeti isteyen tüketici satın alma karar süreci günümüzde YZ kullanımı ile çok daha hızlı ve kolay geçmektedir. YZ, satın alma karar süreci aşamalarında, tüketicilere çeşitli fırsat ve kolaylıklar sunmaktadır. YZ, tüketici verilerini ve geçmiş davranışları analiz etme, tüketicinin ihtiyaçlarına uygun ürün ve hizmet bilgilerini hızlı ve kişiselleştirilmiş biçimde sunabilme, ürünlerin özelliklerini, fiyatlarını, kullanıcı yorumlarını ve tüketicinin önceki tercihlerini analiz etme, fiyat karşılaştırması, kampanya araştırmaları ve otomatik satın alma, öneriler ve geri bildirim analizleri aracılığıyla müşteri memnuniyetini üst seviyelere çıkarma ve daha pek çok katkı sağlayabilmektedir. Bu doğrultuda çalışmada, yapay zekânın tüketici satın alma karar süreci aşamalarındaki kullanım alanları incelenmiş, konu ile ilgili literatürde yer alan araştırmalardan ve uygulama örneklerinden çıkarımlar yapılarak bilgi derleme yoluna gidilmiştir. Tanımlayıcı özellikteki araştırmanın sonuç kısmında, YZ destekli karar verme sürecinin tüketici davranışı üzerindeki şimdiki ve gelecekteki olası etkileri tartışılmıştır.

YÖNTEM

YZ, pazarlamanın hemen her aşamasında kullanılmakta ve firmalar açısından çok faydalı olmaktadır. Bununla birlikte tüketicilerin de giderek daha fazla başvurduğu YZ uygulamaları, özellikle satın alma gibi riskli, zaman ve enerji isteyen durumlarda saniyeler içerisinde sorun çözerek ve yol göstererek vazgeçilmez konuma gelmeyi başarmıştır.

Araştırmada, satın alma karar süreci (*ihtiyacın farkına varılması, bilgi arama, alternatiflerin değerlendirilmesi, satın alma kararı ve satın alma sonrası değerlendirme)* boyunca tüketilerin yapay zekadan nasıl ne düzeyde yararlandıklarının ve yapay zekanın satın alma süresince tüketicilere sunduğu avanyajların neler olduğu araştırılmıştır. Araştırmada, ilgili literatür incelemesi yapılarak, özellikle ampirik araştırma sonuçları incelenerek satın alma süreci aşamalarında YZ uygulama örneklerinin neler olabileceği üzerinde durulmuştur. Ayrıca yapılan online tarama yöntemiyle örnek YZ uygulamaları incelenmiştir. Elde edilen tüm bilgiler derlenerek tüketici satın alma karar sürecinin her bir aşaması için örneklerle çıkarımlar yapılaması yoluna gidilmiştir.

ARAŞTIRMA BULGULARI VE TARTIŞMA

1. İhtiyacın Farkına Varma

Tüketici satın alma karar sürecinin ilk adımı olan ihtiyacın farkına varılması (sorun tanıma) aşamasında YZ kullanımı, tüketici davranışını "reaktif" (ihtiyaç doğduktan sonra arama yapan) bir yapıdan "proaktif" (ihtiyaç doğmadan önce tahmin eden) bir yapıya dönüştürmüştür.

Geleneksel süreçte tüketici bir eksikliği kendisi fark ederken (örneğin evde kahvenin bitmesi), YZ destekli sistemler büyük veri (Big Data) ve makine öğrenimi algoritmalarını kullanarak

tüketicinin neye, ne zaman ihtiyaç duyacağını *o henüz fark etmeden* tahmin eder ve bu ihtiyacı tetikler.

Yapay zekanın bu aşamada üstlendiği temel roller ve kullanım yöntemleri şunlardır:

1.1. Öngörüsel Analiz (Predictive Analytics) ve Tüketim Döngüleri

Yapay zekâ sistemleri; büyük veri (Big Data) ve makine öğrenimi mimarilerini kullanarak geçmiş satın alma sıklıklarını ve davranışsal sinyalleri analiz eder. Akademik çalışmalar, bu proaktif YZ müdahalelerinin tüketicinin arama zamanını düşürürken satış dönüşümlerini artırdığını göstermektedir (Wang, 2025). *Örneğin;* bir e-ticaret uygulamasındaki yapay zekâ, aldığınız bebek bezinin veya evcil hayvan mamasının ortalama kaç günde tükeneceğini hesaplar. Ürün bitmeye yakınken size *"Sipariş zamanı geldi mi?"* şeklinde akıllı bir bildirim (push notification) atarak ihtiyacın farkına varmanızı sağlar.

1.2. Akıllı Ev Ekosistemleri ve IoT (Nesnelerin İnterneti) Integration

Literatür, bu tür IoT tabanlı otomatik ürün tamamlama sistemlerinin tüketicinin rutin satın alma kararlarındaki zihinsel eforunu ve zaman maliyetini sıfıra indirdiğini doğrulamaktadır (Rüßmann vd., 2026). *Örneğin;* akıllı bir buzdolabı, içindeki kameralar ve ağırlık sensörleri sayesinde sütün azaldığını veya son kullanma tarihinin yaklaştığını tespit eder. Buzdolabı ekranında veya telefonunuzda doğrudan bir eksiklik uyarısı oluşturarak sizi satın alma sürecine sokar.

1.3. Hiper-Kişiselleştirilmiş Reklamcılık ve İlgi Alanı Tetikleme

Algoritmalar, tüketicinin anlık duygu durumunu, konumunu ve bağlamsal verilerini işleyerek henüz fark edilmemiş ihtiyaçları yapay olarak tetikler. Literatürde bu durum, *"Algoritmik Dürtme" (Algorithmic Nudging)* kavramı ile açıklanmakta; yapay zekanın rasyonel değerlendirmelerin yanı sıra affektif (duygusal) tepkileri de manipüle ederek dürtüsel satın almayı (impulse buying) artırdığı belirtilmektedir (Alsaffarini ve Awwad, 2026). Örneğin; hava sıcaklığının aniden düştüğü bir gün, YZ algoritması tam da tarzınıza uygun mont reklamlarını karşınıza çıkarır. Siz daha kışlık bir ihtiyacınız olduğunu düşünmemişken, önünüze çıkan görselle *"Evet, benim aslında böyle bir monta ihtiyacım var"* dedirterek ihtiyacı yapay olarak tetikler.

1.4. Biyometrik ve Duygusal Analiz (Geleceğin Teknolojileri)

Giyilebilir cihazlar, geleneksel anket yöntemlerinin aksine tüketicilerin bilinçaltı fizyolojik tepkilerini (stres, kalp ritmi değişkenliği, uyku kalitesi) kesintisiz ve manipüle edilemez biçimde yakalar (Lyu vd., 2026). *Örneğin;* YZ destekli bir sağlık uygulaması, son birkaç gündür uykunuzun verimsiz olduğunu analiz ederek size *"Daha kaliteli bir uyku için ortopedik yastıklarımızı incelemek ister misiniz?"* önerisinde bulunabilir ve konfor ihtiyacınızı tetikleyebilir.

2. Bilgi Arama

Tüketici satın alma karar sürecinin ikinci adımı olan bilgi arama ve edinme aşamasında YZ kullanımı, tüketicinin araştırma yükünü ve zaman maliyetini minimuma indirmektedir.

Geleneksel süreçte tüketiciler arama motorlarında sayfalarca gezinip, blogları ve kullanıcı yorumlarını tek tek okuyarak bilgi toplarken; YZ bu dağınık verileri saniyeler içinde analiz edip kişiye özel, rafine ve doğrudan yanıtlar sunar.

Yapay zekanın bilgi edinme aşamasındaki en etkili rol ve yöntemleri şunlardır:

2.1. Üretken Yapay Zekâ ve Akıllı Arama (AI Search)

Sıfır Tıklama (Zero-Click) Dönemi ve Bilişsel Tasarruf: YZ tabanlı "arama motorları", tüketicilere link link gezinme yükü getirmeden doğrudan rafine ve tek bir metinde özetlenmiş cevaplar sunar. Literatür, tüketicilerin karmaşık karşılaştırma içeren sorgularda (örneğin fiyat/performans karşılaştırmaları) geleneksel aramalara kıyasla yapay zekayı çok daha kullanışlı ve ikna edici bulduğunu doğrulamaktadır (https://eightohtwo.com/, 20.10.2026). *Örneğin,* YZ, yüzlerce web sayfasındaki bilgiyi tarayarak *"2026 yılı için fiyat/performans odaklı en iyi 3 kablosuz kulaklığın artı ve eksileri nelerdir?"* sorusuna saniyeler içinde tek bir özet metinle yanıt verir.

Doğal Dil ve Uzman Danışman Rolü: Doğal Dil İşleme (NLP) sayesinde tüketiciler, bir makineye anahtar kelimeler yazmak yerine insan benzeri diyaloglar geliştirerek karmaşık ürün özelliklerini kolayca sorgulayabilmektedir (Suryawanshi vd., 2026).

2.2. Görsel tabanlı ve Sesli Arama Teknolojileri

Görsel Arama (Visual Search): Geleneksel metin aramalarında, tüketicinin sokakta gördüğü bir objeyi tanımlayabilmesi için karmaşık bir terminoloji veya marka bilgisine ihtiyacı vardır. *Teknoloji Kabul Modeli (TAM)* ve bilgisayarlı görü (computer vision) literatürü, görsel arama araçlarının (Google Lens gibi) bu karmaşık taksonomiyi tamamen bypass ederek "algılanan kolaylığı" ve arama doğruluğunu maksimize ettiğini kanıtlamaktadır. Tüketicinin gördüğü bir ürünü doğrudan e-ticaret sitelerindeki fiyat ve stok bilgisiyle eşleştirmesi, karar verme sürecini hızlandırmaktadır (An ve Choo, 2026).

Sesli Asistanlar ve Çoklu Görev (Multitasking): Literatür, ses tabanlı arayüzlerin (Siri, Alexa) tüketicilerin günlük rutinleri sırasında (ev işi, seyahat) arama motorunu kullanabilmelerine olanak tanıdığını vurgulamaktadır. "Mikro-anlar" (micro-moments) teorisine göre, tüketici bir bilgiye ihtiyaç duyduğu o spesifik saniyede (örneğin robot süpürgenin emiş gücü sorusu) ellerini kullanmadan sesli komutla bilgiye ulaşabilmekte, bu da anlık tatmini ve bilgi arama konforunu üst düzeye çıkarmaktadır (Khan vd., 2025).

2.3. Yapay Zekâ Destekli Yorum ve İnceleme Analizi

Bilişsel Akıcılık ve Zaman Tasarrufu: Geleneksel süreçte tüketiciler binlerce yorumu okurken aşırı bilgi yüklemesine (*information overload*) maruz kalmakta ve karar kalitesi düşmektedir. Bilişsel Yük Teorisi (Cognitive Load Theory) açısından yapılan çalışmalar, Amazon'un "Müşteriler Ne Diyor" (AI Overview) tarzındaki YZ sentezlerinin tüketicinin zihinsel eforunu sıfırlayarak karar verme güvenini ve satın alma niyetini doğrudan artırdığını doğrulamaktadır (Bian ve Che, 2025). Bir ürünün altında yer alan binlerce kullanıcı yorumunu yapay zekaya analiz ettirir. Tüketiciye *"Bu ürünün pili çok övülmüş ancak malzeme kalitesi zayıf bulunmuş"*

şeklinde YZ tarafından oluşturulmuş inceleme özetleri sunarak tüketicinin saatlerce yorum okuma zahmetini ortadan kaldırır.

Algoritmik Savunma ve Cue Inversion (İpucu Tersinmesi): Sahte yorumların filtrelenmesi, platform güvenilirliği için kritiktir. Ancak üretken yapay zekanın (GenAI) gelişmesiyle birlikte botlar artık imla hatası içermeyen, daha akıcı ve "insansı" sahte yorumlar üretmeye başlamıştır. Güncel literatür, modern e-ticaret sistemlerinin sadece metne değil; kullanıcı davranış örüntülerine, grafik sinir ağlarına (GNN) ve psikolinguistik veri füzyonuna odaklanan çok katmanlı YZ mimarileri kullandığını göstermektedir (Jakhar ve Indian, 2026).

2.4. Akıllı Chatbotlar ve Sanal Alışveriş Asistanları

7/24 Teknik Destek ve Bilgi Asimetrisinin Azaltılması: Geleneksel sistemlerde tüketiciler, mesai saatleri dışında ürünün boyutu, garantisi veya uyumluluğu gibi teknik ayrıntılar hakkında bilgi almak için beklemek zorundaydı. *Algılanan Kolaylık (Perceived Convenience)* ve *E-Hizmet Kalitesi (E-Service Quality)* teorilerine göre; YZ destekli sanal asistanların insan temsilcilerin yerini alarak anında ve kesintisiz bilgi sunması, alışveriş sürtünmesini (friction) azaltmakta ve sepeti terk etme oranlarını düşürmektedir (https://fin.ai/, 25.10.2026). Markaların web sitelerinde konumlandırılan YZ destekli sanal asistanlar, tüketicinin ürünle ilgili tüm teknik sorularını (boyut, garanti kapsamı, uyumluluk vb.) müşteri temsilcisine bağlanma ihtiyacı bırakmadan anında yanıtlar.

Kişiselleştirilmiş Yönlendirme ve "Soru Sorarak Öğrenme" (Ask Before Answer): Gelişmiş sanal asistanlar, sadece hazır SSS şablonlarını sunmaz; Büyük Dil Modelleri (LLM) ve Doğal Dil İşleme (NLP) yardımıyla tüketicinin belirsiz satın alma niyetini anlamak için karşı sorular sorar ("Bu ürünü hangi amaçla kullanacaksınız?" gibi). Literatürde bu durum tüketicinin bilgi edinme sürecini kişiselleştirerek Müşteri Deneyimini optimize eden ve doğrudan Yeniden Satın Alma Niyetini (Repurchase Intention) artıran proaktif bir mekanizma olarak modellenmektedir (https://www.shopify.com/, 28.10.2026). Asistan, tüketiciye *"Bu ürünü hangi amaçla kullanacaksınız?"* diye sorarak aldığı yanıtlara göre bilgi akışını özelleştirir.

3. Seçeneklerin Değerlendirilmesi

Tüketici satın alma karar sürecinin üçüncü adımı olan alternatiflerin değerlendirilmesi aşamasında YZ kullanımı, tüketicinin önüne çıkan yüzlerce seçenek arasından en rasyonel ve kişiselleştirilmiş elemeyi yapmasını sağlar.

Geleneksel süreçte tüketiciler farklı sekmelerde ürün özellikleri ve fiyatları karşılaştırırken bilişsel olarak yorulup karar felci (choice overload) yaşayabilirken; YZ devreye girerek bu karmaşık analitik süreci tüketici adına üstlenir.

Yapay zekanın bu aşamada üstlendiği temel roller ve yöntemler şunlardır:

3.1. Gelişmiş Öneri Sistemleri (Recommendation Engines)

YZ algoritmaları (Amazon, Netflix veya büyük e-ticaret sitelerindeki gibi), tüketicinin sadece o anki aramalarını değil, geçmiş satın alma geçmişini, bütçe eğilimlerini, hatta benzer profildeki diğer kullanıcıların davranışlarını analiz eder (Koren vd., 2009; Trinh vd., 2025). Karşılaştırma

yaparken tüketiciye nokta atışı *"Sizin için Seçtiklerimiz"* veya *"Bunu Beğenenler Şunları da İnceledi"* listeleri sunarak değerlendirme havuzunu en optimize hale getirir (Schafer vd., 2001).

3.2. Yapay Zekâ Destekli Anlık Karşılaştırma ve Analiz Araçları

Çok Kriterli Analiz: Yeni nesil YZ asistanları, tüketicinin verdiği komutlara göre ürünleri matris formatında karşılaştırabilir (Sun ve Liang, 2024). *Örneğin; "A, B ve C marka telefonları pil ömrü, kamera çözünürlüğü ve kullanıcı memnuniyeti puanlarına göre kıyasla ve hangisinin fiyat-performans ürünü olduğunu gerekçesiyle söyle"* dendiğinde, YZ devasa veriyi saniyeler içinde analiz edip objektif bir değerlendirme raporu sunar (Bawden ve Robinson, 2009)

Akıllı Puanlama: Ürünlerin sadece teknik verilerini değil, kullanıcı deneyim analizlerini (sentiment analysis) de işleyerek alternatiflere gerçekçi artı/eksi puanlar verir (Archak vd., 2011).

3.3. Artırılmış Gerçeklik (AR) ve Sanal Deneyim (Virtual Try-On)

Değerlendirme aşamasındaki en büyük bariyerlerden biri ürünü fiziksel olarak deneyimleyememektir. YZ ve AR entegrasyonları bu bariyeri yıkar (Hilken vd., 2017). *Örneğin;* bir mobilya markasının uygulamasında YZ, odanızın boyutunu ve ışığını analiz ederek seçtiğiniz koltuğun evinizde nasıl duracağını simüle eder. Kozmetik veya moda markalarında ise yüz hatlarınızı ya da vücut ölçülerinizi tarayarak ruj rengini veya kıyafeti üzerinizde sanal olarak denetir. Bu, alternatifler arasındaki kararsızlığı hızla çözer.

3.4. Bilişsel Yükün Azaltılması ve "Filtre Balonu" Riski

Fayda: YZ ilgisiz seçenekleri eleyerek tüketicinin zaman kaybetmesini önler ve karar vermeyi kolaylaştırır (Becker vd, 2022).

Risk (Filtre Balonu / Filter Bubble): Algoritmalar tüketiciye sürekli benzer fiyat segmentindeki veya benzer tarzdaki ürünleri gösterdiği için, tüketici aslında kendi zevkine çok uygun olabilecek farklı ve alternatif markaları hiç görmeyebilir. Değerlendirme süreci yapay zekanın çizdiği sınırlarla kısıtlanabilir (Han vd., 2022).

4. Satın Alma

Tüketici satın alma karar sürecinin dördüncü ve en kritik adımı olan satın alma kararı ve eylemi aşamasında YZ kullanımı, satışın gerçekleştiği o son andaki bariyerleri ortadan kaldırmaya ve dönüşüm oranlarını maksimuma çıkarmaya odaklanır.

Bu aşamada YZ, tüketicinin kararsızlık yaşayıp alışveriş sepetini terk etmesini engellemek ve işlemi en hızlı, pürüzsüz şekilde tamamlamasını sağlamak için hem arka planda hem de arayüzde aktif rol oynar.

Yapay zekanın satın alma anındaki temel işlevleri şunlardır:

4.1. Dinamik Fiyatlandırma ve Anlık Teklif Yönetimi

YZ algoritmaları; stok durumunu, rakip firmaların fiyatlarını, o anki talep yoğunluğunu ve hatta tüketicinin site içi davranışlarını milisaniyeler içinde analiz eder (Elmaghraby ve Keskinocak, 2003; Calvano vd., 2020).

Kişiye Özel Teşvikler: Tüketici ödeme adımında kararsız kalıp beklediğinde veya sepetten çıkma eğilimi gösterdiğinde (mouse hareketlerinden analiz edilerek), YZ anında devreye girerek *"Sadece sonraki 10 dakika için kargo bedava!"* veya *"%5 ek indirim"* gibi kişiselleştirilmiş kuponlar sunarak satın alma kararını kesinleştirir (Navalpakkam ve Churchill, 2012; Kukar-Kinney ve Close, 2010).

4.2. Akıllı Ödeme Metotları ve Pürüzsüz Satın Alma (Frictionless Checkout)

Sahtecilik (Fraude) Önleme: YZ, arka planda çalışarak ödeme işleminin güvenliğini tarar (Ngai vd., 2011). Tüketicinin alışveriş alışkanlıklarına uymayan şüpheli bir durumu veya siber tehdidi saniyeler içinde tespit edip engellerken, güvenli kullanıcılar için süreci hiç yavaşlatmadan (ek onay pencereleriyle boğmadan) tek tıkla ödeme imkânı tanır (Jain vd., 2025).

Finansal Yönlendirme: Tüketicinin bütçe durumuna ve sepet tutarına göre en uygun taksit seçeneklerini, *"Şimdi Al, Sonra Öde"* alternatiflerini veya cüzdan çözümlerini öne çıkarır (Singh vd., 2024; Keil ve Burg, 2023).

4.3. Otomasyon ve Temsili Alışveriş (Koşullu Yetki Devri)

Yeni nesil YZ asistanları, tüketicinin onay verdiği sınırlar dahilinde satın alma işlemini doğrudan tüketici adına gerçekleştirebilir (Wadwalkar, 2025). *Örneğin;* tüketici asistanına *"Bu hafta sonu X uçak bileti 3000 TL'nin altına düştüğü an en uygun saati seç ve kartımdan satın al"* talimatı verebilir. YZ piyasayı takip eder, fiyat düştüğü an işlemi otomatik tamamlar ve tüketiciye bilgi verir.

4.4. Sepet Terkini Önleme (Cart Abandonment) Algoritmaları

E-ticarette en sık yaşanan sorunlardan biri, tüketicilerin ürünleri sepete ekleyip satın almadan çıkmasıdır. YZ, sepetin neden bırakıldığını (fiyat mı yüksek geldi, kargo ücreti mi fazla çıktı?) tahmin eder (Ranganathan ve Janani, 2025).

Tüketici siteden ayrıldıktan kısa süre sonra, YZ tarafından otomatik olarak optimize edilmiş *"Sepetinizde Unuttuğunuz Ürünler İçin Özel Fırsat"* e-postaları veya programatik yeniden hedefleme (retargeting) reklamları tetiklenerek kullanıcı satın alma sayfasına geri çekilir (Goic vd., 2022).

5. Satın Alma Sonrası Değerlendirme

Tüketici satın alma karar sürecinin beşinci ve son adımı olan satın alma sonrası değerlendirme (veya satın alma sonrası duygular) aşamasında YZ kullanımı, müşterinin yaşadığı deneyimi sadakate dönüştürmeye ve olası pişmanlıkları (bilişsel çelişkiyi) ortadan kaldırmaya odaklanır. Ürün veya hizmet satın alındıktan sonra tüketicide memnuniyet, heyecan, nötrlük veya *"Ben bu parayı neden verdim?"* şeklinde somutlaşan bir satın alma pişmanlığı (cognitive dissonance) oluşabilir. YZ, bu kritik dönemde tüketicinin duygusal durumunu ve geri bildirimlerini anlık olarak analiz ederek süreci yönetir.

Yapay zekanın satın alma sonrası aşamadaki temel rol ve uygulamaları şunlardır:

5.1. Bilişsel Çelişkiyi (Satın Alma Pişmanlığını) Önleme

Tüketiciler yüksek bütçeli bir ürün aldıklarında genellikle kararlarını doğrulamak isterler (Oliver, 2014). YZ, satın almanın hemen ardından devreye girerek tüketiciye doğru bir karar verdiğini hissettiren içerikler sunar (Logg vd., 2019). *Örneğin;* bir akıllı telefon satın alan kullanıcıya, YZ tarafından otomatik olarak *"Yeni telefonunuzla çekebileceğiniz en iyi 5 fotoğraf tekniği"* videosu veya ürünü başarıyla kullanan diğer kişilerin olumlu yorumları bildirim olarak gönderilir. Bu, tüketicinin duyduğu kaygıyı azaltır.

5.2. Doğal Dil İşleme (NLP) ile Duygu Analizi (Sentiment Analysis)

YZ, tüketicilerin ürün altına yazdığı yorumları, attığı tweetleri, çağrı merkezine bıraktığı ses kayıtlarını veya müşteri memnuniyeti anketlerini kelime kelime analiz eder (Liu, 2012; Capuano vd., 2021). *Örneğin;* müşterinin yazdığı şikâyet metnindeki kelimelerden (örn: *"hüsran"*, *"kırık"*, *"beklentimin altında"*) kişinin öfke veya hayal kırıklığı seviyesini ölçer. YZ, bu olumsuz deneyimi anında tespit ederek konuyu öncelikli olarak canlı bir yöneticinin ekranına düşürür veya müşteriye otomatik bir telafi kuponu tanımlar.

5.3. Proaktif Müşteri Destek Asistanları (7/24 Chatbotlar)

Satın alma sonrası en büyük stres kaynaklarından biri kargo gecikmeleri, kurulum zorlukları veya iade süreçleridir. YZ destekli sanal asistanlar, tüketicinin *"Kargom nerede?"*, *"Ürünü nasıl kurarım?"* gibi sorularına mesai saatlerinden bağımsız olarak anında net yanıtlar verir. Sıra beklemeden sorununa çözüm bulan tüketicinin markaya olan güveni ve memnuniyeti artar (Hadiyati ve Feba, 2025).

5.4. Akıllı İade Algoritmaları ve Lojistik Yönetimi

Eğer tüketici üründen memnun kalmadıysa ve iade etmek istiyorsa, YZ bu süreci pürüzsüzleştirir. Bazı gelişmiş e-ticaret algoritmaları, müşterinin geçmiş sadakat puanına ve ürünün maliyetine bakarak *"Ürünü iade etmenize gerek yok, paranızı iade ediyoruz; ürün sizde kalabilir"* kararı vererek lojistik maliyetini düşürürken tersine muazzam bir müşteri memnuniyeti yaratır (Fang vd., 2026).

5.5. Bir Sonraki İhtiyaç İçin Döngünün Yeniden Başlatılması

YZ, tüketicinin satın aldığı üründen memnun kaldığını doğruladıktan sonra, bu veriyi hafızasına kaydeder. Tüketicinin ilgisini canlı tutmak için aldığınız ürünle uyumlu aksesuarları önerir (cross-selling) veya ürünün eskiyebileceği dönemi hesaplayarak yeni modelleri zamanı geldiğinde tekrar karşınıza çıkarır (Bozpolat, 2024; Korucuk, 2025).

SONUÇ

Tüketicilerin satın alma karar sürecinde yapay zekâ (YZ) kullanımı, geleneksel pazarlama dinamiklerini kökten değiştirerek hem tüketiciler hem de işletmeler için yepyeni bir çağı başlatmıştır. Tüketici boyutunda yapay zekâ; karmaşık ve büyük boyutlu verileri saniyeler içinde işleyerek kişiselleştirilmiş ürün önerileri sunmakta, arama maliyetlerini düşürmekte ve bilgi kirliliğini azaltarak karar alma kalitesini artırmaktadır. YZ uygulamaları, tüketicilerin geçmiş ve anlık davranışalarına bakarak, ihtiyaçların henüz tam olarak farkına varılmadığı

"problem tanıma" aşamasından, satın alma sonrası "sadakat ve döngüsel yeniden satın alma" aşamasına kadar sürecin her safhasını proaktif bir şekilde optimize etmektedir.

Tüketici davranılarına ilişkin verilerin YZ tarafından işlenmesi ve daha sonra da farklı aşamalarda kaynak olarak değerlendirilmesi, sadece satış odaklı değil uzun vadeli müşteri iletişimi sağlayan bir anlayışa dayanmaktadır. Satın alma öncesinde, sırasında ve sonrasında yaptığı tahminler ve öneriler (çapraz satışlar, ürün yaşam eğrisine göre çıkarımlar vb.) sayesinde YZ, tüketicinin tam ihtiyaç duyduğu anda ihtiyaç duyduğu bilgiyi üreterek hem sepet değerini yükseltmekte hem de zengin müşteri deneyimine olanak sağlamaktadır. Böylece pazarlamada tahmine dayalı (predictive) ve ilişkisel döngünün kusursuz bir otomasyonla yeniden başlatılmasını sağlamaktadır.

Sonuç olarak; yapay zekâ teknolojileri satın alma karar sürecini doğrusal bir hat olmaktan çıkarıp, sürekli beslenen ve kendi kendini optimize eden dinamik bir döngüye dönüştürmüştür. Gelecekteki araştırmaların, bu akıllı döngünün yarattığı kolaylıkların yanı sıra tüketicilerde oluşabilecek veri gizliliği endişeleri ve algoritmik güven unsurları üzerine yoğunlaşması, YZ tabanlı pazarlama literatürünün sağlıklı gelişimi açısından kritik bir önem taşımaktadır.

KAYNAKLAR

Alsaffarini, E., & Awwad, B.S. (2026). Artificial Intelligence in Sustainable Marketing: How AI Personalization Impacts Consumer Purchase Decisions. *Sustainability*, 18(2), 1123.

An, Y., & Choo, H.J. (2026). Visual Search in Fashion Retail: Linking Assortment Variety, Search Costs, and Experiential Benefits to Consumer Satisfaction. *Clothing and Textiles Research Journal*, 44(1), 93-108.

Archak, N., Ghose, A., & Ipeirotis, P.G. (2011). Deriving consumer preferences from ecommerce product reviews: A hidden markov model approach. *Information Systems Research*, 22(4), 743-765.

Bawden, D., & Robinson, L. (2009). The dark side of information: Overload, anxiety and other paradoxes and pathologies, *Journal of Information Science*, 35(2), 180-191.

Becker, F., Skirzyński, J., Van Opheusden, B., & Lieder, F. (2022). Boosting Human Decision-making with AI-Generated Decision Aids, *Computational Brain & Behavior*, 5(4), 467-490.

Bian, Z., & Che, C. (2025). How AI Overview of Customer Reviews Influences Consumer Perceptions in E-Commerce? *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, *20*(4), 315.

Bozpolat, C. (2024). Yapay zekâ pazarlama teknolojisinin çevrimiçi satın alma niyetine etkisinde algılanan risk ve güvenin rolü, *KOCATEPEİİBFD*, 26(Özel Sayı), 1-16.

Bray, J. (2008). Consumer Behaviour Theory: Approaches and Models, https://www.academia.edu/68295771/Consumer_Behaviour_Theory_Approaches_and_Models, Erişim Tarihi: 16.10.2026.

Calvano, E., Calzolari, G., Denicolò, V. & Pastorello, S. (2020). Artificial intelligence, algorithmic pricing, and collusion, *American Economic Review*, 110(10), 3267-3297.

Capuano, N., Greco, L., Ritrovato, P. & Vento, M. (2021). Sentiment analysis for customer relationship management: an incremental learning approach, *Applied Intelligence*, 51, 3339-3352.

Fang, L., Wu, C., Yuan, Z. & Zhang, K. (2026). Returnless Partial Refunds: A Large-Scale Field Experiment in E-Commerce, *Marketing Science Articles in Advance*, 1–16.

Goic, M., Rojas, A. & Saavedra, I. (2022). The Effectiveness of Triggered Email Marketing in Addressing Browse Abandonments, *Journal of Interactive Marketing*, 55, 118-145.

Hadiyati, Rini & S, Feba. (2025). The Impact of AI Chatbots, Service Personalization, and Response Speed on Customer Satisfaction in E-Commerce in Indonesia, *West Science Interdisciplinary Studies*, 3, 2265-2275.

Han, H., Wang, C., Zhao, Y., Shu, M., Wang, W. & Min, Y. (2022). SSLE: A framework for evaluating the "Filter Bubble" effect on the news aggregator and recommenders, *World Wide Web*, 25(3), 1169-1195.

Hilken, T., de Ruyter, K., Chylinski, M., Mahr, D. & Keeling, D. I. (2017). Augmenting the eye of the beholder: Exploring the strategic potential of augmented reality to enhance online service experiences. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 45, 874-905.

Jain, A., Kumar, K., Yadav, N. & Chaubey, K. B. (2025). XGBoost-Based Fraud Detection and Risk Assessment in E-commerce Checkouts. *ACM International Conference Proceeding Series*.

Jakhar, A. & Indian, A. (2026). Explainable fake review detection: A hybrid deep learning model for E-commerce platforms to enhance customer trust, *Journal of Retailing and Consumer Services*, 92, 104796.

Keil, Jan & Burg, Valentin. (2023). "Buy Now, Pay Later" and Impulse Shopping, *SSRN Electronic Journal*, 10.2139/ssrn.4629415.

Khan, A., Imdad, A., Safi, K. U., & Ahmed, F. (2025). Exploring the Impact of Voice Search and Voice Commerce On Consumer Shopping Habits and Brand Interactions, *The Regional Tribune*, 4(4), 225-236.

Koren, Y., Bell, R., & Volinsky, C. (2009). Matrix factorization techniques for recommender systems. *Computer*, 42(8), 30-37.

Korucuk, N. (2025). *Güncel Pazarlama Yaklaşımları*, Bölüm Adı: Pazarlamada Yeni Çağ: Yapay Zekâ ile Dönüşen Müşteri Deneyimi, ss: 59-71, ISBN: 978-625-5757-19-7.

Kukar-Kinney, M., & Close, A. G. (2010). The online shopping cart: Parking lot or shopping tool?. *Journal of Business Research*, 63(9-10), 240-246.

Liu, B. (2012). Sentiment analysis and opinion mining, *Synthesis Lectures on Human Language Technologies*, 5(1), 1-167.

Logg, J.M., Minsona, J.A. & Mooreb, D.A. (2019). Algorithm appreciation: People prefer algorithmic to human judgment, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 151, 90-103.

Lyu, D., Mañas-Viniegra, L., Veloso, A.I. & Liberal-Ormaechea, S. (2026). Biometric tools in neuromarketing research: A Systematic Literature Review, *Prisma Social revista de ciencias sociales*, 54, 482-512.

Navalpakkam, V. & Churchill, E. F. (2012). Mouse tracking: A new window into users' cognitive states, *Interactions*, 19(5), 28-31.

Ngai, E. W., Hu, Y., Wong, Y. H., Chen, Y. & Sun, X. (2011). Application of data mining techniques in financial fraud detection: A classification framework and an academic review, *Decision Support Systems*, 50(3), 559-569.

Oliver, R. L. (2014). *Satisfaction: A Behavioral Perspective on the Consumer*. Routledge.

Ranganathan, N. K. & Janani, M. (2025). Analysing How E-Commerce Entrepreneurs Employ Remarketing Strategies to Impact Consumer Purchase Behaviour, *International Journal of Automated Marketing*, 14(2), 112-130.

Rüßmann, S., Herer, Y.T & Hoberg, K. (2026). Using internet-of-things point-of-consumption data for smart replenishment under inventory record inaccuracy, *OR Spectrum.*

Schafer, J. B., Konstan, J. A. & Riedl, J. (2001). E-commerce recommendation applications. *Data Mining and Knowledge Discovery*, 5, 115-153.

Singh, B., Vig, K. & Kaunert, C. (2024). AI in Fintech Security, *IGI Glob*., 1-21.

Sun, T., & Liang, Y. (2024). Empowering multi-criteria decision-making with large language models: A framework and evaluation, *Expert Systems with Applications*, 238, 122-135.

Suryawanshi, V., Bagul, H., Kokate, A. & Dhage, S. (2026). A Comprehensive Review On The Comparison Between Chatgpt And Perplexity AI, *IOSR Journal of Computer Engineering*, 28(1), 56-61.

Trinh, T., Nguyen, V-H., Nguyen, N. & Nguyen, D-N. (2025). Product collaborative filtering based recommendation systems for large-scale E-commerce, *International Journal of Information Management Data Insights*, 5(1), 100322.

Wadwalkar, A. (2025). The Rise of Delegated Commerce: Consumer Trust in AI for Purchase and Payment Decisions, *International Journal of Applied Research on Information Technology and Computing*, 16(1-3), 35-52.

Wang, Z. (2025). The influence of AI on consumer behavior: Shaping choices and preferences in the digital marketplace, *Systems and Soft Computing*, 7, 200397, 1-10.

https://eightohtwo.com/blog/2026-ai-search-behavior-study-ai-now-first-stop-for-search/. (2026). The 2026 AI + Search Behavior Study: AI Is Now the First Stop for Search, Erişim Tarihi: 20.10.2026.

https://fin.ai/learn/what-is-conversational-commerce. (2026). What Is Conversational Commerce? How AI Agents Are Changing Online Retail in 2026, Erişim Tarihi: 25.10.2026.

https://www.shopify.com/blog/virtual-shopping-assistant. (2026). Virtual Shopping Assistant: How It Works and 3 Key Benefits, Erişim Tarihi: 28.10.2026.

TÜRKİYE'DE ULAŞTIRMA SİSTEMİNİN ZAMANSAL DEĞİŞİMİ: CARCACS YÖNTEMİYLE BİR ANALİZ

TIME-SERIES CHANGES IN THE TRANSPORT SYSTEM IN TURKEY: AN ANALYSIS USING THE CARCACS METHOD

Nazife ŞAHİN MACİT
Assist. Prof. Dr., Gümüşhane University, Kelkit Aydın Doğan Vocational School
ORCID NO: 0000-0002-7996-4704

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de ulaştırma sisteminin 2015–2021 dönemindeki zamansal değişimini CARCACS çok kriterli karar verme (ÇKKV) yaklaşımı çerçevesinde analiz etmektir. Bu kapsamda, havayolu, demiryolu ve denizyolu taşımacılığına ilişkin beş gösterge kullanılmış; göstergelerin göreli ağırlıkları belirlenerek incelenen yıllar sıralanmıştır. Bulgular, düzenli hat taşımacılığı bağlantısallık endeksinin (C4) en yüksek ağırlığa sahip kriter olduğunu, bunu demiryolu hatlarının toplam uzunluğunun (C1) izlediğini göstermiştir. Demiryoluyla taşınan yük miktarı (C2), konteyner liman trafiği (C3) ve havayolu yük taşımacılığı (C5) kriterleri ise eşit ve en düşük ağırlıklara sahip olmuştur. Yıllara ilişkin sıralama sonuçlarına göre, 2021 yılı ilk sırada, 2015 yılı ise son sırada yer almıştır. Sıralama sonuçlarının kriter ağırlıklarındaki değişimlere duyarlılığını incelemek amacıyla, düzenli hat taşımacılığı bağlantısallık endeksi (C4) ve demiryolu hatlarının toplam uzunluğu (C1) kriterlerinin ağırlıklarının temel değerlerine göre ±%5 ile ±%50 arasında değiştirildiği bir ağırlık senaryo analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçları, C4 kriterinin ağırlığının %25 azaltılması ile %50 artırılması arasındaki senaryolarda temel sıralamanın korunduğunu, ağırlığın %30–%50 aralığında azaltıldığı senaryolarda ise yalnızca 2017 ve 2018 yıllarının sıralamadaki yerlerinin değiştiğini ortaya koymuştur. C1 kriterinin ağırlığına ilişkin tüm senaryolarda ise temel sıralama korunmuştur. Son olarak, CARCACS yöntemiyle elde edilen sıralamalar, aynı kriter ağırlıkları kullanılarak uygulanan TOPSIS, SWEI ve RAWEC yöntemlerinin sonuçlarıyla karşılaştırılmıştır. Karşılaştırma sonucunda, 2017 ve 2018 yılları dışında tüm yöntemlerin aynı sıralama sonuçlarını ürettiği belirlenmiştir. Genel olarak bulgular, CARCACS yönteminin Türkiye'de ulaştırma sisteminin yıllara göre sıralanmasında kullanılabilir bir yaklaşım sunduğunu ve elde edilen sıralama sonuçlarının incelenen ağırlık senaryoları altında büyük ölçüde korunduğunu, karşılaştırılan diğer ÇKKV yöntemleriyle ise 2017 ve 2018 yılları dışında aynı olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Ulaştırma Sistemi, Zamansal Değişim, Çok Kriterli Karar Verme, CARCACS Yöntemi, Duyarlılık Analizi.

ABSTRACT

The aim of this study is to analyse the temporal changes in Turkey's transport system during the period 2015–2021 within the framework of the CARCACS multi-criteria decision-making (MCDM) approach. In this context, five indicators relating to air, rail and maritime transport were used, and the years under review were ranked based on the relative weights of these indicators. The findings revealed that the liner shipping connectivity index (C4) had the highest weight, followed by rail lines (C1). Railways, goods transported (C2), container port traffic (C3), and air transport, freight (C5) had equal and the lowest weights. According to the annual ranking results, 2021 ranked first, whereas 2015 ranked last. To examine the sensitivity of the ranking results to changes in criterion weights, a weight scenario analysis was conducted by varying the weights of the liner shipping connectivity index (C4) and rail lines (C1) by ±5% to ±50% relative to their baseline values. The results revealed that the baseline ranking was maintained when the weight of C4 was increased by up to 50% or decreased by up to 25%. However, when the weight of C4 was reduced by 30% to 50%, only the ranking positions of 2017 and 2018 were reversed. The baseline ranking was maintained across all scenarios involving changes in the weight of C1. Finally, the rankings obtained using the CARCACS method were compared with the results of the TOPSIS, SWEI and RAWEC methods, which were applied using the same criterion weights. The comparison revealed that, with the exception of 2017 and 2018, all methods produced identical ranking results. Overall, the findings suggest that the CARCACS method is a viable way of ranking Turkey's transport system by year. The results obtained using this method remain largely consistent across the weighting scenarios examined. Furthermore, the results are identical to those obtained using the other MCDM methods, except for in the years 2017 and 2018.

Keywords: Transport System, Temporal Change, Multi-Criteria Decision Making, CARCACS Method, Sensitivity Analysis.

1. GİRİŞ

Ulaştırma altyapısı, küresel ticaretin ve küreselleşme sürecinin temel unsurlarından biri olmakla birlikte, kritik hizmetlerin sunulması ve toplumsal faaliyetlerin sürdürülmesi açısından önemli bir işlev üstlenmektedir. Bunun yanı sıra, sanayi ve ticaret alanlarındaki yatırımların planlanması açısından temel bir dayanak oluşturan ulaştırma altyapısı (Schuckmann vd., 2012: 1373), ülke içindeki bölgeler ile ülkeler arasında bağlantıların kurulmasını ve geliştirilmesini kolaylaştırmaktadır. Bu yönüyle ulaşım altyapısı, ekonomik, sosyal ve kültürel etkileşimin güçlendirilmesine ve ülkeler ile bölgeler arasındaki karşılıklı ilişkilerin geliştirilmesine katkı sağlamaktadır (Skorobogatova ve Kuzmina-Merlino, 2017: 321).

Etkin ve gelişmiş bir ulaştırma altyapısı; karayolu, havayolu, denizyolu ve demiryolu ulaşım sistemleri aracılığıyla insanların ve kaynakların hızlı ve etkin biçimde hareket etmesini sağlayarak zaman tasarrufuna ve ekonomik verimliliğin artırılmasına katkıda bulunmaktadır

(Acheampong vd., 2022: 3). Altyapı, ticaretin yanı sıra ekonomik büyüme, sosyal refah, kaynak verimliliği, inovasyon ve ekonomik kalkınma gibi çeşitli ekonomik ve toplumsal sonuçlarla da ilişkili çok boyutlu bir kavramdır (Hussain vd., 2019: 299–300).

Ulaştırma altyapısının çok boyutlu niteliği, ulaştırma sisteminin farklı ulaşım türleri ve bunları temsil eden göstergeler çerçevesinde ele alınmasını önemli hâle getirmektedir (Zhan vd., 2023: 3). Artan yük ve yolcu hareketliliği ile teknolojik gelişmeler, mevcut ulaştırma sistemlerinin geliştirilmesini ve farklı ulaşım türlerine yönelik alternatiflerin ortaya çıkmasını beraberinde getirmektedir (Özkan, 2022: 8-9). Bu durum, ulaştırma sisteminin farklı ulaşım türlerini temsil eden göstergeler üzerinden birlikte değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Ulaştırma altyapısının gelişimi ve bu gelişimi etkileyen unsurlar, literatürde farklı açılardan ele alınmıştır. Schuckmann vd. (2012), ulaştırma sektörünün ve altyapısının gelecekteki gelişimini etkileyecek arz ve talep, finansman, rekabet gücü ve sürdürülebilirlik gibi faktörlerdeki uzun vadeli eğilimleri belirlemiş, değerlendirmiş ve bütünleştirmiştir. Skorobogatova ve Kuzmina-Merlino (2017), ulaştırmanın ekonomik ve sosyal kalkınmadaki önemini vurgulamış ve ulaştırma altyapısının geliştirilmesine yönelik performans ölçüm yaklaşımlarını değerlendirmiştir. Varnavskii (2021), küreselleşme bağlamında ulaştırma ve lojistik altyapısının gelişimini etkileyen iç ve dış faktörleri sınıflandırmış; konteynerleşmenin ve deniz limanlarının uluslararası ticaret ile küresel değer zincirlerindeki rolünü ele almış ve gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki altyapı yatırımlarını incelemiştir. Han vd. (2025) ise Kuşak ve Yol Girişimi ülkelerinde altyapı gelişiminin inovasyon performansı üzerindeki etkisini incelemiştir.

Ulaştırma sistemlerinin değerlendirilmesine yönelik literatürde, farklı ulaşım türlerine ilişkin altyapı ve taşıma göstergelerinin birlikte ele alındığı çalışmalar bulunmaktadır. Deniz (2016), Türkiye'nin 1923-2015 dönemine ait havayolu, karayolu, denizyolu ve demiryolu ulaşım sistemlerinin mevcut durumunu değerlendirmiştir. Görk ve Ekici (2024), 2010–2021 dönemine ait veriler üzerinden Türkiye ile altı Avrupa ülkesinin ulaştırma ağlarını ve yolcu ve yük taşımacılığı göstergelerini karşılaştırmalı olarak incelemiş; Türkiye'de karayolu taşımacılığının baskın olduğunu, demiryolu taşımacılığının geliştirilmesi gerektiğini ve havayolu yolcu ve yük taşımacılığı ile denizyolu yük taşımacılığında Türkiye'nin seçilmiş ülkeler arasında öne çıktığını ortaya koymuştur. Stoilova vd. (2020), TEN-T Doğu-Akdeniz Koridoru'ndaki sekiz ülkenin demiryolu ağı performansını 22 altyapısal, ekonomik ve teknolojik kriter üzerinden SIMUS çok kriterli karar verme yöntemiyle değerlendirmiştir. Gürler (2024), 2023 yılına ait Lojistik Performans Endeksi altyapı skoruna göre ilk 10'da yer alan ülkenin ulaştırma altyapısı performansını sekiz kriter ve Entropi-EDAS ile Entropi-WASPAS yöntemleri aracılığıyla analiz etmiştir. Jose vd. (2023) ise Hindistan Demiryolları'na bağlı 16 demiryolu bölgesinin performansını somut ve soyut kriterler çerçevesinde Hiyerarşik Bulanık Aksiyomatik Tasarım yöntemiyle incelemiştir. Doğan (2026), Türkiye'nin 2000–2024 dönemi demiryolu taşımacılığı verimliliğini personel sayısı, toplam hat uzunluğu, tren-km ve toplam gider olmak üzere dört girdi; yolcu-km, ton-km, yolcu sayısı ve toplam gelir olmak üzere dört çıktı kriteri üzerinden

WENSLO ve EATWOS yöntemleriyle analiz etmiş ve duyarlılık analizi sonucunda en yüksek verimliliğin 2024 yılında gerçekleştiğini belirlemiştir. Güngör (2026) ise Türkiye'de 2000–2024 döneminde yük taşımacılığı sektörü ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi konteyner liman trafiği, demiryolu yük taşımacılığı ve havayolu yük taşımacılığı değişkenleri üzerinden ARDL sınır testi yöntemiyle incelemiştir. Çalışmanın bulguları, uzun dönemde konteyner liman trafiğinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı, demiryolu yük taşımacılığının ise negatif ve anlamlı bir etkisi olduğunu; havayolu yük taşımacılığının etkisinin ise istatistiksel olarak anlamlı olmadığını göstermiştir.

CARCACS (Criteria-wise Alternative Ranking and Correlation Analysis for Composite Scoring) yönteminin literatürdeki uygulamaları incelendiğinde, yöntemin teknoloji seçimi (Kumari ve Acherjee, 2024) ve malzeme seçimi (Kumari ve Acherjee, 2025) gibi farklı karar problemlerinde kullanıldığı, ancak uygulama alanlarının henüz sınırlı olduğu görülmektedir.

Farklı ulaşım türlerine ilişkin altyapı, taşımacılık ve bağlantısallık göstergelerinin birlikte değerlendirilmesi, ulaştırma sisteminin mevcut durumunun yanı sıra zaman içerisindeki değişiminin de ortaya konulmasına olanak sağlamaktadır. Bu doğrultuda, çalışmada Türkiye'nin ulaştırma sisteminin 2015–2021 dönemindeki değişiminin, havayolu, demiryolu ve denizyolu taşımacılığına ilişkin göstergeler temelinde CARCACS yöntemi aracılığıyla değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Türkiye'nin stratejik konumu ve ulaşım koridorları üzerindeki bağlantıları, çalışmada Türkiye'nin uygulama alanı olarak seçilmesinde etkili olmuştur (Manavgat ve Demirci, 2023: 453).

Literatürde ulaştırma altyapısının gelişimi ve bu gelişimi etkileyen unsurlar; arz ve talep, finansman, rekabet gücü, sürdürülebilirlik, ekonomik ve sosyal kalkınma, küreselleşme ve inovasyon performansı gibi farklı boyutlar açısından ele alınmıştır (Schuckmann vd., 2012; Skorobogatova ve Kuzmina-Merlino, 2017; Varnavskii, 2021; Han vd., 2025).

Ulaştırma sistemlerinin değerlendirilmesine yönelik çalışmalarda ise farklı ulaşım türlerine ait göstergeler karşılaştırmalı olarak ele alınmış (Deniz, 2016; Görk ve Ekici, 2024), demiryolu ağlarının performansı çok kriterli karar verme yöntemleriyle değerlendirilmiş (Stoilova vd., 2020; Jose vd., 2023) ve ulaştırma altyapısına ilişkin performans ile taşımacılık verimliliği farklı yöntemler aracılığıyla analiz edilmiştir (Gürler, 2024; Doğan, 2026). Ayrıca Güngör (2026), konteyner liman trafiği, demiryolu yük taşımacılığı ve havayolu yük taşımacılığı değişkenlerini ekonomik büyüme bağlamında incelemiştir. Bununla birlikte, söz konusu çalışmaların amaçları, değerlendirme kapsamları ve kullandıkları yöntemler birbirinden farklılaşmaktadır. Yapılan literatür taraması kapsamında, demiryolu hat uzunluğu, demiryoluyla taşınan yük miktarı, liman konteyner trafiği, düzenli hat taşımacılığı bağlantı endeksi ve havayolu yük taşımacılığı göstergelerini birlikte ele alarak Türkiye'nin 2015–2021 dönemindeki zamansal değişimini CARCACS ÇKKV yaklaşımıyla değerlendiren bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ayrıca CARCACS yönteminin literatürde teknoloji seçimi (Kumari ve Acherjee, 2024) ve malzeme seçimi (Kumari ve Acherjee, 2025) gibi karar problemlerinde

uygulanmış olması, yöntemin ulaştırma sistemlerinin zamansal değerlendirilmesindeki kullanımına ilişkin araştırma alanının genişletilebileceğine işaret etmektedir. Bu çerçevede araştırma boşluğu, farklı ulaşım türlerine ait seçilmiş göstergelerin birlikte değerlendirilmesi ve CARCACS yönteminin Türkiye'nin ulaştırma sistemindeki zamansal değişimin incelenmesinde uygulanması noktalarında ortaya çıkmaktadır.

Çalışmanın literatüre katkısı iki açıdan değerlendirilebilir. İlk olarak, yapılan literatür taramasında CARCACS yönteminin teknoloji seçimi (Kumari ve Acherjee, 2024) ve malzeme seçimi (Kumari ve Acherjee, 2025) gibi farklı karar problemlerinde uygulandığı, ancak Türkiye'nin ulaştırma sistemindeki zamansal değişimin değerlendirilmesinde bu yöntemi kullanan bir çalışmaya rastlanmadığı görülmüştür. Bu yönüyle çalışma, CARCACS yönteminin ulaştırma sistemlerinin zamansal değerlendirilmesinde uygulanmasına yönelik literatüre katkı sağlamaktadır. İkinci olarak, çalışmada demiryolu hat uzunluğu, demiryoluyla taşınan yük miktarı, liman konteyner trafiği, düzenli hat taşımacılığı bağlantı endeksi ve havayolu yük taşımacılığı olmak üzere demiryolu, denizyolu ve havayolu ulaşımını temsil eden beş gösterge ortak bir değerlendirme çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu göstergeler aracılığıyla Türkiye'nin 2015–2021 dönemindeki zamansal değişiminin CARCACS ÇKKV yaklaşımıyla değerlendirilmesi, farklı ulaşım türlerine ilişkin göstergelerin birlikte incelenmesine ve ulaştırma sistemindeki değişimin çok kriterli bir yaklaşımla ortaya konulmasına olanak sağlamaktadır.

2. YÖNTEM

Bu çalışmada, Türkiye'nin demiryolu, denizyolu ve havayolu taşımacılığına ilişkin göstergeler doğrultusunda ulaştırma sisteminin 2015–2021 dönemindeki çok boyutlu değişiminin değerlendirilmesi amacıyla CARCACS yöntemi kullanılmıştır. Türkiye'nin Avrupa, Asya ve Orta Doğu arasındaki stratejik konumu ve farklı ulaşım koridorları üzerindeki bağlantıları, ulaştırma sisteminin ekonomik ve ticari faaliyetler açısından önemini artırmaktadır (Manavgat ve Demirci, 2023: 453). Bu nedenle, Türkiye'nin ulaştırma sisteminin farklı ulaşım türlerini temsil eden göstergeler aracılığıyla yıllar itibarıyla değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Çalışmada kullanılan veri setinin tamamı Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir. Bu doğrultuda, Türkiye'nin ulaştırma sisteminin farklı boyutlarını yansıtmak amacıyla beş ulaştırma göstergesi ÇKKV analizine dâhil edilmiştir. Söz konusu göstergeler; demiryolu hatlarının toplam uzunluğu, demiryollarında taşınan yük miktarı, konteyner liman trafiği, liner deniz taşımacılığı bağlantısallık endeksi ve hava taşımacılığında taşınan yük miktarından oluşmaktadır. Demiryolu, denizyolu ve havayolu taşımacılığını temsil eden ve farklı ölçüm birimlerine sahip olan bu göstergeler, CARCACS yöntemi kapsamında birlikte değerlendirilerek 2015–2021 yıllarının ulaştırma sistemi açısından göreli sıralaması elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan göstergeler ile bu göstergelere ilişkin yönler Tablo 1'de, 2015–2021 dönemindeki yılların söz konusu göstergelere ait değerlerini gösteren karar matrisi ise Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 1. Araştırma Kapsamına Alınan Göstergeler

Kodu	**Gösterge Adı**	**Yön**	**Literatür Dayanağı**
C1	Demiryolu hat uzunluğu (toplam güzergâh uzunluğu, km)	max	Acheampong vd. (2022), Han vd. (2025)
C2	Demiryollarıyla taşınan yük miktarı (milyon ton-km)	max	Han vd. (2025)
C3	Liman konteyner trafiği (20 feet eşdeğer birim, TEU)	max	Acheampong vd. (2022), Han vd. (2025)
C4	Düzenli hat taşımacılığı bağlantı endeksi (2004 yılı maksimum değeri = 100)	max	Acheampong vd. (2022), Han vd. (2025)
C5	Havayolu yük taşımacılığı (milyon ton-km)	max	Acheampong vd. (2022), Han vd. (2025)

Tablo 2. Karar Matrisi

	C1	C2	C3	C4	C5
Kriter Yönü	max	max	max	max	max
2015	10131,0000	10474,0000	8143635,0000	51,2718	2882,1620
2016	10131,0000	11661,0000	8760769,0000	55,8380	3493,9305
2017	10207,0000	12869,0000	10001342,0000	56,7295	4800,2377
2018	10315,0000	14478,0000	10801305,0000	55,6065	5949,2122
2019	10378,0000	14707,0000	11591414,0000	57,6743	6815,5098
2020	10378,0000	15428,0000	11626578,0000	60,8071	6870,4687
2021	10546,0000	15900,0000	12591327,0000	61,4981	9338,3286

Kaynak: World Bank (2015-2021)

2.1. CARCACS Yöntemi

Kriter Bazlı Alternatif Sıralama ve Bileşik Puanlama için Korelasyon Analizi (CARCACS), çeşitli MCDM yöntemlerinin avantajlı özelliklerini bir araya getiren ve sonuç olarak basit ancak sağlam ve doğru bir yaklaşım sunan yeni bir melez MCDM yöntemidir. CARCACS yöntemi, belirli bir karar verme probleminde alternatiflerin yalnızca her bir kriter için performans verilerine dayalı olarak sıralanmasını gerektirerek kolaylık ve verimlilik sağlar. Bu yöntem, analiz için hem nicel hem de nitel verileri işleyebilmektedir. Özellikle, farklı normalleştirme

denklemlerine ve ağırlık belirleme yöntemlerine olan ihtiyacı ortadan kaldırır. CARCACS yöntemi, kriterlere ağırlık atayarak ve alternatifleri tek bir MCDM yaklaşımı içinde sıralayarak süreci basitleştirir. Ayrıca, karar değerlerinin ilk sıralaması, tüm değerlerin etkisini zaten dikkate alır. Yöntemin adımları aşağıdaki gibidir (Kumari ve Acherjee, 2024: 4966-4968):

Adım 1: Karar Matrisinin Oluşturulması

İlk aşamada, değerlendirmeye alınan alternatiflerin kriterler bazındaki performans değerleri kullanılarak, (m) alternatif ve (n) kriterden oluşan karar matrisi Eşitlik (1)'deki gibi oluşturulur.

$$D = [d_{ij}]_{mxn} \quad (1)$$

Burada,

d_{ij}: j. kritere ilişkin i. alternatifin performans değerini ifade etmektedir.

Adım 2: Sıralama Matrisinin Oluşturulması

Bu aşamada, her bir kriter için alternatiflerin performans değerleri sıralanarak bir sıralama matrisi Eşitlik (3) yardımıyla Eşitlik (2)'deki oluşturulur.

$$R = [r_{ij}]_{mxn} \quad (2)$$

$$r_{ij} = \begin{cases} Rank_{\downarrow}(d_{ij}), \ j \in J_B \\ Rank_{\uparrow}(d_{ij}), \ j \in J_C \end{cases} \quad (3)$$

Burada,

r_{ij}: i. alternatifin j. kriterdeki sıra değerini,

$Rank_{\downarrow}(d_{ij})$: d_{ij} değerlerinin büyükten küçüğe doğru sıralanmasıyla elde edilen sıra değerini,

$Rank_{\uparrow}(d_{ij})$: d_{ij} değerlerinin küçükten büyüğe doğru sıralanmasıyla elde edilen sıra değerini,

J_B: fayda yönlü kriterleri

j_C: maliyet yönlü kriterleri ifade etmektedir.

Eşit değerlerde ise Eşitlik (4) kullanılarak sıra değerleri elde edilir.

$$r_{ij} = \frac{r_{min}+r_{max}}{2} \quad (4)$$

Burada r_{min} ve r_{max}, eşit performans değerlerinin kapsadığı ilk ve son sıra değerleridir.

Adım 3: Kriterler Arasındaki Korelasyonun Hesaplanması

Sıralama matrisi dikkate alınarak her bir kriter çifti arasındaki doğrusal ilişkinin belirlenmesi amacıyla pearson korelasyon katsayısı Eşitlik (5) ile hesaplanır.

$$C_{jk} = \frac{m\sum_{i=1}^{m} r_{ij}r_{ik} - (\sum_{i=1}^{m} r_{ij})(\sum_{i=1}^{m} rik)}{\sqrt{\left[m\sum_{i=1}^{m} r_{ij}^2 - (\sum_{i=1}^{m} r_{ij})^2\right]\left[m\sum_{i=1}^{m} r_{ik}^2 - (\sum_{i=1}^{m} r_{ik})^2\right]}} \quad (5)$$

Burada,

C_{jk}: j. ve k. kriterleri arasındaki doğrusal korelasyon katsayısına,

r_{ij}: i. alternatifin j. kritere ilişkin sıra değerine,

r_{ik}: i. alternatifin k. kritere ilişkin sıra değerine karşılık gelmektedir.

Adım 4: Korelasyon Değerlerinin Sapma Değerlerine Dönüştürülmesi

Eşitlik (6) yardımıyla, kriterler arasındaki korelasyon değerlerinin dağılımı nicel olarak belirlenir ve korelasyon değerlerinin pozitif bir ölçekte ifade edilmesi sağlanır.

$$\varphi_{jk} = 1 - C_{jk} \quad (6)$$

Burada φ_{jk}, j. ve k. kriterler arasındaki sapma değerine karşılık gelir.

Adım 5: Genel Korelasyon Değerlerinin Hesaplanması

Her bir kriter için genel korelasyon değeri θ_j, Eşitlik (7) kullanılarak hesaplanır.

$$\theta_j = \sum_{k=1}^{n} \varphi_{jk} \quad (7)$$

Burada,

j: toplam sapma değeri hesaplanan kriter,

k: j. kriter ile karşılaştırılan kriter,

θ_j: j. kriterin toplam sapma değeridir.

Adım 6: Kriter Ağırlıklarının Hesaplanması

Her bir kriterin ağırlığı Eşitlik (8) yardımıyla elde edilir.

$$\omega_j = \frac{\theta_j}{\sum_{j=1}^{n} \theta_j} \quad (8)$$

Adım 7: Ağırlıklı Sıralama Matrisinin Oluşturulması

Elde edilen kriter ağırlık değerleri ile sıralama matrisine ait her bir elemanın Eşitlik (9)'daki gibi çarpılmasıyla ağırlıklı sıralama matrisi $V = [v_{ij}]_{mxn}$ oluşturulur.

$$v_{ij} = \omega_j * R \quad (9)$$

Adım 8: Her Bir Alternatif İçin Toplam Puanın Hesaplanması

Eşitlik (10) yardımıyla alternatiflere ait toplam skor hesaplanır ve en düşük skora sahip olan alternatif en iyi alternatif olarak kabul edilir.

$$\tau_s = \sum_{j=1}^{n} v_{ij} \quad (10)$$

3. ARAŞTIRMA BULGULARI VE TARTIŞMA

3.1. CARCACS Yöntemi İle Elde Edilen Bulgular

Tablo 2'de yer alan başlangıç karar matrisi, Eşitlik (3)'te belirtilen kriter yönleri doğrultusunda her bir kriter bazında değerlendirilmiştir. Çalışmada tüm kriterler maksimum (max) yönlü olduğundan, her bir kriterde en yüksek değere sahip alternatif birinci sıraya, diğer alternatifler ise değerlerinin büyüklüğüne göre sıralanarak sıra matrisi oluşturulmuştur. Eşit değere sahip alternatiflere ise söz konusu sıraların ortalaması verilmiştir. Oluşturulan sıralama matrisi Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Sıralama Matrisi

	C1	C2	C3	C4	C5
	max	max	max	max	max
2015	6,5	7	7	7	7
2016	6,5	6	6	5	6
2017	5	5	5	4	5

2018	4	4	4	6	4
2019	2,5	3	3	3	3
2020	2,5	2	2	2	2
2021	1	1	1	1	1

Tablo 3'teki sıralama matrisi ve Eşitlik (5) dikkate alınarak kriterler arasındaki korelasyon katsayısı hesaplanmış ve katsayıları içeren matris Tablo 4'te ifade edilmiştir.

Tablo 4. Korelasyon Katsayı Matrisi

	C1	C2	C3	C4	C5
C1	**1,0000**	0,9820	0,9820	0,8547	0,9820
C2	0,9820	**1,0000**	1,0000	0,8929	1,0000
C3	0,9820	1,0000	**1,0000**	0,8929	1,0000
C4	0,8547	0,8929	0,8929	**1,0000**	0,8929
C5	0,9820	1,0000	1,0000	0,8929	**1,0000**

Tablo 4 ve Eşitlik (6) yardımıyla kriterler arasındaki sapma değerleri bulunmuş ve sapma matrisi Tablo 5'teki gibi elde edilmiştir.

Tablo 5. Sapma Matrisi

	C1	C2	C3	C4	C5
C1	0,0000	0,0180	0,0180	0,1453	0,0180
C2	0,0180	0,0000	0,0000	0,1071	0,0000
C3	0,0180	0,0000	0,0000	0,1071	0,0000
C4	0,1453	0,1071	0,1071	0,0000	0,1071
C5	0,0180	0,0000	0,0000	0,1071	0,0000

Tablo 5, Eşitlik (7) ve Eşitlik (8) ile her bir kritere ait genel korelasyon ve ağırlık değerleri Tablo 6'daki gibi elde edilmiştir.

Tablo 6. Kriterlere Ait Genel Korelasyon ve Ağırlık Değerleri

	C1	C2	C3	C4	C5
θ_j	0,1994	0,1252	0,1252	0,4667	0,1252
ω_j	0,1914	0,1202	0,1202	0,4481	0,1202

Tablo 6 incelendiğinde, en önemli kriterin 0,4481 ağırlık değeriyle C4 olduğu, bunu 0,1914 ağırlık değeriyle C1 kriterinin izlediği görülmektedir. C2, C3 ve C5 kriterlerinin ise 0,1202 ağırlık değeriyle eşit düzeyde önem taşıdığı tespit edilmiştir.

Tablo 6'da belirlenen kriter ağırlıkları, Tablo 3'te sunulan sıralama matrisindeki ilgili değerlerle Eşitlik (9) kullanılarak çarpılmış ve böylece ağırlıklandırılmış sıralama matrisi oluşturulmuştur. Ardından, söz konusu matris üzerinde Eşitlik (10) uygulanarak her bir alternatif yılı için kriterlerin ağırlıklı katkılarını yansıtan toplam skor değerleri elde edilmiştir. Hesaplanan skorlar doğrultusunda alternatif yılların nihai sıralaması belirlenmiş ve elde edilen sonuçlar Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. Alternatif Yıllara İlişkin CARCACS Skorları ve Nihai Sıralama

	C1	C2	C3	C4	C5		Sıralama
	max	max	max	max	max	τ_s	
2015	1,2442	0,8411	0,8411	3,1367	0,8411	6,9043	7
2016	1,2442	0,7210	0,7210	2,2405	0,7210	5,6476	6
2017	0,9570	0,6008	0,6008	1,7924	0,6008	4,5519	4
2018	0,7656	0,4807	0,4807	2,6886	0,4807	4,8962	5
2019	0,4785	0,3605	0,3605	1,3443	0,3605	2,9043	3
2020	0,4785	0,2403	0,2403	0,8962	0,2403	2,0957	2
2021	0,1914	0,1202	0,1202	0,4481	0,1202	1,0000	1

Tablo 7 incelendiğinde, Türkiye'nin ulaştırma sisteminin yıllar itibarıyla değişiminde en yüksek değerin 2021 yılında elde edildiği ve bu yılın birinci sırada yer aldığı görülmektedir. 2021 yılını sırasıyla 2020, 2019, 2017, 2018, 2016 ve 2015 yılları takip etmektedir. Buna göre, analiz dönemi içerisinde ulaştırma sisteminin en yüksek düzeye ulaştığı yıl 2021 olurken, en düşük düzey 2015 yılında gerçekleşmiştir.

3.2. Duyarlılık Analizi

Duyarlılık analizi, ÇKKV yöntemlerinde kriter ağırlıklarında meydana gelen değişikliklerin alternatiflerin sıralaması üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır (Sarkar vd., 2026: 4). Bu çalışmada, kriter ağırlıklarında meydana gelen değişimlerin elde edilen çözüm sonuçları üzerindeki etkisini ve bu değişimlerin sıralama sonuçlarında yol açabileceği sapma ve dalgalanmaları ortaya koymak amacıyla duyarlılık analizi gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda, kriter ağırlıklarındaki değişimlere karşı çözüm sonuçlarının gösterdiği tepki incelenerek, elde edilen sıralamaların ağırlık değişimleri karşısındaki kararlılığı değerlendirilmiştir (Bharadwaj vd., 2026: 12).

CARCACS yöntemiyle elde edilen kriter ağırlıkları temel alınarak ağırlık değişimlerine dayalı bir senaryo analizi gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda, en yüksek ağırlık değerlerine sahip iki kriterin (C4 ve C1) ağırlıkları, temel ağırlık değerlerine göre ayrı ayrı %5, %10, %15, %20, %25, %30, %35, %40, %45 ve %50 oranlarında artırılmış ve azaltılmıştır. Her bir değişim düzeyinde, ağırlığı değiştirilen kriter dışındaki kriterlerin ağırlıkları toplam ağırlık değerinin 1 olması koşuluyla yeniden düzenlenmiştir (Singh, 2024; Božanić vd., 2025) . Böylece, her bir kriter için temel durum dâhil olmak üzere 21 farklı senaryo oluşturulmuş ve iki kriter için toplam 42 senaryo üzerinden duyarlılık analizi gerçekleştirilmiştir. C4 ve C1 kriterlerine ait senaryolar sırasıyla Tablo 8 ve Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 8. C4 Kriterine Ait Senaryolar

Senaryo1	50%	0,1137	0,0714	0,0714	0,6722	0,0714
Senaryo 2	45%	0,1215	0,0763	0,0763	0,6497	0,0763
Senaryo 3	40%	0,1292	0,0811	0,0811	0,6273	0,0811
Snearyo 4	35%	0,1370	0,0860	0,0860	0,6049	0,0860
Senaryo 5	30%	0,1448	0,0909	0,0909	0,5825	0,0909

Senaryo 6	25%	0,1526	0,0958	0,0958	0,5601	0,0958
Senaryo 7	20%	0,1603	0,1007	0,1007	0,5377	0,1007
Senaryo 8	15%	0,1681	0,1055	0,1055	0,5153	0,1055
Senaryo 9	10%	0,1759	0,1104	0,1104	0,4929	0,1104
Senaryo 10	5%	0,1836	0,1153	0,1153	0,4705	0,1153
Senaryo 11	**temel ağırlık**	**0,1914**	**0,1202**	**0,1202**	**0,4481**	**0,1202**
Senaryo 12	-5%	0,1992	0,1250	0,1250	0,4257	0,1250
Senaryo 13	-10%	0,2069	0,1299	0,1299	0,4033	0,1299
Senayo 14	-15%	0,2147	0,1348	0,1348	0,3809	0,1348
Senaryo 15	-20%	0,2225	0,1397	0,1397	0,3585	0,1397
Senaryo 16	-25%	0,2303	0,1446	0,1446	0,3361	0,1446
Senaryo 17	-30%	0,2380	0,1494	0,1494	0,3137	0,1494
Senaryo 18	-35%	0,2458	0,1543	0,1543	0,2913	0,1543
Senaryo 19	-40%	0,2536	0,1592	0,1592	0,2689	0,1592
Senaryo 20	-45%	0,2613	0,1641	0,1641	0,2465	0,1641
Senaryo 21	-50%	0,2691	0,1689	0,1689	0,2241	0,1689

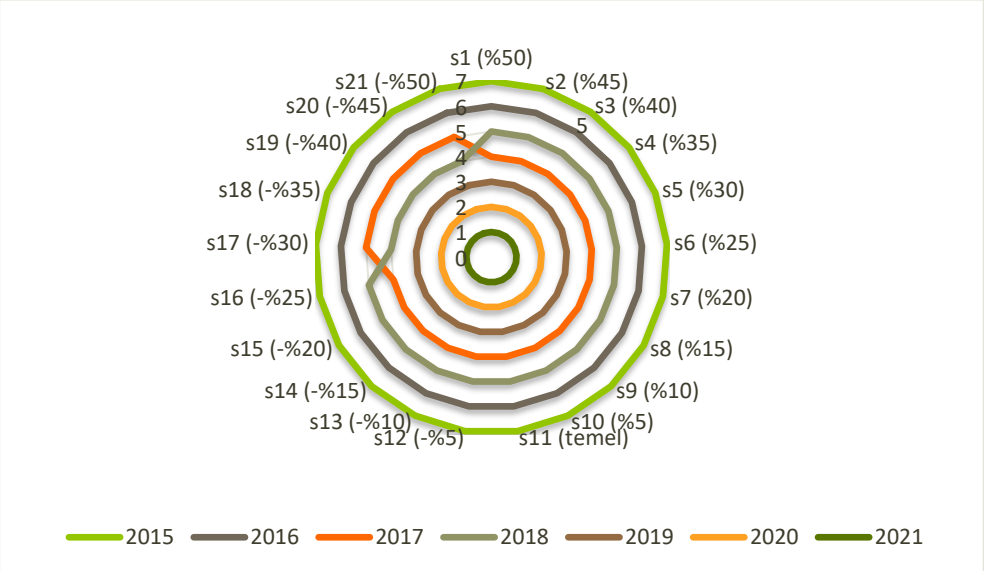
Tablo 9. C1 Kriterine Ait Senaryolar

s1	50%	0,2871	0,1059	0,1059	0,3951	0,1059
s2	45%	0,2775	0,1074	0,1074	0,4004	0,1074
s3	40%	0,2680	0,1088	0,1088	0,4057	0,1088
s4	35%	0,2584	0,1102	0,1102	0,4110	0,1102
s5	30%	0,2488	0,1116	0,1116	0,4163	0,1116
s6	25%	0,2393	0,1131	0,1131	0,4216	0,1131
s7	20%	0,2297	0,1145	0,1145	0,4269	0,1145
s8	15%	0,2201	0,1159	0,1159	0,4322	0,1159
s9	10%	0,2105	0,1173	0,1173	0,4375	0,1173
s10	5%	0,2010	0,1187	0,1187	0,4428	0,1187
s11	**temel ağırlık**	**0,1914**	**0,1202**	**0,1202**	**0,4481**	**0,1202**
s12	-5%	0,1818	0,1216	0,1216	0,4534	0,1216
s13	-10%	0,1723	0,1230	0,1230	0,4587	0,1230
s14	-15%	0,1627	0,1244	0,1244	0,4640	0,1244
s15	-20%	0,1531	0,1259	0,1259	0,4693	0,1259
s16	-25%	0,1436	0,1273	0,1273	0,4746	0,1273
s17	-30%	0,1340	0,1287	0,1287	0,4799	0,1287
s18	-35%	0,1244	0,1301	0,1301	0,4852	0,1301
s19	-40%	0,1148	0,1315	0,1315	0,4905	0,1315
s20	-45%	0,1053	0,1330	0,1330	0,4958	0,1330
s21	-50%	0,0957	0,1344	0,1344	0,5011	0,1344

C4 kriterine ait ağırlık katsayısına ilişkin senaryolar altında alternatiflere ait sıralama sonuçları Tablo 10 ve Şekil 1'de verilmiştir.

Tablo 10. C4 Kriteri Senaryolarına Ait Sıralama Sonuçları

Senaryo1	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015	50%
Senaryo 2	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015	45%
Senaryo 3	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015	40%
Senaryo 4	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015	35%
Senaryo 5	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015	30%
Senaryo 6	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015	25%
Senaryo 7	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015	20%
Senaryo 8	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015	15%
Senaryo 9	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015	10%
Senaryo 10	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015	5%
Senaryo 11	**2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015**	temel
Senaryo 12	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015	-5%
Senaryo 13	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015	-10%
Senaryo 14	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015	-15%
Senaryo 15	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015	-20%
Senaryo 16	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015	-25%
Senaryo17	2021>2020>2019>**2018>2017**>2016>2015	-30%
Senaryo 18	2021>2020>2019>**2018>2017**>2016>2015	-35%
Senaryo 19	2021>2020>2019>**2018>2017**>2016>2015	-40%
Senaryo 20	2021>2020>2019>**2018>201**7>2016>2015	-45%
Senaryo 21	2021>2020>2019>**2018>2017**>2016>2015	-50%

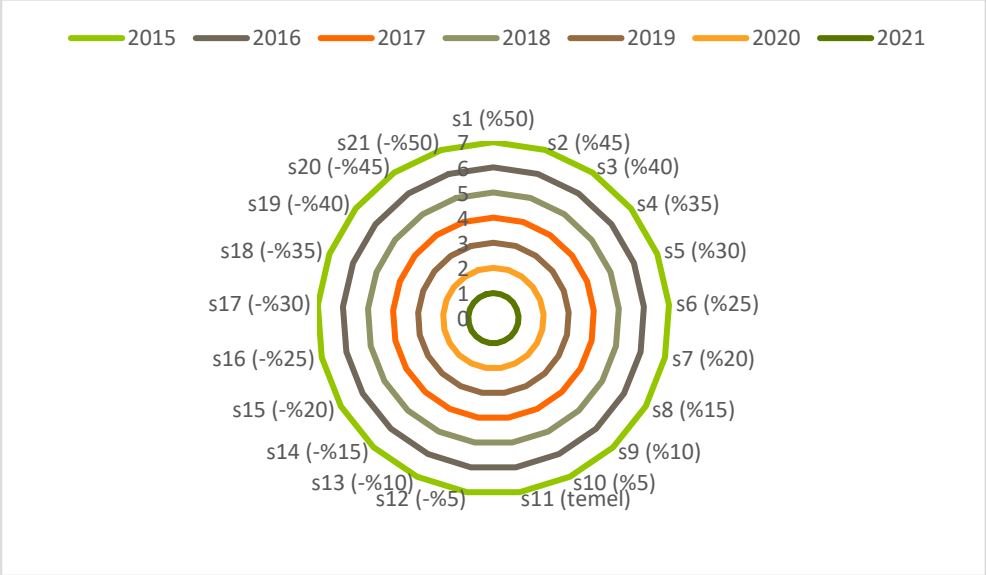

Şekil 1. C4 Kriterinin Ağırlık Senaryolarına Ait Sıralama Sonuçları

Tablo 10 ve Şekil 1 incelendiğinde, C4 kriterinin ağırlığının −%25 ile +%50 arasında değiştirilmesiyle elde edilen sıralama sonuçlarının temel senaryodaki sonuçlarla aynı olduğu ve alternatiflerin 2021 > 2020 > 2019 > 2017 > 2018 > 2016 > 2015 şeklinde sıralandığı görülmektedir. C4 kriterinin ağırlığının %30, %35, %40, %45 ve %50 oranlarında azaltıldığı senaryolarda ise sıralamada sınırlı bir değişim meydana gelmiştir. Bu senaryoların tamamında 2021, 2020 ve 2019 yılları ile 2016 ve 2015 yıllarının sıralamadaki konumları değişmezken, yalnızca 2017 ve 2018 yıllarının sıralamadaki yerleri değişmiştir. Başka bir ifadeyle, C4 kriterinin ağırlığının %30 ve üzerindeki oranlarda azaltılması, 2017 ve 2018 yıllarının göreli sıralamasını değiştirmiş; bunun dışında sıralamanın diğer basamakları korunmuştur. Söz konusu durumun, Tablo 8'de görüldüğü üzere, C4 kriterinin ağırlığının %30 ve üzeri oranlarda azaltılmasıyla birlikte diğer kriterlerin ağırlıklarının oransal olarak artırılmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmış olabileceği değerlendirilmektedir. Tablo 11 ve Şekil 2'de C1 kriterinin ağırlığına ilişkin senaryolara göre alternatiflerin sıralama sonuçları gösterilmiştir.

Tablo 11. C1 Kriteri Senaryolarına Ait Sıralama Sonuçları

c1	
s1	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s2	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s3	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s4	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s5	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s6	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s7	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s8	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s9	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s10	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s11	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s12	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s13	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s14	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s15	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s16	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s17	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s18	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s19	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s20	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015
s21	2021>2020>2019>2017>2018>2016>2015

Şekil 2. C1 Kriterinin Ağırlık Senaryolarına Ait Sıralama Sonuçları

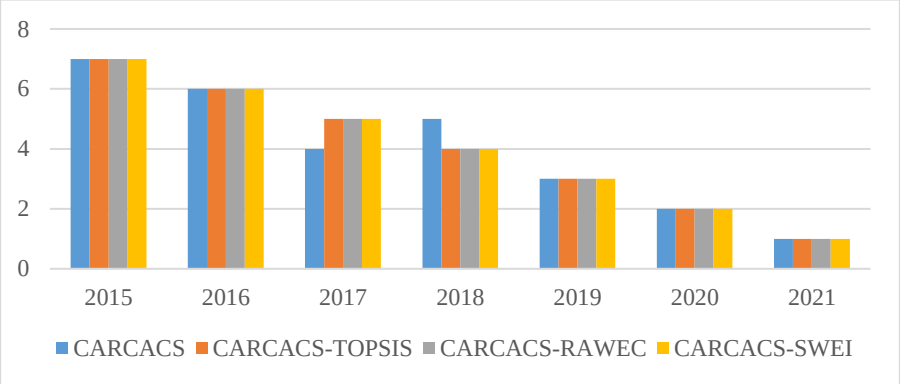
Tablo 11 ve Şekil 2 incelendiğinde, C1 kriterine ait ağırlık değerine ilişkin tüm senaryolarda alternatif yılların sıralamalarının temel ağırlık değerleri kullanılarak elde edilen sıralama ile aynı olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, CARCACS yönteminin C1 kriterinin ağırlığındaki tüm senaryo değişimleri karşısında kararlı bir yapı sergilediğini ve sıralama sonuçlarının C1 kriterindeki değişimlerden etkilenmediğini ortaya koymaktadır.

3.3. Karşılaştırmalı Analiz

Bu bölümde, CARCACS yönteminin etkinliğini değerlendirmek amacıyla, literatürde yer alan bazı sıralama yöntemleriyle karşılaştırmalı analiz gerçekleştirilmiştir. Karşılaştırmada TOPSIS (Wang vd., 2016), RAWEC (Puška vd., 2024), SWEI (Dwivedi ve Sharma, 2025) yöntemleri kullanılmıştır. Elde edilen sıralama sonuçları Tablo 12 ve Şekil 3'te ifade edilmiştir.

Tablo 12. Karşılaştırmalı Sıralama Sonuçları

	CARCACS	CARCACS-TOPSIS	CARCACS-RAWEC	CARCACS-SWEI
2015	7	7	7	7
2016	6	6	6	6
2017	**4**	**5**	**5**	**5**
2018	**5**	**4**	**4**	**4**
2019	3	3	3	3
2020	2	2	2	2
2021	1	1	1	1

Şekil 3. Sıralama Sonuçları

Tablo 12 ve Şekil 3 incelendiğinde, CARCACS yöntemi ile karşılaştırmada kullanılan farklı sıralama yaklaşımlarının büyük ölçüde benzer sonuçlar ürettiği görülmektedir. Yöntemler arasındaki farklılık yalnızca 2017 ve 2018 yıllarında ortaya çıkmıştır. CARCACS yönteminin kendi ağırlıklandırma sonuçları kullanılarak gerçekleştirilen sıralamada 2017 yılı 4. sırada, 2018 yılı ise 5. sırada yer alırken, diğer yöntem 2017 yılı 5. sırada, 2018 yılı ise 4. sırada konumlanmıştır. Buna karşılık, 2015, 2016, 2019, 2020 ve 2021 yıllarında tüm yöntemler aynı sıralama sonuçlarını vermiştir.

Bu durum, 2017 ve 2018 yılları arasındaki sıralama farklılığının yalnızca sıralama yönteminden kaynaklanmadığını; CARCACS tarafından üretilen kriter ağırlıkları ile CARCACS'ın özgün sıralama mekanizmasının birlikte uygulanmasının söz konusu farklılığın ortaya çıkmasında etkili olabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte, bu bulgunun mevcut veri seti kapsamında elde edildiği dikkate alınmalıdır. 2017 ve 2018 yıllarında ortaya çıkan sıralama farklılığının farklı dönem, karar birimi ve kriter yapılarında da gözlenip gözlenmeyeceğinin incelenmesi, bulgunun genellenebilirliğinin ortaya konulması açısından önem taşımaktadır. Mevcut çalışma kapsamında ise farklı ağırlıklandırma ve sıralama yaklaşımlarının genel sıralama eğilimi açısından yüksek düzeyde benzer sonuçlar ürettiği, ayrışmanın ise yalnızca 2017 ve 2018 yıllarıyla sınırlı kaldığı görülmektedir.

4. SONUÇ

Bu çalışmada, Türkiye'nin ulaştırma sisteminin 2015-2021 dönemine ait zamansal değişimi havayolu, demiryolu ve deniz yolu olmak üzere 5 gösterge kapsamında CARCACS yaklaşımıyla ele alınmıştır. İlk olarak göstergelerin ağırlıklandırılması gerçekleştirilmiştir. CARCACS yönteminin kendi içerisinde hem ağırlıklandırma hem de sıralama yapmasından dolayı ağırlıklandırma yöntemi olarak yöntemin kendi özelliğinden yararlanılmıştır. Yapılan hesaplamalar sonucunda en önemli göstergenin düzenli hat taşımacılığı bağlantı endeksi olduğu bunu demiryolu hat uzunluğu göstergesinin takip ettiği tespit edilmiştir. En düşük göreceli öneme sahip göstergelerin ise demiryollarıyla taşınan yük miktarı, liman konteyner trafiği ve havayolu yük taşımacılığı göstergesinin olduğu ve bu üçün eşit ağırlığa sahip olduğu yapılan analizler sonucunda görülmüştür.

Diğer taraftan alternatif yıllardaki ulaştırma sistemindeki değişikliğin izlenmesi ve bu yıllara ait sıralamanın yapılması işlemi ise CARCACS yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, ulaştırma sisteminin en yüksek düzeye ulaştığı yıl 2021, en düşük düzeyde olduğu yıl ise 2015 olarak belirlenmiştir. Genel sıralamanın ise 2021, 2020, 2019, 2017, 2018, 2016, 2015 olduğu ortaya çıkmıştır. Yıllara ait sıralama, 2015–2021 döneminde Türkiye'nin ulaştırma sistemine ilişkin göstergelerde genel olarak iyileşme eğilimi olduğunu göstermektedir.

Görk ve Ekici (2024), Türkiye'nin 2021 yılında bazı ulaştırma göstergeleri bakımından karşılaştırmaya dâhil edilen Avrupa ülkeleri arasında öne çıktığını belirlemiştir. Mevcut çalışmada da 2021 yılının incelenen dönem içerisinde ilk sırada yer alması, farklı analiz düzeyleri ve değerlendirme ölçütleri üzerinden elde edilen bulguların bu yıl açısından benzer bir görünüm sunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, mevcut çalışma, ülkeler arasındaki karşılaştırmadan farklı olarak Türkiye'nin ulaştırma sistemine ilişkin göstergelerin 2015–2021 dönemindeki yıllara göreli sıralamasını ortaya koymaktadır.

Elde edilen bulguların tutarlılığını değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen duyarlılık analizi ve karşılaştırmalı analiz sonuçları, CARCACS yöntemiyle elde edilen sıralamaların genel eğilimini ortaya koymuştur. Ağırlık senaryoları kapsamında, C1 kriterinin ağırlığında gerçekleştirilen değişimlerin sıralamayı etkilemediği, C4 kriterinin ağırlığındaki değişimlerin ise belirli senaryolarda yalnızca 2017 ve 2018 yıllarının sıralamadaki yerlerini değiştirdiği görülmüştür. TOPSIS, SWEI ve RAWEC yöntemleriyle yapılan karşılaştırmada da sıralama farklılıklarının yalnızca 2017 ve 2018 yıllarında ortaya çıktığı belirlenmiştir. Bu sonuçlar, incelenen dönem ve göstergeler kapsamında yöntemlerin büyük ölçüde benzer sıralama eğilimleri sergilediğini, ancak bazı ağırlık değişimleri ve sıralama yaklaşımlarının belirli yıllar açısından farklı sonuçlar üretebildiğini göstermektedir.

Bulgular doğrultusunda, politika yapıcıların ulaştırma sisteminin değerlendirilmesinde en yüksek ağırlığa sahip olan düzenli hat taşımacılığı bağlantı endeksini dikkate almaları önerilmektedir. Ayrıca, ulaştırma sistemine ilişkin göstergelerin belirli aralıklarla düzenli olarak izlenmesi ve değerlendirilmesi, sistemdeki zamansal değişimlerin takip edilmesi açısından önem taşımaktadır. Analiz sonuçlarına göre, ulaştırma sistemi 2021 yılında en yüksek, 2015 yılında ise en düşük düzeyde değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda, ulaştırma sisteminin gelişiminin izlenmesi ve olası iyileştirme alanlarının belirlenmesi amacıyla göstergelerin periyodik olarak gözden geçirilmesi önerilmektedir.

Mevcut çalışmanın beş göstergeyle sınırlı olması, 2015–2021 dönemini kapsaması ve yalnızca Türkiye'ye ait veriler üzerinden CARCACS yöntemiyle gerçekleştirilmesi, araştırmanın temel sınırlılıklarını oluşturmaktadır. Bu doğrultuda, gelecek çalışmalarda aynı gösterge seti kullanılarak birden fazla ülkenin ulaştırma sistemlerinde meydana gelen zamansal değişimlerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi önerilmektedir. Ayrıca, farklı ağırlıklandırma ve sıralama yöntemlerinin kullanılması, elde edilen sonuçların karşılaştırılmasına ve sıralamaların yöntem

tercihlerine duyarlılığının değerlendirilmesine olanak sağlayabilir. Bunun yanı sıra, analiz döneminin genişletilmesi ve gösterge setinin farklı ulaştırma boyutlarını kapsayacak şekilde geliştirilmesi, konunun daha kapsamlı biçimde ele alınmasına katkıda bulunabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik kurul onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hazırlanmıştır.

Araştırmacı Katkı Oranı Beyanı

Bu çalışmanın tek yazarı benim. Katkı oranım %100'dür.

Araştırmacı Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Yapay Zekâ Kullanım Beyanı

Bu çalışmada, akademik anlatımın geliştirilmesi amacıyla yapay zekâ destekli dil düzenleme araçlarından (ChatGPT) yararlanılmıştır. Giriş ve literatür incelemesi bölümleri yazar tarafından hazırlanmış, ardından dil bilgisi ve biçim açısından yapay zekâ desteğiyle gözden geçirilmiştir. Materyal ve yöntem bölümü tamamen yazar tarafından yazılmış olup yalnızca sınırlı ölçüde dil desteği alınmıştır. Çalışmada yer alan tüm analizler ve hesaplamalar doğrudan yazar tarafından gerçekleştirilmiştir. Tablo açıklamaları, bulgular ve sonuç bölümleri ise dil ve ifade yönünden yapay zekâ yardımıyla düzenlenmiş, nihai içerik yazar tarafından dikkatle incelenerek onaylanmıştır.

KAYNAKLAR

Acheampong, A. O., Opoku, E. E. O., Dzator, J., & Kufuor, N. K. (2022). Enhancing human development in developing regions: Do ICT and transport infrastructure matter?. *Technological Forecasting and Social Change*, *180*, 121725. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.121725

Bharadwaj, M. L., Sankargupta, R., Madurai Elavarasan, R., Devaraj, E., & Nandagopal, A. (2026). Multi-criteria decision analysis framework: Transitioning from coal to large-scale photovoltaics in Australia for achieving SDG 7. *Applied Energy, 405*, 127208. https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2025.127208

Božanić, D., Puška, A., Tešić, D., Štilić, A., Ullah, K., Muhsen, Y. R., & Hezam, I. M. (2025). Fuzzy AHP-fuzzy MABAC model for ranking a combined construction machine-Backhoe loader. *Facta Universitatis, Series: Mechanical Engineering*, *23*(3), 605-625. https://doi.org/10.22190/FUME250801030B

Deniz, T. (2016). Türkiye'de ulaşım sektöründe yaşanan değişimler ve mevcut durum. *Doğu Coğrafya Dergisi, 21*(36), 135-156. https://doi.org/10.17295/dcd.79471

Doğan, H. (2026). Türkiye'de Demiryolu Taşımacılığında 2000-2024 Dönemi için Verimlilik Analizi. *Demiryolu Mühendisliği, 24*. https://doi.org/10.47072/demiryolu.1846899

Dwivedi, P. P., & Sharma, D. K. (2025). Quantitative assessment of photovoltaic thermal collectors to enhance energy efficiency in the power system by SWEI MCDM method. *Renewable and Sustainable Energy Reviews, 217*, 115791. https://doi.org/10.1016/j.rser.2025.115791

Görk, S., & Ekici, Ü. (2024). Türkiye ve benzer özellik gösteren Avrupa ülkelerinin ulaştırma sistemleri açısından karşılaştırmalı analizi. *Journal of Transportation and Logistics, 9*(2), 311-329. https://doi.org/10.26650/JTL.2024.1532108

Güngör, A. (2026). Makro göstergeler çerçevesinde Türkiye'de yük taşımacılık sektörünün ekonomik büyümeye etkisi. *Business & Management Studies: An International Journal, 14*(2), 676-694. https://doi.org/10.15295/bmij.v14i2.2739

Gürler, H. E. (2024). Ulaşım Altyapı Performansının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleriyle Değerlendirilmesi: Seçilmiş Ülkeler Üzerine Bir Analiz. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi, 9*(24), 238-256. https://doi.org/10.25204/iktisad.1454785

Han, Y., Mai, J., Zhang, F., & Luo, R. (2025). Leveraging external debt: Stimulate innovation by infrastructure development in Belt and Road countries. *Economic Analysis and Policy, 86*, 1214-1243. https://doi.org/10.1016/j.eap.2025.04.031

Hussain, Z., Hanif, N., Shaheen, W. A., & Nadeem, M. (2019). Empirical analysis of multiple infrastructural covariates: An application of gravity model on Asian economies. *Asian Economic and Financial Review, 9*(3), 299-317. https://doi.org/10.18488/journal.aefr.2019.93.299.317

Jose, E., Agarwal, P., Zhuang, J., & Swaminathan, J. (2023). A multi-criteria decision making approach to evaluating the performance of Indian railway zones. *Annals of Operations Research, 325*(2), 1133-1168. https://doi.org/10.1007/s10479-022-04866-2

Kumari, A., & Acherjee, B. (2024). A novel hybrid multi-criteria decision methodology for assessing tool materials in friction stir welding process. *International Journal on Interactive Design and Manufacturing (IJIDeM), 18*(7), 4963-4986. https://doi.org/10.1007/s12008-024-01783-5

Kumari, A., & Acherjee, B. (2025). Material selection for milling cutter inserts in high-speed machining applications using the CARCACS method. *Results in Engineering, 26*, 105063. https://doi.org/10.1016/j.rineng.2025.105063

Manavgat, G., & Demirci, A. (2023). Türkiye'deki ulaştırma ve depolama faaliyetlerinin etkinliği üzerine bir analiz. *Bölgesel Kalkınma Dergisi, 01*(04), 452-467. https://doi.org/10.61138/bolgeselkalkinmadergisi.1356557

Özkan, B. (2022). Ulaştırma sistemleri altyapılarının SPSS ile analizi. Paradigma Akademi. https://www.paradigmaakademiyayinlari.com/wp-content/uploads/2022/11/ulastirma-sistemleri-altyapilarinin-spss-ile-analizi.pdf

Puška, A., Štilić, A., Pamučar, D., Božanić, D., & Nedeljković, M. (2024). Introducing a novel multi-criteria ranking of alternatives with weights of criterion (RAWEC) model. *MethodsX*, *12*, 102628. https://doi.org/10.1016/j.mex.2024.102628

Sarkar, A., Goswami, S. S., & Gupta, K. K. (2026). Sensitivity analysis and validation in MCDM methods: A comprehensive review with advancements, applications, and future directions. *Spectrum of Decision Making and Applications*, *4*(1), 1-14. https://doi.org/10.31181/sdmap41202769

Schuckmann, S. W., Gnatzy, T., Darkow, I. L., & von der Gracht, H. A. (2012). Analysis of factors influencing the development of transport infrastructure until the year 2030—A Delphi based scenario study. *Technological Forecasting and Social Change*, *79*(8), 1373-1387. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2012.05.008

Singh, T. (2024). An integrated multicriteria decision making framework for the selection of waste cement dust filled automotive brake friction composites. *Scientific Reports*, *14*(1), 6817. https://doi.org/10.1038/s41598-023-46385-5

Skorobogatova, O., & Kuzmina-Merlino, I. (2017). Transport infrastructure development performance. *Procedia Engineering*, *178*, 319-329. https://doi.org/10.1016/j.proeng.2017.01.056

Stoilova, S., Munier, N., Kendra, M., & Skrúcaný, T. (2020). Multi-criteria evaluation of railway network performance in countries of the TEN-T orient–east med corridor. *Sustainability*, *12*(4), 1482. https://doi.org/10.3390/su12041482

Varnavskii, V. G. (2021). The global transportation and logistics infrastructure. *Herald of the Russian Academy of Sciences*, *91*(1), 65-72. https://doi.org/10.1134/S1019331621010093

Wang, P., Zhu, Z., & Wang, Y. (2016). A novel hybrid MCDM model combining the SAW, TOPSIS and GRA methods based on experimental design. *Information sciences*, *345*, 27-45. https://doi.org/10.1016/j.ins.2016.01.076

World Bank. (t.y.). World Development Indicators. https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators

Zhan, J., Yang, S., Wang, X., & Fan, T. (2023). Measurement method of comprehensive transportation development quality based on transportation efficiency. *Journal of Advanced Transportation*, *2023*(1), 3238777. https://doi.org/10.1155/2023/3238777

KIZILDENİZ KRİZİ TÜRKİYE'NİN DENİZ YOLU TİCARETİNİ ETKİLEDİ Mİ? AIS TABANLI VERİYLE KESİNTİLİ ZAMAN SERİSİ ANALİZİ

DID THE RED SEA CRISIS AFFECT TÜRKİYE'S SEABORNE TRADE? AN INTERRUPTED TIME SERIES ANALYSIS USING AIS-BASED DATA

Alperen ÇIKIKCI
Lecturer, PhD, Kastamonu University, İnebolu Vocational School, Department of Transportation Services, Maritime and Port Management Programme
ORCID NO: 0000-0001-5429-5295

ÖZET

Kasım 2023'te güney Kızıldeniz'de ticaret gemilerine yönelik saldırılar başlayınca büyük konteyner hatları birkaç hafta içinde Süveyş Kanalı'nı bırakıp Ümit Burnu rotasına geçti. Krizin dünya ticaretine etkileri geniş biçimde belgelenmiştir; tek tek ülkelere nasıl yansıdığı ise daha az bilinmektedir. Bu bildiride krizin Türkiye'nin deniz yolu ticaretinde ölçülebilir bir kırılma yaratıp yaratmadığı araştırılmaktadır. Veriler, Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) kamuya açık PortWatch platformundan alınmıştır. Platform, gemilerin Otomatik Tanımlama Sistemi (AIS) ile yayınladığı konum sinyallerinden limanlar ve deniz geçitleri için günlük gemi sayıları ile tahmini yük hacimleri üretmektedir. Ocak 2021 – Ağustos 2026 dönemine ait aylık seriler kesintili zaman serisi yöntemiyle incelenmiştir. Bu yöntem, serinin kriz öncesindeki eğilimini ileriye taşır ve krizden sonra bu eğilimden bir sapma olup olmadığına bakar. Rota değişikliği deniz geçitlerinde çok belirgindir. Aralık 2023'ten itibaren konteyner gemisi geçişleri Süveyş'te %54,4, Babülmendep'te %70,3 azalmış, Ümit Burnu'nda ise %201,4 artmıştır. Türk limanlarında ise toplam gemi uğrağı, konteyner gemisi uğrağı, ithalat hacmi ve ihracat hacminin hiçbirinde krizle birlikte ani bir değişim saptanmamıştır. Keşif amaçlı eşdeğerlik testleri, temel ayarlarda toplam uğrak, ithalat ve ihracattaki ani değişimin ±%10 sınırı içinde kaldığıyla tutarlıdır; konteyner gemisi uğrağında bu sonuç elde edilememiştir. İki uğrak serisinde görülen hafif düşüş eğilimi, kriz öncesindeki sahte tarihlerde de ortaya çıktığı ve farklı hesaplama yöntemlerinde anlamlılığını yitirdiği için krize bağlanmamıştır. Bulgular, Türk limanlarındaki gemi trafiğinde ekonomik açıdan anlamlı büyüklükte ani bir kırılmanın saptanamadığını göstermektedir. Navlun, sigorta ve taşıma süresi gibi maliyet kanalları ise bu verilerle ölçülememektedir.

Anahtar Kelimeler: Kızıldeniz krizi, deniz yolu taşımacılığı, dış ticaret, kesintili zaman serisi, AIS verisi.

ABSTRACT

Attacks on merchant ships in the southern Red Sea started in November 2023, and within weeks the big container lines had abandoned the Suez Canal for the long way round the Cape of Good

Hope. The global consequences of this are well documented; how the shock reached individual countries is much less clear. This paper asks whether it left a measurable break in Türkiye's seaborne trade. The data are taken from PortWatch, a public platform of the International Monetary Fund (IMF) that turns the position signals ships transmit through the Automatic Identification System (AIS) into daily vessel counts and estimated cargo volumes for ports and maritime chokepoints. Monthly series for January 2021 to August 2026 are analysed with an interrupted time series design, which projects each series' pre-crisis trend forward and looks for departures from it after the crisis. At the chokepoints the rerouting is unmistakable. From December 2023 container transits fell by 54.4% at Suez and by 70.3% at Bab el-Mandeb, and rose by 201.4% around the Cape of Good Hope. At Turkish ports the picture is different: no immediate change is detected in total port calls, container vessel calls, import volume or export volume. Under the primary settings, exploratory equivalence tests are consistent with an immediate change within ±10% for total port calls, imports and exports, though not for container vessel calls. A mild downward drift in the two port call series is not attributed to the crisis, since it also appears at false pre-crisis dates and loses significance when the errors are computed differently. No immediate break of economically meaningful size is detected in Turkish port traffic. Cost channels such as freight rates, insurance and transit time cannot be measured with these data.

Keywords: Red Sea crisis, maritime transport, foreign trade, interrupted time series, AIS data.

INTRODUCTION

More than 80% of world trade by volume is carried by sea (United Nations Conference on Trade and Development [UNCTAD], 2024b), and a sizeable part of it has to pass through a few narrow straits and canals. Shipping depends on these chokepoints because they shorten voyages. That same dependence makes them a weak point, since trouble at one of them spreads through the wider network (Verschuur et al., 2025). The Red Sea crisis is the largest recent example. Ships near Bab el-Mandeb came under attack from November 2023, and by the second half of December the major container lines had stopped using the Suez Canal and were sending their ships around the Cape of Good Hope. Notteboom et al. (2024), drawing on industry data, report that 354 container ships were diverted to the Cape route between 15 December 2023 and 7 January 2024, with a combined capacity of 4.65 million twenty-foot equivalent units (TEU), or 16.4% of the global container fleet. For a Shanghai–Rotterdam voyage the detour meant about 4,575 extra nautical miles and twelve extra days. By the first half of February 2024, container tonnage crossing the Suez Canal had fallen by 82% (UNCTAD, 2024a).

At the global level, then, the crisis is fairly well understood. Much less is known about what it did to individual countries, and this paper looks at one of them, Türkiye. The choice has two reasons behind it. Several Turkish ports compete for transshipment traffic in the Eastern Mediterranean (Efecan, 2024), and a rerouting on this scale could have helped or hurt them;

which of the two happened is something only the data can show. The other reason is simpler. Part of what Türkiye imports from Asia comes through Suez, so a closed corridor should, on the face of it, make those goods dearer and slower to arrive.

The research question is deliberately narrow. Around the time of the crisis, is there a break in Türkiye's seaborne trade that can be measured? Monthly data from the IMF's PortWatch platform are analysed with an interrupted time series design at three levels: the chokepoints, Turkish ports and, purely as context, six other Mediterranean economies. The author is not aware of an earlier study that estimates the crisis's effect on Turkish seaborne activity in this way, though the literature has not been searched widely enough to say so with certainty.

Conceptual Background and Related Work

Transport costs are of the same order of magnitude as tariffs and other policy barriers to trade (Anderson & van Wincoop, 2004), and rerouting adds to them in two ways, in money and in time. The time cost is not small. Hummels and Schaur (2013) put the value of one extra day in transit at the equivalent of a 0.6 to 2.1 percent tariff on the goods carried, and the Cape adds roughly twelve days to an Asia–Europe voyage. So the implied barrier is considerable even before freight and insurance are counted. Figures like these do not settle what happens to any one country, however. Shipping networks adapt faster than one might think: 25 of the 26 Asia–Europe liner services were adjusted during this crisis (Yap & Yang, 2024). Part of the shock is absorbed upstream in this way and may never show up in a country's port statistics.

Descriptive work on the crisis appeared within months. Drawing on UNCTAD figures, Yap and Yang (2024) note that monthly Suez Canal transits fell by 41% between October 2023 and January 2024. Merk (2024) reports that between 1 November 2023 and 28 February 2024 the number of ships passing Bab el-Mandeb dropped by about 55%, while transits around the Cape rose by 130%. A good deal of this work uses AIS, the system through which ships continuously broadcast their identity, position, course and draught. Arslanalp et al. (2019) tested AIS-based port indicators against official trade statistics, and Cerdeiro et al. (2020) laid out, step by step, how raw AIS messages can be turned into trade indicators. More recently, Arslanalp et al. (2025) used PortWatch data to nowcast world trade and described how the platform has developed since its launch in November 2023. Daudet et al. (2026), working with the same kind of data, find that larger vessels shifted towards western Mediterranean ports during the crisis while the eastern hubs contracted. The great advantage of AIS data is speed; official statistics come out months later. The volume figures, on the other hand, are estimates built from ship movements, not customs records.

Turkish port research has mostly dealt with efficiency, performance and the choice of transshipment port (Güner, 2015; Akar, 2025; Efecan, 2024). When it turns to global disruptions, it seldom goes beyond COVID-19 (Kurt, 2023; Toygar & Yıldırım, 2024). Karakaş (2026) does examine the Red Sea crisis, but by comparing the Suez and Cape routes, and Turkish ports are not part of that analysis.

METHOD

Data

IMF PortWatch is the only data source (International Monetary Fund, 2026). The platform draws a digital boundary around each port and chokepoint and counts the ships that enter it day by day. It publishes daily figures, updated weekly, and its trade volumes are preliminary estimates, derived from each ship's carrying capacity and reported draught (Cerdeiro et al., 2020). The data used here were retrieved on 19 September 2026 and summed by month. Each monthly total was then divided by the number of days in that month, so that short and long months can be compared. Coverage starts in January 2021 and stops in August 2026, so each series has 68 months. September 2026 is dropped, because the month was still running when the data were retrieved.

There are eighteen series in all. Each of the four chokepoints (Suez Canal, Bab el-Mandeb, Cape of Good Hope, Bosporus) contributes two of them, total transits and container ship transits. For Türkiye, the 38 ports in the database are added together and four indicators are kept: total port calls, container vessel calls, import volume and export volume. Greece, Italy, Spain, Morocco, Egypt and Israel contribute one series apiece. A word of caution on reading these numbers. A port call records a ship arriving at a port and nothing about its load; it is not a measure of TEU handled, of transshipment or of the value of trade. Import and export volumes, for their part, are tonnages that a model estimates, not quantities anyone measured.

Analytical Approach

Interrupted time series regression is the tool here (Wagner et al., 2002; Lopez Bernal et al., 2017). For each series the pre-crisis trend is estimated and then carried on past the crisis date as if the crisis had not happened; this continuation is the reference path. Two things are measured against it. One is the level change, a sudden jump or fall at the crisis date. The other is the slope change, meaning that the series grows or declines at a different rate afterwards. Estimation is in logs with monthly seasonal controls, and every result is reported as a percentage gap from the reference path.

December 2023 is taken as the break month, because that is when the major carriers suspended their Suez transits. The counts agree: 562 container ships passed Bab el-Mandeb in November 2023, 313 in December and 124 in January 2024. As December was a transition month, every model was also estimated with the break placed in January 2024.

In monthly data, the error in one month tends to look like the error in the month before. If this is ignored, the results appear more precise than they really are, so standard errors are calculated with the Newey–West method, which allows for it (Newey & West, 1987). Three further checks test the robustness of the findings. The first is a placebo test. Here the models are re-estimated on the pre-crisis period alone (January 2021 to November 2023), with a false break placed in December 2022 or June 2022, when no crisis took place, and with seasonality specified in two different ways. A model that finds an "effect" at a false date cannot be trusted at the real one.

Second, the Turkish series are estimated again with a first-order autoregressive, or AR(1), error structure, which treats the link between consecutive months differently (Prais & Winsten, 1954). Third, the Holm (1979) correction is applied, because running many tests raises the chance of a significant result by luck alone.

A result that is not significant is not proof that there is no effect. Equivalence tests are therefore added (Lakens, 2017). They ask whether an effect is smaller than a stated bound, in this case ±10%. The bound was fixed after the estimates had been seen, which makes these tests exploratory; the calculations themselves were done in Python.

RESEARCH FINDINGS AND DISCUSSION

Route Substitution at the Chokepoints

The chokepoints come first, since a rerouting ought to be easiest to see there. Container ship transits are in Table 1.

Table 1. Container Ship Transits at the Chokepoints (Break: December 2023)

Chokepoint	Immediate change	95% confidence interval	p	Difference from reference path, August 2026
Suez Canal	−54.4%	[−59.4, −48.8]	< .001	−64.5%
Bab el-Mandeb	−70.3%	[−75.2, −64.4]	< .001	−73.5%
Cape of Good Hope	+201.4%	[+164.8, +243.2]	< .001	+220.0%
Bosporus	+8.6%	[−9.0, +29.6]	.352	+17.9%

Note: n = 68 months. Figures are percentage gaps between the observed series and a reference path built by extending the pre-crisis trend. Standard errors: Newey–West.

These are big changes, and the intervals around them are narrow. After December 2023 container transits dropped by 54.4% at Suez and by 70.3% at Bab el-Mandeb, while the Cape saw a rise of 201.4%. In August 2026 the gap was wider than at the start, not narrower. Raw averages point the same way. Suez averaged 19.4 container ships a day in the twelve months before the break and 9.2 in the twelve months after; Bab el-Mandeb went from 19.0 to 5.7, and the Cape from 5.8 to 18.2. In Figure 1 the three series all break in the same two months, two of them downward and one upward, which is what rerouting would produce and not what random variation usually looks like. Moving the break to January 2024 changes nothing of substance.

The Bosporus is the one exception among the chokepoints. Its total transits (not shown in Table 1) have an estimated rise of 12.0% (p = .006), but this result fails the placebo test and is not interpreted.

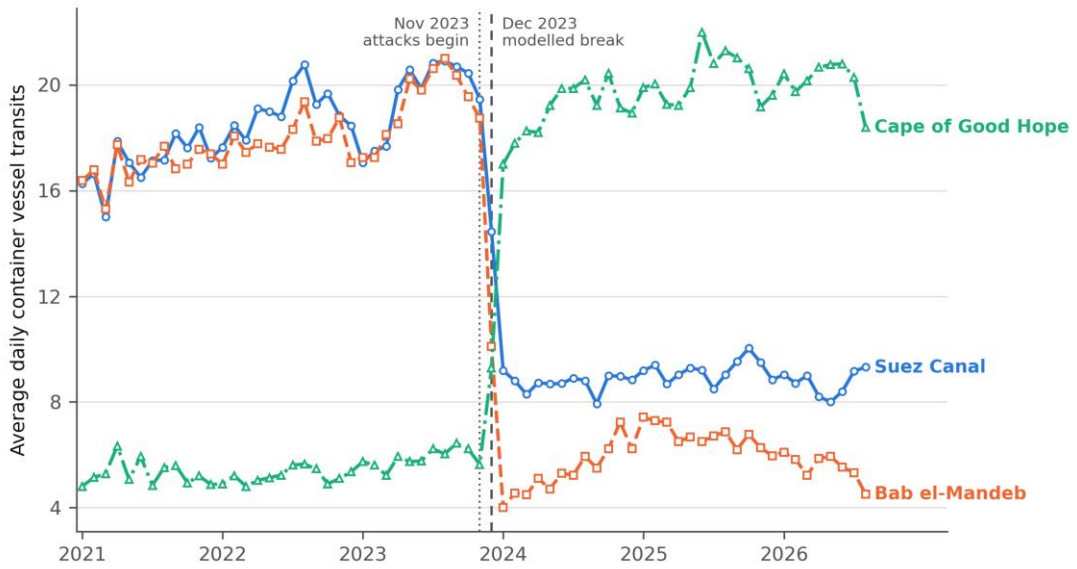

Figure 1. Route Substitution in Container Traffic around the Red Sea Crisis

Note: Each point is the average daily number of container ship transits in that month. The dotted line marks November 2023, when the attacks began; the dashed line marks December 2023, the modelled break month. Source: IMF PortWatch (retrieved 19 September 2026). The figure was drawn in Python (matplotlib).

Findings for Turkish Ports

Given how clearly the shock shows at the chokepoints, the obvious next question is whether it reached Turkish ports. Table 2 reports the estimates.

Table 2. Estimates for Turkish Ports (Break: December 2023)

Indicator	Immediate change	95% confidence interval	p	Monthly slope change	p
Total port calls	+3.3%	[−2.2, +9.0]	.237	−0.26%	.041
Container vessel calls	+6.2%	[−0.9, +13.8]	.089	−0.35%	.030
Import volume	+0.1%	[−6.6, +7.3]	.973	+0.07%	.700
Export volume	+3.0%	[−4.0, +10.5]	.401	−0.01%	.955

Note: n = 68 months; sum of 38 Turkish ports. With a January 2024 break the results point the same way and no immediate change is significant.

None of the four indicators shows a detectable change at the moment of the crisis. Under the December 2023 break, the estimates are +3.3% for total port calls, +6.2% for container vessel calls, +0.1% for import volume and +3.0% for export volume, and none is statistically significant. The January 2024 break gives the same result. The confidence intervals are wide, though, and they do not rule out economically important changes in either direction. Which sizes the data can rule out is taken up below with the equivalence tests.

The slopes are a different matter. The slope change is −0.26% per month for total port calls (p = .041) and −0.35% per month for container vessel calls (p = .030). Read literally, this means that a decline already under way became steeper after December 2023. There are two ways to misread that, and they point in opposite directions. It would be wrong to ignore these

coefficients, since they are significant under the main settings. It would be just as wrong to call them a crisis effect, because they do not hold up under the robustness checks reported below. Figure 2 shows total port calls together with the fitted values and the reference path. Because level and slope move in opposite directions, the difference from the reference path starts out positive, turns negative and reaches −5.0% by August 2026. Its confidence interval, however, includes zero throughout.

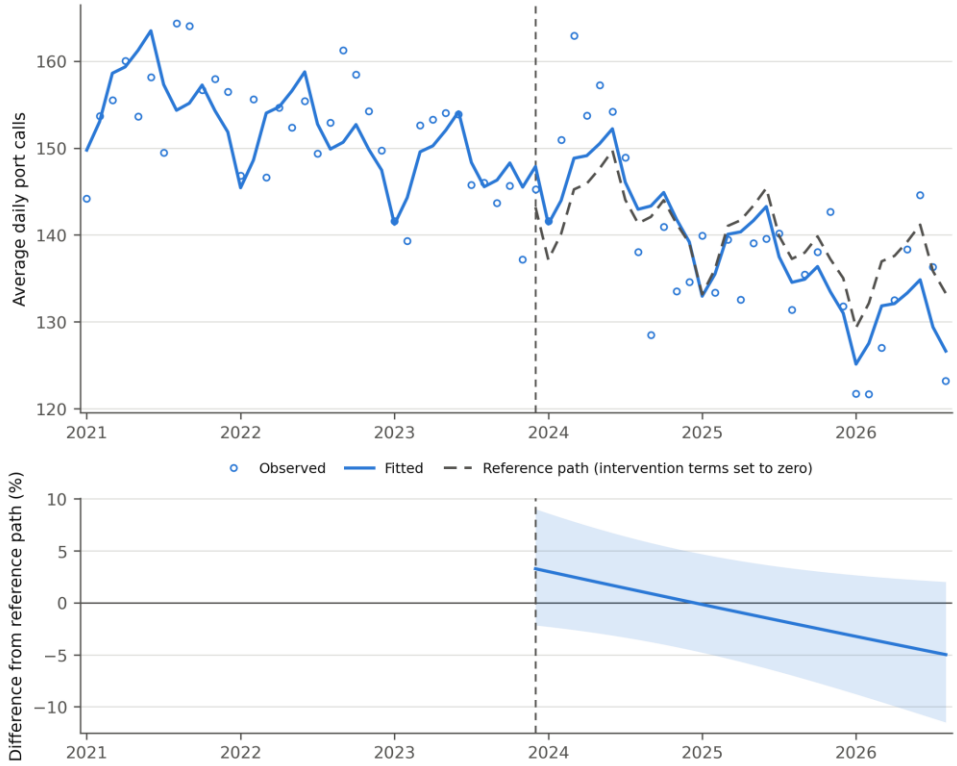

Figure 2. Total Port Calls at Turkish Ports: Observed Values, Fitted Values and Difference from the Reference Path

Note: The upper panel shows average daily port calls across 38 ports. The reference path carries forward the pre-crisis trend, which was already falling; it is a model construct, not an estimate of what would have happened without the crisis. The lower panel shows the difference from the reference path with a 95% band. The figure was drawn in Python (matplotlib).

How Robust Are the Results?

The placebo tests go against the Turkish slope findings. In data that end before the crisis, the significant negative slope change in total port calls appears again at both false dates and under both definitions of seasonality. For container vessel calls, the level change is significant in all four placebo runs, with sizes of +5.8% to +10.5%, close to the +6.2% at the real break. The chokepoint placebos also produce some significant coefficients, for example +5.1% for total Suez transits at December 2022. These are, however, far smaller than the estimates at the real break, which range from −70.3% to +201.4%, and so the chokepoint results are treated as

robust. The Bosporus is again the odd one out: its December 2022 placebo (+20.2%, p = .036) is larger than its estimate at the real break.

Under the AR(1) error structure no level change is significant, and both slope changes lose their significance: −0.28% (p = .075) for total port calls and −0.37% (p = .112) for container vessel calls. When the small-sample adjustment is added to the Newey–West calculation, the two slope p values also rise above the 5% threshold (.070 and .054). After the Holm correction no test is significant. Whether the slopes look significant, in short, depends on how the calculation is done; it is not a stable feature of the data.

How Small Is the Effect?

Since no level change is significant, the more useful question is how large an immediate effect these data can rule out. Table 3 reports the equivalence tests against a ±10% bound.

Table 3. Equivalence Tests for the Immediate Change at Turkish Ports (Bound: ±10%)

Indicator	Immediate change	90% confidence interval	Test p value	Within ±10%?
Total port calls	+3.3%	[−1.3, +8.0]	.011	Yes
Container vessel calls	+6.2%	[+0.2, +12.5]	.157	No
Import volume	+0.1%	[−5.5, +6.1]	.004	Yes
Export volume	+3.0%	[−2.9, +9.2]	.033	Yes

Note: Two one-sided tests check whether the immediate change lies between −10% and +10%; a test p value below .05 means the change is taken to lie within the bound. The bound was chosen after estimation, so the tests are exploratory.

Under the main settings, the results for total port calls, import volume and export volume are consistent with an immediate change smaller than ±10%. This cannot be said for container vessel calls, whose 90% interval reaches +12.5%. Exports come with a caveat. With the small-sample adjustment their test p value becomes .052, so for exports the conclusion depends on which convention is used.

It helps to see what ±10% means in practice. For port calls it is roughly fifteen ship arrivals a day across Türkiye as a whole, a difference that would be felt in berth planning and in the demand for pilotage. For the volume series it is roughly 65,000 tonnes of imports and 55,000 tonnes of exports a day. Whether a change of that size matters depends on the type of cargo, which these data do not show, and for this reason the tonnage results are given less weight.

The same model was run for six other Mediterranean economies. These results are there for context only. They do not act as a control group for Türkiye, and the differences between countries are not tested. Only Israel (−24.1%) and Italy (−7.7%) show a significant level change; the estimates for Greece, Spain, Morocco and Egypt lie between +0.2% and +6.8% and are not significant. Italy's estimate, moreover, fails the placebo test. Israeli ports were directly exposed to regional conflict throughout the period, and Israel's large coefficient does not show that the design is strong enough to detect smaller effects in Türkiye.

CONCLUSION

This paper asked whether the rerouting caused by the Red Sea crisis left a measurable break in Türkiye's seaborne trade. At the chokepoints the rerouting is plain. Container transits fell by 54.4% at Suez and by 70.3% at Bab el-Mandeb and rose by 201.4% around the Cape, and thirty-two months later the gap was still widening.

For Türkiye the findings are more limited. Under neither break date is an immediate level change detected in any of the four indicators. For three of them, the exploratory equivalence tests are consistent with an immediate change within ±10%, although for exports this depends on the calculation convention and for container vessel calls it is not established. The significant negative slopes in the port call series cannot be attributed to the crisis. It does not follow that the crisis left Türkiye's seaborne trade untouched. The claim is narrower: in these indicators no immediate break of economically meaningful size is detected, and the design cannot link changes in their trend to the crisis.

Why might Turkish ports show no clear mark? There are three candidate explanations. None of them is measured in this study, so they should be read as hypotheses. First, carriers may have adjusted in ways that kept capacity in place (Yap & Yang, 2024), and in that case the effect has to be looked for in freight rates, insurance premiums and transit times, where ship counts would not reveal it. Second, much of Türkiye's seaborne trade may run on Black Sea, Mediterranean and European routes with no Suez leg; the ships that did go round the Cape arrived anyway, just later. Third, a national total of port calls is a coarse measure, and movements in opposite directions across ports or ship types can cancel out inside it.

Transshipment calls for the same caution. Turkish port calls show no detectable rise. Port calls are not a transshipment measure, however, and at the 95% level the interval for container vessel calls still allows an increase of up to about 14%. The most that can be said is that no additional transshipment traffic is visible in these data, not that none arrived. On the practical side, the fact that nothing shows up in ship counts carries no information about costs, and monitoring this exposure means looking at freight rates, insurance premiums and transit times directly.

Some limitations should be stated. In a single-break model any post-break departure from trend is credited to the crisis, although these years also brought drought restrictions at the Panama Canal, the war in the Black Sea and tighter monetary policy worldwide. The February 2023 earthquakes lie in the pre-crisis period and may have bent the estimated trend as well. PortWatch volumes are estimates derived from AIS, and no comparison with figures from the Ministry of Transport and Infrastructure or the Turkish Statistical Institute was made here. Slope results move with calculation choices, and the ±10% equivalence bound was chosen after estimation. Future work would gain from customs data, freight and insurance series, a breakdown by port and ship type, and a design that includes a control group.

Note: The author used an AI tool (Claude, Anthropic) for help with coding, drafting and language editing, checked the whole text, and takes responsibility for its content.

REFERENCES

Akar, Ö. (2025). Strategic port performance analysis in the Eastern Mediterranean: A multiple linear regression study of economic drivers in İskenderun, Botaş, and Mersin ports. *Journal of ETA Maritime Science, 13*(4), 302–312. https://doi.org/10.4274/jems.2025.05826

Anderson, J. E., & van Wincoop, E. (2004). Trade costs. *Journal of Economic Literature, 42*(3), 691–751. https://doi.org/10.1257/0022051042177649

Arslanalp, S., Choi, S. M., Kamali, P., Koepke, R., McKetty, M., Ruta, M., Saraiva, M., Sozzi, A., & Verschuur, J. (2025). *Nowcasting global trade from space* (IMF Working Paper No. 25/93). International Monetary Fund. https://doi.org/10.5089/9798229009294.001

Arslanalp, S., Marini, M., & Tumbarello, P. (2019). *Big data on vessel traffic: Nowcasting trade flows in real time* (IMF Working Paper No. 19/275). International Monetary Fund. https://doi.org/10.5089/9781513521121.001

Cerdeiro, D. A., Komaromi, A., Liu, Y., & Saeed, M. (2020). *World seaborne trade in real time: A proof of concept for building AIS-based nowcasts from scratch* (IMF Working Paper No. 20/57). International Monetary Fund. https://doi.org/10.5089/9781513544106.001

Daudet, B., Kerbiriou, R., & Alix, Y. (2026). Mediterranean container port reconfiguration under geopolitical disruption: An AIS-based multi-scale analysis. *Maritime Economics & Logistics, 28*(2), 409–430. https://doi.org/10.1057/s41278-026-00356-5

Efecan, V. (2024). A novel quantitative approach to the choice of transshipment container port in the Eastern Mediterranean basin. *Turkish Journal of Maritime and Marine Sciences, 10*(3), 145–158. https://doi.org/10.52998/trjmms.1402544

Güner, S. (2015). Investigating infrastructure, superstructure, operating and financial efficiency in the management of Turkish seaports using data envelopment analysis. *Transport Policy, 40*, 36–48. https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2015.02.006

Holm, S. (1979). A simple sequentially rejective multiple test procedure. *Scandinavian Journal of Statistics, 6*(2), 65–70. https://www.jstor.org/stable/4615733

Hummels, D. L., & Schaur, G. (2013). Time as a trade barrier. *American Economic Review, 103*(7), 2935–2959. https://doi.org/10.1257/aer.103.7.2935

International Monetary Fund. (2026). *IMF PortWatch: Daily port activity and chokepoint transit data* [Data set]. Retrieved September 19, 2026, from https://portwatch.imf.org

Karakaş, S. (2026). The impact of the Red Sea crisis on container shipping: A comparison between the Suez Canal and the Cape of Good Hope route. *Kent Akademisi, 19*(3), 1–14. https://doi.org/10.35674/kent.1704294

Kurt, I. (2023). Lessons learned from COVID-19 in terms of port operations: Evidence from Turkish ports. *Research in Transportation Business & Management, 51*, Article 101055. https://doi.org/10.1016/j.rtbm.2023.101055

Lakens, D. (2017). Equivalence tests: A practical primer for t tests, correlations, and meta-analyses. *Social Psychological and Personality Science, 8*(4), 355–362. https://doi.org/10.1177/1948550617697177

Lopez Bernal, J., Cummins, S., & Gasparrini, A. (2017). Interrupted time series regression for the evaluation of public health interventions: A tutorial. *International Journal of Epidemiology, 46*(1), 348–355. https://doi.org/10.1093/ije/dyw098

Merk, O. (2024). *The Red Sea crisis: Impacts on global shipping and the case for international co-operation* [Background paper]. International Transport Forum, OECD. https://www.itf-oecd.org/sites/default/files/repositories/red-sea-crisis-impacts-global-shipping.pdf

Newey, W. K., & West, K. D. (1987). A simple, positive semi-definite, heteroskedasticity and autocorrelation consistent covariance matrix. *Econometrica, 55*(3), 703–708. https://doi.org/10.2307/1913610

Notteboom, T., Haralambides, H., & Cullinane, K. (2024). The Red Sea crisis: Ramifications for vessel operations, shipping networks, and maritime supply chains. *Maritime Economics & Logistics, 26*(1), 1–20. https://doi.org/10.1057/s41278-024-00287-z

Prais, S. J., & Winsten, C. B. (1954). *Trend estimators and serial correlation* (Cowles Commission Discussion Paper No. 383). Cowles Commission for Research in Economics. https://cowles.yale.edu/sites/default/files/2023-05/s-0383.pdf

Toygar, A., & Yıldırım, U. (2024). Strategic approaches to crisis management: Global challenges in the Turkish container shipping sector due to the COVID-19. *Case Studies on Transport Policy, 18*, Article 101283. https://doi.org/10.1016/j.cstp.2024.101283

United Nations Conference on Trade and Development. (2024a). *Navigating troubled waters: Impact to global trade of disruption of shipping routes in the Red Sea, Black Sea and Panama Canal* (UNCTAD/OSG/INF/2024/2). United Nations. https://unctad.org/system/files/official-document/osginf2024d2_en.pdf

United Nations Conference on Trade and Development. (2024b). *Review of maritime transport 2024: Navigating maritime chokepoints*. United Nations. https://unctad.org/publication/review-maritime-transport-2024

Verschuur, J., Lumma, J., & Hall, J. W. (2025). Systemic impacts of disruptions at maritime chokepoints. *Nature Communications, 16*(1), Article 10421. https://doi.org/10.1038/s41467-025-65403-w

Wagner, A. K., Soumerai, S. B., Zhang, F., & Ross-Degnan, D. (2002). Segmented regression analysis of interrupted time series studies in medication use research. *Journal of Clinical Pharmacy and Therapeutics, 27*(4), 299–309. https://doi.org/10.1046/j.1365-2710.2002.00430.x

Yap, W. Y., & Yang, D. (2024). Geopolitical tension and shipping network disruption: Analysis of the Red Sea crisis on container port calls. *Journal of Transport Geography, 121*, Article 104004. https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2024.104004

PAYLI MÜLKİYETTE KULLANMA DÜZENİNİN MAHKEME TARAFINDAN BELİRLENMESİ: TÜRK VE AZERBAYCAN HUKUKUNDA ÖLÇÜTLER VE SINIRLAR

JUDICIAL DETERMINATION OF THE USE ARRANGEMENT IN SHARED OWNERSHIP: CRITERIA AND LIMITS IN TURKISH AND AZERBAIJANI LAW

İsmayil GARİBLİ
Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Özel Hukuk Bölümü öğretim elemanı, doktora adayı
ORCID NO: 0009-0009-1997-5880

ÖZET

Paylı mülkiyet, aynı eşya üzerinde birden fazla kişinin mülkiyet hakkına sahip olduğu ve bu nedenle her paydaşın kullanma yetkisinin diğer paydaşların aynı nitelikteki yetkileriyle sınırlandığı çok süjeli bir mülkiyet ilişkisidir. Paydaşların ortak maldan yararlanma ve onu kullanma konusunda anlaşamamaları hâlinde, mülkiyet hakkının fiilen etkisiz hâle gelmesini önlemek için mahkeme müdahalesi zorunlu olabilir. Türk Medeni Kanunu'nun 693. maddesi, uyuşmazlık hâlinde yararlanma ve kullanma şeklini hâkimin belirleyeceğini ve bu belirlemenin zaman veya yer itibarıyla bölünme biçiminde olabileceğini açıkça düzenlemektedir. Azerbaycan Medeni Kanunu'nun 215.1. maddesi de anlaşma sağlanamadığında sahiplik ve kullanma düzeninin mahkemece belirlenmesini kabul etmekte, ancak mahkemenin dikkate alacağı ölçütleri ayrıntılı biçimde göstermemektedir. Bu çalışma Türk ve Azerbaycan hukukunda mahkemenin kullanma düzenini belirleme yetkisini karşılaştırmakta ve özellikle bu yetkinin kapsamı ile sınırlarını incelemektedir. Türk Yargıtayının uygulamasında taşınmazın konumu, kullanım amacı, niteliği, yöresel örf ve adet, tarafların ihtiyaçları, yerleşmiş fiilî kullanım ve uzman bilirkişi incelemesi gibi ölçütler geliştirilmiştir. Azerbaycan hukukunda ise Medeni Kanun m. 215.1-215.4 ile Yüksek Mahkemenin 02/2024 sayılı kararı birlikte değerlendirildiğinde, mahkemece belirlenen kullanım düzeninin paylı mülkiyetin sona erdirilmesinden ve aynen taksimden farklı, paydaşlığı koruyan bir uyuşmazlık çözüm mekanizması olduğu görülmektedir. Çalışmada, mahkemenin takdir yetkisinin sınırsız olmadığı; pay oranlarını değiştiremeyeceği, ortak malı fiilen sürekli ve bağımsız mülkiyet alanlarına dönüştüremeyeceği, malın özgülendiği amacı ve emredici yönetim kurallarını aşamayacağı, paydaşlardan birinin mülkiyet hakkını anlamsız hâle getiremeyeceği savunulmaktadır. Azerbaycan hukuku için malın amacı ve özellikleri, pay oranları, yerleşmiş fiilî kullanım, paydaşların haklı menfaatleri, erişim ve ortak hizmetlerden yararlanma imkânı, diğer paydaşların kullanım hakkının korunması ve orantılılık esaslarından oluşan normatif bir ölçüt seti önerilmektedir. Ayrıca kullanım düzeninin aynen bölüşme sayılmadığının ve koşullar esaslı biçimde değiştiğinde yeniden belirlenebileceğinin kanunda açıklığa kavuşturulması teklif edilmektedir.

Anahtar kelimeler: paylı mülkiyet, kullanma düzeni, mahkeme müdahalesi, hâkimin takdir yetkisi, karşılaştırmalı hukuk.

ABSTRACT

Co-ownership is a multi-person property relationship in which several persons hold ownership rights over the same object, so each co-owner's power to use the property is limited by the corresponding rights of the others. Where the co-owners cannot agree on use and enjoyment, judicial intervention may be necessary to prevent ownership rights from becoming ineffective in practice. Article 693 of the Turkish Civil Code expressly authorizes the judge to determine the manner of use and enjoyment, including allocation by time or place. Article 215.1 of the Civil Code of Azerbaijan likewise permits judicial determination where no agreement can be reached, but it does not specify detailed substantive criteria. This study comparatively examines the scope and limits of judicial authority in Turkish and Azerbaijani law. Turkish Court of Cassation case law identifies factors such as the location, purpose and characteristics of the property, local custom, the needs of the parties, established factual use and expert assessment. Under Azerbaijani law, Articles 215.1-215.4 and Supreme Court Ruling No. 02/2024 indicate that a judicial use arrangement is distinct from partition in kind and serves to resolve internal disputes while preserving shared ownership. The study argues that judicial discretion is not unlimited: the court may not alter ownership shares, transform the arrangement into permanent physical partition, change the designated purpose of the property, circumvent mandatory management rules or render a co-owner's proprietary position meaningless. For Azerbaijani law, a statutory set of criteria is proposed, including the purpose and characteristics of the property, share ratios, established use, legitimate interests, access and common services, protection of the other co-owners' rights and proportionality. It is also proposed that the law clarify that such arrangements do not constitute partition and may be reviewed when circumstances materially change.

Keywords: shared ownership, use arrangement, judicial intervention, judicial discretion, comparative law.

GİRİŞ

Paylı mülkiyetin temel yapısal sorunu, mülkiyet hakkının konusu olan eşyanın tek ve maddi bakımdan bölünmemiş olmasına karşılık, hak sahiplerinin birden fazla olmasıdır. Paydaşlardan her biri ortak malın tamamı üzerinde mülkiyet hakkına katılır; ancak bu hak, diğer paydaşların eş düzeydeki mülkiyet hakkı ile birlikte kullanılmak zorundadır. Bu sebeple pay oranı, paydaşın belirli bir oda, tarla parçası veya fiziksel bölüm üzerindeki münhasır mülkiyetini değil, bütün eşya üzerindeki hukuki katılım ölçüsünü gösterir. Kullanma düzeni ise bu soyut katılımın somut ve fiilî kullanım alanına nasıl yansıyacağını belirleyen ayrı bir hukuki düzlemdir.

Paydaşların uzlaşması hâlinde kullanım sorunu önemli ölçüde sözleşmesel düzenlemelerle çözülebilir. Uyuşmazlık ise ortak malın kullanılamaması, bir paydaşın diğerlerini fiilen dışlaması veya paydaşların birbirlerinin kullanım alanlarına sürekli müdahale etmesi sonucunu doğurabilir. Böyle bir durumda iki uç çözüm vardır: ortaklığı sona erdirmek veya ortaklığı

koruyarak kullanım çatışmasını düzenlemek. Modern paylı mülkiyet hukuku, sona erdirmeyi tek seçenek hâline getirmek yerine, belirli şartlarda mahkemenin kullanım düzenini belirlemesine imkân tanımaktadır.

Türk hukukunda bu yetki TMK m. 693/II'de açık ve ayrıntılı bir biçimde kurulmuştur. Hüküm, uyuşmazlık hâlinde yararlanma ve kullanma şeklini hâkimin belirleyeceğini ve düzenlemenin zaman veya yer itibarıyla paylaşım şeklinde yapılabileceğini ifade eder. Azerbaycan hukukunda AMK m. 215.1, anlaşma elde edilmediğinde sahiplik ve kullanmanın mahkemenin belirlediği düzene göre gerçekleştirileceğini öngörmektedir. Buna karşılık Azerbaycan hükmü, mahkemenin hangi maddi ölçütleri esas alacağı, fiilî kullanıma ne ölçüde değer vereceği, kullanımın yer veya zaman bakımından nasıl dağıtılacağı ve kararın aynen taksimden hangi sınırlarla ayrılacağı hususlarını ayrıntılı olarak düzenlememektedir.

Bu çalışmanın amacı, Türk ve Azerbaycan hukukunun söz konusu modellerini karşılaştırarak mahkemece kullanım düzeni belirlenmesinde uygulanabilecek ölçütleri sistemleştirmek ve hâkimin takdir yetkisinin sınırlarını ortaya koymaktır. Bu çerçevede, kullanım düzeninin hukuki niteliği, yargısal müdahalenin dayanakları, fiilî kullanımın rolü, kararın aynen taksimden ayrılması ve Azerbaycan hukuku bakımından geliştirilebilecek normatif ölçütler incelenmektedir.

YÖNTEM

Araştırma, normatif-dogmatik ve karşılaştırmalı hukuk yöntemlerine dayanmaktadır. Türk hukuku bakımından Türk Medeni Kanunu'nun paylı mülkiyette yararlanma, kullanma ve yönetime ilişkin 689, 693 ve 695. maddeleri; Azerbaycan hukuku bakımından ise Medeni Kanun'un 215.1-215.4 hükümleri temel normatif çerçeve olarak incelenmiştir. İki hukuk sistemindeki düzenlemeler, kullanım hakkının kapsamı, mahkeme müdahalesinin şartları, pay oranının rolü ve kullanım düzeninin sınırları bakımından karşılaştırılmıştır.

Yargı uygulaması bakımından özellikle Yargıtay 8. Hukuk Dairesinin 04.05.2021 tarihli, E. 2019/5038, K. 2021/4009 sayılı kararı ile Yargıtay 1. Hukuk Dairesinin 07.05.2013 tarihli, E. 2012/16876, K. 2013/7109 sayılı kararı; Azerbaycan hukuku bakımından ise Azerbaycan Yüksek Mahkemesinin Mülki ve Ticari Dairelerinin 06.12.2024 tarihli 02/2024 sayılı kararı değerlendirilmiştir. Doktrindeki görüşler ve karşılaştırmalı çalışmalar tamamlayıcı kaynak olarak kullanılmış; inceleme, mahkemece kullanım düzeninin hukuki niteliği, uygulanacak ölçütler, hâkimin takdir yetkisinin sınırları ve de lege ferenda öneriler ekseninde yürütülmüştür. Çalışmanın kapsamı, paylı mülkiyet devam ederken ortak maldan yararlanma ve kullanma düzeninin mahkemece belirlenmesiyle sınırlıdır. Ortaklığın sona erdirilmesi, aynen taksim ve sonraki hak sahiplerine etki meseleleri, yalnızca kullanım düzeninin bu kurumlardan ayrılması ve kararın istikrarı bakımından gerekli olduğu ölçüde ele alınmıştır.

ARAŞTIRMA BULGULARI VE TARTIŞMA

Normatif ve karşılaştırmalı inceleme, Türk ve Azerbaycan hukukunun paydaşların ortak maldan yararlanma hakkını benzer bir başlangıç noktasından kurduğunu, ancak mahkemece

kullanım düzeninin belirlenmesinde kullanılan ölçütlerin ayrıntı düzeyi bakımından farklılaştığını göstermektedir. Aşağıda bu bulgular, kullanım düzeninin hukuki niteliği, iki hukuk sistemindeki yargısal model, uygulanması gereken ölçütler ve hâkimin takdir yetkisinin sınırları çerçevesinde tartışılmaktadır.

Kullanma Düzeninin Hukuki Niteliği ve Pay Oranından Ayrılması

Kullanma düzeninin doğru kurulabilmesi için ilk olarak hukuki pay ile fiilî kullanım alanının birbirinden ayrılması gerekir. Bir paydaşın 1/2 pay sahibi olması, ortak taşınmazın fiziksel olarak yarısının onun münhasır mülkiyetinde bulunduğu anlamına gelmez. Paylı mülkiyet devam ettiği sürece eşyanın tamamı ortak mülkiyetin konusu olmaya devam eder. Mahkemenin belirlediği kullanım alanı ise mülkiyet hakkının nesnel sınırını değiştirmeyen, iç ilişkide fiilî yararlanmayı düzenleyen bir mekanizmadır.

Azerbaycan doktrininde Hacıyeva (2009), paylı mülkiyette sahiplik ve kullanmanın kural olarak bütün maliklerin anlaşmasına dayandığını, anlaşma olmadığı durumda ise düzenin mahkemece belirlendiğini ifade etmektedir. Aynı çalışmada payın büyüklüğünün ortak malın sahiplik ve kullanım yetkilerinin uygulanmasında ortakların menfaatlerini dengeleyen bir unsur olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte pay oranının kullanma düzeninde önem taşıması, kullanım alanının mekanik biçimde metrekare hesabıyla pay oranına eşitlenmesini gerektirmez. Ortak malın niteliği, fonksiyonel bütünlüğü ve diğer paydaşların hakları nedeniyle tam fiziksel eşitlik her zaman mümkün veya hakkaniyetli değildir (Hacıyeva, 2009).

AMK m. 215.2 bu ayrımı pozitif hukuk düzeyinde ayrıca ortaya koymaktadır. Paydaş, ortak şeyin payına uygun kısmının sahiplik ve kullanımına verilmesini isteyebilir; bunun mümkün olmaması hâlinde payına düşen şeyi kullanan diğer maliklerden uygun karşılık talep edebilir. Böylece kanun, hukuki pay ile fiilî kullanım arasında mümkün olduğu ölçüde uyum aramakta; fakat kullanımın fiziksel olarak paya denk düşmemesi hâlinde ayni oranı değiştirmek yerine parasal denkleştirme mekanizmasına yönelmektedir.

Türk hukukunda da TMK m. 693, her paydaşın ancak diğerlerinin haklarıyla bağdaştığı ölçüde paylı maldan yararlanıp kullanabileceğini belirtir. Bu düzenleme, paydaşın bütün mal üzerinde kullanım yetkisi bulunduğunu, fakat bu yetkinin diğer paydaşların paralel yetkileriyle sınırlı olduğunu gösterir. Korkmaz Göka (2026), paydaşlar arasındaki ecrimisil uyuşmazlıklarında dahi öncelikle kullanım yetkisinin sınırlarının belirlenmesi gerektiğini; fiilî kullanımın haksız sayılıp sayılmayacağının ancak bu sınırlar üzerinden tespit edilebileceğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, kullanma düzeninin yalnızca fiziksel bölüştürme değil, her paydaşın meşru kullanım sınırını belirleyen temel iç ilişki kuralı olduğunu göstermektedir.

Türk Hukukunda Mahkemece Kullanma Düzeninin Belirlenmesi

TMK m. 689 ve 693 Çerçevesi

Türk hukukunda paydaşların yararlanma, kullanma ve yönetime ilişkin ilişkiyi öncelikle oybirliğiyle anlaşarak düzenlemeleri mümkündür. TMK m. 689, paydaşların kanuni modelden farklı bir kullanım ve yönetim düzeni kurabileceğini, ancak zorunlu koruma tedbirleri ve acil

önlemler gibi çekirdek yetkilerin anlaşmayla ortadan kaldırılamayacağını düzenler. Bu yapı, paydaşların özerkliğini başlangıç noktası kabul ederken ortak malın ve her paydaşın asgari hukuki konumunu emredici sınırlarla korur (Ayan, 2002; Genç Arıdemir & Aksoy Dursun, 2019).

TMK m. 693/II ise anlaşmazlık durumunda hâkimin kullanım ve yararlanma şeklini belirleyeceğini açıkça ifade eder. Kanun, hâkimin yalnızca bir tarafın önerisini kabul veya reddeden pasif bir rol üstlenmesini öngörmez; zaman veya yer bakımından kullanımın paydaşlar arasında bölüştürülmesini açıkça mümkün kılar. Bir bağ evi yılın belirli dönemlerinde dönüşümlü kullanılabilir; bir tarım arazisinde kullanım alanları yer itibarıyla ayrılabilir; ortak giriş, yol, su kaynağı veya diğer zorunlu unsurlar ise ortak kullanımda bırakılabilir. Dolayısıyla hüküm, eşyanın fonksiyonel özelliklerine göre esnek bir düzen kurmaya imkân verir.

Bu esnekliğin sınırı, kullanım düzeninin aynen taksime dönüşmemesidir. Kullanımın yer itibarıyla ayrılması, paydaşlara ayrılan bölümler üzerinde bağımsız ve sürekli mülkiyet hakkı yaratmaz. Paylı mülkiyet devam eder, paydaşların sicildeki payları değişmez ve eşyanın hukuki bütünlüğü korunur. Yargıtay 8. Hukuk Dairesi de TMK m. 693 kapsamında yapılacak düzenlemenin taşınmazların sürekli özgülenmesi şeklinde kurulmaması gerektiğini açıkça belirtmiştir (Yargıtay 8. Hukuk Dairesi, 2021).

Yargıtay Uygulamasında Geliştirilen Ölçütler

Yargıtay 8. Hukuk Dairesinin 04.05.2021 tarihli kararı, mahkemece kullanım düzeni belirlenmesi konusunda oldukça ayrıntılı bir ölçüt seti ortaya koymaktadır. Kararda hâkimin, paydaşların sicilden kaynaklanan haklarını ihlal etmeksizin ve her paydaşın kullanımını diğerlerinin haklarıyla bağdaştırarak somut olayın özelliğini değerlendirmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu değerlendirmede taşınmazın konumu, kullanım amacı, nitelikleri, yöresel örf ve adetler ile tarafların ihtiyaç ve gerekleri dikkate alınmalıdır (Yargıtay 8. Hukuk Dairesi, 2021).

Kararın ikinci önemli yönü, yargısal belirlemenin teknik araştırmaya dayanması gerektiğidir. Yargıtay, taşınmaz başında keşif yapılmasını, uzman bilirkişilerden zaman ve yer itibarıyla farklı kullanım seçeneklerini gösteren raporlar alınmasını ve mahkemenin bu seçeneklerden somut olay bakımından en uygun olanına hükmetmesini istemektedir. Böylece hâkimin takdir yetkisi keyfî bir serbestlik olmaktan çıkarılmakta, nesnel olgular ve karşılaştırılabilir alternatiflerle sınırlandırılmaktadır.

Üçüncü olarak, mevcut fiilî kullanımın özel önemi vardır. Paydaşlar arasında geçerli bir dış taksim veya yerleşmiş fiilî kullanım biçimi oluşmuş ve uzun süre benimsenmişse, Yargıtay dürüstlük kuralı ve ahde vefa düşüncesi gereği bu düzenin resmî taksim, ortaklığın giderilmesi veya başka bir hukuki değişiklik gerçekleşinceye kadar korunabileceğini kabul etmektedir. 1. Hukuk Dairesinin yerleşik içtihadında da paydaşlar arasındaki el atmanın önlenmesi uyuşmazlıklarında önce tüm paydaşları bağlayan taksim sözleşmesinin veya fiilî kullanım

biçiminin bulunup bulunmadığının araştırılması gerektiği vurgulanmaktadır (Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, 2013).

Bununla birlikte fiilî kullanımın korunması mutlak değildir. Fiilî düzenin bütün paydaşlarca benimsenmemiş olması, yeni paydaşın önceki düzenle bağlı olmaması veya kullanımın paydaşlardan birinin hakkını fiilen ortadan kaldırması hâllerinde mahkeme TMK m. 693 çerçevesinde yeni bir kullanım düzeni kurabilir. Böylece yerleşmiş kullanım, tek başına mülkiyet hakkı yaratmayan fakat mahkemenin hakkaniyet değerlendirmesinde güçlü delil ve istikrar unsuru oluşturan bir olgudur.

Mahkeme Kararının Devamlılığı ve Sonraki Hak Sahipleri

Türk hukukunda TMK m. 695, yararlanma, kullanma ve yönetime ilişkin düzenlemeler ile mahkeme kararlarının sonraki paydaş ve ayni hak sahipleri bakımından etkisini ayrıca ele alır. Taşınmazlarda sonradan paydaş olan veya pay üzerinde ayni hak kazananların paydaşlarca alınan kullanım kararlarıyla bağlı olması bakımından tapu kütüğüne şerh önem taşır. 2024/6 sayılı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Genelgesi de bu hükümlerin tapu uygulamasındaki bağlantısını ayrıntılandırmaktadır.

Bu mesele, mahkemece kullanım düzeninin belirlenmesi bakımından şu sonucu doğurur: kullanım düzeni yalnızca o andaki fiilî çatışmayı sona erdiren geçici bir müdahale olarak düşünülmemeli; paylı mülkiyetin sürekliliğini mümkün kılan kurumsal bir düzen olarak tasarlanmalıdır. Bununla birlikte sonraki hak sahiplerine etki ve tapu sicili sorunu, kullanım ölçütlerinden farklı bir problem olduğundan bu çalışmada yalnızca kullanım kararının istikrar boyutu bakımından dikkate alınmaktadır.

Azerbaycan Hukukunda Mahkemece Kullanma Düzeninin Belirlenmesi

AMK m. 215.1-215.4 Sistemi

Azerbaycan Medeni Kanunu m. 215.1, paylı mülkiyette ortak eşyaya sahiplik ve kullanımın bütün maliklerin anlaşmasına göre, anlaşma sağlanamadığında ise mahkemenin belirlediği düzene göre gerçekleştirileceğini düzenlemektedir. Bu hüküm, mahkeme müdahalesini paydaş iradesine ikincil ve tamamlayıcı bir mekanizma olarak kurmaktadır. Hacıyeva (2009), mahkemece verilen bu tür kararın taraflar için bağlayıcı olduğunu ve kullanım uyuşmazlığının paydaşların tek taraflı iradeleriyle devam ettirilemeyeceğini vurgulamaktadır. Rəhmanov (2015) da AMK m. 215.1'i Hollanda hukukundaki benzer düzenlemeyle karşılaştırmakta; anlaşma bulunmadığında mahkemenin paydaşların menfaatlerini, üçüncü kişilerin hukuken korunan menfaatlerini ve adalet düşüncesini dikkate alan bir kullanım düzeni kurmasının mümkün olduğuna işaret etmektedir.

Maddenin 215.2. fıkrası, paydaşın ortak şeyin kendi payına uygun kısmını sahiplik ve kullanımına alma talebini güvence altına alır. Ancak bu talep mutlak fiziksel eşleşme anlamına gelmez; uygun kısmın verilmesi objektif olarak mümkün değilse, kullanımın diğer paydaşlarda kalması karşılığında uygun bedel talebi gündeme gelebilir. 215.3. fıkra ise paydaşlara kullanım düzenini anlaşmayla belirleme serbestisi tanımakta, fakat malın kullanılabilirliği ve değerinin

korunmasına ilişkin zorunlu yetkiler ile acil koruma önlemlerini anlaşma serbestisinin dışında bırakmaktadır.

AMK m. 215.4, her paydaşın diğer paydaşların haklarıyla bağdaşan ölçüde eşya üzerinde sahiplik ve kullanım yetkisine sahip olduğunu kabul ederek kullanım hakkının iç sınırını ortaya koymaktadır. Bu yönüyle 215.4 ile TMK m. 693/I arasında işlevsel yakınlık bulunmaktadır. Her iki sistemde de paydaşın kullanım yetkisi ortak malın tamamına yönelmekte, fakat diğer paydaşların eşit nitelikteki hakları bu yetkinin sınırını oluşturmaktadır. Süleymanlı (2014), paylı mülkiyetin ortak şeyden kullanma ve yararlanma amacını gerçekleştirebilmesi için paydaşlar arasında özel bir hukuki düzenin zorunlu olduğunu; AMK m. 215-217 hükümlerinin de bu amaç doğrultusunda karşılıklı hak ve yükümlülükleri belirlediğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, mahkemenin kullanma düzenini belirlerken tek bir paydaşın fiilî üstünlüğünü değil, bütün paydaşların birlikte var olan mülkiyet konumlarını dengelemesi gerektiğini desteklemektedir.

Azerbaycan Yüksek Mahkemesinin 02/2024 Sayılı Kararı

Azerbaycan Yüksek Mahkemesinin Mülki ve Ticari Dairelerinin 06.12.2024 tarihli 02/2024 sayılı kararında, ortak paylı mülkiyete ilişkin uyuşmazlıkların çözümünde kullanım düzeninin belirlenmesi, pay üzerinde tasarruf, payın ayrılması ve bütün malın bölünmesi birbirinden farklı hukuki mekanizmalar olarak sistemleştirilmiştir. Kararın 13. paragrafında, ortak malın sahiplik ve kullanım düzeninin paydaşların anlaşmasıyla, anlaşma sağlanamazsa mahkemece belirlenebileceği; paydaşın payına uygun kısmı kullanma hakkı bulunduğu ve bunun mümkün olmaması hâlinde karşılık talebinin gündeme gelebileceği belirtilmiştir (Azerbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi, 2024).

Bu yaklaşım, kullanım düzeninin paylı mülkiyetin sona erdirilmesinden önce uygulanabilecek bağımsız bir uyuşmazlık çözüm aracı olduğunu teyit etmektedir. Başka bir ifadeyle, kullanım çatışmasının varlığı tek başına aynen bölme veya açık artırma gibi sona erdirici çözümlere geçilmesini gerektirmez. Öncelikle paydaşların mülkiyet hakkını koruyan ve ortaklığı devam ettiren iç düzenleme araçlarının değerlendirilmesi, mülkiyet hakkının korunması ve müdahalenin asgari düzeyde tutulması bakımından daha uygun bir modeldir.

Azerbaycan Hukukundaki Normatif Boşluk

AMK m. 215.1 mahkemeye kullanım düzenini belirleme yetkisi vermekle birlikte, bu yetkinin uygulanmasında kullanılacak maddi ölçütleri saymamaktadır. Kanunda malın amacı, pay oranı, mevcut fiilî kullanım, paydaşların kişisel ve ekonomik ihtiyaçları, giriş-çıkış imkânları, ortak hizmet alanları veya kullanım düzeninin zaman ya da yer itibarıyla kurulması gibi kriterler açıkça gösterilmemiştir. Bu durum, benzer olaylarda farklı çözümlerin ortaya çıkması ve yargısal kararın neden belirli bir kullanım modelini tercih ettiğinin yeterince öngörülememesi riskini taşır.

Hacıyeva'nın 2015 tarihli doktora çalışmasının özetinde, kullanım düzeninin belirlenmesi davalarında mahkemenin davacının teklif ettiği tek düzen seçeneğiyle bağlı kalmaması

gerektiği; somut olayın gerektirdiği başka bir kullanım modelini de benimseyebileceği yönünde doktrinal görüş ileri sürülmüştür (Hacıyeva, 2015). Bu görüş, mahkemenin uyuşmazlığı gerçekten çözecek işlevsel bir düzen kurabilmesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte böyle bir yetkinin usul hukukundaki taleple bağlılık ilkesiyle uyumu, talebin "kullanım düzeninin belirlenmesi" şeklinde genel kurulup kurulmadığına ve tarafların alternatifler hakkında dinlenmesine bağlı olarak dikkatle değerlendirilmelidir.

Bu nedenle sorun mahkemeye geniş bir serbest alan tanınması değil, serbestliğin nesnel ölçütlerle yapılandırılmasıdır. Türk hukukunda kanun ve Yargıtay içtihadının birlikte oluşturduğu çerçeve, Azerbaycan hukukunda normatif olarak eksik olan bu ölçütlerin geliştirilmesi bakımından yararlı bir karşılaştırma zemini sunmaktadır.

Mahkemece Kullanma Düzeni Belirlenirken Uygulanması Gereken Ölçütler

Malın Özgülenme Amacı ve Fiziksel-Fonksiyonel Özellikleri

İlk ölçüt ortak malın özgülendiği amaç ve fiziksel özellikleridir. Kullanım düzeni, taşınmazın konut, tarla, işyeri, depo, bağ evi veya başka bir fonksiyona sahip olmasına göre farklılaşır. Konut niteliğindeki bir malda mahremiyet, ortak mutfak ve banyo, giriş-çıkış, ısıtma ve güvenlik gibi unsurlar öne çıkarken; tarımsal taşınmazda sulama, yol, toprağın verimliliği ve ekim bütünlüğü belirleyici olabilir. Yargıtay 8. Hukuk Dairesinin 2021 tarihli kararı da malın konumunu, kullanım amacını ve niteliklerini temel kriterler arasında saymaktadır.

Mahkeme, salt geometrik bölüşüm yapmamalı; ayrılan kullanım alanlarının eşyanın normal fonksiyonunu sürdürmesine imkân verip vermediğini araştırmalıdır. Örneğin bir konutta pay oranlarına tam olarak uyan metrekare dağılımı, paydaşlardan birini ortak girişten veya zorunlu hizmet alanlarından fiilen mahrum bırakıyorsa hukuken uygun bir kullanım düzeni sayılamaz. İşlevsellik, nicel eşitlikten önce gelen bir ön koşuldur.

Pay Oranı: Başlangıç Ölçütü, Fakat Mekanik Kural Değil

Pay oranı, kullanım düzeninin temel başlangıç verisidir. AMK m. 215.2 paydaşın payına uygun kısmı kullanma talebini açıkça tanımaktadır. Türk hukukunda da pay oranı paydaşın mülkiyet birliğindeki nicel konumunu ifade eder. Bununla birlikte pay oranını doğrudan metrekareye çevirmek çoğu eşya bakımından mümkün değildir. Eşyanın bazı bölümleri daha değerli, bazıları zorunlu ortak kullanım alanı, bazıları ise tek başına kullanıma elverişsiz olabilir.

Bu nedenle mahkeme pay oranını "sonuç matematiği" değil, adil kullanımın ilk referans noktası olarak değerlendirmelidir. Eşdeğerlik, yalnızca yüzölçümü üzerinden değil kullanım değeri, erişilebilirlik, bağımsız yararlanma imkânı ve ortak alanlardan yararlanma koşulları dikkate alınarak kurulmalıdır. Fiziksel denklik mümkün değilse Azerbaycan hukukunda m. 215.2'nin öngördüğü uygun karşılık mekanizması devreye girebilir.

Yerleşmiş Fiilî Kullanım ve Tarafların Önceki Davranışları

Uzun süre itirazsız devam eden fiilî kullanım, kullanım düzeninin belirlenmesinde göz ardı edilmemelidir. Böyle bir düzen tarafların ihtiyaçlarının, malın fiziksel özelliklerinin ve pratik kullanım imkânlarının zaman içinde test edilmiş sonucunu yansıtabilir. Türk Yargıtayı, bütün

paydaşlarca benimsenmiş fiilî taksimi veya fiilî kullanım biçimini dürüstlük kuralı ve ahde vefa ilkesi çerçevesinde koruma eğilimindedir (Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, 2013; Yargıtay 8. Hukuk Dairesi, 2021).

Ancak fiilî kullanımın korunması, hukuka aykırı bir durumun donması anlamına gelmemelidir. Bir paydaşın diğerlerini dışlayarak yıllarca tek başına kullanması, sırf zamanın geçmesi nedeniyle meşru kullanım düzenine dönüşmez. Mahkeme, fiilî düzenin ortak iradeye veya en azından karşılıklı kabule dayanıp dayanmadığını, diğer paydaşların haklarını ihlal edip etmediğini ve mevcut şartlarda hâlâ hakkaniyetli olup olmadığını araştırmalıdır.

Paydaşların Haklı Kullanım Menfaatleri ve Somut İhtiyaçları

Kullanım düzeni yalnızca eşyanın fiziksel özelliklerinden değil, paydaşların somut ve hukuken korunmaya değer ihtiyaçlarından da etkilenir. Bir konutta fiilen yaşayan paydaşın barınma ihtiyacı, tarımsal araziyi geçim kaynağı olarak işleyen paydaşın işletme ihtiyacı veya işyerini mesleki faaliyet için kullanan paydaşın fonksiyonel ihtiyacı mahkemece göz önünde bulundurulabilir. Yargıtay 8. Hukuk Dairesi de tarafların "ihtiyaç ve gereklerini" açıkça karar ölçütleri arasında saymıştır.

Bununla birlikte kişisel ihtiyaç, hukuki payı ortadan kaldıran üstün hak yaratmaz. Mahkeme, bir paydaşın daha yoğun kullanım ihtiyacını diğer paydaşı tamamen ortak maldan dışlamak için otomatik gerekçe yapamaz. İhtiyaç, pay oranı ve diğer paydaşların kullanım hakkıyla birlikte dengelenmelidir. Gerekirse yer bakımından eşit olmayan fakat zaman bakımından dengelenmiş kullanım veya fiziksel kullanım ile parasal denkleştirmenin birlikte kullanılması düşünülebilir.

Erişim, Ortak Hizmetler ve Diğer Paydaşların Kullanım Hakkının Korunması

Kullanım düzeninin işlevsel olması için her paydaşın kendisine bırakılan alana erişebilmesi ve ortak malın zorunlu hizmet unsurlarından yararlanabilmesi gerekir. Yol, giriş, merdiven, su, elektrik, ısıtma, ortak depo veya tarımsal sulama sistemi gibi unsurların tek bir paydaşın kontrolüne bırakılması diğer paydaşların kullanımını fiilen anlamsızlaştırabilir. Bu nedenle mahkeme kullanım alanlarını belirlerken zorunlu ortak kullanım bölgelerini ayrıca göstermelidir.

Bu ölçüt AMK m. 215.4 ve TMK m. 693/I'deki "diğer paydaşların haklarıyla bağdaşma" ilkesinin somutlaştırılmasıdır. Kullanım düzeni, bir paydaşa daha geniş veya daha elverişli alan tahsis etse dahi diğerlerinin maldan gerçek ve etkili biçimde yararlanma imkânını korumalıdır.

Orantılılık ve En Az Müdahale İlkesi

Mahkemece kullanım düzeni, paydaşların mülkiyet hakları arasındaki çatışmayı mümkün olan en az müdahaleyle çözmelidir. Amaç bir paydaşın hakkını diğerinin yararına azaltmak değil, eşzamanlı kullanımı mümkün kılan dengeli bir model kurmaktır. Bu nedenle mahkeme öncelikle tarafların uzlaşabileceği veya mevcut yapıya en az müdahale eden seçenekleri değerlendirmeli; yapısal değişiklik, kullanım amacının değiştirilmesi veya fiilî dışlama doğuran çözümlerden kaçınmalıdır.

Chang'ın (2012) ortak mülkiyet üzerine teorik ve ampirik çalışması, ortakların anlaşamamasının kaynakların eksik kullanımı ve yatırım sorunlarına yol açabileceğini göstermektedir. Madsen, Paasch ve Sørensen (2022) ile Çağdaş ve diğerlerinin (2020) ortak mülkiyet ve kondominyum çalışmaları da hak, yükümlülük ve yönetim yapısının açık biçimde belirlenmesinin çok aktörlü mülkiyet sistemlerinin işleyişindeki önemini göstermektedir. Bu çalışmalar doğrudan mahkemece kullanım düzeninin normatif kaynağı değildir; fakat anlaşmazlığın çözümsüz bırakılmasının kurumsal maliyetini ve açık kullanım kurallarının işlevini karşılaştırmalı olarak desteklemektedir.

Hâkimin Takdir Yetkisinin Sınırları

Kullanım Düzeni Aynen Taksim Değildir

En temel sınır, mahkemece belirlenen kullanım düzeninin aynen taksime veya payın aynen ayrılmasına dönüştürülmemesidir. Kullanım düzeni paylı mülkiyeti devam ettiren, taksim ise eşyanın veya belirli paydaş bakımından ortaklık ilişkisinin sona ermesine yönelen farklı hukuki mekanizmalardır. Mahkemenin bir odayı veya arazi bölümünü belirli paydaşın kullanımına bırakması, o bölüm üzerinde bağımsız mülkiyet hakkı yaratmaz ve tapu payını değiştirmez.

Türk Yargıtayı "sürekli özgüleme" yasağını bu sınırın ifadesi olarak kullanmaktadır. Azerbaycan hukukunda da 02/2024 sayılı kararın kullanım düzeni ile real bölünmeyi ayrı mekanizmalar olarak göstermesi aynı ayrımın kabulü bakımından önemlidir. Dolayısıyla kullanım kararının hüküm kısmında payların veya mülkiyet sınırlarının değiştiği izlenimi yaratacak ifadelerden kaçınılmalıdır.

Mahkeme Malın Amacını ve Emredici Yönetim Kurallarını Değiştiremez

Kullanma düzeninin belirlenmesi, mahkemeye ortak malın özgülendiği amacı değiştirme yetkisi vermez. Konutun işyerine çevrilmesi, tarım arazisinin farklı ekonomik amaca tahsisi veya olağan kullanımın gerekli kıldığı ölçüyü aşan inşai değişikliklere karar verilmesi kullanım düzeninin sınırını aşabilir. Türk hukukunda TMK m. 692, amacın değiştirilmesi ve olağan kullanımı aşan yapı işleri bakımından ayrı ve daha ağır karar şartları öngörmektedir. Azerbaycan hukukunda da AMK m. 215.4, eşyanın amacının değiştirilmesini bütün paydaşların rızasına bağlayan özel bir sınır içerir.

Bu nedenle mahkeme, kullanım ihtilafını çözme gerekçesiyle tarafların yapamayacağı olağanüstü bir tasarrufu onların yerine gerçekleştiremez. Hâkimin müdahalesi kullanım düzenini kurmakla sınırlı olmalı; malın hukuki kaderi veya amacıyla ilgili kararlar kendi özel şartlarına tabi kalmalıdır.

Paydaşın Mülkiyet Hakkı Fiilen Anlamsız Hâle Getirilemez

Bir paydaşın kullanım hakkının diğerlerinin lehine tamamen ortadan kaldırılması, ancak kanunun ayrıca öngördüğü bir hukuki sonuçla ve gerekli güvencelerle mümkün olabilir. Kullanım düzeni davasında mahkeme, küçük pay sahibi olduğu gerekçesiyle bir paydaşı ortak maldan kategorik olarak dışlayamaz. Payın küçüklüğü, kullanım biçimini etkileyen bir veri olabilir fakat mülkiyet hakkını yok eden bağımsız bir kriter değildir.

Azerbaycan m. 215.2, paya uygun fiziksel kullanım mümkün olmadığında uygun karşılık istemini tanıyarak bu soruna özel çözüm sunmaktadır. Dolayısıyla fiziksel kullanımın objektif olarak kurulamadığı hâllerde mahkemenin görevi, kullanım hakkını görmezden gelmek değil, kanunun öngördüğü denkleştirme mekanizmasını dikkate almaktır. Bu yaklaşım, mülkiyet hakkının özünün korunması bakımından önemlidir.

Mahkeme Tarafların İradesini Gereksiz Yere İkame Etmemelidir

Mahkeme müdahalesi subsidiar niteliktedir. Paydaşlar arasında geçerli bir kullanım anlaşması bulunuyorsa, mahkeme sırf daha iyi bir düzen kurulabileceği kanaatiyle bu anlaşmanın yerine kendi modelini koymamalıdır. Müdahale, uyuşmazlığın varlığı, anlaşmanın uygulanamaması, emredici hükümlere aykırılık, değişen koşullar veya paydaşlardan birinin hakkının ciddi şekilde ihlal edilmesi gibi hukuken gerekçelendirilebilir durumlarla sınırlı olmalıdır.

Benzer biçimde yerleşmiş fiilî kullanım, bütün paydaşlarca benimsenmişse mahkeme bunun istikrar değerini dikkate almalıdır. Ancak mevcut düzen hak ihlali yaratıyorsa veya koşullar esaslı biçimde değişmişse önceki kullanım biçimi dokunulmaz sayılamaz. Böylece irade özerkliği ile etkili yargısal koruma arasında denge kurulabilir.

Karar Gerekçeli, Teknik Olarak Uygulanabilir ve Alternatiflere Dayalı Olmalıdır

Mahkeme kararının uygulanabilir olması, kullanım düzeninin harita, kroki, süre veya açık tariflerle belirlenmesini gerektirir. “Taraflar payları oranında kullansın” şeklindeki soyut bir hüküm, uyuşmazlığı çözmek yerine yeni ihtilaflar doğurabilir. Özellikle taşınmazlarda mahallinde keşif, gerektiğinde harita-kadastro, inşaat, ziraat veya değerleme uzmanlarının katılımı ve farklı kullanım alternatiflerinin hazırlanması önem taşır.

Yargıtay 8. Hukuk Dairesinin 2021 tarihli kararı bu konuda örnek bir metodoloji ortaya koymaktadır: uzman raporu zaman ve yer itibarıyla bölünme alternatiflerini içermeli; mahkeme somut olayın ölçütlerine göre bunlardan en uygununu seçmeli ve neden diğer seçenekleri tercih etmediğini gerekçelendirebilmelidir. Bu metodoloji Azerbaycan mahkemeleri bakımından da kararın denetlenebilirliği ve öngörülebilirliği açısından benimsenmeye elverişlidir.

Türk ve Azerbaycan Hukukunun Karşılaştırılması

İki hukuk sistemi aynı temel problemden hareket etmektedir: paydaşların kullanım hakkı ortak malın tamamına yönelir, fakat diğer paydaşların haklarıyla sınırlandırılır; uyuşmazlıkta mahkeme kullanım düzenine müdahale edebilir. Buna karşılık kanunlaştırma tekniği bakımından belirgin fark vardır. TMK m. 693/II, hâkimin müdahalesini doğrudan kullanım ve yararlanma başlığı altında düzenler ve zaman veya yer itibarıyla bölüşüm seçeneğini açıkça gösterir. AMK m. 215.1 ise mahkemece düzenleme yetkisini tanımakla birlikte yöntemi ve ölçütleri açık bırakır.

Türk modelinin en güçlü yönü, kanun hükmünün Yargıtay içtihadıyla ayrıntılı bir uygulama standardına dönüşmüş olmasıdır. Taşınmazın konumu, amacı, niteliği, yerel adetler, tarafların ihtiyaçları, mevcut fiilî kullanım, keşif ve bilirkişi raporu bir bütün olarak değerlendirilmekte; mahkemenin düzeninin kalıcı özgüleme veya aynen taksim sonucuna dönüşmesi

yasaklanmaktadır. Bu çerçeve, hâkimin takdir yetkisini hem esnek hem de denetlenebilir kılmaktadır.

Azerbaycan modelinin güçlü yönü ise m. 215.2'de paya uygun fiziksel kullanım mümkün olmadığında uygun karşılık talebini açıkça tanımasıdır. Bu düzenleme, kullanım değeri ile pay oranı arasındaki uyumsuzluğun yalnızca fiziksel bölüşümle çözülemeyeceğini kabul eder. Buna karşın ölçütlerin yokluğu ve kullanım kararının aynen bölünmeden farkının kanun metninde açıklanmaması uygulamada belirsizlik yaratabilir.

Karşılaştırmalı sonuç, Türk hükmünün aynen aktarılması değil, iki sistemin güçlü taraflarının birleştirilmesidir. Azerbaycan hukukunda mevcut 215.1-215.4 yapısı korunarak mahkemenin dikkate alacağı kriterlerin kanunda gösterilmesi, yer veya zaman itibarıyla kullanımın mümkün olduğunun belirtilmesi ve kullanım kararının pay oranlarını değiştirmediğinin açıklığa kavuşturulması yeterli ve ölçülü bir reform olacaktır.

Azerbaycan Hukuku İçin De Lege Ferenda Öneriler

Birinci olarak, AMK m. 215.1'den sonra kullanım düzeninin belirlenmesinde dikkate alınacak ölçütleri düzenleyen yeni bir fıkra eklenmelidir. Önerilen hüküm şu şekilde formüle edilebilir: "215.1-1. Anlaşma elde edilmediğinde mahkeme sahiplik ve kullanım düzenini belirlerken eşyanın amacı ve özelliklerini, maliklerin paylarının büyüklüğünü, yerleşmiş fiilî kullanım durumunu, her malikin haklı kullanım menfaatlerini, giriş-çıkış ve ortak hizmetlerden yararlanma imkânını, diğer maliklerin kullanım hakkının korunmasını ve orantılılığı dikkate alır. Gerekli hâllerde kullanım yer veya zaman itibarıyla maliklerin arasında dağıtılabilir."

İkinci olarak, kullanım düzeninin hukuki niteliği açıklığa kavuşturulmalıdır: "215.1-2. Mahkemece belirlenen sahiplik ve kullanım düzeni ortak eşyanın aynen bölünmesi sayılmaz, maliklerin paylarının büyüklüğünü değiştirmez ve ortak eşya üzerindeki mülkiyet haklarını sona erdirmez." Bu hüküm, özellikle mahkeme krokilerinin veya kullanım alanlarının sonradan ayni sınır gibi algılanmasını engeller.

Üçüncü olarak, kullanım düzeninin dinamik niteliği kabul edilmelidir. Aile yapısının değişmesi, eşyanın fiziksel özelliklerinin yenilenmesi, yeni paydaşın ortaya çıkması veya önceki düzenin artık uygulanamaz hâle gelmesi gibi esaslı değişikliklerde mahkemece belirlenmiş düzenin yeniden gözden geçirilmesi mümkün olmalıdır. Bu sebeple "Koşulların esaslı biçimde değişmesi hâlinde her malik kullanım düzeninin yeniden belirlenmesini talep edebilir" şeklinde bir hüküm eklenmesi düşünülebilir.

Dördüncü olarak, uygulama standardı bakımından keşif ve bilirkişi raporunun içeriği açıklaştırılmalıdır. Teknik rapor yalnızca tek bir kullanım planı sunmak yerine, mümkün olduğu ölçüde alternatifleri, her alternatifin pay oranlarına, erişim imkânlarına, malın amacına ve diğer paydaşların haklarına etkisini göstermelidir. Mahkeme de seçtiği modelin diğer seçeneklerden neden daha uygun olduğunu gerekçesinde açıklamalıdır.

Beşinci olarak, m. 215.2 ile 215.1 arasındaki bağlantı açıkça kurulmalıdır. Fiziksel veya fonksiyonel sebeplerle paydaşlardan birine payına uygun kullanım alanı ayrılamıyorsa

mahkeme bunun nedenini gerekçelendirmeli ve uygun karşılık talebinin şartlarının bulunup bulunmadığını ayrıca değerlendirmelidir. Böylece kullanım düzeni, küçük veya fiziksel olarak elverişsiz payları fiilen değersizleştiren bir araç olmaktan çıkar.

SONUÇ

Paylı mülkiyette kullanma düzeninin mahkemece belirlenmesi, ortaklığı sona erdirmeden mülkiyet hakları arasındaki çatışmayı çözmeye yarayan bağımsız bir hukuki mekanizmadır. Bu mekanizmanın temel amacı, ortak eşyanın hukuki bütünlüğünü korurken her paydaşın mülkiyet hakkını gerçek ve etkili biçimde kullanabilmesini sağlamaktır.

Türk hukukunda TMK m. 693, mahkemeye açıkça zaman veya yer itibarıyla kullanım düzeni kurma yetkisi vermekte; Yargıtay uygulaması bu yetkiyi taşınmazın konumu, amacı ve niteliği, yerel adetler, tarafların ihtiyaçları, fiilî kullanım ve bilirkişi incelemesi gibi ölçütlerle somutlaştırmaktadır. Özellikle kullanım düzeninin sürekli özgüleme ve aynen taksime dönüştürülemeyeceği, takdir yetkisinin temel sınırını oluşturmaktadır.

Azerbaycan hukukunda AMK m. 215.1 mahkeme müdahalesi için yeterli başlangıç normunu oluşturmakta, m. 215.2 ise paya uygun fiziksel kullanım mümkün olmadığında uygun karşılık mekanizması sağlayarak önemli bir güvence getirmektedir. Yüksek Mahkemenin 02/2024 sayılı kararı da kullanım düzenini paylı mülkiyetin sona erdirilmesinden önce başvurulabilecek ayrı bir hukuki çözüm olarak sistemleştirmiştir. Bununla birlikte kanunda mahkemenin dikkate alacağı maddi ölçütlerin açıkça gösterilmemesi uygulama bakımından belirsizlik yaratmaktadır. Bu nedenle Azerbaycan Medeni Kanunu'nda malın amacı ve özellikleri, pay oranları, yerleşmiş fiilî kullanım, haklı kullanım menfaatleri, erişim ve ortak hizmetler, diğer paydaşların haklarının korunması ve orantılılık esaslarının açıkça düzenlenmesi önerilmektedir. Mahkeme kararının aynen bölüşme olmadığı, pay oranlarını değiştirmediği ve şartların esaslı değişmesi hâlinde yeniden gözden geçirilebileceği de normatif olarak açıklığa kavuşturulmalıdır. Böyle bir model, mahkemenin takdir yetkisini keyfîlikten uzaklaştırırken paylı mülkiyetin devamlılığını ve bütün paydaşların mülkiyet hakkını birlikte koruyacaktır.

KAYNAKLAR

Arpacı, A. (1990). Türk Medeni Kanunu açısından müşterek mülkiyette yararlanma ve yönetim. Kazancı.

Ayan, M. (2002). Paylı mülkiyette yönetim. Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 10(3-4), 7-21.

Azerbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki və Kommersiya kollegiyaları. (2024, 6 Aralık). Azerbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin paylı mülkiyyətlə bağlı bəzi müddəalarının tətbiqi məsələləri üzrə 02/2024 nömrəli qərardad. Azerbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Bülleteni, 2024(2). https://supremecourt.gov.az/storage/pages/2179/payli-mulkiyyet.pdf

Azerbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. (1999, 28 Aralık). Güncel metin. https://frameworks.e-qanun.az/46/f_46944.html

Chang, Y.-c. (2012). Tenancy in "anticommons"? A theoretical and empirical analysis of co-ownership. Journal of Legal Analysis, 4(2), 515-553. https://doi.org/10.1093/jla/las011

Çağdaş, V., Paasch, J. M., Paulsson, J., Ploeger, H., & Kara, A. (2020). Co-ownership shares in condominium: A comparative analysis for selected civil law jurisdictions. Land Use Policy, 95, 104668. https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2020.104668

Genç Arıdemir, A., & Aksoy Dursun, S. (2019). Paylı mülkiyete tabi bir taşınmazda paydaşların yararlanma, kullanma ve yönetime ilişkin hukuki işlemlerinin şerhi. İstanbul Hukuk Mecmuası, 77(1), 71-102. https://doi.org/10.26650/mecmua.2019.77.1.0003

Hacıyeva, A. F. (2009). Ümumi paylı mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsinin nəzəri və hüquqi əsasları. Qanunçuluq, 11, 56-58.

Hacıyeva, A. F. (2015). Ümumi mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsi və mülki-hüquqi müdafiəsinin nəzəri və təcrübi problemləri [Doktora dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı Dövlət Universiteti].

Korkmaz Göka, E. (2026). Paydaşlar arasındaki ecrimisil davalarında aranan "intifadan men" şartının amacı ve hukuki niteliği. İstanbul Hukuk Mecmuası, 83(4), 1353-1374. https://doi.org/10.26650/mecmua.2025.83.4.003

Madsen, M. D., Paasch, J. M., & Sørensen, E. M. (2022). The many faces of condominiums and various management structures: The Danish case. Land Use Policy, 120, 106273. https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2022.106273

Nomer, H. N., & Ergüne, M. S. (2020). Eşya hukuku: Zilyetlik, tapu sicili, rehin hakları, paylı mülkiyet (8. bs.). On İki Levha.

Oğuzman, M. K., Seliçi, Ö., & Oktay-Özdemir, S. (2022). Eşya hukuku (24. bs.). Filiz Kitabevi.

Özcan, Z. (2021). Paylı mülkiyette paydaşların yetkileri ve yükümlülükleri (2. bs.). Seçkin Yayıncılık.

Öztaş, İ. (2021). Paylı mülkiyette paydaşın kullanma ve yararlanma hakkı. On İki Levha.

Rəhmanov, Ə. (2015). Paylı mülkiyyətçinin çıxarılması: Çoxluq azlığa tabedir? Bakı Dövlət Universiteti Tələbə Hüquq Jurnalı, 1, 67-73.

Süleymanlı, S. (2014). Azərbaycan mülki hüquq sistemində paylı mülkiyyətin xitam olunması ilə bağlı bəzi hüquqi məsələlər. Journal of Qafqaz University - History, Law and Political Sciences, 2(1), 56-63.

Türk Medeni Kanunu, Kanun No. 4721. (2001, 22 Kasım). Güncel metin. https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=4721&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5

Yargıtay 1. Hukuk Dairesi. (2013, 7 Mayıs). E. 2012/16876, K. 2013/7109. https://www.kararara.com/forum/viewtopic.php?t=57513

Yargıtay 8. Hukuk Dairesi. (2021, 4 Mayıs). E. 2019/5038, K. 2021/4009. https://www.sonkarar.com/kararlar/yargitay-8-hukuk-dairesi-2019-5038-esas-2021-4009-karari-044c0b77-8aa9-555a-a73b-19ebb23e51ed

BÜYÜKADA HACOPULO KÖŞKÜ HAMAMI: BİR KÖŞK HAMAMININ MİMARİ ÖZELLİKLERİ VE RESTİTÜSYON ÖNERİSİ

THE BATH OF HACOPULO MANSION ON BÜYÜKADA: ARCHITECTURAL CHARACTERISTICS OF A MANSION BATH AND A PROPOSAL FOR ARCHITECTURAL RESTITUTION

Pelin ERKALE TANCAN

Gaziantep Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Anabilim Dalı, Sosyal Bilgiler Bilim Dalı

Gaziantep University, Institute of Educational Sciences, Department of Turkish and Social Sciences, Division of Social Studies Education

Pamukkale Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji

Pamukkale University, Faculty of arts and Sciences, Department of Archaeology

ORCID ID: 0009-0005-3684-7793

KADİR TANCAN

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Fakültesi, İletişim ve Toplumsal Dönüşüm Ana Bilim Dalı

Gaziantep University, Institute Of Social Sciences, Faculty Of Communication, Department Of Communication And Social Transformation

Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü

Gaziosmanpaşa University, Faculty Of Arts And Sciences, Department Of Art History

ORCID ID:009-0007-0408-9152

ÖZET

Köşk ve konaklara bağlı özel hamamlar, Osmanlı konut kültüründe gündelik yaşamın ve yıkanma geleneğinin mimari karşılıkları arasında yer almaktadır. Bu çalışma, İstanbul Büyükada'da bulunan Hacopulo Köşkü'ne bağlı hamamın mimari özelliklerini incelemeyi ve mevcut yapı izleri ile tarihsel veriler doğrultusunda geliştirilen restitüsyon önerisini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Hamam, köşk yerleşiminin bir bileşeni olarak ele alınmaktadır.

Çalışmanın yöntemini, rölöve ve fotoğrafla belgeleme verilerinin değerlendirilmesi, tarihsel kaynakların incelenmesi ve benzer özel hamam örnekleriyle karşılaştırmalı mimari analiz oluşturmaktadır. Soğukluk, ılıklık, aralık, sıcaklık ve külhan olarak değerlendirilen mekânlar; geçiş düzenleri, kapı ve pencere açıklıkları, nişler, döşeme izleri ve üst örtü özellikleri üzerinden incelenmiştir. Tuğla duvarlar, mermer döşemeler, fil gözü açıklıkları ve kandil yuvaları, yapının özgün kullanımının anlaşılmasına katkı sağlayan unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Isıtma sistemine ilişkin mevcut izler, külhan, cehennemlik ve tüteklik ilişkisi çerçevesinde ele alınmıştır.

Tarihsel veriler ve mimari değerlendirmeler, hamamın 1870–1919 yılları arasında inşa edilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Bu aralık içerisinde, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreği olası bir tarihleme önerisi olarak değerlendirilmektedir. Restitüsyon yaklaşımında, mevcut fiziksel kanıtlarla desteklenen unsurlar ile tarihsel ve karşılaştırmalı verilerden hareketle önerilen tamamlamalar birbirinden ayrılmıştır. Kaybolmuş geçiş elemanları, halvet düzeni ve ısıtma sisteminin bütünlüğüne ilişkin öneriler, kanıtların yeterliliği ve yorum sınırları gözetilerek tartışılmıştır.

Çalışma, Hacopulo Köşkü Hamamı'nın özel hamam mimarisi içindeki yerini değerlendirmekte ve yapının köşk bütünlüğü içerisinde ele alınmasının önemini vurgulamaktadır. Mekânların işlevsel ilişkilerinin okunması, özgün plan düzeninin anlaşılmasına katkı sunmaktadır. Bu çerçevede restitüsyon, yapının geçmişine ilişkin verilerin yorumlandığı bir araştırma aracı olarak kullanılmaktadır. Sunulan öneri, hamamın özgün mekânsal kurgusunun anlaşılmasını ve gelecekte gerçekleştirilecek koruma çalışmalarına bilimsel bir temel oluşturulmasını hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: Büyükada, Hacopulo Köşkü, Özel Hamam, Restitüsyon.

ABSTRACT

Private baths attached to mansions and residences represent architectural expressions of everyday life and bathing traditions within Ottoman domestic culture. This study examines the architectural characteristics of the bath attached to Hacopulo Mansion on Büyükada, Istanbul, and evaluates its proposed architectural restitution using surviving physical evidence and historical data. The bath is considered an integral component of the mansion complex.

The methodology combines the evaluation of measured surveys and photographic documentation, historical research, and comparative architectural analysis of similar private baths. Spaces identified as the cold room, warm room, intermediate room, hot room, and furnace room are examined through circulation patterns, door and window openings, niches, floor remains, and roofing features. Brick walls, marble floors, glazed roof openings, and lamp niches contribute to interpreting the building's original use. Surviving heating elements are assessed through relationships between the furnace, underfloor heating cavity, and wall flues.

Historical evidence and architectural analysis suggest construction between 1870 and 1919, with the last quarter of the nineteenth century proposed as a probable date. The restitution approach distinguishes elements supported by physical evidence from those inferred through historical and comparative sources. Proposals concerning lost passages, private bathing chambers, and the heating system are discussed within evidential and interpretative limits.

The study situates Hacopulo Mansion Bath within small private bath architecture and emphasises its relationship with the mansion complex. Interpreting functional connections helps clarify the spatial organisation. Architectural restitution serves as a research tool for interpreting the building's past and providing a scholarly foundation for future conservation.

Keywords: Büyükada, Hacopulo Mansion, Private Bath, Architectural Restitution.

1.GİRİŞ

Arapça'da "ısıtmak; sıcak olmak" anlamındaki *hamam (hamem)* kökünden türeyen hamam kelimesi, "ısıtan yer" anlamına gelmekte olup "yıkanma yeri" olarak kullanılmaktadır (Eyice, 1997). İnsanlığın temel gereksinimi olan yıkanma ihtiyacı doğrultusunda ortaya çıkan hamamlar, zaman içerisinde yalnızca temel işlevinin dışına çıkarak gündelik yaşamın, toplumsal ilişkilerin ve mimarlık kültürünün önemli yapı taşları hâline gelmiştir.

Antik Çağ'da hamam mimarisinin gelişerek yaygınlaşması özellikle Roma dönemiyle bağlantılıdır. Romalıların yıkanma kültürünün oluşumasında ise Yunan uygarlığının önemli bir etkisi bulunmaktadır. Roma hamamlarında kadınların ve erkeklerin yıkanma düzeni, farklı mekânsal çözümlerle düzenlenmiştir. Bazı örneklerde kadınlar için *balneum muliebre,* erkekler için ise *balneum virile* olarak adlandırılan bitişik iki ayrı yapı oluşturulmuştur. Bu Bunun dışında tek yapı halinde tek çözümlenen hamamlarda kadınların sabah, erkeklerin ise öğleden sonra yararlandığı kullanım düzenlemelerine de rastlanmaktadır (Yıldız, 2019).

İlkçağ Yunan toplumunda yıkanma alışkanlıklarının sınırlı olduğu, bazı kaynaklarda bireylerin yaşamları boyunca yalnızca belirli zamanlarda yıkandıkları bilinmektedir. Helenistik Dönem'de karşılaştığımız gymnasium yapılarının gelişmesi ve bu yapılara yönelik ihtiyaçların çeşitlenmesiyle birlikte, terleme ve yıkanma işlevleri için ayrı mekânlar kurgulanmıştır. Başlangıçta gymnasiumların tamamlayıcı birimleri olarak tasarlanan bu mekânların, Roma döneminde gerçekleştirilen mimari düzenlemeler ve yapılaşma süreciyle birlikte bağımsız hamam yapıları biçiminde geliştiği arkeolojik kazılardan elde edilen verilerle ortaya konulmaktadır (Yegül, 2006).

Antik Çağ'da gelişen toplu yıkanma geleneği, farklı toplumların yaşam biçimleri ve ihtiyaçları doğrultusunda değişerek varlığını sürdürmüştür. Osmanlı döneminde ise kendine özgü mekânsal düzenleri ve kullanım biçimleriyle gelişen hamam mimarisi, kamusal yapıların yanı sıra konut, saray ve köşklerle ilişkili özel hamam örneklerini de ortaya çıkarmıştır. Bu yapılar, ait oldukları dönemin mimari anlayışını ve gündelik yaşam kültürünü yansıtan önemli mimari miras unsurları arasında yer almaktadır.

Hamam mimarisi, farklı sıcaklık seviyelerine sahip yıkanma mekânları, giriş ve hazırlık alanları ile su temini ve ısıtma sistemlerinin bir araya geldiği bütüncül bir yapı kompleksleridir. Zaman içerisinde temel işlevinin yanı sıra farklı amaçlara da hizmet eden hamam yapıları, dönemin mimari anlayışı ve yaşam kültürüne ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır. Bu sebeple hamamların mimari özelliklerinin belgelenmesi ve restitüsyon önerilerinin geliştirilmesi, kültürel mirasın korunması açısından önem taşımaktadır.

Bu çalışmada, İstanbul ili Adalar ilçesi Büyükada'da bulunan Haçopulo Köşkü Hamamı'nın konumu, mimari özellikleri ve yapısal unsurları incelenerek mevcut durumu değerlendirilmiştir. Yapının korunmuş mimari izleri, tarihsel veriler ve karşılaştırmalı örnekler doğrultusunda restitüsyon önerisi geliştirilerek özgün mekânsal kurgusunun ortaya konulması ve gelecekteki koruma çalışmalarına bilimsel bir temel oluşturulması amaçlanmıştır.

2.YÖNTEM

Bu çalışma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde yürütülmüştür. Ayrıca betimsel analiz ve karşılaştırmalı değerlendirme yöntemlerinden de yararlanılmıştır. Nitel araştırmalar; gözlem ve doküman analizi gibi veri toplama yöntemleri kullanılarak araştırma konusunun bütüncül olarak kendi bağlamı içerisinde incelenmesini sağlamaktadır (Yıldırım, 1999). Bu doğrultuda Hacopulo Köşkü Hamamı, sanat tarihi disiplini kapsamında mimari, tipolojik ve üslupsal özellikleri bakımından ele alınmıştır.

Çalışmanın ilk aşamasında Hacopulo Köşkü Hamamı'nın konumu ve tarihsel gelişimi ele alınmış, yapının bulunduğu çevre ve köşk ile ilişkisi değerlendirilmiştir. Ardından hamamın plan düzeni incelenerek mevcut mimari özellikleri açıklanmıştır. Restitüsyon aşamasında yapının günümüze ulaşan izleri ve tarihsel verileri esas alınarak dönemsel değişimleri değerlendirilmiştir. Ayrıca mimari özelliklerin ve mekânsal kurgunun karşılaştırmalı olarak değerlendirilebilmesi amacıyla V. Murad Av Köşkü Hamamı örnek olarak ele alınmış; iki yapı arasındaki benzerlikler ve farklılıklar doğrultusunda Hacopulo Köşkü Hamamı'nın restitüsyon önerisi geliştirilmiştir.

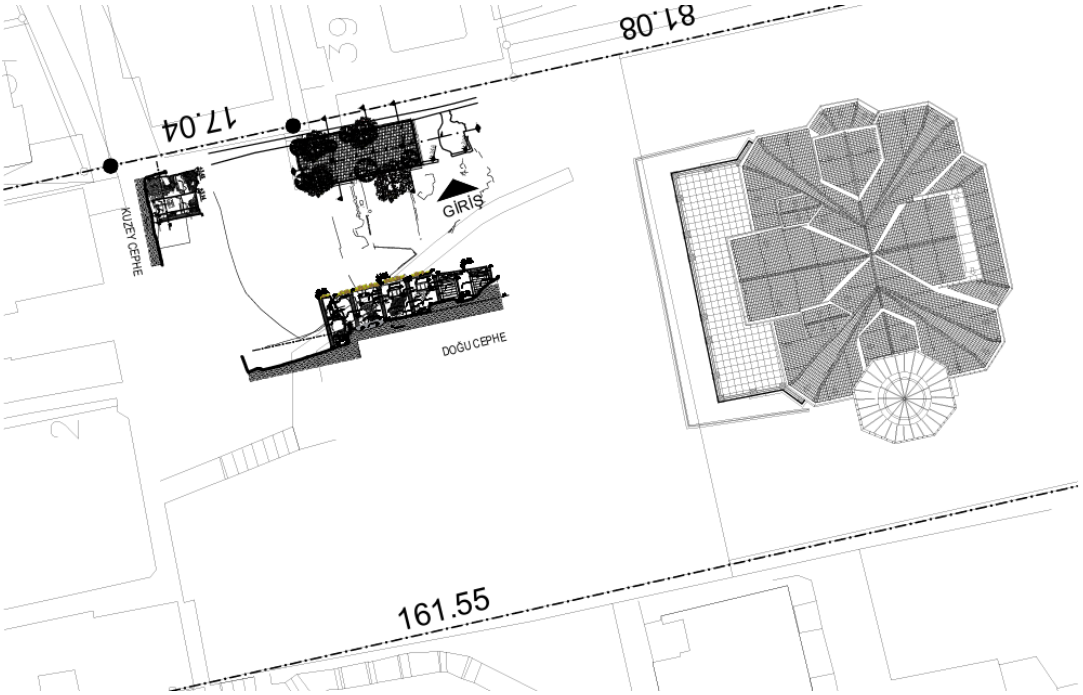
Araştırma kapsamında elde edilen yazılı, görsel ve mimari veriler betimsel analiz yöntemiyle incelenmiştir. Betimsel analiz, verilerin belirlenen temalar doğrultusunda düzenlenerek özetlenmesi ve yorumlanmasına dayanan bir veri hazırlama yöntemidir (Akdemir & Kılıç, 2021). Bu kapsamda yapının mimari unsurları, mekânsal özellikleri ve yapım teknikleri tanımlanmış; elde edilen bulgular doğrultusunda restitüsyon önerisi geliştirilmiştir.

3.ARAŞTIRMA BULGULARI VE TARTIŞMA

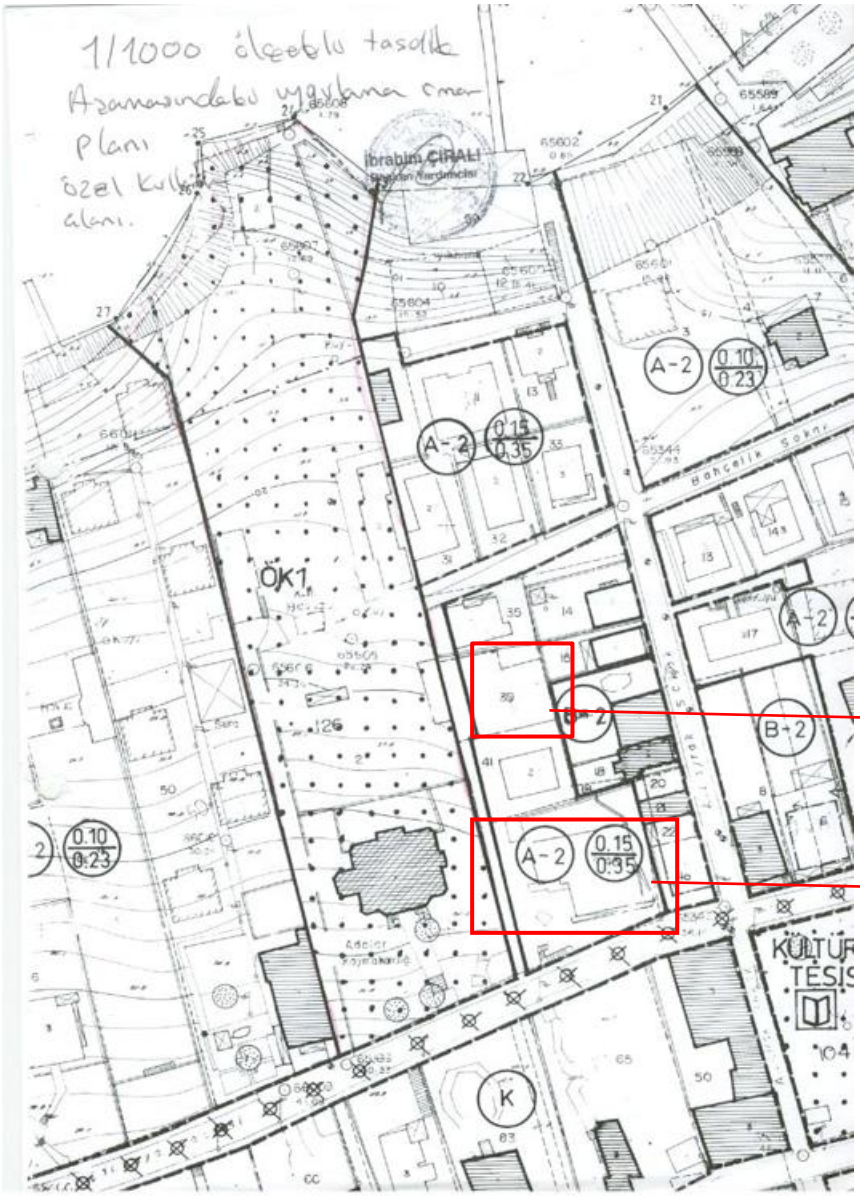
3.1.HACOPULO KÖŞKÜ HAMAMI

3.1.1.Yapının Konumu ve Tarihçesi

İstanbul'un Büyükada ilçesinde, Çankaya Caddesi No: 44 adresinde konumlanan Hacopulo Köşkü'nün güneyinde Hacopulo Hamamı yer almaktadır.

Şekil:1. Hacopulo Köşkü vaziyet planı (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

Şekil:2. Koruma amaçlı imar planında Hacopulo Köşkü ve hamamı'nın konumu (koruma kurulu arşivi)

Tarihçesi

Hacopulo Köşkü'nün yapım yılı ve mimarı kesin olarak bilinmemekle birlikte, yapının yaklaşık 1870 civarında inşa edildiği düşünülmektedir. Güneyinde konumlanan Hacopulo Hamamı ile ilgili doğrudan kaynak bulunmamaktadır. Fakat Büyükada'da Firuz Sokak'ta (eskiden Hamam Sokak) yer alan Büyükada Hamamı, başlangıçta bir ahşap köşkün özel hamamı iken 1910 yılında satın alınarak çarşı hamamına dönüştürülmüş ve altı kurnalı küçük bir yapı olarak hizmet vermiştir (Türker, 2004; Millas, 2013). Bu bağlamda Hacopulo Hamamı'nın da muhtemelen 19. yüzyılın sonları veya 20. yüzyılın başlarında köşk ile eş zamanlı ya da kısa bir süre sonra inşa edilmiş olduğu, tuğla malzeme kullanılarak yapıldığı düşünülmektedir. Günümüzde Hacopulo Köşkü'nün güneyinde köşke bağlı olan hamam yer almaktadır.

Hacopulo Köşkü ve Hacopulo Hamamı'nın Kronolojisi

1870:John (Yani) Hacopulos tarafından Büyükada'da yazlık köşk olarak inşa edilmiştir. Köşkün mimarı kesin olarak bilinmemekle birlikte, yapı üç katlı ve süslü bir ahşap kütleye sahip olup, konik çatılı kâgir bir kule barındırmaktadır(Arslan, 2023). Aynı dönemde köşkün güneyinde, tuğla malzemeden yapılmış Hacopulo Hamamı'nın da inşa edilmiş olması muhtemeldir.

1919–1922: İstanbul'un işgal yıllarında köşk, "Hôtel Imperial" adıyla otel olarak işletilmiş; bu dönemde köşkün bünyesinde bir Türk hamamı hizmet vermiştir(Arslan, 2023). Hacopulo Hamamı, köşkün misafirlerine sunulan hizmetlerin bir parçası olarak işlev görmüş olabilir. Otelde düzenlenen balolar, davetler ve sosyal etkinlikler dönemin seçkin yaşamını gözler önüne sermektedir.

1922:Hacopulos'un ülkeyi terk etmesinin ardından köşk ve hamamın mülkiyeti değişmiş; mirasçılarının firarı ve gaiplik kararı sonrası taşınmaz 19 Kânun-i sani 1926 tarihinde Maliye Hazinesi'ne intikal etmiştir (Arslan, 2023).

1927:Köşk, Kaymakamlık binası olarak kullanılmaya başlanmış ve restorasyon sonrası bu işlev günümüze kadar sürdürülmüştür (Arslan, 2023). Hacopulo Hamamı'nın bu dönemdeki durumu net olarak bilinmemektedir. Ancak köşkün idari işlev kazanmasıyla birlikte hamamın muhtemelen kullanımının sona erdiği veya farklı bir işlev kazandığı düşünülmektedir.

1960:Zaman içinde önemli ölçüde yıpranan köşkte 1960 yılından itibaren onarım çalışmalarına başlanmıştır. Bu süreçte yapı beyaz yağlı boya ile boyanmış, köşke ait değerli mobilya ve avizeleri İstanbul'a taşınmıştır. Köşkün duvar ve tavan bezemelerinin sadece bir bölümü günümüze ulaşmayı başarmıştır (Tuğlacı, 1989).

Günümüz: Hacopulo Köşkü, 1927 yılında Hükümet Konağı'na dönüştürülmüş ve 2014 yılına kadar Adalar Kaymakamlığı binası olarak kullanılmıştır (ÇEKÜL Vakfı, 2019). 2019 yılında İstanbul Valiliği tarafından restorasyon çalışmaları başlatılan yapının, onarım sonrasında yeniden Kaymakamlık işlevini sürdürmesi planlanmıştır (İstanbul Valiliği, 2022). Güncel kurumsal tanıtım kaynaklarında da köşk, Adalar Kaymakamlığı ve diğer resmî birimleri barındıran hükümet konağı olarak tanımlanmaktadır (Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, t.y.; İstanbul Kültür Sanat Vakfı, t.y.). Köşkün güneyinde bulunan Hacopulo Hamamı ise özgün işlevini yitirmiş olup günümüzde harap durumdadır. Hamamın mevcut fiziksel durumu, yerinde yapılan gözlemler ve fotoğraf belgeleri doğrultusunda değerlendirilmiştir

3.1.2. Plan Tipi ve Mimari Özellikler

Anadolu Türk hamamları, hizmet verdikleri kullanıcı kitlesine göre özel hamamlar ve genel hamamlar olmak üzere iki grupta değerlendirilmektedir. Özel hamamlar, sınırlı sayıda kullanıcının ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde, küçük ölçekli olarak inşa edilmekte olup çoğunlukla bir saray, köşk, han ya da benzeri yapıların bünyesinde veya onlara bağlı olarak konumlandırılmaktadır. Bu tür hamamlarda plan şeması genellikle bir ya da iki halvetten oluşmakta, bazı örneklerde ise ılıklık ya da tuvalet gibi mekânların yer almadığı görülmektedir

(Yıldız, 2019). Hacopulo Köşkü'nün güneyinde yer alan hamam yapısının da, köşke bağlı özel bir hamam olarak kurgulanmış olması ve sınırlı mekânsal birimlerden oluşan mütevazı bir plan şemasına sahip olması muhtemeldir.

Hacopulo Köşkü'ne ait hamam yapısında giriş ve soğukluk mekânı kare planlı olup, yapıya kuzey cepheden erişim sağlanmaktadır (Şekil:3-4). Kuzey cephede yer alan girişin, fotoğrafta da görüldüğü üzere ahşap elemanlardan oluştuğu ve günümüzde büyük ölçüde yıkıntı hâlinde olduğu tespit edilmektedir. Mevcut durumda soğukluk mekânının güney duvarının büyük kısmının yıkılmış olduğu, doğu cephesinin ise önemli ölçüde kaybolduğu gözlemlenmektedir. Batı duvarında yer alan demir kapı aracılığıyla, dikdörtgen planlı ılıklık mekânına geçiş sağlanmaktadır. Bu mekânsal kurgu, hamamın köşke bağlı özel bir kullanım amacıyla tasarlandığını düşündürmekte olup, sınırlı ölçekte ve sade bir plan şemasına sahip özel hamam tipolojisi ile uyum göstermektedir.

Şekil:3-4.Hamamın Kuzey Cephedeki Girişi ve Soğukluk Bölümü (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

Şekil:5.Tarihi Bilinmeyen Fotoğrafta Hamamın Soğukluk Bölümüne Giriş (Koruma Kurulu Arşivi)

Aralık mekânının tavanı, ortada dairesel bir merkez etrafında kurgulanmış olup, bu merkezden çevreye doğru simetrik biçimde açılan dilimli bir örtü düzeni göstermektedir; örtü yüzeyinde yer alan fil gözü açıklıkları ile aydınlatma sağlanırken, köşelerde ve yan akslarda yer alan çokgen formlu yüzeyler mekâna geçiş öğesi niteliği kazandırmaktadır (Şekil:6).

Yapıda yer alan filgözü açıklıkları, günümüzde dıştan kiremit ile örtülmüş olmaları nedeniyle doğal aydınlatma işlevlerini yerine getirememektedir. Yapıda herhangi bir bezeme unsurunun bulunmaması dikkate alındığında, mekânsal hareketliliğin filgözü açıklıkları aracılığıyla sağlanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil:6. Aralık Mekânında Yer Alan Fil gözleri (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

Aralık mekânından ılıklık bölümüne geçiş sağlanmaktadır. Ilıklık mekânı kare planlıdır ve tavan örtüsünde düzenli bir şekilde yerleştirilmiş fil gözü açıklıkları bulunmaktadır. Kare formda bir bordür içerisinde düzenlenen fil gözü açıklıkları, aydınlatma ve havalandırma işlevi görmek üzere tasarlanmıştır. Ancak yapının üst örtüsünün beşik tonoz ile örtülü olması nedeniyle, bu açıklıklar günümüzde süsleme unsuru olarak değerlendirilebilir. Söz konusu fil gözü açıklıkları, örtü sistemine ritmik bir düzen kazandırarak mekânsal algıyı zenginleştiren bir görünüme sahiptir(Şekil:7).

Şekil:7. Sıcaklık mekânında yer alan fil gözleri (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

Sıcaklık mekânına geçiş, orta aks üzerinde konumlanan tek bir kapı aracılığıyla sağlanmakta; kapının iki yanında ise niş biçimli pencere açıklıkları yer almaktadır(Şekil:8). Bu nişlerin üst örtüsünde, sövenin iç yüzeyine yerleştirilmiş istiridye (istiride) formlu kandil yuvaları bulunmaktadır (Şekil:9). Fil gözü açıklıklarının bulunmadığı bu mekânda aydınlatmanın büyük ölçüde bu kandiller aracılığıyla sağlandığı düşünülmektedir. Bu mekânsal kurgu, sıcaklık bölümünde işlevsel gerekliliklere bağlı olarak farklılaşan aydınlatma çözümlerinin benimsendiğini göstermektedir.

Şekil:8. Batıdaki sıcaklık mekânına geçiş (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

Şekil:9. Sövenin iç yüzeyinde yer alan aydınlatma elemanı (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

Sıcaklık mekânında yer alan yarım daire formlu mekânsal izler ve duvar yüzeylerinde gözlemlenen mimari düzenlemeler dikkate alındığında, bu bölümün hamam yapısı içerisinde yıkanmanın gerçekleştirildiği halvet odası olarak işlev görmüş olduğu düşünülmektedir. Duvarlarda görülen niş benzeri açıklıklar, kavisli geçiş izleri ve yoğun nem etkisine bağlı malzeme aşınmaları, mekânın bireysel yıkanmaya yönelik bir kullanımına işaret etmektedir. Günümüzde yapının bu bölümünde ciddi düzeyde yıkım ve moloz birikimi bulunmakla birlikte, özgün plan kurgusu ve işlevine dair izlerin okunabilir olduğu anlaşılmaktadır (Şekil:10).

Şekil:10. Yıkanma mekânları (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

Hamam yapısında ısıtma ve sıcak su üretiminin sağlandığı külhan bölümü, sıcaklık mekânının arka cephesinde konumlanmakta olup yapıdan bağımsız bir girişe sahiptir. Antik Roma hamam mimarisinde hypocaustum olarak adlandırılan bu sistemin Osmanlı dönemindeki karşılığı olan külhan, Hacopulo Köşkü Hamamı'nda da geleneksel şema doğrultusunda kurgulanmıştır. Külhan mekânı, hamam döşeme kotuna göre daha aşağıda yer almakta; ocakta yakılan yakıtın oluşturduğu sıcak hava ve duman, döşeme altında yer alan cehennemlik bölümüne aktarılmaktadır. Bu bölümden geçirilen sıcak hava kanalları aracılığıyla mekânın ısıtılması sağlanırken, dumanın tüteklik olarak adlandırılan düşey bacalar vasıtasıyla yapı dışına tahliye edildiği anlaşılmaktadır.

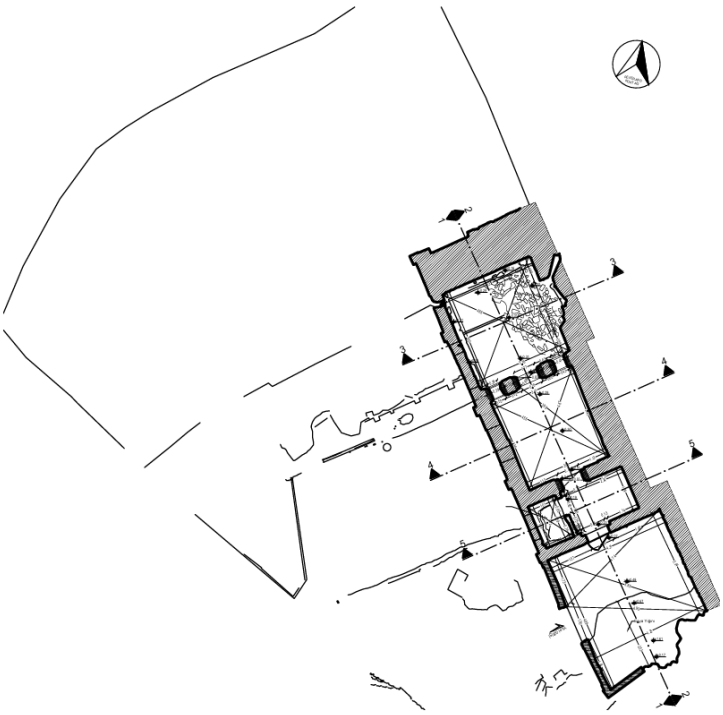
Isıtma sisteminin bir parçası olan bakır kazan, külhan içerisinde konumlanmış olup, su haznesi ile doğrudan ilişkilidir. Isıtılan su, sıcaklık ve diğer mekânlara dağıtılırken, örtü sisteminde yer alan filgözü açıklıkları sayesinde hem doğal aydınlatma hem de sıcak havanın dolaşımına katkı sağlanmıştır. Ancak Haçopulo Köşkü Hamamı'nda üst örtünün beşik tonoz ile teşkil edilmiş olması nedeniyle, bu açıklıkların işlevinin ağırlıklı olarak tavan yüzeyinde ritmik bir hareketlilik oluşturmak ve sıcak hava sirkülasyonunu desteklemek amacıyla düzenlendiği düşünülmektedir.

Günümüzde külhan ve buna bağlı ısıtma sisteminin özgün işlevini yitirdiği, özellikle tüteklik ve duman kanallarının tahrip olduğu veya kısmen kapandığı gözlemlenmektedir. Külhan cephesinde görülen duvar çatlakları, malzeme kayıpları ve sıva dökülmeleri, uzun süreli

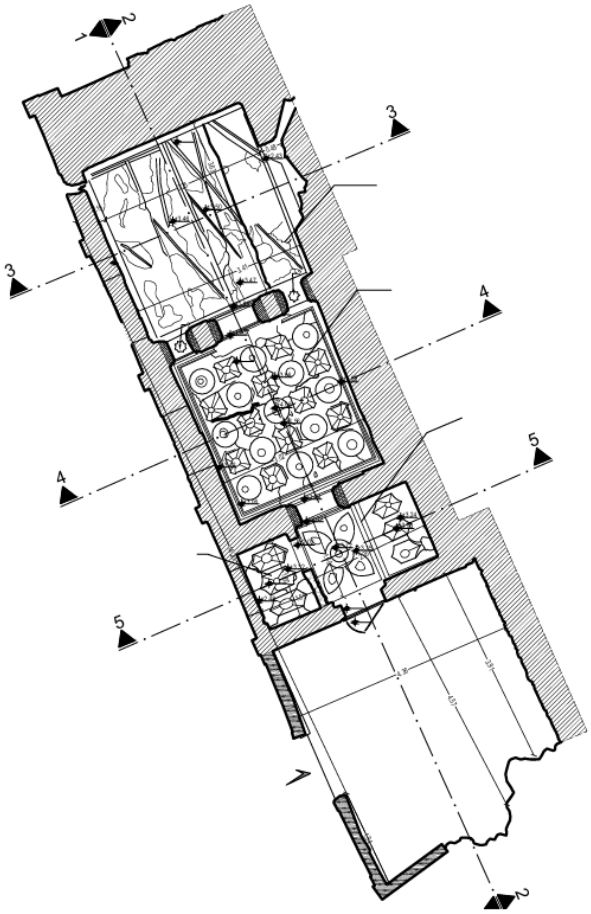
kullanılmama, nem ve bitkilenme gibi çevresel etkenlerle ilişkilendirilebilir. Ayrıca külhanla ilişkili pencere açıklıklarının özgün boyut ve işlevini yitirmiş olması, havalandırma ve duman tahliyesi sisteminin okunabilirliğini azaltmaktadır. Bu bağlamda, yapının korunmasına yönelik müdahalelerde külhan, cehennemlik ve tüteklik sisteminin bütüncül olarak ele alınması; özgün ısıtma şemasının izlerinin belgelenerek korunması büyük önem taşımaktadır.

Şekil:11. Hamamın külhan bölümüne ait pencere açıklığı (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

Şekil:12.Hacopulo Köşkü zemin kat planı (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

Şekil:13.Hacopulo Köşkü zemin kat tavan planı (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

3.2. Restitüsyon Değerlendirmesi ve Dönemleme

3.2.1. Birinci Dönem (19. Yüzyıl Son Çeyreği–1960)

Hacopulo Köşkü Hamamı'nın yapım tarihini kesin olarak belirleyen bir kitabe veya belgeye ulaşılamamıştır. Köşkün yaklaşık 1870 yılında inşa edildiği düşünülmekle birlikte (Arslan, 2023), hamamın aynı tarihte yapıldığını gösteren doğrudan bir veri bulunmamaktadır. Taşınmazın Hacopulos'un mülkiyetine geçmeden önce hamamlı olarak tanımlanması ve köşkün 1919–1922 yılları arasında Hôtel Imperial adıyla işletildiği dönemde bir Türk hamamının hizmet vermesi, yapının 1919 yılından önce mevcut olduğunu düşündürmektedir (Arslan, 2023). Bu doğrultuda 19. yüzyılın son çeyreği olası yapım dönemi olarak değerlendirilmiştir. Büyükada Hamamı'nın da başlangıçta bir köşke bağlı özel hamam olarak kullanılması, bölgedeki benzer yapılaşma ve kullanım biçimine örnek oluşturmaktadır (Türker, 2004; Millas, 2013).

İlk dönemde hamama kuzey cephesindeki girişten ulaşıldığı ve bu girişin kare planlı soğukluk mekânına açıldığı düşünülmektedir. Soğukluğun batısındaki açıklık dikdörtgen planlı aralığa, buradan da kare planlı ılıklığa geçiş sağlamaktadır. Aralık mekânının dairesel merkez çevresinde gelişen dilimli örtüsü ile ılıklığın kare bordür içerisinde düzenlenen filgözü

açıklıkları, yapının ilk dönem aydınlatma ve havalandırma düzenine ilişkin önemli mimari verilerdir. Günümüzde demir kapının bulunduğu açıklığın ilk döneme ait olup olmadığı ise kesin olarak belirlenememektedir.

Ilıklık mekânından sıcaklığa, duvarın orta aksında bulunan açıklık aracılığıyla geçilmektedir. Günümüzde kapı kanadı bulunmayan bu açıklığın iki yanında simetrik olarak düzenlenmiş nişler yer almaktadır. Söz konusu düzenleme, V. Murad Av Köşkü Hamamı'ndaki mekan düzenlemesi ile benzerlik göstermektedir. Bu karşılaştırma doğrultusunda Hacopulo Köşkü Hamamı'nın ilk döneminde de açıklıkta bir kapı bulunduğu önerilmektedir. Ancak kapının malzemesi ve yapısal ayrıntılarının belirlenmesinde mevcut veriler yetersiz kalmaktadır.

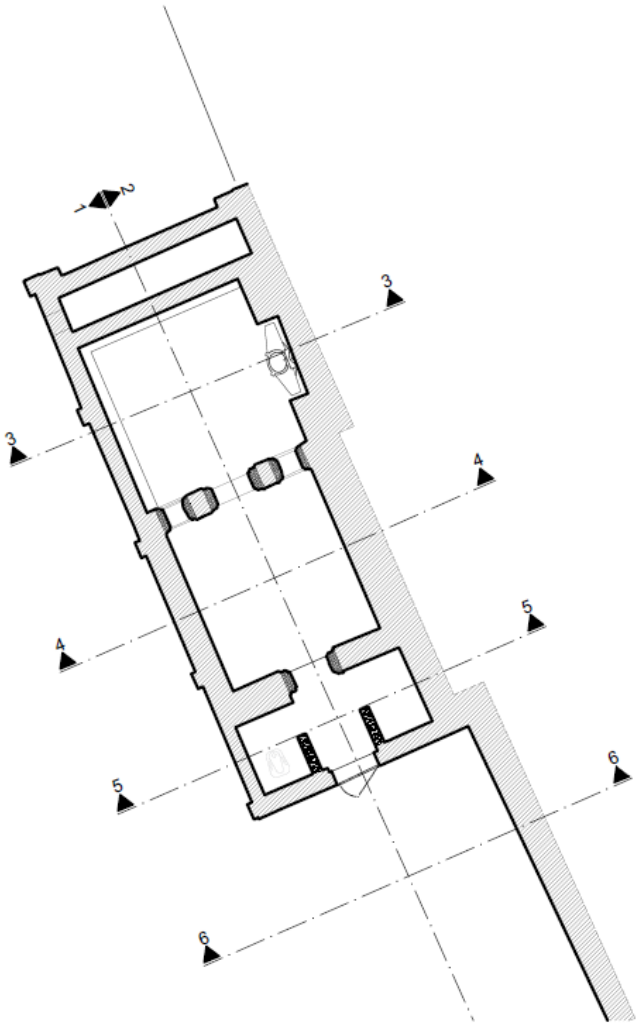
Şekil:14. Hacopulo Köşkü Hamamı batıdaki sıcaklık mekanına geçiş (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

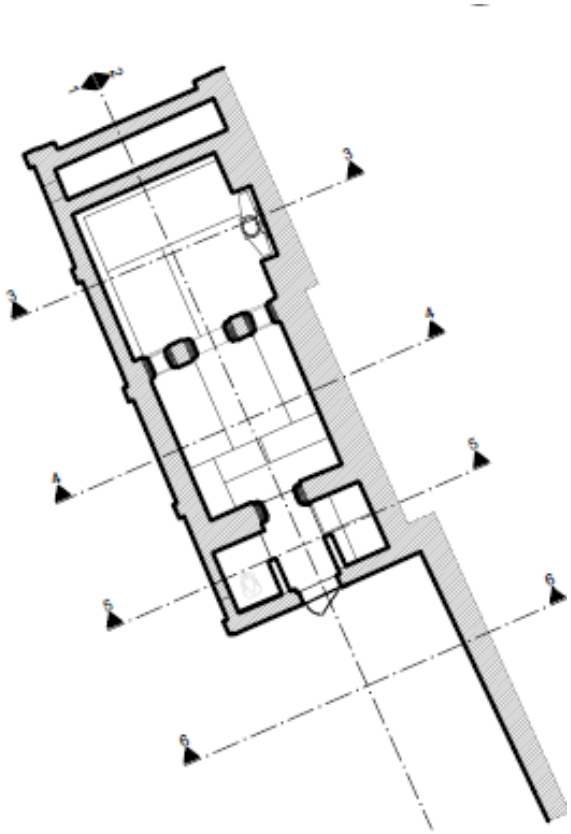
Şekil:15. V. Murad Av Köşkü Hamamı iç mekan düzenlemesi (İnan Ocak ve Kızılyaprak, 2024).

Sıcaklık mekânındaki yarım daire biçimli izler ve duvar düzenlemeleri, bölümün yıkanma işlevine işaret etmektedir. Mekânın arkasında, hamamdan bağımsız girişi bulunan ve döşeme kotundan daha aşağıda konumlanan külhan yer almaktadır. Bu bölümdeki ocakta üretilen sıcak havanın döşeme altındaki cehennemliğe aktarıldığı, dumanın ise tüteklikler aracılığıyla dışarı tahliye edildiği düşünülmektedir. Sıcak su üretiminde kazan kullanılmış olması olası olmakla birlikte, kazanın özgün konumu ve malzemesi kesin olarak belirlenememektedir.

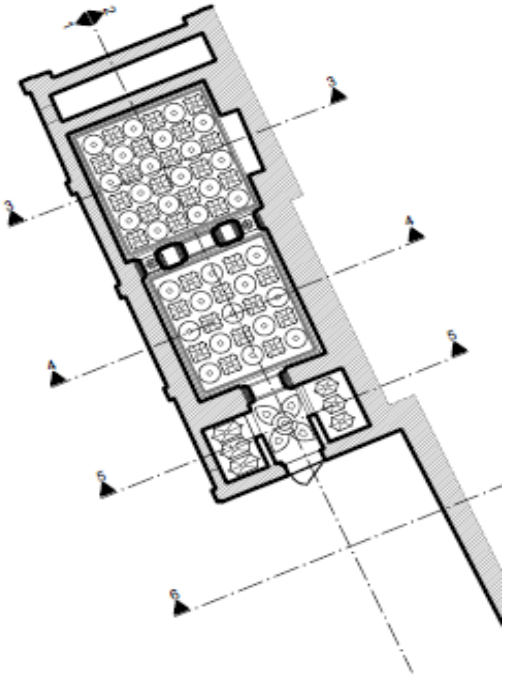
Aralık ve ılıklık mekânlarındaki filgözü açıklıklarının ilk dönemde doğal aydınlatma sağladığı, sonraki dönemde bu açıklıkların üzerine beşik tonozlu örtü yapılmasıyla işlevlerini kaybettiği değerlendirilmektedir. Bu değişiklik, yapının ilk dönem mimari düzeninin ve sonraki müdahalelerin belirlenmesinde önemli bir restitüsyon verisi oluşturmaktadır.

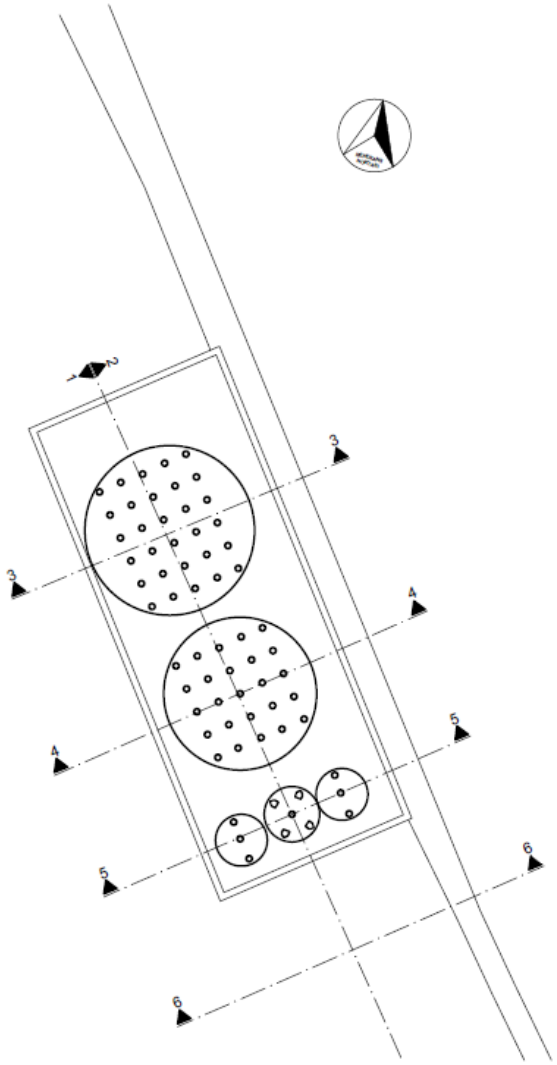
Şekil:16. Birinci dönem restitüsyon Zemin kat planı (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

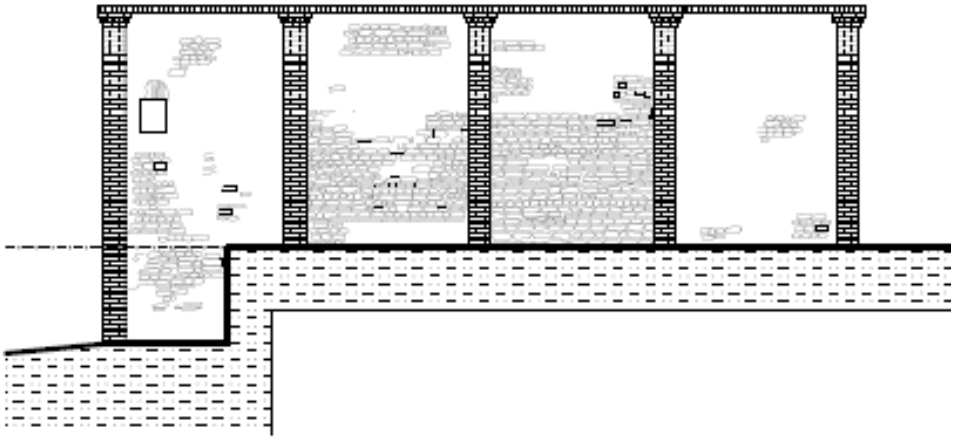
Şekil:17. Birinci dönem restitüsyon döşeme planı (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

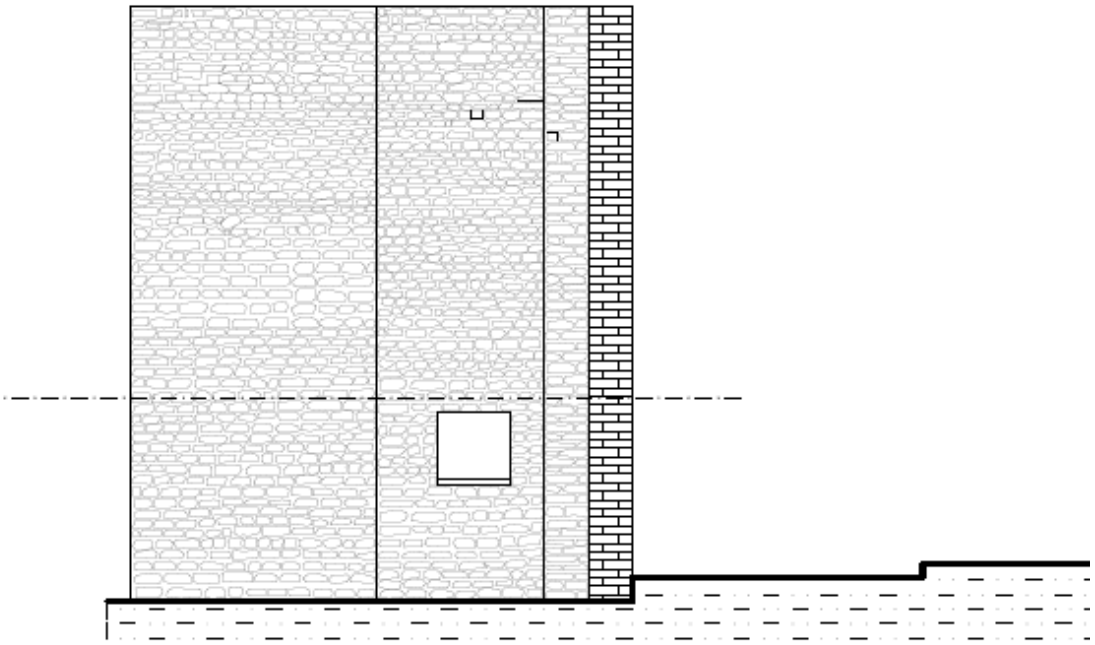
Şekil:18. Birinci dönem restitüsyon tavan planı (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

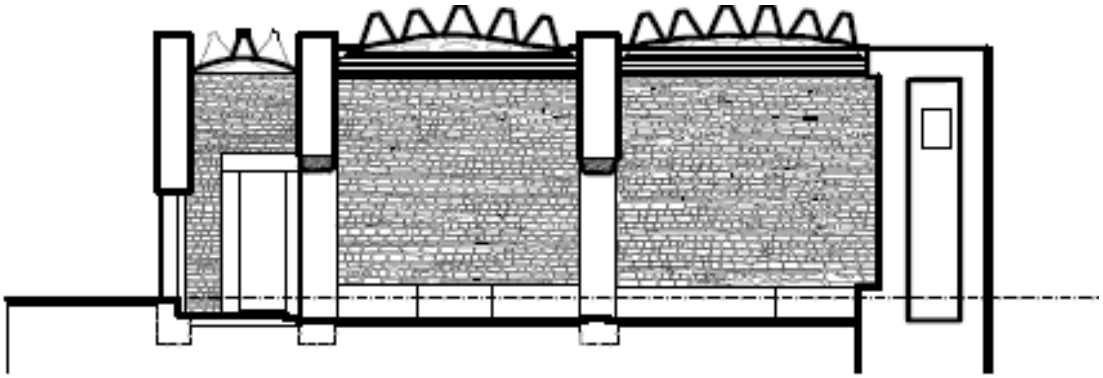
Şekil:19. Birinci dönem restitüsyon çatı planı (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

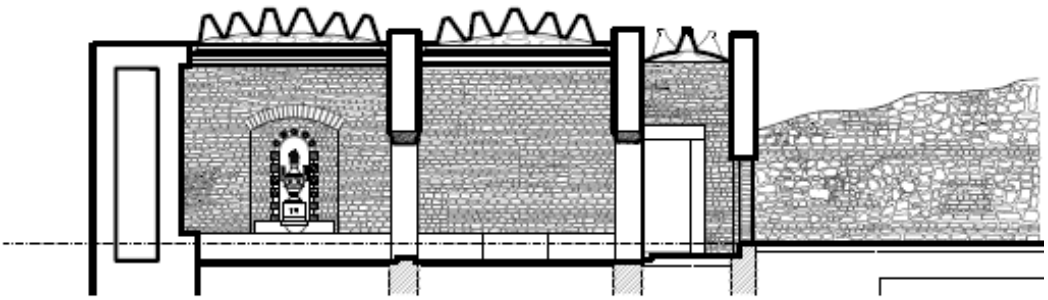
Şekil:20. Birinci dönem restitüsyon doğu cephe (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

Şekil:21. Birinci dönem restitüsyon kuzey cephe (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

Şekil:22. .Birinci dönem restitüsyon 1-1 kesiti (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

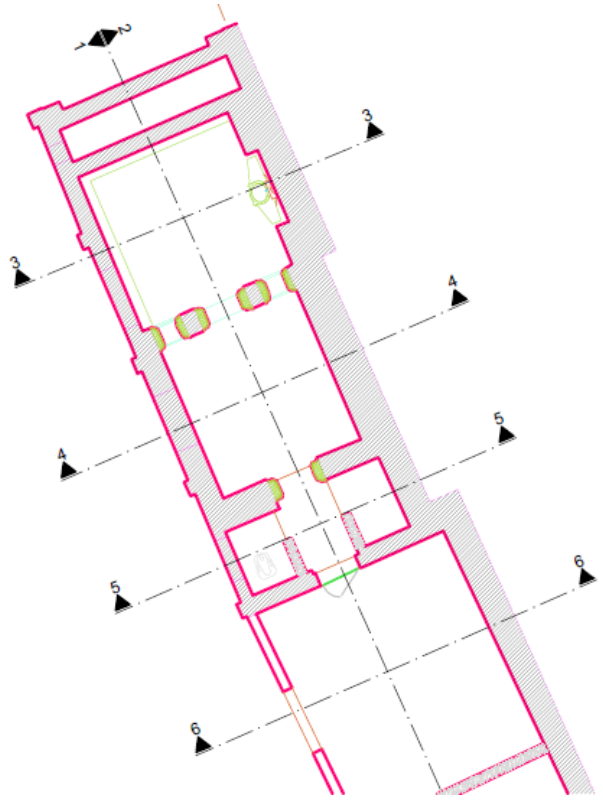
Şekil:23. Birinci dönem restitüsyon 2-2 kesiti (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

3.2.2. İkinci Dönem (1960–Günümüz)

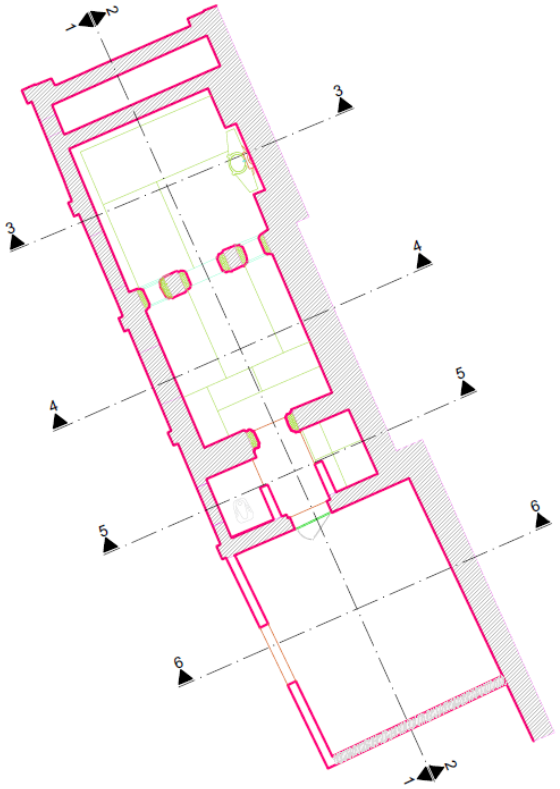
Zaman içerisinde yıpranan Haçopulo Köşkü'nde 1960 yılından itibaren onarım çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte yapının beyaz yağlı boya ile boyandığı, değerli mobilya ve avizelerinin İstanbul'a taşındığı, duvar ve tavan bezemelerinin ise bir bölümünün korunduğu belirtilmektedir (Tuğlacı, 1989). Bu tarih, köşk ve hamamın geçirdiği değişimlerin değerlendirilmesinde ikinci dönemin başlangıcı olarak kabul edilmiştir.

Bu dönemde hamamın aralık ve ılıklık mekânlarında bulunan filgözü açıklıklarının üzeri beşik tonozlu bir örtüyle kapatılmış ve böylece ilk döneme ait doğal aydınlatma düzeni değiştirilmiştir. Bununla birlikte, söz konusu müdahalenin kesin tarihi belirlenememektedir.

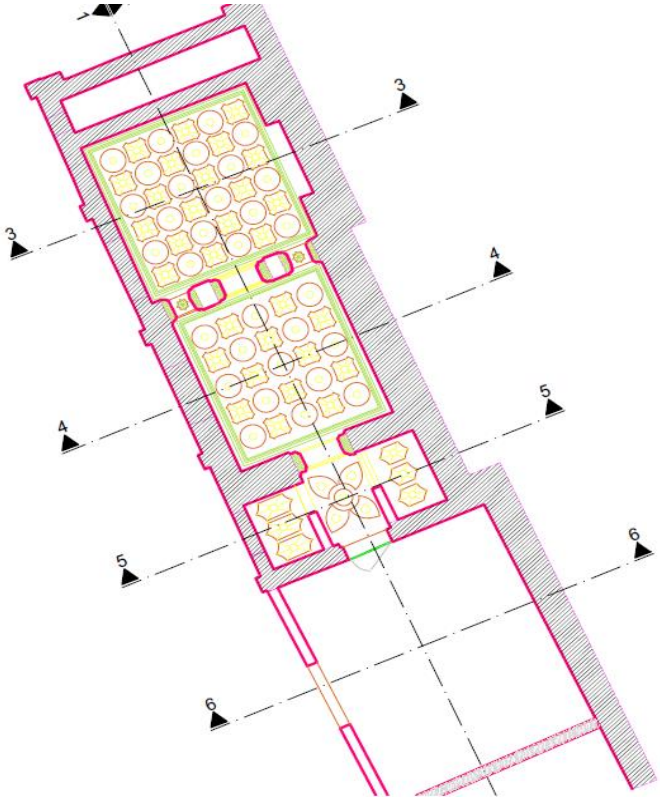
Günümüzde külhan ve buna bağlı ısıtma sistemi işlevini yitirmiş durumdadır. Tüteklik ve duman kanallarının bazı bölümlerinde tahribat ve kapanmalar görülürken külhan cephesinde çatlaklar, sıva dökülmeleri ve malzeme kayıpları tespit edilmiştir. Uzun süre kullanılmama, nem ve bitkilenme gibi etkenlerin yapısal bozulmalara katkıda bulunduğu değerlendirilmektedir. Külhan açıklıklarında meydana gelen değişiklikler de özgün ısıtma ve duman tahliye sisteminin anlaşılmasını güçleştirmektedir. Ancak bu bozulmaların tamamını 1960 sonrası müdahalelerle ilişkilendirecek yeterli tarihsel veri bulunmadığından, söz konusu unsurlar restitüsyon değerlendirmesinde yapının günümüzdeki fiziksel durumunu ortaya koyan veriler olarak ele alınmıştır.

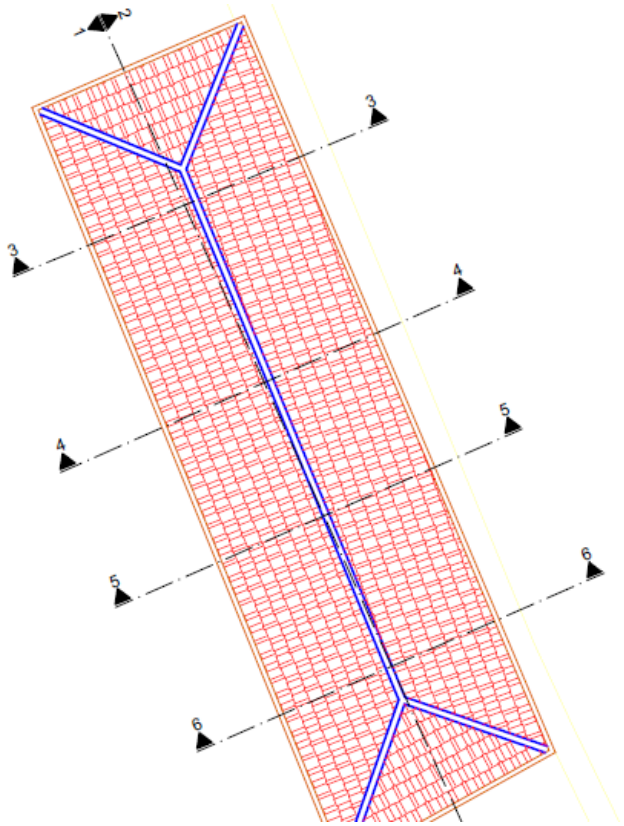
Şekil:24. İkinci Dönem restitüsyon zemin kat planı (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

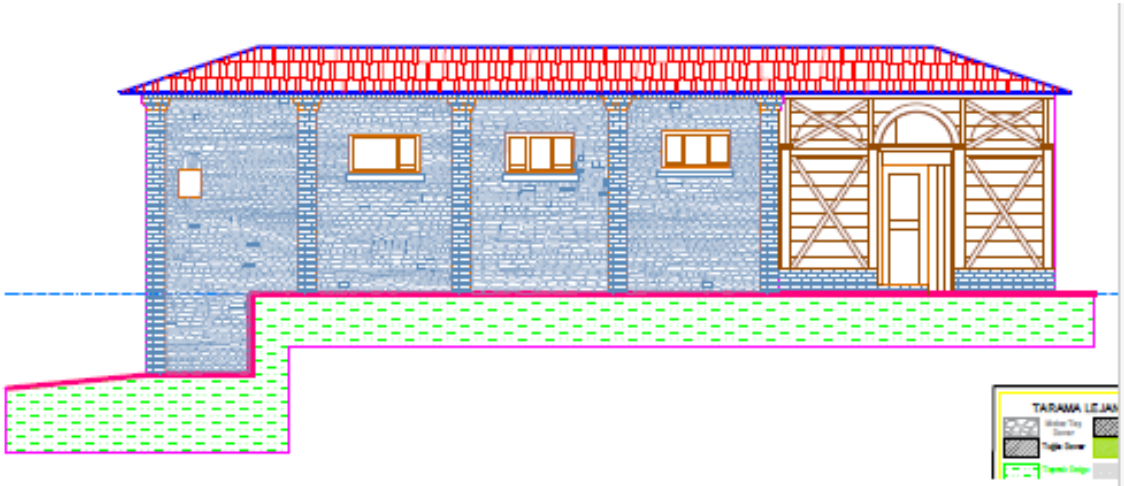
Şekil:25. İkinci dönem restitüsyon döşeme planı (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

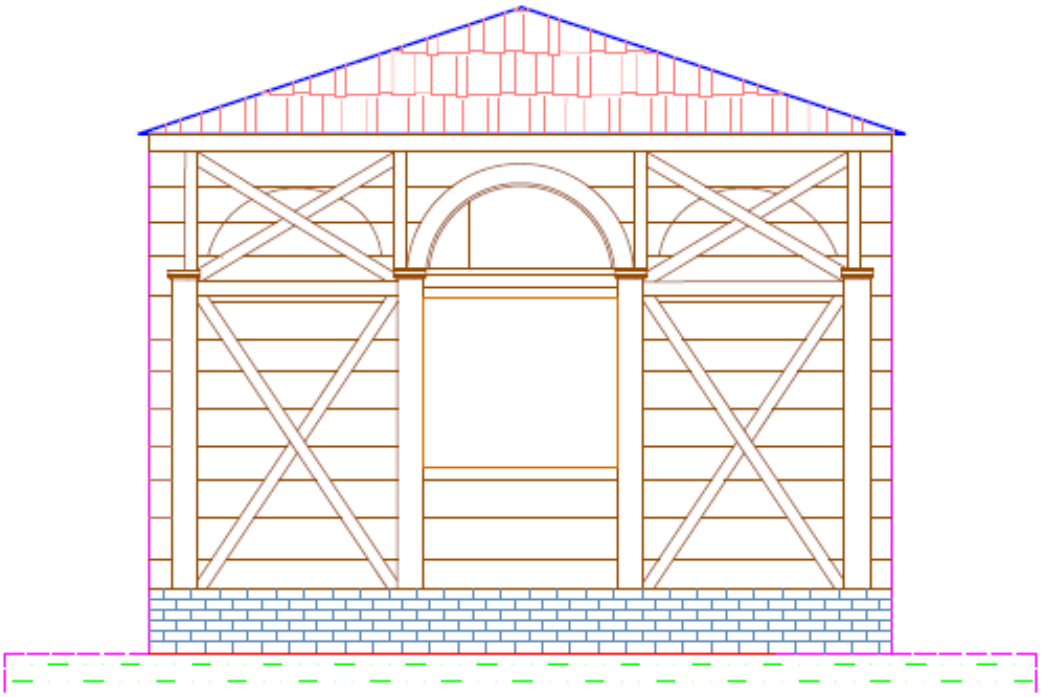
Şekil:26. İkinci dönem restitüsyon tavan planı (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

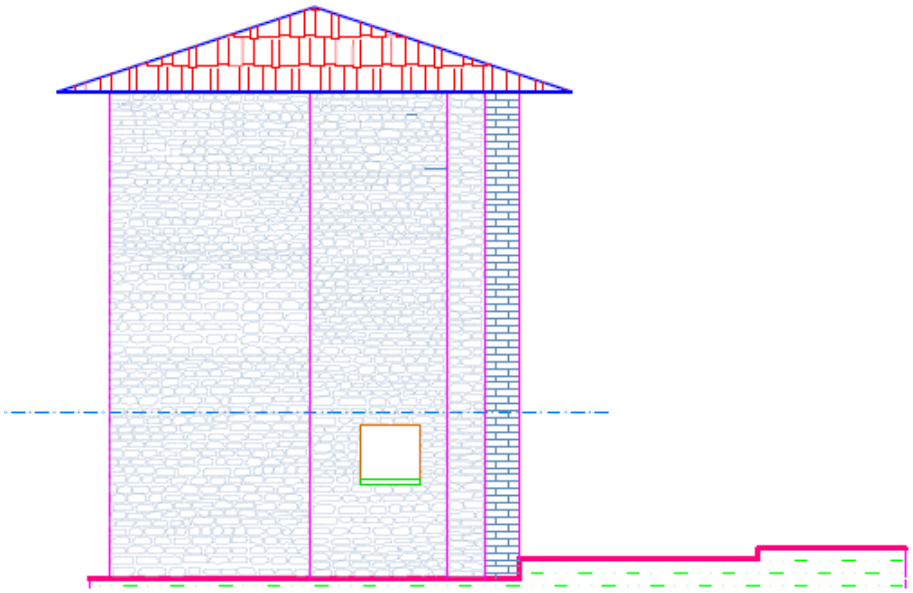
Şekil:27. İkinci dönem restitüsyon çatı planı (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

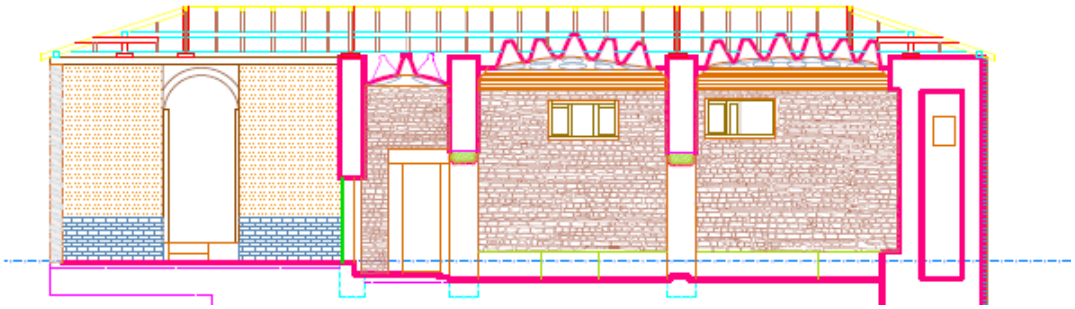
Şekil:28. İkinci dönem restitüsyon doğu cephe (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

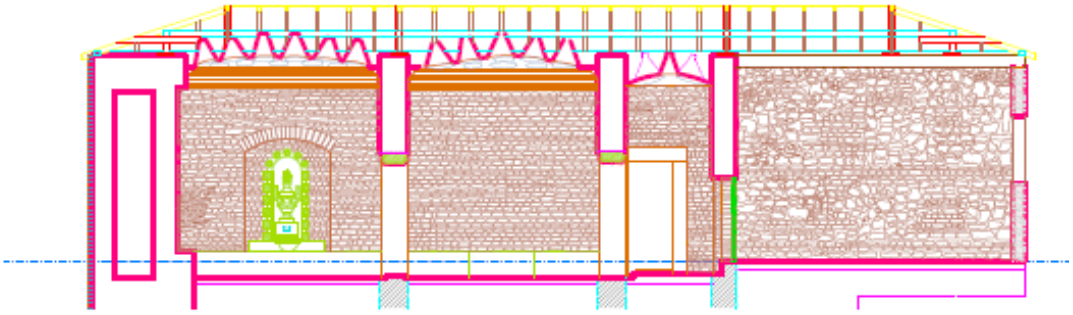
Şekil:29. İkinci dönem restitüsyon güney cephe (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

Şekil:30. İkinci dönem restitüsyon kuzey cephe (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

Şekil:31. İkinci dönem restitüsyon 1-1 kesiti

Şekil:32. İkinci Dönem restitüsyon 2-2 kesiti (Uçy Mimarlık ve Restorasyon)

4.SONUÇ

Hacopulo Köşkü Hamamı, 19. yüzyıl Osmanlı konut mimarisi içerisinde köşk yapılarıyla ilişkili özel hamam örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Yapının mevcut mimari özellikleri, mekânsal düzeni ve korunmuş yapı izleri, hamamın özgün kurgusunun anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Özellikle aralık ve ılıklık mekânlarındaki örtü düzeni, filgözü açıklıkları, sıcaklık geçişi ve külhan sistemi, yapının mimari özelliklerinin belirlenmesinde önemli veriler sunmaktadır.

Çalışma kapsamında gerçekleştirilen dönemsel değerlendirme ve V. Murad Av Köşkü Hamamı ile yapılan karşılaştırma, yapının restitüsyon önerisinin geliştirilmesine katkı sağlamıştır. Bununla birlikte, kesin tarihsel verilerin sınırlı olması nedeniyle bazı mimari unsurların değerlendirilmesinde ihtiyatlı bir yaklaşım benimsenmiştir. Hacopulo Köşkü Hamamı'nın belgelenmesi ve restitüsyon önerisinin ortaya konulması, yapının mimari kimliğinin korunması ve gelecekte gerçekleştirilecek koruma çalışmalarına bilimsel bir temel oluşturması bakımından önem taşımaktadır.

KAYNAKLAR

Akdemir, A. B., Kılıç, A. 2021. Nitel Makalelerin Yöntem Analizi. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 8(2), 486–502.

Arslan, E. 2023. *Hacopulo Köşkü* Sanat Tarihi Raporu [Yayımlanmamış araştırma raporu].

Eyice, S., 1997. “Hamam”, Tdvia, Cilt: XV, İstanbul.

Eyice, S.; 1997. “Hamam”, Tdv İslam Ansiklopedisi, XV. İstanbul

Millas, A. 2013. Hâlâ Hatırlıyorum = Ακόμα Θυμάμαι = I Still Remember. İstanbul: Adalı Yayınları.

Tuğlacı, P. 1989. Tarih Boyunca İstanbul Adaları (C. 1). Cem Yayınevi.

Türker, O. 2004. Büyükada'nın Sosyal Ve Mimari Tarihi. İstanbul: Ada Kültür Yayınları.

Yegül F., 2006. Antik Çağda Hamamlar ve Yıkanma, (Baths and Bathing in Classical Antiquity), Homer Yayıncılık, İstanbul.

Yıldırım, A.. 1999. Nitel Araştırma Yöntemlerinin Temel Özellikleri Ve Eğitim Araştırmalarındaki Yeri Ve Önemi. Eğitim Ve Bilim, 23(112), 7–17.

Yıldız, H., 2019. 'Gaziantep Hamamları', Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

Web kaynakları

ÇEKÜL Vakfı. (2019, 17 Aralık). Hacopulos Köşkünde Yaşam Sesleri. https://www.cekulvakfi.org.tr/haberler/hacopulos-koskunde-yasam-sesleri

T.C. Adalar Kaymakamlığı. (2021, 5 Şubat). İstanbul Valiliğimiz, Adalar Kaymakamlık Binası olarak uzun yıllar hizmet veren tarihi köşkü restore ettiriyor. https://adalar.gov.tr/istanbul-valiligimiz-adalar-kaymakamlik-binasi-olarak-uzun-yillar-hizmet-veren-tarihi-kosku-restore-ettiriyor

TRT Haber. (2021, 1 Şubat). Tarihi Hacopoulos Köşkü restore ediliyor. https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/tarihi-hacopoulos-kosku-restore-ediliyor-552654.html

Yeni Mesaj. (2022, 3 Mart). Büyükada'da tarihi Hacopoulos Köşkünde restorasyon çalışmaları sürüyor. https://www.yenimesaj.com.tr/buyukadada-tarihi-hacopoulos-koskunde-restorasyon-calismalari-suruyor-H1427921.htm

Arşiv ve Kurumsal Kaynaklar

UÇY Mimarlık ve Restorasyon. (t.y.). Haçopulo Köşkü Hamamı'na ilişkin rölöve, mimari çizim ve restorasyon belgeleri [Proje arşivi].

İstanbul ilgili Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü. (t.y.). Haçopulo Köşkü ve Hamamı'na ilişkin tescil, kurul kararı ve proje belgeleri [Kurum arşivi].

DEVLET, AİLE VE BİREY EKSENİNDE 12 YILLIK ZORUNLU EĞİTİM: ROBERT NOZICK'İN SİYASET FELSEFESİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME[1]

TWELVE-YEAR COMPULSORY EDUCATION AT THE INTERSECTION OF STATE, FAMILY AND THE INDIVIDUAL: AN EVALUATION IN LIGHT OF ROBERT NOZICK'S POLITICAL PHILOSOPHY

Asiye GÜÇYETER
Graduate Student, Department of Political and Social Sciences, Karabuk University
ORCID ID: 0009-0007-6828-466X

ÖZET

Modern kamu yönetimi anlayışında eğitim, çoğunlukla iktisadi kalkınmanın desteklenmesi, nitelikli beşeri sermaye üretimi ve toplumsal refahın artırılması amaçlarıyla meşrulaştırılan ve devlet tekelinde zorunlu tutulan bir kamusal hizmet alanı olarak kurgulanmaktadır. Türkiye'de Cumhuriyet'in başlangıcından itibaren temel bir kamu politikası olarak ele alınan zorunlu eğitim süresi; 5 yıldan 1997'deki sekiz yıllık kesintisiz uygulamaya, nihayetinde ise 2012 tarihli 6287 sayılı Kanun ile 12 yıllık kademeli modele doğru giderek genişleyen bir seyir izlemiştir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, söz konusu genişleme sürecinin son ayağını oluşturan 6287 sayılı Kanun kapsamındaki 12 yıllık kademeli zorunlu eğitim uygulamasını, Robert Nozick'in siyaset felsefesi ekseninde ele alarak, devlet, aile ve birey arasındaki meşruiyet ve hak sınırlarını kuramsal bir yaklaşımla değerlendirmektir. Nitel doküman analizi yöntemiyle yürütülen çalışmada; 6287 sayılı Kanun ve ilgili politika metinleri, Nozick'in *Anarşi, Devlet ve Ütopya* adlı eserinde geliştirdiği öz-sahiplik, ahlaki yan kısıtlamalar ve ütopya çerçevesi kavramları bağlamında çözümlenmiştir. Çözümleme sonucunda, bireyin 18 yaşına kadar zorunlu okullaşmaya tabi tutulmasının kendi zamanı ve iradesi üzerindeki tasarruf yetkisini sınırlandırarak öz-sahiplik ilkesiyle çeliştiği, bireyin ulusal kalkınma ve istihdam hedeflerine tabi kılınmasının ise ahlaki yan kısıtlamalar açısından sorunlu bir zemin yarattığı saptanmıştır. Netice itibarıyla çalışma; zorunlu eğitimin, birey ve aile özerkliğini kamusal otorite lehine merkezi bir denetime tabi kıldığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: 6287 sayılı Kanun, Zorunlu Eğitim, Robert Nozick, Minimal Devlet.

ABSTRACT

In modern public administration, education is predominantly framed as a mandatory and state-monopolized public service, legitimized by the objectives of fostering economic development, generating qualified human capital, and enhancing social welfare. Addressed as a foundational public policy since the inception of the Republic of Turkey, the duration of compulsory education has expanded progressively from five years to the eight-year uninterrupted schooling

[1] Bu bildiri, yazarın devam etmekte olan yüksek lisans tez çalışmasına dayanmaktadır.

in 1997, and finally to the twelve-year tiered model enacted through Law No. 6287 in 2012. Accordingly, this study aims to evaluate the twelve-year tiered compulsory education under Law No. 6287, which represents the final phase of this expansion, through the political philosophy of Robert Nozick. It provides a theoretical assessment of the boundaries of rights and legitimacy among the state, the family, and the individual. Employing qualitative document analysis, Law No. 6287 and related policy documents are analyzed in light of the concepts of self-ownership, moral side constraints, and the framework for utopia developed by Nozick in *Anarchy, State, and Utopia*. The analysis reveals that subjecting individuals to compulsory schooling until the age of eighteen restricts their authority over their own time and will, thereby conflicting with the principle of self-ownership. Furthermore, subordinating the individual to national development and employment targets creates a problematic ground in terms of moral side constraints. Consequently, the study demonstrates that compulsory education subjects individual and family autonomy to centralized control in favor of public authority.
Keywords: Law No. 6287, Compulsory Education, Robert Nozick, Minimal State.

GİRİŞ

Kamu yönetimi ve iktisat yazınında eğitim kurumu, toplumsal refahı maksimize eden, ulusal kalkınmayı hızlandıran, nitelikli beşeri sermaye üreten ve devlet eliyle herkese ulaştırılması gereken temel bir kamusal hizmet ve hak alanı olarak kabul edilmektedir (Göksoy, 2013). Bu yaklaşım doğrultusunda modern devletler, toplumsal bütünleşmeyi sağlamak, yurttaşlık bilincini pekiştirmek ve iş gücü piyasasının gereksinim duyduğu bilgi ve becerileri standartlaştırmak gayesiyle eğitimi doğrudan planlamakta, finanse etmekte ve yasal yaptırımlarla zorunlu kılmaktadır (Aygen, 2019). Türkiye'de de eğitimin kurumsal mimarisi ve zorunluluk kapsamı, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren devlet öncülüğünde yürütülen temel kamu politikalarının başında gelmiştir. Bu doğrultuda beş yıl olarak uygulanan zorunlu temel eğitim süresi, 1997 yılında 4306 sayılı Kanun ile sekiz yıllık kesintisiz bir modele dönüştürülmüş; nihayetinde ise 30 Mart 2012 tarihinde kabul edilen ve 11 Nisan 2012 tarih ve 28261 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren 6287 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile on iki yıllık kademeli bir yapıya kavuşturulmuştur (Doğan vd., 2014). Kamuoyunda "4+4+4" şeklinde adlandırılan bu düzenleme, dört yıl ilkokul, dört yıl ortaokul ve dört yıl lise olmak üzere üç kademeden oluşan kesintili bir zorunlu eğitim modelini hayata geçirmiştir (Doğan vd., 2014). Kamu otoritesi ve resmi politika belgeleri söz konusu yapısal reformu, Türkiye'de görece düşük seyreden ortalama eğitim süresini yukarı taşımak, okullaşma oranlarını artırmak, gelişmiş ülkelerin 11-13 yıllık zorunlu eğitim standartlarına uyum sağlamak ve öğrencileri erken yaşlarda ilgi ve yetenekleri doğrultusunda yönlendirerek seçmeli dersler aracılığıyla bir tercih alanı oluşturmak hedefleriyle gerekçelendirmiştir (Durmuşçelebi ve Bilgili, 2014). Bu çerçevede 6287 sayılı Kanun, ortaöğretimi de zorunlu kapsama dahil ederek bireylerin yaklaşık on sekiz yaşına kadar

örgün veya açık öğretim kurumları içerisinde yer almasını yasal bir mükellefiyet haline getirmiştir (MEB, 2012).

6287 sayılı Kanun'un yürürlüğe girmesinin ardından ortaya çıkan geniş akademik literatür incelendiğinde, çalışmaların büyük bir bölümünün eğitim bilimleri, eğitim yönetimi, kamu yönetimi ve sosyoloji disiplinlerinin kurumsal sınırları dahilinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu kapsamda yapılan araştırmalar, yeni sistemin okulların fiziki ve teknik altyapısı üzerindeki etkileri, okula başlama yaşının erkene çekilmesinin çocukların bilişsel, duygusal ve akademik gelişim süreçlerine yansımaları, okul yöneticileri ile öğretmenlerin kademelendirme sürecinde karşılaştıkları yönetimsel ve pedagojik güçlükler, seçmeli derslerin uygulanabilirliği ile medya söylemlerinde sistemin laiklik ve kamusal tartışmalar zeminindeki temsilleri üzerine odaklanmıştır. Buna karşılık reformun felsefi arka planını tartışma noktasında belirgin bir sınırlılık sergilemektedir.

Nitekim zorunlu eğitimin süresinin ve kapsamının genişletilmesi sadece teknik, yönetsel ve pedagojik bir uyum meselesi olmayıp; devlet, aile ve birey arasındaki meşruiyet, özerklik ve hak sınırlarına dair köklü bir siyaset felsefesi tartışmasını da bünyesinde barındırmaktadır. Bir bireyin on sekiz yaşına kadar olan zamanının, emeğinin ve zihinsel gelişiminin merkezi bir müfredat ve zorunluluk ile şekillendirilmesi, bireysel özgürlük alanı ile kamusal düzenleme yetkisinin nerede başlayıp nerede bittiği sorusunu gündeme getirmektedir. Benzer biçimde çocuğun ahlaki ve fikri terbiyesi üzerindeki öncelikli karar yetkisinin aileye mi yoksa toplumsal kalkınma hedeflerini gözeten devlete mi ait olduğu hususu, konunun normatif bir analize tabi tutulmasını gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla literatürde 6287 sayılı Kanun'un hak temelli teoriler, bireysel özerklik ve devletin sınırları ekseninde ele alındığı felsefi çalışmaların son derece sınırlı kalması, bu çalışmanın temel hareket noktasını ve literatürdeki boşluğu oluşturmaktadır. Bu kuramsal boşluğu doldurmak amacıyla çalışmada, 20. yüzyıl siyaset felsefesinin en özgün düşünürlerinden biri olan Robert Nozick'in hak ve devlet kuramı analitik bir mercek olarak benimsenmiştir. Nozick, *Anarşi, Devlet ve Ütopya* adlı eserinde kişilerin ayrılığı olgusundan hareketle bireysel hakların mutlak dokunulmazlığını savunmakta, bu hakların devlet eylemleri de dahil olmak üzere hiçbir kolektif fayda uğruna çiğnenemeyecek birer "ahlaki yan kısıtlama" işlevi gördüğünü öne sürmektedir (Nozick, 2006). Nozick'e göre meşru siyasal otorite, yalnızca bireyleri cebir, hırsızlık, dolandırıcılıktan koruyan ve sözleşmelerin icrasını denetleyen bir "minimal devlet" ile sınırlı olmalıdır (Nozick, 2006). Aynı zamanda devletin bireyleri kendi iyilikleri gerekçesiyle yönlendirmeye kalkışması ya da toplumsal refah hedefleriyle bireysel kaynakları rıza dışı vergilendirme yoluyla yeniden dağıtması, bireyin kendi bedeni ve emeği üzerindeki mutlak mülkiyetini ifade eden "öz-sahiplik" ilkesinin ihlali anlamına gelmektedir (Nozick, 2006).

Diğer taraftan Nozick eserinde zorunlu eğitim kurumuna doğrudan ve bağımsız bir başlık açmamıştır, bu bakımdan eldeki çalışma, düşünürün temel ilkelerinden çıkarsanan felsefi bir modelleme işletmesi yönüyle de özgün bir nitelik taşımaktadır. Araştırma, eğitim politikalarına

ilişkin tartışmaları geleneksel pedagojik ve idari çerçevenin dışına taşıyarak normatif bir zemine oturtmakta, disiplinlerarası bir okuma biçimi sunarak siyaset felsefesi ile kamu politikası analizi arasında kuramsal bir köprü kurmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın önemi, 6287 sayılı Kanun ile tesis edilen on iki yıllık zorunlu eğitim politikasının, hangi meşruiyet zeminine dayandığını ve birey-aile özerkliği karşısında nasıl bir kurumsal konumlanış ürettiğini eleştirel bir yaklaşımla ortaya koyabilmesinde yatmaktadır.

YÖNTEM

Bu çalışma, Türkiye'de 6287 sayılı Kanun ile hayata geçirilen on iki yıllık kademeli zorunlu eğitim politikasını Robert Nozick'in minimal devlet ve siyaset felsefesi ekseninde normatif, kavramsal ve analitik olarak inceleyen nitel bir çalışmadır. Çalışma, ampirik bir saha ölçümü yerine, kamu politikası metinleri ile felsefi ilkeler arasındaki kuramsal ayrım ve örtüşmeleri ortaya koymayı hedeflediğinden, nitel araştırma geleneğinin doküman incelemesi deseni üzerine inşa edilmiştir. Doküman incelemesi; araştırılması hedeflenen olgu, kurum veya yasal düzenleme hakkında bilgi içeren yazılı metinlerin sistematik, nesnel, tekrarlanabilir ve amaçlı bir biçimde toplanmasını, tasnif edilmesini ve çözümlenmesini ifade etmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2011). Çalışmanın epistemolojik zemini, analitik siyaset felsefesi ile normatif kamu politikası analizinin kesişiminde yer almaktadır. Kamu politikası belgeleri sadece teknik ve idari metinler olmayıp, birey, toplum ve devlet ilişkisine dair örtük felsefi kabuller ve meşruiyet iddiaları barındırır. Bu doğrultuda çalışmada; 6287 sayılı Kanun ile getirilen zorunlu eğitim uygulamasına dair resmi gerekçeler ile kuramsal kabulleri, Robert Nozick'in siyaset teorisiyle karşılaştıran tümdengelimsel bir kavramsal çözümleme yaklaşımı izlenmektedir.

Çalışmada kullanılan veri tabanı, çalışmanın kamu politikası analizi ile normatif siyaset felsefesini bir araya getiren çift odaklı yapısına uygun biçimde iki ana küme üzerinden oluşturulmuştur. Bu kapsamda birinci kümeyi teşkil eden kuramsal ve felsefi metinler; Robert Nozick'in temel eseri olan *Anarşi, Devlet ve Ütopya* (1974) ile hak anlayışını, adalet teorisini, minimal devlet kurgusunu, mülkiyeti ve ütopya çerçevesini ele alan birincil ve ikincil felsefi literatürden meydana gelmektedir. Bu felsefi küme, dokunulmaz haklar, kişilerin ayrılığı olgusu, bireyin kendi bedeni ve emeği üzerindeki mülkiyetini ortaya koyan öz-sahiplik, hakların aşılmaz sınır işlevi gördüğü ahlaki yan sınırlamalar, tarihsel edinim ve transfere dayalı yetkilendirme teorisi, piyasa temelli gönüllü takas, vergilendirmenin meşruiyeti ve çoğulcu birliktelikleri olanaklı kılan ütopyalar çerçevesi gibi kavramsal bileşenlerin analitik süzgecinden geçirilerek kurgulanmıştır (Nozick, 2006).

Çalışmanın olgusal ve hukuki zeminini temsil eden ikinci küme ise Türkiye'deki yasal mevzuat, resmi politika belgeleri ve konuya ilişkin akademik literatürden derlenmiştir. Bu çerçevede 30 Mart 2012 tarihinde kabul edilerek 11 Nisan 2012 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanan 6287 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun metni incelemenin merkezine alınmış; söz konusu reformun yasal bağlamını tamamlamak adına 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nun ilgili

maddeleri veri setine dahil edilmiştir. İdarenin meşruiyet zeminini ve uygulama basamaklarını somutlaştırmak adına Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) bünyesindeki resmi uygulama kılavuzları, 18. Milli Eğitim Şurası kararları, TBMM komisyon tutanakları ve MEB soru-cevap metinleri taranmıştır. İlgili normatif çerçevenin sahadaki kurumsal, yönetsel ve pedagojik karşılıklarını kavramak amacıyla ise 4+4+4 modelini mercek altına alan akademik raporlar, ampirik alan çalışmaları ve karşılaştırmalı program incelemeleri kuramsal çözümlemeyi destekleyici veri kaynakları olarak sürece dahil edilmiştir. Veri toplama ve analiz sürecinin ilk basamağında doğrudan mevzuat hükümleri, idari gerekçeler ve kuramsal eserler eleştirel bir ön okumaya tabi tutulmuştur. Bununla birlikte yapılan metin çözümlemelerinde, zorunlu eğitimin on iki yıla uzatılması, kademelerin yapısal ayrımı, ilkokula başlama yaşı, seçmeli ders havuzları ve yönlendirme mekanizmaları gibi temel kamusal hedefler analitik bir tasnifle kayıt altına alınmıştır. Ardından bu resmi hedefler ile Nozick'in siyaset felsefesindeki temel ilkeler birbiriyle ilişkilendirilmiştir.

Toplanan verilerin çözümlenmesinde içerik analizi yaklaşımı işletilmiştir. Belgelerde öne çıkan resmi argümanlar tespit edilmiş ve bunlar çalışmanın başlığında yer alan üç temel boyut altında toplanmıştır:

- Devlet Boyutu: Minimal devletin sınırları, devletin zorlama yetkisi, eğitimin zorunlu kılınmasındaki paternalist tutum ve okulların kamusal vergilerden finanse edilmesinin kuramsal karşılığı.
- Aile Boyutu: Çocuğun terbiyesinde ailenin öncelikli konumu, devletin eğitim üzerindeki tekeli karşısında ailenin tercih alanı ve seçmeli dersler ile farklı okul türlerinin Nozick'in çoğulcu ütopya anlayışıyla olan benzerlik ve sınırları.
- Birey Boyutu: Bireyin kendi yaşamı ve zamanı üzerindeki söz hakkı, bireyin toplumsal hedefler uğruna araç kılınamaması ve reşit olmayan çocukların hakları.

Bu aşamada kamu otoritesinin düzenlemeyi meşrulaştırma biçimleri ile Nozick'in birey ve devlet ilkeleri karşılıklı olarak tartışılmıştır. Değerlendirme yapılırken sadece tek yönlü bir eleştiriye odaklanılmamış; çocukların korunma ihtiyacı ve eğitimin toplumsal yararları gibi karşı görüşler de sürece katılarak dengeli ve çok yönlü bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

DEĞERLENDİRME: DEVLET, AİLE VE BİREY EKSENİNDE 12 YILLIK ZORUNLU EĞİTİM

Modern devlette eğitim, bireylere hakim ideolojiyi ve siyasal değerleri kazandırarak mevcut düzenin bekasını temin eden en temel egemenlik aygıtı olarak konumlanabilmektedir (Tekin, 2022). Bununla birlikte zorunlu eğitim, bireyin henüz rasyonel sorgulama kapasitesine erişemediği erken yaşlarda, ailenin ve çocuğun açık rızası aranmaksızın merkezi bir programa tabi tutulması şeklinde açıklanmaktadır (Karadeniz ve Ulusoy, 2015). Türkiye'de 1924 Anayasası'nın 87. maddesinden 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu'na, 1973 tarihli 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'ndan 1997'deki 4306 sayılı kesintisiz sekiz yıllık modele kadar uzanan süreç, eğitimin sürekli biçimde devlet eliyle uygulandığını göstermektedir (Doğan

vd., 2014). Nihayetinde 11 Nisan 2012 tarih ve 6287 sayılı Kanun ile eğitim 4+4+4 şeklinde kademelendirilerek zorunluluk süresi ortaöğretimi de kapsayacak biçimde on iki yıla çıkarılmıştır (İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 2012: madde 2, 3, 8-10, 13).

Bu yasal dönüşümle birlikte, 1997'den beri sürdürülen sekiz yıllık kesintisiz yapı yürürlükten kaldırılarak; dört yıl süreli ilkokul (1-4. sınıflar), dört yıl süreli ortaokul (5-8. sınıflar) ve dört yıl süreli lise (9-12. sınıflar) olmak üzere eğitim üç ayrı kademeye bölünmüştür (Özenç vd., 2016). Yapısal modelin en belirgin özelliklerinden biri, 222 sayılı Kanun'da yapılan değişiklikle ilköğretim çağının 6-13 yaş aralığına çekilmesi ve okula başlama yaşının Eylül ayı sonu itibarıyla 60-66 aya indirilerek merkezi sistem üzerinden birinci sınıfa doğrudan kayıt zorunluluğunun getirilmesidir (Sarpkaya vd., 2012). Bunun yanı sıra sistem; ilkokul ve ortaokul binalarının fiziki imkanlar dahilinde birbirinden ayrılmasını, 1997 öncesindeki ortaokul yapısına dönülerek bağımsız imam hatip ortaokullarının yeniden kurulmasını ve bu kademeden itibaren öğrencilerin ilgi ve tercihlerine dönük Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamberin Hayatı gibi din temelli alanlar ile çeşitli sosyal-kültürel branşları içeren kapsamlı seçmeli ders havuzlarının müfredata dahil edilmesini hükme bağlamıştır (Demir ve Arslan, 2017). Ayrıca daha önce 8. sınıf sonunda verilen ilköğretim diploması uygulamasına son verilerek, diploma edinimi yalnızca on iki yıllık zorunlu sürecin ve lise kademesinin tamamlanması şartına bağlanmış, genel, mesleki, teknik öğretimin yanı sıra açık lise seçenekleri de zorunlu ortaöğretim çatısı altına alınmıştır (Göksoy, 2013). Ancak düzenleme, bir taraftan öğrenci yaş gruplarının pedagojik olarak ayrıştırılması, erken yönlendirme ve demokratik tercih alanı sağlama argümanlarıyla savunulurken; diğer taraftan altı ay gibi kısa bir sürede yürürlüğe girmesi nedeniyle okullarda fiziki mekan yetersizliği, ikili eğitim baskısı, 60-66 aylık çocukların bilişsel-motor öğrenmeye hazırlık düzeyinden kaynaklanan uyum sorunları, akran zorbalığı riskleri ve eğitimin dinselleştirilmesi, ideolojikleştirilmesine yönelik ciddi toplumsal, yönetsel ve pedagojik tartışmaları da beraberinde getirmiştir (Sarpkaya vd., 2012; Cerit vd., 2014).

Tüm bu yönetsel ve pedagojik kutuplaşmalarla birlikte sistemde ortaya çıkan diğer yapısal tercihler de tartışmanın kapsamını derinleştirmiştir. Nitekim 18. Milli Eğitim Şurası'nda zorunlu eğitimin "1 yıl okul öncesi, 4 yıl temel eğitim, 4 yıl yönlendirme ve 4 yıl ortaöğretim" olmak üzere toplam 13 yıl olarak yapılandırılması yönünde tavsiye kararı alınmış olmasına rağmen, 6287 sayılı Kanun ile okul öncesi eğitimin ülke genelinde zorunlu hale getirilmesi hedefinden vazgeçilmiş ve sistem doğrudan 60-66 aylık çocukların ilkokula başlatılması üzerine kurgulanmıştır (Örs vd., 2013; Özenç vd., 2016). Bu durum, aynı sınıf ortamında 60 ay ile 84 ay arasında değişen çok geniş bir kronolojik yaş farkının oluşmasına yol açmış, 69 aydan küçük çocukların akademik başarı ve psikomotor öğrenme düzeyi bakımından dezavantajlı konuma düşmesi eğitim sürecinde yapısal bir eşitsizlik yaratmıştır (Şahin vd., 2022). Bununla birlikte, kırsal bölgelerde uygulanan Yatılı İlköğretim Bölge Okulları'nın (YİBO) yalnızca ortaokul öğrencilerine tahsis edilmesi ve taşımalı eğitim uygulamalarının ilkokul ile ortaokul

düzeyinde yeniden tanzim edilmesi, ailelerin eğitim sürecine erişim maliyetlerini ve yerel dinamikleri doğrudan etkilemiştir (Özenç vd., 2016). Dolayısıyla 6287 sayılı Kanun, yalnızca okul süresini on iki yıla uzatan niceliksel bir düzenleme değil, başlama yaşından diploma edinimine, merkezi okul türü tercihlerinden ders saatlerinin artırılmasına ve kamusal bütçe transferlerine kadar devletin birey ve aile üzerindeki denetimini okul öncesi ile reşit olma eşiğine kadar kesintisiz biçimde düzenleyen çok boyutlu bir paradigma değişimini temsil etmektedir.

Diğer taraftan idare bu adımı, Türkiye'de yetişkin nüfusun 6-6,1 yıl civarında seyreden eğitim ortalamasını OECD ve AB hedeflerine taşımak, genç nüfusun okullaşmasını artırmak ve erken yönlendirme sağlamak savlarıyla meşrulaştırmıştır (Özenç vd., 2016). Ancak bu pratik, Robert Nozick'in *Anarşi, Devlet ve Ütopya* (1974) eserinde geliştirdiği hak temelli siyaset felsefesiyle karşılaştırıldığında, devletin meşru sınırları, ailenin öncelikli velayeti ve bireyin özerkliği boyutlarında çok katmanlı kuramsal ikilemler üretmektedir.

Devlet Boyutu: Eğitsel Paternalizm ve Minimal Devletin Sınırları

Nozick'in siyaset kuramının kurucu sorusu, bireysel hakların ihlal edilmeksizin bir devletin nasıl ortaya çıkabileceği ve bu devletin yetkilerinin nereye kadar uzanabileceğidir (Nozick, 2006). John Locke'un doğa durumu tasvirinden hareket eden Nozick, rasyonel bireylerin güvenlik arayışıyla karşılıklı koruma dernekleri ve ticari koruma şirketleri kurduğunu, piyasa rekabeti ve görünmez el süreçleri sonucunda coğrafi bir alanda "baskın koruyucu birim"in meydana geldiğini öne sürmektedir (Nozick, 2006). Bu yapı önce "ultra-minimal devlet"e, ardından bağımsızların korunması ve tazminat ilkesiyle birlikte "minimal devlet"e bir başka ifadeyle gece bekçisi devlete evrilmektedir (Nozick, 2006). Bu evrim ahlaken meşru olan tavan sınırdır. Minimal devlet, yalnızca bireyleri kuvvet kullanımından, hırsızlıktan, dolandırıcılıktan koruyan ve taraflar arasındaki serbest sözleşmelerin icrasını denetleyen aygıtla sınırlıdır (Nozick, 2006).

Nozickçi çerçeveden bakıldığında, 6287 sayılı Kanun ile şekillendirilen on iki yıllık zorunlu eğitim uygulaması, devletin meşru yetki sınırlarının ötesine geçen bir genişlemeyi ve yetki aşımını oluşturduğu söylenebilmektedir. Eğitim hizmeti, güvenlik, can ve mal emniyeti veya sözleşme denetimi gibi negatif hakların korunması kategorisinde yer almamaktadır. Devletin vatandaşlarını on sekiz yaşına kadar formel bir kuruma gitmeye mecbur kılması, negatif koruma sağlayan bir organizasyonun sınırlarını aşarak bireylerin hayatlarını nasıl yaşamaları gerektiğine karar veren pozitif ve müdahaleci bir aygıta dönüşmesidir. Nozick'in (2006) ifadesiyle, minimal devletten daha kapsamlı olan herhangi bir devlet, bireylerin rızaları dışında belirli eylemlere zorlanamayacağı yönündeki ahlaki kuralı çiğnemeksizin haklılaştırılamaz. Bununla birlikte Nozick'in (2006) devlet anlayışının en katı ilkelerinden biri, devletin paternalist gerekçelerle kuvvet kullanmasının mutlak surette gayrimeşru olmasıdır. Paternalizm; bireylere kendi çıkarları, sağlıkları, erdemleri ve refahları gerekçe gösterilerek neyi yapıp neyi yapamayacaklarının dayatılmasıdır (Malak ve Demir, 2025). 6287 sayılı Kanun

kapsamında bireyin yaklaşık 6 yaşından başlayarak 18 yaşına kadar kesintili kademelerle okula devam etmesi hukuki ve idari yaptırımlara bağlanmıştır (222 Sayılı Kanun m. 52-56; TCK., 2004, m. 33). Çocuğunu okula göndermeyen ebeveynler idari para cezaları ve adli kovuşturmalarla karşı karşıya kalmaktadır. Dolayısıyla kamu otoritesinin "bu düzenleme bireyin kendi geleceği ve toplumun refahı için zorunludur" şeklindeki savı, Nozickçi terminolojide bir hak ihlalidir. Nitekim Nozick'e göre bireyler kendi hayatlarını şekillendirme ve kendi kararlarının sorumluluğunu üstlenme yetisine sahiptir (Lacey, 2001). Ancak eğitimin devlet tarafından sunulması, bireye ya da ailesine okul dışı bir öğrenme biçimini, geleneksel usta-çırak ilişkisini, aile içi eğitimi veya sivil alternatifleri seçme hakkı tanınmamakta, birey devletin tanımladığı "makbul yurttaş" ve "nitelikli insan gücü" kalıbına cebren sokulmaktadır. Bu durum, negatif özgürlüğün devlet eliyle sistematik biçimde ilga edilmesi anlamına gelmektedir.

Bununla birlikte 12 yıllık zorunlu eğitim sistemi yalnızca bireylerin zamanını ve mekanını düzenlemekle kalmamakta, aynı zamanda kamu bütçesinden finanse edilen bir kamusal harcama mekanizmasına dayanmaktadır. Okul binalarının inşası, öğretmen maaşları, ders materyalleri ve idari giderler genel vergilendirme gelirleriyle karşılanmaktadır. Nozick, yetkilendirme teorisinde mülkiyetin ancak meşru edinim ve gönüllü transfer (takas, bağış, miras) ilkeleriyle el değiştirebileceğini savunmaktadır (Nozick, 2006). Bireylerin kazançlarından rıza dışı toplanan gelir vergilerini ahlaken "zorla çalıştırma" ile eşdeğer kabul etmektedir (Nozick, 2006). Dolayısıyla bir bireyin emeği karşılığında kazandığı paraya vergi yoluyla el koymak, onun yaşamından belli çalışma saatlerinin başkalarının ya da devletin belirlediği hedefler uğruna ipotek altına alınması anlamına gelmektedir (Nozick, 2006).

Buradan hareketle, 12 yıllık eğitim modelinin kamusal finansmanı Nozickçi kuram açısından çift yönlü bir adaletsizlik üretmektedir:

- Çocuğu olmayan, çocuğunu özel okula gönderen ya da çocuk sahibi olmayı tercih etmeyen bireyler de dahil olmak üzere tüm yurttaşlar, zorunlu vergi mekanizmasıyla bu sistemi finanse etmeye zorlanmaktadır. Bu pratik, kaynakların piyasa mekanizması ve gönüllülük dışına çıkarılarak siyasal güç yoluyla yeniden dağıtımı anlamına gelebilmektedir.
- Devlet, topladığı vergilerle eğitim hizmetini "ücretsiz" sunarak piyasada alternatif özel, sivil veya yenilikçi eğitim modellerinin serbestçe hareket etmesini engellemekte; bireyleri fiilen devlet tekeline mecbur bırakmaktadır. Nitekim Milton Friedman gibi liberal düşünürler dahi bu açmazı aşmak adına devletin okulları doğrudan işletmesi yerine "okul kuponu" gibi modellerle piyasa rekabetini ve ebeveyn tercihini korumayı önermiştir (Friedman, 1955). Nozick'in siyaset felsefesinde ise devletin eğitim sektörünü bütünüyle finanse etmesi ve yönetmesi, mülkiyet hakkının çiğnenmesi anlamına gelebilmektedir.

Nozick'in minimal devlet eleştirisi tek yanlı mutlak bir hakikat olarak kabul edilememektedir. Modern kamu yönetimi ve refah iktisadının karşı argümanlarıyla birlikte tartışılmalıdır. Buna bağlı olarak kamu maliyesi literatüründe eğitim, tipik bir yarı kamusal mal ve yüksek pozitif dışsallık üreten bir alan olarak kabul edilmektedir (Ömür ve Giray, 2016). Eğer eğitim tamamen piyasa mekanizmasına ve bireysel finansmana terk edilirse, alt gelir grupları ve yoksul aileler bu maliyeti karşılayamayacak, neticede toplumda okullaşma oranları düşecektir. Eğitimsizliğin artması ise suç oranlarının yükselmesine, toplumsal çatışmaların derinleşmesine ve genel ekonomik verimliliğin çökmesine yol açacaktır. Aynı zamanda demokratik ve istikrarlı bir toplumun varlığı, yurttaşların asgari bir okuryazarlık, temel yurttaşlık bilgisi ve ortak değerler zeminine sahip olmasını gerektirir. Devletin on iki yıllık eğitimi zorunlu kılması ve finanse etmesi, toplumun ortak güvenliğini, barışını ve sürdürülebilirliğini korumaya dönük zorunlu bir kamusal koordinasyon tedbiri olarak savunulmaktadır.

Özetle; devlet boyutu incelendiğinde, on iki yıllık zorunlu eğitim politikası, kalkınmacı ve fırsat eşitliğini önceleyen sosyal devlet söylemi açısından kamusal bir zorunluluk olarak temellendirilirken; Nozick'in siyaset felsefesi açısından devletin meşru sınırlarını aşan, eğitsel paternalizm üreten ve vergilendirme yoluyla mülkiyet hakkına müdahale eden merkeziyetçi bir müdahale alanı olarak belirmektedir.

Aile Boyutu: Tercih İllüzyonu ve Ütopyalar Çerçevesi

Kamu hukukunda aile, çocuğun bakım ve himayesinden sorumlu birincil toplumsal hücre kabul edilirken; devlet, geleceğin yurttaşlarını yetiştirme misyonuyla bu mahrem alanın sınırlarını eğitim politikaları aracılığıyla denetleme eğilimindedir. Türkiye'de on iki yıllık kademeli model, ailenin eğitim üzerindeki belirleyici iradesini devlet lehine yeniden düzenleyen bir nitelik taşımaktadır. Yasa koyucu bu düzenlemeyi, ilköğretimin ilkokul ve ortaokul olarak ayrıştırılması, bağımsız imam hatip ortaokullarının yeniden faaliyete geçirilmesi ve müfredata din, ahlak ve dil temelli seçmeli ders havuzlarının eklenmesi yoluyla ebeveynlere çocuklarının gelişim çizgisine uygun esnek ve demokratik bir tercih alanı sunduğu gerekçesiyle temellendirmiştir (Sarpkaya vd., 2012). Ancak söz konusu kurumsal çerçeve, Robert Nozick'in *Anarşi, Devlet ve Ütopya* (1974) eserinde geliştirdiği gönüllü birliktelikler, sözleşme serbestisi ve meşru otorite ilkeleriyle karşılaştırıldığında derin bir yapısal illüzyonu ve normatif mesafeyi açığa çıkarmaktadır.

Nozick'in siyaset kuramının üçüncü kısmını oluşturan "Ütopyalar Çerçevesi", tek tip bir ideal toplum tasarımı yerine, bireylerin ve ailelerin kendi değer dünyalarına göre serbestçe örgütlenebildikleri çoğulcu bir meta-ütopya kurgulamaktadır (Nozick, 2006). Bu çerçevede meşru bir toplumsal düzende insanlar, arzu ettikleri felsefi, ahlaki veya dini ilkeleri benimseyen cemaatler kurabilmeli; hiçbir dışsal zora maruz kalmaksızın bu topluluklara katılabilmeli ve dilediklerinde üyelikten ayrılabilmelidir (Nozick, 2006). Nozickçi modelin eğitimdeki yansıması, ebeveynlerin çocuklarına vermek istedikleri formasyonun türünü, içeriğini ve pedagojik ortamını piyasa şartlarında ya da sivil dayanışma zemininde serbestçe

belirleyebilmelerini gerektirmektedir. 6287 sayılı Kanun'un imam hatip ortaokullarını sisteme dahil etmesi ve velilere Kur'an-ı Kerim ya da Hz. Peygamberin Hayatı gibi dersleri seçme olanağı tanıması, ilk bakışta dindar ve muhafazakar ailelerin kültürel taleplerine alan açması yönüyle Nozick'in çoğulcu cemaatler tasavvurunu andıran bir eğilim sergilemektedir (Demir ve Arslan, 2012; Nozick, 2006). Ancak bu yapı biçimsel olarak bir çeşitlilik izlenimi verse de özünde devletin çizdiği sınırların ve bürokratik vesayetin dışına çıkamamaktadır.

Devletin sunduğu bu seçenekler, sivil alanda filizlenen kendiliğinden ve bağımsız modeller olmayıp, müfredatı, haftalık ders saatleri, ders kitapları ve öğretmen istihdamı bütünüyle Milli Eğitim Bakanlığı tarafından onaylanan merkezi kalıplardır. Nozick'in özgürlükçü perspektifinden bakıldığında meşru bir ebeveyn tercihi, devletin sunduğu alternatif A ile alternatif B şıkkı arasında yapılan bürokratik bir tercihten ibaret olmamalıdır. Ailelerin kendi değerlerine tam uyumlu bağımsız okullar açabilmesi, okul kuponu benzeri mekanizmalarla kamu tekelinin dışındaki kurumlardan hizmet satın alabilmesi ya da ev okulu gibi kamusal okul binasını bütünüyle reddeden sivil modelleri yasal yaptırım tehdidi olmaksızın uygulayabilmesi gerekmektedir. 6287 sayılı Kanun ise okul dışı öğrenme biçimlerini mutlak bir biçimde yasaklayarak ve açık lise gibi modelleri dahi devletin merkezi denetim ve kayıt ağı altına alarak aileyi kamu otoritesine tabi kılmaktadır. Dolayısıyla getirilen tercih hakkı, gerçek bir ebeveyn özerkliğini yansıtmaktan ziyade, merkeziyetçi devlet tekeli içerisinde kurgulanmış denetimli bir seçenek alanından öteye geçememektedir.

Öte yandan, söz konusu modellerin kamu bütçesinden finanse edilmesi Nozickçi adalet ve mülkiyet ilkeleri zemininde çatışma yaratmaktadır. Nozick'in yetkilendirme teorisinde, bireylerin rızası bulunmayan hiçbir aktarım meşru kabul edilemez (Nozick, 2006). İmam hatip ortaokullarının ve belirli inanç temelli seçmeli derslerin finansmanı genel bütçeden, yani tüm yurttaşlardan toplanan vergilerle karşılanmaktadır. Bu durum, tamamen farklı bir dünya görüşüne sahip, seküler ya da farklı dini inançları benimseyen ailelerin emeğine el konularak bir başka toplumsal kesimin eğitsel ve ahlaki tercihlerinin kamusal olarak sübvanse edilmesi anlamına gelebilmektedir. Nozick'in cemaatler meta-ütopyasında bir grubun yaşam tarzı ve okulu yalnızca o grubun üyelerinin gönüllü katkılarıyla hayat bulabilir, başka hiçbir yurttaş bir diğerinin ideolojik veya teolojik tercihlerini finanse etmeye zorlanmamalıdır (Nozick, 2006). Türkiye'deki uygulama ise ebeveyn tercihini vergilendirme mekanizmasıyla kamulaştırarak, aileler arasında meşruiyeti tartışmalı bir kaynak transferi yaratmaktadır.

Tüm bu felsefi eleştirilere karşılık, modern sosyoloji, kamu hukuku ve eğitim bilimleri literatüründe ailenin mutlak özerkliğine sınırlama getirilmesini savunan kuramsal gerekçeler mevcuttur. Çocuğun geleceği üzerindeki nihai söz hakkının bütünüyle aileye bırakılması, yoksulluk, yerel ataerkil baskılar ya da eğitimsizlik nedeniyle çocukların, özellikle de kız çocuklarının eğitim hakkından mahrum bırakılması riskini doğurabilmektedir. Eğitimin on iki yıl boyunca kamusal bir standart dahilinde güvenceye alınması, çocuğu potansiyel aile ihmalinden koruyan, ona asgari fırsat eşitliği sağlayan ve ilerideki yaşamında kendi özerk

kararlarını verebilmesi için gerekli bilgi altyapısını kuran koruyucu bir tedbir olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca ortak bir kamusal müfredat olmaksızın her cemaatin kendi kapalı eğitim yapısını kurması, toplumsal bütünleşmeyi zedeleyerek ayrışmayı derinleştirme tehlikesi taşımaktadır. Ancak Nozickçi çerçeve bu eleştiriye yanıt verebilmektedir. Çocuğun ihmal, istismar ya da zorla çalıştırılmaya karşı korunması, zaten minimal devletin meşru işlevi olan şiddet, zorlama ve hak ihlallerine karşı korumanın içinde bulunmaktadır (Nozick, 2006). Daha açık bir ifadeyle Nozick için sorun, devletin çocuğu korumasında değil, bu korumayı herkese uygulanan tek tip, merkezi ve on iki yıllık bir okul zorunluluğuna dönüştürmesinde yatmaktadır. Hak ihlali yaşayan çocuğa hedefli müdahale ile her çocuğun her yönüyle tek bir kamusal programa bağlanması farklı şeylerdir. Yoksulluk sorunu için de okul kuponu ve gönüllü destek mekanizmaları gibi, ailenin tercih hakkını koruyan araçlar mümkün kılınabilmektedir.

Sonuç olarak aile boyutu; bir yandan devletin müfredat ve okul tekelinin ebeveynlerin tercih hakkını sınırlandırması ve vergi yoluyla eşitsiz kaynak aktarımı yaratması ile diğer yandan çocuğun ailesel kırılganlıklara karşı kamusal otorite eliyle korunması zorunluluğu arasında hassas bir kutuplaşma sergilemektedir.

Birey Boyutu: Öz-sahiplik, Araçsallaştırma ve Çocuğun Gelişimsel Statüsü

Robert Nozick'in siyaset ve ahlak felsefesinin temel eksenini, Immanuel Kant'ın kategorik buyruğundan devralınan "kişilerin ayrılığı" ilkesi oluşturmaktadır (Nozick, 2006). Nozick'e göre insanlık yekpare, organik ve ortak çıkarları olan tek bir kolektif gövdeden ibaret değildir (Nozick, 2006). Aksine toplum, her biri kendi bağımsız varoluşuna, ayrı hedeflerine ve biricik yaşam planına sahip tekil bireylerin toplamıdır. Bu ontolojik ayrılığın doğrudan bir sonucu olan "öz-sahiplik" ilkesi; her bireyin kendi bedeni, zihni, yetenekleri, zamanı ve emeği üzerinde mutlak ve devredilemez bir mülkiyet hakkına sahip olduğunu vurgulamaktadır (Nozick, 2006). Buradan türeyen haklar, hiçbir toplumsal fayda, kamu yararı ya da ulusal kalkınma hedefi uğruna çiğnenemeyecek aşılmaz birer "ahlaki yan kısıtlama" işlevi görmektedirler (Nozicki 2006). Dolayısıyla hiçbir birey, ne kadar yüce ve zorunlu görülürse görülsün bir başkasının ya da kolektif bir yapının amaçlarına ulaşması için bir araç mertebesine indirgenememektedir (Nozick, 2006).

6287 sayılı Kanun ile süresi uzatılan zorunlu eğitim uygulaması incelendiğinde, söz konusu modelin Nozick'in birey tasavvuru ve öz-sahiplik ilkesiyle doğrudan çatışan bir zemin ürettiği görülmektedir. Bireyin henüz 60-66 aylıkken merkezi sisteme kaydedilerek yaklaşık on sekiz yaşına kadar okul kurallarına tabi kılınması, kişinin kendi zamanı ve potansiyeli üzerindeki tasarruf yetkisini sınırlandırmaktadır. Bireyin kendi hayat yolunu erken yaşta çizmesi, resmi eğitim dışında usta-çırak ilişkisiyle meslek öğrenmesi, sanatsal ya da pratik becerilerini sivil piyasa koşullarında serbestçe geliştirmesi gibi alternatifler kamu eliyle engellenmekte, bireyin tüm zihinsel ve bedensel enerjisi merkezi bir eğitim disiplininin tanzimine terk edilmektedir. Aynı zamanda 6287 sayılı Kanun'un gerekçelerinde sıklıkla yinelenen "bilgi toplumunun ihtiyaç duyduğu nitelikli insan gücünü yetiştirmek", "ülkenin beşeri sermaye kapasitesini

artırmak" ve "küresel rekabet endekslerinde yükselmek" gibi makro hedefler, bireyi tam anlamıyla iktisadi ve siyasal bir aygıtın işlevsel parçası haline getirmektedir (MEB, 2012). Nozickçi çerçevede, bir toplumun daha zenginleşmesi ya da uluslararası arenada rekabet gücünü artırması gerekçesiyle tek bir bireyin dahi on iki yıllık yaşam süresinin şekillendirilmesi, bireyin ahlaki dokunulmazlığını ve yan kısıtlamaları çiğneyen bir araçsallaştırma örneğidir (Nozick, 2006).

Bununla birlikte, Nozick'in siyaset teorisi esas itibarıyla rasyonel, özerk ve yetişkin aktörlerin hakları üzerinden inşa edildiğinden; reşit olmayan çocukların ve ergenlerin hukuki-ahlaki statüsü, kuramın en çetrefilli ve tartışmalı alanlarından birini teşkil etmektedir. Çocukluk ve ergenlik dönemi, bilişsel, duygusal, ahlaki ve kimliksel gelişimin henüz tamamlanmadığı, tam anlamıyla rasyonel tercih ve rıza kapasitesinin gelişmediği bir oluşum sürecidir. Bu gelişimsel gerçeklik, zorunlu eğitimi yalnızca bir özgürlük kısıtlaması olarak görmeyi engelleyen güçlü karşı argümanların doğmasına yol açmaktadır. Nitekim eğitim bilimleri, sosyoloji ve kamu hukuku alanında on iki yıllık yasal zorunluluk, bireyi araçsallaştıran baskıcı bir pratik olmanın ötesinde, çocuğu yoksulluk kaynaklı erken yaşta çocuk işçiliğinden, kontrolsüz piyasa sömürüsünden veya aile ihmal ve istismarından koruyan temel bir kamusal kalkan olarak temellendirilmektedir. Bu yaklaşıma göre, asgari bir zorunlu eğitim altyapısına kavuşturulmayan bir çocuğun ileriki yetişkinlik yaşamında hakiki bir özerkliğe sahip olması ve öz-sahipliğini bilinçli biçimde kullanabilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla devletin getirdiği on iki yıllık okul zorunluluğu, bireyin anlık negatif özgürlüğünü sınırlandırsa da onun gelecekteki rasyonel özerkliğini ve bireyleşme imkanını güvence altına alan koruyucu bir tedbir olarak savunulabilmektedir.

Özetle birey boyutu, bir yanda Nozick'in kişilerin ayrılığına, bireyin hiçbir kamusal kalkınma hedefi uğruna araç kılınamayacağına ve zamanı üzerindeki öz-sahipliğine dayanan özgürlükçü eleştirisi ile diğer yanda reşit olmayan çocuğun korunmaya muhtaç kırılganlığını ve gelecekteki özerkliğini koruma zorunluluğunu vurgulayan gelişimsel yaklaşımlar arasında çift kutuplu bir yapı üretmektedir.

Tablo 1: Devlet, Aile ve Birey Ekseninde 6287 sayılı Kanun ve Nozickçi Siyaset Felsefesinin Karşılaştırmalı Analizi

Boyut	**Resmi Politika Gerekçesi (6287 sayılı Kanun)**	**Nozickçi Kuramsal Çözümleme**	**Karşı Argüman ve Sınırlılıklar**
Devlet	Ortalama okul süresini uzatmak, beşeri sermayeyi geliştirmek ve kalkınmayı sağlamak.	Devletin görev alanı güvenlik ve adalet ile sınırlıdır. 12 yıllık eğitim zorlamadır. Bütçeden zorunlu	Eğitim kamusal bir faydadır; piyasaya bırakılırsa eşitsizlikler derinleşir, suç oranı

		vergiyle finansman mülkiyet ihlalidir.	artar ve nitelikli iş gücü üretilemez.
Aile	Seçmeli dersler ve imam hatip ortaokulları yoluyla ebeveynlere tercih imkanı sunmak.	Çeşitlilik devlet tekeli altındadır. Gönüllü sivil modeller (ev okulu vb.) dışlanmakta, finansman vergi yoluyla zorunlu kılınmaktadır.	Ailenin mutlak inisiyatifine bırakılan eğitim, toplumsal ayrışmayı derinleştirebilir. Asgari bir ortak müfredat ortak aidiyet için şarttır.
Birey	Erken yaşta yeteneklere göre yönlendirme ve bilgi toplumu becerilerini kazandırma.	Bireyin 18 yaşına kadar olan zamanı ipotek altına alınmakta, birey kendinde bir amaç olmaktan çıkıp ulusal kalkınmanın aracı yapılmaktadır.	Reşit olmayan çocuk tam rıza kapasitesine sahip değildir. Zorunlu eğitim çocuğu erken yaşta çalışma hayatından ve ihmalden korur.

SONUÇ

Bu çalışma, Türkiye'de 6287 sayılı Kanun ile kurumsallaşan on iki yıllık kademeli zorunlu eğitim politikasını, idari, pedagojik ve teknik tartışmaların ötesine taşıyarak Robert Nozick'in hak temelli siyaset felsefesi açısından analitik bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Kamu politikasının rasyonalitesi büyük ölçüde makroekonomik hedefler, kalkınma göstergeleri ve beşeri sermaye inşası üzerinden kurgulanırken, felsefi okuma, bu gerekçelerin temelinde yatan meşruiyet iddialarının bireysel ve ailesel özerklik aleyhine genişleyen bir kamusal egemenlik ürettiğini göstermektedir.

Elde edilen kuramsal bulgular, modern ulus-devletin eğitici misyonu ile liberteryen hak anlayışının uzlaşmaz bir çatışma alanında konumlandığını ortaya koymaktadır. Devletin bireyleri merkezi bir müfredat ve denetim ağına tabi kılması, Nozick'in minimal devlete biçtiği negatif güvenlik sınırlarının ihlali olarak belirmektedir. Bu doğrultuda kamu otoritesi, bireylerin kendi yaşam planlarını belirleme hakkını paternalist amaçlarla askıya almakta, ayrıca kamu bütçesi üzerinden yürütülen finansman aracılığıyla mülkiyet ve gönüllü transfer ilkeleri zedelenmektedir. Benzer biçimde ailenin çocuk üzerindeki öncelikli yetiştirme hakkı, devletin belirlediği seçenek havuzları ile şeklen genişletilmiş gibi görünse de bu tercihlerin bütünüyle merkezi vesayet altında tutulması, ebeveyn özerkliğini bürokratik bir illüzyona indirgemektedir. Birey düzleminde ise eğitim süresinin ulusal kalkınma ve piyasa ihtiyaçlarına endekslenmesi, tekil bireyin biricikliğini araçsallaştırmakta ve Kantçı-Nozickçi ahlaki yan kısıtlamaları çiğnemektedir (Nozick, 2006).

Bununla birlikte araştırma, Nozickçi bireyciliğin pedagojik ve sosyolojik gerçeklikler karşısındaki sınırlarını da açığa çıkarmıştır. Reşit olmayan çocuğun henüz tam bir bilişsel olgunluğa ve rıza kapasitesine erişmemiş olması, sadece negatif özgürlük üzerinden yürütülen bir eleştiriyi yetersiz kılmaktadır. Toplumsal eşitsizliklerin derinleştiği zeminlerde eğitimin tamamen serbest piyasa dinamiklerine ve ailenin inisiyatifine terk edilmesi, çocuğu sosyoekonomik ihmal ve erken yaşta emek sömürüsü tehditleriyle savunmasız bırakma riski taşımaktadır. Dolayısıyla kamusal okul zorunluluğu bireysel özerkliği kısıtlayan bir denetim aygıtı olarak konumlanırken eş zamanlı olarak dezavantajlı çocukların gelecekteki rasyonel özerkliğini koruyan bir kalkan işlevi de görebilmektedir.

Sonuç olarak, 12 yıllık zorunlu eğitim uygulaması, koruyucu kamusal fayda ile bireysel ve aile odaklı negatif özgürlükler arasındaki asimetriyi derinleştirmiştir. Eğitim politikalarının meşruiyeti, yalnızca okullaşma oranları veya uluslararası endekslerdeki sayısal artışlarla değil, bireyin kendi hayatı üzerindeki tasarruf hakkına ve çoğulcu tercihlere duyulan saygıyla ölçülmelidir. Bu çerçevede gelecekteki kamu politikası tasarımcıları ve araştırmacılar için şu perspektifler önem taşımaktadır:

1. Bireylerin 18 yaşına kadar fiziksel okul mekanına hapsedilmesi yerine, mesleki çıraklık, akredite edilmiş sivil-bireysel öğrenme biçimleri ve esnek sertifikasyon mekanizmalarının yasal meşruiyet kazanması, öz-sahiplik ilkesinin zedelenmesini asgariye indirebilir.
2. Ebeveynlerin çocuklarının eğitimine dair söz hakkı, yalnızca bakanlıkça onaylanmış sınırlı ders alternatifleri arasından seçim yapmaktan çıkarılmalı, yerel, sivil ve topluluk temelli eğitim girişimlerine olanak tanıyan çoğulcu yapılar tartışmaya açılmalıdır.
3. Eğitim politikalarının analizi, yalnızca sınıf içi pedagoji ve fiziksel kapasite araştırmalarından arındırılarak, siyaset felsefesi, haklar hukuku ve kamu etiği gibi normatif disiplinlerle daha derinlikli ve kuramsal bir etkileşim içerisinde yürütülmelidir.

Gelecek araştırmalarda on iki yıllık zorunlu eğitim politikası; John Rawls'un hakkaniyet olarak adalet kuramı ve fark ilkesi veya Amartya Sen ile Martha Nussbaum'un "yapabilirlikler yaklaşımı üzerinden incelenebilir. Böyle bir kuramsal genişleme, eğitimde negatif haklar, dağıtıcı adalet ve fırsat eşitliği arasındaki açmazı farklı normatif zeminlerde sınayarak, konunun felsefi boyutunu çok yönlü ve karşılaştırmalı bir analize dönüştürebilme potansiyeli taşımaktadır.

KAYNAKLAR

Aygen, M. (2019). Devlet eylemi olarak kamu politikaları: Avrupa Birliğine uyum sürecinde Türkiye'nin eğitim politikası. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *29*(2), 259–276.

Cerit, Y., Akgün, N., Yıldız, K. ve Soysal, M. R. (2014). Yeni eğitim sisteminin (4+4+4) uygulanmasında yaşanan sorunlar ve çözüm önerileri (Bolu il örneği). *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, *4*(1), 59–82.

Demir, Z. ve Arslan, M. Y. (2017). Medyada 12 yıllık zorunlu eğitim sistemi. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, *1*(1), 1–16.

Doğan, S., Uğurlu, C. T. ve Demir, A. (2014). 4+4+4 eğitim sisteminin okul paydaşlarına olumlu ve olumsuz etkilerinin yönetici görüşlerine göre incelenmesi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, *13*(1), 115–138.

Durmuşçelebi, M. ve Bilgili, A. (2014). Yeni (12 yıllık) eğitim sistemi, karşılaşılan sorunlar ve dünyadaki uygulamalardan bazılarının incelenmesi. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, *9*(2), 603–621.

Friedman, M. (1955). *The role of government in education*. Milton Friedman'ın Toplu Eserleri Projesi Kayıtları, Hoover Kurumu Kütüphanesi ve Arşivleri.

Göksoy, S. (2013). Türkiye ve Avrupa Birliği ülkelerinde zorunlu eğitim uygulamaları. *Asya Öğretim Dergisi*, *1*(1), 30–41.

İlköğretim ve Eğitim Kanunu. (1961). *T.C. Resmî Gazete* (10705, 12 Ocak 1961).

İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2012). T.C. Resmi Gazete, 28261, 11 Nisan 2012.

Karadeniz, O. ve Ulusoy, M. (2015). 4+4+4 eğitim sistemi ile sosyal bilgiler eğitiminde ortaya çıkan kaotik durumlar hakkında sosyal bilgiler öğretmenlerinin görüşleri. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, *5*(1), 99–108.

Lacey, A. R. (2001). *Robert Nozick*. Acumen Publishing.

Malak, M. ve Demir, İ. C. (2025). Kamu politikalarında paternalizm anlayışı: Türkiye üzerine bir inceleme. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *32*(3), 517–538.

MEB (2012). 12 Yıllık zorunlu eğitim: Sorular-cevaplar. Ankara.

Nozick, R. (2006). *Anarşi, devlet ve ütopya* (A. Oktay, Çev.; 2. baskı.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. (Orijinal eserin yayımlanma tarihi 1974).

Ömür, Ö. M. ve Giray, F. (2016). Kamusal mal ve hizmet olarak eğitim hizmeti ve harcamaları: Türkiye ve diğer OECD ülkeleri karşılaştırması. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *14*(4), 130–160.

Örs, Ç., Erdoğan, H. ve Kipici, K. (2013). Eğitim yöneticileri bakış açısıyla 12 yıllık kesintili zorunlu eğitim sistemi: Iğdır örneği. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (4), 131–154.

Özenç, E. G., Özcan, Z. E., Güçlü, F. ve Keser Güney, E. (2016). 4+4+4 eğitim sisteminin beşinci sınıf öğrencilerine yansıması: Öğretmen görüşleri. *İlköğretim Online*, *15*(2), 560–580.

Sarpkaya, R., Erdem, A. R. ve Yılmaz, S. (2012, 12–13 Ekim). *Türk eğitim sistemindeki 4+4+4 değişikliğinin karar süreci açısından irdelenmesi*. EYFOR-III Eğitim Yönetimi Forumu, Nevşehir, Türkiye.

Şahin, A. E., Kardaş İşler, N. ve Zoraloğlu, S. (2022). 4+4+4 düzenlemesiyle farklı yaşlarda ilkokula başlayan öğrencilerin akademik performanslarının LGS verileri temelinde analizi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, *55*(2), 387–420.

Tekin, Y. (2022). Modern ulus devletin ideolojik bir aygıtı olarak eğitim ve 19. yüzyıl Osmanlı eğitim sistemi. *Cihannüma Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, *1*(1), 1–34.

Türk Ceza Kanunu. (2004). *T.C. Resmî Gazete* (25611, 12 Ekim 2004).

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (8. baskı). Seçkin Yayıncılık.

TÜRKİYE'DE SİYASAL GÜVENİN PARTİZAN YAPISI VE TEMSİL SORUNU: KAZANANLAR, KAYBEDENLER VE SESSİZ KALANLAR

CRISIS OF POLITICAL TRUST AND THE PROBLEM OF REPRESENTATION: THE TRANSFORMATION OF CITIZEN–POLITICIAN RELATIONS IN TÜRKIYE

Zeynep Sudan
Gn. Bşk. Yrd, DEVA Partisi

ÖZET

Siyasal güven tartışmaları çoğunlukla iki açıklama arasında gidip gelir: kurumların performansı ve vatandaşın kendini temsil edilmiş hissetmesi. Türkiye'de son on yılda yapılan ampirik çalışmalar ise üçüncü bir etkenin belirleyici olduğunu gösteriyor: partizan kimlik. Hükümete güven, Cumhurbaşkanı'nı destekleyenlerde yüzde 84'e çıkarken karşıtlarında yüzde 17'ye düşmekte; aynı ayrışma haber kaynaklarına duyulan güvende de tekrarlanmaktadır. Bu bildiri, söz konusu partizan yapının temsil sorunuyla nasıl iç içe geçtiğini tartışmaktadır. Çalışmada 2015 sonrasında yayımlanan akademik çalışmalar ile ulusal ölçekli kamuoyu araştırmaları doküman incelemesi yoluyla değerlendirilmiş; 2023 milletvekili seçimlerine ait aday listesi verileri kadın temsili açısından ikincil veri olarak analiz edilmiştir. Bulgular, kadın adayların birçok partide aday listelerindeki paylarına göre seçilebilir sıralarda belirgin biçimde daha az yer aldığını göstermektedir. Bildirinin temel savı, Türkiye'deki güven sorununun yalnızca vatandaşın sesinin duyulmamasından değil, seçmen ile temsilci arasındaki bağın büyük ölçüde parti genel merkezleri üzerinden kurulmasından ve kutuplaşmanın seçimi kaybeden tarafı kurumlardan uzaklaştırmasından kaynaklandığıdır. Bu nedenle çözüm iletişim stratejilerinden çok aday belirleme, seçim sistemi, meclis denetimi ve parti içi demokrasi gibi kurumsal düzenlemelerde aranmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Siyasal güven, partizanlık, kutuplaşma, siyasal temsil, aday belirleme, kadın temsili

ABSTRACT

Debates on political trust usually oscillate between institutional performance and citizens' sense of being represented. Empirical research on Turkey over the past decade points to a third, decisive factor: partisan identity. Trust in the national government rises to 84 percent among supporters of the President and falls to 17 percent among his opponents, and the same divide is mirrored in trust in news sources. This paper discusses how this partisan structure is intertwined with the problem of representation. It reviews academic studies published since 2015 and national public opinion data through document analysis, and uses candidate list data from the 2023 parliamentary elections as secondary data on women's representation. The findings show that in several parties women are markedly less present in electable list positions than their

overall share of candidates. The paper argues that Turkey's trust problem stems not only from citizens feeling unheard, but also from a representative link that runs largely through party headquarters, and from a polarization that distances electoral losers from institutions. Remedies should therefore be sought less in communication strategies than in institutional arrangements such as candidate selection, the electoral system, parliamentary oversight and intra-party democracy.

Keywords: Political trust, partisanship, polarization, political representation, candidate selection, women's representation

1. GİRİŞ

Türkiye'de bir seçmenin devlet kurumlarına güvenip güvenmediğini tahmin etmek için çoğu zaman ona hangi partiye oy verdiğini sormak yeterlidir. Bu, abartılı bir gözlem değil, ölçülmüş bir bulgudur. Pew Araştırma Merkezi'nin 2024 araştırmasına göre yetişkinlerin yüzde 46'sı ulusal hükümetin ülke için doğru olanı yapacağına güvenirken yüzde 51'i güvenmemektedir. Bu görece dengeli tablo ayrıştırıldığında ise iki ayrı ülke ortaya çıkar: Cumhurbaşkanı Erdoğan'ı destekleyenlerin yüzde 84'ü hükümete güvenirken karşıtlarında bu oran yüzde 17'dir (Pew Research Center, 2024). Aynı kurumlar, aynı dönemde, iki seçmen kitlesi tarafından neredeyse zıt biçimlerde değerlendirilmektedir.

Bu tablo, siyasal güven literatüründeki iki yerleşik açıklamayı birlikte sınamaktadır. Birinci açıklamaya göre güven, kurumların ve yöneticilerin performansına verilen bir yanıttır (Hetherington, 1998). İkinci açıklama ise güveni vatandaşın siyasal süreçte sesinin olduğuna dair inancıyla ilişkilendirir; kendini temsil edilmiş hisseden vatandaş temsil kurumlarına daha çok güvenir (Dunn, 2015). Her iki açıklamanın da Türkiye için geçerli bir payı vardır. Ne var ki Türkiye'de güvenin toplum içindeki dağılımını belirleyen asıl çizgi partizan aidiyettir. Seçimi kazananlar ile kaybedenler arasındaki güven farkı her demokraside görülür (Anderson vd., 2005); Türkiye'yi ayırt eden, bu farkın derinliği ve kalıcılığıdır.

Bu bildirinin sorusu şudur: Türkiye'de siyasal güvenin partizan yapısı temsil sorunuyla nasıl ilişkilidir ve bu ilişki hangi kurumsal düzenlemelerle yeniden üretilmektedir? Bildirinin ikinci bölümünde yöntem, üçüncü bölümünde kavramsal çerçeve ele alınmaktadır. Dördüncü bölüm güvenin partizan yapısına ilişkin bulguları, beşinci bölüm bu yapıyı besleyen kurumsal düzenlemeleri ve medya ortamını tartışmaktadır. Altıncı bölümde 2023 aday listeleri üzerinden kadın temsiline ve gençlere bakılmakta, yedinci bölümde olası itirazlar ve kurumsal öneriler değerlendirilmektedir.

2. YÖNTEM

Çalışmada doküman incelemesine dayanan nitel bir yaklaşım benimsenmiştir. Literatür taraması, akademik veri tabanları, DergiPark ve üniversitelerin açık erişim arşivleri üzerinden "siyasal güven", "siyasi kurumlara güven", "kutuplaşma", "partizanlık", "aday belirleme" ve "kadın temsili" ile bunların İngilizce karşılıkları kullanılarak 2015–2026 dönemi için

yapılmıştır. Türkiye'yi doğrudan inceleyen hakemli çalışmalar ile ulusal ölçekli ve yöntemi açıklanmış kamuoyu araştırmaları değerlendirmeye alınmış; kavramsal çerçeve için alanın temel karşılaştırmalı çalışmalarından yararlanılmıştır.

Kadın temsiline ilişkin bölümde ikincil veri olarak iki kaynak kullanılmıştır: UN Women Türkiye Ofisi için hazırlanan 2018 ve 2023 milletvekili genel seçimlerinin toplumsal cinsiyet analizi (Sumbas, 2024) ile Eşitlik İçin Kadın Platformu'nun (EŞİK) kesinleşen 2023 aday listelerine ilişkin analizi (EŞİK, 2023). EŞİK, seçilebilir sırayı her partinin 2018 seçiminde ilgili ilde kazandığı milletvekili sayısına göre tanımlamıştır. Bu tanım bir öngörüdür ve gerçek seçim sonuçlarıyla birebir örtüşmeyebilir; bu nedenle tabloda seçilen kadın milletvekili oranları da ayrıca verilmiştir. Bildiri yeni bir anket verisi üretmemekte, mevcut bulguları ortak bir çerçevede okumayı amaçlamaktadır.

3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

3.1. Yönetime Güven ve Sisteme Güven

Siyasal güven tartışmalarında hâlâ en kullanışlı ayrımlardan biri Easton'ın (1975) özgül destek ile yaygın destek arasında yaptığı ayrımdır. Özgül destek belirli yöneticilere ve onların icraatına yöneliktir; yaygın destek ise rejime, kurallara ve kurumlara duyulan, kısa vadeli memnuniyetten görece bağımsız bir bağlılıktır. Sağlıklı bir demokraside hükümeti beğenmeyen bir seçmen, meclisin, yargının ve seçimlerin adil işlediğine inanmaya devam edebilir. Güven sorununun ciddiyeti bu iki düzeyin ne ölçüde birbirine karıştığıyla ölçülür. Hükümete duyulan tepki meclise, yargıya ya da seçim sonuçlarına duyulan güvensizliğe dönüşüyorsa, ortada bir performans sorunundan çok bir sistem sorunu vardır.

3.2. Temsil ve Siyasal Ses

Pitkin (1967) temsili, fiziksel olarak orada bulunmayanın siyasal karar sürecinde var kılınması olarak tanımlar. Bu tanım, temsilin seçim gününde başlayıp bitmediğini, seçmen ile temsilci arasında süregiden bir ilişki olduğunu hatırlatır. Mansbridge (2003) ise vaatlere bağlılıktan temsilcinin kendi muhakemesine kadar farklı temsil türlerinin bir arada var olduğunu gösterir. Dunn (2015), meclise girmiş partilerden birinin kendi görüşlerini temsil ettiğine inanan vatandaşların meclise daha fazla güvendiğini ortaya koymuştur. Bøggild (2020) ise önemli bir uyumsuzluğa dikkat çeker: Vatandaşlar siyasetçileri parti çizgisine bağlı "parti neferleri" olarak algılamakta, oysa onların kendi vicdanlarına ve seçmenlerinin çıkarlarına göre davranmasını istemektedir. Bu uyumsuzluk, parti disiplininin güçlü olduğu ülkelerde ve siyasetçinin kendi partisinin seçmenleri arasında bile güvensizlik üretmektedir.

3.3. Kaybedenin Rızası ve Kutuplaşma

Demokrasilerin sürekliliği, kazananlardan çok kaybedenlerin tutumuna bağlıdır. Anderson ve arkadaşları (2005), seçimi kaybeden tarafın sonucu kabullenmesini demokratik meşruiyetin temel koşulu olarak görür. Kaybeden taraf, kuralların adil olduğuna ve bir sonraki seçimde kazanma şansının bulunduğuna inandığı sürece sisteme bağlı kalır. Kutuplaşma bu dengeyi iki yönden bozar. Bir yandan kaybedenin kurumlara duyduğu güveni aşındırır; diğer

yandan kazananın, kendi tarafının demokratik normları çiğnemesine göz yummaya daha hazır hâle gelmesine yol açar (Svolik, 2019). Kutuplaşmış bir toplumda güven, bütün vatandaşların paylaştığı ortak bir değer olmaktan çıkıp siyasal rekabette bir tarafın elinde tuttuğu bir kazanıma dönüşme eğilimi gösterir.

4. TÜRKİYE'DE SİYASAL GÜVENİN PARTİZAN YAPISI

4.1. "Kazanan Takım" Etkisi

Türkiye'de siyasal kurumlara güvenin belirleyicilerini ulusal ölçekte inceleyen çalışmaların başında Ertan, Aytaç ve Çarkoğlu (2019) gelir. 2015 yılında 68 ilde 2.495 kişiyle yapılan araştırma, yaşam ve ekonomik memnuniyet, kişilerarası güven ve siyasal etkinlik algısının meclise ve hükümete duyulan güvenle olumlu yönde ilişkili olduğunu göstermiştir. Çalışmanın en dikkat çekici bulgusu ise iktidar partisi seçmenlerinin kurumlara belirgin biçimde daha fazla güvenmesidir. Kürt ve Alevi kesimlerde, kentlerde yaşayanlarda ve eğitim düzeyi yüksek olanlarda güven daha düşüktür. Güvensizliğin siyasal ya da kültürel olarak kendini merkezin dışında gören gruplarda yoğunlaşması, başlı başına bir temsil sorununa işaret eder.

Aradan geçen dokuz yılda tablo değişmemiş, aksine keskinleşmiştir. Tablo 1'de görüldüğü gibi Pew'in 2024 araştırmasında yükseköğretim mezunlarının yalnızca yüzde 26'sı hükümete güvenirken ortaöğretim mezunlarında bu oran yüzde 52'dir; 35 yaş altındaki yetişkinler de daha yaşlı kuşaklara göre daha güvensizdir. Destekçiler ile karşıtlar arasındaki yaklaşık beş katlık fark, "kazanan takım" etkisinin Türkiye'de çok güçlü işlediğini göstermektedir. Aynı ayrışma haber kaynaklarına duyulan güvende de görülür: Reuters Enstitüsü'nün 2025 Dijital Haber Raporu'na göre Türkiye'de haberlerin çoğuna güvenenlerin oranı yüzde 33 ile son on yılın en düşük düzeyindedir ve kanallara duyulan güven, izleyicinin siyasal yönelimine göre keskin biçimde ayrışmaktadır (Reuters Institute, 2025).

Tablo 1. Türkiye'de hükümete ve haber kaynaklarına güven: partizan ayrışmanın göstergeleri (%)

Gösterge	Oran (%)
Ulusal hükümete güvenenler (genel, 2024)	46
Ulusal hükümete güvenmeyenler (genel, 2024)	51
Hükümete güven: Cumhurbaşkanı'nı destekleyenler	84
Hükümete güven: Cumhurbaşkanı'nı desteklemeyenler	17
Hükümete güven: ortaöğretim mezunları	52
Hükümete güven: yükseköğretim mezunları	26
Haberlerin çoğuna güvenenler (genel, 2025)	33

Kaynak: Pew Research Center (2024); Reuters Institute (2025).

Çınar ve Köse'nin (2020) karşılaştırmalı çalışması bu bulgulara farklı bir açıdan ışık tutar. Dünya Değerler Araştırması ile V-Dem verilerini birleştiren yazarlar, demokrasinin kalitesi arttıkça siyasal kurumlara duyulan güvenin azaldığını saptamıştır. İlk bakışta çelişkili görünen bu bulgu, pekişmemiş demokrasilerde yüksek güvenin her zaman sağlıklı bir işaret olmadığını düşündürür. Denetim mekanizmalarının zayıf olduğu yerlerde güven, kurumlara yönelik eleştirel bir değerlendirmeden çok siyasal aidiyetin ifadesine dönüşebilir. Norris'in (2011) "eleştirel vatandaş" kavramı da belirli ölçüde güvensizliğin demokratik bir toplumda vatandaşın uyanıklığının göstergesi olabileceğine işaret eder.

4.2. Partizanlık ve Duygusal Kutuplaşma

Güvenin partizan yapısı, Türkiye'deki partizanlığın olağanüstü gücünden ayrı düşünülemez. Çakır (2020), CSES verileriyle Türkiye'nin 40'ı aşkın ülke arasında partizanlığın en yüksek olduğu ülkelerden biri olduğunu ve bunun seçmen oynaklığını son derece düşük tuttuğunu göstermiştir. Laebens ve Öztürk'e (2021) göre siyasal yelpazenin her kesiminde karşı parti kendi refahı için bir tehdit olarak algılanmaktadır. Erdoğan ve Uyan Semerci (2018) ise farklı partilerin seçmenleri arasında yüksek bir sosyal mesafe bulunduğunu ve seçmenlerin kendilerini karşı taraftan ahlaken üstün gördüğünü ortaya koymuştur.

Bu kutuplaşmanın siyasal sonucu, performansın cezalandırılmamasıdır. Aytaç, Söylemez Karakoç ve Irmak (2025), 2023 seçimlerinde ağır ekonomik koşullara rağmen duygusal kutuplaşmanın iktidar partisi seçmenlerinin sadakatini güçlendirdiğini ve seçim yoluyla hesap sorma imkânını zayıflattığını göstermiştir. Aytaç, Çarkoğlu ve Elçi (2021) de iktidardaki popülizme desteğin memnun seçmenlerden geldiğini ve bu desteğin yatay hesap verebilirlik kurumları pahasına halk egemenliği söylemini öne çıkardığını tespit etmiştir.

4.3. İki Ayrı Güven Dünyası

Bu bulgular birlikte okunduğunda, Türkiye'de siyasal güvenin iki ayrı dünyada yaşandığı görülür. İktidar seçmeni için kurumlara güven, desteklediği liderin ve partinin bir uzantısıdır. Muhalif seçmen içinse kurumlar, karşı tarafın elindeki mevzilerdir. İki durumda da Easton'ın yaygın destek olarak tanımladığı, yönetimden bağımsız sisteme bağlılık zayıflar: Birinde kurumlar liderle özdeşleşir, diğerinde kaybedilmiş bir alan olarak görülür. Bu noktada güven sorunu ile temsil sorunu birbirine bağlanır. Mevcut veriler, kendini temsil edilmiş hissetmenin Türkiye'de büyük ölçüde iktidar tarafında yer almakla örtüştüğünü düşündürmektedir.

5. TEMSİL ZİNCİRİNİN KURUMSAL HALKALARI

5.1. Kapalı Liste ve Aday Belirleme

Türkiye'de seçmen milletvekili seçimlerinde adaya değil, partinin listesine oy verir. D'Hondt yöntemiyle uygulanan kapalı liste sisteminde listedeki sıralamayı seçmen değil, parti yönetimi belirler. Carey ve Shugart'ın (1995) karşılaştırmalı çalışmasının gösterdiği gibi, kapalı liste sistemleri siyasetçiye kişisel oy toplama teşviki vermez; milletvekilinin siyasal geleceği seçmenden çok parti liderliğinin kararına bağlıdır. 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu ön seçimi

zorunlu tutmadığından, partiler adaylarını büyük ölçüde merkez yoklaması ya da genel merkez kararıyla belirlemektedir. Örneğin 2023 seçimlerinde iktidar partisinde örgüt içi temayül yoklaması yapılmış, ancak nihai listeler genel başkanın başkanlığındaki üst kurul tarafından belirlenmiştir (Anadolu Ajansı, 2023). Temayül yoklamaları, ön seçimden farklı olarak, bağlayıcı değil danışma niteliğindedir.

Gençkaya ve Kabasakal (2024), 1983–2022 dönemine ait V-Dem verileriyle aday belirleme yöntemi, parti disiplini ve seçim sisteminin Türkiye'de lider hâkimiyetini nasıl pekiştirdiğini incelemiş; seçim barajının kaldırılmasını ve kurumsal güvencelere sahip yaygın ön seçimleri önermiştir. Bu bulgu, Bøggild'in (2020) ortaya koyduğu uyumsuzluğun Türkiye'de neden özellikle derin olabileceğine dair güçlü bir gerekçe sunar. Vatandaşın "milletvekili bizi değil genel merkezi dinliyor" duygusunun kurumsal tasarımla bağlantılı olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak aday belirleme yöntemi ile seçmenin temsil algısı arasındaki ilişki Türkiye için henüz doğrudan sınanmamıştır; bu nedenle burada ileri sürülen bağlantı, test edilmesi gereken bir önerme olarak ele alınmalıdır.

5.2. Yürütme Karşısında Meclis

2017 anayasa değişikliğiyle geçilen Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi, temsil zincirindeki bir diğer halkayı dönüştürmüştür. Yürütmenin meclisten kaynaklanmadığı, gensoru gibi denetim araçlarının kaldırıldığı bir düzende milletvekilinin yürütmenin kararları üzerindeki etkisi de daralmıştır. Seçmen açısından bu, milletvekilinin sorunun çözümü için başvurulabilecek etkili bir aracı olmaktan uzaklaşması anlamına gelebilir. Bu durum, Ertan, Aytaç ve Çarkoğlu'nun (2019) güvenle doğrudan ilişkili bulduğu siyasal etkinlik algısını zayıflatma potansiyeli taşır. Meclisin denetim gücü azaldıkça, muhalefet seçmeninin seçimler arasında sesini duyurabileceği kurumsal kanallar da daralır.

5.3. Medya Ortamı ve Ayrışan Gerçeklikler

Partizan güveni yalnızca seçim ve parti sistemiyle açıklamak eksik kalır; vatandaşın siyaseti hangi kaynaklardan izlediği de belirleyicidir. Çarkoğlu ve Yavuz (2010) gazete okurları ile partiler arasında belirgin bir basın-parti paralelliği bulmuştur. Yıldırım, Baruh ve Çarkoğlu (2021) ise 2002–2015 arasındaki dört seçim kampanyasında olumlu haber kapsamının giderek iktidar partisinde yoğunlaştığını göstermiştir. Reuters Enstitüsü'nün (2025) verilerinde haber kanallarına duyulan güvenin izleyicinin siyasal yönelimine göre keskin biçimde ayrışması da aynı tabloyu yansıtır. Seçmenlerin farklı kaynaklardan beslendiği bir ortamda kurumların performansı farklı gerçeklikler üzerinden değerlendirilir; bu da performans temelli güven açıklamasının Türkiye'de neden sınırlı kaldığını açıklamaya yardımcı olur. Sosyal medyanın sağladığı doğrudan erişim ise bu tabloyu değiştirmez: Kararların genel merkezde ve yürütmede alındığı bir düzende siyasetçinin dijital görünürlüğü, temsilin eksikliğini gidermekten çok onu daha görünür kılabilir.

6. GÖRÜNMEYEN TEMSİL AÇIĞI: KADINLAR VE GENÇLER

6.1. Kadın Temsili ve Liste Sıralaması

Kutuplaşmanın siyaseti iki kampa böldüğü bir ortamda, iki kampın da merkezinde yer almayan toplumsal gruplar ikinci kez görünmez olur. Bunun en belirgin örneği kadınlardır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kadın milletvekillerinin oranı 1999'da yüzde 4 iken 2018'de yüzde 17,6'ya yükselmiştir (Taşkın, 2021). 2023 seçimlerinde 600 milletvekilinden 119'u kadın seçilmiş, oran yüzde 19,8 olmuştur (Sumbas, 2024). Taşkın'ın (2021) gösterdiği gibi bu sayısal artış kadın milletvekillerinin etkinliğine aynı ölçüde yansımamış; partiler arası kutuplaşma ve katı parti disiplini, kadın milletvekillerinin parti çizgilerini aşan iş birlikleri kurmasını sınırlamıştır.

Kapalı liste sistemi kadın temsili açısından iki ucu keskin bir araçtır. Kadın adayları seçilebilir sıralara yerleştiren bir parti temsili hızla artırabilir; ancak sıralama yetkisi genel merkezde olduğundan, aynı sistem kadın adayların seçilme şansı düşük sıralara yerleştirilmesine de imkân verir. Tablo 2, 2023 seçimlerinde bu ikinci eğilimin birçok partide belirgin olduğunu göstermektedir.

Tablo 2. 2023 milletvekili seçimlerinde partilere göre kadın adaylar, seçilebilir sıralardaki kadınlar ve seçilen kadın milletvekilleri (%)

Parti	Kadın aday oranı	Seçilebilir sıralarda kadın oranı	Seçilen kadın milletvekili oranı
Yeşil Sol Parti	43,0	41,5	47,4
CHP	27,0	18,2	18,5
İYİ Parti	26,2	11,4	11,4
AK Parti	19,2	19,1	19,0
MHP	15,5	4,0	8,0
Toplam	25,1	–	19,8

Kaynak: Kadın aday ve seçilen milletvekili oranları Sumbas (2024); seçilebilir sıra oranları EŞİK (2023). Seçilebilir sıra, partinin 2018 seçiminde ilgili ilde kazandığı sandalye sayısına göre tanımlanmıştır. Seçilen milletvekili oranlarında başka partilerin listelerinden seçilen milletvekilleri kendi partileri altında sayılmıştır.

Tablodaki en dikkat çekici bulgu, kadın aday oranı ile seçilebilir sıralardaki kadın oranı arasındaki farktır. CHP'de kadınlar adayların yüzde 27'sini oluştururken seçilebilir sıraların yüzde 18,2'sinde yer almıştır. İYİ Parti'de bu fark 26,2'ye karşı 11,4; MHP'de 15,5'e karşı 4'tür. Başka bir deyişle bu partilerde kadın adayların önemli bir kısmı listelerin seçilme şansı düşük sıralarında yer almıştır. AK Parti'de iki oran neredeyse eşittir, ancak her ikisi de yüzde

20'nin altındadır. Seçilebilir sıralarda kadınlara geniş yer açan tek büyük liste, cinsiyet kotası uygulayan Yeşil Sol Parti'ninkidir. EŞİK'in (2023) analizine göre 33 ilden hiç kadın milletvekili çıkmaması beklenmektedir. Liste başı sıralamalarında da benzer bir tablo vardır: 2023'te birinci sıradan gösterilen 560 adayın yalnızca yüzde 16,3'ü kadındır; bu oran 2018'de yüzde 9,2'dir (Sumbas, 2024).

Bu veriler, kadın temsilinin büyük ölçüde parti liderliklerinin liste sıralamasına ilişkin tercihlerine bağlı olduğunu göstermektedir. Kadın adayın listeye alınması temsil açısından ilk adımdır; belirleyici olan ise hangi sıraya yerleştirildiğidir. Kadın milletvekilinin siyasal geleceği seçmeninden çok listesini belirleyen kurula bağlı olduğu ölçüde, kadın seçmenlerin taleplerini meclise taşıma kapasitesi de sınırlanabilir.

Bu çalışmada tartışılan temsil açığı, yazarın siyasal saha deneyimiyle de örtüşmektedir. DEVA Partisi Kadın Çalışmaları Başkanı olarak yürüttüğüm çalışmalarda, kadınların siyasete katılımı ile siyasete duydukları güven arasındaki ilişki sıkça karşıma çıkan bir konu olmuştur. 2025 yazında Kocaeli'de kamu yöneticileri ve iş dünyası temsilcileriyle yaptığımız görüşmelerde kadınların ekonomik ve siyasal katılımı birlikte ele alındı. Özellikle Gebze gibi üretim ve ihracat merkezlerinde, kadınların ekonomiye daha fazla katılmasının yerel kalkınmanın ayrılmaz bir parçası olduğu açıkça görülmektedir. Ancak sahadaki izlenimim, son dönemde izlenen politikaların kadınlar nezdinde siyasete duyulan güveni zayıflattığı yönündedir. Bu zayıflamanın arka planında ekonomik baskı belirgin bir yer tutmaktadır. Düşük istihdam, kayıt dışı çalışma, karşılığı ödenmeyen ev içi emek ve bakım yükü, kadınların ekonomik bağımsızlığını, sosyal güvencesini ve karar alma gücünü aynı anda aşındırmaktadır. Karar alma gücü zayıflayan kadın için siyaset, kendi hayatını etkileyebileceği bir alan olmaktan uzaklaşmaktadır.

Bu izlenim, liste sıralamasına ilişkin yukarıdaki verilerle birlikte düşünüldüğünde daha anlamlı hâle gelmektedir. Kadınların siyasete güveni yalnızca genel siyasal ortamdan değil, siyasal partilerin kadınlara karar alma süreçlerinde ne ölçüde yer açtığından da etkilenmektedir. Kadın adayların listelerin seçilemeyecek sıralarına yerleştirilmesi, sahada kadınları siyasete davet eden çalışmaların inandırıcılığını da zayıflatmaktadır. Oysa her haneye ulaşabilen ve siyasetteki eril dili yumuşatabilen kadınların karar alma mekanizmalarında yer alması, siyasetin vatandaşla bağını güçlendirmenin en doğrudan yollarından biridir. Aralık 2025'te TBMM'de stajyerlere yönelik taciz iddialarının kamuoyuna yansıması da kadınların siyasal kurumlara duyduğu güvenin yalnızca temsil oranlarıyla değil, bu kurumların kadınlar için güvenli birer alan olup olmadığıyla da ilgili olduğunu göstermiştir. Meclis çatısı altında bile kadınların korunamadığı bir tabloda, siyasal kurumlara güven duyulmasını beklemek gerçekçi değildir. Bu nedenle kadınların siyasete güveninin yeniden kazanılması, hem liste sıralamalarında bağlayıcı kurallar hem de siyasal kurumlarda kadınları koruyan etkili mekanizmalar gerektirmektedir.

6.2. Gençler

Gençler temsil açığını farklı biçimde yaşamaktadır. Pew'in 2024 verileri 35 yaş altındakilerin hükümete daha az güvendiğini göstermektedir. Öksüz Kaya, Güler ve Başaran'ın (2026) 14 ilde 355 Z kuşağı genciyle yaptığı görüşmeler, gençlerin toplumun geleceğine karamsar baktığını, buna karşın siyasetten en çok bekledikleri duygunun "güven" olduğunu ortaya koymuştur. Gençlerin bir kısmı siyasetin duygulara seslenmesini reddetmekte, siyasetin araştırmaya ve akla dayalı bir alan olmasını istemektedir. Bu, kutuplaşmanın duygusal diline karşı kuşaksal bir tepki olarak okunabilir. Bu tepkinin siyasal katılıma mı yoksa siyasetten uzaklaşmaya mı dönüşeceği, gençlerin temsil kanallarında kendilerine yer bulup bulamayacaklarına bağlıdır.

7. TARTIŞMA: GÜVEN YENİDEN KURULABİLİR Mİ?

7.1. Olası Bir İtiraz: Türkiye Özel Bir Vaka mı?

Bu bildiriye yöneltilebilecek ilk itiraz, partizan güvenin Türkiye'ye özgü olmadığıdır. Gerçekten de kazanan ile kaybeden arasındaki güven farkı yerleşik demokrasilerde de görülür (Anderson vd., 2005) ve kutuplaşma Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere birçok demokraside derinleşmektedir (Svolik, 2019). Türkiye'yi ayırt eden iki unsur vardır. Birincisi, farkın büyüklüğü ve kalıcılığıdır: Çakır'ın (2020) karşılaştırmalı verileri Türkiye'yi partizanlığın en yüksek olduğu ülkeler arasına yerleştirmektedir. İkincisi, kurumların siyasal rekabetten bağımsızlığına ilişkin güvencelerin zayıflığıdır. Yerleşik demokrasilerde kaybeden taraf, hükümete güvenmese bile yargı, seçim idaresi ve meclis gibi hakem kurumlara güvenmeye devam edebilir. Laebens ve Öztürk'ün (2021) vurguladığı gibi otoriterleşme süreçleri, partizanlığın siyasal sonuçlarını demokratik bağlamlardan farklı kılmaktadır. Sorun partizan güvenin varlığı değil, hakem kurumların da partizan güvenin konusu hâline gelmesidir.

7.2. Kurumsal Öneriler

Buraya kadar tartışılan bulgular, güven sorununun iletişim stratejileriyle tek başına aşılamayacağını göstermektedir. Siyasetçinin daha erişilebilir olması kendi başına değerlidir; ancak seçmen ile temsilci arasındaki bağ genel merkez üzerinden kurulduğu ve kurumlar partizan bir mevzi olarak algılandığı sürece kalıcı bir değişim yaratması güçtür. Güvenin yeniden kurulması, temsil zincirinin kurumsal halkalarında değişiklik gerektirir.

Bu değişikliklerin ilki aday belirlemeyle ilgilidir. Ön seçimin yasal olarak zorunlu hâle getirilmesi ve liste sıralamasının şeffaf, denetlenebilir kurallara bağlanması, milletvekilinin seçmene karşı sorumluluğunu güçlendirebilir. İkincisi seçim sistemine ilişkindir. Seçmene listedeki adaylar arasında tercih hakkı tanıyan düzenlemeler temsilci ile seçmen arasındaki bağı doğrudanlaştırabilir. Bu düzenlemelerin bedeli de göz ardı edilmemelidir: Kişisel oy rekabeti parti içi çatışmayı ve yerel patronaj ilişkilerini artırabilir. Ayrıca tercihli oy, kadınların genellikle daha az kaynağa sahip olduğu bireysel kampanya rekabetini güçlendirerek kadın temsilini olumsuz etkileyebilir. Bu nedenle tercihli oy, cinsiyet kotası ve parti içi demokrasiyi güçlendiren düzenlemelerle birlikte düşünülmelidir.

Üçüncü değişiklik meclisin denetim işleviyle ilgilidir. Kaybedenin rızası, kaybeden tarafın seçimler arasında da etkili olabileceği kurumsal alanların varlığına bağlıdır. Meclis araştırması ve soruşturması gibi araçların işletilebilir olması, muhalefetin komisyonlarda anlamlı bir rol üstlenebilmesi ve yürütmenin meclise hesap verme yükümlülüğünün güçlendirilmesi, muhalif seçmenin kurumlara yeniden güven duyabilmesinin ön koşullarıdır. Seçim idaresi ve yargı gibi hakem kurumlarda partiler arası uzlaşmaya dayanan atama usulleri ise güvenin bir tarafın kazanımı olmaktan çıkıp ortak bir değere dönüşmesine katkı sağlayabilir.

Dördüncü değişiklik kadın temsiline ilişkindir. Tablo 2'nin gösterdiği gibi, kadın aday sayısını artırmak seçilebilir sıralarda yer almayı garanti etmemektedir. Liste sıralamalarında kadın ve erkek adayların dönüşümlü yer aldığı fermuar sistemi ya da seçilebilir sıraları kapsayan yasal kota, kadın temsilini parti liderliklerinin tercihine bağlı olmaktan çıkarabilir. Kadın kotası uygulayan Yeşil Sol Parti listelerinin sonuçları, sıralamaya ilişkin bağlayıcı kuralların temsil üzerinde doğrudan etkili olabileceğini göstermektedir.

Bu önerilerin önünde açık bir engel bulunmaktadır: Kuralları değiştirme gücüne sahip olanlar, çoğu zaman mevcut kurallardan yararlananlardır. Bu nedenle reform talebinin inandırıcılığı, onu dile getiren partilerin kendi iç işleyişinde aynı ilkeleri uygulamasına bağlıdır. Ön seçimi savunan bir partinin adaylarını genel merkezde belirlemesi ya da kadın temsilini savunan bir partinin kadın adayları seçilemeyecek sıralara yerleştirmesi, güven sorununun bir parçası olmaya devam eder. Güven, söylemle değil, söylemin uygulamada karşılık bulmasıyla oluşur.

8. SONUÇ

Bu bildiri, Türkiye'de siyasal güvenin partizan yapısını temsil sorunuyla ilişkilendirerek tartışmıştır. Son on yılın ampirik çalışmaları, güvenin Türkiye'de büyük ölçüde siyasal aidiyetle belirlendiğini, destekçiler ile karşıtlar arasındaki farkın çok derin olduğunu ve güvensizliğin kendini merkezin dışında hisseden gruplarda yoğunlaştığını göstermektedir. Yüksek partizanlık, duygusal kutuplaşma ve ayrışmış medya ortamı, seçim yoluyla hesap sorma imkânını daraltmakta ve güveni ortak bir değer olmaktan çıkarıp bir tarafın kazanımına dönüştürmektedir.

Bildirinin temel savı, bu tablonun kurumsal düzenlemelerle yeniden üretildiğidir. Kapalı liste sistemi ve genel merkez merkezli aday belirleme, milletvekilini seçmenden çok parti liderliğine bağımlı kılmakta; meclisin yürütme karşısındaki denetim gücünün zayıflaması ise özellikle muhalif seçmenin seçimler arasında sesini duyurabileceği kanalları daraltmaktadır. 2023 aday listelerine ilişkin veriler, bu yapının kadınlar açısından somut bir temsil açığına dönüştüğünü göstermektedir: Birçok partide kadın adaylar, listelerdeki paylarına göre seçilebilir sıralarda belirgin biçimde daha az yer almıştır.

Bildirinin sınırlılıkları da açıktır. Çalışma yeni bir anket verisine dayanmamakta, mevcut araştırmaların bulgularını ve ikincil verileri birlikte yorumlamaktadır. Aday belirleme yöntemi ile seçmenin temsil algısı ve kurumsal güveni arasındaki ilişki Türkiye için doğrudan

sınanmış değildir. Gelecek araştırmaların, farklı aday belirleme yöntemleri uygulayan partilerin seçmenlerinde temsil algısını ve kurumsal güveni karşılaştırması; 2017 öncesi ve sonrasına ait verilerle meclise duyulan güvendeki değişimi incelemesi; kadın milletvekilleri ile seçmenleri arasındaki ilişkiyi saha çalışmasıyla ele alması yararlı olacaktır. Türkiye'de güvenin yeniden kurulması, kazananların ve kaybedenlerin aynı hakem kurumlara güvenebildiği bir siyasal düzenin inşasına bağlıdır.

KAYNAKÇA

Anadolu Ajansı. (2023, Mart). AK Parti'de milletvekili adaylarını belirleme süreci başlıyor. https://www.aa.com.tr/tr/politika/ak-partide-milletvekili-adaylarini-belirleme-sureci-basliyor/2852509

Anderson, C. J., Blais, A., Bowler, S., Donovan, T. ve Listhaug, O. (2005). Losers' consent: Elections and democratic legitimacy. Oxford University Press.

Aytaç, S. E., Çarkoğlu, A. ve Elçi, E. (2021). Partisanship, elite messages, and support for populism in power. European Political Science Review, 13(1).

Aytaç, S. E., Söylemez Karakoç, B. ve Irmak, S. (2025). The polarised electorate: Affective polarisation and electoral loyalty in Turkey's 2023 critical election. South European Society and Politics. https://doi.org/10.1080/13608746.2025.2597287

Bøggild, T. (2020). Politicians as party hacks: Party loyalty and public distrust in politicians. The Journal of Politics, 82(4). https://doi.org/10.1086/708681

Carey, J. M. ve Shugart, M. S. (1995). Incentives to cultivate a personal vote: A rank ordering of electoral formulas. Electoral Studies, 14(4), 417–439.

Çakır, S. (2020). Polarized partisanship, over-stability and partisan bias in Turkey. Turkish Studies, 21(4), 497–523. https://doi.org/10.1080/14683849.2019.1678030

Çarkoğlu, A. ve Yavuz, G. (2010). Press–party parallelism in Turkey: An individual level interpretation. Turkish Studies, 11(4), 613–624. https://doi.org/10.1080/14683849.2010.540116

Çınar, K. ve Köse, T. (2020). Political trust in nonconsolidated democracies: The Turkish case in comparative perspective. Political Science Quarterly, 135(3), 467–497.

Dunn, K. (2015). Voice, representation and trust in parliament. Acta Politica, 50(2), 171–192. https://doi.org/10.1057/ap.2014.15

Easton, D. (1975). A re-assessment of the concept of political support. British Journal of Political Science, 5(4), 435–457.

Erdoğan, E. ve Uyan Semerci, P. (2018). Fanusta diyaloglar: Türkiye'de kutuplaşmanın boyutları. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Ertan, G., Aytaç, S. E. ve Çarkoğlu, A. (2019). Türkiye'de siyasi kurumlara güven: Kültürel ve kurumsal açıklamalar ile "kazanan takım" etkisi. Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 37(1). https://doi.org/10.17065/huniibf.363402

EŞİK – Eşitlik İçin Kadın Platformu. (2023). Kesinleşen milletvekili aday listelerine göre yeni Meclis'te 33 ilden kadın vekil olmayacak! https://esik.org.tr/kategori/basin-aciklamalari/74104/

Gençkaya, Ö. F. ve Kabasakal, M. (2024). Türkiye'de otoriter liderliğin pekişmesinde seçim sistemi ve aday belirleme yönteminin rolü. Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 26(1), 109–123.

Hetherington, M. J. (1998). The political relevance of political trust. American Political Science Review, 92(4), 791–808.

Laebens, M. G. ve Öztürk, A. (2021). Partisanship and autocratization: Polarization, power asymmetry, and partisan social identities in Turkey. Comparative Political Studies, 54(2), 245–279. https://doi.org/10.1177/0010414020926199

Mansbridge, J. (2003). Rethinking representation. American Political Science Review, 97(4), 515–528.

Norris, P. (2011). Democratic deficit: Critical citizens revisited. Cambridge University Press.

Öksüz Kaya, B., Güler, B. ve Başaran, E. (2026). Z kuşağı ne hisseder ve ne bekler? Türkiye'de gençlerin siyasal duyguları ve gelecek algısı. Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi, 49.

Pew Research Center. (2024, 16 Ekim). How people in Turkey view their government. https://www.pewresearch.org/global/2024/10/16/how-people-in-turkey-view-their-government/

Pitkin, H. F. (1967). The concept of representation. University of California Press.

Reuters Institute for the Study of Journalism. (2025). Digital news report 2025. University of Oxford. https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2025

Sumbas, A. (2024). 2018 ve 2023 milletvekili genel seçimlerinin toplumsal cinsiyet analizi: Yönetici özeti. UN Women Türkiye Ofisi.

Svolik, M. W. (2019). Polarization versus democracy. Journal of Democracy, 30(3), 20–32.

Taşkın, B. (2021). Political representation of women in Turkey: Institutional opportunities versus cultural constraints. Open Gender Journal. https://doi.org/10.25595/2279

Yıldırım, K., Baruh, L. ve Çarkoğlu, A. (2021). Dynamics of campaign reporting and press-party parallelism: Rise of competitive authoritarianism and the media system in Turkey. Political Communication, 38(3). https://doi.org/10.1080/10584609.2020.1765913

KADIN VE ERKEK YÖNETİCİLERİN ÖRGÜTSEL SESSİZLİK KONUSUNA BAKIŞ AÇILARI KAVRAMSAL BİR DEĞERLENDİRME

FEMALE AND MALE MANAGERS' PERSPECTIVES ON ORGANIZATIONAL SILENCE: A CONCEPTUAL EVALUATION

Sevtap SARIOĞLU UĞUR
Doç.Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Hafik Kamer Örnek Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Anabilim Dalı
Doç.Dr., Sivas Cumhuriyet University, Hafik Kamer Örnek Vocational School, Department of Management and Organization
ORCID ID: 0000-0002-7872-1110

ÖZET

Bu makalenin amacı, kadın ve erkek firma yöneticilerinin örgütsel sessizlik olgusuna bakış açılarını, örgütsel sessizliğin kavramsal temelleri, türleri, nedenleri, sonuçları ve yönetimsel yansımaları çerçevesinde değerlendirmektir. Örgütsel sessizlik, çalışanların örgütsel sorunlara, hatalara, risklere, iyileştirme fırsatlarına ve çalışma koşullarına ilişkin sahip oldukları bilgi, görüş, kaygı ve önerileri çeşitli nedenlerle yöneticilere veya örgüt içindeki karar vericilere aktarmamaları olarak ele alınmaktadır. Literatürde sessizliğin yalnızca "konuşmama" davranışı olmadığı; kabullenme, vazgeçme, korku, kendini koruma, başkalarını veya örgütü koruma gibi farklı güdülerden kaynaklanabileceği vurgulanmaktadır. Bu nedenle yöneticinin sessizliği nasıl yorumladığı, örgüt ikliminin oluşumu bakımından kritik önem taşımaktadır. Makalede kadın ve erkek yöneticiler arasındaki farklılıkların biyolojik veya kategorik bir üstünlük biçiminde ele alınması yerine, yönetim kademesi, güç ilişkileri, toplumsal cinsiyet rolleri, örgüt kültürü, psikolojik güvenlik algısı ve yöneticinin açıklık düzeyi gibi değişkenlerle birlikte değerlendirilmesi gerektiği savunulmaktadır. Literatürde cinsiyetin örgütsel sessizlik üzerindeki doğrudan etkisinin genel olarak zayıf olduğu; buna karşın bazı araştırmalarda kadın çalışanların erkek çalışanlara kıyasla daha yüksek sessizlik bildirdiği görülmektedir. Dolayısıyla kadın ve erkek yöneticilerin sessizliğe bakışlarında gözlenebilecek farklılıkların "cinsiyetin doğrudan sonucu" olarak değil; örgütsel bağlam ve yönetim tarzı ile birlikte değerlendirilmesi daha bilimsel bir yaklaşımdır. Çalışmanın sonunda, yöneticilerin sessizliği bastırılması gereken bir davranıştan ziyade, örgütsel bilgi akışının niteliğini gösteren bir sinyal olarak ele almaları gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel sessizlik, yönetici, örgüt kültürü,

ABSTRACT

The purpose of this article is to examine female and male firm managers' perspectives on organizational silence within the framework of its conceptual foundations, types, antecedents, consequences, and managerial implications. Organizational silence refers to employees'

withholding of knowledge, opinions, concerns, suggestions, and information about organizational problems, risks, errors, and improvement opportunities from managers or organizational decision makers for various reasons. The literature emphasizes that silence is not simply the absence of speech; it may arise from resignation, fear, self-protection, prosocial motives, relational concerns, or the belief that speaking up will not change the situation. Therefore, the way managers interpret silence is crucial for organizational climate and decision quality. This article argues that potential differences between female and male managers should not be treated as fixed or biologically determined differences, but should be examined together with organizational hierarchy, power relations, gendered expectations, organizational culture, psychological safety, justice perceptions, and managerial openness. Existing evidence suggests that the overall direct effect of gender on organizational silence is weak, although some studies report somewhat higher silence among women. Accordingly, differences in managerial perspectives should be interpreted through organizational context and leadership behavior rather than gender alone. The article concludes that managers should regard silence not merely as an undesirable employee behavior, but as an organizational signal concerning the quality of information flow, trust, justice, and psychological safety.
Keywords: Organizational silence, managers, organizational culture.

GİRİŞ

Örgütler, çalışanların yalnızca emek ve zamanlarından değil, aynı zamanda sahip oldukları bilgi, deneyim, sezgi, öneri ve eleştirel değerlendirmelerden yararlandıkları sosyal sistemlerdir. Bu nedenle modern yönetim anlayışında çalışanların örgütsel karar süreçlerine katılımı, yöneticilerle açık iletişim kurması ve karşılaştıkları sorunları üstlerine aktarabilmesi örgütsel etkinliğin önemli koşulları arasında kabul edilmektedir. Buna karşın birçok örgütte çalışanlar, sorunları gördükleri veya iyileştirme önerilerine sahip oldukları hâlde bunları yöneticileriyle paylaşmamayı tercih edebilmektedir. Morrison ve Milliken (2000) bu kolektif durumu "örgütsel sessizlik" olarak kavramsallaştırmış ve çalışanların örgütsel sorunlar hakkındaki görüş ve kaygılarını yaygın biçimde saklamasının değişim ve gelişmenin önünde engel oluşturabileceğini ileri sürmüştür.

Örgütsel sessizlik, özellikle yönetici-çalışan ilişkisinin niteliği bakımından dikkat çekici bir konudur. Çalışanın konuşmama kararı çoğu zaman yalnızca kişisel bir tercih değildir. Yöneticinin eleştiriye yaklaşımı, örgütteki güç mesafesi, hata kültürü, performans değerlendirme sistemi, psikolojik güvenlik algısı, kariyer beklentileri, iş güvencesi ve çalışma arkadaşlarının tepkileri sessizlik kararını etkileyebilmektedir (Pinder & Harlos, 2001; Milliken vd., 2003; Çakıcı, 2007; Çakıcı 2008; Kish-Gephart vd., 2009). Bu çerçevede yönetici, sessizliği "memnuniyet", "uyum", "sorunsuzluk" veya "itaat" olarak yorumlayabileceği gibi, örgütte konuşma kanallarının kapalı olduğuna ilişkin bir uyarı olarak da değerlendirebilir.Kadın ve erkek yöneticilerin örgütsel sessizliğe bakış açıları bu bağlamda özel önem taşımaktadır.

Çünkü yönetim pozisyonları yalnızca karar verme yetkisi sağlamamakta; aynı zamanda çalışanların hangi davranışlarının güvenli, kabul edilebilir ve kariyer açısından riskli olduğuna ilişkin güçlü sembolik mesajlar üretmektedir. Bununla birlikte cinsiyet farklılıklarının örgütsel sessizliği açıklamada tek başına yeterli olmadığı gerçeği göz ardı edilmemelidir. Genel kanı olarak "kadın yöneticiler sessizliğe daha duyarlıdır" veya "erkek yöneticiler sessizliği daha olumlu görür" şeklindeki basit genellemelerin bilimsel olarak yeterli değildir zira asıl mesele, yöneticilerin sessizliğin arkasındaki nedeni anlayabilmesi ve örgütsel bağlamı doğru okuyabilmesidir. Nitekim Van Dyne ve arkadaşları (2003), sessizliğin tek boyutlu olmadığını; kabullenici, savunmacı ve toplum yanlısı/prososyal biçimlerde ortaya çıkabileceğini belirtmektedir. Bu yaklaşım, yöneticilerin aynı davranışın farklı güdülere dayanabileceğini dikkate almalarını gerektirir. Bu doğrultuda bu çalışmada örgütsel sessizliğin tanımı, türleri, nedenleri, avantaj ve dezavantajları ile kadın ve erkek yöneticilerin sessizliğe olan bakış açıları kavramsal olarak incelenmiş ve genel bir çıkarımda bulunulmuştur. Sonuç itibariyle sessizliğin bir cinsiyet ayrımını gerekli kılan bir davranış biçimi olmayıp önemli olan yönetim ve liderlik anlayışına göre örgütsel iletişimin yön ve kuvvetinin örgütün yararına olabilecek doğrultuda ortaya çıkmasıdır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde örgütsel sessizliğin tanımı, türleri, nedenleri, avantaj ve dezavantajları ile kadın ve erkek yöneticilerin sessizliğe olan bakış açıları kavramsal olarak incelenecektir:

Örgütsel Sessizlik Tanımı

Örgütsel sessizlik kavramı, örgütsel faaliyetler varlığını devam ettirdiği müddetçe hiçbir zaman etkisini kaybetmeyecek örgütsel davranış konuları arasında yer alacaktır. Nitekim insanın olduğu yerde iletişim – iletişimsizlik kaçınılmazdır. Bu doğrultuda örgütsel sessizlik kavramının gelişiminde Morrison ve Milliken'in (2000) çalışması temel bir dönüm noktasıdır. Yazarlara göre örgütsel sessizlik, çalışanların potansiyel örgütsel sorunlar hakkındaki bilgi, görüş ve kaygılarını yaygın biçimde saklamalarıyla oluşan kolektif bir olgudur. Bu yaklaşımda sessizlik yalnızca bireysel bir iletişim tercihi değil; zaman içinde örgütün genel ikliminin bir parçasına dönüşebilen sosyal bir süreçtir. Çalışanların "nasıl olsa kimse dinlemeyecek", "sorun çıkaran kişi olarak görülürüm" veya "bunu söylemek kariyerime zarar verebilir" şeklindeki ortak algıları sessizlik ikliminin oluşmasını kolaylaştırmaktadır.

Pinder ve Harlos (2001) ise sessizliği özellikle adaletsizlik algısı bağlamında ele almış ve "quiescence" ile "acquiescence" ayrımını geliştirmiştir. Quiescent silence, çalışanın değişim yaratma konusunda umut taşımaması ve bu nedenle konuşmanın faydasız olduğuna inanmasıyla ilişkilidir. Acquiescent silence ise mevcut durumu kabullenme ve konuşmaktan vazgeçme eğilimini ifade eder. Bu ayrım yöneticiler açısından önemlidir; çünkü aynı sessiz davranış, bir çalışanda "nasıl olsa sonuç değişmeyecek" düşüncesini, diğerinde ise "mevcut düzeni kabul ediyorum" düşüncesini yansıtabilir.

Van Dyne ve arkadaşları (2003), sessizliği sesliliğin basit karşıtı olarak görmemiş ve üç temel sessizlik türü önermiştir. Kabullenici sessizlikte çalışan, konuşmanın sonuç yaratmayacağını düşündüğü için pasif biçimde geri çekilirken savunmacı sessizlikte çalışan, kişisel zarar görme korkusuyla bilgi ve görüşlerini saklamaktadır. Prososyal (korumacı) sessizlikte ise çalışan, başkalarını veya örgütü koruma amacıyla bazı bilgileri paylaşmamayı seçebilir. Bu sınıflandırma, sessizliğin yöneticiler tarafından tek bir anlamla yorumlanmaması gerektiğini açıkça göstermektedir. Örgütsel sessizliğin tanımlamaları doğrultusunda, kısaca "bilinçli olarak susma eylemi" olarak adlandırmak yanlış olmayacaktır.

Örgütsel Sessizlik Türleri

Örgütsel sessizliğin kabul gören üç ana türü (kabullenici, savunmacı ve korumacı/prososyal) olmakla beraber günümüz örgütsel değişim koşulları ile sessizliğin türlerinde de değişiklikler söz konusu olmuştur:

- Kabullenici sessizlik, çalışanın mevcut durumun değişmeyeceğine inanması ve bu nedenle konuşmanın anlamlı bir sonuç doğurmayacağını düşünmesidir. Bu sessizlik biçiminde temel duygu çoğu zaman vazgeçmişliktir. Çalışan sorunları fark eder; ancak çözüm üretme kapasitesinin sınırlı olduğunu düşünür. Bu nedenle yöneticiler açısından kabullenici sessizlik, çalışanların örgüte bağlı görünmesine rağmen aslında psikolojik olarak geri çekildiğinin işareti olabilir (Van Dyne vd. 2003; Pinder & Harlos, 2001).
- Savunmacı sessizlik, kişisel zarar görme korkusuna dayanır. İşini kaybetme, terfi fırsatlarını kaçırma, yöneticinin tepkisini çekme, çalışma arkadaşlarıyla ilişkilerin bozulması veya performans değerlendirmesinde olumsuz sonuç yaşama korkuları bu tür sessizliğin temel kaynaklarıdır. Kish-Gephart ve arkadaşları (2009), işyerinde korkunun çalışanların konuşmama kararlarında önemli bir rol oynadığını belirtmektedir. Özellikle hiyerarşik ve cezalandırıcı yönetim ortamlarında savunmacı sessizliğin güçlenmesi beklenmektedir.
- Korumacı / Prososyal sessizlik, çalışanın başkalarını veya örgütü koruma amacıyla bazı bilgileri paylaşmamayı seçmesidir. Bu sessizlik biçimi, diğer türlerden farklı olarak tamamen olumsuz bir güdüye dayanmaz. Örneğin çalışan, çalışma arkadaşının küçük bir hatasını herkesin içinde dile getirmek yerine doğrudan kişiyle konuşmayı seçebilir. Bununla birlikte prososyal sessizliğin de sınırları vardır. Örgütün güvenliği, etik sorumluluklar veya ciddi hatalar söz konusu olduğunda "örgütü koruma" gerekçesiyle bilgi saklamak, uzun vadede daha büyük zararlara yol açabilir (Van Dyne vd., 2003).

Örgütsel sessizlikte bu üç temel sessizlik türleri ile birlikte bazı araştırmacıların yapmış oldukları çalışmalar neticesinde *taktiksel, refleksif, yapısal, fırsatçı-faydacı* ve son olarak *sapkın sessizlik türleri* literatürde yerini almıştır (Kostiuk ,2012; Bowen ve Blackmon, 2003; Knoll ve van Dick, 2013; Brinsfield, 2013). Taktiksel sessizlikte kişisel çıkarlar ön planda olup bunun için sessiz kalma tercih edilirirken refleksif sessizlikte düşünmeden, alışkanlık gereği

sessiz kalınır; yapısal sessizlikte örgüt içi iletişim bürokratik yapısı gereği zaten engellenmiş olduğundan sessiz kalınırken fırsatçı-faydacı sessizlikte ise sessizliğin tamamen bir çıkar doğrultusunda gerçekleşmesi olarak ifade edilmiştir. Sapkın sessizlikte ise örgütün bilerek zarara uğraması adına sessiz kalma eyleminin gerçekleşmesi söz konusudur. Örgütsel sessizlik türlerine bakıldığında her birinin örgüt kültüründen kaynaklandığını söylemek mümkündür zira örgütün yapısı, yönetim ve çalışanların anlayışı, örgüt içi iletişimde son derece önemli ve en etkileyen unsurlar arasında yer almaktadır.

Örgütsel Sessizliğin Nedenleri

Örgütsel Sessizliğin birçok nedeni bulunmaktadır. Aynı örgütteki yöneticilerle çalışanlar arasında dahi değişebilecek bu nedenler elbette kişiden kişiye değişmekle birlikte genel kabul görmüş nedenler şu şekilde sıralanmaktadır (Edmondson, 1999; Morrison ve Milliken, 2000; Detert ve Burris, 2007; Tangirala ve Ramanujam, 2008):

- Yönetici davranışları ve liderlik,
- Psikolojik güvenlik,
- Örgütsel adalet ve prosedürler
- Güç mesafesi ve örgüt kültürü
- Kariyer ve ilişki kaygıları.

Örgütsel sessizliğin nedenleri yönetim anlayışı ve örgüt kültürü ile ilişikili olmakla beraber avantaj ve dezavantajları da yine yönetim anlayışı ve örgüt kültürü ile ilişkilidir. Konuyla ilgili kaynak taraması (Edmondson,1999; Morrison ve Milliken, 2000; Eagly & Johannesen-Schmidt, 2001; Vakola ve Bouradas, 2005; Doğan ve Kır, 2018; Bozdoğan, 2021; Çakır, vd., 2021; Karademir, 2021; Doğan, 2022; Demirkaya, vd., 2023) yapılmış olup özet halinde avantaj ve dezavantajlarını şu şekilde sıralamak mümkündür; Avantajları:

- Prososyal Sessizlik (Örgüt Yararına Sessizlik),
- Çatışmaların Önlenir,
- Sosyal İlişkilerin Korunur,
- Zaman ve Kaynak Tasarrufu Sağlanır,
- Stratejik Bekleyiş ve Savunmacı Sessizlik.

Örgütsel sessizliğin dezavantajlarına bakıldığında ise üç temel başlıkta değerlendirilmiş ve özet halinde Tablo 1'de verilmiştir:

Tablo.1 Örgütsel Sessizliğin Dezavantajları

Kurumsal Dezavantajlar	**Çalışanlar Üzerinde Dezavantajlar**	**Kültürel ve İlişkisel Dezavantajlar**
İnovasyon ve Yaratıcılığın Durması	Düşük İş Tatmini ve Bağlılık	Güven Ortamının Yok Olması
Hataların ve Risklerin Gizli Kalması	Stres, Tükenmişlik ve Psikolojik Yıpranma	Sinerji ve Takım Çalışmasının Bozulması

Karar Kalitesinin Düşmesi	Yüksek İşgücü Devri (İstifa Oranlarında Artış)	
Performans ve Verimlilik Kaybı		

Tablo 1 incelendiğinde örgütsel sessizliğin kurumsal ve çalışanlar ile kültürel ve ilişkisel dezavantajlar olmak üzere üç farklı başlıkta dezavantajlarından bahsedilmesi mümkündür. Görüldüğü üzere sessiz kalma davranışı hem bireyi hem de kurumu olumsuz etkilediği görülmektedir.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Bu çalışma, kadın ve erkek yöneticilerinin örgütsel sessizlik konusuna bakış açılarını literatür temelli olarak inceleyen kavramsal bir çalışmadır. Araştırmanın temel amacı, örgütsel sessizliğin anlamını açıklamak, temel türlerini ve özelliklerini ortaya koymak, sessizliğin ortaya çıkmasına neden olan örgütsel ve bireysel faktörleri değerlendirmek ve kadın–erkek yönetici perspektiflerinin hangi koşullarda farklılaşabileceğini tartışmaktır. Çalışma aynı zamanda örgütsel sessizliğin örgütler bakımından olası avantajlarını ve dezavantajlarını birlikte ele alarak, sessizliğin her durumda olumlu veya olumsuz kabul edilmesinin neden sorunlu olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Yöntem olarak nitel ve kavramsal literatür taraması kullanılmıştır. Konuyla ilgili temel kuramsal çalışmalar ile örgütsel sessizlik, çalışan sesi, psikolojik güvenlik, liderlik, cinsiyet ve yönetim ilişkisini inceleyen güncel çalışmalar birlikte değerlendirilmiştir. Kaynak seçiminde örgütsel sessizlik alanının kurucu çalışmaları ile son dönem literatür değerlendirmelerine öncelik verilmeye çalışılmıştır.

Kadın ve Erkek Yöneticilerin Sessizliğe Bakış Açısı

Kadın ve erkek yöneticilerin örgütsel sessizliğe bakışını incelemek için öncelikle “yönetici” ve “çalışan” rollerinin ayrıştırılması gerekir. Bir kadın yönetici, aynı zamanda çalışanların üstü konumunda olduğu için örgütsel sessizliği azaltan veya artıran bir güç kaynağıdır. Benzer biçimde erkek yönetici de yalnızca sessizliğin gözlemcisi değil, örgütte konuşmanın güvenli olup olmadığını belirleyen aktörlerden biridir. Dolayısıyla cinsiyetin etkisi, yöneticinin sahip olduğu resmi otorite, örgüt kültürü ve liderlik davranışıyla birlikte değerlendirilmelidir. Çalışmanın önemli bir sonucu, kadın ve erkekler arasında örgütsel sessizlik bakımından mutlak bir ayrım olmadığını göstermesidir. Tulunay Ateş ve Önder’in (2019) meta-analizinde cinsiyetin genel etkisi çok zayıf bulunmuş, ancak kadınların erkeklere göre biraz daha fazla sessizlik yaşadığı görülmüştür. Bu sonucu destekleyen bir diğer çalışma da Özdemir ve Sarıoğlu Uğur’a (2013) aittir. İlgili çalışmada kadınların erkeklerden daha sessiz olduğu yönünde bulguya erişmişlerdir Çakır, vd., (2021) meta-analizi de çalışanların cinsiyetine göre anlamlı bir farklılık saptamamış; buna karşılık yöneticilik statüsünün daha belirgin bir fark yarattığını ortaya koymuştur. Bu sonuçlardan yola çıkılarak cinsiyetin tek başına belirleyici olmadığı söylenebilir. Bununla birlikte kadın yöneticilerin sessizlik konusuna bakışında, toplumsal cinsiyet deneyimlerinin bazı durumlarda etkili olabileceği düşünülebilir.

Kariyerlerinde cam tavan, stereotipik beklentiler veya "fazla sert" görünme kaygısı yaşamış kadın yöneticiler, çalışanların seslerini kullanmasının önemini daha güçlü biçimde fark edebilirler. Öte yandan kadın yöneticiler de örgütsel normlara uyum sağlayarak otoriter ve kapalı yönetim biçimlerini benimseyebilirler. Dolayısıyla kadın yönetici olmak otomatik olarak daha katılımcı yönetici olmak anlamına gelmez. Bununla birlikte kadın yöneticilerin örgütsel sessizliğe ilişkin olası bakış açıları üç düzeyde tartışılabilir:

İlk olarak, kadın yöneticiler kendi kariyer deneyimleri nedeniyle çalışanların konuşmama gerekçelerine karşı daha duyarlı olabilirler.

İkinci olarak, kadınların örgütsel iletişimde ilişki ve etkileşim boyutuna daha fazla önem verdiği yönündeki stereotipler, kadın yöneticilerin açık iletişim ve dinleme davranışlarını artırabilir; ancak bunun evrensel bir cinsiyet özelliği olmadığı özellikle vurgulanmalıdır.

Üçüncü olarak, kadın yöneticiler de statülerini koruma baskısı altında sessizliği teşvik eden örgütsel normları yeniden üretebilirler. Bu nedenle yönetici cinsiyetinden ziyade yöneticinin davranış kalıbı ve örgütsel koşullar ölçülmelidir.

Erkek yöneticiler bakımından da benzer biçimde genelleme yapmak doğru değildir. Erkek yöneticiler arasında demokratik, katılımcı, koçluk temelli ve yüksek psikolojik güvenlik yaratan liderlik davranışları sergileyen çok sayıda yönetici bulunmaktadır. Buna karşılık geleneksel erkeklik normlarının güç, kontrol, kesinlik ve hata kabul etmeme ile ilişkilendirildiği örgütsel bağlamlarda bazı erkek yöneticiler eleştirel görüşleri tehdit olarak algılayabilir. Buradaki belirleyici unsur biyolojik cinsiyetten çok, yöneticinin liderlik anlayışı ve örgütsel normlarla kurduğu ilişkidir. Ayrıca erkek yöneticilerin örgütsel sessizliğe ilişkin bakışları da homojen değildir; bazı erkek yöneticiler sessizliği düzen, disiplin ve hızlı karar alma ile ilişkilendirebilirken, bazıları sessizliği örgütsel risk göstergesi olarak değerlendirebilir. Kısaca yöneticilerin cinsiyeti ne olursa olsun sessizliği bastırılması gereken bir davranıştan ziyade, örgütsel bilgi akışının niteliğini gösteren bir sinyal olarak ele almaları gerektiği bulgusuna ulaşılmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Örgütsel sessizlik, modern örgütlerde yönetimin görünmeyen fakat stratejik açıdan önemli sorunlarından biridir. Çalışanların sessizliği, örgütte hiçbir problem olmadığı anlamına gelmediği gibi, her sessizlik davranışı da örgüt için zararlı değildir. Sessizliğin anlamı, çalışanın motivasyonu, yöneticinin tutumu ve örgütsel bağlam birlikte değerlendirilerek anlaşılabilir. Bu nedenle örgütsel sessizlik kavramı, basit bir "konuşmama" davranışından daha geniş bir sosyal ve yönetsel süreç olarak ele alınmalıdır.

Kadın ve erkek yöneticilerin örgütsel sessizliğe bakış açıları açısından literatür, cinsiyet temelli kesin sonuçlardan çok bağlamsal açıklamaları desteklemektedir. Cinsiyetin doğrudan etkisi genel olarak zayıf olmakla birlikte bazı araştırmalarda kadın çalışanların sessizlik düzeylerinin erkeklerden daha yüksek olduğu görülmektedir. Buna karşın yönetici statüsü, liderlik davranışı, psikolojik güvenlik, adalet iklimi ve örgütsel kültür daha güçlü açıklayıcılar olabilir.

Dolayısıyla yöneticinin kadın veya erkek olması tek başına sessizlik iklimini belirlememektedir. Bununla birlikte toplumsal cinsiyetin tamamen göz ardı edilmesi de doğru değildir. Kadın ve erkek yöneticiler farklı kariyer deneyimleri, rol beklentileri ve güç ilişkileriyle karşılaşabilir. Bu deneyimler, çalışanların sesini nasıl değerlendirdiklerini ve hangi iletişim biçimlerini tercih ettiklerini etkileyebilir. Ancak bu etkilerin ortaya çıkışı, örgüt kültürü ve liderlik davranışları tarafından şekillendirilir. Bu nedenle gelecekteki araştırmaların yalnızca "kadın–erkek farkı" aramak yerine, cinsiyet ile liderlik tarzı, psikolojik güvenlik, güç mesafesi, örgütsel adalet ve sektör özellikleri arasındaki etkileşimleri incelemesi gerekmektedir.

Sonuç olarak başarılı bir firma yöneticisinin temel görevi, örgütte herkesin konuşmasını sağlamak değil; önemli bilgi, risk, hata ve önerilerin güvenli biçimde ortaya çıkmasını sağlayacak koşulları oluşturmaktır. Yönetici, sessizliği memnuniyet göstergesi olarak değil, açıklanması gereken bir örgütsel sinyal olarak gördüğünde karar kalitesi yükselir. Kadın ve erkek yöneticiler için ortak hedef; psikolojik güvenliği destekleyen, adil, açık, dinleyen ve öğrenmeye dayalı bir örgüt kültürü oluşturmaktır. Böyle bir kültürde sessizlik zorunluluktan değil, bilinçli ve etik bir iletişim tercihi olduğunda değer taşır; korku, umutsuzluk veya cezalandırılma beklentisinden kaynaklanan sessizlik ise yönetim açısından erken müdahale edilmesi gereken bir risk göstergesidir.

Örgütsel sessizlikle ilgili öneriler ise şu şekilde özetlenmiştir:

- Gelecek araştırmalarda yapay zekâ destekli iletişim, anonim dijital geri bildirim sistemleri ve uzaktan çalışma gibi yeni örgütsel iletişim biçimlerinin dikkate alınması son derece önemlidir zira çalışanların yöneticilerle yüz yüze daha az etkileşime girdiği hibrit çalışma ortamlarında sessizliğin biçimi değişebilir. Dijital toplantılarda konuşmama, yazılı kanallarda görüş bildirmeme veya anonim sistemleri kullanmama gibi davranışların örgütsel sessizlikle nasıl ilişkili olduğu yeni araştırma alanları oluşturmaktadır.
- Aynı örgütlerin belirli aralıklarla izlenmesi, sessizlik ikliminin nasıl oluştuğunu ve yönetim değişikliklerinin bu iklimi nasıl dönüştürdüğünü göstermeye yardımcı olacaktır.
- Kültürlerarası araştırmalar gereklidir. Güç mesafesi, toplulukçuluk-bireycilik, belirsizlikten kaçınma ve toplumsal cinsiyet normları gibi kültürel özellikler, çalışanların yöneticilere karşı konuşma davranışlarını etkileyebilir. Aynı yönetim davranışı farklı ülkelerde farklı biçimde yorumlanabilir. Bu nedenle Türkiye'deki firma yöneticilerinin bakış açılarının Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika'daki yöneticilerle karşılaştırılması, cinsiyet ve sessizlik arasındaki ilişkinin kültürel boyutunu aydınlatabilir.
- Sektörler arasında karşılaştırma yapılması önemlidir. Üretim, sağlık, eğitim, finans, turizm, bilişim ve kamu hizmetlerinde sessizliğin maliyeti ve anlamı aynı değildir. Hata maliyetinin yüksek olduğu sağlık veya enerji sektörlerinde sessizlik

doğrudan güvenlik riski yaratabilirken, yaratıcı endüstrilerde sessizlik daha çok yenilikçilik ve fikir paylaşımı boyutunda önem kazanabilir. Kadın ve erkek yöneticilerin sessizlik konusundaki değerlendirmelerinin sektörün risk düzeyine göre farklılaşıp farklılaşmadığı ayrıca incelenmelidir.

- Nitel araştırmaların artırılması gerekmektedir. Örgütsel sessizlik çoğu zaman korku, kariyer kaygısı, ilişkiyi koruma veya umutsuzluk gibi doğrudan gözlenemeyen güdüler içerdiğinden, yalnızca Likert tipi ölçeklerle bu sürecin bütün boyutlarını yakalamak güçtür. Derinlemesine görüşmeler, odak grup çalışmaları ve kritik olay tekniği kullanılarak yöneticilerin hangi durumlarda sessizliği olumlu, hangi durumlarda riskli gördükleri ayrıntılı biçimde incelenebilir.
- Gelecekteki çalışmaların yönetici perspektifi ile çalışan perspektifini aynı araştırma modelinde birleştirmesi yararlı olacaktır. Çünkü yönetici kendisini açık iletişime sahip olarak değerlendirirken çalışanlar yöneticiyi ulaşılması güç veya cezalandırıcı olarak algılayabilir. Bu tür algı farklılıkları örgütsel sessizliğin görünmeyen boyutunu ortaya çıkarabilir. Bu nedenle çift taraflı veri toplama, yani aynı ekipte hem yöneticilerden hem çalışanlardan veri alınması, literatüre daha güçlü kanıt sağlayacaktır.
- Kadın ve erkek yöneticiler için sessizlik ölçülebilir bir örgütsel gösterge olarak ele alınmalıdır. Çalışanların toplantılarda konuşma oranı, öneri sistemlerinin kullanımı, anonim geri bildirimler, etik bildirimler, çalışan devir oranları ve yöneticilere doğrudan ulaşabilme düzeyi birlikte değerlendirilmelidir. Tek başına çalışan memnuniyeti anketleri yeterli değildir; çünkü sessiz çalışan kişi memnuniyetsizliğini de ifade etmeyebilir.
- Yöneticiler "açık kapı" politikasını davranışla desteklemelidir. Bir yöneticinin "fikirlerinizi söyleyin" demesi, çalışanların gerçekten konuşacağı anlamına gelmez. Yönetici eleştirel bir görüş geldiğinde savunmaya geçiyor, konuşanı susturuyor veya görüşü nedeniyle çalışanı cezalandırıyorsa örgütte sözlü olarak açıklık, fiilen ise sessizlik oluşur. Detert ve Burris (2007) yönetsel açıklık ile çalışan sesi arasındaki ilişkinin bu açıdan önemini ortaya koymaktadır.
- Kadın ve erkek yöneticilerin sessizliğin nedenlerini cinsiyet stereotipleriyle açıklamaktan kaçınmalıdır. Örneğin "kadın çalışanlar çekingen", "erkek çalışanlar daha rahat konuşur" gibi varsayımlar yöneticinin gerçek problemi görmesini engelleyebilir. Bunun yerine "Bu çalışan neden konuşmuyor?", "Hangi konuda konuşmuyor?", "Kime karşı konuşmuyor?" ve "Daha önce konuştuğunda ne oldu?" soruları sorulmalıdır.
- Yöneticiler anonim ve doğrudan iletişim kanallarını birlikte kullanmalıdır. Anonim kanallar savunmacı sessizliği azaltabilir; ancak yalnızca anonim kanallara güvenmek örgütte doğrudan iletişim kültürünün gelişmesini engelleyebilir. Bu nedenle

birebir görüşmeler, düzenli ekip toplantıları, çalışan öneri sistemleri, etik bildirim kanalları ve periyodik iklim araştırmaları birlikte kullanılmalıdır.

KAYNAKÇA

Bozdoğan, S. C. (2021). İşyeri Dışlanmasının Bilgi Paylaşımına Etkisinde Örgütsel Sessizliğin Aracı Rolü. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, *10*(3), 2992-3012.

Bowen, F., & Blackmon, K. (2003). Spirals of silence: The dynamic effects of diversity on organizational voice. *Journal of management Studies*, *40*(6), 1393-1417.

Brinsfield, C. T. (2013). Employee silence motives: Investigation of dimensionality and development of measures. Journal of Organizational Behavior, 34(5), 671–697.

Çakıcı, A. (2007). Örgütlerde sessizlik: Sessizliğin teorik temelleri ve dinamikleri. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16(1), 145–162.

Çakıcı, A. (2008). Örgütlerde sessiz kalınan konular, sessizliğin nedenleri ve algılanan sonuçları üzerine bir araştırma. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17(1), 117–134.

Çakır, Ö., Tanğ, Y., & Gülay, E. (2021). Demografik değişkenler bağlamında çalışanların örgütsel sessizlik algılarının belirlenmesine yönelik bir meta analiz çalışması. Akdeniz İİBF Dergisi, 21(2).

Demirkaya, H., Yıldız, B., Özalçın, S. E., & Öztürk, H. (2023). İnsan kaynaklarında sessizliğin yankıları: Örgütlerde sessiz istifa fenomeninin anatomisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan Kaynakları Yönetimi Dergisi*, *2*(2), 69-88.

Detert, J. R., & Burris, E. R. (2007). Leadership behavior and employee voice: Is the door really open? *Academy of Management Journal*, 50(4), 869–884.

Doğan, E. (2022). Okul yöneticilerinin kullandıkları güç kaynaklarının örgütsel çıktılara etkisinin incelenmesi: Bir meta-analiz çalışması. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *42*(2), 1337-1369.

Doğan, S., & Kır, A. (2018). Örgütsel sessizlik, tükenmişlik sendromu ve çalışan performansı ilişkisi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *11*(4), 1-14.

Eagly, A. H., & Johannesen-Schmidt, M. C. (2001). The leadership styles of women and men. *Journal of Social Issues*, 57(4), 781–797.

Edmondson, A. C. (1999). Psychological safety and learning behavior in work teams. *Administrative Science Quarterly*, 44(2), 350–383.

Karademir, Ö. (2021). Örgütsel Sessizlik: Sessizlik Bir Zorunluluk Mu Yoksa Stratejik Bir Tercih Mi? *Örgütsel Davranış: Şimdi Bu Konular Konuşuluyor*, 350-378.

Kish-Gephart, J. J., Detert, J. R., Treviño, L. K., & Edmondson, A. C. (2009). Silenced by fear: The nature, sources, and consequences of fear at work. *Research in Organizational Behavior*, 29, 163–193.

Knoll, M., & van Dick, R. (2013). Authenticity, employee silence, prohibitive voice, and the moderating effect of organizational identification. *The Journal of Positive Psychology*, 8(4), 346–360.

Kostiuk, D. D. (2012). *Silence: The reasons why people may not communicate*. University of Missouri-Columbia.

Milliken, F. J., Morrison, E. W., & Hewlin, P. F. (2003). An exploratory study of employee silence: Issues that employees don't communicate upward and why. *Journal of Management Studies*, 40(6), 1453–1476.

Morrison, E. W., & Milliken, F. J. (2000). Organizational silence: A barrier to change and development in a pluralistic world. *Academy of Management Review*, 25(4), 706–725.

Özdemir, L., & Sarıoğlu Uğur, S. (2013). Çalışanların örgütsel ses ve sessizlik algılamalarının demografik nitelikler açısından değerlendirilmesi : Kamu ve özel sektörde bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(1), 257–281.

Pinder, C. C., & Harlos, K. P. (2001). Employee silence: Quiescence and acquiescence as responses to perceived injustice. *Research in Personnel and Human Resources Management*, 20, 331–369.

Tangirala, S., & Ramanujam, R. (2008). Employee silence on critical work issues: The cross level effects of procedural justice climate. *Personnel Psychology*, 61(1), 37–68.

Tulunay Ateş, Ö., & Önder, E. (2019). Eğitimcilerin örgütsel sessizliklerinde cinsiyetin ve medenî durumun etkisi : Bir meta analiz çalışması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 34(3), 786–803.

Vakola, M., & Bouradas, D. (2005). Antecedents and consequences of organisational silence: An empirical investigation. *Employee Relations*, 27(5), 441–458.

Van Dyne, L., Ang, S., & Botero, I. C. (2003). Conceptualizing employee silence and employee voice as multidimensional constructs. *Journal of Management Studies*, 40(6), 1359–1392.

ÖRGÜTLERDE ESKİ BİR DAVRANIŞ - YENİ BİR KAVRAM: OFİS DÜKÜ

AN OLD BEHAVIOR IN ORGANIZATIONS - A NEW CONCEPT: THE OFFICE DUKE

Sevtap SARIOĞLU UĞUR
Doç.Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Hafik Kamer Örnek Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Anabilim Dalı
Doç.Dr., Sivas Cumhuriyet University, Hafik Kamer Örnek Vocational School, Department of Management and Organization
ORCID ID: 0000-0002-7872-1110

ÖZET

Modern işletmeler, teorik olarak rasyonel ve kurallara dayalı yapılardır. Organizasyon şemaları, görev tanımları, performans sistemleri, yetki sınırları, prosedürler ve insan kaynakları politikaları işletmenin nasıl çalışması gerektiğini belirlemektedir. Bununla birlikte gerçek örgütsel yaşam yalnızca biçimsel düzenlemeler tarafından belirlenmemektedir. Çalışanların birbirleriyle kurdukları ilişkiler, yöneticilerin sahip olduğu informel güç, bilgiye erişim, kişisel güven ilişkileri, örgütsel politikalar ve kaynakların kontrolü de işletmelerin gerçek işleyişini şekillendirmektedir. Bu durum özellikle örgüt içerisindeki belirli bir yöneticinin veya birimin zamanla kendi güç alanını oluşturması hâlinde daha belirgin hâle gelmektedir. Örneğin bir bölüm yöneticisi, kendisine verilen resmî yetkinin ötesine geçerek işe alma, terfi, ödüllendirme, bilgi paylaşımı, görev dağılımı ve çalışanların kariyerleri üzerinde belirleyici hâle gelebilmektedir. Daha ileri aşamada çalışanlar kurumun genel politikalarından çok söz konusu yöneticinin beklentilerini dikkate almaya başlayabilmektedir. Bu söz konusu olgu **"ofis dükü"** kavramıyla açıklanmaktadır. Ofis dükü; *örgüt içindeki formel yetki alanını informal güç, kişisel sadakat ilişkileri, bilgi kontrolü ve kaynak dağıtma kapasitesiyle genişleten ve kendi ofisini, departmanını veya çalışma alanını örgütün bütünü içinde görece özerk bir güç alanına dönüştüren örgütsel bir aktör* olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmanın amacı literatürde henüz yerini almayan ancak sosyal medyada dile getirilen ve esasen yıllardır hayatımızda yeri olan bu yeni kavramı literatüre kazandırmaktır. Bununla birlikte çalışmada ofis dükü kavramının tarihsel gelişimi, olumlu ve olumsuz yanları, Türkiye'deki görünümü gibi genel konulara yer verilmiş ve çeşitli öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel davranış, ofis dükü, insan kaynakları.

ABSTRACT

Modern enterprises are theoretically rational, rule-based structures. Organizational charts, job descriptions, performance systems, limits of authority, procedures, and human resources policies dictate how the enterprise ought to function. However, actual organizational life is not defined solely by formal arrangements. Relationships among employees, the informal power held by managers, access to information, personal bonds of trust, organizational politics, and the control of resources also shape the actual functioning of enterprises. This situation becomes particularly pronounced when a specific manager or unit within the organization establishes its own sphere of power over time. For instance, a department manager may transcend their official

authority to become a decisive influence on hiring, promotions, rewards, information sharing, task allocation, and employee career paths. At a further stage, employees may begin to prioritize the expectations of that specific manager over the organization's general policies. This phenomenon is explained by the concept of the **"office duke."** The office duke is *an organizational actor who expands their formal scope of authority through informal power, personal loyalty ties, information control, and the capacity to allocate resources, thereby transforming their office, department, or workspace into a relatively autonomous power base within the organization as a whole.* The aim of this study is to introduce this new concept which has not yet appeared in academic literature but is frequently discussed on social media and has long been a part of our lives into the scholarly literature. In addition, the study addresses general topics such as the historical development of the concept of "office duke" its positive and negative aspects, and its manifestation in Turkey, and puts forward various recommendations.
Keywords: Organizational behaviour, the office duke, human resource.

GİRİŞ

Çalışma hayatına bakıldığında teknolojik gelişmeler karşısında iş yükünün bir o kadar hafiflemesine tanık olurken bir yandan insan kaynaklarının mevcudiyeti çalışanların örgüt içerisindeki davranış ve tutumları o iş yerinin yükünü artırmaya başlı başına etken olabilmektedir. Nitekim çalışanların her birinin sahip olduğu kişilik özellikleri o iş çin yetkinliklerinin önüne geçebilmektedir. Son derece profesyonel bir iş ortamında dahi yöneticinin çalışanlara karşı kurmuş olduğu formel ya da informel ileşitim, yöneticinin çalışanlar tarafından çok iyi ya da çok kötü olarak anılmasına başlı başına bir etkendir. Aynı durum hiyerarşi farketmeksizin tüm çalışanlar için de geçerlidir. Öyle ki bazen yöneticinin vermediği bir yetki ya da sorumluluğu aynı pozisyondaki bir iş arkadaşından alan çalışan bunu bir görev bilerek, huzursuzluk çıkmasını istemediğinden veya kişiyi çok sevdiğinden o işi yapmaktadır. Bu doğrultuda çalışma hayatında esasen işin kendisi ve zorluklarının yanı sıra bir de çalışanların birbirlerine olan davranışı ile karşı karşıya kalınmaktadır. Bu örgütsel davranışlardan ya da örgüt pozisyonlarının en yenisi diyebileceğimiz bir kavram da "**ofis dükü"** olarak telafuz edilemeye başlanmış ve özellikle sosyal medyada "haylayt.tr" kullanıcı adı ile İnstagram'da yer alan bir *iş yaşamı, popüler kültür ve güncel trendler üzerine içerikler üreten yeni nesil bir dijital yayıncılık ve medya platformu* aracılığı ile 2026'nın başlarında duyurulmuş ve konuyla ilgili birkaç belirleyici özellik hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Bu doğrultuda çalışma, bu yeni kavramı bilimsel olarak literatüre kazandırmayı hedeflemektedir. Konuya dair bilimsel olarak inceleme gereği duyulmuş ve alanyazına katkı sağlayacağı düşünülerek bu konunun örgütsel davranış konuları arasına girmeyi hak ettiği gerçeği ile araştırma yapılmıştır. Bu doğrultuda gerek yerel gerek yabancı veritabanları (Tübitak-Ulakbim-Dergipark-GoogleAkademik-ScienceDirect) incelendiğinde bu konuya dair yapılmış herhangi bilimsel bir çalışmaya rastlanmamış ancak sosyal platformlarda yer aldığı bulgusuna ulaşılmıştır. Bununla

birlikte ofis dükü her ne kadar örgütsel bir kavram olarak yeni sayılsa da özelliklerine bakıldığında aslında hayatımızda zaten varolan ancak bir türlü adlandırılmayan davranışlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki ofis dükü kavramının teorik kökleri esasen feodalizmde bulunmaktadır. Feodal sistemde siyasal ve ekonomik güç tek bir merkezde toplanmamış; farklı lordlar, senyörler ve yerel güç sahipleri kendi bölgelerinde belirli yetkilere sahip olmuşlardır. Weber'in patrimonyal ve feodal otorite analizleri, otoritenin kişisel ilişkilere dayanabileceğini göstermektedir (Weber, 1978). Feodal yapının temel özelliği, soyut ve evrensel kurallardan ziyade statü, bağlılık ve kişisel ilişkilere dayalı bir yönetim mantığının güçlü olmasıdır. Ancak modern bürokrasinin ortaya çıkması kişisel gücü tamamen ortadan kaldırmamıştır. Tam tersine, modern örgütlerde formel ve informal yapılar birlikte varlığını sürdürmektedir. Fayolcu yönetim yaklaşımı ise hiyerarşi, emir-komuta ve koordinasyon ilkelerini sistemleştirmiştir. Böylece modern işletmenin temel modeli oluşmuştur. Ancak büyük örgütlerin büyümesi, bütün kararların merkezî olarak alınmasını zorlaştırmıştır. Bu nedenle yetki devri kaçınılmaz hâle gelmiştir. İşte "ofis dükü" açısından kritik kırılma noktası burada ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın temel sorusu; *modern işletmelerde bazı yöneticilerin veya örgütsel aktörlerin kendi çalışma alanlarını kişisel güç alanlarına dönüştürmeleri nasıl açıklanabilir ve bu durum örgütler açısından hangi sonuçları doğurur?* olarak kurulmuştur. Böylelikle çalışmada ofis dükü kavramı ile ilgili kavramsal bir çerçeve çizilerek tarihsel gelişimi ve Türkiye'deki görünürlüğü ele alınarak çeşitli öneriler geliştirilmiştir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

İş hayatına adım atılan ilk günden emekliliğe geçen süre içerisinde şüphesiz çalışanlar kendi ailelerinden daha çok iş arkadaşlarını görmekte ve onların iyi-kötü davranışlarına maruz kalmaktadır. Kimi zaman iş hayatında sadece zorunlu selamlaşmanın ötesine geçmezken kimi zaman da bir şans olarak görülen ve özel hayatta dahi görüşmeye devam eden ve son derece samimi ilişkiler (informel) içerisinde olunabilmektedir. Örgütsel açıdan ele alındığında ise çalışma hayatında bu ilişkiler, kişilerin davranışları ile açıklanabilmekte ve her çalışanın belli bir kişilik özelliğine sahip olması sebebi ile bir konu veya olayda insanların çoğu farklı farklı tepkiler verebilmektedir. Böylelikle çalışanlar arasındaki iletişim ve davranış boyutları da buna göre şekillenmektedir. Bununla birlikte çalışma hayatında çoğu kez baskın karakterlerin davranışları o örgüte hâkim olabilirken çalışanın istek ve terichlerinden ziyade bu tarz kişilerin istek ve ihtiyaçlarına yönelik olarak davranışların kabul görmesi de kaçınılmaz olmaktadır. İşte örgütlerde bir yöneticinin veya yönetici olmasa da bir çalışanın baskın davranışlarına yönelik olarak o kişilerin her dediğinin olması emir yetki zincirinden ziyade, bireysel özelliklerine duyulan sevgi, saygı ya da korku dolayısı iledir. Esasen iş hayatının varlığından itibaren bu tarz kişilik özelliklerine sahip çalışanların varlığı bilinse de örgütsel açıdan henüz bir isimle adlandırılmamış ya da herhangi bir davranış kuramı olarak literatürde yerini almamışken 2026 yılı Şubat ayında "haylayt.tr" kullanıcı adı ile İnstagram'da yer alan bir *iş yaşamı, popüler kültür ve güncel trendler üzerine içerikler üreten yeni nesil bir dijital yayıncılık ve medya*

platformunun bu konuyu kamuoyuna duyurduğu görülmüştür (https://www.instagram.com, 2026). Bu paylaşımda ofis dükü hakkında yer alan özellikler maddeler halinde sıralanmıştır:

- Makam-mevki, beyaz yaka-mavi yaka fark etmeksizin işini hobi olarak yapar gibi olur; herkesin yöneticisiymiş gibi davranır,
- "Sen bana hatırlatıver" cümlesini sürekli kullanır,
- Mesaide ya da bir toplantı ortasında "daha önemli bir işinin olduğunu" söyleyerek ayrılır,
- e-postayı ilk kendi atıp cevap aldığında da geri dönüş yapmaz hatta "yoğunluktan atlamışım" ifadesini kullanır,
- İşi küçümseyerek bütçeyi aşağı doğru çeker hatta ilgili iş için ücretsiz yaptırabilmenin yollarını arar,
- Toplantı esnasında sürekli farklı şeylerle meşgul olup "kaçırdım üzerinden tekrar geçebilir miyiz?" tavrını takınır,
- Toplantı davetini son anda iptal eder,
- Her öğle yemeğini kendisini göstereceği meşhur bir yerde yemekten çekinmez,
- Mevzu her ne olursa olsun çok fazla uzatmaz.

İş hayatında, yukarıdaki özelliklere sahip çalışan biri ya da birileri için artık *ofis dükü* ya da *ofis düşesi* kavramının kullanılması sosyal medya ve bilimsel birkaç çalışma neticesinde kaçınılmaz olacaktır. Zira ilgili maddeleri okurken mutlaka aklımızdan geçen bir ya da birkaç çalışan mutlaka geçmiştir. Hatta kimbilir çalıştığınız örgütün ofis dükü belki de siz olabilirsiniz!

Örgüt içindeki insan davranışlarının incelenmesi (Özkalp, 2003) olarak ifade edilen örgütsel davranış bilimi için de örgüt dükü ifadesi için her ne kadar eski davranış örüntülerinden yola çıkılsa da yeni bir davranışsal kavram olarak hayatımıza girmiştir diyebiliriz. Bu özelliklerden yola çıkılarak ofis dükü kavramının tanımı; ***örgüt içindeki formel yetki alanını informel güç, kişisel sadakat ilişkileri, bilgi kontrolü ve kaynak dağıtma kapasitesiyle genişleten ve kendi ofisini, departmanını veya çalışma alanını örgütün bütünü içinde görece özerk bir güç alanına dönüştüren örgütsel aktör*** olarak tanımlamak mümkündür**.** Örgütsel davranış, örgütün verimliliğini amaçlayan birey, grup ya da yapıların örgüt içindeki davranışlara etkisini araştırdığı (Robbins & Judge, 2012) gerçeği ile bu yeni kavramın da mutlak suretle bilimsel açıdan geçerliliğinin olup olmadığı yönünde çalışmalarla desteklenerek literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Ofis dükü kavramı tarihsel açıdan değerlendirildiğinde ise metaforik kökeni Orta Çağ Avrupa'sındaki feodal sistemdir denilebilir zira feodal düzende siyasi, ekonomik ve sosyal güç merkezî bir otoritede tamamen toplanmamış; farklı yerel güç sahipleri belirli alanlarda geniş yetkilere sahip olmuşlardır. Vassallık ilişkilerinde kişisel sadakat, hizmet ve koruma önemli unsurlar olmuştur (Ganshof, 1952; Strayer, 1952). Weber'in (1978) otorite tipolojisi açısından bakıldığında da geleneksel ve patrimonyal otorite biçimlerinde kişisel ilişkilerin ve yöneticinin şahsının önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Bürokrasi modeli ise modern örgütün rasyonel-

yasal otorite temelinde nasıl çalışabileceğini açıklamıştır. Örgütlerin büyümesiyle birlikte merkezî yönetimin her kararı kendisinin alması mümkün olmamıştır. Bu nedenle yetki devri ortaya çıkmıştır. Yetki devri ise ofis dükalığı açısından kritik bir noktadır. Çünkü yetkiyle birlikte; bilgi, bütçe, insan kaynağı, karar hakkı, müşteri ilişkileri de belirli yöneticilerin kontrolüne geçebilmektedir. Donleavy (2009), "The Office as Workplace Fief" çalışmasıyla ofisin kendisini feodal bir alan olarak değerlendirmeyi önermiştir. Çalışmanın temel iddiası, ofisin yalnızca üretimin gerçekleştiği fiziksel bir mekân değil, aynı zamanda güç ve statünün görünür hâle geldiği bir alan olduğudur. Donleavy'nin yaklaşımı bu konu için önemlidir çünkü ofis büyüklüğü, ofisin konumu, kişisel çalışma alanı ve ofise erişim gibi görünüşte fiziksel unsurların aslında statü ve güç ilişkilerini temsil edebileceğini ileri sürmektedir. Bu açıdan ofis, modern örgüt içerisindeki bir tür sembolik iktidar alanıdır. Boisot ve Child (1988), "The Iron Law of Fiefs" adlı çalışmalarında modern bürokratik örgütlerde yerel güç alanlarının nasıl ortaya çıkabileceğini incelemişlerdir. Yazarların yaklaşımında *fief*, bürokratik yapıdan farklı olarak daha kişisel ilişkiler, paylaşılmış değerler, hiyerarşik fakat kişiselleşmiş güç ve kodlanmamış bilgi ile karakterize edilen bir yapıdır. Bu yapı özellikle yetkinin yerelleştirilmesi ve bilginin belirli kişilerin kontrolünde bulunması hâlinde güçlenebilmektedir. Bu yaklaşım ofis dükü açısından oldukça açıklayıcıdır zira ofis dükü de kendi alanında "bilgi - insan - kaynak - ilişki ve otorite" kombinasyonunu kontrol ederek kişisel güç alanı oluşturmaktadır.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Bu çalışmanın amacı özellikle örgütsel davranış bilimine yönelik olarak yeni bir kavram olan ofis dükünün literatürde yerini almasını sağlamaktır. Bu doğrultuda çalışma, nitel yöntemlerden biri olan literatür taraması ve kavramsal bir analiz yöntemi ile ele alınmıştır. Araştırmaya konu ofis dükü (düşesi) kavramı, ifadenin geçmiş olduğu sosyal platform ve literatür taranarak ortaya çıkan sonuç ve bulgulardan derlenen kavramsal bir çalışma kapsamındadır. Çalışma, Instagram platformunda haylayt.tr adlı kullanıcının paylaşımından yola çıkılarak araştırma konusu haline getirilmiştir. Nitekim bu paylaşımda (https://www.instagram.com, 2026), ofis dükü kavramı ve özelliklerinden bahsedilerek örgütsel açıdan yeni bir pozisyon varlığından bahsedilmiştir. Herhangi yerli-yabancı bilimsel bir çalışmanın yapılıp yapılmadığına dair bir araştırma yapılmış ve Tübitak, Ulakbim, Dergipark, Google Akademik, ScienceDirect veritabanları taranmış ancak herhangi bir akademik çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak çalışmaya konu olan ofis dükü kavramı ile ilgili araştırma yapılırken bu kavramla ilişkilendirilen mevcut farklı örgütsel davranış kavramları konunun aydınlatılmaya çalışılmasında katkı sağlamıştır. Şöyle ki ofis düküne zemin hazırlayan davranışlar arasında *mobbing* (Koru Uzkurt, 2025); *sessizlik* (Morrison&Milliken, 2000); *paternalist liderlik* (Sağbaş ve Kuz'un 2022); *güç mesafesi* (Hofstede, 2001); *kayırmacılık ve liyakat sorunu* (Özbek vd., 2026) gibi kavramlar bulunmaktadır.

Örgüt dinamiği ve örgüt yapısı birbirinden kopuk ve bağımsız unsurlar değildir; örgütün yapısı, politikaları, stratejisi aynı zamanda birey ve grup düzeyindeki davranışları ve dinamikleri de

etkilerken örgüt dinamiğini oluşturan sosyal unsurlar da yapıyı ve işleyişi etkilemektedir (Kesken, 2026). Çalışanların birbirleriyle kurdukları ilişkiler, yöneticilerin sahip olduğu informal güç, bilgiye erişim, kişisel güven ilişkileri, örgütsel politikalar ve kaynakların kontrolü de işletmelerin gerçek işleyişini şekillendirmektedir (Clegg, 1989; Pfeffer, 1992). Bununla birlikte yönetim olgusu işletmecilik faaliyetlerinin başlangıcı ile birlikte var olan ve en önemli işletme fonksiyonlarından biri olarak kabul edilen bir unsurdur. Yönetim faaliyetleri gerçekleşirken de işletmeler birçok farklı etkenlerle karşı karşıyadır. Öyle ki bu etkenler, işletmelerde değişimlere sebep olmaktadır (Uğur, Sarıoğlu, 2017). Her ne kadar eskiden beri var olan davranış özellikleri olsa da değişen birçok yönetimsel ve örgütsel politikalar yeni kavramları da beraberinde getirmektedir. ***Ofis dükü*** olarak anılan bu yeni kavram da yeni nesil örgütlerce benimsendiğinde ve yaygın olarak kullanılmaya başlandığında bu davranış kalıbının da farklı ve daha kapsamlı özellikleri, daha standart olumlu ve olumsuz yanları, yönetimin uygulayacağı kesin politikalar gibi birçok belirleyici unsurlar daha sistematik hale gelmiş olacaktır. Mevcut veriler doğrultusunda ofis dükü ile ilgili örgütsel etkileri, olumlu ve olumsuz sonuçları örgütsel açıdan önem arz eden belli başlı boyutlara göre değerlendirilmiş, özet haline getirilmiş ve Tablo 1'de verilmiştir:

Tablo 1. Ofis Dükünün Örgütsel Etkileri

Boyut	Olumlu Sonuçlar	Olumsuz Sonuçlar
Karar alma	Hızlı karar	Keyfî karar; liyakatin azalması
Özerklik	Girişimcilik	Merkezden kopma
Liderlik	Çalışana yakınlık	Kişiselleşmiş otorite
Aidiyet	Ekip ruhu	İç grup-dış grup ayrımı
Bilgi	Hızlı informal iletişim	Bilgi tekeli
Motivasyon	Güçlü liderle özdeşleşme	Sadakat baskısı
Kariyer	Mentorluk	Kayırmacılık
Performans	Kısa vadeli yüksek performans	Uzun vadeli motivasyon kaybı
Örgütsel kültür	Güçlü ekip kültürü	Örgütsel feodalizm
Çalışan ilişkileri	Güven	Korku ve sessizlik

Tablo 1'de, bir örgüt için son derece önemli olan; *karar alma, özerklik, liderlik, aidiyet, bilgi, motivasyon, kariyer, performans, örgüt kültürü* ve *çalışan ilişkileri* boyutlarına göre ofis dükünün davranışsal etkileri değerlendirilmiş ve olumlu ve olumsuz sonuçları karşılaştırma yapılarak verilmiştir. Bu doğrultuda, ofis dükünü tamamen olumsuz bir olgu olarak değerlendirmekten ziyade asıl meselenin gücün kurumsal amaçlara mı yoksa kişisel amaçlara mı hizmet ettiğinin ortaya çıkarılmasıdır.

Araştırmanın bir diğer önemli unsuru da ofis dükünün Türkiye'deki görünürlüğünü ortaya koymaktır. Ofis dükü her ne kadar tanıdık ve eskiye dayanan çalışan davranışlarından ibaret olsa da şimdiye kadar herhangi bilimsel bir çalışmaya rastlanmadığı için herhangi bir yorum yapmak ve kavramın yaygınlığına ilişkin bir oran vermek mümkün değildir. Bununla birlikte *Türkiye'de güç mesafesi, paternalist liderlik, kayırmacılık ve örgütsel sessizlik* konuları üzerine

yapılan araştırmalar ile ofis dükü kavramının çeşitli boyutları arasında ilişkilendirilebilir olması konunun yerel işletmelerde de araştırılmaya elverişli olduğunu göstermektedir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu çalışmada yeni bir örgütsel kavram olarak literatüre katkı sağlamayı hedefleyen "ofis dükü" kavramı ele alınmıştır. Modern işletmelerde belirli yöneticilerin veya örgütsel aktörlerin kendi çalışma alanlarını kişisel güç bölgelerine dönüştürmelerini açıklamak amacıyla ele alınan ofis dükü kavramının en önemli katkısı, örgütlerdeki görünür ve görünmeyen güç yapıları arasındaki farkı açıklamasıdır. Nitekim bir şirketin organizasyon şemasında:

Genel Müdür → Genel Müdür Yardımcısı → Direktör → Müdür → Uzman, şeklinde bir yapı görülebilir. Ancak gerçek örgütsel yaşamda bu döngüden farklı olabilir. Örneğin bir müdür; genel müdüre doğrudan ulaşabiliyor, kritik müşteri ilişkilerini kontrol ediyor, çalışanların performans değerlendirmelerini belirliyor, bütçeyi yönetiyor, şirketin stratejik bilgilerine sahip oluyor, kendisine bağlı çalışanlardan güçlü bir sadakat ağı oluşturuyorsa organizasyon şemasındaki konumundan çok daha güçlü hâle gelebilir. Bu nedenle ofis dükü, **"görünmeyen organizasyon şemasının güçlü aktörü"** olarak nitelendirilebilir. Kavramın özünü tek bir cümleyle ifade etmek gerekirse güçlü yönetici örgütün kapasitesini artırır; ofis dükü ise öncelikle kendi güç alanının kapasitesini artırdığı yönündedir. Bu nedenle çağdaş işletmeler açısından temel hedef, yöneticilerin gücünü ortadan kaldırmak değil; gücü kişiselleşmekten çıkarıp kurumsallaştırmaktır. Bu doğrultuda da önemli olan etkili bir örgütsel yönetimin varlığıdır. Nitekim yönetim hiyerarşisi hiçe sayılarak farklı özelliklerinden dolayı örgütte sözü geçen ofis dükleri önlenemezse örgüt verimliliği ve başarısı ile ilgili istenmeyen sorunlar ortaya çıkacaktır. Bu sorunların önüne geçilmesi örgütsel başarı içiçn son derece önemlidir.

Ofis dükalığının önlenmesi için şu unsurlara dikkat edilmesi önerilmektedir:

- Yetki sınırlarının belirlenmesi,
- Bilgi şeffaflığı,
- Psikolojik güvenlik,
- Etik ihbar mekanizmaları,
- Yönetici rotasyonu,
- Liyakat sistemi.

Çalışmanın temel sonucuna bakılacak olduğunda ise ofis dükünün yalnızca "otoriter bir yönetici" olmadığı aksine bir takım ayırt edici özelliklerinin bulunduğu söylenebilir. Ofis dükünün bu ayırt edici özellikleri:

- Kişiselleşmiş otorite,
- Yerel özerklik,
- Sadakat ağı,
- Bilgi tekeli,
- Kaynak kontrolü ve

- Zayıflamış kurumsal denetimdir.

Bu özelliklerin tamamının aynı anda bulunması zorunlu olmamakla birlikte, kavramın güçlü biçimde kullanılabilmesi için birkaçının birlikte görülmesi gerekir. Sonuç olarak ofis dükü, modern işletmelerin geleneksel bürokratik yapıların ötesinde nasıl işlediğini anlamak için kullanılabilecek açıklayıcı bir kavramdır. Ofis dükü kavramının en önemli teorik katkısı; ***örgütlerdeki formel yapı ile gerçek güç yapısı arasındaki farkı görünür hâle getirmesidir.*** Böylelikle bir işletmenin organizasyon şemasına bakıldığında herkesin görevi belli olabilir ancak gerçek hayatta şu sorular farklı cevaplandığında ofis dükünün varlığı ya da yokluğu tam olarak anlaşabilir:

- Gerçekte kim karar veriyor?
- Kim kimin kariyerini etkiliyor?
- Kim bilgiye sahip?
- Kim üst yönetime doğrudan ulaşabiliyor?
- Kim hata yaptığında korunuyor?
- Kim eleştirildiğinde dışlanıyor?
- Kim "dokunulmaz" kabul ediliyor?

Bir örgütte bu soruların cevaplarına bir yönetim hiyerarşisinden çok ofis dükünün cevap veriyor olması o örgütün tüm hiyerarşik yapısının yeniden ele alınması gerektiğini de ortaya çıkarmaktadır.

Ofis dükü kavramı henüz bilimsel olarak literatürde yerini almış değildir sadece sosyal medya aracılığı ile kendisini duyurmuştur. Özellikle güvenirlik ve geçerlik açısından bu kavramla ilgili ölçek geliştirilmesi ve faaliyet alanları farklı olan örgütlerde karşılaştırmalı olarak analizler yapılarak sonuçların da karşılaştırılması önerilmektedir. Ayrıca ofis dükü ile aynı ya da tam olarak zıt kabul edilen örgütsel davranış kavramlarının bir arada yeni bir çalışma olarak yapılması çalışmanın diğer önerileri arasındadır.

KAYNAKLAR

Boisot, M., & Child, J. (1988). The iron law of fiefs: Bureaucratic failure and the problem of governance in the Chinese economic reforms. Administrative Science Quarterly, 33(4), 507–527.

Clegg, S. R. (1989). *Frameworks of Power*. London: Sage.

Donleavy, G. D. (2009). The office as workplace fief. Euro Asia Journal of Management, 19(1),

Ganshof, F. L. (1952). *Feudalism*. London: Longmans, Green.

Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations* (2nd ed.). Thousand Oaks: Sage.

Koru Uzkurt, B. (2025). İşyerinde mobbing: Türkiye'deki ampirik çalışmaların sistematik bir analizi. Sosyal Güvenlik Dergisi, 15(1), 21–38.

Kesken, S. C. (2026). Örgütsel Davranış: Motivasyon, Liderlik, Bağlılık Ve Tatmin, (Ed. Altıntaş &Kaya). *Havacılık Yönetimi 360°*, Eğitim Yayınevi.

Morrison, E. W., & Milliken, F. J. (2000). Organizational silence: A barrier to change and development in a pluralistic world. *Academy of Management Review, 25*(4), 706–725.

Ofis dükü, https://www.instagram.com/p/DUlpUUPiNsy/, Erişim Tarihi: 12.04.2026.

Özbek, M. F., Banai, M., Stefanidis, A., Bekar, F., & Roberts, S. J. (2026). Some are more equal than others: workplace favoritism and hospital employees' intent to quit. *Journal of Health Organization and Management, 40*(2), 301-323.

Özkalp, E. (2003). *Örgütsel davraniş*. Anadolu Universitesi.

Pfeffer, J. (1992). Understanding power in organizations. *California Management Review, 34*(2), 29–50.

Robbins, S., & Judge, T. A. (2012). *Örgütsel Davranış/Organizational Behavior*. Nobel Akademik Yayıncılık.

Sağbaş, M., & Kuz, B. (2022). Paternalist liderliğin çalışan performansı üzerindeki etkisi. *İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 3*(2).

Strayer, J. R. (1952). *Feudalism in Western Europe*. London: Macmillan.

Uğur, S. S. (2017). Yönetimde Yeni Bir Örgütsel Davranış Modeli: Holakrasi. *The Journal of Academic Social Science, 59*(59), 211-218.

Weber, M. (1978). *Max Weber: selections in translation*. Cambridge University Press.

TÜRK CEZA KANUNU ÇERÇEVESİNDE TÜZEL KİŞİLERİN CEZA SORUMLULUĞU

CRIMINAL LIABILITY OF LEGAL PERSONS UNDER THE TURKISH PENAL CODE

Nebahat KAYAER
Doç. Dr. Emekli öğretim üyesi
Assoc. Prof. Dr. Retired Faculty Member
ORCID ID: 0000-0002-6972-9911

ÖZET

Tüzel kişilerin ekonomik ve toplumsal yaşamda giderek artan etkinliği, bunların ceza hukuku karşısındaki konumunun belirlenmesini önemli hâle getirmiştir. Özel hukukta bağımsız birer hak süjesi olarak kabul edilen tüzel kişilerin suç faili sayılıp sayılamayacağı ve haklarında doğrudan ceza yaptırımına hükmedilip hükmedilemeyeceği; hareket, irade ve kusur yeteneği ile ceza sorumluluğunun şahsiliği ilkesi bakımından uzun süredir tartışılmaktadır. Bu çalışmada, tüzel kişilerin ceza sorumluluğu teorik temelleri ve Türk Ceza Kanunu'nda (TCK) benimsenen sistem çerçevesinde incelenmekte; mevcut düzenlemenin temel sorunları değerlendirilerek çözüm önerileri ortaya konulmaktadır.

Tüzel kişilerin ceza sorumluluğunu açıklamak amacıyla öğretide geliştirilen faraziye, gerçeklik ve karma teoriler, tüzel kişinin bağımsız irade, hareket ve kusur yeteneğine sahip olup olmadığı noktasında farklılaşmaktadır. Türk Ceza Kanunu'nda benimsenen sistemde tüzel kişilerin doğrudan ceza sorumluluğu kabul edilmemiştir. TCK m.20/2'de tüzel kişiler hakkında ceza yaptırımına hükmedilemeyeceği kabul edilmiş; buna karşılık suç dolayısıyla kanunda öngörülen güvenlik tedbirleri saklı tutulmuştur. TCK m.60'ta ise özel hukuk tüzel kişileri bakımından faaliyet izninin iptali ve müsadere güvenlik tedbirleri öngörülmüştür. Böylece tüzel kişilerin doğrudan ceza sorumluluğu kabul edilmemekle birlikte, belirli koşullarda haklarında güvenlik tedbiri uygulanmasına imkân tanınmıştır.

Öğretide tüzel kişinin suç faili olamayacağı kabul edilmesine rağmen suçun hukuki sonucu olan güvenlik tedbirlerinin uygulanabilmesi sistematik açıdan eleştirilmektedir. Tüzel kişinin suç faili olmadığı kabul edildiğinde, suç nedeniyle güvenlik tedbirine hangi hukuki temelde tabi tutulduğunun yeterince açıklanması gerekmektedir. Ayrıca yaptırım uygulanabilecek suçların kapsamının sınırlı olması, TCK m.60'ın yalnızca özel hukuk tüzel kişilerini kapsaması ve yaptırım çeşitliliğinin faaliyet izninin iptali ile müsadere ile sınırlı tutulması mevcut sistemin temel sorunlarıdır. Özellikle tüzel kişilerin örgütsel faaliyetleri içerisinde gerçekleştirilebilecek bazı suçların sistem içerisinde yeterince karşılık bulmaması da önemli bir eksikliktir.

Sonuç olarak, mevcut sistemin tamamen terk edilmesi yerine ceza hukukunun temel ilkeleri korunarak daha tutarlı ve etkin bir yapıya kavuşturulması gerektiği düşünülmektedir. Bu doğrultuda yaptırım uygulanabilecek suçların kapsamının genişletilmesi, kamu ve özel hukuk tüzel kişileri arasındaki ayrımın yeniden değerlendirilmesi, yaptırımların çeşitlendirilmesi ve

tüzel kişilerin hukuki yapısına uygun etkili ve ölçülü bir para yaptırımının TCK içerisinde sistematik biçimde düzenlenmesi önerilmektedir. Böyle bir düzenlemenin temel ilkeler korunurken kurumsal faaliyetler kapsamında gerçekleştirilen suçlarla daha etkili mücadele edilmesine ve caydırıcılığın güçlendirilmesine katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.
Anahtar Kelimeler: Tüzel kişi, ceza sorumluluğu, ceza sorumluluğunun şahsiliği, güvenlik tedbirleri, Türk Ceza Kanunu

ABSTRACT

The increasingly prominent role of legal persons in economic and social life has made it essential to determine their position within the framework of criminal law. Whether legal persons, which are recognized as independent subjects of rights under private law, may be regarded as perpetrators of criminal offences and whether criminal sanctions may be imposed directly upon them has long been debated, particularly in relation to their capacity to act, form intent, and bear culpability, as well as the principle of personal criminal responsibility. This study examines the criminal liability of legal persons in light of its theoretical foundations and the system adopted under the Turkish Penal Code (TPC), evaluates the principal issues arising from the existing legal framework, and proposes solutions to address them.

The fiction theory, reality theory, and mixed theories developed in legal doctrine to explain the criminal liability of legal persons differ in their approaches to whether a legal person possesses an autonomous will and the capacity to act and bear culpability. Under the system adopted by the Turkish Penal Code, the direct criminal liability of legal persons is not recognized. Article 20(2) of the TPC provides that criminal sanctions may not be imposed on legal persons, without prejudice to the security measures prescribed by law in connection with the commission of an offence. Article 60 of the TPC provides for the revocation of an operating licence and confiscation as security measures applicable to legal persons governed by private law. Thus, although the direct criminal liability of legal persons is not recognized, the TPC allows security measures to be imposed on them under certain conditions.

Although it is generally accepted in legal doctrine that a legal person cannot be regarded as the perpetrator of a criminal offence, the application of security measures, which constitute legal consequences of an offence, has been subject to criticism from a systematic perspective. If it is accepted that a legal person cannot be the perpetrator of an offence, the legal basis upon which it may nevertheless be subjected to security measures as a consequence of that offence requires adequate justification. Furthermore, the limited range of offences for which such measures may be imposed, the fact that Article 60 of the TPC applies exclusively to legal persons governed by private law, and the restriction of available security measures to the revocation of an operating licence and confiscation constitute the principal shortcomings of the existing system. Another significant deficiency is that certain offences capable of being committed within the

organizational activities of legal persons are not adequately addressed under the current legal framework.

In conclusion, rather than abandoning the existing system altogether, it is considered necessary to establish a more coherent and effective framework while preserving the fundamental principles of criminal law. To this end, it is proposed that the range of offences for which sanctions may be imposed be broadened, that the distinction between legal persons governed by public law and those governed by private law be reconsidered, that the range of available sanctions be diversified, and that an effective and proportionate pecuniary sanction tailored to the legal nature of legal persons be systematically incorporated into the TPC. Such a reform is expected to contribute to a more effective response to offences committed within the scope of organizational activities and to strengthen deterrence, while safeguarding the fundamental principles of criminal law.

Keywords: Legal Persons, Criminal Liability, Principle of Personal Criminal Responsibility, Security Measures, Turkish Penal Code

TOPLUMSAL DUYARLILIK, MARKA İLETİŞİMİ VE GERÇEK ZAMANLI PAZARLAMA: DÜNYA HAYVANLARI KORUMA GÜNÜ ÜZERİNE BİR ANALİZ[1]

SOCIAL SENSITIVITY, BRAND COMMUNICATION AND REAL-TIME MARKETING: AN ANALYSIS OF WORLD ANIMAL DAY

Emet GÜREL
Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü
ORCID ID: 0000-0002-5120-8042

İlkay Burak TAŞKIRAN
Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Reklamcılık Bölümü
ORCID ID: 0000-0001-9520-9744

Ekin KARAKUYU
Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kişilerarası İletişim Bölümü
ORCID ID: 0000-0003-2906-342X

ÖZET

Sosyal medya platformlarının gündelik hayatın ayrılmaz bir parçasına dönüşmesi, markaların hedef kitleleriyle kurduğu iletişimin hızını ve niteliğini önemli ölçüde etkilemektedir. Gündemin anlık olarak şekillendiği dijital çağda markaların güncel gelişmelere ve özel günlere eş zamanlı dâhil olabilmesi, kurumsal iletişim süreçleri için kilit bir konu hâlini almıştır. Gerçek zamanlı pazarlama olarak tanımlanan bu yaklaşım, özellikle toplumsal duyarlılık taşıyan özel günlerde markalara görünürlük kazanma ve hedef kitleleriyle duygusal iletişim kurma olanağı sunmaktadır. Bu çalışma, gerçek zamanlı pazarlamayı 4 Ekim Dünya Hayvanları Koruma Günü örneği üzerinden ele almaktadır. Nitel araştırma geleneği doğrultusunda kurgulanan araştırmada, Türkiye'de faaliyet gösteren onaylı kurumsal hesapların X platformunda 3-5 Ekim 2026 tarihleri arasında paylaştığı içerikler betimsel analiz yöntemiyle incelenmiştir. Araştırmanın örneklemini, Dünya Hayvanları Koruma Günü'ne ilişkin hashtagler aracılığıyla gündeme dâhil olan ve belirlenen ölçütleri karşılayan paylaşımlar oluşturmaktadır. Ulaşılan içerikler sektör, içerik biçimi, strateji, uygulama biçimi ve amaç ölçütleri çerçevesinde sınıflandırılmıştır. Bunun yanı sıra paylaşımlarda yer alan hashtagler kullanım sıklıkları ve işlevleri bakımından değerlendirilmiştir. Bulgular, farklı sektörlerden kurumların bu özel güne çeşitli stratejiler aracılığıyla katıldığını ve özel günü kendi iletişim dilleri doğrultusunda yorumladığını ortaya koymaktadır. Paylaşımlarda hayvanlara yönelik duyarlılık ve sorumluluk temalarının öne çıktığı, bu temaların paylaşımların bir bölümünde kurumların ürün, hizmet veya marka kimliğiyle ilişkilendirildiği görülmektedir. Hashtag kullanımının ise kurumların

[1] Bu çalışma, Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenmiştir. Proje Numarası: 33099.

gündeme dâhil olma ve görünürlük kazanma çabasıyla bağlantılı olabileceği düşünülmektedir. Elde edilen bulgular, özel günlerin gerçek zamanlı pazarlama açısından kurumlara elverişli bir iletişim zemini sunduğuna işaret etmektedir. Bu yönüyle çalışmanın, özel gün iletişimi ile gerçek zamanlı pazarlama arasındaki ilişkiye dair güncel bir örnek sunarak literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.
Anahtar Kelimeler: Gerçek Zamanlı Pazarlama, Özel Gün Pazarlaması, Marka İletişimi, Hashtag, X (Twitter), Dünya Hayvanları Koruma Günü.

ABSTRACT

The transformation of social media platforms into an integral part of everyday life has significantly affected the speed and quality of the communication that brands establish with their target audiences. In the digital age, where the agenda is shaped instantaneously, the ability of brands to engage simultaneously with current developments and special days has become a key issue for corporate communication processes. Defined as real-time marketing, this approach offers brands the opportunity to gain visibility and to establish emotional communication with their target audiences, particularly on special days that carry social sensitivity. This study addresses real-time marketing through the case of World Animal Day on October 4. In the research, designed in line with the qualitative research tradition, the content shared on the X platform between October 3 and 5, 2026 by verified corporate accounts operating in Türkiye was examined through descriptive analysis. The sample of the research consists of posts that joined the agenda through hashtags related to World Animal Day and met the predetermined criteria. The content obtained was classified according to the criteria of sector, content format, strategy, mode of implementation and purpose. In addition, the hashtags included in the posts were evaluated in terms of their frequency of use and functions. The findings reveal that institutions from different sectors participated in this special day through various strategies and interpreted it in line with their own communication language. It is observed that themes of sensitivity and responsibility towards animals were prominent in the posts and that, in some of the posts, these themes were associated with the products, services or brand identities of the institutions. The use of hashtags appears to be linked to the institutions' efforts to join the agenda and gain visibility. The findings indicate that special days offer institutions a favorable communication ground in terms of real-time marketing. In this respect, the study is expected to contribute to the literature by presenting a current example of the relationship between special day communication and real-time marketing.
Keywords: Real-Time Marketing, Special Day Marketing, Brand Communication, Hashtag, X (Twitter), World Animal Day.

GİRİŞ

Günümüzde markaların ve kurumların en önemli avantajlarından biri tüketicileriyle kurdukları etkileşimlerdir (Doyle, 2005). Bu noktada etkili bir iletişim ortamı sunan gerçek zamanlı pazarlama, işletmelerin özel günler gibi planlı gelişmeler veya beklenmedik biçimde ortaya çıkan plansız durumlar karşısında gündeme ilişkin uyguladıkları iletişim stratejileri olarak tanımlanmaktadır (Willemsen vd., 2018; Santos vd., 2023). Sürekli olarak gündem takibi gerektiren gerçek zamanlı pazarlama, hedef kitlelerin tercih ile ihtiyaçlarının doğru belirlenmesini, esnekliği ve yaşanabilecek potansiyel değişimlere uyum sağlanmasını kapsamaktadır (Yılmaz, 2018). Bu bağlamda kullanım oranı her geçen gün daha da artan sosyal medya platformları, gerçek zamanlı pazarlama faaliyetlerinin uygulanması için elverişli bir zemin sunmaktadır (Unurlu, 2022; Kurt, 2025). Sosyal medyanın pratik doğası, güncel ve yaratıcı mesajlar üretilmesini gerekli kılan gerçek zamanlı pazarlama faaliyetleriyle uyum göstererek eş zamanlı içerik üretimi ile tüketici ve marka arasındaki karşılıklı etkileşimi mümkün hâle getirmektedir (Bozkurt, 2020; Kalkan ve Özdemir, 2022).

Gerçek zamanlı pazarlamanın uygulama alanları arasında gündemdeki güncel konuları takip etmek ve gündemin bir parçası olmak gösterilmektedir (Taşkıran, 2021). Başka bir ifadeyle marka veya kurumlar, sosyal medyada kamuoyunun tartışma konuları hâlini alan güncel olaylarla ilgili mesajlarını, marka içerikleriyle uyumlu hâle getirmekte ve sohbetlere dâhil olmaktadır (Willemsen vd., 2018). Görünürde cansız olan markalar, sosyal medya platformları aracılığıyla tüketicilerle kurdukları samimi etkileşimler sonucunda insani özellikler kazanmaktadır (Gensler vd., 2013). Böylelikle tüketiciler nezdinde yakınlık kurulabilen ortak bir alan yaratılmaktadır. Öte yandan markalar, gerçek zamanlı pazarlama uygulamaları ile marka görünürlüklerini artırmaktadır (Terzi, 2023). Kamuoyunun mevcut durumda dikkatini çekmiş konulara gösterilen önem, markanın akıllarda uzun süreli yer etmesinin önünü de açabilme potansiyeline sahiptir.

Gerçek zamanlı pazarlama uygulamaları, hızın ve güncelliğin gerekliliğini ortaya koyan plansız olaylar kadar planlı gündemleri de içermektedir. Bu kapsamda özel günler, tatiller, bayramlar gibi öngörülebilir veya önceden halka duyurulan büyük çaplı etkinlikler değerlendirilmektedir (Willemsen vd., 2018). Bu özel günlerden biri olan “4 Ekim Dünya Hayvanları Koruma Günü” hem Türkiye’de hem de dünyada kutlanmaktadır. 4 Ekim’in kökeni, 12. yüzyılın sonlarında yaşamış hayvanların, doğanın ve tüm canlıların koruyucusu olarak kabul gören Assisili Francis’in 4 Ekim yortusuna dayanmaktadır (Erdős, 2019). Günümüzde “4 Ekim Dünya Hayvanları Koruma Günü” olarak adlandırılan bu özel gün, hayvan haklarıyla ilgili sorunlara dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra dünyadaki hükümetleri, hayvanların korunmasına ilişkin daha kapsamlı çalışmalar yapılmasına teşvik etmeyi hedeflemektedir (Weisskircher, 2016).

Dijitalleşmenin etkisiyle birlikte insanların büyük bir çoğunluğunun sosyal medya platformlarında varlık gösterdiğini ifade etmek mümkündür. Bu durum karşısında tüketicilerine ulaşmak isteyen markalar, dijital içerikler üretmek ve paylaşmak durumundadır (Willemsen

vd., 2018). Bu süreç, öngörülen veya öngörülemeyen gündemlere yönelik paylaşımlar yapılması anlamına gelen gerçek zamanlı pazarlama faaliyetleri ile ilişkilendirilmektedir. Literatürde genellikle beklenmeyen/sürpriz veya beklenen/popüler gündemler dâhilinde incelenen gerçek zamanlı pazarlama, toplumsal anlamda önem arz eden planlı/öngörülebilir gündemler dâhilinde sınırlı şekilde ele alınmaktadır (Mazerant vd., 2021; Santos vd., 2023; Zarei ve Bahadorinezhad, 2024). Bu durum, toplumsal duyarlılık taşıyan planlı gündemlerin gerçek zamanlı pazarlama bağlamında incelenmesine yönelik bir gereksinime işaret etmektedir. Bu çalışmada, hayvan haklarına dikkat çeken ve toplumsal duyarlılık taşıyan planlı bir özel gün olan 4 Ekim Dünya Hayvanları Koruma Günü'nün Türkiye'de faaliyet gösteren ticari marka ve kurumlar tarafından X platformunda gerçek zamanlı pazarlama bağlamında nasıl ele alındığının ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu yönüyle çalışmanın, söz konusu gereksinime güncel bir örnek üzerinden yanıt vererek literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Bu amaç doğrultusunda çalışmada aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmaktadır.

AS1: 4 Ekim Dünya Hayvanları Koruma Günü kapsamında paylaşım yapan ticari marka ve kurumlar hangi sektörlerde faaliyet göstermektedir?

AS2: Marka ve kurumlar paylaşımlarında hangi gerçek zamanlı pazarlama stratejilerine başvurmaktadır?

AS3: Paylaşımlarda hangi içerik ve uygulama biçimleri tercih edilmektedir?

AS4: Paylaşımlar hangi amaçlar doğrultusunda kurgulanmaktadır?

AS5: Paylaşımlarda hashtagler hangi sıklıkta ve hangi işlevlerle kullanılmaktadır?

YÖNTEM

Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

Araştırma kapsamında, 3-5 Ekim 2026 tarihleri arasında, 4 Ekim Dünya Hayvanları Koruma Günü'nü kutlamak için yapılan paylaşımların analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda araştırma, nitel araştırma geleneğine uygun şekilde tasarlanmıştır. Tümevarımcı bir yaklaşıma dayanan nitel paradigma, bir konu hakkında derinlemesine bilgi edinilmesini hedefleyen araştırma yaklaşımıdır (Şimşek, 2012). Nitel araştırmalar; kelimeler, cümleler, fotoğraflar, semboller gibi verilerin incelenme sürecini içermektedir (Neuman, 2014). Araştırma bulguları değerlendirilirken betimsel analiz yönteminden yararlanılmıştır. Betimsel analiz, belirli bir durumun ve olguların kapsamlı şekilde tanımlanması anlamına gelmektedir (Fraenkel ve Wallen, 2006). Ayrıca verilerin önceden belirlenen kategori veya boyutlar doğrultusunda yorumlanmasını içermektedir (Akbulut, 2012). Çalışma kapsamında değerlendirilen kategoriler marka/kurum adı, faaliyet gösterilen sektör, içerik biçimi, gerçek zamanlı pazarlama stratejisi, uygulama biçimi, amaç ve kullanılan hashtag ifadeleridir. Bulgularda yer verilen frekans ve yüzdeler ise nitel çözümlemeyi desteklemek amacıyla betimsel düzeyde kullanılmıştır.

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın örneklemi, nitel paradigma geleneğine uygun olarak amaçlı örnekleme yöntemi doğrultusunda belirlenmiştir. Amaçlı örnekleme, araştırmacıların örnekleme dâhil edilecek

vakaları, tipiklik derecesi doğrultusunda kendi yargılarına dayanarak özenle seçmesi ve araştırmanın amacına uygun biçimde belirlemesi anlamına gelmektedir (Cohen vd., 2000). Araştırmada, amaçlı örnekleme türlerinden ölçüt örnekleme kullanılmıştır. Ölçüt örnekleme, önceden belirlenen ölçütleri karşılayan kişi, olay, nesne veya durumların örnekleme alınmasına dayanan bir örnekleme türüdür (Büyüköztürk vd., 2022). Bu doğrultuda araştırmanın evrenini, 3-5 Ekim 2026 tarihleri arasında X platformunda 4 Ekim Dünya Hayvanları Koruma Günü kapsamında yapılan gerçek zamanlı pazarlama içeriklerinin tamamı oluşturmaktadır. Belirlenen ölçütler doğrultusunda kamu kurumları, belediyeler, dernekler, vakıflar ve sivil toplum kuruluşlarına ait paylaşımlar araştırmaya dâhil edilmemiştir. Buradan hareketle araştırmanın örneklemini, ticari marka ve kurumların aynı tarih aralığında 4 Ekim Dünya Hayvanları Koruma Günü kapsamında yaptıkları gerçek zamanlı pazarlama içerikleri oluşturmaktadır. Bununla birlikte vakıf üniversiteleri, yükseköğretim alanında rekabetçi bir ortamda faaliyet göstermeleri ve hedef kitlelerine yönelik marka iletişimi yürütmeleri nedeniyle örneklem kapsamında değerlendirilmiştir.

Araştırmanın Veri Toplama ve Analiz Süreci

Araştırmanın verileri, X platformunda 3-5 Ekim 2026 tarihleri arasındaki paylaşımlar doğrultusunda toplanmıştır. Bu aşamada X platformunda gerçekleştirilen aramanın kriterleri gelişmiş arama filtresi aracılığıyla belirlenmiştir. Arama sorgusu, "(#DünyaHayvanlarıKorumaGünü OR #HayvanlarıKorumaGünü OR #4EkimHayvanlarıKorumaGünü OR #4EkimDünyaHayvanlarıKorumaGünü OR #4Ekim) until:2026-10-06 since:2026-10-03 -filter:replies filter:verified" olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda araştırmanın detaylı dâhil etme ve dışlama kriterleri aşağıda özetlenmektedir.

Araştırmanın dâhil etme kriterleri;

- Paylaşımı gerçekleştiren kaynağın ticari marka, kurum veya şirket olması,
- Paylaşımın 3-5 Ekim 2026 tarihlerinde X platformunda yapılması,
- Paylaşımda "#DünyaHayvanlarıKorumaGünü", "#HayvanlarıKorumaGünü", "#4EkimHayvanlarıKorumaGünü", "#4EkimDünyaHayvanlarıKorumaGünü" veya "#4Ekim" etiketlerinden en az birinin yer almasıdır.

Araştırmanın dışlama kriterleri ise;

- Kamu kurumları, belediyeler, dernekler, vakıflar, sivil toplum kuruluşları ve bireysel paylaşımlar,
- Diğer kullanıcı paylaşımlarına verilen yanıtlar/yorumlar,
- Gerçek zamanlı pazarlama niteliği taşımayan paylaşımlardır.

Belirlenen dâhil etme ve dışlama kriterleri doğrultusunda örneklem ölçütlerine uygun olan verilerin bilgileri, dijital olarak arşivlenmiştir. Daha sonra veriler, Microsoft Excel ve Word kullanılarak sınıflandırılmıştır. Bu aşamanın ardından verilerin, veri tabanına işlenmesi ve ham veri setinin oluşturulması sağlanmıştır. Nitel paradigmada araştırmanın analiz aracı, araştırmacıların kendisi olduğu için araştırmanın güvenilirliği araştırmacıların yetkinliği ve

titizliği gibi unsurlar ile doğru orantılıdır (Patton, 2002). Bu doğrultuda araştırma verilerinin değerlendirildiği ilk aşamada, her üç araştırmacı birbirinden bağımsız şekilde veri setini kodlamıştır. Belirlenen kriterler doğrultusunda örtüşmeyen unsurlar tespit edilerek netleştirilmiştir. Araştırmacılar tarafından sınıflandırılan veriler karşılaştırılarak yeniden değerlendirilmiştir. Son aşamada ise dâhil etme ve dışlama kriterleri kapsamında oy birliği sağlanan nihai veri tablosu oluşturulmuştur.

BULGULAR

Arama ölçütleriyle X platformunda yapılan taramada, 4 Ekim Dünya Hayvanları Koruma Günü'ne ilişkin hashtag kullanarak paylaşım yapan 27 ticari marka ve kurum tespit edilmiştir. Her markanın veya kurumun ilgili gün kapsamında bir paylaşımı bulunmaktadır. Bu nedenle çalışmanın temel veri setini 27 paylaşım oluşturmaktadır. Paylaşımlar sektör, içerik biçimi, strateji, uygulama biçimi, amaç ve hashtag kullanımı başlıkları altında betimsel olarak çözümlenmiştir. Bu çözümlemeye ilişkin genel görünüm, sektör, strateji, uygulama biçimi ve amaç değişkenleri esas alınarak Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Hashtag Kullanarak Paylaşım Yapan Markalar ve Kurumlar

Marka/Kurum	Sektör	Strateji	Uygulama Biçimi	Amaç
İthaki Yayınları	Medya	Duygusal ileti	Gerçek hayvan fotoğrafı veya videosu kullanılması	Duygusal bağ kurma, Gündeme katılım
PEMA Koleji	Eğitim	Farkındalık ve bilgilendirme	İllüstrasyon veya çizim kullanılması	Duygusal bağ kurma, Farkındalık oluşturma, Gündeme katılım
Başkalarının Hayatı	Medya	Farkındalık ve bilgilendirme	İllüstrasyon veya çizim kullanılması	Farkındalık oluşturma, Duygusal bağ kurma, Gündeme katılım
Sevdiğim Sensin	Medya	Farkındalık ve bilgilendirme	Kurum içindeki hayvanlara yer verilmesi	Farkındalık oluşturma, Marka görünürlüğü, Gündeme katılım
National Geographic Türkiye	Medya	Farkındalık ve bilgilendirme	Gerçek hayvan fotoğrafı veya videosu kullanılması	Farkındalık oluşturma, Kurumsal imajı güçlendirme, Gündeme katılım
Uzak Şehir	Medya	Farkındalık ve bilgilendirme	Kurum içindeki hayvanlara yer verilmesi	Farkındalık oluşturma, Duygusal bağ

				kurma, Gündeme katılım
Kırmızı Kedi Yayınevi	Medya	Kutlama ve anma iletisi	Kurum içindeki hayvanlara yer verilmesi	Duygusal bağ kurma, Marka görünürlüğü, Gündeme katılım
HDI Sigorta	Sigorta	Ürün veya hizmetle ilişkilendirme	Gerçek hayvan fotoğrafı veya videosu kullanılması	Ürün / hizmet tanıtımı, Duygusal bağ kurma, Marka görünürlüğü
Yörükoğlu Süt	Gıda	Kutlama ve anma iletisi	İllüstrasyon veya çizim kullanılması	Duygusal bağ kurma, Kurumsal imajı güçlendirme, Gündeme katılım
Koru Sigorta	Sigorta	Ürün veya hizmetle ilişkilendirme	Gerçek hayvan fotoğrafı veya videosu kullanılması	Farkındalık oluşturma, Duygusal bağ kurma, Marka görünürlüğü
Puffy Yatak	Ev Ürünleri	Eylem çağrısı	İllüstrasyon veya çizim kullanılması	Davranış değişikliği oluşturma, Farkındalık oluşturma, Marka görünürlüğü
ORIS Telekom	Telekomünikasyon	Ürün veya hizmetle ilişkilendirme	İllüstrasyon veya çizim kullanılması	Ürün / hizmet tanıtımı, Duygusal bağ kurma, Marka görünürlüğü
Doğtaş	Ev Ürünleri	Ürün veya hizmetle ilişkilendirme	Ürün ile hayvan görselinin birlikte sunulması	Duygusal bağ kurma, Ürün / hizmet tanıtımı, Marka görünürlüğü
Uğur Okulları	Eğitim	Farkındalık ve bilgilendirme	İllüstrasyon veya çizim kullanılması	Farkındalık oluşturma, Kurumsal imajı güçlendirme, Gündeme katılım
Kelebek Mobilya	Ev Ürünleri	Ürün veya hizmetle ilişkilendirme	Ürün ile hayvan görselinin birlikte sunulması	Duygusal bağ kurma, Ürün / hizmet tanıtımı, Marka görünürlüğü

İstanbul Bilgi Üniversitesi	Eğitim	Duygusal ileti	Kurum içindeki hayvanlara yer verilmesi	Kurumsal imajı güçlendirme, Duygusal bağ kurma, Gündeme katılım
Doğa Sigorta	Sigorta	Farkındalık ve bilgilendirme	İllüstrasyon veya çizim kullanılması	Farkındalık oluşturma, Duygusal bağ kurma, Marka görünürlüğü
Anadolu Hayat Emeklilik	Sigorta	Duygusal ileti	Gerçek hayvan fotoğrafı veya videosu kullanılması	Duygusal bağ kurma, Gündeme katılım
Securitas Güvenlik	Güvenlik	Ürün veya hizmetle ilişkilendirme	Kurum içindeki hayvanlara yer verilmesi	Kurumsal imajı güçlendirme, Duygusal bağ kurma, Marka görünürlüğü
Kral FM	Medya	Kutlama ve anma iletisi	İllüstrasyon veya çizim kullanılması	Gündeme katılım, Marka görünürlüğü
Kral Pop	Medya	Kutlama ve anma iletisi	İllüstrasyon veya çizim kullanılması	Gündeme katılım, Marka görünürlüğü
NOW	Medya	Eylem çağrısı	Barınakla iş birliği veya sahiplendirme duyurusu	Davranış değişikliği oluşturma, Sosyal sorumluluk imajı oluşturma, Farkındalık oluşturma
Sanko Üniversitesi	Eğitim	Farkındalık ve bilgilendirme	İllüstrasyon veya çizim kullanılması	Farkındalık oluşturma, Kurumsal imajı güçlendirme, Gündeme katılım
SAFEbit	Finans	Sosyal sorumluluk vurgusu	Kurum içindeki hayvanlara yer verilmesi	Sosyal sorumluluk imajı oluşturma, Duygusal bağ kurma, Kurumsal imajı güçlendirme
Sınav Eğitim Kurumları	Eğitim	Farkındalık ve bilgilendirme	İllüstrasyon veya çizim kullanılması	Duygusal bağ kurma, Farkındalık

				oluşturma, Gündeme katılım
İş Kültür	Medya	Ürün veya hizmetle ilişkilendirme	Ürün ile hayvan görselinin birlikte sunulması	Ürün / hizmet tanıtımı, Duygusal bağ kurma, Gündeme katılım
Doğa Koleji	Eğitim	Duygusal ileti	Kurum içindeki hayvanlara yer verilmesi	Duygusal bağ kurma, Kurumsal imajı güçlendirme, Gündeme katılım

Tablo 1'de aynı özel güne katılan markaların farklı stratejilere ve uygulama biçimlerine başvurduğu görülmektedir. Bunun yanında paylaşımların önemli bir bölümünde duygusal bağ kurma ile gündeme katılım amaçlarının birlikte yer aldığı dikkat çekmektedir. Tabloda yer alan değişkenlere ilişkin dağılımlar izleyen başlıklarda ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Sektörel Dağılım

Paylaşım yapan markaların ve kurumların faaliyet gösterdikleri sektörlere göre dağılımı Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Paylaşımların Sektörlere Göre Dağılımı

Sektör	**f**	**%**
Medya	10	37,0
Eğitim	6	22,2
Sigorta	4	14,8
Ev Ürünleri	3	11,1
Gıda	1	3,7
Telekomünikasyon	1	3,7
Güvenlik	1	3,7
Finans	1	3,7
Toplam	**27**	**100**

Tablo 2 incelendiğinde, paylaşımların 10'unun (%37,0) medya sektöründeki markalara ait olduğu görülmektedir. Medya sektörünü 6 paylaşımla (%22,2) eğitim, 4 paylaşımla (%14,8) sigorta ve 3 paylaşımla (%11,1) ev ürünleri sektörü izlemektedir. Gıda, telekomünikasyon, güvenlik ve finans sektörleri ise birer paylaşımla (%3,7) temsil edilmektedir. Medya sektöründeki markalara bakıldığında dizi hesaplarının (Başkalarının Hayatı, Sevdiğim Sensin, Uzak Şehir), yayınevlerinin (İthaki Yayınları, Kırmızı Kedi Yayınevi, İş Kültür), radyo kanallarının (Kral FM, Kral Pop) yanı sıra National Geographic Türkiye ve NOW'un yer aldığı görülmektedir.

Strateji Dağılımı

Paylaşımlarda başvurulan stratejilerin dağılımı ve her stratejinin hangi sektörlerde kullanıldığı Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Paylaşımlarda Kullanılan Stratejilerin Dağılımı

Strateji	f	%	Sektörler
Farkındalık ve bilgilendirme	9	33,3	Eğitim (4), Medya (4), Sigorta (1)
Ürün veya hizmetle ilişkilendirme	7	25,9	Sigorta (2), Ev Ürünleri (2), Telekomünikasyon (1), Güvenlik (1), Medya (1)
Duygusal ileti	4	14,8	Eğitim (2), Medya (1), Sigorta (1)
Kutlama ve anma iletisi	4	14,8	Medya (3), Gıda (1)
Eylem çağrısı	2	7,4	Ev Ürünleri (1), Medya (1)
Sosyal sorumluluk vurgusu	1	3,7	Finans (1)
Toplam	**27**	**100**	

Tablo 3'e göre en sık başvurulan strateji 9 paylaşımla (%33,3) farkındalık ve bilgilendirmedir. Bu stratejiyi 7 paylaşımla (%25,9) ürün veya hizmetle ilişkilendirme izlemektedir. Duygusal ileti ile kutlama ve anma iletisi stratejilerinin her biri 4 paylaşımda (%14,8) kullanılmıştır. Eylem çağrısı 2 paylaşımda (%7,4), sosyal sorumluluk vurgusu ise yalnızca 1 paylaşımda (%3,7) yer almaktadır. Farkındalık ve bilgilendirme stratejisinin eğitim ve medya sektörlerinde yoğunlaştığı, ürün veya hizmetle ilişkilendirme stratejisinin ise daha farklı sektörlere yayıldığı görülmektedir. Bu çerçevede markaların büyük bölümünün güne değerler üzerinden katıldığını, bir bölümünün ise bu katılımı ürün veya hizmet anlatısıyla birleştirdiğini söylemek mümkündür.

İçerik ve Uygulama Biçimleri

Paylaşımların içerik biçimine ve görsel veya içeriksel uygulama biçimine göre dağılımı Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Paylaşımların İçerik Biçimi ve Uygulama Biçimine Göre Dağılımı

Değişken	Kategori	f	%
İçerik biçimi	Tek görsel	15	55,6
	Video	8	29,6
	Çoklu görsel	4	14,8
Uygulama biçimi	İllüstrasyon veya çizim kullanılması	11	40,7
	Kurum içindeki hayvanlara yer verilmesi	7	25,9
	Gerçek hayvan fotoğrafı veya videosu kullanılması	5	18,5
	Ürün ile hayvan görselinin birlikte sunulması	3	11,1
	Barınakla iş birliği veya sahiplendirme duyurusu	1	3,7

Tablo 4'te görüldüğü üzere paylaşımların 15'inde (%55,6) tek görsel, 8'inde (%29,6) video ve 4'ünde (%14,8) çoklu görsel tercih edilmiştir. Uygulama biçimleri arasında 11 paylaşımla (%40,7) illüstrasyon veya çizim kullanılması öne çıkmaktadır. Bunu 7 paylaşımla (%25,9) kurum içindeki hayvanlara yer verilmesi, 5 paylaşımla (%18,5) gerçek hayvan fotoğrafı veya

videosu kullanılması ve 3 paylaşımla (%11,1) ürün ile hayvan görselinin birlikte sunulması izlemektedir. Barınakla iş birliği veya sahiplendirme duyurusu ise yalnızca NOW'un paylaşımında görülmektedir. Kurum içindeki hayvanlara yer verilen paylaşımlarda markaların, güne ilişkin söylemlerini kampüs, set veya çalışma ortamı gibi kendi yaşam alanlarından örneklerle desteklediği dikkat çekmektedir.

Paylaşımların Amaçları

Paylaşımlarda belirlenen amaçların dağılımı Tablo 5'te sunulmuştur. Paylaşımların tümünde birden fazla amaç bir arada bulunduğundan, bu tabloda her amaç ayrı ayrı sayılmıştır.

Tablo 5. Paylaşımların Amaçlarına Göre Dağılımı

Amaç	f	%
Duygusal bağ kurma	19	70,4
Gündeme katılım	17	63,0
Farkındalık oluşturma	12	44,4
Marka görünürlüğü	12	44,4
Kurumsal imajı güçlendirme	8	29,6
Ürün / hizmet tanıtımı	5	18,5
Davranış değişikliği oluşturma	2	7,4
Sosyal sorumluluk imajı oluşturma	2	7,4

Tablo 5 incelendiğinde, duygusal bağ kurmanın 19 paylaşımla (%70,4) en sık görülen amaç olduğu anlaşılmaktadır. Bunu 17 paylaşımla (%63,0) gündeme katılım izlemektedir. Farkındalık oluşturma ve marka görünürlüğü 12'şer paylaşımda (%44,4), kurumsal imajı güçlendirme 8 paylaşımda (%29,6), ürün / hizmet tanıtımı ise 5 paylaşımda (%18,5) belirlenmiştir. Davranış değişikliği oluşturma ve sosyal sorumluluk imajı oluşturma amaçları ise yalnızca 2'şer paylaşımda (%7,4) yer almaktadır. Bu doğrultuda paylaşımların ağırlıklı olarak duygusal yakınlık kurmaya ve güncel bir gündemde yer almaya yöneldiği, somut bir davranışa yönlendirme amacının ise sınırlı kaldığı görülmektedir.

Hashtag Kullanımı

Paylaşımlarda yer alan hashtagler işlevlerine göre sınıflandırılmış ve elde edilen dağılım Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. Hashtaglerin İşlevlerine Göre Dağılımı

Hashtag Türü	Hashtagler (f)	Toplam
Özel gün hashtagleri	#DünyaHayvanlarıKorumaGünü (16), #4EkimHayvanlarıKorumaGünü (6), #HayvanlarıKorumaGünü (4), #4Ekim (3), #4EkimDünyaHayvanlarıKorumaGünü (1)	30
Marka veya kurum adı hashtagleri	#KralMüzik (2), #SevdiğimSensin, #KırmızıKedi, #HDIsigorta, #KoruSigorta, #Puffy, #OrisTelekom, #Doğtaş, #UğurOkulları, #Kelebek, #KelebekMobilya, #BİLGİ, #İstanbulBilgiÜniversitesi, #DoğaSigorta,	24

	#AnadoluHayatEmeklilik, #Securitas, #SecuritasGüvenlik, #SANKOÜniversitesi, #SAFEbit, #sınaveğitim, #İşKültür, #TürkiyeİşBankasıKültürYayınları, #DoğaKoleji (1'er)	
Slogan ve kampanya hashtagleri	#nekedisiznekitapsız, #HerAnındaDaimaYanında, #BirlikteKoruyalım, #iyiuyku, #EvimdeDoğtaşZevki, #FarklıBirDünyaGörün, #TürkiyeninDoğası, #TürkiyeninEnİtibarlıÖzelOkulu (1'er)	8
Ürün ve tür hashtagleri	#KediDostlarımız, #ÇocukKitapları, #OkulÖncesi (1'er)	3
Genel tema hashtagleri	#HayvanlarıKoruyalım, #HayvanSevgisi, #CanDostlarımız (1'er)	3
Toplam		**68**

Tablo 6'ya göre 27 paylaşımda toplam 68 hashtag kullanılmış ve 42 farklı hashtag belirlenmiştir. Paylaşım başına düşen ortalama hashtag sayısı 2,5'tir. Paylaşımların 6'sında tek, 8'inde iki, 9'unda üç, 2'sinde dört hashtag yer alırken birer paylaşımda beş ve altı hashtag kullanılmıştır. İşlevlerine göre bakıldığında 30 kullanımla özel gün hashtagleri ilk sırada yer almaktadır. Bunu 24 kullanımla marka veya kurum adı hashtagleri ve 8 kullanımla slogan ve kampanya hashtagleri izlemektedir. Özel gün hashtagleri arasında #DünyaHayvanlarıKorumaGünü 16 paylaşımla en sık tercih edilen ifadedir. #4Ekim hashtagi ise PEMA Koleji, Kelebek Mobilya ve Doğa Koleji tarafından ikinci bir özel gün hashtagi olarak kullanılmıştır. Paylaşımların 20'sinde en az bir marka veya kurum adı hashtagine yer verilirken 7 paylaşımda yalnızca özel gün hashtagleri kullanılmıştır. Bu durum, özel gün hashtaginin paylaşıma görünürlük kazandıran ortak bir başlık işlevi gördüğünü, marka hashtaglerinin ise paylaşımı markanın kendi iletişim diliyle ilişkilendirdiğini düşündürmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, toplumsal duyarlılık taşıyan planlı bir gündem olan 4 Ekim Dünya Hayvanları Koruma Günü'nde ticari marka ve kurumların X platformunda yürüttüğü iletişim 27 paylaşım üzerinden incelenmiştir. Bulgular, söz konusu günün medya ve eğitimden sigorta, telekomünikasyon ve finansa uzanan geniş bir marka yelpazesi için gündeme katılım fırsatı olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Böylelikle toplumsal karşılığı olan özel günlerin sektörel sınırları aşan ortak bir iletişim alanı oluşturduğu görülmektedir.

Paylaşımlarda en çok farkındalık ve bilgilendirme stratejisine başvurulmuş, ürün veya hizmetle ilişkilendirme ise daha sınırlı sayıda markada görülmüştür. Markaların büyük bölümü güne ticari bir anlatıdan çok yaşam hakkı, sevgi ve sorumluluk gibi değerler üzerinden katılmıştır. Duygusal bağ kurma ve gündeme katılımın en sık belirlenen amaçlar olması da markaların bu tür günlerde öncelikle yakınlık ve görünürlük kazanmayı hedeflediğine işaret etmektedir. Buna karşın davranış değişikliğine ve sosyal sorumluluğa odaklanan paylaşımların oldukça az olması dikkat çekicidir. Bu bağlamda toplumsal duyarlılığın paylaşımların büyük bölümünde söylem düzeyinde kaldığını ifade etmek mümkündür. Hashtag kullanımında ise özel gün hashtaglerinin

çoğunlukla marka hashtagleriyle birlikte yer alması, markaların ortak gündemin görünürlüğünden yararlanırken paylaşımı kendi kimlikleriyle ilişkilendirmeye çalıştığını göstermektedir.

Aynı gündeme katılan pek çok markanın benzer bir dilde buluşması, paylaşımların birbirine benzeşmesine ve markaların ayırt edici bir konum oluşturmasının güçleşmesine yol açabilir. Bu yönüyle çalışma, gerçek zamanlı pazarlamanın toplumsal duyarlılık taşıyan planlı gündemlerde nasıl bir görünüm kazandığını Türkiye örneği üzerinden ortaya koyarak alanyazına güncel bir katkı sunmaktadır.

Çalışma, X platformunda belirli bir tarih aralığında onaylı hesaplardan yapılan paylaşımlarla sınırlıdır. Örneklem hashtagler aracılığıyla oluşturulduğundan, veri toplama sürecinde gözlemlenen ancak hashtag içermeyen ya da yalnızca marka hashtagine yer veren paylaşımlar kapsam dışında kalmıştır. Ayrıca paylaşımlara yönelik kullanıcı etkileşimleri ve tepkiler incelenmemiştir.

Sonraki çalışmalarda farklı platformların birlikte ele alınması, hashtag içermeyen paylaşımların da örnekleme dâhil edilmesi ve kullanıcı etkileşimlerinin değerlendirilmesi önerilmektedir. Aynı özel günün farklı yıllardaki paylaşımlarının karşılaştırılması da markaların bu tür gündemlere yaklaşımındaki değişimi ortaya koyabilecektir. Uygulayıcılar açısından ise barınaklarla iş birliği, sahiplendirme çağrısı ya da bağış olanağı gibi somut uygulamalarla desteklenen iletilerin, markanın toplumsal duyarlılık söylemini daha inandırıcı kılabileceği değerlendirilmektedir.

TEŞEKKÜR

Bu çalışma, Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenmiştir. Proje Numarası: 33099.

KAYNAKLAR

Akbulut, Y. (2012). Veri çözümleme teknikleri. A. Şimşek (Ed.), *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* içinde (ss. 163-195). Anadolu Üniversitesi.

Bozkurt, Y. (2020). Markaların sosyal medyada gündem kullanımı: Gerçek zamanlı reklamlar. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (6), 344-365. https://doi.org/10.21733/ibad.668020

Büyüköztürk, Ş., Kılıç-Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2022). *Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri.* Pegem Akademi.

Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2000). *Research methods in education.* Routledge-Falmer.

Doyle, S. (2005). Software review real-time technologies in marketing-interaction management. *Journal of Database Marketing & Customer Strategy Management, 12*(3), 272-278. https://doi.org/10.1057/palgrave.dbm.3240263

Erdős, L. (2019). *Green heroes: From Buddha to Leonardo DiCaprio.* Springer Nature.

Fraenkel, J. R., & Wallen, N. E. (2006). *How to design and evaluate research in education*. McGraw-Hill Companies.

Gensler, S., Völckner, F., Liu-Thompkins, Y., & Wiertz, C. (2013). Managing brands in the social media environment. *Journal of Interactive Marketing, 27*(4), 242-256. https://doi.org/10.1016/j.intmar.2013.09.004

Kalkan, N. D., & Özdemir, Ş. (2022). Markaların gerçek zamanlı pazarlama stratejileri kapsamında Twitter paylaşımları: Covid-19 pandemi dönemine ilişkin bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (43), 44-78.

Kurt, E. (2025). Gerçek zamanlı pazarlamanın sosyal medyada marka etkileşimlerine faydaları. *Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Araştırma Dergisi*, (25), 19-40.

Mazerant, K., Willemsen, L. M., Neijens, P. C., & van Noort, G. (2021). Spot-on creativity: Creativity biases and their differential effects on consumer responses in (non-) real-time marketing. *Journal of Interactive Marketing, 53*(1), 15-31. https://doi.org/10.1016/j.intmar.2020.06.004

Neuman, W. L. (2014). *Social research methods: Qualitative and quantitative approaches.* Pearson.

Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods*. SAGE Publications.

Santos, S., Gonçalves, H. M., & Teles, M. (2023). Social media engagement and real-time marketing: Using net-effects and set-theoretic approaches to understand audience and content-related effects. *Psychology & Marketing, 40*(3), 497-515. https://doi.org/10.1002/mar.21756

Şimşek, A. (2012). Araştırma modelleri. A. Şimşek (Ed.), *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* içinde (ss. 81-107). Anadolu Üniversitesi.

Taşkıran, İ. B. (2021). Kurumsal iletişim kapsamında gerçek zamanlı pazarlama: Markaların logoları üzerinden Covid-19'a yaklaşımı. *Sosyal Mucit Academic Review, 2*(1), 1-21.

Terzi, O. (2023). Türkiye'de gerçek zamanlı pazarlama: Başarı faktörleri, incelemeler ve uygulama örnekleri. Y. Yılmaztürk & Ç. Akdoğan (Eds.), *Pazarlamada Seçme Konular: Kavramlar ve Çalışmalar* içinde (ss. 151-175). Özgür Yayınları.

Unurlu, Ç. (2022). Sosyal medyada gerçek zamanlı pazarlama: Turizm endüstrisinde yer alan işletmelerin sosyal medya paylaşımları üzerine bir inceleme. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi, 19*(2), 211-237. https://doi.org/10.24010/soid.1008478

Weisskircher, M. (2016). World animal day: Tracking the animal rights movement's growing presence in European politics. *LSE European Politics and Policy (EUROPP) Blog*, 1-3.

Willemsen, L. M., Mazerant, K., Kamphuis, A. L., & van der Veen, G. (2018). Let's get real (time)! The potential of real-time marketing to catalyze the sharing of brand messages. *International Journal of Advertising, 37*(5), 828-848. https://doi.org/10.1080/02650487.2018.1485214

Yılmaz, A. (2018). Yeni bir pazarlama iletişimi yaklaşımı gerçek-zamanlı pazarlama: Otomobil markalarının geleceğe dönüş günü sosyal medya pratikleri. *Erciyes İletişim Dergisi, 5*(4), 423-446. https://doi.org/10.17680/erciyesiletisim.394942

Zarei, G., & Bahadorinezhad, M. (2024). Real-time branding and social media: A new model based on thematic analysis. *Galactica Media: Journal of Media Studies*, *6*(2), 138-161. https://doi.org/10.46539/gmd.v6i2.456

AN INVESTIGATION INTO MUSEUM-THEMED CHILDREN'S BOOKS IN TÜRKiYE

TÜRKİYE'DEKİ MÜZE TEMALI ÇOCUK KİTAPLARININ ARAŞTIRILMASI

Fethiye Erbay
Prof. Dr., Head of Istanbul University, Museology Department, Türkiye
ORCID ID: 0000-0002-6988-5367

ABSTRACT

Museum-oriented children's books help develop visual literacy skills and foster an appreciation for museum collections and the information associated with them. These books serve as educational tools that make the museum experience enjoyable, facilitate connections with artworks, and enhance visual literacy and creative thinking. Such publications offer an opportunity for individuals to play an active role in the museum experience and to build lasting connections with cultural heritage.

This study compiles museum-related publications created by Turkish authors for children and examines them from the perspectives of visuals, content, and narrative style. These books spark curiosity about the museum and reflect the evolution of museum-related educational resources. They support children's learning by introducing them to specific artworks before their visit and by stimulating interest in particular pieces during the museum tour.

This study was prepared with the aim of increasing the publication of books in this field by compiling an inventory and providing descriptive analyses of children's books authored by various writers in Türkiye that are centered on museum themes. A literature review was conducted, covering academic publications, publishing houses, and relevant online promotions and news. Elif Coşkun and Banu Bulduk Türkmen have authored an academic research article on storybooks written for children that support the museum experience. Seda Baksi Mazlum and Ayşe Duygu Kaçar have highlighted the importance of museum-themed children's books regarding cultural heritage and the experience of space in their articles. The thesis titled "The Impact of Children's Museum Publications on Museology in Türkiye and the World," authored by Özge Şimşek a master's student in the Museum Management program at Istanbul University's Institute of Social Sciences was also included within the scope of this research. The books What's in the Museum? (Dinozor Çocuk) by my museum studies student Neslihan Varol and There's No Monster in the Museum by my museum management student Hüsne Rhea Çiğdem were written with the aim of helping children understand museums of modern art. Additionally, the following books were examined: The Mysterious World Museum by Servet Yanardağ, Discover Anatolian Civilizations by Gülay Sert, Thief Hunt in the Museum: The Legendary Crew 3 by İrfan Gürkan Çelebi, and Mırnav the Traveling Cat at the Museum by Fatma Işık.

The Istanbul Archaeology Museums, among others, offer activity books and other publications specifically written for children; indeed, many museums—including toy museums—publish books aimed at a young audience. Museum publications for children occupy a space where museum education and children's literature intersect. These publications are created by authors for various purposes: some introduce a specific museum's collection, while others tell stories related to the museum. Still others offer enjoyable activities designed to help children explore the museum, examine artifacts, and engage in hands-on experiences. Within the scope of museum accessibility and inclusivity initiatives—as well as future-oriented museum planning—these museum-themed books for children serve as vital resources for nurturing the next generation of museum-goers and professionals. This study will employ a comparative content analysis method to examine museum-themed children's books and museum publications aimed at children in Türkiye.
Keywords: Children's books, children's literature, museum books, museum education, experience-based learning.

ÖZET

Çocuklara yönelik müze temalı çocuk kitapları, çocukların görsel okuma becerilerini geliştirmekte ve müze koleksiyonları hakkındaki bilgileri çocuklara sevdirmektedir. Müze temalı çocuk kitapları, müzede geçirecekleri zamanı keyifli hale getiren, tarihsel eserlerle ilişki kurmalarını sağlayan, görsel okuma ve yaratıcı düşünmeyi geliştiren eğitim araçlarındandır. Bu yayınlar çocukların müze deneyimindeki etkin rolünü ve kültürel mirasla kurdukları anlam ilişkileri geliştirme fırsatı sunmaktadır.

Bu araştırma, Türk yazarlarının çocuklar için hazırladığı müze temalı yayınları bir araya toplayarak, göresel,içerik, anlatım biçimi açısından incelenmiştir. Bu kitaplar, müzeye ilişkin merak oluşturup, müze eserleri hakkında keşif davranışları geliştirmektedir. Çocukların müzeye gitmeden önce bazı eserleri tanımalarına ve müze gezileri sırasında belirli eserlere merak uyandırarak, öğrenmelerine destek olunmaktadır.

Araştırmanın temel problemi Türkiye'de çocuklara yönelik çeşitli yazarlar tarafından, müze temaları üzerinden kurgulanan çocuk kitaplarının envanteri çıkarılarak, betimsel tanımlamaları yapılarak bu alanda yazılacak kitap yayınlama çalışmalarının artırılması amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmanın literatür taraması yapılmış, akademik yayınlar, yayınevleri, bu alanda internet tanıtımları ve haberler taranmıştır. Elif Coşkun ve Banu Bulduk Türkmen'in müze deneyimini destekleyici çocuklar için yazılmış hikâye kitapları üzerine akademik araştırma makalesi yazmışlardır. Seda Baksi Mazlum ve Ayşe Duygu Kaçar'ın müze temalı çocuk kitaplarını kültürel miras ve mekân deneyimi açısından önemi makalelerinde ortaya konulmuştur. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Müze Yönetimi Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencim olan Özge Şimşek'in ‘’Türkiye'de ve Dünyada Çocuk Müzeleri Yayınlarının Müzeciliğe Etkisi ‘’ tezi de araştırılma kapsamına alınmıştır. Müzecilik öğrencim

Neslihan Varol'un ''Müzede ne var?, Dinozor Çocuk'' kitabı, gene müze yönetimi öğrencim Hüsne Rhea Çiğdem tarafından yazılan "Müzede Canavar Yokmuş" adlı kitabı çocuklara modern sanatlar müzelerini anlamalarını sağlamak amacıyla yazılmıştır.. Servet Yanardağ'ın "Gizemli Dünya Müzesi", Gülay Sert'in "Keşfedin Anadolu Uygarlıkları", İrfan Gürkan Çelebi'nin "Müzede Hırsız Avı- Efsane Tayfa 3" , Fatma Işık'ın "Gezgin Kedi Mırnav Müzede" adlı kitapları da araştırılmıştır.

Ayrıca İstanbul Arkeoloji Müzeleri etkinlik kitapları arasında da çocuklar için yazılmış müze kitapları bulunmaktadır . Oyuncak müzeleri olmak üzere pek çok müze çocuklara yönelik kitaplar yayınlamaktadır. Müzelerin çocuklara yönelik yayınları, müze eğitimi ile çocuk edebiyatının kesiştiği bir alanda bulunmaktadır. Bu yayınlar yazarlar tarafından farklı amaçlarla hazırlanmıştır. Bazıları belirli bir müzenin koleksiyonunu tanıtır. Bazıları müze ilgili bir hikâyeler anlatır. Bazıları ise çocukların müzeyi keşfetmelerine, eserleri incelemelerine ve müzede deneyim yaşamalarına yönelik keyifli etkinlikler sunar. Müzelerin erişilebilirlik ve kapsayıcılık çalışmalarında, geleceğe yönelik müzecilik planlarında çocuklar için hazırlanmış müze temalı kitapları, geleceğin müzecilerini yetiştirmesi açısından önemli kaynaklardır. Türkiye'de müze temalı çocuk kitaplarının ve çocuklara yönelik müze yayınlarının karşılaştırmalı içerik analizi yöntemiyle araştırılacaktır.

Anahtar kelimeler: Çocuk kitapları, çocuk edebiyatı, müze kitapları, müze eğitimi, deneyim odaklı öğrenme.

INTRODUCTION

Museum-themed children's books foster children's visual literacy while introducing museum collections and cultivating an appreciation of museums and art. Such books make the time children spend in museums more enjoyable and enable them to engage with historical objects and cultural heritage alongside their families. Children's books addressing museums constitute educational resources that develop visual perception, reading skills, and creative thinking. Museums are spaces that facilitate children's developmental transformation. Toy museums, in particular, are not merely static spaces displaying objects from the past; rather, they function as interactive educational centres supporting children's social, emotional, cognitive, and physical development (Erbay-a 2017, 242).

The concept of museum education entered the agenda in Türkiye after the 1980s. With the increasing prominence of museum education after the 2000s, museums came to be recognised as out-of-school learning environments in primary and secondary education (Çakır 2017, 93). As their importance for human development and intercultural communication became more apparent, school–museum partnerships in visitor education and museum initiatives for children gained significance. Museums organise a variety of activities for children of different ages. Publishing children's books about museums can further encourage children to participate in these activities willingly and enthusiastically.

This study brings together museum-themed publications prepared for children by Turkish authors and examines their visual characteristics, content, and narrative forms

Within the theoretical framework, these books stimulate curiosity about museums and encourage exploratory engagement with museum objects. By arousing interest in particular works, they support learning. Such publications give children an active role in their museum experiences and opportunities to develop meaningful connections with cultural heritage. Museums, as out-of-school learning settings, create opportunities for informal learning and foster curiosity, discovery, and inquiry across age groups. Involving children visiting museums with family members in these activities and enabling shared experiences can strengthen museums' communicative capacity (Erbay-b 2017, 443).

Reading museum-related children's books before and after a museum visit may also increase the frequency of museum attendance

The principal research problem is to compile an inventory of museum-themed children's books written by Turkish authors for children in Türkiye, provide descriptive accounts appropriate to their intended age groups, and draw attention to the need for more books in this field.

Regarding the limitations of the study, the research was undertaken against the backdrop of a limited number of scholars working on museums and children's books. Elif Coşkun and Banu Bulduk Türkmen authored an academic research article on storybooks written for children to support museum experiences. The master's thesis of my student Özge Şimşek, entitled "The Impact of Children's Museum Publications on Museology in Türkiye and the World," completed in the Museum Management programme at Istanbul University's Institute of Social Sciences, is also included in the scope of this research. Seda Baksı Mazlum and Ayşe Duygu Kaçar published an article highlighting the significance of museum-themed children's books for cultural heritage and spatial experience. No museum-themed titles were identified among approximately 100 children's books in the Cultural Publications series of the Republic of Türkiye Ministry of National Education. These limitations indicate a need for more in-depth research.

The research method involved a literature review encompassing academic publications, publishers' materials, online promotional content, and news reports in this field. Physical copies of the books examined were obtained, and their illustrations and visual characteristics were analysed. In designing books for different age groups, authors collaborate with painters and illustrators. Drawings, illustrations, designs, and graphics produced by illustrators concretise, visualise, and elucidate stories about museums and art, enriching children's imaginative worlds and enabling them to identify with the narratives. Museum-themed children's books and museum publications for children in Türkiye are examined through comparative institutional and content analysis. As visitor-centred and experiential museological practices gain prominence within contemporary museology, the production of museum-themed children's books should be incorporated into efforts to enrich activities for children.

Museum-themed children's books published in Türkiye were grouped according to the institutions and publishing houses responsible for their publication. Publications of the Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism, publications issued by museums and banks, and independently published museum-themed children's books from various publishers are considered below in three groups.

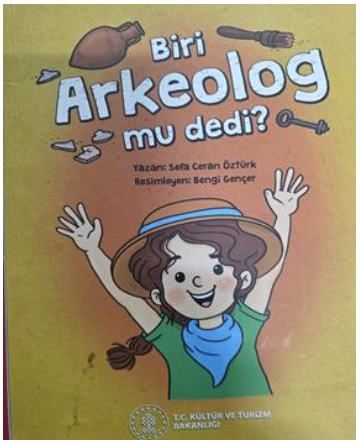
I—Publications of the Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism

II—Publications of Banks

III—Publications of Various Publishing Houses

1—PUBLICATIONS OF THE REPUBLIC OF TÜRKİYE MINISTRY OF CULTURE AND TOURISM

Children's books published by the Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism are digitally accessible through the e-Book Platform of the General Directorate of Libraries and Publications. The Ministry publishes children's books and fairy-tale books. In 2024, the General Directorate of Cultural Heritage and Museums, in cooperation with the Turkish National Committee of the International Council of Museums, prepared a comic book recounting the process of returning the Artemis statue to Türkiye. The e-book, entitled "Artemis'in Yolculuğu" [Artemis's Journey], was published in Turkish and English (URL-1).Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü e-Kitap Platformu

Figures 1–2. Children's book publications of the Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism

"Biri Arkeolog mu Dedi?" [Did Someone Say Archaeologist?], written by Sefa Ceran Öztürk and illustrated by Bengi Gençer, was published in 2021. It is an illustrated educational adventure book for primary-school pupils.[3]

It recounts Defne's participation in an archaeological camp, where she learns about excavations, cultural property, museums, and efforts to combat the illicit trafficking of cultural objects.

A second book by Sefa Ceran Öztürk, illustrated by Bengi Gençer, "Kültür Koruyucuları" [Guardians of Culture], was published by the Republic of Türkiye Ministry of Culture and

Tourism in 2025. This illustrated educational story, intended for primary-school children, seeks to communicate the importance of cultural heritage preservation, historical objects, and responsibility for their protection. From the perspective of museum education, it raises awareness of cultural heritage. Both books provide primary-school children, positioned as guardians of culture, with visual and written information about protecting archaeological sites.[4]

III—Publications of Banks

The research identified "Dedemin Oyuncakları" [My Grandfather's Toys] and "Çok Severim" [I Love It Very Much] among the publications of Türkiye İş Bankası. The bank also published "Şaşkın Lili ve Müzede Bir Gün" [Silly Lily and the Day at the Museum], by a foreign author.[5]

1—Türkiye İş Bankası Publications

Başak Çalışkan Ellibeş, author of "Dedemin Oyuncakları," is a children's author who has served as a manager and secretary-general at the Istanbul Toy Museum. I participated in museum tours with her, and Başak Ellibeş, who gave me enjoyable experiences with toys, published her book through İş Bankası (URL-2)

Figures 3–4. İş Bankası Publications (URL-3)

"Dedemin Oyuncakları" was published by Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. Published in 2021, this 32-page illustrated storybook is intended for children aged 5–7. Through Ece's visit to the Istanbul Toy Museum with her grandfather, it explores the past, childhood memory, and intergenerational relationships through toys (URL-4).

"Çok Severim," written by Burcu Ural Kopan and illustrated by Gözde Eyce, was published by Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları in 2025. It tells a story for children approximately 3–5 years old. Printed in colour on coated paper, the illustrated book comprises 32 pages. During a visit to Istanbul, paintings from the Türkiye İş Bankası Art Collection introduce children to artists, artworks, colours, and emotions. From a museological perspective, the aim is to introduce children to artworks through art collections and encourage an appreciation of art (URL-5).

Figure 5. İş Bankası Publications **Figure 6. VakıfBank Publications**

"Şaşkın Lili ve Müzede Bir Gün" (Silly Lily and the Day at the Museum) was published by Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları in 2021. Written by Australian children's author Jedda Robaard and translated by Meltem Aydın, it was published by Türkiye İş Bankası in 2021. Jedda Robaard is also the book's illustrator and graphic designer. The 20-page book was prepared for preschool children aged 4–6 (URL-6). The story concerns Lily's visit to a museum with a friend, her learning to manage her excitement, and her behaviour in the museum (URL-7).[7]

2—VakıfBank Publications

VakıfBank published a book in 2026. "Müzedeki Kayıp Resim – Bir Ebru Hikâye" [The Missing Painting in the Museum—An Ebru Story], written by Seher Öztürk, was published by VakıfBank Kültür Yayınları in 2026. The 36-page illustrated story combines art and mystery for children approximately 6–9 years old. Through two children's search for a missing painting, it focuses on ebru (Turkish marbling) and the examination of artworks (URL-8).

3—Yapı Kredi Bank Publications

"Müzedeki Kedi" [The Cat in the Museum], written by Filiz Özdem and illustrated by Zülal Öztürk, was published by Yapı Kredi Yayınları in 2023. This 32-page, full-colour, entirely wordless picture book is intended for children aged 3–8. Illustrator Zülal Öztürk stated that the images in the story were designed with inspiration from works by prominent painters in art history.[9]

Figür: 7; Yapı Kredi Bankası Yayınları

The story follows a cat that discovers paintings in the museum after visitors have left in the evening and enters the world of art. Its museological relevance lies in its encouragement of close observation of artworks, visual literacy, and imagination through visual storytelling.

Left alone in a museum filled with magnificent paintings after the visitors depart, the cat examines the paintings and enters the enchanting world of art.

III—PUBLICATIONS ABOUT MUSEUMS

Books written for children to introduce the collections of various museums in Türkiye include "Müzede Ne Var?" [What Is in the Museum?] and "Müzede Canavar Yokmuş" [There Was No Monster in the Museum], which address Istanbul Modern. "Dedemin Oyuncakları" was inspired by the Istanbul Toy Museum. Museum publications for children occupy an intersection between museum education and children's literature. Institutions including the Istanbul Archaeological Museums, toy museums, and Istanbul Modern publish books for children.

1—Publications about the Istanbul Archaeological Museums

Museum activity books also include museum-related books written for children, such as "Osman Hamdi Bey'in Hazinesi / İstanbul Arkeoloji Müzeleri" [Osman Hamdi Bey's Treasure / Istanbul Archaeological Museums] and "Anadolu'da Bir Zaman Makinesi" [A Time Machine in Anatolia], concerning the Museum of Anatolian Civilizations.

Figure 21. Osman Hamdi Bey'in Hazinesi (URL-9) Figure 22. Anadolu'da Bir Zaman Makinesi (URL-10)

"Osman Hamdi Bey'in Hazinesi," written by Lider Hepgenç and illustrated by Aysun Altındağ, introduces the Istanbul Archaeological Museums through pictures, diagrams, and maps. It was published by Final Kültür Sanat Yayınları in 2021. Readers are taken on an entertaining tour of the buildings and objects of the Istanbul Archaeological Museums. The book was conceived both as a guide and as a playful companion for children visiting the museum. For those unable to visit, it offers an experience as close as possible to the actual visit. The book is accessible through the link provided in the original text (URL-11).

"Anadolu'da Bir Zaman Makinesi / Anadolu Medeniyetler Müzesi" [A Time Machine in Anatolia / Museum of Anatolian Civilizations], written by Lider Hepgenç, was published in 2023. Aysun Altındağ produced its illustrations and designs. Published by Final Kültür Sanat Yayınları, this 64-page book explores archaeological remains, objects, inventions, and urban life from the Palaeolithic onwards in the Museum of Anatolian Civilizations. It explains why the doors of Çatalhöyük houses were located above ground level, asks where the names Stone Age and Chalcolithic Age originated, and draws attention to the contents of Assyrian tablets. Entertaining activities guide children in seeking answers to these questions. The book serves as a guide and playful companion for children visiting the Museum of Anatolian Civilizations, one of the country's significant cultural institutions (URL-12).

The books "Anadolu'da Bir Zaman Makinesi / Anadolu Medeniyetler Müzesi" guide readers through the museums named in their titles by means of exhibited objects and concepts. They fall within the category of "visual–cognitive books" and target children aged nine and above (Baksı Mazlum and Kaçar 2026, 6).

2—Publications about Istanbul Modern

Through "Müzede Ne Var?", children embark on a colourful journey through Istanbul Modern. The book describes, in an entertaining and innovative manner, how museums have changed from the past to the present.

"Müzede Ne Var?", prepared by Neslihan Varol, Director of Education and Social Projects at Istanbul Modern and a former student of mine in museology, was published in 2023 by Dinozor Çocuk, the children's imprint of Ayrıntı Yayınları. The colourful illustrations by Mavisu Demirağ give the book a vivid visual presentation. Rather than following the familiar children's-literature convention of recounting the biographies of great artists, it aims to cultivate children's appreciation of modern and contemporary art (URL-13).

Figure 8. Müzede Ne Var? (URL-14)

Figure 9. Müzede Ne Var? (URL-15)

Beginning with the question "What is a museum?", the illustrated book "Müzede Ne Var?" takes children on an inspiring journey into the world of museums. It traces the history of museology and the increasing diversity of museum types today. While introducing contemporary museum types, it also provides information about art museums. Through colourful visual narratives, it addresses topics ranging from how a museum is established to the

criteria by which objects are selected for display. Information about the art collection in Istanbul Modern's renovated building is conveyed in an entertaining format (URL-16).

"Müzede Canavar Yokmuş," written by Hüsne Rhea Çiğdem, was intended to help children understand museums of modern art. Hüsne Rhea Çiğdem, my former master's student in Museum Management, worked on the development of museum education programmes between 2013 and 2017. She wrote "Müzede Canavar Yokmuş" after leaving her museum position in April 2017. Drawing on her experiences of children's education and museums as a mother of twin boys, she published the book with Çınar Yayınları in 2018, before the pandemic. It introduces children to fundamental concepts of modern and contemporary art. The illustrations are by Onur Gülfidan.Hüsne Rhea Çiğdem

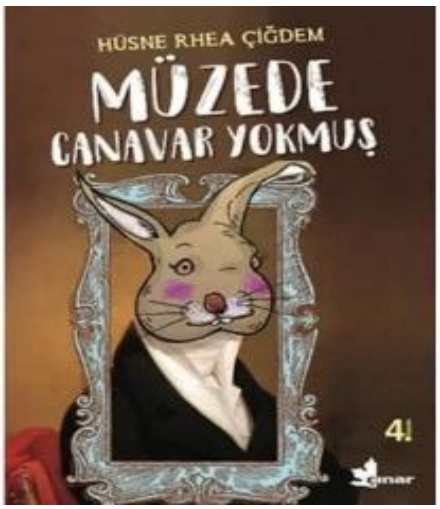

Figure 10. Müzede Canavar Yokmuş (URL-17)

The story follows a girl named Leyla spending a day in a modern art museum, described as the home of the muses, with an invisible muse named Müz or with her aunt who works there. What is inside a museum? What is a painting called when only a person's face and upper body are depicted? What is it called when an artist paints their own portrait? Can a painting have no subject? The book explores answers to these questions. Müz explains the rules of visiting museums, teaches Leyla about colours, and uses riddles to introduce the materials from which paintings are made. Through questions, the book stimulates interest in art museums (URL-18). When Leyla begins to explore alone, she encounters the invisible fairy Müz, who explains both how to visit a museum and basic concepts of art throughout the book. The text appears intended for children aged 7–11. "Müzede Canavar Yokmuş" comprises 13 chapters. Concepts ranging from colours, portraiture, and self-portraiture to reading artwork labels, the role of curators, landscapes, figures, still life, abstract painting, and installation art are explained in language accessible to children (URL-19)

3—Istanbul Toy Museum İstanbul Oyuncak Müzesi

İstanbul Oyuncak MüzesiBaşak Çalışkan Ellibeş, who has served as a manager and secretary-general of the Istanbul Toy Museum, is a children's author. During museum tours with her, I

enjoyed experiences with toys; through memories of the past and childhood, she has established connections with children. "Dedemin Oyuncakları" was published by Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. Published in 2021, the 32-page illustrated storybook is intended for children aged 5–7. During Ece's visit to the Istanbul Toy Museum with her grandfather, the story explores the past, childhood memory, and intergenerational relationships through toys (URL-20).

Figure 23. Dedemin Oyuncakları (URL-21) **Figure 24. Hayaller Müzesi (URL-22)**

"Hayaller Müzesi" [Museum of Dreams], written by Ebru Meltem Tokgöz, was published by Martı Çocuk in 2022. The 32-page, full-colour illustrated storybook is intended for children approximately 5–8 years old. It is a contemporary work of children's literature primarily aimed at preschool and primary-school readers. Through a story set in the Istanbul Toy Museum, the book adopts a pedagogical approach to museum awareness, collecting, and the transmission of cultural heritage. Its narrative conveys the significance of collecting, the historical characteristics of toys, and museum visits (URL-23).

MUSEUM-THEMED CHILDREN'S BOOKS BY SUBJECT

When examined according to subject, museum-themed children's books were considered under two headings. The first encompasses ten books addressing adventure, exploration, and detective fiction. The second covers publications concerning existing museums in Türkiye, including children's books written about the Istanbul Archaeological Museums, the Istanbul Toy Museum, and Istanbul Modern.

1—Publications on Adventure, Exploration, and Detective Fiction

This section examines ten museum-themed children's books written by various authors and published by different publishing houses.

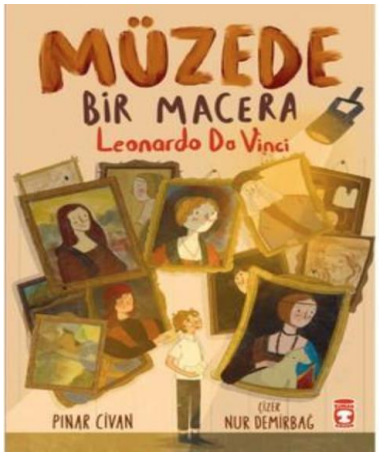

Figure 11. Müzede Bir Macera **Figure 12. Beni de Yanına Alır Mısın?**

"Müzede Bir Macera—Leonardo Da Vinci" [An Adventure in the Museum—Leonardo da Vinci], written by Sena Pınar Civan, was published by Timaş Çocuk. The 64-page book is intended for children approximately 7–10 years old. It recounts Berke's discovery of the relationship between science and art during a school visit to an art museum (URL-24).

"Beni de Yanına Alır Mısın? – Müze Yolculuğu" [Will You Take Me Along?—A Museum Journey] was designed by illustrator Merve Ergenoğlu. Published by Sincap Kitap in 2023, the 12-page book is intended for preschool children approximately 2–4 years old. It is a colourful illustrated book incorporating puzzles. Its approach encourages children to tour a museum with a guide, examine objects with friends, and discover new things (URL-**25).**

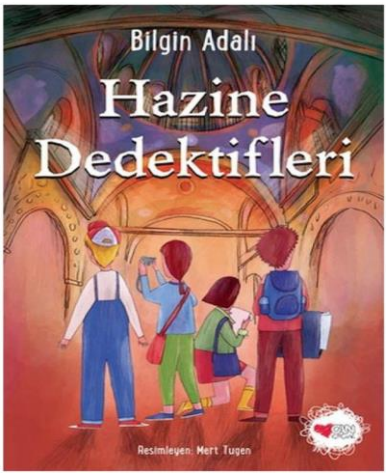

Figure 13. Tehlike Peşimizde **Figure 14. Hazine Dedektifleri**

"Tehlike Peşimizde – İstanbul Dedektifleri" [Danger Is Following Us—Istanbul Detectives], written by Mustafa Orakçı, was published by Timaş Çocuk in 2019. This 128-page detective novel is intended for primary-school children approximately 8–10 years old. The children's investigations in Istanbul introduce Çemberlitaş, Eyüp Sultan, and the Istanbul Archaeological Museums (URL-26).

"Hazine Dedektifleri" [Treasure Detectives], written by Bilgin Adalı, was published by Can Çocuk in 2023. The 168-page historical adventure novel is intended for primary- and lower-secondary-school readers approximately 9–12 years old. It addresses the Kariye Museum, archaeological research, historical treasures, and the illicit trafficking of cultural property (URL-27).

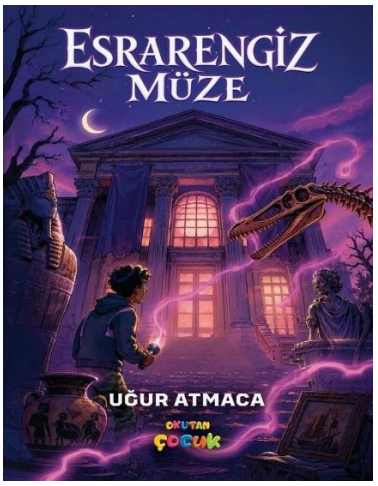

Figure 15. Müze Sokağı Cinayeti **Figure 16. Esrarengiz Müze**

"Müze Sokağı Cinayeti – Macera Geçidi 21" [Murder on Museum Street—Adventure Passage 21], written by Tuncel Altınköprü, was published by Genç Hayat in 2024. The 152-page crime-adventure book is intended for readers approximately ten years old and above. Beginning with the murder of a museum director, the investigation centres on a treasure in the Hittite city of Nerik and the international trafficking of antiquities. Readers' decisions lead them to fifteen different endings (URL-28).

"Esrarengiz Müze" [The Mysterious Museum], written by Uğur Atmaca, was published by Okutan Çocuk. The 112-page book introduces children aged 8–12 to the Museum of Everything. In a story beginning with the discovery of a bone, readers enter the Museum of Everything and solve a mystery by choosing between sections relating to palaeontology, art, and invisible forces. Published in 2026, the book offers children an interactive adventure with multiple endings (URL-29).

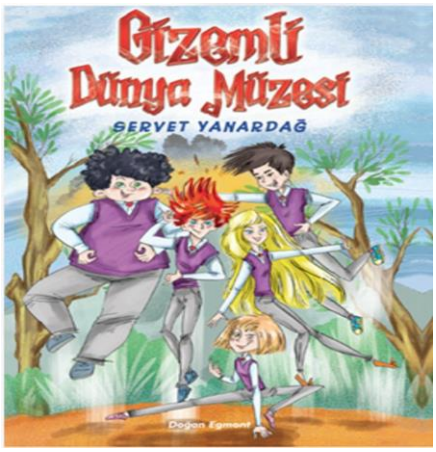

Figure 17. Müzede Neler Oluyor? **Figure 18. Gizemli Dünya Müzesi**

"Müzede Neler Oluyor?" [What Is Happening in the Museum?] was written by Yusuf Kılıç. Intended for children approximately 4–8 years old, the book foregrounds the mysterious character of the museum (URL-30).

"Gizemli Dünya Müzesi" [Mysterious World Museum], written by Servet Yanardağ, was published by Doğan Çocuk in 2020. The 120-page book tells a science-and-adventure story for children aged 6–9. It recounts the adventures of Ateş, Yakut, Pelin, Toprak, and Yağmur during their visit to the World Museum. The scientific knowledge they acquire about volcanoes and the Earth becomes a process of discovery in the museum (URL-31).

Figure 19. Gizemli Müze Ziyareti **Figure 20. Meraklı Müzeciler**

"Gizemli Müze Ziyareti" [A Mysterious Museum Visit], written by Gaye Çam, was published by Bilgin Baykuş Yayınları in 2026. Intended for children approximately 7–10 years old, it tells a story of mystery and adventure in a museum. Ege, Lina, and Arda embark on adventures initiated by a mysterious object, involving archaeological excavations, secret rooms, old diaries, and time travel.

"Meraklı Müzeciler – Batıkların Gizemi" [Curious Museologists—The Mystery of Shipwrecks] was written by Özge Şimşek, my master's student in Museum Management. Published by İgloo Yayınevi, the 52-page book is intended for children approximately 7–10 years old. Illustrated in black and white, it tells a children's adventure story centred on the discovery of shipwrecks and underwater cultural heritage.

FINDINGS OR CONCLUSION

Twenty-four museum-themed children's books were examined for this study. The books were prepared for different age groups. Of the authors of these 24 books, four had received museum education and three had worked in museums. Six books concerning museums were published. In terms of visual presentation, most contain colour illustrations both on their covers and throughout their pages. The books range from 20 to 120 pages in length.

Many museums and art institutions in Türkiye organise educational programmes to make their collections accessible and comprehensible to children. Through exhibition tours, workshops, and activities conducted by educators with pedagogical expertise, they endeavour to engage younger generations in museums. Kültigin K. Akbulut's observation that "there are almost no books that explain contemporary and modern art to children and guide them when they encounter a work of contemporary art" (Kültiğin 2018) highlights the scarcity of such publications. Examining the functional opportunities offered to children by the 24 books can inform future publications.

Table 1. Publications about Museums

Istanbul Archaeological Museums	**2 books**
Istanbul Toy Museum	**2 books**
İstanbul Modern	**2 books**

Ten museum-themed children's books, classified by subject, address adventure, exploration, and detective fiction. In shorter books, illustrated stories and first museum experiences predominate.

Longer books more frequently feature adventure, fantasy narratives, and crime-fiction themes.

Table 2. Target Age Groups and Developmental Reading Levels

Group	Developmental/reading level
Ages 2–5	Early childhood; visual and shared reading
Ages 6–8	Early primary school; illustrated stories
Ages 9–12	Independent reading, adventure, and inquiry
Ages 12+	Advanced fiction and multilayered narratives

The books examined aim to introduce museums to curious children, enable them to connect with the past, and help them develop modes of communication. Preparing children for the types of objects and concepts they will encounter upon entering a museum may extend the duration of their visits.

Table 3. Functional Opportunities Offered to Children by the Books

Function	**Representative books**	**Opportunities offered to children**
Introducing collections	Dedemin Oyuncakları, Hayaller Müzesi, Çok Severim	Understanding museum objects and cultural memory
Storytelling	Müzedeki Kedi, Müze, Şaşkın Lili	Emotional engagement and imagination
Exploring the museum	Müzede Bir Gün, Müzede Bir Macera	Understanding the museum environment and visiting experience
Examining artworks	Müzedeki Kayıp Resim, Müzedeki SahteTablo	Observation, comparison, and interpretation
Experiential engagement	Beni de Yanına Alır mısın?, EsrarengizMüze	Play, decision-making, and participation
Conservation awareness	Kültür Koruyucuları, Biri Arkeolog mu Dedi?, Hazine Dedektifleri	Understanding the significance of cultural heritage
Problem-solving	Müze Sokağı Cinayeti, Esrarengiz Müze	Investigation, inference, and decision-making

Some of these books introduce the collections of particular museums. Others offer enjoyable activities through which children can explore museums, examine objects, and engage in museum experiences. The study was undertaken with the aim of increasing the production of museum-themed children's books as part of museums' accessibility and inclusivity initiatives and future museological planning. These books help transform apprehension about museums and objects into enjoyment. Drawing on museum education and practical educational experience, authors enable children to find answers to the questions they ask when encountering artworks. The books' interactive and inspiring qualities help children make sense of museum experiences. Increasing the number of museum-themed children's books would address a distinctive gap in the field.

REFERENCES

Adalı, Bilgin. *Hazine Dedektifleri*. Can Çocuk, 2023.

Akbulut, Kültigin Kağan. "Çocuklara Modern ve Çağdaş Sanat Nasıl Anlatılır?" *K24 Kitap*, 10 Temmuz 2018. https://www.k24kitap.org/kitaplar/muzede-canavar-yokmus-281.

Altınköprü, Tuncel. *Müze Sokağı Cinayeti: Macera Geçidi 21*. Genç Hayat, 2024.

Atmaca, Uğur. *Esrarengiz Müze*. Okutan Çocuk, 2026.

Baksi Mazlum, Seda, ve Ayşe Duygu Kaçar. "Müze Temalı Çocuk Kitaplarının Kültür Aktarımı ve Mekân Deneyimi Bağlamında İncelenmesi." *Kent Akademisi* 19, no. 2 (2026): 1–20. https://doi.org/10.35674/kent.1717988

Civan, Sena Pınar. *Müzede Bir Macera: Leonardo da Vinci*. Timaş Çocuk, t.y. https://timas.com.tr/muzede-bir-macera.

Coşkun, Elif, ve Banu Bulduk Türkmen. "Çocuklara Yönelik Müze Deneyimini Destekleyici Hikâye Kitabı Tasarımları." *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, no. 38 (2024): 696–715. https://doi.org/10.29000/rumelide.1410725

Çam, Gaye. *Gizemli Müze Ziyareti*. Bilgin Baykuş Yayınları, 2026.

Çakır İlhan, Ayşe. "Müze Eğitimi Alanında Yapılmış Tezler." *Yaratıcı Drama Dergisi* 12, no. 2 (2017): 93–104.

Dönümcü, Adiye. *"Müzede Canavar Yokmuş Ama Neler Varmış*." *Bianet,* 2018. https://bianet.org/yazi/muzedecanavar-yokmus-ama-neler-varmis-200582.

Elif Coşkun ve Banu Bulduk Türkmen, "Çocuklara Yönelik Müze Deneyimini Destekleyici Hikâye Kitabı Tasarımları," *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, no. 38 (2024): 696–715, https://doi.org/10.29000/rumelide.1410725.

Erbay, Fethiye-a. 2017. "Müzelerin Eğitim ve Tasarım Atölyelerinde İnformal Eğitim." *Millî Eğitim Dergisi* 46 (214): 239-253.

Erbay, Fethiye-b. 2017. "Oyuncak ve Oyun Müzelerinde Çocuklara Yönelik Eğitimin Boyutları." *Millî Eğitim Dergisi* 46 (214): 435-444.

Ellibeş, Başak Çalışkan. *Dedemin Oyuncakları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021. https://www.iskultur.com.tr/dedemin-oyuncaklari.aspx.

Ergenoğlu, Merve. *Beni de Yanına Alır Mısın? Müze Yolculuğu*. Sincap Kitap, 2023. https://sincapkitap.com.tr/beni-de-yanina-alir-misin-muze-yolculugu.

Hepgenç, Lider. *Anadolu'da Bir Zaman Makinesi: Anadolu Medeniyetleri Müzesi*. Resimleyen Aysun Altındağ. Final Kültür Sanat Yayınları, 2023.

Hepgenç, Lider. *Osman Hamdi Bey'in Hazinesi: İstanbul Arkeoloji Müzeleri*. Resimleyen Aysun Altındağ. Final Kültür Sanat Yayınları, 2021.

Kopan, Burcu Ural. *Çok Severim*. Resimleyen Gözde Eyce. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2025.

Lider Hepgenç, *Müzede Neler Oluyor?* (Fom Kitap, 2026).

Orakçı, Mustafa. *Tehlike Peşimizde: İstanbul Dedektifleri*. Timaş Çocuk, 2019.

Özdem, Filiz. *Müzedeki Kedi*. Resimleyen Zülal Öztürk. Yapı Kredi Yayınları, 2023.

Öztürk, Sefa Ceran. *Biri Arkeolog mu Dedi?* Resimleyen Bengi Gençer. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2021.

Öztürk, Sefa Ceran. *Kültür Koruyucuları*. Resimleyen Bengi Gençer. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2025.

Öztürk, Seher. *Müzedeki Kayıp Resim: Bir Ebru Hikâyesi*. VakıfBank Kültür Yayınları, 2026. https://www.vbky.com.tr/kitap/muzedeki-kayip-resim.

Rhea, Hüsne Çiğdem. *Müzede Canavar Yokmuş*. Resimleyen Onur Gülfidan. Çınar Yayınları, 2018.

Robaard, Jedda. *Şaşkın Lili ve Müzede Bir Gün*. Çeviren Meltem Aydın. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021. https://www.iskultur.com.tr/saskin-lili-ve-muzede-bir-gun.aspx.

Şimşek, Özge. *Meraklı Müzeciler: Batıkların Gizemi*. İgloo Yayınevi,

Şimşek, Özge. "Türkiye'de ve Dünyada Çocuk Müzeleri Yayınlarının Müzeciliğe Etkisi." Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

Tokgöz, Ebru Meltem. *Hayaller Müzesi*. Martı Çocuk, 2022.

Varol, Neslihan. *Müzede Ne Var?* Resimleyen Mavisu Demirağ. Dinozor Çocuk, 2023.

Yanardağ, Servet. *Gizemli Dünya Müzesi*. Doğan Çocuk, 2020. https://www.doganyayinlari.com.tr/magaza/urun/gizemli-dunya-muzesi.

"Kültür ve Turizm Bakanlığından Kültürel Miras Koruma Çalışmaları." *Cumhuriyet*, 2024. https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/kultur-ve-turizm-bakanligindan-kulturel-miras-koruma-calismalari-94-2274410.

" Müzede Ne Var?" *Mimarizm*, 19 Aralık 2023. https://www.mimarizm.com/haberler/gundem/muzede-ne-var_136429.

(URL-1) Cumhuriyet,2024,https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/kultur-ve-turizm-bakanligindan-kulturel-miras-koruma-calismalari-94-2274410

(URL-2) https://www.iskultur.com.tr/dedemin-oyuncaklari.aspx

(URL-3) https://www.iskultur.com.tr/dedemin-oyuncaklari.aspx

(URL-4).https://www.iskultur.com.tr/dedemin-oyuncaklari.aspx

(URL-5) https://www.iskultur.com.tr/dedemin-oyuncaklari.aspx

(URL-6)**https://www.iskultur.com.tr/saskin-lili-ve-muzede-bir-gun.aspx?srsltid=AYCX9vLfyd6jrPpC1ytSs3kIRFcqr2hdQeUyWm4HcQ9-6s0rA3eFnqT**

(URL-7) https://www.iskultur.com.tr/saskin-lili-ve-muzede-bir-gun.aspx

(URL-8) https://www.vbky.com.tr/kitap/muzedeki-kayip-resim8

(URL-9) https://www.kitapyurdu.com/kitap/osman-hamdi-beyin-hazinesi-istanbul-arkeoloji-muzeleri/570487.html

(URL-10) https://www.kitapyurdu.com/kitap/osman-hamdi-beyin-hazinesi-istanbul-arkeoloji-muzeleri/570487.html
(URL-11) https://www.kitapyurdu.com/kitap/osman-hamdi-beyin-hazinesi-istanbul-arkeoloji-muzeleri/570487.html
(URL-12) https://www.arkeolojisanat.com/products/anadoluda-bir-zaman-makinesi-anadolu-medeniyetleri-muzesi
(URL-13) www.istanbulmodernmagaza.com/tr/cocuk/muzede-ne-var-_2313.html
(URL-14) www.istanbulmodernmagaza.com/tr/cocuk/muzede-ne-var-_2313.html
(URL-15) Müzede Ne Var?mimarizm.com / 19 Aralık 2023, https://www.mimarizm.com/haberler/gundem/muzede-ne-var_136429
(URL-16) Müzede Ne Var?mimarizm.com / 19 Aralık 2023, https://www.mimarizm.com/haberler/gundem/muzede-ne-var_13642913
(URL-17) https://bianet.org/yazi/muzede-canavar-yokmus-ama-neler-varmis-200582
(URL-18) Adiye Dönümcü Yazdı,2018, Müzede Canavar Yokmuş' Ama Neler Varmış, Biamag kültür sanat, https://bianet.org/yazi/muzede-canavar-yokmus-ama-neler-varmis-200582
(URL-19) Akbulut, Kültigin Kağan. 2018. "Çocuklara modern ve çağdaş sanat nasıl anlatılır?" K24 Kitap. 10 Temmuz 2018. https://k24kitap.org. https://www.k24kitap.org/kitaplar/muzede-canavar-yokmus-28114
(URL-20) https://www.iskultur.com.tr/dedemin-oyuncaklari.aspx
(URL-21) https://www.iskultur.com.tr/dedemin-oyuncaklari.aspx
(URL-22) https://www.kitapsec.com/Products/Hayaller-Muzesi-Ebru-Meltem-Tokgoz-Marti-Cocuk-Yayinlari-784297.html
(URL-23) https://www.nobelkitap.com/kitap/hayaller-muzesi?utm_source=chatgpt.com
https://www.kitapsec.com/Products/Hayaller-Muzesi-Ebru-Meltem-Tokgoz-Marti-Cocuk-Yayinlari-784297.html
(URL-24) https://timas.com.tr/muzede-bir-macera
(URL-25).https://sincapkitap.com.tr/beni-de-yanina-alir-misin-muze-yolculugu17
(URL-26) https://timas.com.tr/tehlike-pesimizde-istanbul-dedektifleri?utm_source=chatgpt.com18
(URL-27).https://www.homerbooks.com/urun/hazine-dedektifleri19
(URL-28).https://www.kitapyurdu.com/kitap/muze-sokagi-cinayeti-macera-gecidi-21/627055.html?srsltid=AYCX9vJk2d6GkNLLXXD3GaZA8nHgkksZEPZ4wjbJsfhB_nr_KV9939Ix20
(URL29).https://www.kitapyurdu.com/kitap/esrarengizmuze/764968.html?filter_name=Esrarengiz+M%C3%BCze&s_token=da1092dc5005e21965aabc6d81e591793c5be41345d45becbd9854363ed07363&s_time=1793024985
(URL-30).https://www.doganyayinlari.com.tr/magaza/urun/gizemli-dunya-muzesi
(URL-31).https://www.doganyayinlari.com.tr/magaza/urun/gizemli-dunya-muzesi

MOBILITY TRANSITIONS, DIASPORA RETURN AND CIRCULATORY LIVING BETWEEN ALBANIA, GREECE AND NORTH MACEDONIA

MARCELA MELE
Dr., Department of Tourism, Business Faculty, University Aleksandër Moisiu of Durrës, Albania
ORCID: 0000-0003-2914-297X

HERMIS MELE
Msc., Faculty of Agricultural and Environment, Agricultural University of Tirana, Albania
ORCID: 0009-0009-8831-3231

ABSTRACT

European mountain regions are changing because of complex forms of mobility that challenge conventional understandings of settlement, migration, and territorial decline. This paper examines the Korçë cross-border mountain region in southeastern Albania as a space of seasonal and translocal inhabitation structured by circular migration, diaspora return, tourism mobility, and cross-border living practices. Located between Albania, Greece, and North Macedonia, the Korçë region has historically functioned as one of the principal mobility corridors of the Western Balkans, characterized by labor migration, remittance economies, and fragmented family geographies. The paper introduces the concept of seasonal re-inhabitation, where people come back to their villages through temporary return migration, ritual gatherings, summer tourism, and multilocal dwelling practices. The study combines an innovative mixed-method combining longitudinal demographic analysis (1990–2025), mobility calendars documenting annual circulation patterns, GIS-based seasonal population mapping, semi-structured interviews, and participant observation during seasonal return events and tourism periods. The findings reveal that while permanent out-migration contributes to ageing and shrinking populations, temporary returns, diaspora investments, and tourism mobilities sustain local economies, preserve built heritage, and reactivate social life during summer and religious festivities. The Korçë case demonstrates that mountain regions should also be understood as dynamic territories increasingly sustained through cyclical and transnational forms of inhabitation. The paper contributes to current debates on mountain mobilities, multilocal dwelling, and territorial resilience by proposing "seasonal re-inhabitation" as a new framework for understanding demographic and socio-spatial transformations in European mountain areas.

Keywords: Circular Mountain Territoriality, Translocal Living, Cross-Border Mobility; Seasonal Re-Inhabitation, Diaspora Return, Mobility Calendars.

SUSTAINABLE UNDERGROUND AGROTOURISM DEVELOPMENT THROUGH PERMACULTURE PRINCIPLES: A CASE STUDY KORÇA REGION, ALBANIA

HERMIS MELE
Msc., Faculty of Agricultural and Environment, Agricultural University of Tirana, Albania
ORCID: 0009-0009-8831-3231

MARCELA MELE
Dr., Department of Tourism, Business Faculty, University Aleksandër Moisiu of Durrës, Albania
ORCID: 0000-0003-2914-297X

ABSTRACT

Tourism is an important driver of rural development in Albania, especially in areas where natural landscapes, agriculture, and cultural heritage coexist. This study proposes an innovative agrotourism model in Korça region, Albania, based on permaculture and ecological sustainability. The 18.3-hectare site along the Korça–Ersekë national road integrates traditional agriculture, biodiversity conservation, landscape design, and rural tourism into a multifunctional and economically viable system. The landscape design aims to improve agricultural productivity and resilience through diverse, integrated plant communities. Organic food production is combined with protection against hazards such as wildfires, strong winds, and drought. A multilayered vegetation system of herbs, shrubs, and trees creates a stable microclimate by providing shade, fixing nitrogen, retaining moisture, and reducing climatic stress. This vegetation also protects soil from rainfall and solar exposure, supports groundwater accumulation, and reduces irrigation needs. The research uses landscape analysis, functional zoning, questionnaires, field interviews, and design software to develop a sustainable strategy. The project aims to support local economic development, environmental protection, biodiversity, and agri-food production while remaining suitable as a manageable family business. An innovative underground agrotourism concept is also proposed to improve land-use efficiency, ecological performance, and long-term maintenance.

Keywords: landscape architecture, permaculture, ecosystem sustainability, guesthouse, agrotourism, rural development, Korça.

DIGITAL DEMATERIALIZATION AND UNIFICATION AS ENGINEERING TOOLS FOR SUSTAINABLE FASHION DESIGN

Elizaveta VASILEVA
The Kosygin State University of Russia, Department of Special Composition and Fine Arts, Master Student in Apparel Engineering

Mariyat ALİBEKOVA
Assoc. Prof. Dr., Russian State University named after A.N. Kosygin, Department of Special Composition and Fine Arts

ABSTRACT
The contemporary fashion industry faces an acute ecological crisis driven by overproduction, resource depletion, and excessive waste generation, necessitating an urgent paradigm shift toward sustainable design practices. This paper explores an innovative engineering and design framework that successfully merges digital dematerialization—utilizing artificial intelligence and advanced generative tools such as Artbreeder, Pika, and Tripo3D for virtual prototyping—with the structural principle of clothing unification to optimize apparel manufacturing. By shifting early-stage creative iterations and design experimentation into a digital environment, modern designers can significantly reduce material waste, labor costs, and the energy consumption traditionally associated with physical sampling and trial mock-ups. Furthermore, integrating structural unification into pattern-making and technical design streamlines industrial production cycles, minimizes fabric loss during the cutting process, and enhances overall garment longevity in alignment with the "quiet luxury" aesthetic. The proposed methodology effectively bridges the gap between creative conceptualization and industrial efficiency, offering a robust, resource-efficient, and eco-conscious model for contemporary fashion engineering. Through the implementation of digital tools and standardized structural modules, the apparel industry can achieve higher levels of sustainability while maintaining high aesthetic and functional standards.

Keywords: sustainable fashion, digital dematerialization, artificial intelligence, clothing unification, production optimization, quiet luxury, digital prototyping.

INTRODUCTION
The contemporary fashion industry is undergoing a profound transformation driven by ecological imperatives and the necessity to transition from linear consumption models to circular, sustainable frameworks (Alibekova et al., 2019). Traditional fashion design relies heavily on physical prototyping, multiple test fittings, and extensive material sampling, which collectively generate a massive carbon footprint and excessive industrial waste (Dugelevskaya

et al., 2020). In response to these challenges, modern apparel engineering increasingly incorporates digital tools, computational design, and artificial intelligence (AI) (Golovaneva et al., 2022). However, true sustainability in fashion extends beyond eco-friendly materials; it requires a systemic optimization of the entire design-to-production lifecycle. This study proposes an integrated approach combining digital dematerialization (virtual prototyping via AI) and structural unification as a primary method for industrial optimization, resource conservation, and waste reduction. Furthermore, the transition toward a digitized, unified engineering workflow addresses the critical need for minimizing pre-production cycles while adhering to the principles of long-term ecological responsibility and aesthetic durability.

RESEARCH AND FINDINGS

The research methodology integrates advanced digital tools with rigorous structural engineering principles to streamline the apparel design and manufacturing workflow (Figure 1). Digital dematerialization refers to the replacement of physical matter with digital equivalents during the research, conceptualization, and prototyping stages (Golovaneva, 2023). In the framework of this research, neural networks and digital platforms—such as Artbreeder for style blending, Pika for structural animation, and Tripo3D for volumetric 3D generation—were integrated into the primary design workflow. By experimenting with silhouettes, textures, and proportions in a virtual environment, the need for preliminary physical mock-ups, which are often produced using traditional labor-intensive techniques or excess fabric sampling, is virtually eliminated. This approach drastically reduces material consumption and shortens the design cycle. Translating creative ideas into digital formats allows designers to evaluate structural viability, aesthetic balance, and ergonomic performance without consuming physical resources. Thus, digital dematerialization acts as a technological catalyst for sustainable fashion, minimizing pre-production waste.

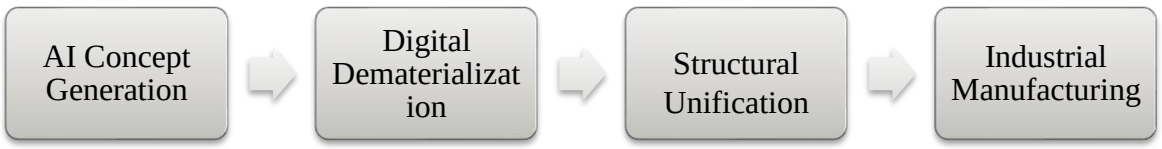

Figure 1. Integrated Framework of Digital Dematerialization and Garment Unification.

In the context of technical implementation, the application of specific artificial intelligence architecture serves as a foundational pillar for digital dematerialization. Generative adversarial networks and diffusion models, specifically utilized through platforms such as Artbreeder, allow for the deep synthesis of visual stylistic features, enabling designers to explore a vast matrix of design variations without generating physical samples. Examples of these works are shown in Figure 2 Furthermore, text-to-video and motion-simulation tools like Pika are integrated to analyze how structural silhouettes behave under dynamic movement, testing the drape, flexibility, and spatial interaction of the proposed garments in a simulated physical

environment. Complementing this, volumetric 3D generation engines such as Tripo3D translate two-dimensional conceptual sketches and neural-generated textures into complete 3D digital assets (Figure 3). These digital twins provide exact parametric data regarding surface area, volume, and gravitational pull on the fabric, facilitating a seamless transition from virtual ideation to computer-aided manufacturing (CAM) systems.

Figure 2. Examples of Digital AI-Generated Concepts and Morphing Variations.

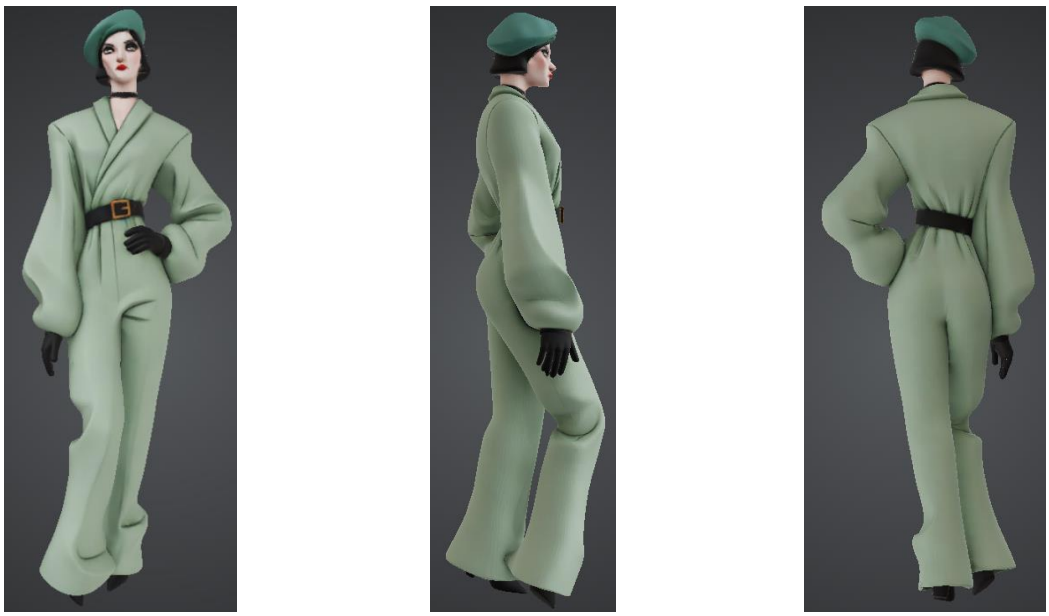

Figure 3. Volumetric 3D Models and Digital Assets Generated via Tripo3D.

To fully comprehend the operational impact of the proposed methodology, it is essential to evaluate its multi-dimensional benefits across the entire design and manufacturing spectrum. The integration of artificial intelligence tools and structural standardization directly influences temporal, material, economic, and ecological metrics. These comparative advantages are systematically structured and analyzed in Table 1.

Table 1. Comparative Analysis of Traditional versus Integrated Digital-Unification Methodology

Evaluation Parameter	**Traditional Design & Production Workflow**	**Proposed Integrated Methodology (Digital Dematerialization & Unification)**	**Core Benefits & Engineering Impact**
Temporal Factor (Time-to-Market)	Extended design cycles; multiple physical sampling iterations lasting weeks or months.	Accelerated conceptualization and virtual fitting cycles completed within days.	**Time Optimization:** Drastically reduces pre-production timeline and accelerates market entry.
Material Consumption	High material waste due to iterative physical cutting, trial mock-ups, and fabric sampling.	Zero physical waste during early creative phases; minimal fabric loss via digital prototyping.	**Resource Conservation:** Eliminates raw material loss and lowers overall ecological footprint.
Technological Processing	Complex and variable pattern structures require specialized adjustments on assembly lines.	Standardized component shapes, unified nodes, and modular pattern blocks.	**Manufacturing Efficiency:** Simplifies assembly operations, reduces operator training time, and minimizes errors.
Economic Efficiency	High labor and material costs driven by physical prototype manufacturing and re-work.	Lower operational expenditures through virtual simulation and automated marker layouts.	**Cost Reduction:** Minimizes financial losses associated with trial-and-error physical sampling.
Product Longevity & Aesthetics	Often driven by short-term micro-trends leading to rapid obsolescence and disposal.	Grounded in architectural rigor, structural integrity, and "quiet luxury" timelessness.	**Sustainability & Durability:** Promotes slow fashion principles and extends garment lifecycle.

While digital tools optimize the creative stage, the manufacturing stage requires rigorous structural rationalization. A key engineering method implemented in this study is unification, which involves the standardization and reduction of structural elements, component shapes, and technological nodes across a collection. In the context of designing outerwear and modern apparel inspired by heritage aesthetics and structural rigor, unification provides multiple critical benefits (Serezhkina, 2019). Specifically, standardizing collar shapes, pocket configurations, and sleeve parameters allows for more compact marker layouts in computer-aided design systems, significantly increasing material utilization rates and minimizing cutting waste.

Furthermore, reusing identical assembly units and standardized seams across different model variations reduces the complexity of assembly lines, lowers operator training time, and minimizes manufacturing errors. Unification also naturally leads to cleaner, more architectural, and timeless silhouettes. By avoiding over-complicated and trendy micro-details, unified garments possess greater structural integrity and longevity, directly supporting the principles of slow fashion and enduring quality.

Furthermore, the practical execution of structural unification relies heavily on the systematic categorization of base pattern blocks and interchangeability of structural nodes. By breaking down complex garment structures—such as collars, sleeve caps, and fastening lines—into standardized modular components, apparel engineers can establish a parametric library within computer-aided design (CAD) environments. This modularity ensures that stylistic variations across a collection do not compromise the foundational construction grid, thereby eliminating redundant drafting procedures. Consequently, industrial cutting markers become significantly more compact, as standardized modules fit together with minimal inter-part spacing. This advanced level of pattern unification directly correlates with a higher material utilization coefficient, reducing fabric waste during the critical cutting phase and ensuring strict adherence to sustainable engineering benchmarks.

The practical realization of the proposed methodology was structured into consecutive digital and technical stages. Initial design concepts, influenced by the tectonic clarity of historical visual arts and architectural rigidity, were synthesized using generative neural networks, yielding a coherent series of structural concepts. Following this, core models were selected for deep technical engineering, where the technical design phase incorporated standardized pattern blocks, unified collar modules, and optimized grading rules. Material optimization focused on high-quality semi-wool fabrics with high surface density combined with durable lining materials to ensure mechanical resilience. Finally, standardized industrial equipment, such as high-speed lockstitch machines and automated pressing units, was mapped to the unified assembly sequences, ensuring high manufacturing efficiency and repeatable quality standards.

Ultimately, this dual-path approach—merging cutting-edge digital dematerialization with meticulous structural unification—establishes a comprehensive framework for modern apparel enterprises. By minimizing digital redundancies and physical material waste simultaneously, the proposed methodology addresses the multifaceted demands of the contemporary market. It empowers designers to embrace sustainable innovation without compromising architectural rigor, ensuring that each garment meets both high aesthetic standards and strict ecological benchmarks

CONCLUSION

The integration of digital dematerialization and the principle of unification offers a powerful, engineering-driven solution for sustainable fashion design. Utilizing AI-based tools for virtual prototyping eliminates unnecessary physical waste during the creative phase, while structural

unification optimizes manufacturing efficiency, reduces fabric loss, and enhances product longevity. This combined methodology demonstrates that modern fashion engineering can successfully merge advanced digital innovation with industrial pragmatism, fostering a more sustainable, resource-efficient future for the apparel industry and contributing to the theoretical and practical development of the circular economy in modern design.

REFERENCES

Alibekova, M.I., Firsova, Y.Y., Kashcheev, O.V., Koltashova, L.Y. (2019). Additive technologies in the fashion industry. Textile Industry Technology, 3(381), 237–241.

Dugelevskaya, K.N., Kuzmin, A.G., Lunina, E.V. (2020). Application of additive technologies in the design and modeling of garments. Proceedings of the All-Russian Scientific and Practical Conference "DISK-2020", Moscow, 262–265.

Golovaneva, A.V., Alibekova, M.I. (2023). Fashion animation: A new trend in the fashion world. Innovations and Technologies for the Development of Modern Fashion Theory, Moscow, 80–85.

Golovaneva, A.V., Alibekova, M.I. (2022). Digital-art direction in modern garment design. Actual Problems of Personnel Training for the Clothing Industry, Cheboksary, 60–65.

Serezhkina, D.S. (2019). Fashion illustration of the first fashion magazines in the USSR (1917–1930s). Art Studies, 4, 112–118.

CHARACTERISTICS OF U.S. EDUCATIONAL POLICY IN THE NINETEENTH CENTURY

Anatolii MYSHKO
Senior Lecturer, Uzhhorod University, Faculty of History and International Relations/ Department of Multicultural Education and Translation,
ORCID ID: 0000-0003-2925-109

ABSTRACT

Civic education, understood as the formation of conscious, active, and responsible citizens, constitutes a fundamental condition of stability in democratic societies. This paper examines the development of civic education in the United States during the nineteenth century and its relationship to national consolidation, immigrant assimilation, and adaptation to territorial expansion, democratization, industrialization, and urbanization.

The purpose of the study is to analyze the historical, social, and cultural factors that shaped the institutional and ideological foundations of civic education and to determine the roles of the state and society in the development of U.S. educational policy in the nineteenth century .

The methodological framework is based on the principles of historicism, objectivity, and a systems approach. These principles facilitate the examination of educational phenomena within their chronological and sociopolitical contexts, support an impartial analysis of sources, and situate education within the broader social and political system.

The findings demonstrate that civic education evolved from an elitist model into a mass system combining patriotism, moral instruction, and knowledge of government. The study emphasizes the significance of common schools and reform movements while integrating the broader effects of territorial expansion, democratization, industrialization, and urbanization. It also compares the roles of the state and society and considers the experiences of African Americans, women, and Indigenous peoples, many of whom were excluded from formal education

Conclusion. The paper concludes that civic education contributed substantially to social stability, political culture, and national consolidation around the ideals of freedom, equality, and responsibility. The American experience offers valuable insights for contemporary democracies, including Ukraine, where education reforms seek to foster civic consciousness. Its historical analysis may also support the development of strategies for addressing social divisions in an increasingly globalized and transnational context.

Keywords: civic education; U.S. educational policy; common schools; national consolidation; immigrant assimilation; nineteenth century.

THE SCHOOL-TO-CARE CONVERSION GAP IN CHONGQING'S AGEING NEIGHBOURHOODS

Qinlei WANG
Social Sciences graduate and researcher, King's College London, UNITED KINGDOM

ABSTRACT

Population ageing and changing school enrolment are reshaping demands on China's neighbourhood infrastructure. Vacant classrooms appear to offer sites for eldercare, yet physical availability alone rarely establishes whether a school can become a functioning public service. Recent research on China has compared architectural adaptations of former schools for older residents; the institutional pathway connecting educational asset disposal, planning permission, capital investment and care provision remains less clearly specified.

This paper develops the social infrastructure conversion gap to explain the distance between identifying surplus educational premises and delivering accessible, financially sustainable neighbourhood services. It proposes a documentary case study of Chongqing, where municipal policies explicitly encourage the reuse of existing school buildings for eldercare and childcare, alongside transitional land-use arrangements and procedures for clarifying property rights. A 2025 municipal civil-affairs response also describes interdepartmental inventories of idle properties and the screening of potential care facilities.

The analysis will compare municipal policies, district-level asset inventories where available, planning provisions and eldercare service requirements across selected Chongqing districts. Coding distinguishes four decision stages: establishing genuine educational surplus amid uneven local demand; resolving asset ownership and permissible changes of use; assigning renovation costs and operating responsibilities; and aligning converted premises with older residents' accessibility and everyday care needs. The framework also evaluates countercases in which demographic change coexists with continuing demand for nearby schooling, preventing premature treatment of school closures as an inevitable policy response.

The argument is that demographic complementarity between fewer pupils and more older residents produces a potential spatial match, whereas usable care capacity depends on coordinating legally distinct budgets, property jurisdictions and service obligations. By shifting the unit of analysis from building adaptation to cross-sector institutional conversion, the study offers a testable account of why vacant educational assets and insufficient community care infrastructure may persist together in the same locality.

Keywords: School Reuse; Population Ageing; Social Infrastructure; Community Eldercare; Chongqing.

RETHINKING INCLUSIVE LISTENING: WHY EARLY CHILDHOOD CLASSROOMS AND HOMES MUST ADDRESS THE COCKTAIL PARTY EFFECT IN NIGERIA

Moses Dele AMOSUN
Department of Early Childhood and Educational Foundations, Faculty of Education, University of Ibadan

Abiodun T. Adewunmi
Department of Special Education, Faculty of Education, University of Ibadan

ABSTRACT

Inclusive education in early childhood has emphasized physical access and visual learning, while the critical skill of listening in noisy environments remains largely unaddressed. This position paper argues that the ability to attend to a single voice amidst competing background sounds, referred to as the cocktail party effect, is central to inclusive listening and requires joint effort from teachers and parents. Many early childhood classrooms and homes in Nigeria are acoustically challenging, with persistent background noise from overcrowding, media devices, and outdoor activities, which disproportionately affects children with Auditory Processing Disorder (APD) and other subtle listening difficulties. Drawing from literature on auditory development, inclusive pedagogy, and parental engagement, this paper contends that children's listening difficulties are often misinterpreted both at school and at home as stubbornness or lack of intelligence. The paper takes the position that the development of selective auditory attention should not be left to the school alone, but must be nurtured through active parent-teacher collaboration. It highlights how parents' communication patterns, home noise management, and everyday listening games complement classroom strategies. The paper concludes with practical, low-cost approaches for both teachers and parents to foster auditory resilience in young children, and calls for a re-conceptualization of inclusive education as a home-school partnership that guarantees every child the right to be heard and the ability to hear.

Keywords: Early childhood education, Special education, Inclusive education, Listening skills

DISCRIMINANT INFLUENCE OF CULTURAL VALUES ON FREQUENCY AND TIMING OF STUDENTS' PARTICIPATION IN CHILD LABOUR ACTIVITIES IN SOUTH-WEST, NIGERIA

Segun Michael, OJETUNDE
International Center for Educational Evaluation, Institute of Education, University of Ibadan

Moses Dele AMOSUN
Department of Early Childhood and Educational Foundations, Faculty of Education, University of Ibadan

ABSTRACT

The study examined the efficacy of parents' cultural value to determine the variation in frequency and timing of students' participation in child labour activities in South-West Nigeria. The study was predicated on the general consensus in the literature that cultural value underlie the reasons why most parents force their wards into workforce. An ex post facto design was adopted for the study. The population comprised senior secondary school students who engaged in labour activities from which 1,725 participants were sampled. The Child Labour Scale (CLS), subscaled into frequency and timing of participation in child labour (r= 0.84 and 0.71, respectively), and the Cultural Value Questionnaire (CVQ) r=0.73 were used for data collection, and the data were analysed using discriminant analysis. Result showed that the discriminant model for parents' cultural values that classified the frequency of students' participation in labour (frequent and not frequent , $\lambda = 0.979$, χ^2 (df = 1, 1802) = 38.794, F = 39.2, $p < 0.05$, significantly discriminated between the two groups and predicted 63.6% of those who were frequent in such activities. The model that discriminated timing, $\lambda = 0.999$, χ^2 (df = 1, 1802) = 1.334, F = 1.334, was not significant, $p > 0.05$, but accounted for 55.3% of the variance observed among those who spent more time in the activities. It was concluded that cultural values determined the frequency as well as the timing of students' participation in labour. It was recommended that government and other stakeholders should make policies that would restrict labour activities among students to holiday periods so as to prevent students' under-engagement in school activities.

Keywords: Frequency of participation, Timing of participation, Discriminant analysis, Cultural values.

PERCEPTION TOWARDS MENTAL HEALTH DEFICITS IN A TERTIARY INSTITUTION IN NIGERIA

Ilochi Nwabunwanne Ogadinma
Department of Human Physiology, Faculty of Basic Medical Sciences, Federal University, Otuoke, Bayelsa State, Nigeria.
ORCID: 0000-0002-9708-2190

ABSTRACT

The stigma surrounding mental ill health is a significant challenge in healthcare, affecting the quality of care and outcomes for patients with mental health conditions. Understanding the knowledge and attitudes of undergraduate nursing students towards mental illness is essential for improving the care of patients with mental health conditions. The focus of this study was to assess the knowledge and attitude towards mental ill health among student Nurses in Federal University Otuoke, Bayelsa State, Nigeria. The objectives were to determine the knowledge of student nurses on mental ill health; to assess the attitude of student nurses towards mental ill health and to identify the strategies to improve the attitude of student nurses towards mental ill health in Federal University Otuoke. A cross sectional descriptive quantitative research design was used for this study. The target population comprised of 332 Nursing students in their third and fourth year of study. The sample size of for this study was 180 nursing students. A self-structured questionnaire was used as an instrument for data collection, validity was ensured using face validity and the reliability coefficient obtained was 0.93% using spearman's rank order correlation. Data generated was described and analyzed using data analysis tool such as frequency distribution tables and percentages. The study findings revealed adequate knowledge of mental ill health among undergraduate nursing students but when it came to the attitude of nursing students towards the care of mentally ill patients, some of them had negative attitude towards the care of mentally ill patients with an exception of a few students. However, based on the findings, it was recommended that nursing schools should review their curricula to ensure that they incorporate comprehensive mental health education which includes a broad understanding of mental health disorders, evidence-based interventions, and the role of nurses in mental health care delivery.

Keywords: Knowledge; Attitude; Prevalence; Mental; Ill-Health; Nurses; Students; University

II. MEŞRUTİYET'İN İLANI SÜRECİNDE İZMİR REDİF TABURU

THE İZMİR REDİF BATTLATION DURING THE PROCESS OF THE PROCLAMATION OF THE SECOND CONSTITUTIONAL ERA

Özkan KÜÇÜKBAŞ
Research Assistant Dr., Manisa Celal Bayar University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History
ORCID ID: 0000-0003-3622-0278

ÖZET

II. Meşrutiyet'in ilanına giden süreç, Osmanlı ordusu bileşenleri için önemli bir askerî görev olmasının yanı sıra birliklerin, siyasal gelişmeler karşısındaki tutumları açısından da dikkat çekici bir dönemdir. 1908 Temmuz'unda Selanik ve Manastır çevresinde başlayan askerî hareketlilik üzerine Batı Anadolu'daki redif birliklerinin bazıları Yıldız Sarayı'ndan gelen emir üzerine Rumeli'ye sevk edildi. Bu çalışmada İzmir Redif Taburu'nun bölgeye sevki, kendisine verilen emirler karşısındaki tutumu ve Meşrutiyet'in ilanından itibaren terhis edilmesi arasında geçen zaman dilimindeki konumu ele alınmaktadır. Çalışmanın temel amacı, redif birliklerinin yalnızca ihtiyaç duyulan hâllerde (savaş, isyan vb.) silah altına alınan askerlerden ibaret olmadığını, uzun süreli askerlik deneyimi ve askerî kültürün bu birliklerin siyasal ve askerî gelişmeler karşısındaki davranışlarına da yansıdığını ortaya koymaktır. Bu çerçevede İzmir Redif Taburu'nun Rumeli'ye sevki, beraberindeki diğer redif birlikleriyle ilişkisi ve Ohri'ye gönderilme emrini aldıktan sonraki tutumu incelenecektir. Meşrutiyetin ilanının ardından İzmir Redif Livası'na bağlı birliklerin kutlamalara katılması da göz önünde bulundurulacak olup 1908 hareketinin aynı zamanda askerî bir mahiyet taşıdığı dikkate alınarak değerlendirilecektir. Ardından birliklerin terhis edilmesiyle süreç tamamlanacaktır. Araştırma, arşiv belgelerine dayalı mikro tarihsel bir inceleme olarak tasarlandı. Başta Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi olmak üzere konuyla ilgili çeşitli tasnifler ve süreli yayınlardaki tefrika yazılarından yararlanıldı. Çalışmanın, İzmir Redif Taburu'nun 1908'deki tutumunu merkezî otoritenin zayıflaması ile askerî kültür ve aidiyet arasındaki ilişki üzerinden değerlendirmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, İzmir, Redif Teşkilatı, İzmir Redif Taburu, Askerî Kültür.

ABSTRACT

The process leading to the proclamation of the Second Constitutional Era was not only an important military mission for the various components of the Ottoman army, but also a noteworthy period in terms of the attitudes of military units toward political developments. Following the military mobilization that began around Salonica and Monastir in July 1908, some of the Redif units in Western Anatolia were deployed to Rumelia upon orders issued by Yıldız Palace. This study examines the deployment of the İzmir Redif Battalion to the region,

its attitude toward the orders it received, and its position during the period extending from the proclamation of the Constitution to its subsequent demobilization. The primary aim of the study is to demonstrate that the Redif units were not merely composed of soldiers called to arms when required, such as in times of war or rebellion; rather, their prolonged experience of military service and military culture were also reflected in their responses to political and military developments. Within this framework, the deployment of the İzmir Redif Battalion to Rumelia, its relations with the other Redif units accompanying it, and its conduct after receiving orders to proceed to Ohrid will be examined. The participation of the units affiliated with the İzmir Redif Brigade in the celebrations following the proclamation of the Constitution will also be taken into consideration and evaluated in light of the fact that the events of 1908 were simultaneously of a military character. The process will then conclude with the demobilization of the units. The study is designed as a microhistorical investigation based on archival documents. It draws primarily on the Yıldız Classification of the Ottoman Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye, various classifications regarding the subject and from serialized texts in periodicals. The study aims to evaluate the attitude of the İzmir Redif Battalion in 1908 through the relationship between the weakening of central authority, military culture, and a sense of institutional belonging.

Keywords: Second Constitutional Era, İzmir, Redif Organization, İzmir Redif Battalion, Military Culture.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin son döneminin en çarpıcı olaylarından bir tanesi olan II. Meşrutiyet İhtilali, 1908 mayısından itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin her türlü faaliyetini açıktan yapma kararı almasıyla başladı. Halihazırda gündemi meşgul eden Makedonya olaylarının beraberinde getirdiği kaos ortamını lehine çevirmekte kararlı olan cemiyet, büyük devletlere karşı da bir mesaj vermeyi istedi. Bu bağlamda düvel-i muazzama konsolosluklarına manifestolar gönderildi. Cemiyet üyeleri, haziran-temmuz arasındaki isyan girişimlerini cemiyetin varlığını kabul ettirme yöntemi olarak değerlendirdiler. Bu çerçevede şiddet eylemlerinden geri durmayarak Sultan II. Abdülhamid'in bölgedeki hafiyelerine suikastlarla sindirmeye çalıştılar.[1] Selanik Merkez Kumandanı Nazım Bey'e yapılan suikast, cemiyetin en büyük eylemlerinden biri olarak kayıtlara geçti. Zaten bundan sonra haklarında yakalama kararı bulunan Enver ve Niyazi beyler gibi önde gelen İttihatçı askerler dağa çıktılar.[2]

İsyan hareketinde yoğunlaşmanın ve çatışmaların arttığı dönemlerde, yani 1908 temmuzunun ortalarına doğru İttihat ve Terakki mensuplarında, Yıldız Sarayı'nın alacağı askerî tedbirler hakkında endişe hakimdi. İsyanın yayıldığı Selanik, Manastır ve Ohri gibi merkezlere asker sevkiyatı yapılacağı ittihatçılar tarafından bilinen ve beklenen bir durumdu. Ancak Yıldız

[1] Feroz AHMAD, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. N. YAVUZ, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986, s. 18-19.
[2] Ahmet Bedevi KURAN, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yay., İstanbul, 2000, s. 307.

Sarayı'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni Hristiyanlık yanlısı ve dolayısıyla İslam düşmanı bir oluşum olarak askerlere anlattığı duyuldu. Ayrıca Resne'deki ayaklanmanın da bir Sırp isyanı olarak lanse edildiği de haber alındı. 15-24 Temmuz arasında, daha önce Makedonya'da bulunan ve isyanın bastırılması için görevlendirilenler hariç olmak üzere Anadolu cihetinden 18000 asker ihtilali bertaraf etmek üzere Rumeli'ye sevk edildi.[3] Nihayetinde, 23 Temmuz 1908 tarihinde Manastır'daki top atışlarıyla birlikte Meşrutiyet'in ilanı duyuruldu. Keza Rumeli'deki birçok kentte icra edilen törenlerle II. Meşrutiyet döneminin resmen başladığı bildirildi.[4]

1908 yılı temmuz ayında Rumeli'ye gönderilen birliklerden birinin de İzmir Redif Taburu olduğu Osmanlı arşiv belgelerinden tespit edilebilmektedir. Bu çalışmada İzmir Redif Taburu'nun görevlendirilmesi, bölgeye intikali, Rumeli'deki faaliyetleri ve ihtilalcilerle aynı safta buluşma süreci incelenecektir. Söz konusu inceleme için Redif Teşkilatı'nın genel vaziyeti ve İzmir Redif Taburu'nun teşkilat içindeki yerini belirlemek faydalı olacaktır.

İZMİR REDİF TABURU'NUN RUMELİ'YE SEVKİ VE FAALİYETLERİ

II. Meşrutiyet'in ilanı amacıyla çıkan karışıklıkları önlemek ve ihtilal girişimini bastırmak üzere Yıldız Sarayı'nın aldığı önlemler arasında Anadolu'dan bazı redif birliklerinin bölgeye sevki bulunmaktaydı. Bu çerçevede İzmir ve Manisa'daki redif taburları başta olmak üzere Batı Anadolu'dan birlikler Rumeli'deki çeşitli merkezlere gönderildiler. İlk olarak, 3 Mart 1908 tarihinde Manisa, Menemen ve Turgutlu redif taburlarının sevkiyatı gerçekleşti.[5] Ancak asıl büyük sevkiyat temmuz ayında yapıldı. Aydın Vilayeti'ne verilen emirle Aydın Fırkası dahilinde bulunan redif taburlarının acilen celp edilip İzmir'e sevki; oradan da Selanik'e gönderilmesi istendi. Ancak bu aşamada birliklerin toplanmasında sorunlar yaşandığı görülmektedir. Nitekim Aydın Vilayeti'ne yazılan yazıda İzmir Redif Taburu'na mensup olup karyelerinde bulunamayan şahısların bir an önce yerleri tespit edilip taburlarına nakledilmeleri gerektiği vurgulandı. Söz konusu kayıp kişilerin bir kısmının İskenderun taraflarında olduğu da yazıda altı çizilen bir diğer hususdu.[6] Yine Aydın'a iletilen bir başka emirde İzmir Redif Taburu'nun silahaltına alındığı ve bu sebeple tabur efradından İstanbul'da bulunan ve adresleri belli olan kişilerin yakalanıp birliklerine iadesi istendi.[7] 3 Temmuz 1908 tarihinde Aydın Fırkası'na bağlı taburlardan Aydın Redif Taburu Selanik'e sevk edilmiş; Yenipazar ve Tire taburları İzmir'e ulaşmış ve bunlardan Yenipazar Taburu Taif Vapuru'na bindirilerek Selanik'e hareket halindedir. Böylece İzmir İskelesi'nde Tire, İzmir ve Bornova taburları kalmıştır. Bunların da acilen sevki konusunda uyarılar yapıldı ve askerin celbi ve nakli noktasında

[3] AHMAD, a.g.e., s. 28-30.
[4] Zeki ARIKAN, "24 Temmuz 1908'e İzmir'den Bakış", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, ed. S. AKŞİN-S. BALCI, B. ÜNLÜ, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2017, s. 359.
[5] Mehmet KARAYAMAN, "İzmir Kazasında Redif Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişimi (1834-1913)", *Dokuz Eylül Üniv. Edebiyat Fakültesi 3. Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri*, İzmir 2019, s. 112.
[6] Cumhurbaşkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. MKT., 1269/33.
[7] BOA., DH. MKT., 1269/12.

mülkiye memurlarının gayretli olmaları talep edildi.[8] 16 Temmuz'a gelindiğinde ise 13 taburun İzmir'den Selanik'e gönderildiği ve daha sonra vapurlara binecek olan 3 taburla beraber sevkiyatın toplam 16 tabura ulaşacağı Aydın Valiliği tarafından Sadarete bildirildi. Selanik'e giden söz konusu 13 taburdan biri de İzmir Redif Taburu'dur.[9]

1908 İhtilali için Batı Anadolu'nun yanı sıra İç Anadolu'dan da sevkiyatlar oldu. Her ne kadar bunlar konumuzun kapsamına doğrudan girmese de meşrutiyete karşı alınan önlemlerin boyutunu görmek açısından önem arz etmektedir. Üçüncü Ordu'nun asker ihtiyacını karşılamak üzere Konya, Ankara ve Aydın vilayetlerine bağlı redif taburlarından bazıları da Rumeli'ye sevk edildi. Karaman, Ereğli, Bozkır, Seydişehir, Konya ve Sungurlu redif taburlarının trenlerle İzmir'e sevk edildiği, Karaman, Kasaba (Turgutlu) ve Karacasu taburlarının ise 22 Temmuz itibarıyla Selanik'e gönderildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Konya Ereğli Taburu ile İzmir'de bulunan efrad-ı cedideden 540 neferin ve Aydın Fırkası'na bağlı Kuşadası Taburu'nun da sevk edilmesi halen planlanmaktaydı. İzmir'den gerçekleştirilen sevkiyatın 13 tabura ulaşması, askerî birliklerin bölgeden yoğun bir şekilde nakledildiğini göstermektedir. Bununla birlikte, sevk işlemlerinin kesintisiz sürdürülebilmesi için Selanik'e asker taşıyan vapurların hızla geri dönmesi gerektiğinin belirtilmesi, birliklerin naklinde deniz ulaşımının ve taşıma kapasitesinin önemli bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır.[10]

İzmir Redif Taburu'nun, isyan hareketini bastırmak amacıyla Rumeli'ye sevk edildiği andan itibaren ittihatçıların ve meşrutiyet fikirlerinin etkisinde kaldığı düşüncesi ortaya atılabilir. Nitekim bu süreçte Manastır'daki ayaklanmayı kontrol altına almak maksadıyla bölgeye gelen yedi taburdan biri olan İzmir Redif Taburu'na Ohri'ye gitme emri verildi. Aynı şekilde Tire Redif Taburu'da mezkûr emri aldı. Ancak her ikisi de bu talimata karşı çıkarak Ohri'ye gitmeyi reddettiler.[11] Bu aşamada, kuvvetle muhtemeldir ki askerler arasına ittihatçı propagandacıları karıştı ve söz konusu taburların mensupları yoğun bir propagandaya maruz kaldı. İzmir Taburu'nun Ohri'ye gönderilme talimatına karşı Manastır'da kalmak istemesi, esasen Yıldız Sarayı'nın ordu üzerindeki etkisinin zayıfladığına dair bir kanıt olarak değerlendirilebilir. Hükümet için endişe verecek bir durum gibi görünse de bunun diğer taburlara sirayeti ve en sonunda Rumeli'ye sevk edilen kuvvetlerin ihtilalcilerle birleşme olasılığı bulunmaktaydı.[12] Tüm bunların önüne geçebilmek için birliklerin en azından bir süre Selanik ve diğer uygun yerlerde sabit kalmaları sağlanmaya çalışıldı.[13] 23 Temmuz 1908'e gelindiğinde Yıldız Sarayı'nın beklediği oldu ve İzmir'den sevk edilen yedi tabur asker ihtilalcilerle aynı safta yer

[8] BOA., BEO., 3358/251823.
[9] BOA. Y. PRK. A., 15/12.
[10] BOA. Y. A. HUS., 523/151.
[11] BOA. Y. EE., 71/80; KARAYAMAN, a.g.m., s. 112.
[12] Özkan KÜÇÜKBAŞ, "Saruhan Sancağı Redif Teşkilatı", *Manisa Celal Bayar Üniv., Lisansüstü Eğitim Ens*., Doktora Tezi, Manisa, 2026, s. 266.
[13] KARAYAMAN, a.g.m., s. 112.

alarak meşrutiyetin ilanını kutladılar.[14] 24 Temmuz'da ise 3. Ordu'ya bağlı olup Anadolu yönünde Rumeli'ye getirilen redif birliklerinin merkezlerine iadeleri kararlaştırıldı. Bu süreçte askerlerin hak ettikleri yevmiye ve katık bahalarının ödenmesi de istendi. Böylece İzmir Redif Taburu'nun da aralarında bulunduğu redif birlikleri, meşrutiyet idaresinin tesisinin akabinde merkezlerine dönmeye başladılar.[15]

İzmir Redif Taburu'nun ihtilalcilerle ortay paydada buluştuğuna dair Osmanlı arşivindeki kayıt yukarıda sunuldu. Bunun dışında bazı araştırmacılar ile dönemin tanıklarının ifadeleri de söz konusu ortaklığı doğrular niteliktedir. İsmail Hami Danişmend de bu durumu teyit etmektedir. Nitekim Danişmedn'in ifadesine göre eğer Sultan Abdülhamid Anadolu'dan birkaç redif birliğini Rumeli'ye göndermek yerine fırka düzeyinde tedbirler alsaydı senaryo başka türlü yazılabilir ve meşrutiyet sesleri kısılabilirdi. Aynı şekilde Anadolu'dan gelen rediflerin de ihtilalcilerle irtibatta olmasına bir önlem alınmamış/alınamamıştır veyahut yeterli olmamıştır. Nitekim 22 Temmuz'da azledilen sadrazam Avlonyalı Ferit Paşa, görevinden uzaklaştırılmadan hemen önce önemli bir karar alarak İzmir Redif Fırkası'na bağlı birliklerin sevkini geciktirdi. Yalnızca söz konusu fırkaya bağlı iki tabur bölgeye sevk edildiyse de bunların zâbitleri hiç vakit kaybetmeksizin ihtilalcilere katıldılar.[16] Cumhuriyet'in ilanından sonra çıkan muhtelif gazeteler de tefrika halinde yayınlanmış olan hatıralarda da İzmir rediflerinin bu süreçteki rolü hakkında bilgiler mevcuttur. Örneğin Son Telgraf Gazetesi'nin bir sayısında "İzmir'de Cemiyet Teşkilatını Kuvvetlendirmek Lazımdı; Doktor Nazım Bunu Yapardı" başlıklı bir yazıda ittihatçıların önde gelen simalarından Doktor Nazım'ın başında sarıkla ve hoca Yakub Efendi ismiyle İzmir'de çeşitli propaganda faaliyetlerinde bulunduğu ifade edilmektedir.[17] Burada sarık takılması ve hoca sıfatıyla bir propaganda tercihi, bölgedeki dini hassasiyetlerin ne denli önemli olduğuna dair bir işaret olarak yorumlanabilir. Doktor Nazım, İzmir'deyken buradan giden redif taburlarının Selanik'ten Manastır'a sevk edileceğini işitti. Bu arada, Yıldız Sarayı'nın, İzmir'de kalan diğer redif taburlarını da gerekirse Selanik'e sevk edeceği de Doktor Nazım'ın kulağına gelen bilgiydi. Doktor Nazım, İzmir ve Aydın'da temaslarda bulunarak burada kalan taburlarla iletişim kurdu ve meşrutiyet ihtilaline karşı durmamaları konusunda anlaşma sağladı. Cemiyet'in Selanik'teki faaliyetleri de orada bulunan Aydın Fırkası rediflerini yanlarına çekmekti. Buna bir de Aydın'dan sevki düşünülen yeni birlikler eklendiğinde ve bunların Doktor Nazımla anlaştığı düşünüldüğünde, cemiyet saflarına yeni destek unsurları anlamına gelmekteydi. Selanik'te bulunan Aydın ve Yenipazar taburlarına ihtlilalci "hainleri" tedip etmeleri emredildiyse de bu taburlar bu talimata karşı çıkarak "memleketin iyiliğine çalışan kişilere silah atmayız" diyerek reddettiler. Böylece Yıldız'ın rediflerden ümidini

[14] *Osmanlı Yönetiminde Makedonya*, haz. H. Yıldırım Ağanoğlu-Sebahattin Bayram-Yılmaz Karaca-Ahmet Semih Torun-Mümin Yıldıztaş, Devlet Arşivleri genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2005, s. 37.
[15] BOA. İ. AS., 72/68; KÜÇÜKBAŞ, a.g.t., s. 266.
[16] İsmail Hami DANİŞMEND, *Sadrıazam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre 31 Mart Vakası*, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1961, s. 12.
[17] Aykut KANSU, *1908 Devrimi*, İletişim Yay., İstanbul, 2023.

kesmesi, aynı zamanda yeni birliklerin bölgeye sevk edilmesine gerek kalmadığı anlamını taşımaktaydı.[18]

Akşam Gazetesi'nde Mustafa Ragıb ismiyle yayınlanan bir diğer tefrikada İzmir Redif Taburu bahis konusudur. Burada, Osmanlı arşivinde verilen ve taburun Manastır'dan Ohri'ye gitmek istemediği bilgisi teyit edilmektedir. Nitekim Manastır'da bulunan rediflerin Ohri'ye nakli emredilmişse de İzmir Redif Taburu, yorgunluk ve dinlenme ihtiyacı gibi gerekçeler öne sürerek vakit kazanmaya çalışmışlar ve sonunda Manastır'da kalmayı başarmışlardır. Tabur, meşrutiyet ilan edilince Manastır'daki kutlamalara da iştirak etmiştir.[19] Son olarak Anadolu Gazetesi'nde mesele ele alınmış ve 26 numaralı tefrikada önemli bilgiler verilmiştir. Buna göre İzmir Redif Taburu'nun meşrutiyetin ilanı sürecinde büyük hizmet ettiği vurgulanmıştır. Bu taburun, inkılap hareketinin tarihinde önemli bir yer tuttuğu ve olayların en başından beri cemiyetin yanında yer aldığı ifade edilmiştir. Taburun içinde zengini, okuryazarı, alimi, memuru ve her kesimden asker bulunduğu ve tüm bunların Selanik'e gelmeye can attığı söylenmiştir. Hatta tabur yoldayken askerler, feslerindeki püsküllleri padişahla benzeştirerek söküp atmıştır. Böylece "püsküllü bela" sembolik olarak ortadan kaldırılmıştır.[20]

SONUÇ

II. Meşrutiyet'in ilanına giden süreçte İzmir Redif Taburu'nun faaliyetleri, 1908 hareketinin askerî boyutunu ve redif birliklerinin gelişmeler karşısındaki tutumunu ortaya koyan örneklerden biridir. Osmanlı hükümeti tarafından Rumeli'deki bazı merkezlerde ortaya çıkan meşrutiyet ihtilal hareketini bastırmak amacıyla gerçekleştirilen asker sevkiyatı kapsamında İzmir ve çevresindeki redif birlikleri de görevlendirildi. Temmuz 1908'de yoğunlaşan bu sevkiyat, birliklerin kısa sürede toplanmasını, İzmir İskelesi'ne gelmesini ve deniz yoluyla Selanik'e ulaştırılmasını gerektirdi. Osmanlı arşiv belgeleri, askerlerin celp sürecini, yaşanan güçlükleri ve sevkiyatın aksamadan yürütülmesi için mülkiye makamlarına verilen talimatları ortaya koymaktadır.

İzmir Redif Taburu'nun Rumeli'ye ulaştıktan sonraki tutumu, çalışmanın temel meselesini oluşturmaktadır. Manastır'daki gelişmelerin kontrol altına alınması amacıyla tabura Ohri'ye gitmesi yönünde emir verildiyse de İzmir ve Tire redif taburları bu emre uymayarak Manastır'da kalmakta ısrarcı olup bunu başardılar. Mevcut kayıtlar, bu tutumun ardından taburun meşrutiyetin ilanını takip eden kutlamalara katıldığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla İzmir Redif Taburu'nun görevlendirilme amacı ile süreç sonunda üstlendiği rol arasında belirgin bir değişim yaşandığı gözlemlenebilmektedir. İhtilali kontrol altına almak ve bertaraf etmek üzere Rumeli'ye gönderilen birlik, gelişmelerin seyri içinde meşrutiyetin ilanını destekleyen askerî unsurlar arasında yer aldı.

[18] *Son Telgraf Gazetesi*, S. 1181, 21 Haziran 1940.
[19] *Akşam Gazetesi*, S. 630, 17 Ekim 1935.
[20] *Anadolu Gazetesi*, S. 899, 2 Aralık 1937.

Arşiv belgelerinin yanı sıra dönemin tanıklarının ileriki yıllarda yayımlanan yazıları da İzmir rediflerinin bu süreçteki konumuna ilişkin bilgiler sunmaktadır. Söz konusu kaynaklar, taburun meşrutiyet yanlısı hareketle yakınlığını ve Manastır'daki tutumunu farklı ayrıntılar üzerinden desteklemektedir. Bununla birlikte, sonraki yıllarda yayımlanan hatıra ve gazete yazılarında olayların geçmişe dönük bir anlatımla ele alındığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle taburun davranışlarını açıklarken kaynakların ortak biçimde ortaya koyduğu gelişmeler esas alınmalı, propaganda faaliyetleri ve askerlerin bireysel tercihleri hakkındaki yorumlar ihtiyatla değerlendirilmelidir.

İzmir Redif Taburu'nun tutumu, 1908 Temmuz'unda Yıldız Sarayı'nın ve Abdülhamid idaresinin askerî birlikler üzerindeki yönlendirme gücünün sınırlarını da göstermektedir. Bir başka ifadeyle taburun bu süreçteki konumu ve askerî emirlerin uygulanması dönemin siyasal koşullarıyla da bağlantılıydı. 23 Temmuz 1908'de, Meşrutiyet'in ilanının ardından redif birliklerinin merkezlerine iadesine karar verilmesiyle İzmir Redif Taburu'nun Rumeli'deki görevi sona erdi. İzmir Redif Taburu örneği, II. Meşrutiyet'in ilanında Anadolu'dan sevk edilen redif birliklerinin de etkili bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. En nihayetinde taburun meşrutiyet taraftarı olması rediflerin, her ne kadar barış zamanında silah altında olmasalar da askerlik ruhu ve kültürüne sahip olduğunu akıllara getirmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbıâli Evrak Odası (BEO.), 3358/251823.

Dahiliye Mektubî Kalemi (DH. MKT.), 1269/12.

Dahiliye Mektubî Kalemi (DH. MKT.), 1269/33.

İrade-i Askeriye (İ. AS.), 72/68.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), 71/80.

Yıldız Perakende Askerî Maruzat (Y. PRK. A.), 15/12.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat (Y. A. HUS.), 523/151.

Süreli Yayınlar

Akşam Gazetesi, S. 630, 17 Ekim 1935.

Anadolu Gazetesi, S. 899, 2 Aralık 1937.

Son Telgraf Gazetesi, S. 1181, 21 Haziran 1940.

Araştırma Eserleri

AHMAD, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. N. Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986.

ARIKAN, Zeki, "24 Temmuz 1908'e İzmir'den Bakış", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, ed. S. Akşin, S. Balcı ve B. Ünlü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 359-413.

DANIŞMEND, İsmail Hami, *Sadrıazam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre 31 Mart Vakası*, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1961.

KANSU, AYKUT, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2023.

KARAYAMAN, Mehmet, "İzmir Kazasında Redif Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişimi (1834-1913)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 3. Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri*, İzmir, 2019, ss. 99-119.

KURAN, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

KÜÇÜKBAŞ, Özkan, *Saruhan Sancağı Redif Teşkilatı*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, Manisa, 2026.

Osmanlı Yönetiminde Makedonya, haz. H. Yıldırım Ağanoğlu, Sebahattin Bayram, Yılmaz Karaca, Ahmet Semih Torun ve Mümin Yıldıztaş, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2005.

OKUL ÖNCESİ ÖĞRETMENLERİNİN MESLEKİ UYGULAMALARINDA YAPAY ZEKA KULLANIMINA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

PRESCHOOL TEACHERS' VİEWS ON THE USE OF ARTİFİCİAL INTELLİGENCE İN THEİR PROFESSİONAL PRACTİCES

Aslı BALCI
Assoc. Prof. Dr., Atatürk University, Kazım Karabekir Faculty of Education, Department of Early Childhood Education
ORCID ID: 0000-0003-4329-6588

Mustafa ANŞİN
Master's Student, Atatürk University, Institute of Educational Sciences, Department of Basic Education
ORCID ID: 0009-0003-3211-2402

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, okul öncesi öğretmenlerinin yapay zekâ araçlarını mesleki uygulamalarında kullanım biçimlerini, bu araçlara ilişkin deneyimlerini, algıladıkları avantajları, karşılaştıkları sınırlılıkları ve eğitim ihtiyaçlarını incelemektir. Temel nitel araştırma deseninde yürütülen çalışmaya, amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme yoluyla belirlenen 15 okul öncesi öğretmeni katılmıştır. Katılımcıların belirlenmesinde yapay zekâ araçlarını mesleki amaçlarla aktif olarak kullanmaları temel ölçüt olarak alınmıştır. Veriler yarı yapılandırılmış görüşmeler aracılığıyla toplanmış ve tümdengelimsel ve tümevarımsal yaklaşımların birlikte kullanıldığı içerik analiziyle çözümlenmiştir. Araştırma bulguları, öğretmenlerin yapay zekâdan en çok hikâye ve masal oluşturma, etkinlik planlama, materyal geliştirme, mesleki görevleri yürütme ve ailelerle iletişim süreçlerinde yararlandıklarını göstermiştir. Öğretmenlerin tamamı, yapay zekâ tarafından üretilen içerikleri çocukların gelişim özelliklerine ve sınıfın ihtiyaçlarına göre uyarladıklarını belirtmiştir. Ayrıca katılımcılar, yapay zekâ kullanımının zaman tasarrufu sağladığını, mesleki iş yüklerini azalttığını ve eğitim uygulamalarını çeşitlendirmelerine katkıda bulunduğunu ifade etmişlerdir. Bununla birlikte üretilen içeriklerin çocukların gelişim düzeylerine her zaman uygun olmaması, etkili komut oluşturma güçlükleri ve veri gizliliğine ilişkin kaygılar öne çıkan sınırlılıklar arasında yer almıştır. Öğretmenler, okul öncesi eğitimine özgü uygulamalı yapay zekâ eğitimlerine ve rehberlik çalışmalarına ihtiyaç duyduklarını vurgulamışlardır. Araştırma sonuçları, yapay zekânın okul öncesi eğitimde öğretmenin pedagojik kararlarının yerini alan bir sistemden çok, mesleki uygulamaları destekleyen bir araç olarak değerlendirildiğini ve etkili kullanımının pedagojik bilgi ile etik sorumluluk gerektirdiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Okul Öncesi Eğitim, Yapay Zekâ, Öğretmen Görüşleri, Mesleki Uygulamalar, Mesleki Gelişim.

ABSTARCT

This study aimed to examine preschool teachers' use of artificial intelligence (AI) tools in their professional practices, their experiences with these tools, perceived advantages, encountered limitations, and professional learning needs. The study employed a basic qualitative research design and involved 15 preschool teachers selected through criterion sampling, a purposive sampling method. The primary inclusion criterion was the active use of AI tools for professional purposes. Data were collected through semi-structured interviews and analyzed using content analysis combining deductive and inductive approaches. The findings revealed that teachers primarily used AI tools for creating stories, planning educational activities, developing instructional materials, carrying out professional tasks, and communicating with families. All participants reported adapting AI-generated content to children's developmental characteristics and classroom needs. Teachers also indicated that AI tools helped them save time, reduce their professional workload, and diversify educational practices. However, they identified several limitations, including the developmental inappropriateness of some AI-generated content, difficulties in formulating effective prompts, and concerns regarding data privacy. Participants emphasized the need for practice-oriented AI training and guidance specifically designed for early childhood education. The findings suggest that preschool teachers perceive AI primarily as a supportive tool rather than a system that replaces their pedagogical decision-making. The study highlights the importance of pedagogical knowledge and ethical responsibility in the effective integration of AI into early childhood education.

Keywords: Early Childhood Education, Artificial İntelligence, Teachers' Views, Professional Practices, Professional Development.

GİRİŞ

Yapay zekâ teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, eğitim süreçlerinde kullanılan araçları ve öğretmenlerin mesleki uygulamalarını dönüştürmektedir. Özellikle metin, görsel ve ses üretebilen yapay zekâ araçları, eğitim etkinliklerinin planlanması, öğretim materyallerinin geliştirilmesi, farklı öğrenme ihtiyaçlarına yönelik içeriklerin hazırlanması ve çeşitli mesleki görevlerin yürütülmesi açısından öğretmenlere yeni olanaklar sunmaktadır. Bu teknolojilerden yararlanılması, öğretmenlerin yalnızca hazır bilgiye ulaşmalarını değil, aynı zamanda eğitim süreçlerine yönelik alternatifler oluşturmalarını ve farklı uygulamalar geliştirmelerini de mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte yapay zekâ araçlarının eğitimdeki kullanımının yalnızca sundukları teknik olanaklarla değil, öğretmenlerin pedagojik bilgi ve becerileriyle birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir (Saputri vd., 2026).

Okul öncesi eğitim, çocukların gelişim özelliklerinin, bireysel farklılıklarının ve ilgi alanlarının dikkate alındığı, oyun ve etkileşim temelli öğrenme deneyimlerinin ön planda olduğu bir eğitim sürecidir. Bu dönemde eğitim etkinliklerinin çocukların gelişim düzeylerine uygun olarak planlanması, farklı materyallerle desteklenmesi ve gerektiğinde bireysel ihtiyaçlar

doğrultusunda uyarlanması önem taşımaktadır. Yapay zekâ araçları, hikâye ve masal oluşturma, görsel materyal hazırlama, oyun ve etkinlik tasarlama gibi alanlarda öğretmenlere çeşitli olanaklar sağlayabilmektedir. Saputri ve arkadaşlarının (2026) yapay zekâ destekli hikâye anlatımına ilişkin araştırmasında, öğretmenlerin yapay zekâ tarafından sunulan içerikleri çeşitlilik ve kullanım kolaylığı açısından olumlu değerlendirdikleri, ancak bazı içeriklerin çocukların gelişim özelliklerine göre uyarlanması gerektiğini belirttikleri görülmüştür. Bu durum, yapay zekâ tarafından üretilen içeriklerin eğitim ortamlarında kullanılmasında öğretmenin pedagojik değerlendirmelerinin önemine işaret etmektedir.

Okul öncesi eğitimde yapay zekâ kullanımına ilişkin araştırmalar incelendiğinde, öğretmenlerin ve öğretmen adaylarının bu teknolojilere yönelik tutumlarının, farkındalıklarının ve kullanım deneyimlerinin farklı açılardan ele alındığı görülmektedir. Uyak ve arkadaşları (2023), okul öncesi eğitim kurumlarında görev yapan yönetici ve öğretmenlerin yapay zekâ uygulamalarına ilişkin görüşlerini incelemiştir. Küçükkara ve arkadaşları (2024) ise altı okul öncesi öğretmeniyle gerçekleştirdikleri nitel araştırmada, katılımcıların yapay zekâya ilgi duymalarına karşın bu teknolojilere ilişkin bilgi ve farkındalıklarının sınırlı olduğunu ve çeşitli kaygılar taşıdıklarını belirlemiştir. Mart ve Kaya (2024) tarafından okul öncesi öğretmen adaylarıyla yürütülen araştırmada ise yapay zekâya yönelik tutumlar ve yapay zekâ okuryazarlığı arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu araştırmalar, okul öncesi eğitim alanında yapay zekâya ilişkin görüşlerin ve bilgi düzeylerinin anlaşılmasına katkı sağlamakla birlikte, teknolojiyi mesleki uygulamalarında aktif olarak kullanan öğretmenlerin deneyimlerinin ayrıca incelenmesinin önemini göstermektedir.

Yapay zekânın öğretmenler tarafından benimsenmesi ve eğitim uygulamalarına dâhil edilmesi, teknolojik olanakların yanı sıra öğretmenlerin bu araçlara ilişkin değerlendirmeleriyle de ilişkilidir. Davis (1989) tarafından geliştirilen Teknoloji Kabul Modeli'nde, algılanan yararlılık ve kullanım kolaylığı teknolojinin benimsenmesini açıklayan temel unsurlar arasında ele alınmaktadır. Bununla birlikte eğitim ortamlarında bir teknolojinin kullanılması, yalnızca yararlı veya kolay bulunmasıyla sınırlı değildir. Teknolojik Pedagojik Alan Bilgisi (TPAB) yaklaşımı, teknolojik bilginin pedagojik bilgi ve alan bilgisiyle bütünleştirilmesinin önemini vurgulamaktadır (Schmidt vd., 2009). Saputri ve arkadaşları (2026) da yapay zekâ destekli hikâye anlatımını Teknoloji Kabul Modeli ve TPAB çerçevesinde ele alarak öğretmenlerin teknolojik araçlara ilişkin değerlendirmeleri ile pedagojik uygulamaları arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Bu çerçevede, okul öncesi öğretmenlerinin yapay zekâ tarafından üretilen içerikleri nasıl değerlendirdiklerinin, uyarladıklarının ve eğitim süreçlerine dâhil ettiklerinin incelenmesi önem kazanmaktadır.

Yapay zekânın sunduğu olanakların yanı sıra erken çocukluk eğitimindeki kullanımına ilişkin çeşitli pedagojik ve etik sınırlılıklar da bulunmaktadır. Özellikle çocukların kişisel verilerinin korunması, yapay zekâ tarafından üretilen bilgilerin doğruluğu, içeriklerin gelişimsel uygunluğu ve öğretmen-çocuk etkileşiminin sürdürülmesi dikkat edilmesi gereken konular

arasındadır. Kurian (2025), çocukların yapay zekâ sistemleriyle etkileşimlerinde ortaya çıkabilecek empati eksikliğine ve bunun çocukların iyi oluşu açısından taşıyabileceği risklere dikkat çekmiştir. Rocha ve arkadaşları (2026), erken çocukluk eğitiminde yapay zekâ kullanımına ilişkin sistematik derlemelerinde pedagojik olanakların yanı sıra veri gizliliği, algoritmik önyargılar ve insan merkezli eğitim ilişkilerinin korunmasına yönelik sorunları ele almıştır. Benzer şekilde Sıyrık (2026), yapay zekâ kullanımında çocukların yüksek yararının, veri gizliliğinin ve öğretmenlerin pedagojik sorumluluğunun ön planda tutulması gerektiğini vurgulamıştır. Bu değerlendirmeler, yapay zekânın okul öncesi eğitimde öğretmenin mesleki kararlarının yerini alan bir sistem olarak değil, öğretmen denetiminde kullanılan destekleyici bir araç olarak ele alınmasının önemini göstermektedir.

Alanyazındaki çalışmalar, okul öncesi eğitimde yapay zekâ kullanımına ilişkin önemli bilgiler sunmakla birlikte, araştırmaların bir bölümünün öğretmenlerin veya öğretmen adaylarının tutumlarına, farkındalıklarına ve genel değerlendirmelerine odaklandığı görülmektedir (Küçükkara vd., 2024; Mart ve Kaya, 2024; Uyak vd., 2023). Yapay zekâ destekli hikâye anlatımı gibi belirli uygulamalara odaklanan araştırmalar da bulunmakla birlikte (Saputri vd., 2026), bu araçları aktif olarak kullanan okul öncesi öğretmenlerinin farklı mesleki görevlerdeki deneyimlerinin birlikte ele alınması önem taşımaktadır. Özellikle etkinlik planlama ve materyal geliştirme, çocukların ilgi ve katılımına ilişkin gözlemler, gelişimsel değerlendirme, ailelerle iletişim, mesleki kolaylıklar ve karşılaşılan sınırlılıkların öğretmenlerin doğrudan deneyimleri üzerinden incelenmesi, yapay zekânın okul öncesi eğitimdeki kullanımının daha kapsamlı anlaşılmasına katkı sağlayabilir.

Bu doğrultuda araştırmanın amacı, okul öncesi öğretmenlerinin yapay zekâ araçlarını mesleki uygulamalarında nasıl kullandıklarını, kullanım amaçlarını, bu araçların eğitim süreçlerine yansımalarına ilişkin görüşlerini, algıladıkları avantajları, karşılaştıkları sınırlılıkları ve eğitim ihtiyaçlarını incelemektir. Bu genel amaç doğrultusunda aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmıştır:

1. Okul öncesi öğretmenleri günlük eğitim süreçlerinde ve sınıfa hazırlıkta yapay zekâ araçlarını hangi alanlarda ve nasıl kullanmaktadır?
2. Öğretmenlerin görüşlerine göre, yapay zekâ desteğiyle hazırlanan etkinlik ve materyaller çocukların ilgisine ve sınıf içi katılımına nasıl yansımaktadır?
3. Öğretmenler yapay zekâ kullanımının mesleki görevlerin yürütülmesine, zaman yönetimine ve eğitim uygulamalarının çeşitlendirilmesine katkılarını nasıl değerlendirmektedir?
4. Öğretmenler çocukları tanıma, gelişimlerini değerlendirme ve ailelerle iletişim süreçlerinde yapay zekâdan nasıl yararlanmaktadır?
5. Öğretmenlerin yapay zekâ kullanımının mesleki gelişimlerine katkılarına, karşılaştıkları sınırlılıklara ve eğitim ihtiyaçlarına ilişkin görüşleri nelerdir?

YÖNTEM

Bu araştırma, okul öncesi öğretmenlerinin mesleki uygulamalarında yapay zekâ kullanımına ilişkin deneyimlerini ve görüşlerini incelemek amacıyla temel nitel araştırma deseninde yürütülmüştür. Temel nitel araştırmalar, bireylerin belirli bir olguya veya sürece ilişkin deneyimlerini ve bu deneyimlere yükledikleri anlamları anlamaya odaklanmaktadır. Bu doğrultuda araştırmada, öğretmenlerin yapay zekâ araçlarını hangi amaçlarla kullandıkları, bu araçların mesleki uygulamalarına yansımaları ve kullanım sürecinde karşılaştıkları sınırlılıklar kendi görüşleri üzerinden incelenmiştir.

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu, amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme yoluyla belirlenen 15 okul öncesi öğretmeni oluşturmaktadır. Ölçüt örneklemede, araştırmanın amacına uygun bilgi açısından zengin durumların seçilmesi için önceden belirlenmiş bir ölçüt esas alınır. Araştırmada, katılımcıların yapay zekâ araçlarını mesleki uygulamalarında aktif olarak kullanmaları temel seçim ölçütü olarak belirlenmiştir. Böylece yapay zekâ kullanımına ilişkin doğrudan deneyime sahip öğretmenlerin görüşlerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Katılımcı öğretmenlerin kimlik bilgilerini gizli tutmak amacıyla öğretmenlere Ö1, Ö2, ..., Ö15 şeklinde kodlar verilmiştir. Katılımcılara ilişkin demografik bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Katılımcı Öğretmenlerin Demografik Özellikleri ve Kullandıkları Yapay Zeka Araçları

Katılımcı Kodu	Cinsiyet	Mesleki Kıdem	Yaş Grubu	Sık Kullanılan Yapay zeka Araçları
Ö1	Kadın	4 Yıl	5 Yaş	ChatGPT, Canva AI
Ö2	Kadın	7 Yıl	4 Yaş	ChatGPT, Gemini
Ö3	Kadın	5 Yıl	5 Yaş	ChatGPT, Canva AI, Suno
Ö4	Kadın	10 Yıl	5 Yaş	ChatGPT, Canva AI
Ö5	Kadın	3 Yıl	4 Yaş	Gemini, Canva AI
Ö6	Kadın	8 Yıl	5 Yaş	ChatGPT, Midjourney
Ö7	Erkek	6 Yıl	4 Yaş	ChatGPT, Canva AI
Ö8	Kadın	12 Yıl	5 Yaş	ChatGPT
Ö9	Erkek	2 Yıl	3-4 Yaş	ChatGPT, Gemini, Canva AI
Ö10	Kadın	9 Yıl	5 Yaş	ChatGPT, Canva AI

Ö11	Kadın	5 Yıl	4 Yaş	Gemini, DALL-E
Ö12	Kadın	11 Yıl	5 Yaş	ChatGPT
Ö13	Kadın	4 Yıl	4 Yaş	ChatGPT, Canva AI
Ö14	Kadın	6 Yıl	5 Yaş	ChatGPT, Gemini
Ö15	Kadın	8 Yıl	5 Yaş	ChatGPT, Canva AI

Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplama aracı olarak araştırmacılar tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formunun hazırlanmasında ilgili alanyazın incelenmiş ve araştırmanın amacı doğrultusunda beş açık uçlu ana soru ile katılımcıların deneyimlerini ayrıntılandırmalarına yönelik sonda soruları oluşturulmuştur. Formda; sınıf içi kullanım alanları ve etkinlik hazırlığı, çocukların ilgisi ve sınıf içi yansımalar, mesleki kolaylıklar ve zaman yönetimi, çocuğu tanıma, değerlendirme ve ailelerle iletişim ile mesleki gelişime katkılar, karşılaşılan güçlükler ve eğitim ihtiyaçlarına ilişkin sorulara yer verilmiştir. Görüşme formunun kapsam ve anlaşılırlık açısından değerlendirilmesi amacıyla okul öncesi eğitimi ve nitel araştırma alanındaki uzmanların görüşlerine başvurulmuştur.

Verilerin Toplanması

Veri toplama sürecine geçilmeden önce katılımcılara araştırmanın amacı hakkında bilgi verilmiş, görüşmelerde doğru veya yanlış yanıtların bulunmadığı ve kendi deneyimlerini özgürce ifade etmelerinin önemli olduğu açıklanmıştır. Katılımcılara kimlik bilgilerinin gizli tutulacağı belirtilerek gönüllü katılım onayları alınmıştır. Görüşmeler, öğretmenlerin uygun oldukları zaman dilimlerinde bireysel olarak gerçekleştirilmiş ve yaklaşık 10–15 dakika sürmüştür. Katılımcıların izni doğrultusunda görüşmeler ses kaydına alınarak verilerin eksiksiz biçimde kaydedilmesi sağlanmıştır.

Verilerin Analizi

Araştırmadan elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Analiz sürecinde tümdengelimsel ve tümevarımsal yaklaşımlar birlikte kullanılmıştır. Öncelikle görüşmelerden elde edilen ses kayıtları yazılı metne dönüştürülmüş ve katılımcıların kimliklerini gizlemek amacıyla her öğretmene bir kod (Ö1–Ö15) verilmiştir. Görüşme metinleri iki araştırmacı tarafından birbirinden bağımsız olarak incelenmiş ve katılımcıların ifadelerinden hareketle kodlar oluşturulmuştur. Benzer içerikteki kodlar bir araya getirilerek kategoriler belirlenmiş ve bu kategoriler araştırma soruları doğrultusunda oluşturulan beş ana tema altında düzenlenmiştir. Böylece ana temaların belirlenmesinde tümdengelimsel, kod ve kategorilerin oluşturulmasında ise tümevarımsal bir yaklaşım benimsenmiştir. Elde edilen bulgular, kodlara ilişkin frekans (f) değerleriyle tablolar hâlinde sunulmuş ve katılımcıların doğrudan ifadelerinden yapılan alıntılarla desteklenmiştir.

Geçerlik ve Güvenirlik

Araştırmanın inandırıcılığını ve tutarlılığını desteklemek amacıyla veri toplama ve analiz süreçlerinde çeşitli önlemler alınmıştır. Görüşme formunun hazırlanmasında okul öncesi eğitimi ve nitel araştırma alanındaki uzmanların görüşlerinden yararlanılmış, görüşmeler sırasında katılımcıların düşüncelerini özgürce ifade edebilecekleri bir ortam oluşturulmuştur. Verilerin analizinde iki araştırmacı tarafından bağımsız kodlama yapılmıştır. Ayrıca çalışma grubunun özellikleri, katılımcı seçim ölçütü, veri toplama ve analiz süreçleri açıklanarak araştırmanın aktarılabilirliği desteklenmiş; bulgular katılımcıların doğrudan ifadelerinden yapılan alıntılarla sunulmuştur.

ARAŞTIRMA BULGULARI VE TARTIŞMA

Yapılan içerik analizi sonucunda okul öncesi öğretmenlerinin görüşleri; görüşme formundaki sorular ve araştırmanın amacı doğrultusunda beş ana tema altında toplanmıştır.

1. Eğitim Etkinliklerinin Planlanması ve Materyal Geliştirmede Kullanım Alanları

Araştırmanın birinci teması, okul öncesi öğretmenlerinin yapay zekâ araçlarını eğitim etkinliklerinin planlanması, içerik ve materyal geliştirme süreçlerinde hangi amaçlarla kullandıklarına ve üretilen içerikleri sınıf ortamına nasıl uyarladıklarına ilişkin görüşlerini kapsamaktadır. Bu temaya ait kategori, kod ve frekanslar Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Yapay Zekâ Araçlarının Eğitim Etkinliklerinin Planlanması ve Materyal Geliştirme Süreçlerinde Kullanımı

Kategori	Kod	Frekans (f)
Etkinlik Planlama ve İçerik Üretimi	Özgün hikâye ve masal oluşturma	14
	Oyun ve drama etkinliği kurgulama	11
	Fen ve doğa etkinliklerinde soyut kavramları basitleştirme	9
	Sanat etkinliği için farklı fikirler bulma	8
	Müzik / tekerleme / bilmece ve parmak oyunu üretme	7
Materyal Geliştirme	Konuya uygun görsel ve boyama sayfası oluşturma	12
	Sınıf panoları ve çalışma yaprakları hazırlama	9
İçeriklerin Pedagojik Uyarlanması	Üretilen içerikleri çocukların gelişim düzeyine ve sınıfın olanaklarına göre uyarlama	15

Tablo 2 incelendiğinde, öğretmenlerin yapay zekâ araçlarından farklı etkinlik türlerinde ve materyal geliştirme süreçlerinde yararlandıkları görülmektedir. Öğretmenlerin en sık belirttikleri kullanım alanı özgün hikâye ve masal oluşturmadır (f=14). Bunu görsel ve boyama

sayfası hazırlama (f=12), oyun ve drama etkinlikleri kurgulama (f=11) ve fen etkinliklerinde soyut kavramları basitleştirme (f=9) izlemektedir. Ayrıca öğretmenler sanat etkinlikleri için fikir geliştirme (f=8), müzik ve dil etkinliklerine yönelik içerik oluşturma (f=7) gibi amaçlarla da yapay zekâdan yararlandıklarını ifade etmişlerdir. Bulguların dikkat çekici yönlerinden biri, katılımcıların tamamının (f=15) yapay zekâ tarafından üretilen içerikleri çocukların gelişim özelliklerine, ilgi alanlarına ve sınıfın olanaklarına göre uyarladıklarını belirtmeleridir. Bu durum, öğretmenlerin yapay zekâ araçlarını hazır içerik sağlayan sistemler olmanın ötesinde, kendi pedagojik değerlendirmeleri doğrultusunda yararlandıkları destekleyici araçlar olarak kullandıklarına işaret etmektedir.

Öğretmenlerin bu konudaki deneyimleri aşağıdaki ifadelerde örneklendirilmektedir:

"Elim en çok Türkçe ve fen etkinliklerinde ChatGPT ve Canva'ya gidiyor. Geçen hafta 'su döngüsü' konusunu işleyecektim. 5 yaş grubunun anlayabileceği, içinde yağmur damlası karakteri olan merak uyandırıcı bir hikâye yazmasını istedim. Sonra Canva'nın yapay zekasıyla o yağmur damlasının görsellerini oluşturdum. Ama metni olduğu gibi okumadım; bazı kelimeleri kendi sınıfımın seviyesine göre basitleştirerek anlattım." (Ö1)

"Oyun ve müzik etkinliklerinde tekerleme veya parmak oyunu bulmakta bazen zorlanıyorum. Konuyu yazıp çocuklara uygun tekerleme istediğimde güzel fikirler veriyor." (Ö3)

2. Yapay Zeka Destekli Uygulamaların Çocukların İlgisine ve Katılımına Yansımaları

Araştırmanın ikinci temasında, öğretmenlerin yapay zekâ desteğiyle hazırladıkları etkinlik ve materyallere yönelik çocukların tepkilerine ilişkin gözlem ve değerlendirmeleri incelenmiştir. Öğretmen görüşleri doğrultusunda ortaya çıkan kategoriler, kodlar ve frekanslar Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Öğretmen Görüşlerine Göre Yapay Zekâ Destekli Uygulamaların Çocukların İlgi ve Katılımına Yansımaları

Kategori	**Kod**	**Frekans (f)**
Dikkat ve Etkinliğe Katılım	Geleneksel materyallere göre dikkati daha hızlı çekme	13
	Etkinliğe katılma isteğini ve soru sorma davranışlarını artırma	12
Duyuşsal Tepkiler ve Özdeşleşme	Merak, heyecan ve şaşkınlık gösterme	11
	Hikâyedeki karakterleri ve görsellerle özdeşleşme	9

Tablo 3'e göre öğretmenlerin büyük bölümü, yapay zekâ desteğiyle hazırladıkları etkinlik ve materyallerin çocukların dikkatini çekme ve etkinliklere katılımlarını destekleme açısından olumlu yansımaları olduğunu ifade etmiştir. Katılımcıların 13'ü, bu materyallerin geleneksel materyallere kıyasla çocukların dikkatini daha hızlı çektiğini belirtirken 12'si çocukların

etkinliklere katılma ve soru sorma isteklerinde artış gözlemlediklerini bildirmiştir. Bunun yanı sıra öğretmenler, çocukların yapay zekâ ile oluşturulan içeriklere merak, heyecan ve şaşkınlıkla tepki verdiklerini (f=11) ve hikâyelerdeki karakterler ile görselleri kendileriyle ilişkilendirdiklerini (f=9) ifade etmişlerdir. Özellikle çocukların kendi fikirlerinden hareketle oluşturulan içeriklerin, öğretmenler tarafından çocukların ilgisini destekleyen uygulamalar olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Bu temaya ilişkin öğretmen görüşlerinden örnekler şöyledir:

"Klasik hikâye kitaplarındaki resimleri çocuklar zaten biliyor. Ama yapay zekayla onların o günkü ilgisine göre sıfırdan bir görsel veya masal hazırladığımda gözlerini ayırmadan dinliyorlar. Geçenlerde 'Uzayda yaşayan mor bir fil' hayal ettiler, onu görsele dönüştürüp tahtada gösterdiğimde 'Öğretmenim bu bizim söylediğimiz fil mi?' diye çok şaşırdılar ve hepsi parmak kaldırıp hikâyeyi devam ettirmek istedi." (Ö6)

"Dikkat süresi kısa olan çocuklar bile kendi sınıflarındaki bir olaydan esinlenerek oluşturduğumuz hikâyeleri duyunca hemen odaklanıyor. Katılım daha yüksek oluyor." (Ö10)

3. Sağladığı Avantajlar, Mesleki Kolaylıklar ve Zaman Yönetimi

Araştırmanın üçüncü temasında, yapay zekâ kullanımının öğretmenlerin mesleki iş yüküne, zaman yönetimine ve eğitim uygulamalarını geliştirme süreçlerine sağladığı katkılara ilişkin görüşleri ele alınmıştır. Bu temaya ait bulgular Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Öğretmenlerin Yapay Zekâ Kullanımının Mesleki Avantajlarına İlişkin Görüşleri

Kategori	**Kod**	**Frekans (f)**
Zaman Yönetimi ve İş Yükü	Plan hazırlama ve materyal arama süresini kısaltma	15
	Bülten, rapor ve evrak hazırlama süreçlerindeki iş yükünü azaltma	12
Pedagojik Çeşitlilik ve Yaratıcılık	Yeni fikirlerle eğitim uygulamalarını çeşitlendirme	13
	Öğretmenin yaratıcılığını destekleme ve ilham kaynağı olma	10

Tablo 4 incelendiğinde, öğretmenlerin yapay zekâ kullanımına ilişkin en fazla vurguladıkları avantajın zaman tasarrufu olduğu görülmektedir. Katılımcıların tamamı (f=15), yapay zekâ araçlarının etkinlik planlama ve materyal arama süreçlerini hızlandırdığını belirtmiştir. Ayrıca öğretmenler, bülten ve rapor hazırlama gibi mesleki görevlerde iş yüklerinin azaldığını (f=12) ifade etmişlerdir. Zaman yönetiminin yanı sıra yapay zekânın eğitim uygulamalarına farklı alternatifler sunarak pedagojik çeşitliliği desteklediği (f=13) ve öğretmenlerin yeni fikirler

geliştirmesine katkı sağladığı (f=10) belirtilmiştir. Bu bulgular, katılımcıların yapay zekâyı yalnızca rutin mesleki görevlerini kolaylaştıran bir araç olarak değil, aynı zamanda etkinlik tasarlama ve alternatif uygulamalar geliştirme süreçlerinde yararlandıkları bir destek kaynağı olarak değerlendirdiklerini göstermektedir.

Öğretmenlerin konuya ilişkin ifadeleri aşağıda sunulmuştur:

"Eskiden internette uygun bir boyama sayfası ya da konuya uygun bir hikâye bulmak için akşamları saatlerce ekran başında dururdum. Şimdi istediğim özelliği yazıyorum ve birkaç dakikada elimde bir taslak oluyor. Evrak işlerindeki ve aylık planlardaki yorgunluğumu ciddi anlamda azalttı." (Ö4)

"Her gün farklı ve yaratıcı bir etkinlik bulmak bazen insanı zorluyor. Tıkandığım zamanlarda yapay zekaya 'Bu kazanımı oyunla nasıl verebilirim?' diye soruyorum. Bana sunduğu 3-4 fikirden birini alıp geliştiriyorum. Yaratıcılığımı besleyen bir yardımcı gibi çalışıyor." (Ö14)

4. Çocuğu Tanıma, Değerlendirme ve Ailelerle İletişim Süreçlerinde Kullanım

Araştırmanın dördüncü temasında, öğretmenlerin yapay zekâ araçlarından çocukların gelişimlerini değerlendirme, bireysel ihtiyaçlarına yönelik destek sağlama ve ailelerle iletişim kurma süreçlerinde nasıl yararlandıkları incelenmiştir. Ayrıca bu süreçlerde yapay zekâ kullanımına ilişkin sınırlar ve veri gizliliğine yönelik görüşler ele alınmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Çocuğu Tanıma, Gelişimsel Destek ve Ailelerle İletişim Süreçlerinde Yapay Zekâ Kullanımı

Kategori	**Kod**	**Frekans (f)**
Gelişimsel Değerlendirme ve Destek	Gözlem notlarını düzenleme ve gelişim raporlarının dilini iyileştirme	11
	Farklı gelişim gösteren veya özel desteğe ihtiyaç duyan çocuklar için etkinlik uyarlama	9
Ailelerle İletişim	Veli bültenleri ve aile katılımı yazıları hazırlama	12
	Ailelere verilen geri bildirimlerde yapıcı ve uygun bir dil kullanma	8
Kullanımın Sınırları ve Veri Gizliliği	Çocuğu tanımada öğretmen gözleminin esas olduğunu vurgulama	7
	Çocukların kişisel bilgilerini paylaşmaktan kaçınma	6

Tablo 5'e göre öğretmenler, yapay zekâ araçlarından ailelerle iletişim ve gelişimsel değerlendirmeye yönelik yazılı çalışmaların hazırlanmasında yararlanmaktadır. Katılımcıların

12'si aile bültenleri ve aile katılımına yönelik yazıların hazırlanmasında, 11'i ise gözlem notlarının düzenlenmesi ve gelişim raporlarının daha anlaşılır bir dille oluşturulmasında yapay zekâdan destek aldığını belirtmiştir. Ayrıca öğretmenlerin bir bölümü farklı gelişim özellikleri gösteren çocuklar için etkinlikleri uyarlama (f=9) ve ailelere yönelik geri bildirimleri daha yapıcı bir dille ifade etme (f=8) amacıyla bu araçları kullandıklarını bildirmiştir. Bununla birlikte katılımcıların bir kısmı, çocuğun gelişimini tanıma ve değerlendirme sürecinde doğrudan öğretmen gözleminin temel olduğunu (f=7) vurgulamıştır. Çocuklara ait kişisel bilgilerin yapay zekâ sistemleriyle paylaşılmaması gerektiğine ilişkin hassasiyet de öğretmenler tarafından dile getirilmiştir (f=6). Bu görüşler, katılımcıların yapay zekâyı değerlendirme ve iletişim süreçlerinde destekleyici bir araç olarak kullanırken öğretmenin mesleki sorumluluğunu ve veri gizliliğini önemsediklerini göstermektedir.

Bu temaya ilişkin öğretmen ifadelerinden bazıları şöyledir:

"Çocuğu yapay zeka tanıyamaz, çünkü sınıfta onunla göz göze gelen benim. Ancak tuttuğum kısa gözlem notlarını gelişim raporuna yazarken 'Bunu veliyi kırmadan, daha yapıcı ve profesyonel bir dille nasıl ifade ederim?' diye yapay zekaya danışıyorum. Çocuğun adını asla yazmadan sadece durumu anlatıp cümleleri düzenletiyorum." (Ö8)

"Sınıfımda dikkat eksikliği olan bir öğrencim var. Yaptığımız grup etkinliklerine onu nasıl dahil edebileceğim konusunda yapay zekadan uyarlama fikirleri alıyorum. Ayrıca her ay velilere gönderdiğimiz bültenleri ve evde yapılabilecek aile katılımı önerilerini hazırlarken çok işime yarıyor." (Ö13)

5. Mesleki Gelişime Katkılar, Sınırlılıklar ve Eğitim İhtiyaçları

Araştırmanın son temasında, öğretmenlerin yapay zekâ kullanımının mesleki gelişimlerine katkılarına, kullanım sürecinde karşılaştıkları sınırlılıklara ve bu alandaki eğitim ihtiyaçlarına ilişkin görüşleri incelenmiştir. Bu temaya yönelik kategori, kod ve frekanslar Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Yapay Zekâ Kullanımının Mesleki Gelişime Katkıları, Sınırlılıkları ve Eğitim İhtiyaçları

Kategori	**Kod**	**Frekans (f)**
Mesleki Gelişime Katkılar	Yenilikleri takip etme ve teknolojik becerileri geliştirme	12
	Farklı öğretim yöntemleri ve etkinlik alternatifleri öğrenme	10
Karşılaşılan Sınırlılıklar ve Tereddütler	Üretilen içeriklerin çocukların gelişim düzeyine uygun olmaması	13

	Etkili komut yazmakta zorlanma	9
	Ücretsiz sürümlerde kullanım ve görsel üretim sınırlılıklarıyla karşılaşma	7
Eğitim ve Rehberlik İhtiyaçları	Okul öncesi eğitimine özgü uygulamalı yapay zekâ eğitimi ve rehberi ihtiyacı	14
	Etkili komut yazma ve güvenli/etik kullanım konusunda bilgi ihtiyacı	11

Tablo 6 incelendiğinde, öğretmenlerin yapay zekâ kullanımını mesleki gelişimleri açısından yararlı bulmakla birlikte çeşitli sınırlılıklar ve eğitim ihtiyaçları dile getirdikleri görülmektedir. Katılımcılar, yapay zekâ araçlarının mesleki yenilikleri takip etmelerine ve teknolojik becerilerini geliştirmelerine (f=12), farklı öğretim yöntemleri ve etkinlik alternatifleri hakkında bilgi edinmelerine (f=10) katkı sağladığını belirtmiştir. Bununla birlikte öğretmenlerin en sık karşılaştıkları güçlük, üretilen içeriklerin çocukların gelişim düzeylerine her zaman uygun olmamasıdır (f=13). Etkili komut yazmada güçlük yaşama (f=9) ve ücretsiz sürümlerin kullanım sınırlılıkları (f=7) da belirtilen diğer sorunlardır. Eğitim ihtiyaçları açısından değerlendirildiğinde, katılımcıların büyük çoğunluğunun okul öncesi eğitimine özgü uygulamalı eğitim ve rehberlere (f=14), etkili komut oluşturma ile güvenli ve etik kullanım konularında bilgiye (f=11) ihtiyaç duydukları görülmektedir. Bu bulgular, öğretmenlerin yapay zekâ kullanımında deneyim kazanmalarına karşın gelişimsel uygunluk, teknik kullanım ve etik konularda daha fazla desteğe ihtiyaç duyduklarını ortaya koymaktadır.

Öğretmenlerin bu konudaki görüşleri aşağıdaki ifadelerde örneklendirilmektedir:

"Mesleki olarak beni güncellediğini düşünüyorum, yeni yöntemler öğreniyorum. Ama bazen yazdığı hikâyelerde çocukların gelişim düzeyine uymayan soyut ifadeler ya da korkutucu olabilecek detaylar çıkabiliyor. 'Acaba çocuklara uygun mu?' diye mutlaka baştan sona kontrol ediyorum." (Ö2)

"Biz bu araçları deneme-yanılma yoluyla öğrendik. Okul öncesi öğretmenlerine yönelik bir eğitim veya rehber hazırlanacak olsa; içinde teorik bilgilerden ziyade '4-5 yaş grubuna uygun hikâye, görsel ve oyun üretmek için hangi araç kullanılır, nasıl komut yazılır ve nelere dikkat edilmelidir?' gibi doğrudan sınıfta uygulayabileceğimiz pratik örneklerin anlatılmasını isterdim." (Ö15)

SONUÇ

Bu araştırmada, okul öncesi öğretmenlerinin mesleki uygulamalarında yapay zekâ araçlarını kullanım biçimleri, bu araçların eğitim süreçlerine yansımalarına ilişkin görüşleri, algıladıkları avantajlar ve karşılaştıkları sınırlılıklar incelenmiştir. Araştırma bulguları, öğretmenlerin yapay zekâdan etkinlik planlama, materyal geliştirme, çocukların gelişimlerini değerlendirmeye yönelik çalışmalar, ailelerle iletişim ve mesleki gelişim gibi farklı alanlarda yararlandıklarını

göstermiştir. Bununla birlikte öğretmenlerin yapay zekâ tarafından üretilen içerikleri kendi pedagojik değerlendirmeleri doğrultusunda uyarladıkları ve bu teknolojileri mesleki uygulamalarını destekleyen araçlar olarak değerlendirdikleri belirlenmiştir.

Araştırmada öğretmenlerin yapay zekâ araçlarını en çok hikâye ve masal oluşturma, görsel materyal hazırlama, oyun ve drama etkinlikleri tasarlama amacıyla kullandıkları belirlenmiştir. Küçükkara ve arkadaşlarının (2024) okul öncesi öğretmenleriyle gerçekleştirdikleri araştırmada ise katılımcıların yapay zekânın eğitim süreçlerindeki potansiyel yararlarını kabul etmelerine rağmen bu teknolojileri kullanmadıkları ve bilgi eksikliği, güvenilirlik ve olası risklere ilişkin kaygılar taşıdıkları ortaya konulmuştur. Mevcut araştırmada yalnızca yapay zekâ araçlarını aktif olarak kullanan öğretmenlerin yer alması, iki çalışmanın bulgularındaki farklılığı açıklayan etkenlerden biri olabilir. Öte yandan öğretmenlerin tamamının yapay zekâ tarafından üretilen içerikleri çocukların gelişim özelliklerine ve sınıfın ihtiyaçlarına göre uyarladıklarını belirtmeleri dikkat çekicidir. Bu bulgu, teknolojinin eğitim süreçlerinde etkili kullanımında pedagojik bilginin önemini vurgulayan Teknolojik Pedagojik Alan Bilgisi (TPAB) yaklaşımıyla ilişkilendirilebilir (Schmidt vd., 2009). Benzer şekilde Saputri ve arkadaşlarının (2026) yapay zekâ destekli hikâye anlatımına ilişkin araştırması da teknolojik olanakların öğretmenlerin pedagojik değerlendirmeleriyle birlikte ele alınmasının önemine dikkat çekmektedir. Bu açıdan yapay zekâ araçlarının sunduğu içerik çeşitliliğinin, öğretmenlerin gelişimsel uygunluğu gözeten mesleki kararlarıyla bütünleştirilmesi önem taşımaktadır.

Araştırmanın bir diğer bulgusu, öğretmenlerin yapay zekâ desteğiyle hazırladıkları etkinlik ve materyallerin çocukların dikkatini çektiğini, merak ve heyecan uyandırdığını ve etkinliklere katılma isteklerini desteklediğini belirtmeleridir. Özellikle çocukların kendi fikirlerinden hareketle oluşturulan hikâye ve görsellere ilgi gösterdiklerinin ifade edilmesi, yapay zekânın çocukların ilgi alanlarına yönelik içeriklerin geliştirilmesinde kullanılabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte söz konusu bulgular öğretmenlerin sınıf içi gözlem ve değerlendirmelerine dayanmaktadır. Araştırmada çocukların dikkat ve katılım düzeyleri doğrudan ölçülmediğinden, yapay zekâ destekli materyallerin geleneksel materyallerden daha etkili olduğu yönünde kesin bir sonuca ulaşılamaz. Bu nedenle elde edilen sonuçlar, yapay zekâ destekli uygulamaların çocuklar üzerindeki doğrudan etkilerinden ziyade öğretmenlerin bu uygulamalara ilişkin deneyimleri çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Öğretmenlerin yapay zekâ kullanımına ilişkin öne çıkardıkları avantajlardan biri, mesleki görevlerde zaman tasarrufu sağlaması ve iş yükünü azaltmasıdır. Katılımcılar özellikle etkinlik planlama, materyal hazırlama ve raporlama süreçlerinde bu araçlardan yararlandıklarını, ayrıca farklı fikirler edinerek eğitim uygulamalarını çeşitlendirebildiklerini ifade etmişlerdir. Bu bulgu, Davis'in (1989) Teknoloji Kabul Modeli'nde yer alan algılanan yararlılık kavramı çerçevesinde değerlendirilebilir. Yapay zekânın mesleki görevleri kolaylaştıran ve alternatif uygulamalar geliştirmeyi destekleyen bir araç olarak algılanması, öğretmenlerin bu teknolojileri kullanmayı tercih etmelerinde rol oynayabilir. Küçükkara ve arkadaşlarının (2024)

araştırmasında da öğretmenler, yapay zekânın zaman tasarrufu ve öğretim süreçlerini destekleme açısından potansiyel yararlarından söz etmişlerdir. Ancak mevcut araştırmadan farklı olarak söz konusu çalışmada bu değerlendirmeler doğrudan kullanım deneyimlerinden ziyade öğretmenlerin yapay zekâya ilişkin beklentilerine dayanmaktadır. Bu yönüyle mevcut araştırma, algılanan yararlılığın aktif kullanıcıların mesleki deneyimlerine nasıl yansıdığına ilişkin bilgiler sunmaktadır.

Çocuğu tanıma, gelişimsel değerlendirme ve ailelerle iletişim süreçlerine ilişkin bulgular, öğretmenlerin yapay zekâdan gözlem notlarını düzenleme, gelişim raporlarının dilini iyileştirme, farklı gelişim özelliklerine sahip çocuklar için etkinlik uyarlama ve ailelere yönelik bilgilendirme içerikleri hazırlama amacıyla yararlandıklarını göstermiştir. Bununla birlikte bazı öğretmenlerin çocuğun gelişimini tanıma ve değerlendirmede doğrudan gözlemin önemini vurgulamaları, yapay zekânın kullanım sınırlarına ilişkin farkındalıklarını yansıtmaktadır. Kurian (2025), erken çocukluk döneminde yapay zekâ ile etkileşimin çocukların iyi oluşu açısından taşıyabileceği etik risklere ve yapay sistemlerin empati konusundaki sınırlılıklarına dikkat çekmektedir. Mevcut araştırmada öğretmenlerin yapay zekâyı çocuğu doğrudan değerlendiren bir sistem olarak değil, kendi gözlemlerini düzenlemeye yardımcı olan bir araç olarak kullanmaları, öğretmenin mesleki rolünün korunması açısından önemlidir. Ayrıca katılımcıların çocukların kişisel bilgilerini yapay zekâ sistemleriyle paylaşmaktan kaçındıklarını belirtmeleri, veri gizliliğine yönelik duyarlılıklarını göstermektedir. Bu bulgu, erken çocukluk eğitiminde yapay zekâ kullanımının etik ve pedagojik boyutlarının ele alındığı Rocha ve arkadaşlarının (2026) ve Sıyrık'ın (2026) değerlendirmeleriyle ilişkilendirilebilir. Dolayısıyla yapay zekânın gelişimsel değerlendirme ve ailelerle iletişim süreçlerinde kullanımında öğretmenin mesleki sorumluluğunun ve çocukların kişisel verilerinin korunmasının ön planda tutulması gerekmektedir.

Araştırmada öğretmenler, yapay zekâ kullanımının mesleki gelişimlerini desteklediğini belirtmekle birlikte üretilen içeriklerin çocukların gelişim düzeylerine uygun olmaması, etkili komut oluşturma güçlükleri ve araçların teknik sınırlılıkları gibi sorunlarla karşılaştıklarını ifade etmişlerdir. Öğretmenlerin büyük bölümünün okul öncesi eğitimine özgü uygulamalı eğitim ve rehberlik ihtiyacını vurgulaması, yapay zekâ araçlarını kullanıyor olmanın bu teknolojilerden pedagojik açıdan etkili ve güvenli biçimde yararlanmak için tek başına yeterli olmadığını düşündürmektedir. Uyak ve arkadaşları (2023) okul öncesi eğitim kurumlarındaki yönetici ve öğretmenlerin yapay zekâya yönelik tutumlarını, Mart ve Kaya (2024) ise okul öncesi öğretmen adaylarının yapay zekâya yönelik tutumları ile yapay zekâ okuryazarlığı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Mevcut araştırma, bu çalışmalardan farklı olarak aktif kullanıcıların doğrudan deneyimlerinden hareketle gelişimsel uygunluk, etkili komut oluşturma ve etik kullanım gibi alanlara özgü eğitim ihtiyaçlarını ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda öğretmenlere sunulacak eğitimlerin yalnızca yapay zekâ araçlarının teknik özellikleriyle sınırlı

kalmaması, okul öncesi eğitimin pedagojik gerekliliklerini ve çocukların gelişim özelliklerini dikkate alan uygulamalı içeriklerle desteklenmesi önem taşımaktadır.

Genel olarak araştırma bulguları, yapay zekânın okul öncesi öğretmenleri tarafından mesleki süreçleri kolaylaştıran, içerik geliştirme olanaklarını çeşitlendiren ve mesleki gelişimi destekleyen bir araç olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Bununla birlikte öğretmenlerin gelişimsel uygunluk, veri gizliliği ve pedagojik karar verme konularındaki değerlendirmeleri, yapay zekânın eğitim süreçlerine entegrasyonunda insan unsurunun önemini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda yapay zekâ araçlarının okul öncesi eğitimdeki potansiyelinin, teknolojik olanakların öğretmenlerin pedagojik bilgileri ve mesleki sorumluluklarıyla bütünleştirilmesi ölçüsünde değerlendirilebileceği düşünülmektedir.

Araştırmadan elde edilen bulgular doğrultusunda aşağıdaki öneriler sunulabilir:

- Okul öncesi öğretmenlerine yönelik hizmet içi eğitimlerde yapay zekâ araçlarının teknik kullanımının yanı sıra çocukların gelişim özelliklerine uygun içerik oluşturma, etkili komut yazma, yapay zekâ tarafından üretilen içerikleri pedagojik açıdan değerlendirme ve güvenli kullanım konularına yer verilmelidir.
- Okul öncesi öğretmenlerinin mesleki uygulamalarını desteklemek amacıyla etkinlik planlama, hikâye ve görsel oluşturma, materyal geliştirme, bireysel farklılıklara göre etkinlik uyarlama ve ailelerle iletişim süreçlerinde yapay zekâ kullanımına yönelik uygulama örneklerini içeren rehberler hazırlanabilir.
- Öğretmen yetiştirme programlarında, öğretmen adaylarının yapay zekâ araçlarını pedagojik amaçlarla kullanma, üretilen içeriklerin doğruluğunu ve gelişimsel uygunluğunu değerlendirme ve etik kullanım ilkelerini benimseme becerilerini geliştirecek uygulamalara yer verilmesi önerilmektedir.
- Çocukların gelişimsel değerlendirme süreçlerinde ve ailelerle iletişimde yapay zekâ kullanımına ilişkin veri gizliliği ve kişisel bilgilerin korunmasını esas alan kurumsal rehberlik çalışmaları yürütülmelidir.
- Gelecekte yapılacak araştırmalarda, yapay zekâ araçlarını aktif olarak kullanan ve kullanmayan okul öncesi öğretmenlerinin görüşleri karşılaştırılarak kullanım deneyimlerinin mesleki uygulamalara ilişkin değerlendirmelerle nasıl ilişkili olduğu incelenebilir.
- Yapay zekâ desteğiyle hazırlanan etkinlik ve materyallerin çocukların ilgisi, katılımı ve öğrenme süreçlerine yansımaları, öğretmen görüşlerinin yanı sıra doğrudan sınıf içi gözlemler ve deneysel araştırmalar yoluyla değerlendirilebilir.

KAYNAKLAR

Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS Quarterly, 13*(3), 319-340.

Kurian, N. (2025). AI's empathy gap: The risks of conversational artificial intelligence for young children's well-being and key ethical considerations for early childhood education and care. *Contemporary Issues in Early Childhood, 26*(1). https://doi.org/10.1177/14639491231206004

Küçükkara, M. F., Ünal, M., & Sezer, T. (2024). Okul öncesi eğitimi öğretmenlerinin yapay zekaya ilişkin görüşleri. *Temel Eğitim Araştırmaları Dergisi, 4*(1), 17-28. https://doi.org/10.55008/te-ad.1431142

Mart, M., & Kaya, G. (2024). Okul öncesi öğretmen adaylarının yapay zekaya yönelik tutumları ve yapay zeka okur yazarlığı arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Edutech Research, 2*(1), 91-109.

Rocha, K., Reinders, H., & Seymour, L. (2026). Artificial intelligence in early childhood education: A systematic review of educational implications and ethical considerations. *Journal of Foundational Learning and Child Development, 2(*01), 56–65. https://doi.org/10.53905/ChildDev.v2i01.10

Saputri, D., Nisa', T. F., Tri A, F. L., Anawaty, M. F., Tsani, M., & Oyeyemi, A. A. (2026). Reconceptualizing generative AI adoption in early childhood education: An integrated TAM-TPACK analysis of AI-supported storytelling. *Golden Age: Jurnal Ilmiah Tumbuh Kembang Anak Usia Dini, 11*(1), 183–199. https://doi.org/10.14421/jga.2026.111-13

Schmidt, D. A., Baran, E., Thompson, A. D., Mishra, P., Koehler, M. J., & Shin, T. S. (2009). Technological pedagogical content knowledge (TPACK): The development and validation of an assessment instrument for preservice teachers. *Journal of Research on Technology in Education, 42*(2), 123–149.

Sıyrık, B. B. (2026). Artificial intelligence in early childhood education: A pedagogical and ethical roadmap. *Digital Security & Media, 3*(1), 4-8.

Uyak, S., Uyak, S. G., Ürey, D., Keskin, Ö., Aymaz, A., & Aydın, İ. (2023). Okul öncesi eğitim kurumlarında yapay zeka uygulamaları: Yönetici ve öğretmen görüşleri. *Social Mentality and Researcher Thinkers Journal (SMART JOURNAL), 9*(75), 4625-4636. https://doi.org/10.29228/smryj.72414

OKUL ÖNCESİ VE İLKOKULDA YAPAY ZEKA DESTEKLİ DİL VE OKURYAZARLIK UYGULAMALARI: SİSTEMATİK BİR İNCELEME

AI-SUPPORTED LANGUAGE AND LITERACY PRACTICES IN PRESCHOOL AND PRIMARY EDUCATION: A SYSTEMATIC REVIEW

Mustafa ANŞİN
Master's Student, Atatürk University, Institute of Educational Sciences, Department of Basic Education
ORCID ID: 0009-0003-3211-2402

Aslı BALCI
Assoc. Prof. Dr., Atatürk University, Kazım Karabekir Faculty of Education, Department of Early Childhood Education
ORCID ID: 0000-0003-4329-6588

ÖZET

Yapay zekâ teknolojilerindeki gelişmeler, eğitim süreçlerinde yeni uygulamaların ortaya çıkmasına olanak sağlamakta ve özellikle dil ve okuryazarlık becerilerinin desteklenmesine yönelik farklı fırsatlar sunmaktadır. Üretken yapay zekâ araçları, hikâye oluşturma, okuma ve yazma etkinliklerini destekleme, öğrenme içeriklerini bireyselleştirme ve etkileşimli öğrenme ortamları oluşturma gibi çeşitli amaçlarla kullanılmaktadır. Bu araştırmanın amacı, okul öncesi ve ilkokul düzeyinde yapay zekâ destekli dil ve okuryazarlık uygulamalarını konu alan araştırmaları sistematik olarak incelemek ve bu alandaki genel eğilimleri ortaya koymaktır. Sistematik literatür incelemesi olarak yürütülen araştırmada PRISMA kılavuzu esas alınmıştır. Web of Science, Scopus ve ERIC veri tabanlarında gerçekleştirilen taramalar, Google Akademik üzerinden yapılan taramalarla desteklenmiş ve belirlenen dâhil edilme ölçütlerini karşılayan toplam 28 araştırma incelemeye alınmıştır. Araştırmalar yayın yılı, araştırma yöntemi, çalışma grubu, veri toplama araçları, müdahale içeriği, kullanılan yapay zekâ araçları ve pedagojik çıktılar açısından içerik analizine tabi tutulmuştur. Bulgular, araştırmaların özellikle 2024 ve 2025 yıllarında yoğunlaştığını ve çalışmaların büyük bölümünün ilkokul düzeyinde gerçekleştirildiğini göstermiştir. İncelenen araştırmalarda yapay zekâ araçlarının ağırlıklı olarak dijital hikâye anlatımı, yaratıcı yazma ve dil becerilerini destekleme amacıyla kullanıldığı belirlenmiştir. Araştırma sonuçları genel olarak yapay zekâ destekli uygulamaların öğrencilerin dil ve yazma becerileri, yaratıcılıkları ve öğrenme motivasyonları üzerinde olumlu etkiler oluşturabildiğini göstermektedir. Bununla birlikte yapay zekâya aşırı bağımlılık, üretilen içeriklerin güvenilirliği, veri gizliliği ve çocuk güvenliği gibi konuların önemli sınırlılıklar arasında yer aldığı görülmüştür. Sonuç olarak yapay zekâ destekli dil ve okuryazarlık uygulamalarının erken yaşlarda öğrenmeyi destekleme potansiyeline sahip olduğu, ancak bu uygulamaların gelişimsel uygunluk, öğretmen rehberliği ve etik ilkeler çerçevesinde ele alınması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ, Okul Öncesi Eğitim, İlkokul, Dil Becerileri, Okuryazarlık, Sistematik İnceleme.

ABSTRACT

Advances in artificial intelligence (AI) technologies have enabled the emergence of new educational practices and provided various opportunities to support language and literacy development. Generative AI tools are increasingly used for purposes such as creating stories, supporting reading and writing activities, personalizing learning content, and developing interactive learning environments. This study aimed to systematically review research on AI-supported language and literacy practices in preschool and primary education and identify general trends in the field. A systematic literature review was conducted following the PRISMA guidelines. Searches were conducted in the Web of Science, Scopus, and ERIC databases, supplemented by searches using Google Scholar. A total of 28 studies meeting the inclusion criteria were included in the review. These studies were analyzed using content analysis across seven categories: publication year, research design, study participants, data collection instruments, intervention content, AI tools used, and pedagogical outcomes. The findings revealed that research in this field was particularly concentrated in 2024 and 2025, with the majority of studies conducted at the primary school level. AI tools were primarily used to support digital storytelling, creative writing, and language development. Overall, the reviewed studies indicated that AI-supported practices could positively contribute to students' language and writing skills, creativity, and learning motivation. However, several limitations were also identified, including overreliance on AI, concerns regarding the reliability of AI-generated content, data privacy, and child safety. In conclusion, AI-supported language and literacy practices demonstrate considerable potential to enhance learning during the early years of education. Nevertheless, their effective integration requires careful consideration of developmental appropriateness, teacher guidance, and ethical principles.

Keywords: Artificial İntelligence, Preschool Education, Primary Education, Language Skills, Literacy, Systematic Literature Review.

GİRİŞ

Teknolojik gelişmeler, eğitim ortamlarında radikal dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Bu dönüşümlerin merkezinde yer alan üretken yapay zekâ (GenAI) teknolojileri, geleneksel dil ve okuryazarlık öğretimini yeniden yapılandırma potansiyeline sahiptir (Creely, 2024; Law, 2024; Lee vd., 2025; Otero-Potosí vd., 2025). Özellikle dil gelişimi, okuryazarlık, yaratıcı yazma ve hikâye anlatımı süreçlerinde yapay zekânın iskele (scaffolding) rolü üstlenmesi, temel eğitim kademesinde yeni pedagojik yaklaşımların doğmasını sağlamıştır (Dogan & Itani, 2025; Fan vd., 2024; Julianto & Ratumanan, 2023; Korosidou & Griva, 2024; Mukarromah vd., 2025; Ngoi vd., 2024; Tarigan vd., 2024).

Günümüzde okuryazarlık kavramı yalnızca basılı metinleri okumayı değil; yapay zekâ ajanlarına prompt (komut) yazmayı, üretilen edebi metinleri eleştirel süzgeçten geçirmeyi ve insan-makine etkileşimli dilsel çıktılar üretmeyi kapsayan "Yapay Zekâ Okuryazarlığı" ve "Çok

Modelli (Multimodal) Okuryazarlık" boyutlarına evrilmiştir (Arif vd., 2026; Beaumont, 2025; Busuttil, 2025; Han & Han, 2025; Ng vd., 2022; Silvennoinen vd., 2024; Yeter vd., 2024). Dolayısıyla, çocukların yapay zekâ araçlarıyla gerçekleştirdiği etik, bilişsel ve teknik tüm etkileşimler, modern dil ve okuryazarlık eğitiminin yapı taşları haline gelmiştir (Aravantinos vd., 2024; Han vd., 2024; Langer vd., 2026; Ugap vd., 2025).

Okul öncesi dönemden ilkokula geçiş süreci, çocukların dil ve erken okuryazarlık becerilerinin akademik başarıya evrildiği kritik bir gelişimsel eşiktir (Choi vd., 2025; Elvisa, 2020; Fauziah vd., 2025). Alanyazın incelendiğinde, üretken yapay zekânın eğitimde kullanımına yönelik araştırmaların hızla arttığı görülmektedir. Ancak, bu teknolojilerin özellikle erken çocukluk ve ilkokul kademelerinde dil gelişimi, kelime edinimi ve okuryazarlık süreçlerine olan pedagojik yansımalarını bütüncül bir yaklaşımla ele alan sistematik incelemelerin oldukça sınırlı olduğu dikkat çekmektedir (Chen, 2024). Bu durum, öğretmenlerin ve araştırmacıların hangi yapay zekâ araçlarını, hangi dil becerilerinde ve nasıl bir yöntemle kullanacakları konusunda derinlemesine bir rehbere ihtiyaç duyduklarını göstermektedir (Kosmas vd., 2025; Oakley, 2026). Dolayısıyla, mevcut çalışmaların sistematik bir çerçevede analiz edilmesi, hem teorik boşluğu doldurmak hem de gelecekteki uygulamalara kanıta dayalı bir yol haritası sunmak açısından büyük bir önem taşımaktadır. Yapay zekânın temel eğitim kademesindeki pedagojik rolünün ve çocukların yapay zekâ tarafından üretilen dilsel içeriklere yönelik okuryazarlık algılarının belirlenmesi, gelecekteki program tasarımları için kritiktir. Bu araştırmanın amacı; okul öncesi ve ilkokul düzeyinde yapay zekâ destekli dil ve okuryazarlık uygulamalarını konu alan araştırmaları sistematik olarak incelemek ve bu alandaki genel eğilimleri ortaya koymaktır. Araştırma soruları ise şunlardır:

İncelenen araştırmaların yayın yıllarına göre dağılımı nasıldır?

1. Araştırmalarda kullanılan yöntem ve araştırma desenleri nelerdir?
2. Araştırmaların odaklandığı eğitim kademeleri ve çalışma grupları nasıl dağılım göstermektedir?
3. Araştırmalarda hangi veri toplama araçları ve analiz yöntemleri kullanılmıştır?
4. Yapay zekâ destekli uygulamaların içerikleri ve hedefledikleri dil ve okuryazarlık becerileri nelerdir?
5. Araştırmalarda hangi yapay zekâ araçları ve teknolojileri kullanılmıştır?
6. İncelenen araştırmalarda yapay zekâ destekli uygulamaların dil ve okuryazarlık süreçlerine ilişkin hangi olumlu ve olumsuz çıktılar bildirilmiştir?

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Bu araştırmada, okul öncesi ve ilkokul düzeyinde yapay zekâ destekli dil ve okuryazarlık uygulamalarına odaklanan bilimsel çalışmaları bütüncül ve şeffaf bir biçimde analiz etmek amacıyla sistematik literatür incelemesi (systematic literature review) deseni benimsenmiştir. Sistematik incelemeler, belirli bir konuya ilişkin araştırmaların önceden belirlenmiş ölçütler

doğrultusunda sistematik biçimde belirlenmesini, değerlendirilmesini ve sentezlenmesini amaçlayan araştırma yaklaşımlarıdır. Bu doğrultuda çalışmanın planlanması ve raporlanması süreçlerinde PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses) 2020 kılavuz ilkeleri esas alınmıştır. Araştırma kapsamında, belirlenen tarama stratejileri ve dâhil edilme ölçütleri doğrultusunda toplam 28 bilimsel çalışma incelemeye alınmıştır.

Veri Kaynakları ve Tarama Süreci

Araştırma kapsamında eğitim ve teknoloji alanındaki bilimsel çalışmalara ulaşmak amacıyla Web of Science (WoS), Scopus ve ERIC veri tabanlarında literatür taraması gerçekleştirilmiş, taramalar Google Akademik (Google Scholar) üzerinden yapılan aramalarla desteklenmiştir. Tarama süreci Ocak–Haziran 2026 döneminde yürütülmüş ve çalışmaların yayın yıllarına ilişkin herhangi bir sınırlama uygulanmamıştır.

İlgili çalışmalara ulaşmak amacıyla Boolean operatörleri (AND/OR) kullanılarak İngilizce ve Türkçe anahtar kelime kombinasyonları oluşturulmuştur. Bu doğrultuda kullanılan temel tarama dizgileri aşağıda verilmiştir:

İngilizce tarama dizgisi:

("artificial intelligence" OR "generative AI" OR "chatbot" OR "large language models") AND ("preschool" OR "early childhood" OR "primary school" OR "elementary education") AND ("language development" OR "literacy" OR "reading" OR "writing" OR "storytelling")

Türkçe tarama dizgisi:

("yapay zekâ" OR "üretken yapay zekâ" OR "sohbet robotu") AND ("okul öncesi" OR "erken çocukluk" OR "ilkokul") AND ("dil gelişimi" OR "okuryazarlık" OR "okuma" OR "yazma" OR "hikâye anlatımı")

Çalışmaların Seçilmesi

Literatür taraması sonucunda ulaşılan çalışmalar, araştırmanın amacı doğrultusunda belirlenen dâhil etme ve dışlama ölçütlerine göre değerlendirilmiştir. Bu süreçte çalışmaların başlıkları, özetleri ve tam metinleri incelenerek araştırma kapsamına uygunlukları belirlenmiştir. Çalışmaların seçiminde aşağıdaki ölçütler esas alınmıştır.

Dâhil Etme Ölçütleri

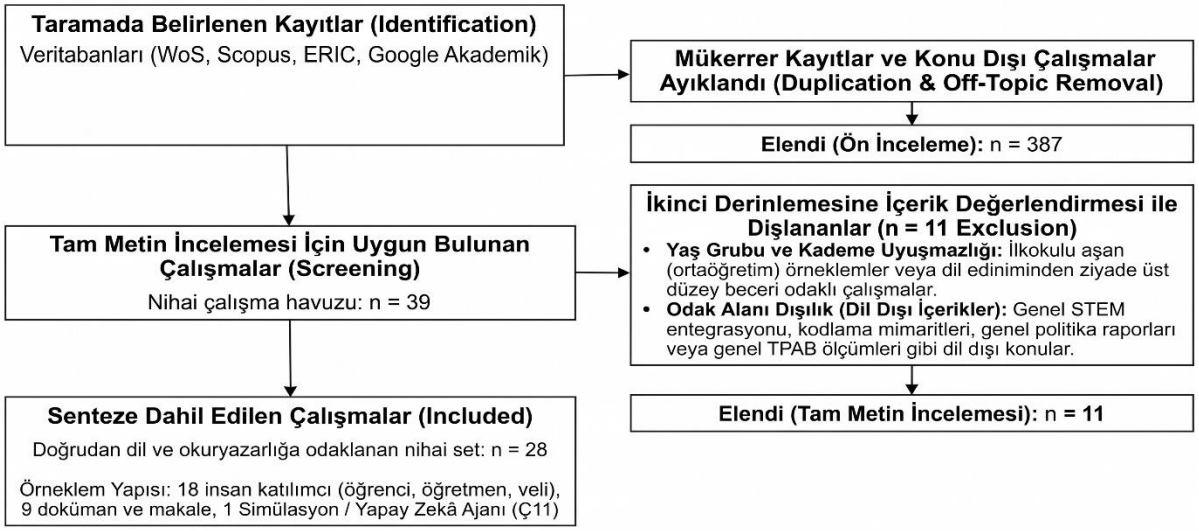
1. **Hedef Kitle ve Eğitim Kademesi:** Okul öncesi veya ilkokul düzeyindeki çocukları, bu kademelerde görev yapan öğretmenleri ya da ebeveynleri konu alan araştırmalar. Ülkelerin eğitim sistemlerindeki farklılıklar dikkate alınarak ilkokul kademesinin belirlenmesinde araştırmanın yürütüldüğü ülkedeki eğitim sistemi esas alınmıştır. Bu doğrultuda, ilkokul eğitiminin beş veya altı yıl sürdüğü ülkelerde 5. ve 6. sınıf düzeyinde gerçekleştirilen çalışmalar da incelemeye dâhil edilmiştir.
2. **Araştırmanın Odağı:** Eğitim süreçlerinde üretken yapay zekâ, sohbet robotları, yapay zekâ okuryazarlığı veya yapay zekâ destekli dijital hikâye anlatımı uygulamalarını doğrudan ele alan çalışmalar.

3. **İncelenen Beceriler ve Çıktılar:** Yapay zekâ uygulamalarının dil gelişimi, okuryazarlık, okuma, yazma, konuşma, kelime edinimi veya bu becerilerle ilişkili yaratıcı düşünme süreçlerine yönelik etkilerini ya da yansımalarını inceleyen araştırmalar.
4. **Yayın Türü ve Dili:** Hakemli dergilerde yayımlanmış tam metin araştırma makaleleri veya uluslararası bilimsel toplantılarda sunulmuş tam metin bildiriler arasından Türkçe ya da İngilizce yayımlanan çalışmalar.

Dışlama Ölçütleri

1. **Uygun Olmayan Eğitim Kademesi:** Araştırmanın yürütüldüğü ülkenin eğitim sistemine göre ortaokul, lise veya yükseköğretim kademesinde gerçekleştirilen çalışmalar.
2. **Araştırma Odağının Uygun Olmaması:** Dil ve okuryazarlık becerileriyle doğrudan ilişkisi bulunmayan veya yapay zekâ teknolojisi içermeyen çalışmalar.
3. **Yayın Türü:** Yalnızca özetine erişilebilen, tam metnine ulaşılamayan çalışmalar, kitap incelemeleri, editöre mektuplar, sistematik derlemeler ve meta-analizler.

Çalışmaların belirlenmesi, taranması, uygunluk açısından değerlendirilmesi ve incelemeye dâhil edilmesine ilişkin süreç PRISMA akış şemasında sunulmuştur (Şekil 1).

Şekil 1. Sistematik Literatür Taraması PRISMA Akış Şeması

Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında incelenen çalışmaların analizinde içerik analizi ve betimsel istatistiklerden yararlanılmıştır. Çalışmaların sistematik biçimde değerlendirilmesi amacıyla araştırmacılar tarafından bir Makale Kodlama Formu geliştirilmiştir. Bu form; (1) yayın yılı, (2) araştırma yöntemi ve deseni, (3) çalışma grubu ve sınıf seviyesi, (4) veri toplama araçları ve analiz yöntemleri, (5) uygulama içeriği, (6) kullanılan yapay zekâ araçları ve (7) pedagojik çıktılar olmak üzere yedi temel kategoriden oluşmuştur.

Analiz sürecinde öncelikle her bir çalışma ayrıntılı biçimde incelenmiş ve ilgili bilgiler kodlama formuna aktarılmıştır. Elde edilen veriler belirlenen kategoriler doğrultusunda sınıflandırılmış, çalışmaların yöntemsel özellikleri ve genel eğilimleri frekans (f) ve yüzde (%) değerleriyle sunulmuştur. Yapay zekâ destekli uygulamaların içerikleri ile bildirilen olumlu ve olumsuz pedagojik çıktılar ise içerik analiziyle değerlendirilmiştir.

Analizlerin güvenirliğini değerlendirmek amacıyla, incelenen çalışmaların %30'u rastgele seçilerek bağımsız bir uzman tarafından da kodlanmıştır. Kodlayıcılar arasındaki uyum Cohen's Kappa katsayısı ile değerlendirilmiş ve 0,85 ve üzerinde uyum sağlandığı belirlenmiştir. Bu sonuç, kodlayıcılar arasında yüksek düzeyde uyum olduğunu göstermektedir.

ARAŞTIRMA BULGULARI VE TARTIŞMA

Araştırma kapsamında incelenen 28 çalışma; yayın yılı, araştırma yöntemi ve deseni, eğitim kademesi ve çalışma grubu, veri toplama araçları ve analiz yöntemleri, yapay zekâ destekli uygulamaların içerikleri, kullanılan yapay zekâ araçları ve pedagojik çıktılar olmak üzere yedi başlık altında değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, araştırma soruları doğrultusunda tablolar hâlinde sunulmuş ve açıklanmıştır.

1. Araştırmaların Yayın Yıllarına Göre Dağılımı

Sistematik inceleme kapsamına alınan araştırmaların yayın yıllarına göre dağılımı incelenmiş, elde edilen frekans ve yüzde değerleri ile ilgili çalışma kodları Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. İncelenen Araştırmaların Yayın Yıllarına Göre Dağılımı

Yayın Yılı	Frekans (f)	Yüzde (%)	İlgili Çalışmalar
2020	1	3.57	Ç17
2022	1	3.57	Ç27
2023	1	3.57	Ç1
2024	11	39.29	Ç2, Ç3, Ç5, Ç8, Ç9, Ç10, Ç12, Ç19, Ç24, Ç25, Ç28
2025	11	39.29	Ç6, Ç7, Ç11, Ç13, Ç14, Ç15, Ç16, Ç18, Ç20, Ç23, Ç26
2026	3	10.71	Ç4, Ç21, Ç22
Toplam	28	100.00	-

Tablo 1 incelendiğinde, araştırmaların özellikle 2024 ve 2025 yıllarında yoğunlaştığı görülmektedir. Her iki yılda 11'er çalışma (%39,29) yayımlanmış olup bu çalışmalar toplam araştırmaların %78,57'sini oluşturmaktadır. Buna karşılık 2020, 2022 ve 2023 yıllarında birer çalışma, 2026 yılında ise üç çalışma incelemeye alınmıştır. Bu dağılım, yapay zekâ destekli dil ve okuryazarlık uygulamalarına ilişkin araştırmaların özellikle son yıllarda yoğunlaştığını göstermektedir. Bununla birlikte 2026 yılına ilişkin verilerin taramanın tamamlandığı Haziran ayına kadar olan dönemle sınırlı olduğu dikkate alınmalıdır.

2. Araştırmaların Yöntem ve Desenlerine Göre Dağılımı

İncelenen araştırmalarda kullanılan yöntem ve araştırma desenleri değerlendirilmiş, çalışmaların yöntemsel özelliklerine ilişkin sınıflandırmalar Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. İncelenen Araştırmaların Yöntem ve Desenlerine Göre Dağılımı

Araştırma Yöntemi	Alt Desen	İlgili Çalışma Kodları
Nitel Araştırma Yöntemi	Durum Çalışması (Case Study) / Tasarım Odaklı	Ç3, Ç10, Ç11, Ç15, Ç17, Ç19, Ç22, Ç26
	Doküman / Literatür İncelemesi	Ç2, Ç5, Ç6, Ç12, Ç14, Ç23, Ç24, Ç25, Ç28
Karma Araştırma Yöntemi	Karma Desen (Eş Zamanlı Dönüşümlü / Ortak Tasarım)	Ç4, Ç8, Ç13, Ç18, Ç20, Ç27
Nicel Araştırma Yöntemi	Deneysel / Yarı Deneysel Desen	Ç1, Ç7, Ç9, Ç16
	Tarama Deseni	Ç21

Tablo 2'de yer alan sınıflandırmaya göre araştırmaların 17'si (%60,71) nitel, altısı (%21,43) karma ve beşi (%17,86) nicel araştırma kapsamında değerlendirilmiştir. Nitel araştırmalar arasında sekiz durum çalışması veya tasarım odaklı araştırma ile dokuz doküman/literatür incelemesi yer almaktadır. Karma yöntem kapsamında sınıflandırılan altı çalışmada nitel ve nicel yaklaşımlardan birlikte yararlanılırken nicel araştırmaların dördünde deneysel veya yarı deneysel, birinde ise tarama deseni kullanıldığı belirtilmiştir. Bu dağılım, araştırmalarda farklı yöntemsel yaklaşımların benimsendiğini göstermektedir.

3. Araştırmaların Eğitim Kademeleri ve Çalışma Grupları

Sistematik incelemeye alınan araştırmaların odaklandığı eğitim kademeleri, katılımcı özellikleri, örneklem büyüklükleri ve özel hedef kitlelere ilişkin bilgiler incelenmiştir. Bu özelliklere yönelik dağılımlar Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. İncelenen Araştırmaların Eğitim Kademeleri ve Çalışma Grubu Özellikleri

Yapısal Özellik	Sayısal Dağılım ve Detaylar	İlgili Çalışma Kodları
Eğitim Kademesi	İlkokul eğitimi: %85 (Ağırlıklı 3, 4, 5, 6. sınıflar) Okul öncesi eğitimi: %15	Ç1, Ç3, Ç7-10, Ç13, Ç15-22, Ç25, Ç27, Ç4, Ç11, Ç12
Katılımcı Sayıları	Bireysel/Grup (12-50): 8 Çalışma (80-580): 7 Çalışma	Ç3, Ç4, Ç8, Ç9, Ç10, Ç15, Ç17, Ç20, Ç1, Ç13, Ç16, Ç18, Ç19, Ç21, Ç27
Paydaş Türleri	İnsan Katılımcı: 17 Çalışma Doküman/Makale: 10 Çalışma AI Ajanı: 1 Çalışma	Ç1, Ç3, Ç4, Ç7-10, Ç13, Ç15-22, Ç27, Ç2, Ç5, Ç6, Ç12, Ç14, Ç23-26, Ç28 Ç11
Özel Hedef Kitleler	Göçmen Öğrenciler, Düşük Başarı Seviyesi, Düşük Sosyo-Ekonomik Düzey (SES)	Ç8, Ç9, Ç15

Not. *Eğitim kademelerinin belirlenmesinde araştırmaların yürütüldüğü ülkelerin eğitim sistemleri esas alınmıştır. Bu nedenle ilkokul eğitiminin beş veya altı yıl sürdüğü ülkelerdeki 5. ve 6. sınıf çalışmaları da ilkokul kapsamında değerlendirilmiştir.*

Tablo 3'te eğitim kademesine göre sınıflandırılan 20 çalışmanın 17'si (%85) ilkokul, üçü (%15) ise okul öncesi eğitim kapsamında gösterilmiştir. İlkokul düzeyindeki araştırmaların özellikle 3. ve 4. sınıflarda yoğunlaştığı, bazı ülkelerin eğitim sistemleri doğrultusunda 5. ve 6. sınıf düzeyindeki çalışmaların da bu kapsamda değerlendirildiği görülmektedir. Katılımcı sayıları açısından incelendiğinde, sekiz çalışmada 12–50, yedi çalışmada ise 80–580 arasında katılımcıya yer verildiği belirtilmiştir. Araştırmaların odaklandığı veri kaynakları ve katılımcı türleri arasında öğrenciler, öğretmenler, ebeveynler, dokümanlar ve yapay zekâ sistemleri bulunmaktadır. Ayrıca göçmen öğrenciler, akademik başarısı düşük öğrenciler ve düşük sosyoekonomik düzeydeki çocuklar gibi özel hedef kitlelere odaklanan araştırmaların da bulunduğu görülmektedir.

4. Veri Toplama Araçları ve Analiz Yöntemleri

İncelenen araştırmalarda kullanılan veri toplama araçları ile verilerin çözümlenmesinde başvurulan analiz yöntemleri değerlendirilmiştir. Bazı araştırmalarda birden fazla veri toplama

aracı ve analiz yöntemi kullanıldığından kategorilere ilişkin frekanslar birbirinden bağımsız olarak ele alınmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. İncelenen Araştırmalarda Kullanılan Veri Toplama Araçları ve Analiz Yöntemleri

Kategoriler ve Araçlar	**Frekans (f)**	**İlgili Çalışma Kodları**
A) Kullanılan Veri Toplama Araçları		
Görüşme Formları (Yarı yapılandırılmış, odak grup)	12	Ç1, Ç3, Ç4, Ç6, Ç8, Ç10, Ç13, Ç15, Ç17, Ç18, Ç20, Ç27
Veri Tabanları ve Dokümanlar (PRISMA/SLR için)	9	Ç2, Ç12, Ç14, Ç22, Ç23, Ç24, Ç25, Ç26, Ç28
Anketler ve Ölçekler (Algı, teknoloji kullanımı)	8	Ç4, Ç6, Ç10, Ç13, Ç18, Ç20, Ç21, Ç27
Başarı, Dil ve Yazma Testleri / Görevleri	6	Ç1, Ç7, Ç8, Ç9, Ç19, Ç21
Sınıf Gözlemleri ve Mentor Notları	5	Ç1, Ç3, Ç15, Ç16, Ç17
Öğrenci Ürünleri / Rubrikler (Video, hikaye, prompt)	5	Ç3, Ç9, Ç16, Ç19, Ç27
B) Kullanılan Veri Analiz Yöntemleri		
Nitel / Tematik Analiz ve İçerik Analizi	19	Ç1, Ç3, Ç5, Ç6, Ç8, Ç10, Ç13, Ç15, Ç16, Ç17, Ç18, Ç19, Ç20, Ç22, Ç23, Ç24, Ç25, Ç27, Ç28
Betimsel İstatistikler (Frekans, yüzde, ortalama)	7	Ç6, Ç9, Ç10, Ç13, Ç17, Ç18, Ç27
Parametrik ve Parametrik Olmayan Testler	6	Ç7, Ç8, Ç13, Ç20, Ç21, Ç26 (t-testi, ANOVA, Wilcoxon)
Yazılım Destekli Teknolojik Dil Analizleri	2	Ç2 (AntConc ile kelime analizi), Ç19 (Prompt ağ analizi)
Yapay Zekâ Tabanlı Değerlendirmeler	1	Ç11 (LLM-as-a-judge, API kontrolü)

Tablo 4 incelendiğinde, araştırmalarda farklı veri toplama araçlarından yararlanıldığı görülmektedir. En sık kullanılan veri toplama araçları arasında yarı yapılandırılmış ve odak grup görüşmeleri (f=12), veri tabanları ve dokümanlar (f=9), anket ve ölçekler (f=8) ile başarı, dil ve yazma becerilerine yönelik test ve görevler (f=6) bulunmaktadır. Ayrıca sınıf gözlemleri ve mentor notları (f=5) ile öğrenci ürünleri ve değerlendirme rubriklerinden (f=5) de yararlanılmıştır. Veri analiz yöntemleri incelendiğinde, nitel içerik ve tematik analizlerin öne çıktığı; bunun yanı sıra betimsel istatistikler, parametrik ve parametrik olmayan testler, yazılım destekli dil analizleri ve yapay zekâ tabanlı değerlendirme yöntemlerinin de kullanıldığı görülmektedir. Bu çeşitlilik, araştırmalarda hem uygulama süreçlerine ilişkin deneyimlerin hem de dil ve okuryazarlık becerilerine yönelik ölçümlerin değerlendirildiğini göstermektedir.

5. Yapay Zekâ Destekli Dil ve Okuryazarlık Uygulamalarının İçerikleri

Sistematik inceleme kapsamında yer alan araştırmaların odaklandıkları yapay zekâ destekli uygulama içerikleri ve hedeflenen dil ve okuryazarlık becerileri incelenmiştir. Araştırmalarda ele alınan uygulamalar üç temel kategori altında sınıflandırılmış ve elde edilen bulgular Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. İncelenen Araştırmalarda Yapay Zekâ Destekli Uygulamaların İçerikleri

Müdahale Kategorisi	**Uygulama İçeriği ve Hedeflenen Beceriler**	**İlgili Çalışmalar**
Yaratıcı Yazma ve Anlatı Oluşturma	Anlatı kurgulama, öyküleyici yazma performansı, ikinci dilde (L2) kelime edinimi ve yazma motivasyonunu artırma.	Ç1, Ç3, Ç5, Ç6, Ç7, Ç8, Ç9, Ç22, Ç26, Ç28
Çok Modlu Okuryazarlık ve Hikâye Anlatımı	Metni görsel ve işitsel medyaya dönüştürme, dijital anlatı üretimi ve sözlü ifade becerileri geliştirme.	Ç4, Ç10, Ç11, Ç12, Ç13, Ç14, Ç15, Ç16, Ç17
Yapay Zekâ Okuryazarlığı ve Eleştirel Değerlendirme	Doğru prompt (komut) yazma dili geliştirme, yapay zekâ metinlerini eleştirel okuma ve insan-makine metin dürüstlüğünü ayırt etme.	Ç18, Ç19, Ç20, Ç21, Ç23, Ç24, Ç25, Ç27

Tablo 5'te yer alan bulgular, araştırmaların yaratıcı yazma ve anlatı oluşturma, çok modlu okuryazarlık ve hikâye anlatımı ile yapay zekâ okuryazarlığı ve eleştirel değerlendirme alanlarında yoğunlaştığını göstermektedir. Yaratıcı yazma ve anlatı oluşturma kapsamında

sınıflandırılan çalışmalarda (f=10) öyküleyici yazma, anlatı kurgulama, ikinci dilde kelime edinimi ve yazma motivasyonuna yönelik uygulamalar ele alınmıştır. Çok modlu okuryazarlık ve hikâye anlatımı kategorisindeki araştırmalarda (f=9) metinlerin görsel ve işitsel içeriklere dönüştürülmesi, dijital hikâye oluşturma ve sözlü anlatım becerileri ön plana çıkmaktadır. Yapay zekâ okuryazarlığı ve eleştirel değerlendirme kategorisinde yer alan çalışmalarda (f=8) ise etkili komut oluşturma, yapay zekâ tarafından üretilen metinleri eleştirel değerlendirme ve insan ile yapay zekâ üretimi içerikleri ayırt etme gibi konuların ele alındığı görülmektedir.

6. Araştırmalarda Kullanılan Yapay Zekâ Araçları

İncelenen araştırmalarda dil ve okuryazarlık uygulamalarını desteklemek amacıyla kullanılan yapay zekâ araçları ve bu araçların kullanım özellikleri değerlendirilmiştir. Araç türlerine ilişkin sınıflandırmalar ve ilgili çalışma kodları Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. İncelenen Araştırmalarda Kullanılan Yapay Zekâ Araçlarının Dağılımı

Yapay Zekâ Aracı Türü	**Araçlar ve Kullanım Özellikleri**	**İlgili Çalışma Kodları**
Büyük Dil Modelleri (LLM)	ChatGPT ve benzeri metin tabanlı yapay zekâ asistanlarının kullanımı.	Ç1, Ç3, Ç4, Ç7, Ç20
Metinden-Görsele (Text-to-Image)	Midjourney, DALL-E gibi görsel/hikaye illüstrasyonu üreten araçlar.	Ç8, Ç15, Ç17, Ç22
Dijital Hikâye & Çok Modelli Medya	Video, seslendirme, animasyon ve drama tekniklerinin yapay zekâ ile birleşimi.	Ç2, Ç5, Ç6, Ç13, Ç27

Tablo 6'da yapay zekâ araçlarının büyük dil modelleri, metinden görsele içerik üreten sistemler ve dijital hikâye anlatımıyla ilişkili çok modlu medya uygulamaları olmak üzere üç kategori altında ele alındığı görülmektedir. Büyük dil modelleri kapsamında ChatGPT ve benzeri metin tabanlı yapay zekâ araçlarının kullanıldığı beş çalışma yer alırken metinden görsele içerik üreten araçların kullanıldığı dört çalışma bulunmaktadır. Dijital hikâye anlatımı ve çok modlu medya kategorisinde ise beş çalışma gösterilmiştir. Bu kategoriler, araştırmalarda yapay zekânın metin ve görsel üretimi ile farklı anlatım biçimlerinin geliştirilmesine yönelik kullanım alanlarını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte kullanılan teknolojilerin özellikleri ve yapay zekâ işlevlerinin araştırmalar arasında farklılaştığı görülmektedir.

7. Yapay Zekâ Destekli Uygulamaların Pedagojik Çıktıları ve Sınırlılıkları

Araştırmanın son bölümünde, incelenen çalışmalarda yapay zekâ destekli dil ve okuryazarlık uygulamalarına ilişkin bildirilen olumlu pedagojik çıktılar ile karşılaşılan veya olası görülen risk ve sınırlılıklar değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. İncelenen Araştırmalarda Bildirilen Pedagojik Çıktılar, Riskler ve Sınırlılıklar

Bildirilen Olumlu Çıktılar	Bildirilen Riskler ve Sınırlılıklar
Yazma Performansında Artış: Öyküleyici yazma kalitesinde, paragraflar arası mantıksal tutarlılıkta ve kurgu yeteneğinde belirgin gelişim gözlemlenmektedir. (Ç1, Ç3, Ç7, Ç10, Ç11,)	Eleştirel Süzgeç Eksikliği: Yapay zekâ tarafından üretilen dezenformasyon içerikli metinleri ve kaynakları insan üretiminden ayırt edememe. (Ç3, Ç21)
Yaratıcı İçerik Üretimi: Yapay zekâyı bir dil ortağı olarak kullanarak daha yapılandırılmış, fikir açısından zengin ve özgün anlatılar geliştirilmektedir. (Ç1, Ç3, Ç10, Ç16, Ç26)	Özerklik ve Özgünlük Kaybı: Hazır şablonlara yönelme nedeniyle çocukların özgün üretim süreçlerinin ve öğrenci özerkliğinin zedelenmesi. (Ç2, Ç3, Ç28)
İkinci Dil (L2) Kelime Edinimi: Yabancı dilde kendini ifade etme becerisinin hızla geliştiği ve dil öğrenme kaygısının azaldığı görülmektedir. (Ç1,Ç8, Ç9, Ç12, Ç14, Ç28)	Yazılım ve Teknoloji Bağımlılığı: Çocukların yapay zekâ asistanlarına aşırı bağımlılık geliştirme eğilimi ve akademik dürüstlük riskleri. (Ç2, Ç3, Ç28)
Okuryazarlık Katılımı ve Motivasyon: Okuma-yazma süreçlerine karşı yüksek sınıf içi odaklanma ve akademik özgüvende anlamlı artışlar kaydedilmiştir. (Ç4, Ç6, Ç10, Ç17, Ç18, Ç20, Ç26)	Zaman ve Uygulama Yönetimi: Çok modelli dijital hikâye üretim süreçlerinin yazılı okuryazarlığa göre çok daha fazla zaman alması. (Ç12, Ç15, Ç22)
Çok Modelli Okuryazarlık: Metni görsel ve işitsel medyaya dönüştürme ve işlevsel komut (prompt) yazma becerisi kazandırılmaktadır. (Ç11, Ç14, Ç15, Ç16, Ç18, Ç23, Ç27)	Güvenlik ve Etik Standart Yoksunluğu: Üretilen içeriklerde çocuk güvenliği, veri gizliliği ve yasal altyapı eksikliği. (Ç2, Ç11, Ç24, Ç25, Ç28)

Tablo 7 incelendiğinde, yapay zekâ destekli dil ve okuryazarlık uygulamalarına ilişkin araştırmalarda yazma performansı, yaratıcı içerik üretimi, ikinci dilde kelime edinimi, öğrenme motivasyonu ve çok modlu okuryazarlık alanlarında olumlu çıktılar bildirildiği görülmektedir. Özellikle öyküleyici yazma, anlatı oluşturma ve farklı ifade biçimlerinin kullanılması araştırmalarda öne çıkan öğrenme alanları arasındadır. Bununla birlikte incelenen çalışmalarda yapay zekâ tarafından üretilen içeriklerin doğruluğunun değerlendirilmesi, öğrencilerin özgün üretimlerinin ve öğrenme özerkliklerinin korunması, teknolojiye aşırı bağımlılık olasılığı, uygulamaların zaman gereksinimi ve çocukların kişisel verilerinin güvenliği gibi sınırlılıklar da belirtilmiştir. Bu bulgular, yapay zekâ destekli uygulamaların dil ve okuryazarlık eğitiminde farklı olanaklar sunduğunu, ancak pedagojik ve etik açıdan dikkatle değerlendirilmesi gereken yönlerinin de bulunduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Bu araştırmada, okul öncesi ve ilkokul düzeyinde yapay zekâ destekli dil ve okuryazarlık uygulamalarını konu alan bilimsel çalışmalar sistematik olarak incelenmiştir. İnceleme sonucunda araştırmaların özellikle 2024 ve 2025 yıllarında yoğunlaştığı, yapay zekâ teknolojilerinin hikâye oluşturma, yaratıcı yazma, dijital içerik geliştirme ve farklı okuryazarlık becerilerini destekleme amacıyla kullanıldığı belirlenmiştir. Bu durum, üretken yapay zekâ teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte eğitim alanında bu araçların kullanımına yönelik akademik ilginin arttığını düşündürmektedir. Nitekim Law (2024) ve Creely (2024), üretken yapay zekânın dil öğretimi ve öğrenme süreçlerindeki olanaklarını ve sınırlılıklarını ele alarak bu teknolojilerin dil eğitimindeki kullanımına ilişkin gelişen araştırma alanına dikkat çekmiştir. Araştırmaların eğitim kademelerine göre dağılımı incelendiğinde, ilkokul düzeyindeki çalışmaların okul öncesi döneme yönelik araştırmalardan daha fazla olduğu görülmüştür. Bu farklılık, ilkokulda okuma ve yazma becerilerinin doğrudan öğretim hedefleri arasında yer alması ve bu becerilere yönelik ölçülebilir uygulamaların geliştirilmesiyle ilişkili olabilir. Bununla birlikte okul öncesi dönemde sözlü dil, kelime bilgisi, anlatı oluşturma ve erken okuryazarlık becerilerinin desteklenmesine yönelik yapay zekâ uygulamalarının daha fazla araştırılması gerektiği düşünülmektedir. Aravantinos ve arkadaşları (2024) da ilkokulda yapay zekâya ilişkin eğitim yaklaşımlarını sistematik olarak incelemiştir. Bu açıdan mevcut araştırma, okul öncesi ve ilkokul dönemlerini birlikte ele alarak farklı eğitim kademelerindeki araştırma eğilimlerinin değerlendirilmesine katkı sağlamaktadır.

İncelenen araştırmaların yöntemsel özellikleri değerlendirildiğinde, nitel, nicel ve karma araştırma yaklaşımlarından yararlanıldığı görülmektedir. Bu çeşitlilik, yapay zekâ destekli uygulamaların hem öğrenme çıktıları hem de uygulama süreçleri açısından incelendiğini göstermektedir. Bununla birlikte farklı araştırma desenlerinin ve veri toplama araçlarının kullanılması, elde edilen sonuçların karşılaştırılmasını güçleştirebilmektedir. Özellikle dil ve okuryazarlık becerilerine yönelik uygulamaların etkililiğini değerlendiren araştırmalarda

karşılaştırma gruplarının kullanılması ve izleme ölçümlerinin yapılması, elde edilen sonuçların daha kapsamlı değerlendirilmesine katkı sağlayabilir.

Araştırmalarda kullanılan yapay zekâ destekli uygulamaların içerikleri incelendiğinde, yaratıcı yazma, hikâye oluşturma ve çok modlu içerik üretiminin ön plana çıktığı görülmektedir. Fan ve arkadaşları (2024), çocukların yapay zekâ desteğiyle ortak hikâye oluşturmasına yönelik bir sistemin tasarımını ele alırken Ng ve arkadaşları (2022), dijital hikâye yazma uygulamalarını yapay zekâ okuryazarlığının geliştirilmesi bağlamında incelemiştir. Bu çalışmalar, yapay zekânın çocukların yalnızca hazır içeriklere ulaşmalarını değil, aynı zamanda kendi anlatılarını oluşturmalarını destekleyen bir araç olarak kullanılabileceğini düşündürmektedir. Ancak bu süreçte teknolojinin çocukların özgün düşünme ve üretme becerilerinin yerine geçmemesi, öğretmen rehberliğinde öğrenmeyi destekleyici biçimde kullanılması önem taşımaktadır.

Pedagojik çıktılara ilişkin bulgular, incelenen araştırmalarda yapay zekâ destekli uygulamaların yazma performansı, anlatı oluşturma, kelime edinimi, öğrenme motivasyonu ve katılım gibi alanlarda olumlu sonuçlarla ilişkilendirildiğini göstermektedir. Bununla birlikte araştırmalarda kullanılan uygulamaların, örneklem özelliklerinin ve değerlendirme yöntemlerinin farklılaşması nedeniyle bu sonuçların tüm eğitim ortamlarına genellenmesinde dikkatli olunmalıdır. Ayrıca her araştırmada öğrenme çıktılarının doğrudan ölçülmediği, bazı sonuçların katılımcı görüşlerine veya uygulama süreçlerine ilişkin değerlendirmelere dayandığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Araştırmada yapay zekâ destekli uygulamalara ilişkin çeşitli sınırlılıkların da öne çıktığı belirlenmiştir. Özellikle yapay zekâ tarafından üretilen içeriklerin doğruluğu, öğrencilerin özgün üretimlerinin korunması, teknolojiye aşırı bağımlılık olasılığı, veri gizliliği ve çocuk güvenliği üzerinde durulan konular arasındadır. Han ve arkadaşları (2024) tarafından öğretmen, ebeveyn ve öğrencilerin üretken yapay zekânın ilkokul okuryazarlık eğitimine entegrasyonuna ilişkin görüşlerinin incelenmesi de bu teknolojilerin yalnızca öğretimsel olanaklarıyla değil, farklı paydaşların değerlendirmeleriyle birlikte ele alınmasının önemini göstermektedir. Özellikle küçük yaş gruplarında yapay zekâ araçlarının gelişimsel uygunluğunun değerlendirilmesi ve öğretmenin pedagojik rehberliğinin korunması gerekmektedir.

Sonuç olarak, yapay zekâ destekli uygulamaların okul öncesi ve ilkokul düzeyinde dil ve okuryazarlık becerilerini desteklemeye yönelik çeşitli olanaklar sunduğu görülmektedir. Bununla birlikte bu olanaklardan yararlanılması, kullanılan teknolojilerin özelliklerinin, çocukların gelişimsel ihtiyaçlarının ve öğretim hedeflerinin birlikte değerlendirilmesini gerektirmektedir. Araştırmanın önemli sonuçlarından biri de okul öncesi dönemde yapay zekâ destekli dil ve erken okuryazarlık uygulamalarına yönelik araştırmaların geliştirilmesine ihtiyaç duyulmasıdır. Bu doğrultuda yapay zekânın eğitim süreçlerinde öğretmenin yerini alan bir sistem olarak değil, öğretim uygulamalarını destekleyen bir araç olarak değerlendirilmesi önem taşımaktadır.

Araştırmadan elde edilen sonuçlar doğrultusunda aşağıdaki öneriler sunulabilir:

- Okul öncesi dönemde yapay zekâ destekli uygulamaların sözlü dil, kelime edinimi, anlatı oluşturma, ses bilgisel farkındalık ve erken okuryazarlık becerileriyle ilişkisini inceleyen araştırmalar artırılabilir.
- Yapay zekâ destekli dil ve okuryazarlık uygulamalarının öğrenme çıktıları üzerindeki etkilerini daha kapsamlı değerlendirmek amacıyla karşılaştırma gruplarının ve izleme ölçümlerinin yer aldığı deneysel araştırmalar yürütülebilir.
- Okul öncesi ve ilkokul öğretmenlerine yönelik yapay zekâ destekli hikâye oluşturma, yaratıcı yazma, içerik geliştirme ve çok modlu okuryazarlık uygulamalarını içeren, gelişimsel uygunluğu esas alan uygulamalı eğitimler ve rehberler hazırlanabilir.
- Yapay zekâ tarafından üretilen içeriklerin doğruluğu, çocukların gelişim özelliklerine uygunluğu, veri gizliliği ve öğrencilerin özgün üretim süreçlerinin korunmasına yönelik pedagojik ve etik ilkeler eğitim uygulamalarında dikkate alınmalıdır.
- Gelecekte yapılacak araştırmalarda yapay zekâ destekli uygulamalar ile yapay zekâ içermeyen dijital ve geleneksel öğretim uygulamaları karşılaştırılarak farklı yaklaşımların dil ve okuryazarlık becerilerine yansımaları incelenebilir.

KAYNAKLAR

Aravantinos, S., Lavidas, K., Voulgari, I., Papadakis, S., Karalis, T., & Komis, V. (2024). Educational approaches with AI in primary school settings: A systematic review of the literature available in Scopus. *Education Sciences*, *14*(7), Article 744. https://doi.org/10.3390/educsci14070744

Arif, S., Haroon, M. S., Khan, A. J., Arif, T., Raza, A. A., & Athar, A. (2026). Kahaani: A multimodal co-creative storytelling system [Preprint]. arXiv:2409.11261

Beaumont, N. E. (2025). Creative videomaking in diverse primary classrooms: Using drama and technology to enhance oral and digital literacy. *Education Sciences*, *15*(4), Article 428. https://doi.org/10.3390/educsci15040428

Busuttil, L. (2025). Constructing AI literacy: A hands-on approach for school children. *Digital Education Review*.

Chen, G. (2024). The impacts of AI-driven storytelling applications on language acquisition and literacy development in early childhood education: A systematic review. *Asian Journal of Advanced Research and Reports*, *18*(11), 1–12.

Choi, N., Cyebukayire, P., & Choi, J. D. (2025). Tinker tales: An interactive storytelling framework for early childhood narrative development and AI literacy [Preprint]. arXiv:2504.13969.

Creely, E. (2024). Exploring the role of generative AI in enhancing language learning: Opportunities and challenges. *International Journal of Changes in Education*, *1*(3).

Dogan, B., & Itani, A. (2025). Teaching and developing digital stories through artificial intelligence in a summer STEM camp designed for elementary-aged students. In

Proceedings of Society for Information Technology & Teacher Education International Conference (pp. 411–416). Association for the Advancement of Computing in Education (AACE).

Elvisa, M. (2020). Engaging students' literacy by using audio-visual storytelling. *Journal of English for Foreign Language and Education (JEFLE)*, *1*(1), 51–57.

Fan, M., Cui, X., Hao, J., Ye, R., Ma, W., Tong, X., & Li, M. (2024). StoryPrompt: Exploring the design space of an AI-empowered creative storytelling system for elementary children. In *Extended Abstracts of the CHI Conference on Human Factors in Computing Systems* (pp. 1–8). ACM.

Fauziah, M., Perwitasari, N., Rigianti, H. A., Dzulkurnain, M. I., & Ikhsan, W. A. (2025). Bridging pedagogy and technology: Developing contextual digital story media to support foundational literacy. *Edelweiss Applied Science and Technology*, *9*(8), 898–912.

Han, A., & Han, S. (2025). Empowering children's AI literacy through co-creating stories with LLM. In *Proceedings of the 2025 Interaction Design and Children Conference* (pp. 1–6). ACM. https://doi.org/10.1145/3713043.3731520

Han, A., Zhou, X., Cai, Z., Han, S., Ko, R., Corrigan, S., & Peppler, K. (2024). Teachers, parents, and students' perspectives on integrating generative AI into elementary literacy education. In *Proceedings of the CHI Conference on Human Factors in Computing Systems* (pp. 1–17). ACM.

Julianto, T. S., & Ratumanan, S. (2023). Pemanfaatan Generatif AI dalam Pembelajaran Bahasa untuk Siswa SD: Pendekatan Inovatif dalam Meningkatkan Kemampuan Menulis. *Bima Journal of Elementary Education*, *1*(2), 48–64.

Korosidou, E., & Griva, E. (2024). Fostering students' L2 writing skills and intercultural awareness through digital storytelling. *International Electronic Journal of Elementary Education*, *16*(5), 585–597.

Kosmas, P., Nisiforou, E. A., Kounnapi, E., Sophocleous, S., & Theophanous, G. (2025). Integrating artificial intelligence in literacy lessons for primary classrooms: A co-design approach. *Education and Information Technologies*.

Langer, A., Martinez, S., Marshall, P. J., & Chein, J. (2026). Children's susceptibility to AI-generated content. *Technology in Society*, *86*, Article 103303.

Law, L. (2024). Application of generative artificial intelligence (GenAI) in language teaching and learning: A scoping literature review. *Computers and Education Open*, *6*, Article 100174.

Lee, S., Choe, H., Zou, D., & Jeon, J. (2025). Generative AI (GenAI) in the language classroom: A systematic review. *Interactive Learning Environments*, 339–358.

Mukarromah, N., Lidyasari, A. T., & Pangestu, R. F. (2025). Enhancing elementary students' narrative writing skills through digital storytelling projects. *World Journal on Educational Technology: Current Issues*, *17*(2), 58–66.

Ng, D. T. K., Luo, W., Chan, H. M. Y., & Chu, S. K. W. (2022). Using digital story writing as a pedagogy to develop AI literacy among primary students. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, *3*, Article 100054. https://doi.org/10.1016/j.caeai.2022.100054

Ngoi, S., Tan, K. H., Alias, J., & Mat, N. (2024). Digital storytelling for enhancing English narrative writing skills among less successful young learners. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, *14*(4), 550–560.

Oakley, G. (2026). Digital technologies and the teaching of writing in primary schools. *Education Sciences*, *16*(4), Article 499. https://doi.org/10.3390/educsci16030499

Otero-Potosí, S., López Chamorro, S., Montero Zambrano, S., Fuertes-Narváez, E., Suárez-Valencia, C., & Chávez Ruales, J. (2025). Literary production of short stories using artificial intelligence and its impact on teaching and learning. *Journal of Information Systems Engineering and Management*, *10*(43s), 214–221. https://www.jisem-journal.com/

Silvennoinen, J., Fenyvesi, K., Yada, T., Fisk, M., & Oppenlaender, J. (2024). Visualizing futures: Children's co-created sustainability solutions with text-to-image generative AI [Preprint]. SSRN. https://ssrn.com/abstract=5014965

Tarigan, F. N., Hasibuan, S. A., & Nurmayana. (2024). Application and challenges of digital storytelling based artificial intelligence for language skills: A narrative review. *Southeast Asia Language Teaching and Learning (SALTEL) Journal*, *7*(1), 1–8. https://doi.org/10.35307/saltel.v7i1.117

Ugap, C., Wan Yahaya, W. A., Balakrishnan, B., Hashim, M. E. A. H., Tochinai, F., & Nasir, S. M. (2025). Tech-infused narrative: A systematic review of digital storytelling in education. *Journal of Advanced Research Design*, *131*(1), 1–16.

Yeter, I. H., Yang, W., & Sturgess, J. B. (2024). Global initiatives and challenges in integrating artificial intelligence literacy in elementary education: Mapping policies and empirical literature. *Future in Educational Research*, *2*(4), 382–402. https://doi.org/10.1002/fer3.59

THE IMPACT OF SANCTIONS ON SOVEREIGNTY AND POLITICAL LEGITIMACY IN ZIMBABWE

Divine CHAREKA
MA Candidate, Altınbaş University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of Political Science and Public Administration

ABSTRACT

This study is an examination of the construction and mobilization of the Zimbabwean state's discourses on international sanctions, in order to articulate Zimbabwe's claims of national sovereignty and political legitimacy from 2000 to 2024. Instead of seeing sanctions solely as weapons of foreign policy or assessing their impact on economic and behavioral change, this research explores how sanctions come to have a political significance in Zimbabwe's historical and postcolonial narrative(s). It puts the sanctions discussion in the context of the settler-colonial past, racialisation of land dispossession, the Fast Track Land Reform Program and Zimbabwe's ambivalent relationship with western governments and international organisations. The Zimbabwe Democracy and Economic Recovery Act of 2001 and the restrictive measures imposed by the European Union in 2002 are highlighted, as are the changes in the discourse surrounding sanctions during the two governments of Robert Mugabe and Emmerson Mnangagwa. Theoretically, the study follows a qualitative and interpretivist paradigm, with an analysis of political discourse using the discourse analysis method. The theoretical framework is informed by critical political economy, postcolonial approaches, and the literature on sovereignty, political legitimacy and international sanctions. Such a method allows the investigation of the relationship between official narratives and external pressure with historical grievances, national independence, economic hardship and political authority. The study makes the point that sanctions are not just external coercive instruments and that they are also politically contested, with meanings created from historical experience and struggles over authority that occur at home. The research aims to shed light on the link between sovereignty, land and political legitimacy in the context of sanctions, thereby going beyond the tendency to explain Zimbabwe's political and economic crisis just as a sanctions problem or a domestic governance problem. It helps to add to knowledge of the international coercion, state discourse and political legitimacy in postcolonial Africa in a historically informed way.

Keywords: sanctions, sovereignty, political legitimacy, postcolonialism

TROAS ARKAİK DÖNEM YEREL SERAMİK ÜRETİMİ

LOCAL CERAMIC PRODUCTION IN THE TROAD DURING THE ARCHAIC PERIOD

Aysu KURT
YL Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı
Master's Student, Çanakkale Onsekiz Mart University, School of Graduate Studies, Department of Archaeology
ORCID ID: 0009-0008-8841-3251

ÖZET

Troas bölgesinin maddi kültürü; Arkaik Dönem'de hem Ege Denizi kıyılarındaki denizel ticari ağ içerisinde yer alması hem de Anadolu-Trakya arasındaki konumu sayesinde göç ve ticaret yollarının kavşağında bulunduğundan dolayı farklı uygarlıkların etkisiyle de şekillenmiştir. Bu dönemde bölgede önceye göre kapsamlı yerleşimlerin kurulduğu ve buluntuların önemli ölçüde artmaya başladığı görülmektedir. MÖ 7. yüzyılın sonları ve MÖ 6. yüzyılın başlarında gözlemlenen bu artışın nedeni çok büyük bir olasılıkla İonlardan kaynaklıdır. MÖ 6. Yüzyılın ikinci yarısında Troas bölgesi Pers egemenliğine girse de bölgedeki maddi kültürde ve yerel seramik üretiminde doğrudan bir etki görülmemiştir.

Bu bildiride Arkaik Dönemde üretilen Troas yerel seramik gruplarının neler olduğu ve dağılımı ele alınacaktır. Tunç Çağı'ndan itibaren gri renkleriyle karakterize seramik kapları yerel imkanlar ile üretip kullanan Troas halkının, MÖ 8. yüzyılın sonlarından itibaren bu seramiklerin yanı sıra antik coğrafyanın çeşitli bölgelerinden ithal seramikleri de kullandığı gözlemlenmektedir. Troia'daki bulunduğu alandan adını alan G 2-3 seramiği bölgedeki önemli yerel seramik gruplarından biridir. Bunun yanı sıra Doğu Yunan/İyon taklitleri, siyah figürlü Aiolik-Attik kaplar ve yalın seramikler de yerel kil kullanılarak Troas atölyelerinde üretilmiştir. Elde edilen verilerde, yerel seramik ustalarının dış etkileşimlerden faydalanırken geleneksel üretimlerinden de vazgeçmediği ortaya konmaktadır. Çalışmada, Troia, Assos, Antandros ve Parion gibi yerleşimlerdeki buluntuların; yerel gruplarının form ve bezeme özelliklerini ele alarak, Troas atölyelerinin ürettiği Arkaik Dönemin seramik repertuvarını değerlendirmek amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Troas, Gri Seramik, Arkaik Dönem, Yerel Seramik Üretimi.

ABSTRACT

During the Archaic Period, the material culture of the Troad was shaped by the influence of various civilizations, as it was integrated into the maritime trade network along the Aegean coast and situated at the crossroads of migration and trade routes between Anatolia and Thrace. In this period, more extensive settlements were established in the region compared to earlier eras, accompanied by a significant increase in archaeological finds. This increase, observed in the late 7th century BC and early 6th century BC, was most likely associated with the Ionians.

Although the Troad came under Persian rule in the second half of the 6th century BC, no direct impact on the material culture or local pottery production of the region has been observed.
This paper addresses the local ceramic groups produced in the Troad during the Archaic Period and their regional distribution. The inhabitants of the Troad, who had been locally producing and utilizing grey-ware pottery characterized by its monochrome grey fabrics since the Bronze Age, also began using imported wares from various regions of the ancient world alongside these traditional vessels starting from the late 8th century BC. G 2/3 ware, named after its findspot at Troy, represents one of the most prominent local pottery groups in the region. Furthermore, East Greek/Ionian imitations, black-figure Aeolic-Attic vessels, and plain wares were also produced in workshops across the Troad using local clays. The obtained data demonstrate that while local potters embraced external influences, they did not abandon their traditional manufacturing practices. By analyzing the morphological and decorative characteristics of the local pottery groups recovered from settlements such as Troy, Assos, Antandros, and Parion, this study aims to evaluate the Archaic ceramic repertoire produced in the workshops of the Troad.
Keywords: Troas, Grey Ware, Archaic Period, Local Pottery Production.

TURİZM İŞLETMELERİNDE YENİLİKÇİ HİJYEN VE SANİTASYON TEKNOLOJİLERİ

INNOVATIVE HYGIENE AND SANITATION TECHNOLOGIES IN TOURISM ENTERPRISES

Öznur CUMHUR DEĞİRMENCİ
Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü
Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Applied Sciences, Department of Tourism Management
ORCID ID: 0000-0003-4486-2959

ÖZET

Turizm işletmelerinde hijyen ve sanitasyon, hizmet üretiminin belirli kalite standartlarına uygun ve kesintisiz biçimde yürütülmesi, çalışanların ve ziyaretçilerin güvenliğinin sağlanması ve işletme performansının sürdürülmesi açısından önem taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı, yenilikçi hijyen ve sanitasyon teknolojilerinin turizm işletmelerindeki kullanım biçimlerini ve işletmecilik açısından taşıdıkları potansiyeli kavramsal olarak değerlendirmektir. Çalışma kapsamında UV tabanlı dezenfeksiyon sistemleri, robotik temizlik ve dezenfeksiyon sistemleri ile akıllı hijyen ve temizlik yönetim sistemleri ele alınmıştır. Akademik çalışmalar, kamu kurumlarının yayımladığı rehberler, turizm işletmeleri ve teknoloji sağlayıcılarına ait uygulama belgeleri ile sektörel haberler nitel doküman incelemesi kapsamında değerlendirilmiştir. İncelenen belgeler doğrultusunda teknolojilerin turizm sektöründeki belgelenmiş uygulamaları belirlenmiş, diğer turizm işletmelerindeki olası kullanım alanları ise bilimsel ve teknik kaynaklar dikkate alınarak değerlendirilmiştir. İnceleme sonucunda UV tabanlı sistemlerin hava ve yüzey dezenfeksiyonunda, robotik sistemlerin temizlik ve dezenfeksiyon faaliyetlerinin otomasyonunda, akıllı hijyen ve temizlik yönetim sistemlerinin ise bu faaliyetlerin izlenmesi ve planlanmasında kullanılabildiği görülmüştür. Bununla birlikte teknolojilerin turizm işletmelerinde uygulanmasına ilişkin belgelerin, sistemlerin mikrobiyolojik etkinliğini doğrulayan bilimsel araştırmalarla aynı düzeyde kanıt sunmadığı belirlenmiştir. Teknolojilerin işletmelerdeki kullanımının güvenlik gereklilikleri, yatırım ve bakım maliyetleri, çalışan eğitimi ve mevcut iş süreçlerine uygunluk açısından değerlendirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma, turizm işletmelerinde yenilikçi hijyen ve sanitasyon teknolojilerinin seçimine yönelik kavramsal bir değerlendirme çerçevesi sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Turizm işletmeleri, hijyen ve sanitasyon, UV dezenfeksiyonu, robotik sistemler, akıllı hijyen yönetim sistemleri

ABSTRACT

Hygiene and sanitation in tourism enterprises are crucial for ensuring that services are provided continuously and in accordance with specific quality standards, for safeguarding the safety of employees and visitors, and for maintaining business performance. This study aims to

conceptually evaluate the applications of innovative hygiene and sanitation technologies in tourism enterprises and their potential from a business management perspective. The study examines UV-based disinfection systems, robotic cleaning and disinfection systems, and smart hygiene and cleaning management systems. Academic studies, guidelines issued by public authorities, application documents from tourism enterprises and technology providers, and industry news reports were examined through qualitative document analysis. Based on the documents reviewed, documented applications of these technologies in the tourism sector were identified, and potential areas of use in other tourism enterprises were evaluated by taking scientific and technical sources into account. The review revealed that UV-based systems can be used for air and surface disinfection, robotic systems for the automation of cleaning and disinfection activities, and smart hygiene and cleaning management systems for monitoring and planning these activities. However, documents reporting the implementation of these technologies in tourism enterprises do not provide the same level of evidence as scientific studies verifying their microbiological effectiveness. It was concluded that the use of technologies in enterprises should be evaluated in terms of safety requirements, investment and maintenance costs, employee training, and compatibility with existing business processes. The study provides a conceptual framework for evaluating the selection of innovative hygiene and sanitation technologies in tourism enterprises.

Keywords: Tourism enterprises, hygiene and sanitation, UV disinfection, robotic systems, smart hygiene management systems.

İZMİR KENT MERKEZİ VARYANT VE ÇEVRESİNDEKİ TAŞINMAZ KÜLTÜR VARLIKLARININ GÜNCEL YANGIN VE KUNDAKLAMA RİSKLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ (2010–2026)

ASSESSING CURRENT FIRE AND ARSON RISKS TO IMMOVABLE CULTURAL HERITAGE IN AND AROUND VARYANT, İZMİR CITY CENTER (2010–2026)

Yıldırım Hasan SELEKOĞLU
Dr. Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü.
ORCID NO: 0000-0001-7930-1671

ÖZET

Kent merkezlerinde ve kentsel sit alanlarında yer alan taşınmaz kültür varlıkları, 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu çerçevesinde tescillenerek koruma altında olmalarına rağmen çevresel, doğal ve insan kaynaklı pek çok tehdidin etkisiyle sürekli risk altındadır. Bu tehditlerden yangın ve kundaklama olayları, özellikle ahşap yapı stoğuna sahip tarihi alanlarda tahrip edici ve geri dönüşü olmayan sonuçlar doğurabilmektedir. Bu çalışma ile İzmir tarihi kent merkezi sınırları içerisinde yer alan Varyant ve Çevresi araştırma alanındaki tescilli yapı stoğunun yangın ve kundaklama riskleri sistematik biçimde değerlendirilmiş ve bu risklerin mekânsal dağılımı Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) destekli haritalar aracılığıyla sunulmuştur. Temel veri kaynağı olarak İzmir Büyükşehir Belediyesi İtfaiye Daire Başkanlığı arşiv çalışmasından elde edilen 2016–2026 dönemi yangın ve kundaklama kayıtları ile İzmir Büyükşehir Belediyesi aydınlatma planı verileri kullanılmıştır. Alan çalışması; İzmir Konak ilçesi Varyant Bölgesi'ndeki 9 tarihi mahalleyi kapsamakta olup bu alandaki tescilli yapılar Kanada Konservasyon Enstitüsü'nün (CCI) ve ICCROM'un ABC risk analizi yöntemi uyarlanarak değerlendirilmiştir. Alan çalışması ile elde edilen bulgular doğrultusunda incelenen 155 yapının %11'inin çok yüksek kundaklama riski, %21'inin yüksek kundaklama riski taşıdığı tespit edilmiştir. Aydınlık-karanlık analizi bulguları, karanlık sokaklarda konumlanan metruk yapıların kundaklama riskinin belirgin biçimde yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Mülkiyet analizi sonuçları, alandaki yapıların %14'ünün metruk statüde olduğunu ve bu yapıların sahipsiz kalarak kundaklama olaylarına açık hale geldiğini göstermiştir. Fiziksel durum analizi ile yapıların büyük çoğunluğunun ahşap kat döşemeli veya ahşap çatı örtülü olması nedeniyle yangın hassasiyeti taşıdığı belirlenmiştir. Bu veriler doğrultusunda yangın ve kundaklama risk haritaları oluşturularak koruma önceliklerinin belirlenmesi ve müdahale planlamasına yönelik somut bir karar destek aracı sunulmuş; kentsel sit alanındaki tescilli yapılar için önleyici koruma stratejileri ve aktif denetim mekanizmalarının acil olarak hayata geçirilmesi gerekliliği ortaya konulmuştur.

Anahtar Sözcükler: kundaklama riski, önleyici koruma, kültürel miras, İzmir, Varyant, CBS

ABSTRACT

Immovable cultural heritage assets located in urban centers and urban conservation areas are registered and protected under Law No. 2863 on the Protection of Cultural and Natural Heritage; yet they remain continuously vulnerable to a wide range of environmental, natural, and human-induced threats. Among these threats, fire and arson incidents can cause particularly destructive and irreversible consequences, especially in historic areas with a predominantly timber building stock. Indeed, fire is still considered the biggest threat to cultural heritage, causing an irreplaceable loss of historical significance in heritage areas (Hermawan ve ark., 2020). This study systematically assesses the fire and arson risks affecting the registered building stock within the Varyant and Surrounding Areas research zone in İzmir's historical city center, and presents the spatial distribution of these risks through Geographic Information System (GIS)-based maps. The primary data sources consist of fire and arson records obtained from archival research conducted at the İzmir Metropolitan Municipality Fire Department for the period 2016–2026, together with the İzmir Metropolitan Municipality lighting plan data. The study area covers the neighborhoods of Bozkurt, Kahraman Türkyılmaz, Mescit, Namık Kemal, Odunkapı, Sümer, Şehit Nedim Tuğatay, Tan and Yıldız within the Konak district of İzmir Province. The registered buildings within these areas were assessed by adapting the ABC risk assessment method developed by the Canadian Conservation Institute (CCI) and ICCROM. According to the findings, 11% of the 155 examined buildings were found to have a very high level of arson risk, while 21% were identified as having a high level of arson risk. The light-dark analysis findings revealed that derelict buildings located on dark streets carry a markedly elevated arson risk. Property analysis results showed that 14% of the buildings in the area are in a derelict state and have become vulnerable to arson incidents due to abandonment. Physical condition analysis determined that the majority of buildings have timber floor systems or timber roof structures, rendering them highly susceptible to fire. Based on these findings, fire and arson risk maps were produced to serve as a concrete decision-support tool for determining conservation priorities and planning intervention measures; the urgent necessity of implementing preventive conservation strategies and active surveillance mechanisms for registered buildings in the urban conservation area has been demonstrated.

Key Words: arson risk, preventive conservation, cultural heritage, İzmir, Varyant, GIS

1. GİRİŞ

Kültürel, tarihsel, bilimsel, estetik ve dini açılardan pek çok farklı değer taşıyan kültür varlıkları, zaman içerisinde değişen şartlarla birlikte çevresel, doğal ya da insan kaynaklı etkenler altında zarar görmekte ya da yok olmaktadır (Michalski, 1990; Waller, 1995). ICOMOS tarafından 2000 yılından beri yayınlanmakta olan "Heritage at Risk" raporlarının da göstermekte olduğu gibi dünya çapında aynı anda ve pek çok noktada kültür varlıkları doğal ya da insan kaynaklı riskler etkisi altında yok olmaktadır ya da yok olma riski ile karşı karşıyadır

(ICOMOS, 2008–2020). Geleneksel koruma mevzuatındaki pasif tescil uygulamaları, taşınmaz kültür varlıklarının fiziksel bütünlüğünü ve değerlerini korumada yetersiz kalmakta; tescil sonrası bakımsızlık geri dönüşü olmayan kayıplara yol açmaktadır (Tapan, 2007; Uzer von Busch, 2010: 45; Vatan ve Yaraşan, 2020: 115). Bu nedenle, risklerin gerçekleşmeden belirlenip derecelendirilmesini esas alan Önleyici Koruma ve bütünleşik risk yönetimi yaklaşımlarının koruma imar planlarına entegre edilmesi gerekmektedir (Lambert, 2010; Waller, 1995; Pedersoli Jr. ve ark., 2016).

Bu tehditler arasında yangın ve kundaklama olayları, özellikle ahşap yapı stoğuna sahip tarihi kentsel alanlarda tahrip edici veya geri dönüşü olmayan sonuçlar doğurabilmektedir. Tarihi yapılardaki yangınlar ciddi ekonomik ve kültürel kayıplara neden olmakta olup sürdürülebilir yangına dayanıklı mekânsal sistemlerin inşası ve tasarım stratejilerinin geliştirilmesi, tarihi alanlardaki yangınları etkin biçimde önleyebilmekte ve kontrol altına alabilmektedir (Wu ve ark., 2023). Kentsel sit alanlarındaki mekânsal hassasiyet, kentsel dönüşüm, kamulaştırma ve altyapı projelerinin (Konak Tüneli hattı gibi) yol açtığı terk ve mülkiyet belirsizlikleriyle birleşerek sahipsiz ahşap yapıları kundaklama ve vandalizm riskine açık hâle getirmektedir (Partigöç, 2011). Durumsal Suç Önleme ve Rutin Faaliyetler teorilerine göre, korumasız hedefler ile denetim eksikliğinin kesişmesi suç riskini artırırken kapı-pencere kapatması ve sokak aydınlatması gibi fiziksel önlemler caydırıcılığı güçlendirmektedir (Clarke, 1997; Cohen ve Felson, 1979; Merrill, 2011).

Yangın ve kundaklama, yapılara kimyasal bir süreç olan yanma etkisiyle zarar veren (Michalski, 1990; Waller, 1995), hızlı etkili (Baer, 1989), insan kaynaklı (Asatekin, 2004), bilinçli ya da bilinçsiz (Nickens ve ark., 1981) bir dış etkendir (Ahunbay, 2009). Yapı özelinde kundaklama olayları nadir aralıklarla gerçekleşen ancak yıkıcı etkileri olan olaylardır (Paolini ve ark., 2012; Pedersoli Jr. ve ark., 2016). Ahşap yapı malzemesi, yanıcı bir malzeme olsa bile yapısal ölçekte kullanılan ahşabın yangına belirli ölçüde dayanıklı olduğu literatür çalışmalarında tespit edilmiş olmakla birlikte (Duggal, 2008; Yung, 2008), aynı literatür ahşap malzemenin zaman içerisinde bakım gerektiren bir malzeme olduğuna ve düzenli bakımı yapılmazsa ahşap yapıların yangın açısından zayıf yapılara dönüşeceğine işaret etmektedir (Stovel, 1998; KUDEB, 2009). Bu bağlamda yapısal ölçekte yangın riskini etkileyen faktörlerin başında yangın aralığı, yapı strüktürü, yapının yangına dayanıklılık derecesi, yapının yaşı, ateş kullanımı, elektrik tesisatının yaşı ve yapının iç düzeni gibi değişkenler gelmektedir (Wu ve ark., 2023).

Bu noktada risk kavramı; bir olayın olma olasılığı ve olayın gerçekleşmesi sonucu oluşacak olumsuz etkilerinin birleşimi olarak tanımlanmaktadır (ISO, 2009; UNISDR, 2009; AFAD, 2021). Risk değerlendirmesi ise olayın gerçekleşme olasılığının, kayıp ölçeğinin ve diğer etkileyen faktörlerin bir arada ele alınmasıyla gerçekleştirilmektedir (Wu ve ark., 2023). Risk yönetimi ise riskleri tespit etme, değerlendirme ve azaltma süreçlerini kapsayan planlama çerçevesidir (ISO, 2009; Pedersoli Jr. ve ark., 2016). Risk ve hassasiyet tespiti, acil durum

müdahale planlamasının ilk adımlarından biri olarak kabul görmektedir (Waller, 1995; Waller, 2003).

Bu çalışma, İzmir tarihi kent merkezi sınırları içerisinde yer alan ve İzmir Büyükşehir Belediyesi Tarihsel Çevre ve Kültür Varlıkları Şube Müdürlüğü'nce yürütülen İzmir Tarihi Projesi kapsamında model alınan alanlardan Altınyol-Damlacık bölgesini (Belge, 2012; Tekeli, 2018) kapsayan Varyant ve Çevresi araştırma alanındaki tescilli yapıların yangın ve kundaklama risklerinin sistematik biçimde değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda alandaki yapıların fiziksel durumları, mülkiyet ve kullanım durumları ile bulundukları sokakların aydınlık-karanlık analizi verileri yangın ve kundaklama risk parametreleri olarak ele alınmış ve Kanada Konservasyon Enstitüsü'nün (CCI) ABC risk analizi yöntemi (Paolini ve ark., 2012; Michalski ve Pedersoli Jr., 2016) ile SWOT analizi (Edson, 2004: 144; Şahin Güçhan ve ark., 2017: 31) bir arada kullanılarak değerlendirilmiştir. Kültürel miras varlıkları için özellikle geliştirilmiş nicel risk değerlendirme modelleri arasında Waller tarafından geliştirilen Kültürel Mülkiyet Risk Analiz Modeli (CPRAM) ve CCI ile ICCROM tarafından uyarlanan ABC Yöntemi yer almaktadır (Waller, 2003; Cooper, 2022). Geliştirilen bu bütünleşik model, yangın, kundaklama, metrukiyet ve aydınlatma yetersizliği gibi çoklu risk parametrelerinin Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) tabanlı dinamik maruziyet katmanları (overlay analysis) üzerinden haritalandırılmasıyla, koruma imar planlarına karar destek sağlayacak alan odaklı önleyici bir risk yönetim yaklaşımı sunmayı amaçlamaktadır (Cooper, 2022; Paolini ve ark., 2012).

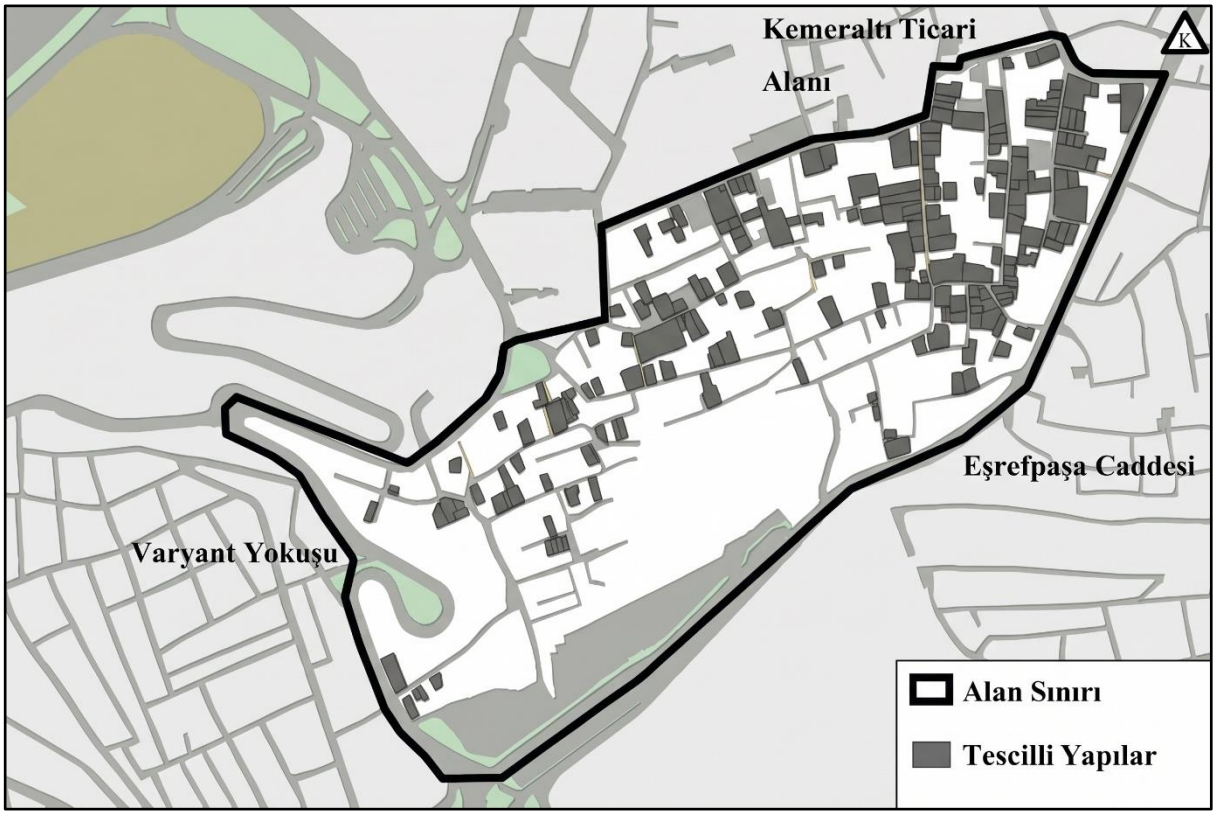
2. ARAŞTIRMA ALANI VE YÖNTEM

2.1. Araştırma Alanı

Araştırma alanı İzmir ili Konak ilçesi sınırları içerisinde, kuzey hattı boyunca Kemeraltı ticari alanı, doğu ve güneydoğu hattı boyunca Varyant yokuşu, batı ve güneybatı hattı boyunca Eşrefpaşa Caddesi ile sınırlandırılmış bir bölgedir. Bu alanın seçiminde; alanın sınırları içerisinde arkeolojik, kentsel ve doğal sit alanlarının konumlanması ve bu durumun korunma süreci üzerine olası etkileri (İzmir Konak Belediyesi, 2002: 13; Çırak ve ark., 2015: 70), alanın İzmir koyu panoramasında yer alan Varyant yokuşu ile olan ilişkisi ve konumu itibarıyla doğan değeri, alandaki tescilli konut yapılarının yoğunluğu, konumlanması ve birbiriyle olan ilişkileri (Taner ve ark., 2002), alandaki yapı yoğunluğunun oluşturabileceği süregelen bir kültürel doku olasılığı ve bu dokunun korunması gerekliliği ile alanda İzmir kentsel gelişim sürecinde yakın tarihli müdahalelerin varlığı (T.C. Resmi Gazete, 2012: 28449) gibi etkenler rol oynamıştır.

Saha sınırları içerisinde Bozkurt, Kahraman Türkyılmaz, Mescit, Namık Kemal, Odunkapı, Sümer, Şehit Nedim Tuğatay, Tan ve Yıldız mahallelerini kapsayan geleneksel dokuda, Konak Tüneli kamulaştırma hattı nedeniyle oluşan fiziksel boşalma ve sosyo-mekânsal terk süreçleri, araştırma alanının maruziyet ve hassasiyet profilini doğrudan etkileyen kentsel bir girdi olarak sınırlandırma kriterlerine dahil edilmiştir (Partigöç, 2011).

İzmir Konak ilçesi, İzmir kültür varlıkları açısından en yoğun bölgedir (İZKA, 2013) ve araştırma alanı 3. Dereceden Arkeolojik Sit ve Kentsel Sit Alanı kapsamındadır (Tekeli, 2018). İzmir Büyükşehir Belediyesi Tarihsel Çevre ve Kültür Varlıkları Şube Müdürlüğü ve Konak Belediyesi İmar ve Şehircilik Müdürlüğü KUDEB biriminde gerçekleştirilen arşiv çalışmaları sonucunda alan sınırları içerisinde toplamda 223 adet tescilli parsel kararına ulaşılmış, bu tescil kararlarından 14'ünün tescilden düşürüldüğü saptanmıştır. İzmir Büyükşehir Belediyesi İmar ve Şehircilik Daire Başkanlığı'ndan elde edilen güncel imar planı ile arşiv çalışması sonuçları birlikte incelendiğinde alanda toplamda 197 adet tescilli yapının bulunması gerektiği tespit edilmiştir ve Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1. 2026 yılı alan sınırları ve tescilli yapıların dağılımı.

2.2. Yöntem

Bu çalışmada yangın ve kundaklama riskinin değerlendirilmesinde UNESCO'nun Risk Management at Heritage Sites (Paolini ve ark., 2012), ICCROM'un A Guide to Risk Management of Cultural Heritage (Pedersoli Jr. ve ark., 2016) ve CCI'ın The ABC Method (Michalski ve Pedersoli Jr., 2016) kaynaklarında kullanılan risk yönetim modellerinden yararlanılmıştır. ABC risk analizi modeli; riskin gerçekleşme aralığını ölçen A değeri (Paolini ve ark., 2012; Pedersoli Jr. ve ark., 2016; Michalski ve Pedersoli Jr., 2016), riskin gerçekleşmesi durumunda vereceği tahmini zararın derecesini ölçen B değeri (Paolini ve ark., 2012; Pedersoli Jr. ve ark., 2016; Michalski ve Pedersoli Jr., 2016) ve riskin gerçekleşmesi durumunda etki alanını ölçen C değeri (Paolini ve ark., 2012; Pedersoli Jr. ve ark., 2016; Michalski ve Pedersoli

Jr., 2016) olmak üzere üç temel bileşenden oluşmaktadır. Bu üç değerin toplamı olan ABC = A+B+C değeri, risk derecelendirme cetveli doğrultusunda değerlendirilmektedir (Paolini ve ark., 2012; Pedersoli Jr. ve ark., 2016; Michalski ve Pedersoli Jr., 2016). Bu yöntemle mevcut güvenlik yönergeleriyle karşılaştırma yapılarak alandaki tehlikeler tespit edilmekte, risk derecesi belirlenmekte ve uygun kontrol önlemlerine duyulan ihtiyaç ortaya konulmaktadır (Wu ve ark., 2023).

Nicel değerlendirmede A değeri riskin gerçekleşme frekansını (0.5–5.0 ölçeği), B değeri tekil yapıda oluşacak tahmini değer kayıp yüzdesini (0.5–5.0 ölçeği), C değeri ise riskin toplam tescilli stoka etki yayılımını (0.5–5.0 ölçeği) temsil etmektedir. Elde edilen toplam skorlar (5.5 ile 15.0 puan arası); Aşırı Risk / En Öncelikli (13.5–15.0), Çok Yüksek Risk (11.5–13.0), Yüksek Risk (9.5–11.0), Orta Risk (7.5–9.0) ve Düşük Risk (5.5–7.0) olmak üzere beş ana dereceye ayırarak risk şiddetini (magnitude of risk) matematiksel olarak ölçmektedir (Michalski ve Pedersoli Jr., 2016; Waller, 2003).

Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS), bilgiyi harita üzerinde belirli bir noktaya bağlayan ve arkeolojik alanlar, tarihi yapıların haritalanmasında yaygın biçimde kullanılan bir araçtır (Dunn, 2019; Cooper, 2022). Kamuya açık tehlike verileri, haritalanmış kültürel miras varlıklarının üzerine katmanlanarak tescilli yapılara yönelik spesifik risklerin tespitinde maruz kalma analizi (exposure analysis) yöntemiyle kullanılabilmektedir (Cooper, 2022). Bu çalışmada da CBS tabanlı haritalar, yangın ve kundaklama riskinin mekânsal dağılımının görselleştirilmesinde temel bir araç olarak kullanılmıştır.

Yangın ve kundaklama riskinin analizi sürecinde dört temel veri kaynağından yararlanılmıştır:

1. İtfaiye arşiv verileri: İzmir Büyükşehir Belediyesi İtfaiye Daire Başkanlığı'ndan temin edilen Konak bölgesi özelinde yangın verileri kullanılmıştır. Bu veriler kapsamında toplam yangın olayları ile şüpheli yangın olaylarının (olası kundaklama) dağılımı incelenmiştir.
2. Aydınlık-karanlık analizi: Bölge güvenlik seviyesinin değerlendirilmesinde İzmir Büyükşehir Belediyesi aydınlatma planına başvurulmuştur (İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2018: 127). Aydınlatma planında bölge özelinde özellikle istimlak edilen alandaki sokakların aydınlık-karanlık analizinde değerlendirmeye alınmadığı tespit edilmiş, bu eksiklik 2021 yılında tekrarlanan alan çalışması sırasında güncel veri ile giderilmiştir.
3. Mülkiyet analizi: 2026 yılında gerçekleştirilen alan çalışmalarında alandaki yapıların korunma durumları ve mülkiyet durumları (kullanıcılı, boş, metruk) tespit edilmiş ve karşılaştırılmıştır.
4. Fiziksel durum analizi: Alandaki yapıların çatı sistemi hasarı, dış cephe kaplaması hasarı, duvar örgü sistemi hasarı ve yapısal hasar durumları 2026 yılı için tespit edilmiş ve bu verilerdeki değişim incelenmiştir. Yapı sistemi ve malzeme hassasiyeti açısından ahşap karkas/kerpiç dolgulu konutlar yangın ve kundaklama parametresinde aşırı hassasiyet (%88) gösterirken, yarı kâgir/ahşap çatılı binalar yüksek hassasiyet (%66), yığma kâgir/anıtsal binalar ise düşük hassasiyet (%42) sergilemektedir.

Durumal Suç Önleme (Situational Crime Prevention) ilkeleri uyarınca; yapılardaki metrukiyet/sahipsizlik durumu, sokak genişliğinin itfaiye araç erişimine imkân tanıyıp tanımadığı (<3.5 m kısıtı), gece sokak aydınlatması düzeyi ve yapılarda kapı/pencere kapatması (target hardening) ile vandalizm/grafiti izlerinin mevcudiyeti, kasti yangın ve suç fırsat alanlarını tanımlayan temel analitik değişkenler olarak veri toplama envanterine dahil edilmiştir (Clarke, 1997; Merrill, 2011; English Heritage, 2012).

Bu dört veri kaynağından elde edilen bulgular ABC risk analizi ve SWOT analizi (Edson, 2004; Şahin Güçhan ve ark., 2017) yöntemleriyle bir arada değerlendirilerek alandaki yapıların yangın ve kundaklama risk düzeyleri belirlenmiştir. CBS'nin nicel risk değerlendirme modellerine entegrasyonu, spesifik risklerin mekânsal bazda sayısal skorlarla derecelendirilmesine olanak tanımıştır (Waller, 2003; Cooper, 2022).

Saha verileri ArcGIS ortamına aktarılarak dört temel vektörel katman (tescilli envanter katmanı, tünel kamulaştırma ve boşalma katmanı, dar/karanlık sokak odakları katmanı ve ABC risk skoru matris katmanı) oluşturulmuş; bu katmanların çakıştırılmasıyla (overlay analysis) mekânsal risk yoğunlaşma alanları ve SWOT matrisi stratejik kestirimleri elde edilmiştir (Cooper, 2022; Şahin Güçhan ve ark., 2017).

3. BULGULAR

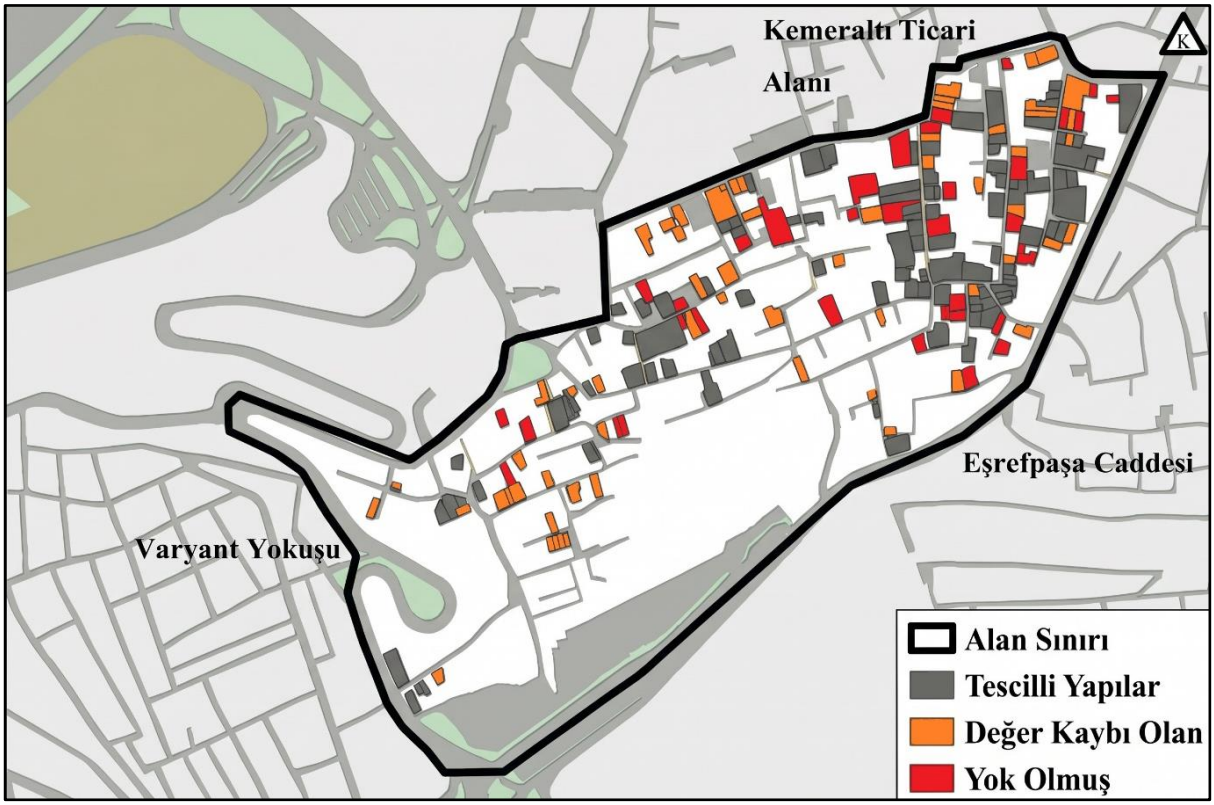
3.1. Korunma Durumu ve Mülkiyet Analizi Bulguları

Araştırma alanında 2026 yılında gerçekleştirilen korunma durum analizi doğrultusunda 197 yapıdan 131'inin (%66) sağlam durumda, 28'inin (%14) metruk statüde ve 38'inin (%20) tamamen yok olduğu tespit edilmiştir. Sağlam statüdeki 131 yapının mülkiyet analizi sonucunda bu yapılardan 32'sinin (%24) boş olduğu belirlenmiştir. Geriye kalan 99 yapıdan 9'u cami olmak üzere 15 yapı kamusal işlevli, 84 yapı ise sivil işlevli yapılardır ve sivil işlevli yapıların 40'ı tapu sahipleri, 44'ü kiracılar tarafından kullanılmaktadır. Bu bağlamda, bir mekânda faaliyet ve kullanım düzeyinin yüksekliğinin yangın riskinin artmasıyla doğrudan ilişkili olduğu bilinmekle birlikte (Hermawan ve ark., 2022), terk edilmiş ve denetimsiz yapılar için bu ilişkinin ters yönde çalıştığı ve sahipsiz yapıların kundaklama riskini katlayarak artırdığı değerlendirilmiştir.

Saha belgeleme analizlerinde, inceleme alanındaki tescilli yapılara hizmet veren sokak dokusunun %62.0'sinin genişliğinin 3.5 metrenin altında olduğu ve standart itfaiye araçlarının yapılara doğrudan yaklaşmasını engellediği saptanmıştır. Bu mekânsal erişim kısıtı, dar sokak yapılanmasının acil durum müdahale sürelerini uzatarak yangın yayılım riskini katladığı Semarang tarihi kent merkezi bulgularıyla da örtüşmektedir (Hermawan ve ark., 2022: s. 5).

2021 yılında tekrarlanan alan çalışmasında ise metruk yapı sayısının 30'a, yok olmuş yapı sayısının 42'ye yükseldiği saptanmıştır. İki yıllık süreçte 2026 yılında metruk olduğu tespit edilen 4 yapının yıkıldığı ya da tanımsız hale geldiği, 8 sağlam yapının ise metruk yapı statüsüne girdiği belirlenmiştir. Bu veri, metruklaşma sürecinin aktif biçimde devam ettiğini ve yangın ile kundaklama riskinin sahipsiz yapılar üzerinden giderek arttığını göstermektedir.

Ayrıca alan çalışması sürecinde bölgenin altından geçmekte olan Konak Tüneli çalışmaları kapsamında bölgedeki bir grup yapının istimlak edildiği ve 2021 yılı itibarıyla çoğunluğu metruk statüde olan 13 yapı tespit edilmiştir (T.C. Resmi Gazete, 2012: 28449). İstimlak sürecinin bölgesel boşalmayı hızlandırarak yangın ve kundaklama riskini artıran bir etken olduğu değerlendirilmiştir. Bu durum, Durumsal Suç Önleme kuramı ve Rutin Faaliyetler Teorisi'nin vurguladığı "koruyucu denetim" (capable guardianship) kavramıyla doğrudan ilişkilidir: mekânda koruyucu denetimin ortadan kalkması, o mekânın suç ve kundaklama için kolay bir hedef haline gelmesine yol açmaktadır. Tespit edilen korunma durumları Şekil 2'de sunularak yapıların korunma durum dağılımı gösterilmiştir.

Şekil 2. 2026 yılı tescilli yapıların korunma durumları dağılımı.

3.2. Fiziksel Durum Analizi Bulguları

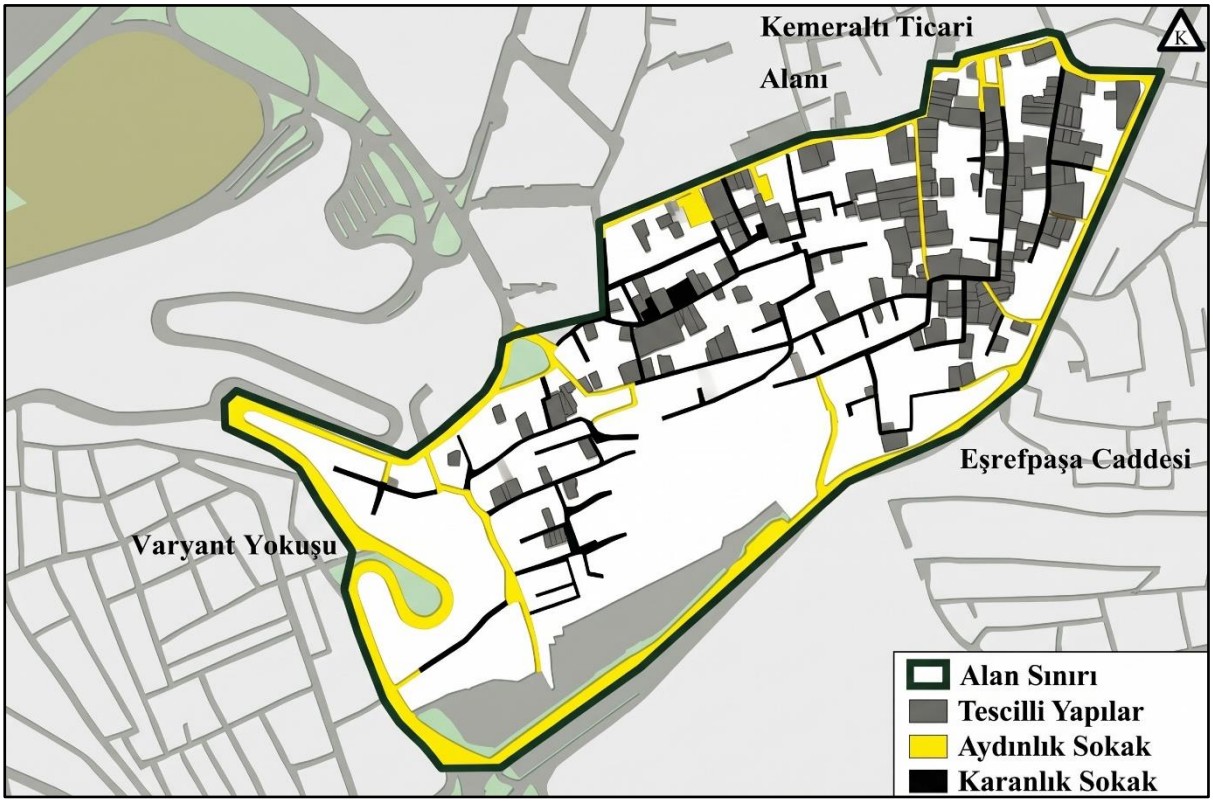
Alandaki yapıların tescil fişleri incelenip yapım malzemeleri açısından ele alındığında, varlığı süregelen 155 yapıdan 14'ünün yapım tekniği ve malzemesi ile ilgili veriye ulaşılamamış olsa da geri kalan yapılardan 3 yapının ahşap karkas, 2 yapının tuğla, 8 yapının taş tuğla ve geride kalan yapıların yığma taş yapı şeklinde tanımlandığı gözlemlenmiştir. Taş, taş tuğla ve tuğla olan yapıların Binaların Yangından Korunması Hakkında Yönetmelik (Bakanlar Kurulu, 2007) kapsamında A1 yanmaz sınıfında malzemeli yapılar olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu yapıların büyük çoğunluğu ahşap kat döşemeli ya da ahşap çatı örtülü yapılardır ve bu durum yangın riskinin bu yapılar dahilinde de önemle ele alınması gerekliliğinin temel noktası olmuştur. Semarang Eski Kent bölgesinde 2017–2021 döneminde 18–21 arasında yangın olayı meydana

gelmiş ve bu olayların büyük bölümünün ahşap malzeme içeren kültürel miras yapılarında gerçekleştiği raporlanmıştır (Hermawan ve ark., 2022).

2026 yılı fiziksel durum analizi verilerine göre alandaki yapıların %23'ünde çatı sistemi hasarı, %35'inde dış cephe kaplaması hasarı, %23'ünde duvar örgü sisteminde hasar veya kayıplar ve %13'ünde belirgin yapısal hasar ve yıkılmalar tespit edilmiştir. 2026 yılı ile kıyaslandığında çatı sistem hasarında %3, dış cephe kaplaması hasarında %1, duvar örgü sistemi hasarında %6 ve yapısal hasarda %4 artış görülmüştür. Bu fiziksel kötüleşme, bakımsız yapılardaki ahşap elemanların çevresel etkenlere açık hale gelmesini ve dolayısıyla yangın hassasiyetinin artmasını beraberinde getirmektedir. Yapıda fiziksel duruma bağlı olarak duvar sıva veya kaplamalarında meydana gelen dökülmeler, sıva örtüsü altındaki malzemeleri iklimsel etkilere karşı açıkta bırakmakta ve ahşap olan malzemeler hızlıca bozulmaktadır (KUDEB, 2009).

3.3. Aydınlık-Karanlık Analizi Bulguları

Mülkiyet analizinden elde edilen veriler ışığında alanda meydana gelen bölgesel boşalmaların güvensizliği artıracağı ve beraberinde kundaklama olayları için ortam doğuracağı değerlendirilmiştir. Bu kapsamda bölge güvenlik seviyesinin değerlendirilmesinde İzmir Büyükşehir Belediyesi aydınlatma planına başvurulmuştur (İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2018: 127). Aydınlatma planında bölge özelinde özellikle istimlak edilen alandaki sokakların aydınlık-karanlık analizinde değerlendirmeye alınmadığı tespit edilmiş, bu eksiklik 2021 yılında tekrarlanan çalışma sırasında güncel veri ile giderilmiştir.

Şekil 2. 2026 yılı çalışma alanı sokak aydınlık-karanlık analizi.

Aydınlık-karanlık analizi sonucunda boş yapıların bulunduğu karanlık sokaklar ve bu sokaklarda bulunan yapılar için "yapının bulunduğu bölgede güvenlik sorunları ve bölgesel boşalma vardır" şeklinde risk durumu tanımlanmıştır. Yeterli aydınlatmanın bulunduğu ve kullanıcıların yaşadığı sokaklardaki yapılar içinse "yapının bulunduğu bölge kullanılan ve güvenli bir konumdadır" şeklinde güvenlik durumu belirlenmiştir. Bu analiz, kundaklama riskinin mekânsal dağılımının anlaşılmasında kritik bir veri kaynağı oluşturmuştur. Durumsal Suç Önleme kuramına uygun olarak hedef sertleştirme (target hardening) kapsamında metruk binaların girişlerinin fiziksel olarak kapatılması ve sokak aydınlatmasının güçlendirilmesi, kundaklama riskini azaltmada doğrudan etki yapabilecek önlemler arasındadır.

Aydınlık-karanlık analizi verilerine ek olarak vandalizm izleri (grafiti, kapı-pencere vb. donatılarında hasar) de değerlendirmeye alınmıştır. Süregelen vandalizm izleri bulunan yapıların alandaki dağılımı haritası oluşturulmuş ve bu yapılar aydınlık-karanlık analizi ile birlikte değerlendirilmiştir. Vandalizm izlerinin yoğunlaştığı bölgelerin karanlık sokaklar ve boş yapıların konumlandığı bölgelerle örtüşmesi, bu alanlardaki kundaklama riskinin çok boyutlu bir güvensizlik ortamıyla ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.

3.4. İtfaiye Arşiv Verileri ve Yangın/Kundaklama İstatistikleri

ABC risk analizi kapsamında yangın ve kundaklama riskinin gerçekleşme aralığının (A değeri) hesaplanmasında İzmir Büyükşehir Belediyesi İtfaiye Daire Başkanlığı'ndan elde edilen yangın verileri kullanılmıştır. Bu veri kapsamında Konak bölgesinde gerçekleşen toplam yangın olayları ile şüpheli yangın olaylarının dağılımı incelenmiş ve son 10 yılda ortalama 10 şüpheli yangın olayı gerçekleştiği tespit edilmiştir. Veri tüm Konak alanı özelinde olup adres veya sokak bazında bir inceleme yapılması verideki adres eksiklikleri nedeniyle gerçekleştirilememiştir.

Tablo 1. İzmir Konak Bölgesi Yangın ve Kundaklama Verileri (2016–2026).

Yıl	Toplam Yangın (Adet)	Şüpheli Yangın / Kundaklama (Adet)	Notlar
2016	826	10	
2017	835	9	
2018	844	11	
2019	852	10	
2020	798	6	COVID-19 etkisi
2021	836	9	
2022	855	11	
2023	864	12	
2024	871	11	
2025	879	12	
2026	891	9	Ocak – Eylül Arası
TOPLAM	**9.351**	**110**	
Yıllık Ortalama	**850,1**	**10**	

3.5. ABC Risk Analizi Bulguları

İtfaiye verilerinden elde edilen bulgular doğrultusunda Tescilli Yapının Kundaklanması Sonucu Zarar Görmesi/Yıkılması Riski için A değeri, verilerin tüm Konak bölgesini kapsaması ve verideki eksiklikler doğrultusunda hata payı verebilmek adına 4 olarak belirlenmiştir. Kullanıcısı olan yapılar içinse kullanımda olan yapıların kundaklanma olasılığının düşüklüğünden dolayı 3 olarak seçilmiştir.

B değerinin hesaplanmasında yangının gerçekleşmesi sürecinde müdahale ve müdahaleyi etkileyecek etmenler ve senaryolar hesaplanarak gerçekleştirilmiştir (Pishief ve Feasey, 2004; Hasofer ve ark., 2007). Bu noktada öncelikle İzmir İtfaiye Daire Başkanlığının yangın söndürmede kullandığı araçlar ve bunların teknik ölçüleri incelenmiş ve yangın söndürme araçlarının boyutlarının 2,30 m ile 2,80 m arasında değişkenlik gösterdiği saptanmıştır. Bölgenin ulaşım planı çıkartılmış ve bu plan sokak genişlikleri not düşülerek incelenmiştir. Uluslararası örneklerde de itfaiye araçlarının geçişi için gerekli minimum genişliğin Ulusal Yangın Yönetmeliği gereksinimlerini karşılaması gerektiği, bu genişliğin sağlanamadığı bölgelerde ek yollar ve alternatif güzergahların planlanmasının zorunlu olduğu vurgulanmaktadır (Wu ve ark., 2023). Saha analizlerinde saptanan dar sokak dokusu (<3.5 m kısıtı) ve yüksek ahşap bina yoğunluğu, geleneksel konut yerleşimlerindeki yangın müdahale ve yayılım dinamiklerinin uluslararası alan yazınındaki vakalarla tam bir paralellik gösterdiğini doğrulamaktadır. Nitekim Semarang tarihi kent merkezinde yürütülen araştırmalarda da dar sokak yapılanmasının standart itfaiye araçlarının (DAMKAR) erişimini kısıtlayarak alevlerin bitişik nizam ahşap yapılara sıçrama riskini katladığı saptanmıştır (Hermawan ve ark., 2022: s. 5). Benzer şekilde Çin'deki Dukezong antik kenti yangın sonrası rekonstrüksiyon analizleri, geleneksel ahşap dokularda mekânsal yol ağlarının ve yangın kesici tampon alanların rasyonelleştirilmesinin sürdürülebilir yangın direncindeki kritik rolünü kanıtlamaktadır (Wu ve ark., 2023: s. 270). Varyant Bölgesi'ndeki morfolojik engeller de standart müdahale protokollerinin ötesinde, alana özgü dar alan itfaiye araçları ve mikro-hidrant ağlarının kurulmasını zorunlu kılmaktadır.

Alan çalışması sırasında araç park edilen sokaklar özellikle not düşülmüş ve araç park durumlarının oluşturabileceği sorunlar analizde vurgulanmıştır. Ayrıca Google Haritalar uygulaması ile her yapı noktasında sabah, öğlen ve akşam saatlerinde en yakın itfaiye müdahale biriminden ulaşım süresi hesaplanmıştır.

Tüm bu veriler doğrultusunda B değeri, yapının yapım tekniği fark etmeksizin alandaki tüm yapılar için 3 olarak belirlenmiş; ardından yapının kullanıcı durumu, fiziksel durumu, ulaşım analizine göre konumu, bulunduğu sokağın araç park durumları ve itfaiyeden bu noktaya ulaşmak için gereken süreler göz önüne alınarak her bir olumsuz etmen için 0,5 puan artırılmıştır.

C değeri, bu riskin her yapı özelinde ya da sokak özelinde değerlendirilmesi göz önüne alınarak 3 olarak seçilmiştir.

ABC Analiz Sonuçları

Tescilli Yapının Kundaklanması Sonucu Zarar Görmesi/Yıkılması Riski için yapılan ABC risk analizi kapsamında alandaki 155 yapıdan 17'sinin yani toplamın %11'inin çok yüksek risk altında olduğu, 32'sinin yani toplamın %21'inin yüksek risk altında olduğu ve geride kalan 106'sında yani toplamın %68'inde bu riskin orta düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca saha belgelemesinde, metruk ve sahipsiz 38 tescilli binanın %86.8'inde (33 bina) kapı ve pencere açıklıklarının kapatılmadığı (fiziki hedef sertleştirme / target hardening eksikliği) ve yapılara serbestçe girilebildiği görülmüştür. Sokak bazlı gece aydınlatma analizlerinde ise alan genelindeki sokakların %41.3'ünün yetersiz aydınlatıldığı veya tamamen karanlık olduğu saptanmış; karanlık ve sahipsiz sokakların Durumsal Suç Önleme kuramı uyarınca kasti yangın ve vandalizm eylemlerini tetikleyen bir çevresel fırsat penceresi sunduğu doğrulanmıştır (Clarke, 1997: s. 18). Bu sonuçlar, alandaki yapıların yaklaşık üçte birinin ciddi kundaklama tehdidi altında olduğuna işaret etmektedir. Sahada tescilli yapı yüzeylerinde gerçekleştirilen fiziksel tahribat incelemelerinde, mevcut 155 tescilli binanın %54.8'inde (85 bina) kasti vandalizm, yasa dışı grafiti, sprey boya ve yüzey kazıma izleri tespit edilmiştir. Vandalizm izlerinin yoğunlaştığı yapıların metrukiyet ve karanlık sokak odaklarıyla %91.2 oranında mekânsal çakışma göstermesi, kentsel terk alanlarındaki denetimsizliğin Kırık Pencereler Teorisi ve Vandalizm Literatürü uyarınca kasti yakma girişimlerinin öncül göstergesi olduğunu kanıtlamaktadır (Merrill, 2011: s. 63).

3.6. SWOT Analizi Bulguları

ABC risk analizi verilerinin yanı sıra SWOT analizi kapsamında yangın ve kundaklama riskine ilişkin güçlü ve zayıf yanlar, fırsatlar ve riskler belirlenmiştir. Yangın ve kundaklama riski özelinde belirlenen güçlü ve zayıf yanlar şunlardır;

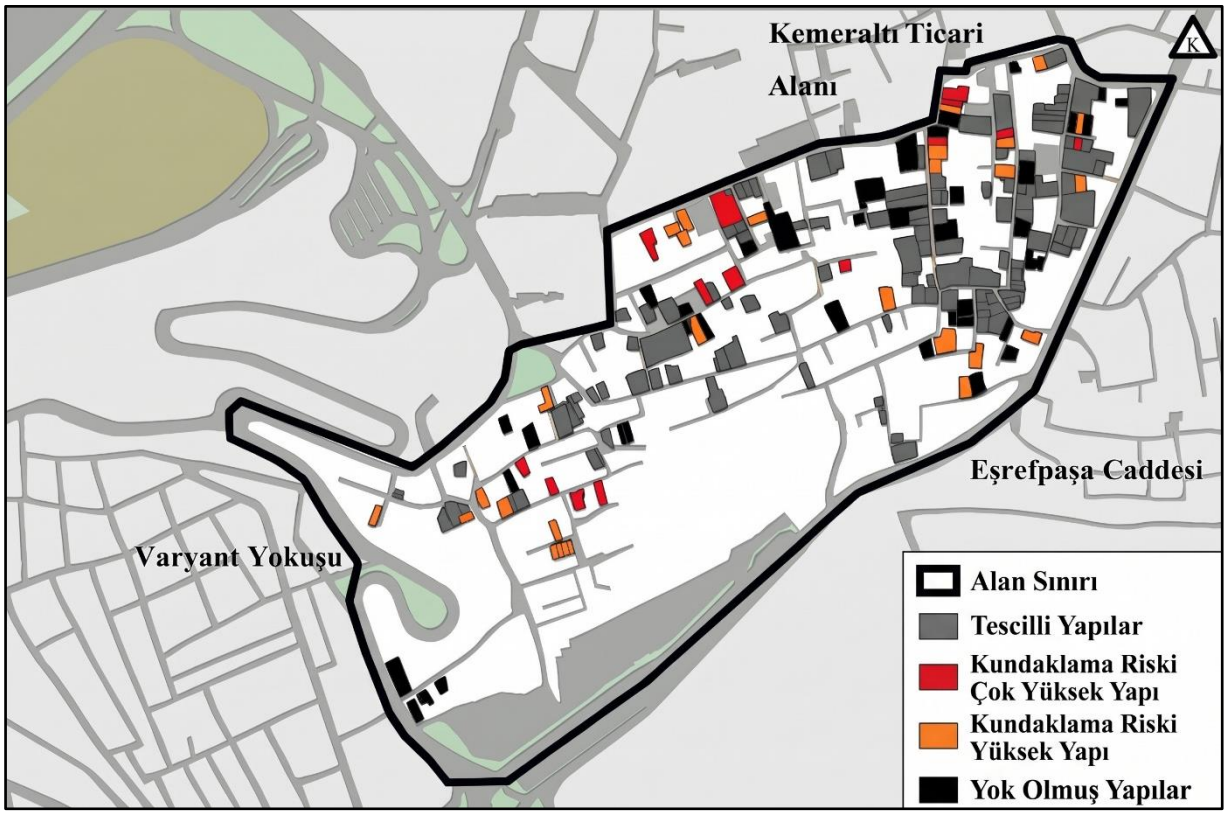
Güçlü Yönler; Yapının aktif olarak kullanılan ve güvenli bir bölgede konumlanması, çevresel tehditleri azaltarak yapıda yangın çıkma veya kundaklanma olasılığını düşürmekte ve yapının korunması adına güçlü bir avantaj sağlamaktadır.

Zayıf Yönler; Yapının bulunduğu bölgede yaşanan güvenlik sorunları ve bölgesel boşalma yapıyı dış tehditlere açık hale getirirken, yapının fiziksel olarak yangın ve kundaklama etkilerine karşı savunmasız olması en kritik zafiyetleri oluşturmaktadır.

Alan özelinde fırsatlar değerlendirildiğinde bölgenin İzmir tarihi kent merkezinde yer alması ve tarihsel değer taşıması (Taner ve ark., 2002; Belge, 2012; Tekeli, 2018), bölgenin 3. Dereceden Arkeolojik ve Kentsel Sit Alanı olması (Tekeli, 2018), bölgede süregelen kültürel doku ve sokak dokusunun bulunması ve bölgenin İzmir panoramasında yer alması önemli fırsatlar olarak tanımlanmıştır.

SWOT analizi, ABC risk analizi verileriyle birlikte değerlendirildiğinde; karanlık sokaklarda konumlanan, kullanıcısı olmayan, fiziksel hasarı olan ve ahşap yapı elemanları içeren yapıların hem Z2 hem Z7 zayıf yanlarını taşıdığı ve bu yapıların aşırı yüksek kundaklama riski grubunda yer aldığı tespit edilmiştir. Özellikle ABC risk skoru 13.5 ile 15.0 arasında hesaplanan ve acil

müdahale gerektiren 15 tescilli yapının (106 ada 6 parsel, 119 ada 27 parsel, 120 ada 18 parsel vb.) %80.0'inin (12 bina) Konak Tüneli inşaatı kamulaştırma sınırı ve boşaltılan sokak çeperinde kümelendiği saptanmıştır. Bu çakışma analizi, büyük ölçekli altyapı müdahalelerinin tarihi çevrelerde yarattığı dolaylı sosyo-mekânsal çöküşün ve yangın/kundaklama risk odaklarının Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) haritaları aracılığıyla dinamik olarak izlenmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır (Cooper, 2022: s. 391). Coğrafi özelliklerin tarihi alanların yangın ve afet direnciyle yakından ilişkili olduğu (Wu ve ark., 2023) göz önüne alındığında, Varyant ve çevresinin topografik yapısı, dar sokak dokusu ve yapı yoğunluğu bu bölgedeki yangın riskini artıran mekânsal faktörler olarak değerlendirilmiştir. Tüm bu veriler ışığında alandaki tescilli yapılar için kundaklanma risk haritası oluşturulmuş ve Şekil 3'de sunulmuştur.

Şekil 3. 2026 yılı çalışma alanı Kundaklanma Risk Haritası.

4. TARTIŞMA

Elde edilen bulgular bir arada değerlendirildiğinde, kundaklama riskinin tek bir değişkene bağlı olmadığı, aksine birden fazla risk faktörünün bir araya gelmesiyle katlanarak arttığı görülmektedir. Bu çok faktörlü yaklaşım, uluslararası literatürdeki bulgularla da uyum göstermektedir. Wu ve ark. (2023) risk değerlendirmesinde çoklu faktörlerin eş zamanlı etkisinin dikkate alınması gerektiğini, doğal ve sosyal çevrenin birlikte değerlendirilmesinin zorunlu olduğunu vurgulamaktadır. Benzer şekilde, bir değerlendirmede birden fazla afet yaratıcı faktörün farklı etki dereceleriyle bir arada incelenmesi, risk puanlamasının güvenilirliğini artırmaktadır (Wu ve ark., 2023).

Mülkiyet analizinden elde edilen veriler, alandaki yapıların sahipsiz bırakılarak metruklaşmasının kundaklama riski için birincil zemini oluşturduğunu göstermektedir. Tescilli yapının bulunduğu bölgelerin kullanıma terk edilmesi ve bölgedeki yapıların genel olarak metruk duruma düşmesi riskin bir yüzü, bu sürecin gerçekleşmesi sonucu gerçekleştirilebilecek bir kentsel dönüşüm ve beraberinde oluşturacağı risk diğer yüzü olmuştur (Ergen, 2019). Terk edilmiş veya kullanıcısı olmayan binaların yangın riski değerlendirmesinde ayrıca ele alınması gerektiği, bu yapıların standart değerlendirme yöntemlerinin dışında kaldığı uluslararası çalışmalarda da dikkat çekilen bir husustur (Hermawan ve ark., 2022).

Aydınlık-karanlık analizi bulguları, bu zeminin mekânsal boyutunu ortaya koymaktadır. Karanlık sokaklarda konumlanan metruk yapılar, hem denetimsizlik hem de görünürlük eksikliği nedeniyle kundaklama olayları için uygun ortamlar oluşturmaktadır. İzmir Büyükşehir Belediyesi aydınlatma planında (2018) istimlak edilen bölgelerin aydınlatma değerlendirmesine alınmamış olması, bu sorunun kurumsal düzeyde de göz ardı edildiğine işaret etmektedir. Metruk binalar, karanlık sokaklar ve vandalizm/grafiti izleri arasındaki güçlü mekânsal çakışma; Durumsal Suç Önleme (Situational Crime Prevention) kuramı ve Kırık Pencereler Teorisi bağlamında tartışılabilir niteliktedir. Bakımsızlık ve denetimsizlik belirtileri kentsel sit alanında 'fiziki başıboşluk' algısı yaratarak potansiyel eylemciler için kasti yangın çıkarma ve vandalizm fırsat yapısını genişletmektedir (Clarke, 1997: s. 18; Merrill, 2011: s. 63). Bu doğrultuda metruk yapılarda kapı/pencere açıklıklarının kontrplak/metal levhalarla kapatılması (target hardening), sokak aydınlatma seviyelerinin yükseltilmesi ve mahalle ölçeğinde kamusal gözetimin artırılması, suç eyleminin gerektirdiği çabayı ve yakalanma riskini yükselterek kasti yangın vakalarını önleyen en maliyet-etkin tedbirlerdir (Clarke, 1997: s. 22; English Heritage, 2012: s. 12).

Fiziksel durum analizi, yangın hassasiyetinin yapısal boyutunu somutlaştırmaktadır. Alandaki yapıların büyük çoğunluğunun ahşap kat döşemeli ya da ahşap çatı örtülü olması, yangın riskini doğrudan artıran bir etkendir. 2026 döneminde çatı hasarında %3, yapısal hasarda %4 artış gözlenmesi, bakımsız yapılardaki ahşap elemanların çevresel etkenlere açık hale geldiğini ve yangın yayılım potansiyelinin arttığını göstermektedir. Yangın direncinin artırılması için yapısal ölçekte alınacak önlemlerin etkili olduğu, Dukezong Antik Kenti'nde 2014 yangını sonrası gerçekleştirilen yeniden yapılanma sürecinde yangın direnci faktörlerinin iyileştirilmesiyle risk puanının %34,8 oranında düşürüldüğü raporlanmıştır (Wu ve ark., 2023). İtfaiye müdahale kapasitesi açısından dar sokaklar ve araç park sorunları kritik engeller oluşturmaktadır. Yangın söndürme araçlarının 2,30–2,80 m genişlik aralığında olması ve bölgedeki pek çok sokağın bu ölçülerin altında kalması, olası bir yangın durumunda müdahalenin gecikmesine yol açabilecek bir risk faktörüdür. Üstelik bazı sokaklarda park eden araçların itfaiye erişimini daha da güçleştirdiği alan çalışmasında tespit edilmiştir. Semarang Eski Kent bölgesinde de itfaiye araçlarının erişemediği alanların en yüksek yangın riski seviyesine sahip bölgeler olduğu (Hermawan ve ark., 2022), Dukezong'da ise yangın söndürme

araçlarının geçişine olanak tanıyacak minimum yol genişliğinin sağlanmasının ve alternatif acil müdahale güzergahlarının oluşturulmasının kritik önem taşıdığı vurgulanmıştır (Wu ve ark., 2023). İtfaiye istasyonlarının konumu, yangın söndürme su temini kapasitesi, yangın söndürme kanallarının genişliği, yangın söndürme ekipmanı sayısı ve yangından korunma eğitimi gibi faktörlerin ikincil değerlendirme göstergeleri olarak ele alınması gerektiği belirtilmektedir (Wu ve ark., 2023).

Bu çoklu risk faktörlerinin bileşimi—metruk yapı + karanlık sokak + ahşap yapı elemanı + dar sokak/itfaiye erişim güçlüğü—alandaki 15 yapının (%10) aşırı yüksek risk kategorisinde, 27 yapının (%17) çok yüksek risk kategorisinde değerlendirilmesinin temelini oluşturmuştur. Özellikle Konak Tüneli inşaatı kapsamında istimlak edilen yapılar, geceleri yeterli aydınlatılmayan güvensiz bölgelerde konumlanmaları nedeniyle kundaklama riskinin en yoğun olduğu noktalar olarak öne çıkmaktadır.

Kültürel miras yönetiminde nicel ABC Risk Analizi ile nitel SWOT analizi matrislerinin Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ortamında bütünleştirilmesi, geleneksel statik tescil ve imar planlama yaklaşımlarının sunduğu sınırlılıkları aşan dinamik bir karar destek modeli ortaya koymaktadır. Tescilli binalardaki zamansal/fiziksel değişimlerin ve riske maruziyet katmanlarının 'Active Weather Risks' ve CBS tabanlı izleme modellerinde olduğu gibi periyodik olarak haritalandırılması, yerel yönetimler ve koruma kurullarına kaynaklarını en yüksek riskli yapılara (ABC > 13.5) rasyonel ve öncelikli biçimde yönlendirme imkânı sunmaktadır (Cooper, 2022: s. 391; Paolini ve ark., 2012: s. 18; Michalski ve Pedersoli Jr., 2016: s. 140). Yangın risk haritası oluşturma sürecinde CBS araçlarının kullanımı önemli avantajlar sağlamaktadır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma ile İzmir tarihi kent merkezi sınırları içerisinde yer alan Varyant ve Çevresi araştırma alanındaki tescilli yapıların yangın ve kundaklama riskleri, fiziksel durum analizi, mülkiyet analizi ve aydınlık-karanlık analizi verileri entegre edilerek sistematik biçimde değerlendirilmiştir. Çalışma kapsamında ulaşılan temel sonuçlar şunlardır:

Kundaklama riski dağılımı: Alandaki 155 yapıdan 17'si (%11) çok yüksek, 32'si (%21) yüksek, 106'sı (%68) orta kundaklama riski taşımaktadır. Bu oranlar, alandaki yapıların yaklaşık üçte birinin ciddi kundaklama tehdidi altında olduğunu göstermektedir.

Metruklaşma etkisi: 2026 döneminde 4 metruk yapının tamamen yok olduğu ve 8 sağlam yapının metruk statüye düştüğü tespit edilmiştir. Metruklaşma süreci aktif biçimde devam etmekte olup sahipsiz yapılar kundaklama olayları için birincil hedef haline gelmektedir. Pasif tescil anlayışının tek başına koruma için yetersiz olduğu, aktif izleme, acil stabilizasyon ve CBS tabanlı önleyici koruma çerçevelerinin zorunlu olduğu açıkça ortaya konulmuştur.

Aydınlık-karanlık ve güvenlik ilişkisi: Karanlık sokaklarda konumlanan boş ve metruk yapıların kundaklama riski, aydınlatılmış bölgelerdeki yapılara kıyasla belirgin biçimde

yüksektir. Vandalizm izlerinin karanlık sokaklar ve boş yapı bölgeleriyle örtüşmesi bu bulguyu desteklemektedir.

Fiziksel durum ve yangın hassasiyeti: Yapıların büyük çoğunluğunun ahşap kat döşemeli veya ahşap çatı örtülü olması yangın hassasiyetini artırmakta; 2026 döneminde fiziksel kötüleşmenin sürmesi bu hassasiyeti giderek derinleştirmektedir. Afet müdahale perspektifinden bakıldığında, yangın direnci faktörlerinin mekânsal sistem tasarımına dahil edilmesinin tarihi alanların afet direncini artırabildiği gösterilmiştir (Wu ve ark., 2023).

İtfaiye erişim güçlüğü: Dar sokaklar, araç park sorunları ve itfaiye araçlarının boyutsal sınırlamaları, olası bir yangın durumunda müdahalenin gecikmesine yol açabilecek ciddi engeller oluşturmaktadır.

Bu sonuçlar doğrultusunda aşağıdaki öneriler dört aşamalı bir müdahale protokolü çerçevesinde sunulmaktadır:

1. Aşama — Erken Uyarı ve İzleme: CBS tabanlı dinamik risk haritalarının oluşturularak yangın ve kundaklama risk düzeylerinin periyodik olarak güncellenmesi ve ilgili kurumlarla paylaşılması gerekmektedir. Olası risklerin büyümesini ve kötüleşmesini önlemek adına zamanında ve etkili bilgi sağlayan bir erken uyarı sistemi (EWS) uygulanması, yangın afetlerinin önlenmesinde kritik bir adımdır (Hermawan ve ark., 2022). Bu kapsamda yangın sensörleri, mikrodenetleyiciler ve SMS ağ geçitleri gibi erken uyarı sistemi bileşenlerinin değerlendirilmesi önerilmektedir (Hermawan ve ark., 2022).

2. Aşama — Fiziki Güvenlik (Hedef Sertleştirme): Durumsal Suç Önleme kuramına uygun olarak metruk yapıların girişlerinin fiziksel olarak kapatılması, çevrelerinin güvenlik kamerası ve aydınlatma ile donatılması ve düzenli devriye (mahalle devriyeleri) programlarının oluşturulması gerekmektedir. İzmir Büyükşehir Belediyesi aydınlatma planının alan özelinde güncellenmesi ve karanlık sokakların öncelikli olarak aydınlatılması yangın ve kundaklama riskinin azaltılmasına doğrudan katkı sağlayacaktır. Hassasiyet haritasına göre daha yüksek hassasiyet gösteren yani afete daha açık bölgelere dikkat edilmesi ve bu bölgelere ek yangın söndürme istasyonları konumlandırılması gerekmektedir (Wu ve ark., 2023). Sağlam bir acil durum yönetim denetim sistemi kurulmalı ve tarihi alan topluluklarında zaman zaman güvenlik kontrolleri gerçekleştirilmelidir (Wu ve ark., 2023).

3. Aşama — Dar Alan Acil Müdahale: Dar sokaklarda itfaiye müdahalesi için alternatif yangın söndürme ekipmanları (dar sokak tipi araçlar, hidrant ağı, yangın kesici tampon duvarlar) planlanmalı ve bölge özelinde acil müdahale senaryoları oluşturulmalıdır. Yolların itfaiye araçlarının geçişine olanak tanıyacak minimum genişliğe kavuşturulması ve acil tahliyeyi kolaylaştıracak ek yollar ve ekspres güzergahların planlanması önerilmektedir (Wu ve ark., 2023).

4. Aşama — Yasal Yaptırım ve İhya: 2863 sayılı Kanun kapsamında tescilli yapı sahiplerine bakım zorunluluğunun etkin biçimde uygulanması ve bakım yapılmayan yapılara ilişkin yasal takip süreçlerinin hızlandırılması önem taşımaktadır. Kasti yıkım ve kundaklama olaylarında

yasal takip mekanizmalarının güçlendirilmesi gerekmektedir. Alandaki tescilli yapıların düzenli takip ve belgeleme programının oluşturulması, yapı takip formlarının kullanılması ve bu verilerin dijital ortamda kayıt altına alınması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

AFAD. 2021.Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü. Ankara: T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı.

Ahunbay, Z. 2009. Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon. İstanbul.

Asatekin, N. G. 2004.Kültür ve Doğa Varlıklarımız: Neyi, Niçin, Nasıl Korumalıyız? Ankara.

Baer, N. S. 1989. Assessment and management of risks to cultural property. N. S. Baer, C. Sabbioni ve A. I. Sors (Ed.), Science Technology and European Cultural Heritageiçinde (ss. 27–36). Bologna: Proceedings of the European Symposium.

Bakanlar Kurulu. 2007.BinalarınYangındanKorunması Hakkında Yönetmelik. T.C. Resmi Gazete, 26735.

Belge, B. 2012. İzmir tarihi kent merkezinde kentsel sit alanı kapsamında değerlendirmeler. Planlama Dergisi, 334–344.

Clarke, R. V. (Ed.). 1997. Situational crime prevention: Successful case studies (2.baskı). Harrow and Heston.

Cooper, M. 2022. Mapping and the future of caring for the past: Using GIS as a tool to understand the risk of emergencies to cultural heritage collections. Parks Stewardship Forum, 38(3): 389–398.

Cohen, L. E. ve Felson, M. 1979. Social change and crime rate trends: A routine activity approach. American Sociological Review, 44(4): 588–607.

Çırak, A. A., Demirden, İ., Hekimoğlu, M. ve Cengiz, H. 2015. İzmir tarihi kent merkezi koruma amaçlı imar planı değerlendirmesi. 70.

Duggal, S. K. 2008. Building Materials (3.baskı). New Delhi: New Age International Publishers.

Dunn, S. 2019. A History of Place in the Digital Age (1st ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315404462

Edson, G. 2004. Heritage: Pride or passion, product or service? International Journal of Heritage Studies, 10(4), 144.

English Heritage. 2012. Practical building conservation: Glass and glazing.Ashgate Publishing / English Heritage.

Ergen, Y. B. 2019.Kentselsitalanlarındakorumasorunsalı.510.

Hasofer, A. M., Beck, V. R. ve Bennetts, I. D. 2007. Risk Analysis in Building Fire Safety Engineering. Oxford: Butterworth-Heinemann.

Hermawan, F., Ghozali, N. A., Suci, C. E., Kistiani, F. ve Indarto, H. 2022.Risk level fire emergency handling among Semarang heritage area. E3S Web of Conferences, 202, Article 03021.

ICOMOS. 2008. Heritage at Risk – World Report 2006/2007 on Monuments and Sites in Danger. Altenburg: ICOMOS.

ICOMOS. 2010. Heritage at Risk – World Report 2008/2010 on Monuments and Sites in Danger. Berlin: ICOMOS.

ICOMOS. 2014. Heritage at Risk – World Report 2011/2013 on Monuments and Sites in Danger. Berlin: ICOMOS.

ICOMOS. 2017. Heritage at Risk – World Report 2014/2016 on Monuments and Sites in Danger. Berlin: ICOMOS.

ICOMOS. 2020. Heritage at Risk – World Report 2016/2019 on Monuments and Sites in Danger. Berlin: ICOMOS.

ISO. 2009. ISO 31000: Risk Management – Principles and Guidelines.Cenevre: International Organization for Standardization.

İzmir Büyükşehir Belediyesi. 2018. İzmir Büyükşehir Belediyesi Aydınlatma Planı. İzmir.

İzmir Konak Belediyesi. 2002. Konak bölgesi koruma alanı değerlendirmesi. İzmir.

İZKA. 2013. İzmir Kalkınma Ajansı Bölge Raporu. İzmir.

KUDEB. 2009. KUDEB Ahşap Eğitim Atölyesi, Geleneksel Ahşap Yapı Uygulamaları. İstanbul.

Lambert, S. 2010. Italy and the history of preventive conservation. CeROArt, (EGG 1).

Merrill, S. O. C. 2011. Graffiti at heritage places: Vandalism as cultural significance or conservation sacrilege? Time and Mind: The Journal of Archaeology, Consciousness and Culture, 4(1): 59–76.

Michalski, S. 1990. An overall framework for preventive conservation and remedial conservation. ICOM Committee for Conservation Preprints, 589–591.

Michalski, S. ve Pedersoli Jr., J. L. 2016. The ABC Method: A Risk Management Approach to the Preservation of Cultural Heritage. Ottawa: Canadian Conservation Institute.

Nickens, P. R., Larralde, S. L. ve Tucker, G. C. 1981. A Survey of Vandalism to Archaeological Resources in Southwestern Colorado. Colorado: Bureau of Land Management.

Paolini, A., Vafadari, A., Cesaro, G., Santana Quintero, M., Van Balen, K., Vileikis, O. ve Fakhoury, L. 2012.Risk Management at Heritage Sites: A Case Study of the Petra World Heritage Site. Amman: UNESCO & ICCROM.

Partigöç, N. S. 2011. Assessment of the probable effects of planned investment in urban renewal areas on urban form using gravity model and GIS: The case of İzmir (Yükseklisanstezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, FenBilimleri Enstitüsü, İzmir.

Pedersoli Jr., J. L., Antomarchi, C. ve Michalski, S. 2016.A Guide to Risk Management of Cultural Heritage. Roma: ICCROM & Canadian Conservation Institute.

Pishief, E. ve Feasey, C. 2004. Guidelines for Identifying and Preventing Fire Risk to Heritage Buildings and Collections. Wellington.

Stovel, H. 1998. Risk Preparedness: A Management Manual for World Cultural Heritage. Roma: ICCROM.

Şahin Güçhan, N., Bilgin Altınöz, A. G. ve Ataöv, A. 2017. Koruma alanlarında SWOT analizi uygulaması. Kommagene Nemrut Yönetim Planı.

T.C. Resmi Gazete. 2012. Karar Sayısı: 2012/3829. T.C. Resmi Gazete, 28449.

Taner, T., Ecemiş, S., Aydoğan, M. ve Karataş, E. 2002.İzmir Kentsel Sit Alanı Değerlendirmesi. İzmir.

Tapan, M. 2007.Soru ve cevaplarla koruma. TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyük kent Şubesi Yayınları.

Tekeli, İ. 2018. İzmir tarihikentmerkezindeplanlamasüreçleri.52–73.

UNISDR. 2009. UNISDR Terminology on Disaster Risk Reduction. Cenevre: United Nations.

Uzer von Busch, N. 2010.Kentselkültürmirasınayönelik risk azaltımı için bir yönetim modeli önerisi: İstanbul –Büyükada örneği (Doktoratezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Vatan, M. Ve Yaraşan, H. 2020. Disaster risk management of cultural heritage in urban areas: The case of Turkey. A+ Arch Design International Journal of Architecture and Design, 6(2): 115–136.

Waller, R. R. 1995. Risk Management Applied to Preventive Conservation. Preprints of the ICOM Committee for Conservation 10th Triennial Meeting, 1: 21–27.

Waller, R. R. 2003. Cultural Property Risk Analysis Model: Development and Application to Preventive Conservation at the Canadian Museum of Nature. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.

Wu, W., Gao, Z., Wang, H. C., Cao, Y. ve Yu, W. 2023. Spatial system construction and design strategies for sustainable fire-resistant ancient villages. Highlights in Science, Engineering and Technology, 52: 267–273.

Yung, D. T. 2008. Principles of Fire Risk Assessment in Buildings. West Sussex: John Wiley & Sons.

SOKRATİK DOĞURTMA YÖNTEMİ: SORU, DİYALOG VE BİLGİNİN KEŞFİ

THE SOCRATIC MAIEUTIC METHOD: QUESTIONING, DIALOGUE AND THE DISCOVERY OF KNOWLEDGE

Eylem AKDEMİR
Dr., Bağımsız Araştırmacı, Türkiye
ORCID ID: 0000-0001-7790-9050

ÖZET

Bu çalışma, Sokratik doğurtma yönteminde soru, diyalog ve bilginin keşfi arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Çalışmanın amacı, Sokratik sorgulamanın temellendirilmemiş kanaatlerin sınanmasından kişinin kendi akıl yürütmesiyle daha tutarlı düşüncelere yönelmesine uzanan işleyişini açıklamak ve bu sürecin epistemolojik ve etik boyutlarını ortaya koymaktır. İnceleme, Sokrates'in düşüncesine ilişkin bilgilerin farklı antik kaynaklar aracılığıyla aktarıldığını dikkate alarak, Platon'un *Menon*, *Euthyphron* ve *Lakhes* diyaloglarında sunulan sorgulama örnekleriyle sınırlandırılmaktadır. Çalışmada kavramsal analiz ve metin merkezli felsefi inceleme yöntemi kullanılmakta; *çürütme (ἔλεγχος - elenchos), düşünsel çıkmaz (ἀπορία* - aporia*)* ve *doğurtma (μαιευτική - maieutikē)* kavramları, sorgulama sürecindeki işlevleri bakımından değerlendirilmektedir. *Menon*'daki geometri problemi, muhatabın yanlış cevabının farkına vararak sorular aracılığıyla doğru ilişkiyi keşfetmesi açısından ele alınmaktadır. *Euthyphron*'daki dindarlık ve *Lakhes*'teki cesaret tartışmaları ise tanımların dayanaklarının sınanması, çelişkilerin görünür kılınması ve tekil örneklerden daha kapsamlı kavramsal açıklamalara yönelinmesi bakımından incelenmektedir. Çalışmanın temel tezi, Sokratik doğurtmanın bilgiyi hazır bir içerik olarak aktarmaktan ziyade, muhatabın kendi düşüncelerini açığa çıkarmasını, sınamasını ve yeniden düzenlemesini sağlayan etkin bir araştırma süreci olduğudur. Bu çerçevede çürütme, mevcut kanaatleri geçersiz kılan bir işlem olarak ve daha temellendirilmiş bir bilgi arayışına hazırlık sağlayan sorgulama olarak yorumlanmaktadır. *Aporia* ise araştırmanın başarısızlığını göstermekten çok, kişinin bilgisinin sınırlarını fark ederek yeniden düşünmeye başlamasını mümkün kılan bir dönüm noktasıdır. Soru düşünceyi harekete geçirirken diyalog, bu düşüncenin karşılıklı olarak sınanabileceği ortak zemini oluşturmaktadır. Sokratik sorgulamanın etik boyutu da adalet, erdem ve iyilik gibi kavramların araştırılmasının kişinin yaşam biçimini, değerlerini ve davranışlarını sorgulamasıyla bağlantısı üzerinden açıklanmaktadır. Çalışmanın katkısı, doğurtma yöntemini hem bir öğretim veya tartışma tekniği olarak hem de bilginin gerekçelendirilmesiyle kişinin kendisini sorgulamasını birleştiren felsefi bir pratik olarak değerlendirmesidir. Böylece soru, diyalog ve keşif arasındaki ilişkinin Sokratik yöntemin bütünlüğü içerisindeki anlamı ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sokrates, doğurtma, çürütme, diyalog, bilgi.

ABSTRACT

This study examines the relationship between questioning, dialogue, and the discovery of knowledge in the Socratic maieutic method. Its aim is to explain how Socratic inquiry proceeds from testing ungrounded opinions to guiding individuals towards more coherent thoughts through their own reasoning, and to reveal the epistemological and ethical dimensions of this process. Acknowledging that information about Socrates' thought is transmitted through different ancient sources, the inquiry is limited to the examples of questioning presented in Plato's *Meno*, *Euthyphro*, and *Laches*. The study employs conceptual analysis and text-centred philosophical inquiry; refutation (*elenchus*), intellectual impasse (*aporia*), and maieutics are evaluated in terms of their functions within the process of inquiry. The geometrical problem in the *Meno* is considered in terms of the interlocutor's recognition of his incorrect answer and discovery of the correct relationship through questions. The discussions of piety in the *Euthyphro* and courage in the *Laches* are examined with regard to testing the foundations of definitions, exposing contradictions, and moving from particular examples towards more comprehensive conceptual explanations. The central thesis is that Socratic maieutics constitutes an active process of inquiry that enables interlocutors to articulate, test, and revise their own thoughts rather than transmitting knowledge as ready-made content. Within this framework, refutation is interpreted not merely as a procedure that invalidates existing opinions, but as an inquiry that prepares the ground for a better-grounded pursuit of knowledge. *Aporia*, in turn, is a turning point that enables individuals to recognise the limits of their knowledge and begin thinking anew, rather than indicating the failure of inquiry. While questioning stimulates thought, dialogue provides the shared ground on which this thought can be mutually tested. The ethical dimension of Socratic inquiry is also explained through the connection between investigating concepts such as justice, virtue, and goodness and questioning one's way of life, values, and conduct. The study's contribution lies in interpreting the maieutic method not merely as a teaching or debating technique, but as a philosophical practice that unites the justification of knowledge with self-examination. Thus, the significance of the relationship between questioning, dialogue, and discovery is revealed within the Socratic method as a whole.

Keywords: Socrates, maieutics, refutation, dialogue, knowledge.

GİRİŞ

Bir düşüncenin doğru olduğuna inanmak ile onun doğruluğunu gerekçelendirebilmek arasındaki ayrım, felsefi araştırmanın temel hareket noktalarından biridir. İnsan, gündelik yaşamında benimsediği kavramları ve yargıları çoğu zaman bunların dayanaklarını incelemeden kullanır. Ancak adalet, cesaret veya dindarlık gibi bildik görünen bir kavramın tanımlanması istendiğinde, sahip olunan kesinlik yerini güçlüğe ve tereddüde bırakabilir. Sokratik sorgulama, bu güçlüğü düşünmenin önünde bir engel olarak görmek yerine araştırmanın başlangıcına dönüştürür (Cevizci, 2020). Bu nedenle Sokrates'in soruları, belirli

bir konu hakkında cevap elde etmeye çalışmanın ötesinde kişinin bildiğini düşündüğü şeyle kurduğu ilişkiyi sorgulanabilir hâle getirmeye yönelir.

Bu bildirinin konusu, Sokratik doğurtma yönteminde soru ve diyaloğun bilginin araştırılmasındaki işlevidir. İncelemenin temel problemi, mevcut kanaatlerin çürütülmesi ile daha temellendirilmiş bir düşünceye yönelme arasındaki ilişkinin nasıl anlaşılması gerektiğidir. Bir tanımın yetersizliğini göstermek, tek başına doğru tanıma ulaşmak anlamına gelmediğine göre, Sokratik sorgulamanın bilgi bakımından katkısı nerede ortaya çıkmaktadır? Özellikle kesin bir cevaba ulaşılamayan diyaloglarda düşünsel çıkmazın araştırmanın başarısızlığı mı, yoksa kişinin bilgi iddiasını yeniden değerlendirmesini sağlayan bir imkân mı olduğu sorusu önem kazanmaktadır. Böylece tartışmanın merkezine sorgulamanın sonucunun yanı sıra bu süreçte muhatabın düşünme biçiminde gerçekleşen değişim yerleştirilmektedir.

Çalışmanın amacı, çürütme (*elenchos*), düşünsel çıkmaz (*aporia*) ve doğurtma arasındaki bağlantıyı inceleyerek Sokratik sorgulamanın eleştirel ve araştırıcı işlevlerini açıklamaktır. Bu doğrultuda, kişinin kendi cevaplarındaki tutarsızlıkları fark etmesinin yeni bir araştırmaya hangi bakımdan zemin hazırladığı ve sorular aracılığıyla geliştirilen düşüncenin hazır bilgi aktarımından nasıl ayrıldığı ele alınacaktır. Ayrıca cesaret (ἀνδρεία – andreia) ve dindarlık (ὁσιότης - hosiotēs) gibi kavramların sorgulanmasının sadece tanımların doğruluğuyla sınırlı kalmayıp kişinin değerlerini ve davranışlarını değerlendirmesiyle nasıl ilişkilendiği araştırılacaktır. Böylelikle yöntemin epistemolojik boyutu ile etik yönelimi arasındaki bağın belirginleştirilmesi amaçlanmaktadır.

Bildiride kavramsal analiz ve metin merkezli felsefi inceleme yöntemi kullanılacaktır. Araştırma, Platon'un *Menon, Euthyphron* ve *Lakhes* diyaloglarındaki sorgulama örnekleriyle sınırlandırılacaktır. Bu metinlerde ileri sürülen tanımlar, tanımları sınayan sorular ve muhatapların başlangıçtaki bilgi iddialarında meydana gelen değişimler karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir. *Menon*'daki geometri sorgulaması ile *Euthyphron* ve *Lakhes*'teki kavramsal tartışmalar, aynı sonucu veren örnekler olarak değil, sorgulamanın farklı işlevlerini görünür kılan metinler olarak ele alınacaktır. Sokrates'in düşüncelerinin farklı antik kaynaklar aracılığıyla aktarılması nedeniyle çalışma, tarihsel Sokrates'in öğretisini bütünüyle yeniden kurma iddiası taşımamakta; seçilen Platon diyaloglarında sunulan felsefi sorgulama biçimine odaklanmaktadır.

Bildirinin özgün katkısı, doğurtmayı muhataba doğru cevabı buldurma tekniği üzerinden açıklamak yerine, bilgi iddiasının sınanması ve yeniden kurulması problemi çerçevesinde değerlendirmeyi önermesidir. Bu yaklaşımda çürütme, çıkmaz ve keşif, her diyalogda zorunlu olarak birbirini izleyen ve kesin bilgiyle tamamlanan aşamalar olarak kabul edilmeyecektir. Bunların kişinin düşüncelerini ifade etme, gerekçelendirme ve gözden geçirme sürecindeki ilişkileri araştırılacaktır. Çalışmaya yön veren temel sav, Sokratik yöntemin felsefi değerinin sadece ulaşılan cevapla sınırlı kalmayıp kişinin kendi kanaatlerine gerekçe aramasını ve bilgisinin sınırlarını sorgulamasını sağlayan düşünsel etkinlikte bulunduğudur.

1. SOKRATES VE FELSEFESİ

MÖ 469 yılında Atina'nın Alopeke kasabasında doğan Sokrates'in babası heykeltıraş Sophroniskos, annesi ise ebe Phainarete'dir. Ksanthippe ile evlenen ve üç çocuk sahibi olduğu aktarılan Sokrates, Atina yurttaşı olarak çeşitli askerî seferlere katılmış; Potidaia, Delion ve Amphipolis'te görev yapmıştır. Antik kaynaklarda basık burunlu, çıkık gözlü ve iri gövdeli olarak betimlenen filozof, fiziksel görünümünden çok düşünsel tutumu ve karakter özellikleriyle öne çıkar. Bu anlatılarda özellikle alçak gönüllülüğü, sabrı ve özdenetimi vurgulanır. İnsanlarla yürüttüğü sorgulayıcı diyaloglar ise onların bilgi iddialarını sınamalarına ve kendi bilgisizliklerinin farkına varmalarına imkân sağlayan felsefi bir etkinlik olarak değerlendirilebilir (Yakıt, 2017, s. 2).

Sokrates (MÖ 469-399), Antik Yunan düşüncesinin en önemli temsilcilerinden biri olup felsefi etkinliğini özellikle bilgi, erdem, ahlak ve iyi yaşamın imkânı gibi problemler etrafında şekillendirmiştir. Felsefeyi yalnızca teorik bir bilgi alanı olarak değerlendirmeyen Sokrates, onu insanın kendisini, düşüncelerini ve yaşam biçimini sorgulamasını sağlayan etkin bir araştırma süreci olarak ele almıştır. Bu doğrultuda felsefi düşüncesini yazılı ve sistematik eserler aracılığıyla ortaya koymak yerine, insanlarla gerçekleştirdiği karşılıklı konuşmalar ve sorgulamalar üzerinden geliştirmiştir (Başdemir, 2019).

Sokrates'in kendisi tarafından kaleme alınmış herhangi bir eser günümüze ulaşmadığından, onun yaşamı ve düşünceleri hakkındaki bilgiler farklı antik kaynaklara dayanmaktadır (Yakıt, 2017, s. 3; Su, 2022, s. 23). Bu kaynaklar arasında özellikle öğrencisi Platon'un diyalogları önemli bir yere sahip olmakla birlikte, Ksenophon'un eserleri ve Aristophanes'in anlatıları da Sokrates'in kişiliğinin ve düşünsel yaklaşımının anlaşılması bakımından dikkate değer bilgiler sunmaktadır. Bununla birlikte söz konusu kaynakların Sokrates'i farklı amaçlar ve bakış açıları doğrultusunda aktarmaları, tarihsel Sokrates'in düşüncelerinin kesin sınırlarla belirlenmesini güçleştirmektedir.

Sokrates'in felsefi yaklaşımının belirgin özelliklerinden biri, insanın kendisini ve sürdürdüğü yaşamı eleştirel bir sorgulamanın konusu hâline getirmesidir. Ona göre insanın sahip olduğu düşünceleri doğru kabul etmesi yeterli değildir; bu düşüncelerin hangi gerekçelere dayandığının araştırılması ve sorgulama karşısında tutarlı olup olmadıklarının sınanması gerekir. Bu nedenle Sokrates, muhataplarına hazır bilgiler ve kesin cevaplar sunmak yerine, art arda yönelttiği sorularla onların sahip oldukları kanaatlerin dayanaklarını gözden geçirmelerini sağlamaya çalışmıştır. Böylece kişi, başlangıçta doğru olduğundan emin olduğu düşüncelerindeki eksiklikleri veya çelişkileri kendisi fark ederek daha temellendirilmiş bir bilgi arayışına yönelmektedir. Sonraki dönemlerde Sokratik yöntem olarak adlandırılan bu yaklaşımda soru ve diyalog, yalnızca bir tartışma tekniği değil, aynı zamanda bilgiye ulaşmanın ve kişinin kendi düşüncesini sınamasının temel araçları hâline gelmiştir (Cevizci, 2010, s. 1417-1420).

Sokrates'in yaşamının sonu da onun felsefi kişiliğinin anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir. MÖ 399 yılında Atina'da yargılanan filozof, gençleri yozlaştırmak ve kentin kabul ettiği

tanrılara inanmamakla suçlanarak ölüm cezasına mahkûm edilmiştir (Cevizci, 2010, s. 1417). Hakkında verilen hükümden kaçma imkânı bulunmasına rağmen bu yolu tercih etmemiş ve mahkemenin kararını kabul etmiştir. Cezanın uygulanması sonucunda baldıran zehri içerek yaşamını yitiren Sokrates, düşünme ve sorgulamaya dayanan felsefi tutumuyla yalnızca kendi dönemini değil, kendisinden sonraki felsefe geleneğini de önemli ölçüde etkilemiştir.

2.SOKRATİK YÖNTEM

Sokratik yöntem, felsefi düşüncenin hazır cevaplardan ziyade soru ve diyalog aracılığıyla geliştirilmesine dayanan bir sorgulama biçimidir. Sokrates'in herhangi bir eser kaleme almamış olması nedeniyle bu yönteme ilişkin bilgiler büyük ölçüde Platon'un diyaloglarından hareketle elde edilmektedir. Bu diyaloglarda adalet, erdem, cesaret, güzellik ve dostluk gibi kavramlar doğrudan tanımlanmak yerine, karşılıklı konuşma içerisinde sorgulanmaktadır. Dolayısıyla Sokratik yöntemde asıl önemli olan belirli bir cevabın aktarılması değil, kişinin sahip olduğu cevapların sorgulanabilir hâle getirilmesidir. Bu bakımdan Sokratik yöntemin merkezinde soru yer almaktadır. Ancak burada soru, yalnızca bilinmeyen bir şeyin cevabını öğrenmek amacıyla kullanılan basit bir araç değildir. Soru, muhatabın ne bildiğini düşündüğünü ortaya çıkarmakta, bu bilginin dayanaklarını sınamakta ve düşüncedeki çelişkileri görünür hâle getirmektedir. Diyalog ise bu sorgulamanın gerçekleştiği düşünsel zemini oluşturmaktadır. Böylece bilgi, bir kişiden diğerine tek yönlü biçimde aktarılan hazır bir içerik olmaktan çıkarak karşılıklı sorgulama içerisinde araştırılan bir probleme dönüşmektedir. Sokratik sorgulamanın işleyişi genel olarak çürütme/ironi ve doğurtma olmak üzere birbirini tamamlayan iki aşama üzerinden açıklanabilir. İlk aşamada kişinin bildiğini düşündüğü şey sorgulanırken, ikinci aşamada sorgulama sonucunda daha sağlam bir bilgiye ulaşılması amaçlanmaktadır.

2.1. Çürütme-İroni (elenchos)

Sokratik yöntemin ilk aşamasını oluşturan *çürütme-İroni (elenchos)*, muhatabın sahip olduğu kanaatlerin sınanmasına dayanır. Sokrates, karşısındaki kişiye çoğunlukla onun bilgi sahibi olduğunu düşündüğü bir kavramın ne olduğunu sorarak diyaloğu başlatır. Bir politikacıya "Adalet nedir?" veya bir askere "Cesaret nedir?" şeklinde yöneltilebilecek bir soru, bu sorgulamanın başlangıç noktasını oluşturabilir. Muhatabın verdiği ilk cevap ise hiçbir zaman sorgulamanın sonu değildir. Aksine Sokrates, bu cevaptan hareketle yeni sorular yönelterek tanımın farklı durumlarda geçerli olup olmadığını sınar. Bu sorgulama ilerledikçe kişinin başlangıçta doğru kabul ettiği düşüncenin kendi içerisinde birtakım çelişkiler barındırdığı ortaya çıkabilir. Sokrates burada muhatabının karşısına doğrudan başka bir doğru koymaz; onun kendi öncüllerinden hareket ederek ulaştığı sonuçların başlangıçtaki iddiasıyla uyuşmadığını göstermeye çalışır (Overholser, 2019, p. 40). Böylece kişi, başkası tarafından yanlışlanmaktan ziyade, kendi cevapları aracılığıyla bilgisinin yetersizliğini fark eder. Çürütmenin ulaştığı bu durum, Sokratik yöntemin önemli bir dönüm noktasıdır. Çünkü kişi artık başlangıçta sahip olduğu kesinlik duygusunu sürdüremez. Bildiğini düşündüğü şeyin aslında yeterince temellendirilmediğini fark etmesi, onu bir tür aporia, yani düşünsel çıkmaz veya şaşkınlık

durumuyla karşı karşıya bırakır. Bununla birlikte bu çıkmaz, sorgulamanın başarısız olduğu anlamına gelmez. Aksine kişinin bilgisizliğinin farkına varması, araştırmanın başlayabilmesinin ön koşuludur. Bu nedenle Sokratik çürütmenin amacı muhatabı küçük düşürmek veya onunla alay etmek değil; temellendirilmemiş kanaatleri ortadan kaldırarak kişiyi yeniden düşünmeye yöneltmektir (Dylan, 2019, p. 1073). Sokratik sorgulama kavramların mantıksal olarak çözümlenmesiyle de sınırlı değildir. Adaletin, erdemin veya iyiliğin ne olduğu sorulduğunda aslında insanın nasıl yaşaması gerektiği de sorgulanmaktadır. Dolayısıyla Sokratik diyalog, teorik bilginin ötesinde kişinin kendi yaşamını, değerlerini ve davranışlarını incelemesini gerektiren etik bir boyut taşımaktadır. Kişinin "doğru" olarak kabul ettiği yaşam biçiminin dayanaklarını sorgulaması, Sokratik yöntemi aynı zamanda bir kendini sorgulama pratiği hâline getirmektedir.

2.2. Doğurtma (maieutikē)

Ancak Sokratik yöntem mevcut düşünceleri çürütmekten ibaret değildir. Çürütme, yöntemin ikinci aşaması olan doğurtmanın (maieutikē) hazırlığını oluşturur. Kişinin yanlış veya yetersiz bilgilerinden arındırılması, daha sağlam bir bilgi arayışının önünü açmaktadır. Böylece sorgulamanın yıkıcı görünen ilk aşamasını, yeniden düşünmeye ve keşfetmeye dayanan ikinci aşama takip eder. *"*maieutikē*"* kavramı, sözcük anlamı itibarıyla *ebelik* veya *doğurtma sanatı* anlamına gelmektedir. Sokrates'in kendisini bir ebe gibi konumlandırması, yöntemin niteliğini açıklayan önemli bir benzetmedir. Bir ebe çocuğu meydana getiren kişi değildir; onun dünyaya gelmesine yardımcı olur. Benzer biçimde Sokrates de bilgiyi muhatabının zihnine yerleştiren kişi değildir. Onun görevi, doğru sorular aracılığıyla kişinin düşüncesini açığa çıkarmasına yardımcı olmaktır. Bu nedenle Sokratik doğurtmada öğretme ile bilgi aktarma arasında önemli bir ayrım bulunmaktadır. Sokrates kendisini mutlak bilgiye sahip bir öğretmen olarak sunmak yerine, muhatabıyla birlikte araştıran ve sorular yönelten bir kişi konumuna yerleştirir. Cevabı doğrudan vermek yerine kişinin kendi cevaplarını üretmesini, bu cevapları sınamasını ve gerektiğinde yeniden düzenlemesini sağlar. Bilgiye ulaşma süreci böylece pasif bir öğrenmeden aktif bir düşünme faaliyetine dönüşür (Durhan, 2021, s. 87-88). Sokratik doğurtmanın temelinde, bilginin dışarıdan bütünüyle hazır biçimde verilmesinden ziyade kişinin kendi düşünsel etkinliği içerisinde açığa çıkarılması düşüncesi bulunmaktadır. Bu yönüyle doğurtma, soru sorma ile bilgi arasında doğrudan bir ilişki kurmaktadır. Soru, kişinin zihninde yeni bir düşünce meydana getirmekten çok, onun henüz açık biçimde ortaya koyamadığı düşünceleri görünür ve sorgulanabilir hâle getirmektedir. Sokratik yöntemde soru, diyalog ve bilgi bu nedenle birbirinden ayrı düşünülemez. Soru düşünceyi harekete geçirirken, diyalog düşüncenin sınanabileceği ortak zemini oluşturmakta; bilgi ise bu sorgulamanın sonunda hazır biçimde alınan değil, düşünsel olarak keşfedilen bir sonuç hâline gelmektedir.

Sonuç olarak Sokratik doğurtma yöntemi, sadece belirli kavramların tanımına ulaşmak için kullanılan bir tartışma tekniği değildir. Çürütme yoluyla kişinin temellendirilmemiş kanaatlerini sorgulamasını, doğurtma yoluyla ise daha tutarlı düşüncelere kendi akıl

yürütmesiyle ulaşmasını amaçlayan bütünlüklü bir felsefi yöntemdir. Bu süreçte Sokrates'in görevi doğru cevabı vermekten çok, doğru soruyu sormaktır. Bu nedenle Sokratik yöntemde hakikate ulaşmanın yolu, bilgiyi hazır olarak kabul etmekten değil; sormaktan, sorgulamaktan ve diyalog içerisinde yeniden düşünmekten geçmektedir.

3. ÖRNEKLER

ÖRNEK 1: Menon – Köle çocuk ve geometri problemi

Menon, Sokratik doğurtma yönteminin en açık örneklerinden biridir. Diyalogda Sokrates, Menon'un kölelerinden bir çocuğu yanına çağırır ve ona bir geometri problemi yöneltir. Amaç, belirli büyüklükteki bir karenin iki katı alana sahip yeni bir karenin kenarının nasıl bulunacağını göstermektir. Sokrates çocuğa çözümü doğrudan söylemez. Bunun yerine şekil üzerinde art arda sorular yöneltir. Çocuk başlangıçta yanlış cevaplar verir ve doğru cevabı bildiğini düşünür. Ancak Sokrates'in soruları ilerledikçe kendi cevabının yanlış olduğunu fark eder ve sonunda ne yapacağını bilemediği bir duruma, yani aporiaya ulaşır (Platon, 1942).

Bu nokta Sokratik yöntem açısından önemlidir. Çünkü çocuğun yanıldığını fark etmesi başarısızlık olarak değil, öğrenmenin başlangıcı olarak görülür. Sokrates sorgulamayı sürdürür ve çocuk sorulara verdiği cevaplardan hareketle doğru geometrik ilişkiye ulaşır. Sokrates bunu, bilgiyi çocuğa doğrudan öğretmediğinin, yalnızca sorular sorduğunun bir göstergesi olarak sunar (Menon, 1942). Bu örnek özellikle doğurtma yöntemi açısından önemlidir: bilgi hazır biçimde aktarılmaz; doğru sorular aracılığıyla muhatabın kendisinin sonuca ulaşması sağlanır.

ÖRNEK 2: Euthyphron - "Dindarlık nedir?" sorgulaması

Euthyphron diyaloğunda ise Sokrates, Euthyphron ile dindarlığın ne olduğu üzerine konuşur. Euthyphron, dindarlık konusunda bilgi sahibi olduğundan oldukça emindir. Sokrates ondan dindarlığın ne olduğunu tanımlamasını ister. Euthyphron çeşitli tanımlar ileri sürer. Örneğin dindar olanın tanrıların sevdiği şey olduğunu savunur. Sokrates ise bu tanımı yeni sorularla sınamaya başlar. Tanrılar arasında anlaşmazlıkların bulunabileceği kabul edilirse aynı eylemin bazı tanrılar tarafından sevilip bazıları tarafından sevilmemesi mümkündür. Bu durumda aynı şey hem dindar hem de dinsiz olarak değerlendirilebilecektir. Diyaloğun ilerleyen kısmında Sokrates'in meşhur problemi ortaya çıkar: Bir şey tanrılar tarafından sevildiği için mi dindardır, yoksa dindar olduğu için mi tanrılar tarafından sevilmektedir? (Platon, 2011).

Burada Sokratik yöntemin çürütme, yani elenkhos yönü açık biçimde görülmektedir. Sokrates doğrudan "Dindarlığın doğru tanımı şudur" demez. Euthyphron'un verdiği tanımları kabul eder gibi görünerek onların sonuçlarını sorgular ve ortaya çıkan çelişkileri gösterir. Böylece muhatabının başlangıçta sahip olduğu bilgi iddiasının sağlam olmadığı açığa çıkar.

ÖRNEK 3: Lakhes - "Cesaret nedir?" sorgulaması

Laches diyaloğu da Sokratik sorgulamanın oldukça açıklayıcı bir örneğini sunmaktadır. Burada tartışmanın temel konusu cesaretin ne olduğudur. Sokrates, savaş konusunda deneyimli olan Lakhes'ten cesareti tanımlamasını ister. Lakhes başlangıçta cesareti, savaş sırasında kişinin bulunduğu yeri terk etmeyip düşmana karşı direnmesi şeklinde açıklar. Sokrates ise bu tanımın

bütün cesaret örneklerini kapsayıp kapsamadığını sorgular. Çünkü kimi durumlarda geri çekilmek de akıllıca ve cesurca bir davranış olabilir. Ayrıca cesaret yalnızca savaş alanında ortaya çıkmaz; hastalık, yoksulluk, tehlike veya başka güçlükler karşısında da insan cesaret gösterebilir. Böylece Lakhes'in ilk tanımının cesaretin kendisini değil, yalnızca cesur davranışın belirli bir örneğini açıkladığı anlaşılır (Platon, 1997). Bunun üzerine yeni tanımlar geliştirilir ve onlar da Sokrates'in sorularıyla sınanır.

Bu örnekte yöntemin önemli bir özelliği ortaya çıkmaktadır: Sokrates tek tek örneklerle yetinmez, farklı durumların tamamında geçerli olabilecek kavramsal bir tanım arar. Muhatabının ilk bakışta doğru görünen cevabını sorularla sınayarak düşünceyi giderek daha kapsamlı ve tutarlı hâle getirmeye çalışır.

SONUÇ

Bu çalışmada Sokratik doğurtma yönteminin, soru ve diyalog aracılığıyla kişinin kendi düşüncelerini açığa çıkarmasını, sınamasını ve yeniden değerlendirmesini sağlayan bir felsefi araştırma biçimi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İncelenen örnekler, sorgulamanın temel işlevinin muhataba hazır bir cevap sunmak değil, onun bilgi iddiasının dayanaklarını görünür hâle getirmek olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede bilginin keşfi, kişinin bir sonuca ulaşmasından ziyade başlangıçta doğru kabul ettiği düşüncenin neden yetersiz olduğunu fark etmesini içermektedir.

Araştırmanın temel sonuçlarından biri, çürütmenin (*elenkhos*) Sokratik yöntemde araştırmayı hazırlayan bir işlev taşımasıdır. Muhatabın kendi cevaplarından hareketle ortaya çıkan çelişkiler, sahip olduğu kanaatlerin yeterince temellendirilmediğini göstermekte ve yeniden düşünme ihtiyacını doğurmaktadır. Bu nedenle düşünsel çıkmaz (*aporia*), bir tek cevap verememe durumu olarak değerlendirilemez. Kişinin bildiğini düşündüğü şeyin sınırlarını fark etmesi, sorgulamanın sürdürülmesini mümkün kılan bir dönüm noktasıdır. Bununla birlikte bu farkındalık, tek başına doğru bilgiye ulaşıldığı anlamına gelmemekte; daha dikkatli ve gerekçelendirilmiş bir araştırmanın zeminini oluşturmaktadır.

İncelenen diyaloglar, bu sürecin farklı yönlerini ortaya koymaktadır. *Menon*'daki geometri problemi, muhatabın yanlış cevabını fark ettikten sonra sorular yardımıyla doğru geometrik ilişkiyi keşfedebildiğini göstermektedir. *Euthyphron*'daki dindarlık tartışması, bir kavram hakkında güçlü bir kanaate sahip olmanın o kavramı tutarlı biçimde açıklamak için yeterli olmadığını açığa çıkarmaktadır. *Lakhes*'teki cesaret sorgulaması ise belirli bir davranış örneği ile kavramın bütününü açıklayan bir tanım arasındaki ayrımı belirginleştirmektedir. Böylece Sokratik soruların hem cevapların tutarlılığını hem de açıklamaların kapsamını sınadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu örnekler, sorgulamanın katkısının her durumda kesin bir tanımla sonuçlanmasına bağlı olmadığını da göstermektedir. Çalışmanın bir diğer sonucu, soru ile diyaloğun bilgi araştırmasında birbirini tamamlayan işlevlere sahip olmasıdır. Soru, düşüncenin örtük varsayımlarını ve gerekçelerini açığa çıkarırken diyalog, bunların karşılıklı olarak sınanmasını sağlamaktadır. Muhatap bu süreçte sadece cevap veren kişi değildir; kendi

düşüncesini değerlendiren ve gerektiğinde değiştiren etkin bir katılımcıdır. Doğurtmanın ayırt edici yönü de kişinin düşünsel etkinliğini araştırmanın merkezine yerleştirmesidir.

Son olarak Sokratik sorgulamanın epistemolojik ve etik boyutlarının birbiriyle bağlantılı olduğu görülmektedir. Cesaret ve dindarlık gibi kavramların araştırılması, kişinin hem ne bildiğini hem de hangi değerlere dayanarak davrandığını sorgulamasını gerektirmektedir. Bu bakımdan doğurtma yöntemi, bilginin gerekçelendirilmesi ile kişinin kendisini değerlendirmesini bir araya getiren bir felsefi pratiktir. İncelenen metinler çerçevesinde ulaşılan temel sonuç, Sokratik yöntemin değerinin doğru cevabın bulunması kadar, kişinin kanaatlerini sorgulamaya açık hâle gelmesinde ve kendi düşüncelerinin sorumluluğunu üstlenmesinde de bulunduğudur.

KAYNAKLAR

Başdemir, H. Y., 2019. "İlkçağ Felsefesi/İnsan Üzerine Felsefe". *Felsefe Tarihi* İçinde. ss. 117-133. Ed: Celal Türer. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları.

Cevizci, A., 2020. *Bilgi Felsefesi.* Say Yayınları.

Cevizci, A., 2010. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. Paradigma Yayıncılık.

Durhan, G., 2021. "Eleştirel Düşünme: Bir Sokratik Sorgulama Metodolojisi". *Temaşa Felsefe Dergisi* 15: 86-97.

Platon, 1942. *Menon*. çev. Adnan Cemgil. Maarif Matbaası.

Platon, 1997. *Lakhes.*Çev. N. Şazi Kösemihal. Ankara: MEB Yayınları.

Platon, 2011. *Euthyphron.* Çev. Güvenç Şar. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Su, M., 2022. "Sokratik Yöntem ile Din Eğitiminde Kavram Öğretimi", *Bitlis İslamiyat Dergisi*, 4(1): 22-37.

Yakıt, İ., 2017. "Sokrates'in Maieutikê (Bilgi Doğurtma) Yöntemi ve Türk-İslam Dünyasındaki Etkisi". Erişim: https://www.ismailyakit.com/upload/39/catalog/files/624b16c0ef7b5.pdf Erişim Tarihi: 15.10.2026.

Futter D., 2019. "The Socratic fallacy undone", *British Journal for the History of Philosophy*, 27(6): 1071- 1091.

Overholser, J., 2019. *The Socratic Method of Psychotherapy*, New York: Columbia University Press.

MAĞARANIN GÖLGESİNDEN HAKİKATİN BİLGİSİNE: PLATON VE ARİSTOTELES'İN BİLGİ ANLAYIŞLARINDA MAĞARA İNSANININ ZİNCİRLERİNDEN EPİSTEMOLOJİK ÖZGÜRLEŞMESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

FROM THE SHADOW OF THE CAVE TO THE KNOWLEDGE OF TRUTH: AN INQUIRY İNTO THE EPISTEMOLOGICAL LIBERATION OF THE CAVE-DWELLER FROM HIS CHAINS IN PLATO'S AND ARISTOTLE'S CONCEPTIONS OF KNOWLEDGE

Eylem AKDEMİR
Dr., Bağımsız Araştırmacı
ORCID NO: 0000-0001-7790-9050

ÖZET

Hakikatin bilgisine ulaşmak, Platon ve Aristoteles'in bilgi anlayışlarında farklı epistemolojik yollar üzerinden ele alınmaktadır. Bu çalışma, Platon'un *Devlet* adlı eserinde yer alan *Mağara Alegorisi*'nde zincire vurulmuş insan figürünü epistemolojik özgürleşmenin bir simgesi olarak karşılaştırmalı biçimde incelemeyi ve bu özgürleşmenin Aristoteles'in bilgi anlayışı çerçevesinde nasıl yeniden yorumlanabileceğini araştırmayı amaçlamaktadır. Her iki filozofun birincil metinlerinden hareket eden çalışmada kavramsal analiz ve karşılaştırmalı felsefi inceleme yöntemi kullanılmaktadır. İncelemenin odağını, insanın görünüşlerle sınırlı kavrayışından hakikatin bilgisine yönelmesi ve bu yönelişin iki farklı bilgi anlayışındaki karşılıkları oluşturmaktadır. Platon'da zincirlerden kurtuluş, diyalektik düşünme aracılığıyla *sanı (doxa)*'dan *bilgi (episteme)*'ye ve duyulur dünyadan İdealara doğru gerçekleşen düşünsel bir yükselişi ifade etmektedir. Bu bağlamda mağaradan çıkış, insanın başlangıçta hakikat olarak kabul ettiği görünüşleri aşarak bilgisinin dayanaklarını yeniden değerlendirmesini simgelemektedir. Aristoteles'te ise bu özgürleşme, algı, bellek ve deneyimden tümellerin ve nedenlerin bilgisine doğru ilerleyen epistemolojik süreç üzerinden yorumlanmaktadır. Böylece iki filozofun hakikate ulaşma yolları, bilgi edinmenin başlangıç noktaları ve yöneldiği nesneler bakımından karşılaştırılmaktadır. Çalışma, mağaradan kurtuluş düşüncesini sadece Platoncu epistemolojiyle sınırlandırmak yerine, Aristoteles'in bilgiye ilişkin açıklamaları doğrultusunda yeniden ele alarak iki filozof arasında özgün bir karşılaştırma çerçevesi kurmaktadır. Burada zincire vurulmuş insan figürü, farklı epistemolojik yaklaşımların hakikate yönelişini değerlendirmeye olanak sağlayan bir yorumlama odağı olarak kullanılmaktadır. Çalışmanın temel savı, farklı ontolojik ve epistemolojik kabullerine rağmen her iki filozofun da hakikate ulaşmayı salt görünüşlerin, alışkanlıkların ve sorgulanmamış varsayımların aşılmasını gerektiren bir epistemolojik özgürleşme biçimi olarak kavradığıdır. Bu ortaklık, filozofların bilgi anlayışları arasındaki ayrımları ortadan kaldırmadan, özgürleşmenin her birinde hangi

düşünsel süreçler aracılığıyla gerçekleştiğini tartışmaya açmaktadır. Bu yaklaşım, *"epistemolojik özgürleşme"* kavramı aracılığıyla Platon ve Aristoteles karşılaştırmalarına yeni bir yorumlama perspektifi sunmayı ve hakikatin bilgisine ulaşmanın özgürleştirici anlamını iki filozofun kendine özgü epistemolojik çerçeveleri içerisinde değerlendirmeyi hedeflemektedir.
Anahtar Kelimeler: Mağara Alegorisi, bilgi, hakikat, zincir.

ABSTRACT

Attaining knowledge of truth follows different epistemological paths in Plato's and Aristotle's accounts of knowledge. This study comparatively examines the chained human figure in the *Allegory of the Cave* in Plato's *Republic* as a symbol of epistemological liberation and investigates its reinterpretation within Aristotle's epistemology. Drawing on both philosophers' primary texts, it employs conceptual analysis and comparative philosophical inquiry. It focuses on the movement from understanding confined to appearances towards knowledge of truth and its counterparts in both epistemologies. For Plato, liberation from chains signifies an intellectual ascent through dialectical thinking from *opinion (doxa)* to *knowledge (episteme)* and from the sensible world to the Forms. Leaving the cave thus symbolises transcending appearances initially accepted as truth and reassessing the foundations of knowledge. For Aristotle, this liberation is interpreted through the epistemological progression from perception, memory, and experience to knowledge of universals and causes. Their paths to truth are thus compared regarding the starting points and objects of knowledge acquisition. Reconsidering liberation from the cave through Aristotle's account of knowledge, rather than restricting it to Platonic epistemology, the study establishes an original comparative framework. The chained human figure serves as an interpretative focus for assessing how different epistemological approaches orient themselves towards truth. The central argument is that, despite different ontological and epistemological commitments, both philosophers conceive attaining truth as epistemological liberation requiring the transcendence of mere appearances, habits, and unquestioned assumptions. Without erasing differences between their epistemologies, this commonality opens discussion of the intellectual processes through which liberation occurs in each. Through *"epistemological liberation,"* this approach aims to offer a new interpretative perspective on Plato-Aristotle comparisons and assess the liberating significance of attaining knowledge of truth within their distinctive epistemological frameworks.
Keywords: Allegory of the Cave, knowledge, truth, chain.

GİRİŞ

İnsanın hakikate nasıl ulaşabileceği ve görünüşlerin sınırlılığından nasıl kurtulabileceği, Antik Yunan felsefesinin temel problemleri arasında yer almaktadır. Bu problem, hem bilginin kaynağını ve sınırlarını hem de insanın içinde bulunduğu epistemik koşulları aşabilme imkânını ilgilendirmektedir. Platon'un *Devlet* adlı eserinde anlattığı *Mağara Alegorisi*, söz konusu

arayışın en etkili anlatımlarından biridir. Alegoride çocukluklarından itibaren zincire vurulan insanlar, karşılarındaki duvara yansıyan gölgeleri gerçekliğin kendisi olarak kabul etmektedir (Platon, 2014). Mağaradaki tutsaklık, insanın hem fiziksel olarak sınırlandırılmasını hem de sanılara, alışkanlıklara ve sorgulanmamış kabullere bağlı kalmasını temsil etmektedir. Bu nedenle zincirlerden kurtuluş, bedensel bir serbest kalıştan çok, görünüşlerden hakikatin bilgisine yönelen epistemolojik bir dönüşüm anlamı taşımaktadır. Aristoteles ise hakikate ulaşmayı duyulur dünyanın bütünüyle terk edilmesine bağlamaz. Ona göre bütün insanlar doğal olarak bilmek ister ve bilginin ilk aşamasını duyum oluşturur (Aristoteles, 1996). Duyumların hafızada korunması hatırayı, aynı şeye ilişkin hatıraların birikmesi deneyimi, deneyimlerin akıl tarafından düzenlenmesi ise tümel kavrayışı meydana getirir. Bilmek sadece bir şeyin var olduğunu görmek değil, onun niçin öyle olduğunu ve hangi nedenlere bağlı olarak meydana geldiğini açıklayabilmektir. Bu nedenle Aristotelesçi açıdan mağara insanını tutsak eden unsur, duyuların kendisinin yanısıra insanın duyularla elde ettiği görünüşlerin nedenlerini araştırmadan onlarla yetinmesidir. Zincirlerden kurtuluş da duyulur dünyadan uzaklaşmak yerine, duyumdan deneyime, deneyimden tümele ve nihayet nedenlerin bilgisine ilerlemekle mümkün hâle gelmektedir (Aristoteles, 1996, s. 980a-982a).

Bu çalışmanın temel amacı, Platon ve Aristoteles'in bilgi anlayışlarını zincire vurulmuş mağara insanının epistemolojik kurtuluşu sorunu etrafında karşılaştırmaktır. Bu doğrultuda zincir, gölge, mağara, duyum, sanı, deneyim, diyalektik, neden ve hakikat kavramlarının iki filozofun düşüncesinde üstlendiği işlevler ele alınmaktadır. Platon açısından mağaradan çıkışın neden duyulur görünüşlerden idealara doğru bir yükselişi ifade ettiği; Aristoteles açısından ise aynı kurtuluş sorununun neden duyusal deneyimden hareketle varlıkların nedenlerini ve tümel ilkelerini kavrama süreci olarak yorumlanabileceği açıklanmaktadır. Böylece iki filozof arasındaki farklılık, duyular ile akıl arasındaki karşıtlık üzerinden ve bilginin insanı hangi anlamda özgürleştirdiği sorusu üzerinden değerlendirilmektedir. Çalışmada nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde kavramsal çözümleme, metin yorumlama ve karşılaştırma yöntemlerinden yararlanılmıştır. Platon'un bilgi görüşü başta *Devlet*, *Menon*, *Phaidon* ve *Theaitetos* diyalogları; Aristoteles'in bilgi anlayışı ise ağırlıklı olarak *Metafizik* ve *İkinci Çözümlemeler*'de ortaya konulan görüşler üzerinden incelenmiştir. Öncelikle her iki filozofun bilgi anlayışının temel kavramları kendi düşünsel bütünlükleri içerisinde açıklanmış, ardından bu kavramlar mağara insanının zincirlerinden kurtuluşu problemi çevresinde karşılaştırılmıştır. Aristoteles'te Platon'un Mağara Alegorisi'ne doğrudan karşılık gelen bir anlatı bulunmadığından, alegorinin Aristotelesçi bilgi anlayışı bakımından değerlendirilmesi yorumlayıcı ve karşılaştırmalı bir okuma olarak gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın kapsamı, Platon ve Aristoteles'in bütün felsefi sistemlerini karşılaştırmakla sınırlandırılmamıştır. Filozofların ahlak, siyaset, ruh ve eğitim anlayışlarına, sadece bilgi ile epistemolojik kurtuluş arasındaki ilişkinin açıklanmasına katkıda bulundukları ölçüde yer verilmiştir. Benzer şekilde Platon'un idealar öğretisine ve Aristoteles'in metafiziğine ilişkin

tartışmalar, çalışmanın temel problemiyle bağlantılı yönleriyle ele alınmıştır. Aristoteles'in *Mağara Alegorisi* hakkında doğrudan bir değerlendirmede bulunmamış olması da çalışmanın başlıca sınırlılığını oluşturmaktadır. Bu nedenle Aristoteles'e ilişkin açıklamalar, alegorinin ona ait olduğu veya onun tarafından yorumlandığı iddiasını değil, Aristoteles'in epistemolojisinin mağara insanının kurtuluşu problemine uygulanabileceği düşüncesini taşımaktadır. Çalışmanın özgün katkısı, *Mağara Alegorisi*'ni Platon'un idealar öğretisinin bir temsili olarak değerlendirmek yerine, Platon ve Aristoteles'in bilgi anlayışlarının karşılaştırılabileceği ortak bir problem alanına dönüştürmesidir. Bu çerçevede Platon'da kurtuluşun ruhun görünüşlerden idealara yönelmesiyle, Aristoteles'te ise insanın duyusal verileri işleyerek nedenlerin ve ilkelerin bilgisine ulaşmasıyla gerçekleştiği ileri sürülmektedir. Her iki filozof da insanın görünüşlerle ve sorgulanmamış kanaatlerle yetinmesini reddetmekte; fakat Platon hakikate ulaşmayı mağaradan dışarıya doğru bir yükseliş, Aristoteles ise duyulur gerçekliğin içine doğru nedensel bir derinleşme olarak temellendirmektedir. Böylece mağara insanının zincirlerinden epistemolojik kurtuluşu, biri hatırlama ve diyalektiğe, diğeri duyum, deneyim ve neden bilgisine dayanan iki farklı hakikat yolu üzerinden anlam kazanmaktadır.

1. PLATON'DA SANI'DAN BİLGİYE YÜKSELİŞ: MAĞARA ALEGORİSİ VE ZİNCİRLERDEN KURTULUŞ

Antik çağın en önemli düşünürlerinden kabul edilen ve "Mîlattan önce 427 yılında Atina'da doğan Platon, Atinalı aristokrat bir ailenin çocuğudur. İyi bir eğitim almış olan Platon'un asıl ismi Aristokles olmasına rağmen, geniş omuzları nedeniyle kendisine 'geniş omuzlu' anlamındaki Platon lakabıyla hitap edilmiş, felsefe tarihinde de bu isimle tanınmıştır. Platon aristokrat bir aileden gelmiş olmanın verdiği imkânlarla, döneminde soylu ailelerin çocuklarının aldığı eğitimi almıştır." (Özturan, 2019a, s. 135). Çeşitli yerlerde, örneğin Mısır ve Sicilya'da bulunmuş, daha sonra tekrar Atina'ya dönmüş ve buraya yaklaşık 1000 km uzaklıkta bir yerde başında "Geometri bilmeyen girmez" yazdırdığı Akademiayı kurmuş, ölümünden önce ise bu okulu yeğeni Speusippos'a bırakmış ve daha sonra 347 yılında ölmüştür. İslam dünyasında çoğunlukla Eflâtun olarak anılmaktadır. (Özturan, 2019a, s. 136).

Platon'un bilgi anlayışının temelinde *"İdealar Öğretisi"* yer almaktadır. Bu öğreti, duyularla algılanan görünüşler ile yalnızca akıl yoluyla kavranabilen *idea (ἰδέα / εἶδος - idea / eidos)*'lar arasında yapılan ontolojik ayrıma dayanır. Buna göre gerçek *bilgi (ἐπιστήμη - epistēmē)*, sürekli değişen duyulur varlıklara değil; değişmeyen, kendisiyle özdeş ve akılla kavranabilir olan idealara yönelir. Platon'un epistemolojisi bu bakımdan onun *varlık (οὐσία - Ousia)* anlayışından bağımsız değildir. Varlık alanları arasında kurulan hiyerarşi, bunlara karşılık gelen bilgi düzeylerinin de hiyerarşik biçimde ele alınmasını gerektirir. Platon'un bilgi görüşünü eserlerinde tek bir sistem içerisinde ve bütünüyle açıklanmış olarak bulmak güçtür. *Theaitetos* diyaloğu doğrudan bilgi sorununa ayrılmış olmakla birlikte burada bilginin kesin bir tanımına ulaşılmaz; daha çok algının, doğru sanının ve açıklamaya dayanan doğru sanının bilgi olup olamayacağı sorgulanır (Platon, 1996). Platon'un bilgi anlayışının daha belirgin hâle geldiği

eser ise *Devlet*'tir. Bu eserde bilgi, varlık alanlarının hiyerarşisine karşılık gelecek biçimde ele alınır. Platon, sonraki dönemlerinde bilgiyi olumlu bir tanımla sınırlandırmak yerine, bilgi olduğu ileri sürülen bazı kavrayışların içerdiği güçlükleri ortaya çıkarmaya ve yanlış bilgi türlerini çürütmeye yönelmiştir (Cevizci, 2020, s. 60-61; Ülger, 2007, s. 192-193; Copleston, 1998, s. 22).

Bilginin ne olduğu sorusu, felsefe tarihinde *"Theaitetos sorunu"* olarak da adlandırılmaktadır. Bunun nedeni, Platon'un bu sorunu *Theaitetos* diyaloğunda açık biçimde ortaya koyarak tartışmanın temel sınırlarını belirlemiş olmasıdır (Aydın, 2024, s. 134; Chisholm, 1989, s. 90). Ancak Platon'un farklı diyaloglarında bilgi meselesinin birbirini tamamlayan çeşitli yönleri ele alınır. *Menon*'da bilgi, nedenlerin açıklanmasıyla temellendirilmiş doğru sanı biçiminde tanımlanırken bu tanım idealar öğretisiyle doğrudan ilişkilendirilmez (Platon, 1942). *Phaidon*'da ise neden kavramı idealarla bağlantılı olarak incelenmesine rağmen ideaların epistemolojik işlevi ayrıntılı biçimde açıklanmaz (Platon, 2019). İdealar ile bilgi arasındaki ilişki, özellikle *Devlet*'in V, VI ve VII. kitaplarında belirginleşir. V. kitapta *bilgi (episteme)* ile *sanı (doksa)* birbirinden ayrılırken VI ve VII. kitaplarda *Güneş, Bölünmüş Çizgi* ve *Mağara* benzetmeleri aracılığıyla farklı kavrayış düzeyleri açıklanır. Platon'un *Devlet*'te yaptığı temel ayrıma göre bilginin konusu idealar, sanının konusu ise duyulur dünyadır. Bununla birlikte bu ayrımın nasıl yorumlanması gerektiği konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Tartışma, Platon'un bilgi ile sanıyı birbirinden nesnelerine göre mi yoksa içeriklerine göre mi ayırdığı noktasında yoğunlaşmaktadır. Aynı şekilde Platoncu bilginin önermesel bir yapı taşıyıp taşımadığı veya doğrudan tanımaya ve kavramaya dayanan bir bilgi modeli olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği de tartışmalıdır (Fine, 1990; Gonzalez, 1996; Öztürk, 2014, s. 15; Platon, 2014). Bununla birlikte Platon'un bilgi anlayışında değişmeyen varlık ile kesin bilgi arasında güçlü bir ilişkinin bulunduğu açıktır. Kısacası ona göre "kesin ve mutlak bilgi mümkündür. Bu bilgi ideaların bilgisi olup, idealar, zaman ve mekân içinde bulunan somut, tekil nesnelerden ayrı olarak, kendilerine ait bir soyut varlıklar evreninde var olurlar." (Cevizci, 2020, s. 91).

Platon'a göre bilginin konusu var olandır; var olmayan hakkında bilgi ortaya konulamaz (Platon, 2014, s. 477a). Bunun yanında hem varlıktan hem de yokluktan pay aldığı söylenebilecek ara nesneler bulunmaktadır. İmgeler, doğal nesneler, canlılar ve insanların meydana getirdiği şeyler bu grupta yer alır. Değişime açık olan bu varlıklara ilişkin kavrayış, bilgi ile bilgisizlik arasında bulunan sanı düzeyindedir (Platon, 2014, s. 477c-e). Bilginin konusu varlığın kendisi iken sanı görünüşlere yönelir. Bu nedenle sanının kavradığı şey ile kesin bilginin kavradığı şey aynı değildir. Sanı ne tam anlamıyla bilgi ne de bütünüyle bilgisizliktir (Platon, 2014, s. 478c). Bununla birlikte doğru sanı ile bilgi, insanı doğruya yöneltebilen iki ayrı kavrayış biçimidir (Platon, 1942, s. 99a). Platon'un bilgi ile sanı arasında yaptığı ayrım, onun değişme konusundaki yaklaşımıyla yakından bağlantılıdır. Maddi varlıklar sürekli değiştikleri ve bozuldukları için duyulara konu olur. Buna karşılık değişmeyen ve

kusursuz olan, maddi değil düşünsel bir niteliğe sahiptir ve yalnızca akıl tarafından kavranabilir. Bu nedenle düşünme, algıdan daha üstün ve güvenilir kabul edilir. Duyular insana görünüşler hakkında sanı sağlarken düşünme, değişmeyen varlığa ilişkin bilgiye, yani *episteme*ye ulaşılmasını mümkün kılar (Güzel, 2003a, s. 107).

Platon, *Theaitetos* diyaloğunda bilginin ne olabileceğine ilişkin üç farklı savı inceler. Bunlardan ilki bilginin algı (*aisthesis*), ikincisi doğru sanı (*alethes doksa*), üçüncüsü ise açıklamayla temellendirilmiş doğru sanı (*alethes doksa meta logou*) olduğudur. Ancak sürekli değişen duyu nesnelerine ilişkin kesin bilgi mümkün değildir. Bilgi, doğrudan duyular aracılığıyla değil, duyuların sunduğu veriler üzerinde düşünülmesiyle elde edilebilir; çünkü varlığa ve doğruluğa ancak düşünme alanında ulaşılır (Platon, 1996, s. 186d). Duyu verilerini bir araya getirerek nesnelerde ortak olan özellikleri kavrayan yeti *ruh (ψυχή - psychē)* 'tur. Ruhun düşünme yoluyla ulaştığı ortak özellikler, tek tek nesnelerin algılanmasından bağımsız bir geçerliliğe sahiptir. Duyular varlığın kendisini kavrayamadıkları ve doğruluğu güvence altına alamadıkları için bilgi olarak kabul edilemez. Böylece bilginin algı olduğu yönündeki ilk sav reddedilir. Bilginin algı olmadığı sonucuna ulaşıldığında onun doğru sanıyla özdeş olup olamayacağı sorunu ortaya çıkar. Platon, düşünmeyi ruhun ele aldığı konular hakkında kendi kendisiyle yürüttüğü bir konuşma olarak açıklar. Bu süreçte ruh kendisine sorular sorar ve bunlara olumlu ya da olumsuz karşılıklar verir. Ruh bir karara ulaşıp kendi içinde uzlaşma sağladığında ve tereddütten kurtulduğunda bir sanıya sahip olur. Bu anlamda sanı, dile getirilmiş bir yargıdır (Platon, 1996, s. 189e-190a). Bununla birlikte doğru bir yargıya ulaşmak, tek başına bilgi sahibi olmak anlamına gelmez. Doğru sanının kalıcı ve gerekçelendirilmiş hâle gelmesi gerekir. Platon, doğru sanı ile bilgi arasındaki farkı *Menon* diyaloğunda Daidalos'un heykelleri üzerinden açıklar. Bir yere bağlanmayan bu heykellerin kaçıp gideceği düşünülür. Doğru sanılar da insana belirli bir süre boyunca yarar sağlamakla birlikte temellendirilmediklerinde kalıcı olmaz ve zamanla zihinden uzaklaşır. Doğru sanı, nedenlerin bilgisiyle bağlandığında bilgiye dönüşür ve sağlamlık kazanır. Dolayısıyla bilgiyi doğru sanıdan ayıran temel unsur, onun bir neden veya açıklamayla temellendirilmiş olmasıdır (Platon, 1942, s. 97e-98a). Böylece Platon açısından yalnızca doğru bir sonuca ulaşmak yeterli değildir; bu sonucun neden doğru olduğunun da ortaya konulması gerekir.

Platon'un bilgi anlayışında öne çıkan diğer bir unsur, öğrenmenin *anımsama (ἀνάμνησις - anamnēsis)* olduğu düşüncesidir. Anamnesis kuramına göre öğrenme, ruhun daha önce kavramış olduğu hakikatleri yeniden hatırlamasıdır. Ruh ölümsüz olduğu ve dünyaya gelmeden önce ideaları kavradığı için insanın öğrenme süreci bütünüyle yeni bir bilginin edinilmesinden çok, ruhta örtük biçimde bulunan bilginin açığa çıkarılmasıdır. Bu bakımdan anamnesis, Platon'un "Nasıl biliyoruz?" sorusuna verdiği temel cevaplardan biridir (Platon, 1942; Platon, 2019). Diyalektik ise varlığı kavramsal bakımdan inceleyerek ilkelerin özüne ulaşmayı ve bilimsel bilgiyi geliştirmeyi sağlayan yöntemdir. Anımsama ve diyalektik birlikte düşünüldüğünde Platon'un, bilginin insan açısından ulaşılabilir olduğunu kabul ettiği

anlaşılmaktadır (Aydın, 2024, s. 129). *Menon* diyaloğunda *erdem (ἀρετή - aretē)'*in öğretilip öğretilemeyeceği tartışılırken öğrenmenin anımsama olduğu görüşü de temellendirilmeye çalışılır. Platon'a göre ölümsüz ruh birçok kez dünyaya gelmiş, hem yeryüzünde hem de Hades'te var olanları görmüş ve öğrenmiştir. Doğanın bütün parçaları birbiriyle bağlantılı olduğu için ruh, tek bir şeyi hatırlamakla diğer hakikatlere de ulaşabilir. Bu nedenle araştırma ve öğrenme, anımsamadan başka bir şey değildir (Platon, 1942, s. 81c-e). Platon benzer bir görüşü *Phaidon*'da da dile getirir. İnsanların uygun biçimde sorgulandıklarında bazı hakikatlere kendiliğinden ulaşabilmeleri, onlarda önceden bulunan bir bilginin veya kavrayış yeteneğinin göstergesi olarak değerlendirilir (Platon, 2019, s. 72e-73a). Anımsama öğretisinin en bilinen örneği, *Menon*'da Sokrates'in herhangi bir matematik eğitimi almamış köleye geometri problemi çözdürmesidir. Sokrates problemi doğrudan açıklamak yerine, uygun sorular sorarak kölenin doğru sonuca kendisinin ulaşmasını sağlar. Böylece bilgi dışarıdan hazır biçimde aktarılmaz; kişinin ruhunda örtük olarak bulunan kavrayış, sorgulama aracılığıyla açığa çıkarılır (Güzel, 2003a, s. 108; Platon, 1942). Sokrates'in doğurtma yöntemi olarak bilinen bu yaklaşımında öğretmenin görevi, bilgiyi doğrudan vermek değil, doğru sorular aracılığıyla kişinin hakikati kendisinin kavramasına yardımcı olmaktır.

Platon'un bilgi anlayışı teorik bir epistemolojinin yanı sıra insanın ahlaki ve siyasal yaşamıyla da doğrudan ilişkilidir. Platoncu düşüncenin temelinde, evrendeki her varlığın kendisine özgü yetkinliğini eğitim yoluyla geliştirmesi gerektiği düşüncesi bulunmaktadır. Varlıklar içerisinde özel bir yere sahip olan insanın kendi yetkinliğini gerçekleştirmesini engelleyen alışkanlıklar ve toplumsal koşullar ortadan kaldırılmalı; iyi ve adil bir yaşamı mümkün kılacak bir düzen kurulmalıdır. Sokrates'in etkisiyle Platon, insanın özü itibarıyla kötülüğü istemediğini düşünür. İnsan, kötü olduğunu bildiği için değil, kötü olanı iyi zannettiği için ona yönelir. Neyin gerçekten iyi olduğunu öğrendiğinde ise onu arzular ve davranışlarını bu bilgiye göre biçimlendirir (Özkan, 2018, s. 4: Platon, 2014). Bu nedenle bilgi, Platon açısından insanın hem hakikate ulaşmasını hem de doğru bir yaşam sürmesini sağlayan temel ilkedir. Arzularının denetimine giren kişi, geçici hazları iyiyle özdeşleştirerek yanılgıya düşer. *Gorgias*'ta Polos iyiyi insanın arzuladığı şeyleri elde etmesiyle ilişkilendirirken, Kallikles güçlü kişinin cesaretini ve düşünme yeteneğini arzularını tatmin etmek için kullanması gerektiğini savunur (Platon, 2017, s. 471a-479d; 491e-492e). Platon ise insanın *akıl (νοῦς - nous), doğruluk (ἀλήθεια - alētheia)* ve *adalet (δικαιοσύνη - dikaiosynē)* doğrultusunda eylemesi hâlinde hem kendi yetkinliğini gerçekleştirebileceğini hem de iyi bir siyasal düzenin kurulmasına katkıda bulunabileceğini düşünür. Böylece bilgi, bireysel yetkinlik ile adil devlet arasında bağ kuran belirleyici bir unsur hâline gelir (Özkan, 2018, s. 5).

Platon'un bilgi, eğitim ve siyaset arasında kurduğu ilişki, en açık anlatımlarından birini Mağara Alegorisi'nde bulur. Yunan felsefesi başlangıcından itibaren mitlerle bağlantılı biçimde geliştiğinden filozofların kullandıkları mit ve benzetmelerin çözümlenmesi, onların düşüncelerinin anlaşılması bakımından önem taşır. *Devlet*'in VII. kitabında anlatılan Mağara

Alegorisi de Platon'un gerçeklik, bilgi, eğitim ve özgürleşme anlayışını bir arada ortaya koymaktadır. *Devlet* genel olarak doğruluk ve adaletin ne olduğu ve bunların hangi siyasal düzende gerçekleştirilebileceği sorularını ele alırken *Mağara Alegorisi* bu sorunları bilgi ve eğitim meselesiyle ilişkilendirir (Özkan, 2018, s. 10; Platon, 2014). Alegoride Sokrates, Glaukon'dan çocukluklarından beri bir yeraltı mağarasında zincire vurulmuş insanlar tasavvur etmesini ister. Bu tutsakların boyunları ve bacakları bağlıdır; dolayısıyla başlarını çevirmeleri ve önlerindeki duvardan başka bir yere bakmaları mümkün değildir. Arkalarında bir ateş yanmakta, ateş ile tutsaklar arasında ise alçak bir duvar bulunmaktadır. Bu duvarın arkasından geçen insanlar, taş ve tahtadan yapılmış insan, hayvan ve farklı nesne biçimlerini taşımaktadır. Ateşin ışığı, bu nesnelerin gölgelerini tutsakların karşısındaki duvara yansıtır. Hayatları boyunca yalnızca bu gölgeleri gören tutsaklar, onların gerçek varlıklar olduğuna inanır. Mağarada oluşan yankıları da karşılarındaki gölgelerin çıkardığı sesler olarak kabul ederler. Tutsakların temel etkinliği, duvara yansıyan gölgeleri adlandırmak ve bunlar arasındaki ilişkileri açıklamaktır. Birbirleriyle konuşarak gölgelerin nasıl adlandırılacağına karar verir ve duydukları sesleri belirli gölgelerle eşleştirirler. Adlandırma, insanın nesneleri tanımlamasını ve onları diğer varlıklar arasında belirli bir konuma yerleştirmesini sağlayan zihinsel bir etkinliktir. İnsan, çevresindeki varlıkları adlandırarak dünyayı kavranabilir ve anlaşılabilir hâle getirmeye çalışır (Platon, 2014, s. 514a-c, 515a-c). Ancak mağaradaki tutsakların sorunu, adlandırdıkları şeylerin gerçek nesneler değil, nesnelerin taklitlerine ait gölgeler olmasıdır. Bu nedenle kendi deneyimleri içinde tutarlı sınıflandırmalar yapsalar bile hakikatin bilgisine ulaşamazlar.

Tutsaklardan birinin zincirlerinden kurtarılması, onun alıştığı gerçeklik anlayışının sarsılması anlamına gelir. Bütün yaşamını mağarada geçirmiş birinin öncelikle özgürleşmeye zorlanması gerekir; çünkü o, içinde bulunduğu mağarayı gerçekliğin bütünü zannetmektedir. Tutsağın başını gölgelerden ateşe doğru çevirmesi gözlerini acıtır. Mağaranın dışına çıkarılarak güneş ışığına bakmaya zorlanması ise daha büyük bir rahatsızlığa yol açar. Kendisine daha önce gördüklerinin yalnızca gölgelerden ibaret olduğu, dışarıdaki nesnelerin ise bunlardan daha gerçek olduğu söylendiğinde şaşkınlık yaşar ve başlangıçta eski gördüklerini yeni karşılaştıklarından daha gerçek kabul eder. Tutsağın hakikate uyum sağlaması aşamalı biçimde gerçekleşir. Önce dış dünyadaki gölgeleri ve sudaki yansımaları, ardından nesnelerin kendilerini görmeye başlar. Daha sonra gözlerini gökyüzüne çevirerek ayı ve yıldızları seyreder; en sonunda ise güneşin kendisine bakabilecek duruma gelir. Böylece güneşin görünen dünyadaki varlıkların ve görünürlüğün kaynağı olduğunu kavrar. Bu farkındalık, mağaradaki yaşamının sınırlılığını anlamasını ve geride kalan tutsaklara acımasını sağlar. Bununla birlikte özgürleşen kişi mağaraya dönüp diğerlerini de zincirlerinden kurtarmaya çalıştığında dirençle karşılaşır. Karanlığa yeniden alışmakta güçlük çekmesi nedeniyle mağaradakiler onun dışarı çıkarak görme yetisini kaybettiğini düşünürler. Hatta kendilerini özgürleştirmeye çalışması durumunda onu öldürmeye yönelebilirler (Platon, 2014, s. 515d-e, 517a-c).

Mağaradaki zincirler fiziksel bir tutsaklığın yanısıra insanın alışkanlıklarına, sanılarına ve sorgulanmamış kabullerine bağlılığını da temsil eder. Tutsağın kurtuluşu ise zincirlerin çözülmesiyle bir anda tamamlanan edilgin bir durum değildir. Hakikate yönelmek acı, şaşkınlık ve direnç içeren aşamalı bir dönüşümü gerektirir. Eğitim de ruha dışarıdan bilgi yerleştirmekten çok, onun yönünü görünüşlerden hakikate çevirmektir. Bu nedenle Platon açısından kurtuluş, insanın bulunduğu mekândan çıkarılması ve düşünme biçiminin ve varlığı kavrama yönünün değiştirilmesidir. Platon, insanların içinde yaşadığı duyulur dünyayı mağara zindanına, mağarayı aydınlatan ateşi ise güneşe benzetir. Ancak gerçekliğin en yüksek düzeyi, görünen dünyanın ötesinde bulunan akılla kavranabilir dünyadır. Bu açıklama, *Devlet*'in VI. kitabının sonunda yer alan *Bölünmüş Çizgi* benzetmesiyle tamamlanır. Sokrates, Glaukon'dan biri görünen, diğeri kavranan dünyayı temsil eden iki parçaya ayrılmış bir çizgi düşünmesini ister. Bu parçaların yeniden bölünmesiyle gerçekliğin ve bilginin farklı derecelerine karşılık gelen dört ayrı düzey ortaya çıkar (Platon, 2014, s. 509d-511e).

İlk düzey, gölgelerden, yansımalardan ve imgelerden oluşur. Mağaradaki tutsakların duvara yansıyan gölgeleri gerçek sanmaları bu düzeye karşılık gelir. İkinci düzeyde canlılar, doğal nesneler ve insan eliyle yapılmış varlıklar bulunur. Bunlar imgelerden daha gerçek olmakla birlikte hâlâ duyulur dünyanın sınırları içindedir. Bu ilk iki düzey, kesin bilgiden çok sanı alanına aittir. Üçüncü düzeyde ruh, matematiksel nesneleri ve varsayımlara dayanan düşünsel ilişkileri kavrar. Matematiksel düşünme duyulur nesnelerin resimlerinden yararlansa da bunlar aracılığıyla akılla kavranabilir olana yönelir. Dördüncü ve en yüksek düzeyde ise akıl, duyulur herhangi bir unsura başvurmadan diyalektik aracılığıyla ilk ilkeye doğru yükselir. Mağaradan çıkan tutsağın güneşi görebilmesi, aklın bu en yüksek kavrayış düzeyine erişmesini temsil eder. Güneş, görünen dünyada nesnelerin görülmesini sağlarken iyi ideası da kavranabilir dünyada varlıkların bilinmesini mümkün kılar (Platon, 2014, s. 509d-511e). Bu nedenle mağaradan çıkış, sanıdan bilgiye; görünüşlerden varlığa ve duyusal kavrayıştan diyalektik düşünmeye doğru gerçekleşen epistemolojik bir yükseliştir. Ne var ki filozofun görevi hakikati kavramakla sona ermez. Hakikate ulaşan kişi yeniden mağaraya dönerek diğer insanların eğitimine ve ortak yaşamın düzenlenmesine katkıda bulunmalıdır. Böylece zincire vurulmuş insanın kurtuluşu, bireysel bir aydınlanmanın ötesinde ahlaki ve siyasal bir sorumluluğa dönüşür.

Platon'un bu yaklaşımı, kesin bilgiyi değişmeyen ideaların kavranmasına dayandırırken duyulur dünyayı sanı ve görünüş alanı olarak ikincil bir konuma yerleştirir. Bununla birlikte ideaların duyulur varlıklarla nasıl ilişki kurduğu, duyulur şeylerin idealardan *"pay alma" (μέθεξις - methexis)*'nın ne demek olduğu ve bilginin bu iki alan arasındaki bağı nasıl kurduğu soruları bütünüyle ortadan kalkmaz. Aristoteles de Platon'un duyulur varlıklardaki değişimden hareketle bilginin değişmeyen ve tümel olana yönelmesi gerektiği düşüncesini belirli ölçüde benimser; ancak tümellerin duyulur varlıklardan ayrı bir dünyada bulunduğu görüşünü eleştirir. Bu nedenle zincire vurulmuş insanın hakikate ulaşması sorunu, Aristoteles'te ayrı bir idealar

alanına yükselişten çok, duyusal deneyimden başlayarak tek tek varlıklardaki nedenlerin ve tümel ilkelerin kavranması çerçevesinde farklı bir epistemolojik zemine taşınacaktır.

2. ARISTOTELES'TE DUYUMDAN NEDENLERİN BİLGİSİNE: EPİSTEMOLOJİK ÖZGÜRLEŞMENİN AŞAMALARI

Aristoteles MÖ 384'te Khalkidike yarımadasının kuzeydoğu kıyısında bulunan Stageira (Stavro)'da doğdu. Platon gibi doğma-büyüme Atina'lı değildir. 17 yaşlarında Atina'ya gelmiş ve Platon'un okulunda onun öğrencisi olmuştur. Yaklaşık 20 yılını burada önce öğrenci sonra hoca olarak geçirmiştir. Babası bir hekimdi. Aristoteles aynı zamanda İskender'e hocalık yapmıştır. (Özturan, 2019b, s. 167; Ross, 2011, s. 17-21).

Aristoteles, varlığın ilk nedenlerini ve ilkelerini konu edinen araştırmasını *"ilk felsefe"* (πρώτη φιλοσοφία - prōtē philosophia) olarak adlandırmıştır. Bugün *Metafizik* adıyla bilinen eser ise Aristoteles'in ölümünden sonraki dönemde eserlerini düzenleyen Andronikos'un, söz konusu metinleri *Fizik*'ten sonraya yerleştirmesiyle bu adı almıştır. *"Fizikten sonra gelen"* anlamındaki metafizik, zamanla yalnızca bir sıralamayı değil, varlığı varlık olmak bakımından inceleyen felsefi araştırmayı ifade eden bir kavrama dönüşmüştür. Aristoteles'in bilgi anlayışı da varlığın nedenlerini ve ilkelerini ortaya koymayı amaçlayan bu araştırmayla bağlantılı olarak şekillenmiştir. Aristoteles, *Metafizik*'in başlangıcında "Bütün insanlar doğal olarak bilmek isterler" ifadesine yer verir (Aristoteles, 1996, s. 75, 980a21). Bilme isteği, bu yönüyle insanın doğasından kaynaklanan temel bir eğilimdir. Bununla birlikte bilginin meydana gelmesi, sadece bilme arzusunun varlığıyla açıklanamaz. Bir varlığın, eylemin veya düşüncenin bilinebilmesi için bilmenin ne anlama geldiğinin ve insanın bilgiye hangi aşamalardan geçerek ulaştığının belirlenmesi gerekir. Aristoteles bu sorunu *duyum (αἴσθησις - aisthēsis), hafıza, deney (ἐμπειρία - empeiria), zanaat (τέχνη - technē), bilim (ἐπιστήμη - epistēmē)* ve *bilgelik* arasında kurduğu aşamalı ilişki üzerinden ele almaktadır. Bilginin doğasını sistematik biçimde inceleyen Aristoteles, bilgi edinme sürecinde duyusal algı ile akli kavrayışı birbirinden koparmaz. Ona göre bilginin başlangıç noktasını duyular oluşturur. Bu yaklaşım, duyulur dünyayı kesin bilginin dışında bırakan Platoncu anlayıştan belirli ölçüde ayrılır. Aristoteles, hocası Platon gibi bilimin tümel, zorunlu ve değişmez olana yönelmesi gerektiğini kabul etmekle birlikte, bu bilgiye duyulur varlıklardan bütünüyle bağımsız bir idealar alanına yönelerek ulaşılacağını düşünmez. Bilgi, insanın içinde yaşadığı dünyaya ilişkin duyusal deneyiminden başlar ve aklın tek tek varlıklarda bulunan ortak yapıları kavramasıyla gelişir (Sarı & Güleroğlu, 2024, s. 211).

Ona göre düşünebilme, sanata, bilime ve bilgiye ulaşabilme insanın ayırt edici özelliğidir. İnsan *ruh (εἶδος / μορφή - eidos / morphē - form)* ve *beden (ὕλη/hylē/madde)*'den oluşur. Ancak insan, söz konusu özelliği ruha borçludur. Bilimi ve bilginin ön şartı olarak kabul edilen ruh, bedenden ayrı bir şekilde var olamaz. Ona göre düşünme, imgelemenin bir çeşididir. Bu anlamda imgeleme duyumdan bağımsız var olamadığı için, düşünme de duyum olmaksızın var olamaz (Aristoteles, 2011, s. 403a 5-10; Özcan, 2011, s. 321-322) Bu farklılık, zincire vurulmuş adamın kurtuluşunun Aristotelesçi çerçevede nasıl yorumlanabileceğini de belirlemektedir.

Platon'da kurtuluş, mağaranın içindeki gölgelerden uzaklaşıp akılla kavranabilir gerçekliğe yükselmek anlamına gelir. Aristoteles açısından ise duyular insanı hakikatten zorunlu olarak uzaklaştıran zincirler değildir. Aksine duyusal algı, uygun bir düşünme süreciyle desteklendiğinde bilginin başlangıcını oluşturur. Dolayısıyla zincire vurulmuş adamın kurtuluşu, duyulur dünyayı bütünüyle geride bırakmaktan çok, tek tek görünüşlerin içinde kalmayarak onların nedenlerini ve tümel ilkelerini kavramaya yönelmesiyle gerçekleşir.

Aristoteles'e göre insanın duyularından haz alması, onun doğal bilme isteğinin bir göstergesidir. Duyular arasında görme özel bir öneme sahiptir; çünkü görme, varlıklar arasındaki birçok farklılığı ortaya çıkararak insana diğer duyulardan daha fazla bilgi sağlar (Aristoteles, 1996, s. 75-76, 980a21-27; Sarı & Güleroğlu, 2024, s. 212). Ancak duyum, bilginin başlangıcı olmakla birlikte tek başına bilimsel bilgi meydana getirmez. Duyusal olarak algılananların zihinde korunması, tekrarlanması ve aralarındaki ortaklıkların kavranması gerekir. Böylece Aristoteles'in bilgi anlayışında duyumdan bilimsel bilgiye uzanan aşamalı bir süreç ortaya çıkar.

Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*'in sonunda bu süreci canlılarda bulunan duyum yetisinden hareketle açıklar. Bazı canlılarda duyumdan elde edilen izler ruhta korunurken bazılarında kalıcı hâle gelmez. Duyumların ruhta korunması hafızayı, aynı şeye ilişkin çok sayıda hatıranın bir araya gelmesi ise deneyimi meydana getirir (Aristoteles, 1989, s. 100a3-10). Aristoteles benzer bir açıklamayı *Metafizik*'te de yapar. Buna göre aynı şeyle ilgili çok sayıda hatıra, tek bir deneyimin oluşmasını sağlar (Aristoteles, 1996, s. 980b28-981a1). Dolayısıyla insan, dünyayı hem anlık duyumlarla hem de bu duyumların hafızada birikmesi ve düzenlenmesi sayesinde anlamaya başlar. Deney, tek tek durumlarla karşılaşmanın sonucunda oluşur. Örneğin belirli bir ilacın Kallias'a, Sokrates'e ve başka kişilere iyi geldiğinin bilinmesini sağlayan deneydir. Bununla birlikte söz konusu ilacın belirli bir yapıya sahip bütün insanlarda aynı hastalığa iyi geleceğine ilişkin genel yargı, deney düzeyinde kalır ve zanaatın alanına girer. Deney tekil durumların bilgisini verirken zanaat, çok sayıdaki deneyimden hareketle ortak ve genel bir yargıya ulaşılmasını sağlar (Aristoteles, 1996, s. 980b-981a; Güzel, 2003b, s. 127-128). Bu nedenle Aristoteles, insanın sadece bir şeyin gerçekleştiğini bilmesiyle onun neden gerçekleştiğini bilmesi arasında ayrım yapar. Deney sahibi kişi bir şeyin olduğunu bilebilir; ancak onun niçin öyle olduğunu her zaman açıklayamaz. Zanaat veya sanata sahip kişi ise tek tek olayların ardındaki nedeni ve genel ilkeyi kavrar. Aristoteles'in ifadesiyle deney sahibi kişiler bir şeyin olduğunu bilirken, diğerleri onun *"neden" (αἰτία - aitia)*'ini bilirler (Aristoteles, 1996, s. 78). Bilgi ve anlama, tam da bu nedenle, salt deneyden çok nedenlerin kavranmasını sağlayan zanaata ve bilimsel düşünmeye aittir. Zincire vurulmuş adamın kurtuluşu bu aşamalar üzerinden değerlendirildiğinde zincirler, insanın yalnızca tekil duyumlara ve dağınık deneyimlere bağlı kalmasını temsil eder. Mağaradaki adam gölgeleri görebilmekte, onları adlandırabilmekte ve aralarındaki ardışıklıkları fark edebilmektedir. Ancak gördüğü şeylerin nedenlerini bilmediği sürece gerçek anlamda bilgiye ulaşmış

sayılamaz. Aristotelesçi bakımdan kurtuluş, görmenin veya duyusal deneyimin terk edilmesi değil, duyuların sağladığı verilerin hafıza, deney, akıl yürütme ve neden bilgisi yoluyla anlamlı bir bütün hâline getirilmesidir. Başka bir ifadeyle zincire vurulmuş adam, sadece "ne olduğunu" bilmekten "neden öyle olduğunu" kavramaya geçtiğinde epistemolojik bakımdan özgürleşmeye başlar.

Aristoteles, deneyden hareketle iki farklı bilgi alanına geçilebileceğini belirtir. Deney, oluş ve üretimle ilgili olduğunda zanaatın (*tekhne*) başlangıcını meydana getirir. Zanaat, meydana getirilmesi mümkün olan ve olduğundan başka türlü de olabilecek şeylerle ilgilidir. Onun ilkesi meydana getirilen nesnede değil, onu meydana getiren kişide bulunur. Bu nedenle zanaat, eylemden çok üretim alanına aittir ve doğru akılla birlikte bulunan bir meydana getirme yetisi olarak tanımlanabilir. Zorunlu olarak var olan veya doğal biçimde meydana gelen şeyler ise zanaatın konusu değildir (Güzel, 2003b, s. 129). Deney var olanın nedenlerinin kavranmasına yöneldiğinde ise bilimin, başka bir ifadeyle *episteme'*nin başlangıcını oluşturur (*İkinci Çözümlemeler*, 100a5-10). Bilim, genel ve zorunlu olarak var olan şeylere ilişkin bir kabul ve kanıtlama yetisidir. İnsan, bilimsel olarak bildiği bir şeyin olduğundan başka türlü olmasının mümkün olmadığını kabul eder. Buna karşılık başka türlü olması mümkün olan şeyler, zorunlu bilginin değil, değişken ve olumsal olanın alanında bulunur. Bu nedenle bilimsel bilginin nesnesi zorunlu olarak var olan, kanıtlanabilir ve kalıcı bir yapıya sahiptir (Güzel, 2003b, s. 129-130). Aristoteles'in bilim anlayışında kanıtlama merkezi bir yere sahiptir. Bilim, doğru bir sonuca ulaşmanın yanısıra bu sonucun neden zorunlu olduğunu ilkeler aracılığıyla gösterebilmektir. Bir şeyin mutlak anlamda bilinebilmesi için onun nedeni bilinmeli ve bu nedenin söz konusu şeyin nedeni olduğu ortaya konulmalıdır. Dolayısıyla bilimsel bilgi, sonuçların ilk neden ve ilkelerden hareketle kanıtlandığı düzenli bir bilgi yapısını gerektirir. Bilim, bu anlamda kanıtlama yapabilme yetisidir; bilgiye ise nedenler ve ilkeler kavrandığında ulaşılır (Güzel, 2003b, s. 129-130).

Aristoteles'e göre bilgi rastlantısal veya yalnızca varsayımsal sonuçlara dayandırılamaz. Çünkü bu tür sonuçlar zorunlu ve değişmez olanı ortaya koymaz. Bilim, nesnesi kanıtlanabilen, genel ve zorunlu olarak var olan şeylerle ilgilenir. Bununla birlikte bilimsel bilgiye giden yol yine duyusal algıdan başlar. Duyumlar hafızayı, hafıza deneyimi, deney ise tümel yargıların oluşmasını sağlar. Böylece duyulur olan ile akılla kavranan arasında Platon'da olduğu gibi aşılması gereken keskin bir kopukluk değil, aşağıdan yukarıya doğru ilerleyen epistemolojik bir süreklilik kurulur. Bu süreçte akıl, tek tek deneyimlerde ortak olanı kavrayarak tümele ulaşır. Tümel olan, duyulur varlıklardan ayrı ve bağımsız bir alanda değil, tek tek varlıklarda ortaklaşa bulunan yapının düşünce tarafından kavranmasında ortaya çıkar. Bundan dolayı zincire vurulmuş adamın kurtuluşu, Aristoteles'te başka bir dünyaya geçmekten ziyade, içinde bulunduğu dünyanın yapısını akıl yoluyla çözümleyebilmesidir. Adamı tutsak eden şey duyularının varlığı değil, duyusal verilerin nedenlerini araştırmadan görünüşler düzeyinde kalmasıdır. Kurtuluş ise görünüş ile gerçeklik arasında bütünüyle aşılmaz bir ayrım kurmak

yerine, görünüşlerden hareketle onların nedenlerine ulaşmayı gerektirir. Aristoteles'in bilgi anlayışı nedenlerin araştırılmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Bir şeyi bilmek, yalnızca onun var olduğunu belirlemek değil, niçin var olduğunu da kavramaktır. Bu nedenle ilk nedenleri ve ilkeleri bilmek bilgelik olarak kabul edilir. İlk nedenler ve ilkeler, diğer bütün varlıkların onlar aracılığıyla bilinmesi nedeniyle en fazla bilinebilir olanlardır. Bunları konu edinen bilgelik de bilimler arasında en üstün konuma sahiptir. Aristoteles'in ilk nedenlere yönelik araştırması, böylece bilgi sorunundan varlık sorununa uzanır ve ilk felsefenin temelini oluşturur. Ancak Aristoteles, bütün araştırma alanlarında aynı ölçüde kesinlik aranamayacağını özellikle belirtir. Her konunun kendine özgü bir yapısı bulunduğundan, bir araştırmada ancak konunun doğasının izin verdiği ölçüde kesinlik beklenmelidir. Matematiksel nesnelerle insan davranışlarının veya değişken doğal süreçlerin aynı kesinlik düzeyinde ele alınması mümkün değildir. Dolayısıyla araştırmacı, her alanda konu edindiği varlığın niteliğine uygun bir yöntem ve kesinlik ölçüsü benimsemelidir (Aristoteles, 1996; Güzel, 2003b, s. 136).

Kısacası Aristoteles'te zincirlerden kurtuluş, duyusal dünyadan kopmak değil, duyumla başlayan bilgi sürecini hafıza, deney, tümevarım, akıl yürütme ve neden bilgisi aracılığıyla tamamlamaktır. Bu bakımdan Aristoteles, Platon'un mağaradan çıkardığı insanı yeniden duyulur dünyanın içine yerleştirir; fakat onu görünüşlerin edilgin bir izleyicisi olarak bırakmaz. İnsan, gördüklerini karşılaştırarak, deneyimlerini bir araya getirerek ve varlıkların nedenlerini araştırarak bilginin daha yüksek aşamalarına ulaşır. Böylece zincire vurulmuş adamın kurtuluşu, zincirlerin dışarıdan çözülmesinden öte insanın bilme yetilerini etkinleştirerek "olan"dan "neden"e, tekilden tümele ve deneyimden bilimsel bilgiye yükselmesine bağlı hâle gelir.

3. PLATON VE ARİSTOTELES'TE ZİNCİRE VURULMUŞ ADAMIN KURTULUŞU: KARŞILAŞTIRMALI BİR DEĞERLENDİRME

Platon ve Aristoteles, insanın görünüşleri aşarak hakikate nasıl ulaşabileceği sorununu farklı bilgi ve varlık anlayışları çerçevesinde ele almışlardır. Her iki filozof da insanın yalnızca gündelik kanaatlerle ve sorgulanmamış kabullerle yetinmesini gerçek bilgi açısından yeterli görmez. Bununla birlikte Platon, hakikati duyulur dünyanın ötesindeki değişmez idealarla ilişkilendirirken Aristoteles, bilginin duyusal deneyimden başlayarak varlıkların nedenlerinin ve tümel ilkelerinin kavranmasıyla meydana geldiğini savunur. Bu ayrım, zincire vurulmuş adamın içinde bulunduğu tutsaklığın mahiyetini ve bu tutsaklıktan nasıl kurtulabileceğini iki filozof açısından farklılaştırmaktadır.

Platon'un *Devlet*'te anlattığı Mağara Alegorisi, onun varlık, bilgi, eğitim ve toplum anlayışlarını bir bütün hâlinde yansıtır. Platon açısından zincire vurulmuş adamın kurtuluşu, yalnızca fiziksel bağların ortadan kaldırılması değildir. Asıl kurtuluş, insanın ruhunu görünüşlerden hakikate çevirmesi ve ideaların bilgisini kavramasıdır. Mağaradaki zincirler, insanı gölgeler dünyasına bağlayan alışkanlıkları, duyusal görünüşleri, yanlış kanaatleri ve sorgulanmamış toplumsal kabulleri temsil eder. Bu bağlamda özgürleşme, insanın daha önce

hakikat saydığı şeylerin gerçekte yalnızca birer görünüş olduğunu fark etmesiyle başlar. Eğitim ise ruha dışarıdan bilgi yerleştirmekten ziyade, onda bulunan bilme gücünü doğru yöne çevirmektedir.

Bu dönüşüm Platon'un *anamnesis*, yani anımsama öğretisiyle ilişkilendirilebilir. Platon'a göre ruh, bedene gelmeden önce ideaları kavramış; ancak doğumla birlikte bu bilgiyi unutmuştur. Öğrenme, ruhun daha önce kavradığı hakikatleri yeniden hatırlaması anlamına gelir (Ülger, 2007, s. 195). Bu nedenle zincirlerinden kurtarılan adamın mağaranın dışındaki gerçekliği kavraması, tamamen yabancı olduğu bir bilgiyi ilk kez edinmesinden çok, ruhun unutmuş olduğu hakikate yeniden yönelmesi şeklinde değerlendirilebilir. Diyalektik yöntem de ruhun tek tek varsayımları aşarak ilk ilkeye ve iyi ideasına ulaşmasını mümkün kılar. Platon'un mağaradan çıkışı bireysel bir kurtuluşla sınırlandırmaması da önemlidir. Hakikati gören kişi mağarada kalanların durumuna kayıtsız kalamaz; yeniden mağaraya dönerek onları da zincirlerinden kurtarmaya çalışır. Fakat karanlığa geri döndüğünde görme güçlüğü yaşaması, diğer tutsakların onun dış dünyada zarar gördüğünü düşünmesine neden olur. Alıştıkları gölgeleri hakikat kabul eden insanlar, kendilerini özgürleştirmeye çalışan kişiye direnebilir ve hatta onu öldürmeye yönelebilirler. Dolayısıyla Platon'da zincire vurulmuş adamın kurtuluşu epistemolojik olduğu kadar ahlaki ve siyasal bir sorumluluk da taşır. Hakikati kavrayan filozof, bu bilgi doğrultusunda topluma yön vermek ve adil bir düzenin kurulmasına katkıda bulunmakla yükümlüdür.

Aristoteles, Platon'un kesin bilginin değişmeyen ve tümel olana ilişkin olması gerektiği düşüncesini belirli ölçüde sürdürür. Bununla birlikte tümellerin duyulur varlıklardan bağımsız bir idealar dünyasında bulunduğunu kabul etmez. Ona göre bilgi duyumla başlar; duyumların hafızada korunması hatıraları, aynı şeye ilişkin çok sayıda hatıra ise deneyimi meydana getirir. Deneyimlerden hareketle tek tek varlıklarda ortak olanın kavranması, insanı zanaata ve bilimsel bilgiye ulaştırır. Böylece Aristoteles'te bilgi, duyulur dünyadan uzaklaşarak değil, bu dünyadaki varlıkların yapılarını ve nedenlerini araştırarak elde edilir. Bu farklılık, mağaranın ve zincirlerin Aristotelesçi açıdan yeniden yorumlanmasını mümkün kılar. Aristoteles için duyular, insanı hakikatten uzaklaştıran veya mağaraya hapseden bağlar değildir. Aksine onlar, bilginin vazgeçilmez başlangıç noktasını oluşturur. Adamı tutsak eden şey görmesi değil, gördüklerinin nedenini araştırmadan yalnızca görünüşler düzeyinde kalmasıdır. Mağaradaki adam gölgeleri gözlemleyebilir, adlandırabilir ve aralarındaki ilişkileri belirleyebilir. Ancak onların nasıl ve hangi nedenle meydana geldiğini bilmediği sürece hakikatin bilgisine ulaşamaz. Bu nedenle Aristoteles açısından zincire vurulmuş adamın kurtuluşu, duyusal dünyayı yani mağarayı terk etmekten çok, duyuların sağladığı verileri akıl yoluyla çözümleyerek bunların nedenlerini kavramaktır. Platon'da zincirler büyük ölçüde ruhun duyulur görünüşlere ve sanılara bağlılığını simgelerken Aristotelesçi yorumda tekil gözlemlerin dağınıklığına ve neden bilgisinden yoksunluğa karşılık gelir. İnsan bir olayın gerçekleştiğini deneyim aracılığıyla bilebilir; fakat yalnızca "olanı" bilmek, Aristoteles açısından bilimsel bilgi için yeterli değildir.

Gerçek bilgi, olayın "niçin" ve "hangi nedenle" gerçekleştiğinin anlaşılmasını gerektirir. Dolayısıyla mağaradaki adam, yalnızca gölgelerin geçişini izlemekten onların oluşma nedenini araştırmaya yöneldiğinde özgürleşme sürecine girer.

İki filozof arasındaki temel farklılıklardan biri de insanın bilgi edinme sürecindeki konumunda ortaya çıkar. Platon'da öğrenme, ruhun daha önce kavradığı ideaları anımsaması ve diyalektik aracılığıyla *iyi ideası*'na yükselmesidir. Aristoteles'te ise bilgi, duyumla başlayan ve hafıza, deneyim, tümevarım, akıl yürütme ile nedenlerin kavranması sayesinde gelişen bir süreçtir. Bu bakımdan Platon'un mağara adamı hakikati hatırlayarak ve ruhunun yönünü değiştirerek özgürleşirken Aristotelesçi mağara adamı, deneyimlerini işleyip tekil olanlardan tümel ilkelere ulaşarak kurtulur. Bununla birlikte iki yaklaşım arasında önemli bir ortaklık bulunmaktadır. Hem Platon hem de Aristoteles, insanın ilk karşılaştığı görünüşlerle yetinmesini ve sorgulanmamış sanıları bilgi kabul etmesini reddeder. Her iki filozof açısından da hakikate ulaşmak, zihinsel bir çabayı, belirli bir eğitimi ve insanın mevcut kavrayışını aşmasını gerektirir. Platon bu aşmayı ruhun görünüşlerden idealara doğru yükselmesiyle ve iki dünya (görünüşler ve idealar dünyası) ayrımıyla; Aristoteles ise iki dünya ayrımından ziyade duyusal deneyimin neden ve ilkelerin bilgisine dönüştürülmesiyle açıklar. Dolayısıyla iki filozof için de zincire vurulmuş adamın kurtuluşu, edilgin bir serbest bırakılma değil, insanın bilme biçiminde gerçekleşen köklü bir dönüşümdür. Platon'un yaklaşımında kurtuluş daha çok dikey bir yükseliş görünümündedir: İnsan karanlıktan ışığa, sanıdan bilgiye ve duyulur dünyadan ideaların kavranmasına doğru ilerler. Aristoteles'te ise bilgiye ulaşma süreci, duyulur dünyadan hareket eden ve onun içindeki nedenlere doğru derinleşen bir araştırma niteliği taşır. Bu nedenle Aristotelesçi kurtuluş, başka bir gerçeklik alanına geçmek değil, insanın zaten içinde bulunduğu gerçekliği ilkeleri ve nedenleri bakımından anlayabilmesidir.

SONUÇ

Sonuç olarak Platon ile Aristoteles'in bilgi anlayışları, zincire vurulmuş adamın kurtuluşuna ilişkin iki farklı yol ortaya koymaktadır. Platon'a göre insan, görünüşlerin hâkimiyetinden kurtularak ruhunu akılla kavranabilir idealara yöneltmeli ve unuttuğu hakikati diyalektik aracılığıyla yeniden hatırlamalıdır. Aristoteles'e göre ise insan, duyusal deneyimlerini terk etmeden onları aklın düzenleyici etkinliğiyle işlemeli; tekil olgulardan tümel ilkelere ve varlıkların nedenlerine ulaşmalıdır. Platon'da kurtuluş mağaradan ve gölgelerden uzaklaşmayı, Aristoteles'te ise gölgelerin meydana geliş nedenlerini kavrayarak görünüşün ardındaki yapıyı açıklamayı işaretler. Böylece zincire vurulmuş kişi ya da kişiler, Platon'da ruhunun yönünü hakikate çevirdiğinde; Aristoteles'te ise duyumdan deneyime, deneyimden tümele ve tümelden nedenlerin bilgisine ilerlediğinde gerçek anlamda özgürleşir. Başka bir ifadeyle Platon ve Aristoteles'in bilgi anlayışları, insanın görünüşlerin sınırlarını aşarak hakikate ulaşmasını farklı biçimlerde temellendirmektedir. Platon'un Mağara Alegorisi'nde zincirler, insanı duyusal görünüşlere, sanılara ve sorgulanmamış kabullere bağlayan epistemik sınırlılıkları vurgular. Mağaradan çıkış ise ruhun diyalektik aracılığıyla sanıdan bilgiye yükselmesini, değişmeyen

idealara yönelmesini ve unuttuğu hakikati yeniden hatırlamasını vurgular. Bu nedenle Platon'da epistemolojik kurtuluş, insanın ruhunu görünüşlerden hakikate çevirmesine dayanan köklü bir dönüşümdür.

Aristoteles açısından duyular, insanı mağaraya hapseden zincirler değil, bilginin başlangıç noktasıdır. İnsanı tutsak eden asıl unsur, duyusal verilerle yetinerek bunların nedenlerini araştırmamasıdır. Duyumların hafıza ve deneyim aracılığıyla düzenlenmesi, tekil varlıklarda bulunan ortak yapıların kavranmasını ve nedenlerin bilgisine ulaşılmasını sağlar. Bu bakımdan Aristoteles'te mağara insanının kurtuluşu, duyulur dünyayı terk etmekten ziyade görünüşlerin ardındaki nedenleri ve tümel ilkeleri kavramaktır. Sonuç olarak Platon'da kurtuluş, mağaranın gölgelerinden ideaların bilgisine doğru bir yükseliş; Aristoteles'te ise duyumdan deneyime ve deneyimden nedenlerin bilgisine doğru bir derinleşme olarak ortaya çıkmaktadır. Her iki filozof da insanın görünüşlerle ve sorgulanmamış kanaatlerle yetinmesini reddetmekte, hakikate ulaşmayı düşünsel bir özgürleşme süreci olarak değerlendirmektedir. Böylece zincire vurulmuş mağara insanı, Platon'da ruhunun yönünü hakikate çevirdiğinde, Aristoteles'te ise bilme yetilerini etkinleştirerek varlıkların nedenlerini kavradığında epistemolojik özgürlüğüne ulaşmaktadır.

KAYNAKLAR

Aristoteles, 1996. *Metafizik*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Aristoteles, 1989. *Organon IV İkinci Analitikler*. Çev. H. Ragıp Atademir. İstanbul: MEB Yayınları.

Aristoteles, 2011. *Ruh Üzerine*. Çev. Zeki Özcan. Ankara: Birleşik Yayınevi.

Aydın, A. E., 2024. "Theaetetus Diyaloğu Bağlamında Platon'da Bilginin Tanımı Sorunu". *Kalemname* 9(17): 128-149.

Cevizci, A., 2020. *Bilgi Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları.

Chisholm, R. M., 1989. *Theory of Knowledge*. New Jersey: Prentice-Hall.

Copleston, F., 1998. *Felsefe Tarihi*. çev. Aziz Yardımlı. Cilt 1, Bölüm 1b. Eskişehir.

Fine, G., 1990. "Knowledge and Belief in Republic V-VII". *Epistemology*. ed. Stephen Everson. 85-115. Cambridge: Cambridge University Press.

Gonzalez, F. J., 1996. "Propositions or Objects? A Critique of Gail Fine on Knowledge and Belief in Republic V". *Phronesis* 41(3): 245-275.

Güzel, C., 2003a. "Platon'un Bilgi Görüşü". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 20(2): 105-115.

Güzel, C., 2003b. "Aristoteles'te Bilgi, Bilim, Bilgide Kesinlik". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 20(1): 126-139.

Özcan, M., 2011. *Aristoteles.* Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Özkan, D., 2018. "Platon'un İdeal Devlet Teorisi: Doğruluk, Mükemmellik ve Mağara Metaforu". *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimlerde Akademik Çalışmalar*. ed. Rıza Karagöz-Timuçin Kodaman-Marijan Premović. IVPE: 3-15.

Özturan, H., 2019a. "Sistematik Felsefe -I (Platon)". *Felsefe Tarihi* İçinde. ss. 133-165. Ed: Celal Türer. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları.

Özturan, H., 2019b. "Sistematik Felsefe -II (Aristoteles)". *Felsefe Tarihi* İçinde. ss.165-205. Ed: Celal Türer. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları.

Öztürk, F., 2014. "Platon ve Devlet'in Epistemolojisi Üzerine". *Felsefe Dünyası* 59: 15-40.

Platon, 2014. *Devlet.* Çev. Sabahattin Eyuboğlu-M.Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Platon, 2017. *Gorgias*. Çev. Mehmet Rifat-Sema-Rifat. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Platon, 1942. *Menon*. çev. Adnan Cemgil. Maarif Matbaası.

Platon, 2019. *Phaidon*. çev. Furkan Akderin. Ankara: Say Yayınları.

Platon, 1996. "Theaitetos". çev. Tanju Gökçöl. *Diyaloglar 2*. 179-273. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ross, D., 2011. *Aristoteles.* Çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Sarı, M. A.-Güleroğlu, S. 2024. "Aristoteles'in Bilgi Anlayışı: Episteme, Mantık ve Düşünce Erdemleri İlişkisi". *Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji* 43: 210-223.

Ülger, M., 2007. "Eflatun'un Bilgi Görüşü". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12(2): 191-201.

ÇEVRESEL HEYKELDE EKOLOJİK AKTİVİZM: JÉSSICA BURRINHA'NIN YAŞAYAN HEYKELLERİ

ECOLOGICAL ACTIVISM IN ENVIRONMENTAL SCULPTURE: JÉSSICA BURRINHA'S LIVING SCULPTURES

Firdevs SAĞLAM
Assoc. Prof. Dr., Hakkari University, Faculty of Fine Arts, Department of Painting
ORCID NO: 0000-0002-1284-0424

ÖZET

İklim krizi, toprak kaybı, biyolojik çeşitliliğin azalması ve kentleşme gibi çevresel sorunlar, çağdaş sanatın önemli tartışma alanları arasında yer almaktadır. Bu bağlamda ekolojik sanat uygulamaları, insan ile doğa arasındaki ilişkileri malzeme, biçim ve çevresel süreçler üzerinden sorgulamaktadır. Portekizli sanatçı Jéssica Burrinha, toprak kullandığı heykellerinde doğal malzemelerin fiziksel özelliklerini ve insan müdahalesiyle kurdukları ilişkileri ele almaktadır. Bu araştırmanın amacı, Burrinha'nın Naturalis Optio, Regenerar, Cinética ve Decadência adlı çalışmalarını yaşayan heykel kavramı ve ekolojik sanat bağlamında inceleyerek sanatçının çevresel sorunlara yönelik yaklaşımını değerlendirmektir. Nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde yürütülen çalışmada, sanatçının açıklamaları, yapıt görselleri ve ilgili yayınlar doküman incelemesine dayalı betimsel eser çözümlemesiyle değerlendirilmiştir. İnceleme sonucunda, sanatçının toprak kullanımının biçimsel araştırmaların yanı sıra zaman, çevresel koşullar, insan müdahalesi ve toplumsal hafıza ilişkileri bakımından anlam kazandığı görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Ekolojik Sanat, Çevresel Heykel, Ekolojik Aktivizm, Yaşayan Heykel, Jéssica Burrinha.

ABSTRACT

Environmental issues—such as the climate crisis, soil loss, the decline of biodiversity, and urbanization—have become significant areas of discourse within contemporary art. In this context, ecological art practices interrogate the relationship between humanity and nature through the lens of materials, form, and environmental processes. Portuguese artist Jéssica Burrinha, in her sculptures incorporating soil, explores the physical properties of natural materials and the dynamics that emerge when these materials are subjected to human intervention. The objective of this research is to evaluate Burrinha's approach to environmental issues by examining her works—Naturalis Optio, Regenerar, Cinética, and Decadência —through the concepts of "living sculpture" and ecological art. Employing a qualitative research framework, this study utilizes a descriptive analysis of the artworks, drawing upon the artist's own statements, visual documentation of the pieces, and relevant literature. The analysis reveals

that the artist's use of soil transcends mere formal inquiry; it acquires deeper meaning through its engagement with time, environmental conditions, human intervention, and collective memory.

Keywords: Ecological Art, Environmental Sculpture, Ecological Activism, Living Sculpture, Jéssica Burrinha.

GİRİŞ

20. yüzyılda sanat, estetik üretimin yanı sıra toplumsal ve çevresel sorunların ele alındığı bir ifade alanı olarak gelişmiştir. İklim değişikliği, erozyon, doğal kaynakların tükenmesi ve biyolojik çeşitliliğin azalması gibi sorunlar, sanatçıların üretimlerinde farklı biçimlerde karşılık bulmaktadır. Özellikle ekolojik sanat uygulamaları, doğal çevreyi yalnızca temsil edilen bir konu olarak ele almakla sınırlı kalmayıp malzeme kullanımı, doğal süreçler ve insan müdahalesi arasındaki ilişkileri sorgulamaktadır. Setyawan ve diğerleri (2021, s. 2), sanatçıların çevresel sorunlara kültürel bir yaklaşım geliştirerek insan ile çevre arasındaki ilişkilerin yeniden değerlendirilmesine katkıda bulunabileceğini belirtmektedir. Bu doğrultuda sanat, çevresel sorunların görünür kılınması ve bu sorunlara yönelik eleştirel düşüncenin geliştirilmesi açısından önem taşımaktadır. Çevresel sanat uygulamalarında doğal malzemelerin kullanılması, yapıtın bulunduğu mekânla kurduğu ilişkiyi ve çevresel koşullar karşısındaki değişim potansiyelini öne çıkarabilmektedir. Toprak, bu bağlamda hem fiziksel özellikleri hem de insanın yaşadığı çevreyle kurduğu tarihsel ve toplumsal ilişkiler bakımından farklı anlamlar taşımaktadır.

Portekizli sanatçı Jéssica Burrinha'nın topraktan yaptığı heykelleri, malzemenin fiziksel özellikleri ile insanın çevreye yönelik müdahaleleri arasındaki ilişkinin incelenmesine olanak sağlamaktadır. Sanatçı, farklı toprak türleri ve biçimlendirme teknikleri üzerinde çalışmakta; toprağın dayanıklılığı, yüzey özellikleri ve zaman içerisindeki değişim potansiyelini sanatsal üretiminin bir parçası olarak değerlendirmektedir (Burrinha, 2020, s. 122–123). Bu yaklaşım, sanatçının çalışmalarının yaşayan heykel kavramı çerçevesinde ele alınmasına temel oluşturmaktadır.

KURAMSAL ÇERÇEVE: EKOLOJİK SANAT VE AKTİVİZM

Ekolojik sanat, insan ile doğa arasındaki ilişkileri çevresel sorumluluk açısından ele alan; doğal süreçleri, malzeme kullanımını ve insan faaliyetlerinin çevre üzerindeki etkilerini sorgulayan sanat pratiklerini kapsamaktadır. Bu yaklaşımda çevre, yalnızca sanatsal olarak temsil edilen bir konu değil, aynı zamanda üretimin gerçekleştiği ve yapıtın anlamının oluştuğu ilişkiler bütünü olarak değerlendirilmektedir. Toprak, su, bitkiler ve diğer doğal unsurların sanat üretimine katılması, insanın çevreyle kurduğu ilişkinin maddi ve düşünsel boyutlarının tartışılmasına olanak sağlamaktadır. Çevresel sanat ve ekolojik sanat birbiriyle örtüşen alanlar olmakla birlikte, bu araştırmada ekolojik sanat kavramı, özellikle ekolojik ilişkileri, doğal

süreçleri ve çevresel sorumluluğu öne çıkaran uygulamaları tanımlamak amacıyla kullanılmaktadır.

Ekolojik sanatın gelişimi, çevre sorunlarının toplumsal ve kültürel tartışmalarda giderek daha fazla yer edinmesiyle ilişkilidir. Liao (2025, s. 198), 20. yüzyılda çevre düşüncesinin ve çeşitli aktivist hareketlerin gelişmesiyle sanatçıların geleneksel üretim biçimlerini, yöntemlerini ve sanatsal amaçlarını yeniden değerlendirmeye yöneldiğini belirtmektedir. Bu süreçte sanatın çevresel sorunlar karşısındaki rolü tartışılmaya başlanmış, ekolojik sanat ve çevresel estetik gibi yaklaşımlar önem kazanmıştır. Ekolojik sanat uygulamaları, çevresel bozulmayı görünür kılma, doğal döngülere dikkat çekme, zarar görmüş alanların iyileştirilmesine katkıda bulunma ve toplumsal katılımı destekleme gibi farklı yönelimler taşımaktadır. Bu nedenle ekolojik sanatın değerlendirilmesinde yapıtın ele aldığı konu kadar kullanılan malzemeler, üretim biçimi ve çevreyle kurduğu ilişki de önem taşımaktadır. Miles (2014, s. 11), sanatın iklim değişikliği karşısında gerekli kültürel dönüşüme katkıda bulunabileceğini ve toplumsal değerlerin hem yansıtılmasında hem de yeniden şekillenmesinde rol oynayabileceğini belirtmektedir. Bu görüş, ekolojik sanatın çevresel sorunlara yönelik farkındalık oluşturma potansiyelinin yalnızca görsel temsil üzerinden değil, kültürel etkileri bakımından da değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Ekolojik sanatın çevresel sorunlara yönelik eleştirel yaklaşımı, ekolojik aktivizmle ilişkisinin de değerlendirilmesini gerektirmektedir. Ekolojik aktivizm, çevresel sorunlara dikkat çekmeyi, bu sorunların nedenlerini sorgulamayı ve değişime yönelik toplumsal eylemleri desteklemeyi amaçlamaktadır. Rao (2021, s. 989), ekolojik aktivist sanatın kişisel ifadenin ötesine geçerek toplumsal ve çevresel dönüşümü destekleyen bir araç olarak ele alındığını belirtmektedir. Liao (2025, s. 213) ise incelediği ekolojik sanat eserlerinde aktivist yaklaşımın öne çıktığını ve bu yapıtların çevresel sorumluluk ile ekolojik bilincin gelişimini desteklemeyi amaçladığını ifade etmektedir. Bu bağlamda sanatsal üretim, çevresel sorunların gündelik yaşam ve toplumsal tercihlerle ilişkilerinin sorgulanmasına olanak sağlamaktadır.

Ekolojik aktivizmle ilişkili sanat uygulamalarında katılım ve iş birliği de önemli bir yer tutmaktadır. Setyawan ve diğerleri (2021, s. 3), sanatçılar ile topluluklar arasındaki ortak üretim süreçlerinde toplumun sanatsal çalışmanın bir parçası hâline geldiğini ve sanatçının örgütleyici bir rol üstlenebildiğini belirtmektedir. Bu tür uygulamalarda sanatsal üretim, ortak çevresel sorunların tartışıldığı ve çözüm olanaklarının araştırıldığı bir sürece dönüşebilmektedir. Bununla birlikte katılımcı üretim bütün ekolojik sanat çalışmalarının ortak özelliği değildir. Bazı yapıtlar doğrudan toplumsal katılımı amaçlarken bazıları malzeme, biçim ve doğal süreçler aracılığıyla çevresel sorunlara yönelik eleştirel bir yaklaşım geliştirmektedir.

Ekolojik sanat ile aktivizm arasındaki ilişkinin belirlenmesinde çevresel duyarlılık, eleştirel ifade ve doğrudan müdahale arasında ayrım yapılması gerekmektedir. Doğal malzemelerin kullanılması veya çevresel bir temanın ele alınması, tek başına yapıtın aktivist niteliğini ortaya koymamaktadır. Ayrıca bir malzemenin doğal olması, kullanımının çevresel açıdan olumlu

olduğu anlamına gelmemektedir. Malzemenin elde edilmesi, işlenmesi ve zaman içerisindeki dönüşümü de ekolojik açıdan değerlendirilmelidir. Bunun yanında sanatsal üretimin çevresel farkındalık oluşturma potansiyeli, izleyicilerde gerçekleşmiş bir tutum veya davranış değişikliği olarak sunulmamalıdır. Spaid (2002, s. 1), ekolojik sanat kapsamında ele aldığı ecovention kavramını, sanatçılar tarafından geliştirilen ve yerel ekolojik koşulları fiziksel olarak dönüştürmeyi amaçlayan müdahalelerle ilişkilendirmektedir. Bu yaklaşım, çevresel sorunları konu edinen sanatsal uygulamalar ile ekolojik sistemlere doğrudan müdahale eden çalışmalar arasında ayrım yapılmasına olanak sağlamaktadır. Miles (2014, s. 139), estetik ve aktivizmi birbirini dışlayan karşıt yaklaşımlar olarak değil, yaratıcı bir gerilim içerisinde ilişki kurabilen alanlar olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda ekolojik sanatın aktivizmle ilişkisi, yalnızca doğrudan çevresel müdahaleler üzerinden değil, çevresel sorunların görünür kılınması ve eleştirel düşüncenin geliştirilmesi bakımından da ele alınabilir.

JÉSSICA BURRINHA'NIN SANATSAL YAKLAŞIMI

Jéssica Burrinha'nın sanat uygulamalarında, toprak biçimsel araştırmaların ve çevresel ilişkilerin değerlendirilmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Sanatçının çalışmalarında toprağın heykel malzemesi olarak kullanılması, insanın doğal çevreyle kurduğu ilişkinin maddi ve düşünsel boyutlarının ele alınmasına olanak sağlamaktadır. Burrinha (2020, s. 122–123), toprağın kolay biçimlendirilebilir, erişilebilir ve geri dönüştürülebilir özelliklerinin heykel üretiminde önemli olanaklar sunduğunu belirtmektedir. Sanatçı, farklı toprak türlerinin fiziksel özelliklerini tanımanın ve malzemeyle doğrudan deneyim kazanmanın üretim sürecindeki önemini vurgulamaktadır.

Burrinha'nın topraktan heykel üretimine yönelmesinde, bu malzemenin farklı fiziksel özellikleri ve araştırmaya dayalı deneysel çalışmalara yönelik olması önemli bir yer tutmaktadır. Bailey ve Navarro'nun (2020, s. 103) yayımladığı sergi kataloğunda, sanatçının sıkıştırılmış toprak üzerine katıldığı bir atölyenin ardından farklı toprak türleriyle çalışmaya başladığı belirtilmektedir. Burrinha (2020, s. 123) ise toprağın bileşiminin, elde edildiği yerin ve derinliğin malzemenin özelliklerini değiştirdiğini ifade etmektedir. Bu bilgiler, sanatçının üretim sürecinde toprağın fiziksel özelliklerini araştırmaya ve farklı biçimlendirme olanaklarını değerlendirmeye önem verdiğini göstermektedir. Weintraub (2012, ss. 43–44), ekolojik sanat uygulamalarında malzeme seçiminin yalnızca estetik özelliklerle sınırlandırılamayacağını; kullanılan malzemelerin üretim süreçleri, yeniden kullanılabilirlikleri ve çevresel etkileri bakımından da değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu bakış açısı, Burrinha'nın toprak temelli heykellerinde malzemenin fiziksel özelliklerinin yanı sıra ekolojik boyutunun da ele alınmasına olanak sağlamaktadır.

Sanatçının malzeme araştırmalarında toprak, kum ve çimento gibi farklı bileşenlerin bir araya getirilmesi de önemli bir yer tutmaktadır. Burrinha (2020, s. 49–50), bu malzemeleri farklı oranlarda kullanarak değişen renk tonları ve katmanlı yüzeyler oluşturduğunu belirtmektedir. Bu uygulamalar, malzemelerin fiziksel özelliklerinin yapıtın biçimsel düzeni ve dayanıklılığı

üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır. Kil ve çimento gibi malzemelerin birlikte kullanılması, doğal çevre ile insan eliyle oluşturulan yapılar arasındaki ilişkiler üzerinden de yorumlanabilir. Ancak bu ilişkinin her yapıtta aynı anlamı taşıdığı varsayılmamalıdır.

Bu çerçevede Burrinha'nın sanatsal yaklaşımı, toprağın fiziksel özelliklerinin araştırılması, farklı malzemelerle kurduğu ilişkiler ve çevresel ya da toplumsal anlamları üzerinden değerlendirilmektedir. Sanatçının çalışmalarında malzeme, biçim ve insan müdahalesi arasındaki ilişkilerin öne çıkması, yapıtların ekolojik sanat bağlamında incelenmesine olanak sağlamaktadır.

YAŞAYAN HEYKEL KAVRAMI

"Yaşayan heykel" kavramı, bu araştırmada yapıtın zaman ve çevresel koşullarla ilişkisi içerisinde değişime uğrayabilen yapısını açıklamak amacıyla kullanılmaktadır. Bu yaklaşım, heykelin mutlaka canlı organizmalar içermesini gerektirmemektedir. Malzemenin kuruması, aşınması, parçalanması veya biçimsel değişime uğraması, yapıtın zaman içerisinde dönüşebilen bir yapı olarak değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla biyolojik yaşam ile malzemenin fiziksel dönüşümünü ifade eden "yaşayan" nitelemesinin birbirinden ayrılması önem taşımaktadır. Weintraub (2012, s. 7), ekolojik sanatın dinamizm özelliğini, malzemenin zaman içerisinde çevresel etkenlerle dönüşmesi üzerinden açıklamaktadır. Yazara göre bazı sanatçılar bu değişim sürecini önceden belirli bir düzen içerisinde gerçekleştirirken bazıları yapıtlarını kontrol edemedikleri doğal koşulların etkisine açık bırakmaktadır. Bu yaklaşım, Burrinha'nın yaşayan heykel anlayışının yalnızca biçimsel özelliklerle değil, malzemenin zaman içerisindeki değişim potansiyeliyle de değerlendirilmesine kuramsal bir dayanak oluşturmaktadır.

Yaşayan heykel anlayışında zaman, yapıtın biçimsel özelliklerinin değerlendirilmesinde önemli bir boyuttur. Malzemenin başlangıçtaki bütünlüğünü kaybetmesi, yüzeyinin değişmesi veya yapısının aşınması, süreklilik ve geçicilik üzerine düşünmeye olanak sağlamaktadır. Bu nedenle yapıtın yalnızca belirli bir andaki görünümü değil, belgelenebilen dönüşüm süreci de incelemeye dâhil edilmelidir. Farklı tarihlerde oluşturulan görsel kayıtlar, malzemenin zaman içerisindeki değişimini ve bulunduğu ortamla ilişkisini anlamaya yardımcı olabilir.

Zaman ve malzeme arasındaki bu ilişki, Burrinha'nın toprak temelli heykellerinde de karşılık bulmaktadır. Sanatçı, toprağın zaman içerisinde geçirdiği değişimleri heykelin önemli özelliklerinden biri olarak ele almakta ve bu değişkenliği yaşayan heykel anlayışıyla ilişkilendirmektedir (Burrinha, 2020, s. 123). Bu yaklaşımda toprağın fiziksel özellikleri, sanatçının biçimlendirme kararlarıyla birlikte değerlendirilmekte; yapıtın çevresel koşullarla ilişkisi önem kazanmaktadır.

Yaşayan heykel kavramının ekolojik sanatla ilişkisi, malzemenin çevresel koşullara bağlı değişimi ve insan müdahalesiyle kurduğu bağlantılar üzerinden değerlendirilebilir. Bununla birlikte fiziksel aşınma veya bozunma, kendiliğinden ekolojik iyileşme ya da biyolojik yenilenme olarak yorumlanmamalıdır. Benzer şekilde canlı bitki kullanımı da tek başına yapıtın

doğrudan ekolojik aktivizm niteliği taşıdığını göstermemektedir. Bu nedenle yapıtların çevresel anlamları, biçimsel özellikleri, üretim bağlamları ve belgelenmiş açıklamalar doğrultusunda ele alınmalıdır. Bu kavramsal ayrım doğrultusunda Burrinha'nın seçilen yapıtları, malzemenin biçimsel özellikleri, biyolojik yaşamla ilişkisi ve belgelenebilen çevresel dönüşümleri bakımından ayrı ayrı incelenmektedir.

ESER ANALİZLERİ

Naturalis Optio

Jéssica Burrinha'nın Naturalis Optio adlı çalışması, kilin biçimlendirilmesi ve farklı kütleler hâlinde düzenlenmesi üzerinden değerlendirilebilen heykelsi bir yapıdır (Şekil 1). Yapıtta farklı yükseklik ve biçimlere sahip toprak kütlelerinin bir araya getirildiği görülmektedir. Dikey doğrultuda yükselen parçalar ile yatay olarak uzanan kütle arasında kurulan ilişki, yapıtın mekânsal düzenini belirlemektedir. Yüzeylerdeki düzensizlikler ve katmanlı görünüm, toprağın fiziksel özelliklerini görünür kılarken biçimlendirme sürecinin izlerini de taşımaktadır. Alarcão (2022), Burrinha'nın Naturalis Optio adlı çalışmasını, sıkıştırılmış toprak malzemesinin farklı renk ve dokusal özellikleri aracılığıyla çevresel sorunlara dikkat çeken bir yapıt olarak değerlendirmektedir. Yazara göre çalışma, özellikle çimento endüstrisinin toprağın verimliliği üzerindeki etkilerinin sorgulanması ve doğal çevreyle daha sürdürülebilir ilişkiler kurulması açısından anlam taşımaktadır. Bu bağlamda yapıt, yalnızca toprağın biçimsel olanaklarını araştırmakla sınırlı kalmamakta, insan faaliyetlerinin çevre üzerindeki sonuçlarına yönelik eleştirel bir yaklaşım da ortaya koymaktadır.

Şekil 1. Jéssica Burrinha, Naturalis Optio, 2022.

Burrinha (2020, s. 122–123), toprağın fiziksel özelliklerinin ve farklı biçimlendirme tekniklerinin heykel üretimindeki önemini vurgulamaktadır. Sanatçının bu yaklaşımı, Naturalis Optio adlı çalışmanın malzeme ve biçim ilişkisi bakımından değerlendirilmesine temel oluşturmaktadır. Toprağın belirli kütleler hâlinde düzenlenmesi, doğal malzemenin insan müdahalesiyle yeniden biçimlendirilmesini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte yüzeylerin

düzensiz yapısı, kullanılan malzemenin kendine özgü dokusal özelliklerinin de biçimsel görünümde etkili olduğunu göstermektedir. Yapıtın ekolojik sanatla ilişkisi, doğal malzemenin biçimlendirilmesi ve insanın çevresel kaynaklar üzerindeki müdahalesi üzerinden yorumlanabilir. Farklı kütlelerin bir araya getirilmesi, toprağın doğal hâlinden çıkarılarak belirli bir sanatsal düzene dönüştürülmesini görünür kılmaktadır. Bu açıdan yapıt, insanın doğal çevreyi biçimlendirme biçimleri üzerine düşünmeye olanak sağlamaktadır. Alarcão'nun (2022) değerlendirmesi, yapıtın çimento endüstrisi ve toprak verimliliği gibi çevresel sorunlarla ilişkilendirilebileceğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte bu eleştirel yaklaşım, eserin doğrudan ekolojik iyileştirme veya toplumsal müdahale gerçekleştirdiği anlamına gelmemektedir.

Regenerar

Jéssica Burrinha'nın Regenerar (2021) adlı çalışması, sıkıştırılmış toprak, taşlar ve canlı bitkiden oluşan bir heykeldir (Şekil 2). Yapıtta dikey biçimde yükselen silindirik toprak kütlesinin belirli bir bölümünde canlı bitkinin yer aldığı görülmektedir. Toprak yüzeyindeki boşluk içerisinde konumlanan bitki, geometrik olarak düzenlenmiş kütle ile organik biçim arasında görsel bir karşıtlık oluşturmaktadır. Bu düzenleme, insan tarafından biçimlendirilmiş toprak yapısı ile canlı organizmanın aynı heykelsi bütünlük içerisinde bulunmasını sağlamaktadır.

Şekil 2. Jéssica Burrinha, Regenerar, 2021.

Yapıtın biçimsel özellikleri incelendiğinde, silindirik kütlenin belirgin geometrik düzeni ile bitkinin düzensiz ve değişken yapısı arasında bir ilişki kurulduğu görülmektedir. Sıkıştırılmış toprak, yapıtın taşıyıcı kütlesini oluştururken bitki, bu bütünlük içerisinde farklı bir maddi

özellik taşımaktadır. Böylece yapıtın biçimsel düzeni, inorganik malzeme ile biyolojik yaşamın bir arada değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır.

Regenerar adlı çalışmanın yaşayan heykel kavramıyla ilişkisi, canlı bitkinin yapıtın fiziksel bileşenlerinden biri olması üzerinden kurulmaktadır. Bu özelliğiyle eser, yalnızca toprağın zaman içerisinde değişime uğrama potansiyeline değil, canlı bir organizmanın heykelsi yapıya katılımına da dayanmaktadır. Bununla birlikte görselde bitkinin bulunması, yapıtın zaman içerisinde büyüdüğünü, yenilendiğini veya belirli bir ekolojik iyileşme süreci gerçekleştirdiğini tek başına kanıtlamamaktadır.

Ekolojik sanat bağlamında Regenerar, insan tarafından biçimlendirilmiş toprak kütlesi ile biyolojik yaşam arasındaki ilişkiyi görünür kılmaktadır. Alarcão'nun (2022) aktardığı sanatçı açıklamasında Burrinha, kontrolsüz kentleşmenin ekosistemler üzerindeki olumsuz etkilerine ve verimli toprakların betonlaşma nedeniyle bitki gelişimine elverişsiz hâle gelmesine dikkat çekmektedir. Bu açıklama, yapıtın canlı bitki ve sıkıştırılmış toprak arasındaki biçimsel ilişkisini kentleşme ve toprak kaybı bağlamında yorumlamaya olanak sağlamaktadır. Bununla birlikte eserin doğrudan ekolojik iyileştirme gerçekleştirdiğine ilişkin bir sonuca ulaşılmamaktadır.

Cinética

Jéssica Burrinha'nın Cinética (2020) adlı çalışması, 50 × 50 × 8 cm ölçülerinde, topraktan oluşturulmuş heykelsi bir yüzey düzenlemesidir (Şekil 3). Yapıtın biçimsel yapısında kare biçimli bir toprak kütlesi ve yüzey boyunca farklı yönlerde uzanan çatlaklar öne çıkmaktadır. Çatlakların oluşturduğu düzensiz çizgisel örüntüler, yüzeyin geometrik sınırlarıyla karşıtlık oluşturmaktadır. Bu özellik, yapıtın biçimsel bütünlüğü içerisinde parçalanma ve değişim izleniminin oluşmasına katkıda bulunmaktadır. Alarcão (2022), Cinética adlı çalışmayı Burrinha'nın toprak temelli heykel üretimleri bağlamında ele almaktadır. Sanatçının bu üretimlerinde sıkıştırılmış toprağın fiziksel ve görsel özelliklerinin araştırılması öne çıkmaktadır. Bu çerçevede Cinética yapıtındaki çatlaklı yüzey, toprağın malzeme özellikleri ile biçimsel düzen arasındaki ilişki bakımından değerlendirilebilir.

Şekil 3. Jéssica Burrinha, Cinética, 2020.

Burrinha (2020, ss. 122–123), toprağın bileşimi ve fiziksel özelliklerinin heykel üretiminde belirleyici olduğunu vurgulamaktadır. Bu çerçevede Cinética yapıtındaki çatlaklı yüzey, malzemenin fiziksel özellikleri ile sanatçının oluşturduğu geometrik düzen arasındaki ilişki bakımından değerlendirilebilir.

Cinética adlı çalışmanın yaşayan heykel ve ekolojik sanatla ilişkisi, toprağın fiziksel özelliklerinin yapıtın görünümüne katılması üzerinden yorumlanabilir. Yüzeydeki çatlaklar, malzemenin kırılganlığı ve biçimsel bütünlüğünün değişebilirliği üzerine düşünmeye olanak sağlamaktadır. Ancak yapıtın zaman içerisinde fiilen değiştiği veya çevresel koşulların etkisiyle dönüşüm geçirdiği, farklı tarihlere ait kayıtlarla desteklenmediğinden kesin bir bulgu olarak sunulmamalıdır.

Decadência

Jéssica Burrinha'nın Decadência (2019) adlı çalışması, toprak, beton ve seramik malzemelerinin bir araya getirildiği, 23 × 23 × 50 cm ölçülerinde bir yapıdır (Şekil 4). Yapıtın biçimsel düzeninde kare kesitli, belirgin biçimde eğimli bir sütun öne çıkmaktadır. Bailey (2020, s. 33), yapıtın toprak, çimento ve kırılmış mavi desenli porselen parçalarından oluştuğunu belirtmektedir. Bu malzemelerin bir araya getirilmesi, geçmişe ait nesnelerin özgün biçimlerini kaybetmelerine rağmen yeni yapının maddi bileşenleri olarak varlıklarını sürdürmelerini sağlamaktadır. Böylece yapıtın malzeme özellikleri ile toplumsal hafıza arasında ilişki kurulmaktadır. Kwon (2002, s. 3), yere özgü sanatın mekânsal ilişkilerini yalnızca fiziksel özellikler üzerinden değil, toplumsal, ekonomik ve politik süreçlerle bağlantılı olarak değerlendirmektedir. Bu yaklaşım, Decadência yapıtında kullanılan toprak ve seramik parçalarının toplumsal hafıza ve yerinden edilme temalarıyla ilişkilendirilmesine kuramsal bir çerçeve sunmaktadır.

Şekil 4. Jéssica Burrinha, Decadência, 2019.

Decadência adlı çalışmanın mekânsal düzeni de yapıtın anlamının oluşumunda önem taşımaktadır. Bailey (2020, s. 33), heykelin sergi mekânında izleyiciye doğru devrilecekmiş izlenimi oluşturacak biçimde konumlandırıldığını belirtmektedir. Bu eğimli yerleşim, yapıtın fiziksel dengesine ilişkin bir belirsizlik oluştururken izleyicinin dikkatini heykelin bulunduğu mekâna yöneltmektedir. Sütunun eğimli biçimi, geçmişe ait izlerin ve toplumsal ilişkilerin kırılganlığı üzerinden de yorumlanabilir. Bailey (2020, s. 33), Decadência adlı yapıtın toprağın altında saklı kalan nesneler ve anılar aracılığıyla geçmişte belirli mekânlarda yaşamış toplulukların hikâyelerini ele aldığını belirtmektedir. Araştırmacıya göre toprak, insanların yaşadıkları yerlerle kurdukları ilişkilerin ve yerinden edilme sonucunda geride bıraktıkları anıların taşıyıcısı olarak anlam kazanmaktadır. Toprak ve yapı malzemeleri arasında bulunan seramik parçaları, bu bağlamda geçmişin maddi izlerini temsil etmektedir. Yapıt, mekânın yalnızca fiziksel bir alan olmadığını, insan topluluklarının yaşam deneyimleri ve hafızalarıyla bağlantılı olduğunu düşündürmektedir. Bailey (2024, s. 24), Burrinha'nın çalışmasını kentsel dönüşüm süreçlerinde yerinden edilen toplulukların hikâyelerini ve hafızalarını görünür kılan bir uygulama olarak değerlendirmektedir. Bu açıdan Decadência, yalnızca malzemelerin biçimsel özellikleri üzerinden değil, mekânın dönüşümü ve toplumsal ilişkilerin değişimi bakımından da anlam kazanmaktadır. Toprak, beton ve parçalanmış seramiklerin birlikteliği, insan müdahalesiyle değişen mekânların geçmişe ait izleri nasıl taşıdığına yönelik bir sorgulama oluşturmaktadır.

Decadência adlı çalışmanın ekolojik sanat ve aktivizmle ilişkisi, doğal ve insan yapımı malzemelerin birlikteliği ile kentsel dönüşümün toplumsal sonuçları üzerinden değerlendirilebilir. Bununla birlikte yapıtın doğrudan ekolojik bozulmaya yönelik bir müdahale olarak üretildiği söylenemez. Eserin belgelenmiş eleştirel yönü, öncelikle mekân, toplumsal hafıza ve yerinden edilme konularında belirginleşmektedir. Bu nedenle yapıtın çevresel sanatla

bağlantısı, insanın yaşadığı çevreyi dönüştürme biçimleri ve bu dönüşümlerin toplumsal sonuçları çerçevesinde ele alınmalıdır.

SONUÇ

Bu araştırmada Jéssica Burrinha'nın toprak temelli heykel çalışmaları, yaşayan heykel kavramı ve ekolojik sanat bağlamında incelenmiştir. Yapılan değerlendirmeler, sanatçının toprağı yalnızca biçimlendirilen bir malzeme olarak değil, fiziksel özellikleri, zamansal değişim potansiyeli ve insanın çevreyle kurduğu ilişkiler bakımından ele aldığını göstermektedir. Toprağın sıkıştırılması, farklı malzemelerle bir araya getirilmesi ve çevresel koşullara açık biçimde kullanılması, sanatçının üretimlerinde malzeme ile biçim arasındaki ilişkinin önemini ortaya koymaktadır.

İncelenen yapıtlar, toprağın farklı biçimsel ve kavramsal ilişkiler içerisinde değerlendirilebildiğini göstermektedir. Naturalis Optio adlı çalışmada farklı toprak kütlelerinin düzenlenmesi, doğal malzemenin insan müdahalesiyle biçimlendirilmesini öne çıkarmaktadır. Regenerar adlı yapıtta canlı bitkinin sıkıştırılmış toprak kütlesi içerisinde yer alması, heykelsi biçim ile biyolojik yaşam arasındaki ilişkiyi görünür kılmaktadır. Cinética adlı çalışmada ise çatlaklı toprak yüzeyi, malzemenin fiziksel özellikleri ve biçimsel bütünlüğün değişebilirliği üzerinden değerlendirilmektedir. Decadência adlı yapıt, toprak, beton ve seramik malzemelerinin birlikteliği aracılığıyla mekân, toplumsal hafıza ve yerinden edilme kavramlarıyla ilişkilendirilmektedir.

Yaşayan heykel kavramı açısından değerlendirildiğinde, Burrinha'nın çalışmalarında biyolojik yaşamın yapıta katılımı ile malzemenin fiziksel dönüşüm potansiyelinin farklı biçimlerde ortaya çıktığı görülmektedir. Regenerar adlı çalışmada canlı bitki, yapıtın doğrudan bir bileşenini oluştururken Terra feita de tempo adlı çalışmanın yağmurun etkisiyle yüzeysel aşınmaya uğraması, çevresel koşulların heykelin görünümünü değiştirebildiğini gösteren belgelenmiş bir örnek sunmaktadır. Bununla birlikte fiziksel değişimlerin bütün yapıtlar için geçerli olduğu veya malzemenin bozunmasının doğrudan ekolojik yenilenme anlamına geldiği sonucuna ulaşılamamaktadır.

Burrinha'nın çalışmalarının ekolojik sanatla ilişkisi, doğal malzemelerin kullanımı, insan müdahalesinin sorgulanması ve çevresel koşulların yapıt üzerindeki etkileri üzerinden değerlendirilebilir. Bununla birlikte incelenen yapıtların doğrudan ekolojik aktivizmle bağlantıları aynı düzeyde belirgin değildir. Bu nedenle sanatçının üretimlerinde çevresel farkındalık, eleştirel yaklaşım ve doğrudan aktivist müdahale arasında ayrım yapılması gerekmektedir.

Sonuç olarak Burrinha'nın incelenen yapıtları, yaşayan heykel kavramının tek bir üretim veya dönüşüm biçimiyle sınırlandırılamayacağını göstermektedir. Naturalis Optio ve Cinética malzemenin biçimsel özellikleri ve değişim potansiyeliyle, Regenerar biyolojik yaşamın heykelsi yapıya katılımıyla, Decadência ise toprak ve yapı malzemelerinin toplumsal hafızayla ilişkisi üzerinden farklı değerlendirme olanakları sunmaktadır. Bu farklılıklar, sanatçının

üretimlerinin ekolojik sanat bağlamında ele alınabileceğini, ancak doğrudan ekolojik aktivizm niteliğinin her yapıt için aynı ölçüde desteklenmediğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

Alarcão, J. (2022). Jéssica Burrinha's living sculptures: The deeply rooted impact of land erosion. *ArtsHelp*. https://www.artshelp.com/jessica-burrinha/

Bailey, D. W. (2024). Art archaeological interactions. A. Gago, J. P. Amorim ve N. Moura (Ed.), *[e]motion* (ss. 11–25) içinde. Universidade Católica Editora. https://doi.org/10.34632/9789725410677_2

Bailey, D. W. ve Navarro, S. (2020). *Creative (un)makings: Disruptions in art/archaeology*. Museu Internacional de Escultura Contemporânea.

Burrinha, J. (2026). Escultura [Sanatçı portfolyosu]. www.jessicaburrinha.com/#documents

Burrinha, J. A. (2020). *Escultura em terra crua* [Yüksek lisans proje çalışması, Universidade de Lisboa, Faculdade de Belas-Artes].

Kwon, M. (2002). *One place after another: Site-specific art and locational identity*. The MIT Press.

Liao, Z. (2025). From tech revolution to apocalypse: The strength of visual metaphor in ecological art activism. *Trames, 29*(2), 197–215. https://doi.org/10.3176/tr.2025.2.05

Miles, M. (2014). *Eco-aesthetics: Art, literature and architecture in a period of climate change*. Bloomsbury Academic.

Rao, A. (2021). Environmental art and activism: Inspiring change through visual expressions. *2021 International Conference on Multidisciplinary Approaches in Humanities, Management and Sciences* (ss. 987–991) içinde. Sri S. Ramasamy Naidu Memorial College.

Setyawan, Purwasito, A., Warto ve Wijaya, M. (2021). Art activist: Nature, culture, and art-based environmental movement. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 905*(1), 012094. https://doi.org/10.1088/1755-1315/905/1/012094

Spaid, S. (2002). *Ecovention: Current art to transform ecologies*. The Contemporary Arts Center, ecoartspace ve greenmuseum.org.

Weintraub, L. (2012). *To life! Eco art in pursuit of a sustainable planet*. University of California Press.

Görsel Kaynaklar

Şekil 1. Naturalis Optio, 2022, www.jessicaburrinha.com/#naturalis_optio, Erişim Tarihi: 15.08.2026.

Şekil 2. Regenerar, 2021, http://www.jessicaburrinha.com/#regenerar, Erişim Tarihi: 15.08.2026.

Şekil 3. Cinética, 2020, http://www.jessicaburrinha.com/#cinetica, Erişim Tarihi: 15.08.2026.

Şekil 4. Decadência, 2019, www.jessicaburrinha.com/#decadencia, Erişim Tarihi: 15.08.2026.

ROB MULHOLLAND'IN AYNALI HEYKELLERİNDE İNSAN VE DOĞA İLİŞKİSİ

THE HUMAN–NATURE RELATIONSHIP IN ROB MULHOLLAND'S MIRRORED SCULPTURES

Firdevs SAĞLAM
Assoc. Prof. Dr., Hakkari University, Faculty of Fine Arts, Department of Painting
ORCID NO: 0000-0002-1284-0424

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, Rob Mulholland'ın aynalı heykellerinde insan ve doğa arasındaki ilişkinin malzeme, biçim ve mekân aracılığıyla nasıl kurulduğunu incelemektir. Nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde doküman incelemesine dayalı olarak yürütülen çalışmada, sanatçının Vestige, Still ve Settlement adlı yapıtları betimsel ve karşılaştırmalı eser çözümlemesiyle ele alınmıştır. Araştırmanın verilerini sanatçının proje açıklamaları, yapıtlara ilişkin görsel belgeler ve yayımlanmış değerlendirmeler oluşturmaktadır. Yapıtlar; biçimsel düzen, yansıtıcı yüzeylerin görsel etkileri, figür–zemin ilişkisi, mekânsal özellikler ve izleyicinin bakış açısı bakımından incelenmiştir. İnceleme sonucunda, yansıtıcı yüzeylerin insan figürü ile doğal çevre arasında değişken bir görsel ilişki oluşturduğu, ancak bu ilişkinin yapıtların biçimsel ve mekânsal özelliklerine göre farklılaştığı görülmüştür. Araştırma, Mulholland'ın aynalı heykellerinde insan–doğa ilişkisinin yalnızca yansıma ve görsel bütünleşmeyle sınırlı olmadığını; biçimsel düzen, mekânsal bağlam ve algısal değişkenlik aracılığıyla farklı anlamlar kazandığını ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Rob Mulholland, Aynalı Heykel, İnsan–Doğa İlişkisi, Çevresel Sanat, Yansıma.

ABSTRACT

The purpose of this research is to examine how the relationship between humanity and nature is established through material, form, and space in Rob Mulholland's mirrored sculptures. Conducted within a qualitative research framework based on document analysis, this study explores the artist's works—titled *Vestige*, *Still*, and *Settlement*—through descriptive and comparative analysis. The data for the research consist of the artist's project descriptions, visual documentation of the works, and published critiques. The pieces were analyzed in terms of their formal composition, the visual effects of their reflective surfaces, the figure-ground relationship, spatial characteristics, and the viewer's perspective. The analysis reveals that while the reflective surfaces create a dynamic visual connection between the human figure and the natural environment, the nature of this relationship varies according to the formal and spatial attributes of each work. The research demonstrates that in Mulholland's mirrored sculptures, the human-nature relationship is not limited merely to reflection and visual integration; rather,

it acquires diverse meanings through formal composition, spatial context, and perceptual variability.

Keywords: Rob Mulholland, Mirrored Sculpture, Human–Nature Relationship, Environmental Art, Reflection.

GİRİŞ

İnsan ve doğa arasındaki ilişki, sanat tarihi boyunca farklı düşünsel ve biçimsel yaklaşımlar çerçevesinde ele alınmıştır. Doğal çevre, kimi sanat uygulamalarında temsil edilen bir konu olarak değerlendirilirken kimi uygulamalarda sanat yapıtının üretildiği, konumlandırıldığı ve deneyimlendiği bir alan hâline gelmiştir. Özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen sanatsal yaklaşımlar, yapıtın yalnızca biçimsel özellikleri üzerinden değil, bulunduğu çevreyle kurduğu ilişkiler üzerinden de değerlendirilmesini gündeme getirmiştir. Bu yönelim, sanat nesnesi ile mekân arasındaki ilişkinin çağdaş heykel uygulamalarında daha belirgin biçimde ele alınmasına olanak sağlamıştır.

Doğal çevrede konumlandırılan heykellerin algılanmasında yapıtın biçimi ve malzemesi kadar bulunduğu mekânın özellikleri de önem taşımaktadır. Işık, bitki örtüsü, hava koşulları ve çevresel görüntüler, yapıtın izleyici tarafından algılanışını etkileyebilmektedir. Bununla birlikte bir heykelin doğal çevrede bulunması, çevresel unsurların yapıtın sanatsal işleyişine doğrudan katıldığı anlamına gelmemektedir. Bu nedenle heykel ile çevre arasındaki ilişkinin değerlendirilmesinde mekânsal yerleşimin yanı sıra malzemenin özellikleri ve çevresel unsurlarla kurulan görsel etkileşimin de dikkate alınması gerekmektedir.

Çağdaş heykelde yansıtıcı malzemelerin kullanılması, sanat nesnesi ile bulunduğu çevre arasındaki görsel ilişkinin farklı biçimlerde kurulmasına olanak sağlamaktadır. Özellikle ayna etkisi oluşturan metal yüzeyler, çevredeki görüntüleri heykelin yüzeyine yansıtarak yapıtın algılanan görünümünü değiştirebilmektedir. Bu tür uygulamalarda heykelin fiziksel biçimi sabit kalmasına rağmen yüzeyinde oluşan görüntüler, izleyicinin konumuna ve çevresel koşullara bağlı olarak farklılaşmaktadır. Böylece sanat nesnesi ile çevresi arasındaki görsel sınırlar, yansımanın etkisiyle değişken bir nitelik kazanabilmektedir.

İskoç sanatçı Rob Mulholland, aynalı insan figürlerini doğal ve kamusal alanlara yerleştirdiği çalışmalarıyla malzeme, insan bedeni ve çevre arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Sanatçının yansıtıcı yüzeyli heykellerinde insan figürünün tanınabilir biçimi korunurken çevredeki görüntüler yapıtın yüzeyine taşınmaktadır. Bu özellik, insan figürünün kimi bakış açılarından çevresinden ayrışmasına, kimi açılardan ise doğal çevreyle görsel bir süreklilik oluşturmasına neden olmaktadır. Mulholland'ın çalışmaları, insanın doğa içerisindeki konumunun yalnızca figürün temsil ettiği biçim üzerinden değil, bulunduğu mekânla kurduğu görsel ilişki üzerinden de değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır.

Bu araştırmanın temel problemi, Mulholland'ın aynalı insan figürlerinde yansıtıcı malzeme, biçimsel düzen ve mekânsal özelliklerin insan–doğa ilişkisinin kurulmasına nasıl katkı

sağladığıdır. Bu doğrultuda sanatçının Vestige, Still ve Settlement adlı yapıtları incelenmektedir. Araştırmada, yansıtıcı yüzeylerin figür–zemin ilişkisini nasıl etkilediği, yapıtların doğal çevreyle hangi biçimsel ve mekânsal ilişkileri kurduğu ve bu ilişkilerin üç örnekte nasıl farklılaştığı üzerinde durulmaktadır. Böylece insan figürünün doğal çevreyle görsel bütünleşmesinin yanı sıra doğal kuvvetlerin biçimsel olarak yorumlanması ve mekânsal belleğin yapıtlara kazandırdığı anlamların değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

ÇEVRESEL HEYKEL, MEKÂN VE YANSIMA İLİŞKİSİ

Çevresel Heykel ve İnsan–Doğa İlişkisi

Çevresel heykel, yapıtın bulunduğu mekânla kurduğu ilişkinin biçimsel düzen, sanatsal anlam ve algısal deneyim açısından önem kazandığı uygulamalar çerçevesinde değerlendirilebilir. Bu yaklaşımda heykel, yalnızca kendi fiziksel özellikleriyle sınırlı bir nesne olarak değil, çevresindeki unsurlarla ilişki içerisinde ele alınmaktadır. Nannicelli (2018, s. 498), çevresel sanatı doğal çevrenin içinde, üzerinde ya da bir bölümünü bünyesine katarak gerçekleştirilen sanat uygulamaları üzerinden tartışmaktadır. Bu yaklaşım, doğal çevrenin sanat yapıtıyla ilişkisinin farklı biçimlerde kurulabileceğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Heykelin çevresiyle kurduğu ilişkinin değerlendirilmesinde mekânsal bağlam belirleyici unsurlardan biridir. Şahan (2016, s. 105), dış mekân heykelinin bulunduğu çevreyle bütünlük içerisinde ele alınmasının önemine dikkat çekmektedir. Benzer biçimde Emslie (2015, s. 69), doğal çevrede konumlandırılan heykellerin algılanışını tartışırken yapıtın yerleştirildiği ortamla kurduğu ilişkiyi öne çıkarmaktadır. Bu değerlendirmeler, heykelin doğal çevrede bulunmasının tek başına yeterli bir açıklama oluşturmadığını; yapıtın çevresel özelliklerle kurduğu görsel ve mekânsal ilişkilerin de incelenmesi gerektiğini göstermektedir.

Çevresel sanatın kapsamı, doğal çevrenin doğrudan temsil edildiği uygulamalarla sınırlı değildir. Thornes (2008, s. 391), çevresel sanatı temsil dışı ve performatif uygulamaları da kapsayan geniş bir alan olarak değerlendirmektedir. Bu yaklaşım, doğal çevrenin sanat yapıtında yalnızca betimlenen bir konu olarak değil, sanatsal düzenlemenin ve deneyimin oluşumuna katkı sağlayan bir unsur olarak da ele alınabileceğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla çevresel heykelde insan–doğa ilişkisi, yapıtın temsil ettiği konu kadar malzemesi, biçimi ve bulunduğu mekânla kurduğu bağlantılar üzerinden de değerlendirilebilir.

İnsan figürünün doğal çevrede konumlandırılması, insanın doğayla ilişkisine yönelik farklı yorumların geliştirilmesine olanak sağlamaktadır. Gül (2013, s. 18), insanın doğayla ilişkisinin varoluşsal bir zorunluluğa dayandığını ve insanın doğadan bağımsız değerlendirilemeyeceğini belirtmektedir. Bu düşünce, insan figürünün doğal çevre içerisindeki konumunun yalnızca fiziksel yerleşim açısından değil, insanın doğayla kurduğu bütünlük bakımından da yorumlanmasına kavramsal bir temel sunmaktadır. Ahmad (2025, s. 167) ise çevresel sanatın doğal unsurlar ve çevresel temalar aracılığıyla bireylerin doğayla kişisel bir bağ kurmalarını destekleyebileceğine dikkat çekmektedir. Bu görüşler, insan figürünün doğal çevreyle

ilişkilendirildiği heykel uygulamalarının algısal ve kavramsal boyutlarıyla birlikte değerlendirilmesini desteklemektedir.

İnsan ile doğal çevre arasındaki ilişkinin sanatsal olarak ele alınmasında çevresel bağlantıların görünür kılınması da önem taşımaktadır. Wallen (2012, s. 235), ekolojik sanatı fiziksel, biyolojik, kültürel ve tarihsel ilişkileri kapsayan bir yaklaşım olarak değerlendirmekte ve sanatın bu ilişkileri görünür kılma potansiyelini vurgulamaktadır. Ekolojik sanat ile çevresel heykel aynı kapsamda değerlendirilmemekle birlikte bu yaklaşım, insan–doğa ilişkisinin yalnızca biçimsel temsil üzerinden açıklanamayacağını göstermesi bakımından çalışmanın kavramsal çerçevesine katkı sunmaktadır.

Bu bağlamda insan figürünün doğal çevredeki görünürlüğü, çevreyle kurulan ilişkinin değerlendirilmesinde önemli bir unsur hâline gelmektedir. Figürün çevresinden belirgin biçimde ayrışması, insan ile doğa arasında görsel bir karşıtlık oluşturabilirken çevresel görüntülerle bütünleşmesi bu ayrımı azaltabilmektedir. Özellikle yansıtıcı yüzeyli heykellerde çevrenin görüntüsünün insan figürü üzerine taşınması, söz konusu ilişkinin algısal açıdan farklılaşmasına neden olmaktadır. Bu nedenle yansıtıcı malzemenin figür–zemin ilişkisi üzerindeki etkisinin ayrıca ele alınması gerekmektedir.

Yansıtıcı Yüzeyler ve Figür–Zemin İlişkisi

Heykelde kullanılan malzeme, yapıtın fiziksel özelliklerini belirlemenin yanı sıra bulunduğu çevreyle kurduğu görsel ilişkiyi de etkileyebilmektedir. Yansıtıcı yüzeyler, çevredeki görüntüleri heykelin yüzeyine taşıyarak sanat nesnesi ile arka plan arasındaki görsel ayrımın değişmesine neden olabilmektedir. Bu durum, özellikle doğal çevrede konumlandırılan insan figürlü heykellerde figürün algılanışını farklılaştırmaktadır.

Figür–zemin ilişkisi, görsel algıda bir biçimin çevresindeki alandan nasıl ayrıştığını açıklayan temel kavramlardan biridir. Arnheim (1974), görsel algının biçimlerin tekil özelliklerinden bağımsız olarak değil, aralarındaki ilişkiler ve oluşturdukları görsel düzen içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, aynalı heykellerde insan figürünün çevresiyle kurduğu ilişkinin anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Yansıtıcı yüzeyli bir insan figürü, fiziksel sınırlarını korumasına rağmen çevresindeki görüntüleri yansıtması nedeniyle arka planla görsel bir süreklilik oluşturabilmektedir. Böylece figürün çevreden ayrışma derecesi, yüzeyde oluşan yansımaların niteliğine bağlı olarak değişebilmektedir.

Bu değişkenliğin anlaşılmasında izleyicinin konumu ve çevresel koşullar da dikkate alınmalıdır. Carlson (2000, s. xiii–xiv), çevrenin estetik olarak algılanmasını bağımsız bir sanat nesnesinin değerlendirilmesinden farklı ele almakta; gözlemcinin hareketiyle algısal ilişkinin değişebildiğini ve doğal çevrenin zaman içerisinde dönüşüm gösterdiğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, aynalı heykellerin farklı bakış açılarından ve değişen ışık koşullarında neden farklı görünümler sunduğunun değerlendirilmesine katkı sağlamaktadır.

Aynalı insan figürlerinde çevredeki ağaçların, gökyüzünün ve diğer doğal unsurların yüzeye yansıması, figürün bazı bölümlerinin arka planla görsel olarak bütünleşmesine neden olabilmektedir. Bununla birlikte bu bütünleşme, figürün fiziksel varlığının ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Heykelin biçimsel sınırları korunurken algılanan görünümü, yansımanın oluşturduğu görsel etkiye bağlı olarak değişmektedir. Bu nedenle yansıtıcı yüzey, yalnızca heykelin dış görünümünü belirleyen bir malzeme özelliği değil, yapıt ile çevresi arasındaki görsel ilişkinin kurulmasına katkı sağlayan bir unsur olarak değerlendirilebilir.

ROB MULHOLLAND'IN SANATSAL YAKLAŞIMI

Rob Mulholland, heykel ve yerleştirme çalışmalarında insan figürü, doğal çevre ve mekânsal algı arasındaki ilişkileri ele alan İskoç bir sanatçıdır. Özellikle aynalı paslanmaz çelikten oluşturduğu insan figürleri, bulunduğu çevrenin görüntülerini yüzeylerine yansıtarak yapıt ile mekân arasında görsel bir ilişki kurmaktadır. Royal Society of Sculptors tarafından yayımlanan sanatçı profilinde de Mulholland'ın aynalı heykellerinin insan ile doğal dünya arasındaki ilişkiyi araştırdığı belirtilmektedir (Royal Society of Sculptors, 2026).

Sanatçının insan–doğa ilişkisine yönelik yaklaşımı, malzeme tercihleriyle bağlantılıdır. Luc (2015, s. 27) tarafından gerçekleştirilen söyleşide Mulholland, aynalı insan figürleri ve saydam heykeller aracılığıyla doğanın gücüne dikkat çekmeyi ve insan ile doğa arasındaki bütünleşme ilişkisini yeniden görünür kılmayı amaçladığını belirtmektedir. Bu açıklama, sanatçının yansıtıcı yüzeyleri yalnızca biçimsel bir etki oluşturmak amacıyla kullanmadığını, malzemenin görsel özelliklerini insanın doğal çevreyle ilişkisine yönelik düşünceleriyle birlikte ele aldığını göstermektedir.

Mulholland'ın aynalı heykellerinde insan figürünün tanınabilir biçimi korunurken yüzeyde oluşan yansımalar, figürün çevresiyle kurduğu görsel ilişkiyi değiştirmektedir. Bu durum, insan bedeninin fiziksel varlığı ile izleyici tarafından algılanan görünümü arasında bir ayrım oluşturmaktadır. Sanatçının çalışmalarında insan figürü, bulunduğu çevreden bütünüyle bağımsız bir nesne olarak algılanabileceği gibi çevresel görüntülerle bütünleşen bir biçim olarak da değerlendirilebilmektedir. Böylece insan figürünün doğa içerisindeki konumu, yalnızca heykelin temsil ettiği beden üzerinden değil, malzemenin çevreyle oluşturduğu görsel etkileşim aracılığıyla da ele alınmaktadır.

Mulholland'ın çalışmalarında insan figürü ile doğal çevre arasındaki ilişki, yapıtların biçimsel ve mekânsal özelliklerine göre farklılaşmaktadır. Ormanlık alanlarda konumlandırılan figürlerde çevreyle görsel bütünleşme öne çıkarken açık doğal peyzaj içerisinde yer alan heykellerde figürün çevreden ayrışması daha belirgin olabilmektedir. Bazı çalışmalarında ise insan figürü, doğal çevrenin yanı sıra geçmiş yerleşimler ve mekânsal bellekle ilişkilendirilmektedir. Bu farklılıklar, sanatçının aynalı heykellerinin yalnızca ortak malzeme özellikleri üzerinden değil, her yapıtın kendine özgü biçimsel ve mekânsal düzeni çerçevesinde incelenmesini gerekli kılmaktadır.

Bu doğrultuda Vestige, Still ve Settlement adlı yapıtlar, yansıtıcı yüzeylerin insan–doğa ilişkisini farklı biçimlerde ortaya koyması bakımından araştırmanın inceleme örneklerini oluşturmaktadır.

YÖNTEM

Bu araştırma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde doküman incelemesine dayalı olarak yürütülmüştür. Doküman incelemesi, araştırma konusu hakkında bilgi içeren yazılı ve görsel materyallerin sistematik biçimde incelenmesine olanak sağlayan bir yöntemdir. Bowen (2009), doküman analizini belgelerin incelenmesi ve değerlendirilmesine dayanan sistematik bir süreç olarak açıklamaktadır. Bu doğrultuda araştırmada Rob Mulholland'ın Vestige, Still ve Settlement adlı yapıtları, betimsel ve karşılaştırmalı eser çözümlemesi aracılığıyla ele alınmıştır.

Yapıtların seçiminde amaçlı örnekleme yaklaşımı benimsenmiştir. Üç yapıtın seçiminde insan figürünü içermeleri, yansıtıcı yüzeyler aracılığıyla doğal çevreyle görsel ilişki kurmaları ve farklı biçimsel ve mekânsal düzenlere sahip olmaları belirleyici olmuştur. Vestige'de ormanlık alan içerisinde konumlandırılan çoklu insan figürleri, Still'de açık doğal peyzajla ilişkilendirilen parçalı tekil figür, Settlement'da ise insan figürleri ile barınak biçimlerinin bir arada kullanılması, yapıtların karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır.

Araştırmanın verilerini sanatçının resmî internet sitesinde yer alan proje açıklamaları, yapıtlara ilişkin görsel belgeler ve yayımlanmış değerlendirmeler oluşturmaktadır. İnceleme sürecinde öncelikle yapıtların malzeme, biçimsel düzen ve mekânsal özelliklerine ilişkin bilgiler ele alınmıştır. Ardından görsel belgeler üzerinden figür–zemin ilişkisi, yansıtıcı yüzeylerin oluşturduğu görsel etkiler, doğal çevreyle bütünleşme ve izleyicinin bakış açısına bağlı algısal olanaklar değerlendirilmiştir. Son aşamada üç yapıtın ortak ve farklı özellikleri karşılaştırılarak insan–doğa ilişkisinin her örnekte hangi biçimsel ve mekânsal özellikler aracılığıyla kurulduğu tartışılmıştır.

Araştırma, seçilen üç yapıt ve bunlara ilişkin ulaşılabilen dokümanlarla sınırlandırılmıştır. Yapıtların yerinde gözlemlenmemesi ve izleyici görüşmelerinin yapılmamış olması nedeniyle izleyici deneyimine ilişkin değerlendirmeler, doğrudan gözlem veya katılımcı verilerine değil, görsel belgelerin ve yapıtların mekânsal özelliklerinin sunduğu algısal olanaklara dayandırılmıştır.

ROB MULHOLLAND'IN AYNALI HEYKELLERİNDE İNSAN VE DOĞA İLİŞKİSİ

Vestige: İnsan Figürünün Doğal Çevreyle Görsel Bütünleşmesi

Rob Mulholland'ın Vestige (2009) adlı yapıtı, ormanlık bir alana yerleştirilmiş aynalı insan figürlerinden oluşmaktadır (Şekil1). Sanatçının resmî internet sitesinde yer alan bilgilere göre yapıt, aynalı paslanmaz çelik malzemeyle oluşturulmuş altı insan figürünü içermektedir (Mulholland, t.y.-a). Figürlerin orman ortamında konumlandırılması, insan bedeni ile doğal çevre arasında görsel bir ilişki kurulmasına olanak sağlamaktadır.

Yapıtta kullanılan yansıtıcı yüzeyler, çevredeki ağaçların, bitki örtüsünün ve ışığın figürlerin üzerinde görünmesini sağlamaktadır. Bu özellik, insan figürlerinin orman ortamından bütünüyle ayrışan nesneler olarak algılanmasını farklılaştırmaktadır. Figürlerin dış hatları belirli bakış açılarından görünürlüğünü korurken yüzeylerinde oluşan yansımalar, çevredeki doğal görüntülerle görsel bir süreklilik meydana getirmektedir. Böylece insan bedeninin tanınabilir biçimi ile doğal çevrenin yansıyan görüntüsü aynı yüzey üzerinde bir araya gelmektedir. Mulholland, yapıtlarının çevresel koşullara bağlı olarak değiştiğini ve bu nedenle tek bir nihai görünümden söz edilemeyeceğini belirtmektedir (Luc, 2015, s. 28). Sanatçının bu açıklaması, aynalı yüzeylerin oluşturduğu değişken görünümün yapıtın algılanmasında önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Bu doğrultuda Mulholland'ın insan figürlü heykelleri, figür–zemin ilişkisi ile insanın doğal çevre içerisindeki konumu arasındaki bağlantının incelenmesine uygun örnekler sunmaktadır.

Şekil 1. Rob Mulholland, Vestige, 2009.

Vestige'de figür–zemin ilişkisi, yapıtın doğal çevreyle kurduğu görsel bağlantının anlaşılmasında belirleyici bir unsurdur. İnsan figürünün biçimsel sınırları onu çevresindeki ağaçlardan ve bitki örtüsünden ayırırken yansıtıcı malzeme bu ayrımı algısal düzeyde azaltmaktadır. Figürlerin yüzeylerinde oluşan görüntüler, doğal çevrenin görsel özelliklerini insan bedeni üzerine taşımakta ve figür ile arka plan arasındaki ayrımın farklılaşmasına neden olmaktadır. Bu durum, yapıtın fiziksel biçimi ile izleyici tarafından algılanan görünümü arasında değişken bir ilişki oluşturmaktadır.

Yapıtın algılanmasında izleyicinin konumu da önem taşımaktadır. Farklı bakış açılarından figürlerin yüzeyine yansıyan görüntüler değişmekte, bu değişim figürlerin doğal çevreyle oluşturduğu görsel bütünleşmeyi etkilemektedir. Özellikle ağaçların ve bitki örtüsünün yansımaları, figürlerin bazı bölümlerinin arka plan içerisinde daha az belirgin hâle gelmesine

neden olabilmektedir. Bununla birlikte figürlerin insan bedenini çağrıştıran biçimleri korunmakta ve çevreyle bütünleşme etkisi, heykelin fiziksel varlığından çok algılanan görünümünde ortaya çıkmaktadır.

Bu özellikleriyle Vestige, insan figürünün doğal çevre içerisindeki varlığını görünürlük ve görsel bütünleşme arasındaki değişken ilişki üzerinden ele almaktadır. Yapıtta insan figürü, doğadan bütünüyle ayrı bir varlık olarak sunulmak yerine çevresindeki görüntülerle ilişki kuran bir biçim hâline gelmektedir. Dolayısıyla Vestige'de insan–doğa ilişkisi, insan bedeninin orman ortamıyla kurduğu görsel süreklilik ve figür–zemin ayrımının değişkenliği üzerinden değerlendirilebilir.

Still: İnsan Figürü, Doğal Kuvvetler ve Mekânsal Algı

Rob Mulholland'ın Still (2014) adlı yapıtı, İskoçya'daki Loch Earn kıyısında konumlandırılmış, aynalı paslanmaz çelikten oluşturulmuş bir insan figürüdür (Şekil 2). Sanatçının resmî proje açıklamasında yapıtın insanın doğal çevreyle fiziksel ve manevi ilişkisine gönderme yaptığı belirtilmektedir (Mulholland, 2026-b). Bu heykel, parçalı biçimsel düzeni ve yansıtıcı yüzeyiyle insan figürünü açık doğal peyzaj içerisinde ele almaktadır.

Şekil 2. Rob Mulholland, Still, 2014.

Still'de insan figürü, Vestige'den farklı olarak tekil bir biçimde düzenlenmiştir. Yapıtın göl kıyısındaki konumu, figür ile geniş doğal peyzaj arasında belirgin bir mekânsal ilişki oluşturmaktadır. Yansıtıcı yüzeyler, çevredeki gökyüzü, su ve ışık koşullarının heykelin görünümüne katılmasını sağlarken figürün parçalı biçimsel düzeni, insan bedeninin bütünlüğünü farklı bir şekilde algılamaya olanak tanımaktadır. Bu bakımdan yapıt, insan–doğa ilişkisini yalnızca çevresel görüntülerin yansıması üzerinden değil, figürün biçimsel özellikleri aracılığıyla da ele almaktadır.

Yapıtın ayırt edici özelliklerinden biri, insan figürünün bazı bölümlerinin rüzgârın etkisiyle dağılıyormuş izlenimi oluşturacak biçimde düzenlenmesidir. Bu biçimsel yaklaşım, doğal

kuvvetlerin insan bedeni üzerindeki etkisini görsel olarak çağrıştırmaktadır. Ancak burada rüzgârın heykelin fiziksel hareketini doğrudan belirlediği bir işleyişten söz edilmemektedir. Doğal hareket, figürün parçalı düzeni aracılığıyla temsil edilmekte ve insan bedeninin çevresel kuvvetlerle ilişkisine yönelik bir yorum olanağı ortaya çıkmaktadır.

Heykelin açık doğal çevrede konumlandırılması, bu biçimsel etkinin algılanmasında önem taşımaktadır. Göl yüzeyi, çevredeki dağlar, gökyüzü ve değişen ışık koşulları, yapıtın yansıtıcı yüzeylerinde farklı görüntüler oluşturabilmektedir. Bununla birlikte figürün parçalı düzeni, doğal çevreyle kurulan görsel ilişkinin ötesinde, insan bedeninin bütünlüğü ve doğal kuvvetler karşısındaki konumu üzerine düşünmeye olanak sağlamaktadır. Sanatçının yaklaşımında yapıtın yerleştirileceği mekânın özellikleri de önem taşımaktadır. Luc (2015, s. 28), Mulholland'ın yerleştirmelerini gerçekleştirmeden önce farklı bakış açılarını, ışığın yansımalarını ve doğal çevredeki hareketleri gözlemlediğini aktarmaktadır. Bu bilgi, sanatçının mekânsal düzenlemelerinde çevresel koşulları dikkate aldığını göstermektedir. Dolayısıyla yapıtın bulunduğu yer, yalnızca heykelin sergilendiği bir alan değil, yansıtıcı yüzeylerin oluşturduğu görünümün belirlenmesinde etkili olan bir unsur hâline gelmektedir.

Still'de insan figürü, doğal çevre içerisinde belirgin bir biçim olarak varlığını korurken yansıtıcı yüzeyleri aracılığıyla çevresel görüntülerle ilişki kurmaktadır. Figürün parçalı düzeni ise doğal kuvvetlerin etkisini çağrıştırarak yapıtın anlamını yalnızca görsel yansıma ile sınırlı olmaktan çıkarmaktadır. Bu yönüyle Still, insan–doğa ilişkisinin hem malzemenin oluşturduğu algısal değişkenlik hem de doğal hareketin biçimsel olarak yorumlanması üzerinden değerlendirilebileceğini göstermektedir.

Settlement: Yansıma, Mekânsal Bellek ve İnsan–Doğa İlişkisi

Rob Mulholland'ın Settlement (2018) adlı yerleştirmesi, İngiltere'deki Heysham Head ve Birkrigg Common bölgeleriyle ilişkili olarak gerçekleştirilen bir çalışmadır (Şekil 3). Yapıtta aynalı insan figürleri ile yansıtıcı barınak biçimleri doğal çevre içerisinde bir araya getirilmiştir. Sanatçının proje açıklamalarında yerleştirmenin geçmişte bu bölgelerde yaşamış topluluklarla ilişkili olduğu belirtilmektedir (Mulholland, 2026-c). Bu yönüyle yapıt, insan figürünün doğal çevreyle kurduğu görsel ilişkinin yanı sıra mekânın geçmişine yönelik göndermeler içermektedir.

Şekil 3. Rob Mulholland, Settlement, 2018.

Settlement'da insan figürleri, yalnızca doğal çevreyle görsel bütünleşme oluşturan biçimler olarak değil, bulundukları mekânın geçmişiyle ilişkilendirilen unsurlar olarak da değerlendirilebilir. Figürlerin yansıtıcı yüzeyleri çevredeki görüntüleri heykelin üzerine taşırken barınak biçimleri, insanın doğayla kurduğu yerleşme ve barınma ilişkisini çağrıştırmaktadır. Bu düzenleme, insan figürünün doğal çevre içerisindeki konumunu bireysel varoluşun ötesine taşıyarak mekânın geçmişteki kullanımıyla bağlantılı biçimde ele almaya olanak sağlamaktadır.

Yapıtın mekânsal düzeninde insan figürleri ile barınak biçimlerinin bir arada bulunması, insanın doğal çevreyle kurduğu ilişkinin farklı boyutlarını görünür kılmaktadır. Figürler insan varlığını temsil ederken barınak biçimleri, doğal çevrenin geçmişte yaşam alanı olarak kullanılmış olabileceğine yönelik çağrışımlar oluşturmaktadır. Bu bakımdan yapıtın anlamı, yalnızca figürlerin biçimsel özelliklerinden değil, yerleştirmenin gerçekleştirildiği alanın tarihsel bağlamından da beslenmektedir.

Settlement'ın yansıtıcı yüzeyleri, geçmişe yönelik bu göndermeleri yapıtın bulunduğu çevrenin güncel görüntüsüyle ilişkilendirmektedir. Figürlerin ve barınak biçimlerinin yüzeylerine yansıyan doğal unsurlar, mekânın mevcut görünümünü yapıtın görsel düzenine katmaktadır. Böylece geçmişteki insan varlığına yönelik çağrışımlar ile doğal çevrenin güncel görüntüsü aynı yerleştirme içerisinde bir araya gelmektedir. Bu ilişki, yapıtın mekânsal bellek bağlamında yorumlanmasına olanak sağlamaktadır.

İzleyicinin konumu, Settlement'ın algılanmasında da etkili olmaktadır. Yansıtıcı yüzeylerde oluşan görüntüler, bakış açısına ve çevresel ışık koşullarına bağlı olarak değişebilmektedir. Bu değişkenlik, figürlerin ve barınak biçimlerinin doğal çevreyle kurduğu görsel ilişkiyi farklılaştırmaktadır. Bununla birlikte yapıtın mekânsal belleğe yönelik göndermeleri, yalnızca yansıtıcı malzemenin oluşturduğu görsel etkiden kaynaklanmamaktadır. İnsan figürleri, barınak biçimleri ve yerleştirmenin tarihsel bağlamı birlikte değerlendirildiğinde yapıtın kavramsal yönü daha belirgin hâle gelmektedir.

Bu özellikleriyle Settlement, insan–doğa ilişkisini görsel bütünleşmenin yanı sıra yerleşme, barınma ve mekânsal bellek üzerinden ele almaktadır. Vestige'de orman ortamıyla görsel bütünleşme, Still'de doğal kuvvetlerin biçimsel olarak çağrıştırılması öne çıkarken Settlement'da insanın doğal çevreyle kurduğu tarihsel ve mekânsal bağlantılar belirginleşmektedir. Böylece yapıt, insan figürünün doğayla ilişkisini yalnızca bulunduğu anın çevresel koşulları üzerinden değil, mekânın geçmişiyle bağlantılı olarak değerlendirmeye olanak sağlamaktadır.

SONUÇ

Bu araştırmada Rob Mulholland'ın Vestige, Still ve Settlement adlı yapıtları, insan ve doğa ilişkisi bağlamında malzeme, biçim, mekân ve algı açısından incelenmiştir. Betimsel ve karşılaştırmalı çözümlemeler sonucunda, yansıtıcı yüzeylerin insan figürü ile doğal çevre arasında değişken bir görsel ilişki oluşturduğu, ancak bu ilişkinin yapıtların biçimsel düzenlerine ve mekânsal özelliklerine göre farklı anlamlar kazandığı görülmüştür.

İncelenen yapıtlar arasında belirgin bir ortaklık bulunmasına rağmen insan–doğa ilişkisinin kurulma biçimleri farklılaşmaktadır. Vestige'de ormanlık alana yerleştirilen insan figürleri, yansıtıcı yüzeyleri aracılığıyla çevredeki doğal görüntülerle bütünleşmektedir. Still'de parçalı insan figürü, doğal kuvvetlerin etkisini biçimsel olarak çağrıştırırken yansıtıcı yüzeyler yapıtın açık peyzajla görsel ilişki kurmasını sağlamaktadır. Settlement'da ise insan figürleri ve barınak biçimleri, doğal çevrenin güncel görüntüsüyle birlikte geçmiş yerleşimler ve mekânsal bellek bağlamında değerlendirilmektedir. Bu farklılıklar, aynı malzemenin farklı biçimsel ve mekânsal düzenlerde farklı kavramsal ilişkiler oluşturabildiğini göstermektedir.

Araştırmanın temel sonuçlarından biri, Mulholland'ın aynalı heykellerinde insan–doğa ilişkisinin yalnızca çevresel görüntülerin yansıması veya figürün doğal çevreyle görsel bütünleşmesi üzerinden açıklanamayacağıdır. Yansıtıcı yüzeyler, figür ile çevre arasındaki görsel ayrımı değiştirirken yapıtların biçimsel özellikleri ve mekânsal bağlamları bu ilişkinin anlamını farklılaştırmaktadır. Bu bakımdan malzeme, biçim ve mekân birbirinden bağımsız unsurlar olarak değil, yapıtın algılanmasına ve yorumlanmasına birlikte katkı sağlayan bileşenler olarak değerlendirilebilir.

İncelenen yapıtlar, heykelin fiziksel biçimi ile algılanan görünümü arasındaki ayrımı da ortaya koymaktadır. Yansıtıcı yüzeylerde oluşan görüntüler, izleyicinin bakış açısına ve çevresel koşullara bağlı olarak değişirken yapıtların fiziksel düzenleri korunmaktadır. Böylece doğal çevre, heykelin yalnızca yerleştirildiği bir alan olmanın ötesinde, yapıtın görünümünün oluşumuna katkı sağlayan bir unsur hâline gelmektedir. Bununla birlikte bu katkı, her yapıtta aynı biçimde gerçekleşmemekte; çevresel görüntülerin yansıması, doğal hareketin biçimsel olarak çağrıştırılması ve mekânsal belleğe yönelik göndermeler aracılığıyla farklılaşmaktadır.

Sonuç olarak Rob Mulholland'ın aynalı heykelleri, insan figürünün doğal çevre içerisindeki konumunun görünürlük, yansıma, biçimsel düzen ve mekânsal ilişkiler üzerinden değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Araştırma, çevresel heykelde insan–doğa ilişkisinin

yalnızca yapıtın doğal çevrede konumlandırılmasıyla değil, malzemenin çevreyle kurduğu görsel etkileşim ve yapıtın mekânsal bağlamıyla birlikte ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Çalışma, seçilen üç yapıtın dokümanlara dayalı çözümlemesiyle sınırlıdır. Yapıtların yerinde gözlemlenmemesi ve izleyici görüşmelerinin yapılmamış olması nedeniyle algısal deneyime ilişkin değerlendirmeler, görsel belgeler ve yapıtların mekânsal özellikleri üzerinden geliştirilmiştir. Bu doğrultuda araştırma, yansıtıcı yüzeylerin çağdaş heykelde insan–doğa ilişkisini değerlendirmek için sunduğu görsel ve kavramsal olanaklara dikkat çekmektedir.

KAYNAKLAR

Ahmad, F. (2025). The role of environmental art in society. İçinde Media and environmental ethics: A sustainable approach (ss. 165–176). [Editör ve yayınevi bilgisi doğrulanmalı.]

Arnheim, R. (1974). Art and visual perception: A psychology of the creative eye (The new version). University of California Press.

Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. Qualitative Research Journal, 9(2), 27–40. https://doi.org/10.3316/QRJ0902027

Carlson, A. (2000). Aesthetics and the environment: The appreciation of nature, art and architecture. Routledge.

Emslie, L. (2015). Art on the ground: An exploration into human-nature relationships [Yüksek lisans tezi, University of Iceland].

Gül, F. (2013). İnsan-doğa ilişkisi bağlamında çevre sorunları ve felsefe. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (14), 17–21.

Krauss, R. (1979). Sculpture in the expanded field. October, 8, 30–44. https://doi.org/10.2307/778224

Luc, V. (2015). D'âme nature... Rob Mulholland. Clés, 27–28. [Dergi sayısı ve sayfa bilgisi doğrulanmalı.]

Mulholland, R. (2026.-a). Vestige: Mirrored figure sculptures, Scotland. https://robmulholland.org/public-art-projects/vestige-mirrored-figure-sculptures-scotland/

Mulholland, R. (2026.-b). Still: Mirror man, Loch Earn. https://robmulholland.org/public-art-projects/still-mirror-man-loch-earn/

Mulholland, R. (2026-c). Settlement [Proje sayfası]. https://robmulholland.org/public-art-projects/2018-2/

Nannicelli, T. (2018). Environmental art: A new definition. The Journal of Aesthetics and Art Criticism, 76(4), 497–506.

Royal Society of Sculptors. (2026). Rob Mulholland MRSS. https://sculptors.org.uk/artists/rob-mulholland

Şahan, M. (2016). Kentsel alanda heykel ve çevre ilişkisi üzerine bir inceleme. Sanat ve Tasarım Dergisi, 6(2), 92–109. https://doi.org/10.20488/www-std-anadolu-edu-tr.292706

Thornes, J. E. (2008). A rough guide to environmental art. Annual Review of Environment and Resources, 33, 391–411. https://doi.org/10.1146/annurev.environ.31.042605.134920

Wallen, R. (2012). Ecological art: A call for visionary intervention in a time of crisis. Leonardo, 45(3), 234–242.

Görsel Kaynaklar

Şekil 1. Rob Mulholland, Vestige, 2009. https://robmulholland.org/public-art-projects/vestige-mirrored-figure-sculptures-scotland/. Erişim Tarihi 21.09.2026.

Şekil 2. Rob Mulholland, Still, 2014. https://robmulholland.org/public-art-projects/still-mirror-man-loch-earn/. Erişim Tarihi 21.09.2026.

Şekil 3. Rob Mulholland, Settlement, 2018. https://robmulholland.org/public-art-projects/2018-2/. Erişim Tarihi 21.09.2026.

İMGELERLE YERELİ DÜŞÜNMEK

CONSIDER THE LOCAL PERSPECTIVE USING IMAGES

Semra DOĞAN AK
Doç. Dr., Yalova Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Resim Bölümü
Assoc. Prof., Yalova University, Art and Design Fakulty, Department of Painting
ORCID ID: 0000-0002-3842-682X

ÖZET

Ortaçağ ve diğer dönemlerin sessizliğin erdem olarak kabul edildiği anlayışına karşın, halkın kendi içinde bir hiyerarşisi vardı; her şeyin bir süreliğine askıya alındığı karnavallar. Bu tavır pek çok toplumda farklı olarak kendini göstermektedir. Ayrıca yerel hikaye, ninni ve türküler olarak ortak dili ve göstergeleri kullanarak halkı eğitme, güdüleme amacı taşımaktadırlar. Bu sözlü anlatım geleneği derin bir kültürel bağı inşa etmektedir. Karnavallar ve şölenler maskeler ile kişisel kimliklerin temsillerinin yeniden sergilendiği veya gizlendiği yerlerdir. Kişi olmak istediği veya hayal ettiği kimliğe dönüşebilmektedir. Yazılı ve sözlü edebiyat, özellikle sözlü yöntem halk kültürünün yayılımında ve gelişmesinde çok etkili olmuştur. Dehşet, korku, ihtiras ve hırsla dolu olan bu öyküler, halkın eğlence anlayışına oldukça uzak bir noktadadır. Zira halk destanları, şarkıları ve efsaneleri daha çok eğlence, hüzün, aşk, kahkaha, alay ve özlem gibi duyguları barındırır. Halkın yemekler ve tüketimi karşılığında çöp üretimine sebep olmaktadır, bunlar görmezden gelinemeyen toplumsal tüketimin antitezi olarak konumlanırlar. Ölüm ile halkın ilişkisi farklı kültürlerde değişkenlik gösterir; hayatın bir devamı olarak görülürken, bazı toplumlarda görkemli mezarlıklar ve sonsuz yas anıtları dikilir. Ölüm ile ilişkiler toplumların hayat ile ilişkilerinin devamıdır ve kültürel folklor ile simgelerde kendini göstermektedir. Toplumsal yerel düşünce yerel kültür ve coğrafya ile şekillenerek ortak bir dile dönüşmektedir.
Anahtar Kelimeler: Karnaval, Yerel, Halk, Temsil, Korku.

ABSTRACT

Despite the medieval conception and other periods which regarded silence as a virtue, communities possessed their own internal hierarchies, exemplified by carnivals where normalcy was temporarily suspended. These moments of social humor continue to be celebrated today in various regions with distinctive forms yet similar underlying dynamics. As folk epics, songs and myths embody emotions such as amusement, sorrow, love, laughter, mockery, and longing. Furthermore, local stories, lullabies, and folk songs aim to educate and motivate the populace by employing a shared language and symbols that align with regional dynamics. These narratives may be transmitted orally or in written form. Carnivals and festivals provide spaces where personal identities are either displayed or concealed through the use of masks, allowing individuals to transform into the identity they desire or imagine. The consumption patterns associated with community feasting lead to the production of waste, which serves as the

antithesis of societal consumption and cannot be ignored. The relationship with death varies across cultures; while some view it as a continuation of life, others erect elaborate cemeteries and eternal mourning monuments. Engagements with death reflect broader societal engagements with life and manifest in cultural folklore and symbols. Local societal thought, shaped by regional culture and geography, ultimately coalesces into a shared language.
Keywords: Carnival, Community, Local, Representation, Fear.

1. Giriş

Rönesans'ın bilim ve bilgiye artan ilgisinden önce, Orta Çağ'da ciddiyet ve suskunluk en önemli erdemler olarak sayılırdı. Kilise, kendini ifade etmek için simgesel anlamlar barındıran bir dil geliştirmişti. Bu dilde ikonalar bir yücelik taşır, yakınlaşmaya çalıştığınızda uzaklaşan bir niteliğe sahiptiler. Bunun aksine, halkın grotesk imgesi, böylesi gizliliği ya da örtük anlamları sevmezdi. Kilisenin baskısına karşı halkın kendine özgü bir "kilisesi" vardı: Karnavallar. Karnavallar, toplumsal hiyerarşilerin geçici olarak askıya alındığı, eşitlik temelli performanslardı. Mizah burada yıkıcı değil, aksine yapıcı bir nitelik taşıyarak kendini ifade ederdi. Her kültürde kutlama sürecinde komedi olarak sunulan gösteriler bulunmaktadır.

Bu karnavallar, gerçekte hayatın kendisini yansıtıyordu; ancak hayatı adeta bir oyun gibi yeniden şekillendiren bir biçime bürünüyordu. Bahtin'in altını çizdiği en dikkat çekici özellik ise karnavallarda her şeyi tersine çevirmiş olmasıydı: Krallar soytarıya dönüşürken, soytarılar tahtın sahibi olurdu. İşte karnaval gülüşü bu çok yönlü yapısıyla anlam kazanır. Bu gülüş, masal ve hikayelerde betimlenen o herkesin davet edildiği şölen sofrasının neşesi ve coşkusudur; toplumu bir araya getiren eşsiz ve birleştirici bir etkileşimi ifade eder. Benzer neşe ve coşkuyu, tuttuğu takımı savunurken stadyumda çığlık atan taraftarların oluşturduğu cemaatte de görmek mümkündür. Orada sergilenen eğlence bütüncül ve şölenseldir.

Karnaval, Bakhtin tarafından teorileştirildiği haliyle asimetrik, heterojen ve melezlenmiş olanın lehine biçimsel uyumu ve birliği reddeden bir kanonik karşıtı estetik'i içerir. Karnavalın "grotek gerçekçilik"i, asil olanın groteskliğini ve "kaba" olanın örtülü güzelliğini açığa vuran yeni bir tür sarsıcı, isyancı güzelliği konumlandırmak amacıyla geleneksel estetiği baş aşağı çevirerek daimi dönüşüm içinde olan bir bedeni abartır. (Stam, 2021, s: 84) Karnaval, halkın gündelik yaşamda mola verdiği, nefes aldığı geçici bir süreyi temsil eder. Eşitler arası müşterek arzuyu temsil eder. Güncel dönemde ise, tersyüz edilen kutlamalar, sirkler, pavyonlar ve diskotekler olarak daha zayıf mekanlara dönüşmektedir. Karnavallar bedensel ve ruhsal temsilin mekanına dönüşürken bedensel alt bölgeyi işaret eder. Güncel karnavalesk eleştirinin temsilcisi Michael Moore'dur. Haddinden fazla tüketimin yol açtığı çıkmazlara parmağını sokan, kendi görünümü ile de karşıt bir figür görünümü taşıyan bir kişidir. Moore, göbekli, beyzbol şapkası takan ve hamburger tüketen Amerikan figürünün temsili bir sembolüdür. Moore, fast food tüketimini ve spor fanatikliğini giyim tarzında gösteren grotesk özellikleriyle Amerikalıları temsil ederken, aynı zamanda devlet politikalarını açık bir şekilde eleştiren tutumunu sürdürmektedir.

2. Masallarda Korkunun Yaygınlığı

Dinler ve gelenekler içinde korku yoluyla terbiye etme alışkanlığıdır. Çocukluk döneminden itibaren başlayan bu disiplin ve kontrol süreçleri oldukça uzun ve sistematik bir yapıdan oluşur. Korku hikayeleri yalnızca çocuklara anlatılan masallar değil, aynı zamanda yetişkinler üzerinde de eğitici ve yönlendirici bir işlev üstlenmiştir. Örneğin, Saturnus kendi oğlunu yer; Medea, sadakatsiz kocasından intikam almak için çocuklarını öldürür; Tantalos, tanrıların sınırlarını test etmek amacıyla oğlu Pelops'u pişirip ziyafet olarak sunar; Agamemnon, tanrıların gazabını yatıştırmak için kızı İphigenia'yı gözü kapalı bir şekilde kurban eder; Oidipus, kaderin bir cilvesiyle hem babasını öldürür hem de annesiyle farkında olmadan ensest bir ilişki yaşar. İsa'nın yaşamı ise insanlığın kurtuluşu uğruna büyük acılar çekerek son bulur; kendini feda eder. Terihsel dönemlerde hikayelerde kötülük cezasız kalmamıştır. Ancak bu hikayeler, halkın gerçekleşmesini arzu ettikleri durumları ifade eder. Dehşet, korku, keder ve hırsla dolu olan bu öyküler, halkın eğlence anlayışına oldukça uzak bir noktadadır. Zira halk destanları, şarkıları ve efsaneleri daha çok eğlence, hüzün, aşk, kahkaha, alay ve özlem gibi duyguları barındırır. Çocuklar korkutulmaya çalışıldığında sıkça kullanılan "kurt gelecek..." gibi ifadeler ile: onları yanlış alışkanlıklardan alıkoymak ve erdemli davranışlara yönlendirmek üzerine kullanılmaktaydılar. Ardından gerçekleri tam anlamıyla söylemeyen retorik geliştirilirken, sonunda gerçeği olduğu gibi aktaran filozoflar sahneye çıktı. İşte bu bağlamda çocuklara anlatılan korku motifleriyle dolu masallar, şaşırtıcı olmayacak bir şekilde bu sürecin bir parçasıdır. Kırmızı Başlıklı Kız, Hansel ve Gretel, Küçük Kibritçi Kız, Kurt ve Yedi Keçi Yavrusu ya da Fareli Köyün Kavalcısı gibi bilindik masallar, evrensel olarak benzer unsurları taşır.

Sineklerin Tanrısı'nda bir grup çocuk adada mahsur kalıp kendi faşizmleri ile baş başa kalırlar. Hayali bir canavar uydurup o korku nesnesinin arkasında kendi kötülüklerini meşrulaştırırlar. Arendt'in "Kötülüğün Sıradanlığı" kitabında ifade ettiği gibi çocuklar şaşırtıcı derecede normal görünürler. Koydukları kuralların arkasına saklandıkları sürece vicdanlarını rahatlatırlar.

Anima kelimesi Latince "*ruh*" anlamına gelir. *Anima* ve *animus* kavramlarının karşıtlığı, kadının erkeği, erkeğin ise kadını algılayış biçimleri arasındaki zıtlığı ifade eder. *Anima,* Afrodit ve Güzel Helen'i temsil ederken, karanlık yönleriyle Gorgon ve Siren'i simgeler; bu haliyle hem çekici hem de yıkıcı ve yok edicidir. *Animus* ise Herkül ve Romeo figürlerinde hayat bulurken, Mavi Sakal karakterinde ölümcül bir vücut bulur. (Luke, 2004, s: 75) Her insanın içinde bir karanlık taraf vardır ve bu yön, mitolojide, hikayelerde ya da masallarda olduğu gibi sinemanın dilinde de bir tür "dilemma" olarak çıkar karşımıza. Siyah Kuğu, Donnie Darko ve Beetlejuice gibi karakterler, karanlık yüzleriyle ürperti verirken aynı zamanda kendimizden bir parça hissettiren, oldukça insani figürlerdir. Öteki neden Öteki olarak kalır? Ona olan nefretimizin sebebi nedir?... Öteki'nin aldığı keyfe duyulan nefrettir bu. Bugün şahit olduğumuz modern ırkçılığın en genel formülü bu olsa gerek: Öteki'nin kendine has keyif alma biçimine esasen benim keyfimi çalan Öteki'ye duyulan bir nefret. (Zizec, 1993, s. 203)

3. Düzensizliğin, Çirkinliğin Yerelliği; Estetiğin Kusursuzluk Arayışı

Karnavallarda, yukarıdan aşağıya doğru bir yönelim dikkat çeker. Grotesk imgelerde baştan karna, üreme organlarına ve kaba etlere inen bir vurgu uygulanmaktadır. Bu bağlamda, yiyip içme teması karında doğuma yol açan simgelerle ilişkilendirilir. Don Kişot, dönemin soylularının zayıflığını, sıkıcılığını ve histerik saplantılarını temsil ederken; Sancho Panza ise dolgun göbeği, iştahlı yapısı, bolca dışkılaması ve neşeli haliyle grotesk bir yansıma sunar. Bu durum, halkın yaşam sevincini, eğlencesini ve günlük ritmini görünür hale getirir.

Yunan ve Roma dönemine ek olarak, Klasik dönemde de maskeye rastlanır, ancak bu dönemde resim sanatın dışına itilmiştir. Maske, değişim ve yeniden doğuşun coşkusuyla, neşeli bir görecelilik ve tekdüzeliğin eğlenceli bir reddi olarak öne çıkar; kendine birebir benzemeyi kabul etmez. Hayatın oyunbaz doğasını içinde barındırır; gerçeklik ile temsil arasındaki özgün bir ilişkiye dayanır ve bu özellik, en eski ritüellerin ve gösterilerin temel yapı taşlarından biridir. Parodi, karikatür, sıra dışı yüz ifadeleri, tuhaf duruşlar ve komik jestler maskenin özünde yer alır. Groteskin özünü somutlaştıran maske, aynı anda hem gizli kalmış bir persona hem soyulmuş bir deri hem de koruyucu bir örtü anlamı taşır. Bu nedenle, maske çifte bir varoluş sunar. Aynı zamanda mesafe yaratarak hem uzaklığı belirginleştirir hem de daha fazla merak uyandırır.

Maske gibi ayna da grotesk bir niteliğe sahiptir; yansıtırken aynı zamanda değiştirir. Görünmeyeni açığa çıkarır, hayali bir biçimde yansıtır ya da saklar. Pamuk Prenses ve Yedi Cüceler masalında kötü kalpli cadının aynaya gidip "Bu dünyada benden güzel biri var mı?" sorusunu sormaktadır. Aynanın doğruyu söylediğine olan takıntılı inancı, onun cevaplarını arzuladığını göstermektedir. Ancak, bir gün ayna Pamuk Prenses'i işaret ettiğinde ayna, yansıttıklarının sorumluluğunu izleyene yükler. Narkissos ise aynadan kendini izlemekten bir türlü vazgeçemez. Bu noktada, kendi yansımasını idealleştirmeye ve ona aşık olmaya başlar. Tasarım, günümüz tüketim anlayışını bütünüyle kendine çeken bir mekanizma haline gelmiştir. Bu durum, yeni bir tür narsizmi beraberinde getirmiştir: yalnızca görüntüye dayalı, derinlikten yoksun bir narsizm. Bu, bireyin ilahlaştırılmasıyla birlikte, aynı zamanda kendi potansiyel yok oluşunu da ima eden bir süreçtir. Özellikle sosyal medyada bu ilahlaştırma katlanarak artmaktadır. Filtrelerin düzenlediği pozlar, sergilenmek üzere paylaşılan hayatlar kişisel narsizmi daha önce olmadığı kadar ileri bir noktaya taşımıştır. Bunlar, gerçek eylemlerin ve yaşamların yerini alan temsilin temsili olan yeni bir dünyayı temsil etmektedir.

Ve karnavalların ayrılmaz bir parçası hâline gelen palyaçolar ile soytarılar, belki de karnaval alışkanlığı dışında da değişmeyen nadir unsurlardan biridir. Onlar, sanat ve hayat arasındaki ince çizgide durmayı başarırlar.. "Kral çıplak!" diye bağırabilenler çoğu zaman soytarılar, deliler ve çocuklardır. Hatta kaba bir ifadeyle denilebilir ki, "Krala meydan okuyabilen tek kişi, onun soytarısıdır." Bu belirsizlik, soytarının içinde yaşadığı hayal dünyasının bir yansımasıdır. Yine de kralın onu her daim yanında bulundurmasının tek nedeni bu değildir; soytarı, doğruyu net bir şekilde görebilen ve bunu söyleme cesaretine sahip olan nadir kişilerden biridir. Akira

Kurosawa'nın Kral Lear'den esinlenerek çektiği filmi Ran'da, kral ile soytarısı arasındaki ilişki bu dinamiklerle ön plana çıkar. Sert mizaçlı imparatorun, her daim yanında bulunan soytarısına hiçbir zaman gerçekten kızamaması dikkat çeker. Soytarı, her koşulda düşüncelerini açıkça ifade etmekten kaçınmaz ve bunları genellikle oyunlar ile şaklabanlıklar eşliğinde dile getirmekten çekinmez. Oğulları taht uğruna mücadele edip babalarına saldırdıklarında bile kralın yanında kalmayı sürdüren tek kişi yine soytarısı olacaktır.

Devrimler, kitlesel toplantılar, yürüyüşler, eylemler ve mitingler günümüzde halkın öfkesinin dışavurumudur. Halka ait geleneksel tavır; akıllı olmaktan ziyade kurnazdır, kaba ve sınırsız bir enerjiyle hareket eder. Pisliği göze alır, fiziksel sınırları umursamaz, sular seller gibi içer, tepsi tepsi yemek yer ve sonu gelmeyen bir şenlik havasında yaşar. Aynı zamanda dur durak bilmeden üremenin ve içgüdülerle yaşamın bir temsili gibidir. Bu tavır, entelijansiyanın nezaket ve görgü kurallarından uzakta, her şeyi olduğu gibi kabullenen bir duruştur; burnunu karıştıran ya da açıkça osurabilen bir özgürlük hali ifade eder. Karnaval kültürü bu yapının edebi ve felsefi bir sembolü olarak ortaya çıkar. "Karnaval gülmesi," resmi düzene ve otoriteye karşı halkın kendi dünyasını, kendi değerlerini ve kurallarını yaratmasına olanak sunar. Resmi kiliseye karşı halkın kendi dini pratikleri, resmi devlete karşı kendi özerk alanları şekillenir. Karnavallar kilisenin kendine özgü hicvi haline gelirken, aynı zamanda toplumsal ve kültürel dönüşümün aracı olarak işlev görür. Yılın belli günlerinde ortaya çıkan anarşik halk buluşmaları, sadece bir eğlence değil, aynı zamanda bir kültür devrimi niteliği taşır. Günümüzde bu geleneksel yaklaşım, popüler kültür ürünlerinde yeniden yorumlanmaktadır. Özellikle teen-slasher türündeki filmlerde, örneğin "Ayıklanma/The Purge" film serisinde, bu dinamiklerin modern bir yansımasını görmek mümkündür. Bu filmlerde karnavalesk durumlar, bireysel ve toplumsal anarşiyle yeniden hayat bulur.

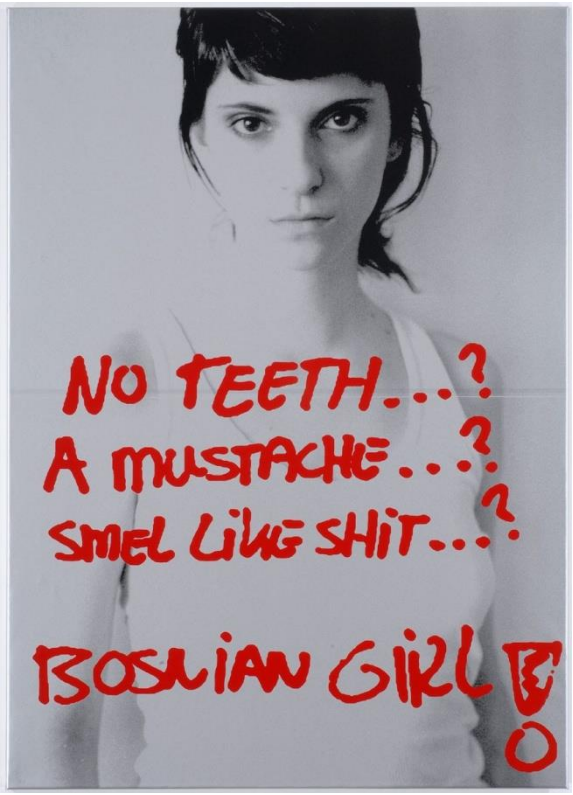
Toplum içerisinde pek çok maske takar bireyler; böylece bu maskeler olmadıkları biri olmalarını sağlar. "Bir maskede, ardından gizili olandan daha çok hakikat vardır: Bir maskeye "sadece bir maske işte" deyip geçemeyiz, zira öznelerarası simgesel ağa içinde fiilen kapladığımız yeri belirler. Fiilen yanlış ve geçersiz olan, bizim taktığımız maske (oynadığımız "toplumsal rol") ile aramızdaki "içsel mesafe", maskenin altındaki "asil benliğimizdir" … Buradaki edimsel boyut maskenin simgesel etkisinden ibarettir: Aslına bakılırsa maske takmak bizi öyleymiş gibi yaptığımız şey yapar. (Zizec, 1992, s: 34)

Toplumsal düzenin eleştirisi zordur, özellikle de yasak ile karşılaşan kişiler eleştiriyi yapma ısrarında olduklarında. Jafar Panahi 2006 yılı Offside (Ofyat) filmi ile oyundaki ofsayt kelimesi ile bir anoloji yapmaktadır. Gerçek bir futbol maçında profesyonel olmayan oyuncular kullanmıştır. Panahi gizlice futbol maçı izlemek için stadyuma sızmaya çalışan kadınlara eşlik eder. Kadınlar yakalanır ve sadece maçın uğultusunu duyabildikleri ancak oyunu izleyemedikleri bir açık hava hücresine konulurlar. Böylece onların bakış açısından film düzenlenir. (Stam, 2021, s: 120)

4. Aşırılığın Kaçınılmaz Gerçekliği

Antik döneme ait kabul görmüş imgelerin günümüzde sansürlenmesi, düşünce karmaşasına neden olmaktadır. Örneğin, Pompeii'de ortaya çıkarılan Priapos'un (bereket tanrısı) duvar resmi, o dönemde ev ve kamu binalarında sergilenebilirken, bugün Napoli Arkeoloji Müzesi'nde yalnızca özel bir odada görülebilmektedir. Benzer bir örneği Türkiye'de de görmek mümkündür. Selçuk Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Priapos heykeli, ziyaretçilerden adeta saklanır gibi karanlık, camla kaplı bir bölmede bulundurulmakta, hatta sadece altındaki düğmeye basıldığında kısa süreliğine aydınlatılmaktadır. Mekanizma , izleyicinin pas geçmesine olanak verip es geçmesini istemektedir. Priapos, bağlar ve bahçelerin tanrısı olup Dionysos ve Afrodit'in oğludur. Roma döneminde erkekliği ve fiziksel aşkı temsil eden bir figür olarak öne çıkmıştır. Ancak Priapos, fiziksel olarak yakışıklı bir figürden uzaktı; müstehcenliği ve aşırı büyük cinsel organıyla alay konusu olan, biçimsiz ve çirkin olarak değerlendirilen bir tanrıydı. Üstelik bu farklı ve abartılı anatomik özellikleri, onun bir yanıyla grotesk yapmaktadır. Kurmaca ve fantezi daima "gerçekliğin" içinden geçer. Fantezi gerçeklikten kaçmaya yarayan hayali bir yanılsama değildir, toplumsal yaşamın asıl temelidir. (Zizec, 1989, s.45)

Yirminci yüzyılda, filmlere ve eserlerdeki yansımalarına baktığımızda, karşımıza büyük, kıllı ve vahşi bir figür olarak King Kong'un hayaleti çıkar. Ya da Dr. Frankenstein'ın ceset parçalarını birleştirerek şimşek sayesinde hayat verdiği Frankenstein yaratığı belirir. Bu figürler, insanlığın en gizli fantazisinin somut bir karşılığı gibidir. Çirkinlik, bedensel anomali halk zihninde kriminal persona olarak algılanmaktadır. Ancak, bulaşıcı hastalıklar, kötü yaşam şartları, yetersiz beslenme gibi kaynaklardan oluşan fizyolojik ve zihinsel anormal görüntüler kötülük kaynağı değil çevrenin sebep olduğu kötülüğün sonucudur. Notre Damme'ın Kamburu karakteri fiziksel özelliklerinden dolayı dışlanmış bir kilise mangoçudur ve yardımseverdir. Halk hikayesi olarak tarihsel bir bina ile vücut bulmuştur.

Şekil 1: Sejla Kameric, Bosnian Girl, poster, 2003.

Bosna Savaşı sırasında, Bosnalı kadınları koruma görevinde olan Birleşmiş Milletler ordusuna mensup bir askerin 1994-1995 yıllarında bir duvara yazdığı, Bosnalı kadınları aşağılayan mesaj, Sejla Kameric tarafından gündeme taşınmıştır. Kameric, bu duvar yazısını dokunaklı bir şekilde ele alarak bir afişinde kullanmış ve aynı zamanda işkence yapan, tecavüz eden, öldüren kişilerin korkunç eylemlerini gözler önüne sermiştir. Bu durum, insanlığın masumiyet ve çaresizlik karşısında ne denli karanlık noktalara ulaşabileceğinin çarpıcı bir örneği olarak öne çıkar.

Dövüş Kulübü filminde düzene karşı çıkan bir oluşumun kendisi sonrasında faşist bir örgüte dönüşmektedir. Şiddet artar ve organize teröre dönüşür. Bu noktada aklımıza çıkan soru, yıkım düşüncesine dayanan bu kapitalizm eleştirisinin ağ toplumu içinde hala geçerli olup olmadığı ve geçerliyse de ne açılardan geçerli olduğudur. Peki mikrofaşizmin kendisi yıkıcı bir kaçış hattı teşkil ederse? (Diken &Laustsen, 2014, s: 126) Dövüş Kulübü filminde ev gereçleri saplantısına karşılık Tyler'ın terk edilmiş binası, güzellik takıntısı tüketimine karşılık artık yağların sabun olarak yeniden üretimi, kredi kartı toplumunu sabote etmek için finanas merkezini terörize etmesi gibi eylemlerine kapitalizmin fetişleştirerek kurduğu tüketim toplumu arzusuna karşılık değil midir? Aslında kapitalizm nesne üretimi değil, çöp üretimini de destekleyen bir mekanizmadır. Dünyayı dev bir çöplüğe çevirmektedir. (Diken &Laustsen, 2014, s: 134)

5. Kanibalizm

Et tüketimi ve eğlence, tarih boyunca kutlamaların önemli bir parçası olmuştur. İslam dininde

her yıl kutlanan Kurban Bayramı da et tüketimi ile kutlama arasındaki ilişkiyi, pagan inançlardan miras kalan bir gelenekle devam ettirir. Ancak grotesk yeme alışkanlıkları her zaman iştah açıcı değildir; kimi zaman oldukça rahatsız edici şekillerde kendini gösterebilir. Bedenin parçalanması genelde tabu olarak görülse de, bu eylem bazen korku ve çekicilik arasında bir sınırda dolaşır. Hayvan beden uzuvlarının yemek olarak tüketimi iştah açıcı bulunabilirken, insan uzuvlarıyla ilişkilendirildiğinde farklı bir gerçeklik ortaya çıkar ve son derece tuhaf bir natürmort oluşturabilir. Sanatçı Théodore Géricault, idam mahkumlarının beden parçalarını ve morgdan edindiği uzuvları eserlerine konu etmek için uzun süre atölyesinde çalışmış, bu süreçte kokunun dayanılmaz hale gelmesine aldırmamıştır. Popüler kültürde ise Hannibal Lecter gibi karakterler bu korkutucu konuyu daha ileri taşır. Lecter, kurbanlarının etiyle yetinmeyip, bir kurbana kendi beyninin bir kısmını pişirip yedirerek bu sınırları zorlar. Bunun benzeri gerçek hayatta da yaşanmıştır. 2011 yılının Aralık ayında Belçika televizyonunda iki haber sunucusu, cerrahi operasyonla alınan kaba etlerinden birbirine ait parçaları canlı yayında pişirip yemiştir. Bu olay, yamyamlık temasına dair rahatsız edici ve tartışmalı bir örnek olarak tarihe not düşülmüştür. (Canlı Yayında İnsan Eti, 2014)

Kurban miti neredeyse her dini ritüelde yer alan kanlı bir uygulamadır. Kurban edilen, Tanrı'ya sunulan bir armağandır ve Tanrı'nın öfkesinin dindirilmesini amaçlar. Ayrıca insanların vicdanlarını ve korkularını bastırmak için ritüel, anlamını ve sebebini düşünmeden uyguladıkları törensel eylemdir. Bunun bireyin yalnız olduğunda kendini eksik hissetme içgüdüsünden kaynaklandığını söyler Freud.

Toplumun atitezi gibi görünen ancak kapitalimin en büyük üretimi olan çöp de grotesktir: kokar, iğrençtir, dışarıda konumlandırılır. Çöp toplumun ididir; ideolojik rasyonelleşmenin ve yüceleştirmenin eşiğinin altında buhar çıkarır ve kokar. (Stam, 2021, s: 168) Breziya'da favelalar, diğer toplumlarda ghettolar, çöp ithal eden ülkeler negatif estetik mekanlarına dönüşmüşlerdir. Amerika kıtasının keşfi, yerlilerin mülksüzleştirilmesi, haçlı seferleri ve Klasik Yunan Kültürü hayranlığı sonrasında kafir nitelendirilen kültürler yamyam, barbar, primitif olarak adlandırıldı. Kültürel düzenleri asimetrik olarak konumlandırıldı.

6. Ölüm ve Alay

17. yüzyılda etkisini gösteren Kara Veba, milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine yol açmıştır. 21. Yüzyılda bir anda ortaya çıkan hastalıklar halk arasında büyük bir endişeye sebep olmuştur. İspanyol Gribi, Sars, Kuş Gribi, AIDS, Ebola, kanser, Domuz Gribi ve Covid-19 adlı hastalıklardan en yıkıcı olanları kanser, AIDS ve 2020 yılında ortaya çıkan Covid-19'dur. Gözle görülmeyen, hızla yayılan ve her statüden insana bulaşabilen bu hastalıklar çok daha endişe vericidir. Ölümsüzlük ve genç kalma korkusu artık bir saplantıya dönüşmüştür. 15. ve 16. yüzyıl romanlarında gut ve frengi, "şen hastalıklar" olarak tasvir edilirdi. Bunun nedeni, bu hastalıkların aşırı yemek tüketimi ve kontrolsüz cinsel ilişkilerin bir sonucu olarak görülmesiydi. Maniyerizm ve Barok, klasik güzellik anlayışını reddeder; bu sebeple, toplum tarafından kusur olarak görülen kadın özellikleri zaman zaman cinsel çekicilik unsuru olarak

resmedilmiştir. Kırmızı yanaklı, iri göğüslü kadınların yerine, solgun yüzlü, şaşı, topal, cüce, kekeme, kambur, yüzünde çiçek bozuğu olan ya da frengili kadınlara yönelik övgülere rastlamak mümkündür.

Bedenin bozulması ve yaşlanma, geçmişten günümüze birçok ütopik veya distopik eserde ele alınmıştır. Örneğin, Oscar Wilde'ın "Dorian Gray'in Portresi" adlı eserinde, ölümden kaçınmak isteyen bir birey, bedeninin yaşlanma ve çürüme etkilerini bir tuvale hapseder. Burada, yaşlanan ve bozulan portre, karakter ile fiziki değişim arasında bir mesafe yaratır, bu da izleyicide derin bir huzursuzluk oluşturur. Benzer şekilde, David Fincher'ın "Benjamin Button'ın Tuhaf Hikayesi" filmi, yaşam sürecini tamamen tersine çeviren bir hikaye sunar. Filmde, yaşlı bir adam olarak doğup bebek olarak ölen bir karakterin sıra dışı yaşam döngüsü, tekinsiz eden bir zıtlık yaratır. Bu tür eserlerde sıkça kullanılan "tekinsizlik" unsuru, düzensizliğin ve beklenmedik olanın yarattığı rahatsızlık hissini ifade eder. Tekinsiz kavramı korku türünde sık rastlanan bir motiftir. Her türden formda tecessümü olan bu kavram, şeytan, bilinmeyen bir tehdit ya da kötülüğün somutlaşmış hali gibi figürlerle karşımıza çıkabilir. Örneğin, Jon Lansdale'in "Kesik El" filminde, insanların arasında dolaşan bir elin varlığı bu tekinsizlik unsurunu başarıyla işler ve izleyicide derin bir huzursuzluk yaratır. Ölümle ilişkilendirilen tekinsizlik kavramı aynı zamanda, ölümü kabullenemeyen ve geri dönüşünü arzulayan bireylerin hikayelerinde de karşımıza çıkar.

Jules Verne, "Güliver'in Gezileri" kitabında, baş karakterin karşılaştığı her toplumu farklı fiziksel özelliklerle sıra dışı bir şekilde tasvir eder. Kimileri devasa boyutlara sahipken, kimileri ise cüce olarak betimlenir. İnsan zihni, uzaylıları hayal ederken de filmlerde genellikle onları farklı, komik ya da korkutucu biçimlerde tasarlamıştır. Uzaylı istilası temalı filmler, genellikle hareket kabiliyeti sınırlı ama ileri teknolojiye sahip uzaylı figürleri yaratır. Bunun yanı sıra, süper kahramanlar, vampirler, zombiler, kurt adamlar, dev goriller, Godzilla'lar, ejderhalar ve yeniden canlanan dinozorlar gibi fantastik varlıkların hikayeleri; radyoaktif maddelere maruz kalıp devleşen böcekler ve insan yiyen bitkiler gibi ürkütücü öğelerin de dahil olduğu kurgular ortaya konur. Tüm bu konular, aslında insanların bilinçaltında yer alan korkuların yansımaları ve "Acaba insanlığın başına gelebilecek en kötü şey ne olur?" sorusunun distopik birer yorumu niteliğindedir. İnsan zihni, korkular üzerinde sürekli düşünme yeteneğine sahiptir. Köklerinden koparılma ya da kimlik kaybı, en temel korkulardan biridir. Bu korku, göç etme, mülksüzleşme veya deprem gibi felaketler sonrası evsiz kalma ve ötekileştirilme gibi durumlarla ortaya çıkan travmatik etkilerle karşı karşıya kalmaktır. Arendt'i dehşete düşüren şey cesetlerin seri üretim politikasının kurgusuydu. Naziler bir biyo-politikayı sistematize edip Yahudileri seri-öldürme üretimini hayata geçirmişlerdir. Sırdan biyo-politika halkın sağlığını hedef alırken, Nazi biyo-politikası tersini hedeflemiştir. Ari ırka Lebensraum (yaşam alanı) açmışlardır ve Yahudiler ile diğerleri için ise Todesraum (ölüm alanı) açmayı istemişlerdir. (Diken&Laustsen, 2014, s: 193) Halk inanışında ölüm, ardından yeniden doğuşu beraberinde getiriyordu. Daha doğru bir ifadeyle, halkın eğlence anlayışı bu döngü üzerine inşa edilmişti. Şişmanlık, yemek ve gebelik

sonucunda ortaya çıkan boşaltım, simgesel olarak bir doğum anlamına geliyordu. Bu durum, Anka kuşunun küllerinden yeniden doğmasıyla benzeşir. Aynı şekilde, işkence görmek ya da işkence yapmaktan hoşlanmak da benzer bir döngüyü ifade ediyordu. Kan, şaraba dönüşüyor; acımasız bir katliam veya şehidin ölümü büyük bir şölene evriliyor; kazık ise bir ocağa dönüşüyordu. Bu tür şiddet unsurları, tarih boyunca zaten mevcut olmuştu. Mayalar ve diğer eski uygarlıklar, doğa olaylarını ve tanrıların öfkelerini yatıştırmak adına insan ve hayvan kurban etmişlerdi. Kanın akıtılması, bir ölümden ziyade yeni bir doğa olayı ya da yeni bir doğuş anlamına geliyordu. Ölüm ve doğum adeta iç içe geçmiş kavramlardı. Ancak, şiddetin halkı tatmin edici bir unsur haline gelmesi, iktidarların dikkatini çekmiş ve bu döngü asıl anlamından saptırılarak korkuyu geri getirmek için bir araç haline getirilmiştir. Gladyatör dövüşleri, boğa güreşleri, cezaların halk önünde uygulanması, idamlar, giyotin ve kazığa oturtma gibi olaylar bu anlayışın ürünleriydi. Psikolojik açıdan bakıldığında ise bu durum, diğer bedene yönelik aşağılama, alay, küfür ya da korkutma pratiği olarak kendisini göstermektedir.

5. Conclusion

Halkın toplumsal temsili, yazılı olmayan kurallar ve dinamikler çerçevesinde şekillenmektedir. Bu dinamiklerin zaman, coğrafya ve kullanılan dil gibi değişkenlere göre farklılaştığı gözlenmektedir. Bununla birlikte, bazı ortak tepkileri de gözlemlenmektedir. Halkın kendi dışavurumu olarak tanımlanabilen festivaller ve karnavallar, aşırılıkların sergilendiği önemli mekanlar olarak dikkat çekmektedir. Halk, kendi özgün mizahını ortaya koyar: bu bağlamda, sınırsız yeme, içme, boşaltma, çoğalma, eğlenme, dans etme ve şarkı söyleme eylemlerini gerçekleştirir. Ölüm ve korkunun alay konusu edildiği, meydan okunan mekanlar kendilerini sergilemektedir. Herhangi bir sahne ışığına ihtiyaç duymadan, kendi çok renkliliği ile hayat bulurlar. Güzellik ve çirkinlik algılarının kaybolduğu, ırk, yaş ve cinsiyet farkının artık önemini yitirdiği ve diyalogların yoğunlaştığı bu anlar, bireyin kendi değerlerine daha sıkı sarıldığı zamanlardır. Meksika'nın Kasım ayının başında kutladığı Ölüler Günü'nde ölüler neşe ile anılırken, pek çok bölgede ölüler matem ve hüzün ile hatırlanır. Kurban miti aracılığıyla tanrıların gazabından kaçınmak isteyen bazı kültürel alışkanlıklar, belirli bölgelerde taze meyve ve sebzelerin adanması şeklinde görülmektedir. Bu uygulamalar, farklı yörelerin simgesel dilini de oluşturmaktadır; bu nedenle, bölgeye ait film ve sanat okumaları da o yörenin değer yargılarına göre şekillenmektedir. Sanat, mizah, korkular, ütopyalar ve hatta hayaller de halkın bilinçaltına kodlanan bu simgeler ile kurgulanmaktadır. Dil ve göstergeler, tıpkı canlı organizmalar gibi şekillenmekte ve değişim geçirmekte; yapıbozuma uğrayabilmektedir. Küreselleşen dünyada enformasyon hızla yayılmakta ve ortak bir tüketim nesnesine dönüşmektedir. Bu süreçte yerel bağlar giderek silikleşmekte, kolayca tüketilmekte ve anlamını yitirmektedir. Melezleşen göstergeler, yalnızca kendi fiziksel temsilleri ile anlamını yitirerek adeta boş bir kabuk haline gelmektedir. Halkın sahiplendiği her gösterge yeni anlamı ile yeniden vücut bulmaktadır böylece. Postmodern dinamikler, yerel öğeleri küresel hale getirirken, küresel unsurları da yerelleştirerek, farklı bir mekânda farklı bir kimliğe

bürünmelerine neden olmaktadır.

Kaynakça

Arslan, U. T., (2010) *Mazi Kabrinin Hortlakları Tüklük, Melankoli ve Sinema*, Metis Yayıncılık: İstanbul.

Canlı Yayında İnsan Eti Yediler. (2014, 15 Haziran). Erişim Adresi https://www.cnnturk.com/yasam/diger/canli-yayinda-insan-eti-yediler-230646

Diken, B. & Laustsen, C. B. (2014) *Filmlerle Sosyoloji*, çev: S. Ertekin, Metis Yayınları: İstanbul.

Doğan AK, S., (2020) *Halkın Gülüşü: Grotesk İmge*, Akademisyen Yayınevi: Ankara.

Fay, J. & Nieland, J., (2014) *Kara Film Sert Moddernite ve Küreslleşme Kültürleri*, çev: A. N. Kanıyaş, Kolektif Yayınları: İstanbul.

Hansel, W., (2019) *Yunan ve Roma Mitolojisi*, çev: Ü. H. Yolsav, Say Yayınları: İstanbul.

Hockley, L., (2004) *Film Çözümlemesinde Jungcu Yaklaşım*, çev: S. Güneş, Es Yayınları: İstanbul.

King, S., (2019) *Hayvan Mezarlığı*, çev: M. Harmancı, Altın Kitaplar: İstanbul.

Rabelais, F., (2020*) Gargantua*, çev: B. Uzma, Everest Yayınları: İstanbul.

Stam, R., (2021) *Yıkıcı film / Medya estetiğinde Anahtar Sözcükler*, çev: O. Orhangazi, Ayrıntı Yayınları: İstanbul.

Sütçü, Ö. Y., (2015) *Gilles Deleuze'de İmge Hareketi Olarak Sinemanın Felsefesi*, Sentez Yayınları: Bursa.

Wollen, P., (2014) *Sinemada Göstergeler ve Anlam*, çev: Z. Aracagök, B. Doğan, Metis Yayınları: İstanbul.

Zizec, S., (1989) *İdeolojinin Yüce Nesnesi*, çev: T. Birkan, Metis Yayıncılık: İstanbul.

Zize, S., (1993) *Kırılgan Mutlak*, çev: M. Öznur, Encore Yayınevi: İstanbul.

Zizec, S., (1992). *Enjoy Your Symptom: Jacques Lacan in Hollywood and Out*, Routledge: Londra.

ŞİDDETİN ELEŞTİRİSİ: "İKİ BACAKLI AT"

CRITICISM OF VIOLENCE WITH "TWO LEGGED HORSE"

Semra DOĞAN AK
Doç. Dr., Yalova Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Resim Bölümü
Assoc. Prof., Yalova University, Art and Design Fakulty, Department of Painting
ORCID ID: 0000-0002-3842-682X

ÖZET

Samira Makhmalbaf'ın İki Bacaklı At filmi ile insan ilişkilerine çocuk metaforu üzerinden kurgulanan efendi-köle ilişkisini kurban, efendi, şiddet, arzu, iktidar ve trajedi terimlerini irdeleyerek izleyiciyi gerçeklik ile yüzleştirmektedir. İktidarın vazgeçilmez oluşu, para ve konumun gücü, eril-dişil karşıtlığın toplumda kökleşmiş altbelleği, vazgeçme ve affedilme, sadizm ve teslimiyet, kişisel sınırlar ve bağlar, kurulan/yıkılan kimlikler, arzu ile saldırganlık kavramlarının karşıtlığında tecessüm etmiş iki çocuk bedeni üzerinden kurulan bir eleştiridir. Şiddet iktidarın bir parçasıdır ve kendi devamlılığını garanti almak üzere cezayı amacı olarak kullanır. Filmde trajedinin sonuçları ile karşı karşıya kalınır. Maruz kalma sonucu sevgi-nefret karşıtlıklarını aynı anda hissedilmektedir. Efendi- köle ilişkisi kurulduğunda birbirini tekrarlayan çaresiz ritüeller tekrarlanır. Araştırmada şiddetin kaynağı ve patolojisi incelenir, ayrıntılı tarihsel örneklere başvurulur. Çocuk metaforu kullanılarak işlenen hikaye sözlü kültürel hikayeler ile benzerlik göstermektedir. Toplumların en küçük yapı taşı olan çocuğun taşıdığı kritik önem, bu filmde ana karakter olarak öne çıkarılmış ve izleyiciye sunulmuştur. Şiddet ise toplumsal yapıda en ince detaylara kadar nüfuz etmiş bir araç ya da silah olarak karşımıza çıkmaktadır.Eğitimin birincil aracı olan şiddet, temelinde korku ile ne denli etkili/etkisiz olduğunu tarihsel süreçte sıklıkla ortaya çıkmaktadır. Şiddetin araçları çeşitlilik göstermektedir; eleştiri, utanma, adalet, otorite, ritüeller ve yalnızlık terimleri çerçevesinde şekillenir. Dolaysı ile, şiddet bilinçli kullanılan bir araçtır. Ele alınan filmde şiddet ahlak ilişkisi bir hukuk ile sınırlandırılmadığı için salt egemenlik tahakkümüne dönüşmüştür. İyi bir son ile sonlanmaz, bu nedenle trajiktir.

Anahtar Kelimeler: Şiddet, Trajedi, Efendi, Köle, At.

ABSTRACT

In Samira Makhmalbaf's film Two-Legged Horse, the audience is confronted with the raw dynamics of human relationships through a metaphorical exploration of children cast in master-servant roles. The movie delves into complex themes such as sacrifice, dominance, desire, violence, power, and tragedy. It critiques the unshakable presence of power—whether stemming from wealth, the state, or ingrained societal constructs—while examining issues like male-female opposition, surrender and forgiveness, sadism and submission, personal boundaries and connections, fractured identities, and the tension between desire and aggression.

Violence is an integral part of power, used strategically to ensure its own continuity, and in the film, the tragic outcomes are confronted directly. Exposure leads to simultaneous feelings of love and hate, underlining the complex duality present. When a master-slave dynamic is established, hopeless rituals repeat themselves. The research explores the origins and pathology of violence, referencing detailed historical examples. The narrative utilizes the metaphor of a child, drawing parallels with oral cultural stories. As the smallest unit of society, the child holds critical importance, becoming the focal character presented to the audience. Violence, deeply embedded in the social structure, emerges as a tool or weapon. Historically, violence, as a primary instrument of education, demonstrates varying degrees of effectiveness or ineffectiveness, rooted in fear. Methods of violence vary widely, taking shape within frameworks of criticism, shame, justice, authority, rituals, and loneliness. Consequently, violence is a deliberately employed tool. Violence emerges as an intrinsic element of power, wielded deliberately to sustain its own existence. Within this narrative, the unchecked interplay between violence and ethics—unregulated by any external laws—leads to an oppressive tyranny. The lack of resolution leaves the story steeped in tragedy, underscoring the brutal realities and inescapable cycles depicted within the film.
Keywords: Violence, Tragedy, Master, Servant, Horse.

GİRİŞ

Yönetmenliğini Samira Makhmalbaf'ın üstlendiği 2008 yılı İran filmi 101 dakika uzunluğunda olup Pers dilinde ismi Asbe Du-pa' dır. Yönetmen filmde, Ortadoğu'da kadın ve çocukların yaşamış olduğu zorlukları konu edinerek iktidarın toplumdaki somutluğunu vurgulamaktadır.

Açılış sahnesi, toprakla kaplı, tünellerle dolu ıssız bir bölgede geçer. Mekanda bir ses yankılanır: "Bir çocuk istiyorum, günlük bir dolar... Temiz, güçlü bir çocuk. Sadece bir çocuk lazım..." Filmin ana karakteri bu sesi duyar duymaz başını çıkarır ve "Kaç para vereceksiniz efendim?" diyerek diğer çocukların arasından hızla koşup kalabalıkta kaybolur. Sonrasında sahneye bacakları olmayan, ancak zengin bir ailenin çocuğu olan küçük bir oğlan çocuğu çıkar. Diğer çocuklar, onu sırtlarında taşımak için kendi aralarında rekabet eder. Nihayetinde uzun boylu ve güçlü görünen Mirvais seçilir. Görevi, sakat çocuğu istediği yerlere sırtında taşımak ve onun bakımını üstlenmektir. Mirvais, oğlanı sırtında okula götürür ve orada bir tayın doğum anını izleme şansına tanık olur. Bu doğum sahnesi, tayın ayağa kalkma çabasına dair unutulmaz bir anı olarak Mirvais'in zihnine işlenir. Her defasında, bu durumu kendi hayatıyla özdeşleştirerek hatırlar. Bu süreç içerisinde, sürücüye bakmakla sorumlu olan yaşlı ve kimliği belirsiz bir adam eve sık sık gelir gider. Ancak adam hiçbir zaman yalnız değildir; hep farklı burkalı kadınlarla birliktedir. Çocuklar merakla eve gelip giden farklı ayakların izini sürerek olan biteni anlamaya çalışırlar.

Sürücü, Mirvais'yi okul çıkışında oyunlara dahil eder ancak onu sürekli dövüşlere zorlar. Mirvais, sırtındaki ağır yük nedeniyle karşılık veremez ve yere düşer. Eve döndüklerinde sürücü

çocuk, büyük bir öfkeyle ondan kurtulmak istediğini dile getirir. Tekerlekli sandalye alacağını ve artık ona ihtiyaç duymadığını bağırarak ifade eder.

Ertesi gün Mirvais, tekrar işe alınabilmek umuduyla çocuğun evine doğru yola koyulur. Ancak, sert ve uzlaşmaz çocuk onu dinlemez; yolda gördüğü taşları toplayıp kendisine vermesini ister. Mirvais her taşı çocuğa verdiğinde, çocuk taşlarla ona saldırır. Ertesi gün Mirvais çarşıda otururken, engelli çocuk üç tekerlekli aracıyla yanına gelir, önünde durur ve onu çağırır. Çocuk bir kez daha taş atar, ama bu kez onu affettiğini söyler. Sokaklarda dolaşmaya başlarlar ve bu sırada yeniden dilenci kızı görürler. Çocuk, Mirvais'in kıza dikkatle baktığını fark eder ve ona para vererek kendisi ile gelmesini ister. Bunun üzerine Mirvais çocuğu sırtından indirip yere bırakır ve uzaklaşır; kalbi derinden kırılmıştır. Ardından engelli çocuk elleri üzerinde sürünerek bağırır, ağlar ve tehditler savurarak Mirvais'yi durdurur. Israrla sırtına biner ve bu kez Mirvais'ye eyer, gem ve yular takarlar, onu tamamen bir ata benzetir. Hatta işi daha da ileri götürüp botlarına nallar çiviler. Mirvais, gözyaşları içinde eve döner; ancak ertesi gün yeniden "atı" olabilmek için çocuğun yanına gider. Sonunda Mirvais'yi iyice bir ata dönüştürmek için ona bir at başı maskesi takarlar. Artık ahırda ineklerin yanında yatıp kalkmakta ve saman yemektedir. Film, baştaki sahneye geri dönerek işçi bir çocuk arayan adamın sesiyle son bulur. Filmin senaryosu babası tarafından yazılmış olsa da, yönetmen çekimleri Afganistan'da yapmıştır. Bu film ile insanların yaşam mücadelesinde şiddete başvurarak ne kadar ileri gidebileceklerini göstermek istediğini söylemektedir. Bununla birlikte şiddet karşısında bir başkasının atı olabileceğimizi göstermek isterken, insanların uygarlığının yokluğunda, yoğun stres altında ve zor yaşam koşullarında ne derece hayvan davranışlarına bürünebileceğini sorgular. Zulüm karşısında, içinde bulundukları durumdan çıkamayacaklarını düşünen insanların ne denli taviz verebileceğini çocuk metaforu üzerinden anlatmaktadır. Mirvais, kendisine fırlatılacağını bile bile kayaları kendi elleriyle sürücü çocuğa teslim eden biri olarak tasvir edilir. İşini kaybetmemek uğruna her şeye katlanmak zorunda olduğunu hisseder.

Yönetmen, çocukların güçlü-güçsüz karşıtlığını vurgulayarak ülkeler arası güç dengesi metaforuna dönüştürür. Bu ilişkiyi üç parçalı bir süreç olarak görür. Güç, devrim tarafından alt edilmekten korkarken, ülke de hapsedilmekten/esaretten çekinmektedir. Bunu birbirine benzeyen bir süreç takip eder. Güç ve halk aşamalı olarak birbirine katlanırken birbirlerine benzerler. Örneğin, iktidar bunu sansür uygulayarak yaparsa, halk karşılığında sansürü gelenekselleştirir, özümser. Üçüncü aşamada, sadist ve mazoşist bir ilişki ile zevk alma süreci başlar. Halk bu sadistik eyleme sessiz kalıp alışırken, iktidar da sürdürmeye alışır ve artı-zevke dönüştürür. Acı, karşılıklı bir erotizm doğurur. Samira dönüşen durumu iktidar ve teamülleri üzerinden metafora dönüştürmektedir. Totalitarizmin sürdürdüğü iktidar biçimleri ile zalimliğin dinamiklerine gönderme yapar. Filmde her iki çocuğun ilgisini çeken küçük dilenci kızın göstergesi arzudur. Küçük kıza hayran olan/aşık olan Mirvais'in ilgisini fark eden sürücüsü bu durumu hasetle karşılar. Bu durum karısında onun hayallerine ve mutluluğuna da sahip olabileceğini göstermek ister ve küçük kızı para ile değersizleştirir. Bacakları olmayan

çocuk sadece efendisi olmakla kalmayıp, onun hayallerine de sahip olmak istemektedir. Bu davranış aynı zamanda fahişelik tabusuna da gönderme yapmaktadır. Eve gelen yakını, sık sık evin içerisine farklı kadınlar ile gelip gitmektedir. Engelli çocuk onun taklit ederek izleyicide ürpertiye neden olur. Burkalar altında ancak sadece ayak detayı çekilen her kadın ayağı engeli çocuğun sahiplik – eğlenme kodunu inşa etmektedir.

İki çocuğun sado-mazoşist efendi-köle ilişkisi politikanın eleştirel bir alegorisini kurmaktadır. Her ikisi de yaşamak için aslında birbirlerine ihtiyaç duymaktadır. Bir tanesinin ayakları, diğerinin ise parası yoktur. Biri gezinmek için, diğeri ise yaşamını sürdürmek için birbirlerine ihtiyaç duymaktadırlar.

TRAJEDİ NEDİR?

Trajedi kötü son ile biten bir katastrof mudur? Trajik kederli olduğu kadar üzücüdür aynı zamanda. Travamatiktir, melankoli gibi sebepsiz bir kaynağa dayanmaz. Trajik olan şok edici ve çarpıcı, sersemletici bir yanı olandır. (Eagleton, 2012, s. 21) Ancak trajedi, sanat eserinde her zaman kötü son ile bitmez. Etkisi sonsuz olabilir, değiştirici, devrimci bir yöne sapabilir. Edebi eserlerde trajedi büyük bir yıkım, feragat, vazgeçiş olarak karşımıza çıkabilmektedir. Özetle büyük bir deneyimin neticesi olarak ifade edilmektedir. Örneğin, İsa'nın ölümü insanlığı için bir fedakarlık olup, büyük bir trajedidir. Hristiyanlık için bir kayıptır.

Elbette eski dönemlerde değer kavramı ile şimdiki dönem değer kavramı arasında büyük farklar mevcuttur. Örneğin, kişisel, cinsel, özel ve kamusal alan terimleri eski dönemlerde daha girift iken şimdi daha özneldirler. (Eagleton, 2012, s. 25) Farklı dönemlerde trajedi farklı ele alınmıştır. Şekspir trajedisi ile Nazi döneminde yaşanan Holokost trajedisi, günümüzde Balkanlarda ve Ortadoğu'da yaşanan trajediler eşdeğerlik göstermezler. Yalnız ahlaki yanları hariç tutulup bol miktarda kan ve ceset olabilir. Yine de *betimleyici* ve *normatif* trajedi arasında önemli bir fark vardır. Betimleyici sanat, kasvetli, karamsar ve hatta zaman zaman nihilist olmaya yönelirken, trajedinin tam anlamıyla kabul edemeyeceği bir şeydir. (Eagleton, 2012, s. 31) Drama ne kadar çok iç karartıcıysa, trajik statüsü o kadar zayıflar. Trajedi değeri somutlar. Peki, tarajedi betimleyici mi yoksa normatif mi bir şekilde trajedi olabilmektedir? Marina Abramoviç'in *Balkan Barok*'u nasıl bir trajedi anlatısı olmaktadır o halde? Peki Ortaçağ'ın cadı ilan edilen kadınlarının canlı canlı yakılması ve engizisyon tarafından uğradıkları iğrenç işkenceler betimleyici trajedi olabilirler mi? Zalimin ölümü trajik midir? Mezarlıkta annesinin mezarını ararken ağlayan sürücü, doğum sırasında bacakları neden olmadığını ve kendi hikayesini anlatırken izleyici trajik olduğunu düşünemez. Çocuğun bu doğum trajedisi adeta herkesin suçuna dönüşmüştür.

ŞİDDETİN GÜCÜ/YASANIN GÜCÜ

Film, çocuk metaforları ile iktidar ve şiddetin eleştirisini başarılı bir yöntemle aktarmaktadır. Çocuk metaforu ile anlatılan duygularının ham olduğu dönemi, merhamet duygusundan yoksun ve eylemlerinin sonucunu idrak edemeyişlerinden dolayıdır. Çocuklar, sosyal beceriler ve empati yetisini zamanla geliştirmek zorundadırlar çünkü bu beceriler onlara doğal olarak

gelmez. Ellerine geçen güçle birlikte, hareketlerinin sonuçlarını düşünme kapasitesinden yoksun olmaları tehlikeli bir potansiyel oluşturur. Bu metafor, şiddet kavramıyla birleşerek eklektik bir yapı kazanır ve izleyiciyi derinden sarsar. Nietzsche bu durumu, "İnsanın içindeki temel arzu olan güç dürtüsü, en uzun süre kontrol altında tutulması gereken arzudur" sözleriyle özetler.

19. yüzyılın ortalarına kadar, farklı toplumsal yapılar içinde disiplin altına alınmak istenen bireyler, genellikle şiddet yoluyla cezalandırılarak kontrol altına alınmaya çalışılırdı. Çocuklara sopa ile ellerine ya da kalçalarına vurmak, yetişkinlere ise yumruk, tekme veya çeşitli aletlerle zarar vermek gibi yöntemler yaygındı. Bununla birlikte, insanların en hassas olduğu utanma duygusu da bir disiplin aracı olarak kullanılırdı. Yasanın bulunmadığı ancak şiddetin meşru görüldüğü bu gibi ortamlarda, cezalandırma hak ve adalet için değil, daha çok düzeni sağlamak amacıyla uygulanırdı. Derrida'nın çözümlemesinde, adalet yoksa güç tirancadır, Güç yoksa adalet tersine döner, çünkü her zaman kötüler vardır; adalet yoksa güç her zaman suçlanır. Öyleyse adalet ile gücü bir araya getirmek gerekir, ve bunun için ya adil olanın güçlü olması ya da güçlü olanın adil olması gerekir. (Çelebi, 2010, s. 55) diyerek gücün adil olması gerekliliğini vurgular. Ancak bu yasaya dayandırılması gereken adil olduğunu iddia eden güçtür. Tersine kendi meşruluğunu dayandıran şedit ise adil olma ihtiyacı duymaz; her zaman mutlakiyetçidir, dayatmacıdır. Otorite, aslında gücünü korku üzerinden meşrulaştırarak varlık kazanır. Bu güç, somut bir kuvvet şeklinde olabileceği gibi farklı biçimlerde de kendini gösterebilir. Avrupa'da otoritenin cezalandırma yöntemleri genellikle utanma duygusuna dayalıdır. Utanma ve utanç verici durumlar, otoritenin etkisini örtük bir şekilde korumasına ve sürdürmesine yardımcı olur.

Otorite kavramı, İngilizcede "authority" olarak çevrilir ve bu terim, "author" kelimesinden türemiştir. Latincesi ise, "auctor" dur. Otorite simgeseldir, bir kişide de toplanabilir, tamamen soyut bir sistemin temsili de olabilir. Güç temsili içerisinde dürüstlük kavramını da eklemektedir. Çünkü adaleti sağlamak gücü elinde bulunduran güce aittir. Ancak dürüstlüğün olmadığı, saklandığı otoritede baskıcı tavırlar ortaya çıkar. Otorite somut, istikrarlı ve güvenceli olmalıdır. Sennett ise otorite, kardeşlik, yalnızlık ve ritüelin dört ana toplumsal duygu olduğunu söyler ve her birini açıkça irdeler. Yalnızlık, yokluk duygusudur; otorite, eşit olmayan insanlar arasında bir bağdır; kardeşlik, benzer insanlar arasında bir bağdır; ritüel, eşit olsun olmasın, birleşmiş insanlar arasında bir bağdır. (Sennett, 2011, s. 26)

Otorite, toplumsal iletişimde büyük bir etki yaratan önemli bir kavramdır. Soyut bir niteliğe sahip olsa da, somut etkileri her yerde hissedilir ve aslında toplumsal bir kod olarak karşımıza çıkar. Freud, "Babanın Adı" kavramıyla, otoritenin birey üzerinde, kişinin ölümünden sonra bile nasıl sürdürülebilir bir etkiye sahip olduğunu açıklamıştır. Özellikle ataerkil aile yapısında gözlemlenen, aile içindeki dinamiklere uymayan ve işlevsiz görünen baba figürünün, kaybı sonrasında nasıl bir denge bozukluğu yarattığı dikkat çekici bir olgudur. Bu durum, otorite

korkusu olarak adlandırılmaktadır. Otorite sahibi çok sevilmez ancak etkisinin dinmesi de arzulanmaz. Otoritenin yokluğu daha korku verici bir duruma dönüşür.

Bu korku, kısmen, bizi ayartan otoritelere duyulan korkudur. Kısmen, ayartılma eyleminden ve özgürlüğün güvenlik duygusuna feda edilmesinden duyulan korkudur. Kısmen, ayartılan, yani zayıf iradeli olabilen kitlelerin duyduğu korkudur. Ayrıca, otorite sahibi kişilerin çoğu pek sevilmez çünkü bunu hak etmez. (Sennett, 2011, 27).

Bugün ile geçmiş arasındaki insan ve hayvan varlıklarının karşılaştırmasında, insan genellikle yetişkin, et tüketen ve kurban etmeye yetkin bir varlık olarak tanımlanır. Hayvanın varlığı ise insan perspektifinde çoğunlukla dünyada bulunan bir "yemek" olarak algılanır. Derrida' ya göre: Bizim kültürümüzün temeli etobur kurban etmedir: kültürümüze, en yüksek endüstriyel teknoloji seviyesinde kurallandırılmış olarak hakimdir bu. Tıpkı hayvanlar üstünde yapılan biyolojik deneyler gibi, bunlar modernliğimiz için son derece yaşamsal bir önem taşırlar…, etobur kurban etme, öznelliğin yapısının özüne aittir. (Çelebi, 2010, s. 65) Pek çok vegan ve feminist aktivist, etoburluk ile fallokratik tahakkümün şiddeti arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. İnsan varlığını kadından, çocuktan ve hayvandan kopuk bir şekilde beyaz erkek-üst kimlik üzerinden tanımlayan yasakoyucuların, adil bir yasa oluşturması mümkün olabilir mi? Etobur, fallusçu, şedit, muhafız bir varlık olarak erkeğin karno-ego-fallo-etçil varlığına karşılık alter-grotesk-hermafrodit varlık olarak konumlandırılan kadın, çocuk ve hayvanın varlığı kendilerine dahil edilmektedir. Filmde yine şedit, kurban etmeye muktedir ancak engelli erkek çocuğun karşısında zeka özürlü, yalnız, av konumuna düşürülmüş ancak bacakları tam olan ötekileştirilmiş erkek çocuğu kendi uzantısına evrilerek tüketilen bir nesneye dönüştürülmüştür. Şedit olanın varlığı, bedenine ihtiyaç duyduğu çocuğun üzerine musallat olmuştur.

DUYGULAR ASIL NEDEN MİDİR? KORKU VE SEVGİ

Antik dönemde Aristoteles duyguların davranışlarda oldukça belirleyici olduğunu söyler. Duygulanmak kelimesinin Latince karşılığı *movere* dir yani hareket etmek anlamı da barındırır. Aristo'ya göre duygular basit birer düşünce değildir, kızgınlık, kıskançlık, sevgi gibi duygular harekete geçirici öneme sahiptirler. Ardından duyguları harekete geçirenin aslında hormon ve salgılar olduğu tezi ortaya çıkmıştır. Fakat Jung gibi toplumsal kimliği ve tarihsel hafızayı konuya dahil etmek isteyen psikiyatrlar insanın toplumsal yapıda nasıl evrildiğine ve duygulanıma kapıldığına da dikkat çekmiştir.

Weber, otoritenin üç ana bölüme ayrıldığını söyler. İlki kurumsallaşmış bir inanca bel bağlayan geleneksel otorite, ikincisi ise yasal otoritedir; kuralların yasallığına ve yönetimi elinde tutanların emir verme hakkına inanır, üçüncüsü ise karizmatik otoritedir; "bir müritler topluluğunun bir bireyin kutsallığına ya da kahramanca gücüne ya da örnek alınacak bir kişi oluşuna ve onun ortaya koyduğu ya da yarattığı düzene olağandışı biçimde kendini adayışına dayalıdır." (Sennett, 2011, s. 31) Aslında otoriteyi meşru yapan ona gönüllü olarak itaat edilmesidir. Red bağları otorite ile itaatkar arasındaki eşitsizliğe dayalı bir ilişkidir. Bir otorite

kişisinden duyulan korku ve yapabileceklerinden ya da düşülecek durumdan dolayı reddedilen ve itaate boyun eğilen durumdur. Red bağları toplumsal ilişkilerde sıklıkla kullanılır, otoriter figür sevilmese de onsuz yapılamayacaktır. Ancak bu bağlar otoritenin itaatkarı kullanmasına neden olur. Mirvais, hayallerini temsil eden küçük dilenci kıza para veren sürücüsüne her şeye rağmen çok kızar ve ilk kez otoritesine karşı çıkar. Onu yere atıp gider, işte bu anı daha sonra değerlendiremez. Onu sevmese de ona ihtiyaç duyduğu için geri döner ve her şey daha kötü bir hal alır. Otoritenin eksikliği, sahip olduğu korkutucu etkiden bile daha derindir. Yokluğu, her şeyin sona ereceği hissini doğurur ve bu yüzden ortadan kalkması istenmez. Bu bağlamda, etkinliği ne düzeyde olursa olsun otoritenin varlığı bir anlam taşır. Onun somutlaşmış, maddi bir forma bürünmüş hali, aslında hayali bir güçtür. Ancak karizmatik olduğu sürece etkisi çok daha kuvvetli hale gelir.

Tahakküm her yerdedir, babanın görünmez eli zihni eğip bükmeye devam eder. İktidarının devamlılığı işte bu zihinlerdeki ikamesidir aslında, gerçek özgürlük onun yok sayılması ile başlar. Yoksullar *kendilerini geçindiremeyecek kadar güçsüz olanlardır* sözü ile Samuel Simens iktidar-ezilen bölünmenin ekonomik yönünün sosyal konumlanmasını belirtmektedir. (Sennett, 2011, s. 51) Para bu durumda efendi-köle ilişkisi doğurmaktadır. Bağımlılık her ne kadar alçaltıcı bir duygu olsa da ritüeller ile bu alışkanlığa ardından ise, onsuz yapamayan bir bağımlılığa dönüştürülür. Bu aslında toplumsal bir mühendislik örneğidir. Efendi varlığını köleye borçludur. Ona her istediğini yapabileceğini bilir, ancak varlığı otoritesinin hükmü açısından daha önemlidir. Köle ona fazla keyif sağlayan bir kaynaktır. İronik olan onun ölümü efendisinin de istemediği en önemli şeydir.

Hegel (2011) *Tinin Görüngübilim*'inde özgürlüğün umulduğu üzere çok da huzurlu olmadığını anlatır:

Özgürlük mutluluk değildir. Özgürlük, bölünmeyi yaşama deneyimidir; her insanda bir tiran ile bir kölenin yaşadığının nihai olarak kabulüdür; insanın düellocu olmayı aşabilmesi ancak ve ancak bu gerçeği kabul etmekle olanaklıdır. Özgürlük, benim seni tanımam, benden bir şey eksiltmediği zaman nihai olarak var olur." Otoritenin imgesi idealleştirilir: En karmaşık olan, idealleştirilmiş ikamedir: Kişisel otoritenin, bir fotoğrafın oluşturulmasına benzediğini tasavvur ediyorum. Etten kemikten olan neyin varsa, negatiftir; pozitifse ideal olandır; yani senin zıddındır. Ancak benim sürekli tabir ettiğim şey senin imgendir. (s. 119) Özgürlüğün karşılığı tutsaklık olması gerekir, ancak insan ikame olarak özgürlüğün kendisini koymaktadır. Bu neden ile özgürlük mutlak mutluluk olmamaktadır.

ŞİDDETİN KAYNAĞI

Şiddet kelimesi, genellikle ilk anda fiziksel şiddeti çağrıştırır. Şiddet, bir araç niteliği taşır ve bazen yasa koyucu, bazen de yasayı koruyan bir rol üstlenir. Her iki durumda da etkisi oldukça büyüktür. Ancak şiddet, çok çeşitli biçimlerde hayatımızda yer bulabilir.

İktidar, şiddet kavramının mulak mekanına dönüşür. Çünkü yanı zamanda iktidar, norm-yasa, amaç-araç karşıtlılarının ev sahibidir de. Bununla birlikte saf şiddet bir amaca hizmet

etmemektedir, adil/haksız bir dayatma olarak şekillenir. Bu bağlamda saf şiddet, bir yasa olarak ortaya çıkar. Hiyerarşide çalışarak hayatın her hücresine empoze eder. Buna göre, birey şiddetin gerçekliğini kavradığı anda onun yasa olduğuna karar verir. Filmdeki engelli çocuk, babasının para gücüne sahip olduğu için kendisini mutlak iktidar ilan eder. Parası olmayan herkes onun eylemelerine araç-nesne olmaya mahkumdur. Kendisinin engelli ve bacaksız olması arzusunu ve hırsını daha da arttırmaktadır. Bacaklara sahip olmaları onun için özenilecek bir durum olmaktan çıkar, elde edebileceği bir araca dönüştürür. Bu da gayet tabii, babasının parası ile mümkün olmaktadır. Bacaklara sahip olan başka bir kişi, onun sahip olabildiğidir. Özellikle de bu kişi, zeka özürlü ise daha da kolaylaşmaktadır. Yasa kendisidir, şiddet ise yasayı yürütebilenin yegane aracı olmaktadır.

Filmdeki çocukların fiziksel zıtlıkları grotesk bir atmosfer yaratır ve bu tür karşıtlıklara pek çok edebi eserde rastlamak mümkündür. Yönetmen, bacak engeli olan çocuğun şiddete yönelmesine özellikle dikkat çeker. Çocuk, bacaklarına kavuştuğu anda, önceden yapmayı arzulayıp gerçekleştiremediği eylemlerin peşine düşer. Kendi yorulmayacağını ve atı olan çocuğun bu duruma itiraz edemeyeceğini bilmenin rahatlığıyla hareket eder. Kendi yasasını kurar ve bunu uygulamaya koyar. Yasayı uygularken haz aldığı sürece yaşadığı tatmin artar ve zamanla daha fazlasını talep etmeye başlar. Bu nedenle, çocuğun giderek ata daha çok benzemesi gerektiğini düşünür. Çünkü nihayetinde görmek istediği ve ulaşmak istediği şey tam olarak budur. Giorgio Agamben;

İstisnanın ve normun zamansal ve mekansal olarak ayrı olduğu bir olağanüstü hal olasılığı ortadan kalktığında, gerçek hale gelen şey, içinde yaşadığımız ve artık kural ile kural olmayanı ayırt edemediğimiz olağanüstü haldir. Bu durumda olağanüstü hali yasaya bağlayan kurgusal bağ ortadan kalkar: Saf şiddetin egemen olduğu bir kuralsızlık alanı vardır yalnızca. (Eagleton, 2011, s. 152) Agamben, Makhmalbaf'ın bahsettiği ikinci ve üçüncü evrelerin, ezen ile ezilenin birbirine benzemeye başladıkları ve sado-mazoşist ilişkinin ortaya çıktığı evre, saf şiddet ile birlikte grotesk bir buhran içerisine sürüldüğü anı çözümlemektedir. İkinci ve üçüncü evrenin patolojik yönünü ise Kernberg (2010) açıklamaktadır.

Acı çekmenin tersi olarak nefret, nesne üzerinde kinci bir zaferdir. Aynı zamanda, yansıtmalı, özdeşleşme yoluyla ürkütücü kendilik temsili üzerinden de bir zafer kazanılır. Sadistik davranış örüntülerine saplanma üzerinden yoğunlaşan geçmiş acılardan simgesel bir intikam alınır. Bu şekilde güdülenmiş hastalar, yeniden sadistik nesneler tarafından kendilerine kötü davranılıyormuş gibi algıladıkları için, diğer insanlara sadistçe davranırlar. Bilinçdışı olarak, kurbanlarına sadistçe saldırırken, kendi kendilerinin zulmeden nesneleri haline gelirler. Aynı zamanda hem kurban, hem de fail olmaktan kaçamazlar. Kurban eden olarak, aslında yansıtılmış reddedilmiş ve zulüm gören kendilikleri olan kurbanları olmadan yaşayamazlar. Kurban olarak da, zulümden içten içe ve bazen de, gözlemleyenleri şaşırtacak şekilde, açıktan açığa bağlı kalırlar. (s. 44)

Engelli çocuk, annesinin mezarının başında gözyaşlarıyla hıçkırıklar içinde, neden bacaklarının olmadığını anlatmaktadır. Öfkesi büyüktür, çünkü onun bu durumda olmasının kendi suçu olmadığını ve tamamen bir rastlantı sonucu olduğunu düşünmektedir. Aynı şekilde, başka birinin bacaklara sahip olmasının da yalnızca bir şans meselesi olduğuna inanır. Bu duruma bir bedel ya da ceza verilmesi gerektiğini hisseder, çünkü kendisi de hayat tarafından cezalandırılmıştır. Ancak bu süreç içinde, kendi acısına öylesine odaklanmıştır ki, çevresindekilere karşı bencil ve egoist birine dönüşmüştür. "Avantajlı koşullar altında doğmuş olmak bir suctur, çünkü bu şekilde birileri diğerlerini mirastan yoksun bırakmış, onları kenara itmiş, kotu alışkanlıklara, hatta çalışmaya mahkum etmiştir— Sefil olduğum icin ben ne yapabilirim! Ama birileri bundan sorumlu olmalı, aksi takdirde dayanılmaz olurlar." Kısacası, kızgınlık pesimizmi, kendisi icin keyifli bir duygu— yani intikam—ki yaşlı Homeros buna *baldan tatlı* derdi—yaratmak amacıyla sorumluluk yaratmaktadır—." (Kernberg, 2010, s. 49)

Şiddet yasa ve kaos karşılıklı bir diyalektiğe tabi olur. Şiddet bir yasa aracı olduğunda terbiye etme aygıtı olur, ancak kaos ile eşleştiği durumlarda nomosa dönüşür. Filmin son sahnesinden yeni baştan ilk sahnesine dönüş ise umutsuz bir ksırdöngüden söz eder. Bu girift, işkenceli ilişki mutlu bir son ile nihayete ermez. Tersine derece derece artarak bir efendi-köle ilişkisinden işkenceci- kurban ilişkisine dönüşür.

Şiddet işkenceye dönüştüğü vakit, artık sona yaklaşıldığı anlaşılır. Amaçlar önemini yitirerek Makhmalbaf'ın üçüncü evresi doruk noktasına ulaşır. Burada işkencecinin amacı kurbanın normatif dünyasını yıkıma uğratmaktır. İşkenceci ve kurban nihayetinde kendi korkunç *dünya*larını kurarlar, ama bu dünya bütün anlamını başkalarının külleri üzerinde dayatılmış olmaktan alır. Engelli çocuğun işkenceye varan sadistik eylemleri bir bilgi edinme amacı taşımaz. İşkence olduğunun farkında bile değildir; o cezalandırılmış madur bir çocuktur ve hissettiği artı-keyfin tadını çıkarır. Yaptığı her bir eylem bir diğerine kapı açar. Aracı ise, Mirvais'nin özgürlük ve hareket alanını daraltıp kendisinin nesnesi haline getirmektir. Söz ve eylem şiddetinin her biçimini vurgularken özgürlüğünü kısıtlamayı sürdüdür. Uyguladığı eylemlere anlam katarak bunları yasaya dönüştürür. Mirvais'in masumiyetinde hissettiği aşkına karşı duyduğu haset, onu evde oynanan oyunun benzerini oynamaya teşvik eder. Yönetmen, bu oyunun mimesisini sunarken, izleyiciye ait çocukların fahişelik kavramı tabusunu altüst eder.

Bu hikayede izleyici, Mirvais 'in bir cinnet anı ile (Spartacus gibi belki) saldırıp bir anlığına özgürlüğü hissettiği o askıda kalan anı aradığını düşünmektedir, beklemektedir. Ancak Mirvais, engelli zihni ile bu arınma ritüeline asla kavuşamaz ve bir kurbana dönüşür. Filmde, otoriteye bağımlı kişi adeta kurban gibidir. Marx bu duruma lumpen proletariat demektedir; yani, duvarlar ardında kapalı kalan kişiler durumdan şikayet etmekte, küfürler etmekte, hikayeler anlatmaktadır ancak teslimiyet kadere bağlanır. Hıristiyan teolojisinde ise İsa, insanın kurbanı olmuştur; ancak insanlar onu tanrılaştırmıştır. Piero della Francesca'nın' Urbino'daki *İsa'nın Kamçılanması* tablosunun sol yarısında İsa kamçılanmakta, sağ yarısındaysa, O'nun acı çekme anına tamamen kayıtsız bir grup beyefendi durmaktadır. İsa'nın acısı yüceltilmezken, sahnedeki

diğer kişiler de alçalmazlar. Acı çekme yeteneği insanın cesaretinin bir belirtisidir. İsa, teolojik gösterge olarak kendini insanlık için yine insanlara karşı kurban eden bir figürdür. İsa bir tür vekalet bedene dönüşmektedir. Sennett'a göre buna psikolojik yamyamlık denir. İnsanlar "neye gereksinim var?" sorusu yerine *Neden bundan yoksun kaldım?* diyerek yaraya odaklanır. Mirvais bu iki soruyu bile sormaktan aciz durumunda soruyu bize sordurmaktadır. *Neden buna maruz kaldı?* demekten kendimizi alıkoyamayız, kurban ile özdeşleşiriz. Cevap olarak ise, *Onun yerine başkası olsa, aynı döngü yine tekrarlanacaktır* cevabını veririz, nitekim filmin sonunda yönetmen aynı cevabı vermektedir.

Bu noktada ismini hiçbir zaman öğrenemediğimiz zalim sürücü kendi annesinin hikayesini anlatırken içindeki kölenin çözümünü efendi olmakta bulduğunu açıkça söylemektedir. Artık dünyanın ezdiği *zavallı ben* yoktur; bir biçimde içimizdeki zalimi de tanırız. Bu zalim sonuç olarak nasıl biridir? Freud, *Haz İlkesinin Ötesinde, Ben ve İd* makalesinde, insanlar özgürlükleri pahasına zevk peşinde koşarlar demektedir. (Freud, 2019) Otoriteyi tanımlayan aslında karşısındaki kişidir. Otoriteye ihtiyaç duyan kişi onu talep eder, karşısındaki ise talebi tamamlar. Yani, kralı kral yapan halkın kendisidir. Kralın çıplak olduğunu hatırlatan yine halkın kendisidir. Otoritenin bir acı kaynağı olarak tanımlanmış olması kuşkusuz onu korku verici ve acı verici yapar. Acımasız sürücü otorite olmak için kayıtsız şiddeti kullanan bir çocuk bedeninde yer almaktadır. Mirvais, küçük kızı kıskandığında onu sırtından atıp giderken arkasından bağırıp çağırır tehditler eder. Aslında o kopuş noktası en önemli andır. İzleyicide nefes aldıran o rahatlama anıdır. Ancak sonradan yapılan fedakarlıklar sonun başlangıcı olacaktır. Sürücü bağırırken *senin bana ihtiyacın var* mesajını çok güçlü vermiştir.

ŞİDDETİN PATOLOJİSİNİ OKUMAK

Şedit, engellenen özne karşısında ne denli şiddetli bir bastırma yöntemine girerse kendi yasa gücü o oranda azalır, yani ters oranti içerisindedir. Bu bir ironi gibi görünebilir. Yasa koyucu olarak engelli çocuğun şekillenen patolojik durumu bedeninin yetersizliği nedeni ile hissetmiş olduğu yalnızlaşma ve yetersizlik hissidir. Kernberg'e (2010) göre: Engellenmeden kaynaklanan erken doruk-duygu durumları, engelleyici nesnelere ilişkin ilkel fantezileri canlandırır. Bu nesneler, daha sonra simgesel olarak böyle katlanılmaz nesneleri kovma çabaları ve onları yok etmeye yönelik öfkeli arzulara dönüşecek olan duygusal-algısal yaşantılarla temsil edilir. Engellenme yaşantısı da, saldır ve tehlike maruz kalan fantezisine dönüşür. Dinamik bilinçaltındaki saldırgan arzuları ve fantezileri, haz veren doruk-duygu yaşantılarının –özellikle de ana-baba nesnelerini içeren kabul edilemez fantezilerle ilişkili cinsel uyarılma durumlarının- bastırılmasını izler. İlkel fantezilerle bağlantılı bilinçdışı savunmalar ve bastırmayı ikincil olarak pekiştiren daha sonraki savunmalar er geç, saldırgan ve libidinal olarak yatırılmış nense ilişkilerinin en derin bilinçdışı katmanını – yani idi- bir kapsül içine alır. (, s. 59) Dürtülerin kaynağı duygulanımlardır. Engelli çocuğun saldırganlık dürtülerinin kaynağı eksikliğini hissettiği bacaklara sahip olan kişilere karşı geliştirdiği haset kaynaklıdır. Bu sebepledir ki, eksiklik hissinin inşa ettiği kıskançlık ve hasetin derece derece

artan ağırlığını sahip olduğu para ile yer değiştirmektedir. Ancak, başkasının sahip olmasını da engellemeye çalışmaktadır. Mirvais'nin tek suçu bacaklara sahip olmasıdır.

Öfkenin kaynağına inen Kernberg (2010) şöyle açıklamaktadır: Öfkenin ilk baştaki biyolojik işlevi –bakım veren kişiyi huzursuzluk verici durumu ortadan kaldırması için uyarmak- artık, bakım veren kişinin özlenen doyum durumunu yeniden oluşturması için bir çağrı haline gelir. Öfke tepkileri çevresinde gelişen bilinçdışı fantezilerde öfke, hem hep-kötü nesne ilişkisinin canlanmasını, hem de bunu ortadan kaldırarak hep-iyi bir ilişkiyi yeniden kurma arzusunu gösterir. … İradenin şiddetle ortaya konmasıdır, narsistik bir dengeyi yeniden kurma işlevi görür. Bu kendini ortaya koyma eylemi, idealleştirilmiş – hep-iyi nesneyle bilinçdışı özdeşleşmeyi temsil eder. (s. 49)

Öfkenin ileri aşaması olan nefret, düzenli, planlı ve hatta sistemlidir. Nefretin temel amacı, odaklandığı nesneyi tamamen yok etmeye odaklanır. Mirvais her ne kadar bir nesne haline getirilmiş olsa da, ona karşı beslenen yoğun nefret hiçbir zaman durulmaz. Nihai hedef, onu tüketmek, işlevsiz hale getirmek ve tamamen ortadan kaldırmaktır. Haset ise nesneye yönelik bir nefret biçimidir ve bu nefret, nesneden gelebilecek herhangi bir iyiliği de yok etme isteğini barındırır. Örnek olarak, engelli çocuğun Mirvais'in bacaklarına ihtiyaç duymasına rağmen ondan nefret etmesi verilebilir. Bu durum öyle ileri bir boyuta ulaşmıştır ki, çocuk Mirvais'in bacaklarını-kendisini yalnızca para karşılığında ve geçici olarak kullandırmayı bile talep etmiştir. Engelli çocuğun yaşadığı derin kayıp, onun Mirvais'in bacaklarına yönelik haset ve öfkesini giderek büyütmektedir. Öyle bir noktaya gelir ki, Mirvais'in bacaklarını adeta kendi vücudunun bir parçası gibi görmeye başlar. Bu içsel patolojik durumu dışsallaştırmaya çalışırken aynı zamanda kendi bu durumuyla yüzleşememektedir; bu kaygısını kabullenmekten tamamen kaçar.

SONUÇ

Sosyal ilişkiler ve kültürel yapılardaki değişimler, pek çok farklı nedene dayalı olarak yeniden şekillenmektedir. Ancak toplumun temelinde yer alan yönetici-yönetilen yapısının daha uç bir boyutu olan efendi-köle ilişkisine hangi koşullarda varıldığı ve bu ilişkileri besleyen itici güçlerin ne olduğu, sanat aracılığıyla daha derinlemesine ve etkileyici bir biçimde analiz edilebilmektedir. Toplumların en küçük yapı taşı olan çocuğun taşıdığı kritik önem, bu filmde ana karakter olarak öne çıkarılmış ve izleyiciye sunulmuştur. Şiddet ise toplumsal yapıda en ince detaylara kadar nüfuz etmiş bir araç ya da silah olarak karşımıza çıkmaktadır.

İki çocuğun birlikte vakit geçirip evinin tavanında iki örümcek hakkında konuşmaları, filmin dönüm noktasıdır. Film bu noktadan sonra gittikçe koyu bir tona bürünür. Bir arkadaşlık kurdukları düşünüldüğü bu rahatlama noktasından sonra, efendi-köle ilişkisi daha kesin bir hal alır. Eyer takılması, başına gem vurulması, botlarına nal çakılması, hayvanlar ile birlikte ahırda yaşamaya zorlanması ve samanla beslenmesi ve nihayetinde tamamen ata dönüşmesi için başına geçirilen at maketi ile hedef nesnesinin tamamlanması aşamalı olarak arttırılan güdümdür. Filmin final sahnesinde tamamen durumu kabullendiği ve kaçacak hiçbir yeri

olmadığı anlaşılmaktadır. Filmin başındaki sahnenin en sonda yeniden tekrar etmesi, aynı kabusun sil baştan devam ettiğinin kanıtıdır. Annesinin mayına basıp ölmüş olması ve kendisinin bacaksız kalmış olması trajedisi, çocuğu çok daha sadist yapmıştır. Çocuğun neden bu denli zalimleştiğine dair bilgi verilmektedir, ancak izleyicide bir üzüntüye sebep olmaz. Çocuklar arasında geçen sado-mazoşistik ilişki ülkenin sosyal arkeolojisine gönderme yapmaktadır. Marvais, kendisinden daha özgür olduğunu düşündüğü eşekler, atlar ve tay-anne at ilişkisinin kesitlerini izleyiciyle buluşturmaktadır. Bu kesitlerde, bir tayın yürümeyi öğrenirken annesinin onu bazen itekleyip tekmelemesi, bazen de sevgi dolu dokunuşlarla başını okşaması gibi karmaşıklıklar ele alınır. Buradan hareketle, hayvanların doğasında bulunan sevgi ve şiddet arasındaki ince çizgiyi inceler. Aynı zamanda, efendi-köle ilişkisinin sürekli kurulup yıkılması, izleyiciyi hayatın her aşamasında karşılaşılan şiddetin farklı biçimleri üzerine düşündürmektedir.

Film, yönetmenin anlatımıyla ezen ve ezilen arasındaki ilişkilerin üç aşamasını da gözler önüne seriyor. İlk aşamada, taraflar birbirlerini tartmaya başlar; burada ezen, iktidarını kaybetme korkusu yaşarken, ezilen ise işkenceye maruz kalma ve mahkum edilme korkusuyla karşı karşıyadır. İkinci aşama, ezen ve ezilenin birbirine benzemeye başladığı bir dönemi temsil eder. Üçüncü ve son aşama ise tarafların sado-mazoşist bir ilişkiye girdiği noktadır. Bu süreçte Mirvais, efendisi için önce bir oyuncak, ardından kazanç sağlayan bir taşıyıcı haline gelir. En sonunda ise kimliği sarsılmış, nefret edilen bir nesneye dönüşür. Mirvais, sürekli aşağılanmanın ve kişiliğinin aşındırılmasının farkında bile değildir. Bu durum, nihayetinde umutsuzluk ve çıkışı olmayan bir döngünün altını çizmektedir.

KAYNAKÇA

Çelebi, A. Haz. (2010). *Şiddetin Eleştirisi Üzerine.* İstanbul: Metis Yayınevi.

Eagleton, T. (2012). *Tatlı Şiddet.* Çev: K. Tunca. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Freud, S. (2019). *Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd.* Çev. A. N. Babaoğlu. İstanbul: Metis Yayınevi.

Hegel, W. F. (2011*). Tinin Görüngübilimi.* Çev. A. Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları.

Kernberg, O. (2010). *Sapıklarda ve Kişilik Bozukluklarında Saldırganlık.* Çev. M. B. Büyükkal, İstanbul: Metis Yayınevi.

Nietsche, F. (2010). *Güç İstenci.* Çev: N. Epçeli. İstanbul: Say Yayınları.

Sennett, R. (2011). *Otorite.* Çev: K. Durand. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

SOSYAL MEDYADA POPÜLERLEŞEN GASTRONOMİK ÜRÜNLERİN TÜKETİMİNDE GELİŞMELERİ KAÇIRMA KORKUSU (FOMO) VE GÖSTERİŞÇİ TÜKETİM EĞİLİMİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

THE RELATIONSHIP BETWEEN FEAR OF MISSING OUT (FOMO) AND CONSPICUOUS CONSUMPTION TENDENCY IN THE CONSUMPTION OF GASTRONOMIC PRODUCTS POPULARIZED ON SOCIAL MEDIA

Emir Talha YARDIMCI
YL Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Anabilim Dalı
Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Tourism, Department of Gastronomy and Culinary Arts
ORCID ID: 0009-0003-9826-7474

Menekşe CÖMERT
Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Anabilim Dalı
Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Tourism, Department of Gastronomy and Culinary Arts
ORCID ID: 0000-0002-1627-4343

ÖZET

Bu araştırmada, sosyal medya platformlarında popülerlik kazanan gastronomik ürünlerin tüketimi bağlamında gelişmeleri kaçırma korkusu (FoMO) ve gösterişçi tüketim eğilimi arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır. Nicel araştırma yaklaşımı kapsamında tarama modeliyle yürütülen araştırmanın verileri, çevrimiçi ve yüz yüze uygulanan anket tekniğiyle toplanmıştır. Araştırmanın örneklemini, Türkiye genelinde yaşayan, 18–55 yaş aralığında ve aktif sosyal medya kullanıcısı olan 395 katılımcı oluşturmaktadır. Veri toplama aracı olarak Uyarlanmış FoMO Ölçeği ve Uyarlanmış Gösterişçi Tüketim Ölçeği kullanılmıştır. Elde edilen veriler SPSS ve AMOS programları aracılığıyla analiz edilmiş; tanımlayıcı istatistikler, bağımsız örneklemler t-testi, varyans analizi (ANOVA), doğrulayıcı faktör analizi (DFA) ve yapısal eşitlik modellemesinden (YEM) yararlanılmıştır. Araştırma bulguları, katılımcıların sosyal medyada popülerleşen gastronomik ürünleri deneme fırsatını kaçırmaya yönelik kaygı yaşadıklarını göstermektedir. Demografik değişkenler açısından yapılan analizlerde, cinsiyet, yaş ve eğitim durumuna göre FoMO ve gösterişçi tüketim eğilimlerinde istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar belirlenmemiştir. Buna karşılık gelir düzeyine göre gösterişçi tüketim eğiliminin anlamlı biçimde farklılaştığı ve asgari ücretin üzerinde gelire sahip katılımcıların daha yüksek gösterişçi tüketim eğilimi sergiledikleri tespit edilmiştir. Yapısal eşitlik modellemesi sonucunda FoMO ile gösterişçi tüketim eğilimi arasında pozitif yönlü ve güçlü bir ilişki belirlenmiştir ($\beta = 0,87$). Araştırma sonucunda, sosyal medyada popülerleşen gastronomik ürünlerin tüketimi bağlamında FoMO ile gösterişçi tüketim eğiliminin birbiriyle yakından

ilişkili olduğu ortaya konulmuştur. Elde edilen bulguların, sosyal medya kaynaklı gastronomik tüketim eğilimlerinin anlaşılmasına ve bu alandaki tüketici davranışlarının açıklanmasına katkı sağlayabileceği değerlendirilmektedir.
Anahtar Kelimeler: Gastronomik Tüketim, Sosyal Medya, Gelişmeleri Kaçırma Korkusu (FoMO), Gösterişçi Tüketim, Tüketici Davranışı.

ABSTRACT

In this study, it was aimed to examine the relationship between fear of missing out (FoMO) and conspicuous consumption tendency in the context of consumption of gastronomic products that gain popularity on social media platforms. The data of the research, which was carried out with the survey model within the scope of the quantitative research approach, were collected by online and face-to-face survey technique. The sample of the study consists of 395 participants living in Turkey, between the ages of 18-55 and active social media users. Adapted FoMO Scale and Adapted Conspicuous Consumption Scale were used as data collection tools. The data obtained were analyzed through SPSS and AMOS programs; descriptive statistics, independent samples t-test, analysis of variance (ANOVA), confirmatory factor analysis (CFA) and structural equation modeling (SEM) were used. The findings of the research show that the participants experience anxiety about missing the opportunity to try gastronomic products that have become popular on social media. In the analyzes made in terms of demographic variables, no statistically significant differences were found in FoMO and conspicuous consumption tendencies according to gender, age and education level. On the other hand, it was determined that the conspicuous consumption tendency differed significantly according to the income level and the participants with an income above the minimum wage exhibited a higher conspicuous consumption tendency. As a result of structural equation modeling, a positive and strong relationship was determined between FoMO and conspicuous consumption tendency ($\beta = 0.87$). As a result of the research, it was revealed that FoMO and conspicuous consumption tendency are closely related to each other in the context of the consumption of gastronomic products popularized on social media. It is considered that the findings obtained may contribute to the understanding of gastronomic consumption trends originating from social media and to explain consumer behaviors in this field.
Keywords: Gastronomic consumption, social media, fear of missing out (FoMO), conspicuous consumption, consumer behavior.

THE PARADOX OF AID IN SUB-SAHARAN AFRICA: GOVERNANCE, DIMINISHING RETURNS, AND THRESHOLD EFFECTS

Giscard ASSOUMOU-ELLA
LABAT, Omar Bongo University

Jacky OLLOMO EBANG
LABAT, Omar Bongo University

Streley Paul N'NANG NDONG
LABAT, Omar Bongo University

ABSTRACT

This article examines the macroeconomic effectiveness of Official Development Assistance (ODA) in sub-Saharan Africa through the lens of institutional quality. Moving beyond the traditional assumption of linearity, we employ a dual econometric approach combining the Generalized Method of Moments (GMM) and a threshold regression model (PTR) on a panel of 18 countries covering the period 2002–2023. The results show that while ODA alone has a direct negative effect on growth, its interaction with governance generates a significantly positive "institutional dividend." However, the PTR model highlights a structural paradox of aid centered on an endogenous governance threshold. In fragile institutional regimes, aid fails due to a lack of absorptive capacity; conversely, in more mature regimes that have crossed the critical threshold, the excessive accumulation of ODA leads to diminishing returns and a massive crowding-out effect on the local private sector. These results argue for abandoning quantitative aid targets in favor of "smart institutional conditionality" and exit strategies oriented toward catalytic financing.

Keywords: Official Development Assistance (ODA), Economic Growth, Governance, Threshold Effects, Crowding Out, Sub-Saharan Africa, PTR Model.
JEL Classification: F35; O43; O55; C23

THE ESSENCE AND HISTORICAL FORMS OF MILITARY-ECONOMIC CYCLES

Vasylyna PODLIESNA
Doctor of Sciences (Economics), Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine, Department of Economic Theory, UKRAINE

ABSTRACT

The purpose of this study is to fully elucidate the essence of military-economic cycles, identify their most important historical forms, and substantiate the existence of domestic political cycles in Ukraine. The study found that:

- Military-economic cycles are a form of socio-economic cyclicality, which is generated by the struggle of the leading actors of geopolitics for the status of hegemon (regional or global, depending on the specific historical conditions). The establishment of each historical form of political and economic system of domination of the geopolitical hegemon creates grounds for the formation, accumulation, aggravation of deep socio-economic, political, civilisational contradictions, which determines the cyclicality of military-economic processes.
- Mature forms of military-economic cycles are characteristic of capitalist society, but their historical prototypes existed in ancient times and the Middle Ages. The cycles of power expressed in the synchronous formation, strengthening and decline of ruling dynasties in China and steppe empires in Mongolia, as well as the cycles of the xenocratic state inherent in the medieval Maghreb, reflected the cyclicality of military-economic processes.
- After the fall of the Mongol Empire, Western European civilization from the beginning of the "long" XVI century became the initiator of the cyclical process of struggle for gaining world leadership. This process is presented in the theory of long cycles of world politics by G. Modelski and W. Thompson, the theory of cycles of hegemony by I. Wallerstein and others.
- Between 1993 and 2022, three political-economic cycles have unfolded in Ukraine. They consist of three phases: (1) political-economic crisis accompanied by social unrest; (2) overcoming the crisis through presidential elections that did not correspond to the legally established chronology of the electoral process; (3) post-crisis recovery and reforms under conditions of relative stability, including the electoral process. The third cycle resulted in a significant decline in social quality and a transition to military-economic cyclicality.

Keywords: military-economic cycles, historical forms of cycles, long cycles of world politics, cycles of hegemony, Ukrainian domestic political cycles.

POST-HARVEST MANAGEMENT, RICE QUALITY AND SMALLHOLDER FARMERS' INCOME: EVIDENCE FROM IKWO, EBONYI STATE, NIGERIA

Oko-Isu, Mercy Chidinma
Department of Agribusiness and Management, Faculty of Agriculture, Alex Ekwueme Federal University, Ndufu-Alike, Ebonyi State, Nigeria

Ozoibe, Chisom Sophia
Department of Agribusiness and Management, Faculty of Agriculture, Alex Ekwueme Federal University, Ndufu-Alike, Ebonyi State, Nigeria

ABSTRACT
Effective post-harvest management is essential for reducing food losses, preserving product quality and enhancing smallholder farmers' participation in agricultural value chains. Nevertheless, limited access to improved technologies and support services constrains post-harvest performance in many smallholder farming systems. This study examined post-harvest management practices, their associations with rice quality and farmers' income, and the constraints affecting technology adoption in Ikwo Local Government Area, Ebonyi State, Nigeria. A cross-sectional analytical survey was conducted among 120 smallholder rice farmers using structured questionnaires. Data were analysed using descriptive statistics, ordinal logistic regression and log-linear multiple regression. Results revealed substantial reliance on traditional, labour-intensive practices: manual harvesting and threshing were reported by 98.3% and 96.7% of respondents, respectively, while only 35.8% had adopted at least one improved post-harvest technology. Tarpaulin drying and modern milling were the most commonly adopted improvements. Although rice quality was generally favourable regarding cleanliness, foreign materials, grain breakage, buyer rejection and price reduction, moisture condition and pest damage remained concerns. Ordinal logistic regression identified significant associations between selected factors and rice cleanliness, while adequate drying was significantly associated with moisture absorption. The income regression model was statistically significant overall ($F = 3.332$, $p < 0.05$), explaining 19.4% of the variation in farmers' income. However, selected post-harvest practices were not individually significant predictors, whereas education had a significant positive association with income. High equipment costs, labour shortages, inadequate extension services, limited credit access and insufficient availability of improved technologies were the principal adoption constraints. The study highlights the need for integrated interventions combining affordable post-harvest technologies, cooperative equipment-sharing arrangements, accessible financing and practical extension support. These measures could strengthen rice quality management and the resilience of smallholder rice value chains.

Keywords: post-harvest management; rice quality; smallholder farmers; technology adoption; agricultural value chains; Nigeria.

ROLE OF COOPERATIVE PARTICIPATION IN IMPROVING FINANCIAL EFFICIENCY OF MANGO FARMING IN DONG THAP PROVINCE, VIETNAM

Thi Dan Xuan HUYNH
Dr., School of Economics, Can Tho University, Vietnam

Tien Dung KHONG
Associate Professor, Dr., School of Economics, Can Tho University, Vietnam
ORCID ID: 0000-0002-2274-2123

Thi Kim Uyen HUYNH
Dr., School of Economics, Can Tho University, Vietnam

ABSTRACT
In the contemporary agricultural landscape, cooperative membership is essential for optimizing supply chain integration, particularly for high-value commodities in Vietnam's Mekong Delta. This study examines 130 mango-producing households - representing one of Vietnam's strategic agricultural exports - employing descriptive statistics, comparative analysis, and financial performance indicators to evaluate the efficacy of the cooperative model. The empirical results demonstrate that households affiliated with cooperatives achieve significantly higher financial efficiency than their traditional counterparts. During the primary cropping season, the revenue-to-cost (RTC), income-to-cost (ITC), and profit-to-cost (PTC) ratios for cooperative members were statistically significant at the 1% level, while the profit-to-family labor ratio was significant at the 10% level. In the secondary case (Case 2), the ITC, PTC, and profit-to-family labor ratios maintained significance at the 1% level, with the RTC ratio significant at the 10% level. These findings confirm that the cooperative model facilitates superior production efficiency. Beyond financial gains, cooperatives provide robust institutional support, including advanced technical guidance, price stabilization mechanisms, and streamlined market access. In contrast, independent smallholders remain heavily reliant on intermediaries (wholesalers), leaving them vulnerable to price exploitation. Consequently, it is imperative to incentivize mango growers in Dong Thap Province Vietnam, to transition toward cooperative models to ensure sustainable production and long-term economic resilience.
Keywords: Cooperative, financial efficiency, Mango farming model, Vietnam

INTRODUCTION
Within the framework of global market integration, agriculture remains the sector most susceptible to the dynamics of Vietnam's international trade commitments. The Mekong Delta, characterized by fertile alluvial soils, abundant hydrological resources, and a substantial labor force, possesses a distinct comparative advantage in fruit cultivation, notably for high-value

species such as citrus, durian, and dragon fruit. In recent years, the region has seen a continuous expansion in fruit production areas, with mango (*Mangifera indica L.*) emerging as a pivotal crop due to its superior nutritional profile and economic potential.

Dong Thap Province stands as a primary hub for mango production in the Mekong Delta, with its cultivation area exceeding 14,000 hectares—accounting for over 33% of the province's total perennial fruit acreage. The province ranks second regionally in production, yielding over 137,000 tons, which represents 18% of the regional area and 10% of total output. Notably, 33% of this area adheres to Good Agricultural Practices (GAP) standards, facilitating eligibility for high-end international markets.

Currently, production is concentrated on three major varieties: 'Cat Chu', 'Cat Hoa Loc', and 'Tuong Da Xanh'. Among these, 'Cat Chu' and 'Cat Hoa Loc'—which account for 60% and 40% of the key production areas in Cao Lanh District and Cao Lanh City, respectively—have been granted Geographical Indication (GI) certification by the Intellectual Property Office in 2019. To satisfy stringent export protocols, Dong Thap has proactively expanded its VietGAP-certified zones to 473 hectares and issued 269 growing area codes covering 8,228 hectares. These initiatives have successfully positioned Dong Thap mangoes in diverse global markets, including China, Australia, the United States, New Zealand, South Korea, Japan, the European Union, Russia, and Singapore.

Despite the commercial successes of mangoes from Dong Thap Province, market penetration remains predominantly confined to domestic outlets and the Chinese market. Although advanced techniques in variety selection, cultivation, and post-harvest processing have been introduced, overall product quality often fails to meet international standards. A primary driver of this issue is the persistence of traditional farming practices among smallholders, characterized by an over-reliance on chemical fertilizers, synthetic pesticides, herbicides, and the excessive application of growth stimulants for off-season fruit induction.

These intensive practices result in escalating input costs, diminished fruit quality, heightened food safety risks for consumers, and significant environmental degradation. Such negative externalities impede the optimal allocation of production resources and hinder the transition toward sustainable agriculture. This context underscores the critical role of cooperatives in restructuring production systems, fostering agricultural modernization, and enhancing smallholder livelihoods. As the demand for organized production grows, the cooperative model has emerged as a prevalent institutional framework in the region, offering a pathway to overcome the inherent constraints of independent farming within a market economy. Consequently, an increasing number of households have transitioned to cooperative-based models, adopting sustainable methodologies to reduce production costs and mitigate operational risks. This study aims to evaluate these models to assist mango growers in selecting optimal production frameworks that maximize financial efficiency within the socio-economic context of Dong Thap Province, Vietnam

LITERATURE REVIEW AND RESEARCH METHODOLOGY

Literature Review

Several studies on financial efficiency methods regarding factors affecting model profitability:

According to Pham Thanh Hien and Pham Cong Huu (2020), a study analyzing the financial efficiency and factors affecting the profitability of specialized chive and mint cultivation models by households in Phuoc Hau commune, Long Ho district, Vinh Long province used research methods such as descriptive statistics and multivariate regression. The research results showed that both specialized chive and mint cultivation models yielded higher profits than traditional models, but the production costs in these two models were quite high, affecting profitability. Therefore, further research is needed to find solutions to reduce production costs in these two models and control factors affecting profitability to improve the efficiency of chive and mint cultivation models in the future. According to Duong Ngoc Thanh and Nguyen Vu Phong (2014), a study evaluating the financial efficiency of two mango production models in Dong Thap province was conducted. The research results show that mango production according to the GAP standard model has higher revenue, profit, and financial efficiency compared to the traditional mango production model. In addition, the authors also used the SWOT matrix method to synthesize both internal and external factors. Because mango is one of the key fruits of Dong Thap province, the synthesis of the research results is very important, aiming to propose solutions for the development of the mango industry in Dong Thap province in particular and the agricultural sector in general.

The research still has some limitations, namely that it did not directly show the relationship between the implementation of corporate social responsibility and the financial efficiency of the enterprise. According to Nguyen Thi Thu An and Vo Thi Thanh Loc (2017), a study analyzing the financial efficiency of chili-growing households in the Mekong Delta used descriptive statistics, financial ratio analysis, and multiple regression analysis. Research results show that chili peppers offer a relatively high financial return for farmers, is why many localities consider chili peppers a highly economically viable crop and choose them as one of the cash crops for farmers to cultivate in rotation or to diversify farming models.

Several studies on methods for comparing financial indicators of models:

According to Ha Vu Son and Duong Ngoc Thanh (2014), a study compared the financial efficiency between models applying technological advancements and models not applying technological advancements in rice production in the Mekong Delta. The study used descriptive statistical methods and financial ratio analysis methods. The research results showed that the rice production model applying technological advancements achieved higher financial efficiency than the model not applying technological advancements in all three seasons: Winter-Spring, Summer-Autumn, and Autumn-Winter. The yield and selling price of the model applying technological advancements were both higher than the group not applying technological advancements. Therefore, the financial efficiency indicators of the model

applying technological advancements were also better. According to La Nguyen Thuy Dung and Mai Van Nam (2015), a study analyzed the financial indicators of rice-producing households participating in and not participating in the linkage model with enterprises in An Giang province. The study used descriptive statistics and the independent two-sample mean parameter test. The results showed that households participating in the linkage model with enterprises yielded higher financial efficiency compared to households not participating in the linkage model with enterprises, helping to reduce costs and increase profits, while also helping farmers produce better and safer crops. According to Nguyen Quoc Nghi et al. (2017), a study was conducted to compare the financial efficiency between ecological farming and traditional pig farming methods of households in Phong Dien district, Can Tho city. The study used indicators such as revenue, profit, costs, profit margin on costs, profit margin on revenue, and revenue-to-cost ratio to reflect the profitability of the group of households raising livestock using the ecological model, which was almost always higher than the group raising livestock using the traditional method. The research results indicate that the ecological farming method brings higher benefits compared to the traditional farming method, specifically: the ratios reflecting the profitability of the group of households raising livestock using the ecological model are almost always higher than those of the group raising livestock using the traditional method. Besides, the study still has limitations in that it cannot statistically test the differences in financial efficiency according to each criterion and group of households. According to Nguyen Tan Loi and Nguyen Thanh Binh (2022) on comparing the financial efficiency of the biosafety-oriented duck farming model with traditional farming in Mang Thit district, Vinh Long province, the study used descriptive statistical methods and the method of testing the mean of two independent samples. The results show that the ATSH-oriented duck farming model yields higher efficiency, evidenced by a high survival rate, high yield, large and uniform market weight, leading to higher profits, better return on investment, and higher efficiency in family labor compared to traditional farming. Although the ATSH-oriented farming model is considered to cause less environmental pollution and provide employment for rural workers, it still has some limitations such as high investment costs, low selling prices, and no significant difference compared to the traditional model.

The research results show that mango production following organic farming, GAP standards, applying science and technology, and participating in linkages demonstrates higher revenue, profit, and other financial indicators compared to traditional models (Duong Ngoc Thanh and Nguyen Vu Phong, 2014; Nguyen Thi Thu An and Vo Thi Thanh Loc, 2017; Ha Vu Son and Duong Ngoc Thanh, 2014). Furthermore, applying mango cultivation models according to GAP standards results in higher production costs than traditional mango production models (Duong Ngoc Thanh and Nguyen Vu Phong, 2014). Production linkages lead to higher financial efficiency compared to farmers not participating in linkage models, reducing costs and increasing profits, while also helping farmers produce better and safer produce (La Nguyen

Thuy Dung and Mai Van Nam, 2015). However, some limitations remain, such as difficulties in linking production and consumption, the small scale of mango production among farmers (Truong Hong Kiet et al., 2015), and research results showing a relatively high level of intensive cultivation and high use of pesticides (Tran Quoc Nhan et al., 2021). Scientific and technical models need to be applied to reduce production costs (Do Thi Nhai and Tran Nguyen Thanh, 2021). Production should be geared towards safety and the application of high technology (Nguyen Tan Loi and Nguyen Thanh Binh, 2022).

Overall, most of the studies used quantitative methods such as descriptive statistics. Furthermore, studies have also used a variety of financial efficiency indicators to compare models (Ha Vu Son and Duong Ngoc Thanh, 2014; La Nguyen Thuy Dung and Mai Van Nam, 2015; Nguyen Quoc Nghi et al., 2017). The authors also extensively used cost-profit analysis methods, SWOT matrices (Pham Thanh Hien and Pham Huu Cong, 2020; Duong Ngoc Thanh and Nguyen Vu Phong, 2014), multivariate regression analysis (Duong Ngoc Thanh and Nguyen Vu Phong, 2014; Nguyen Thi Thu An and Vo Thi Thanh Loc, 2017; Pham Thanh Hien and Pham Cong Huu, 2020), and the Independent Samples Test (La Nguyen Thuy Dung and Mai Van Nam, 2015). These analytical methods and research results will serve as a foundation for the author to apply and develop research on the financial efficiency of the mango industry in Dong Thap province.

Data Collection And Analysis Methodology

Data collection method

Primary data were collected through direct interviews with mango-growing households, both those not affiliated with cooperatives and those affiliated, using a pre-designed questionnaire. This questionnaire included information on household head details regarding the quantity of inputs in production, output, production costs, and household income. In addition, information related to the households' mango production activities was also collected during the survey. Survey data was checked and anomalies were removed before analysis.

The author also used a random sampling method, collecting data through a pre-prepared questionnaire to gather information on household characteristics such as age, experience, educational level of the household head, land area, resources, and household income. Information on mango cultivation such as tree age, planting density, season, fertilization and pesticide application regimes, and indicators such as costs, yield, and mango selling price were also collected.

The study involved direct interviews with 130 mango-growing households in Dong Thap Province. Of these, 65 households were outside of cooperatives and 65 were within cooperatives. The interviewees were direct producers, knowledgeable individuals who would make key decisions throughout the production process. Therefore, the information provided by the respondents ensured the accuracy of the data on household production activities. According to the survey results, some information regarding the resources and production of the

households included: age of the household head, number of household members, number of laborers involved in mango production, educational level, production experience, mango cultivation area, mango cultivation techniques, technical support for mango cultivation, current loan status of the household, mango varieties used, and production methods.

Research methodology

Comparison Methods: Comparison using absolute numbers: Use the difference between two indicators: the indicator for the analysis period and the indicator for the base period (base indicator). For example, compare the actual results with the plan, or compare the current performance with the previous performance. Absolute numbers represent the scale, volume, or value of a particular economic indicator at a specific time and place.

$$\Delta F = F_1 - F_0$$

Where: ΔF: the difference between the following year and the previous year. F1: the number of the following year. F0: the number of the previous year.

Comparison using relative numbers: Use the percentage ratio of the indicator for the analysis period compared to the base indicator to express the level of completion, or the ratio of the absolute difference compared to the base indicator to express the growth rate.

$$\Delta F = \frac{F_1 - F_0}{F_0}$$

Where: ΔF: the ratio of the following year to the previous year. F_1: the difference between the following year and the previous year. F0: the number of the previous year..

Descriptive Statistical Methods: Descriptive statistical methods are used to analyze the general characteristics of mango-growing households, such as age, gender of those involved in cultivation, educational level, production experience, current production activities, and household resources. This allows for an assessment of the available resources of mango-growing households both within and outside the cooperative.

Financial Performance Evaluation Indicators: Financial indicators used to evaluate performance include: revenue, profit, costs, income, profit margin on costs, profit margin on revenue, revenue on costs, and income on costs.

RESULTS AND DISCUSSION

Respondents socoi-economics characteeistics

The results show that the average age of farming households in both models is relatively high, with a difference of 1.54 years. In the traditional mango farming model, the surveyed farming households had an average age of 52.89 years, with the youngest household head being 31 years old and the oldest 77 years old. For the mango farming model within the cooperative, the average age of farming households was 54.43 years, with the youngest household head being 34 years old and the oldest 75 years old. A T-test showed no statistical significance between the two models. Furthermore, the data indicates that the average age of farming households in the cooperative model is higher than that of traditional farming households. While not

significantly higher, this can be interpreted as meaning that older farming households are more concerned about their own and their family's health, and also more interested in production linkages, thus tending to participate in cooperative production models. The results show that the average number of family members in the non-cooperative model is 3.2, with the lowest number of members per household being 2 and the highest being 7. In the mango farming model within the cooperative, the average number of family members per household is 3.49, with the lowest being 1 and the highest being 6. The number of family members in both models is not statistically significant.

Regarding the number of members participating in mango production, there is a difference between the two models. In the non-cooperative model, the average number of laborers involved in mango production is 1.90, specifically, the minimum number of laborers involved is 1 and the maximum is 3. This compares to the cooperative model, where the average number of members participating in production is 1.78, with the minimum number of laborers involved being 1 and the maximum being 5. With the development of modern society and the trend of Agriculture 4.0, the application of scientific and technological advancements has made mango cultivation simpler and less labor-intensive. Labor in mango cultivation is primarily used in the initial stages (i.e., planting), weeding, irrigation, fruit bagging, and caring for the mango trees throughout the production process. The majority of the workforce is male, due to the physically demanding nature of the work requiring strength and experience. Women are primarily involved in tasks requiring more dexterity, such as fruit bagging and packaging. Surveys show that when farmers utilize family labor, they can manage their production time more effectively, potentially extending the growing season. Furthermore, the majority of the family's labor force involved in mango production is middle-aged, with a relatively low number of young people because most young people are not inclined to work in orchards but rather pursue other professions that require less manual labor.

Analysis revealed that educational attainment levels were low in both models. In the model outside the cooperative, the average number of years of schooling for farming households was 9.01, while in the model within the cooperative it was 9.26, and this was not statistically significant. It can be seen that in the model outside the cooperative, the lowest number of years of schooling for participating farming households was 4, while in the model within the cooperative, the lowest number of years of schooling for participating farming households was 3. Farmers participating in mango cultivation model within cooperative did not show significant differences in educational attainment compared to those participating outside.

The results showed that the mango production experience of farming households in the two models did not differ significantly at the 5% level. In the traditional model, the average number of years of mango cultivation experience was 13.18 years, with the highest being 25 years and the lowest being 5 years. In the cooperative model, the average number of years of experience

in mango production is 15.26 years, with the most experienced farmer having 45 years and the least experienced having 5 years.

The results also show that in the traditional model, 51 farmers (78.46%) received training, while the remaining 14 (21.54%) did not. In contrast, the majority of farmers in the cooperative mango production model participated in training. From the above data, we can see that there is a relatively large difference in training participation between the two models. Specifically, fewer farmers in the traditional mango production model participated in training than those in the organic model. This can be explained by their ingrained traditional farming habits and reliance on their accumulated experience, leading them to disregard training sessions. According to field surveys, farmers participating in cooperatives are more willing to attend training because they need more knowledge, as this is a relatively new model. Furthermore, this model requires consistent procedures with uniform fertilizer and pesticide dosages, and participation in training is essential for farmers operating under the cooperative model in order to receive higher prices from purchasing businesses.

Comparing the effectiveness of cooperative-participating and non-cooperative models.

Differences in production costs and productivity resulted in differences in revenue, income, and profit in each crop cycle of the two research models.

In crop 1, both revenue and profit showed differences, with a significance level of 1%. However, the income indicator of the two models did not show a clear difference, and Table below will present a comparison of revenue, costs, and profits between the two models.

Table 1: Comparison of revenue, costs, and profits between the two models (Unit: VND/1,000m^2)

Items	Model	Mean	Standard Deviation	Min	Max	Diff.
Revenue	Cooperative	19,392,800	2880.188	12,652,500	24,475,000	3,237,558***
	Non-Cooperative	16,155,240	4745.72	6,050,000	27,720,000	
Income	Cooperative	13,341,340	2887.186	6,836,130	18,561,500	3,327,876***
	Non-Cooperative	10,013,460	4633.423	512,500	18,920,050	
Profit	Cooperative	11,588,260	2827.916	5,086,130	16,811,500	3,061,720***
	Non-Cooperative	8,526,540	4658484	-712,500	16,920,050	

Source: Field survey data, 2025

*Note: *,**, and *** represent statistical significance levels of 10%, 5%, 1%, and ns respectively, indicating no statistical significance.*

According to statistical results, in the first crop, revenue, income, and profit from the cooperative model were all higher than those from the non-cooperative model. Specifically, the average revenue in the cooperative model was 19,392,800 VND/1,000m2, higher than the non-cooperative model at 16,155,240 VND/1,000m2; the average income was 13,341,340 VND/1,000m2, higher than the non-cooperative model at 10,013,460 VND/1,000m2; and the average profit was 11,588,260 VND/1,000m2, while the traditional household model was lower at 8,526,540 VND/1,000m2.

Income is understood as the difference between total revenue and total costs (excluding family labor). In the cooperative model, production costs are lower than in the traditional model; therefore, the income of the traditional model is lower than that of the cooperative model. Furthermore, profit is understood as the profit received by the farming household after deducting all production costs (including family labor). According to surveys in the research area, although the cooperative model uses more family labor for mango production than the traditional model, this does not result in lower profits compared to the traditional model.

From the above analysis, it can be seen that the effectiveness of the cooperative model is noteworthy, and the transition to a cooperative-based farming model is a promising future, a sustainable direction for mango cultivation, and an improvement in the lives of producers.

For Crop 2, the revenue, income, and profit items of the cooperative model were all higher than those of the traditional model, and this difference was statistically significant at the 1% level. Table 4.24 below will detail this difference.

Table 2: Comparison of revenue, income, and profit between the two models in Crop 2 (Unit: VND/1,000m^2)

Items	Model	Mean	Standard Deviation	Min	Max	Diff.
Revenue	Cooperative	13,494,090	2479,779	8,016,250	17,797,500	798.148^{ns}
	Non-Cooperative	14,292,240	4281,338	6,390,000	22,467,500	
Income	Cooperative	12,134,860	296,6869	7,041,250	16,122,500	4,065,390***
	Non-Cooperative	8,069,472	503,938	418,440	14,845,420	
Profit	Cooperative	10,775,630	290,0207	5,968.750	14,691,250	4,062,313***
	Non-Cooperative	6,713,318	483,025	-456,560	13,220,420	

Source: Field survey data, 2025

*Note: *,**, and *** represent statistical significance levels of 10%, 5%, 1%, and ns respectively, indicating no statistical significance*

The table above shows the revenue survey results for the second crop in the following models: the model within the cooperative had the lowest revenue at 8,016,250 VND/1,000m2, the highest at 17,797,500 VND/1,000m2, and the average was 13,494,090 VND/1,000m2, lower than the traditional model at 14,292,240 VND/1,000m2. Regarding income between the two models, the traditional model had an average income of 8,069,472 VND/1,000m2, lower than the average income of the model outside the cooperative at 12,134,860 VND/1,000m2. The highest income in the traditional model was VND 14,845,420/1,000m2, and the lowest was VND 418,440/1,000m2, with a statistical significance level of 1%.

Regarding profits in model, average profit remained at VND 10,775,630/1,000m2, higher than the traditional model's VND 4,062,313. This is because many farmers in cooperative's mango farming model correctly applied the cultivation process, producing mangoes that met quality requirements of businesses and stores, thus still being purchased at higher prices, resulting in higher average profits compared to traditional farming households.

Total of 2 crop

A comparison of revenue, income, and profit of the model inside and outside the cooperative was conducted in both seasons to gain a more comprehensive overview of the annual revenue, income, and profit.

Table 3. Comparison of revenue, income, and profit of both models in 2 seasons (Unit: VND/1,000m^2)

Items	Model	Mean	Standard Deviation	Min	Max	Diff.
Revenue	Cooperative	32,710,450	5,382,619	20,087,050	42,272,500	2,254,072**
	Non-Cooperative	30,456,380	8,739,447	15,000,000	48,930,000	
Income	Cooperative	25,698,110	5,234,473	14,012,050	34,639,000	7,300,535***
	Non-Cooperative	18,397,570	8,529,310	2,764,660	35,723,140	
Profit	Cooperative	25,698,110	5,234,473	14,012,050	34,639,000	7,299,381***
	Non-Cooperative	15,554,500	8,365,055	294,780	31,973,140	

Source: Field survey data, 2025

*Note: *,**, and *** represent statistical significance levels of 10%, 5%, 1%, and ns respectively, indicating no statistical significance*

When comparing revenue, income, and profit, as shown in Table 4.25, the economic indicators for the cooperative model are all higher than those for the mango production model outside the cooperative. Specifically, in terms of revenue, the traditional model has an average value of 30,456,380 VND/1,000m2/year, lower than the average revenue of the organic model, which is nearly 32,710,450 VND/1,000m2/year, with the highest value reaching 42,272,500 VND/1,000m2/year.

In terms of income, the traditional model has the highest value at VND 35,723,140/1,000m2/year, which is greater than the highest value of the non-cooperative model at VND 34,639,000/1,000m2/year. At the same time, the average income of VND 18,397,570/1,000m2/year is lower than the average value of the cooperative model at VND 25,698,110/1,000m2/year. The difference is VND 7.3 million/1,000m2/year and is statistically significant at 1%.

Regarding profit, the cooperative model has a higher average value than the non-cooperative model. Specifically, the average profit of the model within the cooperative is 25,698,110 VND/1,000m2/year, higher than the model outside the cooperative at 15,554,500 VND/1,000m2/year, with a statistical significance level of 1%.

From above analysis, it can be emphasized that the effectiveness of the mango production model within the cooperative is a positive result, enabling farmers to shift production in this direction, thus developing mangoes in a sustainable and safe manner in future.

Comparison of financial indicators of the two models across each season

Besides comparing input costs, productivity, revenue, income, and profit in the mango production process between the two models, the study also compares financial efficiency

indicators between the two models. This is an issue of concern to farmers during cultivation, helping them to identify whether their production efficiency is high or low.

In mango production, besides profit, financial indicators are one of the important bases for analyzing financial efficiency of production activities. Basic financial indicators include: Revenue and Profit/Cost, and Income/Family Labor. This aims to accurately assess how these indicators affect efficiency of farming households in the two models in the research area.

Table 4: Presentation and comparison of financial indicators of the two models (Unit: VND/1,000m^2)

Indicators	Cooperative	Non-Cooperative	Diff.
Costs	6,054.688	5,836,037	218,650.9**
Revenue	19,392.800	16,155,240	3,237,558***
Income	13,341.340	10,013,460	3,327,876***
Profit	11,588.260	8,526,540	3,061,720***
Family labor (days/1000m2)	7.01	5.94	1.06***
Revenue/Cost (times)	3.24	2.67	0.58***
Income/Cost (times)	2.24	1.67	-0.58***
Profit/Cost (times)	1.95	1.42	0.53***
Profit/Family labor (VND/day)	1,666,553	1,619,586	-46,966,52*

Source: Field survey data, 2025

*Note: *,**, and *** represent statistical significance levels of 10%, 5%, 1%, and ns respectively, indicating no statistical significance*

The results in Table 4 show that the revenue/cost ratio in both models is statistically significant at the 1% level. The revenue/cost ratio indicates how much revenue a farmer will receive for every 1 unit of cost invested in production. If this ratio is less than 1, the producer incurs a loss; if it equals 1, the producer breaks even; and if it is greater than 1, the producer makes a profit. In the model outside the cooperative, the revenue/cost ratio is 2.67, meaning that for every 1 unit of production investment, the farmer earns 2.67 units of revenue. In the model within the cooperative, this ratio is 3.24, meaning that for every 1 unit of production investment, the farmer in the organic model will earn 3.24 units of revenue. The reason this index is higher in the cooperative model is because production costs are lower and revenue is higher compared to the non-cooperative model.

The income/cost ratio indicates how much income is earned for every dollar invested in production. In the first crop, for every dollar invested in mango production outside the cooperative, farmers received 1.67 dollars in income, while in the cooperative model, for every dollar invested, farmers earned 2.24 dollars in income. The income/cost ratio of the cooperative model is lower than that of the non-cooperative model, and this difference is statistically significant at the 1% level.

The profit/cost ratio indicates how much profit a farmer earns for every dollar invested. The profit margin in the traditional model is 1.42, meaning that for every 1 unit of cost incurred by a farmer, they will earn 1.42 units of profit. In the cooperative model, this margin is 1.95,

meaning that for every 1 unit of cost incurred, the farmer will earn 1.95 units of profit. This shows that the production costs of traditional mango farming households are still quite high, and revenue is low, resulting in a low profit margin. Therefore, the traditional model is facing problems and production is not yet highly efficient.

The profit/family labor ratio indicates how much profit is generated by one day of family labor. In the model outside the cooperative, one day of labor generates 1,619,586 units of profit, while in the cooperative model, one day of labor generates 1,666,553 units of profit for the farmer. The difference in this index between the two models is statistically significant at 10%. However, it can be seen that farmers in the traditional model using family labor are less efficient than those in the cooperative model.

Crop 2: For crop 2, the differences between the financial indicators of the two models are clearer than in crop 1. These differences are presented and compared in Table below.

Table 5: Presentation and comparison of financial indicators of the two models in crop 1 (Unit: VND/1,000m^2)

Indicators	Cooperative	Non-Cooperative	Diff.
Costs	5,723,003	6,099,691	-376,687.9***
Revenue	13,494,090	14,292,240	798,148ns
Income	12,134,860	8,069,472	4,065,390***
Profit	10,775,630	6,713,318	4,062,313***
Family labor (days/1000m2)	7	5.42	1.58***
Revenue/Cost (times)	2.56	2.37	0.19*
Income/Cost (times)	2.25	1.37	-0.86***
Profit/Cost (times)	1.9	1.15	-0.79***
Profit/Family labor (VND/day)	1,553,100	1,282,922	-270,177,1***

Source: Field survey data, 2025

*Note: *,**, and *** represent statistical significance levels of 10%, 5%, 1%, and ns respectively, indicating no statistical significance*

Table 5 shows that the revenue/cost ratio in the two models is statistically significant at the 10% level. In the traditional model, the revenue/cost ratio is 2.37, meaning that for every 1 unit of production investment cost, the farmer earns 2.37 units of revenue. In the cooperative model, this ratio is 2.56, meaning that for every 1 unit of production investment cost, the farmer in the cooperative model earns 2.56 units of revenue. The reason this ratio is lower in the traditional model is because production costs are higher and revenue is lower compared to the cooperative model.

For second crop, for every unit of traditional mango production cost, farmer receives 1.37 units of income, while in cooperative model, for every unit of cost, farmer earns 1.37 units of income. In the second crop, the income/cost ratio of the cooperative model was higher than that of the traditional model, and this difference was statistically significant at the 1% level.

The profit ratio in the traditional model was 1.15, meaning that for every 1 unit of cost incurred by a farmer, they would earn 1.15 units of profit. In the cooperative model, this ratio was 1.9,

meaning that for every 1 unit of cost incurred, the farmer would earn 1.9 units of profit. The difference in the profit/cost ratio between the two models was statistically significant at the 1% level. Unlike first crop, production costs of traditional mango farmers in the second crop were still quite high, and revenue was still low, so this ratio was still low. Therefore, it can be seen that the cooperative model in the second crop was more efficient.

In model outside the cooperative, one day of labor yields a profit of 1,282,922 VND, while in model within the cooperative, one day of labor yields a profit of 1,553,100 VND for the farming household. This difference is quite significant between the two models, with a statistically significant difference of 1%. It can be seen that farming households within cooperative will utilize family labor more efficiently in second crop than those outside cooperative. This is because in the second crop, farming households using the traditional model cannot sell their mangoes at a high price due to low selling price last year; in fact, according to surveys, some farming households only produce in the first crop because of the low selling price.

Total 2 crops

Table 6: Comparison of financial indicators of the two models in 2 crops (Unit: VND/1,000m^2)

Indicators	**Cooperative**	**Non-Cooperative**	**Diff.**
Costs	11,774,460	12,241,470	467,0063*
Revenue	32,710,450	30,456,380	2,254,072**
Income	25,698,110	18,397,570	7,300,535***
Profit	22,853,880	15,554,500	7,299,381***
Family labor (days/1000m2)	14	11.3	2.7***
Revenue/Cost (times)	5.8	5.04	-0.76***
Income/Cost (times)	4.5	3.04	-1.46***
Profit/Cost (times)	3.9	2.6	1.3***
Profit/Family labor (VND/day)	3,219,652	2,902,509	-317,143*

Source: Field survey data, 2025

*Note: *,**, and *** represent statistical significance levels of 10%, 5%, 1%, and ns respectively, indicating no statistical significance*

The results in Table 6 show that the revenue/cost ratio in the two models is significant at the 1% level. In the traditional model, the revenue/cost ratio is 5.04, meaning that for every 1 unit of investment cost incurred by the farmer, 5.04 units of revenue are generated. In the cooperative model, this figure is 5.8, meaning that for every 1 unit of investment in production, farmers will receive 5.8 units of revenue. The cooperative-based production model demonstrates financial efficiency, opening up opportunities for farmers with higher revenue than the traditional model and lower production costs.

Comparing two seasons, in the traditional model, for every dollar spent on mango production, farmers receive 3.09 dollars in income, lower than in the cooperative model where farmers receive 4.43 dollars in income for every dollar spent on mango production, a difference significant at the 1% level. In the cooperative model, the profit margin is 4.5 times, meaning

that for every dollar invested in production, farmers earn 4.5 dollars in profit, higher than the non-cooperative model which has a profit margin of 3.04 times.

The profit/family labor ratio in both models is significant at the 10% level. In the traditional model, one day of labor invested by a farmer will yield a profit of 2,902,509 VND, while in the cooperative model, one day of labor invested by a farmer in production will bring in a profit of 3,219,652 VND. This shows that organic mango farming households utilize their own labor more effectively than the traditional model.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

Based on the research results of mango production in two models, within and outside cooperatives, in Dong Thap province, the author can draw the following conclusions: • The general characteristics of the farming households show differences in the number of training sessions (statistically significant at 1%) and the number of years of experience in mango cultivation (statistically significant at 10%). The majority of household heads are middle-aged, with education levels mainly at the secondary and high school levels. This significantly affects their ability to adopt scientific and technical advancements and their risk tolerance. The majority of farming households involved in cultivation are male, as mango production involves physically demanding tasks such as land preparation, fertilization, and care, resulting in a large proportion of male workers. The training participation situation shows that training impacts mango production. Most farmers in the cooperative participate in training courses organized by the cooperative, while traditional farmers attend fewer training sessions due to their familiarity with traditional farming methods and reliance on their existing experience.

The results of comparing production costs between the two seasons in the cooperative's mango production model show that production costs in season 1 were higher than in season 2, with differences in the cost of pesticides and fruit bagging. This difference is significant at 1% and 10%, respectively. This is because season 1 is an off-season crop, making production more difficult compared to season 2, which is a favorable season. Furthermore, a comparison of production cost items between the two models shows that in both seasons, the production cost of mangoes within the cooperative was lower than that outside the cooperative. This is because, through collaborative production, participating households purchased large quantities at discounted prices and received support from the cooperative for fertilizer and pesticide costs during production, excluding the cost of fruit bagging. The largest cost for both models was the cost of purchasing pesticides and fruit bagging in both seasons. The average yield of the cooperative model was higher than the traditional model, specifically 1.83 tons/1000m2 in both seasons, compared to 1.71 tons/1000m2 in the model outside the cooperative, representing a 5% increase in value. Comparison of the financial indicators of the two models shows that the revenue/cost ratio, income/cost ratio, and profit/cost ratio in the cooperative model in the first crop season all have a statistical significance level of 1%, except for the profit/family labor ratio which has a significance level of 10%. These indicators in the first crop season are all higher

than in the traditional model. For the second crop season, income/cost ratio, profit/cost ratio, and profit/family labor ratio all have a significance level of 1%, except for revenue/cost which has a significance level of 10%.

From the above conclusions, it can be seen that farmers in the cooperative model producing mangoes are more efficient than farmers outside the cooperative. In addition, it also shows that participating in the cooperative model provides support in many aspects such as cultivation techniques, price support, and easier access to mango markets compared to the traditional model where farmers have to rely on wholesalers and are easily subjected to low prices. Therefore, it is necessary to encourage people in Cao Lanh district, Dong Thap province to participate in cooperative models for more sustainable mango production.

REFERENCES

Duong Ngoc Thanh and Nguyen Vu Phong, 2014. Evaluating the financial efficiency of two mango production models in Dong Thap province. Can Tho University Journal of Science, No. 33, pp. 1-10.

Ha Vu Son and Duong Ngoc Thanh, 2014. Comparing the financial efficiency between models applying advanced technology and models not applying advanced technology in rice production in the Mekong Delta. Can Tho University Journal of Science. No. 33, pp. 87-93.

Nguyen Tan Loi and Nguyen Thanh Binh, 2022. Comparison of the financial efficiency of biosecure duck farming models with traditional farming in Mang Thit district, Vinh Long province. Can Tho University Journal of Science. No. 1D, pp. 259-266.

Nguyen Quoc Nghi et al., 2017. Comparison of the financial efficiency between ecological farming and traditional pig farming of households in Phong Dien district, Can Tho city. Can Tho University Journal of Science. Vol. 50, pp. 80-86.

Nguyen Thi Thu An and Vo Thi Thanh Loc, 2017. Analysis of the financial efficiency of chili pepper farmers in the Mekong Delta. Can Tho University Journal of Science, Vol. 48, pp. 87-95.

La Nguyen Thuy Dung and Mai Van Nam, 2015. Analyzing the financial efficiency of rice-producing households under the model of linkage with enterprises in An Giang province. Can Tho University Journal of Science, No. 36, pp. 92-100.

Pham Thanh Hien and Pham Cong Huu, 2020. Analysis of financial efficiency and factors affecting the profitability of chives and mint cultivation models of households in Phuoc Hau commune, Long Ho district, Vinh Long province. Can Tho University Journal of Science, No. 56, pp. 191-200.

MANAGING ETHICAL USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN RESEARCH STUDIES IN NIGERIAN UNIVERSITIES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Olatunji Jamiu OTTAN
Dr., National Open University of Nigeria
ORCID ID: 0009-0009-4262-1685

ABSTRACT

The growing use of artificial intelligence (AI) in academic research has created new opportunities for improving literature reviews, data analysis, information management, and scholarly communication. However, its adoption in Nigerian universities raises important ethical questions, particularly concerning the accuracy of generated information, protection of research data, algorithmic bias, and academic integrity. This conceptual study examines how the ethical use of AI in university research can be managed to support credible knowledge production and sustainable development in Nigeria. It focuses on the ethical principles that should guide AI-assisted research, the challenges universities face in regulating its use, and practical measures for promoting responsible adoption. The study employed a conceptual research design, drawing on a narrative review of relevant scholarly literature, institutional guidelines, and legal frameworks. The reviewed materials were analysed thematically to identify recurring concerns and possible institutional responses. The analysis indicates that AI could help Nigerian universities address some research-related constraints, but inadequate institutional policies, insufficient AI literacy, disparities in digital infrastructure, data-protection concerns, and the potential for algorithmic bias in local research contexts limit its effective and ethical application. The analysis also highlights the limitations of relying exclusively on automated AI-detection tools to establish academic misconduct. The study argues that AI should support, rather than replace, researchers' intellectual contributions, professional judgement, and ethical obligations. It therefore proposes a five-part framework for responsible AI governance based on policy development, capacity building, strengthened research ethics oversight, technical safeguards, and continuous accountability. Recommended measures include integrating AI ethics into postgraduate education, establishing multidisciplinary advisory groups, requiring disclosure of substantial AI assistance, verifying AI-generated information through human review, and strengthening collaboration among universities. The study concludes that responsible AI governance can protect research integrity and improve the reliability of evidence used in policy development, thereby contributing to sustainable development in Nigeria.

Keywords: Artificial Intelligence, Research Ethics, Academic Integrity, Sustainable Development.

BUSINESS MODEL INNOVATION AND FIRM RESILIENCE: EVIDENCE FROM TECHNOLOGY-ENABLED SMES IN SOUTHWEST NIGERIA

Oke, Dorcas Funmilola
Department of Entrepreneurship, School of logistics and Innovation Technology

Fagbiye, Fiyinfoluwa Oluwagbeminija
Federal University of Technology, Akure, Nigeria
School of Professional Studies, Federal University of Technology, Akure, Nigeria

ABSTRACT

This study examined the relationship between business model innovation and firm resilience among technology-enabled SMEs in Southwest Nigeria with a focus on three dimensions of business model innovation, namely value creation, value delivery and value capture Innovation. The data was collected through a structured questionnaire from the owners, managers and senior staff of E-commerce/Digital Retail and FinTech/Agent/POS firms in the study area and 204 respondents were used for analysis. Data were analysed using descriptive statistics, Pearson correlation and multiple regression. Results showed that all three dimensions of Business Model Innovation (BMI) were positively and significantly correlated with firm resilience. However, when entered jointly in a regression model, only value creation innovation retained a statistically significant independent relationship with firm while value delivery innovation and value capture innovation did not. The three dimensions jointly accounted for 26.1% of the variance in firm Resilience. The study concludes that business model innovation is positively associated with resilience among technology-enabled SMEs in the study area, with value creation activities showing the strongest distinct contribution. The recommends that SMEs treat customer-focused value creation as a central part of resilience-building, while approaching value delivery and value capture changes with more deliberate testing and evaluation before scaling them.

Keywords: Business Model Innovation, Value Creation Innovation, Value Delivery Innovation, Value Capture Innovation, Firm Resilience, Technology-Enabled SMEs

STRATEGIC RANDOMIZATION IN SECURITY AND DEFENSE: MIXED-STRATEGY EQUILIBRIUM IN A TWO-PERSON ZERO-SUM GAME

Adirek Vajrapatkul
School of Economics, Sukhothai Thammathirat Open University

Pinmanee Vajrapatkul
Department of Computer Engineering, Mahidol University, Thailand

ABSTRACT

Security and defense decisions often involve two opposing parties, such as a defender who allocates limited patrols and an attacker who chooses where to strike. When one side always selects the same pure strategy, the opponent can identify and exploit that pattern. In this case, a player who uses a fixed pure strategy allows the opponent to take advantage of it, so randomization is needed to keep the opponent from predicting behavior. This study applies matrix game theory to a stylized two-gate security problem. The attacker chooses between Gate A and Gate B, and the defender chooses which gate to patrol. Because the game has no saddle point in pure strategies, the analysis requires mixed strategies. The study shows that pure strategies are exploitable: if the defender always patrols one gate, the attacker can guarantee a payoff. The findings support the use of randomized patrol schedules as a robust defense policy.

Keywords: Mixed Strategies, Saddle Point, Security, Randomization

COMPUTATIONAL METHODS FOR SOLVING TWO-PERSON ZERO-SUM MATRIX GAMES: A COMPARISON OF GRAPHICAL, LINEAR PROGRAMMING, AND NUMERICAL APPROACHES

Adirek Vajrapatkul
School of Economics, Sukhothai Thammathirat Open University, Thailand

Pinmanee Vajrapatkul
Department of Computer Engineering, Mahidol University, Thailand.

ABSTRACT

Two-person zero-sum matrix games provide a formal model of strategic conflict in which one player's gain is the other player's loss. In security and defense settings, a player who always selects the same pure strategy can be exploited by the opponent, so randomization through mixed strategies becomes necessary. This study examines how the optimal strategies and the value of such games can be computed. This study reviews three families of solution methods, i.e., graphical solution for games in which one player has two strategies, explicit formulas for 2×2 games, and linear programming based on the simplex method. The theoretical foundation rests on the von Neumann minimax theorem, which guarantees that every matrix game has a saddle point in mixed strategies. The existence proof uses a separating hyperplane theorem to show that the lower value v^- and upper value v^+ coincide. This study formulates the problem for a player as a linear program in standard form and solves it with the simplex method, following the duality theorem, which states that the primal and dual objectives are equal when both have solutions. The methods are compared on their applicability, their computational requirements, and the form of their output. The graphical method is limited to games with two strategies for one player, while linear programming applies to matrices of any size. The expected contribution is a structured guide that links the theory of matrix games to computable procedures, with an explicit account of where each method applies and where its limits lie.

Keywords: matrix game, zero-sum game, mixed strategy, saddle point, value of the game

EQUILIBRIUM TIMING OF COMPETING PRODUCT LAUNCHES UNDER A CONSTANT-SUM MARKET-SHARE GAME: A MINIMAX LINEAR PROGRAMMING APPROACH

Adirek Vajrapatkul
School of Economics, Sukhothai Thammathirat Open University, Thailand.

Pinmanee Vajrapatkul
Department of Computer Engineering, Mahidol University, Thailand.

ABSTRACT

This study examines a competitive timing problem in which two firms choose when to introduce competing products, with an option of 1, 2, or 3 months. Each firm's payoff is its share of the market, so the game is constant-sum. In this constant-sum game, it can be treated as a zero-sum game because the second player's payoff equals a fixed constant minus the first player's payoff. Accordingly, the game is represented by a single payoff matrix A for the row player, with the column player's payoff given by $C - a_{ij}$. The optimal (minimax) mixed strategies for both players are obtained by solving a pair of dual linear programs with the simplex method. The results show how the firms should randomize their launch timing. The framework provides a method for analyzing competitive launch decisions when market share is the payoff, and it can be extended to other constant-sum competitive problems.

Keywords: Product Launches, Constant-Sum Game, Minimax

THE RELATIONSHIP BETWEEN NURSES' ATTITUDES TOWARD REPORTING OF CLINICAL ADVERSE EVENTS AND PATIENT SAFETY CULTURE

Ghada Mohamed Hamouda
Professor of Nursing Administration, King Abdulaziz University, Faculty of Nursing, Department of Public Health Nursing, Jeddah, Kingdom of Saudi Arabia
ORCID ID: 0000-0002-4468-8834

Renad Fahad Al-Ahmadi
Public Health Department/Nursing Administration, Faculty of Nursing, King Abdulaziz University, Jeddah, SAU.

ABSTRACT

Background: Patient safety culture is a fundamental component of healthcare quality and the prevention of avoidable patient harm. Reporting clinical adverse events enables healthcare organizations to identify safety risks, investigate contributory factors, and implement improvements in clinical practice. Nurses play a vital role in recognizing and reporting adverse events; however, their reporting attitudes may be influenced by perceived blame, uncertainty regarding reporting criteria, colleagues' expectations, perceived benefits, and clarity of reporting procedures. Organizational factors, including communication openness, leadership support, teamwork, staffing, and response to error, may also shape nurses' perceptions of whether reporting is safe and worthwhile. Understanding the relationship between nurses' attitudes toward reporting clinical adverse events and their perceptions of patient safety culture is therefore important for strengthening patient safety and organizational learning.

Objective: This study aims to assess the relationship between nurses' attitudes toward reporting clinical adverse events and their perceptions of patient safety culture.

Materials and Methods: A quantitative, cross-sectional, descriptive correlational research design will be employed. The study will involve eligible registered nurses working in the selected study setting in Saudi Arabia. Data will be collected using a structured questionnaire comprising sociodemographic and professional characteristics, the Reporting of Clinical Adverse Events Scale (RoCAES), and the Surveys on Patient Safety Culture (SOPS) Hospital Survey 2.0. RoCAES will assess nurses' attitudes toward adverse-event reporting across five domains: perceived blame, reporting criteria, colleagues' expectations, perceived benefits, and clarity of reporting procedures. SOPS Hospital Survey 2.0 will assess nurses' perceptions of patient safety culture across relevant organizational domains. Data will be analyzed using descriptive and inferential statistics to summarize the study variables and determine the relationship between reporting attitudes and perceived patient safety culture.

Results: A total of 138 registered nurses participated in the study. The overall mean scores were 3.50 (SD = 0.46) for patient safety culture (PSC) and 3.41 (SD = 0.42) for adverse event

reporting (AER). Both instruments demonstrated good overall internal consistency, with Cronbach's alpha coefficients of 0.874 for PSC and 0.852 for AER. Among the PSC dimensions, feedback and communication about error (M = 4.01) and organizational learning–continuous improvement (M = 4.00) had the highest mean scores, whereas non-punitive response to error had the lowest (M = 2.68). Spearman's correlation analysis indicated positive associations between several PSC and AER dimensions. Years of professional experience was significantly associated with both total PSC ($p = 0.005$) and total AER scores ($p = 0.024$), while educational level was significantly associated with total AER in the overall group comparison ($p = 0.042$); however, no educational-level pairwise comparisons remained significant after Bonferroni adjustment. In multiple linear regression, total PSC was a significant predictor of total AER ($B = 0.472$, $\beta = 0.510$, $p < 0.001$), and the model explained 32.6% of the variance in total AER ($R^2 = 0.326$). Nurses with 3–5 years of experience also had significantly higher AER scores than those with 0–2 years of experience ($p = 0.014$).

Conclusion and recommendations: Examining the relationship between nurses' attitudes toward reporting clinical adverse events and their perceptions of patient safety culture may provide valuable evidence for developing targeted patient safety initiatives. Healthcare leaders may use the findings to strengthen non-punitive responses to errors, promote communication openness, clarify reporting procedures, improve feedback mechanisms, and encourage organizational learning. These efforts may help establish a supportive reporting environment and strengthen continuous quality improvement. Because the study uses a cross-sectional design, its findings will be interpreted as associations rather than causal relationships.

Keywords: Clinical adverse events, incident reporting, nurses, patient safety culture, reporting attitudes, RoCAES, SOPS Hospital Survey 2.0, Saudi Arabia.

NOTICED OR NOT! AWARENESS AND ATTITUDE OF VIEWERS TOWARDS SUBLIMINAL ADVERTISING IN SELECTED NOLLYWOOD MOVIES

Oludare Ebenezer Ogunyombo
PhD., Department of Mass Communication, Olabisi Onabanjo University, Ago Iwoye, Ogun State, Nigeria

IYERE Princess Onosedeba
Department of Mass Communication, Olabisi Onabanjo University, Ago Iwoye, Ogun State, Nigeria

ABSTRACT

The declining effectiveness of conventional advertising and growing audience resistance to overt promotional messages have pushed advertisers to adopt subtler forms of persuasion embedded in entertainment content. Among these strategies, subliminal advertising and product placement have become increasingly prominent in film industries worldwide, including Nollywood. With the growing popularity of YouTube-based Nollywood movies and their extensive audience reach, concerns have emerged regarding viewers' awareness of hidden advertising messages and their influence on attitudes and consumer perceptions. This study investigated viewers' awareness and attitudes toward subliminal advertising in selected YouTube-based Nollywood movies.

Specifically, the study examined viewers' awareness of subliminal advertising, explored how audiences perceive and interpret subliminal cues, determined viewers' attitudes toward such practices, and assessed whether exposure to subliminal advertising influences audience preferences and decision-making. The study was anchored on Perception Theory, the Elaboration Likelihood Model (ELM), and Mere Exposure Theory. These theories provided explanations for how individuals process hidden stimuli, how attitudes are formed through peripheral routes of persuasion, and how repeated exposure to embedded brands contributes to familiarity and positive associations.

A qualitative research design employing content analysis, experimentation, and Focus Group Discussions (FGDs) was adopted. Eight selected YouTube-based Nollywood movies were subjected to content analysis, while forty students drawn purposively from the Faculties of Arts, Science, Education, and Social Sciences at Olabisi Onabanjo University participated in the study. Participants were divided into aware and unaware groups to examine the role of prior knowledge in identifying and interpreting subliminal advertising. Data were analysed using descriptive content analysis and thematic analysis.

Findings revealed that product placement and subliminal advertising are widespread in Nollywood YouTube movies and are commonly embedded through brand visibility, dialogue references, luxury settings, and repeated exposure. Participants with prior awareness identified hidden advertisements more easily, whereas unaware participants initially focused on storylines

and emotional engagement but later demonstrated subconscious brand recall. The study further showed that product placement contributes to realism, aspirational lifestyle construction, and brand familiarity. Although most participants regarded embedded advertising as an acceptable funding strategy for filmmakers, they expressed dissatisfaction with excessive or intrusive placements that disrupted narrative flow. Media literacy discussions were also found to enhance audience awareness of hidden persuasive techniques.

The study recommends that filmmakers and advertisers should ensure that product placements are subtly integrated into storylines to preserve audience immersion. Producers should strike a balance between commercial interests and storytelling quality, while regulatory agencies should establish clearer guidelines for subliminal advertising. Furthermore, audiences should be encouraged to develop greater media literacy to enhance their understanding of hidden persuasive messages.

Keywords: Subliminal Advertising, Product Placement, Nollywood Movies, Audience Awareness, Perception Theory, Media Literacy.

ERİL HAYSİYET İNANÇLARI ÖLÇEĞİ'NİN TÜRKÇEYE UYARLANMASI: GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI

TURKISH ADAPTATION OF THE MASCULINE HONOR BELIEFS SCALE: A VALIDITY AND RELIABILITY STUDY

Büşra Nur AÇIKGÖZ AKTÜRK
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü
Bolu Abant Izzet Baysal University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Psychology
ORCID ID: 0009-0005-9605-9983

Veysel Mehmet ELGİN
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü
Assist. Prof. Dr., Bolu Abant Izzet Baysal University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Psychology
ORCID ID: 0000-0002-8822-5081

ÖZET

Eril haysiyet inançları, erkeğin kendisini, ailesini ve itibarını tehdit ve hakaretlere karşı korumakla sorumlu olduğuna ilişkin inançları kapsar. Bu inançlar, gerektiğinde saldırgan tepkilerin meşru görülmesini de içerir. Türkiye gibi haysiyet kültürünün belirgin olduğu toplumlarda bu inançlar, erkeklik normlarının ve kişiler arası saldırganlığın anlaşılmasında merkezi bir yer tutar. Bu nedenle söz konusu inançların geçerli ve güvenilir biçimde ölçülmesi önem taşımaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, Saucier ve arkadaşları (2016) tarafından geliştirilen Eril Haysiyet İnançları Ölçeği'ni (Masculine Honor Beliefs Scale) Türkçeye uyarlamak ve psikometrik özelliklerini incelemektir. Araştırma, üniversite öğrencilerinden oluşan iki ayrı örneklemle yürütülen iki çalışmadan oluşmaktadır. Çalışma 1'de (n = 159) çeviri-geri çeviri sürecinin ardından ölçeğin yapı geçerliği Açımlayıcı Faktör Analizi (AFA) ile, güvenirliği ise iç tutarlık katsayısıyla incelenmiştir. AFA sonucunda elde edilen faktör yapısı toplam varyansın %71.70'ini açıklamıştır. Özellikle "Hakaret" ve "Aile/Topluluk Bağları" alt boyutlarının orijinal ölçeğin yapısıyla tamamıyla örtüştüğü görülmüştür. Ölçeğin iç tutarlığı yüksek bulunmuştur (Cronbach α = .91). Yakınsak geçerlik kapsamında ölçek puanları, Haysiyet Kültürü, Erkek Rol Normları, Erkeklik İçin Haysiyet İdeolojisi ve Yurtseverlik Tutumu ölçekleriyle pozitif yönde ve anlamlı ilişkiler göstermiştir. Iraksak geçerlik kapsamında ise ölçek puanları ile kuramsal olarak farklı bir yapıyı ölçen Benlik Saygısı Ölçeği arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Çalışma 2'de (n = 202) ölçeğin faktör yapısı Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) ile sınanmıştır. Uyum indeksleri (χ^2/df = 1.96, CFI = .90, TLI = .89, RMSEA = .07), modelin veriyle genel olarak kabul edilebilir düzeyde uyum gösterdiğine işaret etmiştir. Bulgular, Eril Haysiyet İnançları Ölçeği'nin Türkçe formunun üniversite öğrencilerinden oluşan örneklemlerde geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olduğunu

göstermektedir. Ölçeğin Türkiye'de erkeklik, haysiyet kültürü ve kişiler arası saldırganlık üzerine yürütülecek araştırmalarda kullanılabileceği düşünülmektedir.
Anahtar kelimeler: Haysiyet kültürü, Eril haysiyet inançları, Ölçek uyarlama, Geçerlik, Güvenirlik

ABSTRACT

Masculine honor beliefs encompass the belief that men are responsible for protecting themselves, their families, and their reputations against threats and insults, including the view that aggressive responses are legitimate when necessary. In societies where honor culture is prominent, such as Turkey, these beliefs are central to understanding masculinity norms and interpersonal aggression, which makes their valid and reliable measurement important. Accordingly, this research aimed to adapt the Masculine Honor Beliefs Scale (Saucier et al., 2016) into Turkish and to examine its psychometric properties. Two studies were conducted with separate samples of university students. In Study 1 (n = 159), following translation and back-translation procedures, construct validity was examined through exploratory factor analysis (EFA) and reliability through internal consistency. The factor structure explained 71.70% of the total variance. Notably, the "Insult" and "Family/Community Bonds" subscales fully corresponded to the structure of the original scale. Internal consistency was high (Cronbach's α = .91). Convergent and discriminant validity were also examined: scale scores correlated positively and significantly with measures of theoretically related constructs, whereas they showed no significant relationship with a measure of a theoretically distinct construct. In Study 2 (n = 202), the factor structure was tested using confirmatory factor analysis (CFA). The fit indices (χ^2/df = 1.96, CFI = .90, TLI = .89, RMSEA = .07) indicated a generally acceptable model fit. The findings indicate that the Turkish version of the Masculine Honor Beliefs Scale is a valid and reliable instrument in university student samples and is considered suitable for use in research on masculinity, honor culture, and interpersonal aggression in Turkey.
Keywords: Honor culture, Masculine honor beliefs, Scale adaptation, Validity, Reliability

MADDE BAĞIMLILIĞININ AİLE İÇİ ETKİLEŞİMLERİNİ İNCELEYEN ARAŞTIRMALARIN DERLENMESİ

A REVIEW OF RESEARCH ON THE EFFECTS OF SUBSTANCE ADDICTION ON FAMILY INTERACTIONS

Ecem YILDIZ
M.S.c, Expert Psychologist, Institute of Educational Sciences, Department of Family Education and Counseling, İzmir, TÜRKİYE
ORCID ID: 0009-0009-6861-4109

Hatice Zekavet KABASAKAL
Professor Dr., Buca Dokuz Eylül University, Institute of Educational Sciences, Department of Family Education and Counseling, İzmir, TÜRKİYE
ORCID ID: 0000-0002-3450-1060

ÖZET

Bu çalışma, 2001-2025 yılları arasına ait 12 farklı kaynaktan oluşan çok yöntemli bir veri kümesi üzerinden, madde kullanım bozukluğunun (SUD) aile içi etkileşimler ve yapısal dinamikler üzerindeki yıkıcı etkisini sistematik olarak incelemektedir. Aile Sistemleri Teorisi'ni kullanan sentez, bağımlılığın başlangıcının aileleri sağlıklı, açık ağlardan son derece savunmacı, kapalı ekosistemlere geçmeye zorladığını göstermektedir. İletişim, kronik inkâr ve duygusal geri çekilme gibi saldırgan çatışma ve koruyucu kaçınma kalıplarına dönüşerek ciddi şekilde bozulmaktadır. Bu devam eden kaosun ortasında işlevsel bir dengeyi korumak için geleneksel hane sınırları çökmekte; bağımlı ebeveynler birincil duygusal ve ekonomik görevlerini yerine getirmemekte, bu da çocukların günlük gerilimi dengelemek için destekleyici, kahraman, kayıp çocuk veya günah keçisi gibi katı, patolojik başa çıkma rolleri benimsemelerine yol açmaktadır. Önemlisi, güncel ampirik ve deneysel veriler, bu bozulmuş aile ekosistemlerinin yüksek uyarlanabilirliğe sahip olduğunu ve yapılandırılmış, aile merkezli klinik iyileşme yoluyla son derece geri döndürülebilir olduğunu kanıtlamaktadır. Hedefli psiko-eğitim protokollerinin (örneğin, farkındalık ve öfke kontrolü eğitimi) uygulanması, aile işlevselliği puanlarında hızlı ve istatistiksel olarak anlamlı iyileşmeler ($p<0,05$) sağlamaktadır. Savunma mekanizmalarını ortadan kaldırarak ve aile içi çatışmayı azaltarak, yapılandırılmış tedavi, bozulmuş ebeveyn ittifaklarını başarılı bir şekilde yeniden yapılandırır, rol performansını optimize eder ve uzun vadeli klinik nükslere karşı birincil sistemik tampon görevi gören duygusal olarak destekleyici bir ev ortamı oluşturur.

Anahtar Kelimeler: Madde Kullanım Bozukluğu, Aile Sistemleri Teorisi, Aile İçi İletişim, Sistemik Roller

ABSTRACT

This study systematically examines the disruptive impact of substance use disorder (SUD) on intra-familial interactions and structural dynamics across a multi-methodological dataset of 12 reviewed sources spanning from 2001 to 2025. Utilizing Family Systems Theory, the synthesis demonstrates that the onset of addiction forces families to shift from healthy, open networks into highly defensive, closed ecosystems. Communication severely degrades into patterns of aggressive conflict and protective avoidance, such as chronic denial and emotional withdrawal. To maintain a functional balance amid this ongoing chaos, traditional household boundaries collapse; dependent parents default on primary emotional and economic duties, prompting children to stabilize daily tension by adopting rigid, pathological coping roles as enablers, heroes, lost children, or scapegoats. Crucially, contemporary empirical and experimental data proves that these disrupted family ecosystems possess high adaptability and are highly reversible through structured, family-centered clinical recovery. Implementing targeted psychoeducational protocols, such as mindfulness and anger control training, yields rapid, statistically significant improvements ($p<0.05) in family functioning scores. By dismantling defensive barriers and de-escalating domestic conflict, structured treatment successfully restructures fractured parental alliances, optimizes role performance, and establishes an emotionally supportive home environment that serves as the primary systemic buffer against long-term clinical relapses.

Keywords: Substance Use Disorder, Family Systems Theory, Intra-Familial Communication, Systemic Roles

BÖLÜM I
GİRİŞ

1.1. Problem Durumu

Madde bağımlılığı günümüzde yalnızca kronik bir beyin hastalığı veya bireysel bir davranış bozukluğu olarak değil, tüm aile sistemini etkileyen bir "aile hastalığı" olarak değerlendirilmektedir. Bir aile üyesinin bağımlılık yaşaması, aile yaşamının farklı boyutlarına yayılarak iletişim örüntülerini bozmakta, geleneksel rolleri değiştirmekte ve sistemik işlev bozukluklarına yol açabilmektedir. Bu inceleme, söz konusu aile içi dinamikleri anlamaya yönelik mevcut literatürü sentezlemeyi amaçlamaktadır.

Maddelerin fizyolojik etkilerine ilişkin kapsamlı klinik araştırmalara karşın, bağımlılığın aile üzerindeki sosyolojik ve psikolojik etkileri çok boyutlu bir sorun olmaya devam etmektedir. Aile üyeleri, aile içindeki dengeyi koruma amacıyla bağımlılık veya rol değişimi gibi uyumsuz başa çıkma mekanizmaları geliştirebilmektedir. Literatür, sağlıklı iletişim örüntülerinin bozulması ve aile içi sınırların bulanıklaşmasının yalnızca bağımlılık yaşayan bireyin durumunu değil, diğer aile üyelerinin psikolojik iyilik hâlini de olumsuz etkilediğini göstermektedir. Bu nedenle, aile temelli müdahale stratejilerinin geliştirilmesine katkı

sağlamak amacıyla söz konusu etkileşimlerin literatürde nasıl ele alındığının sistematik biçimde incelenmesi önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, madde bağımlılığı bağlamında aile içi etkileşimleri inceleyen mevcut araştırmaları sistematik ve kapsamlı biçimde değerlendirmektir. Çeşitli ampirik çalışmaların sentezlenmesi yoluyla, zaman içinde alanı şekillendiren iletişim örüntülerinin gelişimi, rollerin yeniden dağılımı ve metodolojik eğilimlerin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Araştırma, bireysel bağımlı yerine aileyi işlevsel ancak bağımlılığın yarattığı zorluklarla karşı karşıya olan bir sistem olarak ele alan sistemik bakış açısı bakımından önem taşımaktadır. Aile birimini bütüncül biçimde inceleyerek, bağımlılığa bağlı stresin aile içindeki kişilerarası ilişkiler üzerindeki etkilerine ilişkin daha kapsamlı bir anlayış sunmaktadır. Ayrıca, mevcut literatürde yeterince temsil edilmeyen demografik grupları ve boylamsal veya nitel araştırmalar gibi metodolojik yaklaşımları belirleyerek araştırma boşluklarının ortaya konulmasına katkı sağlamaktadır.

1.3. Problem Cümlesi / Alt Problem Cümleleri

Bu araştırmanın temel problem cümlesi şudur: “Madde bağımlılığının aile içi etkileşimler ve dinamikler üzerindeki etkisini araştıran çalışmaların genel bulguları nelerdir?”

Bu temel sorun doğrultusunda, aşağıdaki alt sorunlar ele alınacaktır:

1. Madde bağımlılığının aile içi iletişim biçimleri üzerindeki etkileri nelerdir?
2. Bağımlılık, aile üyeleri arasındaki rol ve sorumluluk dağılımını nasıl etkilemektedir?
3. İncelenen çalışmalarda örneklem gruplarının özellikleri (yaş, cinsiyet vb.) nasıl bir dağılım göstermektedir?
4. Tedavi ve iyileşme sürecinde aile içi etkileşimlerde ne tür değişimler gözlenmektedir?
5. Konuyla ilgili araştırmalar yıllara göre nasıl bir dağılım sergilemektedir?
6. Araştırmalarda kullanılan yöntemsel yaklaşımlar ve ölçme araçları nelerdir?

1.4. Sınırlılıklar

Bu çalışma, kapsamını ve sınırlarını belirleyen çeşitli sınırlılıklara sahiptir. Zaman açısından inceleme, çağdaş aile dinamiklerini ve güncel klinik yaklaşımları yansıtmak amacıyla 2010-2026 yılları arasında yayımlanan araştırmalarla sınırlandırılmıştır. Dil ve erişilebilirlik bakımından ise Türkçe ve İngilizce veri tabanlarında yer alan hakemli çalışmalar ve akademik makaleler dâhil edilmiş; diğer dillerde yayımlanan veya erişilemeyen çalışmalar kapsam dışında bırakılmıştır.

Tematik açıdan çalışma, madde bağımlılığı kapsamında özellikle alkol ve uyuşturucu bağımlılıklarıyla sınırlandırılmıştır. Kumar ve internet bağımlılığı gibi davranışsal bağımlılıklar, önemli olmakla birlikte, doğrudan aile dinamikleriyle ilişkili olmadıkları sürece incelemeye dâhil edilmemiştir. Bu sınırlılıklar, araştırmanın kimyasal madde bağımlılığının aile içi etkileşimler üzerindeki etkilerine odaklanmasını sağlamaktadır.

BÖLÜM II
KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Madde Kullanım Bozukluğu

Madde bağımlılığı, bireyin bilinçli olarak uzak durmayı arzuladığı durumlarda bile psikoaktif maddeleri tüketme konusunda zorlayıcı bir dürtü ile karakterize edilen kronik, tekrarlayan bir beyin hastalığı olarak tanımlanmaktadır (Gruber ve Taylor, 2006). Bu patoloji, öz düzenlemede önemli bir bozulmayı ve madde alımı üzerindeki irade kontrolünün kaybını içermektedir; klinik belirtiler tipik olarak yoksunluk dönemlerinde fizyolojik ve psikolojik yoksunluk semptomları yer almaktadır (Kargın ve Hiçdurmaz, 2018). Hızla yayılan küresel bir olgu olarak madde bağımlılığı, yaşamı tehdit eden riskler oluşturmakta ve zararlı etkileri psikolojik, fiziksel, sosyal, yasal ve ekonomik alanlara yayıldığı için kapsamlı halk sağlığı krizlerini ve sosyoekonomik istikrarsızlığı tetiklemektedir (Erükçü Akbaş ve Mutlu, 2016).

Mevcut literatür, kanıta dayalı terapötik müdahalelerin uygulanmasının ve erken teşhisin, madde kullanımına bağlı komplikasyonları önemli ölçüde azaltabileceğini göstermektedir (Sarı, 2024). Bununla birlikte, tanı verimliliği sıklıkla yasal sonuçlar, uyuşturucu tüketimini çevreleyen yaygın sosyal damgalanma ve inkârın psikolojik savunma mekanizması da dâhil olmak üzere sistemik ve bireysel engeller tarafından tehlikeye atılmaktadır. Bu faktörler, genellikle kendi kendine bildirilen verilerde güvenilirlik ve tutarlılık eksikliğine yol açarak klinik değerlendirme sürecini daha da karmaşık hale getirmektedir (Erükçü Akbaş ve Mutlu, 2016).

2.1.1. Bağımlılığın Süreci ve Kriterleri

Madde bağımlılığı için tanı çerçevesi, Ruhsal Bozuklukların Tanı ve İstatistik El Kitabı'nda (DSM-5) belirtildiği gibi, belirli davranışsal ve psikolojik göstergelerin gözlemlenmesini gerektirir. Bu kriterlere göre, on iki aylık bir süre içinde belirtilen koşullardan en az ikisi ortaya çıkarsa, Madde Kullanım Bozukluğu tanısı konulur. Bu kriterler arasında, maddenin amaçlanandan daha büyük miktarlarda veya daha uzun süre tüketilmesiyle karakterize edilen kontrol kaybı ve kullanımın düzenlenmesi için sürekli ancak başarısız çabalarla karakterize edilen başarısız bırakma girişimleri yer almaktadır. Ayrıca, hastalar genellikle maddeyi elde etmek veya ondan kurtulmak için orantısız miktarda zaman ayırırlar, ezici bir öznel istek duyarlar ve tekrarlayan kullanım iş, okul veya evdeki önemli yükümlülüklerini aksattığı için rol başarısızlığı yaşarlar (American Psychiatric Association (APA), 2013).

Bağımlılığın klinik çerçevesi ayrıca, şiddetlenen sosyal ve kişilerarası çatışmaları, fiziksel olarak tehlikeli durumlarda riskli kullanımı ve istenen etkiyi elde etmek için artan dozları gerektiren fizyolojik toleransın gelişimini de kapsamaktadır. Dahası, karakteristik yoksunluk sendromlarının ortaya çıkması - veya bu tür semptomlardan kaçınmak için özel olarak madde tüketimi - bağımlılığın kesin bir göstergesi olmaya devam etmektedir (Karataş, 2021).

Bağımlılığın nörobiyolojik ilerlemesi, dış kaynaklı maddelerin beynin ödül devresiyle doğrudan etkileşime girmesiyle başlar. Bu sürecin merkezinde, zevk ve pekiştirme algısını

düzenleyen nörotransmitter dopamin yer alır; normal fizyolojik koşullar altında dopamin homeostazı korur, ancak bağımlılık yapan maddelerin kullanımı dopamin seviyelerinde patolojik bir artışa neden olur. Sinir reseptörlerinin bu aşırı aktivasyonu, akut bir öfori ve rahatlama durumu yaratır. Madde metabolize edildikçe ve etkileri azaldıkça, reseptör aktivitesi temel seviyelerin altına düşer ve bireyin kullanım öncesi durumundan önemli ölçüde daha kötü bir disforik duygusal duruma yol açar. Bu nörokimyasal eksiklik, bireyi ilk hedonik zirveyi yeniden yakalamak veya olumsuz duygusal durumdan kaçmak için maddeyi tekrar tekrar aramaya iter ve böylece bağımlılık döngüsünü pekiştirir (Deveci vd, 2023).

Kronik olarak, bu durum kısa süreli hafıza eksiklikleri, duygusal dengesizlik, bilişsel gerileme ve ifade edici afazi gibi nörolojik ve fiziksel bozukluklarla kendini gösterir. Ataksi, yürüyüş bozuklukları, titreme, koku kaybı ve işitme kaybı gibi duyusal bozukluklar da dâhil olmak üzere fiziksel belirtiler, bozukluğun şiddetini ve ortaya çıkan nörodejeneratif etkiyi değerlendirmek için kritik öneme sahiptir (Gökler, 2008).

2.1.2. Madde Kullanım Bozukluğunun Belirleyicileri

Madde Kullanım Bozukluğu (MAB), tipik olarak bireyin farmakolojik etkilerden elde edilen ödüllendirici deneyimlere ulaşmak için psikoaktif maddelerle etkileşiminden kaynaklanır. Bu karmaşık süreç, genetik, gelişimsel ve psikososyal değişkenlerin çok yönlü etkileşimiyle şekillenir. Ampirik kanıtlar, erkek cinsiyet, çocukluk çağı olumsuzlukları, Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu (DEHB), eşlik eden psikiyatrik durumlar ve suç geçmişi de dâhil olmak üzere, savunmasızlığı artıran çeşitli risk faktörlerini tanımlar. Ayrıca, ailede madde kullanım öyküsü, düşük akademik başarı, sınırlı sosyal destek, yakın zamanda yaşanan yaşam stresleri ve düşük sosyoekonomik statü, artan riskle önemli ölçüde ilişkilidir (Erükçü Akbaş ve Mutlu, 2016). Madde kullanımına erken başlama da uzun süreli bağımlılığın kritik bir öngörücüsüdür, çünkü bu olumsuz etkileşimler, bireyi bağımlılık davranışlarına yatkın hale getiren sinerjik bir etki yaratmaktadır (Sarı, 2024).

Ancak, risk faktörlerinin varlığı tek başına bağımlılığın etiyolojisini tam olarak açıklamak için yeterli değildir. Belirleyici faktör genellikle bu riskler ile koruyucu faktörlerin varlığı veya yokluğu arasındaki dengede yatmaktadır. Literatür, psikolojik iyilik halinin, güçlü ve olumlu aile bağlarının, yüksek akademik motivasyonun ve yapılandırılmış ders dışı etkinliklere katılımın madde kötüye kullanımına karşı önemli birer tampon görevi gördüğünü öne sürmektedir (Deveci vd., 2023). Bu koruyucu unsurların yokluğunda -özellikle aidiyet eksikliğiyle karakterize edilen işlevsiz aile ortamlarında- risk, uyuşturucu kullanımını ve dürtüselliğe yatkın kişilik özelliklerini normalleştiren sosyal çevreler tarafından daha da artırılmaktadır.

Teorik çerçeveler, bu risk faktörlerini; demografik, sosyal, davranışsal ve kişisel olarak farklı boyutlara ayırmaktadır. Benzer şekilde, travmatik yaşam olaylarının yanı sıra genetik-biyolojik, psikolojik, akranla ilgili, aileyle ilgili ve toplulukla ilgili faktörleri kapsayan bir taksonomi de önerilmektedir. Bir diğer kapsamlı sınıflandırma, belirleyicileri; (i) arka plan/tarihsel faktörler

(biyolojik ve kültürel), (ii) sosyal faktörler (eğitim, aile yapısı ve medya etkisi) ve (iii) bireysel faktörler (bilişsel beklentiler ve psikolojik yetkinlikler) olarak üç ana kategoriye ayırmaktadır (Sarı, 2024). Bu değişkenler birlikte, bağımlılığın başlangıcını ve ilerlemesini belirleyen karmaşık bir etkileşim ağı oluşturur (Çakıcı vd., 2022).

2.1.2.1. Biyolojik ve Nörobiyolojik Faktörler

Biyolojik bakış açısı, genetik yatkınlıkların ve nörobiyolojik değişikliklerin madde kullanım bozukluğunun gelişmesinde ve sürdürülmesinde merkezi bir rol oynadığını öne sürer. Bu süreç temelde beynin ödül sisteminin düzensizliğine dayanmaktadır. Bağımlılık yapan maddeler, özellikle dopaminerjik yolları ele geçirerek abartılı hedonik tepkiler üretir. Dopaminerjik nöronlar, ödüllendirici uyaranları işlemek ve motivasyonel davranışları pekiştirmek için hayati öneme sahiptir (Geniş vd., 2022).

Ödül devresi, motivasyonel dürtüyü ve zevki düzenlemek için gerekli olan dopaminerjik mezokortikolimbik sistemin etkisi altında çalışır. Bilgisayarlı Tomografi (BT) ve Manyetik Rezonans Görüntüleme (MRG) gibi gelişmiş nörogörüntüleme tekniklerini kullanan araştırmalar, kronik alkol ve madde kullanımı olan bireylerde önemli frontal lob atrofisini göstermiştir. Pozitron Emisyon Tomografisi (PET) çalışmaları ayrıca, akut zehirlenmenin ventral striatumda dopamin ve opioid peptitlerinin hızlı bir şekilde salınımını tetiklediğini ve bu olayın kullanıcının deneyimlediği öznel "yüksek" hissiyle doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Ek olarak, fonksiyonel MRG (fMR) çalışmaları, yoğun istek dönemlerinde amigdala, anterior singulat korteks ve prefrontal kortekste artan aktivasyonu göstermektedir (Sarı, 2024).

Dopaminin ötesinde, γ-aminobütirik asit (GABA), glutamat, serotonin, asetilkolin ve endokannabinoid sistemi de dahil olmak üzere çeşitli nörotransmitterler ve nöromodülatörler, bağımlılığı kolaylaştırmak için ventral tegmental alan ve nükleus akumbens içinde etkileşime girer (Deveci vd., 2023). Zamanla, beyin, maddelerin ürettiği doğal olmayan yüksek dopamin artışlarına adapte olurken doğal ödüllere karşı duyarsızlaşır. Bu nöroadaptasyon, günlük aktivitelere verilen tepkinin azalmasına ve koşullu tepkiler yoluyla madde arama dürtüsünün güçlenmesine neden olur. Genetik araştırmalar bu biyolojik temeli desteklemekte olup, ikiz ve aile çalışmaları bağımlılığın kalıtsallığının %30 ile %60 arasında değiştiğini göstermektedir (Çiftçi, 2024).

2.1.2.2. Psikolojik Belirleyiciler ve Teorik Perspektifler

Madde bağımlılığının psikolojik boyutu, içsel durumların ve gelişimsel dönüm noktalarının kullanımı nasıl etkilediğini inceleyen derin bir çalışma alanıdır. Ergenlik, önemli biyolojik ve duygusal geçişlerle işaretlenmiş, özellikle savunmasız bir dönemdir. Bu aşamada psikososyal bozukluklar genellikle içe dönük veya dışa dönük davranışlar olarak kendini gösterir. Bir ergenin sosyalleşmesi ev veya okul ortamında yeterince desteklenmezse, bu durum yaşam boyu psikolojik kırılganlıklara ve azalmış sosyoekonomik verimliliğe yol açabilir (Deveci vd., 2023).

Psikodinamik teori, madde kullanımını içgüdüler, dürtüler ve libidinal faktörler merceğinden yorumlar. Klasik Freudian teori, oral evredeki çözülmemiş çatışmaların ve erken yaşam güvenliğinin eksikliğinin "bağımlılık kişiliği"ne yol açabileceğini öne sürer. Freud, maddelerin acıdan kaçınmak ve hayal kırıklığıyla başa çıkmak için bir strateji olarak kullanıldığını ileri sürmüştür. Khantzian gibi diğer kuramcılar, bağımlılığı, bireylerin öfke, depresyon veya utanç gibi ezici duyguları yönetmek için madde kullandığı bir "kendini tedavi etme" hipotezi olarak tanımlar. Buna karşılık, davranışsal yaklaşımlar bağımlılığı edimsel koşullanma ile yönetilen öğrenilmiş bir davranış olarak görür; maddeler zevk vererek pozitif pekiştirici görevi görürken yoksunluk belirtilerinden kaçınma negatif pekiştirme görevi görür (Çiftçi, 2024).

Kişilik özellikleri, özellikle mizaç ve karakter de önemli bir rol oynar. Bağımlı bireyler genellikle düşük "zarardan kaçınma" ile birlikte yüksek "yenilik arama" puanları sergilerler. Düşük öz saygı, kaygı ve depresyon dahil olmak üzere psikolojik sıkıntı, genellikle bireyleri bir başa çıkma mekanizması olarak madde kullanmaya yönlendirir ve bu durum trajik bir şekilde intihar düşüncesi veya davranışlarıyla sonuçlanabilir (Cüceler vd., 2022). Dahası, inkâr ve bastırma gibi ilkel savunma mekanizmalarına güvenmek, gerçekliği çarpıtır ve kullanım döngüsünü sürdürür. Sonuç olarak, bu psikolojik göstergeleri anlamak, etkili terapötik müdahaleler geliştirmek ve bağımlılıktan etkilenenlerin yaşam kalitesini iyileştirmek için kritik öneme sahiptir.

2.1.2.3. Sosyal ve Çevresel Belirleyiciler

Madde kullanım bozukluğunun (SUD) etiyolojisi, birey ile sosyo-çevresel bağlamı arasındaki etkileşime derinden bağlıdır. Sosyal düzensizlik, mahalle suç oranları ve toplumsal istikrarsızlık gibi faktörler, artan riskin önemli belirleyicileri olarak hizmet eder. Araştırmalar, yüksek suç oranına sahip bölgelerde yaşamanın genellikle yüksek stres seviyeleri ve sistemik sosyal sorunlarla ilişkili olduğunu ve bunun da bireyleri uyumsuz başa çıkma mekanizmalarına yönlendirebileceğini göstermektedir. Özellikle, alkol kötüye kullanımı, antisosyal davranış veya suç geçmişi ile karakterize edilen aile ortamları, bir çocuğun gelecekteki madde kullanımına karşı savunmasızlığını önemli ölçüde artırır. Dahası, tutarsız ebeveyn gözetimi ve psikoaktif maddelere karşı hoşgörülü bir tutum, erken denemeye elverişli bir ortam yaratır (Bahar, 2018).

Ergenlik döneminde, akran dinamikleri, madde kullanımına başlama için birincil sosyal katalizör olarak ortaya çıkar. Genç bireyler, aidiyet duygusu kazanmak için yakın sosyal çevrelerinin davranış normlarını ve değerlerini içselleştirmeye eğilimlidirler. Sonuç olarak, madde kullanan akranlarla ilişki, akademik başarısızlık ve saldırgan davranış kalıplarıyla birleştiğinde, kritik bir risk faktörü olmaya devam etmektedir. Ergenler genellikle benzer ilgi alanlarını paylaşan gruplar içinde sosyal onay ararlar ve uyum sağlama baskısı riskli davranışları normalleştirebilir. Bu kırılganlık, aşırı sosyal izolasyon, ekonomik zorluk ve sosyal hizmetlere sınırlı erişimle karşı karşıya kalan evsiz gençler arasında özellikle şiddetlidir. Bu

demografik grup için, istikrarlı bir destek sisteminin olmaması, kronik bağımlılık olasılığını önemli ölçüde artırmaktadır (Deveci vd., 2023).

Sonuç olarak bağımlılık birey, sosyal çevre ve maddenin bulunabilirliği üçlüsü içinde gelişmektedir. Birçoğu öz kontrol yanılsaması altında kullanmaya başlarken ailevi işlev bozukluğu -örneğin ev içi şiddet, otoriter sınırların olmaması ve tutarsız disiplin- genellikle kırılgan kişilik yapısına sahip olanlar için bağımlılığı kaçınılmaz bir sonuç haline getirmektedir. Boylamsal çalışmalar, sosyoekonomik statü ve algılanan sosyal desteğin hem kullanımın başlatılmasında hem de sürdürülmesinde belirleyici faktörler olduğunu vurgulamaktadır (Karatay ve Kubilay, 2004; Öztürk vd., 2015; Yanardağ, 2025). Bu nedenle, kapsamlı önleme stratejileri, etkili müdahale sağlamak için bu karmaşık sosyal ağları ele almalıdır.

2.1.3. Psikoaktif Maddeler ve Sınıflandırmaları

Psikoaktif maddeler, insan davranışını değiştirme yetenekleri ve bağımlılık yapma potansiyelleri ile karakterize edilen kimyasal bileşiklerdir. Bu maddeler, farmakolojik etkilerine ve merkezi sinir sistemi (MSS) üzerindeki etkilerine göre genellikle dört ana gruba ayrılmaktadır (Şen vd., 2025);

1. Narkotikler (Opioidler): Afyon türevlerini, morfini ve çeşitli sentetik veya yarı sentetik narkotik analjezikleri içermektedir. Bu maddeler öncelikle güçlü analjezik özellikleri ve yüksek fiziksel bağımlılık potansiyelleri ile bilinmektedir.
2. Depresanlar (Sedatifler): İkinci grupta yer alan maddeler; alkol, sakinleştiriciler ve yatıştırıcıları içermektedir. Bu maddeler, MSS aktivitesini baskılayarak işlev görmekte ve genellikle kaygı azalmasına ve motor koordinasyon bozukluğuna yol açmaktadır.
3. Uyarıcılar: Kokain, amfetamin türevleri ve khat gibi maddeleri kapsamaktadır. Bu bileşikler, MSS'yi uyararak fiziksel ve bilişsel aktiviteyi artırmaya hizmet eder ve genellikle artan uyanıklık ve öforiye neden olmaktadır.
4. Halüsinojenler: Esrar, fenilsiklid (PCP), meskalin ve LSD gibi maddeleri içermektedir. Bu maddeler, algı, biliş ve duygusal durumlarda derin değişikliklere neden olma kapasiteleriyle ayırt edilirler.

Bu maddelerin uzun süreli tüketimi, kronik bağımlılık bozuklukları olarak kendini gösteren ciddi fizyolojik ve psikolojik bozulmalara yol açabilir (Kaya Akyüzlü ve Kayaaltı, 2015). Bu sınıflandırmaları anlamak, klinik değerlendirme ve hedefli detoksifikasyon protokollerinin geliştirilmesi için temeldir.

2.2. İletişim ve Aidiyet Bağlamında Aile İçi Etkileşim

Fiziksel ve ruhsal yeteneklerin sofistike bir sentezini temsil eden, bütünleşik varlık olan insan (Hökelekli, 2017), ilk sosyal ve psikolojik temellerin atıldığı evrensel bir insan deneyimi olan aile ortamında doğmaktadır. Bireyin içine doğduğu evde iletişim onun ilişkilerin kalitesini belirlediği ve bireyin yaşam algısını şekillendirdiği için çok önemlidir. Gerçekten de bir ailenin dilsel tarzı ve etkileşim kalıpları, üyeleri arasında belirli bir dünya görüşünü besleyerek yaşanmış deneyimin kalıcı bir izlenimini oluşturmaktadır (Akdağ ve Gürsu, 2025). Sadece bilgi

alışverişinin ötesinde, iletişim, duyguların, inançların, düşüncelerin ve değerlerin örtük paylaşımı için bir kanal olma görevine sahip; insan yaşam döngüsü boyunca devam eden çift yönlü bir süreçtir (Hökelekli, 2017).

İletişim, aile biriminin kurulması ve sürdürülebilirliğinde en kritik unsurdur. Sağlıklı bir dilsel ve davranışsal diyalog olmadan, aile yapısı parçalanma riski taşımaktadır. Sosyo-kültürel değerlerin, dini inançların ve ahlaki çerçevelerin bu iç dinamikleri büyük ölçüde etkilediğini kabul etmek esastır. Aile, bu değerlerin aktarıldığı ve içselleştirildiği birincil ortamdır (Akdağ ve Gürsu, 2025). İnsanlık tarihinin tamamı boyunca varlığını sürdüren tek sosyal kurum olarak aile ve aile içi iletişimin kalitesi içindeki etkileşimler, insan deneyiminin temel mimarı olmaya devam etmektedir.

2.2.1. Söylemin Boyutları

Geleneksel sosyal yapıların sıklıkla aşınmaya uğradığı çağdaş toplumda, sağlıklı ve geliştirici iletişime atfedilen önem, aile birimi içinde neredeyse temel, kutsal bir statüye ulaşmıştır. Bu yüksek değer, kişilerarası etkileşimin ilişkisel bütünlüğü koruma ve sürdürmede oynadığı temel rolün altını çizmektedir (Mahoney, 2010). Bu bakış açısı, söylemin ev içi alanın temel mimarı olarak hizmet ettiği fikriyle örtüşmektedir. Bu çerçevede, iletişim sadece koordinasyon için işlevsel bir araç olarak değil, ailenin duygusal ve yapısal uyumunu sürdüren hayati bir süreç olarak görülmektedir. Yüksek kaliteli diyaloğa öncelik vererek, aile sistemleri modern sosyal değişimlerin yıkıcı baskılarını hafifletebilir ve hane halkının bireysel gelişim ve kolektif istikrar için istikrarlı bir ortam olarak kalmasını sağlayabilmektedir. Bu bakış açısını destekleyen Freud (2011), "sözlerin başlangıçta sihirli olduğunu" belirtmiş ve bu gücün büyük bir kısmını bugün de koruduklarını kaydetmiştir. Birey, sözler aracılığıyla mutluluk verebilir veya bir başkasını umutsuzluğa sürükleyebilir; bu da aile içi söylemin doğasında var olan derin terapötik veya yıkıcı potansiyeli göstermektedir.

Aile içinde, bireylerin kendilerini ifade etme yeteneği, öz saygı ve aidiyet duygusunun gelişmesi için bir temel taşıdır (Şahin ve Aral, 2012). Aile içi etkileşimin sürekliliğinden kaynaklanan bu aidiyet duygusu, bağlılık, özveri ve kendini gerçekleştirme gibi olumlu duygusal durumları beslemektedir (Ayberk ve Taylan, 2021). Sonuç olarak, aile evinde kurulan iletişim kalıpları, bireyin gelecekteki sosyal yörüngesinin şablonu görevi görür. Aidiyet sadece bir sosyal tercih değil, temel bir psikolojik ve fizyolojik gerekliliktir; varlığı bireyleri ailevi ve toplumsal değerlerle uyumlu hale getirirken yokluğu yaşam memnuniyetinin azalması ve öznel refah düzeyinin düşmesiyle ilişkilidir (Yaşin ve Demir, 2020). Davranışların ve değerlerin aktarımının birincil yeri olarak aile, bireyin yaşamı üzerindeki en önemli etkiye sahip olmaya devam etmektedir (Koilybayeva vd., 2023).

2.2.2. Anlam ve Etkileşimin Dinamikleri

Bilgi, duygu ve fikir alışverişi olarak tanımlanan iletişim, bireylerin yaşamlarına anlam katmalarını sağlar (Işık, 2018). Esasen bir anlam alışverişidir (Cüceloğlu, 2020). Sağlıklı iletişim ortamlarında bireyler psikolojik tatmin yaşarlar. Bunun aksine, işlevsiz kalıplar veya

tamamen iletişim eksikliği, bireylerin hem çevrelerinden hem de akranlarından kendilerini izole etmelerine yol açar. Bu tür "iletişimsizlik" genellikle psikolojik sıkıntıya ve patolojik davranışların ortaya çıkmasına neden olur (Işık, 2018). Sosyalleşme ailede başladığı için, ahlaki normlar, davranış kalıpları ve dünya görüşleri, ebeveynler arasında, ebeveynler ve çocuklar arasında ve kardeşler arasında günlük etkileşimler yoluyla gizlice aşılanır (Turemuratova vd., 2025).

İletişim süreci, bireylerin birbirlerinin varlığını fark ettikleri anda başlar. Her eylem, eylemsizlik, kelime veya sessizlik, dilsel bir tercihi oluşturur. Yüz ifadeleri, vücut duruşu ve ses tonu gibi unsurlar bu sürecin ayrılmaz bileşenleridir (Cüceloğlu, 2020).

Kişilerarası etkileşim genellikle sözlü ve sözsüz olmak üzere ikiye ayrılır:

• Dil Temelli İletişim: Bu, iki taraf arasında konuşma veya yazma yoluyla açık bilgi alışverişini içerir.

• Paralinguistik İletişim: Bu, "ne"den ziyade "nasıl"a atıfta bulunur; ses kalitesi, ses yüksekliği, perde ve vurguyu kapsar. Mesajın duygusal yankısı genellikle bu paralinguistik ipuçlarında bulunur (Dökmen, 2008).

Öte yandan, sözsüz iletişim, kelimelere dayanmadan etkileşimi içerir. Fiziksel temas, jestler, yüz ifadeleri ve dokunma gibi davranışsal ipuçlarına öncelik verir. Bu etkileşim biçimi oldukça özneldir ve bireyler arasında önemli ölçüde farklılık gösterir (Dökmen, 2008). Psikologlar, altta yatan psikolojik durumları anlamak için göz temasının süresi ve el hareketleri gibi sözsüz işaretlere giderek daha fazla odaklanmaktadır (Morgan, 2025).

2.2.3. Psikolojik İşlevsellik ve İletişim Kalıpları

Aile içindeki her iletişim biçimi, kişisel gelişimde ve ruh sağlığının korunmasında hayati bir rol oynayan psikolojik bir işlev görmektedir (Ceylan ve Şimşek, 2023). Sağlıklı iletişim bireyi desteklerken yanlış kullanıldığında psikolojik baskı mekanizmasına da dönüşebilir. Olumlu iletişim ortamlarına sahip aileler, yaşamın zorluklarıyla karşılaştıklarında daha dirençli ve esnek bireyler yetiştirir. Buna karşılık, zayıf veya sağlıksız iletişim, iletişim kaygısı, sosyal kaygı ve çekingenlik gibi bir dizi soruna yol açarak, nihayetinde aidiyet bağlarını zayıflatır. Olumsuz etkileşim kalıpları, tüm aile sistemini istikrarsızlaştıran ve kolektif duygusal durumu etkileyen psikolojik gerilim yaratmaktadır (Huff vd., 2003).

Bu etkileşimlerin psikolojik yansıması, empati alışverişinde açıkça görülmektedir. Empatik bir ortamda, aile üyeleri değerli ve anlaşıldıklarını hissederler, bu da güven ve bağlılığı teşvik eder. Ancak, çatışma dolu ortamlar olumlu duyguları iletmekte başarısız olur ve sistemik işlev bozukluğuna yol açar. Bu "aile iletişim kalıpları", üyelerin nasıl etkileşimde bulunduğunu, söylemlerinin içeriğini ve bu mesajları bilişsel olarak nasıl algıladıklarını tanımlamaktadır. Bu kalıplar, aile üyelerinin biyolojik ve psikolojik dayanıklılığı üzerinde derin bir etkiye sahiptir (Tarhan, 2017).

2.2.4. Konuşma ve Uyum Yönelimleri

Aile içi etkileşimin bilimsel anlayışı; (i) uyum yönelimi ve (i) konuşma yönelimi olmak üzere iki temel boyutu vurgulamaktadır.

(i) Uyum Yönelimi: Bu, aile ortamlarının inanç, değer ve tutumlarda tekdüzeliği ne ölçüde vurguladığını ifade etmektedir. Yüksek uyum gösteren aileler, genellikle itaati ve geleneksel kuralları önceleyerek uyum ve anlaşma ararlar. Buna karşılık, düşük uyum gösteren aileler bireyselliği, bağımsızlığı ve farklı bakış açılarını önemserler (Koerner ve Fitzpatrick, 1997).

(ii) Konuşma Yönelimi: Bu boyut, aile üyelerinin çok çeşitli konularda açık, kısıtlanmamış tartışmalara katılmaya ne ölçüde teşvik edildiğini yansıtır. Yüksek konuşma yönelimine sahip aileler, katı sınırlar olmaksızın sık ve kendiliğinden etkileşimlerde bulunurlar. Aksine, düşük konuşma yönelimi, duygusal ve entelektüel alışveriş için paylaşılan alanın önemli ölçüde sınırlı olduğu, etkileşimin en aza indirilmesiyle sonuçlanır (Koerner ve Fitzpatrick, 2002).

Sağlıklı etkileşimle karakterize edilen bir aile ortamı, üyelerin kendilerini değerli hissetmelerini sağlayarak karşılıklı güveni ve sorumluluk duygusunu geliştirir (Akdağ ve Gürsu, 2025). Bu alanda, bireylere kendini gerçekleştirme özgürlüğü verilir

BÖLÜM III

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

3.1. Araştırmanın Modeli / Deseni

Bu çalışma, sistematik bir literatür incelemesi olarak tasarlanmıştır. Geleneksel anlatısal incelemeden farklı olarak, bu model, madde bağımlılığında aile içi etkileşimlerle ilgili ilgili araştırmaları belirlemek, seçmek ve eleştirel olarak değerlendirmek için yapılandırılmış ve şeffaf bir süreci izler. Bu tasarımın birincil amacı, bağımlılığın sistemik etkisine dair bütünsel bir anlayış sağlamak için çeşitli çalışmalardan elde edilen bulguları sentezlemektir. Hem nitel hem de nicel kaynaklardan elde edilen verileri bir araya getirerek, bu araştırma tasarımı önyargıyı en aza indirmeyi ve aile dinamikleri üzerine mevcut akademik söylemin kapsamlı bir genel görünümünü sunmayı amaçlamaktadır.

3.2. Veri Toplama Süreci ve Araçları

Bu sistematik inceleme için veri toplama süreci, geniş bir akademik literatür yelpazesini yakalamak üzere tasarlanmış titiz ve çok aşamalı bir arama stratejisiyle gerçekleştirilmiştir. Bulguların güvenilirliğini ve akademik ağırlığını sağlamak için, birincil veriler saygın uluslararası ve ulusal elektronik veri tabanlarından elde edilmiştir. Uluslararası arama, aile sistemleri ve bağımlılık konusunda küresel perspektiflere erişim sağlayan PubMed, PsycINFO, ScienceDirect, EBSCOhost ve Google Scholar gibi yüksek etkili platformlara odaklanmıştır. Eş zamanlı olarak, ulusal bağlam, Türk aile yapılarındaki yerel araştırmaların ve kültürel nüansların çalışmada yeterince temsil edilmesini sağlamak için TR Index (ULAKBİM) ve Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Ulusal Tez Merkezi kullanılarak ele alınmıştır.

Arama stratejisi, ilgili çalışmaları en üst düzeye çıkarmak için kontrollü kelime dağarcığı ve serbest metin terimlerinin bir kombinasyonunu kullanmıştır. "VE" ve "VEYA" gibi mantıksal operatörler, "madde bağımlılığı" veya "uyuşturucu kötüye kullanımı" gibi temel kavramları "aile etkileşimleri", "iletişim kalıpları" ve "sistemik roller" gibi ilişkisel dinamiklerle ilişkilendiren karmaşık arama dizeleri oluşturmak için kullanıldı. Hem İngilizce hem de Türkçe terminolojiyi içeren bu çift dilli yaklaşım, alanın kapsamlı bir haritasını çıkarmaya olanak sağladı. Bu sorgular iyileştirilerek, arama yalnızca farmakolojik araştırmaları dışlayacak şekilde uyarlandı ve bunun yerine aile merkezli ölçekler ve kişilerarası hane içi dinamiklerin nitel değerlendirmelerini kullanan çalışmalara öncelik verildi.

Veri toplama sürecinin son aşamasında, en önemli belirlenen makalelerin referans listelerine manuel bir "kartopu" tekniği uygulandı. Bu, ilk anahtar kelime aramalarında görünmeyebilecek temel çalışmaların ve öncü eserlerin de dahil edilmesini sağladı. Elde edilen tüm kayıtlar, araştırma sorularıyla uyumluluklarını değerlendirmek için öncelikle başlıkları ve özetleri incelenerek tarandı. Ön kriterleri karşılayanlar daha sonra tam metin incelemesine tabi tutuldu ve böylece nihai veri setinin, bağımlılığın aile birimini nasıl yeniden şekillendirdiğine dair sonraki tematik ve betimleyici analizler için sağlam bir temel sağlaması sağlandı.

3.3. Dahil Etme ve Hariç Tutma Kriterleri

Bu inceleme için araştırma seçimi, nihai sentezin genel tıbbi sonuçlardan ziyade aile etkileşimlerinin sistemik doğasına odaklanmasını sağlamak üzere tasarlanmış, titiz bir dahil etme ve hariç tutma kriterleri seti tarafından yönetilmiştir. Bu çalışmaya dahil edilebilmesi için araştırmanın, madde bağımlılığı ile iletişim stilleri, rol geçişleri veya duygusal sınırlar gibi aile içi dinamikler arasındaki ilişkiyi açıkça ele alması gerekmektedir. İnceleme, yüksek akademik standartları korumak için hakemli dergi makalelerine, yüksek lisans tezlerine ve doktora tezlerine öncelik vermektedir. Coğrafi ve dilsel olarak, kapsam İngilizce ve Türkçe olarak yayınlanan çalışmalara odaklanmıştır; bu da Türk aile yapısı içindeki hem küresel eğilimlerin hem de yerel kültürel nüansların karşılaştırmalı olarak anlaşılmasına olanak tanır.

Bulguların güncelliğini sağlamak için, 2010 ile 2026 yılları arasında yayınlanan literatüre odaklanan belirli bir zaman dilimi belirlendi. Bu dönem, aile terapisi modellerindeki değişimi ve sentetik kanabinoidler gibi modern madde kullanım bozukluklarının ortaya çıkışını yakalamak için seçildi; bu bozukluklar, ev içi etkileşimlere benzersiz zorluklar getiriyor. Ayrıca, dahil etme kriterleri, seçilen çalışmalardaki örneklem gruplarının ya bağımlılıkla mücadele eden bireylerden ya da ev ortamında meydana gelen kişilerarası değişimlere doğrudan içgörü sağlayan aile üyelerinden (eşler, çocuklar ve birincil bakıcılar dahil) oluşmasını gerektiriyordu.

Bunun aksine, temel araştırma sorularıyla uyumlu olmayan araştırmaları filtrelemek için belirli dışlama kriterleri uygulandı. Sadece ilaçların farmakolojik özelliklerine, klinik nörobilime veya bağımlılığın biyolojik belirteçlerine odaklanan çalışmalar, ortaya çıkan aile işlev bozukluğu hakkında önemli bir tartışma sunmadıkları sürece dışlandı. Ek olarak, incelemenin kanıt

bütünlüğünü korumak için anekdot niteliğindeki blog yazıları, doğrulanmamış haber raporları ve kendi kendine yayınlanan literatür gibi akademik olmayan kaynaklar dışlandı. Metodolojik açıdan önemli kusurları olan veya aile içi değişkenlere ilişkin net verilerden yoksun araştırmalar da elendi. Son olarak, her bulgunun bu projenin nihai analizine benzersiz bir şekilde katkıda bulunmasını sağlamak için, tarama sürecinde aynı veri setine ait mükerrer kayıtlar ve gereksiz yayınlar kaldırıldı.

BÖLÜM IV

BULGULAR

4.1. Çalışma Bulguları

İncelenen literatürden (2001–2025) elde edilen teorik modelleri, nitel anlatıları ve nicel deneysel verileri sentezleyerek, madde bağımlılığının izole bir bireysel patoloji değil, tüm hane ekosisteminin kurallarını, sınırlarını ve davranışlarını tamamen yeniden yapılandıran sistemik bir aile hastalığı olarak ortaya çıktığı görülmektedir.

Madde kullanım bozukluğunun aktif evresi, sistemik bir dejenerasyon döngüsünü başlatarak aileleri sağlıklı, açık etkileşim ağlarından son derece savunmacı, kapalı sistemlere geçmeye zorlamaktadır. İletişim ciddi şekilde bozulur ve saldırgan çatışma ile inkâr veya duygusal geri çekilme gibi koruyucu kaçınma arasında sürekli bir salınım ile karakterize edilmektedir. Bu kaosun ortasında işlevsel bir dengeyi korumak için geleneksel hane sınırları çöker; bağımlı ebeveynler sıklıkla birincil yapısal görevlerden vazgeçer ve diğer aile üyelerinin yerine getirilmemiş yükleri üstlenmesine neden olur. Sonuç olarak, bireyler—özellikle çocuklar—katı, patolojik hayatta kalma rolleri benimseyerek, destekleyici, kahraman, kayıp çocuk veya günah keçisi olarak işlev görerek günlük gerilimi dengelerler.

Önemli olan modern ampirik verilerin, bu bozulmuş ekosistemlerin yapılandırılmış klinik iyileşme yoluyla büyük ölçüde geri döndürülebilir olduğunu göstermesidir. Farkındalık ve motivasyonel psikoeğitim gibi hedefli aile merkezli protokollerin uygulanması, aile değerlendirme ölçütlerinde hızlı ve istatistiksel olarak anlamlı iyileşmeler ($p<0,05$) sağlamaktadır. Öfke ifadelerini azaltarak ve aile birimlerini savunma maskelerini ortadan kaldırmaya eğiterek, yapılandırılmış tedavi, parçalanmış ebeveyn ittifaklarını başarılı bir şekilde yeniden yapılandırır, rol işlevlerini optimize etmekte ve uzun vadeli klinik nüksleri önlemek için birincil sistemik mekanizma görevi gören destekleyici bir ev ortamı oluşturmaktadır.

Tablo 1. Madde Bağımlılığının Aile İçi Etkileşimlerini İnceleyen Araştırmalar

Kaynak	Türü	Örneklem	Konusu	Bulgular
Schäfer (2011)	Araştırma (Nitel)	Yeni Zelanda Higher Ground Vakfı'nda tedavi gören 12 katılımcı (3 kadın, 9 erkek).	Aile sisteminde madde bağımlılığının etkileri ve travma.	Katılımcıların çocuklukta istismar ve ebeveyn bağımlılığı yaşadığı; yetişkinlikte ise maskeli/yalana dayalı iletişim, ebeveynlik rollerinin çöküşü ve velayet kayıpları gibi ağır sistemik bozulmalar saptanmıştır.

Kahraman (2022)	Yüksek Lisans Tezi	14-18 yaş arası lise öğrencileri (Çevrimiçi anket).	Madde bağımlılığı eğilimi ve anne-baba tutumları.	Madde kullanma eğilimi cinsiyete ve ebeveyn eğitim durumuna göre farklılaşmaktadır ($p<0.05$). Ebeveyn tutumu ile anne-baba arasındaki kavga sıklığı arasında anlamlı ilişki saptanmıştır.
Tunç (2023)	Yüksek Lisans Tezi	MKB olan 96 ergen (14-18 yaş) ve 311 sağlıklı kontrol grubu ($N=407$).	Ergenlerde madde kullanımı ve aile işlevleri.	Bağımlı ergenlerin aile değerlendirme alt boyut puanları (ADÖ) kontrol grubuna göre anlamlı derecede yüksek ($p<0.05$) bulunmuştur; aile içi iletişim ve işlevsellik ciddi düzeyde bozuktur.
Gezek (2007)	Yüksek Lisans Tezi (Nitel)	Sokakta yaşayan ve madde bağımlılığı öyküsü olan gençler.	Sokak gençlerinin aile yapısı ve bağımlılık ilişkisi.	Sokakta yaşayan gençlerin aile yapılarında parçalanma, ebeveyn kaybı, kronik iletişimsizlik ve sevgisizliğin baskın olduğu; uç düzeydeki aile işlevsizliğinin maddeye kaçışı tetiklediği bulunmuştur.
Mutlu (2013)	Makale (Teorik/Derleme)	Literatürdeki bağımlı aile sistemleri ve sosyal hizmet olguları.	Madde bağımlılığında ailenin rolü ve sosyal hizmet.	Bağımlılığın aile içi rolleri felç ettiği, aileyi dışa kapalı bir sistem haline getirdiği; tıbbi sosyal hizmet bağlamında ailenin tedaviye entegre edilmesinin nüksü önlemedeki kritik rolü vurgulanmıştır.
Demircan ve Tamam (2024)	Makale (Sistematik Derleme)	Ulusal ve uluslararası bağımlılık ve aile literatürü.	Madde kullanım bozukluğuna aile perspektifinden bakış.	Bağımlılığın ailede agresif ve kaçıngan iletişim kalıplarına yol açtığı; aile içi dengenin (homeostasis) bozulmasıyla aile üyelerinin patolojik kaygılar ve işlevsiz roller geliştirdiği saptanmıştır.
Özkan ve ark. (2024)	Makale (Kısa Derleme)	Ergen bağımlılığı üzerine odaklanan güncel literatür.	Ergenlerde madde bağımlılığı ve ailenin rolü.	Ergenlik dönemi bağımlılıklarında yetersiz ebeveyn denetimi, aşırı tutarsız sınırlılıklar veya aşırı davranışsal özgürlüğün rol model eksikliğiyle birleşerek bağımlılık riskini doğrudan artırdığı ($p<0.05$) gösterilmiştir.
Genç (2025)	Yüksek Lisans Tezi (Deneysel - RCT)	Gaziantep Üniversitesi'nde MKB tanılı 60 hasta (30 deney, 30 kontrol).	Motivasyonel psikoeğitimin aile süreçleri ve tedavi motivasyonuna etkisi.	"Bilinçli Farkındalık ve Öfke Kontrolü Motivasyonel Psikoeğitimi" alan deney grubunun aile değerlendirme (ADÖ), farkındalık ve öfke kontrol puanlarında anlamlı iyileşme

				($p<0.05$) sağlanmış; klinik müdahalenin aile içi etkileşimi onardığı kanıtlanmıştır.
Gümüş Yarmalı (2024)	Yüksek Lisans Tezi (Nitel)	20 genç yetişkin (18-26 yaş) ve 20 aile temsilcisi (Toplam $N=40$).	Genç yetişkinlerin ve ailelerinin gözünden bağımlılık öncesi/sonrası.	Bağımlılık öncesi dönemin ebeveyn kaybı ve şiddetle; bağımlılık sonrası dönemin ise tırmanan çatışmalar ve maskelenmiş iletişimle karakterize olduğu; iyileşmede aile içi destekleyici ortamın şart olduğu saptanmıştır.
Malçok (2024)	Yüksek Lisans Tezi (Nitel)	MKB bulunan bireyler ve tedaviye katılan aile üyeleri.	Aile yaklaşımlarının tedavi ve iyileşme sürecine etkisi.	Ailenin tedavi süreçleri hakkında eğitilmesinin ve inkar mekanizmalarından sıyrılmasının, hastanın tedaviye uyumunu doğrudan artırdığı ve aile içi destekleyici etkileşimi yapılandırdığı belirlenmiştir.
Yalçın (2023)	Yüksek Lisans Tezi	Çocuk Destek Merkezlerinde (ÇODEM) kalan madde öykülü ergenler.	Devlet korumasındaki ergenlerde aile işlevselliği ve sosyal destek.	Kurumsal koruma altındaki ergenlerin aile işlevselliği algısının son derece düşük olduğu; aileden algılanan sosyal destek azaldıkça ergenlerin madde ve diğer riskli davranışlara yöneliminin arttığı saptanmıştır.
Chattopadhyay ve ark. (2022)	Makale (Narrative Review)	Klinik örneklemler, ebeveyn-çocuk diyadları ve kuramsal modeller.	Madde kullanımı bağlamında aile iletişimi ve önlemler.	Bağımlı aile sistemlerinde çocukların "kolaylaştırıcı, kahraman, günah keçisi, görünmez çocuk" gibi uyumsuz ve katı başa çıkma rollerini üstlendiği; CRAFT ve çoklu aile terapilerinin aile içi iletişimi düzelterek nüksü engellediği kanıtlanmıştır.

4.1.1. Madde Bağımlılığının Aile İçi İletişime Etkileri

İncelenen çalışmaların büyük çoğunluğunda, madde kullanım bozukluğunun başlangıcı ve ilerlemesi, aileleri sistematik olarak açık, ifadeci ağlardan son derece savunmacı, kapalı ekosistemlere dönüştürmektedir. Mutlu (2013) ve Demircan ve Tamam'ın (2024) belirttiği gibi, kimyasal bağımlılık arttıkça, aile birimi içsel patolojiyi gizlemek için dış destek ağlarından giderek daha fazla kopmaktadır. Bu dinamik, bağımlı hanelerde iki baskın, uyumsuz iletişim kalıbını tetiklemekte; Chattopadhyay vd. (2022) bunları saldırgan iletişim (sürekli sözel düşmanlık, açık öfke ifadeleri ve gizli iftira ile karakterize) ve koruyucu veya kaçınmacı iletişim (yüzeysel etkileşimler, konuşma denetimi ve temel bağımlılık sorunundan sistematik olarak kaçınma) olarak sınıflandırmaktadır. Aktif bağımlılık, bağımlı bireyi günlük sürtüşmeyle başa

çıkmak ve yoğun suçluluk, utanç ve toplumsal damgalanma duygularıyla başa çıkmak için davranışsal engeller kullanmaya zorlamaktadır.

Schäfer (2011) ve Gümüş Yarmalı (2024) nitel bulgularında, kullanıcıların sürekli olarak bir mizah maskesi kullandığını veya kronik yalanlara başvurduğunu, bunun da derin bir duygusal ve fiziksel mesafe yarattığını ve gerçek yakınlığın yerini karşılıklı şüpheyle değiştirdiğini gözlemlemektedir. Genç (2025) tarafından sunulan temel klinik veriler, bağımlı aile etkileşimlerinin yüksek sıklıkta öfke ifade biçimleri ve ciddi şekilde bozulmuş aile süreçleriyle tanımlandığını göstermektedir. Gezek (2007) tarafından incelenen sokaklardaki gençler veya Yalçın (2023) tarafından değerlendirilen devlet bakımındaki ergenler gibi son derece savunmasız popülasyonlar için sözel sevginin tamamen yok olması ve aile içi şiddetin varlığı, zehirli iletişim döngülerinin hem birincil öncülleri hem de sonuçlarıdır. Buna karşılık, Tunç (2023) tarafından yapılan nicel ölçümler, aile değerlendirme yöntemi iletişim puanlarının bağımlı gruplarda sağlıklı gruplara göre önemli ölçüde daha kötü olduğunu kanıtlamaktadır. Kahraman (2022) ve Özkan vd. (2024) açık, ifade edici ebeveyn iletişimi ve bozukluğun başlangıcından önce aktif, maddeye özgü diyalogların, ergenlerde madde kullanım eğilimlerini önemli ölçüde azaltan güçlü koruyucu bariyerler olarak hareket ettiğini göstermektedir.

Tablo 2. Madde Bağımlılığının Aile İçi İletişime Etkileri

Etki/Değişim Alanı	**İletişimsel Belirtiler ve Bulgular**	**İlgili çalışma**
Sistemik Ekosistem Dönüşümü	Ailenin açık ve ifadeci iletişim ağlarından, içsel patolojiyi gizlemeye odaklı son derece savunmacı ve kapalı bir yapıya evrilmesi.	Mutlu (2013); Demircan ve Tamam (2024)
Dış Destek Ağlarından Kopma	Kimyasal bağımlılık derinleştikçe, aile biriminin dış dünyayla olan bağlarını ve destek mekanizmalarını tamamen kesmesi.	Mutlu (2013); Demircan ve Tamam (2024)
Uyumsuz Saldırgan İletişim	Sürekli sözel düşmanlık, açık öfke patlamaları ve gizli iftira/karalama kalıplarının hane içine hakim olması.	Chattopadhyay vd. (2022)
Uyumsuz Koruyucu/Kaçınmacı İletişim	Yüzeysel etkileşimler, konuşma konularının sıkı şekilde denetlenmesi ve temel bağımlılık sorunundan sistematik olarak kaçınılması.	Chattopadhyay vd. (2022)
Davranışsal Engeller ve Maskeler	Günlük sürtüşme, suçluluk, utanç ve damgalanmayla baş etmek için "mizah maskesi" takılması veya kronik yalanlara başvurulması.	Schäfer (2011); Gümüş Yarmalı (2024)
Duygusal Mesafe ve Güven Kaybı	Aile içindeki gerçek yakınlığın yerini kronik bir karşılıklı şüpheye, derin duygusal ve fiziksel mesafeye bırakması.	Schäfer (2011); Gümüş Yarmalı (2024)
Klinik Süreçlerin Bozulması	Aile içi etkileşimlerde öfke ifade biçimlerinin frekansının (sıklığının) yükselmesi ve genel aile süreçlerinin ciddi hasar görmesi.	Genç (2025)

Zehirli Döngülerin Kemikleşmesi	Sözel sevginin tamamen yok olması ve aile içi şiddetin varlığı (Özellikle sokaktaki gençler ve devlet bakımındaki ergenler gibi savunmasız gruplarda bu durum iletişimsizliğin hem nedeni hem sonucudur).	Gezek (2007); Yalçın (2023)
Nicel İletişim Skolarındaki Düşüş	Bağımlı ailelerin "Aile Değerlendirme Yöntemi" iletişim puanlarının, sağlıklı kontrol gruplarına kıyasla istatistiksel olarak önemli ölçüde daha kötü çıkması.	Tunç (2023)

4.1.2. Bağımlılığın Rol ve Sorumluluk Dağılımı Üzerindeki Etkisi

Aile Sistemleri Teorisine göre, bir aile merkezi bir bağımlılık etrafında örgütlendiğinde, aile üyeleri bilinçsizce işlevsiz bir homeostazı korumak için katı, patolojik başa çıkma rolleri benimserler. Chattopadhyay vd. (2022), bu arketiplerin, kullanıcıyı sonuçlardan koruyan kolaylaştırıcıları, aile utancını maskelemek için aşırı başarı gösteren kahramanları, çatışmadan kaçınmak için kendilerini izole eden kayıp çocukları ve temel sistemik gerilimi uzaklaştıran veya emen maskotları veya günah keçilerini içerdiğini vurgulamaktadır. Mutlu (2013) ve Demircan ve Tamam'ın (2024) gözlemlediği gibi, madde bağımlılığı geleneksel ebeveyn rollerini tamamen felç eder; bağımlı ebeveynler sürekli olarak temel ekonomik, duygusal ve güvenlik görevlerini yerine getirmeyerek, son derece istismarcı veya derinden ihmalkar ebeveynlik modellerine yönelirler. Bu yapısal başarısızlık, Schäfer (2011) ve Gümüş Yarmalı'nın (2024) nitel anlatılarında ayrıntılı olarak belgelenen evlilik birliğinin sona ermesi, mali yıkım ve çocuk velayetinin kaybı gibi ciddi sosyo-hukuki krizlere yol açar. Bir aile üyesi görevini yerine getirmediğinde, bağımlı olmayan üyeler, evin işleyişini sürdürmek için sorumluluklarını hızla değiştirmek zorunda kalırlar; bu da sıklıkla ayık eşlerin veya büyük kardeşlerin ikincil nevrozlar geliştirmesine ve bağımlı üyenin neden olduğu istikrarsızlığı dengelemek için aşırı kontrolcü, aşırı koruyucu veya işkolik roller üstlenmelerine neden olur.

Tablo 3. Bağımlılığın Rol ve Sorumluluk Dağılımı Üzerindeki Etkisi

Aile İçi Rol Değişimi / Dinamik	**Üstlenilen Rolün Tanımı ve Sorumluluk Dağılımı**	**İlgili Çalışma**
Kolaylaştırıcı	Bağımlı kullanıcıyı yaptığı eylemlerin olumsuz sonuçlarından korur.	Chattopadhyay vd. (2022)
Kahraman	Aile içinde yaşanan utancı maskelemek için aşırı başarı gösterme eğilimindedir.	Chattopadhyay vd. (2022)
Kayıp Çocuk	Çatışmalardan kaçınmak amacıyla kendisini aile sisteminden izole eder.	Chattopadhyay vd. (2022)
Maskot / Günah Keçisi	Temel sistemik gerilimi kendi üzerine çekerek uzaklaştırır veya emer.	Chattopadhyay vd. (2022)
Felç Olmuş Ebeveynlik	Ekonomik, duygusal ve güvenlik görevleri tamamen aksar; istismarcı veya ihmalkar modeller gelişir.	Mutlu (2013); Demircan ve Tamam (2024)

Ayık Eş / Büyük Kardeş	Evin işleyişini sürdürmek için sorumluluk alır; aşırı kontrolcü, koruyucu veya işkolik olarak ikincil nevrozlar geliştirir.	Metin İçi Genel Teori Anlatımı *(Sistemik Zorunluluk)*
Sınır Yoksunu Gençlik	Yetersiz gözetim ve ebeveyn tutarsızlığı nedeniyle yapılandırılmış rol modellerinden yoksun kalarak maddeye savunmasız hale gelir.	Kahraman (2022); Özkan vd. (2024)
Parçalanmış Rol Yapısı	Erken ebeveyn kaybı, terk edilme veya şiddet nedeniyle rol yapısı tamamen çöker; birey sokakta hayatta kalma gruplarına veya kurumsal bakıma yönelir.	Gezek (2007); Yalçın (2023)

Genç nüfuslarla çalışan araştırmalar (Kahraman, 2022; Özkan vd., 2024), rol istikrarsızlığının genellikle çocuklukta yetersiz ebeveyn gözetimi, yüksek ebeveyn tutarsızlığı veya yaşa uygun olmayan mali ve davranışsal özgürlük yoluyla başladığını kanıtlamaktadır. Bu net sınırların yokluğu, gençleri yapılandırılmış rol modellerinden yoksun bırakarak onları madde arayışına karşı son derece savunmasız hale getirmektedir. Gezek'in (2007) sokak gençlerinde veya Yalçın'ın (2023) analiz ettiği devlet koruması altındaki ergenlerde gözlemlenenler gibi aşırı durumlarda, aile rol yapısı erken ebeveyn kaybı, ebeveyn terk edilmesi veya şiddetli aile içi şiddet nedeniyle tamamen parçalanarak bireyleri sokaklarda alternatif, yüksek riskli hayatta kalma grupları aramaya veya kurumsal bakıma aşırı derecede bağımlı olmaya itmektedir.

4.1.3. Örnek Grupların Demografik ve Özellik Dağılımı

İncelenen çalışmalar, klinik olmayan toplum örnekleri ile klinik tedavi popülasyonları arasında dengeli bir dağılım göstermektedir. Kahraman (2022) tarafından değerlendirilen gibi büyük okul tabanlı kohortlar, genel popülasyonlardaki bağımlılık eğilimlerine geniş bir bakış açısı sağlarken Tunç (2023) tarafından yürütülen gibi karşılaştırmalı tasarımlar, klinik madde kullanan grupları sağlıklı, madde kullanmayan kontrol popülasyonlarıyla aktif olarak karşılaştırmaktadır.

Tablo 4. Örnek Grupların Demografik ve Özellik Dağılımı

Yazar ve Yıl	**Örneklem Türü / Ortam**	**Yaş Grubu**	**Öne Çıkan Demografik Özellik**
Kahraman (2022)	Okul tabanlı büyük kohort (Klinik olmayan)	14-18 Yaş (Ergen)	Dengeli kadın ve erkek öğrenci oranı
Tunç (2023)	Karşılaştırmalı tasarım (Klinik ve Sağlıklı kontrol)	14-18 Yaş (Ergen)	Klinik bağımlılar ile sağlıklı grup kıyası
Yalçın (2023)	Çocuk Destek Merkezleri (Kurumsallaşmış)	14-18 Yaş (Ergen)	Yüksek riskli, devlet korumasındaki ergenler

Gezek (2007)	Sokaklarda yaşayanlar (Savunmasız grup)	Ergen / Genç	Mutlak evsizlik yaşayan bireyler
Gümüş Yarmalı (2024)	Uzmanlaşmış klinik ortam	18-26 Yaş (Genç yetişkin)	Hastalar ve yakın aile üyeleri
Genç (2025)	Randomize kontrollü klinik çalışma	Yaşlı yetişkinler	Ayrıntılı incelenmiş hasta grupları
Schäfer (2011)	Uzun süreli tedavi toplulukları	20'li yaşlardan 50'li yaşlara	Yoğunluklu olarak erkek katılımcılar

Literatürün önemli bir kısmı, erken gelişim evrelerine öncelik vermektedir; bunlar arasında ortaöğretimdeki 14-18 yaş arası ergenler (Kahraman, 2022; Tunç, 2023), Yalçın (2023) tarafından incelenen Çocuk Destek Merkezlerinde kurumsallaştırılmış yüksek riskli ergenler ve Gezek (2007) tarafından görüşülen mutlak evsizlik yaşayan savunmasız gençler yer almaktadır ve bunların tümü erken sistemik riskleri belirlemek için yoğun bir şekilde analiz edilmiştir. Geri kalan literatür, uzmanlaşmış klinik ortamlardaki yetişkin demografisini takip etmektedir; Örneğin, Gümüş Yarmalı (2024), 18-26 yaş arası genç yetişkinleri ve yakın aile üyelerini örneklem olarak alırken daha yaşlı yetişkin popülasyonları Genç (2025) tarafından randomize kontrollü klinik çalışmalarda ve Schäfer (2011) tarafından incelenen uzun süreli tedavi topluluklarında, 20'li yaşların başlarından 50'li yaşlara kadar uzanan hasta gruplarıyla daha ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Bu araştırma paradigmalarında cinsiyet temsili önemli ölçüde farklılık göstermektedir; zira büyük ölçekli nicel araştırmalar (Kahraman, 2022), cinsiyete özgü riskleri belirlemek için dengeli erkek ve kadın öğrenci oranlarını değerlendirirken Schäfer (2011) tarafından sunulan gibi nitel klinik örnekler genellikle daha yüksek oranda erkek katılımcıyı yansıtmaktadır; ancak ebeveyn eğitimi, ekonomik durum ve bölgesel istikrar gibi sosyo-demografik değişkenler tüm metinlerde sistematik olarak analiz edilmektedir.

4.1.4. Tedavi ve İyileşme Sürecindeki Değişimler

Schäfer (2011) ve Malçkok (2024) tarafından derlenen nitel veriler, yapılandırılmış iyileşmenin aile birimlerinin tarihsel savunma mekanizmalarından kurtulmasını gerektirdiğini göstermektedir. Çoklu aile terapileri veya 12 adımlı hastalık modellerine katılarak, hem hasta hem de aile üyeleri uzun süredir devam eden inkârın ötesine geçerek eski kırgınlıkları açıkça ele alabilir, tarihsel travmayla yüzleşebilir ve parçalanmış ebeveyn ittifaklarını yavaşça yeniden inşa edebilirler.

Rastgele kontrollü çalışmalar, kısa, yapılandırılmış klinik müdahalelerin ev dinamiklerini hızla istikrara kavuşturabileceğine dair kesin kanıtlar sunmaktadır; özellikle Genç (2025), farkındalık ve öfke kontrolü motivasyonel eğitimine tabi tutulan ailelerin, hastanın içsel farkındalığını artırmanın ve öfke düzenlemesini iyileştirmenin genel aile etkileşimlerini doğrudan iyileştirdiğini ve hastanın tedaviye devam etme motivasyonunu önemli ölçüde artırdığını göstererek, test sonrası önemli iyileşmeler gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, Gümüş

Yarmalı (2024) ve Malçok (2024), aileyi bağımlılığın ilerleyici bir tıbbi hastalık olduğu konusunda eğitmenin, ev ortamını tamamen değiştirdiğini, aile etkileşimlerini sürekli suçlama, utanç ve cezalandırma kültüründen uzaklaştırarak, genç yetişkinin tedavi sistemine aktif olarak katılımını sağlamada temel bir unsur haline gelen yapılandırılmış, destekleyici bir ağa doğru yönlendirdiğini vurgulamaktadır.

Sentezlenen literatür, Chattopadhyay vd. (2022) ve Mutlu (2013)'ün de belirttiği gibi, bağımlılıktan kurtulmuş grupların işlevsel iletişim ve rol istikrarı düzeylerinin önemli ölçüde daha yüksek olduğunu, buna karşılık nüks eden grupların yüksek düzeyde temel işlev bozukluğu ve kronik rol çatışması sergilediğini ve aile bütünlüğünün uzun vadeli ayıklığın temel bir göstergesi olduğunu doğrulayarak, nüksü önlemede aile birliğinin rolünü açıkça vurgulamaktadır.

Tablo 5. Tedavi ve İyileşme Sürecindeki Değişimler

İyileşme / Müdahale Alanı	**Süreçteki Yapısal ve İletişimsel Değişimler**	**Atıfta Bulunulan Literatür**
Yapılandırılmış İyileşme	Geçmiş savunma mekanizmalarından ve inkârdan kurtulma; eski kırgınlıkları ele alma, travmayla yüzleşme ve ebeveyn ittifakını yeniden inşa etme.	Schäfer (2011); Malçok (2024)
Klinik Müdahaleler & Farkındalık	Kısa ve yapılandırılmış eğitimler (farkındalık, öfke kontrolü) sayesinde öfke düzenlemesinin iyileşmesi, aile içi etkileşimin artması ve hastanın tedavi motivasyonunun yükselmesi.	Genç (2025)
Tıbbi Hastalık Eğitimi (Psiko-eğitim)	Ailenin bağımlılığı tıbbi bir hastalık olarak kabul etmesi; ev ortamının suçlama, utanç ve cezalandırmadan uzaklaşarak destekleyici bir ağa dönüşmesi.	Gümüş Yarmalı (2024); Malçok (2024)
İşlevsel Rol İstikrarı	İyileşme sürecini başarıyla tamamlayan gruplarda işlevsel iletişimin ve rol kararlılığının en üst düzeye çıkması.	Chattopadhyay vd. (2022); Mutlu (2013)
Nüks (Relaps) Yönetimi	Aile bütünlüğünün sağlanması uzun vadeli ayıklığın en temel göstergesidir; nüks eden gruplarda ise kronik rol çatışmaları ve işlev bozuklukları devam eder.	Chattopadhyay vd. (2022); Mutlu (2013)

4.1.5. Araştırmanın Kronolojik Dağılımı ve Tarihsel Evrimi

Bu çalışmalar, bilimsel topluluğun odağını izole bağımlı bireyden tüm aile sistemine nasıl kaydırdığını izleyerek birkaç on yıl boyunca net bir kavramsal evrimi haritalandırmaktadır. Derlenen veri setinin en erken aşaması, parçalanmış aile yapıları ile madde bağımlılığı arasındaki temel bağlantıları kurmaya odaklanıyor ve Gezek'in (2007) sokak gençliği üzerine yaptığı gibi erken dönem keşif modellerine büyük ölçüde dayanıyor; bu modeller, aile çöküşünün toplumsal ve ekonomik maliyetlerini vurgulamak için temel sistemik teorilerle birlikte çalışmıştır. Schäfer (2011) ve Mutlu'nun (2013) çalışmalarıyla örneklendirilen orta

dönem geçişinde, araştırmacılar sistemik rolleri ve yapısal çerçeveleri keşfetmeye yönelmiş, tıbbi sosyal hizmet modellerini tanıtmış ve bağımlılığın kuşaklar arası aktarımı konusunda artan küresel bir fikir birliğini gösteren belirli çocukluk dönemi başa çıkma arketiplerini haritalamak için veri derlemiştir. İncelenen literatürün büyük çoğunluğu, 2022 ile 2025 yılları arasında yoğun ve çağdaş bir dalgada yoğunlaşmıştır. Bu yakın dönem, büyük ölçekli nicel değerlendirmeleri (Kahraman, 2022; Tunç, 2023), marjinalleştirilmiş ergenler üzerine kurumsal çalışmaları (Yalçın, 2023), çok yönlü nitel değerlendirmeleri (Gümüş Yarmalı, 2024; Malçok, 2024; Demircan ve Tamam, 2024; Özkan vd., 2024), kapsamlı küresel incelemeleri (Chattopadhyay vd., 2022) ve gelişmiş randomize kontrollü çalışmaları (Genç, 2025) içermektedir. Bu modern zaman çizelgesi, tamamen tanımlayıcı çalışmalardan, kısa vadeli yapısal uyarlanabilirliği değerlendirmek üzere tasarlanmış, hedefli, kanıta dayalı klinik müdahale araştırmalarına doğru net bir geçişi işaret etmektedir.

Tablo 6. Araştırmanın Kronolojik Dağılımı ve Tarihsel Evrimi

Yazıldığı Dönem	Araştırma Paradigmaları ve Kavramsal Odak	Kaynaklar
2007 ve Öncesi	Parçalanmış aile yapıları ile bağımlılık arasındaki temel bağlantıların kurulması. Aile çöküşünün toplumsal ve ekonomik maliyetlerinin sistemik teorilerle incelenmesi.	Gezek (2007)
2011 - 2013	Sistemik rollerin, yapısal çerçevelerin ve çocukluk dönemi başa çıkma arketiplerinin haritalanması. Tıbbi sosyal hizmet modellerinin literatüre dahil edilmesi ve kuşaklar arası aktarım odağı.	Schäfer (2011); Mutlu (2013)
2022 - 2025	Tanımlayıcı çalışmalardan kanıta dayalı, hedefli klinik müdahale araştırmalarına geçiş. • **Nicel Değerlendirmeler:** Kahraman (2022), Tunç (2023) • **Kurumsal & Küresel İncelemeler:** Chattopadhyay vd. (2022), Yalçın (2023) **Nitel Değerlendirmeler:** Gümüş Yarmalı (2024), Malçok (2024), Demircan ve Tamam (2024), Özkan vd. (2024) • **Randomize Kontrollü Klinik Çalışmalar:** Genç (2025)	Chattopadhyay vd. (2022); Kahraman (2022); Tunç (2023); Yalçın (2023); Demircan ve Tamam (2024); Gümüş Yarmalı (2024); Malçok (2024); Özkan vd. (2024); Genç (2025)

4.1.6. Araştırmalarda Kullanılan Yöntem ve Ölçme Araçları

Derlenen çalışmalar, aile etkileşimlerini üçgenleştirmek için çeşitli araştırma tasarımları ve özel psikometrik araçlar kullanarak nitel derinliği nicel titizlikle dengelemektedir. Geniş istatistiksel eğilimleri yakalamak ve aile işlev bozukluğu ile madde kullanımı arasındaki korelasyonları kurmak için, bazı çalışmalar (Kahraman, 2022; Tunç, 2023; Yalçın, 2023), nicel veriler üretmek için liselerde veya devlet tarafından işletilen destek tesislerinde geniş ölçekli elektronik veya fiziksel anketler uygulayan deneysel olmayan tanımlayıcı anket tasarımlarını kullanmaktadır. Buna karşılık, Gezek (2007), Schäfer (2011), Gümüş Yarmalı (2024) ve Malçok (2024)

tarafından yürütülen nitel, fenomenolojik ve vaka çalışması tasarımları, derinlemesine, yüz yüze görüşmeler yapmak için yarı yapılandırılmış görüşme kılavuzlarına dayanmaktadır. Hastaların ve akrabalarının yaşanmış deneyimlerini koruyan otantik anlatıları yazıya dökmek, kodlamak ve çıkarmak için içerik ve tematik analiz tekniklerini uygulamaktadır.

Tablo 7. Araştırmalarda Kullanılan Yöntem ve Ölçme Araçları

Araştırma Yöntemi	**Uygulanan Teknik ve Analizler**	**Kullanılan Ölçme Araçları / Ölçekler**	**İlgili Çalışma**
Deneysel Olmayan Tanımlayıcı Anket Tasarımı	Geniş ölçekli elektronik veya fiziksel anket uygulamaları; nicel veri üretimi ve korelasyon analizi.	Geniş ölçekli tarama anketleri ve formları	Kahraman (2022); Tunç (2023); Yalçın (2023)
Nitel, Fenomenolojik ve Vaka Çalışması	Yarı yapılandırılmış kılavuzlarla yüz yüze derinlemesine görüşmeler; içerik ve tematik analiz teknikleri.	Yarı yapılandırılmış görüşme formları / kılavuzları	Gezek (2007); Schäfer (2011); Gümüş Yarmalı (2024); Malçok (2024)
1. Deneysel Araştırma *2. (Gerçek Ön Test / Son Test)*	Çok oturumlu zaman çizelgesi takibi; motivasyonel psiko-eğitimin etkisini izole etme ve istatistiksel yazılımla izleme.	• Farkındalık Ölçeği • Öfke İfade Tarzı Ölçeği • Tedavi Motivasyon Anketi • Aile Değerlendirme Testi	Genç (2025)
Nicel / Karşılaştırmalı Ölçüm Modellemesi	Klinik gruplar ile sağlıklı kontrol gruplarının belirli sistemik alt boyutlar üzerinden nicel kıyası.	• Aile Değerlendirme Testi *(Problem çözme, iletişim, roller, duygusal tepki, davranış kontrolü alt boyutları)*	Tunç (2023)
Küresel Sentez ve Klinik Modelleme	Klinik ortamlarda aile uyumu, memnuniyeti ve iletişim kalıplarının makro düzeyde değerlendirilmesi.	• Aile Etkileşim Kalıpları Ölçeği • Aile İletişim Ölçeği	Chattopadhyay vd. (2022)
Teorik ve Anlatısal Meta-Sentez	Tarihsel literatürün taranması; bireysel psikolojik bulguların makro düzeydeki aile sistemleri teorilerine bağlanması.	Literatür tarama ve kavramsal sentez indeksleri	Mutlu (2013); Demircan ve Tamam (2024); Özkan vd. (2024)

Veri setindeki en yüksek ampirik titizlik düzeyini temsil eden Genç (2025) tarafından yürütülen deneysel araştırma, gelişmiş istatistiksel izleme yazılımı kullanarak, çok oturumlu bir zaman çizelgesi boyunca motivasyonel psikoeğitimin kesin etkisini izole etmek için gerçek bir ön test/son test tasarımı uygulamaktadır. Aile DeğerlendirmeTesti, Tunç (2023) ve Genç (2025)

çalışmalarında problem çözme, iletişim, ailevi roller, duygusal tepki, davranışsal kontrol ve genel aile işlevselliği gibi belirli sistemik alt boyutları izole etmek için doğrudan ölçülen, birden fazla çerçevede birincil nicel ölçek olarak öne çıkmaktadır. Aile dinamiklerini etkileyen bireysel psikolojik mekanizmaları izole etmek için Genç (2025), Farkındalık Ölçeği, Öfke İfade Tarzı Ölçeği ve Tedavi Motivasyon Anketi'ni kullanırken Chattopadhyay vd. (2022) tarafından incelenen küresel sentez modelleri, klinik ortamlarda aile uyumunu ve memnuniyetini değerlendirmek için Aile Etkileşim Kalıpları Ölçeği ve Aile İletişim Ölçeği'ni uygulamaktadır. Son olarak, Mutlu (2013), Demircan ve Tamam (2024) ve Özkan vd. (2024) tarafından derlenen teorik ve anlatısal meta-sentezler, bireysel psikolojik bulguları makro düzeydeki aile sistemleri teorilerine bağlamak için tarihsel literatürü derleyerek, eleştirerek ve bütünleştirerek bu ampirik yaklaşımları tamamlamaktadır.

BÖLÜM V

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

5.1. Tartışma

İncelenen 12 çalışmanın sistematik sentezi, madde kullanım bozukluğunun (SUD) aile ekosistemi üzerindeki derin ve yıkıcı etkisine ilişkin önemli ampirik ve teorik kanıtlar sunmaktadır. Derlenen bulgular, Aile Sistemleri Teorisi'nin temel bir önermesini ezici bir şekilde doğrulamaktadır: bağımlılık sadece izole bir bireysel patoloji değil, iletişim kalıplarını değiştiren, yapısal rol dağılımlarını istikrarsızlaştıran ve sürdürülebilir iyileşme sağlamak için hedefli, çok aileli terapötik müdahaleler gerektiren sistemik bir aile hastalığıdır.

Aile biriminin açık, ifade edici bir ağdan savunmacı, kapalı bir ekosisteme geçişi, aktif bağımlılığın evrensel bir sonucu olarak ortaya çıkar. Mutlu (2013) ve Demircan ve Tamam'ın (2024) vurguladığı gibi, içsel patolojiyi gizleme yönündeki operasyonel dürtü, aileleri dış sosyal destek ağlarıyla bağlarını koparmaya zorlar ve böylece yapısal izolasyonu güçlendirir. Bu izolasyon, Chattopadhyay vd. (2022) tarafından saldırgan veya koruyucu/kaçınmacı olarak sınıflandırılan uyumsuz iletişim kalıplarını teşvik eder. Genç'in (2025) temel klinik verilerde gözlemlediği öfke tarzlarının sıkça ifade edilmesi bu gerçeği desteklemekte ve aile etkileşimlerinin nasıl düşmanca ve duygusal olarak tehdit edici hale geldiğini göstermektedir.

Ayrıca, Schäfer (2011) ve Gümüş Yarmalı'nın (2024) belgelediği "mizah maskesi" veya kronik yalan söyleme, bağımlı bireylerin sosyal damgalanma ve suçluluktan kaçınmak için nasıl davranışsal engeller oluşturduğunu ve istemeden karşılıklı güveni nasıl aşındırdığını göstermektedir. Gezek'in (2007) incelediği sokak gençleri veya Yalçın'ın (2023) analiz ettiği kurumlarda yaşayan ergenler gibi son derece marjinalleştirilmiş gruplar için bu bozulma, aile içi şiddet ve sözel sevginin mutlak eksikliği ile birlikte görülmekte ve zehirli iletişimin hem madde bağımlılığının öncüsü hem de yıkıcı bir sonucu olduğunu kanıtlamaktadır. Tersine, Tunç'un (2023) klinik ve sağlıklı kontrol grupları arasında bulduğu aile işlevselliği puanlarındaki anlamlı fark, yüksek yapısal ifade yeteneğinin doğal bir tampon görevi gördüğünü göstermektedir. Bu durum Kahraman (2022) ve Özkan vd. tarafından da

desteklenmektedir. (2024), madde kullanım bozukluğunun başlangıcından önce açık, maddeye özgü iletişimin ergenlerde madde kullanım eğilimlerini önemli ölçüde azalttığını göstermektedir.

Yapısal düzeyde, aileler bilinçsizce katı, patolojik hayatta kalma rolleri benimseyerek işlevsiz bir homeostazı sürdürmeye çalışırlar. Chattopadhyay vd. (2022) tarafından derlenen arketipler - destekçiler, kahramanlar, kayıp çocuklar ve günah keçileri - bireysel aile üyeleri üzerinde oluşan yoğun psikolojik baskıyı göstermektedir. Geleneksel ebeveyn rolleri tamamen felç olur; Mutlu (2013) ve Demircan ve Tamam'ın (2024) belirttiği gibi, bağımlı ebeveynler düzenli olarak temel ekonomik, duygusal ve güvenlik sorumluluklarını yerine getirmezler. Bu yapısal başarısızlık, Schäfer (2011) ve Gümüş Yarmalı'nın (2024) nitel çalışmalarında ayrıntılı olarak belgelenen evlilik feshi ve çocuk velayetinin kaybı da dahil olmak üzere ciddi sosyo-hukuki krizlere yol açar.

Bu boşluğu telafi etmek için, ayık eşler veya büyük kardeşler gibi bağımlı olmayan üyeler, sorumluluklarını hızla başkalarına devrederek sıklıkla ikincil nevrozlar geliştirir ve aşırı kontrolcü veya işkolik davranışlar benimserler. Genç popülasyonları hedef alan literatür (Kahraman, 2022; Özkan vd., 2024), bu rol istikrarsızlığının, yetersiz ebeveyn gözetimi, yüksek tutarsızlık veya yaşa uygun olmayan davranışsal ve finansal özgürlükle karakterize edilen erken çocukluk ortamları tarafından büyük ölçüde tahmin edildiğini göstermektedir. Aşırı durumlarda (Gezek, 2007; Yalçın, 2023), erken ebeveyn kaybı veya şiddetli aile içi şiddet, aile rol yapısını tamamen parçalayarak gençleri sokaklarda yüksek riskli hayatta kalma ağları aramaya veya kurumsal devlet bakımına aşırı derecede bağımlı hale gelmeye iter.

Bu çalışmalarda kullanılan metodoloji, niteliksel derinliği niceliksel titizlikle etkili bir şekilde dengeleyerek, aile dinamiklerinin kapsamlı bir üçgenlemesini kolaylaştırmaktadır. Büyük ölçekli tanımlayıcı araştırmalar (Kahraman, 2022; Tunç, 2023; Yalçın, 2023) ortaöğretim ve devlet bakımı genelinde geniş istatistiksel korelasyonları haritalandırıp demografik özellikleri vurgularken, fenomenolojik yaklaşımlar (Gezek, 2007; Schäfer, 2011; Gümüş Yarmalı, 2024; Malçok, 2024) hastaların ve yakınlarının incelikli, yaşanmış deneyimlerini yakalamaktadır. Genç (2025), rastgele kontrollü ön test/son test deneysel tasarımını kullanarak veri kümesindeki en yüksek ampirik hassasiyet düzeyini temsil etmektedir. Bu çalışma, "Farkındalık ve Öfke Kontrolü Motivasyonel Psikoeğitim"in etkilerini özel psikometrik ölçütler (örneğin Aile Değerlendirme Cihazı) aracılığıyla izole ederek, yapılandırılmış, kısa süreli klinik müdahalelerin aile işlev bozukluğunu hızla tersine çevirebileceğini ve rol performansını optimize edebileceğini niceliksel olarak kanıtlamaktadır.

Kronolojik olarak, literatürde açık bir tarihsel değişim görülmektedir. İlk tanımlayıcı modeller (Gezek, 2007; Schäfer, 2011), temel sosyo-ekonomik durumu belgelemeye odaklanmıştır. - Ailevi çöküşün ekonomik maliyetleri. Bu, yapısal çerçevelerin ve klinik sosyal çalışmanın (Mutlu, 2013; Chattopadhyay vd., 2022) orta dönem keşfine yol açtı ve nihayetinde 2023 ile 2025 yılları arasında yayınlanan yüksek yoğunluklu ampirik güncellemelerin çağdaş dalgasına

neden oldu. Bu mevcut dönem, salt tanımlamanın ötesine geçerek, aileyi iyileşme sürecinde aktif bir aktör olarak ele alan hedefli, kanıta dayalı müdahale modelleri sunmaktadır.

5.2. Sonuç ve Öneriler

Bu sistematik literatür incelemesi, madde kullanım bozukluğunun temelde izole bir bireysel tıbbi sorun olmaktan ziyade sistemik bir aile hastalığı olduğu sonucuna varmıştır. Bağımlılığın başlangıcı, aile içi iletişimi sistematik olarak bozarak, haneleri saldırgan çatışma, koruyucu kaçınma ve kronik aldatma ile yönetilen savunmacı, kapalı sistemlere zorlar. Sistemik dengeyi korumak için geleneksel hane rolleri çöker, bu da ebeveynlik rolünün ortadan kalkmasına, çocuklarda patolojik hayatta kalma arketiplerinin ortaya çıkmasına ve kuşaklar arası travma aktarımının yüksek riskine yol açar. Marjinalleştirilmiş ve yüksek riskli gençler için, bu aile sınırlarının tamamen yıkılması, mutlak evsizlik veya kurumsal bakıma bağımlılıkla yakından ilişkilidir.

Ancak, derlenen kanıtlar, bu bozulmuş aile ekosistemlerinin yüksek derecede uyarlanabilirliğe sahip olduğunu ve yapılandırılmış klinik iyileşme yoluyla büyük ölçüde geri döndürülebilir olduğunu kanıtlamaktadır. Aile üyelerini bağımlılığı ilerleyici bir tıbbi hastalık olarak eğitmek, tarihsel suçlama ve utanç kültürlerini ortadan kaldırarak ev ortamını destekleyici bir ağa dönüştürür. Son olarak, çağdaş ampirik ve deneysel veriler, farkındalık ve motivasyonel psikoeğitim gibi hedefli, kısa süreli aile merkezli protokollerin, aile işlevselliği ölçeklerinde hızlı ve istatistiksel olarak anlamlı iyileşmeler ($p<0.05$) sağladığını, ev içi gerilimi etkili bir şekilde azalttığını, kırılmış ebeveyn ittifaklarını yeniden kurduğunu ve uzun vadeli klinik nüksleri önlemek için birincil sistemik mekanizma olarak hareket ettiğini doğrulamaktadır.

Çalışma sonunda klinik uygulamaya yönelik olarak aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

• Klinikler ve rehabilitasyon merkezleri, hastayı izole bir şekilde tedavi etmek yerine, Aile Değerlendirme Cihazı gibi psikometrik araçlar kullanarak kapsamlı aile değerlendirmelerini entegre etmelidir.

• Kurumlar, aile gruplarına özel olarak uyarlanmış farkındalık, öfke kontrolü ve motivasyonel görüşmeyi birleştiren kısa klinik protokoller uygulamalıdır; bu protokoller, aile içi çatışmayı hızla yatıştırmak için kullanılmalıdır.

• Sağlık uzmanları, bağımlı arketipleri ortadan kaldırmak ve aile dinamiğini suçlama kültüründen duygusal olarak destekleyici bir iyileşme ağına dönüştürmek için akrabalara yapılandırılmış danışmanlık sağlamalıdır.

Sosyal politika ve kurumsal çerçeveler için aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

• Sosyal politikalar, Çocuk Destek Merkezleri gibi devlet bakım tesislerinde uzmanlaşmış duygusal destek, yapılandırılmış rol modelleme ve madde bağımlılığı önleme programlarına öncelik vermeli ve bunları finanse etmelidir.

• Sağlık bakanlıkları ve yerel yönetimler, erken önleyici tamponlar olarak ücretsiz iletişim eğitimi ve maddeye özgü diyalog kılavuzları sağlayan toplum danışmanlık ağları kurmalıdır.

Gelecekteki akademik araştırmalar için de şu öneriler geliştirilmiştir:

• Gelecekteki araştırmalar, kısa vadeli tasarımların ötesine geçerek, aile etkileşim puanlarının kalıcı istikrarını ve zaman içindeki kesin nüks oranlarını değerlendiren çok yıllık boylamsal izleme yapabilirler.

• Yeni çalışmalar, az çalışılmış aile yapıları, kardeş ilişkisi ağları ve yaşlı yetişkin bağımlı popülasyonlarına yönelik araştırmaları sistematik olarak genişleterek mevcut literatürdeki boşlukları ele almalıdır.

• Araştırmacılar, istatistiksel eğilimlerin sürekli olarak ailelerin yaşanmış deneyimleriyle bağlamlandırılmasını sağlamak için büyük ölçekli nicel anketleri derin fenomenolojik görüşmelerle birleştirmeye devam etmelidir.

KAYNAKÇA

Akdağ, M. ve Gürsu, O. (2025). Aile İçi İletişimde Dini Söylemlerin Psikolojik İzleri: Gizil Fenomenler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27 (4), 1897-1923.

American Psychiatric Associaton (APA). (2013). *Mental Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal El Kitabı (DSM-5)*. APA, (Çev. Köroğlu, E.). Hekimler Yayın Birliği

Ayberk, Y., & Taylan, H. H. (2021). Değişen Aile Yapısında Aile İçi Sorunların ve Aile Aidiyetinin İncelenmesi (Cizre Örneği). *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 14(88), 225-242.

Bahar, A. (2018). Uyuşturucu Madde Kullanımının Nedenleri ve Bağımlılık Oluşum Sürecinde İletişimsel Yaklaşımların Rolü ve Önemi: Polis Kayıtları Üzerinden Olgusal Bir İnceleme. *Connectist: Istanbul University Journal of Communication Sciences*, (55), 1-36.

Ceylan, T. ve Şimşek, E. (2023). İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Aile (Tam Metin). *Değişen dünyada aile XII. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu, 20-21 Ekim 2023*, İzmir, Mehir Vakfı Yayınları, s. 41-59.

Chattopadhyay, A., Kaloiya, G., & Sarkar, S. (2022). Child support period: Family recovery and perception of social support in adolescents with a history of substance use?. *Indian Journal of Clinical Psychiatry*, 2 (02), 47-56.

Cüceler, S., Yılmaz, M. VE Türkleş, S. (2022). Madde Bağımlısı Bireylerin Yaşadığı Psikososyal Sorunlar, Uygulanan Kanıt Temelli Müdahaleler ve Hemşireliğin Rolü. *Bağımlılık Dergisi,* 23 (1), 105- 110. doi:10.51982/bagimli.958710.

Cüceloğlu, D. (2020). *İletişim Donanımları* (60. basım). Remzi Kitapevi.

Çakıcı, M., Babayiğit, A., Karaaziz, M., Eş, A. (2019). KKTC'de Erişkin Bireylerde Psikoaktif Madde Kullanımının Yaygınlığı, Risk Etkenleri ve Madde Kullanımına Yönelik Tutumların İncelenmesi, 2003-2017, *Anadolu Psikiyatri Derg.*, 20(3): 277-286.

Çiftçi, R. (2024). *Madde Bağımlılığı Tanısı Almış ve Almamış Bireylerin Savunma Mekanizmaları, Dürtüsellik, Sürekli Öfke ve Öfke İfade Ediş Tarzları Açısından Karşılaştırılması* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dicle Üniversitesi.

Demircan, D, Tamam, L. (2024). Madde Kullanım Bozukluğuna Aile Perspektifinden Bir Bakış, *Bağımlılık Dergisi*, 25(4):491-497 Doi: 10.51982/bagimli.1432624

Deveci, A., Çakıroğlu, E. VE Uzun, A. E. (2023). *Madde bağımlılığı*. Ankara: Yeşilay Yayınları.

Dökmen, Ü. (2008). *İletişim Çatışmaları ve Empati* (63. basım). İstanbul: Sistem Yayıncılık.

Eröz, M. (1990). "Türk Ailesi", *Aile yazıları I, Temel Kavramlar Yapı ve tarihi Süreç*, (Der. B. Dikeçligil-A. Çiğdem), Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, Ankara, s. 225- 247.

Erükçü Akbaş, G. VE Mutlu, E. (2016). Madde bağımlılığı tedavisi gören kişilerin bağımlılık ve tedavi deneyimleri. Toplum ve Sosyal Hizmet; 27(1): 101-122.

Erükçü Akbaş, G. ve Mutlu, E. (2016). Madde bağımlılığı tedavisi gören kişilerin bağımlılık ve tedavi deneyimleri. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 27(1): 101-122.

Freud, S. (2011). *Psikanalize Giriş:1-Yanılgılar ve Düşler Üzerine* (Çev. K. Şipal). İstanbul: Say Yayınları.

Genç, A. (2025). *Madde kullanım bozukluğu tanılı hastalarda bilinçli farkındalık ve öfke kontrolü motivasyonel psikoeğitiminin aile süreçleri ile tedavi motivasyonuna etkisi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gaziantep Üniversitesi.

Geniş, B., Sahin, F. VE Gürhan, N. (2022). Alkol/Madde Kullanım Bozukluklarında Şiddet ve İntiharın Nörobiyolojik Temelleri. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 14:264–275.

Gezek, F. (2007). *Sokakta Yaşayan Gençlerin Aile Yapısı ve Madde Bağımlılığı arasındaki ilişki* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Marmara Üniversitesi.

Gökler, R. (2008). Uyuşturucu ve madde bağımlılığı. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 03(05), 89-89.

Gruber, K. J. and Taylor, M. F. (2006). A family perspective for substance abuse: Implications from the literature. J Soc Work Pract Addict, 6(1-2): 1–29

Gümüş Yarmalı, M. (2024). *Madde kullanım bozukluğu ve aile etkileşimi: Madde kullanım bozukluğu olan genç yetişkinlerin ve ailelerinin gözünden bağımlılık öncesine ve sonrasına bir bakış* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Çukurova Üniversitesi.

Hökelekli, H. (2017). *İslam psikolojisi yazıları* (3. basım). Dem Yayınları.

Huff, C., Widmer, M., Mccoy, K. and Hill, B. (2003). The Influence Of Challenging Outdoor Recreation on Parent-Adolescent Communication. *Therapeutic Recreation Journal*, 37(1), 18-37.

Işık, M. (2018). *İletişim Bilimine Giriş* (2. basım). Eğitim Yayınevi.

Kahraman, B. (2022). *Ergenlerde madde kullanma eğilimi ile aile işlevselliği arasındaki ilişki* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. KTO Karatay Üniversitesi.

Karataş, Z. (2021). Madde Bağımlılığının Nedenlerine, Sosyal Tedavi ve Rehabilitasyonuna İlişkin Görüşlerin Odak Grup Yöntemiyle Belirlenmesi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 25(1), 67-94.

Karatay, G., ve Kubilay, G. (2004). Sosyoekonomik düzeyi farklı iki lisede madde kullanma durumu ve etkileyen faktörlerin belirlenmesi. Hemşirelikte Araştırma Geliştirme Dergisi, 6(1), 57-70. https://doi.org/10.69487/hemarge.694683 Kıraç, R. (2015). Alkol ve madde bağımlılığında risk faktörleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 18(2), 97-118.

Kargın, M. ve Hİçdurmaz, D. (2018). Madde Kullanım Bozukluğu olan Bireylerde Sosyal İşlevsellik, Algılanan Esenlik ve Stresle Başa Çıkma. *Bağımlılık Dergisi*. 19(2):35-39. https://izlik.org/JA95NJ76SL

Kaya Akyüzlü, D. ve Kayaaltı, Z. (2015). Kan, saç, idrar ve nefes örneklerinin bağımlılık yapan maddelerin analizinde kullanımı. *Marmara Pharmaceutical Journa*l, 19(3), 232-237. Https://Doi.Org/10.12991/Mpj.20151900817

Koerner, A. F. and Fitzpatrick, M. A. (2002). Understanding Family Communication Patterns And Family Functioning: The Roles Of Conversation Orientation And Conformity Orientation. *Communication Yearsbook*, 26, 36-65.

Koilybayeva, R., Kusmanova, K., Zhunis, M. İ., Missyachenko, S. and Mirov, M. İ. (2023). Patterns of Interaction in Family Discourse: A Resilience Theory Perspective. *IJSCL*, 11(1), 76-90. http://doi.org/10.22034/ijscl.2022.1975742.2850

Mahoney, A. (2010). Religion in families 1999 to 2009: A relational spirituality framework. *J Marriage Fam.*, 72(4), 805-827. http://10.1111/j.1741- 3737.2010.00732.x

Malçok, S. (2024). *Madde kullanım bozukluğu bulunan bireylere yönelik aile yaklaşımlarının tedavi sürecine etkisinin incelenmesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Yalova Üniversitesi.

Morgan, C. T. (2025). *Psikolojiye Giriş* (24. basım). (S. Karakaş ve R. Eski, Çev.). Ankara: Eğitim Yayınevi.

Mutlu, E. (2013). Madde Bağımlılığında Ailenin Rolü. *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi*; 2, 13-17.

Özkan, E., Karaburun, M., Kaba, A., Durmuş, E., Emlu, H., Kaba, F., & Fidan, E. K. (2024). Ergenlerde madde bağımlılığı ve ailenin rolü: Kısa derleme. *Current Addiction Research*, 8(2), 5–9.

Öztürk, Y. E., Kırlıoğlu, M. VE Kıraç, R. (2015). Alkol ve madde bağımlılığında risk faktörleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 18(2), 97-118.

Sarı, İ. (2024). *Marmara Bölgesinde Alkol veya Madde Bağımlılığına Sahip Kişilerde Bağımlılık Şiddeti ve Adli Öykü Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Retrospektif Bir Çalışması* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Üsküdar Üniversitesi.

Schafer, G: (2011). Family Functioning In Families Wıth Alcohol And Other Drug Addiction, *Social Policy Journal of New Zealand*, 37, 1-17.

Şahin, S. ve Aral, N. (2012). Aile İçi İletişim. *Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1(3), 55-66.

Şen, Z. Ş., Danış, M. Z. & Kutlu, İ. (2025). Madde bağımlılığı ve farkındalık terapisi: Tedavi yöntemleri ve örnek sosyal hizmet uygulaması. *International Journal of Social Inquiry*, 18(1), 196-211.

Tarhan, N. (2017). *Toplum psikolojisi ve empati*. Timaş Yayınları.

Tunç, H. (2023). *Madde kullanımı olan ve olmayan ergenlerde aile işlevlerinin değerlendirilmesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Manisa Celal Bayar Üniversitesi.

Turemuratova, A., Uzakbaeva, U., & Nuriyeva, D. (2025). Basic Concepts of Family Psychology And Overcoming Psychological Problems. *Modern Science and Research*, 4(4), 104-109.

Yalçın, S. (2023). *Çocuk destek merkezlerinde madde kullanım öyküsü bulunan ergenlerde aile işlevselliği ve sosyal destek algısı* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Yalova Üniversitesi.

Yanardağ, R. (2025). Ergen bireylerde sosyal destek algısının madde bağımlılığı farkındalığı üzerindeki etkisi, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 18 (3).

Yaşin, Ç. O. ve Demir, N. Ö. (2020). Türkiye'de Helikopter Ebeveyn Sahibi Olan Y Neslinin Aidiyet Yaşam Becerisi ve Özgüven Problemleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 7(2), 450-470.

GENÇ YETİŞKİNLERDE SOSYAL KARŞILAŞTIRMANIN PSİKOLOJİK İYİ OLUŞ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE ÖZ-ANLAYIŞIN DÜZENLEYİCİ ROLÜ

THE MODERATING ROLE OF SELF-COMPASSION IN THE EFFECT OF SOCIAL COMPARISON ON PSYCHOLOGICAL WELL-BEING IN YOUNG ADULTS

Ali GÜNEŞ
Altınbaş Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Klinik Psikoloji Yüksek Lisans Programı
Altınbaş University, Graduate School, Master's Program in Clinical Psychology

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, genç yetişkinlerde sosyal karşılaştırma yönelimi ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkide öz-anlayışın düzenleyici rolünü incelemektir. Sosyal karşılaştırma, bireyin kendi görüşlerini ve yeteneklerini başkalarını referans alarak değerlendirmesini içerirken öz-anlayış, zorlanma ve yetersizlik deneyimleri karşısında kişinin kendisine anlayışla yaklaşmasını ifade etmektedir. Araştırmada bu iki değişkenin psikolojik iyi oluşla ilişkileri ve birlikte oluşturdukları etkileşim ele alınmıştır. Kesitsel ve ilişkisel desende yapılan araştırmanın örneklemi, 18–40 yaş aralığındaki 400 katılımcı oluşmaktadır. Araştırmadaki katılımcıların yaş ortalaması 25,49 ± 5,07 olup, katılımcıların %82,5'i kadınlardan, %17,5'I erkeklerden oluşmaktadır. Veriler; Demografik Bilgi Formu, Sosyal Karşılaştırma Yönelimi Ölçeği, Kısa Öz-Anlayış Ölçeği ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği kullanılarak çevrimiçi anket yoluyla Google Forms aracılığıyla elde edilmiştir. Ölçüm yapıları doğrulayıcı faktör analiziyle incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişkiler de Pearson korelasyonu ve regresyon temelli düzenleyicilik analiziyle ele alınmıştır. Analizlerde sosyal karşılaştırma ölçeğinin 11. maddesi ve öz-anlayış ölçeğinin 12. maddesi çıkarılmıştır. Sosyal karşılaştırma toplam puanı ile psikolojik iyi oluş arasında anlamlı ilişki bulunmamıştır ($r = 0,020$; $p = 0,687$). Öz-anlayış, psikolojik iyi oluşla pozitif ($r = 0,444$; $p < 0,001$), sosyal karşılaştırmayla negatif ilişkilidir ($r = -0,356$; $p < 0,001$). Yetenek/performans karşılaştırması iyi oluşla negatif, görüş/fikir karşılaştırması ise pozitif ilişki göstermiştir. Regresyon modeli iyi oluş varyansının %23,7'sini açıklamış; ancak etkileşim terimi anlamlı bulunmamıştır ($B = -0,005$; $p = 0,361$; %95 GA [−0,014; 0,005]). Dolayısıyla öz-anlayışın düzenleyici rolüne ilişkin hipotez desteklenmemiştir. Elde edilen bulgular, öz-anlayışın iyi oluşla genel ilişkisinin düzenleyici işlevinden ayrı değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Araştırmanın kesitsel deseni, olasılıklı olmayan örnekleme yaklaşımı ve ölçeklerde yapılan değişiklikler, nedensel çıkarımları ve bulguların genellenebilirliğini sınırlandırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal karşılaştırma, öz-anlayış, psikolojik iyi oluş, genç yetişkinlik, düzenleyici rol.

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the moderating role of self-compassion in the relationship between social comparison orientation and psychological well-being in young adults. While social comparison involves an individual evaluating their own opinions and abilities by using others as a reference, self-compassion refers to approaching oneself with understanding in the face of experiences of hardship and inadequacy. The study addresses the relationships of these two variables with psychological well-being and their combined interaction. Conducted using a cross-sectional and correlational design, the study sample consists of 400 participants aged 18–40. The mean age of the participants is 25.49 ± 5.07; 82.5% are female and 17.5% are male. Data were collected via an online survey using Google Forms, employing the Demographic Information Form, the Social Comparison Orientation Scale, the Brief Self-Compassion Scale, and the Psychological Well-Being Scale. Measurement constructs were examined using confirmatory factor analysis. Relationships between variables were analyzed using Pearson correlation and regression-based moderation analysis. Item 11 of the Social Comparison Scale and Item 12 of the Self-Compassion Scale were excluded from the analyses. No significant relationship was found between the total social comparison score and psychological well-being ($r = 0.020$; $p = 0.687$). Self-understanding is positively associated with psychological well-being ($r = 0.444$; $p < 0.001$) and negatively associated with social comparison ($r = -0.356$; $p < 0.001$). Ability/performance comparison showed a negative association with well-being, whereas opinion/idea comparison showed a positive association. The regression model explained 23.7% of the variance in well-being; however, the interaction term was not significant ($B = -0.005$; $p = 0.361$; 95% CI [−0.014; 0.005]). Consequently, the hypothesis regarding the moderating role of self-understanding was not supported. The findings indicate that the general relationship between self-understanding and well-being should be considered separately from its moderating function. The study's cross-sectional design, non-probability sampling approach, and modifications made to the scales limit causal inferences and the generalizability of the findings.

Keywords: Social comparison, self-compassion, psychological well-being, young adulthood, moderation.

EĞİTİM DİPLOMASİSİNDE MİCHAEL E. PORTER'İN ELMAS MODELİ YAKLAŞIMININ UYGULANABİLİRLİĞİNİN ARAŞTIRILMASI

EXAMINING THE APPLICABILITY OF MICHAEL E. PORTER'S DIAMOND MODEL APPROACH IN EDUCATION DIPLOMACY

Şemsi YUMUŞAK
Çanakkale Onsekiz Mart Universitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü
ORCID NO: 0000-0003-1244-8235

İlknur MAYA
Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Universitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü
ORCID NO: 0000-0001-9964-1382

ÖZET

Küreselleşme süreciyle birlikte ulusların rekabet edebilirliği yalnızca sanayi ve imalat alanlarıyla sınırlı kalmayıp, beşeri sermayenin ve bilgi üretiminin uluslararası platformda konumlandırılmasını da kapsar hale gelmiştir. Bu bağlamda ülkelerin yumuşak güç unsurlarından biri olan eğitim diplomasisi faaliyetleri; nitelikli insan kaynağı çekme, uluslararası öğrenci ve akademisyen hareketliliğini yönetme ve eğitim kurumlarının küresel gücünü artırma açısından kritik bir rol oynamaktadır. Bu çalışmanın amacı, Michael E. Porter tarafından geliştirilen ve ulusal düzeyde rekabet üstünlüğünü açıklayan Elmas Modeli (Diamond Model) yaklaşımının, eğitim diplomasisi ve uluslararasılaşma faaliyetlerinde bir analiz ve strateji modeli olarak uygulanabilirliğini araştırmaktır. Araştırmada ampirik (nicel) ölçüm yerine; Michael E. Porter'in Elmas Modeli uluslararasılaşma ve eğitim diplomasisi alanına kavramsal düzeyde uyarlanmış ve nitel olarak çözümlenmiştir. Çalışmanın verileri ikincil kaynaklara dayalı doküman incelemesi (doküman analizi) tekniği ile elde edilmiştir. Çalışmada, literatürdeki rekabet gücü teorileri ile Elmas Modeli'nin bileşenleri incelenmiş; eğitim diplomasisinin faktör koşulları, talep yapısı, kümelenme olgusu ve uluslararası beşeri sermaye hareketliliği boyutlarıyla nasıl modellenebileceği teorik olarak ortaya konulmuştur. Araştırmada elde edilen veriler sonucunda, Porter'ın Elmas Modeli' nin, eğitim diplomasisinin parçalı yapısını bütüncül bir sistemik yaklaşıma kavuşturarak ülkelerin küresel eğitim pazarındaki yumuşak gücünü ve akademik rekabetçi avantajını yükseltmede stratejik bir rehber işlevi görme potansiyeline sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim Diplomasisi, Rekabet Gücü, Elmas Modeli, Beşeri Sermaye, Uluslararasılaşma.

ABSTRACT

With the process of globalization, the competitiveness of nations has extended beyond industry and manufacturing to encompass the positioning of human capital and knowledge production

within the international arena. In this context, education diplomacy, as one of the instruments of countries' soft power, plays a critical role in attracting qualified human resources, managing international student and academic mobility, and enhancing the global capacity and influence of educational institutions. The aim of this study is to examine the applicability of Michael E. Porter's Diamond Model, developed to explain competitive advantage at the national level, as an analytical and strategic framework for education diplomacy and internationalization activities. Rather than employing empirical (quantitative) measurement, the study conceptually adapts Porter's Diamond Model to the fields of internationalization and education diplomacy and analyzes its applicability from a qualitative perspective. The data were obtained through document analysis based on secondary sources. The study examines theories of competitiveness in the literature and the components of the Diamond Model, and theoretically explores how education diplomacy can be modeled in terms of factor conditions, demand conditions, clustering, and international human capital mobility. The findings suggest that Porter's Diamond Model has the potential to provide a strategic framework for transforming the fragmented structure of education diplomacy into a holistic and systemic approach, thereby contributing to countries' soft power in the global education market and enhancing their competitive advantage within the global academic landscape.

Keywords: Education Diplomacy, Competitiveness, Diamond Model, Human Capital, Internationalization.

GİRİŞ

Günümüzde uluslararası rekabet gücüne sahip olmak üst yönetimler için hayati derecede önemli görülmektedir. Geleceğin belirsizliklerle dolu dünyasında rekabetin hangi stratejik yönetim süreçleri ile yönetileceği ise merak konusudur. Uluslararası rekabet üstünlüğü sadece askeri ve ekonomik kaynaklar ile değil, aynı zamanda beşeri sermayenin geliştirilmesi, bilgi üretimi ve uluslararası ilişkilerde çekicilik oluşturulmasıyla da ilişkilidir (Nye, 2008). Bu bağlamda ülkeler itibarlarını kuvvetlendirmek için yumuşak güç, eğitim diplomasisi gibi yeni kavramlara daha fazla yoğunlaşmaktadır.

Eğitim diplomasisi, eğitim aracılığıyla ülkeler arasında karşılıklı etkileşim ve sürdürülebilir iş birlikleri geliştirilmesine yönelik faaliyet alanı olarak değerlendirilebilir (McGill Peterson, 2014). Bununla birlikte eğitim diplomasisinin dış politikada etkili olabilmesi sadece işbirlikleri ve uluslararası öğrenci sayılarındaki artışla mümkün değildir. Nitekim Altbach ve Knight (2007) yükseköğretimde uluslararasılaşmanın farklı amaçlar, politikalar ve kurumsal uygulamalar üzerinden şekillendiğini belirtmektedir. Gauttam ve arkadaşları (2024) da benzer bir şekilde eğitimin yumuşak güç kaynağı haline gelebilmesi için farklı koşullara bağlı olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde rekabet üstünlüğünün analiz edilebilmesi için değişen dünyanın şartlarına uygun yeni yaklaşımların uygulanması önem kazanmaktadır. Bu doğrultuda Michael E. Porter, kapsamlı bir araştırma

niteliği taşıyan Elmas Modeli (Diamond Model)'ni ortaya koymuştur. Porter 1990 yılında yayınladığı ''The Competitive Advantage of Nations'' isimli eserinde, belirli sektörlerde bazı ulusların diğerlerine göre daha rekabetçi olmasını sağlayacak kriterleri araştırmış ve dört ana faktör belirlemiştir. Bu faktörler ; "faktör koşulları", "talep koşulları", "ilgili ve destekleyici endüstriler", "firma yapısı, strateji ve rekabet" tir. Bu dört temel faktör dışında "devlet rolü" ve "şans" olarak dolaylı faktörler belirlemiştir (Porter, 1990).

Alanyazında Gauttam ve arkadaşlarının (2024) sistematik derleme çalışması yumuşak güç ve eğitim ilişkisinin farklı temalarla şeklillenmiş olduğunu ve bu alanda daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir. Porter'ın (1990) Elmas Modeli ise birbiriyle etkileşimde bulunan faktörlerin rekabet üstünlüğü için bütücül bir çerçeve oluşturduğunu vurgulamaktadır. Bu iki literatür bir arada değerlendirildiğinde, eğitim diplomasisini paydaş işbirlikleri, politikalar, kurumsal kapasite, talep boyutları ve rekabet üstünlüğü perspektifinden inceleyen bir yaklaşımın incelenmesi önemli bir araştırma alanı olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu doğrultuda araştırmanın amacı, Michael E. Porter tarafından geliştirilen ve rekabet üstünlüğünü açıklayan Elmas Modeli (Diamond Model) yaklaşımının, eğitim diplomasisi ve uluslararasılaşma faaliyetlerinde bir analiz ve strateji modeli olarak uygulanabilirliğini araştırmaktır. Araştırmada modelin temel bileşenlerinin eğitim diplomasisi bağlamındaki olası karşılıkları ele alınarak yaklaşımın uygulanabilirliği kuramsal ve analitik açıdan değerlendirilmektedir. Eğitim diplomasisinin geliştirilmesine yönelik hazırlanan bu araştırmanın, uluslararasılaşma ve stratejik yönetim faaaliyetlerine yeni boyutlar kazandırması öngörülmektedir.

YÖNTEM

Araştırmada ampirik (nicel) ölçüm yerine; Michael E. Porter'in Elmas Modeli eğitim diplomasisi alanına kavramsal düzeyde uyarlanmış ve nitel olarak çözümlenmiştir. Çalışmanın verileri ikincil kaynaklara dayalı doküman incelemesi (doküman analizi) tekniği ile elde edilmiştir. Doküman incelemesi birçok araştırma için kaçınılmaz bir veri toplama tekniğidir (Yenilmez, 2014). Doküman incelemesi süreci; dokümanlara ulaşma, orijinalliğini kontrol etme, dokümanları anlama, verileri analiz etme ve verileri kullanma olmak üzere beş aşamada gerçekleştirilmektedir (Forster, 1995, akt. Yıldırım ve Şimşek, 2008, s. 193).

Analiz süresince, rekabet avantajı, Porter'ın Elmas Modeli, yumuşak güç, eğitim diplomasisi ve uluslararasılaşma üzerine yazılmış akademik literatüre odaklanılmıştır. Bu çalışma, söz konusu yaklaşımları bir araya getirerek Porter'ın Elmas Modeli'nin eğitim diplomasisi ve uluslararasılaşma bağlamında kavramsal olarak nasıl yorumlanabileceğini incelemektedir. Araştırmanın kuramsal çerçevesini oluşturan kaynaklar, eğitim diplomasisi, yumuşak güç, uluslararasılaşma ve rekabet üstünlüğü eksenlerinde değerlendirilmiştir. Bu kaynaklar, araştırmanın kavramsal çözümleme sürecine sağladıkları katkılar doğrultusunda sınıflandırılmıştır. Literatürdeki temel yaklaşımlar ve bunların araştırmanın amacına katkıları Tablo 1'de sunulmaktadır.

Table 1. Eğitim diplomasisi, uluslararasılaşma ve Elmas Modeli literatürünün temel odakları ve araştırmaya katkısı

Kaynak	**Temel odak**	**Araştırmaya katkısı**
Nye (2008)	Yumuşak güç ve kamu diplomasisi	Eğitimin uluslararası çekicilik ve etki oluşturma bağlamında ele alınmasına kuramsal zemin sağlamaktadır.
McGill Peterson (2014)	Diplomasi ve eğitim ilişkisi	Eğitim ile diplomatik ilişkiler arasındaki bağlantıyı tartışmak için bir çerçeve sunmaktadır.
Altbach ve Knight (2007)	Yükseköğretimde uluslararasılaşma	Uluslararasılaşmanın amaçlarını, motivasyonlarını ve kurumsal boyutlarını açıklmaktadır.
Gauttam vd. (2024)	Eğitim ve yumuşak güç	Eğitim, yumuşak güç literatürünü sistematik olarak inceleyerek mevcut araştırma alanlarını ve araştırma ihtiyaçlarını ortaya koymaktadır.
Porter (1990)	Ulusal rekabet üstünlüğü ve Elmas Modeli	Rekabet üstünlüğünü faktör koşulları, talep koşulları, ilgili ve destekleyici endüstriler ile strateji ve rekabet üzerinden açıklamaktadır.

Kaynak: Araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo genel olarak değerlendirildiğinde, eğitim diplomasisi, uluslararasılaşma ve rekabet üstünlüğü alanlarının farklı kuramsal temellere dayanmakla birlikte birbirini tamamlayan bir yapıya sahip oldukları görülmektedir. Porter'ın Elmas Modeli'nin temel bileşenleri araştırma analizi süresince modelin eğitim diplomasisi faaliyetlerinde kullanılabilirliğini incelemek amacıyla bütünleştirilmiştir.

ARAŞTIRMA BULGULARI VE TARTIŞMA

Michael E. Porter (1990), Elmas Modelini ekonomik rekabet gücünü açıklamak amacıyla kullanmıştır. Ulusal rekabet gücünün yalnızca doğal kaynaklarla yada mevcut üretim koşulları ile açıklanamayacağını, bunların yanı sıra faktör koşulları, talep koşulları, ilgili ve destekleyici sektörler ile firma stratejisi, yapısı ve rekabet arasındaki etkileşimin de önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bu bileşenler birbirinden tamamen bağımsız değildir. Her biri karşılıklı etkileşim içerisinde bulunan sistemin parçaları olarak değerlendirilmektedir (Porter, 1990). Bunun yanı sıra eğitimin küreselleşmesi ile birlikte uluslararası düzeyde rekabet gücü stratejileri de değişmeye başlamıştır. Eğitimin yumuşak güç aracı olarak kullanılması 'Eğitim Diplomasisi' kavramını doğurmuştur (Proitsi, 2015:29). Kyvliuk, Polishchuk, Svyrydenko & Yatsenko'ya (2018:141), eğitim diplomasisi kavramını küreselleşmenin sonucu olarak dünyada kalıcılık gücü yüksek eğitim stratejileri oluşturma çabası olarak tanımlamaktadırlar. Ntuli ve Nyarambi (2015:113) ' ye göre eğitim diplomasisi, dünya genelinde hızlanan küreselleşme sürecinin bir meyvesidir. Eğitim diplomasisindeki stratejiler, ulusların genç nesillerle olan iletişimini destekleyen faaliyetler bütünüdür (Erzen, 2012:129). Tüm bu tanımlamalar birlikte

değerlendirildiğinde eğitim diplomasisinin kürselleşme ile başlayan bir süreç ile ortaya çıktığı, rekabet edilebilirlik için oldukça önemli olduğu, çok farklı aktör ve boyutları içerdiğini söylemek mümkündür.

Bu çerçevede, eğitim diplomasisinin rekabet gücüyle ilişkisini daha kapsamlı değerlendirebilmek için Porter'ın rekabet üstünlüğünü açıklayan Elmas Modeli'nin sunduğu kavramsal çerçevenin eğitim alanına nasıl uyarlanabileceğinin tartışılması önem kazanmaktadır. Modelin temel amacı ekonomik rekabet gücünü açıklamak olmakla birlikte, bileşenlerin sistematik biçimde ele alınması eğitim diplomasisinin stratejik boyutlarını değerlendirmek açısından oldukça elverişli bir tartışma zemini sunmaktadır.

Araştırma kapsamında Porter'ın Elmas Modeli'nin bileşenleri eğitim diplomasisinin temel boyutlarını ifade edecek şekilde; 1. Beşerî sermaye ve kurumsal kapasite (faktör koşulları), 2. Uluslararsılaşma ve eğitim talebi (talep koşulları), 3. Kurumlar arası iş birliği ve kümelenme (ilgili ve destekleyici kuruluşlar) , 4. Stratejik yönetim ve rekabet gücü (firma stratejisi, yapısı ve rekabet), 5.Devletin rolü (devletin rolü ve şans) boyutları açısından değerlendirilmiş, araştırma kapsamında gerçekleştirilen doküman incelemesi sonucunda elde edilen bulgular beş başlık altında ele alınmıştır. Bu başlıklar şu şekilde açıklanmaktadır:

1. Beşeri Sermaye ve Kurumsal Kapasite: Faktör koşulları

Porter'ın (1990) Elmas Modeli'nde faktör koşulları, bir ülkenin veya sektörün rekabet üstünlüğü elde etmesi için uzmanlaşma, insan kaynağı ve bilgi birikiminin önemli olduğunu ancak; sadece bu kaynakların varlığının yeterli olmadığını, nietlik arttırımı ve yenilikçilik ile desteklenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşım eğitim diplomasisi bağlamında değerlendirildiğinde kurumsal kapasite ve beşeri sermayenin yalnızca niceliksel göstergelerle değil, sürdürülebilir işbirliği geliştirme yeteneği üzerinden değerlendirilmesi bir gereklilik haline gelmektedir. Bu yönüyle eğitim diplomasisinin etkili olabilmesi için, akademik bilgi birikimine, güçlü eğitim kadrolarına, nitelikli insan kaynağına ve güçlü kurumsal kapasiteye ihtiyaç duyulmaktadır. Altbach ve Knight (2007), uluslararasılaşmanın küreselleşmenin dışında farklı bir süreç olduğunu, eğitim sistemleri ve kurumlar tarafından geliştirilen politika ve uygulamaları kapsadığını belirtmektedir. Bu bakımdan beşeri sermaye ve kurumsal kapasitenin yalnızca kurumların öz kaynaklarıyla değil, içinde bulundukları politika ortamı ve destek mekanizmalarıyla birlikte değerlendirilmesi önemli görülmektedir. Başka bir ifadeyle eğitim diplomasisinde nitelikli insan gücü tek başına yeterli değildir. Hedefleri gerçekleştirmek için uzamanlığa, kaynak ve deneyime, kurumsal koordinasyon yapısına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yönüyle Porter 'in Elmas Modeli'nde belirtilen faktör koşulları, eğitim diplomasisinde beşeri sermaye ve kurumsal kapasite boyutu olarak yapısal bir başlangıç oluşturabilir ancak; bu faktörün rekabet üstünlüğü yaratabilmesinin Elmas Modeli' nin diğer bileşenleriyle kurulacak olan ilişkilere bağlı olduğu düşünülmektedir.

2.Uluslararsılaşma ve eğitim talebi : Talep Koşulları

Porter'a göre talep koşulları gerçekleştirilecek yeniliklerin oranı ve özelliklerini şekillendirmek için en etkili belirleyicidir. Rekabet avantajı yaratmak için talep kalitesinin talebin niceliğinden daha önemli olduğu ileri sürülmektedir (Porter, 1998: 86). Bu yaklaşım eğitim diplomasisinin uluslararasılaşma ve eğitim talebi boyutunda değerlendirildiğinde talep koşullarının yalnızca uluslararası öğrenci sayısı ve eğitim hizmetlerinin sınırları aşan yapısı üzerinden değerlendirilemeyeceği görülmektedir. Nitekim Nicholls (2018), uluslararası öğrencilerin eğitim destinasyonu tercihlerinde itibar, güvenlik, maliyet ve eğitim kalitesi gibi faktörlerin önemine dikkat çekmektedir. Burs olanakları, çalışma imkanlarıı, yaşam maliyetleri ülkelerin uluslararsı öğrenci çekme kapasitesini etkilemektedir (OECD, 2026). Bu bulgular eğitim diplomasisinde uluslararsılaşma ve talep koşullarının nitelik, erişilebilirlik ve sürdürülebilir ilişkiler bakımından ele alınması gerektiğini düşündürmektedir. Bu kapsamda Elmas Modeli 'nin talep koşulları faktörü eğitim diplomasisinin ulusötesi aktörlerin beklentilerine cevap verebilme ve kurumsal işbirlikleri aracılığıyla uzun soluklu ilişkiler oluşturabilme niteliği ile ilişkilendirilebilir.

3. Kurumlar arası iş birliği ve kümelenme: İlgili ve destekleyici kuruluşlar

Porter'ın modelinde ilgili ve destekleyici kuruluşlar, birbirini destekleyen sektörleri ifade etmektedir. Modeldeki temel varsayımlardan biri; rekabet üstünlüğü kuruluşların yer aldığı ağlar ve bu ağlar sayesinde sağlanan uzmanlaşma, öğrenme ve yenilikçi ortamlar olarak belirtilmektedir. Porter'ın yaklaşımı eğitim diplomasisi bağlamında değerlendirildiğinde eğitim kurumlarının farklı aktörlerle yürüttükleri işbirlikleriyle güçlü bir ekosistem oluşturmalarını mümkün kılmaktadır. Bu ekosistem içerisinde Millî Eğitim Bakanlığı, yükseköğretim kurumları, yerel yönetimler, kalkınma ajansları, özel sektör, sivil toplum kuruluşları ve uluslararası eğitim ağlarının farklı işlevler üstlenerek ülkenin rekabet üstünlüğüne katkı sağlayabilecekleri düşünülmektedir. Kurumlar arası işbirliğinin yenilik ve bilgi üretimine etkisini inceleyen Powell, Koput ve Smith&Doerr (1996), kurulacak olan örgütsel ağların öğrenmeyi ve uzmanlık alanlarına erişimi kolaylaştıracağını belirtmektedir. Benzer bir biçimde Etzkowitz ve Leydesdorff (2000), devlet, üniversite ve sanayi arasındaki işbirliği ve koordinasyonun yenilik sistemlerinin gelişimi üzerindeki rolünü vurgulamaktadır. Alanyazındaki bu bulgular eğitim diplomasisinin işbirliği ve kümelenme boyutunda değerlendirildiğinde, Porter 'ın Elmas Modeli 'nin farklı kaynak ve uzmanlıkların oluşturduğu bir sistem üzerinden incelenmesini mümkün kılmaktadır.

4. Stratejik yönetim ve rekabet gücü: Firma stratejisi, yapısı ve rekabet

Porter'ın Elmas Modeli'nde firma stratejisi, yapısı ve rekabet boyutu, staretjik kararların hangi koşullar altında alındığı ve rekabetin gelişim üzerindeki etkisini açıklamaktadır. Porter ' ın Elmas Modeli 'nde rekabet üstünlüğü mevcut konumun korunmasından ziyade, sürekli gelişim ve yenilik oluşturma ile ilgilidir. Bu yaklaşım eğitim diplomasisinin stratejik yönetim ve rekabet gücü boyutuna uyarlandığında hedeflerin kurumsal önceliklere dönüştürülmesi ve

sonuçlarının izlenmesi süreci üzerinden yorumlanabilir. Stratejik yönetim ile yenilik arasındaki ilişkiyi ampirik olarak inceleyen Barringer ve Bluedorn (1999), planlama esnekliği, stratejik kontrol ve çevresel taramanın kurumsal girişimcilikle doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgu eğitim diplomasisi bağlamında kurumların değişen küresel koşullara uyum sağlayabilmek için stratejik yönetimi ve rekabet gücünü bir süreç olarak ele almanın önemine işaret etmektedir. Nitekim Porter (1991), stratejinin yalnızca belirli dönem içerisinde uygulanan performans olmadığını, rekabet üstünlüğü elde edebilmek için zaman gerektiğini vurgulamaktadır. Bu çalışmalar birlikte değerlendirildiğinde modelin eğitim diplomassinin stratejik yönetim ve rekabet gücü boyutunu, değişen uluslararası koşullar üzerinden izlemeye olanak sağladığı düşünülmektedir. Bununla birlikte yenlikçiliği desteklemek, uluslararsı faaliyetleri uzun vadeli hedeflerle ilişkilendirmek ve stratejik kararlara yansıtmak gibi süreçleri de kapsadığı görülmektedir.

5. Devletin rolü: Devletin rolü ve şans faktörü

Devletin rolü ve şans faktörü, Porter ‘ın Elmas Modeli ‘nin dört temel unsurunun etkileşimini destekleyen dolaylı belirleyicilerdir fakat; modelden bağımsız olarak tanımlanmamıştır. Porter, devletin rolünü kurumları yeniliğe sevk eden, rekabet için uygun koşullar oluşmasına katkıda bulunan ve rekabeti geliştiren bir rol üstlenmesi gerektiği yönünde, şans faktörünü ise küresel gelişmeler ve öngörülemeyen koşullar şeklinde tartışmaktadır (Porter, 1990). Nitekim Gürpınar ve Sandıkçı'nın (2008), Türkiye'deki sektörler üzerinden Elmas Modeli'nin uygulanabilirliğini ele alan çalışmalarında dört temel unsura ek olarak devletin rolünün değerlendirilmesine ilişkin tartışma yer almaktadır. Eğitim diplomasisi açısından devlet unsuru, uluslararasılaşmada hukuki ve politik çerçevenin belirlenmesine, ulusal hedeflerle kurumsal uygulamalar arasında denge kurulmasına katkıda bulunan temel aktörlerden biridir. Burs programları, uluslararası anlaşmalar, kaynak tahsisi, hareketlilik olanakları, koordinasyon mekanizmaları bu rolün farklı görünümlerini oluşturmaktadır. Knight'ın (2004), yükseköğretimin uluslararası boyutunu sektörel ve ulusal politikların, düzenleyici çevre ve finansmanın şekillendirdiğini tartışmaktadır. Dolayısı ile eğitim diplomasisinde devletin rolü Porter ‘ın dört bileşeninden bağımsız olarak ele aldığı gibi değil, uluslararası talebe yanıt verebilmek ve politika çerçevesini güçlendirmek için temel boyutlardan biri olarak ele alınabilir. Bu bağlamda devlet, birbirinden bağımsız yürütülen faaliyetleri ortak stratejik hedeflerle ilişkilendiren bir koordinasyon aktörü olarak değerlendirilebilir. Nitekim eğitim diplomasisinin yalnızca merkezi politikalarla açıklanamayacak kadar çok boyutlu yapısı göz önüne alındığında, devletin rolünün uluslararası aktörlerin işbirlikleri ve politika güvencesi ile birlikte değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Araştırma kapsamında Porter’ın Elmas Modeli’nin özgün yapısından farklı olarak devletin rolü, eğitim diplomasisinin mevzuat ve politika oluşturma, düzenleme ve koordinasyon boyutlarındaki belirleyici işlevi dikkate alınarak beşinci boyut şeklinde ele alınabilir. Şans faktörü ise eğitim diplomasisinin diğer boyutlarını etkileyebilecek küresel gelişmeler ve

öngörülemeyen dış koşulları kapsayacak biçimde yatay bir eksende değerlendirilebilir. Dolayısı ile devletin rolü ve şans faktörü Porter'ın özgün modelinin doğrudan aktarımı olarak değil, modelin temel bileşenlerinin eğitim diplomasisinin kendine özgü dinamikleri doğrultusunda yeniden yorumlanmasıyla oluşturulan analitik bir uyarlama olarak ele alınabilir.

Yukarıda açıklanan beş boyut birlikte değerlendirildiğinde, Porter 'ın Elmas Modeli 'nin eğitim diplomasini yalnızca uluslararsılaşma göstergeleri üzerinden incelemek yerine, birbirini etkileyen stratejik unsurlar çerçevesinde tartışmaya olanak sağladığı görülmektedir. Porter 'ın Elmas Modeli'nde tanımlanan dört temel unsurun ve ayrıca ifade edilen devlet ve şans faktörünün eğitim diplomasisindeki karşılıkları şu şekilde açıklanabilir:

- Beşerî sermaye ve kurumsal kapasite boyutu uluslararası faaliyetlerin yürütülebilmesi için gerekli kaynakların oluşturulmasını ifade etmektedir.
- Talep koşulları boyutu uluslararası faaliyetlerin hangi beklentilere yanıt vereceği üzerinde durmaktadır.
- İlgili ve destekleyici kuruluşlar, çok boyutlu aktörlerin işbirliği ağları kurmasının önemini desteklemektedir.
- Firma stratejisi, yapısı ve rekabet boyutu ise kaynak ve ilişkilerin hedefe döüştürülmesini mümkün kılmaktadır.
- Devletin rolü boyutu söz konusu olan tüm bileşenlerin düzenleme, koordinasyon ve politika yoluyla birbirini tamamlamasına katkıda bulunmaktadır.

Şans faktörü ise beş temel unusurun etkileşimini desteklemektedir. Bu bütüncül yaklaşım eğitim diplomasisindeki rekabet gücünün sadece öğrenci hareketliliği, uluslararsı proje sayısı gibi niceliksel görünürlükten ibaret olmadığını düşündürmektedir. Nitekim rekabet üstünlüğü konusunda eğitim ve yumuşak güç ilişkisini inceleyen araştırmalarda da eğitim diplomasisinin farklı yaklaşımlar üzerinden değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Gauttam et al., 2024, Wojciuk et al., 2015). Bu değerlendirmeler doğrultusunda, Porter'ın Elmas Modeli'ndeki temel boyutların eğitim diplomasisindeki karşılıklarının oluşturduğu kavramsal temeller tablo 2' de sunulmaktadır.

Tablo 2: Michael E. Porter'ın Elmas Modeli Boyutlarının Eğitim Diplomasisi Bağlamında Kavramsallaştırılması

N	Porter'ın Elmas Modeli	Eğitim Diplomasisindeki Karşılığı
1	Faktör koşulları	Beşeri Sermaye ve Kurumsal Kapasite: Nitelikli insan kaynağı, eğitim altyapısı, uzmanlık ve deneyim.
2	Talep koşulları	Uluslararsılaşma ve eğitim talebi: Uluslararası eğitim talebi, öğrenci hareketliliği ve burs programları.
3	İlgili ve destekleyici kuruluşlar	Kurumlar arası iş birliği ve kümelenme: Üniversiteler, MEB, yerel yönetimler ve paydaş ağları.
4	Firma stratejisi, yapısı ve rekabet	Stratejik yönetim ve rekabet gücü: Uluslararasılaşma stratejileri, kurumsal farklılaşma, yenilçilik, sürdürülebilir stratejik hedefler.
5	Devletin rolü	Mevzuat, düzenleyici politiklar, çevre ve finansman.
6	Şans faktörleri	Küresel gelişmeler ve öngörülemeyen dış koşullar.

Kaynak: *Porter'ın (1990) Elmas Modeli temel alınarak araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.*

Tablo 2 incelendiğinde, Michael E. Porter'ın Elmas Modeli'nin eğitim diplomasisine ait bileşenlerin olası açıklayıcılığını karşıladığı görülmektedir. Model, beşerî sermaye, kurumsal kapasite, uluslararası talep, paydaşlar arası iş birliği, stratejik yönetim ve rekabet dinamiklerini birbirinden bağımsız unsurlar olarak değil, sürdürülebilir uluslararası etki üreten ve karşılıklı etkilenen unsurlar olarak ele almaya imkân tanımaktadır.

SONUÇ

Sonuç olarak bu araştırma, Porter'ın Elmas Modeli'nin eğitim diplomasisini uluslarasılaşma ve rakebet gücü perspektifinden yeniden değerlendirmek üzere kavramsal bir çerçeve sunmaktadır. Araştırma kapsamında beşerî sermaye ve kurumsal kapasite, uluslararasılaşma ve eğitim talebi, kurumlar arası iş birliği ve kümelenme, stratejik yönetim ve rekabet gücü ile devletin rolü olmak üzere beş boyut tanımlanmış; şans faktörü ise bu boyutları etkileyebilecek küresel gelişmeleri ve öngörülemeyen dış koşulları temsil eden yatay bir eksen olarak ele alınmıştır. Bu noktada Elmas Modeli'nin eğitim diplomasisi bağlamında yeniden değerlendirilmesi ile sunulan temel katkı şu şeklide ifade edilebilir; Porter 'ın Elmas Modeli ekonomik rekabet için geliştirilmiş bir modeldir, eğitim diplomasisi ise akademik ve kültürel etkileşim, karşılıklı anlayış, uluslararası iş birliği ve uzun vadeli ilişkiler geliştirme gibi ekonomik olmayan sonuçları içermektedir. Bu noktadan hareketle eğitim diplomasisinin kendine özgü koşulları doğrultusunda model yeniden yorumlanarak alana özgü analitik bir değerlendirme zemini önerilmektedir. Bununla birlikte söz konusu çerçevenin eğitim diplomasisi bağlamında geçerliliğinin ve uygulamadaki etkisinin ölçülebilmesi için farklı ülkeler, kurumlar ve bölgesel iş birliği ağları üzerinde yürütülecek ampirik araştırmalarla sınanması önerilmektedir.

Sonuç olarak Porter'ın Elmas Modeli' nin, eğitim diplomasisinin parçalı yapısını bütüncül bir sistemik yaklaşıma kavuşturarak ülkelerin küresel eğitim pazarındaki yumuşak gücünü ve akademik rekabetçi avantajını yükseltmede stratejik bir rehber işlevi görme potansiyeline sahip olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

Altbach, P. G., & Knight, J. (2007). The internationalization of higher education: Motivations and realities. Journal of Studies in International Education, 11(3–4), 290–305.

Barringer, B. R., & Bluedorn, A. C. (1999). The relationship between corporate entrepreneurship and strategic management. Strategic Management Journal, 20(5), 421–444.

Etzkowitz, H., & Leydesdorff, L. (2000). The dynamics of innovation: From national systems and "Mode 2" to a triple helix of university–industry–government relations. Research Policy, 29(2), 109–123.

Gauttam, P., Singh, B., Singh, S., Bika, S. L., & Tiwari, R. P. (2024). Education as a soft power resource: A systematic review. Heliyon, 10(1), 23736.

Kyvliuk O., PolishchukO., Svyrydenko D. & Yatsenko O.(2018). "Educationa lmanagement as Education Diplomacy: Strategies for Ukraine", Natsionalnyi Hirnychyi Universytet, 139-144.

McGill Peterson, P. (2014). Diplomacy and education: A changing global landscape. International Higher Education, (75), 2–3.

Nicholls, S. (2018). Influences on international student choice of study destination: Evidence from the United States. Journal of International Students, 8(2), 597–622.

Ntuli, E. & Nyarambi, A. (2015). "Learning İn A Global Context: Education Diplomacy İn Primary Grade Content Preparation", Childhood Education, 91(2), 111-116.

Nye, J. S., Jr. (2008). Public diplomacy and soft power. The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science, 616(1), 94–109.

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2026). International student mobility: Factors for attraction and retention. OECD Publishing.

Porter, M. E. (1990). The competitive advantage of nations. Free Press.

Porter, M. E. (1998). Clusters and the new economics of competition. Harvard Business Review, 76(6), 77–90.

Powell, W. W., Koput, K. W., & Smith-Doerr, L. (1996). Interorganizational collaboration and the locus of innovation: Networks of learning in biotechnology. Administrative Science Quarterly, 41(1), 116–145.

Proitsi, G.R. (2015). "Thecase of educational diplomacy in the European Union." The 16th Annual Conference of the UACES Student Forum, Queen's University Belfast, (29-30).

Ünal Erzen, M. (2012). Kamu Diplomasisi. İstanbul: Derin Yayınları.

Wojciuk, A., Michałek, M., & Stormowska, M. (2015). Education as a source and tool of soft power in international relations. European Political Science, 14(3), 298–317.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri (6. baskı). Seçkin Yayıncılık.

DİJİTAL İÇERİK YOĞUNLUĞU VE KARAR YORGUNLUĞU: TÜKETİCİ DAVRANIŞI ÜZERİNE KAVRAMSAL BİR MODEL

DIGITAL CONTENT DENSITY AND DECISION FATIGUE: A CONCEPTUAL MODEL OF CONSUMER BEHAVIOUR

Ayşenur ÖREN
Öğr. Gör., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
ORCID NO: 0000-0002-7543-4124

Cennet ARMAN
Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
ORCID NO: 0000-0001-8693-3263

ÖZET

Dijitalleşme süreciyle birlikte tüketicilerin maruz kaldığı içerik miktarı belirgin biçimde artmaktadır. Bu çalışma, dijital içerik yoğunluğunun tüketici karar süreçleri üzerindeki olası etkilerini bilgi aşırı yükü, seçenek fazlalığı, karar yorgunluğu ve dijital yorgunluk literatürlerini bir araya getirerek kavramsal olarak incelemektedir. Çalışmada öncelikle literatürde açık bir tanımı bulunmayan dijital içerik yoğunluğu kavramı için bir çalışma tanımı önerilmekte; ardından bu kavramı algılanan bilgi aşırı yükü, bilişsel tükenme ve tüketici tepkileriyle ilişkilendiren kavramsal bir model ve beş önerme geliştirilmektedir. Model, karar yorgunluğu ve seçenek fazlalığı etkilerine ilişkin replikasyon tartışmalarını dikkate alarak bu ilişkilerin koşullara bağlı olduğunu varsaymakta; seçenek seti karmaşıklığı, tercih belirsizliği, algoritmik küratörlük ve ürün uzmanlığını düzenleyici değişkenler olarak önermektedir. Çalışma, dijital pazarlama stratejilerinin içerik miktarını artırmak yerine içeriğin seçiciliğine ve tüketicinin karar yükünü azaltmaya odaklanması gerektiğini ileri sürmekte ve önerilen ilişkilerin ampirik olarak sınanması için bir araştırma gündemi sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijital içerik yoğunluğu, bilgi aşırı yükü, karar yorgunluğu, tüketici davranışı, dijital pazarlama

ABSTRACT

With digitalisation, the amount of content to which consumers are exposed has increased markedly. This study conceptually examines the potential effects of digital content density on consumer decision-making by integrating the literatures on information overload, choice overload, decision fatigue and digital fatigue. It first proposes a working definition of digital content density, a concept that lacks a clear definition in the literature, and then develops a conceptual model and five propositions linking it to perceived information overload, cognitive depletion and consumer responses. Taking into account the replication debates surrounding decision fatigue and choice overload, the model assumes that these relationships are conditional

and proposes choice set complexity, preference uncertainty, algorithmic curation and product expertise as moderators. The study argues that digital marketing strategies should focus on content selectivity and on reducing consumers' decision burden rather than on increasing content volume, and offers a research agenda for empirically testing the proposed relationships.
Keywords: Digital content density, information overload, decision fatigue, consumer behaviour, digital marketing

1. GİRİŞ

Dijitalleşme süreciyle birlikte tüketicilerin maruz kaldığı içerik miktarında belirgin bir artış yaşanmaktadır. Sosyal medya platformları, algoritmik öneri sistemleri ve kişiselleştirilmiş reklam uygulamaları, tüketicilerin sürekli ve yoğun bir bilgi akışına maruz kalmasına neden olmaktadır. Simon'ın (1971) bilgi bakımından zengin bir dünyada bilginin dikkati tükettiği ve kıt olan kaynağın dikkat hâline geldiği yönündeki tespiti, bu ortamda tüketici davranışının yalnızca bilgiye erişim boyutunda değil, karar verme süreçlerinin işleyişi açısından da yeniden ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Tüketici davranışı literatüründe bilgi yükünün karar kalitesi üzerindeki etkisi uzun süredir tartışılmaktadır (Jacoby vd., 1974; Malhotra, 1982). Benzer biçimde, seçenek sayısındaki artışın karar verme motivasyonunu azaltabileceği (Iyengar ve Lepper, 2000) ve ardışık kararların sonraki öz-denetim performansını zayıflatabileceği (Vohs vd., 2008) ileri sürülmüştür. Ne var ki bu literatürler çoğunlukla birbirinden bağımsız gelişmiş ve dijital içerik ortamının kendine özgü niteliklerini (sürekli akış, algoritmik sunum, çoklu platform) bütüncül biçimde ele almamıştır. Ayrıca karar yorgunluğu ve seçenek fazlalığı etkilerinin genellenebilirliği son yıllarda replikasyon çalışmaları ve meta-analizlerle sorgulanmaktadır (Hagger vd., 2016; Scheibehenne vd., 2010).

Bu çalışmanın amacı, dijital içerik yoğunluğu, bilgi aşırı yükü ve karar yorgunluğu kavramlarını tüketici davranışı perspektifinden bütünleştiren kavramsal bir model geliştirmektir. Çalışmanın katkısı üç yönlüdür: (i) literatürde sıklıkla kullanılan ancak tanımlanmamış olan dijital içerik yoğunluğu kavramına bir çalışma tanımı önermek; (ii) ilgili literatürleri bir araya getirerek sınanabilir önermeler geliştirmek; (iii) replikasyon tartışmalarını dikkate alarak bu ilişkilerin hangi koşullarda ortaya çıkabileceğini belirlemek.

2. YÖNTEM

Bu çalışma, ampirik veri toplamaya dayanmayan kavramsal bir çalışmadır. Jaakkola (2020), kavramsal makaleleri kuram sentezi, kuram uyarlama, tipoloji ve model geliştirme olmak üzere dört tasarım türü altında ele almaktadır. Bu çalışma, bilgi aşırı yükü, seçenek fazlalığı, karar yorgunluğu ve dijital yorgunluk literatürlerinden yararlanarak kavramlar arasındaki ilişkileri açıklayan bir model geliştirdiği için model geliştirme yaklaşımını benimsemektedir. Kaynak seçiminde, ilgili kavramları ilk kez tanımlayan ya da alanda yaygın biçimde atıf alan temel

çalışmalar, bu kavramların genellenebilirliğini sınayan meta-analiz ve replikasyon çalışmaları ve dijital pazarlama bağlamındaki güncel çalışmalar esas alınmıştır.

3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

3.1. Dijital İçerik Yoğunluğu: Bir Çalışma Tanımı

Dijital içerik yoğunluğu kavramı uygulamada ve akademik metinlerde sıklıkla kullanılmasına karşın literatürde açık bir tanıma sahip değildir. Bu çalışmada dijital içerik yoğunluğu, *bir tüketicinin belirli bir zaman diliminde dijital kanallar aracılığıyla maruz kaldığı ticari ve ticari olmayan içeriklerin miktarı, sıklığı ve eşzamanlılığı* olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımda kavram, tüketicinin öznel değerlendirmesinden bağımsız olarak çevresel bir özellik olarak ele alınmaktadır. Buna karşın bilgi aşırı yükü, bu içeriklerin bireyin işleme kapasitesini aştığına ilişkin öznel bir algıyı ifade etmektedir (Eppler ve Mengis, 2004). Bu ayrım, aynı içerik yoğunluğuna maruz kalan tüketicilerin farklı düzeylerde bilgi aşırı yükü yaşayabileceğini ve dolayısıyla bu iki kavram arasındaki ilişkinin koşullara bağlı olduğunu kabul etmeyi mümkün kılmaktadır.

3.2. Bilgi Aşırı Yükü

Bilgi aşırı yükü, bireyin bilişsel kapasitesi ile maruz kaldığı bilgi miktarı arasındaki dengesizlikten kaynaklanmaktadır. Bu sürecin yalnızca bilginin niceliğiyle değil, bilginin karmaşıklığı ve belirsizliği ile de ilişkili olduğu ifade edilmektedir (Bawden ve Robinson, 2009). Eppler ve Mengis (2004), farklı disiplinlerdeki çalışmaları derleyerek bilgi aşırı yükünün nedenleri arasında bilginin kendisine, bireye, göreve ve kullanılan bilgi teknolojilerine ilişkin faktörleri saymakta; karar performansının bilgi miktarı arttıkça bir noktaya kadar yükseldiğini, bu noktadan sonra ise düştüğünü belirtmektedir.

Tüketici davranışı alanında Jacoby vd. (1974) ile Malhotra (1982), seçenek ve özellik sayısındaki artışın belirli bir eşikten sonra karar kalitesini düşürebileceğini göstermiştir. Çevrim içi alışveriş bağlamında yapılan çalışmalar da bilgi miktarı ve bilginin düzensizliğinin tüketicilerin algıladığı bilgi aşırı yükünü artırdığını ve bu durumun karar sürecine ilişkin öznel değerlendirmeleri olumsuz etkilediğini ortaya koymaktadır (Chen vd., 2009).

3.3. Seçenek Fazlalığı ve Karar Yorgunluğu

Seçenek fazlalığı, seçenek sayısındaki artışın bireylerin tercih yapma motivasyonunu ve seçimden duyulan memnuniyeti azaltabilmesini ifade etmektedir (Iyengar ve Lepper, 2000). Karar yorgunluğu ise ardışık karar verme süreçlerinin bireylerin öz-denetim kaynaklarını tüketebileceği ve bunun sonraki seçim davranışlarını etkileyebileceği varsayımına dayanmaktadır (Baumeister vd., 2007; Vohs vd., 2008). Dijital ortamlarda tüketiciler ürün seçimi, içerik tercihi ve reklam değerlendirmesi gibi çok sayıda mikro karar vermek durumunda kalmakta; bu durumun bilişsel kaynaklar üzerinde ek bir yük oluşturabileceği düşünülmektedir. Ancak her iki etkinin genellenebilirliği tartışmalıdır. Scheibehenne vd. (2010), seçenek fazlalığı üzerine yapılan çalışmaların meta-analizinde ortalama etkinin sıfıra yakın olduğunu ve sonuçların çalışmalar arasında önemli ölçüde farklılaştığını bulmuştur. Chernev vd. (2015) ise

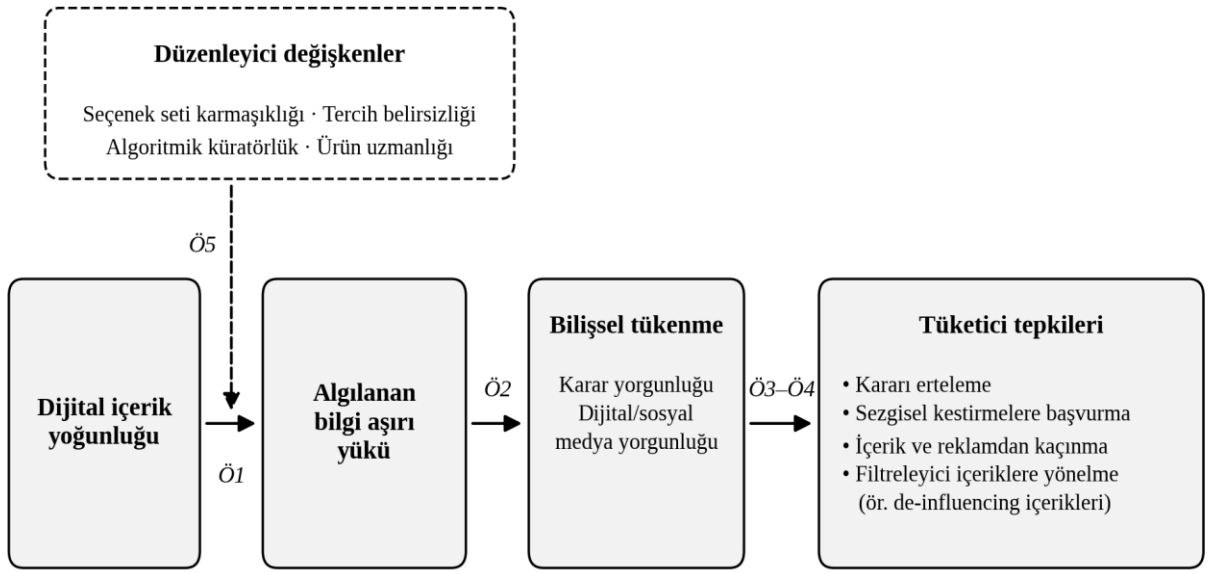
seçenek setinin karmaşıklığı, karar görevinin zorluğu, tercih belirsizliği ve tüketicinin çabayı en aza indirme amacı olmak üzere dört faktörün etkinin ortaya çıkıp çıkmadığını önemli ölçüde belirlediğini göstermiştir. Benzer biçimde, öz-denetim kaynaklarının tükenmesi etkisini sınayan çok laboratuvarlı ve önceden kayıtlı bir replikasyon çalışması, etkinin sıfırdan anlamlı biçimde farklı olmadığını raporlamıştır (Hagger vd., 2016). Bu bulgular, karar yorgunluğu ve seçenek fazlalığının evrensel değil, koşullara bağlı olgular olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir. Bu çalışmada geliştirilen model de bu nedenle düzenleyici değişkenlere yer vermektedir.

3.4. Dijital ve Sosyal Medya Yorgunluğu

Dijital yorgunluk, bireylerin dijital ortamlarda sürekli içerik ve etkileşim maruziyeti sonucunda yaşadığı zihinsel tükenmişlik ile ilişkilendirilmektedir. Bright vd. (2015), sosyal medya yorgunluğunu keşifsel olarak incelemiş ve gizlilik kaygıları gibi faktörlerin bu yorgunlukla ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Dhir vd. (2018) ise kompulsif sosyal medya kullanımının yorgunluğa, yorgunluğun ise kaygı ve depresyon gibi olumsuz psikolojik sonuçlara yol açabildiğini göstermektedir. Bu bulgular, yoğun içerik akışının yalnızca bilişsel değil, duygusal ve davranışsal sonuçlar da doğurabileceğine işaret etmektedir.

4. KAVRAMSAL MODEL VE ÖNERMELER

Yukarıda ele alınan literatürlerden hareketle geliştirilen kavramsal model Şekil 1'de sunulmaktadır. Model, dijital içerik yoğunluğunun algılanan bilgi aşırı yükü aracılığıyla bilişsel tükenmeye ve çeşitli tüketici tepkilerine yol açabileceğini; bu ilişkilerin ise belirli koşullara bağlı olarak güçlenip zayıflayabileceğini öne sürmektedir.

Şekil 1. Dijital İçerik Yoğunluğu, Bilgi Aşırı Yükü ve Tüketici Tepkileri Arasındaki İlişkilere Yönelik Kavramsal Model

Önerme 1: Dijital içerik yoğunluğu arttıkça tüketicilerin algıladığı bilgi aşırı yükü artar.

Bu önerme, bilgi miktarının belirli bir eşikten sonra işleme kapasitesini aşacağı varsayımına (Eppler ve Mengis, 2004; Malhotra, 1982) ve çevrim içi alışverişte bilgi miktarının algılanan aşırı yükle ilişkili olduğunu gösteren bulgulara (Chen vd., 2009) dayanmaktadır.

Önerme 2: Algılanan bilgi aşırı yükü, karar yorgunluğu ve dijital yorgunluk biçiminde ortaya çıkan bilişsel tükenme algısını artırır.

Bu önerme, bilgi aşırı yükü ile sosyal medya yorgunluğu arasındaki ilişkiye (Bright vd., 2015; Dhir vd., 2018) ve ardışık kararların öz-denetim üzerindeki olası etkisine (Vohs vd., 2008) dayanmaktadır. Replikasyon tartışmaları dikkate alınarak modelde karar yorgunluğu, nesnel bir kaynak tükenmesinden çok tüketicinin öznel olarak algıladığı bir tükenme durumu olarak ele alınmaktadır.

Önerme 3: Bilişsel tükenme yaşayan tüketicilerin (a) kararı erteleme, (b) sezgisel kestirmelere başvurma ve (c) içerik ile reklamlardan kaçınma eğilimleri artar.

Uyarlanabilir karar verme yaklaşımına göre bireyler, bilişsel çabanın arttığı durumlarda daha az çaba gerektiren karar stratejilerine yönelmektedir (Payne vd., 1993). Reklamdan kaçınma literatürü ise algılanan reklam kalabalığının tüketicilerin reklamlardan kaçınmasının temel nedenleri arasında olduğunu göstermektedir (Cho ve Cheon, 2004).

Önerme 4: Bilişsel tükenme yaşayan tüketiciler, seçenekleri daraltmalarına yardımcı olan filtreleyici içeriklere (ör. karşılaştırmalı incelemeler, eleştirel değerlendirmeler, de-influencing içerikleri) daha açık hâle gelir.

Bu önerme, bilişsel çabayı azaltma eğiliminin (Payne vd., 1993) yalnızca içerikten kaçınma biçiminde değil, karar yükünü azaltan içeriklere yönelme biçiminde de ortaya çıkabileceği varsayımına dayanmaktadır. Sosyal medyada belirli ürünlerin satın alınmaması gerektiğini öneren de-influencing içerikleri (Elhajjar ve Itani, 2025) bu türden filtreleyici içeriklere örnek gösterilebilir. Ancak de-influencing olgusunun akademik literatürdeki kavramsal konumu henüz oluşum aşamasındadır; bu nedenle önerme keşifsel nitelik taşımaktadır.

Önerme 5: Dijital içerik yoğunluğu ile algılanan bilgi aşırı yükü arasındaki ilişki; seçenek setinin karmaşık olduğu ve tüketicinin tercihlerinin belirsiz olduğu durumlarda güçlenir, algoritmik küratörlüğün ilgili içerikleri öne çıkardığı ve tüketicinin ürün kategorisine ilişkin uzmanlığının yüksek olduğu durumlarda ise zayıflar.

Bu önerme, seçenek fazlalığı etkisinin ortaya çıkma koşullarını belirleyen meta-analitik bulgulara (Chernev vd., 2015) dayanmaktadır. Algoritmik küratörlüğün ise ilgisiz içeriği eleyerek algılanan yükü azaltabileceği, ancak içerik akışını sürekli hâle getirerek yoğunluğu artırabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır; bu nedenle bu değişkenin etkisinin yönü ampirik olarak sınanmalıdır.

5. DİJİTAL PAZARLAMA AÇISINDAN DEĞERLENDİRME

Dijital pazarlama stratejileri çoğunlukla içerik üretiminin artırılması ve görünürlüğün en üst düzeye çıkarılması üzerine kurulmaktadır. Ancak önerilen model, artan içerik miktarının belirli koşullarda tüketicilerin karar yükünü artırarak kararı erteleme, içerikten kaçınma ve reklamdan

kaçınma gibi markalar açısından istenmeyen sonuçlara yol açabileceğini öne sürmektedir. Bu nedenle içerik stratejilerinin, içerik miktarından çok içeriğin seçiciliği ve tüketicinin karar sürecine katkısı üzerine kurulması önerilmektedir.

Bu bağlamda markalar için üç uygulama önerisi geliştirilebilir. Birincisi, sunulan seçenek sayısının ve ürün bilgisinin karar görevinin karmaşıklığına göre düzenlenmesi; özellikle tercihleri belirsiz tüketiciler için karşılaştırmayı kolaylaştıran sade sunumların tercih edilmesidir (Chernev vd., 2015). İkincisi, reklam sıklığının ve tekrarının yorgunluk belirtileri dikkate alınarak sınırlandırılmasıdır (Cho ve Cheon, 2004). Üçüncüsü, filtreleyici ve karşılaştırmalı içeriklerin bir tehdit olarak değil, tüketicinin karar yükünü azaltan ve güveni artırabilen bir iletişim biçimi olarak değerlendirilmesidir.

6. SONUÇ, SINIRLILIKLAR VE GELECEK ARAŞTIRMALAR

Bu çalışma, dijital içerik yoğunluğunun tüketici karar süreçleri üzerindeki olası etkilerini açıklayan kavramsal bir model geliştirmiştir. Model, dijital içerik yoğunluğunu çevresel bir özellik olarak tanımlayarak öznel bilgi aşırı yükü algısından ayırmakta; bu algının bilişsel tükenme aracılığıyla kararı erteleme, sezgisel kestirmelere başvurma, içerikten kaçınma ve filtreleyici içeriklere yönelme gibi tepkilere yol açabileceğini öne sürmektedir. Seçenek fazlalığı ve karar yorgunluğu etkilerinin genellenebilirliğine ilişkin tartışmalar dikkate alınarak bu ilişkilerin koşullara bağlı olduğu kabul edilmiş ve düzenleyici değişkenler modele dâhil edilmiştir.

Çalışmanın temel sınırlılığı, önerilen ilişkilerin henüz ampirik olarak sınanmamış olmasıdır. Ayrıca model, dijital içerik yoğunluğunun nicel boyutuna odaklanmakta; içeriklerin biçimi (video, metin, görsel) ve platformlar arası farklılıklar gibi nitel boyutları ayrıntılı biçimde ele almamaktadır.

Gelecek araştırmalar için şu öneriler sunulabilir: (i) dijital içerik yoğunluğu ve algılanan bilgi aşırı yükü için geçerli ve güvenilir ölçeklerin geliştirilmesi; (ii) önerilerin içerik yoğunluğunun manipüle edildiği deneysel tasarımlarla sınanması; (iii) Önerme 4 kapsamında, bilgi aşırı yükü koşullarında de-influencing içeriklerinin tüketici kararlarında filtre işlevi görüp görmediğinin incelenmesi; (iv) karar yorgunluğu kavramının, replikasyon tartışmaları ışığında öznel tükenme algısı üzerinden ölçülmesi.

KAYNAKLAR

Baumeister, R. F., Vohs, K. D., & Tice, D. M. (2007). The strength model of self-control. *Current Directions in Psychological Science, 16*(6), 351–355. https://doi.org/10.1111/j.1467-8721.2007.00534.x

Bawden, D., & Robinson, L. (2009). The dark side of information: Overload, anxiety and other paradoxes and pathologies. *Journal of Information Science, 35*(2), 180–191. https://doi.org/10.1177/0165551508095781

Bright, L. F., Kleiser, S. B., & Grau, S. L. (2015). Too much Facebook? An exploratory examination of social media fatigue. *Computers in Human Behavior, 44*, 148–155. https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.11.048

Chen, Y.-C., Shang, R.-A., & Kao, C.-Y. (2009). The effects of information overload on consumers' subjective state towards buying decision in the internet shopping environment. *Electronic Commerce Research and Applications, 8*(1), 48–58. https://doi.org/10.1016/j.elerap.2008.09.001

Chernev, A., Böckenholt, U., & Goodman, J. (2015). Choice overload: A conceptual review and meta-analysis. *Journal of Consumer Psychology, 25*(2), 333–358. https://doi.org/10.1016/j.jcps.2014.08.002

Cho, C.-H., & Cheon, H. J. (2004). Why do people avoid advertising on the internet? *Journal of Advertising, 33*(4), 89–97. https://doi.org/10.1080/00913367.2004.10639175

Dhir, A., Yossatorn, Y., Kaur, P., & Chen, S. (2018). Online social media fatigue and psychological wellbeing: A study of compulsive use, fear of missing out, fatigue, anxiety and depression. *International Journal of Information Management, 40*, 141–152. https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2018.01.012

Elhajjar, S., & Itani, O. S. (2025). Examining the impact of social media de-influencing on audiences. *Internet Research.* https://doi.org/10.1108/INTR-04-2024-0574

Eppler, M. J., & Mengis, J. (2004). The concept of information overload: A review of literature from organization science, accounting, marketing, MIS, and related disciplines. *The Information Society, 20*(5), 325–344. https://doi.org/10.1080/01972240490507974

Hagger, M. S., Chatzisarantis, N. L. D., Alberts, H., Anggono, C. O., Batailler, C., Birt, A. R., … Zwienenberg, M. (2016). A multilab preregistered replication of the ego-depletion effect. *Perspectives on Psychological Science, 11*(4), 546–573. https://doi.org/10.1177/1745691616652873

Iyengar, S. S., & Lepper, M. R. (2000). When choice is demotivating: Can one desire too much of a good thing? *Journal of Personality and Social Psychology, 79*(6), 995–1006. https://doi.org/10.1037/0022-3514.79.6.995

Jaakkola, E. (2020). Designing conceptual articles: Four approaches. *AMS Review, 10*(1–2), 18–26. https://doi.org/10.1007/s13162-020-00161-0

Jacoby, J., Speller, D. E., & Kohn, C. A. (1974). Brand choice behavior as a function of information load. *Journal of Marketing Research, 11*(1), 63–69. https://doi.org/10.1177/002224377401100106

Malhotra, N. K. (1982). Information load and consumer decision making. *Journal of Consumer Research, 8*(4), 419–430. https://doi.org/10.1086/208882

Payne, J. W., Bettman, J. R., & Johnson, E. J. (1993). *The adaptive decision maker*. Cambridge University Press.

Scheibehenne, B., Greifeneder, R., & Todd, P. M. (2010). Can there ever be too many options? A meta-analytic review of choice overload. *Journal of Consumer Research, 37*(3), 409–425. https://doi.org/10.1086/651235

Simon, H. A. (1971). Designing organizations for an information-rich world. In M. Greenberger (Ed.), *Computers, communications, and the public interest* (pp. 37–72). Johns Hopkins Press.

Vohs, K. D., Baumeister, R. F., Schmeichel, B. J., Twenge, J. M., Nelson, N. M., & Tice, D. M. (2008). Making choices impairs subsequent self-control: A limited-resource account of decision making, self-regulation, and active initiative. *Journal of Personality and Social Psychology*, *94*(5), 883–898. https://doi.org/10.1037/0022-3514.94.5.883

ANTİ-TÜKETİM LİTERATÜRÜNÜN BİBLİYOMETRİK HARİTALANMASI VE DE-INFLUENCING OLGUSUNUN KAVRAMSAL KONUMU

BIBLIOMETRIC MAPPING OF THE ANTI-CONSUMPTION LITERATURE AND THE CONCEPTUAL POSITION OF THE DE-INFLUENCING PHENOMENON

Ayşenur ÖREN
Öğr. Gör., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
ORCID NO: 0000-0002-7543-4124

Cennet ARMAN
Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
ORCID NO: 0000-0001-8693-3263

ÖZET

Bu çalışma, anti-tüketim literatürünün kavramsal ve entelektüel yapısını bibliyometrik analiz yöntemiyle haritalamakta ve sosyal medyada görünürlük kazanan de-influencing olgusunun bu yapı içindeki konumunu tartışmaktadır. Web of Science Core Collection veri tabanından 19 Ekim 2026 tarihinde elde edilen ve 2015–2025 döneminde Business & Economics ile Communication araştırma alanlarında yayımlanan 242 makale ve derleme; anahtar kelime eş-oluşum, zamansal üst bindirme (overlay), yoğunluk ve birlikte-atıf analizleriyle incelenmiştir.

Bulgular, literatürün anti-tüketim kavramı merkezinde üç temel eksen etrafında örgütlendiğini göstermektedir: (i) tüketici direnci ve marka kaçınma, marka nefreti ve boykot gibi marka karşıtı tepkiler; (ii) gönüllü sadelik, materyalizm ve tüketici iyi oluşu; (iii) sürdürülebilirlik ve makropazarlama. Zamansal analiz, araştırma ilgisinin makropazarlama, marka kaçınma ve sürdürülebilir tüketim gibi görece erken temalardan tüketici iyi oluşu, öznel iyi oluş ve boykot gibi daha yeni temalara kaydığını ortaya koymaktadır. Birlikte-atıf analizi, alanın entelektüel çekirdeğinin büyük ölçüde 2009–2013 döneminde yayımlanan kurucu çalışmalara dayandığını ve gönüllü sadelik ve iyi oluş, anti-tüketimin kavramsal temelleri ve tüketici direnci, marka karşıtı tepkiler ile paylaşım ve erişim temelli tüketim olmak üzere dört kümede toplandığını göstermektedir. De-influencing ve influencer pazarlamasına ilişkin kavramlar ise yalnızca birkaç yayında geçmekte ve haritalarda yer almamaktadır.

Bu sonuç, de-influencing olgusunun anti-tüketim literatürünün kavramsal ve entelektüel yapısına henüz eklemlenmediğini göstermektedir. Çalışma, bu boşluktan hareketle de-influencing olgusunu dijital tüketici direncinin yeni bir biçimi olarak anti-tüketim literatürü içinde kavramsal düzeyde konumlandırmakta ve gelecek araştırmalar için bir gündem önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Anti-tüketim, de-influencing, tüketici direnci, bibliyometrik analiz, dijital pazarlama

ABSTRACT

This study maps the conceptual and intellectual structure of the anti-consumption literature through bibliometric analysis and discusses the position of de-influencing, a phenomenon that has gained visibility on social media, within this structure. A total of 242 articles and reviews published between 2015 and 2025 in the Business & Economics and Communication research areas of the Web of Science Core Collection, retrieved on 19 October 2026, were examined through keyword co-occurrence, overlay, density and co-citation analyses.

The findings show that the literature is organised around anti-consumption along three main axes: (i) consumer resistance and anti-brand responses such as brand avoidance, brand hate and boycott; (ii) voluntary simplicity, materialism and consumer well-being; and (iii) sustainability and macromarketing. The overlay analysis indicates a shift of research interest from earlier themes such as macromarketing, brand avoidance and sustainable consumption towards more recent themes such as consumer and subjective well-being and boycott. The co-citation analysis shows that the intellectual core of the field rests largely on foundational studies published between 2009 and 2013 and is organised into four clusters: voluntary simplicity and well-being, the conceptual foundations of anti-consumption and consumer resistance, anti-brand responses, and sharing and access-based consumption. Concepts related to de-influencing and influencer marketing appear in only a few publications and are absent from the maps.

This result indicates that de-influencing has not yet been integrated into the conceptual and intellectual structure of the anti-consumption literature. Building on this gap, the study conceptually positions de-influencing within the anti-consumption literature as an emerging form of digital consumer resistance and proposes an agenda for future research.

Keywords: Anti-consumption, de-influencing, consumer resistance, bibliometric analysis, digital marketing

1. GİRİŞ

Tüketim, modern toplumlarda yalnızca ekonomik bir faaliyet alanı olarak değil, aynı zamanda bireysel tercihlerin ve toplumsal değerlerin şekillendiği çok boyutlu bir süreç olarak ele alınmaktadır. Bununla birlikte artan çevresel sorunlar, kaynakların sınırlılığı ve tüketim pratiklerinin bireyler üzerindeki etkileri, tüketim olgusuna yönelik eleştirel yaklaşımların gelişmesini beraberinde getirmektedir.

Bu eleştirel yaklaşımlar içerisinde anti-tüketim, bireylerin tüketim davranışlarını bilinçli biçimde sınırlandırması ya da belirli tüketim pratiklerinden kaçınması olarak ele alınmaktadır. Chatzidakis ve Lee (2013), alanı "tüketime karşı nedenlerin" incelenmesi olarak tanımlayarak anti-tüketimi, tüketim tercihlerini açıklayan nedenlerden ayrı bir araştırma alanı olarak konumlandırmaktadır. Bu yönüyle anti-tüketim literatürü, tüketimin yalnızca niceliksel olarak azaltılmasını değil; etik, çevresel ve değer temelli boyutlarıyla birlikte değerlendirilmesini mümkün kılan geniş bir çerçeve sunmaktadır.

Dijitalleşme ve sosyal medya platformlarının yaygınlaşmasıyla birlikte tüketim karşıtı söylemler yeni biçimler kazanmaktadır. Özellikle 2023 yılından itibaren TikTok başta olmak üzere sosyal medyada #deinfluencing etiketiyle yayılan içerikler, içerik üreticilerinin takipçilerine belirli ürünleri satın almamalarını önerdiği ve aşırı tüketimi sorguladığı bir karşı-söylem olarak görünürlük kazanmıştır (Bainotti, 2023). Bilgi aşırı yükünün belirginleştiği dijital ortamlarda (Bawden ve Robinson, 2009) bu tür içeriklerin, tüketicilerin seçenekleri elemesine yardımcı olan bir filtre işlevi görebileceği de düşünülebilir.

Ne var ki de-influencing olgusunun akademik literatürdeki karşılığı henüz sınırlıdır ve olgunun köklü bir araştırma alanı olan anti-tüketim literatürüyle ilişkisi sistematik biçimde incelenmemiştir. Bu çalışma, anti-tüketim literatürünün kavramsal ve entelektüel yapısını bibliyometrik analiz yöntemiyle haritalamakta ve de-influencing olgusunun bu yapı içinde ne ölçüde temsil edildiğini sorgulamaktadır. Çalışmanın katkısı iki yönlüdür: İlk olarak, anti-tüketim literatürünün tematik kümelerini, zamansal gelişimini ve entelektüel çekirdeğini güncel bir veri setiyle ortaya koymaktadır. İkinci olarak, bibliyometrik bulgulardan hareketle de-influencing olgusunu anti-tüketim literatürünün mevcut tipolojileri içinde kavramsal olarak konumlandırmaktadır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Anti-Tüketim: Tanım ve Tematik Hatlar

Anti-tüketim kavramı, bireylerin tüketim pratiklerine yönelik bilinçli sınırlama, kaçınma ya da eleştirel mesafe geliştirme davranışlarını ifade eden çok boyutlu bir araştırma alanı olarak tanımlanmaktadır. Literatürde anti-tüketim, yalnızca tüketimin niceliksel olarak azaltılmasıyla sınırlı bir olgu olarak ele alınmamakta; aynı zamanda bireysel değerler, kimlik inşası, etik duyarlılıklar ve toplumsal normlara yönelik eleştirel bir duruşu içeren bütüncül bir yapı olarak değerlendirilmektedir (Cherrier, 2009). Lee vd. (2011) ise anti-tüketimi, piyasaya karşı yönelimi daha belirgin olan tüketici direnci kavramıyla örtüşen ancak ondan ayrışan bir alan olarak tartışmaktadır.

Iyer ve Muncy (2009), anti-tüketimi amacı (toplumsal ya da kişisel) ve nesnesi (genel olarak tüketim ya da belirli ürün ve markalar) bakımından sınıflandırarak dört tür anti-tüketici tanımlamaktadır: Toplumsal amaçla genel tüketimi azaltanlar küresel etki tüketicileri, kişisel amaçla genel tüketimi azaltanlar sadeleşenler, toplumsal amaçla belirli markalara karşı çıkanlar pazar aktivistleri, kişisel nedenlerle belirli markalardan kaçınanlar ise sadakat karşıtı tüketicilerdir. Bu tipoloji, literatürdeki tematik hatları ve aşağıda tartışılacağı üzere de-influencing olgusunu konumlandırmak için kullanışlı bir çerçeve sunmaktadır.

Literatürdeki ilk tematik hat, anti-tüketimi sürdürülebilirlik ve çevresel sorumluluk bağlamında ele alan çalışmalardan oluşmaktadır. Bu perspektifte anti-tüketim, bireysel tüketim tercihlerinin çevresel etkileriyle ilişkilendirilmekte ve sürdürülebilir bir yaşam tarzının gündelik pratiklerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Black ve Cherrier, 2010). Sürdürülebilir

tüketim literatürü ise anti-tüketimi bireysel davranışın ötesinde, sistem düzeyinde dönüşüm gerektiren yapısal bir sorun alanı olarak konumlandırmaktadır (Lorek ve Spangenberg, 2014).

İkinci tematik hat, anti-tüketimi bireysel yaşam tarzı tercihleri ve iyi oluş bağlamında ele almaktadır. Bu yaklaşımda gönüllü sadelik, materyalizm karşıtlığı ve tutumluluk gibi kavramlar ön plana çıkmakta; tüketimin sınırlandırılması bireyin yaşam doyumu ve değer yönelimleriyle ilişkilendirilmektedir. Lee ve Ahn (2016), anti-tüketim, materyalizm ve tüketici iyi oluşu arasındaki ilişkileri inceleyerek bu hattın ampirik zeminini güçlendirmektedir.

Üçüncü tematik hat, anti-tüketimin pazarlama alanıyla en doğrudan kesiştiği marka odaklı tüketici tepkileridir. Marka kaçınma, tüketicilerin belirli markalardan bilinçli biçimde uzak durmasını açıklamakta (Lee, Motion ve Conroy, 2009); marka nefreti ve müşteri intikamı üzerine çalışmalar ise bu olumsuz tutumların yoğunlaşan duygusal boyutunu ortaya koymaktadır (Grégoire vd., 2009; Hegner vd., 2017).

2.2. Dijital Bağlamda Tüketici Direnci ve De-Influencing

Tüketici direnci literatürü, tüketicilerin piyasa ideolojisine ve ticari aktörlere karşı geliştirdikleri bireysel ve kolektif tepkileri incelemektedir (Kozinets ve Handelman, 2004). Sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla birlikte bu tepkilerin önemli bir kısmı dijital platformlara taşınmış ve influencer pazarlaması, eleştirel söylemlerin yeni bir hedefi hâline gelmiştir. Influencer içeriklerinin giderek ticarileşmesi, içerik üreticilerinin özgünlüğüne yönelik algıyı tehdit eden bir unsur olarak tartışılmaktadır (Audrezet vd., 2020).

De-influencing, bu eleştirel ortamda ortaya çıkan ve içerik üreticilerinin belirli ürünlerin satın alınmaması gerektiğini, abartılı biçimde tanıtılan ürünlerin beklentiyi karşılamadığını ya da daha uygun fiyatlı alternatiflerin bulunduğunu ifade ettiği içerikleri kapsamaktadır. Olguya ilişkin ilk akademik çalışmalar, de-influencing içeriklerini TikTok'ta trend hâline gelen bir direniş biçimi olarak ele almakta (Bainotti, 2023), bu içeriklerin izleyiciler üzerindeki etkilerini ampirik olarak incelemekte (Elhajjar ve Itani, 2026) ve olgunun influencer pazarlaması için bir tehdit mi yoksa fırsat mı olduğunu tartışmaktadır (Sheng ve Yesiloglu, 2025). Bu literatürün henüz oluşum aşamasında olduğu ve çalışmaların önemli bir kısmının bildiri ve kitap bölümü biçiminde yayımlandığı görülmektedir.

Iyer ve Muncy'nin (2009) tipolojisi açısından bakıldığında de-influencing, ağırlıklı olarak belirli ürün ve markaları hedef alması nedeniyle sadakat karşıtı tüketici ve pazar aktivisti türleriyle; aşırı tüketimi genel olarak sorgulayan biçimleriyle ise sadeleşen tüketici türüyle ilişkilendirilebilir. Öte yandan de-influencing söyleminin büyük ölçüde influencer ekonomisinin kendi aktörleri tarafından üretilmesi, onu klasik anti-tüketim pratiklerinden ayıran paradoksal bir özellik olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmada de-influencing, anti-tüketim literatürünün dijital bağlamdaki olası bir uzantısı olarak ele alınmakta ve bu varsayımın bibliyometrik olarak ne ölçüde desteklendiği sorgulanmaktadır.

2.3. Araştırmanın Amacı ve Araştırma Soruları

Bu çalışmanın amacı, anti-tüketim literatürünün kavramsal ve entelektüel yapısını bibliyometrik analiz yöntemiyle ortaya koymak ve de-influencing olgusunun bu yapı içindeki konumunu değerlendirmektir. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmaktadır:

AS1: Anti-tüketim literatürü hangi temel kavramsal kümeler etrafında örgütlenmekte ve bu kümeler zaman içinde nasıl bir gelişim göstermektedir?

AS2: De-influencing olgusu ve ilişkili kavramlar, anti-tüketim literatürünün mevcut kavramsal ve entelektüel yapısında ne ölçüde temsil edilmektedir?

AS3: Anti-tüketim literatürünün entelektüel çekirdeğini oluşturan temel çalışmalar ve birlikte-atıf örüntüleri nelerdir?

3. YÖNTEM

3.1. Araştırma Tasarımı

Bu çalışma, bibliyometrik analiz yaklaşımıyla tasarlanmıştır. Bibliyometrik analiz, bilimsel literatürdeki bilgi üretim örüntülerini, atıf ilişkilerini ve kavramsal ağları nicel tekniklerle inceleyerek bir araştırma alanının yapısal özelliklerini ortaya koymayı amaçlamaktadır (Zupic ve Čater, 2015). Donthu vd. (2021), bibliyometrik analizi performans analizi ve bilim haritalaması olmak üzere iki temel bileşen altında ele almaktadır. Bu çalışma, araştırma sorularına uygun olarak bilim haritalaması tekniklerine odaklanmaktadır. Yaklaşım, bireysel çalışmaların içerik derinliğinden ziyade alanın genel yapısal özelliklerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma ikincil veriler kullanılarak yürütüldüğünden etik kurul iznini gerektirmemektedir.

3.2. Veri Toplama Süreci

Veri kaynağı olarak Web of Science (WoS) Core Collection tercih edilmiştir. Anti-tüketim literatürü araştırmanın kuramsal temelini oluşturduğundan tarama, alanın temel kavramını ve yazım varyantlarını kapsayacak biçimde yapılandırılmıştır. Gelişmiş arama ekranında kullanılan sorgu şu şekildedir: TS=(“anti-consumption” OR “anticonsumption” OR “anti consumption”) AND PY=(2015-2025) AND DT=(Article OR Review) AND SU=(“Business & Economics” OR “Communication”). Böylece tarama başlık, özet ve anahtar kelime alanlarıyla, 2015–2025 yıllarıyla, Business & Economics ve Communication araştırma alanlarıyla ve makale ile derleme türündeki yayınlarla sınırlandırılmıştır. Tarama 19 Ekim 2026 tarihinde gerçekleştirilmiş ve 252 kayıt elde edilmiştir. Erken erişim (early access) yılı nedeniyle taramaya dâhil olan ancak son yayın yılı 2026 olan 10 kayıt, inceleme dönemiyle tutarlılığın sağlanması amacıyla çıkarılmış ve 242 kayıt (229 makale, 13 derleme) analize dâhil edilmiştir. Kayıtlar, tam kayıt ve atıf yapılan kaynaklar (Full Record and Cited References) biçiminde düz metin olarak dışa aktarılmıştır.

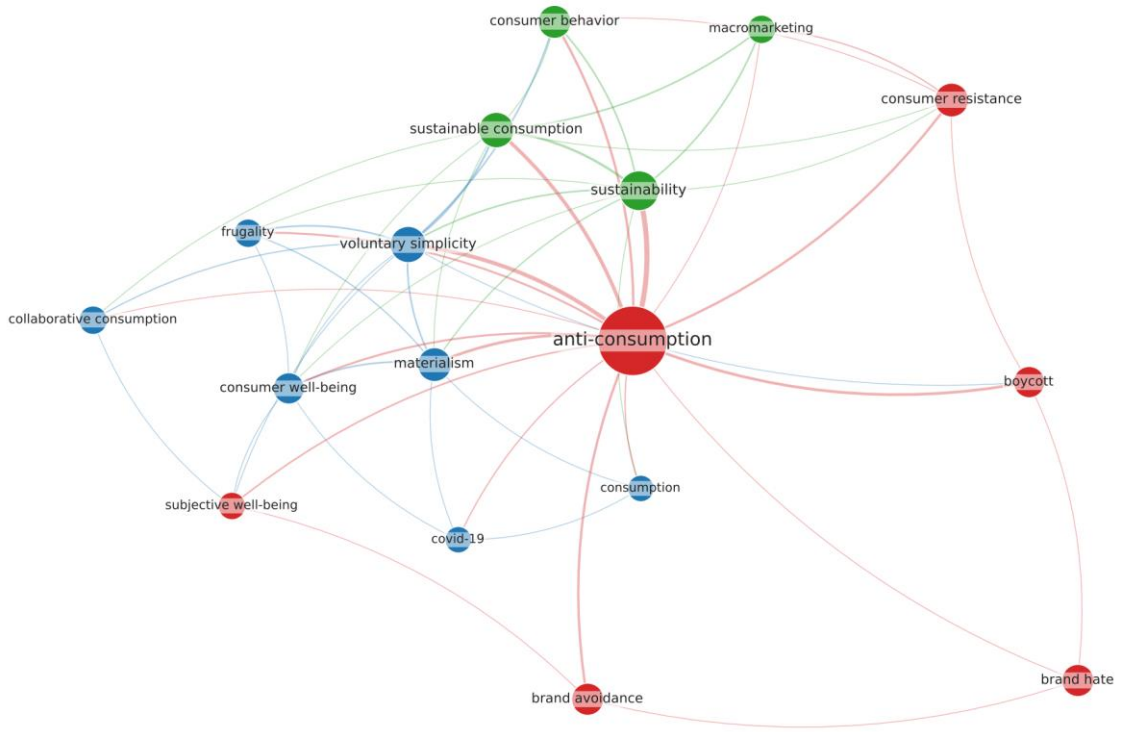
3.3. Analiz Teknikleri

Analizler Python programlama dilinde NetworkX kütüphanesiyle (Hagberg vd., 2008) gerçekleştirilmiş; ağ, zamansal üst bindirme ve yoğunluk görünümleri VOSviewer'ın görselleştirme mantığı (van Eck ve Waltman, 2010) esas alınarak üretilmiştir. Anahtar kelime eş-oluşum analizinde analiz birimi olarak yazar anahtar kelimeleri kullanılmış ve tam sayım yöntemi uygulanmıştır. Yazım varyantları bir eş anlamlılar listesiyle birleştirilmiş (ör. "anticonsumption" ve "anti consumption" → "anti-consumption"; "consumer behaviour" → "consumer behavior"; "boycotts" → "boycott"), "systematic literature review" ve "qualitative research" gibi yöntem bildiren ifadeler ise analiz dışında bırakılmıştır. Yazar anahtar kelimesi bulunan 212 yayındaki 836 farklı anahtar kelimeden en az beş kez geçen 17'si haritaya dâhil edilmiş ve kümeler Louvain topluluk algılama algoritmasıyla (Blondel vd., 2008) belirlenmiştir. Zamansal üst bindirme haritasında her kavramın rengi, o kavramı içeren yayınların ortalama yayım yılını; yoğunluk haritası ise kavramların görülme sıklığına göre ağırlıklandırılmış yoğunluk bölgelerini göstermektedir. Birlikte-atıf analizi, iki çalışmanın üçüncü çalışmalar tarafından birlikte atıf alma sıklığını temel almaktadır (Small, 1973). Atıf yapılan kaynaklar ilk yazar, yıl, dergi ve başlangıç sayfası bilgileriyle eşleştirilmiş; 14.453 farklı kaynaktan en az 20 atıf alan 49'u haritaya dâhil edilmiştir.

4. BULGULAR

4.1. Anahtar Kelime Eş-Oluşum Ağı

Anahtar kelime eş-oluşum ağı (Şekil 1), üç kümede toplanan 17 kavram ve 54 bağlantıdan oluşmaktadır. Ağın merkezinde 80 yayında geçen anti-tüketim kavramı yer almakta; bunu sürdürülebilirlik (21), gönüllü sadelik (16) ve sürdürülebilir tüketim (15) izlemektedir. Kümelerin içeriği ve tematik yorumu Tablo 1'de özetlenmiştir.

Şekil 1. Anahtar Kelime Eş-Oluşum Ağı

Tablo 1. Anahtar Kelime Kümeleri ve Tematik Yorumları

Küme	Kavramlar	Tematik yorum
Küme 1 (kırmızı)	anti-consumption, consumer resistance, brand avoidance, brand hate, boycott, subjective well-being	Tüketici direnci ve marka karşıtı tepkiler
Küme 2 (mavi)	voluntary simplicity, materialism, consumer well-being, frugality, collaborative consumption, consumption, covid-19	Gönüllü sadelik, materyalizm ve iyi oluş
Küme 3 (yeşil)	sustainability, sustainable consumption, consumer behavior, macromarketing	Sürdürülebilirlik ve makropazarlama

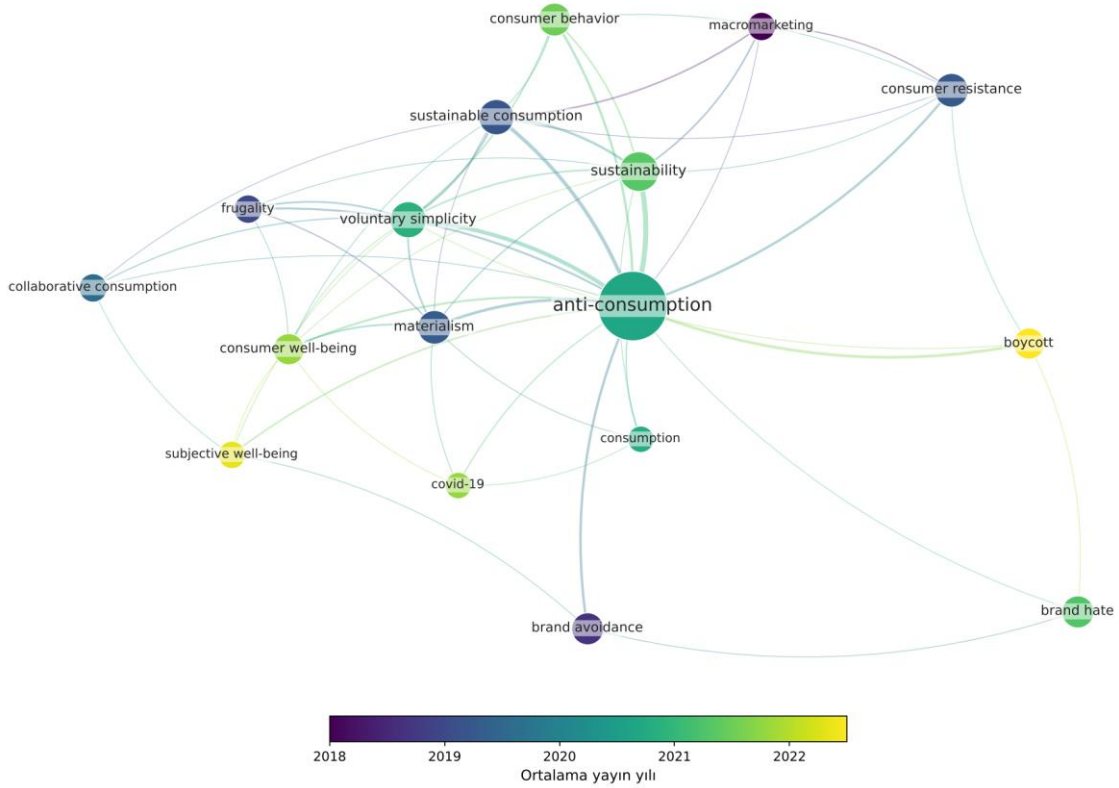
Not: Kümeler Louvain algoritmasıyla belirlenmiş, tematik adlandırmalar yazarlara aittir. Kavramlar görülme sıklığına göre sıralanmıştır.

Kümeler, kavramsal çerçevede tanımlanan tematik hatlarla büyük ölçüde örtüşmektedir. Birinci küme, anti-tüketim kavramını tüketici direnci ve marka kaçınma, marka nefreti ve boykot gibi marka odaklı tepkilerle birlikte ele almakta ve anti-tüketimin pazarlama alanıyla en doğrudan kesiştiği hattı temsil etmektedir. İkinci küme, gönüllü sadelik, materyalizm, tutumluluk ve tüketici iyi oluşu üzerinden bireysel yaşam tarzı boyutunu yansıtmaktadır; işbirlikçi tüketimin bu kümede yer alması, sahiplik temelli tüketime alternatif modellerin sadeleşme pratikleriyle birlikte tartışıldığını göstermektedir. Üçüncü küme ise sürdürülebilirlik ve makropazarlama etrafında anti-tüketimin yapısal ve çevresel boyutunu oluşturmaktadır. COVID-19 kavramının ikinci kümede yer alması, salgın döneminin tüketimi azaltma ve sadeleşme tartışmalarına

yansıdığına işaret etmektedir. Dikkat çekici bir diğer bulgu, ağda sosyal medya, influencer ya da dijital platformlara ilişkin herhangi bir kavramın yer almamasıdır.

4.2. Zamansal Gelişim

Zamansal üst bindirme haritası (Şekil 2), kavramların ortalama yayım yıllarının 2017–2023 aralığında dağıldığını göstermektedir. Makropazarlama (2017,4), marka kaçınma (2018,6), tutumluluk (2019,0), tüketici direnci ve sürdürülebilir tüketim (2019,2), materyalizm (2019,3) ve işbirlikçi tüketim (2019,6) görece erken döneme karşılık gelmektedir. Anti-tüketim (2020,7), gönüllü sadelik (2020,9), sürdürülebilirlik ve marka nefreti (2021,3) ile tüketici davranışı (2021,5) ara dönemde yoğunlaşırken; tüketici iyi oluşu ve COVID-19 (2021,8), öznel iyi oluş (2022,3) ve boykot (2022,6) en yeni kavramlar olarak öne çıkmaktadır.

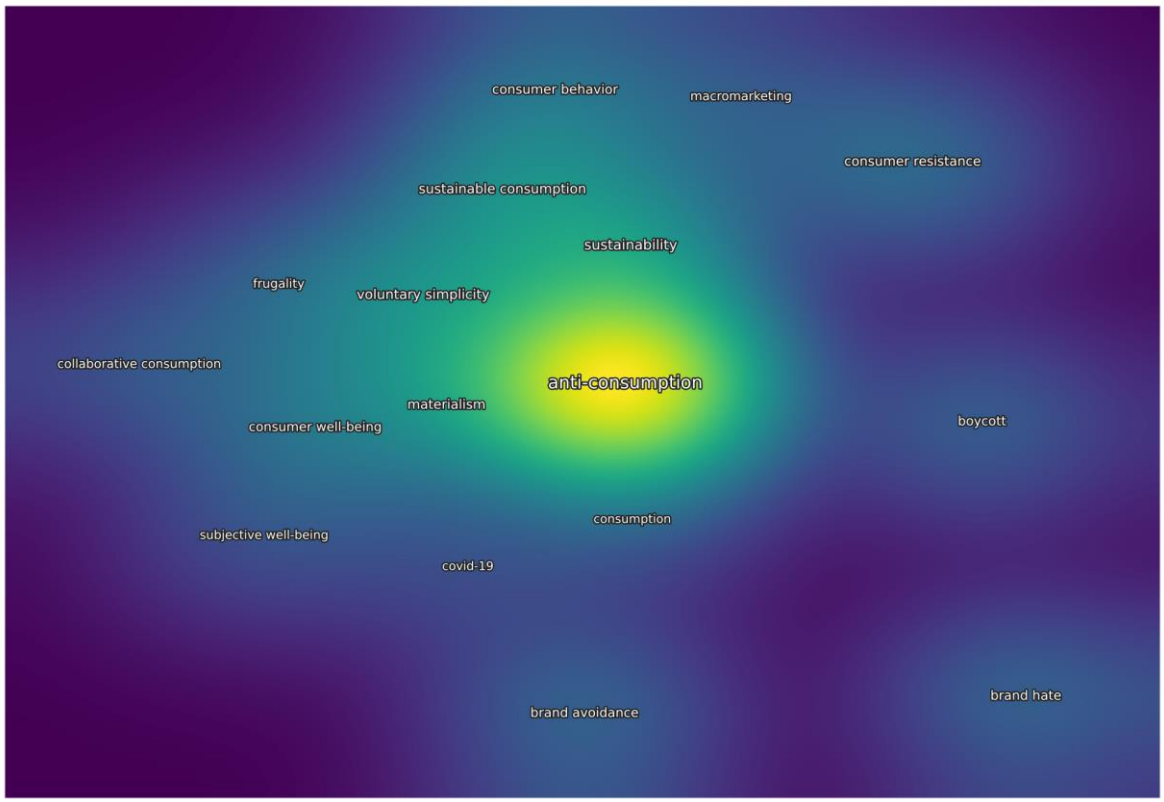
Şekil 2. Anahtar Kelime Ağının Zamansal Üst Bindirme (Overlay) Görünümü

Bu dağılım iki eğilime işaret etmektedir. Birincisi, literatürün ilgi odağı yapısal ve makro düzeydeki tartışmalardan (makropazarlama, sürdürülebilir tüketim) bireyin iyi oluşuna yönelik sorulara doğru kaymaktadır. İkincisi, marka odaklı tepkilerde ilgi, görece ılımlı bir tutum olan marka kaçınmadan daha yoğun duygusal ve kolektif tepkiler olan marka nefreti ve boykota doğru genişlemektedir.

4.3. Yoğunluk Analizi

Yoğunluk haritasında (Şekil 3) en yüksek yoğunluk anti-tüketim kavramı çevresinde oluşmaktadır. Sürdürülebilirlik, sürdürülebilir tüketim, gönüllü sadelik ve materyalizm, merkezin çevresinde ikincil bir yoğunluk alanı oluşturmaktadır. Buna karşılık marka kaçınma,

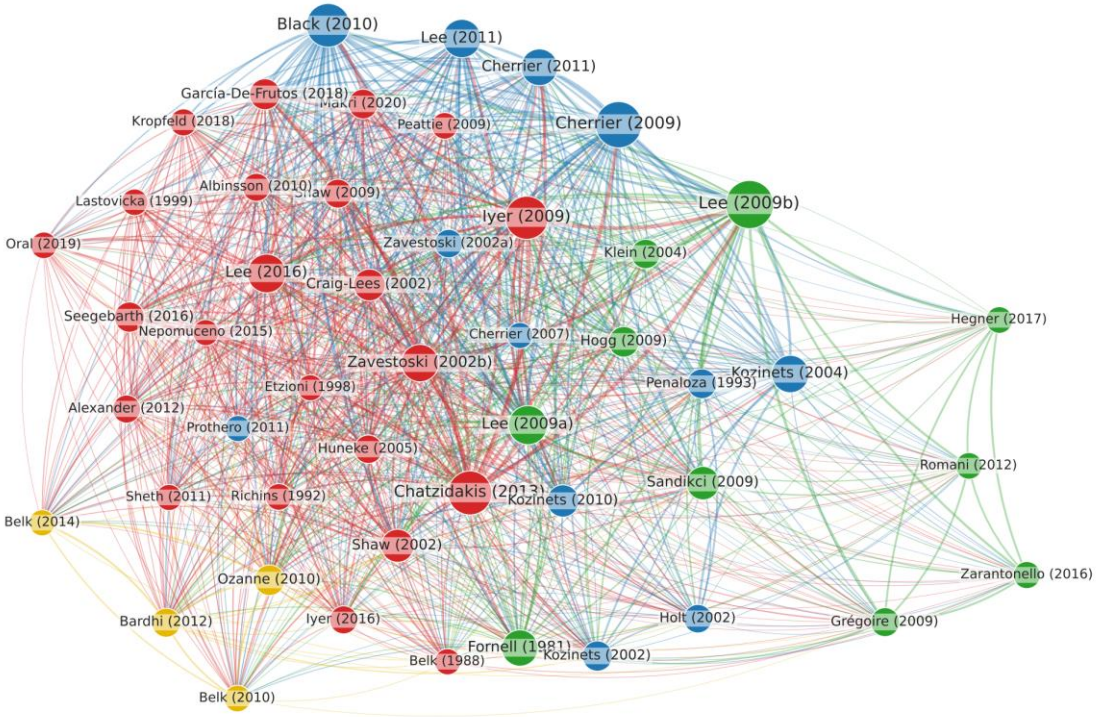
marka nefreti, boykot ve tüketici direnci ile işbirlikçi tüketim ve öznel iyi oluş kavramları ağın çeperinde, görece düşük yoğunluklu bölgelerde yer almaktadır. Bu görünüm, marka karşıtı tepkiler ile alternatif tüketim modellerinin anti-tüketim literatürüyle bağlantılı ancak daha dar bir yayın tabanına dayanan alt alanlar olduğunu düşündürmektedir.

Şekil 3. Anahtar Kelime Yoğunluk Haritası

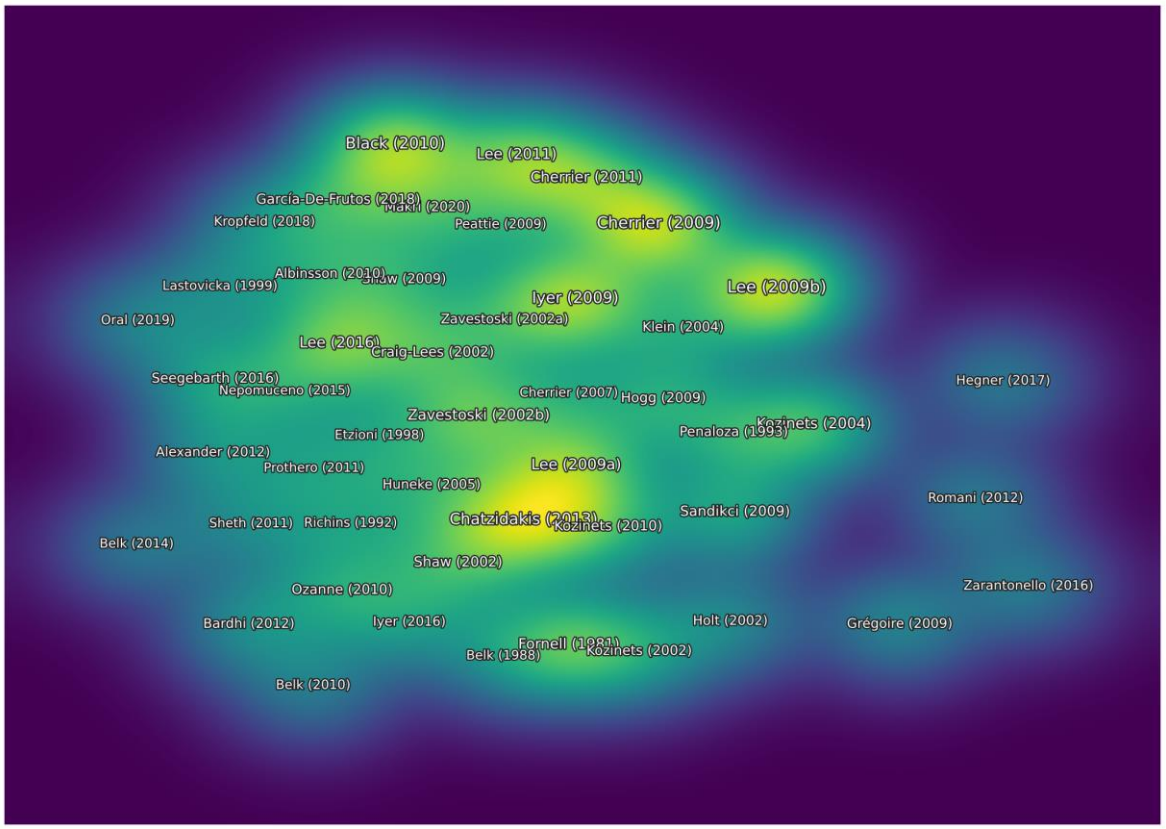
4.4. Birlikte-Atıf Analizi

Birlikte-atıf ağı (Şekil 4) ve yoğunluk haritası (Şekil 5), 49 kaynak ve 1.100 bağlantıdan oluşmakta ve alanın entelektüel çekirdeğinin dört küme etrafında örgütlendiğini göstermektedir. En çok birlikte atıf alan kaynakların başında Journal of Business Research'ün 2009 yılında anti-tüketime ayırdığı özel sayıda yer alan çalışmalar gelmektedir: marka kaçınma üzerine Lee, Motion ve Conroy (2009; 84 atıf), Cherrier (2009; 77 atıf) ve Iyer ve Muncy (2009; 66 atıf). Bunları Chatzidakis ve Lee (2013; 69 atıf) ile Black ve Cherrier (2010; 68 atıf) izlemektedir.

Şekil 4. Birlikte-Atıf Ağı

Not: Lee (2009a) Lee, Fernandez ve Hyman (2009); Lee (2009b) Lee, Motion ve Conroy (2009) çalışmasını göstermektedir. Zavestoski (2002a, 2002b), Psychology & Marketing dergisinin aynı sayısında yer alan iki farklı yazıdır. Daire büyüklüğü atıf sayısını, renkler kümeleri göstermektedir.

Şekil 5. Birlikte-Atıf Yoğunluk Haritası

Kırmızı küme, gönüllü sadelik, materyalizm ve iyi oluş üzerine çalışmaları kapsamaktadır (Zavestoski, 2002; Shaw ve Newholm, 2002; Lee ve Ahn, 2016); Chatzidakis ve Lee'nin (2013) "tüketime karşı nedenler" çerçevesi ile Iyer ve Muncy'nin (2009) tipolojisi de bu kümede yer almaktadır. Mavi küme, anti-tüketimin kavramsal sınırlarını ve tüketici direnciyle ilişkisini tartışan çalışmalardan oluşmaktadır; anti-tüketim söylemleri ve kimlik (Cherrier, 2009), sürdürülebilir yaşam tarzı (Black ve Cherrier, 2010), European Journal of Marketing'in 2011 tarihli özel sayısı (Lee vd., 2011; Cherrier vd., 2011) ve tüketici hareketleri (Kozinets ve Handelman, 2004) bu kümenin temel referanslarıdır. Yeşil küme, marka karşıtı tepkiler etrafında şekillenmekte; JBR özel sayısının giriş yazısı (Lee, Fernandez ve Hyman, 2009), marka kaçınma (Lee, Motion ve Conroy, 2009), siyasi motivasyonlu marka reddi (Sandıkçı ve Ekici, 2009), boykot (Klein vd., 2004) ile marka nefreti ve intikamına (Grégoire vd., 2009; Hegner vd., 2017) ilişkin çalışmaları bir araya getirmektedir. Sarı küme ise paylaşım ve erişim temelli tüketimi ele alan daha küçük bir grubu oluşturmaktadır (Ozanne ve Ballantine, 2010; Bardhi ve Eckhardt, 2012; Belk, 2014). Birlikte-atıf ağındaki en yeni kaynak 2020 yılına aittir; de-influencing ya da influencer pazarlamasına ilişkin herhangi bir kaynak ağda bulunmamaktadır.

4.5. De-Influencing Olgusunun Konumu

İkinci araştırma sorusu kapsamında yapılan inceleme, de-influencing, influencer pazarlaması ya da sosyal medyaya ilişkin hiçbir kavramın anahtar kelime haritalarında ve birlikte-atıf ağında

yer almadığını göstermektedir. Veri setinde influencer ile ilişkili yazar anahtar kelimeleri yalnızca dört yayında (2021–2025), "deinfluencers" ifadesi ise yalnızca bir yayında (2025) geçmektedir. Aynı veri tabanında "de-influencing", "deinfluencing", "deinfluencer*" ve "de-influencer*" terimleriyle alan ve yıl sınırlaması olmaksızın yapılan ayrı bir taramada 30 kayıt elde edilmiş ve bu kayıtların tamamının 2024–2026 döneminde yayımlandığı görülmüştür. Bu durum üç olası nedenle açıklanabilir: (i) olgunun akademik ilgiyi 2023 sonrasında çekmeye başlamış olması ve ilgili yayınların henüz atıf birikimine ulaşmamış olması; (ii) erken çalışmaların bir kısmının bildiri ve kitap bölümleri biçiminde yayımlanmış olması (Bainotti, 2023; Sheng ve Yesiloglu, 2025); (iii) tarama stratejisinin anti-tüketim kavramı merkezinde yapılandırılmış olması. Dolayısıyla bulgular, de-influencing olgusunun anti-tüketim literatürüyle kavramsal olarak ilişkilendirilebilir olduğunu, ancak bu literatürün kavramsal ve entelektüel yapısına henüz eklemlenmediğini göstermektedir.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışma, anti-tüketim literatürünün kavramsal ve entelektüel yapısını bibliyometrik analiz yöntemiyle haritalamış ve de-influencing olgusunun bu yapı içindeki konumunu değerlendirmiştir. Birinci araştırma sorusuna ilişkin bulgular, literatürün anti-tüketim kavramı merkezinde tüketici direnci ve marka karşıtı tepkiler, gönüllü sadelik ve iyi oluş ile sürdürülebilirlik ve makropazarlama eksenlerinde örgütlendiğini; ilginin zaman içinde bireysel iyi oluş ile marka nefreti ve boykot gibi yoğun duygusal ve kolektif marka tepkilerine doğru kaydığını göstermektedir. Üçüncü araştırma sorusuna ilişkin bulgular ise alanın entelektüel çekirdeğinin büyük ölçüde 2009–2013 döneminde yayımlanan özel sayılar ve kavramsal çalışmalar tarafından biçimlendirildiğini ve paylaşım ile erişim temelli tüketimin bu çekirdeğe ayrı bir küme olarak eklemlendiğini ortaya koymaktadır.

İkinci araştırma sorusuna ilişkin bulgu, çalışmanın temel katkısını oluşturmaktadır. De-influencing, gündelik dijital tüketim kültüründe belirgin bir görünürlüğe sahip olmasına karşın anti-tüketim literatürünün kavramsal ve entelektüel yapısında henüz temsil edilmemektedir. Bu bulgu, olgunun kuramsal olarak boş bir alanda tartışıldığını ve mevcut anti-tüketim birikiminden yeterince yararlanılmadığını göstermektedir. Kavramsal çerçevede önerildiği üzere, Iyer ve Muncy'nin (2009) tipolojisi de-influencing olgusunu konumlandırmak için kullanışlı bir başlangıç noktası sunmaktadır: Belirli ürün ve markaları hedef alan de-influencing içerikleri anahtar kelime haritasındaki tüketici direnci ve marka karşıtı tepkiler kümesiyle, aşırı tüketimi genel olarak sorgulayan içerikler ise gönüllü sadelik ve iyi oluş kümesiyle ilişkilendirilebilir. Bu iki kümenin her ikisinin de zamansal analizde güncelliğini koruyan temalar arasında yer alması, de-influencing araştırmalarının bu kümeler üzerine inşa edilebileceğini düşündürmektedir.

Pazarlama uygulaması açısından bulgular, de-influencing olgusunun influencer pazarlamasına yönelik özgünlük kaygılarıyla (Audrezet vd., 2020) birlikte değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. De-influencing söyleminin influencer ekonomisinin kendi aktörleri tarafından

üretilmesi, markalar açısından olgunun yalnızca bir tehdit değil, güvenilirliği yeniden inşa etme fırsatı olarak da ele alınabileceğini göstermektedir (Sheng ve Yesiloglu, 2025).

5.1. Sınırlılıklar ve Gelecek Araştırmalar

Çalışmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Analiz tek bir veri tabanına (WoS Core Collection), iki araştırma alanına ve İngilizce anahtar kelimelere dayanmaktadır. Analizler Python ile yürütülmüş olup Louvain algoritmasının ürettiği kümeler, VOSviewer'ın kümeleme yöntemiyle elde edilecek kümelerden kısmen farklılaşabilir. Yazım varyantlarının birleştirilmesinde kullanılan eş anlamlılar listesi yazarların değerlendirmesine dayanmakta, bildiri ve kitap bölümleri gibi gri literatür kaynakları ise kapsam dışında kalmaktadır. Bu sınırlılıklar, özellikle yeni ortaya çıkan de-influencing literatürünün görünürlüğünü azaltmış olabilir.

Gelecek araştırmaların Scopus gibi farklı veri tabanlarını ve gri literatürü kapsayan karşılaştırmalı taramalar yapması, de-influencing literatürünün gelişimini izlemek açısından önemlidir. Ampirik düzeyde ise de-influencing içeriklerinin nitel içerik analizleri, bu içeriklerin tüketicinin satın alma niyeti ve markaya yönelik tutumları üzerindeki etkisini sınayan deneysel çalışmalar ve bilgi aşırı yükü koşullarında bu içeriklerin karar sürecinde filtre işlevi görüp görmediğini inceleyen araştırmalar önerilmektedir. Ayrıca bu içeriklerin etkisinin görünür etkileşimle sınırlı kalmayabileceği, içerikleri etkileşim üretmeden takip eden sessiz kullanıcıların (Nonnecke ve Preece, 2001) tüketim tercihlerinin de incelenmesi gerektiği değerlendirilmektedir.

KAYNAKLAR

Audrezet, A., de Kerviler, G., & Guidry Moulard, J. (2020). Authenticity under threat: When social media influencers need to go beyond self-presentation. *Journal of Business Research, 117*, 557–569. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.07.008

Bainotti, L. (2023). Trending resistance: A study of the TikTok #deinfluencing phenomenon. *AoIR Selected Papers of Internet Research.*

Bardhi, F., & Eckhardt, G. M. (2012). Access-based consumption: The case of car sharing. Journal of Consumer Research, 39(4), 881–898. https://doi.org/10.1086/666376

Bawden, D., & Robinson, L. (2009). The dark side of information: Overload, anxiety and other paradoxes and pathologies. *Journal of Information Science, 35*(2), 180–191. https://doi.org/10.1177/0165551508095781

Belk, R. (2014). You are what you can access: Sharing and collaborative consumption online. Journal of Business Research, 67(8), 1595–1600. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2013.10.001

Black, I. R., & Cherrier, H. (2010). Anti-consumption as part of living a sustainable lifestyle: Daily practices, contextual motivations and subjective values. *Journal of Consumer Behaviour, 9*(6), 437–453. https://doi.org/10.1002/cb.337

Blondel, V. D., Guillaume, J.-L., Lambiotte, R., & Lefebvre, E. (2008). Fast unfolding of communities in large networks. Journal of Statistical Mechanics: Theory and Experiment, 2008(10), P10008. https://doi.org/10.1088/1742-5468/2008/10/P10008

Chatzidakis, A., & Lee, M. S. W. (2013). Anti-consumption as the study of reasons against. *Journal of Macromarketing, 33*(3), 190–203. https://doi.org/10.1177/0276146712462892

Cherrier, H. (2009). Anti-consumption discourses and consumer-resistant identities. *Journal of Business Research, 62*(2), 181–190. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2008.01.025

Cherrier, H., Black, I. R., & Lee, M. (2011). Intentional non-consumption for sustainability: Consumer resistance and/or anti-consumption? *European Journal of Marketing, 45*(11/12), 1757–1767. https://doi.org/10.1108/03090561111167397

Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research, 133*, 285–296. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070

Elhajjar, S., & Itani, O. S. (2026). Examining the impact of social media de-influencing on audiences. Internet Research, 36(4), 1201–1221. https://doi.org/10.1108/INTR-04-2024-0574

Grégoire, Y., Tripp, T. M., & Legoux, R. (2009). When customer love turns into lasting hate: The effects of relationship strength and time on customer revenge and avoidance. *Journal of Marketing, 73*(6), 18–32. https://doi.org/10.1509/jmkg.73.6.18

Hagberg, A. A., Schult, D. A., & Swart, P. J. (2008). Exploring network structure, dynamics, and function using NetworkX. In G. Varoquaux, T. Vaught, & J. Millman (Eds.), Proceedings of the 7th Python in Science Conference (pp. 11–15).

Hegner, S. M., Fetscherin, M., & van Delzen, M. (2017). Determinants and outcomes of brand hate. *Journal of Product & Brand Management, 26*(1), 13–25. https://doi.org/10.1108/JPBM-01-2016-1070

Iyer, R., & Muncy, J. A. (2009). Purpose and object of anti-consumption. *Journal of Business Research, 62*(2), 160–168. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2008.01.023

Klein, J. G., Smith, N. C., & John, A. (2004). Why we boycott: Consumer motivations for boycott participation. Journal of Marketing, 68(3), 92–109. https://doi.org/10.1509/jmkg.68.3.92.34770

Kozinets, R. V., & Handelman, J. M. (2004). Adversaries of consumption: Consumer movements, activism, and ideology. *Journal of Consumer Research, 31*(3), 691–704. https://doi.org/10.1086/425104

Lee, M. S. W., & Ahn, C. S. Y. (2016). Anti-consumption, materialism, and consumer well-being. *Journal of Consumer Affairs, 50*(1), 18–47. https://doi.org/10.1111/joca.12089

Lee, M. S. W., Fernandez, K. V., & Hyman, M. R. (2009). Anti-consumption: An overview and research agenda. Journal of Business Research, 62(2), 145–147. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2008.01.021

Lee, M. S. W., Motion, J., & Conroy, D. (2009). Anti-consumption and brand avoidance. *Journal of Business Research, 62*(2), 169–180. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2008.01.024

Lee, M. S. W., Roux, D., Cherrier, H., & Cova, B. (2011). Anti-consumption and consumer resistance: Concepts, concerns, conflicts and convergence. *European Journal of Marketing, 45*(11/12), 1680–1687. https://doi.org/10.1108/03090561111167315

Lorek, S., & Spangenberg, J. H. (2014). Sustainable consumption within a sustainable economy: Beyond green growth and green economies. *Journal of Cleaner Production, 63*, 33–44. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2013.08.045

Nonnecke, B., & Preece, J. (2001). Why lurkers lurk. *AMCIS 2001 Proceedings.*

Ozanne, L. K., & Ballantine, P. W. (2010). Sharing as a form of anti-consumption? An examination of toy library users. Journal of Consumer Behaviour, 9(6), 485–498. https://doi.org/10.1002/cb.334

Sandıkçı, Ö., & Ekici, A. (2009). Politically motivated brand rejection. Journal of Business Research, 62(2), 208–217. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2008.01.028

Shaw, D., & Newholm, T. (2002). Voluntary simplicity and the ethics of consumption. Psychology & Marketing, 19(2), 167–185. https://doi.org/10.1002/mar.10008

Sheng, J., & Yesiloglu, S. (2025). The de-influencing movement: Will it harm or help influencer marketing? In S. Yesiloglu & J. Costello (Eds.), *Influencer marketing: Building brand communities and engagement* (2nd ed.). Routledge.

Small, H. (1973). Co-citation in the scientific literature: A new measure of the relationship between two documents. *Journal of the American Society for Information Science, 24*(4), 265–269. https://doi.org/10.1002/asi.4630240406

van Eck, N. J., & Waltman, L. (2010). Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. *Scientometrics, 84*(2), 523–538. https://doi.org/10.1007/s11192-009-0146-3

Zavestoski, S. (2002). The social-psychological bases of anticonsumption attitudes. Psychology & Marketing, 19(2), 149–165. https://doi.org/10.1002/mar.10007

Zupic, I., & Čater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization. *Organizational Research Methods, 18*(3), 429–472. https://doi.org/10.1177/1094428114562629

23 NİSAN 2025 DEPREMİ SONRASI YANLIŞ HABERLERİN DOĞRULUK ANALİZİ: TEYİT.ORG, DOĞRULA.ORG, VE DOĞRULUKPAYI.COM KARŞILAŞTIRMASI

ANALYSIS OF THE ACCURACY OF FALSE NEWS AFTER THE EARTHQUAKE OF APRIL 23, 2025: A COMPARISON OF TEYIT.ORG, DOGRULA.ORG, AND DOGRULUKPAYI.COM

Buse SOYDAN
Yozgat Bozok Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İletişim Bilimleri Anabilim Dalı
Yozgat Bozok University, Graduate School, Department of Communication Sciences
ORCID ID: 0009-0005-6720-5355

ÖZET

Bu çalışma, 23 Nisan 2025 İstanbul Depremi sonrası medyada yayılan yanlış bilgilerin doğruluk kontrolü süreçlerini incelemektedir. Teyit.org, Doğrula.org ve DoğrulukPayı.com platformlarının analizleri karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiş; ortak biçimde ele aldıkları üç vaka seçilmiştir: Gazeteci Özlem Gürses'e atfedilen çarpıtılmış ifadeler, deprem anı sanılarak paylaşılan deniz otobüsü videosu ve ABD savaş gemisi ile Naci Görür'e dair yanlış bağlamlandırmalar. Bu üç vaka, hem viral yayılım yoğunluğu hem de üç platformun ortak biçimde analiz etmesi nedeniyle seçilmiştir. Çalışmada nitel içerik analizi yöntemiyle bu vakalardaki doğrulama teknikleri, anlatım biçimleri ve medya okuryazarlığına katkılar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğrulama Gazeteciliği, Dezenformasyon, Marmara Depremi 2025, Teyit.Org, Doğrula.Org, Doğrulukpayı.Com, Kriz İletişimi

ABSTRACT

This study examines the fact-checking processes of misinformation spread in the media after the April 23, 2025 Istanbul Earthquake. Teyit.org , Doğrula.org and DoğrulukPayı.com the analyses of their platforms were evaluated comparatively; three cases were selected that they handled jointly: distorted statements attributed to journalist Özlem Gürses, a sea bus video shared by believing the earthquake moment, and false contextualizations about the US warship and Naci Görür. These three cases were chosen because of both the density of viral spread and the common analysis of the three platforms. The study examined the verification techniques, narrative styles, and contributions to media literacy in these cases using the qualitative content analysis method.

Keywords: Verification Journalism, Disinformation, Marmara Earthquake 2025, Teyit.Org, Doğrula.Org, Doğrulukpayı.Com, Crisis Communication

Giriş

Dijital medya çağının büyümesiyle beraber internet gazeteciliği ve yurttaş gazeteciliği kavramları ortaya çıkmıştır. Bu kavramların bilinirliğinin artmasıyla birlikte bilgi doğruluğu günümüz medya ekosisteminin temel konularından biri hâline gelmiş bulunmaktadır. Geleneksel gazetecilikte eşik bekçileri tarafından süzgeçlerden geçirilerek haberler kamuoyuyla buluşurken, dijital mecra ve sosyal medya gazeteciliğinde denetim mekanizması olmadan bağımsız bir şekilde yayılan haberlerin sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Dezenformasyon sorunu, özellikle sosyal medya kullanıcıların içerik üreticisi aynı zaman da dağıtıcı konumunda olmasıyla derinleşmiştir. Bu sorun özellikle kriz anlarında -doğal afetlerde, toplumsal olaylarda ya da siyasi çalkantılarda- çok daha görünür hâle gelmekte, kamuoyunu yanlış yönlendiren içerikler hızla dağılmaktadır. Duygusal etkisi yüksek görseller, bağlamından koparılmış ifadeler ve görsel manipülasyonlar dezenformasyonun yayılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda kriz dönemlerinde fact-checking (doğruluk kontrolü) sadece habercilik açısından değil, toplumsal güven, kamusal bilgi akışı ve medya etiği açısından da büyük bir öneme sahiptir. Ana araştırma problemi, kriz anlarında yaşanan dijital medya gazeteciliğine ilişkin uydurma haber ve görsellerin doğrulama süreçlerinin nasıl işlediği, hangi tür yanlış bilgilerin öne çıktığı ve Türkiye'deki doğrulama platformlarının bu meseleye nasıl yaklaştığıdır. Çalışma, doğruluk kontrolü kavramını teorik düzeyde incelemekte, yanlış bilgi türlerini sınıflandırmakta ve 23 Nisan 2025 İstanbul depremi örneği üzerinden Türkiye'deki belli başlı doğrulama platformlarının (Teyit.org, Doğrula.org, DoğrulukPayı.com) bir analizini yapmaktadır (Ulaş, 2024, ss. 247-267).

1. Gazetecilikte Doğruluk Kontrolü: Kavramsal Bir Çerçeve

1.1 Doğruluk Kontrolü Nedir?

Doğruluk kontrolü (fact-checking), tarafsız ve güvenilir yöntemlerle yapılır. Amaç, yanlış bilgiyi önlemektir. Bu uygulama, özellikle dijital gazetecilik bağlamında yanlış bilgi ve dezenformasyonla mücadele etmeyi amaçlamaktadır. Doğrulama kontrolü, medya içeriğinin gerçeklik düzeyini kontrol eden bir denetim mekanizması olarak tanımlanmaktadır. Doğruluk kontrolü sadece yanlış bilgiyle mücadele için bir araç değil, aynı zamanda medya kullanıcılarının eleştirel düşünebilme becerilerinin gelişimine katkıda bulunan bir okuryazarlık pratiği olduğu da söylenebilir (Topsakal, 2021, ss. 383-401).

1.2 Dezenformasyon ve Yanlış Bilgi Türleri

Yanlış bilgi, kişinin doğru olduğunu düşünerek paylaştığı fakat gerçekte hatalı olan bilgileri ifade ederken; dezenformasyon, bilginin kasıtlı biçimde yanıltma amacıyla üretilmesi ve dağıtılması anlamına gelir. Üçüncü bir tür olan malinformasyon; doğru bilginin bağlamından koparılarak ya da özel içeriklerin kötü niyetle servis edilerek kullanılmasını ifade eder. Yanlış bilgi türleri çeşitli başlıklar altında sınıflandırılmaktadır. Yanlış bağlam, doğru bir görselin ya da içeriğin yanlış bir olayla ilişkilendirilmesi durumunu ifade eder. Yanıltıcı başlık, haber içeriğinin anlamını çarpıtan veya abartan başlıklarla sunulmasıdır. Manipüle edilmiş içerik,

dijital olarak değiştirilmiş görüntülerin ya da bilgilerin kullanılmasıyla oluşturulan yanıltıcı içerikleri kapsar. İzole alıntılar, bir konuşmanın bağlamından koparılarak sunulan parçalarını ifade ederken, tamamen sahte içerikler, uydurulmuş kişi, olay ya da verilerden oluşan haberlerdir. Son olarak, parodi veya mizahi içerikler, gerçeklik iddiası taşımayan ancak kullanıcılar tarafından yanlış anlaşılabilen hiciv temelli paylaşımlardır. Bu tür içerikler, özellikle sosyal medya ve haber platformlarında hızla yayılmakta ve bilgi kirliliğini derinleştirmektedir. Bu nedenle doğruluk kontrolü yapan platformların önemi her geçen gün artmaya devam etmektedir (Çöllüoğlu, 2023, ss. 97-122).

1.3 Kriz Haberciliği ve Dijital Yansımalar

Kriz haberciliği, toplumu etkileyen olağanüstü durumlar (ör. doğal afet, terör saldırısı, salgın hastalık) zamanında yürütülen haber üretim süreçleridir. Bu süreçte medyanın görevi; kamuoyunu güvenilir, hızlı ve şeffaf bilgilerle bilgilendirmek, panik ve kaos ortamını engellemektir. Ancak dijital medya ortamı, kriz haberciliği sürecinde hem bir avantaj hem de bir risk kaynağı olarak öne çıkmaktadır. Kriz anlarında dijital iletişimin bir yandan hızlı bilgi akışı sağladığını, diğer yandan ise teyit edilmemiş içeriklerin kolayca yayılmasını vurgulamaktadır. Bu bağlamda, kriz dönemlerinde dijital medyada bazı tipik yansımalar ortaya çıkmaktadır. Tepki çeken, duygusal içerikler hızla yayılmakta ve çoğu zaman doğruluğu sorgulanmadan kabul edilmektedir. Eski tarihlere ya da farklı coğrafyalara ait görseller, yeni kriz olaylarıyla ilişkilendirilerek kamuoyunu yanıltmaktadır. Ayrıca, krizle doğrudan ilgisi olmayan aktörler yanlış bilgi üzerinden hedef hâline getirilmekte ve dijital zorbalıkla karşılaşabilmektedir. Öte yandan, yurttaş gazeteciliğinin yükselişiyle birlikte doğrudan tanıklıklar haber üretimine katkı sunsa da, bu içeriklerin doğruluğunun teyit edilmemesi durumunda dezenformasyon oluşabilmektedir. Tüm bu unsurlar dikkate alındığında, kriz haberciliği yalnızca bir haber üretim pratiği değil, aynı zamanda dijital ortamda bilgi yönetişimi ve etik sorumluluk gerektiren bir alan hâline gelmektedir (Arklan & Koçyiğit, 2024, ss. 525-546).

1.4 Türkiye'de Doğrulama Platformları

Türkiye'de doğruluk kontrolü ve sorgulama faaliyetleri, dijital medyanın yaygınlaşmasıyla birlikte kurumsallaşmaya başlamıştır. Sosyal medya kaynaklı bilgi kirliliği ve siyasal kutuplaşmanın artması, bağımsız doğrulama girişimlerinin gerekliliğini artırmıştır (Akgül, 2024, ss. 1652-1674).

a. Teyit.org

2016 yılında kurulan Teyit.org, sosyal medyada dolaşıma giren şüpheli içerikleri analiz ederek, bunların doğruluk düzeyine ilişkin açıklamalar sunar.

b. Doğrula.org

Anadolu Ajansı tarafından 2018 yılında kurulan Doğrula.org, özellikle kamu kurumlarına dayanan bilgilerle, kriz dönemlerinde yayılan yanlış iddiaları çürütmeyi amaçlar.

c. DoğrulukPayı.com

2014'te kurulan Doğruluk Payı, siyasilerin söylemlerini inceleyen Türkiye'nin ilk doğruluk kontrolü platformlarından biridir. Nicel veriler ve istatistiksel analizler aracılığıyla, politik beyanların doğruluk seviyesini "doğru", "yanlış", "büyük ölçüde doğru" gibi kategorilerle sınıflandırır. (Gül, 2024, ss. 419-458)

2. 23 Nisan 2025 İstanbul Depremi Sonrası Yanlış Haberlerin Kontrolü

2.1 Özlem Gürses'in Yayını Üzerinden Gelişen Dezenformasyon

2023 yılında meydana gelen Kahramanmaraş merkezli depremler sonrası medyada çok sayıda söylem, tartışma konusu olmuştur. Bu süreçte gazeteci Özlem Gürses'in bir yayındaki sözleri bağlamından koparılarak 23 Nisan 2025 İstanbul Depreminde gündeme taşınmış ve kamuoyunda büyük tepki toplamıştır. İddiaya göre Gürses, "Keşke büyük deprem olsa da İstanbul'u yeniden yapsak" ya da "Keşke büyük deprem bir an önce olsa" şeklinde ifadelerde bulunmuştur. Sosyal medyada hızla yayılan bu sözler, hem eleştirilere hem de hedef göstermelere neden olmuştur.

Ancak bu ifadelerin, bağlam dışına çekilerek servis edildiği kısa sürede doğrulama platformları tarafından ortaya konmuştur. Teyit.org ve Doğrula.org tarafından yapılan analizlerde, Gürses'in bu sözleri doğrudan kendi görüşü olarak değil, bilim insanlarının düşüncelerine atfen dile getirdiği belirtilmiştir. İlgili videonun tamamı incelendiğinde, söz konusu alıntının manipülatif biçimde kurgulandığı anlaşılmaktadır. Bu örnek, dijital medyada sıkça rastlanan "bağlamdan koparma" ve "izole alıntı" gibi dezenformasyon tekniklerinin etkili bir örneğini oluşturur.

Aşağıda, iki farklı doğrulama platformunun (Teyit.org ve Doğrula.org) aynı iddiaya yönelik analizleri karşılaştırmalı biçimde sunulmuştur. Her iki kurum da haberin bağlamını çözümlemeye yönelik titiz bir yöntem izlese de, kullandıkları doğrulama teknikleri ve vurguladıkları yönler farklılık göstermektedir:

Aşağıdaki tablo, Gürses'e atfedilen ifadenin Teyit.org ve Doğrula.org tarafından nasıl analiz edildiğini karşılaştırmalı olarak sunmaktadır.

Kriter	Teyit.org Analizi	Doğrula.org Analizi
İddia	Gürses "Keşke büyük deprem olsa da İstanbul'u yeniden yapsak" dedi.	Gürses "Keşke büyük deprem bir an önce olsa" dedi.
İfade Kime Atfedildi?	Bilim insanlarının düşüncelerine Gürses'in atıf yaptığı açıklandı.	Gürses'in ifadesinin bağlamında bilim insanlarının görüşlerini aktardığı belirtildi.
Analiz Sonucu	YANLIŞ – Bağlamdan koparma yoluyla yanıltma	YANLIŞ – Sözlerin asıl bağlamı kırpılarak çarpıtılmış
Yanlışlık Türü	Bağlamdan koparma– Enformasyon tahrifatı	İzole alıntı– Görsel içerik kırpılmış

Kriter	Teyit.org Analizi	Doğrula.org Analizi
İfade Analizi	Teyit, tam metin incelemesiyle bağlamsal söylem çözümlemesi yaptı.	Doğrula, sözün orijinal video kaydını inceledi, ses ve görüntü bağlamını dikkate aldı.
Metodoloji	Nitel çözümleme: YouTube yayının tamamı izlenip referans noktası tespit edildi.	Medya içerik analizi: videonun kesildiği nokta teknik olarak incelendi.
Yanlışlık Payının Açıklanışı	Bağlamdan koparılan ifade, farklı bir anlam kazanarak kamuoyunu yanlış yönlendirmiştir.	Gürses'in niyetine dair yanlış bir algı oluşturulmuştur; bu nedenle ifade yanlış bir temsile dönüşmüştür.
Yaygınlık/Tepki	Sosyal medyada çokça paylaşıldığı ve Gürses'in eleştiri aldığı vurgulandı.	Sosyal medyada infial yarattığı, "skandal söz" etiketiyle yayıldığı aktarıldı.
Görsel/Video Kullanımı	Videonun hangi dakikasından alındığı açıkça belirtildi, ekran görüntüsü verildi.	Video klibin kaynağı belirtildi, tam videosu ile karşılaştırmalı bağlam sunuldu.
Dilin Nesnelliği	Akademik ve tarafsız bir anlatım kullanılmış; bağlam-öğe ilişkisinin çözümüne odaklanılmış.	Açıklayıcı ve teknik bir dil tercih edilmiş; ses-görüntü ilişkisi ile doğrulama yapılmış.

İki platformun analizleri, aynı yanlış bilgiye yönelik farklı doğrulama yollarının nasıl kullanılabileceğini göstermektedir. Ortak nokta, bağlamın dışına taşan ifadelerin kamuoyunda ciddi algı sorunlarına yol açabildiğidir. Akademik açıdan şu sonuçlara ulaşmak mümkündür:

1. Bağlamdan koparma, günümüz dezenformasyonunun temel araçlarındandır.
2. Doğrulama gazeteciliği, farklı teknikler ve araçlar kullansa da temel amacı, kamusal söylemin manipülasyonunu engellemektir.
3. Yanlış bilgi, yalnızca doğru/yanlış ikiliğinde değil; niyet, bağlam, teknik müdahale gibi ölçütlerle birlikte ele alınmalıdır.

2.2 Sosyal Medyada Yayılan Deniz Otobüsü Videosunun Doğrulanması

23 Nisan 2025 İstanbul depremi sırasında sosyal medyada yayılan ve deprem anını gösterdiği iddia edilen deniz otobüsü videosu, doğrulama platformları tarafından incelenmiştir. Teyit.org, Doğrula.org ve DoğrulukPayı.com tarafından yapılan analizler, videonun aslında 6 Nisan 2025'te BUDO feribotunda yaşanan yangına ait olduğunu ortaya koymuştur.

Doğrulama Yöntemleri ve Kanıt Analizi

- Teyit.org, videodan alınan kareleri Google görsel arama ile kontrol etmiş ve videonun 6 Nisan 2025'te yaşanan BUDO yangınına ait olduğunu tespit etmiştir.
- Doğrula.org anahtar kelime aramasıyla haber kaynaklarına ulaşmış ve videonun aynı yangına ait olduğunu doğrulamıştır.

- DoğrulukPayı.com da tersine görsel arama ile videonun 6 Nisan tarihli olduğunu saptamıştır.

Her üçü de videonun depremle ilgisi olmadığını ortaya koymuştur.

Yanlışlık Payı ve Sınıflandırma

İddia "yanlış" olarak sınıflandırılmıştır. Teyit ve Doğrula "hatalı ilişkilendirme" ifadesini kullanırken, DoğrulukPayı doğrudan "YANLIŞ" etiketi koymuştur. Hiçbir platform "kısmen doğru" ya da "manipüle" sınıflandırması yapmamıştır.

Aşağıdaki tablo, deprem sonrası yanlış bilgi olarak yayılan deniz otobüsü videosunun Teyit.org, Doğrula.org ve DoğrulukPayı tarafından nasıl analiz edildiğini karşılaştırmalı olarak sunmaktadır.

Kategori	Teyit.org	Doğrula.org	DoğrulukPayı
Doğrulama Yöntemi	Tersine görsel arama, haber arşivi kontrolü	Anahtar kelime araması, tersine görsel arama	Tersine görsel arama, medya taraması
Yanlışlık Sınıflandırması	"Yanlış" + "Hatalı İlişkilendirme"	"Yanlış" + "Yanlış İlişkilendirme"	"YANLIŞ" etiketi, bağlam hatası vurgusu
Haber Dili / Nesnellik	Objektif, teknik	Sade, nötr	Kısa ve doğrudan
Sosyal Medyada Yayılım	Yaklaşık 800 bin görüntüleme	Hızlı yayılım vurgusu	Viral paylaşım görseli
Bağlam Bozulması Tanımı	Hatalı ilişkilendirme	Görsel bağlam dışı	Görüntüler eski, depremle ilgili değil
Kullanılan Kanıtlar	Haber arşivi, video kareleri	Haber arşivi, video analizi	Medya raporları, tarih eşleşmesi
Yanlış Bilgi Yayılımı	Kriz zamanlarında hızlanır	Bilgi kirliliği uyarısı	Yanlış bilgi psikolojisi

Yanlış Bilgi Yayılma Hızını Etkileyen Faktörler

- Kriz ve Duygusallık: Deprem sonrası panik ve duygusal ortam nedeniyle kullanıcılar doğruluğu sorgulamadan paylaşmıştır.
- Sosyal Medya Dinamikleri: Viral paylaşımlar ve fenomen hesaplar yayılımı hızlandırmıştır.
- Zamanlama ve Gündem: Deprem tartışmalarının yoğun olduğu dönemde paylaşım inandırıcılığı artırmıştır.

Teyit, Doğrula ve DoğrulukPayı, video iddiasının tamamen yanlış olduğunu ve bağlam hatası nedeniyle yanıltıcı bilgi yayıldığını ortaya koymuştur. Bu durum, kriz anlarında bilgi güvenliğinin önemini göstermektedir. Doğrulama süreçlerinin ve medya okuryazarlığının artırılması gerektiği vurgulanmaktadır.

- Teyit.org, en kapsamlı metodolojik çerçeveyi sunarken,
- Doğrula.org sade ve kullanıcı dostu dil kullanmış,
- DoğrulukPayı kısa, etkili ve viral dezenformasyon dinamiklerine odaklanmıştır.

2.3 ABD Savaş Gemisi ve Naci Görür İddialarının Doğruluk Kontrolü

a) Teyit.org Analizi: Sosyal medyada, İstanbul depremiyle ilişkilendirilen ABD savaş gemisi fotoğrafının aslında Şubat 2023'te çekildiği ve geminin USS Nitze olduğu tespit edilmiştir. Gerçekte, 23 Nisan 2025'te bölgedeki gemi Türk savaş gemisi TCG İstanbul'dur.

b) Doğruluk Payı Analizi: ABD savaş gemisinin İstanbul Boğazı'na demirlemesi sonrası Prof. Dr. Naci Görür'ün "Deprem olursa şaşırmayın" açıklaması yaptığı iddiası incelenmiş, böyle bir açıklamanın yapılmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Her iki analiz de iddiaların yanlış ve bağlamdan koparılmış olduğunu ortaya koymuştur.

Doğrulama Yöntemleri ve Yanlışlık Payı

Her iki kurum da tersine görsel arama, uzman görüşü ve resmi kaynaklara dayanan benzer metodolojiler kullanmıştır. İddiaların gerçek dışı olduğu ve yanlış bağlamda sunulduğu tespit edilmiştir.

Aşağıdaki tablo, deprem sonrası yanlış bilgi olarak yayılan ABD Savaş Gemisi ve Naci Görür İddialarının Teyit.org ve DoğrulukPayı tarafından nasıl analiz edildiğini karşılaştırmalı olarak sunmaktadır.

Kategori	Teyit.org	Doğruluk Payı
İddia	ABD savaş gemisi fotoğrafı İstanbul depremiyle ilişkilendirildi	Naci Görür'ün ABD gemisi demirlemesi sonrası açıklama yaptığı iddia edildi
Doğrulama Yöntemleri	Tersine görsel arama, uzman görüşleri, resmi kayıtlar	Tersine görsel arama, uzman görüşleri, resmi kayıtlar
Yanlışlık Sınıflandırması	Yanlış ve bağlamdan koparılmış	Yanlış ve bağlamdan koparılmış
Sosyal Medya Etkisi	Geniş paylaşım, dezenformasyon yayılımı	Geniş paylaşım, dezenformasyon yayılımı
Akademik Değerlendirme	Akademik standartlara uygun, güvenilir kaynaklar kullanılmış	Akademik standartlara uygun, güvenilir kaynaklar kullanılmış
Sonuç	İddia yanlış; fotoğraf depremle ilgisiz	İddia yanlış; Naci Görür böyle bir açıklama yapmadı

Sosyal Medyada Yayılım ve Dezenformasyonun Etkisi

Her iki iddia da sosyal medyada yaygın şekilde paylaşılmış, dezenformasyonun hızla yayılmasına sebep olmuştur. Bu tür yanlış bilgiler, kriz anlarında panik ve güvensizlik yaratabilmekte, kamuoyunun doğru bilgilendirilmesini engelleyebilmektedir.

Yapılan analizler akademik standartlara uygun yöntemlerle gerçekleştirilmiştir. Sonuçların açık şekilde sunulması, doğruluk kontrolü çalışmalarının güvenilirliğini artırmaktadır. Bu tür çalışmalar, bilgi kirliliğini önleyerek kamuoyunun doğru bilgilendirilmesi için kritik öneme sahiptir. Medya okuryazarlığının artırılması ve sosyal medya kullanıcılarının bilinçlendirilmesi gerekmektedir.

Bulguların Sonuçları

Bu çalışma, doğruluk kontrolü uygulamalarının özellikle kriz dönemlerinde nasıl işlediğini ortaya koymayı amaçlamıştır. 23 Nisan 2025 İstanbul Depremi sonrasında Teyit.org, Doğrula.org ve DoğrulukPayı.com gibi platformların hızlı ve sistemli biçimde yanlış bilgileri analiz ettiği görülmüştür. İncelenen örnekler doğrultusunda, en sık karşılaşılan yanlış bilgi türlerinin; eski fotoğrafların güncelmiş gibi sunulması, söylemlerin bağlamından koparılarak paylaşılması, kurgu videoların gerçek sanılması ve bilgi kaynaklarının belirtilmemesi ya da manipüle edilmesi olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda platformların yaklaşım farkları dikkat çekicidir. Teyit.org'un ayrıntılı açıklamalarla ve kaynak göstererek çalıştığı; Doğrula.org'un sade, hızlı ve görsel temelli içeriklerle kullanıcıyı bilgilendirmeyi hedeflediği; DoğrulukPayı.com'un ise ağırlıklı olarak siyasi söylemlerin doğruluğunu değerlendirdiği anlaşılmıştır. Özellikle kriz anlarında bu tür platformlara yönelimin arttığı gözlemlense de, sosyal medya üzerinden yanlış bilgilerin yayılma hızı bu çabaların etkisini zaman zaman sınırlayabilmektedir. Günümüzde bilgi kirliliğiyle mücadelede doğruluk kontrolü uygulamaları önemli bir araç hâline gelmiştir. Ancak bu uygulamaların etkinliği, büyük ölçüde kullanıcıların medya okuryazarlığı düzeyine ve dijital farkındalıklarına bağlıdır. Dolayısıyla yalnızca doğrulama platformlarının çabaları yeterli olmayıp, toplumun bilgiye eleştirel yaklaşmasını sağlayacak eğitim politikalarının geliştirilmesi de gereklidir. Aynı zamanda platformlar arası iş birliğinin artırılması ve yaygın farkındalık kampanyalarıyla kamuoyunun güçlendirilmesi, bu mücadeleyi daha etkili hâle getirebilir. Bu bulgu, Arklan & Koçyiğit'in (2024) kriz anlarında yanlış bilgiye açık olunan dijital iklim tespitleriyle örtüşmektedir. Sonuç olarak, kriz dönemlerinde yayılan yanlış bilgilerin önüne geçilmesi ancak çok aktörlü ve çok katmanlı bir yaklaşımla mümkündür. Teyit.org, Doğrula.org ve DoğrulukPayı.com gibi platformlar bu mücadelenin ön saflarında yer almakta; ancak uzun vadeli çözüm, toplumsal bilinçlenme ve dijital dayanışmayla sağlanabilir. Çalışmanın örneklem sayısı sınırlı olduğundan, ileride yapılacak nicel analizler ve farklı doğrulama ağlarının dahil edildiği karşılaştırmalar, daha bütüncül sonuçlara ulaşmayı sağlayacaktır. Bu çerçevede, çalışmanın yalnızca akademik değil, aynı zamanda toplumsal bir fayda üretmesi de önemlidir. Doğruluk kontrolü pratiklerinin kriz anlarında etkili biçimde kullanılması, geniş kitlelerin doğru bilgiye hızla ulaşmasını kolaylaştırabilir. Bu doğrultuda, özellikle afet dönemlerinde bireylerin yanlış bilgiyle karşılaştıklarında nasıl hareket etmeleri gerektiğine dair temel öneriler geliştirilmesi gereklidir. Örneğin, bilgi kaynağını kontrol etmek, içerikte tarih ve bağlam tutarlılığına dikkat etmek, doğrulama platformlarının ilgili etiketlemelerine başvurmak, görsel materyallerin tersine görsel

arama gibi araçlarla sorgulanması ve şüpheli içeriklerin yayılmadan önce teyit edilmesi gibi beş temel adım, bireylerin dijital kriz okuryazarlığını güçlendirebilir. Bu tür öneriler, yalnızca bireysel farkındalığı değil, aynı zamanda dijital toplulukların dayanıklılığını da artırabilir. Çalışmanın sonunda sunulan bu öneriler, kriz anlarında kamusal bilgi güvenliğine katkıda bulunabilecek pratik bir rehber niteliği taşımaktadır.

Kaynakça

Ulaş, T. (2024). Yapay zekâ ve haber doğrulama konusunda yapilan araştirmalar üzerine bibliyometrik bir analiz. Pamukkale üniversitesi iletişim bilimleri dergisi, 3(2), 2

Çöllüoğlu, M. (2023). hakikat ötesi çağda sosyal medya haberleri: doğrulama platformları üzerinden bir incelenme. Simetrik iletişim araştırmaları dergisi, 3(2), 97

Topsakal, T. (2021). Dijital ortamda yanliş bilgi ve haberlerin yayilmasi: koronavirüs salgin haberlerine dair bir inceleme. İnönü üniversitesi iletişim fakültesi elektronik dergisi (inif e-dergi), 6

Arklan, Ü., & Koçyiğit, İ. (2024). Afet dönemlerinde sosyal medyada dezenformasyonun yayılımı: 6 şubat 2023 kahramanmaraş depremleri örneği. Abant sosyal bilimler dergisi, 24(2), 525-546.

Akgül, M. (2024). Platon'un mağarasindan dijital iletişim ağlarina hakikati anlatma çabasi: haber doğrulama platformlari üzerine nitel bir inceleme. gümüşhane üniversitesi iletişim fakültesi elektronik dergisi, 12(3),

Gül, K. (2024). Yeni medyada yalan haber olgusu ve doğrulama platformu olarak teyit.org üzerine bir inceleme. İstanbul aydın üniversitesi sosyal bilimler dergisi, 16(3), 41

Teyit.org (2025). Erişim adresi: https://teyit.org/

Doğrula.org (2025). Erişim adresi: https://www.dogrula.org/

DoğrulukPayı (2025). Erişim adresi: https://www.dogrulukpayi.com/

ÖDENMEYEN SGK PRİMLERİNİN KURUMLAR VERGİSİ KARŞISINDAKİ DURUMU

THE STATUS OF UNPAID SOCIAL SECURITY CONTRIBUTIONS IN RELATION TO CORPORATE TAX

Deniz ALKAN
Öğr. Gör., Iğdır Üniversitesi, Iğdır Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Bölümü
Öğr.Gör., *Iğdır University, Iğdır Vocational School, Department of Accounting and Tax Applications*
ORCID ID: 0000-0002-2687-9717

ÖZET

Bu bildirinin amacı, kurumlar vergisi mükelleflerinin çalıştırdıkları personeller için ödemekle yükümlü oldukları Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) Primlerinin fiilen kuruma ödenmemesi durumunda, bu tutarların Kurumlar Vergisi matrahı tespitinde gider yazılıp yazılmayacağı ile ilgili detaylı bilgileri ortaya koymaktır. Şöyle ki Türkiye'de uygulanmakta olan yasal mevzuatlar çerçevesinde yürürlükte olan 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu kapsamında işverenler, sigortalı çalışanlarının bürüt ücretleri üzerinden hesaplanan prim tutarlarını ilgili ayı takip eden dönem içinde bayan edip ayın sonuna kadar SGK'ya ödemekle yükümlü olduğu belirtilmiştir. Bu şekilde işverenler tarafından prim ödeme yükümlülüğü netleştirilmekte ve gecikme halinde pirim tutarlarının cezai şartlar ile tahsil edileceğini hükme bağlamıştır. Böylelikle işverenlerin çalışanları için SGK'ya ödemekle yükümlü olduğu primler, hem işçilerin sosyal güvenlik haklarının temini hem de ilgili kurumumun, safi kurum kazancının hesaplanmasında indirim yoluyla gider olarak yazılabilmesi vergi hukukunun sağlaması açısından önemlilik arz etmektedir. Özellikle vergi hukukunun sağlanması kapsamında, Kurumlar Vergisinin tespiti için uygulanmakta olan 5520 sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu'nun "Safi kurum kazancı başlıklı'' 6'ncı maddesinde, kurumlar vergisinin hesaplanmasında; ilgili vergi mükelleflerinin bir takvim (hesap) dönemi içinde elde ettikleri safi kurum kazancının dikkate alınacağı, safi kurum kazancının tespitinde ise; Gelir Vergisi Kanunu'nun ticari kazanç hakkındaki hükümlerinin'' uygulanacağı belirtilmiştir. Bununla beraber safi kurum kazancın tespitinde, 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu'nun safi kazancın tespitinde indirilecek giderlerin sayıldığı ve kanunun 40'ıncı maddesinin (2) numaralı bendinde de sigorta primleri ile ilgili olarak; çalışan hizmetli ve işçilere ait giderlerin tespitinde iş yerinde ya da iş yerinin eklentilerindeki iaşe ve ibate giderleri, tedavi ve ilaç giderleri, giyim giderleri, sendika giderleri, işverenlerce çalışanlar adına bireysel emeklilik kapsamında ödenen katkı payı tutarları ile sigorta primlerinin safi kurum kazancının hesaplanmasında gider olarak indirilebileceği hüküm altına alınmıştır. Ancak bu giderlerin, safi kurum kazancının hesaplanmasında dikkate alınması bazı kıstaslara bağlanmıştır. Şöyle ki Kurumlar Vergisi Kanununun "Kabul edilmeyen indirimler'' başlıklı 11. maddesinin birinci fıkrasında indirilemeyecek giderler belirtilmiş olup; bu kapsamda öz sermaye üzerinden ödenen

veya hesaplanan faizler, transfer fiyatlandırması yoluyla örtülü olarak dağıtılan kazançlar, hesaplanan kurumlar vergisi tutarı ile her türlü para cezaları, vergi cezaları, 21/7/1953 tarihli ve 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun hükümlerine göre ödenen cezalar ile Vergi Usul Kanunu hükümlerine göre ödenen gecikme zammı ve faizleri, damga vergisi tutarları, ile 5510 Sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'nun 88'inci maddesine göre, Sosyal Güvenlik Kuruma fiilen ödenmeyen SGK prim tutarlarının gelir ve kurumlar vergisi kapsamında, kurumun safi kazancının tespitinde indirilmesinin mümkün olamayacağı belirtilmiştir. Sonuç olarak yukarıda açıklanan hükümler çerçevesinde zamanında ödenmeyen SGK prim tutarlarının, gelir ve kurumlar vergisi matrahının hesaplanmasında indirim konusu yapılamayacağı, buna karşın varsa indirim konusu kapsamında gider olarak kayıtlara alınan bu tutarların; safi kurum kazancının tespitinde kanunen kabul edilmeyen gider olarak dikkate alınarak, bu şekilde gelir ve kurumlar vergisinin beyan edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Aksi halde bu durum, vergi mükellefleri tarafından safi kurum kazancının yanlış hesaplanıp hatalı beyan edilmesine sebebiyet vererek; mükelleflerin vergi cezaları ile karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: SGK Primi, Kurumlar Vergisi, Gelir Vergisi

ABSTRACT

This report provides detailed information on whether Social Security Institution (SGK) premiums-which corporate income tax payers must pay for their employees-may be deducted as an expense when determining the corporate income tax base if those amounts are not actually paid to the institution. Specifically, under the framework of current Turkish legislation specifically Law No. 5510 on Social Insurance and General Health Insurance employers are required to declare the premium amounts calculated based on their insured employees' gross wages during the period following the relevant month and to pay these amounts to the Social Security Institution (SGK) by the end of that month. In this way, the premium payment obligation of employers is clarified, and the law stipulates that in the event of a delay, the premium amounts will be collected subject to penalties. Consequently, the premiums employers must pay to the SGK on behalf of their employees are significant both for ensuring workers' social security rights and, from a tax perspective, for enabling the relevant institution to deduct these amounts as expenses when calculating its net income. Specifically, within the scope of tax law enforcement, Article 6 of the Corporate Income Tax Law No. 5520 titled "Net Corporate Income" which governs the determination of corporate income tax, states that in calculating corporate income tax, the net corporate income earned by the relevant taxpayers during a calendar (fiscal) year shall be taken into account; and that in determining net corporate income, the provisions of the Income Tax Law regarding commercial income shall apply. Furthermore, in determining net corporate income, Article 40(2) of the Income Tax Law No. 193 which lists the expenses deductible in determining net income specifies, with regard to insurance

premiums: in determining the expenses related to employees and workers, expenses for food and lodging at the workplace or its annexes, medical and medication expenses, clothing expenses, union dues, and the amounts of contributions paid by employers on behalf of employees under individual retirement plans, as well as insurance premiums, may be deducted as expenses in the calculation of net corporate income. However, the inclusion of these expenses in the calculation of net corporate income is subject to certain criteria. Specifically, Article 11, Paragraph 1 of the Corporate Income Tax Law, titled “Non-Deductible Deductions,” lists the expenses that cannot be deducted; these include interest paid or calculated on equity, profits indirectly distributed through transfer pricing, the calculated corporate income tax amount, and all types of monetary fines and tax penalties, penalties paid in accordance with the provisions of the Law on the Collection of Public Receivables No. 6183 dated July 21, 1953, as well as late payment surcharges and interest paid in accordance with the provisions of the Tax Procedure Law, stamp tax amounts, and, pursuant to Article 88 of the Social Insurance and General Health Insurance Law No. 5510, it has been stated that “Social Security Institution (SGK) premium amounts not actually paid to the Social Security Institution” cannot be deducted for income and corporate taxes when determining the institution’s net income Consequently, within the framework of the provisions explained above, it is stated that SGK (Social Security Institution) premium amounts not paid on time cannot be claimed as a deduction when calculating the income and corporate tax base; conversely, any such amounts previously recorded as expenses must be treated as non-deductible expenses when determining net corporate profit, and income and corporate taxes must be declared accordingly. Otherwise, this situation leads to taxpayers incorrectly calculating and reporting net corporate income, resulting in taxpayers facing tax penalties.

Keywords: Social Security Contributions, Corporate Income Tax, Income Tax

AZERBAYCAN'DA SİSTEMİK ÖNEMLİ BANKALARIN KORUNMA MEKANİZMASI: HUKUKİ ÇERÇEVE, SERMAYE GEREKLİLİKLERİ VE ÇÖZÜMLEME UYGULAMASI

PROTECTION MECHANISM FOR SYSTEMICALLY IMPORTANT BANKS IN AZERBAIJAN: LEGAL FRAMEWORK, CAPITAL REQUIREMENTS AND RESOLUTION PRACTICE

Sahil MURTUZAYEV
Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Öğretim Elemanı, Nahçıvan, Azerbaycan
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC), Doktora Öğrencisi, Bakü, Azerbaycan
ORCID: 0000-0002-1063-5208

ÖZET

Bu çalışmada Azerbaycan Cumhuriyeti'nde sistemik önemli bankaların (Y-SÖB) korunma mekanizması önleyici ve düzeltici katmanlar üzerinden incelenmekte; mekanizmanın Finansal İstikrar Kurulu'nun (FSB) "Etkin Çözümleme Rejimlerinin Temel Nitelikleri" ve Basel Komitesi'nin Y-SÖB çerçevesiyle uyumu değerlendirilmektedir. Araştırmanın temel sorusu, mevcut mekanizmanın sistemik önemli bir bankanın başarısızlığını kamu maliyesine ciddi bir yük bindirmeden yönetmeye imkân verip vermediğidir. Yöntem olarak mevzuat analizi, Azerbaycan Merkez Bankası'nın finansal istikrar raporları, Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) 2025 yılı Finansal Sektör Değerlendirme Programı (FSAP) ve IV. Madde belgeleri ile Uluslararası Azerbaycan Bankası'nın (ABB) yeniden yapılandırılması vakası kullanılmış; Azerbaycan modeli Türkiye, Gürcistan ve Kazakistan deneyimleriyle karşılaştırılmıştır. Bulgular, önleyici katmanın, yani 2025 yılında güncellenen belirleme kriterlerinin, Ocak 2027'den itibaren uygulanacak %1–4 aralığındaki farklılaştırılmış sermaye tamponunun ve Basel III'e tam geçişin önemli ölçüde güçlendiğini göstermektedir. Buna karşın düzeltici katman eksiktir: sistemik önemli bankalar için çözümleme planları tamamlanmamış, çözümleme yetkileri yargı sürecine bağlı kalmış, konsolide denetim ve acil likidite desteği çerçevesi gelişme aşamasındadır; zararın pay sahipleri ve alacaklılara yüklenmesi (bail-in) ise kanunla düzenlenmemiştir. En büyük üç bankanın sektör aktiflerinin %63–65'ini ve mevduatın yaklaşık üçte ikisini elinde bulundurduğu bir ortamda bu boşluklar devlet desteğine bağımlılığı ve ahlaki tehlike sorununu sürdürmektedir. Çalışma, mekanizmayı uluslararası standartlar temelinde bütüncül olarak değerlendiren bir uyum matrisi önermekte ve çözümleme yetkilerinin genişletilmesi, çözümleme planlarının tamamlanması, mevduat yoğunlaşmasına bağlı tampon ve devlet desteğinin koşula bağlanması yönünde öneriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: sistemik önemli bankalar, makroihtiyati politika, sermaye tamponu, banka çözümlemesi, mevduat sigortası

ABSTRACT

The paper analyses the protection mechanism for domestic systemically important banks (D-SIBs) in the Republic of Azerbaijan across its preventive and curative layers and assesses its consistency with the Financial Stability Board's Key Attributes of Effective Resolution Regimes and the Basel Committee's D-SIB framework. The main research question is whether the current mechanism allows the failure of a systemically important bank to be managed without placing a significant burden on public finances. Methodologically, the study combines legal analysis, the financial stability reports of the Central Bank of the Republic of Azerbaijan, the IMF's 2025 Financial Sector Assessment Program (FSAP) and Article IV documents, and the case of the restructuring of the International Bank of Azerbaijan; the Azerbaijani model is also compared with the experience of Türkiye, Georgia and Kazakhstan. The findings show that the preventive layer, namely the designation criteria revised in 2025, a differentiated capital buffer of 1–4% applicable from January 2027 and full transition to Basel III, has been substantially strengthened. The curative layer, however, remains incomplete: resolution plans for systemically important banks have not been finalised, resolution powers depend on court procedures, consolidated supervision and the emergency liquidity assistance framework are still being developed, and the allocation of losses to shareholders and creditors (bail-in) is not established in law. With the three largest banks holding 63–65% of sector assets and about two thirds of deposits, these gaps sustain dependence on state support and the moral hazard problem. The paper proposes a compliance matrix that evaluates the mechanism as a whole against international standards and offers recommendations on broader resolution powers, finalised resolution plans, a buffer linked to deposit concentration and conditional state support.

Keywords: systemically important banks, macroprudential policy, capital buffer, bank resolution, deposit insurance

AZERBAYCAN'DA TAKİPTEKİ KREDİLER VE BANKACILIK SEKTÖRÜNÜN YENİDEN YAPILANDIRILMASI: 2014–2016 PETROL FİYATI VE KUR ŞOKUNDAN KRİZ SONRASI DAYANIKLILIĞA

NON-PERFORMING LOANS AND BANKING RESTRUCTURING IN AZERBAIJAN: FROM THE 2014–2016 OIL-PRICE AND CURRENCY SHOCK TO POST-CRISIS RESILIENCE

Sahil MURTUZAYEV
Doktora Öğrencisi, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC), Bakü, Azerbaycan
Nahçıvan Devlet Üniversitesi, İktisat ve Pazarlama Bölümü, Nahçıvan, Azerbaycan
ORCID NO: 0000-0002-1063-5208

ÖZET

2014–2016 yıllarında petrol fiyatlarında yaşanan çöküş ve 2015 yılında manatın iki kez devalüe edilmesi, Azerbaycan bankacılık sektörünün bağımsızlıktan bu yana karşılaştığı en ağır sınav olmuştur. Bu çalışma, Azerbaycan'da takipteki kredilerin (TGK) seyrini ve makroekonomik belirleyicilerini incelemekte, kriz sonrası yeniden yapılandırma ile düzenleyici reformları değerlendirmektedir. Çalışmada Azerbaycan Uluslararası Bankası'nın (IBA) yeniden yapılandırılmasına ve 2016–2020 dönemi denetim reformlarına ilişkin belgesel vaka analizi, ekonometrik analizle birleştirilmiştir. Ekonometrik analizde Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın vadesi geçmiş kredi verileri kullanılarak 2013Ç1–2024Ç4 dönemi için gecikmesi dağıtılmış otoregresif (ARDL) sınır testi modeli tahmin edilmiştir; açıklayıcı değişkenler petrol fiyatı, döviz kuru, petrol dışı büyüme, reel kredi büyümesi ve mevduat dolarizasyonudur. Vadesi geçmiş kredilerin toplam krediler içindeki payı 2014 sonundaki %5,3'ten 2017'nin üçüncü çeyreğinde %14,9'a yükselmiş ve 2024 sonunda %1,5'e gerilemiştir. Sınır testi, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Uzun dönemde mevduat dolarizasyonundaki bir puanlık artış TGK oranını yaklaşık 0,28 puan yükseltirken reel kredi büyümesi oranı düşürmektedir. Hata düzeltme katsayısı (−0,22), dengeden sapmaların her çeyrekte yaklaşık beşte birinin giderildiğini göstermektedir. Kısa dönemde kurdaki değer kaybı, döviz cinsinden kredilerin manat değerini artırarak oranı mekanik olarak düşürmektedir. Kriz dönemi kukla değişkeninin negatif katsayısı ve vaka bulguları, oranın 2015–2016'da sorunlu varlıkların devlete devri ve banka kapatmalarıyla bastırıldığına işaret etmektedir. Bulgular, kredi riskinin temel aktarım kanalının dolarizasyon olduğunu göstermektedir. Çalışma; dolarizasyonun azaltılması, erken uyarı sistemleri, kriz yönetimi düzenlemeleri ve TGK çözümüne ilişkin öneriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Takipteki krediler, dolarizasyon, bankacılık sektörünün yeniden yapılandırılması, finansal istikrar, petrol fiyatı şokları, Azerbaycan, ARDL.

ABSTRACT

The 2014–2016 collapse in oil prices and the two devaluations of the manat in 2015 were the most severe test faced by Azerbaijan's banking sector since independence. This study examines the evolution and macroeconomic determinants of non-performing loans (NPLs) in Azerbaijan and evaluates the post-crisis restructuring and regulatory reforms. It combines a documentary case analysis of the restructuring of the International Bank of Azerbaijan (IBA) and the supervisory reforms of 2016–2020 with an econometric analysis. Using overdue-loan data from the Central Bank of the Republic of Azerbaijan, an autoregressive distributed lag (ARDL) bounds-testing model is estimated for 2013Q1–2024Q4, with oil prices, the exchange rate, non-oil growth, real credit growth and deposit dollarization as explanatory variables. The share of overdue loans in total loans rose from 5.3% at the end of 2014 to a peak of 14.9% in the third quarter of 2017 and fell to 1.5% by the end of 2024. The bounds test indicates a long-run relationship among the variables. In the long run, a one-point rise in deposit dollarization raises the NPL ratio by about 0.28 points, while real credit growth lowers it. The error-correction coefficient (−0.22) implies that about one-fifth of any deviation from equilibrium is corrected each quarter. In the short run, depreciation mechanically lowers the ratio by inflating the manat value of foreign-currency loans. The negative crisis-period dummy and the case evidence suggest that the ratio was held down in 2015–2016 by transfers of bad assets to the state and by bank closures. The results identify dollarization as the main transmission channel of credit risk. The paper offers recommendations on de-dollarization, early-warning systems, crisis-management arrangements and NPL resolution.

Keywords: Non-performing loans, dollarization, banking restructuring, financial stability, oil price shocks, Azerbaijan, ARDL.

1. GİRİŞ

Azerbaycan, hidrokarbon gelirlerine bağımlı bir ekonomidir. 2015 yılında petrol ve doğal gaz, ihracatın yaklaşık %95'ini ve devlet gelirlerinin yaklaşık %70'ini oluşturmaktaydı (PanARMENIAN.Net, 2015). Brent petrolün varil fiyatı Aralık 2015'te yaklaşık 36 ABD dolarına, yani on sekiz ay önceki düzeyinin yaklaşık üçte birine gerilediğinde (RFE/RL, 2015), şokun yurt içi finansal sisteme aktarımı hızlı olmuştur. Uzun yıllar istikrarlı bir döviz kurunu savunan merkez bankası, Şubat 2015'te manatı yaklaşık üçte bir oranında devalüe etmiş, 21 Aralık 2015'te ise serbest dalgalanmaya geçmiş ve manat ABD doları karşısında yaklaşık %48 daha değer kaybetmiştir (RFE/RL, 2015; Trend, 2016). Döviz rezervleri 2014'teki yaklaşık 15,2 milyar dolarlık zirveden 2015 sonunda yaklaşık 5,1 milyar dolara gerilemiştir (IWPR, 2016).

Bankalar şoka aynı anda birçok kanaldan maruz kalmıştır. Geliri manat cinsinden olup dolar cinsinden borçlanan hane halkı ve firmaların borç yükü bir gecede artmış, mevduat sahipleri dövize yönelmiş, istikrarlı kura alışmış bir bankacılık sistemi ise büyük ölçüde korunmasız

döviz pozisyonları taşımıştır. IMF'ye göre toplam takipteki krediler (TGK) oranı 2016 sonunda yaklaşık %21'e ulaşmıştır (bne IntelliNews, t.y.-a). Hükümet buna karşılık 2015–2016 döneminde, basında yer alan Moody's analistlerine göre GSYH'nin yaklaşık %18'ine denk gelen yaklaşık 10 milyar manatlık sorunlu varlığı satın almış (bne IntelliNews, 2017a), bir dizi zayıf bankayı kapatmış ve nihayetinde Azerbaycan Uluslararası Bankası'nın (IBA) yaklaşık 3,3 milyar dolarlık dış borcunu yeniden yapılandırmıştır.

Şoktan yaklaşık on yıl sonra tablo oldukça farklıdır. IMF'nin son finansal sektör değerlendirmesi, toplam TGK oranının Temmuz 2024'te %2,7 olduğunu bildirmekte ve IBA'nın rehabilitasyonunu büyük ölçüde başarılı olarak nitelendirmekle birlikte sistemik kırılganlıkların sürdüğü konusunda uyarmaktadır (bne IntelliNews, t.y.-a). Bu karşıtlık, Azerbaycan'ın ötesinde de önem taşıyan soruları gündeme getirmektedir: İyileşmenin ne kadarı kredi kalitesindeki gerçek bir toparlanmayı, ne kadarı sorunlu varlıkların devlete devrini yansıtmaktadır ve hangi zayıflıklar hâlâ sürmektedir?

Çalışma üç araştırma sorusuna odaklanmaktadır. Birincisi, kriz öncesi dönemden günümüze Azerbaycan'da TGK nasıl bir seyir izlemiştir ve bu seyri hangi makroekonomik etkenlerin belirlemesi beklenmektedir? İkincisi, hangi yeniden yapılandırma ve düzenleme araçları kullanılmıştır ve IBA örneği bu araçların etkinliği ile maliyetleri hakkında neyi ortaya koymaktadır? Üçüncüsü, hangi kırılganlıklar sürmektedir ve kaynağa bağımlı ekonomiler için hangi politika dersleri çıkarılabilir? Çalışmanın geri kalanı şöyle düzenlenmiştir: 1.1. alt bölümde literatür incelenmekte, 2. bölümde materyal ve yöntem açıklanmakta, 3. bölümde bulgular ve tartışma (kriz ve politika tepkisi, IBA'nın yeniden yapılandırılması ve düzenleyici reformlar, TGK verileri ve ekonometrik çerçeve) sunulmakta, 4. bölümde ise sonuç ve öneriler yer almaktadır.

1.1. Literatür taraması

1.1.1. Takipteki kredilerin makroekonomik belirleyicileri

Geniş bir ampirik literatür TGK'yı makroekonomik ortamla ilişkilendirmektedir. Nkusu (2011), gelişmiş ekonomilerde büyümenin zayıflaması ve işsizliğin artması gibi olumsuz makroekonomik gelişmelerin TGK artışıyla ilişkili olduğunu, yükselen TGK'nın da krediyi ve ekonomik faaliyeti baskılayarak bir geri besleme döngüsü yarattığını göstermektedir. Louzis, Vouldis ve Metaxas (2012), Yunanistan örneğinde makroekonomik değişkenlerin ve yönetim kalitesi dahil bankaya özgü etkenlerin TGK'yı açıkladığını ve konut, ticari ve tüketici kredisi portföylerinin farklı duyarlılıklar taşıdığını ortaya koymaktadır. Klein (2013), Orta, Doğu ve Güneydoğu Avrupa için benzer sonuçlara ulaşmış; hem makroekonomik hem de bankaya özgü etkenlerin önemli olduğunu ve TGK'dan reel ekonomiye doğru güçlü bir geri besleme bulunduğunu belirlemiştir.

Beck, Jakubik ve Piloiu (2015), küresel bir örneklem kullanarak reel GSYH büyümesini, hisse senedi fiyatlarını, döviz kurunu ve kredi faizini temel belirleyiciler olarak tespit etmekte ve kurdaki değer kaybının özellikle döviz cinsinden kredilerin payının yüksek olduğu ülkelerde

TGK'yı artırdığını bildirmektedir. Bu bulgu, kredi ve mevduatlardaki dolarizasyonun 2015 devalüasyonlarının etkisini büyüttüğü Azerbaycan için doğrudan önem taşımaktadır.

1.1.2. Kur krizleri, bankacılık krizleri ve kriz çözümü

Kaminsky ve Reinhart (1999), bankacılık ve kur krizleri arasındaki yakın bağı "ikiz krizler" olarak tanımlamakta; finansal kırılganlık ile dış dengesizliklerin birbirini beslediğini göstermektedir. Laeven ve Valencia (2018), sistemik bankacılık krizlerini ve bunlara verilen yeniden sermayelendirme, likidite desteği, varlık yönetim şirketleri ve garantiler gibi politika tepkilerini içeren bir veri tabanı oluşturmuş ve krizlerin genellikle yüksek mali maliyetlerle sonuçlandığını göstermiştir. Dış ticaret hadlerindeki bir şokun ardından kur krizi, bankacılık krizi ve devlet tarafından finanse edilen bir temizlik sürecinin yaşandığı Azerbaycan deneyimi bu kalıba uymaktadır.

1.1.3. Yöntemsel arka plan

Küçük örneklemlerde TGK ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkinin modellenmesinde Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen gecikmesi dağıtılmış otoregresif (ARDL) sınır testi yaklaşımı yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu yaklaşım, sıfırıncı veya birinci dereceden bütünleşik (ancak ikinci dereceden bütünleşik olmayan) değişkenlere izin vermekte ve tek bir denklem içinde hem kısa dönem dinamiklerini hem de uzun dönem ilişkilerini ortaya koymaktadır. Bu özellikler, Azerbaycan için mevcut olan kısa ve yapısal kırılmalar içeren çeyreklik serilere uygundur.

1.1.4. Literatürdeki boşluk

Yukarıdaki ülkeler arası çalışmaların çoğu Azerbaycan'ı, eğer kapsıyorsa, yalnızca birçok gözlemden biri olarak ele almaktadır. TGK'nın makroekonomik belirleyicilerini, özellikle IBA örneği ve 2016–2019 denetim deneyimi olmak üzere yeniden yapılandırmanın kurumsal süreciyle ilişkilendiren ülkeye özgü analizler sınırlıdır. Bu çalışma böyle bir analize katkı sunmayı amaçlamaktadır.

2. MATERYAL VE YÖNTEM

2.1. Araştırma tasarımı

Çalışmada karma bir tasarım kullanılmıştır. Birinci bileşen, IBA'nın yeniden yapılandırılmasına ve denetim reformlarına ilişkin belgesel bir vaka analizidir; bu analiz merkez bankası duyurularına, IMF ve Dünya Bankası materyallerine, uzman finans basınında yer alan derecelendirme kuruluşu değerlendirmelerine ve mahkeme süreçlerine ilişkin haberlere dayanmaktadır. İkinci bileşen, TGK göstergelerinin üç dönemdeki betimsel analizidir: birikim (2014–2016), temizlik (2017–2019) ve normalleşme (2020 ve sonrası). Üçüncü bileşen ise TGK'nın makroekonomik belirleyicilerine yönelik bir ARDL modelinin ekonometrik tanımlamasıdır.

2.2. Veri

Bağımlı değişken (TGK_t), vadesi geçmiş kredilerin kredi kuruluşlarının toplam kredileri içindeki payıdır (%). Seri, Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası (AMB) İstatistik

Bülteni'nin 2.7 numaralı tablosundan (kredi kuruluşlarının vadelerine göre kredileri) alınmıştır; bu tablo 2001 yılından itibaren aylık ve tutarlı bir tanımla yayımlanan tek kamuya açık seridir (AMB, 2024). AMB'nin ihtiyati tanıma dayanan bankacılık TGK oranı (Tablo 5.6) yalnızca Aralık 2021'den itibaren mevcut olduğundan karşılaştırma amacıyla kullanılmıştır.

Açıklayıcı değişkenler şunlardır: Brent petrolün çeyreklik ortalama fiyatının logaritması (PET_t; IMF birincil emtia fiyatları, FRED POILBREUSDM serisi), manat/dolar resmi kurunun çeyreklik ortalamasının logaritması (KUR_t; AMB Tablo 2.16), reel petrol dışı GSYH'nin bir önceki yılın aynı çeyreğine göre büyümesi ($GSYH_t$; AMB Tablo 1.1), reel kredi büyümesi (KR_t; AMB Tablo 2.6'daki toplam kredilerin yıllık nominal artışının 12 aylık TÜFE enflasyonuyla reelleştirilmesi) ve döviz cinsinden mevduatların toplam mevduat içindeki payı (DOL_t; AMB Tablo 2.12). Stok değişkenler için çeyrek sonu değerleri, fiyat ve kur değişkenleri için çeyrek ortalamaları kullanılmıştır. AMB, GSYH verilerini yılbaşından itibaren birikimli olarak yayımladığından çeyreklik reel büyüme, birikimli reel büyüme oranları ile bir önceki yılın birikimli nominal değerlerinden türetilmiştir. Kriz rejimi için 2015Ç1–2016Ç4 dönemini kapsayan bir kukla değişken (D_t) tanımlanmıştır. Örneklem 2013Ç1–2024Ç4 dönemini kapsayan 48 çeyreklik gözlemden oluşmaktadır.

Vadesi geçmiş kredi oranı, IMF'nin bildirdiği toplam TGK oranından (2016 sonunda yaklaşık %21; bne IntelliNews, t.y.-a) belirgin biçimde düşüktür. Bunun iki nedeni vardır: tanım farkı ve 2015–2016'da sorunlu varlıkların büyük bölümünün devlet destekli kuruluşlara devredilerek banka bilançolarından çıkarılması. Dolayısıyla seri, bankacılık sisteminde kalan sorunlu kredileri ölçmektedir; bu durum bulguların yorumunda dikkate alınmıştır.

2.3. Model tanımlaması

Pesaran vd. (2001) izlenerek ARDL modelinin koşullu hata düzeltme biçimi şu şekilde yazılmaktadır:

$$\Delta TGK_t = \alpha_0 + \Sigma\, \beta_i \Delta TGK_{t-i} + \Sigma\, \gamma_j' \Delta X_{t-j} + \theta_1 TGK_{t-1} + \theta_2' X_{t-1} + \delta D_t + \Sigma\, \lambda_s Ç_{s,t} + \varepsilon_t$$

Burada X_t açıklayıcı değişkenler vektörünü, $Ç_{s,t}$ (s = 1, 2, 3) çeyreklik mevsim kuklalarını, ε_t ise hata terimini ifade etmektedir. Mevsim kuklaları, vadesi geçmiş kredilerin her yılın dördüncü çeyreğinde aktiften silmeler nedeniyle düzenli olarak gerilemesinden kaynaklanan mevsimselliği yakalamak amacıyla eklenmiştir; bu kuklalar olmadan kalıntılarda dördüncü gecikmede güçlü otokorelasyon görülmüştür. Gecikme uzunlukları, bağımlı değişken için en fazla üç, açıklayıcı değişkenler için en fazla iki gecikme olmak üzere ve tüm değişkenler modelde tutularak Akaike bilgi kriterine (AIC) göre seçilmiştir.

Uzun dönem eşbütünleşme, düzey değişkenlerinin katsayılarının (θ_1 ve θ_2) birlikte sıfıra eşit olduğu sıfır hipotezini sınayan sınır F-testi ile sınanmaktadır. Hesaplanan F değeri üst kritik sınırı aşarsa eşbütünleşme kabul edilir; uzun dönem katsayıları $-\theta_2/\theta_1$ olarak hesaplanır ve standart hataları delta yöntemiyle elde edilir. Hata düzeltme terimi θ_1, dengeye uyarlanma hızını vermektedir. Süreç, hiçbir değişkenin ikinci dereceden bütünleşik olmadığını doğrulamak için birim kök testlerini (ADF ve Phillips–Perron) ve otokorelasyon (Breusch–Godfrey), değişen

varyans (Breusch–Pagan), normallik (Jarque–Bera) ve parametre istikrarı (CUSUM) için tanı testlerini içermektedir. Tahminler Python'da statsmodels kütüphanesi ile yapılmıştır.

2.4. Hipotezler

Literatüre ve 3.1.3. alt bölümde açıklanan aktarım mekanizmasına dayanarak şu hipotezler oluşturulmuştur. H1: Petrol fiyatlarındaki artış TGK'yı azaltır. H2: Manatın değer kaybı TGK'yı artırır ve bu etki dolarizasyon yüksek olduğunda daha güçlüdür. H3: Petrol dışı büyümenin artması TGK'yı azaltır. H4: Hızlı kredi genişlemesi TGK'yı gecikmeli olarak artırır. H5: Kriz rejimi (2015–2016), TGK'da anlamlı bir yukarı yönlü kayma ile ilişkilidir.

2.5. Sınırlılıklar

Çalışma kamuya açık verilere dayanmaktadır; banka düzeyinde veri bulunmadığından bankaya özgü belirleyiciler analize dahil edilememiştir. Bağımlı değişken, ihtiyati TGK tanımı yerine vadesi geçmiş kredilere dayanmaktadır ve aktiften silmeler ile sorunlu varlıkların devlet araçlarına devri, borçluların geri ödeme kapasitesinde bir iyileşme olmaksızın da oranı düşürebilir. Örneklem 48 çeyrekle sınırlıdır; bu durum gecikme sayısını ve testlerin gücünü kısıtlamaktadır. Bu nedenle ekonometrik sonuçlar vaka bulgularıyla birlikte yorumlanmalıdır.

3. BULGULAR VE TARTIŞMA

3.1. 2014–2016 şoku ve bankacılık sistemi

3.1.1. Kriz öncesi durum

Şoktan önce manat ABD doları karşısında sıkı biçimde yönetilmekteydi; işletmeler, hane halkı ve bankalar istikrarlı bir döviz kuruna alışmıştı (bne IntelliNews, 2015). Döviz rezervleri 2014'te yaklaşık 15,2 milyar dolar ile zirveye ulaşmıştı (bne IntelliNews, 2016). CEIC tarafından AMB verilerinden derlenen resmi rakamlar, TGK oranının 2014 sonunda %5,3 ve Mart 2015'te %5,9 olduğunu göstermektedir (CEIC, t.y.). Dolayısıyla oran, ilk devalüasyonun etkileri banka bilançolarına tam olarak yansımadan önce yükselmeye başlamıştı.

3.1.2. Devalüasyonlar, rezerv kaybı ve dolarizasyon

Merkez bankası Şubat 2015'te manatı dolar karşısında yaklaşık %33,5 devalüe etmiş, kuru savunmak için büyük miktarda rezerv harcadıktan sonra 21 Aralık 2015'te serbest dalgalanmaya geçmiş ve kur 1 dolar = 1,05 manattan 1,55 manata yükselmiştir (RFE/RL, 2015; RFE/RL, 2016). Asya Kalkınma Bankası'nın proje tamamlama raporuna göre dolar cinsinden mevduatların payı Eylül 2015'e kadar on iki ay içinde %49'dan %75'e yükselmiş, Şubat devalüasyonundan sonra manat cinsinden krediler durağanlaşmıştır (ADB, t.y.). Diğer kaynaklar, AMB verilerine dayanarak hane halkı mevduatlarındaki dolarizasyonun 2015 sonunda yaklaşık %85'e ulaştığını aktarmaktadır (Trend, 2016). İki veri seti tanım ve kapsam bakımından farklı olsa da her ikisi de dövize hızlı bir geçişe işaret etmektedir.

Yükümlülüklerin ve kredilerin dolarizasyonu bir kur uyumsuzluğu yaratmıştır. Analistler, bazı küçük bankaların büyük açık döviz pozisyonları taşıdığını ve devalüasyon sonrasında çevrim zararlarıyla karşılaşacağını, merkez bankasının ise hedge ve swap desteği sağlamaya devam edeceğini belirtmiştir (bne IntelliNews, 2015). Yetkililer ayrıca 2016 başında sermaye kaçışını

ve dolarizasyonu sınırlamak amacıyla bir mevduat sigortası sistemi getirmiş ve mevduat faizlerine tavan uygulamış; bu dönemde altı bankanın lisansı iptal edilmiştir (bne IntelliNews, 2016).

3.1.3. Aktarım mekanizması

Bulgular bir arada değerlendirildiğinde dört aşamalı bir aktarım mekanizması ortaya çıkmaktadır: (i) petrol fiyatlarındaki düşüş ihracat ve bütçe gelirlerini azaltmış ve petrol dışı ekonomiyi yavaşlatmıştır; (ii) devalüasyon döviz cinsinden borçların manat değerini yükseltmiş ve döviz geliri olmayan borçluların borç servis yükünü artırmıştır; (iii) mevduat dolarizasyonu ve sermaye kaçışı banka likiditesini daraltmış ve dış fonlamanın yenilenmesini zorlaştırmıştır; (iv) artan temerrütler kârları ve sermayeyi azaltmış, bu da yeni kredi verilmesini kısıtlayarak ekonomiyi daha da zayıflatmıştır. Çalışmanın ekonometrik bölümünde açıklayıcı değişkenler bu kanallar esas alınarak seçilmiştir.

3.2. Yeniden yapılandırma ve düzenleyici reformlar

3.2.1. Azerbaycan Uluslararası Bankası

IBA, 1990'ların başında %50,2 devlet ve %49,8 özel mülkiyet payıyla kurulmuş ve bu yapı 2015'e kadar değişmemiştir (Meydan TV, t.y.). 2017'ye gelindiğinde devlet payını %80'in üzerine çıkarmıştır (bne IntelliNews, 2018). Basındaki değerlendirmelere göre bankanın sorunları, hatalı bir kredilendirme modelinin kur değer kaybı ve zayıf iş ortamıyla birleşmesinden kaynaklanmıştır (bne IntelliNews, 2018). Hükümet bankayı ilk olarak 2015'te kurtarmış; 9,93 milyar manat (yaklaşık 5,9 milyar dolar) tutarındaki sorunlu varlıklarını satın almış ve bankaya 1,3 milyar doların üzerinde mevduat yerleştirmiştir (Meydan TV, t.y.). Sorunlu krediler, mahkeme belgelerinde ABD'nin küresel finansal kriz sırasında kullandığı varlık yönetimi düzenlemelerine benzetilen, devlet destekli ayrı bir kuruluşa devredilmiştir (Fox Business, 2017).

3.2.2. 2017 borç yeniden yapılandırması

İlk kurtarma yetersiz kalmıştır. Azerbaycan'da Nisan 2017'de resmi bir yeniden yapılandırma süreci başlamış ve banka 10 Mayıs 2017'de 100 milyon dolarlık bir sermaye benzeri kredinin ödemesini yapamamıştır (Bloomberg, 2017). Ardından yaklaşık 3,3 milyar dolarlık borç yeniden yapılandırılırken alacaklıların takip işlemlerini durdurmak amacıyla New York'ta ABD İflas Kanunu'nun 15. Bölümü (Chapter 15) kapsamında koruma başvurusunda bulunmuştur (Fox Business, 2017). Planın, etkilenen alacaklıların tutar bazında üçte ikisi tarafından onaylanması gerekmekteydi; finansal piyasalar denetim otoritesinin başkanı, onay çıkmaması durumunda düzenleyicinin geçici yönetim, varlık devri veya lisans iptali gibi seçeneklere başvurabileceği uyarısında bulunmuştur (Meydan TV, t.y.).

Alacaklı desteği güçlü olmuştur: 12 Temmuz 2017 itibarıyla borcun %87'sini elinde tutan alacaklılar planı desteklemiş, 18 Temmuz'da bu oran %94'ü aşmıştır (The Bulletin, 2017). Dış yükümlülükler devlet destekli araçlarla değiştirilmiş ve alacaklılar, Moody's'in %20'yi aşmasını beklediği kayıpları kabul etmiştir (bne IntelliNews, 2017a; The Bulletin, 2017).

Bununla birlikte plan tartışmalı olmuştur. Ticari finansman alacaklıları, Eurobond sahipleri dahil diğer alacaklılara göre daha avantajlı koşullar elde etmiş; kendisi de büyük bir alacaklı olan devlet petrol fonu SOFAZ'ın ağırlığı, karşı çıkan yatırımcıların başarılı bir itirazda bulunmasını olanaksız kılmıştır (bne IntelliNews, 2017a; Runey, 2017). Batılı yatırımcılar planın kendi aleyhlerine olduğunu ileri sürmüş ve süreç, Azerbaycan'ın yatırım yeri olarak itibarına zarar veren bir gelişme olarak değerlendirilmiştir (The Bulletin, 2017).

3.2.3. IBA açısından sonuçlar

2017 sonunda IBA'nın aktifleri bir önceki yıla göre %28,9 daralarak 8,7 milyar manata gerilemiş; kredi portföyü 1,8 milyar manat, mevduatları 1,5 milyar manat ve sermayesi 525 milyon manat olmuştur. Yetkililer, bilanço temizlendikten sonra bankayı yeniden özelleştirme niyetini açıklamıştır (bne IntelliNews, 2018). Derecelendirme kuruluşları o dönemde temkinli davranmış; Fitch, yeniden yapılandırmanın ilave devlet desteği ihtiyacını ortadan kaldırıp kaldırmayacağının belirsiz olduğunu belirtmiştir (bne IntelliNews, 2017a). Buna karşın IMF'nin 2024–2025 değerlendirmesi, IBA'nın 2015–2016 krizi sonrasındaki rehabilitasyonunun büyük ölçüde başarılı olduğu sonucuna varmıştır (bne IntelliNews, t.y.-a).

3.2.4. Denetim ve düzenleme reformları

Kurumsal değişim, banka düzeyindeki yeniden yapılandırma kadar önemli olmuştur. Finansal Piyasalar Denetim Otoritesi (FIMSA), bankaların ve diğer finansal kuruluşların lisanslama, düzenleme ve denetim yetkilerini merkez bankasından devralmak üzere Şubat 2016'da cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle kurulmuştur (Wealth Briefing Asia, 2019). EBRD kaynaklarına göre FIMSA görev süresi boyunca bankacılık sektörünün temizlenmesini başlatmış (2016'da 11 banka kapatılmıştır), izleme ve düzenleme çerçevesini güçlendirmiş ve bir kredi bürosu kurmuştur (EBRD, t.y.). Bununla birlikte 28 Kasım 2019 tarihli kararname ile FIMSA kaldırılmış ve yetkileri merkez bankasına devredilmiştir (AMB, 2020; Trend, 2020a). 2020 yılında AMB'nin Atabank ve Amrah Bank'ta yaptığı denetimler bu iki bankanın sermayesini yitirdiğini ortaya koymuş ve lisansları 28 Nisan 2020'de iptal edilmiştir (AMB, 2020). Merkez bankası daha sonra ihtiyati politika, finansal istikrar ve tüketici hakları alanlarında yeni birimler oluşturmuştur (Trend, 2020b). IMF, merkez bankasının 2019'da düzenleme görevini yeniden üstlenmesini düzenleyici reformları, kurumsal yönetim standartlarını ve risk yönetimi uygulamalarını canlandıran bir dönüm noktası olarak nitelendirmiştir (bne IntelliNews, t.y.-a).

Tablo 1. Kriz ve yeniden yapılandırma sürecindeki temel olaylar (2014–2020)

Tarih	Olay
2014	Döviz rezervleri yaklaşık 15,2 milyar dolar ile zirveye ulaşır; petrol fiyatları düşmeye başlar.
Şubat 2015	Manat ABD doları karşısında yaklaşık üçte bir oranında devalüe edilir.

Tarih	Olay
Aralık 2015	21 Aralık'ta manat serbest dalgalanmaya bırakılır; dolar karşısında yaklaşık %48 değer kaybı.
Şubat 2016	Ayrı bir finansal piyasalar denetim kurumu olarak FIMSA kurulur.
2016	Mevduat sigortası sistemi getirilir; yıl başında altı bankanın lisansı iptal edilir; yıl içinde 11 banka kapatılır (EBRD, t.y.).
Nisan–Mayıs 2017	IBA resmi yeniden yapılandırmayı başlatır, 100 milyon dolarlık ödemeyi yapamaz ve New York'ta Chapter 15 koruması için başvurur.
Temmuz 2017	Alacaklıların %94'ünden fazlası IBA yeniden yapılandırma planını destekler.
28 Kasım 2019	FIMSA kaldırılır; görevleri merkez bankasına devredilir.
28 Nisan 2020	Atabank ve Amrah Bank'ın lisansları iptal edilir.

Kaynak: RFE/RL (2015), bne IntelliNews (2016, 2018), The Bulletin (2017), EBRD (t.y.) ve AMB (2020) kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

3.3. Takipteki kredilere ilişkin betimsel bulgular

Tablo 2, AMB verilerine göre vadesi geçmiş kredilerin yıl sonu tutarlarını ve toplam krediler içindeki paylarını göstermektedir. Oran 2013–2014'te %5,1–5,3 düzeyindeyken 2015'te %6,9'a, 2016'da %9,0'a yükselmiş ve 2017'nin üçüncü çeyreğinde %14,9 ile zirveye ulaşmıştır. Vadesi geçmiş kredilerin tutarı 2014 sonundan 2017 sonuna kadar yaklaşık 976 milyon manattan 1.627 milyon manata çıkarken toplam krediler aynı dönemde 18,5 milyar manattan 11,8 milyar manata gerilemiştir. Dolayısıyla zirvedeki oran, hem sorunlu kredilerin artışını hem de kredi portföyünün daralmasını yansıtmaktadır. Oran daha sonra istikrarlı biçimde düşerek 2024 sonunda %1,5'e inmiştir.

Tablo 2. Vadesi geçmiş kredilerin toplam krediler içindeki payı (yıl sonu)

Yıl	Vadesi geçmiş krediler (mln AZN)	Toplam krediler (mln AZN)	Oran (%)	İhtiyati TGK oranı (%)
2013	792,8	15.422,9	5,14	—
2014	976,3	18.542,6	5,27	—
2015	1.508,5	21.730,4	6,94	—
2016	1.472,6	16.444,6	8,95	—
2017	1.626,8	11.757,8	13,84	—
2018	1.585,0	13.020,3	12,17	—

Yıl	Vadesi geçmiş krediler (mln AZN)	Toplam krediler (mln AZN)	Oran (%)	İhtiyati TGK oranı (%)
2019	1.273,1	15.298,2	8,32	—
2020	893,1	14.530,4	6,15	—
2021	719,4	17.119,8	4,20	4,49
2022	593,7	20.184,0	2,94	3,75
2023	437,8	23.979,1	1,83	2,65
2024	449,1	29.288,2	1,53	2,38

Kaynak: AMB İstatistik Bülteni, Tablo 2.7 ve Tablo 5.6 (Aralık 2024 sayısı); oranlar yazar tarafından hesaplanmıştır. İhtiyati TGK oranı yalnızca bankaları kapsamaktadır ve 2021'den önce yayımlanmamıştır.

Bu verilerden üç sonuç çıkmaktadır. Birincisi, bozulma kriz sırasında değil, kriz sonrasında en yüksek düzeyine ulaşmıştır: oran 2015–2016'da görece sınırlı artmış, asıl yükselişi 2017'de göstermiştir. Bu gecikme, devalüasyonun borçluların ödeme gücü üzerindeki etkisinin zamanla ortaya çıkmasıyla ve 2015–2016'da sorunlu varlıkların bir bölümünün bilançolardan çıkarılmasıyla tutarlıdır. İkincisi, 2018 sonrasındaki iyileşme hem sorunlu kredi stokundaki düşüşü hem de kredi portföyünün yeniden büyümesini yansıtmaktadır. Üçüncüsü, mevcut düzey uluslararası ölçütlere göre düşüktür; Dünya Bankası serisi Azerbaycan'ı 2025'te %1,98 düzeyinde gösterirken veri bildiren ülkelerin ortalaması %3,64'tür (TheGlobalEconomy.com, t.y.). Bununla birlikte, ihtiyati tanıma göre hesaplanan oranın 2021–2024 döneminde vadesi geçmiş kredi oranından sürekli olarak 0,3–1,1 puan yüksek olması, iki göstergenin farklı kapsamlarını hatırlatmaktadır.

3.4. Ekonometrik bulgular

3.4.1. Birim kök testleri

Tablo 3, ADF ve Phillips–Perron (PP) birim kök testlerinin sonuçlarını göstermektedir. TGK, PET, GSYH, KR ve DOL düzeyde durağan değildir; KUR için ADF testi düzeyde durağanlığa, PP testi ise birim köke işaret etmektedir. PP testine göre tüm değişkenler birinci farkta durağandır; TGK'nın birinci farkı için ADF testinin reddedememesi, serideki belirgin mevsimsellikten kaynaklanmaktadır. Hiçbir değişken ikinci dereceden bütünleşik olmadığından, I(0) ve I(1) değişkenlerin bir arada kullanılmasına izin veren ARDL sınır testi yaklaşımı uygundur.

Tablo 3. Birim kök testi sonuçları (sabitli model)

Değişken	ADF (düzey)	PP (düzey)	ADF (birinci fark)	PP (birinci fark)
TGK	−1,60	−1,01	−1,87	−5,69***
PET (log)	−2,03	−2,07	−5,80***	−5,73***
KUR (log)	−3,33**	−1,97	−2,06	−6,58***
GSYH	−2,42	−2,73*	−4,84***	−8,50***
KR	−2,38	−1,75	−3,04**	−5,01***
DOL	−1,33	−0,98	−5,44***	−5,75***

*Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde birim kök sıfır hipotezinin reddini göstermektedir. ADF testinde gecikme sayısı AIC ile seçilmiştir. Örneklem: 2013Ç1–2024Ç4.*

3.4.2. Sınır testi ve uzun dönem katsayıları

AIC'ye göre seçilen model ARDL(1, 1, 1, 1, 0, 2) biçimindedir (sıra: TGK, PET, KUR, GSYH, KR, DOL). Hata düzeltme biçiminde reel kredi büyümesi için de bir gecikme kullanılmıştır. Sınır testi F istatistiği 8,37 olup Pesaran vd. (2001) tarafından k = 5 için verilen %1 düzeyindeki üst kritik değeri (4,68) açıkça aşmaktadır. Dolayısıyla TGK oranı ile açıklayıcı değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmaktadır. Hata düzeltme katsayısı −0,224 olup %1 düzeyinde anlamlıdır; bu, dengeden sapmaların her çeyrekte yaklaşık %22'sinin giderildiğini ve bir şokun etkisinin yarısının yaklaşık üç çeyrekte ortadan kalktığını göstermektedir.

Uzun dönem katsayıları (Tablo 4, A paneli) mevduat dolarizasyonunun en güçlü belirleyici olduğunu göstermektedir: dolarizasyondaki bir puanlık artış, TGK oranını uzun dönemde yaklaşık 0,28 puan yükseltmektedir ($p < 0,01$). Örneklem döneminde dolarizasyonun %38 ile %82 arasında, yani 40 puanı aşan bir aralıkta değiştiği dikkate alındığında bu etki ekonomik olarak da büyüktür. Reel kredi büyümesinin katsayısı negatif ve %5 düzeyinde anlamlıdır (−0,160); bu, kredi genişlemesinin oranı paydayı büyüterek düşürdüğünü ve hızlı kredi büyümesinin TGK'yı artırdığına ilişkin hipotezin bu örneklemde desteklenmediğini göstermektedir. Petrol fiyatı, döviz kuru ve petrol dışı büyümenin uzun dönem katsayıları geleneksel standart hatalarla anlamlı değildir; petrol dışı büyümenin işareti beklendiği gibi negatif, petrol fiyatının işareti ise beklenenin tersine pozitiftir.

Tablo 4. ARDL sınır testi tahmin sonuçları (bağımlı değişken: TGK)

Değişken	Katsayı	Standart hata	t istatistiği	p değeri
A. Uzun dönem katsayıları				
PET (log)	4,433	3,577	1,24	0,225

Değişken	Katsayı	Standart hata	t istatistiği	p değeri
KUR (log)	−2,650	2,325	−1,14	0,264
GSYH	−0,286	0,211	−1,36	0,186
KR	−0,160**	0,068	−2,35	0,026
DOL	0,283***	0,073	3,90	0,001
B. Kısa dönem (hata düzeltme) katsayıları				
ECT (TGK_{t-1})	−0,224***	0,058	−3,84	0,001
ΔPET	−0,463	0,834	−0,56	0,583
ΔKUR	−9,385***	2,557	−3,67	0,001
ΔGSYH	0,028	0,029	0,95	0,352
ΔKR	−0,024	0,020	−1,21	0,236
ΔDOL	0,151***	0,049	3,09	0,004
ΔDOL(−1)	0,113**	0,045	2,49	0,019
D (2015Ç1–2016Ç4)	−1,035*	0,543	−1,90	0,067
Sabit	−6,053	3,687	−1,64	0,112

*Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Model: ARDL(1, 1, 1, 1, 0, 2); çeyreklik mevsim kuklaları tahmine dahil edilmiş, ancak tabloda gösterilmemiştir. Etkin gözlem sayısı 45. Sınır testi F = 8,37; Pesaran vd. (2001) kritik değerleri (k = 5, sınırsız sabit, trend yok): %5 düzeyinde 2,62–3,79, %1 düzeyinde 3,41–4,68. R^2 = 0,79, düzeltilmiş R^2 = 0,67.*

3.4.3. Kısa dönem dinamikleri

Kısa dönemde kurdaki değişimin katsayısı negatif ve güçlü biçimde anlamlıdır (−9,39). Bu sonuç ilk bakışta beklentiye aykırı görünse de mekanik bir değerleme etkisini yansıtmaktadır: manatın değer kaybettiği çeyrekte döviz cinsinden kredilerin manat karşılığı artmakta, böylece oranın paydası büyümekte; borçluların ödeme güçlüğü ise ancak sonraki çeyreklerde vadesi geçmiş kredilere yansımaktadır. Dolarizasyondaki değişimin cari ve bir gecikmeli katsayıları pozitif ve anlamlıdır (0,151 ve 0,113); bu, dövize kaçışın kredi kalitesini kısa dönemde de bozduğunu göstermektedir. Kriz dönemi kukla değişkeninin katsayısı negatiftir (−1,04, p = 0,067). Bu sonuç, 2015–2016'da sorunlu varlıkların devlete devri ve lisansı iptal edilen bankaların sistemden çıkarılmasıyla oranın bastırıldığına ilişkin vaka bulgularıyla tutarlıdır.

Petrol fiyatı, petrol dışı büyüme ve kredi büyümesindeki kısa dönem değişimler anlamlı değildir.

3.4.4. Tanı testleri ve sağlamlık

Tanı testleri modelin istatistiksel olarak yeterli olduğunu göstermektedir. Breusch–Godfrey testine göre birinci gecikmede (p = 0,940) ve dört gecikmeye kadar (p = 0,089) %5 düzeyinde otokorelasyon bulunmamaktadır. Breusch–Pagan testi değişen varyans olmadığını (p = 0,475), Jarque–Bera testi kalıntıların normal dağıldığını (p = 0,812) göstermektedir. CUSUM testi (p = 0,678) parametrelerin örneklem boyunca istikrarlı olduğuna işaret etmektedir. Sağlamlık kontrolü olarak model Newey–West (HAC) standart hatalarıyla yeniden tahmin edilmiştir. Bu durumda dolarizasyon (t = 3,80) ve reel kredi büyümesi (t = −2,64) anlamlılığını korumakta, petrol dışı büyüme (t = −2,06) ve petrol fiyatı (t = 2,50) da %5 düzeyinde anlamlı hâle gelmektedir; döviz kurunun uzun dönem katsayısı ise anlamsız kalmaktadır. Petrol fiyatının pozitif uzun dönem katsayısı, petrol fiyatlarının toparlandığı 2017–2018 döneminde vadesi geçmiş kredilerin zirve yapmasını, yani şokun bilançolara gecikmeli yansımasını yakalıyor olabilir; bu nedenle ihtiyatla yorumlanmalıdır. İkinci bir sağlamlık kontrolü olarak örneklem, AMB İstatistik Bülteni'nin Ağustos 2026 sayısındaki verilerle 2026Ç2'ye uzatılmıştır (51 etkin gözlem). Bu durumda AIC aynı gecikme yapısını seçmekte; sınır testi F istatistiği 9,97'ye yükselmekte, hata düzeltme katsayısı −0,22 (t = −4,27) olarak kalmakta, dolarizasyonun (0,26; t = 4,79) ve reel kredi büyümesinin (−0,18; t = −2,99) uzun dönem katsayıları anlamlılığını korumakta, diğer değişkenler ise anlamsız kalmaktadır. Dolayısıyla temel bulgular örneklem döneminin seçimine duyarlı değildir.

3.4.5. Hipotezlerin değerlendirilmesi

Bulgular hipotezler açısından şöyle özetlenebilir. H1 (petrol fiyatı TGK'yı azaltır) desteklenmemiştir: katsayı pozitiftir ve geleneksel standart hatalarla anlamsızdır. H2 (kur değer kaybı TGK'yı artırır ve etki dolarizasyonla güçlenir) kısmen desteklenmiştir: kurun doğrudan etkisi kısa dönemde değerleme nedeniyle negatiftir, ancak dolarizasyon hem kısa hem uzun dönemde TGK'yı anlamlı biçimde artırmaktadır. H3 (petrol dışı büyüme TGK'yı azaltır) işaret bakımından desteklenmekte, ancak yalnızca HAC standart hatalarıyla anlamlı olmaktadır. H4 (hızlı kredi genişlemesi TGK'yı artırır) reddedilmiştir: uzun dönem katsayısı negatiftir. H5 (kriz rejimi TGK'da yukarı yönlü kayma yaratır) reddedilmiştir: kriz kuklasının katsayısı negatiftir ve bu sonuç, kriz döneminde uygulanan devlet destekli temizliğin oranı aşağı çektiğini göstermektedir.

3.5. Tartışma: ekonometrik bulgular, IBA örneği ve reformlar

Dolarizasyon temel aktarım kanalıdır

Ekonometrik bulgular, Azerbaycan'da kredi riskinin petrol fiyatından doğrudan değil, büyük ölçüde dolarizasyon kanalıyla aktarıldığını göstermektedir. Bu sonuç, döviz cinsinden kredilerin payının yüksek olduğu ülkelerde kur şoklarının TGK'yı daha çok artırdığını bulan Beck vd. (2015) ile uyumludur. Petrol şoku, ödemeler dengesi ve kur üzerinden mevduat

sahiplerini dövize yöneltmiş; artan dolarizasyon da bankaların kur uyumsuzluğunu ve borçluların yükünü büyütmüştür. 2017–2024 döneminde mevduat dolarizasyonunun %76'dan %38'e gerilemesi, aynı dönemde vadesi geçmiş kredi oranındaki düşüşün önemli bir kısmını açıklamaktadır.

Devlet tarafından finanse edilen temizlik sistemi istikrara kavuşturmuş, ancak mali maliyeti yüksek olmuştur

Devlet 2015–2016 döneminde yaklaşık 10 milyar manatlık sorunlu varlığı üstlenmiş ve 2017 yeniden yapılandırmasının arkasında durmuştur (bne IntelliNews, 2017a). Bu, Azerbaycan'ın 2017'de yaklaşık 33 milyar dolar veya GSYH'nin %92'si olarak tahmin edilen büyük varlık fonu birikimleri sayesinde mümkün olmuştur (bne IntelliNews, 2017a). Bu yaklaşım en büyük bankanın düzensiz biçimde çökmesini önlemiş, ancak kayıpları kamu bilançosuna aktarmış ve ahlaki tehlike sorununu gündeme getirmiştir. Daha küçük tamponlara sahip ülkeler aynı çözüme başvuramazdı.

Alacaklılara yaklaşım ve itibar

Yeniden yapılandırma yabancı alacaklılara kayıp yüklerken bazı alacaklılara daha avantajlı koşullar tanımış; devlete ait alacaklının baskın konumu ise karşı çıkan yatırımcıların sonucu etkileme olanağını azaltmıştır (Runey, 2017; bne IntelliNews, 2017a). Dönemin yorumcularının ülkenin yatırım itibarına verilen zarar olarak aktardığı güvenilirlik maliyeti (The Bulletin, 2017), ölçülmesi zor olsa da eşitsiz bir çözüm sürecinin gerçek bir sonucudur.

Kurumsal tasarımın önemi

FIMSA deneyimi, denetimin merkez bankasından ayrılmasının risklerini göstermektedir. Kurum önemli bir temizlik sürecini yönetmiş, ancak üç yıl sonra kaldırılmıştır. EBRD, görevlerin merkez bankasına devrini reformları canlandırmak için bir fırsat olarak nitelendirirken ekonomik durgunluğun düzenleme çerçevesindeki ve denetimdeki zayıflıkları daha da belirginleştireceği uyarısında bulunmuştur (EBRD, t.y.). Merkez bankasının yetkiyi devralmasından kısa süre sonra, 2020'de Atabank ve Amrah Bank'ın lisanslarının iptal edilmesi, bütünleşik bir denetim otoritesinin süregelen gizli kayıpları tespit edebildiğine işaret etmektedir (AMB, 2020).

Süregelen kırılganlıklar

IMF'nin son değerlendirmesi, iki sistemik önemli banka dahil olmak üzere bankacılık sektörü aktiflerinin yaklaşık %35'ini oluşturan sekiz bankanın stres senaryosu altında yasal eşikleri ihlal edeceğini belirtmektedir. Değerlendirme ayrıca konsolide denetim çerçevesinin ve kurumlar arası bir kriz yönetimi organının bulunmadığını ve merkez bankasının tam operasyonel bağımsızlığının sınırlı olduğunu tespit etmektedir (bne IntelliNews, t.y.-a). Bu tespitler düşük TGK oranını sınırlandırmaktadır: bildirilen aktif kalitesi olumludur, ancak yeni bir şoka karşı dayanıklılık henüz tam olarak kanıtlanmış değildir.

Düşük TGK oranlarının yorumlanması

Düşük TGK oranları, borçluların performansındaki iyileşmenin yanı sıra aktiften silmeleri, varlık devirlerini ve kriz sonrası temkinli kredilendirmeyi de yansıtıyor olabilir. Bu nedenle kriz sonrası dayanıklılığın değerlendirilmesi, manşet orana ek olarak karşılık oranlarının, kredi yeniden yapılandırma uygulamalarının ve kredi yoğunlaşmasının da incelenmesini gerektirmektedir. Banka düzeyinde veriler erişilebilir olduğunda bu, ileriki araştırmalar için önemli bir yön olacaktır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, 2014–2016 petrol fiyatı ve kur şokunun ardından Azerbaycan'da takipteki kredilerin seyri, makroekonomik belirleyicileri ve bankacılık sektörünün yeniden yapılandırılması incelenmiştir. AMB verilerine göre vadesi geçmiş kredilerin payı 2014 sonundaki %5,3'ten 2017'nin üçüncü çeyreğinde %14,9'a yükselmiş ve 2024 sonunda %1,5'e gerilemiştir. 2013Ç1–2024Ç4 dönemi için tahmin edilen ARDL modeli, TGK oranı ile makroekonomik değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunduğunu (F = 8,37) ve sapmaların her çeyrekte yaklaşık beşte birinin giderildiğini göstermektedir. Mevduat dolarizasyonu uzun dönemde TGK'nın en güçlü belirleyicisidir; reel kredi büyümesi ise oranı düşürmektedir. Kısa dönemde kur değer kaybı değerleme etkisiyle oranı mekanik olarak azaltmakta, kriz dönemi kuklasının negatif katsayısı da 2015–2016'daki devlet destekli temizliğin oranı bastırdığına işaret etmektedir. IBA ve denetim reformlarına ilişkin vaka bulguları bu sonucu desteklemektedir: iyileşme büyük ölçüde devlet tarafından finanse edilen bir temizliğe, dış borcun müzakere yoluyla yeniden yapılandırılmasına ve denetim yetkilerinin merkez bankasında toplanmasına dayanmaktadır. IMF'nin süregelen kırılganlıklara ilişkin değerlendirmesi ise düşük TGK oranının tam dayanıklılığın kanıtı olarak yorumlanmaması gerektiğine işaret etmektedir.

Analizden şu politika önerileri çıkmaktadır:

1. Kur uyumsuzluklarının, yoğunlaşmanın ve zayıf bankaların bir şoktan önce tespit edilebilmesi için erken uyarı ve stres testi çerçeveleri güçlendirilmeli, sonuçlar piyasa disiplinini destekleyecek biçimde kamuoyuyla paylaşılmalıdır.
2. Manat cinsinden araçlar, yerel para birimiyle kredilendirmeye yönelik teşvikler ve güvenilir kur ve para politikası aracılığıyla mevduat ve kredilerdeki dolarizasyon azaltılmaya devam edilmelidir.
3. IMF değerlendirmesinde önerildiği gibi kurumlar arası resmi bir kriz yönetimi organı ve konsolide bir denetim çerçevesi oluşturulmalı, merkez bankasının operasyonel bağımsızlığı güvence altına alınmalıdır.
4. TGK çözümüne ve alacaklılara yaklaşıma ilişkin kurallar şeffaf ve tutarlı ilkeler çerçevesinde önceden belirlenmeli; böylece gelecekteki yeniden yapılandırmalar geçici müzakerelere bağlı kalmamalı ve ülkenin yatırımcı nezdindeki güvenilirliğine zarar vermemelidir.

5. Aktif kalitesinin gerçek durumunun izlenebilmesi için TGK, karşılık ve aktiften silme verileri tutarlı tanımlarla yayımlanarak veri şeffaflığı artırılmalıdır.

İleriki araştırmalar analizi banka düzeyinde panel verilerle genişletmeli, ilişkilerin 2016 krizinden sonra değişip değişmediğini sınamalı ve Azerbaycan'ı benzer şoklarla karşılaşan Kazakistan ve diğer kaynağa bağımlı ekonomilerle karşılaştırmalıdır.

KAYNAKLAR

AMB [Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası]. (2020, 28 Nisan). [Press release on the revocation of the licences of Atabank and Amrah Bank]. Erişim adresi https://www.cbar.az/press-release-2586/azrbaycan-respublikasi-mrkzi-bankinin-mlumati

AMB [Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası]. (2024). İstatistik bülteni, Aralık 2024 [Excel tabloları 1.1, 2.6, 2.7, 2.12, 2.16 ve 5.6]. Erişim adresi https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin

AMB [Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası]. (2026). İstatistik bülteni, Ağustos 2026 [Excel tablosu 2.7]. Erişim adresi https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin

AMB [Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası]. (2026). Monetar ve makroekonomik göstergeler [Veri seti]. Erişim adresi https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators

Asian Development Bank. (t.y.). Azerbaijan: Capacity building for rural financial services (Technical assistance completion report, Project 48917-001). Manila: ADB. Erişim adresi https://www.adb.org/sites/default/files/project-documents/48917/48917-001-tcr-en.pdf

Beck, R., Jakubik, P., & Piloiu, A. (2015). Key determinants of non-performing loans: New evidence from a global sample. Open Economies Review, 26(3), 525–550.

Bloomberg. (2017, May 11). Azeri bank plans $3.3 billion restructuring after defaulting. Erişim adresi https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-05-11/top-azeri-bank-halts-foreign-debt-payments-plans-restructuring

bne IntelliNews. (2015, December 21). Azerbaijan floats the manat. Erişim adresi https://www.intellinews.com/azerbaijan-floats-the-manat-87222/

bne IntelliNews. (2016, March 4). Azerbaijan's central bank raises rate as reserves sink. Erişim adresi https://www.intellinews.com/azerbaijan-s-central-bank-raises-rate-as-reserves-sink-92214/

bne IntelliNews. (2017a, May 26). IBA's restructuring plan expected to be approved, says Moody's. Erişim adresi https://www.intellinews.com/iba-s-restructuring-plan-expected-to-be-approved-says-moody-s-122286/

bne IntelliNews. (2018, January 12). Azerbaijan's IBA sees assets fall 29% y/y in 2017 after debt restructuring. Erişim adresi https://www.intellinews.com/azerbaijan-s-iba-sees-assets-fall-29-y-y-in-2017-after-debt-restructuring-135063

bne IntelliNews. (t.y.-a). IMF says Azerbaijan's banking sector stronger but systemic vulnerabilities persist. Erişim adresi https://www.intellinews.com/imf-says-azerbaijan-s-banking-sector-stronger-but-systemic-vulnerabilities-persist-378510

bne IntelliNews. (t.y.-b). Azerbaijan's banking sector assets reach AZN27.88bn with a 2.55% NPL ratio in March 2025. Erişim adresi https://www.intellinews.com

CEIC. (t.y.). Azerbaijan non performing loans ratio, 2009–2015 [Data set]. Erişim adresi https://ceicdata.com/en/indicator/azerbaijan/non-performing-loans-ratio

European Bank for Reconstruction and Development. (t.y.). Azerbaijan: Overview and major structural reform developments [Country overview]. Erişim adresi https://www.ppi-ebrd-uncitral.com/where-we-work/azerbaijan

Fox Business. (2017, May 12). International Bank of Azerbaijan seeks U.S. court protection. Erişim adresi https://foxbusiness.com/features/2017/05/12/international-bank-azerbaijan-seeks-u-s-court-protection.html

International Monetary Fund. (2026). Global price of Brent crude [POILBREUSDM; Veri seti]. FRED, Federal Reserve Bank of St. Louis. Erişim adresi https://fred.stlouisfed.org/series/POILBREUSDM

IWPR / UNHCR Refworld. (2016). Azerbaijanis struggle after currency devaluation. Erişim adresi https://webarchive.archive.unhcr.org/20240425010948mp_/https://www.refworld.org/docid/569ffc967a7c.html

Kaminsky, G. L., & Reinhart, C. M. (1999). The twin crises: The causes of banking and balance-of-payments problems. American Economic Review, 89(3), 473–500.

Klein, N. (2013). Non-performing loans in CESEE: Determinants and impact on macroeconomic performance (IMF Working Paper No. 13/72). Washington, DC: International Monetary Fund.

Laeven, L., & Valencia, F. (2018). Systemic banking crises revisited (IMF Working Paper No. 18/206). Washington, DC: International Monetary Fund.

Louzis, D. P., Vouldis, A. T., & Metaxas, V. L. (2012). Macroeconomic and bank-specific determinants of non-performing loans in Greece: A comparative study of mortgage, business and consumer loan portfolios. Journal of Banking & Finance, 36(4), 1012–1027.

Meydan TV. (t.y.). International Bank of Azerbaijan leaving Georgia, Russia. Erişim adresi https://www.meydan.tv/en/article/international-bank-of-azerbaijan-leaving-georgia-russia/

Nkusu, M. (2011). Nonperforming loans and macrofinancial vulnerabilities in advanced economies (IMF Working Paper No. 11/161). Washington, DC: International Monetary Fund.

PanARMENIAN.Net. (2015, December 21). Floating exchange rate devalues Azerbaijani manat by 50%. Erişim adresi https://panarmenian.net/m/eng/news/202673/

Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. Journal of Applied Econometrics, 16(3), 289–326.

Report.az. (2024). Azerbaijan posts 22% drop in troubled loans. Erişim adresi https://report.az/en/amp/finance/azerbaijan-records-22-drop-in-troubled-loans

RFE/RL. (2015, December 21). [Report on the floating of the Azerbaijani manat]. Erişim adresi https://www.globalsecurity.org/military/library/news/2015/12/mil-151221-rferl01.htm

RFE/RL. (2016, August 22). Azerbaijan's central bank downplays rumors of fresh devaluation of manat. Erişim adresi https://www.rferl.org/amp/caucasus-report-azerbaijan-manat-devaluation-rumors/27944045.html

Runey, M. (2017, June 4). Azerbaijan: State-run bank default vexes international investors. Eurasianet. Erişim adresi https://eurasianet.org/azerbaijan-state-run-bank-default-vexes-international-investors

The Bulletin. (2017). [News items on the International Bank of Azerbaijan restructuring, May–July 2017]. Erişim adresi https://silkroad.thebulletin.news/archive/tag/banking

TheGlobalEconomy.com. (t.y.). Azerbaijan: Non-performing loans [Data set based on World Bank data]. Erişim adresi https://www.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/Nonperforming_loans/

Trend. (2016, June 16). [World Bank Baku office on the manat exchange rate and deposit dollarization]. Erişim adresi https://www.trend.az/business/economy/2546652.html

Trend. (2020a, January 11). Azerbaijan's Central Bank takes full control over Financial Market Supervision Chamber. Erişim adresi https://www.trend.az/business/finance/3175769.html

Trend. (2020b, January 28). Important structural changes made in Azerbaijani Central Bank. Erişim adresi https://www.trend.az/business/finance/3183515.html

Wealth Briefing Asia. (2019). Azerbaijan loses FIMSA. Erişim adresi https://www.wealthbriefingasia.com/article.php/Azerbaijan-loses-FIMSA

DÖNGÜSEL EKONOMİ VE SERA GAZI EMİSYONLARI: AB-27 ÜLKELERİNDEN AMPİRİK BULGULAR

CIRCULAR ECONOMY AND GREENHOUSE GAS EMISSIONS: EMPIRICAL EVIDENCE FROM THE EU-27 COUNTRIES

Ökkeş ÇELEN
Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Ekonomi Finans Anabilim Dalı
Dr., Manisa Celal Bayar University, Business Faculty, Department of Economy Finance
ORCID ID: 0000-0002-5623-176X

Aziz Can ŞENSAZLI
Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Salihli Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Programı
Dr., Manisa Celal Bayar University, Salihli Vocational School, Foreign Trade Program
ORCID ID: 0000-0002-3192-4658

ABSTRACT

This study examines the relationship between circular material use and the emissions dimension of environmental sustainability across the 27 member states of the European Union. Annual data from Eurostat for 2010–2024 are analyzed using a balanced panel of 405 observations. Greenhouse gas emissions per capita serve as the dependent variable, while the circular material use rate, the renewable energy share, energy intensity, and real income per capita are included as explanatory variables. The Pesaran CD test indicates cross-sectional dependence in the variables, and the standard Pesaran–Yamagata test rejects slope homogeneity. The Augmented Mean Group (AMG) estimator is employed to account for differences in coefficients across countries and common dynamics. The findings indicate that circular material use and the renewable energy share are negatively and significantly associated with emissions, whereas energy intensity and real income are positively and significantly associated with emissions. A one-percentage-point increase in the circular material use rate is associated with an approximately 0.42% decline in greenhouse gas emissions per capita; a one-percentage-point increase in the renewable energy share is associated with an approximately 0.50% decline. A 1% increase in energy intensity and real income per capita is associated with emissions increases of approximately 0.75% and 0.84%, respectively. These average conditional relationships across the panel support the importance of considering material circularity alongside the energy transition and reductions in energy intensity. The results point to the need for policies that account for structural differences across countries and monitor circularity indicators together with emissions outcomes.

Keywords: Circular economy, greenhouse gas emissions, renewable energy, energy intensity, AMG.

Introduction

The environmental consequences of economic activity depend not only on the energy used in production but also on how materials are extracted, processed, used over their service lives, and managed after use. In contrast to a linear system in which resources enter production as inputs and become waste at the end of their useful lives, the circular economy seeks to preserve the economic value of products and materials, reduce resource requirements, and return materials to production processes. This approach extends beyond waste recycling and requires complementary changes in product design, reuse, production relationships, and consumption behavior (Ghisellini et al., 2016; Kirchherr et al., 2017).

The expected link between greater circularity and improved environmental sustainability requires empirical examination. Substituting secondary materials for primary inputs may reduce environmental pressures associated with resource extraction and processing. However, the energy requirements of recovery, material quality, substitution capacity, and changes in the scale of production may affect the outcome. The rebound effect discussed by Zink and Geyer (2017) illustrates how increases in total production can partly or entirely offset gains achieved per unit of output. Improvements in circular economy indicators therefore do not, by themselves, imply improvements in all environmental outcomes (Corona et al., 2019).

Although research on European countries often reports emissions-reducing relationships for material circularity, the findings vary across indicators, periods, and country samples. Hailemariam and Erdiaw-Kwasie (2023) report emissions-reducing findings for several recycling indicators, whereas Bayar et al. (2021) find that the panel coefficient for municipal waste recycling is not statistically significant. Moreover, resource productivity, the municipal waste recycling rate, and the circular material use rate measure different processes. This distinction makes it necessary to define the indicator clearly when comparing findings across studies.

Assessing the relationship between material circularity and emissions also requires consideration of both the energy mix and energy intensity. Renewable energy use is related to the carbon content of the energy required for production, while energy intensity reflects energy use per unit of economic activity. Studies of OECD and EU samples support a negative relationship between renewable energy and emissions (Shafiei & Salim, 2014; Dogan & Seker, 2016). The magnitude of this relationship may nevertheless vary with countries' production structures and energy systems.

This study investigates the relationship between the circular material use rate and greenhouse gas emissions per capita in the EU-27 over 2010–2024. The renewable energy share, energy intensity, and real income per capita are controlled for within the same model, while the AMG approach accounts for common dynamics and coefficient differences across countries. The central research question is whether material circularity is significantly associated with lower per capita emissions under these conditions. The study complements existing findings by using

total greenhouse gas emissions expressed in CO_2 equivalents, rather than carbon dioxide alone, and by examining material circularity together with the energy mix and energy intensity. Whereas Tutar and Streimikiene (2026) examine manufacturing emissions intensity and consumption-based emissions for the same country group and period, the present study focuses on economy-wide greenhouse gas emissions per capita.

Section 2 reviews the relevant literature, Section 3 describes the data and methodology, and Section 4 presents the empirical findings. Section 5 discusses the conclusions and policy recommendations.

LITERATURE REVIEW

Conceptual Framework and Measurement of the Circular Economy

Evaluating the environmental outcomes of the circular economy first requires distinguishing the scope of the concept from the indicators used to measure it. In their review of applications at the micro, meso, and macro levels across different countries, Ghisellini et al. (2016) show that the transition to a circular economy cannot be reduced to waste management alone. Their study emphasizes the need to transform production and consumption systems together and to design applications that suit their context. Geissdoerfer et al. (2017) examine the conceptual relationship between the circular economy and sustainability, showing that the two approaches are related but not synonymous. Progress in circularity should therefore not be treated as a sufficient measure of progress across all dimensions of sustainability.

Kirchherr et al. (2017) document the narrow interpretation of the concept in practice through an analysis of 114 definitions. Reduction, reuse, and recycling feature prominently in these definitions, while elements such as systemic transformation and social equity receive less attention. Korhonen et al. (2018) discuss the conditions under which the environmental benefits of the circular economy may materialize, drawing attention to thermodynamic constraints, system boundaries, and other conceptual limitations. Zink and Geyer (2017) incorporate economic behavior into this framework, arguing that environmental gains may diminish when secondary production does not fully displace primary production and price effects increase total output. Taken together, these studies support a focus on measurable environmental outcomes rather than an assumption that circularity generates environmental benefits automatically and unconditionally.

Material flow studies assess the extent of economic circularity in physical terms. Haas et al. (2015) examine material flows in the global and EU economies in 2005 and show that materials used for energy and inputs accumulated in buildings and infrastructure stocks constrain the closure of material loops. Their findings indicate that increasing end-of-life recycling alone cannot meet all material requirements. In their monitoring framework for the EU-28, Mayer et al. (2019) consider material inputs and outputs together and estimate input circularity at 9.6% in 2014. Such mass-based ratios, however, do not directly measure greenhouse gas reductions.

In a critical assessment of existing circularity metrics, Corona et al. (2019) argue that no single indicator can represent all aspects of the circular economy and that material savings should be assessed alongside other environmental impacts. In their systematic review of the climate change mitigation potential of the circular economy, Cantzler et al. (2020) find that a substantial share of studies assume emissions benefits without quantifying them. Treating material circularity as an explanatory variable and emissions as a separate outcome variable thus makes it possible to evaluate these two dimensions without conflating them.

Empirical Evidence on Circularity, Waste Management, and Emissions

Some evidence from European samples focuses on the performance of circular practices and differences across sectors. Robaina et al. (2020) use multidirectional efficiency analysis to examine plastic waste, recovery, and recycling performance in 26 European countries over 2006–2016. Efficiency improves over time in most countries, while cross-country differences reflect the combination of economic output, recovery, and recycling activities, rather than waste or emissions reductions alone. This finding indicates that improvements in efficiency indicators should not be equated directly with reductions in emissions. Magazzino et al. (2021) use artificial neural networks and spectral causality analysis to investigate the relationships among income, urbanization, municipal waste, and greenhouse gas emissions from the waste sector in Denmark. By showing that waste-sector emissions can decline while income and waste volumes rise, their study suggests that the sectoral outcomes of changes in waste management may differ from economy-wide emissions outcomes.

Panel studies do not yield relationships of the same sign for all dimensions of material circularity. Pao and Chen (2022) jointly assess trade in recyclable raw materials, circular material use, municipal waste generation, and the recycling rate in EU countries. Their panel cointegration equations indicate a negative association between the municipal waste recycling rate and CO_2 emissions, but positive associations for waste generation and trade in recyclable raw materials. The absence of significant short-run emissions findings indicates the importance of distinguishing between time horizons. Using an ARDL–PMG approach for the EU-15 over 2000–2015, Mongo et al. (2022) find that resource productivity and municipal waste recycling reduce CO_2 emissions in the long run. The differences between the short- and long-run results for resource productivity suggest that the effects of the circular transition may change over time. Using panel data and instrumental variable estimates for 29 European countries over 2000–2020, Hailemariam and Erdiaw-Kwasie (2023) report CO_2-reducing findings for the recycling of municipal waste, biowaste, and packaging waste. By contrast, Bayar et al. (2021) jointly examine municipal waste recycling and renewable energy consumption in an EU sample over 2004–2017 and find that the recycling coefficient is not statistically significant at the panel level. The same study reports heterogeneous country-level results and a negative panel-level relationship for renewable energy. These studies therefore indicate that the association between recycling and emissions is not equally strong across all samples. In addition, the recycling rate

and the share of circular use in total material inputs are distinct indicators, which limits direct comparisons between the findings.

Country-level and policy studies also demonstrate the importance of context. Using wavelet analysis for the Netherlands, Khan and Khurshid (2024) find that the relationship between the circular economy and emissions can be positive in the short run and inverse in the medium and long run, emphasizing the role of technological innovation in modifying this relationship. Li and Hu (2024) evaluate circular economy pilot policies in China using multi-period and spatial difference-in-differences models. They find that these policies can reduce carbon emissions and emissions intensity, with more pronounced results in resource-based cities, old industrial centers, and central regions. This study provides complementary evidence from outside Europe that institutional and economic structures can influence the outcomes of circular policies.

Recent studies allow for more detailed comparisons across scopes and methods. Subramaniam et al. (2025) use a panel ARDL approach for 27 EU countries over 2000–2020 and find that the circular economy is associated with reductions in CO_2, methane, and nitrous oxide emissions. Uzuner et al. (2025) estimate emissions and income equations using EU data for 2010–2022 and a two-step system GMM estimator. Circular material use is negatively associated with CO_2 emissions, while the results from the income equation indicate that environmental and economic outcomes need not move in the same direction. Together, these studies support assessing circularity indicators separately in relation to different greenhouse gases and economic outcomes.

Georgescu et al. (2025) treat the circular material use rate as the dependent variable in their analysis of EU-27 data for 2010–2022. They identify positive relationships between higher circular material use and resource productivity, private investment, and recycling activities. Because this study does not directly estimate an emissions equation, its results should be interpreted as evidence on the determinants of circular capacity rather than on the environmental effects of circularity. Fortea et al. (2026) use a panel VAR model for the same country group over 2010–2022 to investigate the dynamic links among resource productivity, circular use, renewable energy, research and development, and environmental performance. The role of resource productivity in reducing emissions and the links of circular use and renewable energy with research and development activities highlight the technological dimension of the transition.

Tutar and Streimikiene (2026) compare production-based manufacturing emissions intensity with consumption-based emissions in EU-27 data for 2010–2024, also using AMG and common correlated effects mean group estimates. Their findings for income and renewable energy vary with the emissions measure and estimator, while gains are unevenly distributed across countries. In addition, the candidate threshold identified in the study is not statistically confirmed. These findings show that both the choice of emissions indicator and cross-country heterogeneity are important for interpreting the results.

Energy Transition and Synthesis of the Literature

The relationship between the circular economy and emissions cannot be considered independently of the composition of energy consumption. Using the STIRPAT framework and OECD data for 1980–2011, Shafiei and Salim (2014) find that non-renewable energy consumption is positively associated with CO_2 emissions, whereas renewable energy is negatively associated with emissions. Bilgili et al. (2016) use FMOLS and DOLS estimates for 17 OECD countries over 1977–2010 to support the emissions-reducing role of renewable energy, while showing that results can differ across countries. Dogan and Seker (2016) likewise find a negative relationship for renewable energy and a positive relationship for non-renewable energy in an EU sample over 1980–2012. These studies provide a basis for accounting for the energy mix when examining material circularity.

Three points emerge from the literature. First, the circular economy is not a one-dimensional concept: recycling, resource productivity, and circular material use represent different processes. Second, although emissions-reducing findings are common, no uniform result applies to all countries, indicators, and time horizons. Third, the environmental implications of material circularity are shaped by energy systems, production structures, and technology. Taking these distinctions into account, this study relates the CMU indicator to total greenhouse gas emissions per capita and considers the renewable energy share, energy intensity, and real income within a common model. The AMG results complement existing European research through a different emissions scope and combination of variables.

DATA AND METHODOLOGY

Dataset and Variables

This study examines the relationship between circular material use and environmental sustainability using annual panel data for the EU-27. The analysis covers 2010–2024 and comprises 27 countries, 15 years, and 405 country-year observations. The country group is held constant throughout the period. Because there are no missing observations in the common sample of model variables, the dataset forms a balanced panel. All data are obtained from the Eurostat (2026) database. The starting year is determined by the availability of country-level circular material use rates from 2010 onward (Eurostat, 2026).

The sample includes Germany, Austria, Belgium, Bulgaria, Czechia, Denmark, Estonia, Finland, France, Croatia, the Netherlands, Ireland, Spain, Sweden, Italy, Cyprus, Latvia, Lithuania, Luxembourg, Hungary, Malta, Poland, Portugal, Romania, Slovakia, Slovenia, and Greece.

Greenhouse gas emissions per capita (GHG) are used as the indicator of environmental pressure. This measure is based on the national emissions inventory, which aggregates different greenhouse gases in carbon dioxide equivalents. The selected series excludes land use, land-use change and forestry (LULUCF) and memo items, and is measured in tonnes of CO_2

equivalent per capita. GHG therefore represents neither carbon dioxide emissions alone nor a consumption-based environmental footprint (Eurostat, 2026).

The main explanatory variable, the circular material use rate (CMU), measures the share of recycled materials returned to the economy in total material use. CMU captures the material cycle dimension of the circular economy; it is not a composite index encompassing all dimensions of the concept (Eurostat, 2026). The renewable energy share (REC), energy intensity (EI), and real income per capita (GDP) are included to control for the energy and economic activity characteristics associated with material cycles. Table 1 presents the definitions and transformations of the variables.

Table 1. Variable Definitions, Measurement Units, and Data Sources

Variable	Definition	Measurement unit	Model form	Eurostat data code
GHG	Greenhouse gas emissions per capita, excluding LULUCF and memo items	Tonnes of CO_2 equivalent per capita	lnGHG	sdg_13_10
CMU	Circular material use rate	Percent; 0–100 scale	CMU	env_ac_cur
REC	Share of renewable energy in gross final energy consumption	Percent; 0–100 scale	REC	nrg_ind_ren
EI	Energy use per unit of real GDP	Kilograms of oil equivalent per thousand euros of GDP in chain-linked volumes, reference year 2015	lnEI	nrg_ind_ei
GDP	Real GDP per capita	Chain-linked volumes, reference year 2020; euros per capita	lnGDP	sdg_08_10

Source: Eurostat (2026). Note: ln denotes the natural logarithm. The following selections are used: TOTX4_MEMO and T_HAB for GHG; REN and PC for REC; EI_GDP_CLV15 and KGOE_TEUR for EI; and B1GQ and CLV20_EUR_HAB for GDP.

GHG, EI, and GDP are transformed into natural logarithms, while CMU and REC are used in levels on a percentage scale. No missing observations are imputed or interpolated by the researcher. However, the source dataset contains observations imputed by Eurostat: the 2024 CMU data carry the “i” flag for 26 countries. In addition, the calculation framework for the renewable energy share changed from RED I to RED II in 2021 (Eurostat, 2023). These data characteristics limit comparability over time.

Model Specification and Interpretation of Coefficients

The relationship between circular material use and emissions is examined while controlling for the renewable energy share, energy intensity, and real income per capita. The baseline model allows coefficients to vary across countries and is specified as follows:

$$\ln GHG_{it} = \alpha_i + \beta_{1i} CMU_{it} + \beta_{2i} REC_{it} + \beta_{3i} \ln EI_{it} + \beta_{4i} \ln GDP_{it} + u_{it}. \qquad (1)$$

Here, i denotes countries, t denotes years, α_i is the country-specific intercept, and u_{it} is the error component. The country subscript on the coefficients indicates that the relationships between the explanatory variables and emissions are not constrained to be identical across countries. CMU represents the material cycle, REC the energy mix, EI the energy requirements of production, and GDP the level of economic activity.

The interpretation of the coefficients differs across variables because of the transformations used in the model. The coefficients on lnEI and lnGDP are elasticities: they indicate the approximate percentage change in emissions associated with a 1% increase in the corresponding variable. The coefficients on CMU and REC are semi-elasticities. The approximate percentage change in emissions associated with a one-percentage-point increase in either variable is calculated as 100β. In the country-specific semi-logarithmic equation, the exact percentage change corresponding to a change of Δx is $100[\exp(\beta\Delta x)-1]$. The interpretations of the panel averages below use the approximation for small changes.

Econometric Methodology

The analysis proceeds in three stages. First, Pesaran's (2004) CD test is used to examine cross-country dependence in the variables. The test is applied separately to each variable, with cross-sectional independence as the null hypothesis. This assesses common movements in countries' emissions, material use, energy, and income series. Second, the standard Delta (Δ) and adjusted Delta (Δadj) statistics of Pesaran and Yamagata (2008) are used to test whether the model's slope coefficients are identical across countries. The null hypothesis is slope homogeneity.

Third, the Augmented Mean Group (AMG) estimator is employed. AMG is a panel estimation approach that allows coefficients to differ across countries while incorporating unobserved common dynamics into the model (Eberhardt & Bond, 2009; Eberhardt, 2012). In practice, a pooled regression in first differences with time dummies is first estimated to obtain the common dynamic process. This process is then included as an additional explanatory variable in the country equations, and panel-level average relationships are calculated from the country coefficients.

With the vector of explanatory variables defined as $x_{it}=(CMU_{it}, REC_{it}, \ln EI_{it}, \ln GDP_{it})'$, the country equation estimated within the AMG framework can be written as follows:

$$\ln GHG_{it} = \alpha_i + \boldsymbol{\beta}_i' \mathbf{x}_{it} + \lambda_i \hat{\mu}_t + \varepsilon_{it}. \qquad (2)$$

In this equation, $\hat{\mu}_t$ denotes the estimated common dynamic process, λ_i its country-specific loading, and ε_{it} the country-specific error term. The common process accounts for common

developments that may affect countries to different degrees. Country-specific intercepts are included, but no country-specific linear trends are added.

Destek and Sarkodie (2019) state that the AMG approach can be applied to nonstationary variables and does not require unit root or cointegration pretests. Eberhardt (2012, p. 64) also discusses the method's Monte Carlo performance in nonstationary panel settings both with and without cointegration. Following this empirical approach, the study proceeds to AMG estimation without conducting these pretests. The results are interpreted as average conditional relationships among the variables, rather than as evidence of a separately tested cointegrating relationship or a causal effect.

The analyses are conducted in Stata. The xtcdf command is used for the CD test, xthst for slope homogeneity testing (Bersvendsen & Ditzen, 2021), and xtmg for AMG estimation. The time dimension of only 15 years per country should be taken into account when considering the estimates' sensitivity to the sample.

FINDINGS

Descriptive Statistics

Table 2 reports descriptive statistics for the variables used in the model. Each variable has 405 observations. Across country-year observations, CMU has a mean of 9.053%, a minimum of 1.200%, and a maximum of 32.700%. The mean REC value is 21.727%, with values ranging from 0.980% to 66.390%. These distributions indicate differences across the sample countries in material circularity and renewable energy use.

Table 2. Descriptive Statistics for the Model Variables

Variable	Observations	Mean	Standard deviation	Minimum	Maximum
lnGHG	405	2.096	0.329	1.335	3.178
CMU	405	9.053	6.509	1.200	32.700
REC	405	21.727	12.163	0.980	66.390
lnEI	405	4.960	0.472	3.468	6.087
lnGDP	405	10.148	0.607	8.862	11.586

Note: Statistics are reported for the transformations used in the model. CMU and REC are measured on a percentage scale; the other variables are in natural logarithms. The means do not represent EU aggregates or population-weighted EU averages.

Cross-Sectional Dependence

The CD test results in Table 3 reject the null hypothesis of cross-sectional independence at the 1% significance level for all variables. The mean pairwise correlations are 0.93 for lnEI, 0.82 for REC, and 0.81 for lnGDP. The mean correlation for lnGHG is 0.66. For CMU, the mean correlation of 0.17 and the mean absolute correlation of 0.53 indicate that country pairs may

move in different directions. These findings support accounting for common movements across countries in the estimation approach.

Table 3. Pesaran CD Test Results

Variable	CD statistic	p-value	Mean ρ	Mean |ρ|
lnGHG	48.240	<0.001	0.66	0.70
CMU	12.062	<0.001	0.17	0.53
REC	59.653	<0.001	0.82	0.82
lnEI	67.698	<0.001	0.93	0.93
lnGDP	58.492	<0.001	0.81	0.81

Note: H_0 is cross-sectional independence. The tests are applied to each variable. ρ denotes the pairwise correlation between countries. The average number of common time observations is 15 for all variables. p-values displayed as 0.000 by the software are reported as <0.001.

Slope Homogeneity

Table 4 presents the results of the standard Pesaran–Yamagata test applied to the final model. The Delta statistic is 8.272, and the adjusted Delta statistic is 10.679. Both have p-values below 0.001, leading to rejection of slope homogeneity within the standard testing framework. These findings are consistent with the AMG approach, which allows the coefficients on the explanatory variables to differ across countries. However, because this standard test does not include a correction for cross-sectional dependence, its results are treated as supplementary diagnostic evidence of heterogeneity.

Table 4. Pesaran–Yamagata Slope Homogeneity Test Results

Test statistic	Value	p-value
Delta (Δ)	8.272	<0.001
Adjusted Delta (Δadj)	10.679	<0.001

Note: H_0 is that the slope coefficients are homogeneous. The test is applied to the model with lnGHG as the dependent variable and CMU, REC, lnEI, and lnGDP as the explanatory variables. The intercept is partialled out.

AMG Estimation Results

Table 5 presents the AMG estimation results. The coefficients on CMU and REC are negative, while those on lnEI and lnGDP are positive. CMU is statistically significant at the 5% level, and the other three explanatory variables are significant at the 1% level. The Wald statistic testing the joint null hypothesis that the coefficients on the four explanatory variables are zero is 310.60 ($p<0.001$).

Table 5. AMG Estimation Results — Dependent Variable: lnGHG

Variable	Coefficient	Standard error	z-statistic	p-value
CMU	−0.004213**	0.001787	−2.36	0.018
REC	−0.004973***	0.001877	−2.65	0.008
lnEI	0.748009***	0.079707	9.38	<0.001
lnGDP	0.842813***	0.058166	14.49	<0.001
Common dynamic process	0.875182***	0.231286	3.78	<0.001
Constant	−10.415500***	0.779683	−13.36	<0.001

*Note: *** and ** denote significance at the 1% and 5% levels, respectively. Observations: 405; countries: 27; period: 2010–2024. Wald $\chi^2(4)=310.60$; $p<0.001$. RMSE=0.0209. The common dynamic process is included as an additional explanatory variable.*

The CMU coefficient is −0.004213 (p=0.018). After accounting for the other explanatory variables and the common dynamic process, a one-percentage-point increase in the circular material use rate is associated with an approximately 0.42% decline in greenhouse gas emissions per capita. This finding indicates that emissions may be lower when the share of materials returned to the economy is higher. The result is consistent with the expectation that lower demand for primary raw materials may alleviate environmental pressures, although the model does not isolate this mechanism directly.

The REC coefficient is −0.004973 and is significant at the 1% level (p=0.008). A one-percentage-point increase in the share of renewable energy in gross final energy consumption is associated with an approximately 0.50% decline in greenhouse gas emissions per capita. Thus, alongside circular material use, the energy mix also exhibits a negative relationship with emissions. For both rates, the interpretation is based on a percentage-point change; these coefficients are not interpreted directly as elasticities.

The coefficient on energy intensity is 0.748009 (p<0.001). A 1% increase in energy intensity is therefore associated with an approximately 0.75% increase in emissions per capita, holding the other variables constant. The association of higher energy use per unit of real output with higher emissions highlights the importance of energy requirements in assessing environmental performance. However, energy intensity may reflect the economic structure and the composition of energy use as well as technological efficiency. The coefficient should therefore not be interpreted solely as an indicator of technological efficiency.

The coefficient on real income per capita is 0.842813 and is significant at the 1% level. A 1% increase in real income per capita is associated with an approximately 0.84% increase in greenhouse gas emissions per capita. This positive relationship indicates that economic activity and emissions increase together within the sample and model examined. Because the model

does not include a squared income term, this result does not support an inference about the shape of the environmental Kuznets curve or an income turning point.

The coefficient on the common dynamic process is 0.875182 and is statistically significant. This variable is an auxiliary component of the estimation that represents common developments; it is not interpreted as a separate policy variable. The reported coefficients represent average relationships across the panel and do not imply that relationships of the same magnitude hold in every country. Interpretation of the findings should take into account the 15-year time dimension and the presence of estimated observations or methodological changes in the source data.

COMPARISON WITH THE LITERATURE

The negative relationship obtained for CMU is consistent in sign with the emissions-reducing findings reported by Hailemariam and Erdiaw-Kwasie (2023), who use different circularity indicators, and by Uzuner et al. (2025), who examine circular material use. However, the coefficient magnitudes should not be compared directly because these studies differ in emissions coverage, samples, and explanatory variables. Nor does the absence of a significant panel coefficient for municipal waste recycling in Bayar et al. (2021) constitute a refutation of the same relationship. The recycling rate measures a different process from the circular material use share, and country-level results may differ.

The negative coefficient on the renewable energy share is consistent with the findings of Shafiei and Salim (2014), Bilgili et al. (2016), and Dogan and Seker (2016). The positive coefficients on energy intensity and income indicate a positive relationship of economic activity and energy requirements with emissions in the model examined. The results obtained by Tutar and Streimikiene (2026) for different emissions measures illustrate why the scope of these findings depends on the environmental indicator used. The present study explains per capita emissions from national inventories; it does not directly yield results on manufacturing emissions intensity, emissions embodied in imports, or consumption-based footprints. The findings should therefore be regarded as complementary evidence for the circular economy and energy transition literature, applying to a defined sample and set of indicators.

CONCLUSIONS AND POLICY RECOMMENDATIONS

This study examines the relationship between circular material use and greenhouse gas emissions per capita in the EU-27 over 2010–2024. The renewable energy share, energy intensity, and real income per capita are included as control variables in a balanced panel of 405 observations compiled from Eurostat data. In light of the diagnostic evidence on cross-sectional dependence in the variables and differences in slopes, the AMG estimator is employed to incorporate common dynamics and country-specific coefficients.

The main finding is a negative and statistically significant relationship between the circular material use rate and greenhouse gas emissions per capita. A one-percentage-point increase in CMU is associated with approximately 0.42% lower emissions. A one-percentage-point

increase in the renewable energy share is associated with an approximately 0.50% decline. By contrast, a 1% increase in energy intensity is associated with approximately 0.75% higher emissions, while a 1% increase in real income per capita is associated with approximately 0.84% higher emissions. These results support considering circular material use and the energy transition jointly when assessing environmental performance. However, because the model does not include an interaction term between these variables, no additional synergy effect is claimed to have been estimated.

The first policy priority is to improve the usability of recovered materials in production processes and their capacity to substitute for primary inputs. Source separation, quality standards for secondary raw materials, and procurement arrangements that facilitate the use of recycled inputs may be considered for this purpose. Success should nevertheless be monitored through primary material requirements and emissions outcomes as well as the quantity recycled. Such an approach may help avoid conflating quantitative increases in circularity with environmental gains.

Second, coordination between materials policies and energy policies is important. Cleaner energy use in recovery and reprocessing activities, lower energy requirements in production, and the expansion of renewable energy can be pursued together. The positive energy intensity coefficient supports the importance of energy use per unit of economic activity for environmental performance. However, because energy intensity reflects sectoral composition as well as technological efficiency, policy instruments should be tailored to countries' production structures.

Third, the panel-average results do not call for the same policy mix in every country. Priorities may differ across countries with different material flows, energy sources, and production structures. Common objectives should therefore be supported by implementation instruments suited to national conditions. The positive income coefficient also indicates that, within the model examined, increased economic activity is not automatically accompanied by lower emissions. This finding should not be interpreted as evidence that economic growth causes environmental degradation under all conditions or that a particular income threshold exists.

The findings should be interpreted within the scope of the sample and methodology. The time dimension is limited to 15 years, and the source data include imputed observations and changes in the calculation framework. CMU does not encompass all circular economy practices, while greenhouse gas emissions do not cover all dimensions of environmental sustainability. Although AMG accounts for common dynamics and coefficient heterogeneity, this application does not provide a causal identification strategy that eliminates potential reverse relationships or all unobserved country-specific factors. The findings should therefore be read as average conditional relationships. Future research using longer time series, sectoral detail, and consumption-based emissions indicators could help clarify the channels and conditions through which the circular transition generates environmental gains.

REFERENCES

Bayar, Y., Gavriletea, M. D., Sauer, S., & Paun, D. (2021). Impact of municipal waste recycling and renewable energy consumption on CO2 emissions across the European Union (EU) member countries. *Sustainability, 13*(2), 656. https://doi.org/10.3390/su13020656

Bersvendsen, T., & Ditzen, J. (2021). Testing for slope heterogeneity in Stata. *The Stata Journal, 21*(1), 51–80. https://doi.org/10.1177/1536867X211000004

Bilgili, F., Koçak, E., & Bulut, Ü. (2016). The dynamic impact of renewable energy consumption on CO2 emissions: A revisited Environmental Kuznets Curve approach. *Renewable and Sustainable Energy Reviews, 54*, 838–845. https://doi.org/10.1016/j.rser.2015.10.080

Cantzler, J., Creutzig, F., Ayargarnchanakul, E., Javaid, A., Wong, L., & Haas, W. (2020). Saving resources and the climate? A systematic review of the circular economy and its mitigation potential. *Environmental Research Letters, 15*(12), 123001. https://doi.org/10.1088/1748-9326/abbeb7

Corona, B., Shen, L., Reike, D., Rosales Carreón, J., & Worrell, E. (2019). Towards sustainable development through the circular economy—A review and critical assessment on current circularity metrics. *Resources, Conservation and Recycling, 151*, 104498. https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2019.104498

Destek, M. A., & Sarkodie, S. A. (2019). Investigation of environmental Kuznets curve for ecological footprint: The role of energy and financial development. *Science of the Total Environment, 650*, 2483–2489. https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2018.10.017

Dogan, E., & Seker, F. (2016). Determinants of CO2 emissions in the European Union: The role of renewable and non-renewable energy. *Renewable Energy, 94*, 429–439. https://doi.org/10.1016/j.renene.2016.03.078

Eberhardt, M. (2012). Estimating panel time-series models with heterogeneous slopes. *The Stata Journal, 12*(1), 61–71. https://doi.org/10.1177/1536867X1201200105

Eberhardt, M., & Bond, S. (2009). *Cross-section dependence in nonstationary panel models: A novel estimator* (MPRA Paper No. 17692). https://mpra.ub.uni-muenchen.de/17692/

Eurostat. (2023, January 23). *Share of renewables in transport decreased in 2021*. https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20230123-2

Eurostat. (2026). *Eurostat database* [Database]. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/

Fortea, C., Antohi, V. M., Hassan, R., Andrei, J. V., & Erokhin, V. (2026). Circular economy, innovation, and environmental sustainability in the European Union: Insights from panel VAR analysis. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management, 33*(4), 4688–4724. https://doi.org/10.1002/csr.70406

Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N. M. P., & Hultink, E. J. (2017). The circular economy—A new sustainability paradigm? *Journal of Cleaner Production, 143*, 757–768. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.12.048

Georgescu, L. P., Fortea, C., Antohi, V. M., Balsalobre-Lorente, D., Zlati, M. L., & Barbuta-Misu, N. (2025). Economic, technological and environmental drivers of the circular economy in the European Union: A panel data analysis. *Environmental Sciences Europe, 37*, 76. https://doi.org/10.1186/s12302-025-01119-4

Ghisellini, P., Cialani, C., & Ulgiati, S. (2016). A review on circular economy: The expected transition to a balanced interplay of environmental and economic systems. *Journal of Cleaner Production, 114*, 11–32. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.09.007

Haas, W., Krausmann, F., Wiedenhofer, D., & Heinz, M. (2015). How circular is the global economy?: An assessment of material flows, waste production, and recycling in the European Union and the world in 2005. *Journal of Industrial Ecology, 19*(5), 765–777. https://doi.org/10.1111/jiec.12244

Hailemariam, A., & Erdiaw-Kwasie, M. O. (2023). Towards a circular economy: Implications for emission reduction and environmental sustainability. *Business Strategy and the Environment, 32*(4), 1951–1965. https://doi.org/10.1002/bse.3229

Khan, K., & Khurshid, A. (2024). Are technology innovation and circular economy remedy for emissions? Evidence from the Netherlands. *Environment, Development and Sustainability, 26*(1), 1435–1449. https://doi.org/10.1007/s10668-022-02766-w

Kirchherr, J., Reike, D., & Hekkert, M. (2017). Conceptualizing the circular economy: An analysis of 114 definitions. *Resources, Conservation and Recycling, 127*, 221–232. https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2017.09.005

Korhonen, J., Honkasalo, A., & Seppälä, J. (2018). Circular economy: The concept and its limitations. *Ecological Economics, 143*, 37–46. https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2017.06.041

Li, S., & Hu, Z. (2024). The impact of the circular economy pilot policy on carbon emissions in Chinese cities and its underlying mechanisms. *Sustainability, 16*(17), 7859. https://doi.org/10.3390/su16177859

Magazzino, C., Mele, M., Schneider, N., & Sarkodie, S. A. (2021). Waste generation, wealth and GHG emissions from the waste sector: Is Denmark on the path towards circular economy? *Science of the Total Environment, 755*, 142510. https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.142510

Mayer, A., Haas, W., Wiedenhofer, D., Krausmann, F., Nuss, P., & Blengini, G. A. (2019). Measuring progress towards a circular economy: A monitoring framework for economy-wide material loop closing in the EU28. *Journal of Industrial Ecology, 23*(1), 62–76. https://doi.org/10.1111/jiec.12809

Mongo, M., Laforest, V., Belaïd, F., & Tanguy, A. (2022). Assessment of the impact of the circular economy on CO2 emissions in Europe. *Journal of Innovation Economics & Management, 39*(3), 15–43. https://doi.org/10.3917/e.jie.pr1.0107

Pao, H.-T., & Chen, C.-C. (2022). The dynamic interaction between circular economy and the environment: Evidence on EU countries. *Waste Management & Research, 40*(7), 969–979. https://doi.org/10.1177/0734242X211057015

Pesaran, M. H. (2004). *General diagnostic tests for cross section dependence in panels* (Cambridge Working Papers in Economics No. 0435). University of Cambridge. https://www.repository.cam.ac.uk/items/d98584e3-8206-46c5-988f-4f7f51841e77

Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics, 142*(1), 50–93. https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010

Robaina, M., Murillo, K., Rocha, E., & Villar, J. (2020). Circular economy in plastic waste—Efficiency analysis of European countries. *Science of the Total Environment, 730*, 139038. https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.139038

Shafiei, S., & Salim, R. A. (2014). Non-renewable and renewable energy consumption and CO2 emissions in OECD countries: A comparative analysis. *Energy Policy, 66*, 547–556. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2013.10.064

Subramaniam, Y., Mohamad, N. M., Loseby, D. L., & Zambrano-Monserrate, M. A. (2025). Does circular economy mitigate environmental emissions among European Union (EU) countries? *Mitigation and Adaptation Strategies for Global Change, 30*(3), 18. https://doi.org/10.1007/s11027-025-10207-y

Tutar, H., & Streimikiene, D. (2026). Decarbonizing manufacturing through circularity and renewable electrification: A panel threshold analysis of production-based and consumption-based emissions in the EU-27. *Journal of Cleaner Production, 574*, 149144. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2026.149144

Uzuner, G., Alola, A. A., & Erdogan, S. (2025). Environmental and economic dimensions of material recycling and energy efficiency in the European Union. *Journal of Cleaner Production, 503*, 145381. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2025.145381

Zink, T., & Geyer, R. (2017). Circular economy rebound. *Journal of Industrial Ecology, 21*(3), 593–602. https://doi.org/10.1111/jiec.12545

KENT İÇİ ULAŞIMDA TOPLU TAŞIMA VE ÖZEL ARAÇ TERCİHİ: EKONOMİK, DAVRANIŞSAL VE MEKÂNSAL BELİRLEYİCİLER

CHOICE BETWEEN PUBLIC TRANSPORT AND PRIVATE CAR USE IN URBAN TRANSPORTATION: ECONOMIC, BEHAVIORAL, AND SPATIAL DETERMINANTS

Ensar Cevher YALNIZ
Yüksek Lisans Öğrencisi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat Bölümü
Master's Student, Bolu Abant İzzet Baysal University, Institute of Graduate Studies, Department of Economics
ORCID ID: 0009-0003-2318-4447

Işıl Şirin SELÇUK
Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics
ORCID ID: 0000-0001-9559-1349

ÖZET

Kentleşme, mekânsal yayılma ve artan hareketlilik gereksinimi, kent içi ulaşımın ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarıyla birlikte değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu çalışmanın amacı, kent içi ulaşımda toplu taşıma ve özel araç tercihini etkileyen ekonomik, davranışsal ve mekânsal belirleyicileri kuramsal bir çerçevede incelemek ve sürdürülebilir ulaşım politikaları açısından değerlendirmektir. Çalışmada, ulusal ve uluslararası literatürdeki ilgili çalışmalar incelenerek taşıma türü seçimini açıklayan etkenler kavramsal olarak ele alınmıştır. İktisadi karar verme yaklaşımı temelinde, bireylerin ulaşım seçeneklerini değerlendirirken dikkate aldıkları maliyet ve faydalar; hizmet özellikleri, tutumlar, alışkanlıklar ve mekânsal koşullarla birlikte tartışılmıştır. İncelenen literatür, taşıma türü seçiminin yalnızca yolculuk süresi ve parasal maliyetle açıklanamayacağına işaret etmektedir. Gelir, araç sahipliği, yolculuğun amacı ve mesafesi gibi özelliklerin yanı sıra güvenlik, dakiklik, sefer sıklığı, aktarma ve konfor da tercihlerde rol oynamaktadır. Arazi kullanımı, duraklara erişim ve otopark koşulları ise ulaşım seçeneklerinin kullanılabilirliğini şekillendirmektedir. Toplu taşıma, uygun hizmet ve doluluk koşullarında, ulaşım maliyetlerinin düşürülmesi, kentsel alanın verimli kullanılması ve kişi başına emisyonların azaltılması açısından avantajlar sunmaktadır. Özel araç ise doğrudan erişim, esneklik, konfor ve kişisel alan sağlamasının yanında özgürlük, statü ve kimlikle ilişkilendirilebilmektedir. Bu özellikler, toplu taşımanın geliştirilmesinde ekonomik etkenlerle birlikte kullanıcı beklentilerinin ve davranışsal unsurların da dikkate alınmasını gerektirmektedir. Çalışmanın katkısı, ulaşım tercihlerini etkileyen belirleyicileri ortak bir kavramsal çerçevede değerlendirerek bunların sürdürülebilir ulaşım politikalarıyla ilişkisini ortaya koymasıdır. Sonuç olarak, toplu taşımanın tercih edilebilirliğinin artırılması; erişilebilir, güvenilir, öngörülebilir ve kullanıcı ihtiyaçlarına duyarlı hizmetlerin geliştirilmesini

gerektirmektedir. Yürüme ve bisikletin toplu taşımayla bütünleştirilmesi ve arazi kullanımı ile ulaşım planlamasının birlikte ele alınması, bu yaklaşımı tamamlayan politika alanlarıdır.
Anahtar Kelimeler: Kent İçi Ulaşım, Toplu Taşıma, Özel Araç Kullanımı, Taşıma Türü Seçimi, Sürdürülebilir Ulaşım.

ABSTRACT

Urbanization, urban sprawl, and growing mobility needs require urban transportation to be assessed in terms of its economic, social, and environmental dimensions. This study aims to examine the economic, behavioral, and spatial determinants of the choice between public transport and private car use within a theoretical framework and evaluate their implications for sustainable transport policies. Relevant studies from the national and international literature are reviewed to provide a conceptual examination of factors explaining transport mode choice. Drawing on an economic decision-making approach, the costs and benefits individuals consider when evaluating transport alternatives are discussed alongside service characteristics, attitudes, habits, and spatial conditions. The reviewed literature indicates that transport mode choice cannot be explained solely by travel time and monetary cost. Income, car ownership, trip purpose, and distance influence preferences, as do safety, punctuality, service frequency, transfers, and comfort. Land use, access to stops, and parking conditions shape the availability of transport alternatives. Under appropriate service and occupancy conditions, public transport offers advantages in reducing transport costs, using urban space efficiently, and lowering per capita emissions. Private cars provide direct access, flexibility, comfort, and personal space and may also be associated with freedom, status, and identity. These characteristics highlight the need to consider user expectations and behavioral factors alongside economic determinants when improving public transport. The study contributes by bringing these determinants together within a common conceptual framework and identifying their relationship with sustainable transport policies. Making public transport more attractive requires accessible, reliable, predictable services responsive to user needs. Integrating walking and cycling with public transport and coordinating land use and transport planning are complementary policy priorities.
Keywords: Urban Transportation, Public Transport, Private Car Use, Transport Mode Choice, Sustainable Transportation.

ORTA ASYA'DA SU–ENERJİ BAĞLANTISI VE AVRUPA BİRLİĞİ: KOŞULLU BİR ARACILIK

THE WATER–ENERGY NEXUS IN CENTRAL ASIA AND THE EUROPEAN UNION: A CONDITIONAL INTERMEDIARY ROLE

Erkin Cihangir KARATAŞ
Dr, Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü
ORCID NO: 0000-0002-4906-9696

ÖZET

Bu çalışmada Orta Asya'daki su–enerji bağlantısı sürdürülebilir iktisat açısından ve Avrupa Birliği (AB) ile ilişkiler çerçevesinde ele alınmaktadır. Çalışmanın kapsamı Amuderya ve Siriderya havzalarıdır. Bölgede aynı su, yukarı havzada elektrik üretimi için, aşağı havzada ise tarımsal sulama için kullanılmaktadır. Tarım, tatlı su çekimlerinin yüzde 90'ını oluşturmaktadır. Hidro-ekonomik modeller, havza düzeyinde işbirliğinin tek taraflı kararlardan daha yüksek refah ürettiğini göstermektedir. Bir tahmine göre işbirliği yapmamanın bölgeye yıllık maliyeti 4,5 milyar doları aşmaktadır. Çalışmada niteliksel bir yöntem kullanılmıştır. AB'nin araçları bilgi, kurum ve altyapı finansmanı olmak üzere üç işleve göre sınıflandırılmış ve model bulgularıyla karşılaştırılmıştır. AB'nin bölgedeki rolü 2002'den sonra veri, diyalog ve kurum oluşturma üzerine kurulmuştur. 2023'ten sonra bu rol büyük yatırımlara doğru genişlemiştir. Team Europe Su, Enerji ve İklim Girişimi 2026 itibarıyla 4,8 milyar avroluk yatırımı kapsamaktadır. Çalışmada Rogun ve Kambarata-1 hidroelektrik projeleri de karşılaştırılmıştır. Kambarata-1 üç kıyıdaş ülkenin ortak projesi olarak hazırlanmaktadır. Rogun ise tek bir ülkenin projesidir ve aşağı havzadan itirazlarla karşılaşmıştır. AB'nin Çin, Rusya ve Körfez fonları karşısındaki konumu da ele alınmıştır. AB, bu aktörlerden farklı olarak çok taraflı finansman ortaklıklarında ve kurumsal kapasite alanında öne çıkmaktadır. Ulaşılan sonuç, AB'nin koşullu bir aracı olduğudur. AB, yatırımlarını bağlayıcı bir fayda paylaşımı ve işletme kuralı düzenine bağladığı ölçüde işbirliği kazancını gerçekleştirebilir. Bu bağı kuramazsa çözmeye çalıştığı sorunun taraflarından biri haline gelebilir.

Anahtar kelimeler: Orta Asya, su–enerji bağlantısı, Avrupa Birliği, sınır aşan sular, fayda paylaşımı, Amuderya, Siriderya.

ABSTRACT

This study examines the water–energy nexus in Central Asia from the perspective of sustainable economics and within the framework of relations with the European Union (EU). The scope of the study is the Amu Darya and Syr Darya basins. In the region, the same water is used for electricity generation in the upstream basin and for agricultural irrigation in the downstream basin. Agriculture accounts for 90% of freshwater withdrawals. Hydro-economic models show

that basin-wide cooperation produces higher welfare than unilateral decisions. According to one estimate, the annual cost of non-cooperation to the region exceeds 4.5 billion dollars. A qualitative method is used in the study. The EU's instruments are classified according to three functions, namely knowledge, institutions and infrastructure finance, and compared with model findings. After 2002, the EU's role in the region was built on data, dialogue and institution building. After 2023, this role expanded towards large investments. As of 2026, the Team Europe Initiative on Water, Energy and Climate covers investments of 4.8 billion euros. The study also compares the Rogun and Kambarata-1 hydropower projects. Kambarata-1 is being prepared as a joint project of three riparian countries. Rogun, on the other hand, is a single country's project and has faced objections from the downstream basin. The EU's position vis-à-vis China, Russia and Gulf funds is also discussed. Unlike these actors, the EU stands out in multilateral financing partnerships and in institutional capacity. The conclusion reached is that the EU is a conditional intermediary. The EU can realise the gains from cooperation to the extent that it ties its investments to a binding framework of benefit sharing and operating rules. If it cannot build this link, it may become one of the parties to the problem it is trying to solve.
Keywords: Central Asia, water–energy nexus, European Union, transboundary waters, benefit sharing, Amu Darya, Syr Darya.

GİRİŞ

Orta Asya'nın iki büyük nehri Amuderya ve Siriderya'dır. Bu iki nehir, Aral havzasının suyunu taşır ve beş ülkenin ekonomisini birbirine bağlar. Suyun kaynağı yukarı havzadaki Kırgızistan ve Tacikistan'dır. Suyun en büyük kullanıcısı ise aşağı havzadaki Özbekistan, Türkmenistan ve Güney Kazakistan'ın tarımıdır. Yukarı havza suyu kışın elektrik üretmek için kullanmak ister. Aşağı havza ise aynı suya yazın sulama için ihtiyaç duyar. Aynı kaynağın iki farklı ekonomik değeri vardır ve bu değerler zaman içinde birbiriyle çatışır.

Sovyet döneminde bu çatışma merkezi planlama ile yönetiliyordu. Bağımsızlıktan sonra bu düzen dağıldı ve yerini ulusal kararlar aldı (Granit vd., 2012; Yalçın ve Imagambetova, 2022). Bu boşlukta dış aktörlerin rolü arttı. AB de 2002'den bu yana bölgede su ve enerji alanında çeşitli programlar yürütmektedir. Son yıllarda ise büyük hidroelektrik projelerini finanse eden aktörler arasına girmiştir.

Bu çalışmanın sorusu şudur: AB, Orta Asya'daki su–enerji çatışmasında işbirliğinin kazancını gerçekleştiren bir aracı mıdır, yoksa yukarı havza projelerini finanse eden bir taraf mıdır? Çalışmanın savı, AB'nin koşullu bir aracı olduğudur. AB'nin rolü, yatırımlarını bağlayıcı bir fayda paylaşımı ve işletme kuralı düzenine bağlayıp bağlamamasına göre belirlenir.

Çalışmada niteliksel bir yöntem kullanılmıştır. Önce AB'nin bölgedeki araçları üç işleve göre sınıflandırılmıştır. Bu işlevler bilgi üretimi, kurum oluşturma ve altyapı finansmanıdır. Ardından bu araçlar, hakemli dergilerde yayımlanmış hidro-ekonomik modellerin bulgularıyla karşılaştırılmıştır. Modeller burada yeniden kurulmamış, bulguları bir ölçüt olarak

kullanılmıştır. Böylece AB araçlarının, modellerin ölçtüğü işbirliği kazancını gerçekleştirmeye ne ölçüde katkı yaptığı sorgulanmıştır. Parasal değerler resmi belgelerden ve kalkınma bankalarının duyurularından alınmıştır.

Kapsam Amuderya ve Siriderya havzalarıdır. Rogun ve Kambarata-1 projeleri tek tek vaka olarak değil, iki farklı yönetişim modelinin örneği olarak ele alınmıştır. AB–Orta Asya enerji ilişkilerinin genel çerçevesi aynı kongrede sunulan diğer çalışmamızın konusudur. Bu nedenle burada yalnızca su–enerji bağlantısına odaklanılmıştır.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Kavramsal Çerçeve

Bu çalışmada üç kavram kullanılmıştır. Birincisi dışsallıktır. Yukarı havzadaki bir ülkenin barajını nasıl işlettiği, aşağı havzaya giden suyun miktarını ve zamanını belirler. Ancak bu etki hiçbir piyasada fiyatlanmaz. Yukarı havza ülkesi kararını verirken aşağıdaki çiftçinin kaybını hesaba katmak zorunda değildir.

İkincisi fayda paylaşımıdır. Bu yaklaşımda suyun kendisi yerine sudan elde edilen fayda paylaşılır. Bu fayda elektrik, tarım ürünü ya da gelir olabilir. Granit vd. (2012), bölge için hidroelektrik yatırımı, bölgesel elektrik piyasası ve sulama modernizasyonunun birlikte ele alınmasını önerir. Saidmamatov vd. (2020) ise fayda paylaşımının önündeki engelleri sıralar. Bunlar siyasi parçalanma, verimsiz sulama ve rekabet eden ulusal çıkarlardır.

Üçüncüsü işbirliği yapmamanın maliyetidir. Pohl vd. (2017) bu maliyeti, mevcut sınırlı işbirliği ile tam işbirliğinin sağlayacağı fayda arasındaki fark olarak tanımlar. Bu kavram, AB yatırımlarının büyüklüğünü değerlendirmek için bir kıyas noktası sunar.

İki Havza, Ortak Sorun

Dünya Bankası'na göre bölgede tarım, tatlı su çekimlerinin yüzde 90'ını oluşturur (Dünya Bankası, 2026). Avrasya Kalkınma Bankası (2022) ise bölgede bir metreküp suyun ortalama 2,5 dolarlık değer ürettiğini hesaplar. Bu değer Kırgızistan'da 0,84 dolar, Kazakistan'da 7,2 dolardır. Dünya ağırlıklı ortalaması ise 19,01 dolardır. Aynı rapora göre bölge nüfusunun yüzde 81'i Aral havzasına bağımlıdır ve bazı alanlarda su stresi 2040'a kadar 2,8 kat artabilir. Bu veriler, sorunun yalnızca su kıtlığı olmadığını gösterir. Sorunun önemli bir kısmı suyun düşük verimle kullanılmasıdır.

İki havzanın durumu aynı değildir. Shi vd. (2021), Sovyetler sonrasında su–enerji çatışmasının Siriderya'da daha çok yoğunlaştığını bulur. Bunun nedeni, Siriderya'nın yukarı havzasındaki rezervuar kapasitesinin daha yüksek olmasıdır. İklim değişikliği ise orta ve uzun vadede akarsu akışını değiştirecektir. Bernauer ve Siegfried (2012), bu değişimin kıyıdaşlara paylaşım kurallarını kurmak için zaman tanıdığını belirtir. Xenarios vd. (2019) ise bölgede veri eksikliğinin uyum kararlarını zorlaştırdığını vurgular.

İşbirliğinin İktisadi Değeri

Hakemli literatürün ortak bulgusu, havza düzeyinde işbirliğinin tek taraflı kararlardan daha yüksek toplam refah ürettiğidir. Ancak bu kazanç ülkeler arasında eşit dağılmaz. Bu nedenle

bir fayda paylaşımı düzeni olmadan işbirliği kendiliğinden ortaya çıkmaz. Tablo 1 bu çalışmaları yayın yılına göre sıralamaktadır.

Tablo 1. Amuderya ve Siriderya için seçilmiş model çalışmaları

Çalışma	Havza ve yöntem	Temel bulgu
Jalilov vd. (2013)	Amuderya; 20 yıllık toplam refah analizi	Baraj işletmesi optimize edilirse tüm kıyıdaşlarda çiftçi geliri artabilir; koşulu siyasi müzakere ve daha iyi veridir
Bekchanov vd. (2015)	Amuderya; hidro-ekonomik optimizasyon	İşbirliğiyle hidroelektrik büyük ölçüde artar, sulama faydası çok az değişir; tek taraflı işletme havza refahını düşürür
Jalilov vd. (2016)	Amuderya; Rogun'un iki işletme biçimi	Enerji odaklı işletmede aşağı havzada tarıma giden su yüzde 37 azalır; herkes için kazançlı bir sonuç yoktur
Jalilov vd. (2018)	Amuderya; dört kıyıdaşlı optimizasyon	Hedefli depolama ve verimli su dağıtımı her kıyıdaş için olumlu net bugünkü değer üretebilir
Shi vd. (2021)	İki havza; Bayes ağı ile karşılaştırma	Su–enerji çatışması Siriderya'da daha yoğundur
Pérez Pérez vd. (2025)	Aral havzası; sistem dinamiği modeli	Aral'a giden akışı doğal değişkenlikten çok insan faaliyeti belirler; sınır ötesi koordinasyon zorunludur

Bölge düzeyinde bir parasal tahmin de vardır. Pohl vd. (2017), işbirliği yapmamanın beş ülkeye yıllık maliyetini 4,5 milyar doların üzerinde hesaplar. Bu rakamı AB yatırımlarıyla karşılaştırırken dikkatli olmak gerekir. Pohl vd.'nin tahmini yıllıktır, dolar cinsindendir ve 2017 yılına aittir. Team Europe Su, Enerji ve İklim Girişimi'nin 4,8 milyar avroluk tutarı ise birkaç yıla yayılan bir toplamdır. Bu tutar su dışında yenilenebilir enerji ve iklim projelerini de kapsar. Bu yüzden iki rakam birbirinin karşılığı değildir. Yalnızca bir büyüklük fikri verir. Bu fikir de şudur: AB'nin bölgeye yönelik tüm taahhüdü, bölgenin işbirliği yapmamaktan dolayı bir yılda kaybettiği tutarla aynı büyüklüktedir. Dolayısıyla AB bu kaybı kendi kaynaklarıyla kapatamaz. AB'nin asıl katkısı, işbirliği kazancını mümkün kılan kuralların kurulmasına destek olmaktır.

AB'nin Araçları: Bilgi, Kurum ve Altyapı

AB'nin bölgedeki su–enerji araçları üç işleve göre sınıflandırılabilir. Birincisi bilgi üretimidir: veri, analiz ve araştırma. İkincisi kurum oluşturmadır: diyalog, düzenleme ve sektörler arası planlama. Üçüncüsü altyapı finansmanıdır. Tablo 2 bu araçları başlangıç yılına göre sıralamaktadır.

Tablo 2. AB'nin Orta Asya'daki su–enerji araçlarının işlevlerine göre sınıflandırılması

Dönem	Araç	İşlev	Finansman ve ortaklar	Çıktı ve odak
2002–	AB Su Girişimi, Doğu Avrupa–Kafkasya–Orta Asya bileşeni	Kurum	Avrupa Komisyonu	Su yönetişimi için uluslararası ortaklık

Dönem	Araç	İşlev	Finansman ve ortaklar	Çıktı ve odak
2009–	Orta Asya Su ve Enerji Programı (CAWEP)	Bilgi, kurum	3. fazda (2018–2022) 11,2 milyon avro, AB payı 7 milyon; İsviçre, Birleşik Krallık; Dünya Bankası yürütür	Veri portalı, hakemli dergi; 1,7 milyar dolarlık yatırımı harekete geçirmiştir
2016–2023	Orta Asya Nexus Diyalog Projesi	Kurum	AB ve Almanya Kalkınma Bakanlığı; CAREC	Dört gösterim projesi, maliyet-fayda analizleri, iki yatırıma hazır proje
2019–2022	WECOOP	Kurum	AB, yaklaşık 3 milyon avro; Stantec liderliğinde konsorsiyum	Su ve iklim politikalarının AB standartlarına yaklaştırılması
2023–	Team Europe Su, Enerji ve İklim Girişimi	Altyapı	2023'te 700 milyon avro; Nisan 2026'da 4,8 milyar avro	Bölgesel elektrik piyasası, sınır aşan su yönetişimi, Aral restorasyonu
Ekim 2025	Global Gateway Forumu	Altyapı	AB/EIB ile Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan arasında 900 milyon avroluk mutabakat; EBRD 1,3 milyar avroluk paketi değerlendirir	Kambarata-1

Kaynak: Fritsch vd. (2017), EEAS (2020a, 2020b), CAREC (2020), Zipatolla (2023), EEAS (2026), EIB (2025).

Tablo açık bir yönelim göstermektedir. AB yaklaşık yirmi yıl boyunca bilgi ve kurum işlevlerinde çalışmıştır. Altyapı finansmanı ise 2023'ten sonra başlamıştır. Ölçek de aynı dönemde değişmiştir. CAWEP'in üçüncü fazında AB'nin payı 7 milyon avroydu. Team Europe girişimi ise 2026'da 4,8 milyar avroya ulaşmıştır.

Bilgi ve kurum işlevlerinin sonuçları karışıktır. Fritsch vd. (2017), AB Su Girişimi'nin bölgesel işbirliğini güçlendirdiğini kabul eder. Ancak girişimin yetersiz finansman, düşük paydaş bağlılığı ve hedefler üzerindeki anlaşmazlıklarla sınırlandığını da belirtir. Nurdavletova ve Zharmakhanova (2021), CAWEP'in uygulanmasını 2019 AB stratejisi çerçevesinde inceler. Zipatolla (2023) ise Team Europe girişimini 700 milyon avroluk ilk haliyle değerlendirmiştir. Ona göre alanların büyüklüğü ve kaynakların sınırlılığı gerçek bir etki yaratmayı zorlaştırmaktadır.

Rogun ve Kambarata-1: İki Farklı Yönetişim Modeli

AB'nin altyapı finansmanına girmesi onu yukarı havzadaki büyük projelerle karşı karşıya getirmiştir. Bu projelerin ikisi öne çıkmaktadır: Amuderya havzasında Tacikistan'ın Rogun projesi ve Siriderya havzasında Kırgızistan'ın Kambarata-1 projesi. İki proje teknik olarak benzerdir ama yönetişim bakımından farklıdır.

Tablo 3. Rogun ve Kambarata-1 projelerinin karşılaştırılması

Özellik	**Rogun**	**Kambarata-1**
Ülke ve nehir	Tacikistan; Vahş Nehri (Amuderya)	Kırgızistan; Narın Nehri (Siriderya)
Büyüklük	3.780 MW kurulu güç	261 m baraj; yılda yaklaşık 6.000 GWh üretim
Finansman	Tamamlanması için 6,29 milyar dolar; Dünya Bankası'ndan 350 milyon dolar hibe; ADB, AIIB, EBRD, EIB, AB, İslam Kalkınma Bankası, OPEC Fonu ve Körfez fonlarından yaklaşık 2,97 milyar dolar hibe ve düşük maliyetli kaynak	AB/EIB ile 900 milyon avroluk mutabakat; EBRD'nin 1,3 milyar avroluk paketi değerlendirmesi; Dünya Bankası finansmanı değerlendirme aşamasında
Yönetişim	Tek ülke projesi; elektriğin yaklaşık yüzde 70'i Kazakistan ve Özbekistan'a ihraç edilecek; satış gelirinin yüzde 3–5'i Tacikistan içindeki bir fayda paylaşımı programına ayrılacak	Haziran 2024'te Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan arasında üçlü anlaşma; ikinci aşamada üç ülkenin ortak girişimi
Aşağı havzanın tutumu	Türkmenistan ve Özbekistan'dan başvurucular Dünya Bankası Denetim Paneli'ne başvurdu; başvuru Kasım 2025'te esasa girilmeden reddedildi	Aşağı havza ülkeleri projenin ortaklarıdır

Kaynak: Dünya Bankası (2024, t.y.), Denetim Paneli (2025), Kun.uz (2024), EIB (2025).

Tablonun en önemli satırı yönetişimdir. Rogun'da bir fayda paylaşımı programı vardır. Ancak bu program Tacikistan'ın kendi yoksul kesimlerine yöneliktir. Aşağı havza ile su ya da gelir paylaşımı öngörmez. Kazakistan ve Özbekistan Rogun'un elektriğini satın alacaktır. Fakat bu bir alıcı–satıcı ilişkisidir, ortaklık değildir. Jalilov vd. (2016) Rogun'un enerji odaklı işletilmesi halinde aşağı havzada tarıma giden suyun yüzde 37 azalacağını hesaplamıştır. Denetim Paneli'ne yapılan başvuru da bu kaygıyı dile getirmektedir.

Kambarata-1'de ise aşağı havza ülkeleri projenin içindedir. 2024 anlaşması su ve enerji kaynaklarının kullanımı için karşılıklı kabul edilebilir mekanizmalar kurulmasını öngörür (Kun.uz, 2024). AB/EIB mutabakatları da yalnızca Kırgızistan ile değil, üç ülkeyle birlikte imzalanmıştır (EIB, 2025). Bu yapı, Bekchanov vd.'nin (2015) işbirliği senaryosuna daha yakındır. Ancak anlaşmanın su salımını ve gelir paylaşımını nasıl düzenleyeceği henüz belli değildir.

AB ve Diğer Aktörler

AB, bölgenin su–enerji alanında tek dış aktör değildir. Rusya, Çin ve Körfez ülkelerinin fonları da bu alanda yer almaktadır. Bu aktörlerin yaklaşımı, AB'nin konumunu anlamak için yararlı bir karşılaştırma sunar.

Rusya'nın deneyimi ikili anlaşmaların sınırını gösterir. 2012'de Rusya ile Kırgızistan arasında iki anlaşma imzalanmıştı. Bunlardan biri yaklaşık 3 milyar dolarlık ve 1.860 MW güçlü Kambarata-1 projesiydi. Diğeri Yukarı Narın kaskadıydı. Kırgızistan bu anlaşmaları Ocak

2016'da feshetti. Gerekçe, Rus tarafının finansmanı sağlayamamasıydı. Fesih sonrasında Kırgızistan'ın Rus şirketlerine yaklaşık 37 milyon dolar geri ödemesi gündeme geldi (Sabyrbekov, 2016). Kambarata-1'in bugün üç ülkeli ve çok taraflı finansmanlı bir projeye dönüşmesi bu deneyimin ardından gerçekleşmiştir. Avrasya Kalkınma Bankası (2022) da bölge için bir Uluslararası Su ve Enerji Konsorsiyumu kurulmasını önermektedir. Bu öneri, AB dışı aktörlerin de aynı kurumsal boşluğu gördüğünü göstermektedir.

Çin'in yaklaşımı farklıdır. 2016'da Çin'in devlet şirketi SPIC, Kırgızistan'da Narın Nehri üzerinde bir hidroelektrik kaskadı için görüşmeler yapmıştır (Lelik, 2016). Ancak Çin'in son yıllardaki büyük enerji yatırımları ağırlıkla güneş ve rüzgara yönelmektedir. Örneğin Energy China Özbekistan'da 2.000 MW'lık güneş programı için 2 milyar dolar taahhüt etmiştir. Kırgızistan'da ise 400 milyon dolarlık 400 MW'lık bir güneş santrali Çinli bir konsorsiyum tarafından desteklenmektedir (Pannier, 2025). Bir görüşe göre Çinli aktörler tartışmalı projelerden kaçınma eğilimindedir (Yakub, 2024). Bu durum Çin'in su paylaşımı sorununa doğrudan girmekten çok, sorunun dışında kalan enerji yatırımlarını tercih ettiğini düşündürmektedir. Pannier (2025) ayrıca Kırgızistan ve Tacikistan'ın Çin'e yüksek borçları olduğunu belirtir.

Körfez ve İslam kalkınma fonları ise özellikle Rogun'da görünürdür. Suudi, Abu Dabi ve Kuveyt fonları, OPEC Fonu ve İslam Kalkınma Bankası Rogun'un ortak finansörleri arasındadır (Dünya Bankası, 2024). OPEC Fonu Kambarata-1 için kurulan bağışçı koordinasyon komitesinde de yer almaktadır (Kun.uz, 2024).

Bu tablo içinde AB'nin konumu iki yönlüdür. Bir yandan AB tek başına belirleyici değildir. Rogun'da Çin öncülüğündeki Asya Altyapı Yatırım Bankası ve Körfez fonlarıyla aynı finansör grubunda yer almaktadır. Diğer yandan AB'nin elinde diğer aktörlerde olmayan araçlar vardır. Bunlar yirmi yıllık veri ve kurum programları ile çok taraflı anlaşma tecrübesidir. Kambarata-1'de mutabakatların üç ülkeyle birlikte imzalanması bu farkın bir örneğidir.

Değerlendirme: Koşullu Aracılık

Bulgular, AB'nin su–enerji alanında ne tam bir aracı ne de tam bir taraf olduğunu göstermektedir. AB'nin rolü, araçlarını nasıl kullandığına bağlıdır. Bu çalışmada AB'nin aracı olabilmesi için üç koşul öne sürülmektedir.

Birinci koşul, yatırımların bağlayıcı işletme kurallarına bağlanmasıdır. Model çalışmaları bu konuda açıktır. Bir barajın iktisadi sonucu, yapılmasından çok nasıl işletildiğine bağlıdır (Bekchanov vd., 2015; Jalilov vd., 2016). AB finansmanı, işletme kuralları üzerinde kıyıdaşlar arasında anlaşma olması koşuluna bağlanırsa model bulgularındaki işbirliği kazancına yaklaşılabilir.

İkinci koşul, fayda paylaşımının sınır ötesi olmasıdır. Rogun'daki fayda paylaşımı programı ulusal bir sosyal politika aracıdır. Kambarata-1'deki üçlü yapı ise aşağı havzayı projenin içine almaktadır. AB'nin aracılık kapasitesi, ikinci modeli desteklemesiyle artar. Kambarata-1'de

AB/EIB mutabakatlarının üç ülkeyle birlikte imzalanması bu yönde olumlu bir işarettir. Rogun'da ise AB, aşağı havzanın itirazlarına rağmen finansör grubunda yer almaktadır.

Üçüncü koşul, bilgi ve kurum araçlarının yatırımla birleştirilmesidir. AB'nin diğer aktörlerden farklı olan yanı yirmi yıllık veri ve kurum birikimidir. CAWEP'in veri portalı ve Nexus Diyalog Projesi'nin maliyet-fayda analizleri bu birikimin örnekleridir. Bu birikim yatırım kararlarına bağlanmazsa, AB sıradan bir finansöre dönüşür. Bu durumda AB'nin Asya Altyapı Yatırım Bankası ya da Körfez fonlarından bir farkı kalmaz.

Bu koşulların önemi ölçek karşılaştırmasından da anlaşılmaktadır. AB'nin 4,8 milyar avroluk taahhüdü, bölgenin işbirliği yapmamaktan dolayı bir yılda kaybettiği tutarın ancak dengi olabilir. Yani AB'nin katkısı harcadığı paradan çok, bu paranın hangi kurallara bağlandığıyla ölçülmelidir.

Literatür açısından da bir boşluk göze çarpmaktadır. Hidro-ekonomik modeller işbirliğinin kazancını ölçmektedir ama AB'yi bir aktör olarak ele almamaktadır. AB üzerine yapılan çalışmalar ise çoğunlukla uluslararası ilişkiler alanındadır ve betimseldir (Movkebayeva ve Kurganbayeva, 2016; Nurdavletova ve Zharmakhanova, 2021). Balas (2023), AB'nin Siriderya'daki arabuluculuk etkisinin sınırlı kaldığını, ancak en azından "zarar vermeme" ilkesine uyduğunu ileri sürer. Weinthal (2002) ise dış aktörlerin bölgedeki çevre işbirliğine etkisini inceleyen erken bir çalışmadır. Bu çalışma, model bulgularını AB araçlarını değerlendirmek için kullanarak bu iki literatürü birleştirmeyi denemektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada Orta Asya'daki su–enerji bağlantısı, Amuderya ve Siriderya havzaları örneğinde ve AB ile ilişkiler çerçevesinde incelenmiştir. Model çalışmaları, havza düzeyinde işbirliğinin tek taraflı kararlardan daha yüksek refah ürettiğini göstermektedir. İşbirliği yapmamanın bölgeye yıllık maliyeti ise 4,5 milyar doların üzerinde tahmin edilmektedir.

AB'nin bölgedeki rolü yirmi yıl boyunca bilgi ve kurum üretimi üzerine kurulmuştur. 2023'ten sonra ise büyük altyapı finansmanı bu role eklenmiştir. Bu değişim AB'ye daha fazla etki imkanı vermektedir. Ancak aynı zamanda AB'yi yukarı havza projelerinin finansörlerinden biri haline getirmektedir.

Rogun ve Kambarata-1 karşılaştırması bu ikilemi açıkça göstermektedir. Kambarata-1'de aşağı havza ülkeleri projenin ortaklarıdır ve AB mutabakatları üç ülkeyle birlikte imzalanmıştır. Rogun'da ise fayda paylaşımı ulusal düzeyde kalmakta ve aşağı havzadan itirazlar gelmektedir. AB, Çin, Rusya ve Körfez fonlarından farklı olarak çok taraflı anlaşma ve kurumsal kapasite alanında öne çıkmaktadır.

Çalışmanın vardığı sonuç, AB'nin koşullu bir aracı olduğudur. AB, yatırımlarını bağlayıcı işletme kurallarına ve sınır ötesi fayda paylaşımına bağladığı ölçüde işbirliği kazancını gerçekleştirebilir. Bu bağı kuramazsa çözmeye çalıştığı sorunun taraflarından biri haline gelebilir.

Gelecek çalışmalar için iki alan öne çıkmaktadır. Birincisi, Kambarata-1 için kurulacak ortak girişimin su salımı ve gelir paylaşımı kurallarının izlenmesidir. İkincisi, AB finansmanının su ve enerji bileşenlerinin ayrıştırılarak ölçülmesidir.

KAYNAKÇA

Avrasya Kalkınma Bankası. (2022). *Regulation of the water and energy complex of Central Asia.* https://eabr.org/en/analytics/special-reports/regulation-of-the-water-and-energy-complex-of-central-asia/

Balas, A. (2023). *The escalating water disputes of Central Asia: The view from Brussels* [Konferans bildirisi]. Peace and Conflict Studies Journal Conference. https://nsuworks.nova.edu/pcs_conference/2023/day1/24

Bekchanov, M., Ringler, C., Bhaduri, A. ve Jeuland, M. (2015). How would the Rogun Dam affect water and energy scarcity in Central Asia? *Water International, 40*(5–6), 856–876. https://doi.org/10.1080/02508060.2015.1051788

Bernauer, T. ve Siegfried, T. (2012). Climate change and international water conflict in Central Asia. *Journal of Peace Research, 49*(1), 227–239. https://doi.org/10.1177/0022343311425843

CAREC. (2020, 1 Temmuz). *EU continues to support the water-energy-food security nexus dialogue in Central Asia.* https://carececo.org/en/main/news/eu-continues-to-support-the-water-energy-food-security-nexus-dialogue-in-central-asia/

Denetim Paneli. (2025, 24 Şubat). *Tajikistan: Sustainable financing for Rogun Hydropower Project (P181029) and technical assistance for financing framework for Rogun Hydropower Project (P178819)* (Case 175). Dünya Bankası. https://www.inspectionpanel.org/panel-cases/sustainable-financing-rogun-hydropower-project-p181029-and-technical-assistance

Dünya Bankası. (t.y.). *Kambarata-1 Hydropower Plant Project (HPP).* https://www.worldbank.org/en/programs/kambarata-1-hpp

Dünya Bankası. (2024, 17 Aralık). *World Bank supports Rogun Hydropower Project to improve access to affordable, reliable, and sustainable electricity in Tajikistan and Central Asia* [Basın bülteni]. https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2024/12/17/world-bank-support-rogun-hydropower-project-to-improve-access-affordable-reliable-and-sustainable-electricity-tajikistan

Dünya Bankası. (2026, 20 Ağustos). *Central Asia Water & Energy Program (CAWEP).* https://www.worldbank.org/en/brief/2026/08/20/cawep

EEAS. (2020a, 4 Kasım). *Central Asia Water and Energy Program (CAWEP).* https://www.eeas.europa.eu/eeas/central-asia-water-and-energy-program-cawep_und_en

EEAS. (2020b, 3 Kasım). *European Union – Central Asia Water, Environment and Climate Change Cooperation (WECOOP).* https://www.eeas.europa.eu/delegations/kazakhstan/european-union-central-asia-water-environment-and-climate-change-cooperation-wecoop_en

EEAS. (2026). *EU–Central Asia high-level dialogue reaffirms commitment to water, energy and climate cooperation in Central Asia.* https://www.eeas.europa.eu/delegations/kazakhstan/eu%E2%80%93central-asia-high-level-dialogue-reaffirms-commitment-water-energy-and-climate-cooperation_en

EIB. (2025, 10 Ekim). *Global Gateway Forum: EU expands investments in hydropower to drive Central Asia's energy transformation.* https://www.eib.org/en/press/all/2025-379-global-gateway-forum-eu-expands-investments-in-hydropower-to-drive-central-asia-s-energy-transformation

Fritsch, O., Adelle, C. ve Benson, D. (2017). The EU Water Initiative at 15: Origins, processes and assessment. *Water International, 42*(4), 425–442. https://doi.org/10.1080/02508060.2017.1330816

Granit, J., Jägerskog, A., Lindström, A., Björklund, G., Bullock, A., Löfgren, R., de Gooijer, G. ve Pettigrew, S. (2012). Regional options for addressing the water, energy and food nexus in Central Asia and the Aral Sea Basin. *International Journal of Water Resources Development, 28*(3), 419–432. https://doi.org/10.1080/07900627.2012.684307

Jalilov, S.-M., Amer, S. A. ve Ward, F. A. (2013). Water, food, and energy security: An elusive search for balance in Central Asia. *Water Resources Management, 27*(11), 3959–3979. https://doi.org/10.1007/s11269-013-0390-4

Jalilov, S.-M., Keskinen, M., Varis, O., Amer, S. ve Ward, F. A. (2016). Managing the water–energy–food nexus: Gains and losses from new water development in Amu Darya River Basin. *Journal of Hydrology, 539,* 648–661. https://doi.org/10.1016/j.jhydrol.2016.05.071

Jalilov, S.-M., Amer, S. A. ve Ward, F. A. (2018). Managing the water-energy-food nexus: Opportunities in Central Asia. *Journal of Hydrology, 557,* 407–425. https://doi.org/10.1016/j.jhydrol.2017.12.040

Kun.uz. (2024, 11 Haziran). *Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Kazakhstan sign agreement on preparation for construction and operation of Kambarata HPP.* https://kun.uz/en/news/2024/06/11/uzbekistan-kyrgyzstan-and-kazakhstan-sign-agreement-on-preparation-for-construction-and-operation-of-kambarata-hpp

Lelik, A. (2016, 7 Nisan). *Kyrgyzstan: China replaces Russia as hydropower investor.* Eurasianet. https://eurasianet.org/s/kyrgyzstan-china-replaces-russia-as-hydropower-investor

Movkebayeva, G. A. ve Kurganbayeva, A. Z. (2016). Central Asia in foreign policy of the European Union: Water and energy aspect. *International Relations and International Law Journal, 63*(3–4). https://bulletin-ir-law.kaznu.kz/index.php/1-mo/en/article/view/233

Nurdavletova, S. ve Zharmakhanova, Zh. (2021). Analysis of the implementation of the Central Asia water & energy program in the framework of new EU strategy for Central Asia. *International Relations and International Law Journal, 93*(1), 42–48. https://doi.org/10.26577/IRILJ.2021.v93.i1.05

Pannier, B. (2025, 11 Ağustos). *Debt and development: The next chapter of Chinese investments in Central Asia.* Foreign Policy Research Institute. https://www.fpri.org/article/2025/08/debt-and-development-the-next-chapter-of-chinese-investments-in-central-asia/

Pérez Pérez, S., Ramos-Diez, I. ve López Fernández, R. (2025). Transboundary water–energy–food nexus management in major rivers of the Aral Sea Basin through system dynamics modelling. *Water, 17*(15), 2270. https://doi.org/10.3390/w17152270

Pohl, B., Kramer, A., Hull, W., Blumstein, S., Abdullaev, I., Kazbekov, J., Reznikova, T., Strikeleva, E., Interwies, E. ve Görlitz, S. (2017). *Rethinking water in Central Asia: The costs of inaction and benefits of water cooperation.* adelphi ve CAREC. https://adelphi.de/en/publications/rethinking-water-in-central-asia

Sabyrbekov, A. (2016, 17 Şubat). *Bishkek denounces agreement with Moscow on power plants.* CACI Analyst. https://www.cacianalyst.org/publications/field-reports/item/13332-bishkek-denounces-agreement-with-moscow-on-power-plants.html

Saidmamatov, O., Rudenko, I., Pfister, S. ve Koziel, J. (2020). Water–energy–food nexus framework for promoting regional integration in Central Asia. *Water, 12*(7), 1896. https://doi.org/10.3390/w12071896

Shi, H., Luo, G., Zheng, H., Chen, C., Hellwich, O., Bai, J., Liu, T., Liu, S., Xue, J., Cai, P., He, H., Ochege, F. U., Van de Voorde, T. ve de Maeyer, P. (2021). A novel causal structure-based framework for comparing a basin-wide water–energy–food–ecology nexus applied to the data-limited Amu Darya and Syr Darya river basins. *Hydrology and Earth System Sciences, 25*, 901–925. https://doi.org/10.5194/hess-25-901-2021

Weinthal, E. (2002). *State making and environmental cooperation: Linking domestic and international politics in Central Asia.* MIT Press.

Xenarios, S., Gafurov, A., Schmidt-Vogt, D., Sehring, J., Manandhar, S., Hergarten, C., Shigaeva, J. ve Foggin, M. (2019). Climate change and adaptation of mountain societies in Central Asia: Uncertainties, knowledge gaps, and data constraints. *Regional Environmental Change, 19*(5), 1339–1352. https://doi.org/10.1007/s10113-018-1384-9

Yakub, S. (2024, 20 Kasım). *China's impact on the Rogun Dam project in Tajikistan.* Global Voices. https://globalvoices.org/2024/11/20/chinas-impact-on-the-rogun-dam-project-in-tajikistan/

Yalçın, R. ve Imagambetova, A. (2022). Problems of sharing transboundary water resources in Central Asia. *Journal of Academic Approaches*, *13*(2), 546–566. https://doi.org/10.54688/ayd.1111305

Zipatolla, S. (2023). *Mission impossible: The Team Europe Initiative on water, energy, and climate in Central Asia* (EUCAM Commentary No. 54). EUCAM. https://eucentralasia.eu/wp-content/uploads/2023/07/EUCAM-Commentary-54_2023.pdf

AVRUPA BİRLİĞİ–ORTA ASYA ENERJİ İLİŞKİLERİ: SÜRDÜRÜLEBİLİR KAYNAK EKONOMİSİ AÇISINDAN KOŞULLU BİR DÖNÜŞÜM

EUROPEAN UNION–CENTRAL ASIA ENERGY RELATIONS: A CONDITIONAL TRANSFORMATION FROM THE PERSPECTIVE OF SUSTAINABLE RESOURCE ECONOMICS

Erkin Cihangir KARATAŞ
Dr, Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü
ORCID NO: 0000-0002-4906-9696

ÖZET

Bu çalışmada Avrupa Birliği (AB) ile Orta Asya'nın beş ülkesi arasındaki enerji ilişkileri sürdürülebilir kaynak ekonomisi açısından ele alınmaktadır. Bu ülkeler Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'dır. İlişki uzun süre petrol ve doğal gaz arzı üzerine kuruldu. 2019'dan sonra yenilenebilir enerji, hidrojen ve elektrik şebekeleri gündeme girdi. 2025 Semerkant Zirvesi'nde ilişki stratejik ortaklığa yükseltildi ve 12 milyar avroluk bir yatırım paketi açıklandı. Çalışmada politika belgeleri, program belgeleri ve finansman verileri niteliksel olarak incelenmektedir. Çalışmanın kavramsal çerçevesi kaynak rantının yönetimi ve Hollanda hastalığı kavramlarına dayanmaktadır. İncelenen veriler hidrokarbon ticaretinin hâlâ ilişkinin merkezinde olduğunu göstermektedir. 2025 yılında AB'nin ham petrol ithalatının yüzde 12,8'i Kazakistan'dan sağlanmıştır. AB'nin Kazakistan petrolü için bir yılda ödediği tutarın yaklaşık 27 milyar avro olduğu hesaplanmıştır. Bu tutar, bölgeye yönelik çok yıllık yatırım paketinden büyüktür. Buna karşılık Orta Asya ve Doğu Avrupa bölgesinin küresel iklim finansmanından aldığı pay yüzde 2,5'in altındadır. AB'nin teknik destek programları şebeke, düzenleme ve istatistik alanlarında kapasite oluşturmaktadır. Ulaşılan sonuç, dönüşümün gerçek ama koşullu olduğudur. Dönüşümün kalıcı olması üç koşula bağlıdır. Hidrokarbon gelirleri yeni üretken sermayeye dönüşmeli, enerjiden doğan katma değer bölgede kalmalı ve finansman bölge ülkelerine ağır bir borç yükü getirmemelidir. Çalışmada Türkiye'nin bu ilişkideki konumu da kısaca tartışılmaktadır. Türkiye'nin doğal gazdaki transit rolü güçlüdür. Ancak Orta Asya'nın yeşil elektriği için planlanan ana güzergah Türkiye'den geçmemektedir. Türkiye'nin yeni dönemde yer alabilmesi için aktif bir politika izlemesi gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Avrupa Birliği, Orta Asya, enerji ilişkileri, sürdürülebilir kaynak ekonomisi, Hollanda hastalığı, Global Gateway.

ABSTRACT

This study examines the energy relations between the European Union (EU) and the five countries of Central Asia from the perspective of sustainable resource economics. These countries are Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan. For a long

time, the relationship was built on the supply of oil and natural gas. After 2019, renewable energy, hydrogen and electricity grids entered the agenda. At the 2025 Samarkand Summit, the relationship was upgraded to a strategic partnership and an investment package of 12 billion euros was announced. The study qualitatively examines policy documents, programme documents and financing data. The conceptual framework of the study is based on the concepts of resource rent management and Dutch disease. The data examined show that hydrocarbon trade is still at the centre of the relationship. In 2025, 12.8% of the EU's crude oil imports came from Kazakhstan. The EU's annual payment for Kazakh oil is calculated at about 27 billion euros. This amount is larger than the region's multi-year investment package. In contrast, the Central Asia and Eastern Europe region's share of global climate finance is below 2.5%. The EU's technical assistance programmes build capacity in the fields of grids, regulation and statistics. The conclusion reached is that the transformation is real but conditional. The permanence of the transformation depends on three conditions. Hydrocarbon revenues must be turned into new productive capital, the value added generated from energy must remain in the region, and financing must not place a heavy debt burden on the countries of the region. The study also briefly discusses Türkiye's position in this relationship. Türkiye's transit role in natural gas is strong. However, the main route planned for Central Asia's green electricity does not pass through Türkiye. Türkiye needs to follow an active policy to take part in the new period.

Keywords: European Union, Central Asia, energy relations, sustainable resource economics, Dutch disease, Global Gateway.

GİRİŞ

Orta Asya, Avrupa için uzun süre bir petrol ve doğal gaz bölgesi olarak görüldü. AB'nin bu bölgeye ilgisi de büyük ölçüde arz güvenliği kaygısından doğdu. Rusya'ya bağımlılığı azaltmak ve tedarikçileri çeşitlendirmek bu ilginin temel nedeniydi. Bu ilgi bugün de sürmektedir. 2025 yılında AB'nin ithal ettiği ham petrolün yüzde 12,8'i Kazakistan'dan gelmiştir. Aynı yıl Rusya'nın payı yüzde 2,2'ye düşmüştür; bu oran 2021'de yüzde 25,8 idi (Avrupa Birliği Konseyi, t.y.).

Ancak son yıllarda ilişkinin içeriği genişlemiştir. Yenilenebilir enerji, hidrojen, elektrik şebekeleri ve enerji verimliliği artık işbirliğinin bir parçasıdır. Bu değişim, AB'nin iklim politikasıyla ve Ukrayna savaşı sonrası jeopolitik koşullarla bağlantılıdır (Bayramov ve Indeo, 2025). 4 Nisan 2025'te Semerkant'ta yapılan ilk AB–Orta Asya Zirvesi'nde ilişki stratejik ortaklığa yükseltilmiştir. Zirvede 12 milyar avroluk bir Global Gateway yatırım paketi de açıklanmıştır (EEAS, 2025).

Bu çalışmanın sorusu şudur: AB ile Orta Asya arasındaki enerji ilişkisi sürdürülebilir kaynak ekonomisi yönünde gerçekten dönüşmekte midir? Çalışmanın savı, dönüşümün gerçek ama

koşullu olduğudur. Kalıcı bir dönüşüm için hidrokarbon gelirlerinin yeni sermayeye aktarılması, katma değerin bölgede kalması ve finansmanın borç yükü yaratmaması gerekir.

Çalışma niteliksel bir analizdir. Ampirik bir model kurulmamıştır. AB'nin strateji ve program belgeleri, kalkınma bankalarının duyuruları ve iklim finansmanı verileri incelenmiştir. Parasal ve sayısal değerler, belgelerin ortaya koyduğu eğilimi göstermek için kullanılmıştır. Kapsam beş Orta Asya ülkesidir. Tek tek ülke vakalarına ayrıntılı olarak girilmemiş, ülkeler genel örnekler olarak anılmıştır. Bölgenin su ve enerji arasındaki bağlantısı ayrı bir çalışmanın konusudur ve burada ele alınmamıştır.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Kavramsal Çerçeve

Sürdürülebilir kaynak ekonomisi, doğal kaynakların bugünün ihtiyaçları için kullanılırken gelecek kuşakların refahını azaltmaması gerektiği fikrine dayanır. Bu çalışmada iki kavram öne çıkarılmıştır.

Birincisi kaynak rantının yönetimidir. Petrol ve doğal gaz tükenebilir kaynaklardır. Bu kaynaklardan elde edilen gelir, bir servetin satılmasından doğan gelir gibidir. Hartwick (1977), bu gelirin üretken sermayeye yeniden yatırılması halinde toplam servetin korunabileceğini göstermiştir. Bu kural Orta Asya'nın hidrokarbon üreticileri için açık bir soru doğurur. Petrol ve gaz gelirleri yenilenebilir enerji kapasitesine, altyapıya ve beşeri sermayeye aktarılmakta mıdır? AB ile ilişkinin bu aktarımı hızlandırıp hızlandırmadığı, çalışmanın temel ilgi alanıdır.

İkincisi Hollanda hastalığıdır. Corden ve Neary (1982), hızla büyüyen bir kaynak sektörünün ulusal parayı değerlendirdiğini ve diğer sektörlerin rekabet gücünü azalttığını göstermiştir. Sonuçta imalat sanayi geriler ve ekonomi tek bir sektöre bağımlı hale gelir. Orta Asya'nın petrol ve gaz ihraç eden ülkeleri bu riske açıktır. AB'ye yönelik enerji ihracatının artışı, bu riski azaltan değil, artıran bir etki de yaratabilir. Bu nedenle ilişkinin yalnızca ihracat hacmiyle değil, ekonomiyi çeşitlendirme etkisiyle de değerlendirilmesi gerekir.

Bu iki kavram, çalışmada üç basit soruya dönüştürülmüştür. Enerji gelirleri nereye gitmektedir? Katma değer bölgede kalmakta mıdır? Finansman bölge ülkelerinin gelecekteki gelirleri üzerinde bir yük oluşturmakta mıdır? Sonraki bölümlerde AB–Orta Asya enerji ilişkisi bu sorular ışığında ele alınmıştır.

İlişkinin Gelişimi: Hidrokarbondan Temiz Enerjiye

AB–Orta Asya enerji ilişkisinin ilk dönemi hidrokarbon arzı üzerine kurulmuştur. Mantel (2015), Kazakistan örneğinde iki tarafın çıkarlarının birbirini tamamladığını ileri sürer. Kazakistan petrolünü Avrupa pazarına ulaştıracak yeni güzergahlar aramıştır. AB ise Rusya'dan ve Orta Doğu'dan bağımsız bir tedarikçi istemiştir. Mantel bu rekabet ortamını "Yeni Büyük Oyun" olarak adlandırır. Diyarbakırlıoğlu (2021) da enerjiyi AB dış politikasında bir güç unsuru olarak ele alır. Bu çalışmalarda sürdürülebilirlik ikinci planda kalır. Temel konu Hazar havzasının petrolü ve doğal gazıdır.

Hidrokarbon boyutu bugün de önemini korumaktadır. AB'nin Kazakistan'dan ithal ettiği ham petrol 2021'de 35,2 milyon ton iken 2025'te 55,8 milyon tona çıkmıştır. AB'nin 2025'teki toplam ham petrol ithalatı 212 milyar avronun üzerindedir ve bu tutarın yüzde 12,7'si Kazakistan'a ödenmiştir (Avrupa Birliği Konseyi, t.y.). Bu oranlardan hareketle Kazakistan'ın AB'ye ham petrol satışından bir yılda yaklaşık 27 milyar avro gelir elde ettiği hesaplanabilir. Bu tutar, aşağıda ele alınan AB yatırım paketlerinin ölçeğini değerlendirmek için iyi bir kıyas noktasıdır. İlişkinin ikinci dönemi 2019 stratejisiyle başlamıştır. Bayramov ve Indeo (2025), Ukrayna savaşı ve küresel enerji dönüşümünün bölgenin önemini artırdığını belirtir. Yazarlara göre AB, bölgede enerji çeşitlendirmesi ve yenilenebilir enerji hedeflerini birlikte izlemektedir. Bunu da Rusya ve Çin ile rekabet içinde yapmaktadır. Aşağıdaki tablo bu dönemin başlıca adımlarını göstermektedir.

Tablo 1. AB–Orta Asya enerji ilişkisinde başlıca adımlar (2019–2025)

Tarih	**Gelişme**	**Enerji açısından anlamı**
2019	AB Orta Asya Stratejisi	Dirençlilik, refah ve bölgesel işbirliği çerçevesi; temiz enerji dönüşümü gündeme girer
Kasım 2022	AB–Kazakistan stratejik ortaklık mutabakatı	Yenilenebilir hidrojen işbirliği ilk kez resmi bir çerçeveye kavuşur
2023	AB–Orta Asya Ortak Yol Haritası	Temiz enerji dönüşümü ortak öncelik olarak yer alır
Nisan 2025	Semerkant Zirvesi	Stratejik ortaklık; 12 milyar avroluk Global Gateway paketi
Ekim 2025	Global Gateway Forumu	Hidroelektrik yatırımları için 900 milyon avroluk mutabakatlar; EBRD 1,3 milyar avroluk bir paketi değerlendirir

Kaynak: Avrupa Komisyonu (t.y., 2022), EEAS (2025), EIB (2025).

Tablo, ilişkinin konusunun petrol ve gazdan hidrojen, elektrik ve yenilenebilir enerjiye doğru genişlediğini göstermektedir. Ancak bu genişleme hidrokarbon ticaretinin yerini almamıştır. Yeni gündem eski gündemin yanına eklenmiştir.

AB'nin Araçları ve Finansmanın Ölçeği

AB'nin bölgedeki enerji araçları iki gruba ayrılabilir. Birinci grup teknik destek programlarıdır. Bu programlar kural, kapasite ve bilgi aktarır. İkinci grup ise kalkınma bankaları aracılığıyla verilen yatırım finansmanıdır. Tablo 2 başlıca araçları başlangıç yılına göre sıralamaktadır.

Tablo 2. AB'nin Orta Asya'daki başlıca enerji araçları

Dönem	**Araç**	**Finansman ve ortaklar**	**Odak**
Dört yıl, 2026'da sona eriyor	Orta Asya'da Sürdürülebilir Enerji Bağlantısı (SECCA)	AB; Stantec liderliğinde konsorsiyum	Yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, düzenleyici çerçeve, enerji istatistiği
2023–	Team Europe Su, Enerji ve İklim Girişimi	Nisan 2026 itibarıyla 4,8 milyar avro; AB, üye devletler, EIB, EBRD	Bölgesel elektrik piyasası, yenilenebilir enerji, iklim projeleri

Dönem	**Araç**	**Finansman ve ortaklar**	**Odak**
2025–	Global Gateway Orta Asya paketi	12 milyar avro; ayrıca Trans-Hazar ulaştırma koridoru için 10 milyar avro	Enerji, ulaştırma, dijital bağlantı
2025–2028	EU4Sustainable Central Asia (EURECA)	AB ve Almanya; GIZ	Şebeke planlaması, yenilenebilir enerjinin şebekeye entegrasyonu, sınır ötesi elektrik diyaloğu

Kaynak: SECCA (t.y.), EEAS (2025, 2026), Isaev (2025), Avrupa Komisyonu (t.y.).

Teknik destek programları ölçek olarak küçüktür ama önemli bir işlev görür. Yenilenebilir enerjiye özel yatırım gelmesi için öngörülebilir kurallar ve şebekeye erişim gerekir. SECCA ve EURECA tam olarak bu alana yönelmektedir. Sahadaki tablo henüz başlangıç aşamasındadır. Örneğin Kazakistan'da yenilenebilir kaynakların elektrik üretimindeki payı yüzde 6'nın biraz üzerindedir. 2025 sonuna kadar yaklaşık 500 MW yeni rüzgar ve güneş kapasitesi beklenmektedir (Central Asia Climate Portal, t.y.).

Bölge ülkelerinin küresel taahhütleri de farklılaşmaktadır. Beş ülkenin tümü Küresel Metan Taahhüdü'ne katılmıştır. Ancak 2030'a kadar yenilenebilir kapasiteyi üçe katlama taahhüdüne yalnızca Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan katılmıştır (Avrupa Komisyonu, t.y.). Bölgenin iki büyük hidrokarbon üreticisi olan Kazakistan ve Türkmenistan bu taahhütte yer almamaktadır. Bu durum, Hollanda hastalığı riskinin en yüksek olduğu ülkelerde dönüşüm isteğinin daha zayıf olduğunu düşündürmektedir.

Finansmanın ölçeğini küresel tablo içinde değerlendirmek gerekir. Climate Policy Initiative'in (2023) verilerine göre 2021/2022'de dünyada yıllık ortalama 1,3 trilyon dolar iklim finansmanı sağlanmıştır. Orta Asya ve Doğu Avrupa bölgesinin payı yaklaşık 30 milyar dolardır. Bu, küresel toplamın yüzde 2,5'inden azdır. Aynı raporda küresel iklim finansmanının yüzde 61'inin borç, yalnızca yüzde 5'inin hibe olduğu görülür. Bu iki veri AB yatırımlarının niteliğini anlamak için önemlidir. 12 milyar avroluk paket bölge için büyük bir rakamdır. Ancak çok yıllık bir taahhüttür ve büyük kısmı kredi biçiminde olacaktır. Ayrıca bu tutar, AB'nin yalnızca Kazakistan petrolü için bir yılda ödediği yaklaşık 27 milyar avronun yarısından azdır.

Türkiye'nin Konumu

Türkiye, AB ile Orta Asya arasındaki enerji ilişkisinde coğrafi bir köprüdür. Ancak bu köprü rolü kendiliğinden ortaya çıkmamaktadır. Altyapıya, siyasi koşullara ve enerji türüne göre değişmektedir.

Doğal gazda Türkiye'nin rolü somuttur. Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP), Güney Gaz Koridoru'nun en uzun parçasıdır. Hat 1.850 km uzunluğundadır ve maliyeti yaklaşık 7 milyar dolardır. Yıllık 16 milyar metreküplük başlangıç kapasitesinin yaklaşık 6 milyar metreküpü Türkiye'ye, 10 milyar metreküpü Avrupa'ya ayrılmıştır (NS Energy, 2020). Ancak bu hat bugün Azerbaycan gazını taşımaktadır. Orta Asya gazının bu koridora bağlanması için

Hazar'ın altından geçecek bir boru hattı gerekir. Bu hat uzun yıllardır tartışılmaktadır ama henüz inşa edilmemiştir.

Türkiye son dönemde Orta Asya gazına dolaylı bir yoldan ulaşmaya başlamıştır. BOTAŞ ile Türkmengaz arasında Şubat 2025'te bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre Türkmen gazı İran üzerinden takas yoluyla Türkiye'ye gelmektedir. Yıllık hacim en fazla 2 milyar metreküptür ve 2025 için 1,3 milyar metreküp planlanmıştır (Michalski ve Popławski, 2025). Bu gaz Türkiye'de kalmaktadır ve Avrupa pazarına doğrudan bir erişim sağlamamaktadır. Enerji Bakanı Alparslan Bayraktar da Türkmen gazının Türkiye'ye ve Avrupa'ya taşınması için en uygun yolun Hazar'ı geçen bir boru hattı olduğunu belirtmiştir (O'Byrne, 2025). Anlaşma küçük hacimlidir. Yine de Türkiye'nin gaz merkezi olma hedefi açısından sembolik bir adımdır. Elektrikte ise tablo farklıdır. Aralık 2024'te Kazakistan, Özbekistan ve Azerbaycan'ın şebeke şirketleri bir "yeşil enerji koridoru" anlaşması imzalamıştır. Projenin kapasitesi 2 ile 5 GW arasında öngörülmektedir. Yüksek gerilim hattının maliyetinin 2 milyar doları aşması beklenmektedir. Planlanan güzergah Hazar'ın altından Azerbaycan'a, oradan Gürcistan'a ve Karadeniz'in altından Romanya'ya uzanmaktadır (Kun.uz, 2024). Yani Orta Asya'nın yeşil elektriği için tasarlanan ana güzergah Türkiye topraklarından geçmemektedir.

Bu durum Türkiye için önemli bir ders içerir. Hidrokarbon döneminde Türkiye'nin transit rolü güçlüydü. Temiz enerji döneminde ise bu rol kendiliğinden devam etmeyebilir. Türkiye'nin bu yeni dönemde yer alabilmesi için elektrik bağlantılarına, Orta Koridor'daki ulaştırma yatırımlarına ve Türk Devletleri Teşkilatı üzerinden kurulan siyasi yakınlığa dayalı aktif bir politika izlemesi gerekmektedir.

Değerlendirme: Koşullu Bir Dönüşüm

İncelenen belgeler, AB–Orta Asya enerji ilişkisinde gerçek bir değişim olduğunu göstermektedir. Gündem genişlemiş, kurumsal araçlar çoğalmış ve yatırım tutarları artmıştır. Ancak bu değişimin sürdürülebilir kaynak ekonomisi açısından kalıcı olup olmayacağı henüz belli değildir. Bu çalışmada dönüşümün üç koşula bağlı olduğu ileri sürülmektedir.

Tablo 3. Koşullu dönüşümün üç koşulu

Koşul	**Olumlu işaretler**	**Riskler**
Hidrokarbon gelirinin yeni sermayeye dönüşmesi	Kazakistan'da rüzgar, güneş ve hidrojen gündemi	Kazakistan ve Türkmenistan'ın yenilenebilir enerji taahhüdünde yer almaması; petrol ihracatının artışı
Katma değerin bölgede kalması	Şebeke, düzenleme ve akademik kapasite programları	Bölgenin yalnızca ham enerji ya da elektrik ihraç eden bir konumda kalması
Finansmanın borç yükü yaratmaması	12 milyar avroluk paket ve kalkınma bankası ilgisi	İklim finansmanında borç payının yüksekliği; düşük gelirli ülkelerin borç kapasitesi

İlk koşul kaynak rantıyla ilgilidir. Kazakistan'ın AB'ye petrol satışından elde ettiği gelir artmaktadır. Bu gelir Hartwick kuralına uygun olarak yeni üretken sermayeye aktarılırsa

dönüşüm için güçlü bir kaynak oluşur. Aktarılmazsa Hollanda hastalığı riski derinleşir. Kazakistan ve Türkmenistan'ın yenilenebilir enerji taahhüdüne katılmaması, bu konuda temkinli olmayı gerektirmektedir.

İkinci koşul katma değerle ilgilidir. Orta Asya'nın yeşil elektrik veya hidrojen ihraç etmesi tek başına yeterli değildir. Bölge petrol yerine elektrik ihraç eden bir çevre ekonomisine dönüşürse, ilişkinin temel yapısı değişmemiş olur. Teknik destek programları bu açıdan değerlidir. Çünkü kalıcı bir kurumsal ve beşeri kapasite bırakabilirler. Ancak bu programların süreli ve proje temelli olduğu unutulmamalıdır.

Üçüncü koşul finansmanla ilgilidir. AB'nin bölgeye getirdiği kaynakların büyük kısmı kredidir. Küresel iklim finansmanında borç payının yüzde 61 olması bu eğilimi doğrulamaktadır (Climate Policy Initiative, 2023). Büyük enerji yatırımlarının kredi ile finanse edilmesi, özellikle Kırgızistan ve Tacikistan gibi düşük gelirli ülkelerde kamu borcu sorununu gündeme getirebilir.

Son olarak ilişkinin jeopolitik boyutu göz ardı edilmemelidir. İncelenen akademik çalışmaların tamamı ilişkiyi güç ve rekabet üzerinden okumaktadır (Mantel, 2015; Diyarbakırlıoğlu, 2021; Bayramov ve Indeo, 2025). Bu durum önemli bir soru doğurur: Sürdürülebilirlik AB politikasının amacı mıdır, yoksa arz güvenliğini sağlamak için kullanılan bir araç mıdır? Bu çalışmadaki bulgular ikisinin bir arada yürüdüğünü göstermektedir. Yine de belirleyici olan, Orta Asya ülkelerinin bu ilişkiden kendi kalkınmaları için ne kadar yararlanabileceğidir.

SONUÇ

Bu çalışmada AB ile Orta Asya'nın beş ülkesi arasındaki enerji ilişkisi sürdürülebilir kaynak ekonomisi açısından incelenmiştir. İlişki, hidrokarbon arzına dayalı bir yapıdan yenilenebilir enerji, hidrojen ve elektrik şebekelerini de kapsayan daha geniş bir yapıya doğru ilerlemektedir. 2025 Semerkant Zirvesi ve 12 milyar avroluk Global Gateway paketi bu ilerlemenin en görünür adımlarıdır.

Ancak dönüşüm koşulludur. Kazakistan'dan AB'ye petrol ihracatı azalmamış, aksine artmıştır. AB'nin yalnızca Kazakistan petrolü için bir yılda ödediği tutar, bölgeye yönelik çok yıllık yatırım paketinden büyüktür. Bu nedenle ilişkinin sürdürülebilirliği, yeni yatırımların büyüklüğünden çok, hidrokarbon gelirlerinin nasıl kullanıldığına bağlıdır. Katma değerin bölgede kalması ve finansmanın borç yükü yaratmaması da en az bunun kadar önemlidir.

Türkiye açısından da benzer bir sonuç çıkmaktadır. Türkiye'nin doğal gazdaki transit rolü güçlüdür. Ancak temiz enerji döneminde bu rolün sürmesi aktif bir politika gerektirmektedir.

Gelecek çalışmalar için iki alan öne çıkmaktadır. Birincisi, bölge ülkelerinin varlık fonlarının ve enerji gelirlerinin kullanımının ayrıntılı olarak incelenmesidir. İkincisi, AB finansmanının hibe ve kredi bileşenlerinin ülke bazında ayrıştırılmasıdır. Bölgenin su ve enerji arasındaki bağlantısı ise ayrı bir çalışmada ele alınmaktadır.

KAYNAKÇA

Avrupa Birliği Konseyi. (t.y.). *Where does the EU get its oil from?* https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/where-does-the-eu-get-its-oil-from/

Avrupa Komisyonu. (t.y.). *Central Asia: Energy is an important area of cooperation between the EU and Central Asia.* https://energy.ec.europa.eu/topics/international-cooperation/key-partner-countries-and-regions/central-asia_en

Avrupa Komisyonu. (2022, 8 Kasım). *Strategic partnership between the European Union and Kazakhstan on sustainable raw materials, batteries and renewable hydrogen value chains.* https://single-market-economy.ec.europa.eu/news/strategic-partnership-between-european-union-and-kazakhstan-sustainable-raw-materials-batteries-and-2022-11-08_en

Bayramov, A. ve Indeo, F. (2025). Navigating geopolitical realities: The EU's strategy in Central Asia and its implications for energy, renewables, and critical raw materials. M. Neuman, R. A. Wessel ve T. de Zee (Ed.), *A geopolitical Europe in the making?* içinde (s. 63–87). T.M.C. Asser Press. https://doi.org/10.1007/978-94-6265-666-6_4

Central Asia Climate Portal. (t.y.). *EU and Central Asia strengthen cooperation on renewable energy.* https://centralasiaclimateportal.org/eu-and-central-asia-strengthen-cooperation-on-renewable-energy/

Climate Policy Initiative. (2023). *Global landscape of climate finance 2023.* https://www.climatepolicyinitiative.org/wp-content/uploads/2023/11/Global-Landscape-of-Climate-Finance-2023.pdf

Corden, W. M. ve Neary, J. P. (1982). Booming sector and de-industrialisation in a small open economy. *The Economic Journal, 92*(368), 825–848. https://doi.org/10.2307/2232670

Diyarbakırlıoğlu, K. (2021). The role of energy in European Union's foreign policy with Central Asia. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 25*(3), 685–696. https://dergipark.org.tr/tr/pub/tsadergisi/article/630525

EEAS. (2025). *Joint press release following the first EU–Central Asia summit.* https://www.eeas.europa.eu/node/451375_tk

EEAS. (2026). *EU–Central Asia high-level dialogue reaffirms commitment to water, energy and climate cooperation in Central Asia.* https://www.eeas.europa.eu/delegations/kazakhstan/eu%E2%80%93central-asia-high-level-dialogue-reaffirms-commitment-water-energy-and-climate-cooperation_en

EIB. (2025, 10 Ekim). *Global Gateway Forum: EU expands investments in hydropower to drive Central Asia's energy transformation.* https://www.eib.org/en/press/all/2025-379-global-gateway-forum-eu-expands-investments-in-hydropower-to-drive-central-asia-s-energy-transformation

Hartwick, J. M. (1977). Intergenerational equity and the investing of rents from exhaustible resources. *The American Economic Review, 67*(5), 972–974. http://www.jstor.org/stable/1828079

Isaev, R. (2025). *EU4Sustainable Central Asia: Renewable energy sources in Central Asia (EURECA)* [Sunum]. UNESCAP. https://www.unescap.org/sites/default/d8files/event-documents/EU4Sustainable%20Central%20Asia%20by%20Ruslan%20Isaev%2C%20Country%20Coordinator%20UZ.pdf

Kun.uz. (2024, 30 Aralık). *Uzbekistan, Azerbaijan, Kazakhstan sign pact on green energy corridor.* https://kun.uz/en/news/2024/12/30/uzbekistan-azerbaijan-kazakhstan-sign-pact-on-green-energy-corridor

Mantel, R. (2015). EU–Central Asia relations in the energy sector with a special focus on Kazakhstan. *L'Europe en Formation, 375*(1), 55–71. https://doi.org/10.3917/eufor.375.0055

Michalski, A. ve Popławski, M. (2025, 20 Şubat). *Problematic diversification: Turkey's gas agreement with Turkmenistan.* OSW. https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2025-02-20/problematic-diversification-turkeys-gas-agreement-turkmenistan

NS Energy. (2020, 22 Mayıs). *Trans Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP).* https://www.nsenergybusiness.com/projects/trans-anatolian-natural-gas-pipeline-tanap

O'Byrne, D. (2025, 3 Mart). *Turkey begins receiving gas from Turkmenistan under Iran swap deal: Minister.* S&P Global. https://www.spglobal.com/commodity-insights/en/news-research/latest-news/natural-gas/030325-turkey-begins-receiving-gas-from-turkmenistan-under-iran-swap-deal-minister

SECCA. (t.y.). *Sustainable Energy Connectivity in Central Asia.* https://secca.eu/

GÖRÜNMEYEN EMEKTEN HANE TEMELLİ EMEK REJİMİNE: KUYUBAŞILARINDAKİ SURİYELİ TARIM İŞÇİSİ AİLELERDE KADIN VE ÇOCUKLARIN TOPLUMSAL YENİDEN ÜRETİM PRATİKLERİ

FROM INVISIBLE LABOUR TO A HOUSEHOLD-BASED LABOUR REGIME: SOCIAL REPRODUCTION PRACTICES OF WOMEN AND CHILDREN IN SYRIAN AGRICULTURAL WORKER FAMILIES IN KUYUBAŞI SETTLEMENTS

Rıdvan ÖNER
Dr., Bağımsız Araştırmacı
Dr., Independent Researcher
ORCID ID: 0000-0003-2498-9629

ÖZET

Bu çalışma, Mardin Mezopotamya Ovası'nda "Kuyubaşı" olarak adlandırılan tarımsal üretim alanlarındaki barakalarda yaşayan Suriyeli tarım işçisi ailelerin emek ve gündelik yaşam deneyimlerini toplumsal yeniden üretim perspektifinden değerlendirmektedir. Çalışmanın temel amacı, tarımsal üretim ilişkilerinin yalnızca tarlada gerçekleşen ücretli emek üzerinden ele alınmasının görünmez bıraktığı hane içi emek, bakım, çocukların eğitimi ve üretime katılımı, gıda üretimi, hayvancılık, mekânsal hareketlilik ve sosyal hizmetlere erişim gibi süreçleri analitik olarak görünür kılmaktır. Bu çalışma, Mardin'in Kızıltepe, Derik, Nusaybin ve Artuklu ilçelerindeki Kuyubaşılarında işçilerin örgütlenme pratikleri üzerine gerçekleştirilen doktora tezinin nitel saha araştırmasına dayanmaktadır. Doktora araştırmasının 35 derinlemesine görüşmesinden oluşan veri seti ile saha gözlemleri, bu makalede kadınların ve çocukların toplumsal yeniden üretim pratikleri bakımından yeniden analiz edilmiştir. Bulgular, tarımsal iş ilişkisinin görünürde erkek işçi ile çiftçi arasında kurulmasına karşın, fiili emek biriminin hane olduğunu göstermektedir. Erkeklerin çiftçiyle bir yıllık sözlü anlaşma yapması, hanenin diğer üyelerini üretim ilişkisinin dışında bırakmamakta, kadınların ev işleri, bakım, hayvancılık, bahçe üretimi ve kimi dönemlerde doğrudan tarımsal emeğe katkıları, ücret karşılığı görünmeyen fakat hane ekonomisinin sürdürülmesini mümkün kılan bir emek alanı oluşturmaktadır. Çocuklar ise eğitim, bakım ve üretime katılım arasında hareket eden bir konuma yerleşmektedir. Buna ek olarak, iş ilişkisinin süreksizliği ile barınmanın aynı mekânsal düzen içerisinde birleşmesi, iş güvencesizliğini yaşam alanının güvencesizliğiyle bütünleştirmektedir. Bu koşullar altında kadınların yeniden ve her defasında kurmak zorunda kaldıkları hane düzeni ile çocukların kesintili eğitim deneyimleri, güvencesizliğin yalnızca bireysel istihdam ilişkisi olarak değil, hane ölçeğinde ve kuşaklar boyunca yeniden üretilen bir toplumsal ilişki biçimi olarak kavranmasını gerekli kılmaktadır. Çalışma bu bağlamda "hane temelli emek rejimi" kavramını merkeze alarak, tarımsal üretimin sürdürülebilirliğinin ücretli erkek emeğinin yanında hane üyelerinin farklı ve çoğu zaman karşılıksız emek biçimlerinin birbirine eklemlenmesine dayandığını ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Yeniden Üretim, Görünmeyen Emek, Hane Temelli Emek Rejimi, Suriyeli Tarım İşçileri, Kadın Emeği, Çocuk Emeği, Kuyubaşı

ABSTRACT

This study examines the labour and everyday life experiences of Syrian agricultural worker families living in makeshift shelters in agricultural production areas known as *Kuyubaşı* in the Mardin Mesopotamian Plain through the perspective of social reproduction. The primary aim of the study is to analytically foreground processes that remain invisible when agricultural production relations are examined solely through paid labour performed in the fields, including household labour, care work, children's education and participation in production, food production, animal husbandry, spatial mobility, and access to social services. The study draws on the qualitative fieldwork conducted as part of a doctoral research project on the organisational practices of agricultural workers in Kuyubaşı settlements across the districts of Kızıltepe, Derik, Nusaybin, and Artuklu in Mardin. The dataset comprising 35 in-depth interviews, together with field observations, is re-analysed in this article specifically in relation to women's and children's practices of social reproduction. The findings indicate that although the agricultural labour relationship appears to be established between an individual male worker and the farmer, the actual unit of labour is the household. The fact that men enter into verbal, year-long agreements with farmers does not exclude other household members from the production relationship. Rather, women's domestic labour, care work, animal husbandry, household gardening, and, at certain periods, their direct participation in agricultural labour constitute a sphere of unpaid and largely invisible labour that enables the reproduction of the household economy. Children, meanwhile, occupy an ambivalent position, moving between education, care, and participation in production. Furthermore, the combination of the discontinuity of employment relations with the spatial organisation of housing integrates insecurity at work with insecurity in the living environment. Under these conditions, the household arrangements that women are required to continually establish and re-establish, together with children's disrupted educational experiences, suggest that precarity should be understood not merely as an individual employment condition but as a form of social relation reproduced at the household level and across generations. In this context, the study centered the concept of a "household-based labour regime" to argue that the sustainability of agricultural production depends not only on paid male labour but also on the articulation of diverse forms of labour performed by household members, many of which remain unpaid and unrecognised.

Keywords: Social Reproduction, Invisible Labour, Household-Based Labour Regime, Syrian Agricultural Workers, Women's Labour, Child Labour, Kuyubaşı

KÜLTÜR VE YARATICI SEKTÖRLERDE VERGİ DESTEKLERİNİN İNCELENMESİ: TÜRKİYE VE SEÇİLMİŞ OECD ÜLKELERİ ÜZERİNE BİR KARŞILAŞTIRMA

AN ANALYSIS OF TAX INCENTIVES IN THE CULTURAL AND CREATIVE SECTORS: A COMPARISON BETWEEN TURKEY AND SELECTED OECD COUNTRIES

Özge ÖNKAN

Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Anabilim Dalı

Associate Professor, Sinop University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Trade and Business Management

ORCID ID: 0000-0001-5227-7747

ÖZET

Kültür ve yaratıcı sektörler (KYS), ekonomik faaliyet, istihdam, yenilikçilik ve toplumsal refah üzerindeki katkıları nedeniyle son yıllarda kamu politikalarının önemli alanlarından biri hâline gelmiştir. Bununla birlikte, kültürel ve yaratıcı üretimin özgün nitelikleri, yüksek belirsizlik ve finansman kısıtları, bu sektörlerin yalnızca piyasa mekanizmaları aracılığıyla sürdürülebilir biçimde finanse edilmesini güçleştirebilmektedir. Bu çerçevede devletler, doğrudan kamu harcamalarının yanı sıra vergi teşvikleri aracılığıyla kültür ve yaratıcı sektörlere yönelik özel finansmanı desteklemektedir. Vergi teşvikleri, kamu bütçesinden doğrudan transfer niteliğinde olmamakla birlikte, vergi gelirlerinden vazgeçilmesi yoluyla gerçekleştirilen dolaylı bir kamu desteği mekanizması olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışmanın amacı, kültür ve yaratıcı sektörlerin finansmanında kullanılan vergi desteklerini Türkiye ve seçilmiş OECD ülkeleri açısından karşılaştırmalı olarak incelemek ve farklı vergi teşvik mekanizmalarının kültürel finansman sistemi içerisindeki rolünü ortaya koymaktır. Çalışmada ayrıca bireysel ve kurumsal bağışların vergilendirilmesi, vergi indirimi ve vergi kredisi uygulamaları, bağışlara getirilen gelir veya tutar sınırlamaları ve kültürel varlıkların aynî bağış olarak vergilendirilmesi ele alınmaktadır. OECD verileri, ülkelerin bağışları teşvik etmek amacıyla vergi matrahından indirim ve vergi kredisi gibi farklı araçlardan yararlandığını; bazı ülkelerde kültürel amaçlı bağışlara diğer bağışlardan farklı vergisel düzenlemelerin uygulanabildiğini göstermektedir. Özellikle kültürel varlıkların bağışlanması, görsel sanatların finansmanı açısından önemli bir vergi desteği alanı oluşturmaktadır.

Türkiye'nin uygulamaları, seçilmiş OECD ülkelerindeki vergi teşvikleriyle: teşvik türü, yararlanıcıların niteliği, bağış ve harcama sınırları, vergi kredisi/indirimi mekanizmaları ve kültürel faaliyetlerin kapsamı bakımından karşılaştırılmaktadır. Böylece çalışma, vergi teşviklerinin yalnızca bir vergi politikası aracı olarak değil, kamu kaynaklarının özel sektör ve bireysel kaynakları kültür ve yaratıcı sektörlere yönlendirmesini sağlayan alternatif bir

finansman mekanizması olarak değerlendirilmesine katkı sunmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın Türkiye'de kültür ve yaratıcı sektörlerin finansman yapısının güçlendirilmesine yönelik vergi politikalarının geliştirilmesi ve uluslararası uygulamalardan yararlanılması açısından politika önerilerine zemin oluşturması beklenmektedir.
Anahtar Kelimeler: Kültür ekonomisi, yaratıcı sektörler, vergi teşvikleri, kültür finansmanı, vergi harcamaları, OECD, Türkiye.

ABSTRACT

The cultural and creative sectors (CCS) have become a significant focus of public policy in recent years due to their contributions to economic activity, employment, innovation, and social welfare. However, the unique characteristics of cultural and creative production, combined with high levels of uncertainty and funding constraints, make it challenging for these sectors to secure sustainable financing through market mechanisms alone. To address this issue, governments support private financing for the cultural and creative sectors through direct public expenditure as well as tax incentives. While tax incentives do not represent direct transfers from the public budget, they are considered an indirect form of public support achieved by foregoing tax revenue.

This study aims to examine, on a comparative basis, the tax incentives utilized to finance the cultural and creative sectors in Turkey and selected OECD countries. It will highlight the various tax incentive mechanisms within the cultural financing system. Additionally, the study will address the taxation of individual and corporate donations, tax relief and tax credit schemes, limits imposed on donations, and the taxation of cultural assets categorized as donations in kind. OECD data indicate that countries employ various instruments, such as tax deductions and tax credits, to encourage donations; in some instances, different tax regulations apply to donations for cultural purposes compared to other types of donations. The donation of cultural assets is particularly significant as a means of tax support for funding the visual arts.

Turkey’s practices will be compared with tax incentives in selected OECD countries based on the type of incentive, the nature of beneficiaries, limits on donations and expenditures, tax credit/deduction mechanisms, and the scope of cultural activities. The study intends to contribute to the evaluation of tax incentives not just as a tool of tax policy, but as an alternative funding mechanism that directs public resources in tandem with private sector and individual resources toward the cultural and creative sectors. It is anticipated that this study will provide a foundation for policy recommendations aimed at developing tax policies to enhance the financing structure of the cultural and creative sectors in Turkey, drawing on international practices.
Keywords: Cultural economy, creative industries, tax incentives, cultural funding, tax expenditure, OECD, Turkey.

NETWORK INTRUSION DETECTION FRAMEWORK BASED ON MACHINE LEARNING AND NETWORK TRAFFIC ANALYSIS: MULTI-MODEL COMPARISON AND ZERO-DAY ATTACK DETECTION

Nguyen The Long
Department of Informatics, Institute of Cybersecurity and Digital Technologies, MIREA – Russian Technological University, 119454 Moscow, Russia
Faculty of Information Technology, Sao Do University, 174261 Hai Phong, Viet Nam

Nguyen Thu Huong
University of Information and Communication Technology, Thai Nguyen University, 70000 Thai Nguyen, Viet Nam
Department of Informatics, Institute of Cybersecurity and Digital Technologies, MIREA – Russian Technological University, 119454 Moscow, Russia

Pham Thi Lien
University of Information and Communication Technology, Thai Nguyen University, 70000 Thai Nguyen, Viet Nam

Pham Van Kien
Faculty of Information Technology, Sao Do University, 174261 Hai Phong, Viet Nam

Nguyen Van Hinh
Faculty of Information Technology, Sao Do University, 174261 Hai Phong, Viet Nam

ABSTRACT

In recent years, the rapid development of the Internet has given rise to numerous new forms of cyberattacks that employ sophisticated techniques, distinct from traditional methods. This has made the real-time identification of anomalous intrusions increasingly difficult. This challenge is exacerbated by legacy firewalls, which rely on static rule sets and fixed policies, leaving them incapable of detecting and preventing novel attack vectors. Furthermore, the escalating volume of data coupled with the continuous advancement of attack techniques has made monitoring and identifying signs of anomalous network behavior a significant challenge. This situation underscores an urgent and critical need for solutions that save time and resources, enabling timely detection and effective response to security incidents. To address these issues, the application of Artificial Intelligence (AI) technology for detecting anomalous intrusions is considered a rational and highly effective solution. In particular, the development of AI-powered anomaly detection systems capable of operating in real-time is emerging as a crucial trend. Over the years, numerous studies have been conducted on network intrusion detection. These research efforts have yielded results based on various datasets (e.g., DARPA98, KDD99,

NSL-KDD, ISCX 2012, UNSW-NB15, CICIDS2017) and different machine learning algorithms. However, while these studies applied machine learning methods to diverse datasets, none have successfully built a real-time operational system for anomaly-based intrusion detection. Reviews of data mining and machine learning methods in cybersecurity intrusion detection have emphasized the critical impact of feature selection on model performance. Systematic organization of machine learning techniques for Internet traffic classification has provided a methodological foundation for real-time traffic analysis.

Support Vector Machines are commonly used in binary classification tasks for intrusion detection. SVM theory achieves nonlinear boundary modeling through kernel functions, but the issue of computational complexity growing with sample size becomes pronounced on large-scale traffic data. Random Forest integrates multiple decision trees through the bagging mechanism, providing good resistance to overfitting while maintaining interpretability.

Comparative studies on deep learning applications in cybersecurity intrusion detection have highlighted the advantages of deep architectures in automatic feature extraction. Recurrent neural networks have been applied to intrusion detection, verifying the effectiveness of sequence modeling for learning traffic patterns. Deep learning reviews and CNN introductions have laid the theoretical foundation for applying convolutional architectures in traffic analysis. The experiments use the CICIDS2017 dataset, which contains normal traffic and labeled data for multiple attack types over five days. Attack categories include Brute Force, DoS, DDoS, Web Attack, Infiltration, Botnet, and Port Scan, with a total of 15 labels (including BENIGN). The data preprocessing pipeline includes: (1) handling missing and infinite values; (2) encoding categorical features; (3) normalizing numerical features. The training, validation, and test sets are split at a ratio of 70%:15%:15%, using stratified sampling to maintain consistent class distribution.

Information Gain and Chi-Square Test are used to evaluate feature importance, combined with correlation analysis to remove redundant features. Information Gain measures the degree of uncertainty reduction a feature provides for the class, while Chi-Square Test evaluates the independence between feature and class. The consistency of results from both methods provides cross-validation for feature selection. Ultimately, the 15 features with the highest Information Gain are selected for model training.

✓ Random Forest: An ensemble learning model that constructs multiple decision trees through the bagging mechanism and makes decisions by voting. The search space includes n_estimators∈{50,100,200,300}, max_depth∈{None,10,20,30}, min_samples_split∈{2,5,10}, max_features∈{'sqrt','log2'}.

✓ SVM: Uses RBF kernel function. The search space includes C∈{0.1,1,10,100}, kernel∈{'linear','rbf','poly'}, gamma∈{'scale','auto',0.001}.

✓ DNN: Fully connected feedforward network, hidden layer structure 256→128→64→32, Dropout=0.3, ReLU activation, Adam optimizer (lr=0.001), Early Stopping.

✓ CNN: 1D convolutional architecture, Conv1D(64, kernel=3)→MaxPool(2)→Conv1D(128)→MaxPool(2)→Dense(8), Dropout=0.3, Adam optimizer.

All models undergo hyperparameter optimization through grid search with 5-fold cross-validation.

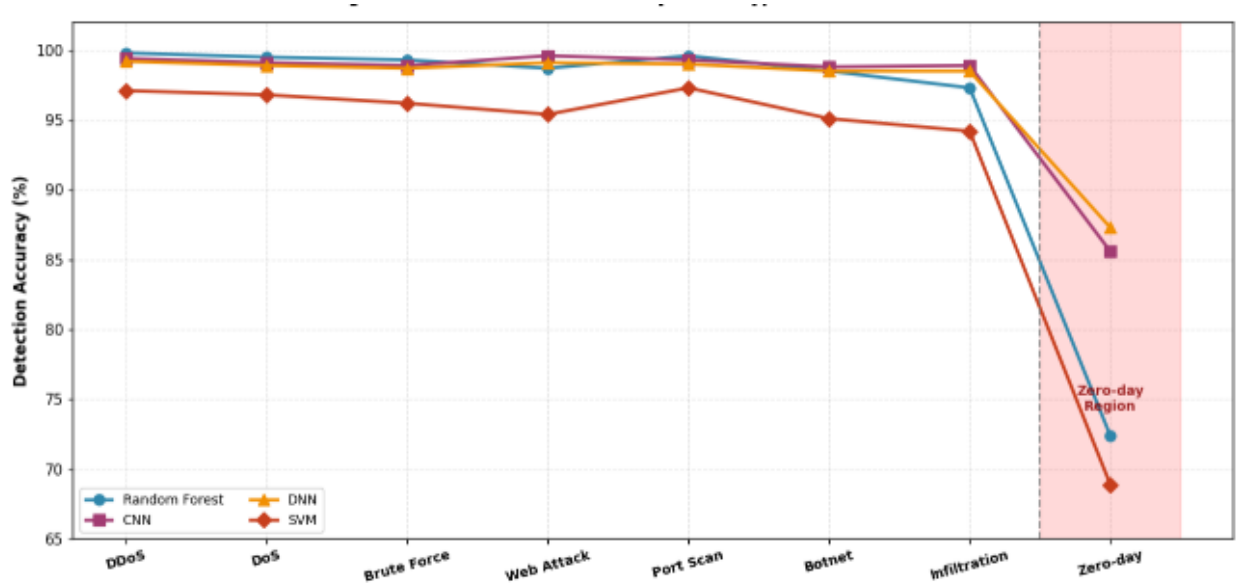

Figure 1. Detection Performance by Attack Type Across Four Models

Random Forest leads with 99.28% accuracy and 99.29% F1-score, confirming the advantage of ensemble methods in classifying structured traffic features. The differences between Precision, Recall, and F1-score across models are very small (<0.05%), indicating good balance in class prediction, which has practical significance for controlling false alarm rates in IDS scenarios. SVM, due to the issue of training complexity growing with sample size, shows relatively limited performance on large-scale datasets.

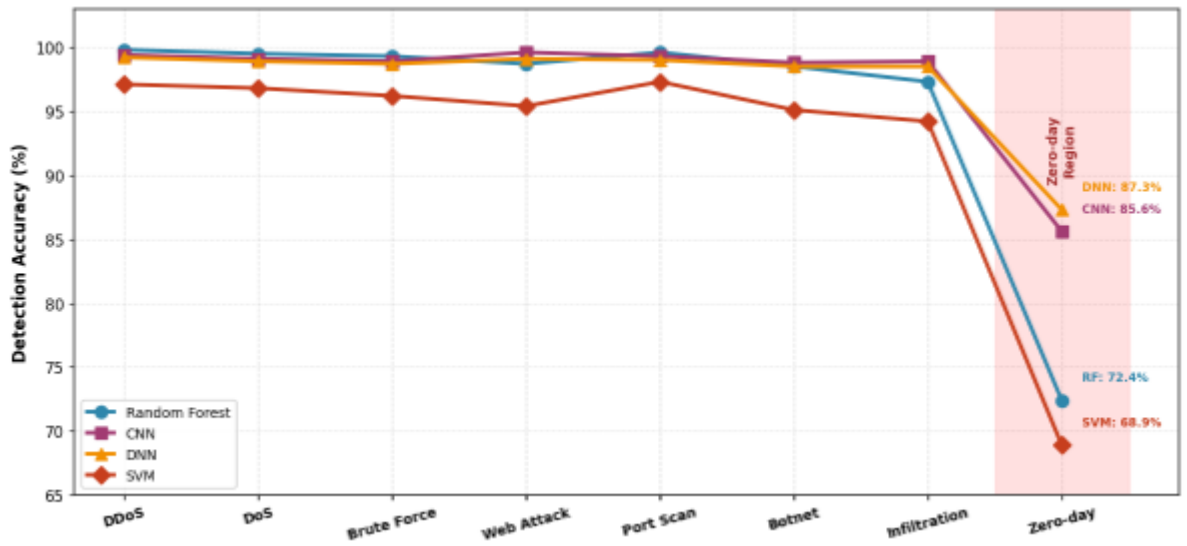

Figure 2. Performance Trend Across Attack Types with Zero-day Highlight.

Random Forest performs best on attack types with stable behavioral patterns and high feature discrimination (DDoS, Port Scan, DoS). CNN leads in Web Attack and Infiltration detection, with convolutional layers demonstrating stronger capability in capturing local patterns within sequentialized traffic. The zero-day attack detection experiment highlights the essential differences between modeling paradigms: detection rates of DNN (87.3%) and CNN (85.6%) are significantly higher than Random Forest (72.4%) and SVM (68.9%), demonstrating the structural advantage of hierarchical representation learning in deep networks for generalizing to unknown attacks.

The confusion matrix of Random Forest shows that diagonal elements dominate overwhelmingly, with very few samples misclassified between BENIGN and attack categories. This characteristic is crucial for IDS deployment: low false positive rates avoid alert fatigue, while low miss rates ensure detection reliability.

This paper constructs a machine learning-based network traffic analysis framework, systematically evaluating the detection performance of four models—RF, SVM, DNN, and CNN—on CICIDS2017. Random Forest achieves 99.28% accuracy in known attack classification, while DNN and CNN demonstrate significant advantages in zero-day attack detection (87.3% and 85.6%). The research results support a tiered multi-model deployment strategy: shallow models handle efficient screening, while deep models undertake the task of detecting unknown threats. Future work will focus on real-time inference optimization, deep learning ensemble methods, and generalization verification on next-generation datasets.

Keywords: Intrusion Detection, Machine Learning; Network Traffic Analysis, Random Forest, Deep Learning, Zero-day Attack

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND FRENCH LANGUAGE PEDAGOGY IN NIGERIA: PROSPECTS, CHALLENGES, AND IMPLICATIONS FOR DIGITAL TRANSFORMATION

Fidelis Deborah Chindongnaan
Federal polytechnic Ilaro.

ABSTRACT

The growing integration of Artificial Intelligence (AI) into education has transformed language learning globally, yet its application to French language teaching and learning in Nigeria remains limited. AI-powered tools such as intelligent tutoring systems, chatbots, Google Translate, and adaptive learning platforms offer innovative ways to personalise and enliven language instruction. However, their effectiveness depends on how well they are aligned with existing teaching methods and learning objectives.

Drawing on a qualitative review of existing literature, frameworks, and case studies, this paper critically examines the applications, prospects, and challenges of AI in French pedagogy in Nigerian tertiary institutions. The challenges identified include inadequate infrastructure, insufficient funding, resistance to technological adoption, curriculum misalignment, and sociocultural factors that affect learners' engagement with French. The paper also considers the evolving role of French lecturers in an increasingly technology-driven environment, where insufficient training, low digital literacy, and unreliable power supply hinder the effective implementation of AI-driven language programmes.

The paper argues that AI should be regarded as a complement to, not a substitute for, human instruction, interpersonal communication, and independent learning. It recommends targeted digital literacy training for lecturers and students, institutional guidelines for the responsible use of AI, and the integration of AI-assisted activities into communicative language teaching. By addressing these limitations, French language teachers can harness AI to strengthen French education, promote multilingualism, and enhance global competitiveness for sustainable economic development, in line with global best practices.

Keywords: Artificial intelligence, French language education, digital transformation, language pedagogy, Nigerian tertiary institutions.

LEADERSHIP STYLES AND EMPLOYEE PERFORMANCE IN NIGERIAN BUSINESS ORGANIZATIONS: EMPIRICAL REVIEW OF SELECTED SMEs IN LAGOS STATE

Chukwuemeka G. Eme
Dr., Lecturer, Department of Business Administration, Faculty of Management Sciences, National Open University of Nigeria (NOUN)

ABSTRACT

Leadership styles in today's world is an increasingly complex and a popular organizational dynamics to work upon. Leadership skill to a great extent is the bedrock of any business or organization. Therefore, only people who can manage other people of different races, who are highly creative and innovative, and can successfully salvage dire situations in case of emergencies, are worthy to be called leaders. Different leadership styles are appropriate in distinct situations. If an inappropriate style is adopted by the leader, it may pose several challenges for the workers, managers, and human resources departments in the planning and execution of work in an organization. Similarly, the satisfaction and performance levels of employees also depend upon the leadership styles adopted by corporate leaders. An appropriate leadership style paves way to delivering successful plans for fulfilling the long-term organizational goals. Little is however understood about which leadership style influence employees the most and how leadership behaviors lead to acceptable outcomes. This paper reviews some of the current challenges in organizations which are faced by managers and the productivity levels for the same. This research statistically calculates and analyzes the leadership styles of 35 respondents and which category they fall into depending upon their behavioral attributes to deal with people through a survey questionnaire of 25 questions.

It further helps us conclude which leadership style is the most relevant for highest level of productivity in manufacturing firms, employees and managers. It also gives an insight on managerial behaviors and relationship of employees and managers in a less formal organizational setup.

Keywords: Leadership styles, Leadership behavior, Employee perception of leadership, manufacturing companies

PEER TUTORING AT HIGHER EDUCATION INSTITUTES: A QUALITATIVE PHENOMENOLOGICAL STUDY

Irfan Bashir
Dr., University of management and Technology, Pakistan

Yasira Waqar
Dr., University of management and Technology, Pakistan

Afshan ANseem
Dr., University of management and Technology, Pakistan

ABSTRACT

Peer tutoring is an important academic support strategy in higher education that promotes collaborative learning, academic engagement, communication, confidence, and emotional well-being (Topping, 2020; Gamlath, 2022). However, limited qualitative research has explored students' experiences of peer tutoring in Pakistani universities, particularly at the University of Management and Technology (UMT), Lahore.

This study aims to explore undergraduate students' lived experiences and perceptions of UMT's peer tutoring program. It examines the perceived influence of peer tutoring on academic understanding, motivation, classroom participation, confidence, communication, and collaborative learning. Additionally, it investigates the benefits, limitations, and challenges experienced by tutors and tutees.

Grounded in Vygotsky's (1978) Sociocultural Theory, the study emphasizes the role of social interaction in learning and cognitive development. A qualitative phenomenological research design will be employed to understand participants' experiences. Purposive sampling will be used to select approximately 10–15 undergraduate students who have participated as tutors or tutees. Data will be collected through semi-structured interviews and analysed thematically following Braun and Clarke (2021).

The study is expected to address a research gap by providing context-specific insights into peer tutoring within Pakistani higher education. Its findings may help UMT improve its peer tutoring program, strengthen collaborative learning, and develop effective student-centred academic support initiatives. The research may also inform educators, university administrators, and policymakers seeking to enhance peer-assisted learning practices in higher education institutions across Pakistan.

Keywords: Peer tutoring, undergraduate students, collaborative learning, phenomenology, student experiences, higher education, Pakistan

THE ILLUSION OF SECTORAL ALLOCATION: PUBLIC DEBT, ABSORPTION CAPACITY, AND HUMAN DEVELOPMENT IN SUB-SAHARAN AFRICA

Giscard ASSOUMOU-ELLA
LABAT, Omar Bongo University

Maryse Chanice Precylia MABENDE
LABAT, Omar Bongo University

Elfi Lionnel DIGOSSOU
LABAT, Omar Bongo University

ABSTRACT

This article examines the impact of the sectoral composition of public debt on human development in 30 sub-Saharan African countries over the period 2002–2023. While the literature traditionally posits that debt directed toward productive social infrastructure should stimulate development, our analysis highlights an "allocative illusion" with counterintuitive results: the nominal allocation of debt (health, education, and final government consumption) systematically and negatively impacts the Human Development Index (HDI). By using the generalized method of moments (GMM) in a system approach to control for endogeneity biases, coupled with dynamic ARDL estimators (PMG and DFE) to isolate time-varying effects, we demonstrate a near-total absence of significant short-term effects, revealing severe disbursement inefficiencies. In the long term, the structural burden becomes apparent: while all budget components have a recessionary impact, the debt allocated to health care accounts for the most massive and persistent negative effect, illustrating the vulnerability of a highly capital-intensive sector. These results reveal a profound structural deficit in the states' capacity for budget absorption and execution. Consequently, this study emphasizes that debt conditionality must no longer be limited to the sectoral allocation specified in finance laws but must require implementation conditionality to ensure the effective transformation of these resources.

Keywords: Public debt, Allocative efficiency, Human development, Absorption capacity, GMM in the system, Sub-Saharan Africa.
JEL Classification: H50, H63, O15, C23.

INFLUENCE OF SOCIO-CULTURAL FACTORS ON THE HEALTH STATUS OF MARRIED WOMEN IN EKITI STATE, NIGERIA

Ojo, Oluwakemi Tosin
Department of Human Kinetics and Health Education, Bamidele Olumilua University of Education, Science and Technology Ikere-Ekiti

ABSTRACT

Introduction and purpose: This study examined socio-cultural factors influencing the health status of married women in Ekiti State, Nigeria. This study specifically identified the self-rated health status of married women as well as the major socio-cultural factors influencing the health status of married women in Ekiti State, Nigeria. The study further examined the relative influence of socio-cultural variables on the health status of married women in Ekiti State, Nigeria.

Methods: This study adopted a descriptive survey research design with the population comprising of all married women in the three (3) Senatorial districts in Ekiti State, Nigeria. A total of six hundred (600) married women were selected for the study using a multistage sampling procedure. An instrument designed by the researcher tagged 'Questionnaire on Socio-Cultural Factors and Health Status (QSCFHS)' was used to collect data for this study. The instrument was subjected to face and content validity through a thorough scrutiny by the researcher's supervisor, two experts of Health Education, as well as Tests and Measurement, in the Faculty of Education, Ekiti State University, Ado-Ekiti. The reliability of the instrument was established through Cronbach Alpha reliability testing method and it yielded a reliability co-efficient of 0.81. The instrument was administered by the researcher with the help of three trained research assistants. The data obtained were analyzed using descriptive and inferential statistics. The research questions were answered using descriptive statistics of frequency counts, percentages, mean score and standard deviation while the hypotheses were tested using inferential statistics of regression analysis. All hypotheses were tested at 0.05 level of significance.

Results: The findings revealed that the majority of married women in Ekiti State, Nigeria, rated their physical, mental, social, and emotional health positively. Access to healthcare emerged as the leading social factor influencing health status (mean = 20.08), followed by social support networks (mean = 19.65) and religious beliefs (mean = 18.29). Gender roles emerged as the leading cultural factor (mean = 17.21), followed by early marriage (mean = 16.50) and cultural and tribal differences (mean = 15.88). Regression analysis revealed that educational status ($\beta = 0.100$, $p = .015$), social support networks ($\beta = 0.093$, $p = .023$), access to healthcare ($\beta = 0.284$, $p < .001$), gender roles ($\beta = 0.142$, $p = .001$), and early marriage ($\beta = 0.089$, $p = .029$) were significant predictors of the health status of married women. However, religious beliefs ($\beta =$

0.032, p = .441), cultural and tribal practices (β = 0.065, p = .114), and stigma and discrimination (β = 0.029, p = .478) were not statistically significant predictors. In the multiple regression analyses, access to healthcare was the strongest social predictor (β = 0.266, p < .001), while gender roles were the strongest cultural predictor (β = 0.156, p = .009).

Conclusion: Based on the findings of this study, it was concluded that married women in Ekiti State are fit physically, mentally, socially and emotionally. It was also concluded that the access to healthcare was the major social factor influencing the health status of married women while and gender role was concluded to be major cultural factor influencing the health status of married women in Ekiti State.

Recommendations: Therefore, it was recommended that NGOs and marriage counsellors should organize orientation/ educational programs that would focus on gender roles and their implications in marriage, as it could help both partners understand their respective roles and encourage discussions about equitable sharing of responsibilities. Also, the government through health personnel and marriage counsellors should develop health literacy initiatives aimed at educating married women about their rights within the healthcare system, available services, and how to navigate these systems effectively.

Keywords: Health, Health status, Social factors, Cultural factors, Married women, Educational status, Gender roles, Religious beliefs, Social support network, Cultural and tribal differences, Access to Healthcare Services, Stigma and Discrimination

SOCIO-CULTURAL CORRELATES OF SELF-REPORTED HEALTH AMONG MARRIED WOMEN IN EKITI STATE, NIGERIA: A CROSS-SECTIONAL SURVEY

OJO, Oluwakemi Tosin (M.Ed)
Department of Human Kinetics and Health Education, Faculty of Education, Bamidele Olumilua University of Education, Science and Technology, Ikere-Ekiti, Nigeria

ABSTRACT

This study examined the self-reported health status of married women in Ekiti State, Nigeria, and the social and cultural factors associated with that status. A descriptive cross-sectional survey was conducted among married women in the state's three senatorial districts. A multistage procedure was used to select Local Government Areas and communities, followed by convenience sampling of women within selected communities. Data were collected using the researcher-developed Questionnaire on Socio-Cultural Factors and Health Status, which included 12 health-status items and 48 socio-cultural-factor items. Of 600 questionnaires administered, 597 were completed and included in the analysis. Four primary null hypotheses were tested using regression analyses at the .05 significance level. Access to healthcare was positively associated with health status in the regression model (β=.284, $p<.001$), and gender roles were also positively associated with health status (β=.142, p=.001). The social-factor model was statistically significant (R^2=.086, $p<.001$), with access to healthcare making the largest significant contribution (β=.266, $p<.001$). The cultural-factor model was statistically significant (R^2=.020, p=.016), with gender roles making the largest significant contribution (β=.156, p=.009). All four null hypotheses were rejected. The findings identify healthcare access and gender roles as significant correlates of the health-status score in this sample.

Keywords: Married Women; Self-Reported Health; Healthcare Access; Social Support; Gender Roles.

FROM ACUTE BURN PAIN TO CHRONIC PSYCHOSOCIAL DISABILITY: A BURN-SPECIFIC MODEL

Manijeh Firoozi
Associate Professor, Department of Psychology, Faculty of Psychology and Educational Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

Zahra Taherifar
Assistant Professor, Department of Psychology, Faculty of Psychology and Educational Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

ABSTRACT

Burn recovery may remain psychologically and functionally difficult after wound healing progresses, but post-burn pain, traumatic stress, sleep disturbance, avoidance, appearance-related distress, stigma, and reduced social participation are often studied in separate frameworks. This conceptual study developed the Burn Pain–Trauma–Avoidance Reinforcement Model (BPTARM) as a mechanistic extension of existing biopsychosocial and fear-avoidance approaches. Targeted burn-specific evidence was synthesized at the level of constructs, temporal relationships, and feedback mechanisms. BPTARM positions threat appraisal as a cross-domain organizing process and proposes three interacting reinforcement systems: pain–fear–avoidance, trauma–arousal–sleep, and body–identity–social threat. Biological drivers and contextual vulnerabilities are treated as boundary conditions rather than psychological explanations of persistent pain. The model generates falsifiable predictions concerning mediation, reciprocity, dominant reinforcement pathways, and multi-loop activation. BPTARM therefore shifts the focus from documenting symptom coexistence to testing mechanisms that may maintain persistent multidomain impairment and may support earlier, mechanism-focused rehabilitation if prospectively validated.

Keywords: Posttraumatic stress disorder, Fear avoidance, Sleep disturbance, Body image, Social participation, Rehabilitation.

RELATIONSHIP BETWEEN KNOWLEDGE CONVERSION, INNOVATION AND ORGANIZATIONAL PERFORMANCE

Maria Emilia Camargo
Profa. Dra., Federal University of Santa Maria, Brazil
ORCID: 0000-0002-3800-2832

Mariane Camargo Priesnitz
Profa. Dra., Veni Creator University, França
ORCID: 0000-0002-0290-5802

Rosecler Maschio Gilioli
Profa. Dra., University of Caxias do Sul, Brazil
ORCID: 0000-0001-8263-7117

Beatriz Lucia Salvador Bizotto
Profa. Dra., Global Edu Leaders Forum, India, Brazil
ORCID: 0000-0002-8333-5927

ABSTRACT

Although it is widely accepted the importance of knowledge as a strategic asset for organizations and key to ensuring sustainable competitive advantage, the effect of the ability to create new knowledge through conversion of knowledge still has received little attention from researchers. Especially when it comes to high-tech companies, which are able to innovate and to influence other sectors.Nevertheless, few studies have examined empirically the complexity of effects of dimensions of knowledge conversion on innovation and on performance of organizations. This research was based on Theory of Knowledge Creation in the organization proposed by Nonaka and Takeuchi (2005) that assumes that the conversion of knowledge occurs through four modes, named SECI (Socialization, Externalization, Combination and Internalization). Therefore, this study aimed to analyze the relationship between conversion of knowledge, innovation, and organizational performance. For both, it was hypothesized that innovation mediates the relationship between conversion of knowledge and organizational performance. In this study, a quantitative approach was adopted as the research method, using a survey of producers in the wine production chain in the Serra Gaúcha region, Brazil. The data were collected through a questionnaire containing three blocks of questions regarding conversion of knowledge, innovation and performance. The analysis was performed using artificial neural networks (ANN).

Keywords: Innovation, conversion of knowledge, organizational performance.

HOUSEHOLD ENERGY USE AND CARBON EMISSIONS IN RURAL SOUTHWESTERN NIGERIA

Olukolajo Michael Ayodele
Department of Estate Management, Federal University of Technology, Akure, Nigeria

ABSTRACT

Despite growing attention to urban energy consumption and carbon emissions, the contribution of rural households to energy-related emissions in Southwestern Nigeria remains insufficiently understood. This study examined household energy use, estimated carbon emissions and investigated the socioeconomic factors associated with household emissions across rural communities in Ekiti, Ondo, Osun and Oyo States. Data were collected from 507 households across eight rural communities. Carbon emissions were estimated using the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) Tier 1 methodology, while regression analysis was used to examine the relationship between household characteristics and emissions. The findings showed that firewood remained the dominant household fuel, used by more than 90% of the sampled households. Charcoal, kerosene and diesel generators were also widely used. Estimated average household emissions ranged from 2.75 to 3.54 tonnes of CO_2-equivalent annually, with firewood and diesel accounting for the largest reported shares. Regression results indicated that higher income and educational attainment were associated with reduced reliance on carbon-intensive fuels, whereas larger household size and lack of grid electricity were associated with higher emissions. Despite awareness of alternatives such as liquefied petroleum gas (LPG) and solar energy, adoption remained limited by affordability constraints, inadequate distribution and established household preferences. The findings point to the need for greater consideration of rural household energy use in Nigeria's climate and energy policies. The study recommends context-specific interventions, including affordable clean-cooking technologies, improved rural access to LPG and solar energy, and the integration of energy considerations into rural housing development. These measures could support more sustainable household energy transitions while addressing the practical constraints faced by rural households.

Keywords: Household energy use; carbon emissions; rural housing; household energy transition; Southwestern Nigeria.

BEYOND FORMAL EQUALITY: GENDERED SOCIAL NORMS AND WOMEN'S ACCESS TO JUSTICE IN INDIA

Abhishek Kumar Verma
Assistant Professor Dr., ILSR, GLA University Mathura

Snehil Misra
Assistant Professor Dr., ILSR, GLA University Mathura

Kamal Sharma
PhD (Law) Research Scholar, GLA University Mathura

ABSTRACT

Gender equality in constitutional and statutory texts does not necessarily translate into an equal capacity to seek protection from violence. This paper examines the gap between formal legal entitlements and lived access to justice for women experiencing domestic violence in India. It asks how patriarchal social norms, intersecting inequalities and institutional practices shape the practical value of legal rights Drawing on feminist legal theory, intersectionality and socio-legal scholarship, the study adopts a qualitative, desk-based approach. It combines doctrinal analysis of Articles 14, 15 and 21 of the Constitution of India, the Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005, and the Legal Services Authorities Act, 1987, with a critical synthesis of secondary literature on help-seeking and justice delivery. The analysis identifies three interrelated dimensions of the rights-to-remedy gap: social barriers, including stigma, economic dependence and family pressure; institutional barriers, including limited legal awareness and fragmented support services; and structural barriers associated with caste, class and geographic location. Rather than understanding non-reporting or withdrawal from legal proceedings solely as individual decisions, the paper interprets these patterns through unequal bargaining power and socially embedded institutions. It argues that formal legal protection, while indispensable, is insufficient without accessible mechanisms for exercising rights. The paper proposes an integrated rights-to-remedy framework encompassing community-level legal literacy, confidential reporting, timely protection, legal aid and survivor-centred institutional coordination. By connecting legal doctrine with sociological explanations of gendered disadvantage, the study offers a policy-oriented account of substantive equality and a framework for comparative research on access to justice.

Keywords: Gender justice; Access to justice; Domestic violence; Patriarchal norms; Intersectionality; Socio-legal research

REF: Akademik Teşvik

Tarih: 30.10.2026

İlgili Makama;

"XIII-INTERNATIONAL AEGEAN CONFERENCES on Social Sciences & Humanities 26-27 Ekim 2026 tarihleri arasında İzmir/Türkiye'de Türkiye (77) ve diğer ülkelerden (81) *–USA: 2, Iran: 3, Albania: 6, Romania: 2, Sri Lanka: 1, Morocco: 1, North Macedonia: 1, Malaysia: 4, India: 7, Nigeria: 22, Georgia: 1, Uzbekistan: 1, Portugal: 1, Azerbaijan: 5, Kazakhstan: 1, Hungary: 1, Ukraine: 4, Pakistan: 2, Lebanon: 1, Oman: 1, Russia: 1, United Kingdom: 1, Gabon: 2, Vietnam: 2, Thailand: 3, Brazil: 1, Saudi Arabia: 1, Philippines: 3*–akademisyen/araştırmacılarının katılımıyla gerçekleşmiştir. Kongre 16 Ocak 2020 Akademik Teşvik Ödeneği Yönetmeliğine getirilen "Tebliğlerin sunulduğu yurt içinde veya yurt dışındaki etkinliğin uluslararası olarak nitelendirilebilmesi için Türkiye dışında en az beş farklı ülkeden sözlü tebliğ sunan konuşmacının katılım sağlaması ve tebliğlerin yarıdan fazlasının Türkiye dışından katılımcılar tarafından sunulması esastır." değişikliğine uygun düzenlenmiştir.

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Emin KALGI
Head of Organizing Committee

T.C.
ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
İlahiyat Fakültesi

Sayı : E-56430641-900-2600043777 19.10.2026
Konu : Akademik Temsilci (Doç. Dr. Mehmet Emin KALGI)

DAĞITIM YERLERİNE

İlgi : İslam Felsefesi Ana Bilim Dalı Başkanlığının 16.10.2026 tarihli ve E-66604117-900-2600043681 sayılı yazısı.

Fakültemiz öğretim üyelerinden Doç. Dr. Mehmet Emin KALGI'nın, 26-27 Ekim 2026 tarihleri arasında İzmir/Türkiye'de düzenlenecek olan "13. Uluslararası Ege Kongreleri" kapsamında gerçekleştirilecek Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi, Sağlık ve Fen Bilimleri Kongresi ile İnovasyon ve Mühendislik Bilimleri Kongrelerinin düzenleme komitesinde akademik temsilci olarak yolluksuz ve yevmiyesiz katılım sağlaması hususunun;

Gereğini olurlarınıza arz ederim.

Güven KARAKOYUN
İlahiyat Fakültesi Fakülte Sekreteri

OLUR
Prof. Dr. Mustafa YILDIZ
İlahiyat Fakültesi Dekanı

DAĞITIM LİSTESİ
Sayın Doç. Dr. Mehmet Emin KALGI
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
Personel Daire Başkanlığı

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.
Belge Doğrulama Kodu: 9FMCCAH Belge Takip Adresi: https://www.turkiye.gov.tr/ardahan-universitesi-ebys

Adres: Ardahan Üniversitesi Kampüsü, Çamlıçatak Mevkii, 75002, Merkez/ARDAHAN
Telefon No: (0 478) 2117563 Faks No: (0 478) 2117565
e-Posta: if@ardahan.edu.tr İnternet Adresi: www.ardahan.edu.tr
Kep Adresi: ardahanuni@hs01.kep.tr
Bilgi için : Abdullah Bingöl
İlahiyat Fakültesi Tekniker
Telefon No: (0 478) 2117563
Direkt Hat: